ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 47 (1992)
ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 47 (1992)
ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγ. Κυπραίου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: Ελένη Λίτινα

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Ελένη Λίτινα - Γιώργος Πάτσης

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζενέκα

ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΕΣ, ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. Μπουλούκος - Α. Λογοθέτης Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64

ISSN 0570-622X

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες - Εκθέσεις. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Αρχαία Αγορά, Οδός Απελλού 5, Οδός Κρυστάλλη 17), Πολίχνη (Οδός Σ. Βενιζέλου 30), Τούμπα (Οικόπεδο οδού Δρυός 9, Οικόπεδο οδού Ελαίας 13, Οικόπεδο οδού Λωτού 13, Οικόπεδο οδού Λωτού 11, Οικόπεδο οδών Αγίου Πρωτολέοντος και Φιλομήλας), Σταυρούπολη (Οδός Παστέρ), Ξηροκρήνη (Οικόπεδο στη γωνία των οδών Μαργαροπούλου και Βερατίου), Άγιος Αθανάσιος, Αγία Παρασκευή (Αγροτεμάχιο 567), Τρίλοφος (Μεσημεριανή Τούμπα), Επανωμή, Καλαμωτό, Μόδιο (αρχαία Αρέθουσα), Σταυρός, Βρασνά, Όσσα. Νομός Χαλκιδικής: Τούμπα Αγίου Μάμαντος, Νέα Ποτίδαια, Καλλιθέα (θέση Σωλήνας), Ποσείδι, Αρχαία Στάγειρα, Ιερισσός, Νέα Ρόδα. Νομός Πιερίας: Αλυκές Κίτρους (Αγροτεμάχιο Κωνστ. Χρυσοχοΐδη), Κίτρος (θέση Λουλούδια), Μακρύγιαλος. Νομός Κιλκίς: Επαρχία Παιονίας. Ευρωπός (τομή υδροδότησης), Τούμπα Παιονίας. Επαρχία Κιλκίς. Παλαιό Γυναικόκαστρο, Αξιοχώρι. Αναστηλωτικές εργασίες. Αρχαία Όλυνθος. Παραδόσεις. Τούμπα Παιονίας, Τελωνείο Δοϊράνης, Αξιοχώρι (Σχέδ. 1-9· Πίν. 107-116) ..... Σελ. 363-392

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Εκθέσεις (Συλλογή Δ. Οικονομοπούλου, Λευκός Πύργος, Περιοδική έκθεση στη Ροτόντα: «Η Θεοφανώ και η εποχή της», Έκθεση αντιγράφων και φωτογραφιών: Αρχαία και Βυζαντινή Μακεδονία, Συλλογή Εικόνων Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης). Μελέτες - Στερέωση - Αποκατάσταση μνημείων. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Τείχη, Φρούριο Επταπυργίου, Ναός Αχειροποιήτου, Ναός Οσίου Δαυίδ, Ναός Αγίας Σοφίας, Ναός Παναγίας Χαλκέων, Ναός Αγίας Αικατερίνης, Ναός Αγίου Παντελεήμονα, Ναός Αγίων Αποστόλων, Ναός Νέας Παναγίας, Γενί-Χαμάμ (Αίγλη), Γέφυρα Ζαγκλιβερίου, Κερασιά (Ναός Αγίων Ταξιαρχών), Στεφανινά (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου), Τρίλοφος (Ναός Αγίου Αθανασίου, Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου). Νομός Κιλκίς: Κιλκίς (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Πιερίας: Κονταριώτισσα (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου Κονταριώτισσας, Κάστρο Πλαταμώνα). Διαμόρφωση - Ανάδειξη μνημείων. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Οδός Τσιμισκή και Φιλικής Εταιρείας, Ζώνη τειχών στο Δήμο Συκεών, Φωτισμός των τειχών, Οδός Καλαποθάκη 3, Οδός Μητροπολίτου Ευσταθίου 14, Οδός Μοναστηρίου 93, Οδοί Λαγκαδά - Γαλανάκη - Ιβάνωφ, Οδός Αρ. Παναγοπούλου, Αμπελόκηποι, Τείχη, Φρούριο Επταπυργίου, Δυτικό προαύλιο ναού Αγίου Δημητρίου, Βορειοανατολική αυλή Αγίου Δημητρίου, Περιοχή Πανεπιστημίου, Κτιριολογικό πρόγραμμα του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης), Χορτιάτης. Περιφράξεις αρχαιολογικών χώρων. Εργασίες συντήρησης (Ψηφιδωτά, Τοιχογραφίες, Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης,

Ναός Πέτρου και Παύλου στο Αιγίνιο Πιερίας, Μικροτεχνήματα και νομίσματα, Γλυπτά, Εικόνες). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Ναός Προφήτη Ηλία, Αγωγός στην Κάτω Τούμπα, Άνω Πόλη. Νότιο οικόπεδο του οικιστικού συγκροτήματος «Αξιός» στην οδό Λαγκαδά, Οδός Λαγκαδά, μπροστά στο πάρκο Γ. Ιβάνωφ, Οδός Σωκράτους 5 στους Αμπελόκηπους, Συμβολή οδών Αριστάτου - Παναγοπούλου - Πατρόκλου στους Αμπελόκηπους, Οδός Κασσάνδρου 90, Οδός Μαλέα 6, Οδός Κυπρίων Αγωνιστών 7-9, Οδός Ολυμπιάδος 74, Οδός Επαμεινώνδα 8, Οδός Ηροδότου 1, Οδός Ιάσονος 1, Οδός Ευριπίδου 17, Οδός Ολυμπιάδος 115, Οδός Αριστίππου 12, Οδός Πρ. Κορομηλά 11, Οδός Απολλωνιάδος 13, Οδός Καλαποθάκη 3, Οικόπεδο Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, Οδός Αποστόλου Παύλου 34 και Αθηνάς, Οδός Χαβρίου, Ανασκαφή βορείως Κοιμητηρίου Ευαγγελίστριας, Ιερό της Ροτόντας), Ασπροβάλτα (Ανασκαφή κοσμικού κτιρίου). Νομός Κιλκίς: Γυναικόκαστρο. Νομός Πιερίας: Πύδνα Μακρυγιάλου (Αγροτεμάχιο 575), Κάστρο Πλαταμώνα. Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Θεσσαλονίκης: Ασπροβάλτα (Σχέδ. 1-24· Πίν. 117-122) ..... Σελ. 393-444

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 444

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές Εργασίες. Νομός Κοζάνης: Αιανή, Απιδέα, Κρυόβρυση Κρανιδίων. Νομός Πέλλας: Επαρχία Γιαννιτσών. Πέλλα (Ανατολικό νεκροταφείο, Ακρόπολη - Ανάκτορο), Γιαννιτσά (Νεολιθικός οικισμός), Πενταπλάτανος. Επαρχία Έδεσσας. Έδεσσα - Ακρόπολη/Άνω Πόλη (Γωνία των οδών Ηρώων Πολυτεχνείου-Πυθαγόρα), Έδεσσα - Κάτω Πόλη (Αγρόκτημα Κλησοχωρίου), Αρχοντικό, Δροσιά (Βιομηχανική περιοχή Έδεσσας). Νομός Ημαθίας: Επαρχία Αλεξάνδρειας. Κυψέλη. Επαρχία Βέροιας. Βεργίνα. Επαρχία Νάουσας. Κοπανός (Αρχαία Μίεζα, Αγρός Καβαλλάρη, Αγρός Δημητρίου, Κιβωτιόσχημος τάφος, Θέση Ρουντίνα, Εργασίες ΕΛΚΑΤ). Διαμόρφωση αρχαιολογικών χώρων (Πέλλα). Παραδόσεις - Περισυλλογές - Εντοπισμοί νέων αρχαιολογικών χώρων. Νομός Κοζάνης: Αιανή, Άνω Κόμη, Κτένιο, Άγιος Χαράλαμπος - Τετράλοφος, Ασπρούλα, Καρυοχώρι - Σπηλιά, Ποντοκώμη. Νομός Πέλλας: Επαρχία Γιαννιτσών. Αραβησσός, Νέα Πέλλα, Αρχοντικό, Αγροσυκιά, Γιαννιτσά. Επαρχία Έδεσσας. Άρνισσα, Μεσημέρι, Σεβαστιανά, Κατοχή Γ. Τσιρόγκα. Επαρχία Αλμωπίας. Νέα Ζωή, Μοναστηράκι, Άψαλος, Χρυσή, Κοινότητα Λουτρακίου. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Γλυπτά), Κυψέλη (Νομίσματα). Νομός Καστοριάς: Αγία Άννα (Σχέδ. 1-2· Πίν. 123-126) ..... » 445-460

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... » 460

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Καβάλας (Μουσείο Θάσου, Μουσείο Φιλίππων). Νομός Σερρών (Μουσείο Σερρών, Μουσείο Αμφίπολης). Επιστημονικές - Πολιτιστικές δραστηριότητες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καβάλας. Θάσος: Αρχαία πόλη (Οικόπεδο Σ. Παπακυριακού, Οικόπεδο αφών Κλωνάρη, Οικόπεδο Σ. Ντιβανάκη), Αρχαίο Θέατρο Θάσου, Θασίων χώρα (Θέση Μαρμαρόμαντρα). Νομός Δράμας: Αρκαδικός, Καλή Βρύση. Νομός Σερρών: Προϊστορικός οικισμός Ελληνοβουλγαρικών συνόρων, Αμφίπολη (Ανατολικό τείχος, Νεκροταφείο), Άργιλος (Αρχαία πόλη, Ανατολικό νεκροταφείο), Μεσοράχη, Γάζωρος, Νέα Ζίχνη (Θέση Τούμπα, Θέση Προφήτης-Ηλίας), Τριάδα, Πεντάπολη, Βέργη. Συντήρηση μνημείων - Διαμορφώσεις. Νομός Καβάλας: Θάσος (Αρχαία Αγορά, Αλυκή, Μαριές), Φίλιπποι (Ρωμαϊκή Αγορά - «Via Egnatia»). Νομός Σερρών: Τερπνή, Αμφίπολη (Ρυθμιστικό σχέδιο, Βόρειο τείχος). Εντοπισμός μνημείων - Περιοδείες. Νομός Καβάλας: Θάσος (Νυμφαίον, Παναγία-θέση Σαλιάρι, Πρίνος-θέση Χιόνι). Νομός Σερρών: Σφελινός, Νέα Πέτρα, Ροδολίβος. Παραδόσεις. Νομός Σερρών: Νέος Σκοπός (Σχέδ. 1-7· Πίν. 127-131) ..... » 461-480

Θάσος: Τείχος και ιερό της Αθηνάς, Περιοχή ΒΑ. της αγοράς (περιοχή γύρω από τη Δίοδο των θεωρών, Το κέντρο της πλατείας, Η παλαιοχριστιανική οικία) (Πίν. 132) ..... » 480-482

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Επιστημονικές δραστηριότητες (2ο Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών, Εκδηλώσεις στο εξωτερικό). Πολιτιστικές δραστηριότητες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Περιοχή Αγίου Παντελεήμονα, Βορειοανατολικό και βόρειο σκέλος νότιου περιβόλου, Βόρειος περίβολος, Μώλος, Χορτολίβαδο, Λόφος των σκηνών, Τραγάσια), Μυρωδάτο, Φρούριο Καλύβας. Νομός Ροδόπης: Αρχαία Στρύμη, Μίσχος, Μαρώνεια. Νομός Έβρου: Μεσημβρία-Ζώνη, Μάκρη (Τομέας Α, Τομέας Β). Σαμοθράκη. Εργασίες συντήρησης. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα. Εντοπισμός αρχαίων. Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια. Νομός Έβρου: Σαμοθράκη. Παραδόσεις αρχαίων. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα. Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια, Αρχαία Στρύμη. Νομός Έβρου: Μάκρη, Ελαία. Σαμοθράκη (Σχέδ. 1-3· Πίν. 133-138) ..... Σελ. 483-502

Σαμοθράκη (Δυτικός Λόφος, Στοά, Πρόπυλο Πτολεμαίου ΙΙ, Ανατολικός Λόφος, Μουσείο). ..... » 502

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Πολιτιστικές δραστηριότητες. Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Καβάλας: Παράδεισος Νέστου (Παλαιοχριστιανικό-βυζαντινό τείχος). Νομός Δράμας: Δράμα (Ναός Ταξιαρχών). Νομός Σερρών: Σέρρες (Ναός Αγίου Ιωάννου, Ανατολικό τείχος). Νομός Ροδόπης: Κομοτηνή (Παλαιοχριστιανικό τείχος). Νομός Έβρου: Διδυμότειχο (Βυζαντινό Κάστρο), Φέρραι (Κοσμοσώτειρα). Εργασίες συντήρησης. Νομός Καβάλας: Θάσος (Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Μαριών). Νομός Σερρών: Σέρρες (Μονή Τιμίου Προδρόμου). Περιοδείες - Καταγραφές. Νομός Καβάλας: Θάσος (Αρχαιολογικός χάρτης Θάσου), Μέλισσα-Παλαιόκαστρο, Λιμένας, Θεολόγος. Νομός Δράμας: Κοκκινόγεια (Εκκλησία των Ταξιαρχών). Νομός Σερρών: Κερκίνη (Μονή Αγίου Γεωργίου). Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καβάλας: Καβάλα (Παναγία, οδός Θεοδώρου Πουλίδου μεταξύ αριθ. 11 και 15, Παναγία, πλατεία Μεχμέτ-Αλή), Παράδεισος Νέστου. Αρχαία Τόπειρος. Νομός Σερρών: Σέρρες (Ακρόπολη, Παλαιά Μητρόπολη Σερρών), Δέλτα Στρυμόνος (Ανασκαφή Βυζαντινού ναού). Νομός Ξάνθης: Ξάνθη (Αγροτεμάχιο Θ. Παπαευαγγέλου), Άβδηρα-Πολύστυλο. Νομός Ροδόπης: Παπίκιον όρος (Μοναστηριακό συγκρότημα Ληνού), Μαρώνεια (Σχέδ. 1-8· Πίν. 139-148) ..... » 503-524

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Χίος. Πόλη της Χίου (Περιοχή Ριζαρίου, Περιοχή Κοφινά, Ένωση Μαστιχοπαραγωγών, Περιοχή Αγίας Άννας Καπέλας). Νομός Λέσβου: Λέσβος. Μυτιλήνη (Περιοχή Κουλμπάρας, Περιοχή Επάνω Σκάλας, Περιφερειακός χωματόδρομος Βαρειάς-Ακλειδιού, Περιοχή Συνοικισμού: οδός Μάρκου Αγρίππα, οδός Διοφάνους, οδός Αλφαίου, οδός Αγραφιώτη, πάροδος οδού Αγραφιώτου, πάροδος οδού Σιγείου, Περιοχή Επάνω Σκάλας, Οδός Χριστ. Βότση, Οδός Βοστάνη, Οδός Ελ. Βενιζέλου 22), Παναγιούδα (Οικόπεδο Ανθ. Λορετζίνη), Κοινότητα Αγίας Παρασκευής (Αρχαιολογικός χώρος Κλοπεδής), Μήθυμνα (Οικόπεδο αγροτικού ιατρείου Μήθυμνας, Οικόπεδο Γ. και Λ. Κράλλη). Πέτρα (Περιοχή Καβάκι), Σκάλα Ερεσού (Οικόπεδο Ε. Χασάπη), Σκάλα Πολυχνίτου (Οικόπεδο Αγγ. Σπυρέλλη-Γκογκόρνα). Λήμνος. Μύρινα (Περιοχή Τσας, Οδός Δημοκρατίας, Οικόπεδο ιδιοκτησίας Μαγδανή, Περιοχή Αυλώνας). Περιοδείες - Παραδόσεις (Μουσείο Χίου, Μουσείο Μυτιλήνης) (Σχέδ. 1-12· Πίν. 149-151) ..... » 525-540

Λήμνος, Πολιόχνη ..... » 540

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Πάρος: Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες (Οικόπεδο Μαρ. Ορφανίδη και Στ. Λουκή, Έργα αποχέτευσης στο δρόμο του Λιμεναρχείου, Νεκροταφείο Παροικιάς, Θέση Θολάκια Παροικιάς). Διαμορφώσεις. Δήλος: Μουσειακές εργασίες. Εργασίες συντήρησης - Διαμορφώσεις. Σάμος: Ανασκαφικές εργασίες. Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη). (Σχέδ. 1-3· Πίν. 152-156) ..... » 541-547

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ..... Σελ. 548

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές εργασίες: Σάμος (Κάστρο Πυθαγορείου). Μήλος (Ζεφυρία). Θήρα (Περίσσα). Εργασίες συντήρησης. Μήλος (Παναγία Φανερωμένη). Καταγραφές. Θήρα (Περίσσα). Ανασκαφικές εργασίες. Θήρα: Περίσσα (Οικόπεδο Χ. Δαρζέντα, Οικόπεδο Καραμολέγκου) (Σχέδ. 1-2· Πίν. 157-160) ..... » 549-554

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσείο Ηρακλείου, Αρχαιολογικός χώρος Κνωσού, Άλλοι αρχαιολογικοί χώροι. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου. Επαρχία Μονοφατσίου: Αρκαλοχώρι (Οικόπεδο Ι. Επιτροπάκη). Επαρχία Τεμένους: Κνωσός (Βλυχιά, Αμπελόκηποι: οδός Νάθενα, οικόπεδο Μπόμπορη, Μπουγάδα Μετόχι Κνωσού: οικόπεδο Θεον. Καμπουράκη, οικόπεδο Ηρ. Βαβουράκη, οικόπεδο Αικ. Βλαχάκη), Επαρχία Πεδιάδος: Λιμένας Χερσονήσου - θέση Πόλη (οικόπεδο Πετρίδη-Σφακιανάκη, Οικόπεδο Βελεγράκη-Ασπετάκη), Καστέλλι (Οικόπεδο Καμπιτάκη). Επαρχία Καινουργίου: Λέντας (Οικόπεδο Τερζάκη-Παυλίδη), Τρυπητή (Οικισμός Ιστορικών χρόνων) (Σχέδ. 1-4· Πίν. 161-164) ..... » 555-561

Kommos (Πίν. 165) ..... » 562-563
Γόρτυνα ..... » 563
Αγία Τριάδα ..... » 564
Φαιστός ..... » 564

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χανίων: Πόλη Χανίων (Οικόπεδο Ν. Κανιαμού, Οικόπεδο κληρονόμων Μανωλικάκη, Οδός Τζανακάκη, Οδός Ψιλάκη, Οδός Κωνσταντινουπόλεως, Οικόπεδο Φορτσάκη), Μουρνιές Κυδωνίας, Μόδι Κυδωνίας, Απτέρα (Δυτικό νεκροταφείο), Γεωργιούπολη Αποκορώνου (Οικόπεδο Ξ. Γρυλλάκη), Κίσαμος (Οικόπεδο Αλέξ. και Γεώργιου Ραϊσάκη, Οικόπεδο Κ. Πλευράκη), Τσισκιανά Επανωχωρίου (Θέση Παλιοκκλησιά). Νομός Ρεθύμνης: Χαμαλεύρι (Θέση Μπολάνης, Θέση Τσικουριανά, Θέση Σωχώρα), Σταυρωμένος Χαμαλευρίου (Οικόπεδο Ψαρρού, Παραλία Σταυρωμένου), Καβούσι-Χάρκια (Αγρός Μανούσου Κατσανέβα, Αγρός Γρ. Λαγουδάκη), Σπήλαιο Μελιδονίου, Αξός, Αγία Φωτεινή Αμαρίου (Οικόπεδο Ζαμπετάκη). Αναστηλωτικές εργασίες. Πόλη Χανίων (Οικόπεδο Παπαδόπουλου, Οικόπεδα Βλαμάκη-Λιονάκη και Μαθιουδάκη, Ναός Πέτρου και Παύλου), Καστέλλι Κισάμου (Ρωμαϊκά λουτρά). Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Φρες Αποκορώνου (Σχέδ. 1-13· Πίν. 166-174). ..... » 565-600

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Άγιος Νικόλαος Μεραμπέλλου (Οδός Ν. Πλαστήρα, Οδός Λατούς, Οδός Ν. Πλαστήρα: οικόπεδο Χωραφά, οικόπεδο Δημ. Κακουλάκη), Σχίσμα Ελούντας Μεραμπέλλου (Θέση Αλυκές), Γρα Λυγιά Ιεράπετρας (Θέση Αράπη Σκάλα), Μεσελέροι Ιεράπετρας (Θέση Πέτρου Φραμένο). Παραδόσεις (Πίν. 175) ..... » 601-605

Ψείρα. Καβούσι. Γουρνιά. Βρόκαστρο. Χαλασμένος. Μόχλος. ..... » 605-611

Μάλια (Η περιοχή ΒΑ. του ανακτόρου, Το ανάκτορο, Συνοικία Ν (Σχέδ. 1· Πίν. 176) ..... » 611-614

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος: Περιοχή αρχαίας πόλης (Οικόπεδο Δ. Διακίδη, Γ. Μηνέττου, Ν. Χατζηδημητρίου, Ν. Πυράκη, Ι. Γερονικόλα, Οικόπεδο Μαίρης Πάππου, Οικόπεδο Φιλήμονα Κωνσταντινίδη, Οικόπεδο Γενικής Τεχνικής, Οικόπεδο Μερκουρίου Παπαμιχαήλ, Οικόπεδο Ευθύμιου Σαρρή, Οικόπεδο Τσαγγάρη-Πάχου, Οικόπεδο Στ. Κυπριλή – Ι. Μαστροσάββα, Οικό-

πεδο Θαρρενού Κούρτη), Δυτική νεκρόπολη (Οικόπεδο Καλογερή-Μωράκη, Οικόπεδο Ελ. Φάκκα, Οικόπεδο Δ. Ασβέστη-Παπαϊωάννου, Οικόπεδο Κύρη - Βαγιανάκη, Οικόπεδο Κύρη-Βασιλείου), Κεντρική νεκρόπολη, (Οικόπεδο Δ. Πρώτου, Οικόπεδο Δ. Καραγεωργίου), Ανατολική νεκρόπολη (Οικόπεδο Αδάμ Παζαΐτη), έργα ΔΕΥΑΡ (Ακτή Μιαούλη, Οδός Θεμ. Σοφούλη, Οδός Κομνηνών, Οδός Μ. Κωνσταντίνου, Οδός Δημοκρατίας, Οδός Δωδεκανησιακής Νεολαίας, Οδός Βενετοκλέων, Οδός Μπέβιν, Οδός Καναδά, Οδός Αυστραλίας, Οδός Ξάνθου, Οδός Μακρυγιάννη), έργα ΔΕΥΑΡ (Οδός Πειραιώς, Οδός Δ. Αναστασιάδη, Ροδίνι), Ιαλυσία-Κρεμαστή, Τριάντα: Μέση εποχή του Χαλκού (Οικόπεδο Μ. Καβαλλιέρου), Ύστερη εποχή του Χαλκού (Σκάμμα βόθρου οικοδομής Ι. Παρασκευά, Βόθρος οικοδομής Μιχ. Πλάτση, Οικόπεδο Παράσχου Παρασκευά, Οικόπεδο Χ. Σιάτρα), Κρεμαστή (Βόθρος οικοδομής Σταυριανής Πλάτση, Οικόπεδο Κ. Λαού, Οικόπεδο Δούμουρα), Ύπαιρθος Ρόδου-Θεολόγος (Οικόπεδο Μιχαήλ Στρατή, Οικόπεδο Σάββα Στρατή), Κιοτάρι (Οικόπεδο Νικ. Κορονέλλου). Κάρπαθος (Θέση Κοντοκέφαλο). Τήλος (Άγιος Αντώνιος). Νίσυρος. Μανδράκι (Οικία Κ. Τσομπανάκη-Κ. Ράλλη). Τέλενδος. Αμοργός. Κατάπολα (Οικόπεδο Θεοδώρου Σπανού - Σταμ. Μαύρου), Αιγιάλη (Θέση Ασώματος). Κως, Σεράγια (Οδός Ιωάννου Θεολόγου: οικόπεδο Ζαφέρ Γιουσέμογλου, οικόπεδο Χατζηπέτρου-Τομάζου, Οδός Ελ. Βενιζέλου), Κεντρικός τομέας της πόλης (Οδός Πεισάνδρου, Οδός Λ. Βύρωνος και Ελ. Βενιζέλου, Οδός Γρηγορίου Ε΄ και Κλεοπάτρας, Έργα ΔΕΥΑΚ νότια των οικοπέδων Ευαγγ. και Μιχ. Τσόχα), Ανατολικός τομέας της πόλης (Συμβολή οδών Στρ. Μακρυγιάννη και Ηρώνδα, Οδός Στρατηγού Μακρυγιάννη: οικόπεδο Ελένης Τσιμισίρη, οικόπεδο Ελένης Οικονομίδη), Δυτικός τομέας της πόλης (Έργα ΔΕΥΑΚ, Οδός Κανάρη, Οδός Ηροδότου, Οδός Αλικαρνασσού 114, Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου), Νεκροπόλεις (Μαρμαρωτό: έργα Δήμου, οικόπεδο Δημ. Θυμανάκη, οικόπεδο Ευάγγ. Κάβουρα, οικόπεδο Ζαφέρ Γιουσέμογλου). Αναστηλωτικές εργασίες - Διαμορφώσεις (Ακρόπολη Λίνδου). Συντήρηση - Καταγραφές αρχαίων. Περιοδείες-Επισημάνσεις αρχαίων (Κάλαθος). Παραδόσεις - Περισυλλογές αρχαίων (Μουσείο Ρόδου, Μουσείο Κω, Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού) (Σχέδ. 1-5· Πίν. 177-186) ..... Σελ. 615-662

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συντήρηση - Στερέωση μνημείων. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, Αρχαιολογικό Μουσείο, Κατάλυμα Ωβέρνης - Επέκταση Κοσμιτικής Συλλογής Ρόδου, Μεσαιωνικός Πύργος Ρολογιού, Άγιοι Απόστολοι, Διαμόρφωση αρχαιολογικών χώρων Κολλάκιου και αποκατάσταση βυζαντινών οχυρώσεων, αρχαιολογικός χώρος οδού Παναιτίου, Αρχαιολογικός χώρος οδού Αγησάνδρου, Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ, Κτίριο Villaragut, Κατασκευή κοινωφελών υπογείων δικτύων στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου), Νέα πόλη (Ιπποτικοί ανεμόμυλοι στο Μανδράκι). Ύπαιθρος. Ασκληπειό (Κοίμηση της Θεοτόκου). Κάρπαθος: Όλυμπος (Αγία Άννα και Άγιοι Σαράντα). Κως: Κέφαλος (Άγιος Στέφανος). Σύμη: Σύμη, χωριό (Μουσείο). Αστυπάλαια: Χώρα (Κάστρο). Κάλυμνος (Κάστρο Χώρας). Καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Άγιος Γεώργιος Χουρμαλί, Βυζαντινό τείχος-πύλη, Οικόπεδο Πεκμετζή, Αγία Τριάδα, Παναγία της Νίκης, Βυζαντινό τείχος). Ύπαιθρος. Κρητηνία (Ιπποτικό Φρούριο), Σορωνή (Διπόταμος). Συντήρηση τοιχογραφιών. Κάλυμνος: Βαθύ (Έμπολας). Καταγραφές. Ρόδος (Συλλογή της Εφορείας στη Ρόδο, Λίνδος). Χάλκη (Άγιος Νικόλαος στον Εμπορειό, Άγιοι Ανάργυροι στον Πόνταμο, Αγία Θέκλα, Αϊ-Σουλλάς, Σταυρός «Του Ξύλου», Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στην αυλή του Δημοτικού Σχολείου). Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος: Ρόδος, Μεσαιωνική πόλη (Οδός Παναιτίου, Οικόπεδο Καραβέλατζη, Ιδιοκτησία Δ. Γκιουλόγλου, Αγία Αικατερίνη, Άγιος Αρτέμιος, Οικόπεδο Μηνατσή, Οδός Σωκράτους 149-151, Οικόπεδο Χαλίλογλου, Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη). Ύπαιθρος. Σάλακος (Παληοκκλησιά), Σορωνή (Οικόπεδο Παναγιώτη Κωνσταντίνου), Τριάντα (Οικόπεδο Παρασκευής Ισκά), Κάμιρος Σκάλα (Οικόπεδο Π. Μαυράκη). Κως: Κως (Οικόπεδο μονής Πανορμίτη, Οικόπεδο Α. Μεσημέρη). Ύπαιθρος. Κέφαλος (Οικόπεδο Δ. Κοκκαλάκη, Οικόπεδο Ανθ. Πολίτη - Δ. Αρχοντούλη, Οικόπεδο Ε. Χατζηδημήτρη - Μ. Καλερέ), Καρδάμαινα (Οικόπεδα Χρ. Φαράντου - Στ. Σαρρή, Αλ. Διακοπαναγιώτου, Γ. Λαμπάδη). Αστυπάλαια: Ανάληψη (Παλαιοχριστιανικός λουτρώνας Ταλλαρά, Οικόπεδο Μαρ. Καλαβέζου), Αγριλίδη

(Άγιος Ιωάννης). Κάλυμνος. Βαθύ (Έμπολας, Κυρά-Χωστή). Τέλενδος (Οικόπεδο Δρόσου-Μονοκανδήλου, Οικόπεδο Ιερομονάχου Μακαρίου Καμπουράκη) (Σχέδ. 1-6· Πίν. 187-193). ..... Σελ. 663-684

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Καλαμπάκα (Σπήλαιο Θεόπετρας), Αλεποχώρι-Γεράκι Λακωνίας (Πρώτη Κουβελέικη Σπηλιά), Καστριά Καλαβρύτων (Σπήλαιο Λιμνών). Αλόννησος (Σπήλαιο του Κύκλωπα) (Σχέδ. 1-3· Πίν. 194) ..... » 685-692

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Βοιωτίας: Αλές. Νομός Αττικής: Νέα Μάκρη. Νομός Καβάλας: Θάσος (Εμπορικό λιμάνι). Νομός Ξάνθης: Άβδηρα. Νομός Μαγνησίας: Αλόννησος. Κρήτη. Νομός Χανίων: Φαλάσαρνα. Νομός Ηρακλείου: Ηράκλειο. Νομός Χίου (Λιμάνι Χίου). Νομός Μεσσηνίας (Φρούριο Πύλου) (Σχέδ. 1-9· Πίν. 195-197) ..... » 693-706

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Πίν. 198-204) ..... » 707-713

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Στα μουσεία της ΙΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων συνεχίστηκαν με εντατικό ρυθμό οι καταγραφές των νέων ευρημάτων.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης έγινε αναχρωματισμός εσωτερικά και εξωτερικά.

Η έκθεση για την Αρχαία Μακεδονία παρουσιάστηκε στην Αθήνα, στο Μέγαρο Σταθάτου (Μουσείο Γουλανδρή), και η φωτογραφική έκθεση με θέμα Αρχαία και Βυζαντινή Μακεδονία παρουσιάστηκε στο Λουξεμβούργο, στο Παρίσι και στον Πειραιά.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Αρχαία Αγορά

Οι εργασίες άρχισαν στην αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης στα μέσα Μαρτίου 1992 και συνεχίστηκαν αδιάκοπα μέχρι το τέλος της χρονιάς. Εκτός από την υπογράφουσα και τον υπεύθυνο του ερευνητικού προγράμματος του Α.Π.Θ. καθηγητή Γ. Βελένη, στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Δ. Κυριάκου, Α. Κραχτοπούλου, Ε. Ιωαννίδου και Μ. Μαγκαφά, τέσσερις φοιτητές του αρχαιολογικού τμήματος και ο αρχιτέκτονας Ζάχι Αλ Σαγιάχ. Η ανασκαφή αναπτύχτηκε σε διάφορους τομείς περιμετρικά και νοτιοανατολικά του Ωδείου, καθώς και στην Κρυπτή Στοά.

α) Τομέας Ι: Προκειμένου να αποκαλυφθούν οι τοίχοι αντιστήριξης της πρώτης φάσης του Ωδείου και των δακτυλίων τους άρχισε ανασκαφή περιμετρικά του Ωδείου. Οι εργασίες ξεκίνησαν από εδώ, διότι για λόγους ασφαλείας του Ωδείου υπάρχει άμεση ανάγκη επέμβασης των δακτυλίων και των τοίχων αντιστήριξης. Όπως φάνηκε από την έρευνα, οι τοίχοι αυτοί θεμελιώνονται σε απόλυτο βάθος 18 μ. και οι κοίτες έχουν κόψει το σκληρό φυσικό κοκκινόχωμα.

β) Τομέας Λ: Συνεχίσαμε την ανασκαφή σε βάθος στους χώρους στην ευρύτερη νοτιοανατολική περιοχή του Ωδείου, όπου κάτω από παλαιοχριστιανικές φάσεις, μεταγενέστερες της χρήσης του Ωδείου, αποκαλύφθηκαν χώροι που λειτουργούσαν στον 3ο-4ο αι. μ.Χ. ως παραπληρωματικοί χώροι του Ωδείου και βαθύτερα διάφοροι χώροι που χρονολογούνται στο 2ο-1ο αι. π.Χ., προγενέστεροι από το Ωδείο, που ανήκουν μάλλον σε οικοδομική νησίδα ιδιωτικών κατοικιών.

Σε ορισμένα διάχωρα, όπου μπορέσαμε να προχωρήσουμε μέχρι το φυσικό έδαφος, διαπιστώθηκαν και φάσεις που έφθαναν στο 2ο-1ο αι. π.Χ., δηλαδή στα υστεροελληνιστικά χρόνια. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου 3 βρέθηκε βάση μαρμάρινου τραπεζοφόρου με παράσταση Διονύσου και Σατύρου.

γ) Αρχίσαμε την ανασκαφή στο χώρο στα ανατολικά της εισόδου (τομέας Μ) και νότια από το σύγχρονο φυλάκιο. Βρέθηκαν αλλεπάλληλα πρώιμα ρωμαϊκά και ελληνιστικά στρώματα που φθάνουν στο 2ο αι. π.Χ. Σε δύο χώρους εντοπίστηκαν σπασμένα αγγεία πάνω στο δάπεδο. Πιθανόν να βρισκόμαστε σε κάποιους χώρους που σχετίζονται με λατρεία. Επίσης στον ίδιο τομέα αποκαλύψαμε κάτω από το πλατύσκαλο της κλίμακας λιθοπλίνθους με συνδέσμους που ανήκουν στην αρχική φάση της Αγοράς, ίσως του 1ου αι. μ.Χ.

δ) Στα νότια της Κρυπτής Στοάς άρχισε να αποκαλύπτεται μαρμαρόστρωτος δρόμος, το πλάτος του οποίου δεν ξεπερνά τα 2,50 μ.

ε) Ταυτόχρονα συνεχίσαμε την ανασκαφή των καταστημάτων προς Ν. της Κρυπτής Στοάς, αποκαλύπτοντας καταρχήν τις πρώιμες βυζαντινές και παλαιοχριστιανικές φάσεις. Όπως φάνηκε από την ανασκαφή, τα καταστήματα αυτά ήταν σε χρήση μέχρι τον 7ο αι. μ.Χ.

Τέλος συνεχίστηκε η συντήρηση, συγκόλληση και επανατοποθέτηση της πλακόστρωσης της πλατείας και η αρχιτεκτονική τεκμηρίωση των οικοδομικών λειψάνων που αποκάλυψε η φετινή έρευνα, προκειμένου να προχωρήσει η μελέτη διαμόρφωσης της Αγοράς.

Οδός Απελλού 5

Μετά από την προσωρινή αναστολή της εκτέλεσης της απόφασης καταχώσεως που πέτυχαν οι αρχαιολόγοι της ΙΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με άμεση επέμβασή τους στο παραπάνω οικόπεδο, αποφασίστηκε να γίνει έρευνα στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου.

Στο οικόπεδο της οδού Απελλού 5 βρέθηκε ως γνωστόν η συνέχεια του τμήματος του θεάτρου-σταδίου της Θεσσαλονίκης, το οποίο είχε αποκαλυφτεί το 1986-87 και στο διπλανό οικόπεδο, στην οδό Απελλού 7.

Η έρευνα στον ακάλυπτο χώρο συνέβαλε για άλλη

μια φορά στην ταύτιση του κτιρίου με κτίριο θεαμάτων, αφού δεν έδωσε τίποτε άλλο από τεράστια στρώματα επιχώσεων, χωρίς κανένα ίχνος οικοδομικού λειψάνου. Αυτό ήταν αναμενόμενο, αφού βρισκόμαστε πια στο εσωτερικό του κοίλου του θεάτρου. Μετά από την έρευνα που διήρκεσε τρεις εβδομάδες, προτάθηκε εκ νέου η απαλλοτρίωση του οικοπέδου, διότι πρόκειται για το μοναδικό πια σωζόμενο τμήμα του τόσο σπουδαίου αυτού κτιρίου για τη Θεσσαλονίκη και μάλιστα για το κεντρικό τμήμα του. Η απαλλοτρίωση αποφασίστηκε μετά από αλλεπάλληλες συσκέψεις του ΚΑΣ και επέμβαση των φορέων και των πολιτών της Θεσσαλονίκης τον Απρίλιο του 1993.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Οδός Κρυστάλλη 17

Με αφορμή τον εντοπισμό αρχαίων οικοδομικών λειψάνων κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών στο παραπάνω οικόπεδο, έγινε ανασκαφή που αποκάλυψε τμήμα ρωμαϊκού κτιρίου, θεμελιωμένου σε ελληνιστικές επιχώσεις.

Το οικόπεδο βρίσκεται στο δυτικό τομέα του ιστορικού κέντρου της πόλης, όπου αποκαλύπτονται κατά καιρούς σημαντικά λείψανα της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής κυρίως Θεσσαλονίκης.

Ερευνήθηκε έκταση 9x9,50 μ. σε βάθος 4,43 μ., ενώ με ερευνητικές τομές εντοπίστηκε το φυσικό έδαφος σε βάθος 6,44 μ. (Σχέδ. 1). Η ανασκαφή αποκάλυψε σε μεγάλη επιφάνεια του οικοπέδου τμήματα υποστρώματος δαπέδου κατασκευασμένου από πέτρες και ασβεστοκονίαμα με υποτυπώδη διάταξη σε ζώνες, η οποία διακρίνεται κυρίως στο βόρειο τμήμα του ανασκαμμένου χώρου. Στα ΒΑ. βρέθηκε πηγάδι με λιθόκτιστο στόμιο, το οποίο χρησίμεψε μεταγενέστερα ως βάση για τη γωνία τοίχων κτίσματος παλαιοχριστιανικής εποχής. Οι τοίχοι αυτοί είναι χτισμένοι με πέτρες και συνδετικό κονίαμα και έχουν επιχρισμένες επιφάνειες. Το νότιο σκέλος της γωνίας τους έχει μήκος 1,45 μ. και το ανατολικό 1,10 μ., ενώ το πάχος τους είναι 0,80 μ. Κατά μήκος του νότιου σκέλους διέρχεται πλινθόκτιστος αγωγός μήκ. 1,90 και πλ. 0,60 μ.

Λόγω των νεότερων επεμβάσεων δεν έχει σωθεί μεγαλύτερο μέρος του κτίσματος αυτού, το ίδιο και του ρωμαϊκού δαπέδου. Εξάλλου μεταγενέστεροι λάκκοι και πηγάδια έχουν διακόψει σε πολλά σημεία το υπόστρωμα.

Με το ρωμαϊκό κτίσμα και το δάπεδο συνδέονται προφανώς δύο κάθετοι μεταξύ τους τοίχοι με σωζόμενο ύψος σε μερικά σημεία έως 1,50 μ. Το κάτω μέρος τους είναι χτισμένο με αργολιθοδομή, ενώ ένα ορατό τμήμα τους αποτελείται από ζώνες πλίνθων ανάμεσα στις σειρές των λίθων.

Για τη θεμελίωση του ρωμαϊκού αυτού οικοδομήματος είχε προηγηθεί ισοπέδωση του επικλινούς εδάφους με ένα συμπαγές στρώμα από κοκκινόχωμα, πάχ. 0,30-0,35 μ. Ερευνητικές τομές κάτω από αυτό το στρώμα αποκάλυψαν μια επίχωση βάθ. 0,90-1 μ. έως το φυσικό έδαφος.

Τα ευρήματα του στρώματος αυτού το χρονολογούν στην περίοδο από τον 1ο αι. π.Χ. έως και τον ύστερο 1ο αι. μ.Χ.

ΝΤΙΝΑ ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ

Πολίχνη. Οδός Σ. Βενιζέλου 30 (οικόπεδο Ε. Καρβουνίδου) (Σχέδ. 2)

Η τράπεζα Λεμπέτ, όπου εντοπίζεται οικισμός ιστορικών χρόνων, γνωστός ήδη από τις αρχές του αιώνα μας, βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης[1]. Σήμερα καλύπτεται από αυθαίρετες οικοδομές, που άρχισαν να χτίζονται εδώ από τις αρχές της δεκαετίας του '50.

Αφορμή για την πρώτη συστηματική έρευνα στάθηκε σωστική ανασκαφή στην επάνω επιφάνεια της τράπεζας. Η ανασκαφική έρευνα έδειξε ότι το ύψος των αρχαίων επιχώσεων είναι εδώ 5 μ. (Πίν. 107 α). Σύμφωνα με την κεραμική που έδωσαν τα κατώτερα στρώματα, η πρώτη χρήση του χώρου εντάσσεται χρονικά στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Η πρωιμότερη ωστόσο οικοδομική φάση τοποθετείται χρονικά στις αρχές του 9ου αι. π.Χ. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε ένας χώρος πλ. 2,50 και μήκ. 4,70 μ., που συνεχίζεται και προς τα ΝΔ., με δάπεδο από πατημένο πηλό και τοίχους από λίθινο θεμέλιο και πλίνθινη ανωδομή.

Στην επόμενη οικοδομική φάση, που χρονολογείται στο β΄ μισό του 8ου αι. π.Χ. ανήκουν δύο χώροι, με δάπεδα επίσης από πατημένο πηλό. Αποκαλύφθηκε ακόμη ένα κυκλικό λιθόστρωτο, σύγχρονο με αυτά της Μένδης Χαλκιδικής, τα οποία η ανασκαφέας, Ι. Βοκοτοπούλου († 1995), συνδέει με κάποιου είδους οικιακή δραστηριότητα (πατητήρια, αποθήκες σιτηρών)[2].

1. Βλ. σχετικά L. Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine, 1921, σ. 108 αριθ. 5, εικ. 85-88.

2. ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 399-400, σημ. 5, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

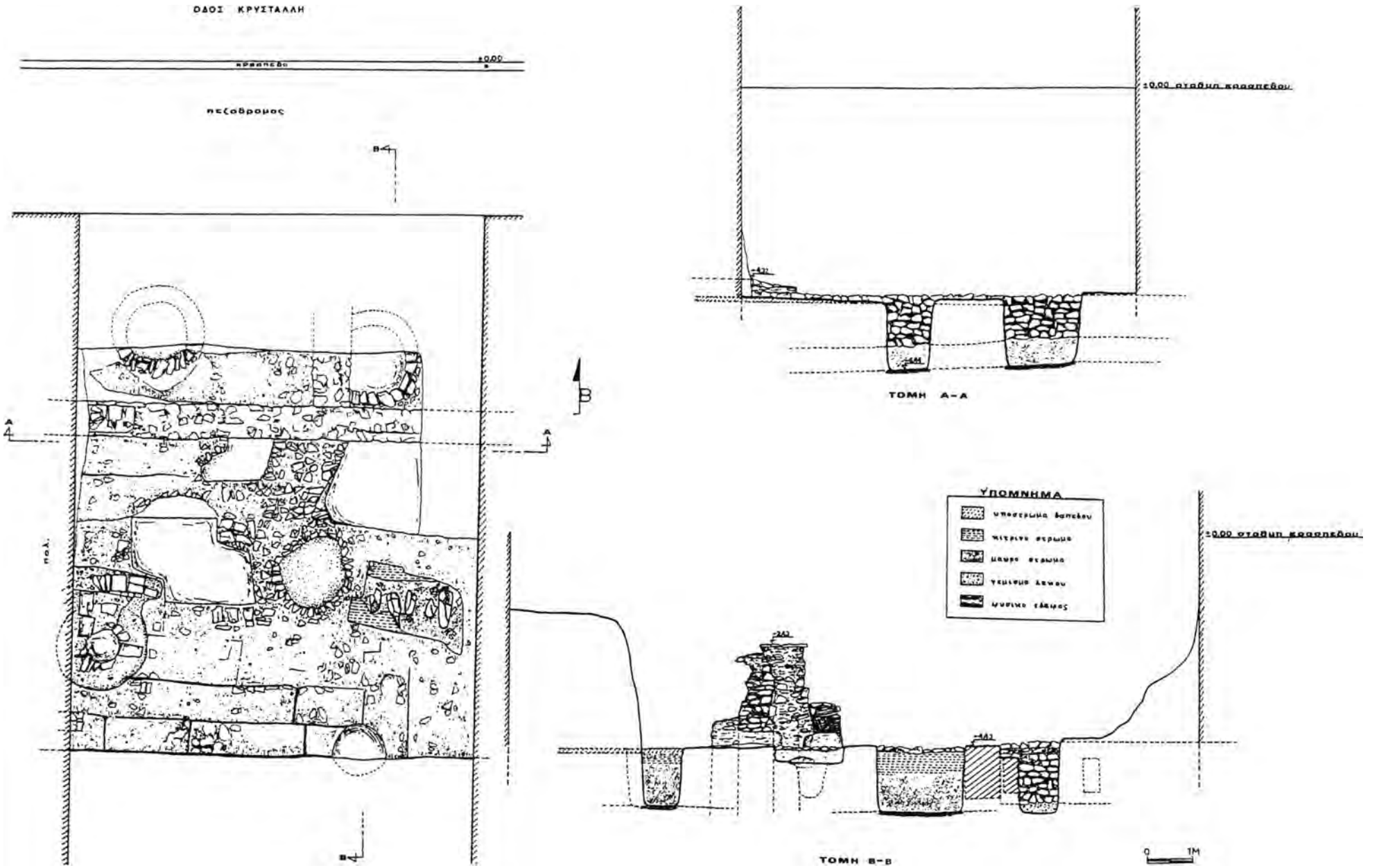

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Οδός Κρυστάλλη 17. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β.

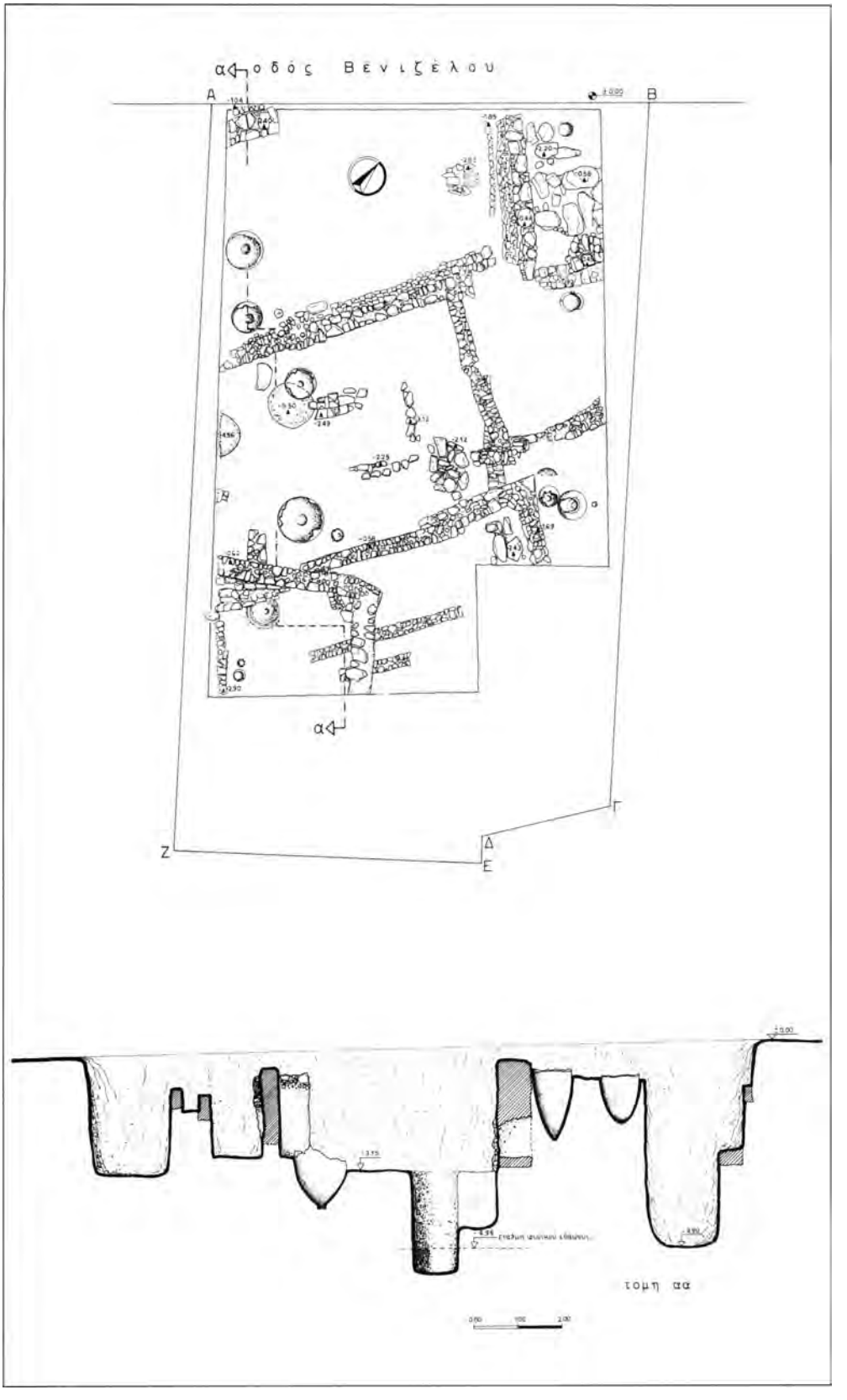

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Πολίχνη. Οδός Σ. Βενιζέλου 30. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή αα.

Στην τρίτη φάση, που χρονολογείται στις αρχές του 7ου αι. π.Χ., παρατηρείται σημαντική αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας. Συγκεκριμένα στη δυτική πλευρά της ανασκαφής εντοπίστηκε τοίχος με δάπεδο, όπου ανοίγονται δύο ρηχοί λάκκοι, βάθ. 0,50-0,60 μ., με επίπεδο πυθμένα, που χρησίμευαν πιθανώς για την υποδοχή αποθηκευτικών αγγείων. Το δωμάτιο ενός ακόμη χώρου στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου ορίζεται στα ανατολικά από έναν καμπύλο τοίχο. Η χρήση του κεντρικού δωματίου συνεχίζεται και την εποχή αυτή, ενώ αμέσως νοτιότερα δημιουργείται ένας ακόμη χώρος, από τον οποίο σώζεται μόνο τμήμα της βόρειας γωνίας του.

Η τέταρτη οικοδομική φάση, την οποία χαρακτηρίζει ουσιαστικά η επαναχρησιμοποίηση των παλαιότερων χώρων, τοποθετείται χρονικά στο β΄ μισό του 6ου αι. π.Χ. Το δωμάτιο στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου επιδιορθώνεται και επικοινωνεί τώρα μέσω ενός θυραίου ανοίγματος με αποθηκευτικό χώρο, όπου βρέθηκαν κατά χώραν τρία μεγάλα πήλινα πιθάρια και ένας αμφορέας (Πίν. 107 β). Ο χώρος αυτός, όπως και ο κεντρικός, στο δάπεδο του οποίου βρέθηκαν πεσμένες και καμένες οι πλίνθοι του δυτικού τοίχου, καταστράφηκαν από σεισμό, τον οποίο ακολούθησε φωτιά. Η καταστροφή αυτή, με βάση την κεραμική, χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Ένα μόνο καινούργιο κτίριο δημιουργείται στη βόρεια πλευρά της ανασκαφής, που διαφοροποιείται από τα προηγούμενα, όσον αφορά τον προσανατολισμό του οικοδομικού άξονα. Το κτίριο αυτό επαναχρησιμοποιείται και στην επόμενη οικοδομική φάση. Η κεραμική ωστόσο που συνελέγη από το στρώμα καταστροφής της πιστοποιεί τη μικρή χρονική του διάρκεια μέσα στο α΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Στην κεραμική που έδωσαν οι επιχώσεις της ανασκαφής αντιπροσωπεύεται κυρίως η παραγωγή των τοπικών κεραμικών εργαστηρίων. Στα τέλη του 8ου με αρχές του 7ου αι. π.Χ. αναγνωρίζονται σχήματα μεγάλων αγγείων, διακοσμημένων με ομόκεντρους κύκλους, κυματοειδείς γραμμές, το κόσμημα του δικτυωτού, κ.ά.[3] (Πίν. 107 γ). Αντίθετα, στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. κυριαρχούν αγγεία με μικρότερο μέγεθος, δίωτα ή μόνωτα, που διακοσμούνται με παράλληλες οριζόντιες γραμμές από ανοικτόχρωμο επίχρισμα (Πίν. 107 ε). Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι η κεραμική και τα μικροαντικείμενα της ανασκαφής συνθέτουν την εικόνα ενός φτωχού οικισμού, με συνεχή χρήση του χώρου από τις αρχές του 9ου μέχρι τις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Την εποπτεία της ανασκαφής, που διήρκεσε συνολικά επτά μήνες και ολοκληρώθηκε σε δύο ανασκαφικές περιόδους (1991-92), είχε ο αρχαιολόγος Α. Λιούτας.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

Τούμπα (οικόπεδο οδού Δρυός 9)

Κατά το 1992 ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφές στο παραπάνω οικόπεδο[4], δυτικά του οικισμού ιστορικών χρόνων στην τράπεζα που περιβάλλει τον προϊστορικό οικισμό, την τούμπα, στη θέση Τούμπα Θεσσαλονίκης[5] (Σχέδ. 3).

Το εν λόγω οικόπεδο υπερβαίνει τα 30 μ. μήκος και τα 13 μ. πλάτος (Σχέδ. 4-5· Πίν. 107 δ, στ). Σώζονται σε καλή κατάσταση υπολείμματα του αρχαίου οικισμού. Οι φάσεις του οικισμού χρονολογούνται από την πρώιμη εποχή του Σιδήρου έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Από τα δεδομένα της ανασκαφής προκύπτει ότι:

α) Η νεότερη οικοδομική φάση περιλάμβανε θεμέλια τριών κτιρίων με ορθογώνια εσωτερικά δωμάτια, ορισμένα από τα οποία είναι 5x4 μ., και τμήματα λιθόκτιστης και πλινθόκτιστης ανωδομής και «σφραγισμένα» με κεράμους στέγης χωμάτινα και λιθόστρωτα δάπεδα, χώρους με μυλόπετρες, πολυάριθμες αγνύθες, εκλεκτά σκεύη, εστίες, αποθήκες, όπου σώθηκαν αγγεία του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ.

β) Η ίδια οικοδομική φάση, αλλά με παλαιότερα δάπεδα και σαφή υπολείμματα τοιχοποιίας και θεμελίων πριν τη διεύρυνση δωματίων στο ένα (Α) από τα κτίσματα, περιλάμβανε κεραμική του β΄ μισού του 6ου και του 5ου αι. π.Χ.

γ) Σε πολλά σημεία της ανασκαφής παρατηρείται στρώμα καταστροφής και εκτεταμένη ποσότητα αργιλώδους ερυθρού χώματος, που είχε μεταφερθεί προκειμένου να δημιουργηθεί επίπεδο για θεμελίωση, πιθανότατα κατά τον 6ο αι. π.Χ.

δ) Παλαιότερα οικοδομικά λείψανα και αποθηκευτι-

3. Ανάλογη κεραμική βρέθηκε στη διπλή τράπεζα της Νέας Αγχιάλου. Βλ. ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 315 κ.ε.· 5 (1991), σ. 241 κ.ε.

4. Διερευνητικές τομές στο οικόπεδο της οδού Δρυός 9 έγιναν κατά το 1988, βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 354-357 και ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 243-255.

5. Για τις ανασκαφές στην τούμπα και την τράπεζα της Τούμπας Θεσσαλονίκης βλ. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά κ.ε. και ΑΕΜΘ 1 (1987) κ.ε., όπου και αναφορές σε παλαιότερες έρευνες.

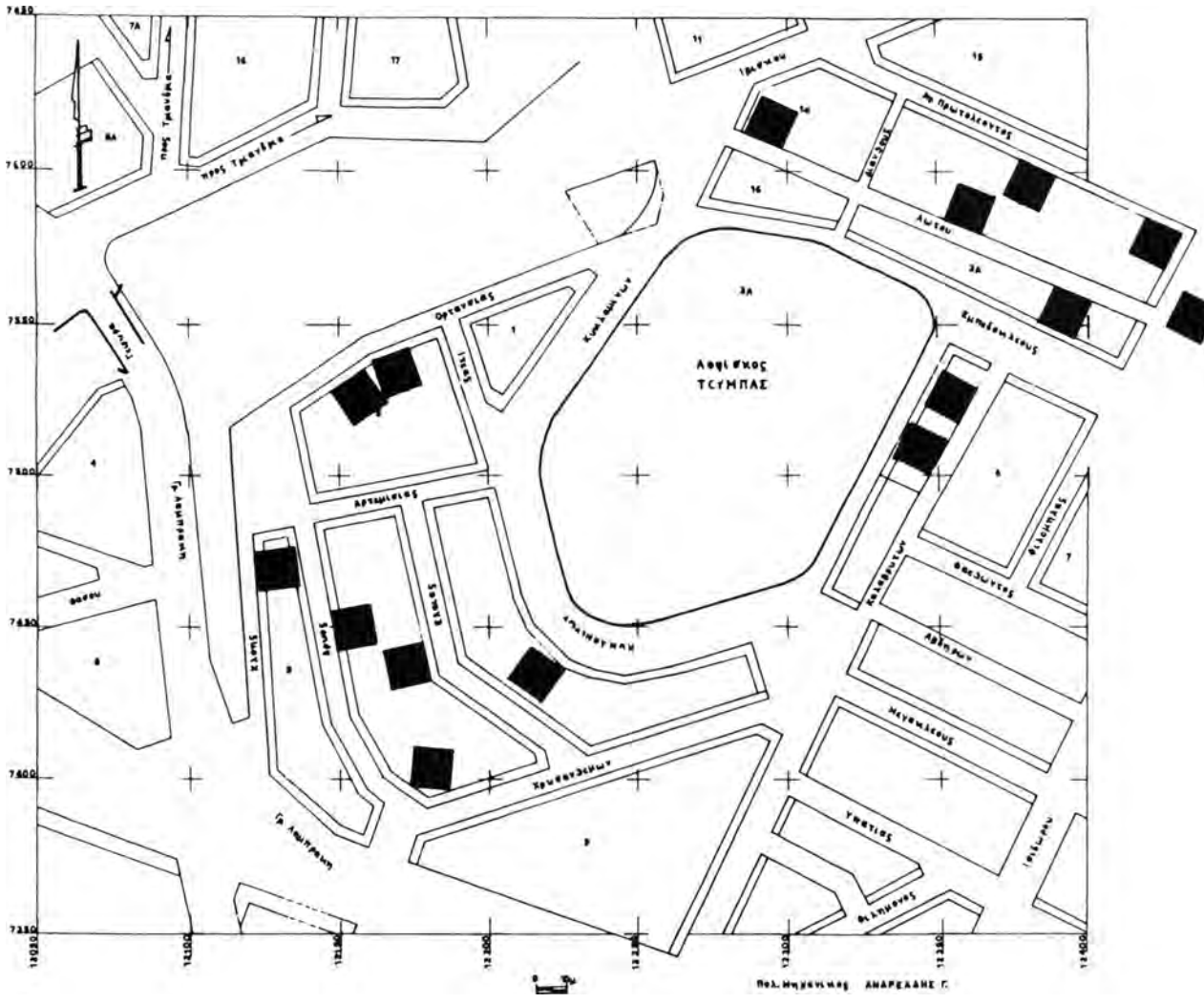

Σχέδ. 3. Τούμπα Θεσσαλονίκης. Τοπογραφικό της περιοχής.

κοί πίθοι συνοδεύονταν από κεραμική των αρχών του 6ου και 7ου αι. π.Χ., τοπική και επείσακτη, αρχαϊκών χρόνων.

ε) Αποκαλύφθηκαν υπολείμματα κατοίκησης (πλίνθοι, πασσαλότρυπες κτλ.) και κεραμική πρώιμης εποχής Σιδήρου (περίπου 9ος αι. π.Χ.) πάνω στο φυσικό έδαφος.

στ) Το φυσικό παρθένο έδαφος συναντάται σε βάθος κάτω από τα 4-5 μ. από τη σημερινή επιφάνεια.

Η κεραμική όλων των φάσεων παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία εντόπιων και επείσακτων κατηγοριών (Πίν. 108 α-δ). Ιδιαίτερα έντονη είναι η παρουσία κορινθιακών και αττικών τύπων των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα και τα κινητά ευρήματα του οικοπέδου αυτού μπορούν να χαρακτηριστούν τα πλέον σημαντικά από όσα έχουν μέχρι τώρα αποκαλυφθεί στην τράπεζα, ιδιαίτερα για τις φάσεις από τον 6ο έως και τον 4ο αι. π.Χ.

Τούμπα (οικόπεδο οδού Ελαίας 13)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του προϊστορικού οικισμού (τούμπας). Οικοδομικά λείψανα αρχαϊκών και κλασικών χρόνων σώζονται στο βόρειο τμήμα του, για 7 μ. περίπου από τη βόρεια ρυμοτομική γραμμή (Σχέδ. 6). Το υπόλοιπο οικόπεδο προς Ν. είχε εκσκαφεί αυθαίρετα για την

ανέγερση οικοδομής κατά τη δεκαετία του '50. Οι αρχαιότητες σώζονται πάνω από 2 μ. ύψος από το σημείο Ο, στη στάθμη του κρασπέδου της οδού Ελαίας, όπου η νότια ρυμοτομική γραμμή.

Στην τελευταία σωζόμενη οικοδομική φάση κλασικών χρόνων (+4,5 έως +5,5μ. περίπου) συναντώνται θεμέλια και τμήματα ανωδομής, από ορθογώνια δωμάτια διαστ. 3,60Χ2,93 και 3,20Χ1,95 μ. και υπολείμματα άλλων χώρων που εκτείνονταν προς Δ. και προς Ν. (Σχέδ. 6· Πίν. 108 ε). Λείψανα ενός δεύτερου οικοδομήματος υπήρχαν βορειοανατολικά του οικοπέδου, όπου μόλις σώζονται συμβαλλόμενοι τοίχοι.

Στην προηγούμενη φάση (από +2,50 έως +4,5 μ.) τα οικοδομικά λείψανα χρονολογούνται με βάση τα ευρήματα από τα τέλη του 6ου έως τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. (Σχέδ. 6· Πίν. 108 στ). Τα θεμέλια και το τμήμα της ανωδομής που σώζονται ορίζουν δύο τουλάχιστον εσωτερικούς χώρους οικίας ορθογώνιας κάτοψης. Στο νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής, στα ίδια βάθη, υπήρχαν θραύσματα πιθαριών και πυθμένες τους κατά χώραν. Στα βαθύτερα στρώματα (μέχρι +2,5 μ. περίπου) οι επιχώσεις περιείχαν όστρακα κεραμικής γεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών χρόνων και διαλυμένες πλίνθους.

Το ανατολικό τμήμα της ανασκαφής χαρακτηρίζεται από παχιές μάζες αργιλοχώματος, κάτω από τις οποίες συναντώνται επιχώσεις του 7ου αι. π.Χ. και της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Τα ευρήματα της ανασκαφής, αποθηκευτικά δοχεία, σκεύη καθημερινής χρήσης, χάλκινα νομίσματα, τριπτήρες, μυλόπετρες, υφαντικά βάρη, είναι χαρακτηριστικά του αρχαίου οικισμού της Τούμπας, όπως έγινε φανερό από τις γνωστές ανασκαφές του 1984 και εξής.

Στην περίπτωσή μας, θεωρούμε αξιόλογα τα δείγματα κεραμικής γεωμετρικών και υπογεωμετρικών χρόνων, ευβοϊκού τύπου, εκείνα της τοπικής «ασημίζουσας» και «κόκκινης» αρχαϊκών χρόνων, καθώς και τα δείγματα μελαμβαφούς κεραμικής και το αττικό άβαφο όστρακο με εγχάρακτη επιγραφή *ΔΙΞ* του β΄ μισού του 5ου αι.-αρχών 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 109 α)[6].

Τούμπα (οικόπεδο οδού Λωτού 13)

Οι ανασκαφικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο πραγματοποιήθηκαν στα τέλη του 1991 και στις αρχές του 1992.

Το τμήμα του αρχαίου οικισμού που σώζεται στο εν λόγω οικόπεδο, στο βόρειο τμήμα της τράπεζας (Πίν. 109 β), έχει ιδιάζουσα σημασία για τους εξής λόγους:

α) Πρόκειται για τμήμα κτιρίου που συνεχίζεται προς Ν., όπου η σημερινή οδός Λωτού, και προς Δ., στο οικόπεδο της οδού Λωτού 11. Το τελευταίο αυτό οικόπεδο ανασκάφηκε αμέσως μετά (βλ. παρακάτω).

β) Σώζονται χώροι με ορθογώνια κάτοψη που ανήκουν στο τελευταίο τέταρτο του 6ου και στο πρώτο του 5ου αι. π.Χ., εκτίμηση που προκύπτει από την κεραμική. Δύο από τους χώρους περιείχαν αποθηκευτικά πιθάρια, τέσσερα ο ανατολικός και δύο ο δυτικός. Το σχήμα των πιθαριών είναι ωοειδές και η χρήση τους προοριζόταν μάλλον για τη φύλαξη υγρών. Σε ορισμένα πιθάρια σώζονται και τα πέτρινα πώματα.

γ) Στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου εντοπίστηκε χώρος απορριμμάτων. Οι επιχώσεις εκεί περιλάμβαναν όστρακα από το 10ο μέχρι και τον 5ο αι. π.Χ.

δ) Δύο παλαιότερες οικοδομικές φάσεις χρονολογούνται, με βάση την κεραμική, στον 7ο αι. η μία, με λίγα λείψανα, και πιθανότατα στον 9ο αι. π.Χ. η άλλη, με πλινθόκτιστες κατασκευές.

Τα ευρήματα της ανασκαφής ήταν, ανάμεσα σε άλλα, ποικίλα δείγματα κεραμικής της πρώιμης εποχής του Σιδήρου τοπικών εργαστηρίων, αρχαϊκών χρόνων «ασημίζοντα» και δείγματα κεραμικής γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων από την Εύβοια, την Αττική, την Κόρινθο και αλλού (Πίν. 109 γ).

Τούμπα (οικόπεδο οδού Λωτού 11)

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο έγινε κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου 1992.

Αποκαλύφθηκε η προς Δ. συνέχεια του κτιρίου που ανασκάφηκε στο διπλανό οικόπεδο της οδού Λωτού 13 και τμήμα δεύτερου κτίσματος (Σχέδ. 7). Τα κύρια χαρακτηριστικά των ανασκαφικών δεδομένων – όπως είναι φυσικό – ταυτίζονται επί το πλείστον με εκείνα του γειτονικού οικοπέδου. Επίσης:

α) Αποκαλύφθηκαν υπολείμματα εστίας, κτιστού κλιβάνου και άλλες ημικυκλικές κατασκευές της τελευταίας σωζόμενης οικοδομικής φάσης, που χρονολογούνται με τη βοήθεια της επείσακτης κεραμικής στα τέλη του 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.

β) Ανάμεσα στα δύο κτίσματα της ίδιας περιόδου, σε διάδρομο 1 μ. περίπου, μεγάλος πίθος με πέτρινο πώμα είχε χρησιμοποιηθεί πιθανότατα για τη φύλαξη πόσιμου νερού.

6. Για το ενεπίγραφο όστρακο πρβλ. A.W. Johnston, Trademarks on Greeks Vases, 1979.

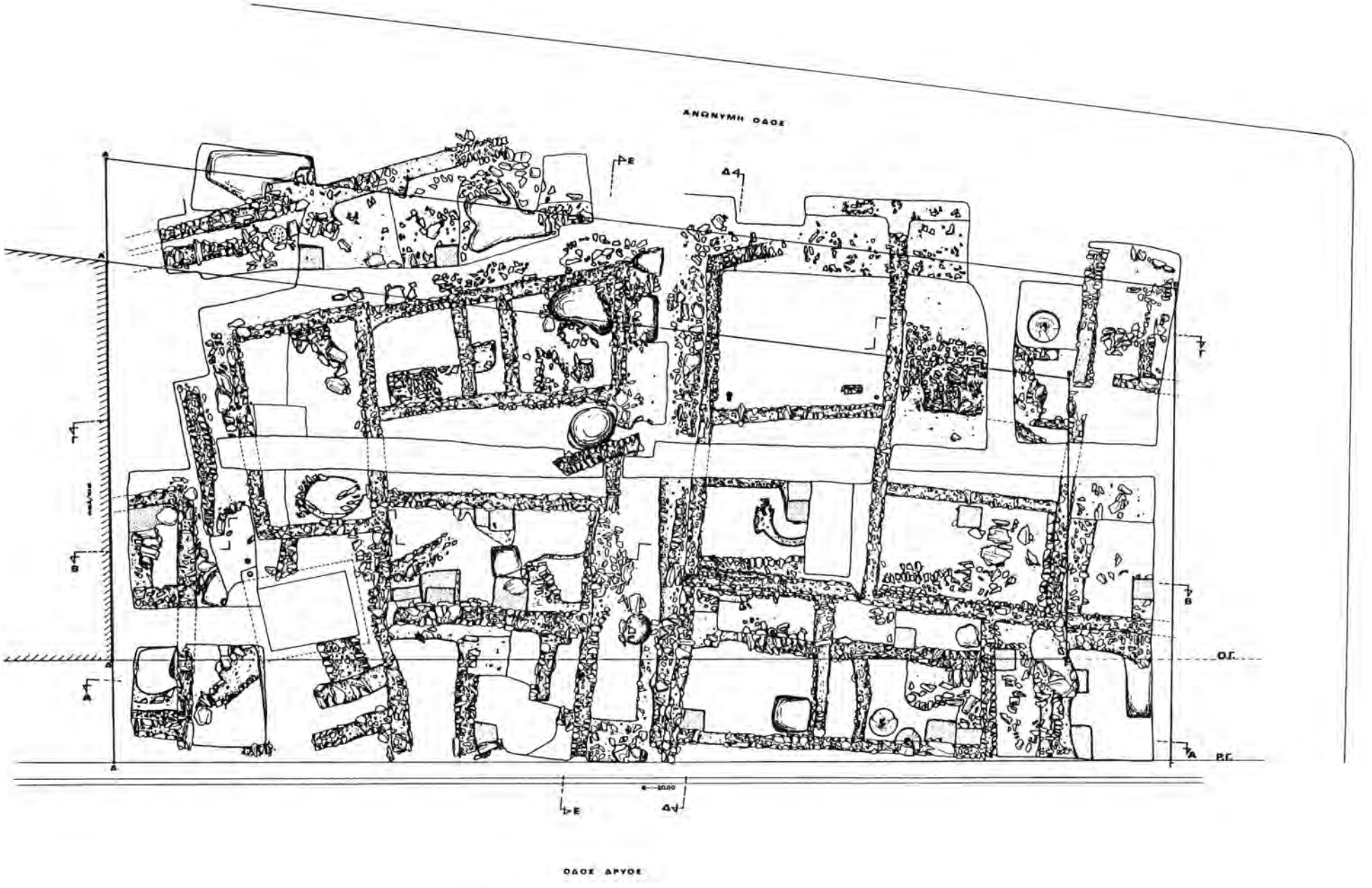

Σχέδ. 4. Τούμπα. Οδός Δρυός 9. Κάτοψη της ανασκαφής.

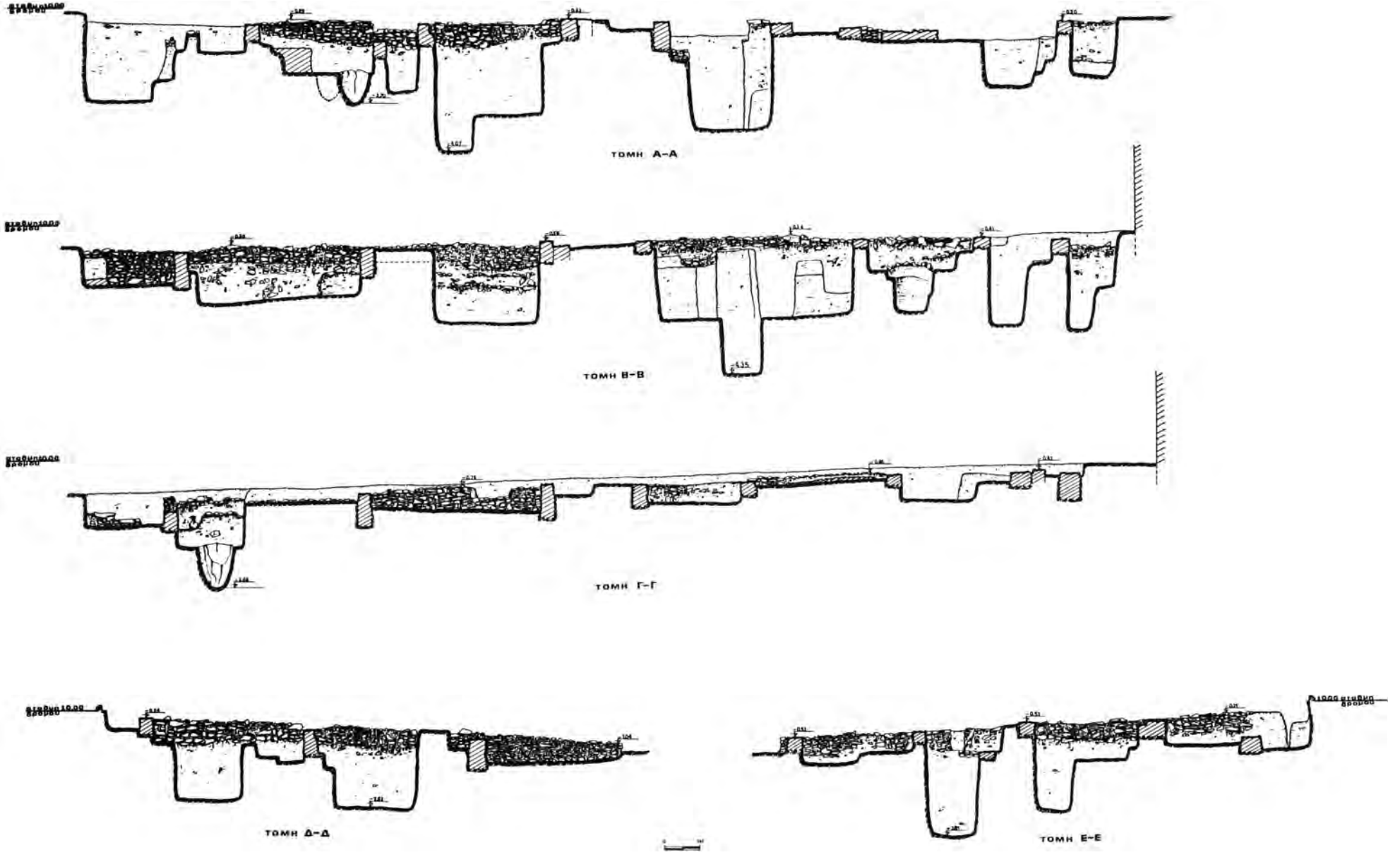

Σχέδ. 5. Τούμπα. Οδός Δρυός 9. Οι τομές Α-Α, Β-Β, Γ-Γ, Δ-Δ και Ε-Ε.

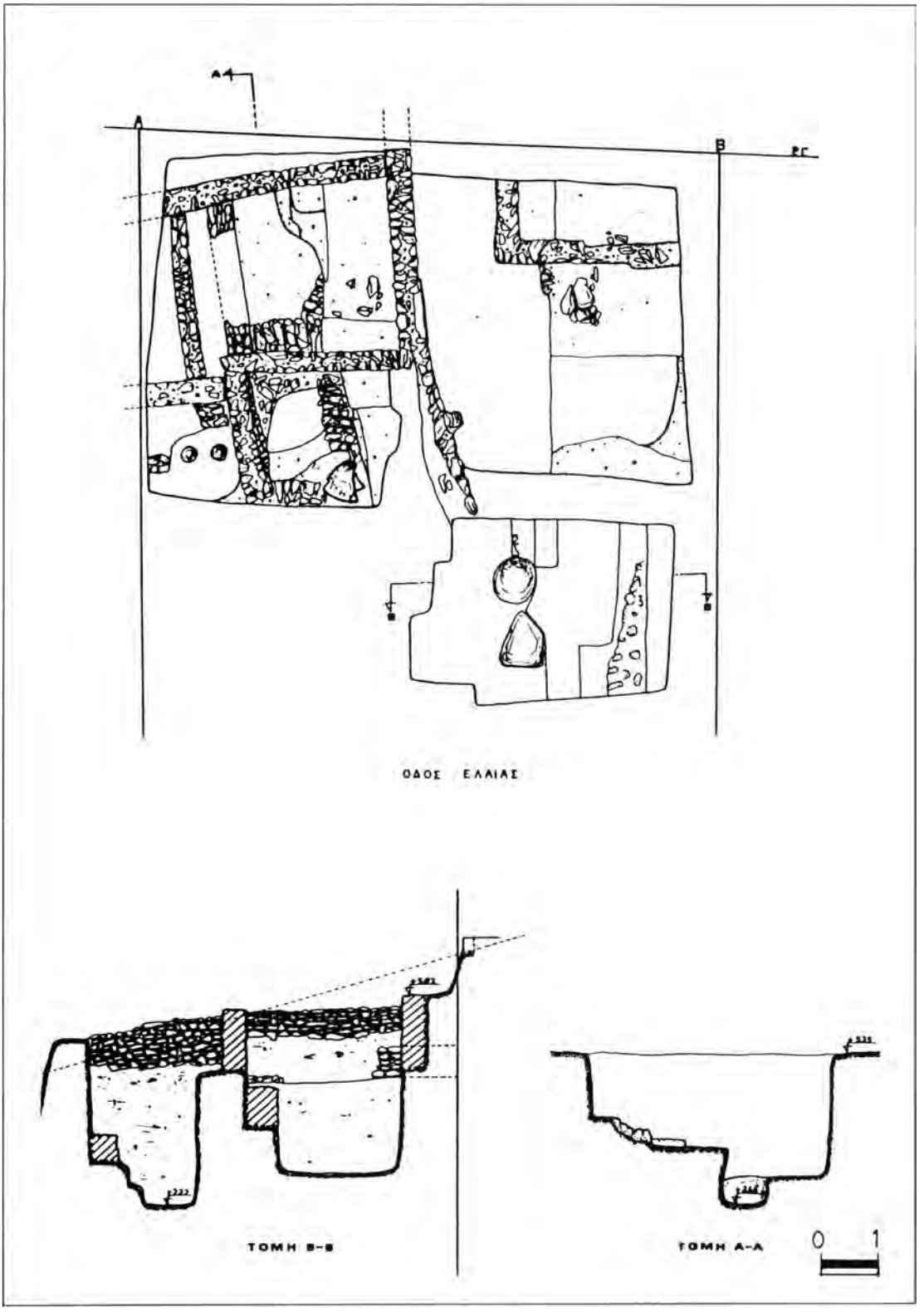

Σχέδ. 6. Τούμπα. Οδός Ελαίας 13. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β.

γ) Το βόρειο όριο των εξωτερικών τοιχίων των δύο κτισμάτων συνδεόταν με μεγάλες πλακοειδείς πέτρες σε οξυκόρυφο σχεδόν ημικύκλιο. Αυτό όριζε αφ' ενός τον οικοδομικό χώρο των όψιμων αρχαϊκών χρόνων και ίσως των κλασικών, αν κρίνουμε από την έλλειψη αρχιτεκτονικών λειψάνων βορειότερα, και αφ' ετέρου οριοθετούσε το λάκκο των απορριμμάτων που συναντήσαμε στο βορειοδυτικό τμήμα της οδού Λωτού 13.

δ) Λίγα λείψανα απέμειναν από παλαιότερες οικοδομικές φάσεις και επιχώσεις, οι οποίες χρονολογούνται στον 7ο και, βαθύτερα, στον 8ο και 9ο αι. π.Χ.

Η τοπική και επείσακτη κεραμική από τις διάφορες φάσεις ανήκαν σε γνωστές κατηγορίες της πρώιμης εποχής του Σιδήρου από την Κεντρική Μακεδονία, των γεωμετρικών, υπογεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων από την παράκτια Μακεδονία, την νησιωτική Ελλάδα, την Αττική και την Κόρινθο. Στα δωμάτια μάλιστα του 6ου και των αρχών του 5ου αι. π.Χ. η ποιότητα της κεραμικής υποδηλώνει διαφορετικές χρήσεις (ανδρώνα, αποθήκη, λουτρώνα, εστία, αυλή, διάδρομο παστάδα) (Πίν. 109 δ).

Εξάλλου, χαρακτηριστική απουσία στα οικόπεδα της οδού Λωτού 11 και 13 είναι εκείνη των φάσεων του β΄ μισού του 5ου και ολόκληρου του 4ου αι. π.Χ. Η απουσία αυτή προβληματίζει για τους πιθανούς λόγους που οδήγησαν σε αυτό. Σημειώνουμε την παρουσία μεγάλων αποθέσεων από ρέματα σε ολόκληρο το βόρειο τμήμα της τράπεζας και τη σχεδόν επιφανειακή ανεύρεση της τελευταίας φάσης, πάνω στην οποία ήταν θεμελιωμένα τα σπίτια της δεκαετίας του '50 και ίσως γι' αυτό καταστράφηκαν τα κατοπινά ευρήματα.

Τούμπα (οικόπεδο οδών Αγίου Πρωτολέοντος και Φιλομήλας)

Στη συμβολή των παραπάνω οδών, έξω από το βορειοανατολικό άκρο του οικισμού ιστορικών χρόνων στην τράπεζα της Τούμπας Θεσσαλονίκης, κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωσης, η έρευνα του οποίου κρίθηκε απαραίτητη.

Η αρχαιολογική διερεύνηση φανέρωσε ότι εντός του οικοπέδου εκτεινόταν σε βάθος 3,38 μ., με κλίση από Δ. προς Α. μέχρι και 1,10 μ., επιφάνεια με πολλές αργές πέτρες διαφόρων μεγεθών, κυρίως μικρές, συνήθεις στις θεμελιώσεις και τις τοιχοδομές του αρχαίου οικισμού.

Η λιθόστρωση αυτή σχετιζόταν πιθανόν με έργα για τη ροή των υδάτων. Η κλίση της επιφάνειας εξυπηρετούσε, σύμφωνα με τις ενδείξεις, την εκτροπή ποσότητας νερού από το παρακείμενο ρέμα βορειότερα ή οριοθετούσε τη δυτική όχθη χειμάρρου. Αν δεχθούμε την πρώτη υπόθεση, η εκτροπή του νερού θα αποσκοπούσε στην προστασία του οικισμού από πλημμύρες ή και στη διοχέτευση του νερού προς το νοτιότερα κείμενο οικόπεδο της οδού Εμπεδοκλέους 17[7], όπου τα θεμέλια ορθογώνιου κτίσματος, το οποίο διέσχιζε αύλακα υδάτων με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και στο οποίο περικλείονταν φρεάτιο, λουτήρας και ειδικά σκεύη για τον καθαρμό. Δεν αποκλείεται, εξάλλου, η διαμόρφωση που επισημάνθηκε στο οικόπεδο των οδών Αγίου Πρωτολέοντος και Φιλομήλας να υπήρξε τμήμα μιας αμυντικής τάφρου στα ανατολικά του αρχαίου οικισμού, όπου παρατηρείται η έλλειψη οποιασδήποτε άλλης φυσικής ή τεχνητής οχύρωσης. Ας σημειωθεί ότι το ανατολικό υπόλοιπο του οικοπέδου είναι βραχώδες με έντονες κλίσεις και θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ανατολική όχθη του μικρού ρέματος.

Αμέσως κάτω από τη σύγχρονη επιφάνεια του οικοπέδου, στα ανατολικά όριά του με το οικόπεδο της οδού Αγίου Πρωτολέοντος 26, εντοπίστηκε τμήμα διαλυμένου τοιχίου, χωρίς την απαραίτητη κεραμική κοντά του για να χρονολογηθεί.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

Σταυρούπολη

Οδός Παστέρ

Το Δεκέμβριο του 1992, κατά τη διάνοιξη αποχετευτικού αγωγού στην παραπάνω οδό, εντοπίστηκε τάφος κλασικών χρόνων. Παρακολουθήσαμε την εκσκαφή από το ύψος της οδού Δαγκλή και έως την πλατεία Κουντουριώτη, όπου εντοπίζεται ο νεολιθικός οικισμός της Σταυρούπολης. Στις παρειές του χαντακιού που ανοίχτηκε ήταν ορατό στρώμα χαλαρού καστανού χώματος πάχ. 1 μ., περίπου, που ξεκινούσε από την επιφάνεια του εδάφους. Μέσα σε αυτό το στρώμα βρέθηκαν μεγάλα κομμάτια προϊστορικών αγγείων της ύστερης νεολιθικής εποχής. Αντιπροσωπεύονται κατηγορίες κεραμικής των πρώιμων φάσεων της περιόδου αυτής, όπως μαύρα στιλβωμένα, μελανοστεφή και μαύρα στιλβωμένα με λευκή διακόσμηση αγγεία. Κυριαρχεί το σχήμα της τροπιδωτής φιάλης, ενώ υπάρχουν και αρκετά κομμάτια από μεγάλα αδρά αγγεία. Δεν εντοπίστηκαν στρώματα αδιατάρακτα νεολιθικών επιχώσεων

7. Για την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο της οδού Εμπεδοκλέους 17 βλ. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 321-322 και ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 215-225.

Σχέδ. 6. Τούμπα. Οδός Ελαίας 13. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Α-Α, Β-Β.

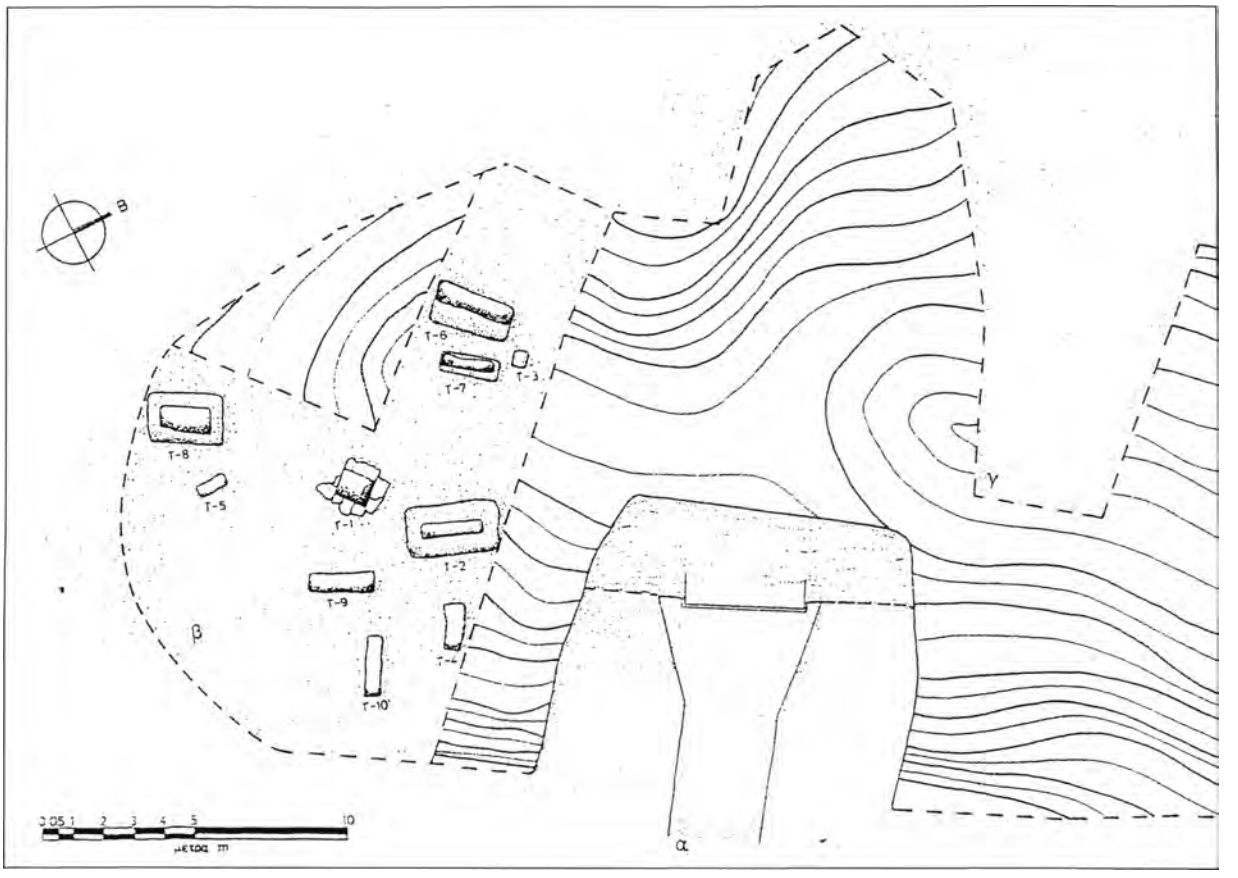

Σχέδ. 8. Άγιος Αθανάσιος. Τομή του ταφικού τύμβου με τους τάφους.

σε κανένα σημείο της εκσκαφής, γεγονός που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι βρισκόμαστε στις παρυφές του οικισμού.

Ο τάφος εντοπίστηκε κοντά στην πλατεία Κουντουριώτη, με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. Πρόκειται για ταφή μέσα σε πώρινη σαρκοφάγο καλυμμένη με απλή μονολιθική πλάκα, που είχε σπάσει σε κομμάτια και έγειρε μέσα στον τάφο. Οι εσωτερικές διαστάσεις της σαρκοφάγου ήταν 2,07 μ. μήκος, 0,67 μ. ύψος και πάχος τοιχώματος 0,10 μ. Στο εσωτερικό η ταφή ήταν διαταραγμένη και μόνο ελάχιστα κατάλοιπα οστών επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι το κρανίο βρισκόταν προς Α. Ο νεκρός είχε κτεριστεί με τρία αγγεία, ένα μελαμβαφή σκύφο, μία πυξίδα και ένα ληκύθιο. Τέσσερα οστέινα κουμπιά με χάλκινη θηλειά στην πίσω όψη τους ίσως ανήκουν σε ξύλινο κιβωτίδιο. Ακόμη βρέθηκαν μικρή χάλκινη φιάλη, πέντε μικρές χάλκινες τοξωτές πόρπες και δύο σιδερένια αδιάγνωστα αντικείμενα.

Η εκσκαφή για τη διάνοιξη του αγωγού ολοκληρώθηκε λίγο μετά το ύψος της οδού Νικηταρά Α., όπου και θα συναντούσε παλαιότερο αγωγό που είχε διέλθει μέσα από τον αρχαιολογικό χώρο. Σε αυτό το σημείο της εκσκαφής εντοπίστηκαν πέτρες, τα στρώματα όμως ήταν διαταραγμένα λόγω της διάνοιξης του παλαιότερου χαντακιού.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ

Ξηροκρήνη

Οικόπεδο στη γωνία των οδών Μαργαροπούλου και Βερατίου

Το οικόπεδο βρίσκεται στο δυτικό τομέα της πόλης, πίσω από το κτιριακό συγκρότημα του Νέου Σιδηροδρομικού Σταθμού, και εντάσσεται στην ευρύτερη περιοχή που καλύπτει το εκτεταμένο δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας Θεσσαλονίκης.

Η έρευνα απέδωσε τριάντα ένα συνολικά τάφους της αυτοκρατορικής περιόδου των ρωμαϊκών χρόνων. Αποκαλύφθηκαν στο νοτιοανατολικό μόνο τμήμα του,

όπου διασώθηκαν σε μέτρια έως κακή κατάσταση διατήρησης κάτω από τα θεμέλια του παλαιού κτιρίου. Ήταν διατεταγμένοι σε δύο επάλληλα επίπεδα σε βάθος 1,60 και 3,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους (πεζοδρόμιο).

Τέσσερις μόνο τάφοι βρέθηκαν ακέραιοι· οι υπόλοιποι ήταν μισοκατεστραμμένοι και γεμάτοι με πέτρες για την εξασφάλιση της εδαφικής στερεότητας και την καλύτερη θεμελίωση της παλαιάς οικοδομής.

Πρόκειται κυρίως για ορθογώνιους καμαροσκεπείς τάφους ή λιθόκτιστους, επιχρισμένους εσωτερικά με υπόλευκο κονίαμα (Πίν. 109 ε). Μερικοί σχημάτιζαν συστάδες δύο ή τριών τάφων με κοινούς μεσότοιχους που περικλείονται από περίβολο – ενιαία εξωτερική κατασκευή ορθογώνιου σχήματος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τύπος του τάφου 15, όπου διαμορφώνεται κλιμακοστάσιο καθόδου και προθάλαμος, ενώ στο θάλαμο βρέθηκαν δύο μαρμάρινες κλίνες.

Τα κινητά ευρήματα είναι ελάχιστα και προέρχονται από την αναμοχλευμένη επίχωση: αποτμήματα ενεπίγραφου βωμού και θραύσματα μαρμάρινου γλυπτού – έφιππη μορφή – (Α.Ε. 18139), τέσσερα φθαρμένα χάλκινα νομίσματα και πήλινη άβαφη οινοχοΐσκη εντάσσουν χρονολογικά τη χρήση του τμήματος αυτού του νεκροταφείου από το 2ο μέχρι και τον 4ο αι. μ.Χ.

Στην ανασκαφή συμμετείχε ο αρχαιολόγος Α. Κεραμάρης.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ

Άγιος Αθανάσιος

Τον Οκτώβριο του 1992 η ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων άρχισε μια προσπάθεια διαμόρφωσης του χώρου γύρω από τον ταφικό τύμβο, βορειοδυτικά της κοινότητας του Αγίου Αθανασίου, αμέσως μετά τη διασταύρωση με τη εθνική οδό προς Ευζώνους. Ο χώρος αυτός είχε, μέχρι και σχετικά πρόσφατα, χτυπηθεί επανειλημμένα από τους τυμβωρύχους. Την αρχαιοκαπηλεία του 1966 ακολούθησε ανασκαφική έρευνα από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Φ. Πέτσα, κατά τη διάρκεια της οποίας ήρθε στο φως διθάλαμος μακεδονικός τάφος του 3ου αι. π.Χ., με δωρική πρόσοψη, μαρμάρινα θυρόφυλλα και λίθινες κλίνες στο εσωτερικό. Λίγο ανατολικότερα αποκαλύφθηκαν τρεις μεγάλοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, επίσης συλημένοι[8].

Ακολούθησε η συνολική κήρυξη του χώρου (ΦΕΚ 653/Β/1969) και αργότερα η απαλλοτρίωση ενός τμήματός του (ΦΕΚ 51/Δ/1976), ενώ τελευταία εκπονήθηκε μελέτη για την προστασία και ανάδειξη του μακεδονικού τάφου, που παρουσίαζε θλιβερή εικόνα εγκατάλειψης. Βασική προϋπόθεση για την πραγματοποίηση της διαμόρφωσης ήταν η ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στον τύμβο και την ευρύτερη περιοχή.

Κατά τον καθαρισμό της πρόσοψης επιβεβαιώθηκε και εδώ η ύπαρξη τραπεζιόσχημου ανοιχτού χώρου, διαστ. 5χ3 μ. περίπου, που είχε λαξευτεί στο βραχώδες υπόστρωμα της περιοχής, καθώς και επικλινούς ράμπας, που με δύο πλατείς αναβαθμούς οδηγούσε στην είσοδο του τάφου[9] (Σχέδ. 8).

Στη συνέχεια επιχειρήθηκε δοκιμαστική τομή στον τύμβο, δυτικά του τάφου, πλ. 3 μ. περίπου. Οι ενδείξεις από τη στρωματογραφία της τομής οδήγησαν στον εντοπισμό κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου-θήκης, εσωτ. διαστ. 1,14χ0,94χ1,33 μ. ύψος. Ο τάφος ήταν συλημένος, η κατασκευή του όμως και κάποια υπολείμματα της νεκρικής πυράς τον εντάσσουν στο γνωστό τύπο θηκών που συνηθίζεται στη Μακεδονία, κυρίως από το γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.[10].

Η συνέχιση της έρευνας οδήγησε σε τελείως απρόσμενα αποτελέσματα, καθώς αποδείχθηκε ότι όλη η έκταση που κατέλαβε αργότερα ο τύμβος του μακεδονικού τάφου αποτελούσε τμήμα ενός μάλλον εκτεταμένου αρχαϊκού νεκροταφείου, που απλωνόταν στο χαμηλό φυσικό έξαρμα της περιοχής. Η τομή διευρύνθηκε μέχρι το νοτιοδυτικό όριο του τύμβου και στην έκταση αυτή αποκαλύφθηκαν 8 αδιατάρακτοι τάφοι του 6ου αι. π.Χ. και ένας ελληνιστικός (Τ8), στο δυτικό άκρο του τύμβου, με κεραμική των αρχών του 3ου αι. π.Χ.[11] (Σχέδ. 8).

Οι αρχαϊκοί τάφοι ήταν σχεδόν στο σύνολό τους απλοί ορθογώνιοι λάκκοι σκαμμένοι στο φυσικό, σε ορισμένους από τους οποίους διαπιστώθηκαν και ίχνη από ξύλινα φέρετρα. Σε δύο τάφους (Τ6, Τ7) παρατη-

8. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 399-400, Πίν. 302-303. Μακεδονικά 9 (1969), σ. 167-168, Πίν. 67-75· 15 (1975), σ. 174-175, Πίν. 99. Ειδικότερα για το μακεδονικό τάφο βλ. και B. Gossel, Makedonische Kammergräber, 1980, σ. 79-85.

9. Παρόμοια διαμόρφωση έχει παρατηρηθεί σε δύο μακεδονικούς τάφους της Θεσσαλονίκης, βλ. Μακεδονικά 25 (1985-1986), σ. 118 (τάφος περιοχής Χαριλάου) και ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 261 κ.ε. (τάφος στο Φοίνικα).

10. Βλ. Γ. Τουράτσογλου, Το ξίφος της Βέροιας: συμβολή στη μακεδονική οπλοποιία των ύστερων κλασικών χρόνων, Αρχαία Μακεδονία IV (1986), σ. 612, σημ. 7.

11. Για εκτενέστερη δημοσίευση της ανασκαφής και των ευρημάτων βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 369-382.

ρήθηκε ότι κατά την ταφή δεν χρησιμοποιήθηκε όλο το πλάτος του σκάμματος, αλλά ότι ο νεκρός μαζί με το φέρετρο και τα κτερίσματα τοποθετήθηκαν στο βόρειο τμήμα του, ενώ το υπόλοιπο επιχώστηκε, σχηματίζοντας έναν πλατύ αναβαθμό (Σχέδ. 8).

Παρά την απλότητα της κατασκευής τους, οι περισσότεροι τάφοι ήταν αρκετά πλούσια κτερισμένοι. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τα στοιχεία που έχουμε από τα περίπου σύγχρονα νεκροταφεία της Αγίας Παρασκευής, της Θέρμης και ιδιαίτερα της κοντινής Σίνδου, βοηθούν στο σχηματισμό μιας πρώτης εικόνας από την καινούργια αυτή θέση[12]: οι ανδρικές ταφές συνοδεύονταν από σιδερένια δόρατα, εγχειρίδια και ξίφη – βρέθηκε ένα μόνο χάλκινο κράνος ιλλυρικού τύπου –, ενώ οι γυναίκες από σιδερένια κυρίως κοσμήματα. Σε τρεις μόνο από τις ταφές βρέθηκαν χρυσά επιστόμια, καθώς και ένας αρύβαλλος από φαγεντιανή με μορφή σκαντζόχοιρου.

Στην κεραμική επικρατούν τα κορινθιακά αγγεία, κυρίως αρύβαλλοι, κοτυλίσκες και εξάλειπτρα, που βοηθούν και στη χρονολογική κατάταξη της εγχώριας κεραμικής που συνυπήρχε με την επείσακτη και που η παρουσία της μόλις τώρα αρχίζει να διαγράφεται[13] (Πίν. 109 στ). Τέλος, ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα υπήρξε ένας μεγάλος χιακός κάλυκας με πλούσιο ζωγραφικό διάκοσμο του λεγόμενου "Animal Chalice Style", το πρώτο ουσιαστικά ακέραιο δείγμα της ομάδας των «περίτεχνων» (elaborate) αγγείων (α΄ μισό 6ου αι. π.Χ)[14] (Πίν. 109 ζ).

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ

Αγία Παρασκευή

Αγροτεμάχιο 567 (ιδιοκτησίας Γιαλόπουλου)

Στη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω αγροτεμάχιο, το οποίο βρίσκεται σε χαμηλή πλαγιά προς ΝΑ. του σύγχρονου οικισμού, αποκαλύφθηκε τμήμα υστεροκλασικού νεκροταφείου. Η θέση του οικισμού με τον οποίο σχετίζεται το νεκροταφείο και ο σύγχρονός του μακεδονικός τάφος, ο οποίος έχει ανασκαφεί στα ΝΔ., δεξιά της οδού Αγίας Παρασκευής - Σουρωτής, δεν έχει προς το παρόν εντοπιστεί, ενώ ο αρχαϊκός οικισμός και το πλούσιο νεκροταφείο του έχουν ανασκαφεί προς Β. και ΒΔ. του σύγχρονου οικισμού.

Ερευνήθηκαν συνολικά τέσσερις τάφοι, ανοιγμένοι στο φυσικό κοκκινωπό πηλόχωμα, οι οποίοι εντοπίστηκαν αμέσως κάτω από την επιφανειακή επίχωση. Οι τάφοι ήταν λακκοειδείς, μεγάλων διαστάσεων (τάφος 1: 2,28Χ1,90 μ., τάφος 2: 2,75Χ1,70 μ., τάφος 3: 2,30Χ1,30 μ., τάφος 4: 2,40Χ1,40 μ.) και καλύπτονταν από τρεις εγκάρσια τοποθετημένες πωρολιθικές πλάκες. Το εσωτερικό των τάφων ήταν επενδυμένο με υπόλευκο κονίαμα, ενώ στις τέσσερις γωνίες των τριών και κατά μήκος των στενών πλευρών του τέταρτου τάφου διατηρούνταν οι υποδοχές για τα πόδια των ξύλινων κλινών πάνω στις οποίες ήταν τοποθετημένοι οι νεκροί. Όλοι οι τάφοι ήταν προσανατολισμένοι Α.-Δ., με τα κρανία των νεκρών προς Α. Ο τάφος 2 ήταν συλημένος ήδη από την αρχαιότητα.

Κτερίσματα: χρυσό περιδέραιο με σφαιρικές και δακτυλιόσχημες χάντρες, δύο χρυσά δακτυλίδια (στη σφενδόνη του πρώτου εγχάρακτη γυναικεία μορφή προς τα δεξιά), δύο ζεύγη χρυσών ενωτίων με λεοντοκεφαλές στην απόληξη, δύο ασημένια περίαπτα πολύ οξειδωμένα, χάλκινα επίχρυσα στεφάνια με πήλινους καρπούς, χάλκινη οινοχόη, πήλινες γυναικείες προτομές, πήλινα μυροδοχεία, κάνθαρος Δυτικής κλιτύος κ.ά., αρκετά νομίσματα.

ΣΟΦΙΑ ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΗ

Τρίλοφος

Μεσημεριανή Τούμπα

Στον προϊστορικό αυτό οικισμό, γνωστό εδώ και χρόνια στην Εφορεία[15], άρχισε συστηματική ανασκαφική έρευνα, ύστερα από απόφαση του ΥΠΠΟ. Ο οικισμός είναι του τύπου «τούμπα επί τραπέζης», εμφανίζει δηλαδή το γνωστό συνδυασμό επίπεδου σχεδόν οικισμού με έκταση πολλών δεκάδων στρεμμάτων (ίσως 100) και συρρικνωμένης κατοίκησης (τούμπα) κατά την εποχή του Χαλκού.

Η επιλογή του οικισμού για ανασκαφική έρευνα

12. Βλ. Σίνδος. Κατάλογος της Έκθεσης, 1985. Κ. Σισμανίδης, Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγ. Παρασκευής Θεσσαλονίκης, Αμητός, 1987, σ. 787-803. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 282-288.

13. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 297-302.

14. Ύψ. 0,24, διαμ. χείλους 0,24 μ. Βλ. A.A. Lemos, Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles, I-II, 1991, κυρίως σ. 90-93, πίν. 62.

15. Βλ. Δ. Γραμμένος, Νεολιθικές έρευνες στην Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία, Αθήνα 1991.

έγινε για τους εξής κυρίως λόγους: 1. Παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση από τη μέση νεολιθική εποχή (την αρχαιότερη, με βάση την επιφανειακή κεραμική, διαπιστωμένη κατοίκηση στην Κεντρική Μακεδονία), με συνδυασμό των δύο οικιστικών τύπων, γνωστών σε όλη την Ανατολία-Βαλκανική, του επίπεδου οικισμού και της τούμπας. 2. Δεν έχουν υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις οι επιχώσεις του, οφειλόμενες στη φύση ή τον ανθρώπινο παράγοντα. 3. Βρίσκεται σε κοντινή σχετικά απόσταση από τη θάλασσα (σε ευθεία γραμμή έως 3 χλμ.). 4. Από την πρώτη εποχή του Χαλκού εντοπίζονται σίγουρα μεταλλουργικές δραστηριότητες στη θέση, οι οποίες ενδεχομένως επεκτείνονται και στη νεότερη νεολιθική εποχή.

Κατά τη φετινή περίοδο άρχισε απλώς στρωματογραφική διερεύνηση του οικισμού με μία τομή 4x4 μ. στην κορυφή της θέσης, η οποία δεν ξεπέρασε το βάθος του 1,5 μ. Οι επιχώσεις της ανήκουν στην εποχή του Σιδήρου και στην ύστερη εποχή του Χαλκού.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

Επανομή

Σε δοκιμαστικές τομές στο αγροτεμάχιο αριθ. 8046 εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν δύο τάφοι του 4ου αι. π.Χ. Εντάσσονται στην περιοχή του κλασικού νεκροταφείου, τμήματα του οποίου είχαν αποκαλυφθεί και παλαιότερα, σε γειτονικά αγροτεμάχια[16].

Τάφος 1: Κιβωτιόσχημος. Περιείχε παιδική ταφή με το κρανίο του νεκρού προς Δ. Είχε κάλυψη από τέσσερις πέτρινες πλάκες και ήταν κτερισμένος με ληκύθιο και πήλινα ειδώλια ένθρονης γυναικείας μορφής, περιστεριού και χελώνας.

Τάφος 2: Λακκοειδής, με το κρανίο του νεκρού προς ΒΔ. Είχε κάλυψη από τρεις λίθινες πλάκες και ήταν κτερισμένος με χάλκινο περίαπτο.

ΝΤΙΝΑ ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ

Καλαμωτό

Ακριβώς δέκα χρόνια μετά την πρώτη ανασκαφική μας προσπάθεια στη θέση «Τούμπες» Καλαμωτού[17], τον περασμένο Νοέμβριο κάναμε τρεις ακόμη δοκιμαστικές τομές, οι οποίες απέδειξαν τη συνέχεια της κατοίκησης στο χώρο αυτό (όπου εντοπίζονται τα αρχαία Καλίνδοια) από τη νεολιθική μέχρι και τη ρωμαϊκή περίοδο. Στην πρώτη και σημαντικότερη ανασκαφική τομή, που διενεργήθηκε στην κορυφή της μικρότερης και ανατολικότερης τούμπας, ήρθαν στο φως οικοδομικά λείψανα σε μεγάλη πυκνότητα (Πίν. 110 α) και σε τρία επάλληλα μεταξύ τους στρώματα, τα οποία (σύμφωνα και με την κεραμική) ανάγονται αντίστοιχα: α) στην πρώιμη εποχή του Χαλκού, β) στην ύστερη εποχή του Σιδήρου, και γ) στην ύστερη ελληνιστική περίοδο. Ενδεικτικό στοιχείο της πρώτης κατοίκησης του χώρου αποτελεί η παρουσία οστράκων της ύστερης νεολιθικής περιόδου που βρέθηκαν μέσα σε τέσσερις λάκκους του βαθύτερου στρώματος της τομής. Η δεύτερη τομή χαράχτηκε στο ανατολικό τμήμα της μεγαλύτερης τούμπας-τράπεζας, που βρίσκεται προς ΝΔ. της προηγούμενης. Εδώ δεν είχαμε ερείπια κτισμάτων, αποκαλύφθηκαν όμως επτά συνολικά κυκλικοί και αποθηκευτικοί λάκκοι, οι οποίοι χρονολογούνται στα αρχαϊκά χρόνια, αν κρίνουμε από την κεραμική που περιείχαν. Στην τρίτη τομή, που έγινε σε πεδινή έκταση και σε απόσταση 150 μ. περίπου βόρεια από τις τούμπες, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα του 1ου αι. π.Χ. Ήρθε επίσης στο φως μία μικρή τετράγωνη δεξαμενή νερού, με επιχρισμένα τα κτιστά της τοιχώματα και κυκλική βάθυνση στο μέσο του πυθμένα της, που την αποτελεί στην πραγματικότητα ένας πακτωμένος πίθος.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Μόδιο (αρχαία Αρέθουσα)

Στην είσοδο των Μακεδονικών Τεμπών από τη λίμνη Βόλβη προς το Στρυμονικό κόλπο, στους λόφους νότια του ποταμού Ρήχιου και δυτικά του οχυρού βυζαντινού οικισμού της Ρεντίνας, εντοπίστηκε αρχαία πόλη, μετά τις καταστροφές που προκάλεσε η διάνοιξη δρόμου πυρασφάλειας από την Κοινότητα Μοδίου επαρχίας Λαγκαδά.

Η θέση ταυτίστηκε με την πόλη Αρέθουσα της Μυγδονίας, που είναι γνωστή από το α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., ενώ στην έξοδο προς τη θάλασσα τοποθετείται η αναφερόμενη από τον Θουκυδίδη πόλη Βορμίσκος. Η περιοχή είναι συνδεδεμένη με την παράδοση για το θάνατο του Ευριπίδη. Τα «Στενά» αποτελούσαν πάντοτε τη μοναδική δίοδο επικοινωνίας προς την Ανατολική Μακεδονία, τα ίχνη δε των αρχαίων δρόμων

16. Βλ. ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 319-329.

17. Για τα αποτελέσματα εκείνης της έρευνας βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 271, Πίν. 115 β-γ.

ακολούθησε μεταγενέστερα η Εγνατία οδός με σταθμό (mutatio peripidis) ανάμεσα στην Απολλωνία και την Αμφίπολη.

Στη θέση του οικισμού δεσπόζει ο λόφος της ακρόπολης με εσωτερικό διατείχισμα και εξωτερικό τείχος, που διαγράφεται ανάμεσα στην πυκνότατη βλάστηση.

Σε επαφή σχεδόν με το δυτικό τείχος εντοπίστηκε εκτεταμένη νεκρόπολη ελληνιστικών χρόνων, από την οποία ανασκάφηκαν μόνο 132 ταφές και μια μεγάλη καύση με πολλά οστά, για λόγους προστασίας από τη συνεχή δράση των αρχαιοκαπήλων.

Όλοι σχεδόν οι τάφοι ήταν λακκοειδείς σε φυσικό αμμώδες κοκκινωπό έδαφος ή λευκό πέτρωμα, με πυκνή διάταξη· συχνά αλληλοεπικαλύπτονταν με ασαφή όρια ή ήταν κατεστραμμένοι και συλημένοι.

Εντοπίσαμε 53 κεραμοσκεπείς καλυβίτες, 42 λακκοειδείς απλούς ή με καλυπτήριες σχιστόπλακες και έναν κάτω από λιθοσωρό, 31 λακκοειδείς με καύση, 2 κιβωτιόσχημους από σχιστόπλακες – ο ένας με εγχυτρισμό – και μεγάλο ταφικό πίθο. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι εκτάδην, εκτός από ένα σε στάση συνεσταλμένη και ένα δεύτερο με το δεξί χέρι λυγισμένο στο στήθος.

Όλοι σχεδόν οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., από τα δε κτερίσματα των αδιατάρακτων ταφών προκύπτει ότι οι γυναίκες ήταν θαμμένες με το κεφάλι προς Α., ενώ οι άνδρες προς Δ. Σε αρκετούς τάφους βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα στο στόμα ή στο χέρι, καθώς και πολλές εφηλίδες.

Οι παιδικοί τάφοι, που ήταν αναλογικά οι περισσότεροι, είχαν κτερίσματα, κυρίως ειδώλια (γυναικών καθιστών με λυγισμένα τα δύο χέρια στο στήθος ή μόνο το ένα που κρατά αντικείμενο, γυναικών όρθιων με ποδήρη χιτώνα, ανδρών με λύρα, παιδιών καθιστών και ζώων), πολλούς αστραγάλους, θήλαστρα, φιαλίδια, μυροδοχεία, γυάλινες χάνδρες, χάλκινα και ασημένια κοσμήματα (λεμβόσχημα ενώτια, ψέλια με απολήξεις φιδιών, δακτυλίδια) και ένα μελαμβαφές εξάλειπτρο.

Οι γυναικείοι τάφοι περιείχαν μυροδοχεία, πυξίδες, σκύφους, αρυβαλλοειδή ληκύθια, φιαλίδια, υδρίες, αμφορείς, γυναικείες προτομές – η μία πολύχρωμη με στεφάνι από άνθη (Πίν. 110 δ) –, ειδώλια γυναικών και ένα με έρωτα πάνω σε λιοντάρι, χάλκινο καθρέφτη, κοσμήματα χάλκινα, ασημένια και σιδερένια, ζεύγος χρυσών ενωτίων με λεοντοκεφαλές, γυάλινες χάντρες, χάλκινους κρίκους σανδαλιών.

Οι σχετικά λίγοι – βεβαιωμένοι από τα κτερίσματά τους – ανδρικοί τάφοι περιείχαν στλεγγίδες, κανθάρους, οινοχόες, έναν κρατήρα, μυροδοχεία, φιαλίδια, δύο λυχνάρια και λεπτά φύλλα χρυσού στο κεφάλι δύο νεκρών.

Στην περιοχή της καύσης της ταφής 15 ερευνήθηκε ορθογώνια έκταση 5,70Χ2,40 μ. με καμένο πηλό στα τοιχώματα, κατάλοιπα ξύλων και πολλά καμένα οστά, προφανώς από πολλαπλές καύσεις. Περισυνελέγησαν μολύβδινο τυλιγμένο έλασμα – πιθανώς κατάδεσμος – μελαμβαφή αγγεία (5 κάνθαροι, κύλικα, φιαλίδιο), 4 μόνωτα σκυφίδια, 4 στλεγγίδες, αρυβαλλοειδές ληκύθιο, σκύφος, οινοχόη, 2 χάλκινα νομίσματα, γυάλινη χάνδρα και χάλκινο δακτυλίδι.

Η κεραμική είναι κυρίως μελαμβαφής και αβαφής, βρέθηκαν όμως και δύο λευκές λάγυνοι με κόκκινες ταινίες καθώς και τέσσερα ερυθρόμορφα αγγεία (ένας κρατήρας και τρεις υδρίες) (Πίν. 110 ε).

Επίσης αποκαλύφθηκαν τρεις μικρές αετωματικές επιτύμβιες στήλες.

Το δυτικό τείχος της πόλης ανασκάφηκε σε μήκος 13 μ. και ανώτατο ύψος 0,90 μ. Έχει εσωτερικό πλάτος 2,45 μ. και εξωτερικό 2,75 μ. Διασώζεται το κατώτερο τμήμα του, που αποτελείται από ένα στρώμα αργών λίθων υποθεμελίωσης. Πάνω στον τοιχοβάτη εδράζεται η ευθυντηρία από επιμήκεις σχιστόπλακες σε δύο σειρές και μία σειρά πωροπλίνθων από την ανωδομή. Στην εξωτερική πλευρά του τείχους σχηματίζεται ημικυκλικός πύργος που έχει περίμετρο 10,45 μ., ενώ αντίστοιχα εσωτερικά μια ορθογώνια κατασκευή πλ. 4,60 μ. και αποκαλυφθέντος μήκ. 7,50 μ. Η έρευνα του τείχους έδωσε αρκετά άβαφα όστρακα και κυρίως μελαμβαφή, καθώς και πήλινα σφαιρικά σφονδύλια.

Από τον κεντρικό τομέα της πόλης περισυνελέγη ακέφαλο αγαλμάτιο Αφροδίτης, ύψ. 0,24 μ., ελληνιστικής εποχής.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ

Σταυρός

Στη θέση Μηλιές, 1,5 χλμ. νότια του Σταυρού, στη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη διαπλάτυνση αγροτικού δρόμου, ήρθαν στο φως δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι. Μικρής έκτασης έρευνα έδειξε ότι πρόκειται για τάφους της αυτοκρατορικής περιόδου των ρωμαϊκών χρόνων κατασκευασμένους από μαρμάρινες πλάκες και απέδωσε ένα σύνολο κτερισμάτων από δύο πήλινες οινοχόες με τριφυλλόσχημο στόμιο, ένα πήλινο μόνωτο κύπελλο, ερυθροβαφές πινάκιο, λυχνάρι, σκουλαρίκι, ασημένιο περίαπτο, γυάλινες χάντρες και χάλκινα νομίσματα (Πίν. 110 β-γ).

Η θέση Μηλιές Σταυρού είναι ένας νέος αρχαιολογικός χώρος με φυσική αμφιθεατρική διαμόρφωση, πολύ κοντά στο σημερινό επαρχιακό δρόμο Νομού Θεσσαλονίκης - βορειοανατολικής Χαλκιδικής. Δεσπόζουσα

παράκτια θέση, πρέπει να έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αρχαιότητα, καθώς βρίσκεται σε ζωτικής σημασίας δίοδο της ανατολικής Μυγδονίας. Η ευρύτερη αυτή περιοχή, γνωστή από τις αρχαίες πηγές ως *Συλέος πεδίον*, κρύβει πιθανότατα σημαντικές αρχαιότητες και είναι ευτύχημα για την Υπηρεσία μας ο εντοπισμός της νέας αυτής θέσης.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ

Βρασνά

Το Μάρτιο του 1992 παραδόθηκε στο Μουσείο Θεσσαλονίκης ένα τυχαίο εύρημα, που προερχόταν από ένα νέο αρχαιολογικό χώρο στα ανατολικά όρια του Νομού Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα από την αγροτική περιοχή των Βρασνών. Πρόκειται για ένα απότμημα επιγραφής από χονδρόκοκκο κιτρινωπό μάρμαρο, κλασικών χρόνων, που διαβάζεται δυστυχώς αποσπασματικά, αφού έχει διασωθεί το δεύτερο μισό της λίθινης πλάκας.

Έτσι, το περασμένο καλοκαίρι ακολούθησαν στη θέση δοκιμαστικές τομές που έδωσαν εξαρχής πλούσιες αρχαιολογικές ενδείξεις. Σύντομα καταλάβαμε ότι επρόκειτο για έναν ισχυρό περίβολο, ένα τείχος, που αγκάλιαζε περιμετρικά το λόφο, ακολουθώντας τη φυσική κυκλοτερή πορεία του[18]. Το τείχος ερευνήθηκε στο μεγαλύτερο τμήμα της ανατολικής παρειάς του λόφου, σε ένα μεγάλο τμήμα της βόρειας και της νότιας, ενώ δυτικά το ακολουθήσαμε αποσπασματικά. Διαπιστώθηκε ότι όριζε ένα ακανόνιστο πεντάπλευρο με πύργους σε ορισμένα σημεία της πορείας του, με άλλα λόγια ότι επρόκειτο για έναν πολύ περιορισμένων διαστάσεων τειχισμένο χώρο. Το γεγονός αυτό και το ότι από τις επιφανειακές έρευνες στη γύρω περιοχή δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες που να δείχνουν την ύπαρξη ενός εκτεταμένου οικισμού, δεν άφηνε καμιά αμφιβολία για την ερμηνεία του ως φρουρίου.

Η περίμετρος που αποκαλύφθηκε μέχρι τώρα φθάνει τα 70 μ. περίπου και το εμβαδόν του υπολογίζεται περίπου στα 4 στρέμματα. Στο μεγαλύτερο τμήμα του χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό χονδρόκοκκο κιτρινόλευκο μάρμαρο. Ωστόσο δεν είναι παντού ομοιόμορφα χτισμένο, ενώ το πάχος του κυμαίνεται από 1,80-2,10 μ. Η ανατολική και η νότια πλευρά οικοδομήθηκαν κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα. Στη βόρεια όμως πλευρά χρησιμοποιήθηκαν μικρότεροι γωνιόλιθοι και σε ορισμένα τμήματά του απλά καλοπελεκημένες, σε μία ή δύο πλευρές, πέτρες.

Το τείχος ήταν χτισμένο μέχρι ένα ορισμένο ύψος με τον τρόπο που περιγράφηκε, φαίνεται όμως ότι συνεχιζόταν με ωμοπλίνθους, όπως αποδεικνύει το παχύ ενιαίο στρώμα από λιωμένα πλιθιά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση ότι θα ήταν και στεγασμένο, αφού πυκνό στρώμα καταστροφής από κεραμίδια στέγης ανασκάφηκε περιμετρικά και έξω από αυτό. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί το γεγονός ότι πολλά από τα κεραμίδια φέρουν σφραγίσματα με ονόματα αστυνόμων. Στην περίμετρο του τείχους που αποκαλύφθηκε, ήλθαν στο φως τρεις πύργοι, ένας στο μέσον της ανατολικής πλευράς, ένας περίπου στο μέσον της βόρειας και ένας βορειοανατολικός στη συμβολή των δύο παραπάνω πλευρών. Ο ανατολικός πύργος διαμορφώνεται δίχωρος, τουλάχιστον στην τελική του φάση. Ο βόρειος πύργος είναι ορθογώνιος και παρεμβάλλεται στην πορεία του τείχους. Το μισό τμήμα του εξείχε από το τείχος και είναι αυτό που παρασύρθηκε από το μηχανικό εκσκαφέα κατά τη διαπλάτυνση του σύγχρονου αγροτικού δρόμου, οπότε και βρέθηκε η ενεπίγραφη πλάκα που προαναφέραμε. Διαπιστώσαμε έτσι ότι η επιγραφή ήταν σε β΄ χρήση, εντοιχισμένη στο τείχος και για το λόγο αυτό δεν κατέστη δυνατό, παρά τις επίμονες προσπάθειές μας, να βρεθεί το υπόλοιπο μισό της. Ο τρίτος πύργος που εντοπίστηκε είναι ακριβώς στη βορειοανατολική γωνία του φρουρίου. Είναι ελαφρώς τραπεζοειδής, χτισμένος μνημειακά με ογκώδεις δόμους και έχει πρόσβαση μόνο εσωτερικά.

Η ανασκαφή των τριών πύργων έδειξε ότι αυτοί ήταν χώροι διώροφοι χρηστικοί και κατοικήσιμοι, με εισόδους στο εσωτερικό του φρουρίου, κάτι που δεν συμβαίνει συχνά, αφού συνήθως οι πύργοι των τειχών τουλάχιστον μέχρι ένα ορισμένο ύψος είναι συμπαγείς. Η διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου του φρουρίου είναι ακόμη ασαφής. Στη νότια πλευρά του, όπου κανένας πύργος δεν εντοπίστηκε, ανοίγονταν επίσης δωμάτια στη σειρά σε κανονική διάταξη. Από την πλευρά αυτή ακόμα και σήμερα υπάρχει η κοίτη ενός χειμάρρου, που ασφαλώς θα λειτουργούσε στην αρχαιότητα ως τάφρος προστασίας του φρουρίου.

Στα βόρεια και ανατολικά αποκαλύφθηκαν σε επαφή με το τείχος τέσσερις τετράπλευροι χώροι ακανόνιστου σχήματος. Σε δύο από αυτούς η ανασκαφή προχώρησε βαθύτερα μέχρι και κάτω από το πρώτο στρώμα καταστροφής, σε αυτόν αμέσως δυτικά της κλίμακας και σε

18. Το οικοδόμημα παρουσιάστηκε αναλυτικότερα στο ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 415-424.

αυτόν στην εσωτερική βορειοανατολική γωνία του τείχους. Το τελευταίο δωμάτιο έδωσε ένα πολύ ενδιαφέρον εύρημα: ένα μύλο παραγωγής λαδιού, όπως αποδεικνύεται τόσο από τη διαμόρφωσή του, όσο και από το περιεχόμενο του διπλανού προς τα νότια χώρου, που ήταν μεγάλη ποσότητα σπόρων ελιάς, αμέσως κάτω από το στρώμα καταστροφής. Ο μύλος βρέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου, και κάτω από αυτόν ανασκάφηκε μεγάλος λίθινος αποχετευτικός αγωγός, ορθογώνιας διατομής, που κατέληγε έξω από το τείχος. Στο σημείο εξόδου του οι δόμοι του διαμορφώνονται κατάλληλα, γεγονός που δείχνει ότι πρόκειται για κεντρικό αποχετευτικό αγωγό του φρουρίου, κατασκευασμένο σύγχρονα με τον περίβολο. Στον ίδιο χώρο επίσης και παράλληλα με την εσωτερική παρειά του τείχους βρέθηκε ένας δεύτερος αγωγός, παροχής νερού αυτή τη φορά, κατασκευασμένος με καλοαρμοσμένους κυλινδρικούς πηλοσωλήνες.

Ο χώρος αυτός με το μύλο επεξεργασίας ελιάς μας παρέχει πλούσιες χρονολογικές ενδείξεις. Στο πυκνό στρώμα καταστροφής που εντοπίστηκε σε όλες τις τομές βρέθηκαν νομίσματα Περσέως, γεγονός που προσδιορίζει τα χρόνια καταστροφής του φρουρίου. Τα νομίσματα πάνω στο δάπεδο του ίδιου χώρου ανήκουν στα χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Ε΄, ενώ από κάτω από αυτό βρέθηκαν κοπές των αρχών του 3ου αι. με τέλη του 4ου αι. π.Χ., και μία του Φιλίππου Β΄. Έτσι παρόλο που δεν εξαντλήσαμε στρωματογραφικά τις τομές, έχουμε μια πρώτη εικόνα του χρονολογικού φάσματος της χρήσης του φρουρίου. Η μεγάλη και ολοκληρωτική του καταστροφή θα πρέπει να συνδεθεί με τη δυναμική παρουσία των Ρωμαίων στη Μακεδονία το 168 π.Χ. Μετά από αυτήν διαπιστώνεται στο φρούριο μια μικρή εγκατάσταση των υστεροελληνιστικών χρόνων περιορισμένης έκτασης. Μια κύρια φάση του προσδιορίζεται σε όλη τη διάρκεια του 3ου αι. π.Χ., ενώ υπάρχει και φάση μέσα στον 4ο αι. π.Χ.

Όσσα

Για τέταρτη χρονιά φέτος συνεχίστηκε το ανασκαφικό μας έργο στην περιοχή του ελληνιστικού πολίσματος της Όσσας, στη δυτική παρειά του Βερτίσκου και στα όρια της αρχαίας Μυγδονίας με τη Βισαλτία[19]. Συνεχίσαμε την αποκάλυψη και νέων τετραγώνων, χρησιμοποιώντας τον ίδιο κάναβο που είχε χαραχτεί από την πρώτη ανασκαφική περίοδο. Η έρευνα ήδη από την προηγούμενη ανασκαφική χρονιά, το 1989, διενεργείται μόνο στο υψίπεδο του λόφου, για πρακτικούς καθαρά λόγους, και τα ανασκαφικά τετράγωνα ακολουθούν τη φυσική καμπυλότητά του. Έτσι φέτος η ανασκαφή αναπτύχθηκε σε δύο κυρίως τετράγωνα στο νοτιοδυτικό τμήμα του κανάβου[20], ενώ διερευνητικές εργασίες διενεργήθηκαν και στο τετράγωνο 8. Από την έρευνα, που ολοκληρώθηκε και στους δύο τομείς, δηλαδή στα τετράγωνα 20 και 21, προκύπτουν ορισμένα στοιχεία που ενισχύουν προηγούμενες απόψεις μας σχετικά με τη διάρκεια χρήσης του οικισμού, ταυτόχρονα όμως μας δίνουν νέα δεδομένα σχετικά με το χαρακτήρα του.

Τα οικοδομικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν εντάσσονται στον ίδιο πολεοδομικό ιστό της κύριας φάσης του ελληνιστικού οικισμού, ο οποίος με τα κτίσματά του αγκαλιάζει το λόφο, ακολουθώντας τη φορά καμπυλότητάς του[21]. Πρόκειται συγκεκριμένα για την αποκάλυψη ενός ολόκληρου και δύο κατά το ήμισυ σωζόμενων εσωτερικών χώρων ενός οικήματος. Καθώς ο χρόνος μας ήταν περιορισμένος, ο προσανατολισμός μας στράφηκε στην όσο το δυνατόν πληρέστερη αποκάλυψη του ενός εσωτερικού χώρου, που εντοπίστηκε ήδη μετά την αφαίρεση των πρώτων επιφανειακών επιχώσεων[22]. Αξίζει να σημειωθεί εδώ πως και οι τρεις χώροι αποκαλύφθηκαν μετά την αφαίρεση κλειστού στρώματος καταστροφής.

Το δωμάτιο, με διαστάσεις 4Χ4,50 μ., είναι ορθογώνιο. Σώζεται η θεμελίωσή του, στις τρεις μόνο πλευρές, ενώ λείπει η βόρεια. Διατηρείται επίσης μέρος της ανωδομής σε όλες τις πλευρές με τοίχους μέχρι ύψος 0,50-0,60 μ., φτιαγμένους αργολιθοδομικά, με λίθους πολύ συνεκτικά αρμοσμένους μεταξύ τους. Πρόκειται για χώρο υπόγειο, αποθηκευτικό, στον οποίο κατέβαινε κανείς από τον όροφο με ξύλινη κλίμακα. Η χρήση άλλωστε του χώρου ως αποθηκευτικού ενισχύθηκε από την ανεύρεση δύο μεγάλων πιθαριών κατά χώραν, καθώς και τουλάχιστον 3-4 κυκλικών καλυμμάτων πιθαριών διασκορπισμένων σε όλη την επιφάνεια του δωματίου. Το βάθος στο οποίο ακουμπούν τα σώματα των

19. Σχετικά με τις ιστορικογεωγραφικές πληροφορίες για τον οικισμό βλ. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 272.

20. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 232-233.

21. Ό.π., Σχέδ. 2.

22. Η χρήση του χώρου εξακολούθησε βέβαια και μετά την καταστροφή του οικισμού τον 1ο αι. π.Χ. μέχρι τα χρόνια του Ιουστινιανού, όπως αποδεικνύεται από ορισμένα επιφανειακά ευρήματα, κυρίως υπολείμματα τοίχων πρωτοβυζαντινών χρόνων και νομίσματα του 6ου αι. μ.Χ., κοπών του Ιουστινιανού. Βλ. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 271.

δύο μεγάλων αυτών αγγείων και τα καλύμματα των άλλων συμπίπτει με το σημείο αρχής της ανωδομής. Ωστόσο, δεν έγινε δυνατόν να εντοπιστεί δάπεδο. Στο ίδιο σχεδόν βάθος των 0,60 μ. και στο χώρο ανατολικά του πρώτου (τετ. 20) βρέθηκε άλλο πολύ μεγάλο πιθάρι, τοποθετημένο μέσα στο έδαφος και πάνω σε αυτό ακουμπισμένο χυτροειδές αγγείο με τρεις λαβές.

Οι χώροι της ανωδομής θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν για την καθημερινή διαβίωση. Κατά την ανασκαφή του κλειστού υπόγειου χώρου του τετραγώνου 21, η ανεύρεση πολύ μεγάλου αριθμού υφαντικών βαρών[23], κυρίως στην ανατολική περιοχή του δωματίου, μας έκανε να υποθέσουμε ότι στην αντίστοιχη θέση στον επάνω όροφο υπήρχε αργαλειός. Από τα δωμάτια αυτά του ορόφου, όπου διαβίωνε η οικογένεια καθημερινά, φαίνεται πως δεν έλειπαν και τα στοιχεία οικιακής λατρείας ή γυναικείου καλλωπισμού, όπως μαρτυρεί η ανεύρεση σε όλους τους χώρους πήλινων ειδωλίων, μικρών πυξίδων και μυροδοχείων, που χρονολογούνται από το 2ο αι. π.Χ.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Ο ίδιος χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο και κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι τάφοι είναι κτιστοί κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς και λακκοειδείς με ή χωρίς κάλυψη από πλάκες. Χρονολογούνται στο διάστημα από το β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. έως τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. με βάση τις νομισματικές μαρτυρίες. Κτερίζονται με διάφορα αγγεία, κοσμήματα και ειδώλια. Σημαντικά είναι τα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά από επιτύμβια μνημεία που χρησιμοποιήθηκαν μετά την αχρήστευση των μνημείων αυτών, ως καλυπτήριες πλάκες των τάφων.

Το προϊστορικό νεκροταφείο συνδέεται με τον οικισμό του Αγίου Μάμαντος, ταυτίζεται όμως χρονολογικά με μία μόνο από τις φάσεις κατοίκησης του οικισμού. Δεν έχει ταυτιστεί όμως ο ρωμαϊκός οικισμός με τον οποίο σχετίζεται το ύστερο νεκροταφείο, αφού είναι γνωστό ότι ο παρακείμενος οικισμός της Ολύνθου δεν κατοικήθηκε ξανά μετά το 348 π.Χ.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΠΠΑ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Τούμπα Αγίου Μάμαντος

Η σωστική ανασκαφή[24] σε αγροτεμάχιο δυτικά της τούμπας του Αγίου Μάμαντος αποκάλυψε το πρώτο νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του Χαλκού που έχει εντοπιστεί έως τώρα στη Μακεδονία. Ανασκάφηκαν περί τους 15 τάφους, που ομαδοποιήθηκαν σε τρεις κατηγορίες με βάση τα τεχνικά χαρακτηριστικά τους και την πρακτική ταφής του νεκρού. Οι ομάδες αυτές είναι ενταφιασμός σε πιθάρι, ενταφιασμός πάνω σε διαμορφωμένο στρώμα από βότσαλα και, τέλος, καύση σε τάφο, που συνδυάζει χαρακτηριστικά των δύο προηγούμενων ομάδων. Οι τάφοι κτερίζονται με αγγεία και κοσμήματα. Αξιοσημείωτο είναι το περιδέραιο από χάντρες φαγεντιανής που βρέθηκε μέσα σε ένα από τα αγγεία-κτερίσματα. Αποτελούν ένα από τα πρωιμότερα δείγματα υαλουργίας στην Ελλάδα.

Νέα Ποτίδαια

Κατά τα έτη 1991-1992 διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στο αγροτεμάχιο αριθ. 129, ιδιοκτησίας Θεόδ. Πεχλιβανίδη. Αποκαλύφθηκαν εδώ οικοδομικά λείψανα που χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. μέχρι και τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια και τα οποία ανάγονται σε τρεις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις (Σχέδ. 9). Στην πρωιμότερη φάση ανήκουν λίγοι και αποσπασματικά σωζόμενοι λιθόκτιστοι τοίχοι, που αποκαλύφθηκαν στα βαθύτερα στρώματα και στο νότιο κυρίως τμήμα του οικοπέδου. Στη δεύτερη οικοδομική φάση, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., ανήκουν τα περισσότερα αρχιτεκτονικά λείψανα. Πρόκειται συγκεκριμένα για τμήματα δύο μεγάλων λιθόκτιστων οικιών (με τέσσερα τουλάχιστον δωμάτια η καθεμιά), από τις οποίες η μία καταλαμβάνει το βόρειο και η δεύτερη το νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο χρονολογείται η γωνία ενός οικοδομήματος, που αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου.

Η ανασκαφή ήταν ιδιαίτερα πλούσια και σε κινητά ευρήματα, αφού έδωσε περισσότερα από 1.700 μικροαντικείμενα και πάνω από 380 χάλκινα νομίσματα. Ανάμεσά τους υπήρχαν και 48 ενσφράγιστες λαβές (θασίτικων κυρίως) οξυπύθμενων αμφορέων, καθώς και ένα μεγάλο τμήμα παναθηναϊκού αμφορέα (Πίν. 111 α), με

23. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 236, εικ. 13.

24. Εκτενέστερη ανασκαφική αναφορά στο ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 475-484.

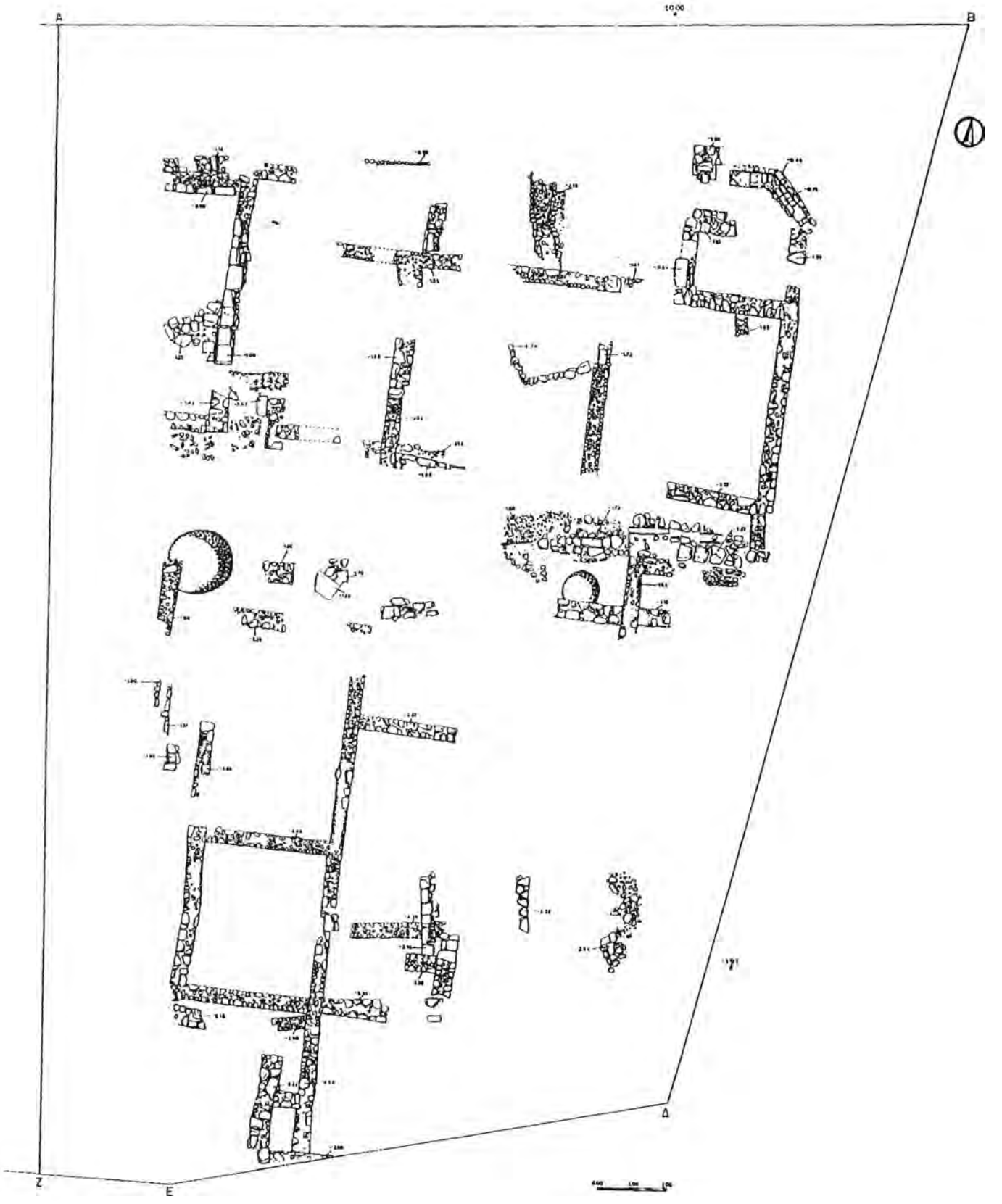

Σχέδ. 9. Νέα Ποτίδαια. Αγροτεμάχιο αριθ. 129 Θ. Πεχλιβανίδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

αγώνισμα αρματοδρομίας στη μία όψη και την χαρακτή επιγραφή:

ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ/ΕΥΒΟΥΛΙΔΟΥ/[ΑΡ]ΜΑΤΙ.

Τα πήλινα ειδώλια ήταν πάρα πολλά και σε μεγάλη ποικιλία τύπων (Πίν. 111 β), ενώ ιδιαίτερα πλούσια ήταν και η κεραμική, με πρωιμότερα λίγα όστρακα κορινθιακών και αττικών (μελανόμορφων και ερυθρόμορφων) αγγείων.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Καλλιθέα

Θέση Σωλήνας

Διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο αγροτεμάχιο 182Α Καλλιθέας Χαλκιδικής, στο λόφο Σωλήνα.

Εντοπίστηκε αρχαίο τείχος στο φρύδι της βόρειας πλευράς του λόφου, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Το πάχος του είναι 1,90 μ. περίπου. Αποτελείται από δύο σειρές λιθοπλίνθων που σχηματίζουν το εξωτερικό και το εσωτερικό μέτωπο, ενώ το ενδιάμεσό τους διάστημα γεμίζει με μικρές αδούλευτες πέτρες και λάσπη. Σώζεται στο επίπεδο της θεμελίωσης και αποκαλύφθηκε σε μήκος 100 μ. περίπου.

Η ελάχιστη κεραμική που βρέθηκε χρονολογεί την κατασκευή του τείχους στην όψιμη κλασική ή πρώιμη ελληνιστική εποχή.

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Ποσείδι

Στόχος βασικός της έρευνας του 1992[25] ήταν ο εντοπισμός του βωμού του κεντρικού ναού Α.

Σε απόσταση 7 μ. ανατολικά της νοτιοανατολικής γωνίας του ναού, 0,5 μ. περίπου ψηλότερα από το βοτσαλωτό δάπεδο, εμφανίστηκαν κατάμαυρα σκληρά χώματα και μικρές πέτρες πακτωμένες μέσα σε αυτά, μαζί με όστρακα από αγγεία, κεραμίδες και οστά ζώων. Τα καμένα αυτά χώματα περιόριζαν από τα δυτικά και νότια οι τοίχοι ενός μικρού κτιρίου μήκ. 5,60 μ. Σώζεται ο δυτικός τοίχος, η νοτιοδυτική γωνία και τμήμα της νότιας πλευράς του. Από τα όστρακα αττικών αγγείων που βρέθηκαν εξωτερικά, στη βάση του τοίχου, και εσωτερικά, ανάμεσα στις αργές πέτρες, συμπεραίνεται ότι το μικρό κτίριο Ε ήταν σε χρήση στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 111 γ).

Ως προς τον προορισμό του, ο συσχετισμός με τα καμένα χώματα υποβάλλει την ιδέα ότι κατασκευάστηκε για να τα περιέχει και να τα συγκρατεί. Στο εσωτερικό τα μαύρα χώματα με τις πέτρες υψώνονται προς το κέντρο, πάνω από τη στάθμη του δυτικού τοίχου του Ε, που και αυτός είναι μαυρισμένος από την καμένη επίχωση που είχε κυλίσει επάνω του. Οι αργές πέτρες του εσωτερικού μαζί με λίγες ορθογωνισμένες κοντά στη νοτιοδυτική γωνία δίνουν την εντύπωση ότι τοποθετήθηκαν εκεί για να συγκρατούν ή να συμπιέζουν κατάλοιπα θυσιών. Είναι πολύ πιθανό οι τοίχοι του Ε να χρησίμευαν ως ανάλημμα επειδή δεν έχουν όψη προς τα μέσα.

Στο αρχαϊκό αψιδωτό κτίριο Γ έγινε έρευνα στο εσωτερικό του και στη νότια αψίδα. Η έρευνα του εσωτερικού επιβεβαίωσε τα δεδομένα των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων, ότι δηλαδή το κτίριο κατά το μεγαλύτερο μέρος του έχει αναμοχλευθεί στους ρωμαϊκούς χρόνους μέχρι το φυσικό έδαφος, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατος ο καθορισμός των φάσεων χρήσης. Από την ελληνιστική περίοδο του κτιρίου ορισμένα ευρήματα του 3ου αι. π.Χ. είναι αξιόλογα, όμως σε κακή κατάσταση διατήρησης.

Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία έδωσε η έρευνα της νότιας αψίδας (Πίν. 111 δ). Η αποχωμάτωση του χαντακιού διαρπαγής των λίθων αποκάλυψε ότι σώζεται η υποθεμελίωση του ανατολικού τεταρτημορίου. Αποτελείται από πώρινες πλάκες, τις περισσότερες σε β΄ χρήση· μερικές φέρουν εργασία με το καλέμι, σε σχήμα ψαροκόκαλου, πρώιμων αρχαϊκών χρόνων. Η νότια αψίδα είναι ευρύτερη από τη βόρεια και στο σημείο συνάντησης με τον ανατολικό τοίχο του κτιρίου Γ εξέχει από αυτόν. Οι μακροί τοίχοι του αψιδωτού Γ είναι θεμελιωμένοι ψηλότερα από τη νότια αψίδα και υπερκαλύπτουν το θεμέλιό της κατά λίγα εκατοστά. Στην επίχωση ανάμεσα στην έδραση του ανατολικού τοίχου του Γ και την πάνω επιφάνεια του θεμελίου της νότιας αψίδας βρέθηκαν πέτρες σφηνωμένες από χέρι ανθρώπου.

Τα μέχρι τώρα στοιχεία οδηγούν σε πιθανή χρονολόγηση της νότιας αψίδας σε πρωιμότερη φάση από ό,τι το υπόλοιπο κτίριο Γ, που με βάση τα αδιατάρακτα στοιχεία της βορειοδυτικής πλευράς του έχει χρονολογηθεί στο β΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Η νότια αψίδα του Γ

25. Για εκτενέστερη παρουσίαση της ανασκαφής βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 443-450.

ήταν σε επαφή, αφού την είχε εν μέρει καταστρέψει, με τη βόρεια αψίδα ενός νέου μεγάλου αψιδωτού κτιρίου, που έχει το ίδιο περίπου εσωτερικό πλάτος με το Γ, γύρω στα 5,50 μ., και άγνωστο ακόμα μήκος (Πίν. 111 δ). Ο προσανατολισμός του είναι Β.-Ν. και παρεκκλίνει ελαφρά από το κτίριο Ε, που κατά το μεγαλύτερο μέρος του έχει κατασκευαστεί πάνω από το νέο κτίριο ΣΤ. Οι τοίχοι του ΣΤ είναι φτιαγμένοι με μεγάλες στρογγυλεμένες κροκάλες και μικρότερα βότσαλα στο γέμισμα.

Σε δοκιμαστική τομή που έγινε κάθετα στην εξωτερική όψη της δυτικής πλευράς φάνηκε ότι ο τοίχος σώζεται σε ύψος 0,40 μ. και ότι ο εξωτερικός χώρος ήταν στρωμένος με μεγάλα στρογγυλά βότσαλα. Τα όστρακα της τομής ήταν προϊστορικού τύπου χειροποίητα και λίγα τροχήλατα από μεγάλα αγγεία. Στο εσωτερικό, στην κίτρινη πατημένη άργιλο του δαπέδου, σκοτεινότερες περιοχές φανέρωσαν την ύπαρξη λάκκων. Μερικοί άρχιζαν από τα ψηλότερα στρώματα των ελληνιστικών χρόνων, άλλοι όμως είχαν αμιγώς προϊστορικό περιεχόμενο, όπως οι λάκκοι β και δ. Ο λάκκος β, μέσα στον οποίο είχαν ριξει όρθια μια μεγάλη πλάκα, είχε βάθος 0,80 μ. και ήταν γεμάτος με μαύρα λιπαρά χώματα και τέφρα. Έδωσε πολλά χειροποίητα όστρακα και αρκετά τροχήλατα από σκύφους και κρατηρίσκους υπομυκηναϊκούς και πρωτογεωμετρικούς, από μεγάλους πρωτογεωμετρικούς αμφορείς με πυκνούς ομόκεντρους κύκλους και από λεπτούς σκύφους βαμμένους μόνο εσωτερικά (Πίν. 112 α). Από τα μικρά αγγεία αρκετά φαίνονται εισηγμένα, ενώ πολλά – εδώ εντάσσονται και οι αμφορείς – είναι φτιαγμένα από εγχώριο πηλό. Υπάρχουν σαφείς ομοιότητες τεχνικής με την ΥΕ ΙΙΙΓ και την πρωτογεωμετρική κεραμική από το Λευκαντί (11ος αι. π.Χ.).

Ο γειτονικός λάκκος δ συνεχίζεται κάτω από το χώρο που περικλείει το μικρό κτίριο Ε. Η διάμετρός του θα πλησιάζει τα 3,50 μ. Κατείχε το κέντρο του προϊστορικού αψιδωτού και πιστεύουμε ότι δεν πρόκειται για απλό λάκκο. Συμπτωματικά, η δοκιμαστική τομή ΙΙΙ που επιχειρήσαμε στο εσωτερικό του κτιρίου Ε μας έδωσε κάθετη τομή του νοτιοδυτικού τμήματος του λάκκου δ, από όπου είναι φανερό ότι το γέμισμά του ανέβαινε ψηλότερα από το δάπεδο του κτιρίου ΣΤ, στενεύοντας αντί να φαρδαίνει προς τα πάνω (Πίν. 112 γ). Δεν πρόκειται λοιπόν για λάκκο, αλλά για τον κώνο που δημιούργησε η συσσώρευση στάχτης, καμένων χωμάτων και οργανικών υπολειμμάτων ενός υπαίθριου βωμού έμπυρων θυσιών.

Η σύσταση του κώνου είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική: λιπαρά μαύρα χώματα με πολλή τέφρα, οστά βοοειδών και άλλων ζώων, πολλά μεγάλα όστρεα, πυκνή κεραμική. Γύρω από τον πυρήνα του κώνου είναι τοποθετημένες οι μικρές αργές πέτρες, που στόχο είχαν να εμποδίζουν τη διάλυση του βωμού στάχτης από τον άνεμο ή τη βροχή. Ανάμεσα στις πέτρες της κορυφής, στα πρώτα 0,20 μ., τα όστρακα ανήκαν σε αγγεία του 6ου και 7ου αι. π.Χ. Στα επόμενα 0,80 μ. τα σαφώς γεωμετρικά όστρακα είναι λίγα, ενώ κυριαρχούν υπομυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί εγχώριοι τύποι, που βέβαια καλύπτουν και τη γεωμετρική περίοδο, εφόσον στη Χαλκιδική δεν διαμορφώθηκε γεωμετρικός ρυθμός αττικού τύπου. Είναι αξιοσημείωτο ότι στα βαθύτερα στρώματα τα χειροποίητα ανοικτά αγγεία αντιπροσωπεύουν το 90% του συνόλου.

Ως προς τον τύπο του μη διαμορφωμένου αρχιτεκτονικά βωμού από στάχτες, που τον συγκρατούν ευθύγραμμα ή κυκλικά αναλήμματα, αναλογίες υπάρχουν τόσο στη γεωμετρική φάση του ιερού του Απόλλωνα στην Ερέτρια[26] όσο και στη μυκηναϊκή του Απόλλωνα Μαλεάτα στην Επίδαυρο[27]. Στα πλαίσια όσων είπαμε γίνεται κατανοητός και ο ρόλος που προτείναμε για το μικρό κτίριο Ε, που πιθανότατα αποτελεί την πρώτη στο ιερό αυτό προσπάθεια μνημειακής διαμόρφωσης του βωμού.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του ναού Α ερευνήθηκαν αποθέτες κεραμικής κυρίως του 5ου αι. π.Χ. αλλά και του τέλους του 6ου αι. π.Χ. Πρόκειται για λάκκους ποικίλων σχημάτων, με δύσκολα προσδιοριζόμενα όρια. Στον πυθμένα δύο από αυτούς βρέθηκαν συσσωρευμένα αποτμήματα από πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη, σε πολύ κακή κατάσταση.

Κάτω από τον πυθμένα του λάκκου Ι, που περιείχε και αυτός μελαμβαφή του 5ου αι. π.Χ., τα όστρακα ήταν αρχαϊκά και ανάμεσά τους η μνημειωδέστερη αναθηματική επιγραφή που βρέθηκε μέχρι τώρα στο Ποσείδι (Πίν. 112 β). Πάνω στο χείλος αττικού υστεροαρχαϊκού κρατήρα ο άγνωστος αναθέτης επικαλείται τη βοήθεια του *γαιήοχου κυανοχαίτου* Ποσειδώνα, επαναλαμβάνοντας ίσως στίχο της Οδύσσειας (ι, 528), όπου ο κύκλωπας Πολύφημος απευθύνεται στον πατέρα του Ποσειδώνα: *Κλῦθι, Ποσείδαον, γαιήοχε, κυανοχαῖτα.*

† ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

26. AntK 30 (1987), σ. 3-24, σχέδ. 10, βωμός Γ.

27. ΠΑΕ 1987, σ. 52 κ.ε., ιδίως σ. 59, πίν. 28 β, 29, 30.

Αρχαία Στάγειρα

Για τρίτη κατά σειρά χρονιά συνεχίστηκε και κατά το 1992 η έρευνα στην αρχαία πόλη των Σταγείρων[28]. Η ανασκαφή, που διήρκεσε περισσότερο από τρεις μήνες, έγινε με πολυπληθές εργατικό και επιστημονικό προσωπικό, και είχε ουσιαστική τη συμπαράσταση της Κοινότητας Ολυμπιάδας, στην κτηματική περιοχή της οποίας εκτείνονται τα Στάγειρα (Πίν. 112 δ). Η έρευνα διεξήχθη παράλληλα στο Νότιο και στο Βόρειο Λόφο της αρχαίας πόλης και, σε γενικές γραμμές, είχε τα εξής αποτελέσματα:

Νότιος Λόφος. Συνεχίστηκε η αποκάλυψη του νότιου κλασικού τείχους, το οποίο φράσσει τη χερσόνησο της αρχαίας πόλης από θάλασσα σε θάλασσα. Καθαρίστηκε ολόκληρο το εξωτερικό μέτωπο αυτού του τείχους (Πίν. 112 ε) σε συνολικό μήκος 300 μ. περίπου, καθώς και μεγάλα τμήματα της εσωτερικής του παρειάς, στην οποία και αποκαλύφθηκαν τρεις, μέχρι τώρα, κλίμακες παρόδου της οχύρωσης, σε κανονικά μεταξύ τους διαστήματα. Το τείχος, που διατηρείται μέχρις ύψ. 4 μ., είναι χτισμένο κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα με πλακοειδή βύσματα («αιγυπτιάζον») (Πίν. 113 α), εκτός από ένα τμήμα της εξωτερικής του πλευράς, μήκ. 50 μ., που ακολουθεί το λέσβιο σύστημα δομής (Πίν. 113 γ). Ενισχύεται, κατά διαστήματα, με πέντε ισχυρούς πύργους, από τους οποίους οι δύο είναι τετράπλευροι και οι άλλοι τρεις κυκλικοί.

Εντοπίστηκε και αποκαλύφτηκε, σε μήκος 40 μ., ο υδαταγωγός που υδροδοτούσε τα αρχαία Στάγειρα, κατεβάζοντας το νερό από το μεγάλο ορεινό όγκο στα νότια της πόλης. Ο αγωγός αυτός, που διαπερνά λοξά το νότιο τείχος σε σημείο του δυτικού του σκέλους, είναι συναρμολογημένος από όμοιους πηλοσωλήνες (Πίν. 113 β) και ακολουθεί πορεία όχι ευθύγραμμη, προφανώς για να αποφεύγονται πιθανές του βλάβες από την ισχυρή πίεση του νερού.

Με δύο μεγάλες ανασκαφικές τομές στην οχυρωμένη ακρόπολη των Σταγείρων, που, όπως διαπιστώθηκε, καταλαμβάνει το μεγάλο και τριγωνικό πλάτωμα στην κορυφή του Νότιου Λόφου, ήρθαν στο φως τμήματα λιθόκτιστων στρατιωτικών εγκαταστάσεων, μία μεγάλη κυκλική δεξαμενή νερού, βάθ. 4 μ., επιχρισμένη στα κτιστά τοιχώματά της με ισχυρό λευκό κονίαμα (Πίν. 113 δ), καθώς κι ένα μεγάλο και σχεδόν ορθογώνιο γήινο χάσμα, βάθ. 4 μ., του οποίου ο χαρακτήρας παραμένει προς το παρόν απροσδιόριστος.

Σε δύο διαφορετικά σημεία του ίδιου Νότιου Λόφου, το πρώτο στο δυτικό και το άλλο στο αντίστοιχο ανατολικό του πρανούς, ανασκάφηκαν μεγάλα τμήματα ιδιωτικών οικιών του 4ου αι. π.Χ. Η ανασκαφή εδώ βοήθησε να κατανοήσουμε σημαντικά τον τρόπο της οικιστικής οργάνωσης των αρχαίων Σταγείρων, όπου η ιδιομορφία του ορεινού εδάφους με τις έντονες κλίσεις επέβαλε τη λύση με τα βαθμιδωτά άνδηρα, πάνω στα οποία χτίζονταν τα σπίτια και τα άλλα οικοδομήματα.

Βόρειος Λόφος (Λιοτόπι). Στο βορειοανατολικό άκρο αυτού του λόφου, πάνω από την απόκρημνη ακτή, συνεχίστηκε η αποκάλυψη του πρώιμου ελληνιστικού τείχους της πόλης, το οποίο είχαμε ξεκινήσει να ανασκάπτουμε από το 1990. Το τείχος αυτό, που ακολουθεί πορεία ζιγκ ζαγκ, καθαρίστηκε σε μήκος ακόμη 15 μ., ενώ σε ένα σημείο του αποκαλύφθηκε πυλίδα, πλ. 1,80 μ.

Στα ανατολικά του αρχαϊκού ιερού, που είχε αποκαλυφθεί πέρυσι, ανασκάφηκε ένα μικρό και τραπεζιόσχημο σε κάτοψη διαμέρισμα (μέγ. διαστ. 3x3,30 μ.), που είναι σύγχρονο και σχετίζεται άμεσα με το χώρο του ιερού. Τέλος, σε απόσταση 10 μ. βόρεια του αρχαϊκού ιερού και στον άξονα ακριβώς του λιθόστρωτου και βαθμιδωτού του δρόμου, αποκαλύφθηκε ένα κυκλικό οικοδόμημα (διαμ. 11 μ.), χτισμένο με μεγάλες λιθοπλίνθους πωρόλιθου και μαρμάρου. Από τις ανασκαφικές ενδείξεις πιθανότερο φαίνεται ότι ο χαρακτήρας του κτίσματος αυτού ήταν αποθηκευτικός.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Ιερισσός

Στη φετινή ανασκαφική περίοδο ερευνήθηκαν τρία οικόπεδα της παράλιας οικιστικής ζώνης της Ιερισσού, που εντάσσεται στο χώρο της νεκρόπολης της αρχαίας Ακάνθου. Πρόκειται για τα οικόπεδα με αριθ. 121, 122 και 140 του νοτιοανατολικού τομέα του νεκροταφείου, που καλύπτουν έκταση γύρω στα 600 τ.μ. Η έρευνά τους απέδωσε 673 τάφους με αποτέλεσμα ο συνολικός αριθμός των νεκρών να ανέρχεται σε 6.993. Η χρονολογική ένταξή τους διαγράφει μια μεγάλη περίοδο από τα ύστερα αρχαϊκά μέχρι και τα ρωμαϊκά αυτοκρατορικά χρόνια. Σύμφωνα όμως με ολιγάριθμη κεραμική του κατώτερου στρώματος ταφών – π.χ. όστρακα κυλίκων

28. Για ιστορικές, τοπογραφικές παρατηρήσεις και για τις δύο προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους στον ίδιο χώρο, βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 320· 46 (1991): Χρονικά, σ. 289.

του τύπου του λεγόμενου «με πουλιά» – η χρήση του τμήματος αυτού του νεκροταφείου ανάγεται στο β΄ μισό του 7ου αι. π.Χ.

Σε όλες τις περιπτώσεις στα έθιμα ταφής υπερέχει εντυπωσιακά ο ενταφιασμός, ενώ στα είδη των τάφων οι λακκοειδείς.

Ενδεικτικά αναφέρεται το παράδειγμα του οικοπέδου 121, όπου στο σύνολο των 192 τάφων οι 99 είναι λακκοειδείς. Όπως συνήθως, εξάλλου, μεγάλος ήταν ο αριθμός των παιδικών ταφών, κυρίως εγχυτρισμών σε αμφορείς – στο οικόπεδο 140 ξεπερνούν σε ποσοστό το 50% –, οι οποίοι, επείσακτοι ή τοπικού εργαστηρίου, σχηματίζουν μια πλατιά όσο και ενδιαφέρουσα ομάδα (Πίν. 114 α).

Πέρα από τα διάφορα αγγεία και τις λάρνακες συγκεντρώθηκε και ένα πλήθος ευρημάτων, κτερίσματα κυρίως των νεκρών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε ένα σπάνιο εύρημα, ελάχιστο δείγμα της γλυπτικής τέχνης των κλασικών χρόνων, που αποκαλύφθηκε στην επίχωση του οικοπέδου 121. Πρόκειται για το πάνω μέρος του κορμού ημίεργου μαρμάρινου αγάλματος ανδρικής μορφής, ακέφαλης δυστυχώς.

Μεμονωμένος και συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος ελληνιστικών χρόνων αποκαλύφθηκε τυχαία έξω από τα όρια του οργανωμένου νεκροταφείου, στο κέντρο του οικισμού της Ιερισσού και στον υπαίθριο χώρο δίπλα στο νεόκτιστο κτίριο του ΟΤΕ. Βρέθηκε στη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης πεζοδρόμου πρόσβασης, πολύ κοντά στην είσοδο του κτίσματος. Έχει τον συνήθη προσανατολισμό, δηλαδή ΝΑ.-ΒΔ. Αποτελείται από ορθογώνιες γρανιτοπλίνθους, που περιβάλλονται εξωτερικά από χαμηλό τοίχο, χτισμένο με αργολιθοδομή για εξασφάλιση της στερεότητας του τάφου. Οι διαστάσεις του εξωτερικά είναι 3,75Χ2,20 μ. και εσωτερικά 2,77Χ0,75 μ. Δεν διατηρήθηκε κανένα στοιχείο της κάλυψής του. Αρχικά πρέπει να είχαν εναποτεθεί περισσότεροι από ένας νεκροί, εξαιτίας όμως της σύλησης απέμειναν λίγα οστά διαταραγμένα και παραμερισμένα δίπλα στα τοιχώματά του. Διασώθηκαν και λιγοστά κτερίσματα, όπως χρυσή κυλινδρική χάντρα δίπλα σε λείψανα κρανίου και τρία πήλινα ευρήματα, τοπικού πιθανώς εργαστηρίου: προτομή γυναικείας μορφής, ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής, καθώς και πήλινο μυροδοχείο, που εντάσσουν χρονολογικά τον τάφο στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Ντίνα Κουσουλάκου, Γιώτα Μπαντίνου και οι φοιτήτριες Άρτεμις Μπιλούκα και Ιωάννα Σολιδάκη.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ

Νέα Ρόδα

Το 1992 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στα Νέα Ρόδα Νομού Χαλκιδικής, όπου το 1990 στη διάρκεια δοκιμαστικών τομών είχαν εντοπιστεί τα αρχιτεκτονικά λείψανα δημόσιων κτιρίων που χρονολογούνται από τα αρχαϊκά έως και τα ελληνιστικά χρόνια.

Η ανασκαφή φέτος έφερε στο φως ένα μονόχωρο εν παραστάσει κτίριο, διαστ. 6,70 x 10,40 μ. με προσανατολισμό Α.-Δ. και είσοδο από τα ανατολικά. Ο οίκος αυτός πατά πάνω σε ένα πόδιο από διορίτη, ύψ. 1 μ. περίπου, ενώ οι τοίχοι του ήταν από ασβεστόλιθο με κυψελωτή διακόσμηση στο εξωτερικό τους μέτωπο.

Ενδιαφέρον ιδιαίτερο παρουσιάζει η στέγη του οικοδομήματος από κορινθιακές κεραμίδες (ανθεμωτά ακροκέραμα, αγελαίες κεραμίδες με γραπτή διακόσμηση και κορινθιακούς καλυπτήρες και στρωτήρες), και πήλινα ακροκέραμα-Νίκες με γραπτή διακόσμηση. Μέχρι στιγμής έχουν βρεθεί θραύσματα τριών Νικών, μια σε *ἐν γούνασιν δρόμου* στάση και δύο σε όρθια στάση. Η κεράμωση χρονολογεί τον οίκο στα όψιμα αρχαϊκά χρόνια.

Η έρευνα έξω από το κτίριο έδωσε ελάχιστη κεραμική, κυρίως φιαλίδια και προχοΐδια, καθώς και στοιχεία τέλεσης λατρείας (λάκκοι προσφορών με όστρεα, καμένα οστά κτλ.).

Τα στοιχεία αυτά και ο μνημειακός χαρακτήρας του οίκου και των υπόλοιπων αρχιτεκτονικών λειψάνων μας οδηγεί να ερμηνεύσουμε το χώρο ως ένα ιερό με διάρκεια ζωής από την όψιμη αρχαϊκή έως και την ελληνιστική εποχή.

† ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ – ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Αλυκές Κίτρους

Αγροτεμάχιο Κωνστ. Χρυσοχοΐδη

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στις Αλυκές Κίτρους στο παραπάνω αγροτεμάχιο. Εδώ το 1984 είχε ερευνηθεί ένας μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος, ένας λαξευτός θαλαμωτός, κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς τάφοι, που χρονολογούνται από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. και ανήκουν στο νότιο νεκροταφείο της Πύδνας.

Με την εφετινή έρευνα ο αριθμός των τάφων ανήλθε

σε 46. Στη συντριπτική τους πλειονότητα ήταν ασύλητοι και έδωσαν ιδιαίτερα πλούσια ευρήματα.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος 35 ήταν συλημένος ήδη από την αρχαιότητα. Παρ' όλα αυτά βρέθηκαν ένας ασημένιος κάλαθος, τρία ορειχάλκινα αγγεία (οινοχόη, κάδος, τηγανόσχημο) και οκτώ πήλινα αγγεία.

Ο τάφος 29 στο κάτω τμήμα του ήταν λαξευμένος στο έδαφος, ενώ στο επάνω ήταν χτισμένος με άψητα πλιθιά. Η νεκρή είχε τοποθετηθεί επάνω σε ξύλινη κλίνη, από την οποία σώθηκε η ελεφαντοστέινη διακόσμηση, μαζί με πήλινα αγγεία, ορειχάλκινη αρύταινα και χάλκινο κουδούνι. Στο στόμα της είχαν τοποθετήσει χρυσό νόμισμα Φιλίππου Β΄ επάνω στο οποίο είχαν χαράξει το όνομά της: *ΞΕΝΑΡΙΣΤΗ*. Σε γειτονικό λακκοειδή τάφο με κλίνη που είχε ίδια ακριβώς διακόσμηση, στο στόμα του νεκρού είχαν πάλι τοποθετήσει χρυσό νόμισμα Φιλίππου Β΄, με χαραγμένο το όνομά του: *ΑΝ-ΔΡΩΝ*.

Μερικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι έχουν τη μορφή θήκης. Συνήθως είναι πλούσιοι σε ευρήματα. Στον τάφο 31 βρέθηκε ορειχάλκινη υδρία του 5ου αι. π.Χ., που περιείχε τα καμένα οστά του νεκρού, μαζί με τρία ορειχάλκινα αγγεία του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. (αρύταινα, κάνθαρος, ηθμός). Κάτι ανάλογο είχαμε και στον κιβωτιόσχημο τάφο 20, πάλι με μορφή θήκης. Η ορειχάλκινη υδρία με τα καμένα οστά του νεκρού χρονολογείται και αυτή στον 5ο αι. π.Χ., ενώ ο τάφος στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., όπως φαίνεται από τα υπόλοιπα ευρήματα: ορειχάλκινα, πήλινα και αλαβάστρινα αγγεία, πήλινο ειδώλιο, αστράγαλοι, σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι κ.ά.

Οι περισσότεροι τάφοι εφέτος ήταν λακκοειδείς. Συνήθως έχουν μεγάλες διαστάσεις με περισσότερους από έναν αναβαθμούς στη μια μακριά πλευρά του θαλάμου, για το κατέβασμα του νεκρού, καθώς και αναβαθμό περιμετρικά από αυτόν για την ξύλινη κάλυψή του. Ο θάλαμος συνήθως φέρει κονιάματα στις κάθετες πλευρές του: λευκά, κόκκινα, κίτρινα. Επίσης στα άκρα του δαπέδου έχει λάκκους για τα πόδια της ξύλινης κλίνης, όπου είχε τοποθετηθεί ο νεκρός. Στο αγροτεμάχιο Κωνστ. Χρυσοχοΐδη πολύ συχνά οι κλίνες έφεραν και ελεφαντοστέινη διακόσμηση.

Ο λακκοειδής τάφος 22 ήταν ο πιο πλούσιος. Είχε 4,50 μ. βάθος, έφερε κίτρινα κονιάματα στα τοιχώματα του θαλάμου και περιείχε την ταφή κοριτσιού. Βρέθηκαν χρυσά κοσμήματα: δύο ζεύγη ενώτια, δύο περιδέραια, δύο βραχιόλια και δύο δακτυλίδια. Επίσης μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων, που διατηρούν αρκετά καλά τα χρώματά τους, πήλινα αγγεία κ.ά. Ο τάφος χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Κίτρος

Θέση Λουλούδια

Η χάραξη της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Θεσσαλονίκης επέβαλε την ανασκαφή στην παραπάνω θέση. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στην κορυφή του λόφου, όπου λόγω της διάβρωσης του εδάφους διασώθηκαν κυρίως οι υπόγειες κατασκευές της κατοίκησης: μεγάλοι κυκλικοί λάκκοι, που προορίζονταν για την αποθήκευση τροφών και συστάδες από μικρότερους λάκκους για την τοποθέτηση των πιθαριών. Αρκετές φορές σωζόταν και το κάτω τμήμα των πιθαριών στη θέση του. Οι αποσπασματικοί τοίχοι από αργούς λίθους ενός ρωμαϊκού κτίσματος με δύο χώρους ήταν τα μόνα οικοδομικά λείψανα που σώθηκαν.

Η έρευνα έδειξε ότι στο χώρο είχαμε συνεχή κατοίκηση από την ύστερη εποχή του Χαλκού μέχρι και την παλαιοχριστιανική, ενώ στον ίδιο χώρο εντοπίστηκε εκτεταμένο παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο, αλλά και ένας λακκοειδής τάφος με κάλυψη από σχιστόπλακες της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Μακρύγιαλος

Τα μεγαλύτερα προβλήματα στη χάραξη της νέας σιδηροδρομικής γραμμής και του δεύτερου κλάδου της εθνικής οδού παρουσιάστηκαν στην περιοχή της Κοινότητας Μακρυγιάλου, στο δυτικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου της Πύδνας.

Εδώ, πριν αρχίσουν οι εκσκαφικές εργασίες των αναδόχων εταιρειών, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές από μικρά σκαπτικά μηχανήματα με την επίβλεψή μας. Εντοπίστηκαν τρία νεκροταφεία δίπλα σε αρχαίους δρόμους, που από τον παράλιο οικισμό της Πύδνας οδηγούσαν στο εσωτερικό της Πιερίας. Επίσης εντοπίστηκε με σχετική ακρίβεια η έκταση ενός ήδη γνωστού οικισμού της νεότερης νεολιθικής εποχής νοτιοδυτικά του Μακρυγιάλου· είναι ιδιαίτερα εκτεταμένος και το μήκος του μέσα στη χάραξη των έργων ξεπερνάει τα 500 μ. Τέλος, αμέσως βόρεια του νεολιθικού οικισμού αποκαλύφθηκε τμήμα του αγωγού ύδρευσης της αρχαίας Πύδνας από πήλινους σωλήνες.

Από τα τρία νεκροταφεία εφέτος ερευνήθηκε σε έκταση το νοτιότερο, στα αγροτεμάχια με αριθ. 279 και 280 της Κοινότητας Μακρυγιάλου. Αποκαλύφθηκαν τάφοι από το β΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Οι τάφοι του β΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. είναι μικρών διαστάσεων και φτωχοί σε ευρήματα.

Στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. και στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. έχουμε μια πλούσια συστάδα με κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς τάφους ιδιαίτερα μνημειακούς.

Ο τάφος 1 ήταν κιβωτιόσχημος και περιείχε γυναικεία ταφή πλούσια κτερισμένη. Βρέθηκαν χρυσά κοσμήματα, ασημένια κοτύλη, χάλκινη φιάλη, γυάλινος κάλυκας, πήλινα αγγεία, χάλκινος καθρέπτης κ.ά. Οι τάφοι 5 και 6 ήταν κιβωτιόσχημοι με μορφή θήκης. Οι κάθετες πλευρές τους ήταν χτισμένες με άψητα πλιθιά επιχρισμένα με λευκό κονίαμα. Πάνω στην ξύλινη κάλυψή τους και γύρω από αυτήν είχαν ρίξει τα υπολείμματα της καύσης των νεκρών.

Ο τάφος 5 περιείχε γυναικεία ταφή. Τα καμένα οστά είχαν τοποθετηθεί μαζί με τα χρυσά κοσμήματα και ένα χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι μέσα σε ξύλινη λάρνακα. Βρέθηκαν ακόμη πήλινα και γυάλινα αγγεία, χάλκινος καθρέπτης κ.ά.

Στον τάφο 6 τα καμένα οστά είχαν τοποθετηθεί σε μεγάλο ερυθρόμορφο κωδωνόσχημο κρατήρα. Βρέθηκαν ακόμη ένα σύνολο από ορειχάλκινα αγγεία συμποσίου (κάδος, ηθμός, αρύταινα, δύο κάνθαροι), δύο σιδερένιες στλεγγίδες και πήλινο μυροδοχείο.

Ο πλουσιότερος ήταν ο τάφος 12, μεγάλος λακκοειδής με κονιάματα βαμμένα κόκκινα και κίτρινα στις κάθετες πλευρές του θαλάμου. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί πάνω σε ξύλινη κλίνη, που έφερε στις μακρές πλευρές της πήλινες επιχρυσωμένες μορφές αιλουροειδών. Τα πλούσια κτερίσματα υπέφεραν ιδιαίτερα από τις μεγάλες επιχώσεις, που έπεσαν πάνω τους μετά τη διάλυση της ξύλινης κάλυψης του θαλάμου. Βρέθηκαν χάλκινα επιχρυσωμένα στεφάνια, αλαβάστρινα αλάβαστρα, πήλινα, γυάλινα και χάλκινα αγγεία, κάλυκας από φαγεντιανή, ειδώλια, χάλκινος καθρέπτης κ.ά.

Στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. έχουμε δύο μεγάλους λακκοειδείς τάφους, αλλά με πιο φτωχά ευρήματα, ενώ από το β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. οι ταφές είναι λιτότερες. Έχουμε πάλι λακκοειδείς τάφους, αλλά και μία καύση μέσα σε ορθογώνιο λάκκο. Τέλος, δυτικά της πλούσιας συστάδας ερευνήθηκαν μερικοί λακκοειδείς τάφοι με μικρότερα σκάμματα, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. και έδωσαν αρκετά ευρήματα. Στο χώρο της ανασκαφής είχαμε και αρκετές ενδείξεις για κατοίκησή του τον 5ο αι. π.Χ., πριν τη χρήση του ως νεκροταφείου, καθώς και κατά τη ρωμαϊκή εποχή.

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΙΟΝΙΑΣ

Ευρωπός[29]

Για τέταρτη ανασκαφική περίοδο συνεχίστηκαν οι έρευνες στην αρχαία Ευρωπό[30], τόσο στον οικισμό, όσο και στο χώρο των νεκροταφείων της πόλης. Στην τομή του οικισμού έγινε επέκταση από τα βόρεια και τα ανατολικά για την αποκάλυψη της συνέχειας των τοίχων και την ολοκλήρωση των κατόψεων των κτισμάτων της προηγούμενης περιόδου. Παράλληλα, η έρευνα προχώρησε σε βαθύτερα στρώματα για τον έλεγχο της στρωματογραφικής διαδοχής των φάσεων του οικισμού.

Διαπιστώθηκε έτσι και ανασκαφικά η πολυπλοκότητα του πολεοδομικού ιστού της πόλης, των τριών ύστερων φάσεων της ζωής της. Η υπάρχουσα κατάσταση είχε αποτυπωθεί με αρκετή ακρίβεια σε χάρτες μετά από εφαρμογή γεωφυσικών διασκοπήσεων στο χώρο.

Σε τέσσερα επιλεγμένα σημεία της νότιας πλευράς της ακρόπολης πραγματοποιήθηκαν ισάριθμες τομές για τον εντοπισμό του τείχους της πόλης[31]. Σε μία μόνο αποκαλύφθηκε μία αργολιθοδομική κατασκευή με σωζόμενο μήκος 6, πλάτος 1,20 και ύψος 0,80 μ., η οποία πιθανότατα μπορεί να σχετιστεί με την άμυνα της πόλης.

Στο χώρο των νεκροταφείων η ανασκαφή αποκάλυψε άλλους 22 τάφους, εκ των οποίων οι δύο καμαροσκέπαστοι, οι 13 κεραμοσκεπείς και οι υπόλοιποι ελεύθερες ταφές. Ο μεγαλύτερος αριθμός των τάφων είχε συληθεί. Τα ελάχιστα κτερίσματα που βρέθηκαν τους χρονολογούν στον 5ο-6ο αι. μ.Χ. (Πίν. 114 β).

Σε απόσταση 700 μ. περίπου από το χώρο της ανασκαφής εντοπίστηκε από αρχαιοκαπήλους[32] και ανα-

29. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Μαγδαληνή Βάλλα, Dusanka Κώτσου, Έφη Χουλιαροπούλου και η φοιτήτρια Σταυρούλα Ελευθεριάδου. Τα σχέδια της ανασκαφής έγιναν από τον αρχιτέκτονα Γιάννη Γιαννάκη και τον τοπογράφο Γιώργο Λάμπρου. Μια πρώτη ανακοίνωση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής στο ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 433-442.

30. Η ανασκαφή χρηματοδοτείται από το Σύνδεσμο Δήμου Αξιούπολης και των κοινοτήτων της περιοχής και πραγματοποιείται με τη συμμετοχή του γεωφυσικού τμήματος του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

31. Στο τμήμα αυτό δεν μπορεί να εφαρμοστεί η γεωφυσική διασκόπηση εξαιτίας των μεγάλων υψομετρικών διαφορών της ακρόπολης με την υπόλοιπη περιοχή.

32. Ο τάφος ήταν γεμάτος πέτρες από τα τοιχώματα και τις καλυπτήριες πλάκες που είχαν πέσει στο εσωτερικό του και οι σύγχρονοι

σκάφηκε κιβωτιόσχημος τάφος του 3ου αι. π.Χ. Εσωτερικά ο τάφος ήταν επιχρισμένος με ζώνες έγχρωμων κονιαμάτων από άσπρο, κόκκινο και μαύρο χρώμα. Από τη σύληση διασώθηκε ένα σύνολο πήλινων αγγείων και ένα χρυσό βραχιόλι εξαιρετικής τέχνης.

Τομή υδροδότησης

Ένα μεγάλο κοινωφελές έργο της επαρχίας Παιονίας, που πραγματοποιήθηκε το διάστημα Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1992 με επίβλεψη της ΙΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό αρχαιοτήτων στην ευρύτερη περιοχή του αρχαιολογικού χώρου. Συγκεκριμένα ο αγωγός υδροδότησης των οικισμών της Επαρχίας Παιονίας αποκάλυψε κατά μήκος 900 μ. 30 κεραμοσκεπείς ταφές, τμήμα μιας λιθόκτιστης οικίας, τέσσερις αποθέτες και μία τετράγωνη συμπαγή κατασκευή, χτισμένη με αργούς λίθους, με άγνωστη χρήση[33]. Για την κατασκευή αυτή επιτεύχθηκε παράκαμψη του αγωγού, ώστε η έρευνα να συνεχιστεί μελλοντικά (Πίν. 114 γ). Τα κτερίσματα των ταφών προσφέρουν μια εικόνα του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων της πόλης από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. μέχρι την ύστερη αρχαιότητα. Από τα υπόλοιπα ευρήματα ξεχωρίζουν τα τμήματα δύο κορμών ανδριάντων ρωμαϊκών χρόνων που βρέθηκαν εντοιχισμένα σε έναν τοίχο (Πίν. 114 δ-ε) και ένα τμήμα γυμνού ανδρικού αγάλματος (Πίν. 114 στ), που βρέθηκε κάτω από σωρό λίθων στη διάρκεια καθαρισμού χωραφιού από τις πέτρες.

Τούμπα Παιονίας

Στα νότια του γνωστού μακεδονικού[34] τάφου της Τούμπας και σε απόσταση 30 μ. μόλις από αυτόν (Πίν. 115 α) ανασκάφηκε ο β΄ ταφικός τύμβος της περιοχής. Εντοπίστηκε σε βάθος 6,30 μ. από την κορυφή του τύμβου μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος είχε ήδη συληθεί από αρχαιοκαπήλους. Ο τάφος ήταν κατασκευασμένος από τέσσερις σειρές ορθογώνιων πωρολιθικών δόμων στις τέσσερις πλευρές και την κάλυψή του αποτελούσαν έξι δόμοι με ελαφρά αετωματική διαμόρφωση στο πάνω μέρος. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένος με κονιάματα, τα οποία έχουν καταπέσει σχεδόν όλα. Από την πλούσια ασφαλώς κτέρισή του συγκεντρώθηκαν όσα από τα αντικείμενα διέφυγαν τη σύληση, δηλαδή οστέινα κεφαλάκια, άκρα ανθρώπινων μορφών, πλακίδια με εγχαράξεις και γυάλινοι οφθαλμοί, από τη διακόσμηση της κλίνης, πήλινοι επίχρυσοι καρποί από στεφάνια, τμήματα αλαβάστρων, σιδερένιων στλεγγίδων καθώς και όστρακα διαφόρων αγγείων. Σημαντική ήταν η ανεύρεση ενός μικρού χρυσού ενεπίγραφου ελάσματος, πιθανότατα με το όνομα του νεκρού.

Η στρωματογραφική έρευνα του τύμβου απέδωσε στοιχεία για τις τελετές που συνόδευαν τις εργασίες συσσώρευσης των χωμάτων του. Πιο συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε σε ύψος 1 μ. πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες πηλόκτιστη «τραπεζοειδής» κατασκευή για την προετοιμασία και παράθεση δείπνου (βρέθηκαν στάχτες, υπολείμματα οστών και τμήματα από αγγεία καθημερινής χρήσης) και ψηλότερα, σε ύψος 2 μ. από τις καλυπτήριες, σπονδή με ερυθρόμορφη πελίκη ανάποδα τοποθετημένη και χάλκινο στεφάνι.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΛΚΙΣ

Παλαιό Γυναικόκαστρο

Το διάστημα Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1992[35], μετά από διακοπή τεσσάρων χρόνων, συνεχίστηκε η ανασκαφή στο νεκροταφείο του Παλαιού Γυναικόκαστρου. Επεκτάθηκε η ανασκαφική περιοχή προς Ν. με τη χάραξη δύο νέων τετραγώνων 4Χ4 μ., στη συνέχεια των παλαιότερων, με στόχο τον εντοπισμό των νότιων ορίων του νεκροταφείου. Η εικόνα των νέων τετραγώνων είναι μια επανάληψη της γνωστής κατάστασης με τους διαταραγμένους λιθοσωρούς λόγω άροσης και της ύπαρξης ταφών ανάμεσα στις πέτρες. Στον κατάλογο των αγγείων προστέθηκαν άλλα 56 και στις ταφές άλλες 9. Έτσι συνολικά έχουν βρεθεί 413 αγγεία και 51 ταφές (Πίν. 115 β-γ).

Αξιοχώρι

Με τηλεφωνικό σήμα του Αστυνομικού Τμήματος

αρχαιοκάπηλοι αποθαρρύνθηκαν. Όμως ο τάφος ήταν ήδη συλημένος από την αρχαιότητα. Οι διαστάσεις είναι 2,20Χ1,40Χ 2 μ.

33. Πιθανότατα πρόκειται για ταφική κατασκευή-βωμό. Ανάλογες κατασκευές βρέθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Βλ. ΠΑΕ 1949, σ. 151-159. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 381· 32 (1984): Χρονικά, σ. 216.

34. Φ. Πέτσας, Ο Μακεδονικός τάφος παρά το χωρίον Τούμπα της Παιονίας, Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον, τόμ. 3, σ. 233-243.

35. Για την ανασκαφή του νεκροταφείου βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 365. ΑΕΜΘ 1 (1987) σ. 305 κ.ε.· 2 (1988), σ. 219 κ.ε. Το 1990 με αφορμή τη διάνοιξη δρόμου για τις ανάγκες αναστήλωσης του κάστρου έγινε ολιγοήμερος καθαρισμός και μικρές δοκιμαστικές τομές στα σημεία του δρόμου όπου ήταν εμφανείς τοίχοι· βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 310-311. ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 334.

Πολυκάστρου πληροφορηθήκαμε τον εντοπισμό στη διάρκεια αγροτικών εργασιών κιβωτιόσχημου τάφου στην περιοχή Αξιοχωρίου (Βαρδαρόφτσα). Τα ευρήματα μας παραδόθηκαν από τους αστυνομικούς του Τμήματος, γιατί είχε προηγηθεί η έρευνα του τάφου πριν την άφιξή μας. Ο τάφος, κατεστραμμένος στο δυτικό του τμήμα, ήταν κατασκευασμένος με πωρολιθικές πλάκες κάθετα τοποθετημένες στο έδαφος. Τα κτερίσματά του ήταν σιδερένιο μαχαιρίδιο, χρυσό δακτυλίδι και χρυσό ρομβόσχημο έλασμα με έκτυπη διακόσμηση.

ΘΩΜΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαία Όλυνθος

Ο αρχαιολογικός χώρος της Ολύνθου και συγκεκριμένα ο Βόρειος Λόφος, όπου βρίσκονται τα ερείπια της κλασικής πόλης[36], επιλέχθηκε από την Εφορεία για την εφαρμογή ενός προγράμματος συντήρησης, προστασίας και ανάδειξης των ερειπίων.

Το πρόγραμμα με επιστημονική υπεύθυνο την έφορο Ι. Βοκοτοπούλου χρηματοδοτείται για το διάστημα 1990-94 από τα ΣΠΑ (Σχέδιο Περιφερειακής Ανάπτυξης) με το ποσό των 100.000.000 δραχμών.

Η ανασκαφική έρευνα έγινε από τους αρχαιολόγους Σ. Μοσχονησιώτη, Κ. Κωνσταντούλα, Τ. Πρωτοψάλτη. Η μελέτη στερέωσης των ερειπίων εκπονήθηκε από ομάδα εργασίας στην οποία συμμετείχαν οι αρχιτέκτονες Φ. Αθανασίου, Κ. Γεωργισούδη, Φ. Ρεβυθιάδη, η τοπογράφος Ε. Παπαδημητρίου και ο φωτογράφος Κ. Τουτουντζίδης. Στο διάστημα από 30-11-90 έως 30-12-92 ολοκληρώθηκαν:

1. Η επιστημονική τεκμηρίωση των οικιών του Βόρειου Λόφου.

2. Ο καθαρισμός και η ανασκαφή τριών οικοδομικών τετραγώνων (Ο.Τ.) συνολικής έκτασης 7,5 στρεμμάτων, καθώς και του δρόμου ΑVII.

3. Η μελέτη αποκατάστασης του Ο.Τ. ΑVII.

4. Η αποκατάσταση του Ο.Τ. ΑVII.

Ο αρχαιολογικός χώρος παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα, τόσο από πλευράς συντήρησης των ερειπίων, όσο και από πλευράς αναγνωσιμότητας από τους μη ειδικούς επισκέπτες.

Τα ερείπια του Βόρειου Λόφου είναι τα θεμέλια κτισμάτων διατεταγμένων σε ένα σαφή πολεοδομικό ιστό. Τα θεμέλια αυτά, ύψ. 0,50 μ. περίπου, χτισμένα με πηλό και πέτρες, είχαν κατεστραμμένο το άνω τμήμα τους λόγω της απώλειας του συνδετικού κονιάματος, ενώ διατήρησαν σχεδόν ανέπαφο το κατώτερο.

Μετά από επιτόπια έρευνα επιλέχθηκε για την εφαρμογή του προγράμματος το Ο.Τ. ΑVII, που βρίσκεται μεταξύ των οδών VIII και VII προς Β. και Ν. και των λεωφόρων Α και Β δυτικά και ανατολικά[37].

Κριτήρια για την επιλογή του ήταν η διατήρηση της αρχαίας στάθμης σε πολλά δάπεδα και η σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης των λιθοδομών.

Βασική αρχή της επέμβασης, που έγινε το καλοκαίρι του 1992 με αυτεπιστασία[38] (Πίν. 116 β), εκτός από την προστασία των λιθοδομών ήταν η αναγνωσιμότητα των ερειπίων από το ευρύτερο κοινό με την αποκατάσταση της κάτοψης των οικιών. Η αρχή αυτή υλοποιήθηκε:

1. Με την αποκατάσταση της στάθμης των αρχαίων δαπέδων σε όσους χώρους προσδιορίστηκε μετά από ανασκαφική έρευνα. Στους υπόλοιπους χώρους έγινε διάστρωση με κοσκινισμένο πηλό, όπου δόθηκαν οι κατάλληλες κλίσεις για την απορροή των ομβρίων. Τα διαμορφωμένα δάπεδα ψεκάστηκαν με φυτοκτόνα.

2. Με την αποκατάσταση των ανοιγμάτων.

3. Με την ανακατασκευή των λίθινων κατεστραμμένων στοιχείων (εστιών και βάσεων πεσσών κλιμάκων).

4. Με την ανακατασκευή των κατεστραμμένων λιθοδομών στο έδαφος.

Η προστασία των λιθοδομών έγινε με την κάλυψη της άνω επιφάνειάς τους με μία ή περισσότερες προστατευτικές στρώσεις από λίθους της ανασκαφής. Το ύψος των νέων στρώσεων εξαρτήθηκε από τη στάθμη του δαπέδου του κάθε χώρου. Μεταξύ των αρχαίων και των προστιθέμενων τμημάτων παρεμβλήθηκε διαχωριστικός αρμός από κονίαμα που οριοθετεί το αναστηλωμένο τμήμα (Πίν. 116 γ).

Το κονίαμα με το οποίο χτίστηκαν οι νέες στρώσεις σχεδιάστηκε από την αναπληρώτρια καθηγήτρια του Πολυτεχνείου Θεσσαλονίκης Ι. Παπαγιάννη. Η σύνθεσή του προέκυψε από την πρόσμιξη ασβέστη, άμμου, θηραϊκής γης, κεραμιδόσκονης, τσιμέντου και γεωχρωμάτων για την επίτευξη χρωματικής απόχρωσης όμοιας με εκείνη του παλαιού κονιάματος.

36. D. Robinson, Excavations at Olynthus II, 1930· VIII, 1938· XII, 1946.

37. Ό.π., Olynthus VIII, πίν. 271.

38. Η επίβλεψη των εργασιών έγινε από τους αρχιτέκτονες Φ. Αθανασίου, Φ. Ρεβυθιάδη, Κ. Γεωργισούδη.

Παράλληλα έγινε και η συντήρηση των επιχρισμάτων, των δαπέδων από κονίαμα και των πήλινων στοιχείων από το συντηρητή Δ. Καπιζιώνη.

† Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ - Φ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ - Κ.ΓΕΩΡΓΙΣΟΥΔΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Τούμπα Παιονίας

Με την έναρξη της ανασκαφής στον ταφικό τύμβο, παραδόθηκαν από τον Περικλή Παπαποστόλου, κάτοικο του χωριού, διάφορα χάλκινα αντικείμενα, τα οποία βρήκε σε γειτονική περιοχή και τα είχε συγκεντρώσει σε αποθήκη του σπιτιού του. Τα αντικείμενα καταγράφηκαν με αριθμούς Α.Ε.Κ. 2000-2045. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται περίαπτα διαφόρων τύπων, περιλαίμια, χάνδρες, τμήματα βραχιολιών κτλ. που ανήκουν στην κατηγορία των χάλκινων μακεδονικών κοσμημάτων (Πίν. 116 α).

Τελωνείο Δοϊράνης

Από τους τελωνοφύλακες κατασχέθηκαν σε χέρια αλλοδαπών τμήματα λίθινων ανάγλυφων στηλών προερχόμενα από τα Άδανα Τουρκίας. Τα κατασχεθέντα καταγράφηκαν με Α.Ε.Κ. 1619-1623.

Αξιοχώρι

Ο κάτοικος Αξιοχωρίου Γ. Πετρίδης, ο οποίος και παλαιότερα είχε παραδώσει νομισματικό θησαυρό από την περιοχή[39], παρέδωσε αντικείμενα τα οποία βρήκε μετά από καταστροφή δύο τάφων με αφορμή τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου της Κοινότητας Αξιοχωρίου στα δυτικά του χωριού.

Τα αντικείμενα χρονολογούν τον ένα στην κλασική και το δεύτερο στη ρωμαϊκή περίοδο. Έχουν αριθμούς καταγραφής 1562-1575.

ΘΩΜΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

39. Βλ. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 332-333.

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το έργο της Εφορείας κάλυψε και τη χρονιά αυτή με εντατικούς ρυθμούς τον τομέα των ανασκαφών, τη στερέωση και συντήρηση των μνημείων, την επεξεργασία και συντήρηση του ανασκαφικού υλικού στα εργαστήρια συντήρησης, τις διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων στους νομούς Θεσσαλονίκης, Κιλκίς και Πιερίας και την οργάνωση εκθέσεων.

Το ανασκαφικό έργο υπήρξε ιδιαίτερα πλούσιο μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης, όπου η οικοδομική δραστηριότητα και τα δημόσια έργα, κυρίως στην Άνω Πόλη και στις δυτικές συνοικίες, προκάλεσαν επείγουσες ανασκαφικές έρευνες αποκαλύπτοντας τμήματα του ανατολικού και του δυτικού νεκροταφείου, κοσμικά κτίρια και τμήματα του υδρευτικού συστήματος της αρχαίας πόλης. Αλλά και στην περιφέρεια η ανασκαφική έρευνα ήταν πολύ αποτελεσματική στην Πύδνα, στο Κάστρο του Πλαταμώνα και στην Ασπροβάλτα.

Στα μνημεία αρμοδιότητας της Εφορείας συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης, η σύνταξη και εφαρμογή μελετών, οι διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων και η συντήρηση των τοιχογραφιών και ψηφιδωτών.

Στον τομέα των εκθέσεων οργανώθηκε και εγκαινιάστηκε η έκθεση της Συλλογής Δ. Οικονομοπούλου στους δύο τελευταίους ορόφους του Λευκού Πύργου, όπου έγιναν τροποποιήσεις στην αρχική εκθεσιακή διάταξη για να φιλοξενηθεί προσωρινά το πιο αντιπροσωπευτικό τμήμα της Συλλογής, μέχρι την τελική παρουσίασή της στο υπό ανέγερση Μουσείο. Επίσης σχεδιάστηκε και παρουσιάστηκε με πολλή επιτυχία στο Λουξεμβούργο έκθεση για τη βυζαντινή Μακεδονία.

Παράλληλα με το υπόλοιπο έργο της Εφορείας, λειτούργησε υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας ομάδα εργασίας από αρχαιολόγους και αρχιτέκτονες της Εφορείας, που εργάστηκαν για το σχεδιασμό του μουσειολογικού προγράμματος του ανεγειρόμενου Βυζαντινού Μουσείου. Τα μέλη της ομάδας συνεργάστηκαν πολύ αποτελεσματικά, σε αμφίδρομη διερεύνηση και μελέτη, ως εξής: οι αρχαιολόγοι περιέγραψαν και διαμόρφωσαν το περιεχόμενο κάθε θεματικής ενότητας του Μουσείου, επέλεξαν αρχικά το αρχαιολογικό υλικό που αντιπροσωπεύει το ιδεολογικό «μήνυμα» κάθε ενότητας και στη συνέχεια συνεργάστηκαν με τους υπεύθυνους αρχιτέκτονες, που σχεδίαζαν τη μουσειογραφική παρουσίαση του θέματος, και κατέληξαν στην τελική επιλογή του αρχαιολογικού και εποπτικού υλικού.

Η Εφορεία συμμετείχε στο «πιλοτικό» ερευνητικό πρόγραμμα 2604 του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΠΚΜΕΕΚ - ΥΜΑΘ), που είχε ως αντικείμενο την οργάνωση του Αρχείου Μνημείων της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας (πλην του Αγίου Όρους), με προοπτική τη σύνταξη ενός Εθνικού Αρχείου Μνημείων και με προφανή στόχο την προστασία, συντήρηση και ανάδειξη των μνημείων αλλά και την ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας. Εκτός από τη μηχανογραφική οργάνωση του αρχείου (ψηφιακή βάση δεδομένων) δημοσιεύτηκαν 47 τεύχη με πληροφορίες καταγραφής για την επαρχία Λαγκαδά, την επαρχία Θεσσαλονίκης και τους νομούς Χαλκιδικής, Κιλκίς και Σερρών. Επιστημονικοί υπεύθυνοι του προγράμματος ήταν οι καθηγητές Δ. Βλάχος και Γ. Λάββας, ενώ από την Εφορεία συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και Αν. Τούρτα και οι αρχιτέκτονες Α. Κλημεντίδου-Παπαδάμου και Σ. Σαββοπούλου-Κατσίκη.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Εκθέσεις

Συλλογή Δ. Οικονομοπούλου

Στις 19 Ιανουαρίου 1991 έγιναν τα εγκαίνια της έκθεσης της Συλλογής Δημητρίου Οικονομοπούλου, η οποία δωρήθηκε στο ΥΠΠΟ και παραλήφθηκε από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων τον Ιούνιο του 1987. Η δωρεά της Συλλογής στην οικεία Εφορεία της Θεσσαλονίκης έγινε με σκοπό να συμβάλει στον εμπλουτισμό των συλλογών του υπό ανέγερση Βυζαντινού Μουσείου της πόλης. Σύμφωνα όμως με την επιθυμία του δωρητή, αλλά και τη βούληση της Εφορείας να τιμηθεί εμπράκτως η μεγάλη αυτή προσφορά, αποφασίστηκε η προσωρινή παρουσίασή της στο Λευκό Πύργο, μέχρι την ολοκλήρωση της κατασκευής του κτιρίου του νέου Μουσείου. Η έκθεση της Συλλογής κατέλαβε τους δύο τελευταίους ορόφους του Λευκού Πύργου. Έτσι, καταργήθηκε το οπτικοακουστικό πρόγραμμα που λειτουργούσε στον τέταρτο όροφο και δεσμεύτηκε ο πέμπτος, ο οποίος προοριζόταν για τη φιλοξενία περιοδικών εκθέσεων.

Η Συλλογή παρουσιάζει ειδολογική ποικιλία αντικει-

μένων που ανήκουν σε διάφορες ιστορικές περιόδους, με σαφή αριθμητική υπεροχή αυτών που χρονολογούνται στη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο. Λόγω του περιορισμένου χώρου εκτέθηκε μέρος της Συλλογής, ειδολογικά και χρονολογικά συμβατό προς τα εκθέματα της μόνιμης έκθεσης που λειτουργεί στο Λευκό Πύργο για την ιστορία και την τέχνη της Θεσσαλονίκης στους χριστιανικούς χρόνους.

Τον πυρήνα της Συλλογής αποτελούν οι τετρακόσιες περίπου εικόνες οι οποίες καλύπτουν τη χρονική περίοδο από τα τέλη του 14ου έως το 19ο αι. Αντιπροσωπεύουν ένα ευρύ φάσμα ζωγραφικών σχολών και εργαστηρίων με προεξέχουσες, από πλευράς καλλιτεχνικής αξίας, τις εικόνες της Κρητικής Σχολής και των εργαστηρίων του βορειοελλαδικού χώρου[1].

Περιορισμένα σε αριθμό, αλλά ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα μεταλλικά αντικείμενα της Συλλογής που ανάγονται στη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για οκτώ σταυρούς-εγκόλπια, που χρονολογούνται από τον 9ο έως το 12ο αι., δύο παλαιοχριστιανικούς χάλκινους λύχνους, ένα μεταλλικό εικονίδιο του 13ου αι. και δύο μεταβυζαντινές σφραγίδες.

Πλούσια είναι η συλλογή των κεραμικών – υπερβαίνουν τα διακόσια –, που αντιπροσωπεύουν την παραγωγή υστερορωμαϊκών, παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών εργαστηρίων. Τέλος, τα 630 αργυρά και χαλκά νομίσματα της Συλλογής καλύπτουν περί τα 1.600 χρόνια.

Από τον πλούτο αυτό των αντικειμένων εκτέθηκαν 231 εικόνες, όλα τα μεταλλικά αντικείμενα, 57 αγγεία – κυρίως επιτραπέζια χρηστικά με εφυάλωση και εγχάρακτο διάκοσμο του 13ου-15ου αι. – και 96 νομίσματα, που χρονολογούνται από τον 1ο αι. π.Χ. έως το 17ο αι.

Στον τέταρτο όροφο παρουσιάζονται οι σημαντικότερες καλλιτεχνικά και καλύτερα διατηρούμενες εικόνες – 86 τον αριθμό (Πίν. 117 α)–, όλα τα μεταλλικά αντικείμενα και τα αξιολογότερα αγγεία (Πίν. 117 β).

Τα υπόλοιπα αντικείμενα εκτίθενται στον πέμπτο όροφο, με αρκετή εκθεσιακή πυκνότητα (Πίν. 117 γ). Ειδικότερα για τις εικόνες προκρίθηκε η παρουσίασή τους κατά όμοια ή συναφή εικονογραφικά θέματα ή εικονογραφικούς κύκλους, ώστε ο επισκέπτης να μπορεί να παρακολουθήσει την εξέλιξη ενός συγκεκριμένου θέματος διαχρονικά αλλά και την ερμηνεία του από διαφορετικές ζωγραφικές σχολές ή εργαστήρια.

1. Χρ. Μπαλτογιάννη, Εικόνες Συλλογής Δ. Οικονομοπούλου, Αθήνα 1985.

Στην έκθεση συνεργάστηκαν, εκτός από την υπογράφουσα που είχε την ευθύνη της οργάνωσης και του συντονισμού της, οι αρχαιολόγοι Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα και Δ. Μακροπούλου, οι αρχιτέκτονες G. Marconi-Παπαδέλη, Ε. Κατσανίκα-Στεφάνου και η καλλιτέχνης πλαστικών τεχνών Α. Λιμπέρη, στις οποίες οφείλεται ο σχεδιασμός της έκθεσης, ενώ την αφίσα και το ενημερωτικό φυλλάδιο φιλοτέχνησε η μουσειακή ζωγράφος Δ. Καμαράκη-Ζωίδου. Στις κατασκευές της έκθεσης εργάστηκαν οι τεχνικοί συνεργάτες Κ. Συκιάρης και Δ. Σταυρόπουλος. Τις εικόνες συντήρησε ο πτυχιούχος συντηρητής Β. Γανίτης και τα αγγεία ο συντηρητής Μ. Κόλλιας.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

Η μόνιμη έκθεση «Θεσσαλονίκη: Ιστορία και Τέχνη», που λειτουργεί στο Λευκό Πύργο από το 1985, αναπτύσσεται ως μία ιστορική αφήγηση που ολοκληρώνεται στους τέσσερις πρώτους ορόφους: οι δύο επόμενοι όροφοι, που είχαν αρχικά διατεθεί για οπτικοακουστικό πρόγραμμα και περιοδικές εκθέσεις, φιλοξενούν από το 1991 έκθεση της Συλλογής Δ. Οικονομοπούλου. Αυτή η ιδιωτική συλλογή εικόνων, αγγείων, νομισμάτων κ.ά., δωρεά προς το Βυζαντινό Μουσείο Θεσσαλονίκης με τον όρο – μέχρι την αποπεράτωση αυτού – να εκτεθεί στο Λευκό Πύργο, παρουσιάζεται με κύριο μέλημα την αισθητική ανάδειξη παράλληλα με την τακτοποίηση των εκθεμάτων μέσα στο χώρο. Πρόκειται για την έκθεση μιας συλλογής έργων τέχνης, με διαφορετικό πνεύμα και ύφος από την προηγούμενη έκθεση του Πύργου, πάντοτε όμως μέσα στα πλαίσια του σεβασμού προς τις ιδιαίτερες αξίες και την ατμόσφαιρα του μνημείου που τη φιλοξενεί.

Μέσα από το πλήθος των αντικειμένων της Συλλογής διακρίθηκαν οι αξιολογότερες εικόνες και τα αντιπροσωπευτικότερα δείγματα κεραμικής και μικροτεχνίας και παρουσιάζονται στον τέταρτο όροφο με αισθητικό τρόπο.

Με μεγαλύτερη εκθεσιακή πυκνότητα και διάθεση μιας συστηματικής παρουσίασης εκτίθενται στον πέμπτο όροφο οι περισσότερες και μη συντηρημένες εικόνες, κεραμικά και ορισμένα νομίσματα της Συλλογής. Στην κεντρική αίθουσα του πέμπτου ορόφου πρακτικοί λόγοι επέβαλαν την επιλογή πανώ τα οποία θα έπρεπε να ασφαλίζουν τις εικόνες που φιλοξενούν. Έτσι οργανώνονται τρία σύνολα σε σχήμα σταυρού.

αποτελούμενα από τέσσερα πανώ γύρω από ένα σταθερό κεντρικό άξονα, τα οποία έχουν τη δυνατότητα να κλείνουν. Στην κεντρική αίθουσα του τέταρτου ορόφου οι εικόνες ομαδοποιήθηκαν σε δύο θεματικά σύνολα και αναρτήθηκαν σε πανώ διπλής όψης επενδεδυμένα με χρωματιστό ύφασμα. Τα πανώ, απομακρυσμένα από τους τοίχους και κρεμασμένα με συρματόσχοινα, σχηματίζουν δύο δυναμικές τεθλασμένες γραμμές στη μέση του χώρου με επίκεντρο τη μικρή βιτρίνα μεταλλοτεχνίας.

Με την ίδια πρόθεση οργάνωσης ανά θέματα τοποθετήθηκαν οι υπόλοιπες εικόνες στα μικρά δωμάτια του τέταρτου ορόφου, αυτή τη φορά όμως ακολουθώντας την κάτοψη των χώρων, καθώς το μικρό τους μέγεθος ήταν καθοριστικό στο σχεδιασμό.

Σε ιδιαίτερο χώρο και σε άμεση οπτική επαφή με την είσοδο της κεντρικής αίθουσας τοποθετούνται τα βημόθυρα της Συλλογής με πρόθεση σκηνογραφικής παρουσίασης. Με τα θερμά χρώματα που επιλέχθηκαν για τα πανώ και κυρίως με τον ειδικό φωτισμό, χαμηλό και επικεντρωμένο στα έργα, επιδιώχθηκε η δημιουργία μιας ήρεμης και υποβλητικής ατμόσφαιρας.

ΕΛΕΝΗ ΚΑΤΣΑΝΙΚΑ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ
ΓΑΒΡΙΕΛΛΑ MARCONI-ΠΑΠΑΔΕΛΗ
ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΛΙΜΠΕΡΗ

Λευκός Πύργος

Μετά την οργάνωση της έκθεσης της Συλλογής Δ. Οικονομοπούλου στον τέταρτο και τον πέμπτο όροφο του μνημείου και τις αναγκαίες αλλαγές που επήλθαν στο χώρο, έγιναν ορισμένες αναδιαρθρώσεις και στη μόνιμη έκθεση για την ιστορία και τέχνη της Θεσσαλονίκης που λειτουργεί εδώ από το 1985. Συγκεκριμένα, επανασχεδιάστηκαν από την Α. Λιμπέρη, καλλιτέχνη πλαστικών τεχνών, όλες οι πινακίδες με το πληροφοριακό και εικαστικό υλικό και έγιναν δίγλωσσες με την προσθήκη αγγλικού κειμένου. Για το λόγο αυτό χρειάστηκε να επαναδιατυπωθεί το ελληνικό κείμενο, τόσο για λόγους οικονομίας χώρου όσο και ενότητας ύφους. Επίσης προστέθηκαν υπότιτλοι στην Αγγλική στο οπτικοακουστικό πρόγραμμα, το οποίο πραγματεύεται τη μνημειακή ζωγραφική στους βυζαντινούς ναούς της Θεσσαλονίκης.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

Περιοδική έκθεση στη Ροτόντα: «Η Θεοφανώ και η εποχή της - Η βυζαντινή τέχνη στη Δύση»

Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 1.000 χρόνων από το θάνατο της βυζαντινής πριγκίπισσας και γερμανίδας αυτοκράτειρας Θεοφανούς το Γερμανικό Ινστιτούτο Goethe οργάνωσε έκθεση με θέμα «Η Θεοφανώ και η εποχή της - Η βυζαντινή τέχνη στη Δύση» μέσα στο χώρο της Ροτόντας. Η υπεύθυνη ιστορικός τέχνης του Ινστιτούτου Goethe δρ. Αικατερίνη Στεφανάκη ζήτησε τη συνεργασία της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για την οργάνωση και παρουσίαση αυτής της έκθεσης. Με φωτογραφικό και άλλο εικονογραφημένο υλικό σχετικό με τη ζωή και το έργο της Θεοφανούς καθώς και με ορισμένα αντίγραφα κειμηλίων, η έκθεση στόχο είχε να δώσει μια ζωντανή εικόνα της έντονης πνευματικής και καλλιτεχνικής δραστηριότητας στη Δυτική Ευρώπη κατά την εποχή της Θεοφανούς, κυρίως όμως προσπάθησε να παρουσιάσει τις επιδράσεις της βυζαντινής καλλιτεχνικής παράδοσης στην τέχνη του πρώιμου μεσαίωνα της Δύσης. Το εκθεσιακό υλικό οργανώθηκε κατά ενότητες που περιγράφουν τους σταθμούς της ζωής και του έργου της, σε μια πορεία που ακολουθεί τον κύκλο της ζωής της (Σχέδ. 1): γέννηση (1), γάμος (2), χηρεία και επιτροπεία του αυτοκράτορα γιου της (3), πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα (4), θάνατος και αναγνώρισή της μετά θάνατον (5). Ειδικό βάρος δίνεται στο πνευματικό και καλλιτεχνικό έργο της Θεοφανούς, με τονισμό των επιρροών της βυζαντινής τέχνης στη Δύση, ιδιαίτερα στον τομέα της εικονογράφησης βιβλίου.

Η περίκεντρη οργάνωση της έκθεσης επιβάλλεται μέσα στον κυλινδρικό χώρο της Ροτόντας, όπου εκτελούνται εργασίες στερέωσης και συντήρησης. Παραπετάσματα υφασμάτινα τοποθετημένα περιμετρικά αποκρύπτουν την όψη «εργοταξίου», τις κόγχες και τις σκαλωσιές, και ορίζουν το χώρο της έκθεσης. Οι πινακίδες με το πληροφοριακό υλικό, τοποθετημένες στην περιφέρεια του κύκλου, οδηγούν τον επισκέπτη σε μια κυκλική πορεία, όπου τονίζεται ιδιαίτερα το κέντρο (Πίν. 118 α). Στο εσωτερικό του κύκλου διαμορφώνεται γραμμικά ένα τετράγωνο, στις τρεις πλευρές του οποίου παρουσιάζονται παρακολουθώντας την περιμετρική πορεία σταθμοί του «κύκλου ζωής». Αριστερά αναρτημένες φωτογραφίες των γαμήλιων δώρων προσδίδουν μια εορταστική νότα στην παρουσίαση του «γάμου» της Θεοφανούς (6). Απέναντι από την είσοδο μια απεικόνιση της μορφής της Θεοφανούς ζωγραφισμένη σε ένα υφασμάτινο «λάβαρο» δίνει το σήμα της έκθεσης (7). Δεξιά τοποθετείται μια προθήκη με το

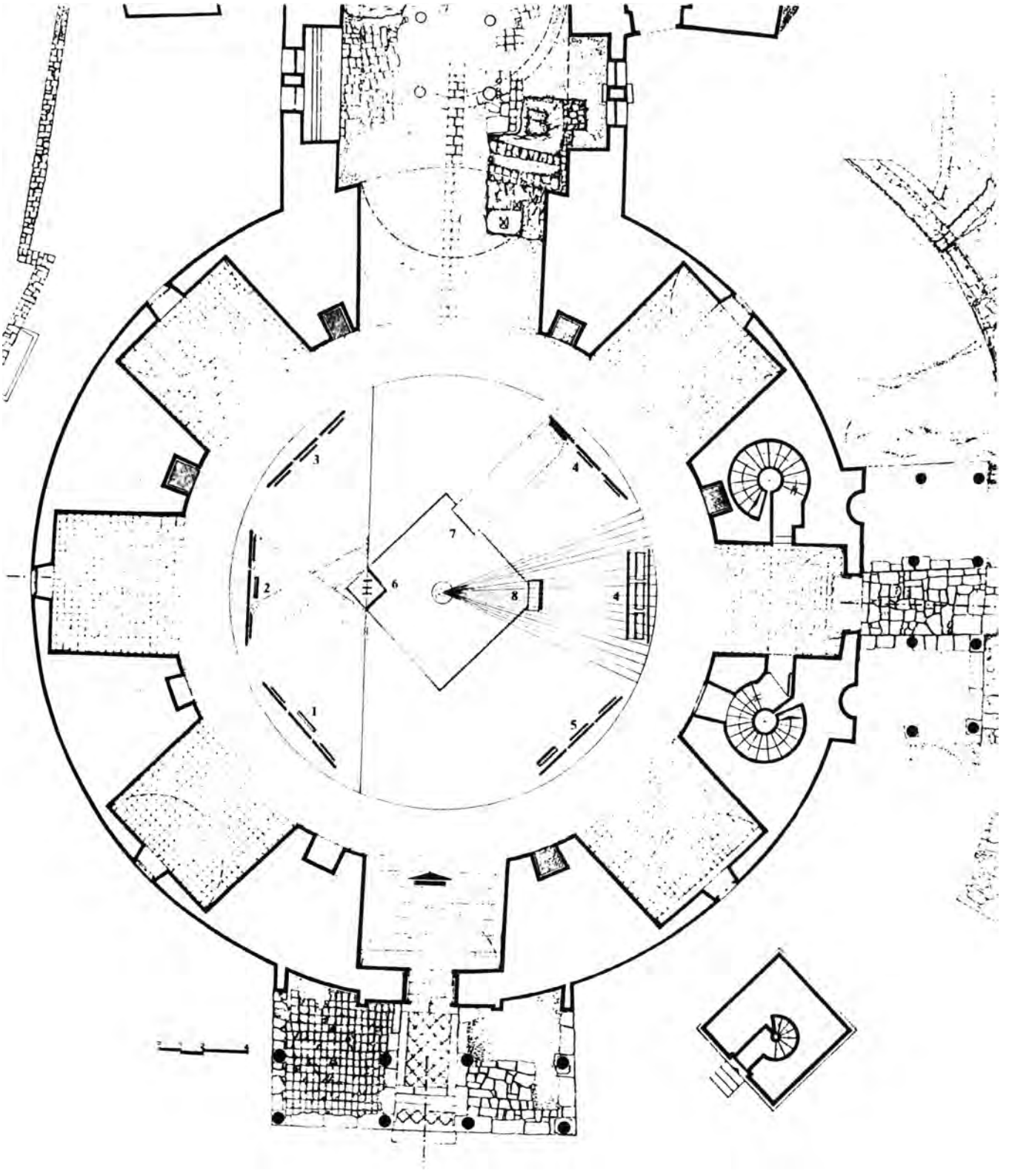

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη, Ροτόντα. Κάτοψη της έκθεσης «Η Θεοφανώ και η εποχή της».

αντίγραφο του χρυσού κώδικα του Έστερναχ, ξεχωριστού έργου τέχνης της εποχής (8). Μια «βεντάλια» από συρματόσχοινα ξεκινάει από τον ομφαλό του δαπέδου και ανοίγει προς τα επάνω μέχρι τις σκαλωσιές, συμβολίζοντας την ακτινοβολία της βυζαντινής τέχνης στη Δύση. Δημιουργεί μια ένταση στο χώρο και συνδέει το αντίγραφο του κώδικα Έστερναχ με τις διαφάνειες εικονογραφημένων χειρογράφων που παρουσιάζονται στερεωμένες σε συρματόσχοινα σαν σελίδες βιβλίου (Πίν. 118 β).

Οι ενημερωτικές πινακίδες από πλεξιγκλάς, υλικό κατάλληλο για έκθεση σε έναν τόσο υγρό χώρο όπως η Ροτόντα, φαντάζουν ανάλαφρες και προβάλλουν με ανάγλυφο τρόπο τις έγχρωμες φωτογραφίες και διαφάνειες που είναι επικολλημένες. Μια λεζάντα γραμμένη με ποιητικό τρόπο και καλλιτεχνική γραφή ψηλά σε κάθε πινακίδα «τρέχει» κυκλικά ενοποιώντας το σύνολο και σχολιάζει σαν παραμύθι τη ζωή και το έργο της Θεοφανούς.

ΓΑΒΡΙΕΛΛΑ MARCONI-ΠΑΠΑΔΕΛΗ
ΕΛΕΝΗ ΚΑΤΣΑΝΙΚΑ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ
ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΛΙΜΠΕΡΗ

Έκθεση αντιγράφων και φωτογραφιών: Macédoine: Antiquité-Byzance (Αρχαία και Βυζαντινή Μακεδονία)

Η έκθεση με τον τίτλο Macédoine: Antiquité-Byzance, της οποίας η Εφορεία μας[2] ανέλαβε να οργανώσει, σε εξαιρετικά περιορισμένα χρονικά όρια, το δεύτερο μέρος, που αφορά τη βυζαντινή Μακεδονία, υπήρξε αίτημα και αποτέλεσμα συνεργασίας με την οργανωτική επιτροπή των Ελλήνων υπαλλήλων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στο Λουξεμβούργο. Οργανώθηκε στην αίθουσα Tutesalle του Λουξεμβούργου από τις 23/5 έως τις 7/6/1992. Σκοπός της ήταν να δώσει την ευκαιρία στον επισκέπτη να ανακαλύψει ένα ακόμη κεφάλαιο ελληνικού πολιτισμού λιγότερο γνωστό αλλά και να αναγνωρίσει την πολιτιστική συμβολή της Μακεδονίας στις περιοχές επιρροής του Βυζαντίου.

Έτσι, μαζί με ένα περιληπτικό αλλά σαφές ιστορικό διάγραμμα, στο οποίο υπήρχαν αναφορές στο εποπτικό υλικό της έκθεσης, που γράφτηκε ελληνικά και γαλλικά, δημιουργήθηκαν τρία σύνολα φωτογραφιών και ένα σύνολο αντιγράφων που παρουσίασαν ψηφιδωτά, τοιχογραφίες και φορητές εικόνες, από τη Θεσσαλονίκη και τη Δυτική Μακεδονία κυρίως. Η επιλογή μας έγινε λόγω των ιδιαίτερα στενών χρονικών ορίων με βάση το υπάρχον στη Θεσσαλονίκη φωτογραφικό υλικό. Προσπαθήσαμε πάντως να αντιπροσωπευθούν όλες οι περίοδοι της τέχνης από την παλαιοχριστιανική περίοδο (ψηφιδωτό της μονής Λατόμου) μέχρι την υστεροβυζαντινή (τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης), καθώς επίσης και όλες σχεδόν οι τεχνικές της ζωγραφικής, δηλαδή ψηφιδωτό, τοιχογραφία και εικόνα. Στο υλικό αυτό παρεμβάλλονταν μικρές πινακίδες με δίγλωσσα επεξηγηματικά κείμενα.

Επιπλέον εκτέθηκαν επτά αντίγραφα ψηφιδωτών της Ροτόντας και του Αγίου Δημητρίου, καθώς και τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη και των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς (11ος αι.), που φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Χρ. Λεφάκης το 1953-1954.

Η έκθεση αυτή μεταφέρθηκε τον Ιούλιο του ίδιου έτους στο κτίριο της Unesco στο Παρίσι για να εκπροσωπήσει την Ελλάδα στον εορτασμό του Διεθνούς Οργανισμού. Ο χώρος που μας παραχωρήθηκε επέβαλε κάποιες μεταβολές στον τρόπο έκθεσης, οι οποίες όμως δεν άλλαξαν το γενικό χαρακτήρα.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Αυτή η έκθεση φωτογραφιών και αντιγράφων δημιουργήθηκε για να ταξιδέψει σε διάφορους τόπους στην Ευρώπη και στην Ελλάδα με σκοπό να προβάλει την ιστορική και πολιτιστική ταυτότητα της Μακεδονίας. Γι' αυτό το λόγο σχεδιάστηκε ειδικά με τρόπο ώστε να μεταφέρεται άνετα, να στήνεται εύκολα επάνω σε ελαφρές, αυτοφερόμενες κυρίως κατασκευές και να οργανώνεται απλά σε κάθε προσφερόμενο χώρο. Επιπλέον σχεδιάστηκε με στόχο να δημιουργεί ένα «χώρο» με προσωπικότητα και ατμόσφαιρα που θα δελεάσει τον επισκέπτη να πλησιάσει, να δει και να νιώσει αυτά που παρουσιάζονται.

Το εποπτικό υλικό για τη Βυζαντινή Μακεδονία, φωτογραφίες και ενημερωτικά κείμενα, οργανώθηκε σε τέσσερις ενότητες, ως εξής:

Ι - ιστορικό διάγραμμα εποχής
ΙΙα - ψηφιδωτά μνημείων
ΙΙβ - τοιχογραφίες μνημείων
ΙΙγ - φορητές εικόνες.

Οι πινακίδες κάθε ενότητας είναι γραφιστικές συνθέσεις έγχρωμων φωτογραφιών και κειμένων με λευκά

2. Εκτός από την υπογράφουσα στην οργάνωση συνεργάστηκαν η Δ. Μπακιρτζή, αρχαιολόγος, και οι Γ. Παπαδέλη και Ε. Κατσανίκα, αρχιτέκτονες.

γράμματα επάνω σε χρωματιστό βυζαντινό κόκκινο και γαλάζιο-γκρι φόντο, που τυπώθηκαν σε μεγάλες φωτογραφίες, διαστ. 0,75x1,75 μ. Αυτές οι φωτογραφίες, επικολλημένες σε ειδικές πλάτες, τοποθετούνται με αυτοκόλλητα επάνω σε δύο αμφιπρόσωπα εκθετήρια αυτοφερόμενα τύπου Mirage, αμερικανικής κατασκευής. Αυτά τα εκθετήρια καμπύλης μορφής (τμήματα κύκλου), διαστ. 3x1,90 μ., αποτελούνται από εύκαμπτο αναδιπλούμενο σκελετό φάιμπέργκλας και αυτοκόλλητα πάνελ από συνθετικό βελούδο χρώματος γκριμπλε. Τοποθετούνται το ένα απέναντι στο άλλο ως τεταρτοκύκλια ενός κύκλου με δύο πλευρές ανοικτές, ώστε να δημιουργούν την αίσθηση ενός κυκλικού χώρου με φυγές προς κάποια χαρακτηριστική θέα. Στη δημιουργία «ατμόσφαιρας χώρου» προσβλέπουν ορισμένες φωτογραφίες τέμπλων και δεσποτικών εικόνων τυπωμένες σε φυσικό μέγεθος που τοποθετούνται στη σειρά, ώστε να παραπέμπουν στο τέμπλο Ιερού του βυζαντινού ναού, καθώς και μια γιγαντοφωτογραφία που δείχνει σε φυσικό μέγεθος ένα τμήμα από το ψηφιδωτό του τρούλου της Αγίας Σοφίας.

Οι πινακίδες ανά ενότητες προσδιορίζουν μια κυκλική πορεία του επισκέπτη ως εξής:

Ι. Τέσσερις πινακίδες με φόντο βυζαντινό κόκκινο στην εξωτερική κυρτή πλευρά του πρώτου εκθετηρίου.

Πα. Τέσσερις πινακίδες με φόντο γαλάζιο-γκρι και μια γιγαντοφωτογραφία στις δύο εσωτερικές κοίλες πλευρές των απέναντι εκθετηρίων.

Πβ. Τέσσερις πινακίδες με φόντο βυζαντινό κόκκινο στην κυρτή πλευρά του δεύτερου εκθετηρίου.

Πγ. Δύο πινακίδες με φόντο γαλάζιο-γκρι και επτά φωτογραφίες εικόνων τέμπλου που προβλέπεται να αναρτώνται στο χώρο έκθεσης.

Ειδικά στην έκθεση του Λουξεμβούργου υπήρχε και μια πέμπτη ενότητα εκθεμάτων, επτά αντίγραφα ψηφιδωτών και τοιχογραφιών που φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Χρ. Λεφάκης. Αυτά τα αντίγραφα στήθηκαν «θεατρικά» επάνω στην εξέδρα (υπερυψωμένη σκηνή) της αίθουσας και έδωσαν έναν ιδιαίτερο τόνο στην έκθεση.

ΓΑΒΡΙΕΛΛΑ MARCONI-ΠΑΠΑΔΕΛΗ
ΕΛΕΝΗ ΚΑΤΣΑΝΙΚΑ-ΣΤΕΦΑΝΟΥ

Συλλογή Εικόνων Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης

Στις 19 Οκτωβρίου εγκαινιάστηκε στη Ροτόντα από το Δήμαρχο Θεσσαλονίκης Κ. Κοσμόπουλο η περιοδική έκθεση της Συλλογής Εικόνων της Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης. Η έκθεση οργανώθηκε σε συνεργασία της Δημοτικής Πινακοθήκης με την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και εντάχθηκε στις εορταστικές εκδηλώσεις των ΚΖ΄ Δημητρίων. Υπεύθυνη της έκθεσης ήταν η Έφορος της Δημοτικής Πινακοθήκης Κ. Κιλεσοπούλου. Την επιστημονική επιμέλεια της έκθεσης και τη σύνταξη του σχετικού καταλόγου[3] είχε η υπογράφουσα, ενώ ο σχεδιασμός της έκθεσης έγινε από την καλλιτέχνη πλαστικών τεχνών της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Αθ. Λιμπέρη και τη συντήρηση των εικόνων είχε αναλάβει για λογαριασμό της Δημοτικής Πινακοθήκης η συντηρήτρια εικόνων και έργων τέχνης Α. Παπαδοπούλου.

Στην έκθεση παρουσιάστηκαν 35 εικόνες, όλες με προέλευση τον κοιμητηριακό ναό του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας, οι οποίες είχαν καταγραφεί παλαιότερα από την αρχαιολόγο της Εφορείας Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα.

Οι εικόνες χρονολογούνται από τις αρχές του 14ου έως τα τέλη του 19ου αι. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την αρχική προέλευσή τους και τον τρόπο με τον οποίο κατέληξαν στο ναό της Ευαγγελίστριας, ο οποίος ιδρύθηκε το 1875[4]. Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι όσες χρονολογούνται μετά το 1875 κατασκευάστηκαν εξαρχής για το νεοσύστατο τότε κοιμητηριακό ναό, άλλες – κυρίως οι μικρών διαστάσεων εικόνες ιδιωτικής λατρείας – ότι προσφέρθηκαν ως αφιερώματα, ενώ οι υπόλοιπες θα πρέπει, λόγω του είδους τους (π.χ. αμφίγραπτη εικόνα, εικόνες τέμπλου) να εναποτέθηκαν εκεί από άλλους ναούς. Η πρακτική αυτή ήταν πολύ διαδεδομένη στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη και ιδιαίτερα κατά το 19ο αι. έως την απελευθέρωσή της το 1912[5].

Από τις εικόνες που παρουσιάστηκαν στην έκθεση ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα είναι η αμφίγραπτη λιτανευτική εικόνα των αρχών του 14ου αι. με την Παναγία Βρεφοκρατούσα σε παραλλαγή του τύπου της Οδηγή-

3. Συλλογή εικόνων Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης, Δημήτρια ΚΖ΄, Δήμος Θεσσαλονίκης - Δημοτική Πινακοθήκη - 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Ροτόντα 19 Οκτωβρίου - 19 Νοεμβρίου 1992, Θεσσαλονίκη 1992.

4. Ε. Κακουλίδου, Νεκροταφείον της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Ευαγγελίστρια, Α΄, Θεσσαλονίκη 1985. Θ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας (1839-1912), Θεσσαλονίκη 1989, σ. 160 κ.ε.

5. Α. Τούρτα, Η τύχη των εικόνων στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, τεύχος 2/1995, σ. 54 κ.ε.

τριας στη μία πλευρά (Πίν. 118 γ) και το Χριστό στην Άκρα Ταπείνωση στην άλλη. Η ζωγραφική με την Παναγία Βρεφοκρατούσα αποκαλύφθηκε κατά την αποκόλληση και μεταφορά σε καινούργια σανίδια του νεότερου ζωγραφικού στρώματος με το ίδιο θέμα που χρονολογείται το 17ο αι.

Από τις υπόλοιπες εικόνες τέσσερις χρονολογούνται από τα τέλη του 15ου έως τα τέλη του 16ου αι., τρεις εικόνες ανήκουν στο 18ο αι., ενώ οι υπόλοιπες καλύπτουν όλο το 19ο αι. και κυρίως το β΄ μισό του και πολλές είναι ενυπόγραφα έργα ζωγράφων από την Κουλακιά (σημερινή Χαλάστρα) του Νομού Θεσσαλονίκης. Σε πολλές από τις τελευταίες χρησιμοποιήθηκαν ως εικονογραφικά πρότυπα προγενέστερες χαλκογραφίες, τις οποίες οι ζωγράφοι αντέγραψαν εν μέρει ή στο σύνολό τους.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

Η περιοδική έκθεση της Συλλογής Εικόνων της Δημοτικής Πινακοθήκης Θεσσαλονίκης που παρουσιάστηκε τον Οκτώβριο του 1992 στη Ροτόντα σχεδιάστηκε με την προοπτική της εν συνεχεία μόνιμης έκθεσής της στο κτίριο της Δημοτικής Πινακοθήκης.

Συνεπώς στο σχεδιασμό έπρεπε να προβλεφθούν τέτοιες κατασκευές ώστε να είναι δυνατή η λειτουργία της και στους δύο διαμετρικά αντίθετους χώρους. Επιπλέον, υπήρχε το πρόβλημα της διαφοράς κλίμακας μεταξύ του επιβλητικού χώρου της Ροτόντας και του περιορισμένου χώρου της Πινακοθήκης.

Η επιλογή της Ροτόντας ως χώρου έκθεσης της Συλλογής έθετε από την αρχή το γενικότερο πρόβλημα του μουσειογραφικού σχεδιασμού κάθε έκθεσης, που είναι η βασική σχέση ανάμεσα στο περιεχόμενο, τον τρόπο υλοποίησης και το χώρο της έκθεσης.

Έτσι, ως προς την κάτοψη ακολουθήθηκε το βασικό κυκλικό σχήμα του μνημείου με την κατασκευή μεταλλικών αρθρωτών πλαισίων πάνω στα οποία αναρτώνται οι εικόνες και τα οποία επαναλαμβάνουν το κυκλικό σχήμα του χώρου (Σχέδ. 2). Παράλληλα διατηρήθηκε ο κατά μήκος άξονας εισόδου-Ιερού με τη δημιουργία ενός ξεχωριστού τμήματος κύκλου στη θέση του Ιερού, όπου κατασκευάστηκε ένα υπερυψωμένο επίπεδο με δύο αναβαθμούς για την τοποθέτηση μιας μεγάλης αμφιπρόσωπης εικόνας που είναι και η παλαιότερη της Συλλογής (Πίν. 118 δ). Δεξιά και αριστερά τοποθετήθηκαν οι εικόνες της Παναγίας Βρεφοκρατούσας και του Χριστού, υπαινισσόμενες τη θέση τους σε αντίστοιχο τέμπλο. Πίσω από αυτή τη σύνθεση παρουσιάστηκαν σε πινακίδες τα διαδοχικά στάδια της συντήρησης των εικόνων που εκτίθενται.

Η ομαδοποίηση των εικόνων ακολούθησε την οργάνωση των εικόνων σε σύνολα κατά συναφή εικονογραφικά θέματα.

Η οργάνωση της έκθεσης όφειλε να απαντήσει σε ένα άλλο πολύ σημαντικό πρόβλημα, που είναι η σχέση εικόνας και φόντου. Θεωρώντας ότι η εικόνα δεν είχε ποτέ φόντο, παρά μόνο τα περιγράμματα του τέμπλου, προτείναμε ως φόντο το κενό το οποίο περιβάλλει την εικόνα και ορίζεται από ένα μεταλλικό πλαίσιο. Με την υποκατάσταση του φόντου από το κενό, τα έργα απελευθερώνονται και τονίζεται η αυτονομία τους.

Οι επεξηγηματικές λεζάντες των έργων είναι στερεωμένες στα μεταλλικά πλαίσια, κάτω από τις εικόνες, και με το έντονο κοκκινωπό χρώμα τους ορίζουν την εσωτερική περιφέρεια του κύκλου.

Τέλος, για το φωτισμό των έργων κατασκευάστηκε ένα μεταλλικό στεφάνι με μικρότερη περιφέρεια από αυτή των κατασκευών που φιλοξενούν τα έργα. Στο στεφάνι αυτό αναρτώνται και κρύβονται τα φωτιστικά spots που φωτίζουν με συγκεντρωτικό φωτισμό ξεχωριστά κάθε έργο δημιουργώντας μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα με έντονα σκοτεινά και φωτεινά σημεία.

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΛΙΜΠΕΡΗ

ΜΕΛΕΤΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΣΗ - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Τείχη

Κατά τη χρονική αυτή περίοδο έγιναν στα τείχη της Θεσσαλονίκης διάφορες στερεωτικές εργασίες, τοπικού χαρακτήρα: α) στο τμήμα των δυτικών τειχών μεταξύ της πλατείας Βαρδαρίου και της οδού Αγίου Δημητρίου, β) στο νοτιοδυτικό τμήμα του τείχους της ακρόπολης, και γ) στο τμήμα των δυτικών τειχών της οδού Κλαυδιανού. Οι φθορές στα τείχη οφείλονται στις περιβαλλοντικές συνθήκες, στην έλλειψη συστηματικής αποκατάστασής τους και σε συχνές ανθρώπινες επεμβάσεις με νεότερες κατασκευές σε επαφή με αυτά.

Οι εργασίες αυτές περιλάμβαναν κυρίως:

1. Καθαρισμό τμημάτων του τείχους από φυτά, δένδρα, μπάζα κτλ. στη στέψη και στη βάση τους. 2. Στεγα-

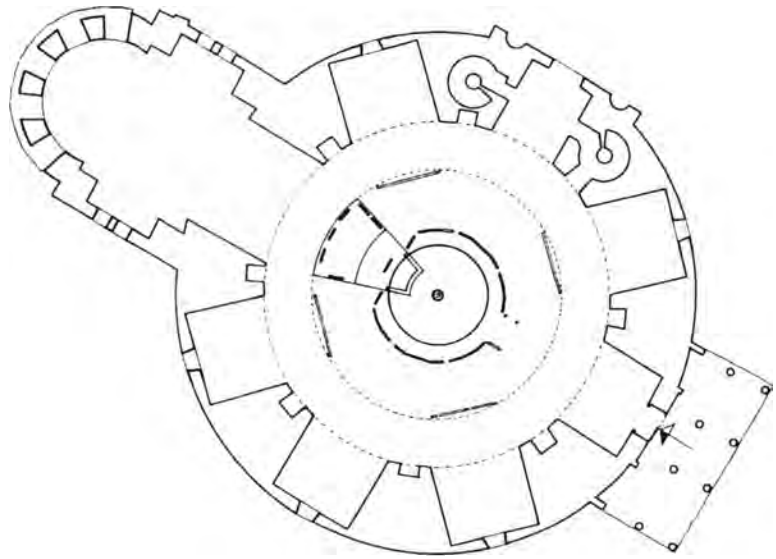

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη, Ροτόντα. Κάτοψη της έκθεσης εικόνων της Δημοτικής Πινακοθήκης.

νοποιήσεις στέψης-περιδρόμων με υδραυλικό κονίαμα. 3. Καθαιρέσεις πρόχειρων αποφράξεων και επικίνδυνων τμημάτων. 4. Αρμολογήματα. 5. Τοπικές ανακτίσεις ετοιμόρροπων τμημάτων με πέτρες και τούβλα (χειροποίητα). 6. Τοπικές ενισχύσεις με ραφές από ανοξείδωτο χάλυβα. 7. Διαμορφώσεις του περιβάλλοντος χώρου.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ - ΕΥΠΡΑΞΙΑ ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΥ

Φρούριο Επταπυργίου

Το Φρούριο του Επταπυργίου είναι ένα από τα ελάχιστα φρουριακά σύνολα των βυζαντινών χρόνων που διατηρούνται σε καλή κατάσταση στο βορειοελλαδικό χώρο. Η χρήση του τον τελευταίο αιώνα ως φυλακής το συνδέει άμεσα με τη σύγχρονη ελληνική ιστορία (Σχέδ. 3).

Είναι ένα κλειστό, μη κανονικό πολύγωνο, που αποτελείται από 10 πύργους και τα μεταξύ τους μεσοπύργια διαστήματα. Οι πύργοι είναι ορθογωνικοί και τριγωνικοί (πρόβολοι) και ορισμένοι από αυτούς έχουν προσπελάσιμο το εσωτερικό τους, που αποτελείται από δύο έως τρεις ορόφους. Τα μεσοπύργια διαστήματα απαρτίζονται από το τείχος με τις επάλξεις και τον περίδρομο, που εξυπηρετούσε την επικοινωνία ανάμεσα στους πύργους.

Οι φθορές στο μνημείο οφείλονται τόσο στις περιβαλλοντικές συνθήκες που επέδρασαν επάνω του με την πάροδο των χρόνων όσο και στη χρήση του τον τελευταίο αιώνα ως φυλακής με όλες τις συνέπειες μιας τέτοιας χρήσης. Η συντήρηση του κτίσματος έλαβε υπόψη τη συνύπαρξη αυτή, σε σχέση πάντα με τις νέες χρήσεις που θα δοθούν στο μνημείο. Μετά την απομάκρυνση των φυλακών και μέχρι την έναρξη της μελέτης για τη συντήρηση και αποκατάσταση του μνημείου, έγινε καθαρισμός και απολύμανση των χώρων των φυλακών και οργανώθηκε εργοτάξιο προκειμένου να αρχίσουν οι απαραίτητες προκαταρκτικές εργασίες.

Η μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης άρχισε στα μέσα του 1990 και συνεχίζεται μέχρι σήμερα. Λόγω του μεγέθους και της φύσης του κτιριακού συγκροτήματος η μελέτη εκπονείται σε επιμέρους τμήματα όσο και στο σύνολο του μνημείου με τη συνεργασία διαφόρων φορέων της πόλης, όπως της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, του Δήμου Θεσσαλονίκης, του ΚΕΔΑΚ και του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Στα πλαίσια αυτά ολοκληρώθηκαν:

1. Η κτηματογραφική αποτύπωση της ευρύτερης περιοχής του μνημείου, με τη συνεργασία του Δήμου Θεσσαλονίκης.

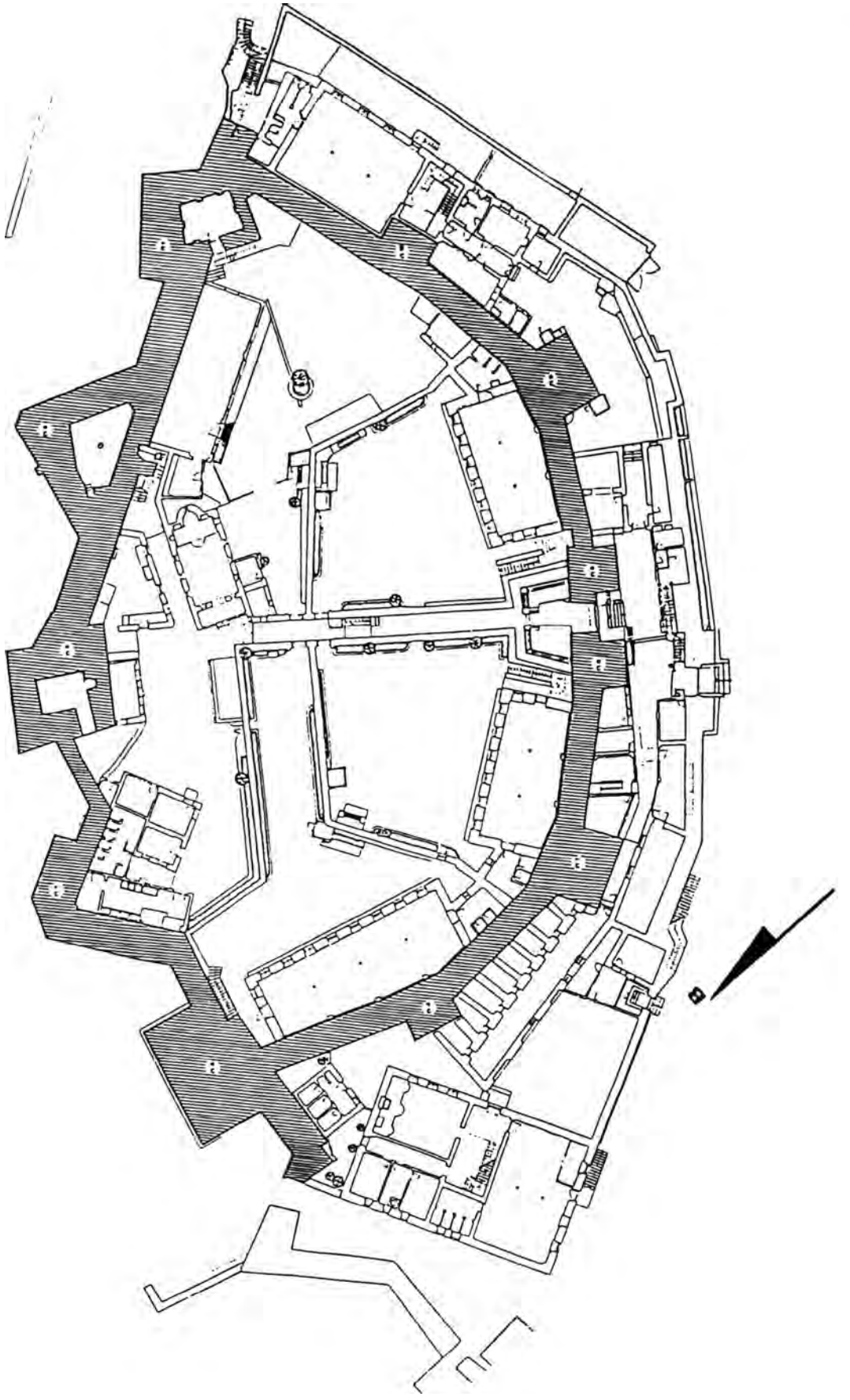

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Φρούριο Επταπυργίου. Κάτοψη.

2. Η Τοπογραφική-αρχιτεκτονική τεκμηρίωση της υπάρχουσας κατάστασης, που περιλαμβάνει κατόψεις του συνόλου του μνημείου σε τρεις στάθμες με ακριβείς τοπογραφικές μεθόδους με τη συνεργασία του Δήμου Θεσσαλονίκης και του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

3. Η αποτύπωση των όψεων του πύργου της εισόδου (Π8) με τη φωτογραμμετρική μέθοδο σε συνδυασμό με τα συμβατικά μέσα αποτύπωσης, όπου η φωτογραμμετρία δεν ήταν εφικτή, με τη συνεργασία του ΚΕΔΑΚ.

4. Τομές του πύργου εισόδου (Π8).

5. Η μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης και αναστήλωσης του κεντρικού πύργου εισόδου (Π8).

6. Ταυτόχρονα μελετήθηκε και το θέμα των νέων χρήσεων που θα δοθούν στο συγκρότημα, έτσι ώστε να ενταχθεί και πάλι ενεργά στον ιστό της πόλης.

7. Φωτογραφική τεκμηρίωση.

Στις αρχές του 1992 υποβλήθηκε στην Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων φάκελος που αφορούσε άμεσες στερεωτικές εργασίες στα μεσοπύργια διαστήματα, εργασίες στερέωσης (Σχέδ. 4), αποκατάστασης-αναστήλωσης στον κεντρικό πύργο-πύλη (Π8), καθώς και μια πρώτη προσέγγιση επαναχρησιμοποίησης του Επταπυργίου και του περιβάλλοντος χώρου.

Το τμήμα πολιτισμού της Ευρωπαϊκής Κοινότητας απένειμε στη μελέτη αναστήλωσης και ένταξης του Επταπυργίου στην πόλη διάκριση ως πρότυπης μελέτης, χορηγώντας το ποσό των 80.000 ecu ως συμμετοχή στις δαπάνες αναστήλωσης του μνημείου.

Στα πλαίσια των στερεωτικών επεμβάσεων πραγματοποιήθηκαν περιορισμένες, τοπικού χαρακτήρα στερεωτικές εργασίες για τα μεσοπύργια διαστήματα, επειδή παρουσίαζαν έντονα προβλήματα φθοράς (ενέματα-αρμολογήματα, εσωτερικά, εξωτερικά-τοπικές ανακτίσεις) ενώ στον πύργο έγιναν οι εξής εργασίες:

1. Στήριξη νοτιοανατολικού πεσσού (ανάρτηση με αγκύρια και σιδηροδοκούς): 1α. διαδοχικές υποστηρίξεις. 1β. οριστική στερέωση. 2. Ενέματα-αρμολογήματα-τοπικές ανακτίσεις. 3. Αποκατάσταση τμήματος της νότιας πλευράς θόλου. 4. Ανακατασκευές τόξων-τρούλων. 5. Καθαρισμός τοιχοποιιών - στερέωση εντοιχισμένων γλυπτών από ειδικό συνεργείο συντηρητών της υπηρεσίας. 6. Ανασκαφικές εργασίες - αποχωματώσεις, από τις οποίες προέκυψαν διάφορες απρόβλεπτες εργασίες, όπως η ανακατασκευή καμάρας για τη στήριξη του νοτιοανατολικού πεσσού.

Εκτός από τις καθαρά στερεωτικές επεμβάσεις το εργατοτεχνικό προσωπικό ασχολήθηκε με τις απαραίτητες συμπληρωματικές εργασίες που προϋποθέτει η εκτέλεση ενός τέτοιου έργου, όπως είναι η τοποθέτηση ικριωμάτων, η μεταφορά υλικών, η απομάκρυνση μπάζων, η διάνοιξη ερευνητικών τομών, οι δοκιμές κονιαμάτων κτλ.

Στο διάστημα αυτό εργάστηκε 21μελές συνεργείο.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ
ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΩΡΑΙΟΠΟΥΛΟΣ
ΕΥΠΡΑΞΙΑ ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΥ

Ναός Αχειροποιήτου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης στο μνημείο.

Έγινε προσωρινή στεγανοποίηση του δώματος του νάρθηκα, ενώ στήθηκαν δάπεδα εργασίας στο εσωτερικό του και απομακρύνθηκαν τα επικινδύνως διαβρωμένα επιχρίσματα της οροφής του.

Λόγω της μεγάλης σημασίας του μνημείου, η μέτρηση των δυναμικών χαρακτηριστικών του (ιδιοπερίοδοι, βαθμός απόσβεσης) πριν και μετά τις στερεωτικές επεμβάσεις κρίθηκε αναγκαία. Για το λόγο αυτό στήθηκαν δάπεδα εργασίας στο μέσον περίπου της κάθε όψης, για να προσεγγίσουμε τις τοιχοποιίες στο ψηλότερο σημείο τους. Απομακρύνθηκε τμήμα των κεραμιδιών, έγινε προετοιμασία των θέσεων και ακολούθησαν οι μετρήσεις σε συνεργασία με τη Φυσικομαθηματική και την Πολυτεχνική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Στη βόρεια τοιχοποιία εξωτερικά απομακρύνθηκαν τα διαβρωμένα κονιάματα και αντικαταστάθηκαν με νέα, έγιναν τοπικές ανακτίσεις, όπου αυτό κρίθηκε αναγκαίο, και ακολούθησε η προετοιμασία για να γίνουν τα ενέματα. Ταυτόχρονα στήθηκαν δάπεδα εργασίας και από την εσωτερική πλευρά στο ύψος των υπερώων, όπου έγιναν οι ίδιες εργασίες.

Ξεκίνησαν οι εργασίες στην ανατολική όψη στο βόρειο κλίτος, όπου απομακρύνθηκαν οι μεταλλικές δοκοί διατομής διπλού Τ νεότερης επέμβασης, που είχαν τοποθετηθεί πάνω στα τόξα των παραθύρων του ισογείου και των υπερώων καταστρέφοντάς τα, καθώς και οι πέριξ αυτών επεμβάσεις με μπετόν και ακολούθησαν οι εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης. Η ίδια τοιχοποιία αντιμετωπίστηκε και από την εσωτερική της πλευρά. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθη-

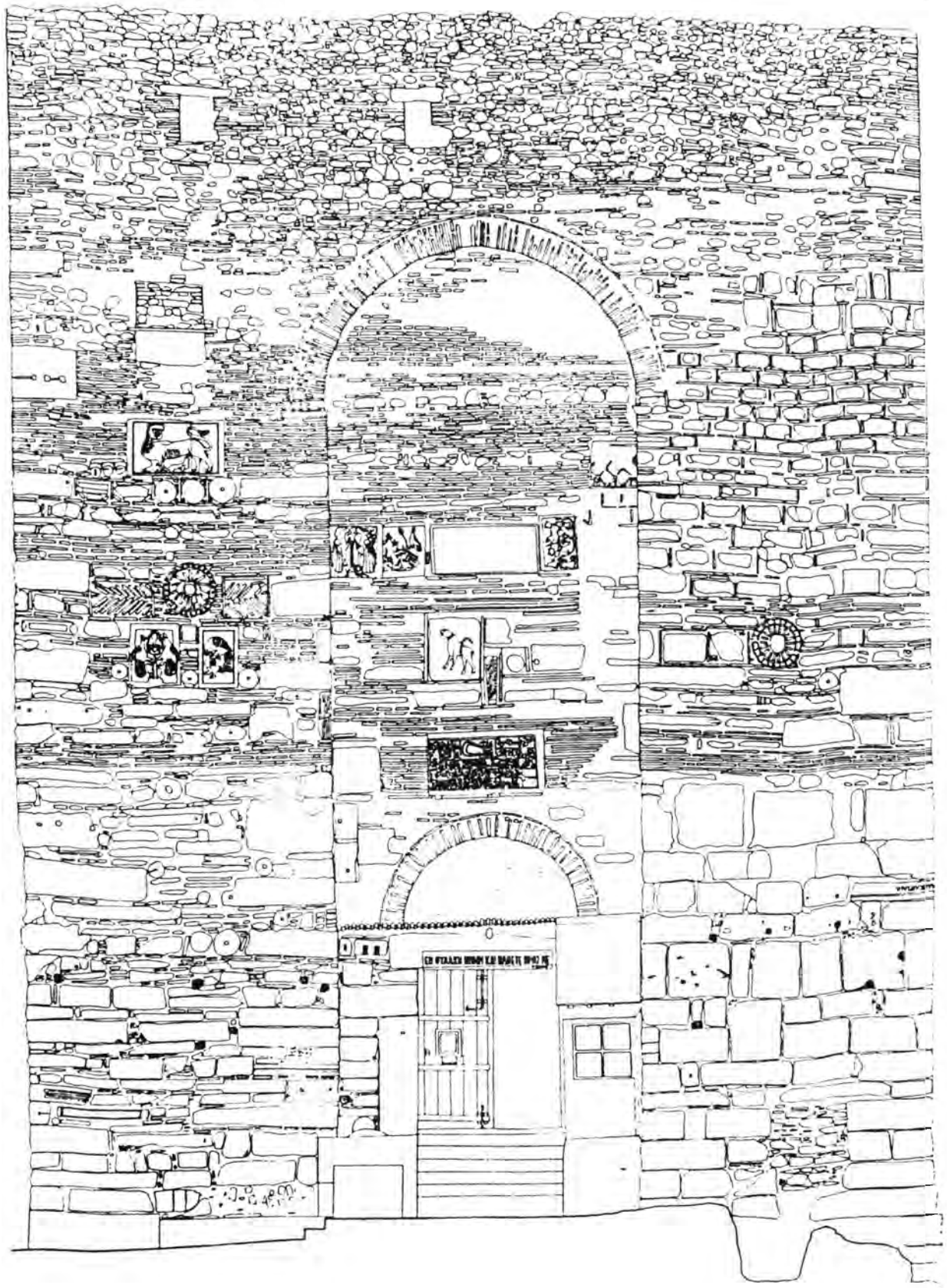

Σχέδ. 4. Θεσσαλονίκη. Φρούριο Επταπυργίου. Νότια όψη του πύργου Π 8 της εισόδου.

καν και στερεώθηκαν τμήματα τοιχογραφιών στα εσωρράχια των τόξων του τρίλοβου παραθύρου της ανατολικής τοιχοποιίας του βόρειου κλίτους στο ισόγειο. Στήθηκε δάπεδο εργασίας που αγκάλιασε την κόγχη του Ιερού εξωτερικά και ξεκίνησαν και εκεί οι καθαρισμοί.

Εργασίες στερέωσης έγιναν επίσης στη δυτική τοιχοποιία στο ύψος των υπερώων, όπου και αποκαλύφθηκε τμήμα εντοιχισμένου ψηφιδωτού στο βόρειο μέτωπο του δυτικού πεσσού του νότιου κλίτους της απόληξης της νότιας τοξοστοιχίας. Προωθήθηκε η διαδικασία για έγκριση αποτοίχισής του.

Οι εργασίες συνεχίζονται.

ΑΝΝΑ ΑΣΗΜΗ-ΖΟΜΠΟΥ

Ναός Οσίου Δαυίδ

Το προστώο του ναού του Οσίου Δαυίδ, κτίσμα της ύστερης Τουρκοκρατίας, είχε υποστεί σοβαρότατες ζημιές και αλλοιώσεις, τόσο από τη μακρόχρονη έλλειψη συντήρησης όσο και από την επέμβαση της ΥΑΣΒΕ μετά τους σεισμούς του 1978. Κατά την επέμβαση αυτή είχαν αντικατασταθεί προσωρινά οι τρεις μαρμάρινοι κίονες με ξύλινα υποστυλώματα και είχαν προστεθεί συμπληρωματικά ξύλα, δίπλα στα σαπισμένα δοκάρια της στέγης του προστώου. Για την αποκατάσταση του προστώου υπήρχε ήδη από το 1978 εγκεκριμένη μελέτη από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Κ.Δ.Μ. (που περιλάμβανε επίσης λεπτομερή αποτύπωση σε κλίμακα 1:20 και 1:10 για τα μαρμάρινα μέλη), η οποία και εφαρμόστηκε (Σχέδ. 5-7).

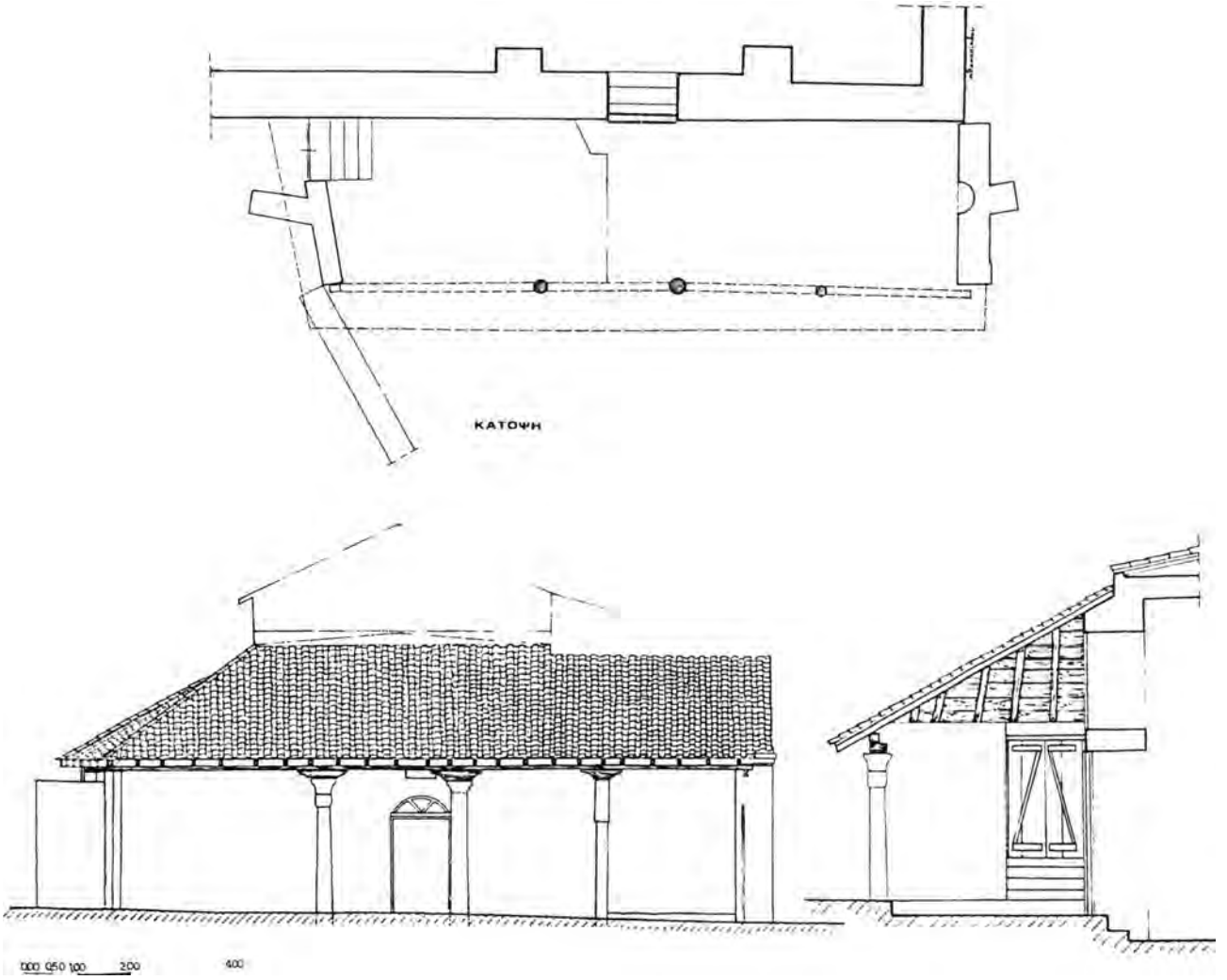

Σχέδ. 5-7. Θεσσαλονίκη. Ναός Οσίου Δαβίδ. Αποκατάσταση προστώου. Κάτοψη, δυτική όψη και τομή, αντίστοιχα.

Σε γενικές γραμμές η εργασία ακολούθησε τα εξής στάδια:

1. Καθαίρεση του δωματίου από τσατμά (κτίσμα του 1920 περίπου), που ήταν ενσωματωμένο στο ανατολικό τμήμα του προστώου.

2. Προσεκτική απομάκρυνση κεραμιδιών (που ήταν νεότερα γαλλικά και είχαν αντικαταστήσει τα αρχικά κατά τη διάρκεια κάποιας προηγούμενης επισκευής), πετσώματος, δοκών και νεότερων ξύλινων υποστυλωμάτων. Ειδικά τα δοκάρια αριθμήθηκαν πριν από την απομάκρυνση.

3. Συγκόλληση των σπασμένων κιόνων καθώς και σύνδεση των διαφόρων τμημάτων των κιόνων μεταξύ τους με χαλύβδινα βύσματα.

4. Αποκάλυψη της αρχικής πέτρινης βάσης των κιόνων.

5. Τοποθέτηση των κιόνων στην αρχική τους θέση.

6. Επιλογή των ξύλινων στοιχείων που ήταν δυνατόν να επαναχρησιμοποιηθούν και συντήρησή τους. Όπου χρειαζόταν έγινε μάτισμα των σαπισμένων τμημάτων με γερό ξύλο καστανιάς. Μόνο όσα ξύλα ήταν εντελώς σαπισμένα αντικαταστάθηκαν με πελεκητή καστανιά. Επίσης αντικαταστάθηκε εξ ολοκλήρου το εντελώς φθαρμένο πέτσωμα.

7. Ειδική κατασκευή πλέγματος από οριζόντιες και κάθετες ράβδους και λάμες για ενίσχυση του στατικού φορέα σύμφωνα με μελέτη του πολιτικού μηχανικού Αλ. Χαριτάντη (με τον οποίο εξάλλου από κοινού έγινε όλη η επίβλεψη του έργου). Η κατασκευή αυτή ενσωματώθηκε στο κονίαμα διάστρωσης των κεραμιδιών και δεν είναι ορατή.

8. Διάστρωση κεραμιδιών. Χρησιμοποιήθηκαν παλιοί καλυπτήρες προερχόμενοι από κατεδάφιση κτίσματος της Τουρκοκρατίας στο χωριό Γέφυρα Θεσσαλονίκης.

Κατά την απομάκρυνση των μπάζων του νεότερου κτίσματος μέσα στο προστώο αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος παλιό δάπεδο από κεραμικά εξαγωνικά πλακίδια, συνολικά 34, μερικά σε πολύ καλή κατάσταση. Η ανασκαφή που ακολούθησε αποκάλυψε κινστέρνα κυκλική σε κάτοψη, με υδραυλικό κονίαμα στις παρειές της και τελείωμα προς τα άνω σε θόλο, περίπου στο κέντρο του προστώου, η οποία σύμφωνα με την αρχαιολόγο Ε. Μαρκή, που έκανε την ανασκαφική έρευνα, ανάγεται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και γέμισε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όπως δείχνει η κεραμική που περιείχε (Σχέδ. 8).

9. Στην αυλή του μνημείου κατασκευάστηκε μικρό φυλάκιο 1,25x1,25 μ. εξ ολοκλήρου από ελαφρά υλικά (κυρίως ξύλο).

Οι εργασίες συντήρησης των ξύλων έγιναν από τον αρχιτεχνίτη Γ. Αδαμίδη.

ΕΛΕΝΗ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ-ΚΩΤΙΔΟΥ

Ναός Αγίας Σοφίας

Στη βόρεια και την ανατολική περιμετρική τοιχοποιία του ναού, στη στάθμη των υπερώων, τοποθετήθηκαν οκτώ ζεύγη αγκυρίων σε κάθε πλευρά, διατομής Φ25 από ανοξείδωτο χάλυβα. Πραγματοποιήθηκαν τα ενέματα και τοποθετήθηκαν οι πλάκες αγκύρωσης των ραφών. Οι ίδιες εργασίες, διατρήσεις, τοποθέτηση αγκυρίων, ενέματα, πλάκες αγκύρωσης, πραγματοποιήθηκαν και στη βορειοδυτική και τη νοτιοδυτική γωνία του μνημείου. Στη συνέχεια έγιναν οι ανακτίσεις των πλακών αγκύρωσης και της γύρω τοιχοποιίας για τη βελτίωση της όψης.

Στο βόρειο υπερώο, στη στάθμη της καμάρας του υπερώου, αρμολογήθηκαν οι ρωγμές όπου είχαν πραγματοποιηθεί ενέματα το 1982. Αντικαταστάθηκαν τα σπασμένα κεραμίδια στην Πρόθεση και στη βόρεια βαθμιδωτή όψη του Ιερού.

Στη βόρεια όψη του ναού ολοκληρώθηκαν οι εργασίες της αποκάλυψης των πεσσίσκων, τεχνοτροπίας κρυμμένης πλίνθου, των δίλοβων και τρίλοβων ανοιγμάτων, η εκβάθυνση των προσώπων τους και η επικάλυψη των εκβαθύνσεων με αδρό κονίαμα. Καθαρίστηκαν και συμπληρώθηκαν οι κιονίσκοι των δίλοβων και τρίλοβων ανοιγμάτων της βόρειας όψης. Πραγματοποιήθηκαν σποραδικά αρμολογήματα στις αντηρίδες της βόρειας όψης και στο τόξο της βόρειας εισόδου στο νάρθηκα. Οι εργασίες στη μεσαία αντηρίδα της βόρειας όψης αποκάλυψαν την απόφραξη, του 10ου αι., της κλίμακας ανόδου στα υπερώα. Αρμολογήθηκε το υπάρχον «μπλάστρωμα» με σύγχρονη υποχώρηση των αρμών. Συμπληρώθηκαν τα πλαίσια των ανοιγμάτων της βόρειας όψης με τα τραβηχτά στο σοβά κυμάτια.

Απομακρύνθηκαν τα σαθρά επιχρίσματα στο νάρθηκα και αποκαλύφθηκε η τοιχοποιία της αρχικής φάσης του ναού. Αποτυπώθηκαν οι θέσεις των μεταλλικών ελασμάτων στην τοιχοποιία της αρχικής φάσης. Προχώρησε η ορθομαρμάρωση στο νάρθηκα, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη. Αποκαταστάθηκαν τα σαθρά επιχρίσματα στην Πρόθεση και το Διακονικό, καθώς και στη βόρεια τοιχοποιία του βόρειου υπερώου.

Στήθηκε σκαλωσιά σε όλο το μήκος της νότιας όψης, για τις εργασίες αρμολογήματος της όψης, τον έλεγχο της στέγης του ναού και την αντικατάσταση των σπασμένων κεραμιδιών. Πραγματοποιήθηκαν τοπικά αρ-

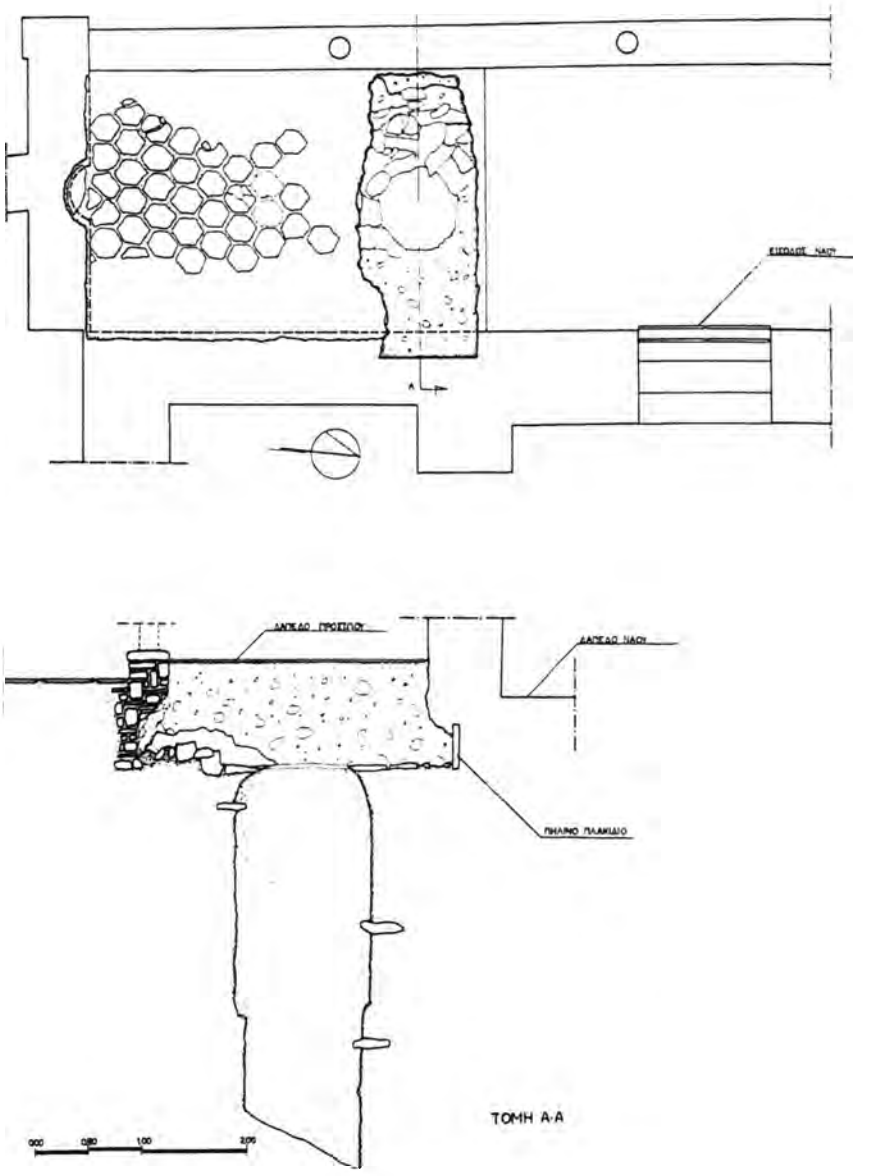

Σχέδ. 8. Θεσσαλονίκη. Ναός Οσίου Δαβίδ. Κάτοψη της ανασκαφής του προστώου.

μολογήματα στη νότια όψη, στις θέσεις των ενεμάτων και στα σημεία με τα σαθρά δομικά κονιάματα. Η σκαλωσιά της νότιας όψης του ναού επεκτάθηκε και στη νοτιοανατολική γωνία, όπου δημιουργήθηκαν δάπεδα εργασίας, για την τοποθέτηση του διατρητικού μηχανήματος και την πραγματοποίηση των ραφών από ανοξείδωτο χάλυβα στη νοτιοανατολική γωνία του ναού. Αφαιρέθηκαν τα «πρόχειρα γεμίσματα» κάτω από τα παράθυρα της νότιας τοιχοποιίας. Αποκαλύφθηκαν τμήματα της τοιχοιποιίας της αρχικής φάσης, που παρέμειναν ορατά, επιχρίστηκε το πρώτο άνοιγμα προς Δ., που δήλωνε και την αρχική θύρα.

Καθαρίστηκε και αποκαταστάθηκε χρωματικά η στέγη των ξυλόστεγων υπερώων. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και αρμολογήματος στο τμήμα της ανατολικής όψης. Στη θύρα του Διακονικού αφαιρέθηκε η νεωτερική συμπλήρωση με τα συμπαγή τούβλα, κατασκευάστηκε νέο θύρωμα, σύμφωνα με το θύρωμα της Πρόθεσης. Αφαιρέθηκε το επίχρισμα από το άνοιγμα επάνω από το υπέρθυρο του Διακονικού και αποκαλύφθηκε η τοιχοποιία του τόξου.

Απομακρύνθηκε η μεταλλική επικάλυψη σε απομίμηση ορθομαρμάρωσης (της μεγάλης επισκευής του ναού των αρχών του αιώνα) που περιβάλλει τον κίονα

της νότιας κιονοστοιχίας. Καθαρίστηκε ο κίονας από τις συμπληρώσεις του γύψου και της οξείδωσης και συμπληρώθηκε με τη σύνθεση που περιγράφεται στην εγκεκριμένη μελέτη. Αποκαταστάθηκε η κεντρική θύρα του ναού, μετά την ολοκληρωτική αφαίρεση των παλιών στρωμάτων λαδομπογιάς. Πραγματοποιήθηκε η κατάχωση με άμμο των αρχαιολογικών λειψάνων στον ανατολικό περίβολο (αρχαιολογική τομή 1979-1982).

Για τη δυτική όψη του ναού επιλέχθηκε η επαναφορά του επιχρίσματος που είχε αφαιρεθεί μετά τους σεισμούς του 1978. Η τοιχοποιία της ζώνης αυτής παρουσίαζε πλήθος επάλληλων φάσεων και επεμβάσεων, μια δόμηση «πρόχειρη» και «ακατάστατη». Η κακή αυτή εμφάνιση οφειλόταν και στο γεγονός ότι το τμήμα αυτό δεν ήταν εξωτερική τοιχοποιία όψης του ναού. Ο κίνδυνος των εκτεταμένων επεμβάσεων στη δυτική όψη, με ανακτίσεις, αρμολογήματα, αφαίρεση των μεταγενέστερων και «πρόχειρων» νεότερων φάσεων, που συνιστούν όμως την ιστορία του μνημείου, οδήγησε στη λύση της επαναφοράς των επιχρισμάτων. Η λύση του ασβεστοκονιάματος και η αποκατάσταση του χρώματος της ώχρας επαναφέρει τη δυτική όψη σε μια εικόνα-μνήμη, γνωστή στη Θεσσαλονίκη μέχρι του σεισμού του 1978, και συγχρόνως διατηρεί ανέπαφα όλα τα στοιχεία των ιστορικών φάσεων και των αντικαταστάσεων της επισκευής του 1910 για τους μελλοντικούς μελετητές.

Οι φάσεις της δυτικής όψης διατηρούνται ορατές στο εσωτερικό του δυτικού υπερώου.

ΠΕΛΑΓΙΑ ΑΣΤΡΕΙΝΙΔΟΥ

Ναός Παναγίας Χαλκέων

Για τη στερέωση του ναού της Παναγίας Χαλκέων της Θεσσαλονίκης, που επλήγη από το σεισμό του 1978, η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων συνέταξε μελέτη που περιλαμβάνει: α) ιστορικά στοιχεία της περιόδου στην οποία χτίστηκε ο ναός και της θέσης του στην πόλη, β) μελέτη της αρχιτεκτονικής του, τυπολογικές συγκρίσεις, περιγραφή και υλικά δόμησης, φάσεις κατασκευής του, συλλογή προηγούμενων αποτυπώσεων και φωτογραφιών του, γ) διερεύνηση στοιχείων από την αναστήλωση του 1933, δ) καταγραφή των ζημιών από το σεισμό του 1978 και διάγνωση των αιτιών που προκάλεσαν τις ρηγματώσεις σύμφωνα με τη μέθοδο S. Mastrodicasa, ε) παρατηρήσεις πάνω στα υλικά δόμησης και την παθολογία τους, καταγραφή ανερχόμενης και κατερχόμενης υγρασίας, και στ) προτάσεις επέμβασης: στερεωτικές, αντιμετώπισης της παθολογίας των υλικών δόμησης και της υγρασίας (αρχιτέκτων Χ. Σιαξαμπάνη). Η μελέτη συνοδεύεται από 11 σχέδια αποτύπωσης του ναού σε κλίμακα 1:50 (αρχιτέκτων Φ. Ωραιόπουλος), 7 σχέδια αποτύπωσης των ρηγματώσεων σε κλίμακα 1:20, 5 σχέδια παθολογίας σε κλίμακα 1:50 και 3 σχέδια προτάσεων επέμβασης σε κλίμακα 1:20 (αρχιτέκτων Χ. Σιαξαμπάνη) (Σχέδ. 9-11). Η μελέτη εγκρίθηκε ως προμελέτη με την απόφαση υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/10192/287/π.ε/5-3-1991. Σύμφωνα με αυτή δινόταν η δυνατότητα εκτέλεσης μέρους των εργασιών, ενώ για την επέμβαση στο νάρθηκα ζητείται η σύνταξη οριστικής μελέτης και προ πάσης εργασίας τίθεται το θέμα της στερέωσης των τοιχογραφιών. Σε εφαρμογή της απόφασης, η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων προχώρησε στις ακόλουθες εργασίες:

Τοποθετήθηκαν έξι ελκυστήρες από ανοξείδωτο χάλυβα στο επίπεδο της γένεσης των τόξων του ορόφου του νάρθηκα. Δύο διπλοί ακραίοι και δύο στις γενέσεις των ενδιάμεσων τόξων. Οι πλάκες αγκύρωσης των ελκυστήρων τοποθετήθηκαν σε εσοχή και στη συνέχεια καλύφθηκαν με τοπική ανακατασκευή της τοιχοποιίας (Πίν. 119 α).

Στη συνέχεια σφραγίστηκαν οι διατρήσεις και εφαρμόστηκε ένεμα υπό πίεση. Μετά από την τοποθέτηση των ελκυστήρων, έγινε δυνατή η απελευθέρωση της δυτικής όψης από τις αντιστηρίξεις.

Παράλληλα εφαρμόστηκαν ενέματα στις ρηγματωμένων του βόρειου και του νότιου τοίχου του νάρθηκα. Έγινε επίσης η αποκατάσταση των ρηγματώσεων περιοχών της ανωδομής του ορόφου του νάρθηκα και των φθαρμένων κονιαμάτων και τούβλων στη βάση της περιμετρικής τοιχοποιίας και σε ύψος μέχρι 2 μ., ενώ ξεκίνησαν: α) η στερέωση των τοιχογραφιών της ανωδομής του νάρθηκα από συνεργείο συντηρητών της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και β) η σύνταξη στατικής μελέτης για το νάρθηκα σε συνεργασία με την Πολυτεχνική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ

Ναός Αγίας Αικατερίνης

Αντικείμενο των εργασιών στο ναό της Αγίας Αικατερίνης ήταν η στέγαση της δυτικής πλευράς του ναού, που περιλαμβάνει δύο σταυροθόλια, και στη συνέχεια η στέγαση της βόρειας πλευράς, που περιλαμβάνει ένα μικρό σταυροθόλιο και την ασπίδα πάνω από τη βόρεια είσοδο (Πίν. 119 β).

Εντοπίστηκαν οι οικοδομικές φάσεις στη δόμηση της

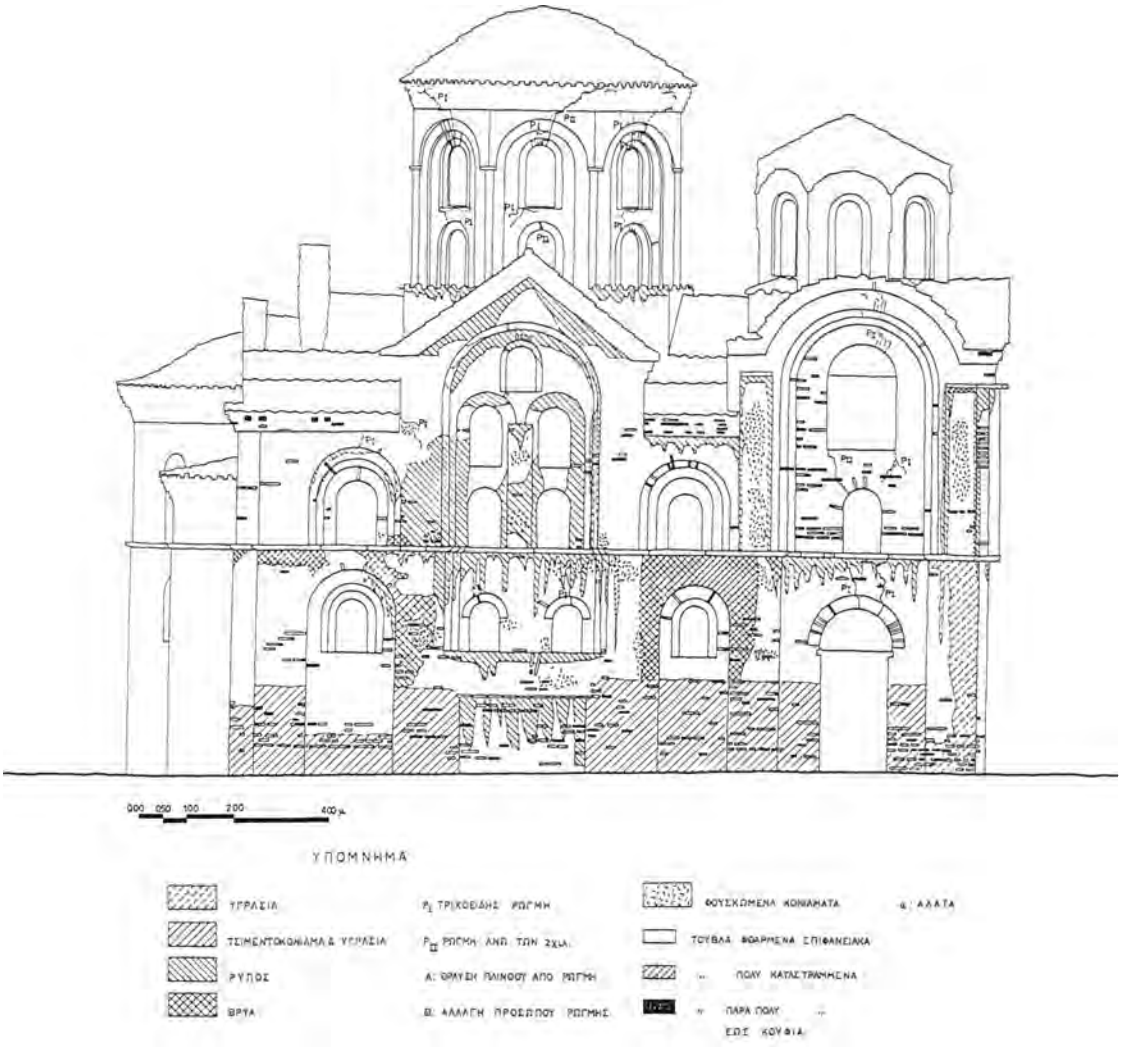

Σχέδ. 9. Θεσσαλονίκη. Ναός Παναγίας Χαλκέων. Παθολογία της βόρειας όψης.

θολοδομίας των δύο πλευρών, μετά από έλεγχο των σημείων σύνδεσης τόσο με τον πυρήνα του μνημείου όσο και με τη βάση του τρουλίσκου. Σε μεταγενέστερα τμήματα της θολοδομίας περιλαμβάνονται σιδερένια άγκιστρα για την ανάρτηση φωτιστικών. Ανάλογα άγκιστρα είχαν βρεθεί προηγουμένως και σε άλλα σημεία της επέμβασής μας.

Για την κεράμωση χρησιμοποιήθηκαν κεραμίδια τουρκικού τύπου από παλιά σπίτια της Άνω Πόλης της Θεσσαλονίκης. Χρησιμοποιήθηκαν τρία κονιάματα που είχαν ήδη επιλεγεί από την πρώτη φάση επέμβασης για το υπόστρωμα, τη δόμηση και το αρμολόγημα. Μας απασχόλησε και το θέμα της υγρασίας στους εσωτερικούς τοίχους του μνημείου.

Συγκεκριμένα, η επέμβαση έγινε στο βορειοανατολικό τρούλο και περιλάμβανε αφαίρεση σαθρών υλικών (κεραμίδια, υπόστρωμα), έλεγχο και τοπική επέμβαση στη θολοδομία, αντικατάσταση υποστρώματος και ανακεράμωση. Διαπιστώθηκε ότι ο βορειοανατολικός τρουλίσκος δένει με την τοιχοποιία της κεραίας του πυρήνα με σχετικά πλημμελή τοιχοποιία σχηματίζοντας ένα σώμα με αυτόν.

Επέμβαση έγινε επίσης στην ασπίδα της εισόδου, στην οποία η προηγούμενη επέμβαση με τσιμέντο δυσκόλεψε πολύ το έργο. Στο θόλο αυτό παρατηρήθηκε οπή προς την πλευρά του πυρήνα με ίχνη φωτιάς και διερευνήθηκε και πάλι ο τρόπος σύνδεσης πυρήνα-θόλου. Αντικαταστάθηκαν επίσης οδοντωτές ταινίες, γείσα και ακραία κεραμίδια στη βόρεια πλευρά.

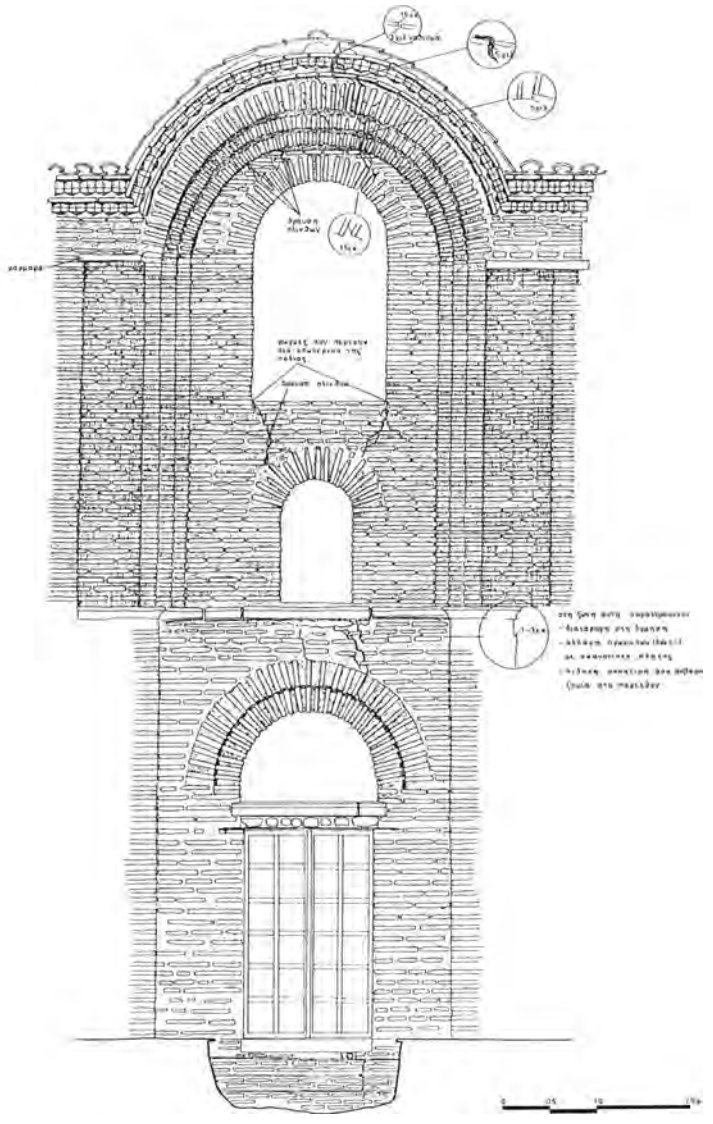

Σχέδ. 10. Θεσσαλονίκη. Ναός Παναγίας Χαλκέων. Αποτύπωση ρηγματώσεων του βόρειου τοίχου του νάρθηκα.

Παράλληλα με τις εργασίες προωθείται η αρχιτεκτονική τεκμηρίωση.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

Στο βυζαντινό ναό του Αγίου Παντελεήμονα άρχισαν και πάλι οι εργασίες τον Ιανουάριο του 1992 μετά από διακοπή ενός έτους. Έτσι οργανώθηκε το εργοτάξιο και πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

1) Ενέματα σε όλο το μνημείο περιμετρικά από τη βάση προς τα πάνω. 2) Διατρήσεις και τοποθετήσεις ανοξείδωτων ελκυστήρων. 3) Ενίσχυση της τοιχοποιίας των δύο παρεκκλησίων. 4) Αρμολογήματα και ανακτίσεις.

Ναός Αγίων Αποστόλων

Στο βυζαντινό ναό των Αγίων Αποστόλων, στη διάρκεια αυτού του χρόνου, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των στεγών. Ειδικότερα στα τρία φουρνικά και τα δύο σταυροθόλια του εξωνάρθηκα έγινε ανάσυρση και επανατοποθέτηση των

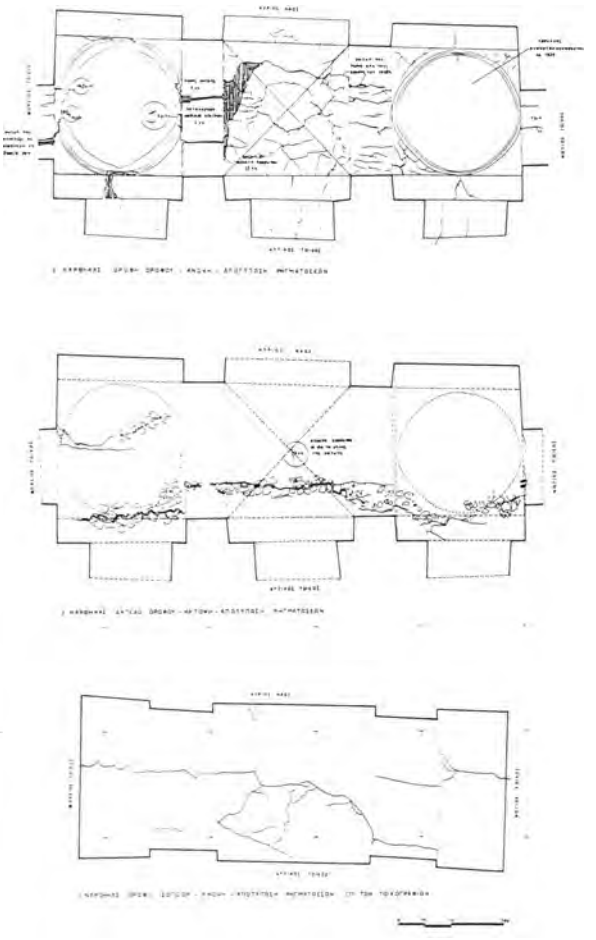

Σχέδ. 11. Θεσσαλονίκη. Ναός Παναγίας. Χαλκέων. Αποτύπωση ρηγματώσεων νάρθηκα (οροφή ισογείου, δαπέδο, ανωδομή ορόφου).

κεραμιδιών στην αρχική βυζαντινή διάταξη, βάσει των στοιχείων που προέκυψαν από την έρευνα. Η ίδια διαδικασία ακολουθήθηκε και στο περιμετρικό οριζόντιο οθωμανικό γείσο.

ΑΝΝΑ ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ

Ναός Νέας Παναγίας

Κατασκευάστηκε υαλόφραγμα στο δυτικό προστώο του μεταβυζαντινού ναού της Νέας Παναγίας, το οποίο μελετήθηκε έτσι ώστε η τοποθέτησή του εσωτερικά της κιονοστοιχίας να αναδεικνύει τα αυθεντικά μορφολογικά στοιχεία της όψης και να κάνει δυσδιάκριτες τις νεότερες επεμβάσεις της δυτικής εισόδου. Στο χώρο που δημιουργήθηκε καλύφθηκαν λειτουργικές ανάγκες του ναού. Συγχρόνως αποκαταστάθηκαν με διάνοιξη τα φραγμένα μεσοδιαστήματα του προστώου στο βορινό του τμήμα.

Μετά την απομάκρυνση των πρόσφατων επεμβάσεων (μαρμαροεπενδύσεις στους τοίχους και στο πεζούλι εξωτερικά της βάσης του δυτικού τοίχου), αποκαλύφθηκε το αρχικό κτιστό πεζούλι με αποσαθρωμένη την ξύλινη επένδυσή του. Στο τμήμα του αριστερά της εισόδου εντοπίσαμε περίεργο τοξωτό ανακουφιστικό κατασκεύασμα με σπασμένα βυζαντινά κεραμίδια. Σε τοπική έρευνα που κάναμε αποκαλύφθηκε ένα μικρών διαστάσεων (0,40x0.50 μ.) παράθυρο. Είναι ανοιγμένο στο δυτικό τοίχο σε στάθμη κάτω από το δάπεδο του προστώου. Έχει μαρμάρινο πλαίσιο και καλοδιατηρημένη σιδεριά. Είναι πανομοιότυπο με τα ανοίγματα που ανήκουν στη φάση της προσθήκης του γυναικωνίτη του ναού. Στη συνέχεια, στο εσωτερικό του ναού, ανιχνεύσαμε την περιοχή του ακραίου βορειοδυτικού πεσσού και εντοπίσαμε λίθινη καταπακτή που μας αποκάλυψε υπόγειο χώρο με ενδείξεις πιθανής κρύπτης. Το άνοιγμα που προαναφέραμε έδινε την επικοινωνία με τον εξωτερικό χώρο, σε θέση ψηλού φεγγίτη.

Οι πιεστικές ανειλημμένες υποχρεώσεις της υπηρεσίας και οι λειτουργικές ανάγκες του ναού επέσπευσαν τη διακοπή των ερευνών για να συνεχισθούν στο μέλλον.

ΦΑΝΗ ΒΑΧΤΣΕΒΑΝΟΥ

Γενί-Χαμάμ (Αίγλη)

Το οθωμανικό λουτρό του 16ου αι. νοικιάστηκε από τους ιδιοκτήτες του σε τρεις ιδιώτες οι οποίοι υπέβαλαν, σε συνεργασία με την Εφορεία μας, μελέτη επαναλειτουργίας του ως χώρου με πολιτιστικές δραστηριότητες, η οποία και εγκρίθηκε από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων. Οι εργασίες πραγματοποιούνται υπό τη διαρκή επίβλεψή μας. Μέχρι στιγμής έγιναν καθαιρέσεις νεωτερικών στοιχείων που εμπόδιζαν ακόμη και την πλήρη ολοκλήρωση των σχεδίων της Εφορείας μας, καθαίρεση νεότερων επιχρισμάτων, αλλαγή κουφωμάτων, φωτισμός, κλιματισμός, δάπεδα, τουαλέτες, αφαίρεση των μπάζων στα θεωρεία του θερινού κινηματογράφου κ.ά.

ΑΝΝΑ ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ

Γέφυρα Ζαγκλιβερίου

Η γέφυρα βρίσκεται στα νότια του παλαιού πυρήνα του οικισμού, στη ζώνη όπου υπάρχουν εργαστήρια κρασιού του 18ου αι. Η γέφυρα, της ίδιας πιθανώς εποχής, ένωνε τον παραγωγικό χώρο με τον οικισμό και χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα.

Συντάχθηκε τεχνική έκθεση για τη συντήρηση της γέφυρας και του περιβάλλοντα χώρου, σε συνεργασία με την Κοινότητα Ζαγκλιβερίου (αρχιτέκτων: Χ. Σιαξαμπάνη, πολιτικός μηχανικός: Α. Πάμπαλος).

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ

Κερασιά

Ναός Αγίων Ταξιαρχών

Ο ναός των Ταξιαρχών χτίστηκε στα 1813 αρχικά ως ναΰδριο και στα 1893 μετασκευάστηκε εκ βάθρων, όπως μαρτυρούν δύο πέτρινες επιγραφές στη δυτική όψη του πάνω από τις εισόδους του.

Στο ναό υπήρχε ξύλινο ζωγραφιστό τέμπλο, το οποίο αντικαταστάθηκε από το εκκλησιαστικό συμβούλιο και μεταφέρθηκε από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων για φύλαξη. Ένα από τα θωράκια του κάτω τμήματός του καθαρίστηκε από πολλαπλά στρώματα λαδομπογιάς και συντηρήθηκε. Πρόκειται για φυτικό διάκοσμο με ένα πλούσιο φάσμα χρωμάτων.

Στο ναό φυλάσσονται ακόμη σειρά εικόνων των μέσων του 19ου αι. και εκκλησιαστικά σκεύη.

Στο παρακείμενο καμπαναριό έχουν χρησιμοποιηθεί τμήματα μαρμάρινων κιόνων σε β΄ χρήση, ενώ στον αυλόγυρο βρέθηκε μεγάλο μέρος ρωμαϊκού βωμού με επιγραφή.

Εκπονήθηκε μελέτη αποκατάστασης των ζημιών που έχουν προκληθεί από διάφορες αιτίες, σύμφωνα με την οποία έγινε καθαρισμός των όψεων από σαθρά ασβεστώματα με αμμοβολή (Πίν. 119 γ) και προβλέπεται η περίδεση των γωνιών, η ενίσχυση του θεμελίου (βάθ. μόλις 0,55 μ.), η ενίσχυση της τοιχοποιίας με βαθύ αρμολόγημα, η αντικατάσταση φθαρμένων στοιχείων της στέγης και των ξύλινων υποστυλωμάτων. Από τις προβλεπόμενες εργασίες πραγματοποιήθηκαν επεμβάσεις στον περιβάλλοντα χώρο και μερική εφαρμογή της πρότασης για την υγρασία, καθώς και ενίσχυση του θεμελίου.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ

Στεφανινά

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Στο μεταβυζαντινό ναό της Κοίμησης πραγματοποιήθηκε μελέτη αποκατάστασης του ξύλινου περιστώου, η οποία εγκρίθηκε από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων. Το περίστωο κατασκευάστηκε υπό την επίβλεψη και παρακολούθησή μας.

ΑΝΝΑ ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ

Τρίλοφος

Ναός Αγίου Αθανασίου

Τρίκλιτη βασιλική του 19ου αι., με γυναικωνίτη και νεότερο νάρθηκα. Έχει κηρυχθεί ως κτίσμα που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία (ΦΕΚ 879/Β/2-10-88). Μετά από αίτηση του εκκλησιαστικού συμβουλίου Τριλόφου προτάθηκαν από την υπηρεσία μας και προωθήθηκαν για έγκριση οι παρακάτω εργασίες:

1) Επισκευή της στέγης. 2) Επισκευή του κλιμακοστασίου που οδηγεί στο γυναικωνίτη. 3) Μεταφορά του λεβητοστασίου και του WC σε νέα θέση και κατασκευή αποθήκης. 4) Συντήρηση των τοιχογραφιών της κυλινδρικής καμάρας που στεγάζει το μεσαίο κλίτος. 5) Τοιχογράφηση των κλιτών του ναού. 6) Συντήρηση των εικόνων του ναού.

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Τρίκλιτη βασιλική του 19ου αι., που έχει σχεδόν εξ ολοκλήρου ανακαινιστεί το 1950. Έχει κηρυχθεί ως κτίσμα που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία (ΦΕΚ 879/Β/2-10-88). Μετά από αίτηση του εκκλησιαστικού συμβουλίου Τριλόφου προτάθηκαν και προωθήθηκαν για έγκριση οι παρακάτω εργασίες:

1) Κεράμωση της κόγχης του Ιερού. 2) Κατασκευή εξωνάρθηκα σύμφωνα με μελέτη που έγινε από την υπηρεσία μας.

ΡΩΞΑΝΗ-ΣΟΦΙΑ ΤΡΥΨΙΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Κιλκίς

Ναός Αγίου Γεωργίου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του μνημείου, που είχαν ενταχθεί στο τετραετές Περιφερειακό Πρόγραμμα ΣΠΑ[6].

Συγκεκριμένα ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του δυτικού και του νότιου προστώου και καθαρίστηκαν με μηχανικά μέσα, από τα επάλληλα ασβεστώματα, τα μαρμάρινα πλαίσια των θυρών και των παραθύρων, το υπέρθυρο της νότιας εισόδου, οι ημικίονες που κοσμούν τις γωνίες, ανατολική και δυτική, της νότιας όψης, που είναι η κύρια όψη του ναού, καθώς και οι εντοιχισμένες στις όψεις λιθανάγλυφες πλάκες.

Παράλληλα άρχισαν οι εργασίες καθαρισμού και συντήρησης των ζωγραφισμένων ξύλινων ταβανιών της εκκλησίας. Ελέγχονται με ιδιαίτερη προσοχή τα ξύλα, αντικαθίστανται μόνο τα τμήματα που είναι τελείως κατεστραμμένα (πολύ μικρό ποσοστό), συμπληρώνονται οι αρμοκαλύπτρες, όπου αυτές λείπουν, και ακολουθεί ο καθαρισμός των ζωγραφισμένων επιφανειών και η συντήρησή τους. Φέτος ολοκληρώθηκαν οι εργασίες σε τμήμα μόνο της οροφής του βόρειου κλίτους, εμβαδού 15 τ.μ. περίπου.

ΞΑΝΘΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Κονταριώτισσα

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου Κονταριώτισσας

Ο ναός παρουσίαζε σοβαρό πρόβλημα εισροής νερών

6. Βλ. σχετικά ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 328.

της βροχής στα δύο πλάγια κλίτη, βόρειο και νότιο, καθώς και στο νάρθηκα.

Στις προαναφερθείσες περιοχές έγινε προσεκτική αποκεράμωση και τα παλαιά, τουρκικού τύπου κεραμίδια, αφού καθαρίστηκαν, επαναχρησιμοποιήθηκαν. Πάνω στο πέτσωμα της κάθε στέγης τοποθετήθηκε οπλισμός ενίσχυσης των ξύλων και η επανατοποθέτηση των κεραμιδιών έγινε με κονίαμα και πολύ προσεκτική στεγανοποίηση των σόκορων.

ΑΝΝΑ ΖΟΜΠΟΥ-ΑΣΗΜΗ

Κάστρο Πλαταμώνα

Κατά τη δεύτερη περίοδο χρηματοδότησης του έργου πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες που είχαν προγραμματιστεί, σύμφωνα και με την τεχνική περιγραφή στερεωτικών εργασιών της αρχιτέκτονος Ν. Ιωαννίδου, οι οποίες είχαν χαρακτηριστεί επείγουσες.

Επίσης εκτελέστηκε μια σειρά εργασιών, οι οποίες αποδείχθηκαν εξίσου επείγουσες και αποφασίστηκαν επιτόπου μετά την εκτέλεση των πρώτων. Στις εργασίες αυτές εφαρμόστηκε η ίδια μεθοδολογία και τεχνικές, και κατά κάποιο τρόπο αποτέλεσαν τη συνέχεια και ολοκλήρωση των αρχικών.

Οι εργασίες εκτελέστηκαν στη βορειοανατολική και τη βορειοδυτική πλευρά του περιβόλου, εσωτερικά και εξωτερικά.

Συνοπτικά, έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

1. Συμπληρώσεις-ανακτίσεις στη θεμελίωση, στα σημεία όπου εμφανίστηκε υποσκαφή, στην εξωτερική πλευρά του περιβόλου. Έγιναν τέτοιες συμπληρώσεις σε συνολικό μήκος 70 μ., σε τέσσερις περιοχές.

2. Ανακτίσεις τοιχοποιιών και αρμολογήματα στον εξωτερικό περίβολο, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά· επίσης στη βορειοανατολική και τη βορειοδυτική πλευρά, σε 11 διαφορετικά σημεία. Χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά πέτρες που βρέθηκαν σωριασμένες επιτόπου και προήλθαν από καταστροφές των αντίστοιχων τμημάτων του τείχους. Όπου οι ανακτίσεις έγιναν σε μεγάλο βάθος και σε ικανή επιφάνεια, τοποθετήθηκε μπρούντζινη λάμα για το διαχωρισμό των φάσεων.

3. Στερέωση της ανωδομής του μεταβυζαντινού ναού και των τοιχοποιιών που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή.

Η επίβλεψη των εργασιών έγινε εκ περιτροπής με την αρχιτέκτονα Ν. Ιωαννίδου.

Κατά την επόμενη περίοδο συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στη βορειοανατολική και τη βόρεια πλευρά του τείχους και έγιναν επίσης εργασίες στο εσωτερικό του μικρού περιβόλου (Καστράκι).

Ειδικότερα στη βόρεια πλευρά έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

1. Αποκατάσταση με ανακτίσεις της αρκετά κατεστραμμένης βόρειας γωνίας του τείχους στο βαθμό που υπήρχαν στοιχεία.

2. Στεγανοποίηση με αρμολόγημα των επάνω επιφανειών τόσο των αρχικών όσο και των ανακτισμένων τμημάτων της τοιχοποιίας. (Όπου αυτή συνεχιζόταν καθ' ύψος η επιφάνεια παρέμεινε ανώμαλη, υποδηλώνοντας τη συνέχισή της).

3. Αποκατάσταση-ανάκτιση της κατεστραμμένης γωνίας του προμαχώνα στη βόρεια γωνία του τείχους εσωτερικά.

4. Αποκατάσταση του περιδρόμου σε όλο το μήκος της εσωτερικής βόρειας πλευράς, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η συνέχειά του.

5. Αρμολόγημα-στεγανοποίηση των υπαρχουσών επάλξεων στη βόρεια πλευρά, με τον τρόπο που περιγράφεται στο 2. Δεν έγινε ανάκτιση επάλξεων εκεί που αυτές έλειπαν γιατί δεν υπήρχαν επαρκή στοιχεία.

6. Αρμολόγημα των κατακόρυφων επιφανειών στην εσωτερική παρειά όλης της βόρειας πλευράς (πολύ φειδωλά ώστε να μην αλλοιωθεί η μορφή της τοιχοποιίας όπως έφτασε έως τις μέρες μας).

Στη βορειοανατολική πλευρά εσωτερικά έγιναν οι εξής εργασίες:

1) Καθαρισμός και αρμολόγημα των κατακόρυφων ρωγμών στον προμαχώνα νοτίως της ανασκαπτόμενης βασιλικής. 2) Καθαρισμός των ρωγμών και αποκατάσταση της τοιχοποιίας στο τμήμα του τείχους που αντιστοιχεί στα ερείπια του πύργου.

Μέσα στο μικρό περίβολο (Καστράκι) έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

1) Αποκατάσταση-ανάκτιση της τοιχοποιίας αριστερά της εισόδου στο μικρό περίβολο. Η ανάκτιση συνεχίστηκε έως το σημείο περάσματος προς τον οκταγωνικό πύργο. 2) Ανακατασκευή του τμήματος του θόλου της κινστέρνας που είχε καταστραφεί, πιθανώς από λαθρανασκαφείς. Η κατασκευή έγινε με τη βοήθεια ξυλοτύπου, και χρησιμοποιήθηκαν σχιστόλιθοι ίδιοι με τους αυθεντικούς. Κλείστηκε επίσης τμήμα του κατεστραμμένου τυμπάνου του τόξου.

ΕΛΕΝΗ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ-ΚΩΤΙΔΟΥ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ - ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Τσιμισκή και Φιλικής Εταιρείας (προτείχισμα των ανατολικών τειχών)

Η αλλαγή χρήσης του αρχικού κτιρίου, από το Μετοχικό Ταμείο Στρατού σε Τράπεζα Μακεδονίας-Θράκης, δημιούργησε την αναγκαιότητα κατασκευής κλιμακοστασίου πυροδιαφυγής στον ακάλυπτο χώρο, όπου είχε αποκαλυφθεί το προτείχισμα των ανατολικών τειχών. Το πρόβλημα διευθετήθηκε σε συνεργασία της υπηρεσίας μας με το μελετητικό γραφείο, με χωροθέτηση του κλιμακοστασίου στο νοτιότερο άκρο του προτειχίσματος, όπου ήδη έχει διακοπεί η συνέχεια του αρχαίου προς τη θάλασσα από το δομημένο περιβάλλον. Έτσι, η νέα κατασκευή ενσωματώνεται οπτικά στα υπάρχοντα κτίρια και αφήνει ελεύθερο το μεγαλύτερο μήκος του προτειχίσματος. Η ελαφριά και διάτρητη μεταλλική κατασκευή, βαμμένη κατάλληλα και συνδυασμένη με διακοσμητικά πλέγματα που πρότειναν οι μελετητές, θα δημιουργήσει ένα αναβαθμισμένο περιβάλλον για το αρχαίο.

Η αρχική πρόταση προέβλεπε πεζοδρόμηση της οδού Φιλικής Εταιρείας, που είναι παράλληλη με το προτείχισμα, και υποβίβαση της στάθμης της έτσι ώστε να αποκαλύπτεται και να αναδεικνύεται το αρχαίο μέσα σε έναν ευρύτερο διαμορφωμένο χώρο. Η πρόταση απορρίφθηκε επί του παρόντος από το Δήμο για λόγους συγκοινωνιακούς.

Η υποβίβαση της στάθμης περιορίστηκε στο χώρο του οικοπέδου. Η λειτουργική ανάγκη κατασκευής γεφυρωτής προσπέλασης από την πλευρά του προτειχίσματος αξιοποιήθηκε για μια ιδιαίτερη θέση οπτικής προσέγγισης του αρχαίου. Επιλέχθηκε το πατημένο χώμα, πιθανώς με αδρανή υλικά, για να δοθεί διαχρονική αναφορά σε αρχικό περιβάλλον.

Η συνάντηση του τείχους με το πρανές του δρόμου της οδού Τσιμισκή μπορεί να δώσει αφορμή για μια εικαστική παρέμβαση, που να σχολιάζει τη δυναμική αυτή σχέση του αρχαίου με το σημερινό δομημένο περιβάλλον.

Ζώνη τειχών στο Δήμο Συκεών

Έγιναν διαμορφώσεις από το Δήμο Συκεών σε συνεργασία με την υπηρεσία μας, σε ζώνες άμεσης προστασίας των τειχών που ανήκουν στον παραπάνω δήμο, με σκοπό την ανάδειξή τους.

Ειδικότερα, έγιναν εργασίες: α) στο τμήμα της ζώνης των τειχών από την οδό Ίωνος Δραγούμη έως την οδό Ιετίωνος και β) στο τμήμα από την οδό Βενιζέλου έως την οδό Μετεώρων. Στη δεύτερη περίπτωση έγινε αποκατάσταση του φυσικού αρχικού περιβάλλοντος του τείχους, αφού απομακρύνθηκαν πολλές πρόσφατες επιχώσεις και μπάζα.

Φωτισμός των τειχών

Σε συνεργασία της υπηρεσίας μας με το Δήμο Θεσσαλονίκης έγινε η μελέτη της φωτεινής ανάδειξης των τειχών. Στόχος μας ήταν η εμφάνιση της οπτικής συνέχειας του βορινού και του ανατολικού σκέλους από το μνημειακό αυτό συγκρότημα στη νυχτερινή εικόνα της πόλης. Οι ιστοί τοποθέτησης των φωτεινών σημείων χωροθετήθηκαν έτσι ώστε να μη παρεμβαίνουν στην οπτική των τειχών. Οι κώνοι φωτισμού επιδιώχθηκε να μη δημιουργούν σκιές σε βάρος της πλαστικότητας του μνημείου. Επιλέχθηκε η χρυσή απόχρωση του φωτεινού αποτελέσματος που αναδεικνύει τα γαιώδη χαρακτηριστικά των υλικών δόμησης.

Οδός Καλαποθάκη 3 (τμήμα του θαλάσσιου τείχους)

Στον ακάλυπτο χώρο νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο έγινε μελέτη διευθέτησης του χώρου, ώστε να διατηρηθεί ορατό και επισκέψιμο ένα μικρό τμήμα του θαλάσσιου τείχους που αποκαλύφθηκε στις εργασίες θεμελίωσης του νέου κτιρίου. Αν και οι δυνατότητες του διατιθέμενου χώρου ήταν πιεστικές για την ανάδειξη του αρχαίου, η μοναδικότητα της θέσης του στο σημερινό αστικό ιστό, που το κάνει άμεσα προσπελάσιμο στο κοινό, επέβαλε τη συγκεκριμένη διαμόρφωση.

Οδός Μητροπολίτου Ευσταθίου 14 (αρχαίος υδραγωγός)

Μελετήθηκε η εξασφάλιση των συνθηκών ανάδειξης του αρχαίου υδραγωγού στον υπόγειο χώρο της νέας οικοδομής του παραπάνω οικοπέδου. Έγιναν διευθετήσεις απελευθέρωσης του αρχαίου από τα δομικά στοιχεία της οικοδομής, με τροποποιήσεις στα στατικά και αρχιτεκτονικά δεδομένα, ώστε να διατηρηθεί ακέραιο και να αναδειχθεί. Επιλέχθηκε είσοδος που να ευνοε

τις οπτικές γωνίες προσέγγισής του και μελετήθηκε κατάλληλος φωτισμός για την τελική σκηνογραφική ανάδειξή του στο σημερινό του χώρο.

Οδός Μοναστηρίου 93 (βυζαντινό καμίνι κεραμικών δομικών προϊόντων)

Έγιναν τροποποιήσεις στη μελέτη ανέγερσης πολυώροφου κτιρίου του Δήμου Θεσσαλονίκης στο παραπάνω οικόπεδο, σε συνεργασία της υπηρεσίας μας με το μελετητή, έτσι ώστε να διατηρηθεί και να αναδειχθεί το βυζαντινό καμίνι που αποκαλύφθηκε στη φάση θεμελίωσης της νέας οικοδομής. Ειδικότερα, εκτός από τη διευθέτηση των αρχιτεκτονικών σχεδίων έτσι ώστε να έχουμε προσπέλαση στο χώρο του αρχαίου, δημιουργήθηκε στο δάπεδο του ισογείου άνοιγμα ειδικών διαστάσεων και τελικής διαμόρφωσης τέτοιας που με κατάλληλο φωτισμό να αποκαλύπτεται πανοραμική η θέα στο καμίνι για τον επισκέπτη του ισόγειου χώρου του δημοτικού κτιρίου.

Οδοί Λαγκαδά-Γαλανάκη-Ιβάνωφ (ταφικό οικοδόμημα στο βόρειο οικόπεδο του οικιστικού έργου «Αξιός»)

Έγινε τροποποίηση στην αρχιτεκτονική και στατική μελέτη του πολυώροφου κτιρίου του παραπάνω οικοπέδου, σε συνεργασία της υπηρεσίας μας με τους μελετητές, ώστε να φιλοξενηθεί με συνθήκες ανάδειξης το ταφικό μνημείο.

Η κεντροβαρής θέση του αρχαίου στην επιφάνεια κάλυψης της νέας οικοδομής ήταν ευνοϊκή για τη δημιουργία ενός μεγάλου χώρου ελεύθερου από υποστυλώματα. Η στατική λύση που επιλέχθηκε, σε συνεργασία με τους μελετητές του έργου, ήταν δύο μεγάλα τοξωτά τοιχία αντί οριζόντιων δοκών επί υποστυλωμάτων. Η κατασκευή αυτή, εκτός από τη δυνατότητα δημιουργίας ανοιγμάτων μεγάλου εύρους, δημιουργεί το ψυχολογικό αίσθημα μιας άνετης γεφύρωσης του μεγάλου χώρου (11μ.) και ακόμη υπαινίσσεται τον ουράνιο θόλο και την κλειστή μήτρα του τάφου.

Η προσέγγιση του αρχαίου μέσα στο χώρο ανάδειξης γίνεται από δύο επίπεδα, ένα ψηλότερο για πανοραμική θέα και ένα στη φυσική του στάθμη.

Με τον ειδικό χειρισμό του τεχνητού φωτός και τη χρωματική μελέτη ο χώρος που μελετήσαμε θα έχει ιδανικές συνθήκες μουσειογραφικής ανάδειξης του ταφικού οικοδομήματος.

Προτείναμε ακόμη για πέρασμα προς το χώρο τη δημιουργία μιας πορείας μέσα από τα ανάλογου είδους ευρήματα (συστάδες, τάφοι) που αναμένεται να αποκαλύψει η ανασκαφική έρευνα στον ανοικτό κοινόχρηστο χώρο.

Τέλος, θα πρέπει να συσχετιστεί η διατήρηση και ανάδειξη ενός συνόλου ταφικών μνημείων που αναπτύσσεται σε μήκος 45 μ. στη σχεδόν απέναντι πλευρά της οδού Λαγκαδά (πάρκο Ιβάνωφ).

Ως αποτέλεσμα θα έχουμε μια πολύ ενδιαφέρουσα κιναισθητική προσέγγιση των ταφικών ευρημάτων της περιοχής μέσα από το σύγχρονο αστικό περιβάλλον, με κορυφαία αποκάλυψη το σημαντικό ταφικό οικοδόμημα στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο του.

Οδός Αρ. Παναγοπούλου, Αμπελόκηποι (ταφικό συγκρότημα)

Έγινε τροποποίηση στα στατικά και αρχιτεκτονικά δεδομένα της μελέτης, σε συνεργασία της υπηρεσίας μας με το μελετητή της νέας οικοδομής του παραπάνω οικοπέδου, για να δημιουργηθεί χώρος με κατάλληλες συνθήκες ανάδειξης του αρχαίου που ανασκάφηκε στη φάση θεμελίωσης του κτιρίου.

ΦΑΝΗ ΒΑΧΤΣΕΒΑΝΟΥ

Τείχη

Έγιναν μελέτες διαμόρφωσης της ζώνης πρασίνου-προστασίας σε δύο περιοχές των τειχών της πόλης:

α) Στην εξωτερική πλευρά των δυτικών τειχών που ανήκει στο Δήμο Συκεών, στη θέση του πύργου με την πλίνθινη επιγραφή του Μανουήλ Β΄.

Συντάχθηκε μελέτη από το Δήμο Συκεών σε συνεργασία με την Εφορεία μας, που εγκρίθηκε μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων. Από τη μελέτη προβλέπονται οι ακόλουθες εργασίες:

1) Μετατόπιση της υπάρχουσας κλίμακας (που είναι αναγκαία λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους) προς τις απέναντι από τα τείχη ιδιοκτησίες, ώστε να διευρυνθεί, όσο είναι δυνατόν, η ζώνη προστασίας των τειχών. 2) Ανακατασκευή του υπάρχοντος δικτύου αποχέτευσης σε χαμηλότερη στάθμη, διότι είναι σχεδόν επιφανειακό. 3) Δημιουργία μικρού καθιστικού-στάσης σε θέση που προσφέρεται από άποψη θέας. 4) Φύτευση χαμηλού πρασίνου. 5) Φωτισμός του χώρου.

Τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν είναι σχιστολιθικές πλάκες, κεραμικά πλακίδια και ξύλο. Για την προστασία του τείχους από την υγρασία προτείνουμε την κατασκευή αποξηραντικής τάφρου στην περίμετρο του τείχους, την τοποθέτηση των φυτών σε ικανή απόσταση

από αυτό και το πότισμα με το σύστημα της «στάγδην αρδεύσεως».

β) Στο βορειότερο τμήμα της οδού Αγράφων στο συνοικισμό Επταπυργίου.

Το τμήμα αυτό γειτνιάζει με τον περιβάλλοντα χώρο του φρουρίου του Επταπυργίου και είναι το μόνο τμήμα της οδού Αγράφων που δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί. Πρόσφατα κινήθηκε από το Δήμο Θεσσαλονίκης, ύστερα από πρόταση της Εφορείας, η διαδικασία χαρακτηρισμού του τμήματος αυτού της οδού ως πεζοδρόμου. Στη μελέτη προβλέπεται η κατασκευή του πεζοδρόμου και η φύτευση της ζώνης πρασίνου που δημιουργείται από την κατάργηση του δρόμου. Παράλληλα λαμβάνονται μέτρα προστασίας του τείχους από την υγρασία με την κατασκευή αποστραγγιστικής τάφρου στη βάση του και με τη χρήση ελεγχόμενου συστήματος ποτίσματος των φυτών.

Φρούριο Επταπυργίου

Παράλληλα με τις ερευνητικές και αναστηλωτικές εργασίες στο φρούριο του Επταπυργίου μελετάται και ο περιβάλλων χώρος του μνημείου. Από την πρώτη στιγμή κρίθηκε αναγκαία η τροποποίηση του ισχύοντος ρυμοτομικού σχεδίου της περιοχής για την ανάδειξη του μνημείου και την κάλυψη των αναγκών που προκύπτουν από τις νέες, πολιτιστικές χρήσεις του φρουρίου μετά την απομάκρυνση των φυλακών, που στεγάζονταν σε αυτό πολλά χρόνια.

Η μελέτη συντάχθηκε σε συνεργασία με το Δήμο Θεσσαλονίκης και προβλέπει τα ακόλουθα:

1. Τον αποχαρακτηρισμό χώρου που προοριζόταν για την ανέγερση Δημοτικού Σχολείου και το χαρακτηρισμό του ως χώρου πρασίνου.

2. Τον αποχαρακτηρισμό χώρου παιδικής χαράς και το χαρακτηρισμό του ως χώρου πρασίνου.

3. Τον αποχαρακτηρισμό δύο οικοδομικών τετραγώνων και το χαρακτηρισμό τους ως χώρου πρασίνου.

4. Τη μείωση του οικοδομικού τετραγώνου μεταξύ των οδών Αγράφων, Αράχθου, Τζαχείλα και Αναχωρητού και χαρακτηρισμό του χώρου ειδικής μελέτης σε πεζόδρομο και χώρο πρασίνου.

5. Τη μείωση του πλάτους της οδού Αγράφων από 13 σε 5 μ. και πεζοδρόμησή της από την οδό Σητείας έως την οδό Αναχωρητού.

6. Τη μείωση του πλάτους της οδού Παπαρέσκα από 14 σε 8 μ.

7. Τη μείωση του πλάτους της οδού μεταξύ του Ο.Τ. (Α) και του πρασίνου για τη δημιουργία πεζοδρόμου πλ. 5 μ. και αντίστοιχη αύξηση του χώρου πρασίνου.

8. Τη μετατόπιση της οικοδομικής γραμμής του Ο.Τ. (Α) επί της οδού Παπαρέσκα με αντίστοιχη μετατόπιση της ρυμοτομικής γραμμής του ακριβώς απέναντι οικοδομικού τετραγώνου, για τη δημιουργία δρόμου κυκλοφορίας πλ. 8 μ.

9. Τον επανακαθορισμό του χώρου πρασίνου του φρουρίου και των τειχών με κατάργηση των εσωτερικών και περικεντρικών πεζοδρόμων.

Στόχος των τροποποιήσεων, που έχουν ήδη εγκριθεί από το Δημοτικό Συμβούλιο, είναι η αύξηση των χώρων πρασίνου γύρω από το μνημείο και η ενοποίησή τους σε μια έκταση που θα διαμορφωθεί με βάση τα νέα δεδομένα τα οποία προκύπτουν από τις νέες χρήσεις του φρουρίου. Παράλληλα θα δοθεί η δυνατότητα οργάνωσης αρχαιολογικού πάρκου, στην ανατολική πλευρά, στο χώρο που ορίζεται από το φρούριο και τα τείχη της ακρόπολης. Στο πάρκο αυτό θα ενταχθούν η εντοπισμένη παλαιοχριστιανική βασιλική, η βυζαντινή κινστέρνα, που έχει ήδη ανασκαφεί, και μια κρήνη του περασμένου αιώνα.

Δυτικό προαύλιο ναού Αγίου Δημητρίου

Η μελέτη διαμόρφωσης του δυτικού προαυλίου του ναού του Αγίου Δημητρίου συντάχθηκε από τον αρχιτέκτονα Γ. Αθανασόπουλο και στηρίχθηκε σε αρχαιολογικά δεδομένα που προέκυψαν από ανασκαφική έρευνα και βασικές αρχές οργάνωσης του χώρου, που μελετήθηκαν από την αρχιτέκτονα Ν. Ιωαννίδου. Σε ορισμένα σημεία της τροποποιήθηκε μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων και τελικά δόθηκε έγκριση για τις ακόλουθες εργασίες:

1. Κάλυψη του προαυλίου με μαρμάρινες πλάκες, το χρώμα και το μέγεθος των οποίων υποδηλώνουν τις τεκμηριωμένες φάσεις της αυλής του μνημείου. Κύριο υλικό επίστρωσης αποτελεί το λευκό κτενισμένο μάρμαρο σε πλάκες διαστ. 0,50x0,32x0,06 μ. Χρησιμοποιείται επίσης μάρμαρο ροζ χρώματος σε πλάκες 0,50x 0,50x0,06 μ., καθώς και μάρμαρο μαύρο. Η θέση εισόδου της αυλής στα χρόνια της Τουρκοκρατίας δηλώνεται με κατάλληλο κατώφλι.

2. Συντήρηση των υπολειμμάτων της Piscina Natatoria που σώζονται στη βορειοδυτική γωνία του προαυλίου και κατασκευή στην ίδια θέση τεχνητής λίμνης, κυκλικού σχήματος. Δίνεται η δυνατότητα να τοποθετηθεί στη λίμνη, πάνω σε βάθρο, το γλυπτό τον Ν. Γεωργιάδη «Χαρά-Νίκη», εάν συμφωνεί το Εκκλησιατικό

Συμβούλιο. Βόρεια των σωζόμενων υπολειμμάτων κατασκευάζεται χαμηλός τοίχος με ξερολιθιά, που αποτελεί τμήμα ομόκεντρου προς την Piscina κύκλου, στη θέση αναβαθμού. Στην επιφάνεια που δημιουργείται φυτεύεται χαμηλό πράσινο.

3. Κατασκευή κρήνης εφαπτόμενης στο βόρειο αναλημματικό τοίχο της αυλής κοντά στην τεχνητή λίμνη.

4. Ανακατασκευή του κιβωρίου της σωζόμενης παλαιοχριστιανικής φιάλης του ναού.

5. Κατασκευή μαρμάρινης κλίμακας στη νοτιοδυτική γωνία του προαυλίου και ράμπας με κεραμικό υλικό για το ανέβασμα των ατόμων με ειδικές ανάγκες και τη διέλευση αυτοκινήτων απαραίτητων για τον εφοδιασμό του ναού.

6. Αρμολογήματα στους αναλημματικούς τοίχους της βόρειας πλευράς της αυλής. Κατασκευή κλίμακας ανόδου στο επίπεδο που διαμορφώνεται ανάμεσα στους δύο αυτούς τοίχους, όπου προτείνεται η διαμόρφωση ημιυπαίθριας έκθεσης γλυπτών, που προέρχονται από το μνημείο.

7. Εργασίες αποστράγγισης των ομβρίων υδάτων που περιλαμβάνουν την κατασκευή δύο υπόγειων συλλεκτηρίων καναλιών κατά μήκος της ανατολικής και της νότιας πλευράς του προαυλίου.

8. Διατήρηση και ανάδειξη του παλαιοχριστιανικού τάφου, που ανασκάφηκε στη βορειοανατολική γωνία της αυλής.

9. Φύτευση δύο κυπαρισσιών κοντά στη λίμνη.

Οι εργασίες, που έχουν σχεδόν ολοκληρωθεί, εκτελέστηκαν από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο με την εποπτεία της Εφορείας. Υπολείπονται ακόμη η κατασκευή του κιβωρίου της φιάλης, η οργάνωση της έκθεσης γλυπτών, η φύτευση των κυπαρισσιών και η διαμόρφωση της οδού Σελεύκου, στα δυτικά του προαυλίου, που ανεξαρτητοποιήθηκε από το έργο αυτό, επειδή έπρεπε πρώτα να κινηθεί από το Δήμο Θεσσαλονίκης η διαδικασία του χαρακτηρισμού της ως πεζοδρόμου.

Βορειοανατολική αυλή Αγίου Δημητρίου

Μεταξύ του οικοπέδου των λουτρών Γενί-Χαμάμ (Αίγλη) και της βόρειας πλευράς του ναού του Αγίου Δημητρίου υπάρχει, διαμορφωμένη ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '60, μια αυλή. Στην ανατολική πλευρά της και κάτω από το κρηπίδωμα του δρόμου (οδός Αγίου Νικολάου) δημιουργήθηκαν βοηθητικοί χώροι με μια σειρά τοξωτών ανοιγμάτων στην όψη τους προς την αυλή. Στα βόρεια της αυλής έχει κατασκευαστεί τουαλέτα για δημόσια χρήση. Αποθέτες μαρμάρων, σχετικά πρόσφατης κοπής, καθώς και της εποχής αναστήλωσης του μνημείου (εποχής Ζάχου) βρίσκονται εγκατεσπαρμένοι τόσο στις αποθήκες όσο και στην αυλή.

Στο διαμορφωμένο κήπο υπάρχει χαμηλό και ψηλό πράσινο, αλλά γενικά κυριαρχεί εικόνα εγκατάλειψης. Οι βασικές κατευθύνσεις της προτεινόμενης επέμβασης, που μελετήθηκε από τον αρχιτέκτονα Π. Θεοδωρίδη με την οικονομική επιβάρυνση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, συνίστανται στα ακόλουθα:

α) Διατήρηση της υπάρχουσας υποδομής σε ό,τι αφορά τσιμεντοστρώσεις, πεζούλια και τοίχους. β) Επένδυση των τσιμεντοστρώσεων με μαρμάρινες πλάκες από τους αποθέτες της αυλής. γ) Κηποτεχνική διαμόρφωση του ανθοκήπου με ελαφρές ξύλινες προσθήκες (παγκάκια και πέργκολες) πακτωμένες προσωρινά στο χώμα. δ) Αναδιαμόρφωση του χώρου της τουαλέτας με ανάκτιση ξερολιθιάς, που θα εμποδίζει τη θέα. ε) Φραγή πάνω στον παλαιό τοίχο του ανθοκήπου με κατασκευή ξερολιθιάς. Το θύρωμα θα κλειστεί με ξύλινη θύρα. στ) Μεταφορά μιας φιάλης μπροστά στο θύρωμα και ενεργοποίησή της. ζ) Ηλεκτροφωτισμός του ανθοκήπου για λόγους ασφαλείας.

Η μελέτη εγκρίθηκε μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων αλλά δεν υλοποιήθηκε ακόμη.

Περιοχή Πανεπιστημίου (παλαιοχριστιανικός τάφος)

Κατά τη διενέργεια τεχνικών έργων στο χώρο του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, κοντά στο Μετεωροσκοπείο, αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε παλαιοχριστιανικός καμαροσκεπής τάφος[7] με εσωτερικές διαστάσεις 2,10Χ2,30 μ. Βρίσκεται στη συμβολή δύο δρόμων εντός χώρου πρασίνου. Το πάνω μέρος της καμάρας του είναι 1 μ. χαμηλότερα από τη στάθμη του πεζοδρομίου, ενώ το δάπεδό του 3 μ.

Στόχος της μελέτης, που συντάχθηκε μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων για διατήρηση του τάφου, είναι η προστασία και ανάδειξη του μνημείου από τη μια μεριά, και από την άλλη η δημιουργία μιας θέσης-στάσης με ιστορικό ενδιαφέρον. Σε αυτό συμβάλλει και η θέση του μνημείου, αφού βρίσκεται πάνω σε συνάντηση διαφόρων πορειών (κάθετων και

7. ΑΔ, ό.π., σ. 334-335.

διαγώνιων), από όπου καθημερινά διέρχεται μεγάλος αριθμός περαστικών, κυρίως φοιτητών.

Για την προστασία και ανάδειξη του μνημείου η μελέτη προβλέπει τις ακόλουθες επεμβάσεις (Σχέδ. 12):

1. Κατασκευή τοιχίου αντιστήριξης στις τρεις πλευρές από οπλισμένο σκυρόδεμα με επιμελημένη επιφάνεια όψης, που είναι εμφανής (Σχέδ. 13).

2. Κατασκευή στεγάστρου υπό μορφή καμάρας από μεταλλικό σκελετό και πλεξιγκλάς. Η μορφή του επιλέχθηκε με κριτήριο την καμαροσκεπή κάλυψη του τάφου και με στόχο τη δημιουργία ανάλογου εσωτερικού χώρου, αλλά και την εξωτερική αναπαράστασή της. Το πλεξιγκλάς ως υλικό προσφέρει με τη διαφάνειά του τη δυνατότητα άπλετου φωτισμού του εσωτερικού χώρου (Σχέδ. 13).

3. Στη δυτική πλευρά του τάφου, σε απόσταση 0,80 μ. τοποθετείται κρύσταλλο πάχ. 0,006-0,008 μ. για λόγους προστασίας του εσωτερικού χώρου του στεγάστρου.

4. Για την επίσκεψη στον εσωτερικό χώρο διαμορφώνεται μεταλλική πόρτα με περσίδες, για λόγους εξαερισμού.

5. Ο διάδρομος που δημιουργείται περιμετρικά του τάφου καλύπτεται με τετράγωνα πλακίδια από κεραμικό υλικό.

Επειδή στη βόρεια και την ανατολική πλευρά του μνημείου υπάρχει πεζοδρόμιο και στη νότια συστάδα δένδρων, μοναδική δυνατότητα επέμβασης στον περιβάλλοντα χώρο του τάφου παρέχεται στη δυτική και σε μικρό τμήμα της νότιας πλευράς (Σχέδ. 12). Οι εργασίες που προτείνονται είναι οι ακόλουθες:

1. Διαμόρφωση διαφόρων επιπέδων για την ομαλή μετάβαση από τη στάθμη του πάρκου σε αυτήν του δαπέδου του τάφου (Σχέδ. 13).

2. Τα απαραίτητα στοιχεία αντιστήριξης θα κατασκευαστούν από εμφανές μπετόν, που η ορατή τους επιφάνεια δεν ξεπερνά το ύψος των 0,40 μ.

3. Στη νοτιοδυτική γωνία διαμορφώνονται βαθμίδες, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως καθιστικά (Σχέδ. 12).

4. Στην ανατολική πλευρά τοποθετείται το κλιμακοστάσιο. Τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν είναι: οπλισμένο σκυρόδεμα για τις κάθετες επιφάνειες, μέταλλο και γυαλί για το στέγαστρο και πλάκες ορθογώνιες για τις οριζόντιες επιφάνειες. Οι τελευταίες είναι πελεκημένες με το χέρι και τοποθετούνται με φαρδείς αρμούς, στους οποίους θα φυτευθεί αγριάδα.

Τα χρώματα που θα χρησιμοποιηθούν είναι το γκρι για τα στοιχεία από σκυρόδεμα, με απαλότερους τόνους στο εσωτερικό του στεγάστρου, και το μπλε για τα μεταλλικά στοιχεία.

Επίσης, προτείνεται η κατασκευή δικτύου απορροής των υδάτων, να φωτίζεται ο χώρος κατάλληλα, να φυτευθούν οι διαμορφωμένοι χώροι και να κατασκευαστεί μικρή εσοχή στο βόρειο τοιχίο για την τοποθέτηση πινακίδας με υλικό πληροφόρησης, σχετικής με το μνημείο.

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την Τεχνική Υπηρεσία του Πανεπιστημίου με επίβλεψη της Εφορείας.

Κτιριολογικό πρόγραμμα κτιρίου διοίκησης του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης

Για την ανέγερση του κτιρίου διοίκησης έπρεπε πρώτα να εξασφαλιστεί αύξηση του συντελεστή δόμησης του οικοπέδου του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης. Η κατασκευή του κτιρίου ήταν απαραίτητη για την κάλυψη των αναγκών στέγασης του επιστημονικού προσωπικού της Εφορείας, που θα αποτελέσει και το επιστημονικό προσωπικό του Μουσείου. Μετά από μακρόχρονη διαδικασία εγκρίθηκε από τους αρμόδιους φορείς αύξηση κατά 0,06. Το ποσοστό αυτό αντιστοιχεί σε κάλυψη 925 τ.μ. περίπου.

Το κτιριολογικό πρόγραμμα που συντάχθηκε στη συνέχεια για το κτίριο διοίκησης στηρίχθηκε στον υπάρχοντα αριθμό του επιστημονικού προσωπικού της Εφορείας, διότι ο περιορισμένος συντελεστής δόμησης δεν επέτρεπε προβλέψεις αύξησης του δυναμικού της. Σημαντικό ρόλο έπαιξε επίσης η εμπειρία που προκύπτει από την πολυετή λειτουργία της Εφορείας.

Εκτός από τους απαραίτητους χώρους γραφείων, το πρόγραμμα περιλαμβάνει χώρους βιβλιοθήκης, επιστημονικού αρχείου, μικρό αμφιθέατρο για τις συναντήσεις του προσωπικού, φωτογραφικό στούντιο, βοηθητικούς χώρους και υπόγειες θέσεις στάθμευσης αυτοκινήτων. Θεωρήθηκε σκόπιμο να συνοδευθεί το πρόγραμμα από αρχιτεκτονικά σκαριφήματα, για να δοθούν με εποπτικό τρόπο οι στόχοι και οι κατευθύνσεις που τέθηκαν σε αυτό. Στα σκαριφήματα ελήφθη υπόψη η δομή της αρχιτεκτονικής λύσης και η γενική οργάνωση του χώρου του υπό ανέγερση Μουσείου. Το κτιριολογικό πρόγραμμα εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο.

Χορτιάτης

Για λόγους προστασίας και ανάδειξης των δύο σημαντικών μνημείων του Χορτιάτη, του ναού της Μεταμόρ-

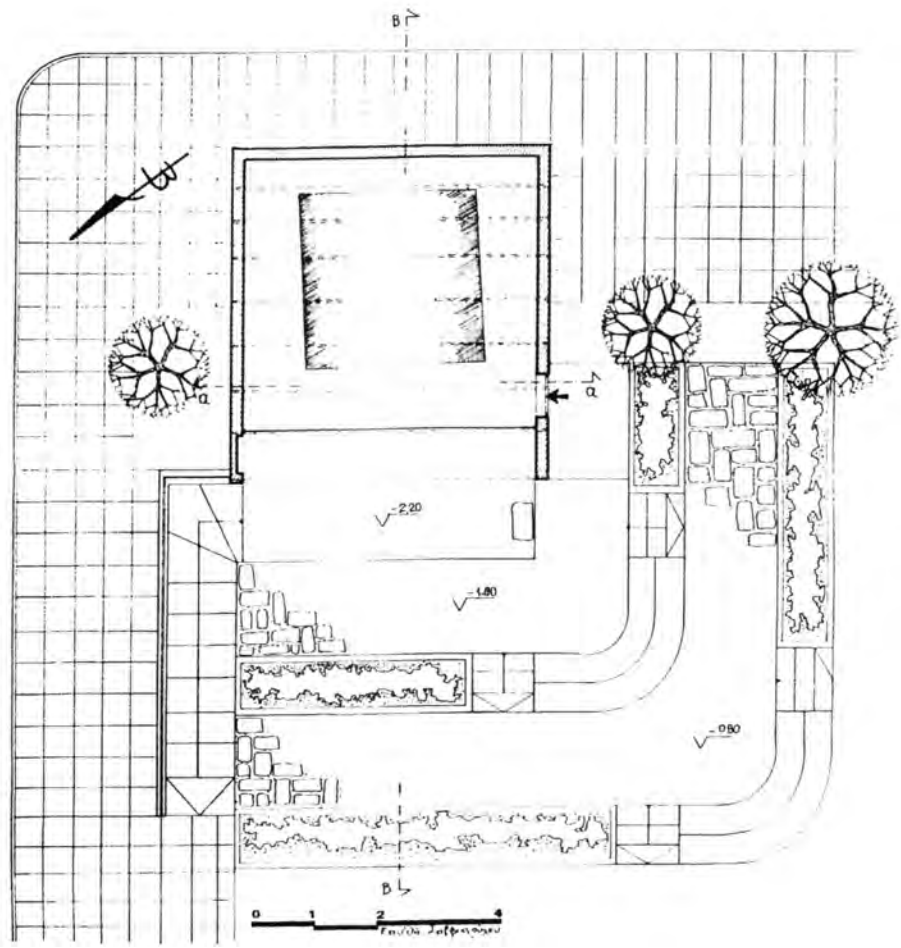

Σχέδ. 12. Θεσαλονίκη. Περιοχή Πανεπιστημίου. Διαμόρφωση παλαιοχριστιανικού τάφου. Κάτοψη.

φωσης του Σωτήρα[8], του 12ου αι., και του Αγίου Γεωργίου[9], που χτίστηκε στα 1837, μελετήθηκε η ενοποίηση του περιβάλλοντα χώρου τους. Σύμφωνα με τη μελέτη, που συντάχθηκε σε συνεργασία με την κοινότητα του Χορτιάτη, η προσπέλαση στο χώρο γίνεται από πεζόδρομους, που κατασκευάζονται στη θέση υπαρχόντων δρόμων. Διαμορφώνεται πλατεία, ανάμεσα στις δύο εκκλησίες, σε επίπεδα, για να καλυφθεί η υπάρχουσα σημαντική υψομετρική διαφορά στο έδαφος. Απομακρύνονται κτίσματα ή κατασκευές που προκαλούν αισθητική βλάβη στα μνημεία, όπως τα WC στη βόρεια αυλή του Αγίου Γεωργίου, το κιγκλίδωμα της αυλής της ίδιας εκκλησίας κτλ. Προτείνεται η κατασκευή χώρων υγιεινής κάτω από το χώρο πρασίνου στη νότια πλευρά του ναού και καθιστικών σε κατάλληλες θέσεις. Διατηρείται η λειτουργική πλατεία στο προαύλιο του ναού του Αγίου Γεωργίου, που είναι και ενοριακός, και τέλος τοποθετούνται σε κατάλληλες θέσεις προβολείς για το φωτισμό του χώρου.

Η μελέτη αυτή αποσκοπεί στην προσωρινή διευθέτηση του περιβάλλοντα χώρου των μνημείων και έλαβε αναγκαστικά υπόψη της την ισχύουσα ρυμοτομία και το δομημένο περιβάλλον, όπως ακριβώς είναι. Μελλοντική όμως απαλλοτρίωση των οικοπέδων που είναι όμορα με το ναό του Σωτήρα και με το ήδη απαλλοτριωμένο οικόπεδο στη βόρεια πλευρά του μνημείου θα παρέχει τη

8. Για το ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα βλ. Ν. Νικονάνος, Η εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Χορτιάτη, Κέρνος, Τιμητική προσφορά στον Καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 102-110.

9. Για το ναό του Αγίου Γεωργίου βλ. Ξανθή Σαββοπούλου-Κατσίκη, Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Χορτιάτη, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, Αθήνα 1989, τομ. 3, σ. 33-44.

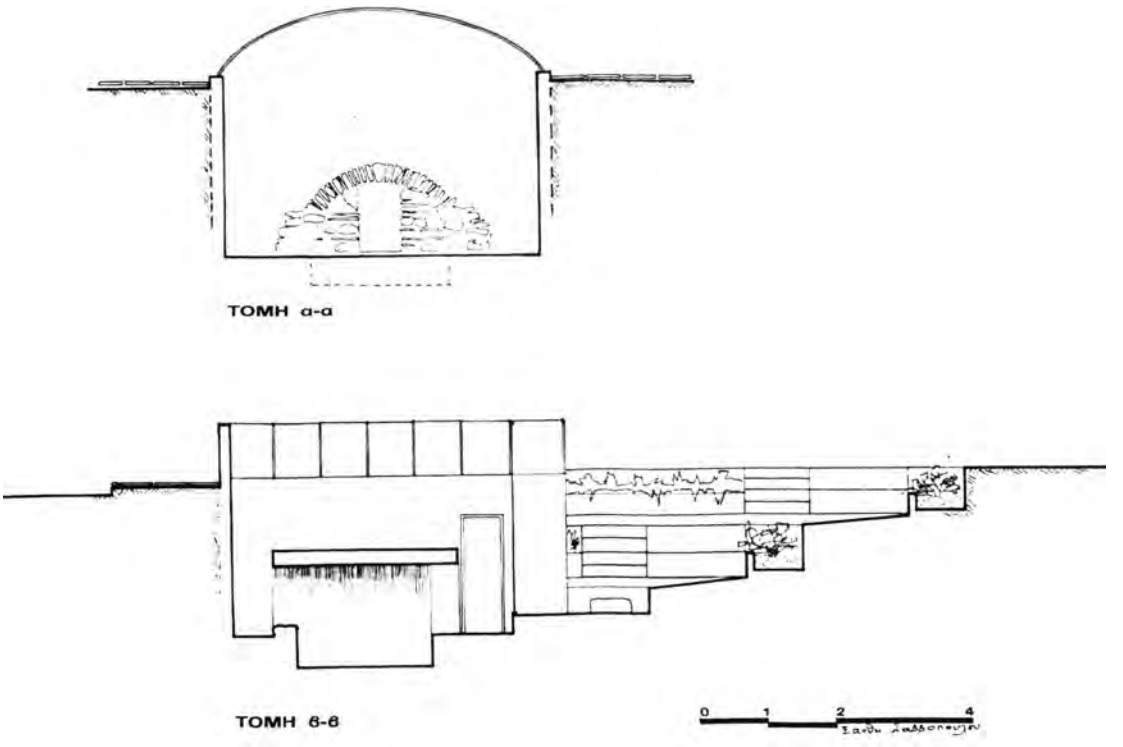

Σχέδ. 13. Θεσσαλονίκη. Περιοχή Πανεπιστημίου. Διαμόρφωση παλαιοχριστιανικού τάφου. Τομές α-α και β-β.

δυνατότητα για ανασκαφική έρευνα σε αυτόν το σημαντικό αρχαιολογικό χώρο. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας θα γίνει η μελέτη της οριστικής διαμόρφωσής του.

ΠΕΡΙΦΡΑΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Τοποθετήθηκαν για λόγους προστασίας περιφράξεις στους παρακάτω αρχαιολογικούς χώρους:

Στη Θεσσαλονίκη, στο οικόπεδο που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Τσιμισκή και Φιλικής Εταιρείας, όπου ανασκάφηκε μέρος του προτειχίσματος των ανατολικών τειχών της πόλης, και στο υπό απαλλοτρίωση οικόπεδο στην οδό Βύζαντος 12, στην Άνω Πόλη.

Στο Νομό Πιερίας περιφράχθηκε ο αρχαιολογικός χώρος της βυζαντινής Επισκοπής στην Πύδνα. Στο Νομό Κιλκίς περιφράχθηκαν οι αρχαιολογικοί χώροι στην Κολχίδα, στην Κορομηλιά και στα όρια των κοινοτήτων Δίβουνου και Γερακαριού, όλοι παλαιοχριστιανικών χρόνων.

ΞΑΝΘΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Ψηφιδωτά

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης των ψηφιδωτών στον τρούλο της Ροτόντας, στη βορειοδυτική πλευρά περιμετρικά, όσο και σε τμήματα όπου έγιναν εμποτισμοί το 1990 και διαπιστώθηκαν κενά. Παράλληλα άρχισε στεγνός καθαρισμός των καταλοίπων από παλαιούς εμποτισμούς, έγιναν εντοιχισμοί 25 αποσπασθέντων, για τις ανάγκες της αναστήλωσης, ψηφιδωτών από τον τρούλο της Ροτόντας και έγινε η ψηφοθέτηση στους αρμούς των εντοιχισμένων τεμαχίων. Οι εργασίες εμποτισμού των ψηφιδωτών της Ροτόντας ολοκληρώθηκαν στα τέλη Οκτωβρίου.

Συντηρήθηκαν τα μαρμαροθετήματα που καλύπτουν τα εσωρράχια των τόξων του τριβήλου που συνδέει το νάρθηκα με τον κυρίως ναό του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.

Συνεχίστηκε η συντήρηση 15 αποσπασμένων τεμαχίων ψηφιδωτού δαπέδου από το οικόπεδο της οδού Χείρωνος 3 και από το οικόπεδο Μ. Κυριακού. Αποσπάστηκαν ψηφιδωτά δάπεδα από τα εξής οικόπεδα:

από το οικόπεδο της οδού Αιόλου 21, σε 23 τεμάχια, από το οικόπεδο της οδού Ολυμπιάδος 74, σε 42 τεμάχια, από το οικόπεδο της οδού Μαλέα, σε 19 τεμάχια, από το οικόπεδο της οδού Ευριπίδου, σε 8 τεμάχια. Τέλος έγινε αποκάλυψη ψηφιδωτού δαπέδου στον ανασκαφικό χώρο μεταξύ νεκροταφείου Ευαγγελιστρίας και νοσοκομείου Άγιος Δημήτριος.

Τοιχογραφίες

Με τα συνεργεία συντήρησης τοιχογραφιών, με επικεφαλής τον Γ. Κωνσταντινίδη, έγιναν οι εξής εργασίες:

Στο εργαστήριο τοιχογραφιών της Εφορείας συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης αποτοιχισμένων τοιχογραφιών και τοποθέτησής τους σε τελάρα, ενώ παράλληλα γίνεται μηχανικός καθαρισμός στα σπαράγματα των τοιχογραφιών που προέρχονται από το ναό μέσα στο Κάστρο του Πλαταμώνα και που περισυλλέξαμε το 1990, και συσκευασία τους σε τελάρα.

Εξάλλου συνεχίζονται οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών στο ναό των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης (14ος αι.). Αναλυτικά έγιναν οι εξής εργασίες:

1) Στην ανατολική πλευρά του δυτικού τοίχου του εξωνάρθηκα, στη βόρεια πλευρά του νότιου τοίχου του ίδιου χώρου και σε όλα τα εσωρράχια των τόξων του κυρίως ναού έγινε στερέωση των σαθρών κονιαμάτων στα σημεία που οι τοιχογραφίες είχαν εκπέσει και καθαρισμός, μηχανικός και χημικός, των τοιχογραφιών.

2) Στο βορειοδυτικό τρούλο έγιναν στερεώσεις του υποστρώματος και καθαρισμός, τόσο στο τύμπανο όσο και στα λοφία και τα τόξα των παραθύρων.

3) Στο Διακονικό του Ιερού Βήματος έγινε μηχανικός καθαρισμός και στη συνέχεια χημικός του τοιχογραφικού διακόσμου, ενώ στην Πρόθεση έγιναν αφαιρέσεις παλαιών αποσαθρωμένων κονιαμάτων και αντικατάσταση από νέα ασβεστοκονιάματα.

Παράλληλα άρχισαν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών στο ναό Πέτρου και Παύλου του Αιγινίου (15ος αι.) με αποκάλυψη, συγκράτηση (όπου ήταν απαραίτητο) και στερέωση των ρωγμών στο βόρειο και νότιο τοίχο. Η αποκάλυψη υπήρξε επίπονη γιατί υπήρχαν τρία επάλληλα στρώματα επίχρισης από ασβέστη.

Έγιναν από τη μουσειακή ζωγράφο Δ. Καμαράκη και το υπεύθυνο συνεργείο συντήρησης δείγματα επικάλυψης (retouche) των σφυροκοπημάτων και των μικρών φθορών των τοιχογραφιών στον κυρίως ναό.

Στο ναό Αγίου Νικολάου Ορφανού έγιναν εργασίες στερέωσης της απολέπισης που παρατηρείται στη ζωγραφική επιφάνεια του κυρίως ναού και ιδιαίτερα στο βόρειο τοίχο του, αλλά και στερεώσεις του υποστρώματος των τοιχογραφιών στους τοίχους του κυρίως ναού και ιδίως στο χώρο του Ιερού Βήματος, όπου έγινε και «φιξάρισμα» της τοιχογραφίας. Τέλος έγινε στοκάρισμα των ρωγμών και ανανέωση της βαφής των τμημάτων των τοίχων όπου δεν σώζεται τοιχογραφία.

Έγινε συγκράτηση με οπλισμό τμήματος τοιχογραφίας στον ανατολικό τοίχο του Διακονικού της Νέας Παναγίας στη Θεσσαλονίκη.

Τέλος, έγινε συγκράτηση με τη μέθοδο του στεφανώματος των τοιχογραφιών τριών τάφων στην πλατεία Ιβάνωφ της Θεσσαλονίκης.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης

Οι εργασίες συντήρησης και επιζωγράφησης των τοιχογραφιών της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης συνεχίστηκαν και κατά το 1992.

Στην τοιχογραφημένη διακόσμηση του ναού, που χρονολογείται από το 1910, συναντούμε φθορές που προκλήθηκαν με το πέρασμα του χρόνου, όπως απολέπιση της χρωματικής στρώσης σε μεγάλη έκταση, χρωματική άλλοίωση από κάπνα των κεριών, έλλειψη συντήρησης και τέλος φθορές από τις ρωγμές που προκλήθηκαν στους σεισμούς του 1978.

Οι εργασίες που ολοκληρώθηκαν κατά το 1992 είναι ο νάρθηκας του ναού με τους θολίσκους, το βόρειο κλίτος και τμήματα στα υπερώα.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΜΑΡΑΚΗ

Ναός Πέτρου και Παύλου στο Αιγίνιο Πιερίας

Συνεργείο της Εφορείας με επικεφαλής το συντηρητή Γ. Κωνσταντινίδη συνέχισε τη συντήρηση των τοιχογραφιών στο ναό Πέτρου και Παύλου στο Αιγίνιο. Οι τοιχογραφίες του ναού χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 15ου αι. και έχουν αποδοθεί στην καλλιτεχνική δραστηριότητα του εργαστηρίου της Καστοριάς[10].

Στις τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου του ναού έγινε κλείσιμο των ρωγμών, στοκαρίσματα, πρόχειρα στεφανώματα, αφαίρεση παλαιών στοκαρισμάτων με μηχα-

10. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 331 κ.ε.

νικό καθαρισμό, καθώς και στερέωση του υποστρώματος των τοιχογραφιών.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

Μικροτεχνήματα και νομίσματα

Συνεχίστηκε η συντήρηση των νομισμάτων των σωστικών ανασκαφών της πόλης και των συστηματικών ανασκαφών της Εφορείας, καθώς και κοσμημάτων που προέρχονται από τάφους. Παράλληλα συνεχίζονται οι συγκολλήσεις κεραμικών από τις σωστικές ανασκαφές.

Γλυπτά

Το 1991 το συνεργείο γλυπτών ασχολήθηκε με τους φθαρμένους κίονες του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για τρεις κίονες της βόρειας πλευράς του ναού, οι οποίοι είχαν υποστεί φθορά κατά την πυρκαγιά που έπληξε το ναό το 1890 και έχουν επενδυθεί με μεταλλικό έλασμα, που σήμερα είχε φθαρεί, κυρίως από οξείδωση.

Έγινε αφαίρεση του γύψου που συμπλήρωσε τα κενά του μαρμάρου και είχε αποδυναμωθεί τελείως από την υγρασία. Ο καθαρισμός έγινε από κάτω προς τα επάνω και σε ζώνες, ώστε να κρατηθούν οι σωστές διαστάσεις. Ακολούθησε συμπλήρωση με λευκό τσιμέντο.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Εικόνες

Κατά το πρώτο εξάμηνο του 1992 ο μόνιμος συντηρητής εικόνων της Εφορείας Β. Γανίτης απουσίασε στη Ρώμη με εκπαιδευτική άδεια στο ICCROM, όπου παρακολούθησε σεμινάριο για τις επιστημονικές αρχές συντήρησης. Κατά μικρά διαστήματα εργάστηκε η ασκούμενη συντηρήτρια των ΤΕΙ Α. Ντούση. Στη συντηρήτρια Δ. Λαζίδου, που προσελήφθη στο δεύτερο εξάμηνο του έτους, ανατέθηκε η επιστημονική τεκμηρίωση της κατάστασης των εικόνων της Συλλογής Δ. Οικονομοπούλου.

Σε τέσσερις εικόνες που προέρχονταν από κατάσχεση (Ένθρονη Παναγία Βρεφοκρατούσα, Παναγία Οδηγήτρια, Παναγία Οδηγήτρια και εικόνα με τους αγίους Βασίλειο και Νικόλαο) έγινε στη ζωγραφική επιφάνεια, κατά περίπτωση, στερέωση ή προστατευτικός οπλισμός με χαρτί.

Στην αμφιπρόσωπη εικόνα της Μονής Βλατάδων με ένθετο εικονίδιο Οδηγήτριας των αρχών του 13ου αι. (αριθ. κατ. 5), η οποία είχε συντηρηθεί το 1977 στο Κέντρο Συντήρησης Αρχαιοτήτων, έγινε στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας τοπικά. Τέλος, σε αμφιπρόσωπη εικόνα του 14ου αι. προερχόμενη από το ναό του Αγίου Νικολάου Ορφανού έγινε καθαρισμός της β΄ όψης, στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας και της προετοιμασίας καθώς και αισθητική αποκατάσταση.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Ναός Προφήτη Ηλία

Η ανασκαφική έρευνα του περιβάλλοντα χώρου του βυζαντινού ναού του Προφήτη Ηλία, που άρχισε το Μάρτιο του 1989[11], συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια των ετών 1990 και 1991, και ολοκληρώθηκε στις αρχές του 1992 (Σχέδ. 14).

Τα αρχαιολογικά ευρήματα κατά ανασκαφική σειρά, καθώς και τα μέχρι σήμερα συμπεράσματα, είναι τα εξής (Πίν. 119 ε):

Ανασκαφή νεκροταφείου[12] *εποχής Τουρκοκρατίας νοτίως του ναού του Προφήτη Ηλία.* Κάτω ακριβώς από το επιφανειακό στρώμα, το οποίο ήταν ένα παχύτατο στρώμα κοκκινοχώματος που είχε στρωθεί σε μεγάλη έκταση νοτίως του ναού για τη δημιουργία κήπου από την εποχή της αναστήλωσης του ναού (1958-1960) από τον καθηγητή Στ. Πελεκανίδη, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν κτιστοί τάφοι νεότερης εποχής, κατασκευασμένοι με τούβλα βιομηχανικής παραγωγής. Κυρίως όμως αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν ελεύθερες, μεμονωμένες ή και διπλές ταφές, σε ποικίλες κατευθύνσεις, καθώς και πολλά ανθρώπινα κρανία, διάσπαρτα σε όλη την έκταση της ανασκαφικής τομής.

Μαρμάρινα μέλη από οθωμανικές επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες, που εντοπίστηκαν σκορπισμένα κατά τη διάρκεια της ανασκαφής σε όλη την έκταση νοτίως του ναού, αποδεικνύουν ότι πρόκειται για νεκροταφείο που οργανώθηκε και χρησιμοποιήθηκε κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, όταν ο ναός του Προφήτη Ηλία είχε

11. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 337-338, Πίν. 184 α-β.
12. Ό.π., σ. 338.

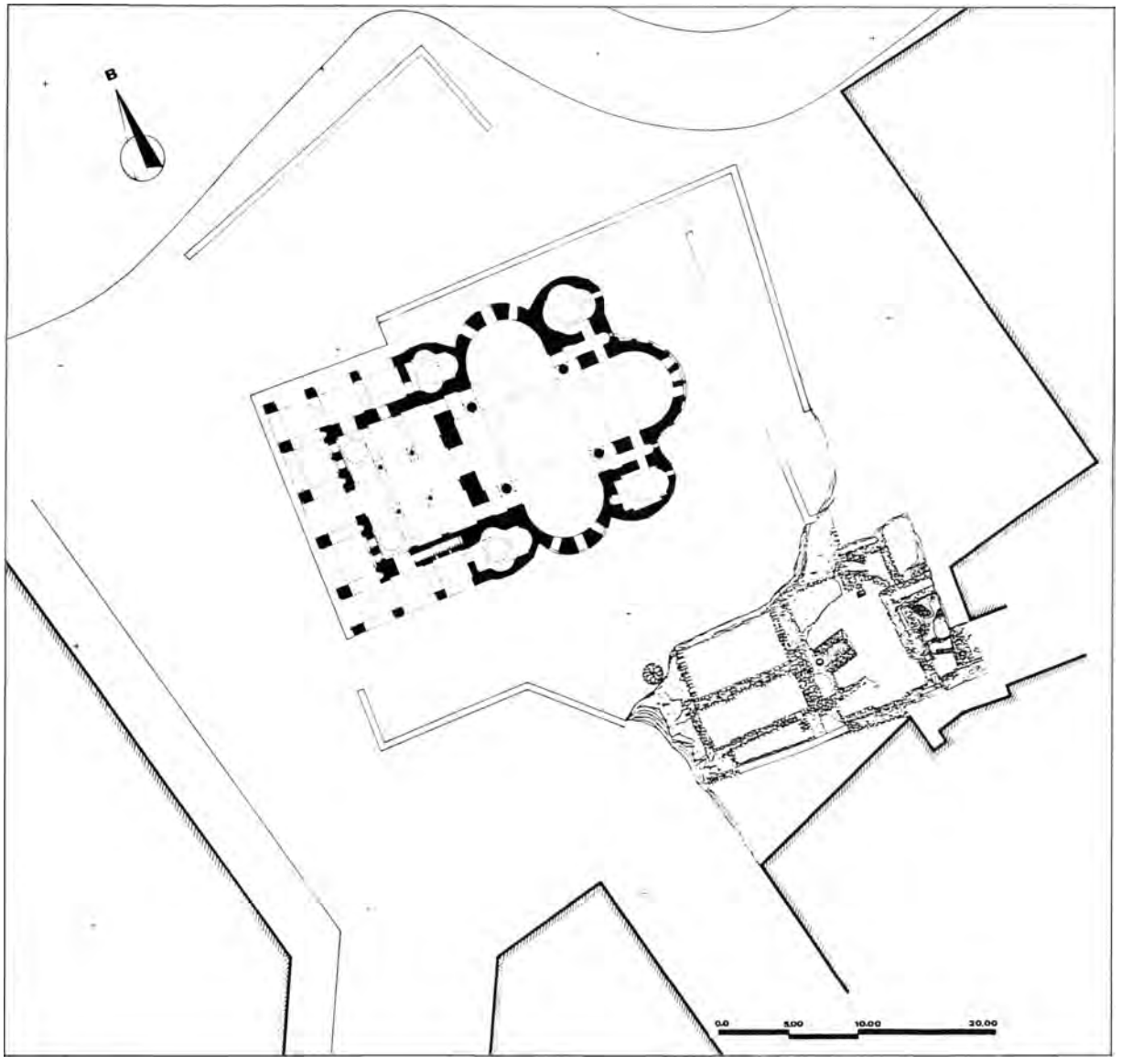

Σχέδ. 14. Θεσσαλονίκη. Ναός Προφήτη Ηλία. Κάτοψη της ανασκαφής.

ήδη μετατραπεί σε οθωμανικό τέμενος, γνωστό με την ονομασία Serayli Çami. Ο ανασκαφικός ορίζοντας του νεκροταφείου είναι σταθερός, ενιαίος και είναι σχεδόν βέβαιο ότι εξαπλώνεται και βορειότερα πλησιάζοντας το ναό.

Προσκτίσματα της βυζαντινής μονής. Η αφαίρεση της επίχωσης κάτω από το στρώμα του οθωμανικού νεκροταφείου αποκάλυψε ένα δίκτυο βυζαντινών λασπόκτιστων τοίχων, σε όλη την έκταση νοτίως του ναού, που διατηρούνται σε ύψος έως και 2,50 μ. Οι τοίχοι αυτοί σχηματίζουν ευρείς χώρους, οι οποίοι περιβάλλουν από τη νότια και την ανατολική πλευρά τον υπάρχοντα ναό.

Κατά κανόνα, οι περισσότεροι τοίχοι ανήκουν σε μια εκτεταμένη και ενιαία οικοδομική φάση κατασκευής. Παρατηρούνται όμως και μεταγενέστερες, ποικίλες και σημαντικές, οικοδομικές επεμβάσεις, που επέφεραν μια ανύψωση των δαπέδων στο αρχικό κτίριο. Έγινε φανερό από την ανασκαφή ότι το κτιριακό συγκρότημα που αποκαλύφθηκε και περιέβαλλε το βυζαντινό ναό εκτεινόταν προς τα δυτικά και προφανώς καταστρά-

φηκε από τη διάνοιξη της οδού Προφήτου Ηλία σε πρόσφατη εποχή (όπως θυμούνται παλαιοί περίοικοι του ναού).

Διαπιστώθηκε επίσης από την έρευνα ότι το κτιριακό συγκρότημα εκτεινόταν και προς Ν., περιοχή στην οποία σήμερα υπάρχουν σύγχρονες πολυκατοικίες. Για άγνωστο όμως λόγο αποκόπηκε εντελώς από έναν παχύτατο τοίχο, που διαπερνά όλο τον ανασκαφικό χώρο, από τη νότια και ανατολική πλευρά του, και μπορεί να χρονολογηθεί στην εποχή της Τουρκοκρατίας. Οι χώροι που παρέμειναν βορείως του μεγάλου τοίχου-ορίου επιχώθηκαν τελείως. Ο τοίχος αυτός, με νεότερη επέμβαση στο άνω μέρος του, εξακολουθεί έως και σήμερα να αποτελεί το νότιο όριο του ιδιόκτητου κήπου του ναού. Έχουμε κάθε λόγο να συνδέσουμε την κατασκευή του με μια μεγάλη οικοδομική αλλαγή που σημειώθηκε στην ιστορία της άγνωστης βυζαντινής μονής. Η επίχωση που αφαιρέθηκε κάτω από το ανασκαφικό στρώμα των ταφών της εποχής της Τουρκοκρατίας περιείχε άφθονο οικοδομικό υλικό, δηλαδή αργές πέτρες, τμήματα πλίνθων και κεράμων, προφανώς από κατεστραμμένες τοιχοποιίες, εκατοντάδες ασβεστοκονιάματα, κατά κανόνα ίδιας σύστασης, και κυρίως ένα πλήθος σπαραγμάτων τοιχογραφιών. Η επίχωση αυτή ήταν ομοιογενής και ενιαία και σε ορισμένα σημεία έφθανε σχεδόν μέχρι το δάπεδο των ευρέων χώρων που σχηματίζονται από το δίκτυο των βυζαντινών τοίχων που προαναφέραμε.

Η αφαίρεση της επίχωσης από όλους αυτούς τους χώρους, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν σε μια έκταση 350 τ.μ. περίπου νοτίως του ναού, πραγματοποιήθηκε με αργό ρυθμό επειδή συλλεγόταν πλήθος σπαραγμάτων τοιχογραφιών. Τελικά έγινε αντιληπτό ότι οι επιχώσεις αυτές ήταν φερτές, σε χώρους που περιείχαν ήδη ως κάποιο ύψος και τα γκρεμίσματά τους.

Το μέγεθος των χώρων που αποκαλύψαμε φανερώνει ένα κτιριακό συγκρότημα σύγχρονο του βυζαντινού ναού που υπάρχει, διευθετημένο σε άνδηρο, νοτίως του ναού. Πιθανότατα έχουμε εντοπίσει υπόγειους χώρους κτιριακού συγκροτήματος, που περιέβαλλε το ναό τουλάχιστον από τη νότια και την ανατολική πλευρά, δηλαδή στα σημεία που πραγματοποιήσαμε την ανασκαφική έρευνα. Μπορούν να χαρακτηριστούν ως προσκτίσματα της βυζαντινής μονής, που όμως εντυπωσιάζουν με το μεγάλο μέγεθός τους.

Κτίριο (ναός ;) μεσοβυζαντινής εποχής. Οι δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές που πραγματοποιήθηκαν σε όλη την έκταση του ανασκαφικού χώρου, με σκοπό να αποκαλυφθούν αρχαιότερα κατάλοιπα κτισμάτων, απέδειξαν την ύπαρξη ενός αρχαιότερου κατεστραμμένου κτιρίου μεγάλων διαστάσεων. Το κτίριο αυτό εντοπίζεται ακριβώς κάτω από τους τοίχους του κτιριακού συγκροτήματος που χαρακτηρίστηκε ως πρόσκτισμα της βυζαντινής μονής. Αποδείχθηκε ότι οι βυζαντινοί τοίχοι του κτιριακού συγκροτήματος θεμελιώθηκαν πάνω σε ερειπιώνα ενός κατεστραμμένου κτιρίου μεγάλων διαστάσεων της μεσοβυζαντινής εποχής, που η ανίχνευσή του και η ανασκαφική έρευνά του ήταν πράγματι δύσκολη. Από την πρώτη στιγμή της αποκάλυψής του μας έβαλε σε υπόνοιες ότι πρόκειται για προγενέστερο ναό στη θέση της βυζαντινής μονής.

Πρόκειται για κτίσμα που διατηρεί στο ανατολικό άκρο του τμήμα ευρείας κόγχης και μπορεί να χαρακτηριστεί ως βυζαντινός ναός. Σε αυτό το κτίριο ανήκει μια μικρή, ακέραιη, θολωτή και υπόγεια κατασκευή (σαν κινστέρνα), διαστ. 2,80x1,90 μ., με φρεατόσχημη είσοδο[13]. Η θολωτή αυτή υπόγεια κατασκευή βρίσκεται σχεδόν στο κέντρο της ευρείας κόγχης και πιθανώς, κατά τη γνώμη μας, είχε άγνωστη λατρευτική χρήση. Εξωτερικά της αψίδας εντοπίστηκαν τρεις τάφοι βυζαντινής εποχής (κτιστοί κιβωτιόσχημοι).

Δυστυχώς τα ίχνη του κτιρίου είναι πολύ αποσπασματικά και καθιστούν δυσκολότερη τη μελέτη του και την απόδοση της κάτοψής του. Η ανασκαφική έρευνά του απέδωσε μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία αποδίδονται σε αυτό το μεσοβυζαντινό κτίριο.

Υπολείμματα κτιρίου παλαιοχριστιανικής εποχής. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας σε βάθος με σκοπό τον εντοπισμό του φυσικού εδάφους και πιθανώς παλαιότερων στρωμάτων και κτισμάτων αποκάλυψε, στη νοτιοανατολική γωνία του ανασκαφικού χώρου, υπολείμματα κτιρίου παλαιοχριστιανικής εποχής θεμελιωμένου πάνω στο λαξευμένο γι' αυτό το λόγο φυσικό βράχο της περιοχής. Πρόκειται κυρίως για τοίχους υποθεμελίωσης ευμεγέθους κτιρίου, στο οποίο εντοπίζονται: α) τμήμα δαπέδου από κουρασάνι, που διατηρεί ακόσμητο ψηφιδωτό, καθώς και β) λίγα σπαράγματα τοιχογραφιών που μπορούν να αναγνωριστούν ως παλαιοχριστιανικής εποχής.

Τα υπολείμματα του παλαιοχριστιανικού κτιρίου είναι ελάχιστα. Πρόκειται για κτίριο που στην κυριολεξία εξαφανίστηκε από την αλλεπάλληλη χρήση του ίδιου χώρου επί αιώνες. Υποψιαζόμαστε στο σημείο αυτό του χώρου την ύπαρξη ενός ναού παλαιοχριστιανικής εποχής. Έτσι θα μπορούσε να ερμηνευθεί και το σύνολο των παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών μελών

13. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 407.

που εντοπίστηκε στον περιβάλλοντα χώρο του ναού του Προφήτη Ηλία και κατά καιρούς συγκεντρώθηκε σε διάφορες γωνίες του κήπου για φύλαξη, μαζί με αρχιτεκτονικά μέλη βυζαντινής εποχής.

Η συνεχής παρουσία στον ίδιο χώρο κτισμάτων που ανήκουν σε διαδοχικές ιστορικές περιόδους, το μέγεθος των κτιριακών καταλοίπων, των μοναδικών πλέον σε όλο τον περιβάλλοντα χώρο του ναού, και η σημασία τους, σε συνδυασμό με το βυζαντινό ναό του Προφήτη Ηλία, γύρω από τον οποίο αναπτύσσονται, απαιτούν την ανάγκη διαμόρφωσης και ανάδειξης των αρχαίων. Στη διαμόρφωση του ευρύτερου χώρου της ανασκαφής θα ληφθούν υπόψη και άλλα στοιχεία του περιβάλλοντα χώρου του βυζαντινού ναού, όπως π.χ. η κτιστή θολωτή κατασκευή που είχε αποκαλυφθεί βορείως του ναού από τον Α. Ξυγγόπουλος, ο οποίος το χαρακτήρισε ως φρέαρ[14].

Πράγματι, με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ34/54761/1099/1-12-1992 απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού εγκρίθηκε η πρότασή μας για προστασία και ανάδειξη των αρχαίων με κατάλληλη διαμόρφωση του ευρύτερου χώρου της ανασκαφής.

Αγωγός στην Κάτω Τούμπα

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για θεμελίωση πολυώροφης οικοδομής στο οικόπεδο της οδού Μητροπολίτου Ευσταθίου 14 στο συνοικισμό της Κάτω Τούμπας Θεσσαλονίκης, ιδιοκτησίας Παύλου Μακρίδη, εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα, μήκ. 11 μ., αρχαίου κτιστού θολωτού υπόγειου αγωγού ύδρευσης, ελλειψοειδούς διατομής, με εσωτερικές διαστάσεις 1x0,50 μ. (Πίν. 119 δ).

Ο αγωγός διασχίζει απ' άκρου εις άκρον το οικόπεδο, σε όλο το μήκος του. Είναι θεμελιωμένος πάνω στο φυσικό, σκληρό, κόκκινου χρώματος αργιλώδες έδαφος. Είναι εξ ολοκλήρου λιθόκτιστος με μικρές αργές πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Εσωτερικά οι τοίχοι του αγωγού, εκτός της επιφάνειας του θόλου, καλύπτονται με υδραυλικό κονίαμα, πάνω στο οποίο έχει επικαθήσει ένα παχύτατο στρώμα ιζήματος.

Στο μέσον περίπου του τμήματος του αγωγού που αποκαλύφθηκε σχηματίζεται ένα φρεάτιο επίσκεψης διαστ. 1,25x1,25 μ., σωζ. ύψ. 1,15 μ. Ήταν απαραίτητο να επέμβουμε με μια ανάκτιση σωστικού χαρακτήρα στο εσωτερικό της έδρασης του φρεατίου, το οποίο εντοπίστηκε σε σαθρή κατάσταση και υπήρχε κίνδυνος κατάρρευσής του. Το φρεάτιο ήταν το μόνο στοιχείο της όλης κατασκευής του αγωγού που στην αρχική μορφή του εξείχε της επιφάνειας του εδάφους.

Γενικά, ο αγωγός διατηρείται σε καλή κατάσταση, εάν εξαιρέσει κανείς τμήμα του στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου, το οποίο καθαιρέθηκε εν μέρει από το μηχανικό εκσκαφέα.

Η διεύθυνσή του είναι Α.-Δ., με φορά πιθανότατα προς τη Θεσσαλονίκη. Δεν συμπίπτει με τη θέση και την πορεία του γνωστού αγωγού ύδρευσης από το Χορτιάτη, που κατά γενικώς αποδεκτή άποψη κατέληγε στα τείχη της ακρόπολης. Αντιθέτως, αποτελεί ένα σοβαρό στοιχείο ενός ανασκαφικά άγνωστου μέχρι σήμερα υδραγωγείου, με εκτεταμένο ίσως δίκτυο παροχής νερού, του οποίου τμήμα είχε επίσης ερευνηθεί το έτος 1989[15] σε σωστική ανασκαφή στην οδό Ισιδώρου 6, στο συνοικισμό της Άνω Τούμπας.

Η επιμέλεια της κατασκευής του υδραγωγού και η άριστη γνώση της τεχνικής φανερώνουν ένα έργο υποδομής της αρχαίας Θεσσαλονίκης, του με μια πρώτη εκτίμηση μπορεί να χρονολογηθεί στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, αλλά η διάρκεια της χρήσης του παραμένει ακόμη προβληματική. Η αναζήτηση αυτού του υδραγωγείου ίσως αποδείξει την πολυπλοκότητα του προβλήματος υδροδότησης της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια της ιστορίας της.

Μετά από εισήγηση της Εφορείας, εγκρίθηκε με Υπουργική Απόφαση (ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ34/24669/417/27-6-1991) η διατήρηση του αρχαίου αγωγού, ορατού και επισκέψιμου, με κατάλληλη διαμόρφωση[16], στον υπόγειο χώρο της πολυώροφης οικοδομής που έχει ήδη ανεγερθεί.

ΚΥΡΙΑΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ

Άνω Πόλη (οδός Αιόλου 3)

Κατά την εκσκαφή οικοπέδου για την ανέγερση οικοδομής στην οδό Αιόλου 3, στην Άνω Πόλη, αποκαλύφθηκε στο δυτικό όριο του οικοπέδου κτιστός αγωγός νερού βυζαντινών χρόνων[17], χτισμένος πάνω σε ισχυρή

14. ΕΕΦΣΑΠΘ 7 (1957), σ. 57-60.

15. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 336, Πίν. 183α.

16. Βλ. παραπάνω, σ. 413 (στον παρόντα τόμο).

17. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 281.

βάση από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, κατά μήκος και σε επαφή με ισχυρό τοίχο, που διασώθηκε σε μικρό ύψος. Έχει ορθογώνια διατομή, στον πυθμένα στρωμένες κεραμίδες και αρχικά καλυπτόταν με σχιστολιθικές πλάκες. Κατευθύνεται προς Δ., προς το όμορο δηλαδή οικόπεδο, που μελλοντικά πρόκειται να ανοικοδομηθεί. Μετά την έρευνα διατηρήθηκε σε κατάχωση κάτω από τον ακάλυπτο χώρο της υπό ανέγερση οικοδομής.

Στην αυλή του κατεδαφισθέντος σπιτιού σώζονταν μαρμάρινο προστομιαίο φρέατος με ίχνη μακράς χρήσης και μαρμάρινος κίονας. Τα μέλη αυτά διατηρήθηκαν και πάλι επιτόπου, στον ακάλυπτο χώρο της νέας οικοδομής.

Νότιο οικόπεδο του οικιστικού συγκροτήματος «Αξιός» στην οδό Λαγκαδά (δυτικό νεκροταφείο)

Η ανασκαφική έρευνα έγινε στο νότιο από τα δύο οικόπεδα του οικιστικού συγκροτήματος «Αξιός» (Πίν. 120 α), που βρίσκονται στη συμβολή των οδών Λαγκαδά-Γαλανάκη-Ιβάνωφ[18]. Η έρευνα που είχε προηγηθεί τα έτη 1989 και 1990 στο βόρειο οικόπεδο είχε φέρει στο φως ταφικό συγκρότημα με εννέα θαλάμους, σε εξαιρετική κατάσταση διατήρησης, με χρήση στο β΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ., και συστάδα καμαροσκεπών τάφων του τέλους του 4ου αι.[19]. Επίσης στο ίδιο οικόπεδο είχαν αποκαλυφθεί τάφοι υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, που ερευνήθηκαν από τη ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων[20].

Κατά την ανασκαφή του νότιου οικοπέδου βρέθηκαν οκτώ καλυβίτες τάφοι 3ου και αρχών 4ου αι., ένας κιβωτιόσχημος πλινθόκτιστος τάφος 3ου αι. με τέσσερις ταφές, ένας κιβωτιόσχημος λιθόκτιστος τάφος με δύο ταφές, ένας λαξευμένος στο βράχο τάφος, που καλυπτόταν με σχιστολιθικές πλάκες, των μέσων του 3ου αι., μία ελεύθερη γυναικεία ταφή, ένας τάφος με μία ταφή, με ευρύτερη την πλευρά της κεφαλής από εκείνη των ποδιών, οι κάθετες πλευρές του οποίου σχηματίζονταν από όρθια στηριγμένους παχείς λίθους, ένας τάφος με μία ταφή, λαξευμένος στο βράχο με κάλυψη από μαρμάρινες πλάκες και με λιθόκτιστη κυκλική κατασκευή πάνω στη στέγαση για χοές.

Ακόμη βρέθηκε συστάδα 47 λιθόκτιστων καμαροσκεπών τάφων του τέλους του 4ου αι. στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, με προσανατολισμό Α.-Δ. ή ΒΑ.-ΝΔ. Η είσοδος φραζόταν με μεγάλη σχιστολιθική πλάκα και λίθοι βοηθούσαν στην κάθοδο. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί απευθείας επάνω στο βράχο ή επάνω σε ξύλινο φορείο. Ο αριθμός των ταφών κυμαίνεται από μία έως δεκαπέντε σε κάθε τάφο, μερικές από τις οποίες χρονολογούνται στα τέλη του 5ου και στο α΄ μισό του 6ου αι.

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ταφικό συγκρότημα αποτελούμενο από δώδεκα καμαροσκεπείς θαλάμους, ανά έξι σε δύο σειρές, που δεν διατήρησαν την ανωδομή τους. Στο νοτιοανατολικό ακραίο ταφικό χώρο διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις, μία πιθανώς του 4ου αι. και μία δεύτερη του β΄ μισού του 5ου-α΄ μισού του 6ου αι., οπότε και έγινε η γραπτή διακόσμηση: εικονίζεται πουλί που βαδίζει προς τα αριστερά μέσα σε τοπίο γεμάτο με πράσινους βλαστούς και κόκκινα άνθη. Στο κέντρο της παράστασης εικονιζόταν λευκός σταυρός και ένας δεύτερος στο κέντρο της δυτικής πλευράς. Στην ανατολική στενή πλευρά, καθώς και στα ανατολικά πέρατα των μακρών πλευρών, ρόμβοι με μαύρο και κόκκινο χρώμα.

Οδός Λαγκαδά, μπροστά στο πάρκο Γ. Ιβάνωφ (δυτικό νεκροταφείο)

Κατά τη διαπλάτυνση της οδού Λαγκαδά από το Δήμο Θεσσαλονίκης, στο τμήμα της που ορίζεται από Β. από την οδό Αγίου Νέστορος και από Ν. από την οδό Αγίου Δημητρίου, μπροστά στο πάρκο Γ. Ιβάνωφ, αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαίου δυτικού νεκροταφείου της πόλης. Ερευνήθηκαν συνολικά 76 τάφοι: 17 καλυβίτες, 32 λιθόκτιστοι και πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι με επίχριση ασβεστοκονιάματος, 2 κιβωτιόσχημοι με μαρμάρινη επένδυση, 2 λαξευμένοι στο βράχο, 20 λιθόκτιστοι καμαροσκεπείς τάφοι με έναν έως τρεις νεκρούς και ένα ταφικό κτίσμα με περίβολο και με 3 καμαροσκεπείς ταφικούς χώρους, που έφεραν αρχικά γραπτή γεωμετρική διακόσμηση.

Από τους τάφους προέρχονται αξιόλογα κινητά ευρήματα, όπως πήλινα και γυάλινα αγγεία, κοσμήματα, νομίσματα και νομισματικοί «θησαυροί», που τους χρονολογούν στον 3ο και 4ο αι. μ.Χ.[21].

Οι τάφοι μετά το τέλος της έρευνας διατηρήθηκαν σε κατάχωση κάτω από το κατάστρωμα της οδού και μερι-

18. ΑΕΜΘ, ό.π., σ. 257-270.

19. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 335-337.

20. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 221-234.

21. ΑΕΜΘ, ό.π., σ. 257-270.

κοί από αυτούς παραμένουν ορατοί δίπλα στο πεζοδρόμιο, ενταγμένοι στο πράσινο του πάρκου.

Οδός Σωκράτους 5 στους Αμπελόκηπους (δυτικό νεκροταφείο)

Κατά την εκσκαφή για την ανέγερση οικοδομής σε οικόπεδο της οδού Σωκράτους 5 στους Αμπελόκηπους αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 18 τάφοι του β΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Αντιγόνη Τζιτζιμπάση.

Οι τάφοι, που βρέθηκαν συλημένοι, είναι κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς και καλυβίτες. Ακόμη, ένας είναι δίδυμος κιβωτιόσχημος και ένας κιβωτιόσχημος με δύο επίπεδα ταφής. Είναι χτισμένοι κατά τον άξονα ΝΑ.-ΒΔ. και Α.-Δ., εκτός από έναν με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. Περιείχαν από μία ταφή ο καθένας.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι (αριθ. 1, 2, 5, 7, 8, 9, 10 και 14) είναι πλινθόκτιστοι. Το μήκος τους κυμαίνεται από 1,60 έως 2,02 μ. και το πλάτος τους από 0,43 έως 0,80 μ. Οι τάφοι 1, 2, 5 και 9 είναι ευρύτεροι στην πλευρά της κεφαλής κατά 0,10-0,15 μ. από την πλευρά των ποδιών. Το αρχικό βάθος των κιβωτιόσχημων τάφων υπολογίζεται σε 0,50-0,57 μ. Η στέγαση των περισσότερων δεν διασώθηκε λόγω του μικρού βάθους διατήρησής τους, που κυμαίνεται από 0,09-0,55 μ., εκτός από τον τάφο 14, στον οποίο διασώθηκε η κάλυψη από μεγάλους σχιστόλιθους. Εσωτερικά είναι επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα (στον τάφο 7 το κονίαμα είναι ερυθρό από πρόσμιξη ποσότητας κεραμάλευρου). Έχουν μία πλίνθο τοποθετημένη λοξά, ως προσκέφαλο, στη μια στενή πλευρά τους. Στον τάφο 5 το προσκέφαλο σχηματίζεται από ασβεστοκονίαμα. Στον πυθμένα όλων των τάφων υπήρχε πατημένο χώμα. Οι τάφοι 8 και 10 έφεραν αρχικά επένδυση, προσκέφαλο και κάλυψη από πλάκες λευκού μαρμάρου.

Ο δίδυμος τάφος 3 είναι πλινθόκτιστος και διαιρείται με τοίχο κατά μήκος σε δύο επιμέρους ισομεγέθεις ανεξάρτητους μεταξύ τους ταφικούς χώρους με μήκος 2 μ. περίπου και πλάτος 0,41 μ. ο καθένας. Στη μια στενή πλευρά τους από μία λοξά τοποθετημένη πλίνθος επιχρισμένη με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος χρησίμευε ως προσκέφαλο. Ο λιθόκτιστος και ασβεστόχριστος τάφος 6, με μήκος 1,75 μ., χρησιμοποιήθηκε αρχικά για μία ταφή και κατόπιν ανακατασκευάστηκε εν μέρει προκειμένου να δεχθεί μια νέα ταφή πάνω από την προηγούμενη. Το περίγραμμά του ακολουθεί τραπεζιόσχημη χάραξη με πλατύτερη την πλευρά της κεφαλής και στενότερη εκείνη των ποδιών. Ο τάφος καλυπτόταν αρχικά με μεγάλους σχιστολίθους.

Οι λακκοειδείς τάφοι του οικοπέδου (αριθ. 4, 11, 12, 15 και 16) καλύπτονταν με σχιστολιθικές πλάκες. Βρέθηκαν ακόμη και ερευνήθηκαν τρεις καλυβίτες τάφοι (αριθ. 13, 17 και 18).

Οι τάφοι διατηρήθηκαν σε κατάχωση κάτω από τη νέα οικοδομή.

Συμβολή των οδών Αριστάτου-Παναγοπούλου-Πατρόκλου στους Αμπελόκηπους (δυτικό νεκροταφείο)

Αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι του 3ου αι. μ.Χ. (Σχέδ. 15), οκτώ μεμονωμένοι καμαροσκεπείς τάφοι του 4ου αι. (Κ1 έως Κ8) και δύο τριθάλαμα ταφικά συγκροτήματα με περίβολο του β΄ μισού του 4ου αι. μ.Χ. (Α και Β). Ο προσανατολισμός των τάφων είναι κανονικός, εκτός από τον τάφο αριθ. 5 που έχει προσανατολισμό Β.-Ν. Στην ανασκαφή συμμετείχε ο αρχαιολόγος Κυριάκος Κωνσταντούλας.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι

Αριθ. 1. Λιθόκτιστος. Στο μέσον της ανατολικής παρειάς του σκάμματος. Κατά το ήμισυ χωρεί κάτω από το πεζοδρόμιο. Στεγαζόταν με σχιστολιθικές πλάκες.

Αριθ. 11. Πλινθόκτιστος. Διέσωζε την κάλυψή του με μεγάλους σχιστόλιθους. Στο στρώμα ταφής βρέθηκε ένα γυάλινο μυροδοχείο (ΒΥ 210/1).

Καμαροσκεπείς τάφοι

Το μήκος τους κυμαίνεται από 1,90 έως 2,30 μ. και το πλάτος από 0,80 έως 1,55 μ.

Αριθ. 1. Ημικατεστραμμένος λιθόκτιστος ασβεστόχριστος, με καμάρα λιθόκτιστη με σειρά πλίνθων στο κλειδί της. Εξωτερικά η καμάρα διαμορφώνεται σε οριζόντιο επίπεδο με επίστρωση υδραυλικού κονιάματος.

Αριθ. 2. Ημικατεστραμμένος λιθόκτιστος με λευκό επίχρισμα εσωτερικά και λιθόκτιστη καμάρα με ζώνη πλίνθων στο κλειδί της. Εξωτερικά η καμάρα διαμορφωνόταν σε οριζόντιο επίπεδο με επίστρωση υδραυλικού κονιάματος.

Αριθ. 3. Ημικατεστραμμένος λιθόκτιστος ασβεστόχριστος με καμάρα λιθόκτιστη με ζώνη πλίνθων στο κλειδί της. Προσκέφαλο από κονίαμα στη δυτική πλευρά του τάφου. Η κάθοδος για τον ενταφιασμό γινόταν με τη βοήθεια λίθων που εξείχαν στις εσωτερικές πλευρές.

Αριθ. 4. Λιθόκτιστος με λευκό επίχρισμα εσωτερικά και ζεύγος λίθων βοηθητικών για την κάθοδο. Η καμάρα δεν διασώθηκε.

Αριθ. 5. Λιθόκτιστος. Η καμάρα του δεν διασώθηκε. Εσωτερικά φέρει παχύ λευκό επίχρισμα.

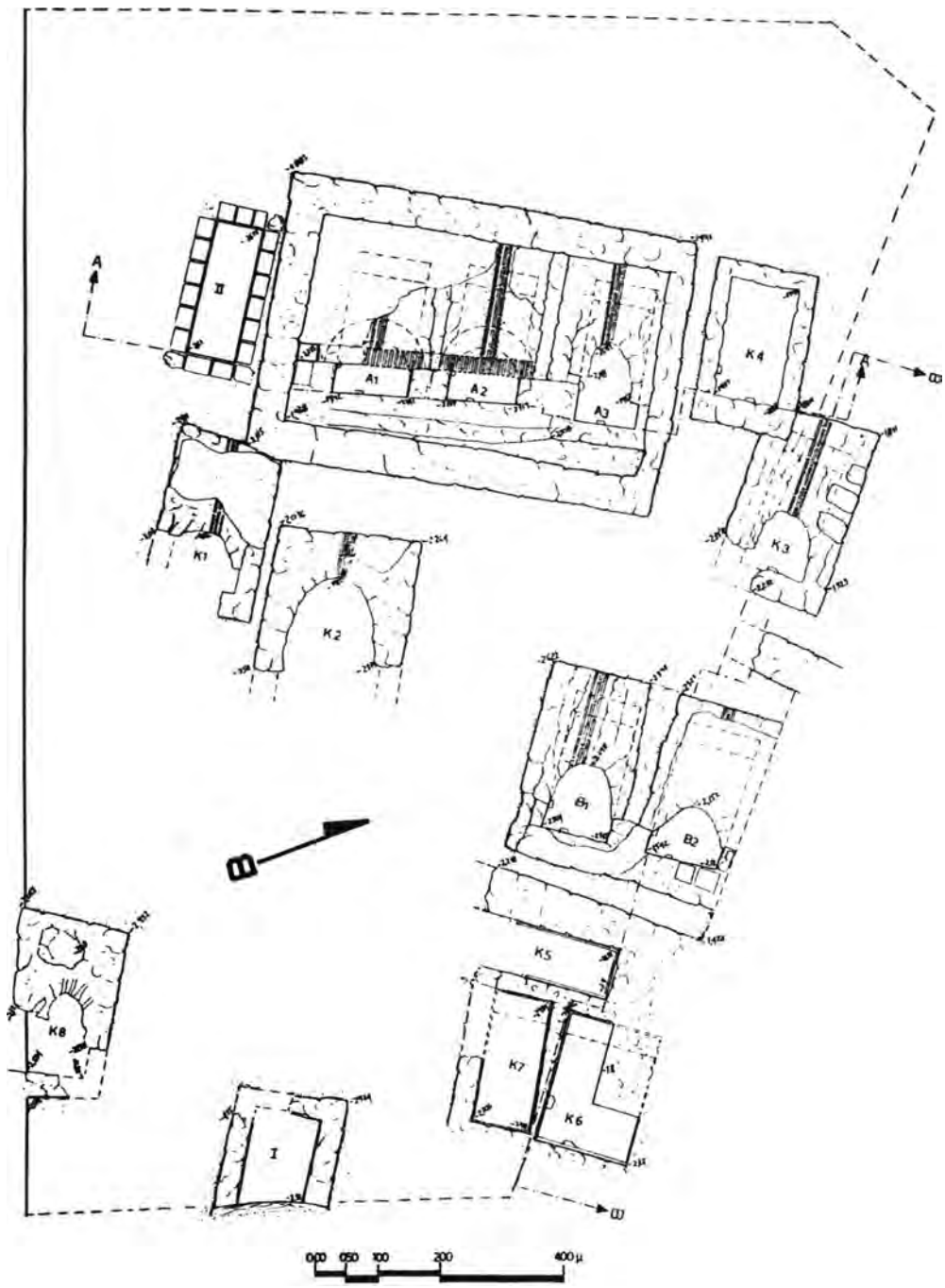

Σχέδ. 15. Θεσσαλονίκη. Συμβολή οδών Αριστάτου - Παναγοπούλου - Πατρόκλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αριθ. 6. Ημικατεστραμμένος λιθόκτιστος ασβεστόχριστος. Η καμάρα είναι λιθόκτιστη. Στη δυτική πλευρά υπάρχει προσκέφαλο από κουρασάνι. Δύο λίθοι στην ανατολική και τη νότια πλευρά αντίστοιχα για την κάθοδο στο εσωτερικό του τάφου.

Αριθ. 7. Λιθόκτιστος. Η καμάρα του τάφου δεν διατηρήθηκε. Εσωτερικά επιχρισμένος με παχιά στρώση ασβεστοκονιάματος. Στη δυτική στενή πλευρά προσκέφαλο από κουρασάνι.

Αριθ. 8. Ημικατεστραμμένος. Εσωτερικά φέρει παχύ

λευκό επίχρισμα. Η καμάρα λιθόκτιστη με ίχνη επίπεδης εξωτερικά διαμόρφωσης.

Ταφικά συγκροτήματα

Συγκρότημα Α. Διατηρήθηκε χωρίς φθορές. Αποτελείται από τρεις καμαροσκεπείς τάφους, που εντάσσονται σε ορθογώνιο περίβολο. Το μήκος των τάφων είναι 2,15-2,30 μ., το πλάτος τους 1-1,15 μ. και το ύψος τους 1,70 μ. Είναι λιθόκτιστοι, επιχρισμένοι εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα. Οι καμάρες τους είναι λιθόκτιστες με πλίνθινα μέτωπα και ζώνη πλίνθων στο κλειδί τους. Η επάνω επιφάνειά τους διαμορφώνεται σε οριζόντιο επίπεδο στρωμένο με κουρασάνι, που εκτείνεται έως τους τοίχους του περιβόλου του συγκροτήματος. Οι καλυπτήριες πλάκες της εισόδου δεν διασώθηκαν. Δύο λίθοι στερεωμένοι στην τοιχοποιία της ανατολικής και της νότιας πλευράς υποβοηθούσαν την κάθοδο. Και οι τρεις τάφοι στη δυτική τους στενή πλευρά έχουν προσκέφαλο από κουρασάνι.

Από την επίχωση του ταφικού κτίσματος προήλθε ένα οστέινο ζάρι (ΒΜ 70/1).

Συγκρότημα Β. Διασώθηκε ημικατεστραμμένο, στο μέσον του βόρειου ορίου του οικοπέδου. Εντός του διασωθέντος ορθογώνιου λιθόκτιστου περιβόλου του βρέθηκαν δύο καμαροσκεπείς τάφοι. Ένας τρίτος τάφος, που δεν διασώθηκε, υπήρχε αρχικά στη νότια πλευρά. Οι τάφοι έχουν μήκος 2,15-2,20, πλάτος 1,10-1,20 και ύψος 1,20 μ. Είναι λιθόκτιστοι και επιχρισμένοι εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα. Οι καμάρες επίσης λιθόκτιστες με ζώνη πλίνθων στο κλειδί τους. Στην επάνω επιφάνειά τους δημιουργείται οριζόντιο επίπεδο επιστρωμένο με υδραυλικό κονίαμα. Οι καλυπτήριες πλάκες της εισόδου των τάφων δεν διασώθηκαν. Στη δυτική στενή πλευρά υπάρχει προσκέφαλο από κουρασάνι. Η κάθοδος υποβοηθούνταν με λίθους στερεωμένους στις τοιχοποιίες.

Από την επίχωση του ταφικού συγκροτήματος Β προέρχεται ακόσμητος λύχνος 4ου-6ου αι. (ΒΚ 4520/1), «θησαυρός» από 18 χάλκινα νομίσματα του β΄ μισού του 4ου αι. (ΒΝ 1888-1905)[22] και θραύσματα από γυάλινο μυροδοχείο (ΒΥ 210/2).

Από περισυλλογή προέρχεται ένα λίθινο «κομβίο» (ΒΛμ 15/1).

Το ταφικό συγκρότημα Α διατηρήθηκε ορατό και επισκέψιμο σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο του υπογείου της νέας πολυώροφης οικοδομής.

Οδός Κασσάνδρου 90

Από το Μάρτιο του 1992 άρχισε σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο που βρίσκεται στην παραπάνω οδό. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Αντιγόνη Τζιτζιμπάση.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν και ερευνήθηκαν τμήματα τριών χώρων ενός μικρού λουτρού, που συνεχίζεται έξω από το νότιο όριο του οικοπέδου. Συγκεκριμένα:

α) Βρέθηκε ένας από τους θερμούς χώρους του λουτρού, με μήκος 5,26 και πλάτος 4 μ. Στο μέσον της ανατολικής πλευράς του υπάρχει κόγχη, όπου αρχικά υπήρχε λουτήρας. Η στάθμη του δαπέδου του λουτήρα βρισκόταν περίπου 1,40 μ. υψηλότερα από το δάπεδο του χώρου καύσης, ο οποίος είχε ύψος περίπου 0,90 μ. Πάνω στο πλίνθινο δάπεδο των υποκαύστων σώζονταν τα πλίνθινα κυλινδρικά και ορθογώνια υποστυλώματα του δαπέδου του χώρου, που ήταν στρωμένο την εποχή της λειτουργίας του λουτρού με ψηφιδωτό από μεγάλες μαρμαροψηφίδες. Δεν βρέθηκαν tubuli στους τοίχους. Στο μέσον της βόρειας πλευράς του χώρου διασώθηκε το praefurnium.

β) Βόρεια του praefurnium ερευνήθηκε ο χώρος τροφοδοσίας των υποκαύστων. Στο παχύ στρώμα στάχτης μπροστά στο στόμιο του praefurnium βρέθηκαν νομίσματα του α΄ μισού του 4ου αι. που χρονολογούν τη λειτουργία του λουτρού.

γ) Στα δυτικά του θερμού χώρου και σε χαμηλότερη στάθμη από αυτόν αποκαλύφθηκε ο ψυχρός χώρος του λουτρού (frigidarium), στρωμένος με ψηφιδωτό από χοντρές μαρμαροψηφίδες.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Μαλέα 6

Σε οικόπεδο της παραπάνω οδού στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλης αίθουσας ιδιωτικού κτιρίου παλαιοχριστιανικών χρόνων, που καλύπτεται με ψηφιδωτό δάπεδο. Η αίθουσα σώζεται σε μήκος 15 και πλάτος 6,50 μ., αλλά το δάπεδό της παρουσιάζει αποσπασματική διατήρηση γιατί σε αρκετή έκταση καταστράφηκε από την εκσκαφή του οικοπέδου και από τη θεμελίωση της προϋπάρχουσας οικίας.

Το δάπεδο της αίθουσας, της οποίας οι τοίχοι δεν διατηρήθηκαν, διακοσμείται με διάχωρα, η αποσπα-

22. Δ. Μακροπούλου, Ταφικά ευρήματα, νομίσματα και νομισματικοί θησαυροί στα παλαιοχριστιανικά κοιμητήρια της Θεσσαλονίκης, Η΄ Επιστημονικό Συμπόσιο: «Χριστιανική Θεσσαλονίκη-Ταφές και Κοιμητήρια», Ιερά Μονή Βλατάδων, 6-8 Οκτωβρίου 1994 (υπό εκτύπωση).

σματικότητά τους όμως δεν επιτρέπει τη συνολική αποκατάστασή του. Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου σώθηκε μόνο η πλ. 0,50 μ. ταινία από λευκές ψηφίδες, που πλαισιώνει τα διάχωρα, και στη συνέχεια κόκκινος σπειρομαίανδρος με κατεύθυνση Β.-Ν. μέσα σε λευκό βάθος. Στο βόρειο άκρο διακρίνεται πλοχμός από μαύρες, λευκές και κόκκινες ψηφίδες με κατεύθυνση Δ.-Α., που σώζεται σε μήκος 1 και πλάτος 0,20 μ.

Στο κέντρο του οικοπέδου σώζεται σε μήκος 1 και πλάτος 0,50 μ. διακοσμητικό θέμα με συνεχόμενους κύκλους και πλοχμούς που σχηματίζεται με μαύρες, γκρίζες, λευκές και ρόδινες ψηφίδες.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου διατηρείται τμήμα ενός διαχώρου με συνεχόμενους κύκλους και πλοχμούς μαζί με τμήμα της διαχωριστικής από λευκές ψηφίδες ταινίας, που ορίζεται από μαύρη και κόκκινη γραμμή.

Ακολουθεί ένα άλλο διάχωρο διακοσμημένο με συνεχόμενες φολίδες. Έχουν μαύρα περιγράμματα και καλύπτονται εσωτερικά με γκρίζες και λευκές ή ρόδινες και λευκές ψηφίδες σε εναλλασσόμενες σειρές. Το διάχωρο αυτό έχει καταστραφεί σε μήκος 2 μ. και αντικαταστάθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους με χονδρό ψηφιδωτό από μεγάλες ακανόνιστες λευκές μαρμάρινες ψηφίδες. Τα χρώματα του ψηφιδωτού είναι το μαύρο, το λευκό, το γκρίζο, το κόκκινο και το ρόδινο.

Στις επιχώσεις του βρέθηκε κεραμική παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και νεότερων χρόνων, που φανερώνει τη συνεχή χρήση του χώρου, από τον 5ο αι. μ.Χ. μέχρι σήμερα. Η χρονολόγηση του δαπέδου στηρίζεται στα τεχνοτροπικά στοιχεία που δίνει το ψηφιδωτό. Το διακοσμητικό θέμα των σηρικών τροχών συνυπάρχει με το φολιδωτό κόσμημα στο κτίριο της λεωφόρου Διονυσίου Αρεοπαγίτου στην Αθήνα[23], ενώ το φολιδωτό θέμα στο Τετράκογχο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και στο κτίριο της πλατείας Αγίου Θωμά[24], που χρονολογούνται στον 5ο αι.

Τα παραπάνω στοιχεία συνηγορούν στη χρονολόγηση του ψηφιδωτού στον 5ο αι. Μετά την ανασκαφή το ψηφιδωτό αποκολλήθηκε.

Οδός Κυπρίων Αγωνιστών 7-9

Σε οικόπεδο της οδού Κυπρίων Αγωνιστών 7-9 και Αγίου Δημητρίου αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο αιθουσών μεγάλου δημόσιου οικοδομήματος υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων, που καλύπτονται με ψηφιδωτό δάπεδο από μεγάλες ακανόνιστες πολύχρωμες μαρμάρινες ψηφίδες (Σχέδ. 16). Οι δύο αίθουσες, που βρίσκονται σε βάθος 5,62 μ. από το επίπεδο του πεζοδρομίου, επικοινωνούσαν με στοά, μία βάση από την κιονοστοιχία της οποίας διατηρείται κατά χώραν.

Πρόκειται για μαρμάρινη βάση με τροχίλο και σκοτία διαμ. 0,68 μ., παραπλεύρως της οποίας βρέθηκε σπασμένος κίονας ίδιας διαμέτρου. Μια δεύτερη βάση κίονα, διαμ. 0,58 μ., και μεγάλο μαρμάρινο κατώφλι διαστ. 1,70Χ0,59 μ. σπασμένο στα δύο από το ίδιο κτίριο βρέθηκαν μετακινημένα στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Το δάπεδο της αίθουσας Α διακοσμείται με opus tesselatum από μεγάλους ρόμβους εγγεγραμμένους σε βαθυπράσινα ορθογώνια διάχωρα με τέσσερις κύκλους στις γωνίες και πιθανώς έναν ακόμη στο κέντρο, ενώ εκείνο της αίθουσας Β διακοσμείται με μεγάλο κύκλο. Στην αρχική φάση του κτιρίου ανήκουν και δύο τοίχοι, Ι και ΙΙ, που κατευθύνονταν ο Ι προς Α. και ο ΙΙ προς Ν. Η νότια παρειά του τοίχου Ι ανασκά-

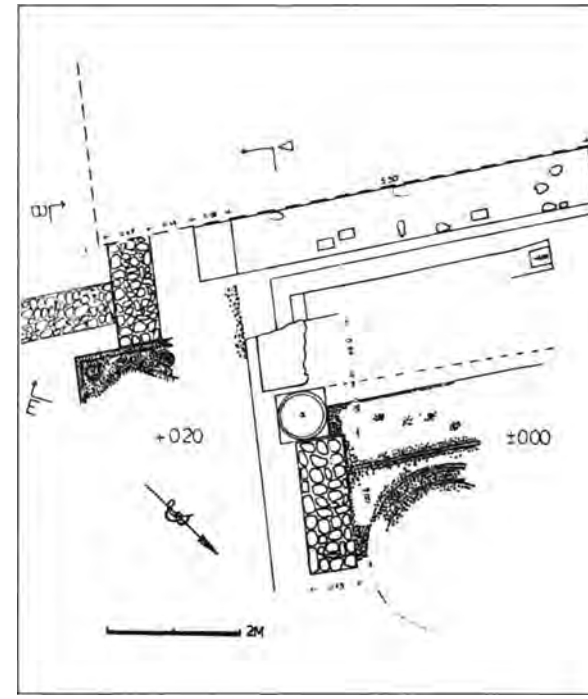

Σχέδ. 16. Θεσσαλονίκη. Οδός Κυπρίων Αγωνιστών 7-9. Κάτοψη της ανασκαφής.

23. Βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 1987, πίν. 180.

24. Ό.π., πίν. 196.

φηκε μέχρι θεμελιώσεως, ενώ η συνέχεια του τοίχου ΙΙ καταστράφηκε και βρίσκεται κάτω από τον ακάλυπτο της παλαιάς οικοδομής.

Το κτίριο, που καταστράφηκε μάλλον από σεισμό κατά τους ύστερους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, περιορίστηκε σε β΄ φάση στο νότιο τμήμα του με την κατασκευή ενός τοίχου ΙΙΙ, μήκ. 5,50 και πλ. 0,84 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο παραπάνω τοίχος ΙΙΙ είναι κατασκευασμένος με αργολιθοδομή και πλίνθους και φέρει διακοσμητικά μυστρίσματα σχήματος Χ στη βόρεια όψη του. Στο ανατολικό άκρο του παραπάνω τοίχου ενσωματώθηκε τμήμα πλινθόκτιστου αρχαιότερου κτιρίου. Η τοιχοδομία και τα μυστρίσματα του τοίχου ΙΙΙ συναντώνται σε πολλά ιουστινιάνεια κτίρια της Θεσσαλονίκης (Πεντάκογχο Καλλιθέας, περίβολοι τάφων), ενώ οι διαστάσεις του κατωφλίου καλύπτουν την απόσταση ανάμεσα στην κατά χώραν βάση και τον τοίχο ΙΙΙ.

Σε μια γ΄ φάση, που ανάγεται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, κατασκευάστηκε επάνω στο ψηφιδωτό λιθοπλινθόκτιστος τοίχος IV, πλ. 0,73 και σωζ. μήκ. 2 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν.

Τέλος, σε μια δ΄ φάση, που τοποθετείται στους νεότερους χρόνους, ο τοίχος ΙΙΙ μετασκευάστηκε σε στενή καμαρωτή δεξαμενή, μήκ. 5,50 και πλ. 2 μ., της οποίας σώζεται μόνον ο νότιος τοίχος. Για την κατασκευή της δεξαμενής κατέστρεψαν τμήμα του μαρμαροθετημένου παλαιοχριστιανικού δαπέδου και λάξευσαν στο δάπεδό της επικλινή αγωγό, που κατέληγε σε φρεάτιο βάθ. 0,50 μ. Η τελευταία μετασκευή του κτίσματος έγινε κατά την Τουρκοκρατία και σχετίζεται με την ίδρυση στη θέση αυτή εργαστηρίου, του οποίου οι πήλινοι αγωγοί και οι ασβεσταριές ήταν ορατά στις παρειές του σκάμματος. Ο ακριβής προσδιορισμός του εργαστηρίου δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να εξακριβωθεί. Περιλάμβανε αγωγούς παροχής και άλλους πήλινους, γεμάτους ασβέστη. Μετά την έρευνα τα ευρήματα καταχώθηκαν.

Οδός Ολυμπιάδος 74

Σε οικόπεδο της οδού Ολυμπιάδος 74 στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής λείψανα κτισμάτων που χρονολογούνται από τους πρώιμους ρωμαϊκούς μέχρι και τους νεότερους χρόνους (Σχέδ. 17).

Την αρχική φάση των κτισμάτων αποτελούν τοίχοι στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή και λάσπη, που έσπασαν το φυσικό βράχο. Επίσης, κυλινδρικός αγωγός παροχής, διαστ. 0,50x0,15 μ. και δύο δεξαμενές-ορύγματα (Α και Γ) με δάπεδο στρωμένο με κονίαμα και μικρές πέτρες. Η δεξαμενή Β έχει μικρό βάθος και γέμιζε μέσω ενός αγωγού από τη δεξαμενή Α. Το όρυγμα Γ γέμιζε από τη δεξαμενή Β και κατέληγε σε δύο αγωγούς, έναν απλό λαξευτό και ένα μεταγενέστερο στρωμένο με πλίνθους. Τα νερά του ορύγματος Α κατέληγαν σε αγωγό λαξευμένο στο βράχο, που διέσχιζε όλο το δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Όταν ο αγωγός αχρηστεύθηκε, αντικαταστάθηκε από άλλο πλινθόκτιστο, οι πλίνθοι του οποίου φέρουν δαχτυλιές σχήματος Χ, που ανάγονται στους χρόνους της Τετραρχίας. Το όλο συγκρότημα, που αποτελείται από αγωγούς και δεξαμενές, ανήκε πιθανότατα σε εργαστήριο-βαφείο των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

Στην ίδια φάση ανήκουν λείψανα οικοδομικού συγκροτήματος, που καταλαμβάνει το νότιο τμήμα του οικοπέδου και σχετίζεται με εργαστήρια. Το αρχικό οικοδομικό συγκρότημα επισκευάστηκε και επεκτάθηκε στους αυτοκρατορικούς χρόνους, ενώ σε μια τρίτη φάση, που τοποθετείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, επεκτάθηκε προς Ν. Πρόκειται για εργαστήριο, που εξακολούθησε να λειτουργεί και κατά τους χρόνους της Τετραρχίας.

Σε μια τέταρτη φάση κατασκευάζεται στον ίδιο χώρο μια οικία, από την οποία σώζεται στο μέσον του ανατολικού τμήματος του οικοπέδου επιμήκης χώρος μήκ. 10,50 και πλ. 3,15 μ. καλυμμένος με ψηφιδωτό, που αποτελούσε ίσως το διάδρομό της (Πίν. 120 β, δ). Η οικία εκτεινόταν προς Α. κάτω από το παρακείμενο οικόπεδο, αλλά και προς Β., όπου σώζονται τέσσερις αποθηκευτικοί χώροι. Τον καλυμμένο με ψηφιδωτά διάδρομο ορίζουν δύο τοίχοι από αργολιθοδομή και πλίνθους, που βρίσκονται ο ένας απέναντι στον άλλο. Το βορειότερο τμήμα του ψηφιδωτού συνεχίζεται προς Α., όπως δείχνει η κατεύθυνση του πλαισίου του, και ίσως αποτελούσε άλλο διάδρομο. Ο χώρος αυτός ορίζεται προς Β. από τοίχο κατασκευασμένο από αργολιθοδομή, μήκ. 10 και πλ. 0,75 μ., με κατεύθυνση Δ.-Α.

Το θέμα του ψηφιδωτού αυτού είναι συμπλεκόμενα οκτάγωνα, στο κέντρο των οποίων σχηματίζονται τετράγωνα (Σχέδ. 18). Το πλαίσιό του αποτελείται από εναλλασσόμενους ρόμβους κατασκευασμένους με μαύρο περίγραμμα, που περιβάλλουν άλλους μικρότερους, καλυμμένους με κόκκινες ψηφίδες, καθώς και τετράγωνα, μέσα στα οποία εγγράφονται ανθέμια, αντίνωτες πέλτες και κατά κορυφήν τρίγωνα. Τα χρώματα του ψηφιδωτού είναι κόκκινο, λευκό, μαύρο και ρόδινο. Ανάλογο θέμα συναντάται στη βασιλική του Λαυρεωτικού

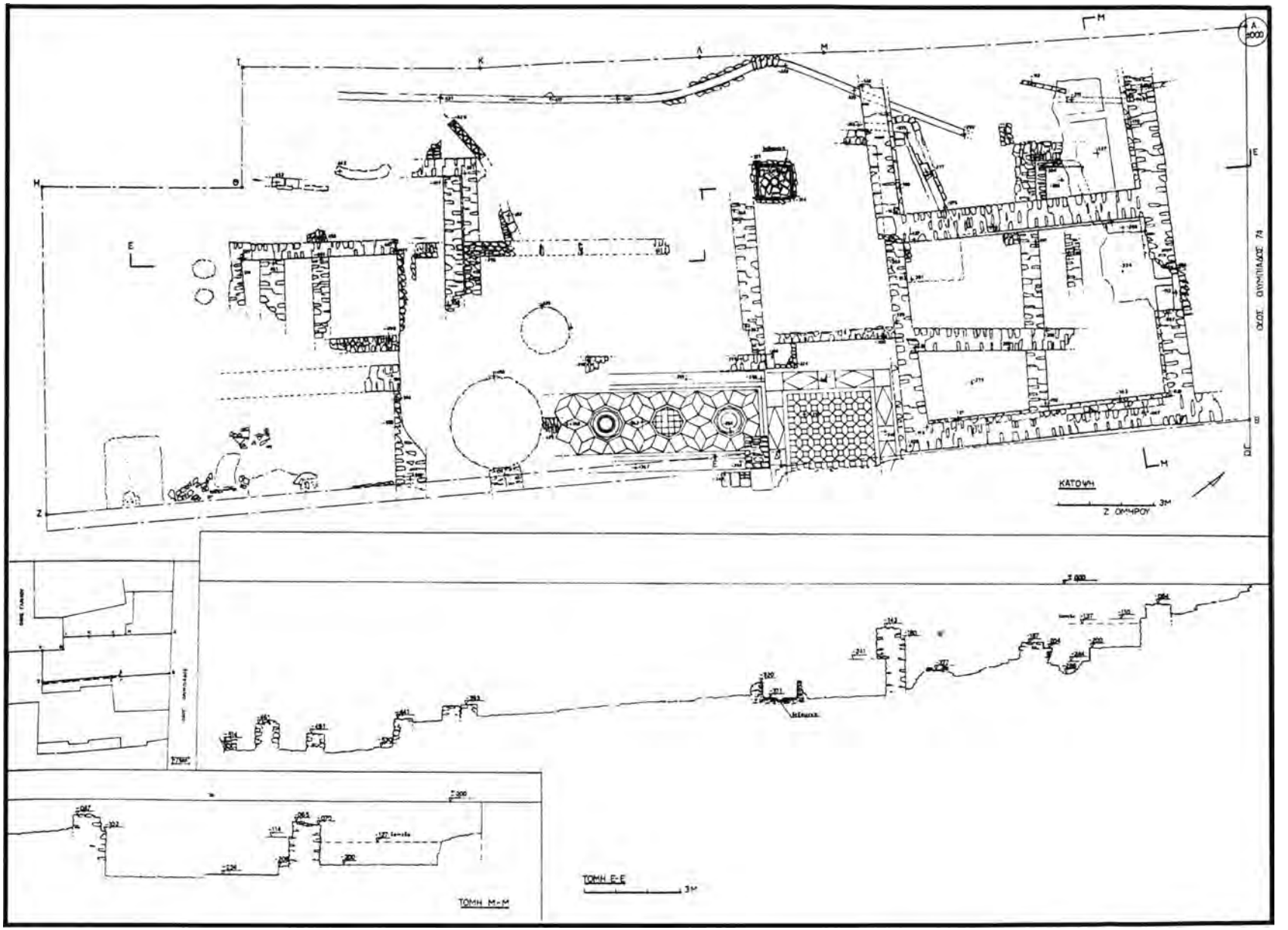

Σχέδ. 17. Θεσσαλονίκη. Οδός Ολυμπιάδος 74. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές Ε-Ε, Μ-Μ.

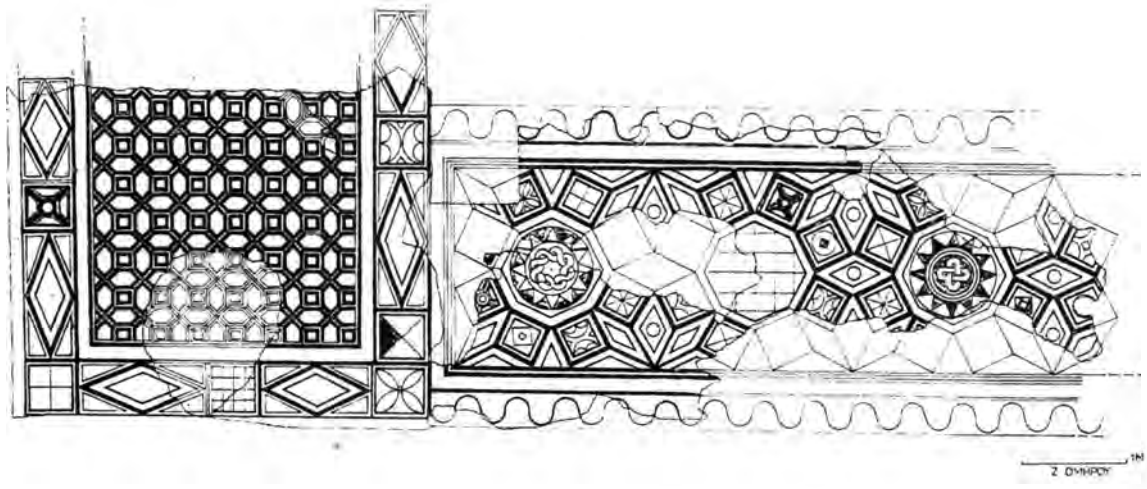

Σχέδ. 18. Θεσσαλονίκη. Οδός Ολυμιάδος 74. Το ψηφιδωτό δάπεδο.

Ολύμπου, που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι.[25]. Το υπόλοιπο τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και διακοσμείται στο διαστ. 16,50Χ2,30 μ. σωζόμενο τμήμα του με τρία οκτάγωνα, στις πλευρές των οποίων εφάπτονται τετράγωνα και στις γωνίες ρόμβοι. Το θέμα του πλαισίου του είναι κυματοειδής ταινία μέσα σε κόκκινο φόντο, όπως στην οικία του ιερού του Ασκληπιού στην Επίδαυρο[26], που χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 5ου αι. Τα τετράγωνα περικλείουν άλλα μικρότερα που κοσμούνται με γεωμετρικά θέματα και οι ρόμβοι άλλους μικρότερους, μερικοί από τους οποίους φέρουν κύκλο στο κέντρο. Μέσα στο κεντρικό οκτάγωνο εγγράφονται κύκλοι, οι οποίοι κοσμούνται στο κέντρο με αλυσοειδές πλέγμα ή κόμβο του Σολομώντα και φέρουν ως πλαίσιο συνεχόμενα τρίγωνα. Το κεντρικό από τα σωζόμενα οκτάγωνα περικλείει ζατρίκιο. Το ψηφιδωτό δάπεδο καταστράφηκε σε δύο σημεία από βόθρο της Τουρκοκρατίας και τις ρίζες ενός δένδρου.

Στις επιχώσεις του ψηφιδωτού, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι., βρέθηκε διπλό διάτρητο θωράκιο με ρόμβους και 0,40 μ. ψηλότερα από την επιφάνεια του ψηφιδωτού άλλο μεταγενέστερο, στρωμένο με μαρμάρινες λευκές ακανόνιστες ψηφίδες, ενώ 0,20 μ. ψηλότερα τμήμα ενός άλλου ανάλογου. Βορείως του χώρου με το ψηφιδωτό ανασκάφηκε τοίχος από αργολιθοδομή, διαστ. 10Χ0,60 μ., που συνδέεται με τμήμα τοίχου, κατευθυνόμενου από Β.-Ν., η ανατολική όψη του οποίου είναι επιχρισμένη με κονίαμα. Ενδέχεται οι τοίχοι αυτοί να όριζαν ένα χώρο εργαστηρίου με είσοδο προς τη νότια πλευρά, μέσα στο οποίο ανασκάφηκε μια μικρή τετράγωνη δεξαμενή, διαστ. 1Χ1 μ. Το δάπεδο της δεξαμενής, στο κέντρο της οποίας υπάρχει οπή καθαρισμού, είναι στρωμένο με πέτρες, η μία από τις οποίες ανήκει σε τμήμα ενεπίγραφης στήλης με τα γράμματα:

ONKYPION
CECEMMO
OIOΘEOC

Σε μια έκτη φάση, που τοποθετείται στους ύστερους παλαιοχριστιανικούς χρόνους (7ος-8ος αι.), ανήκουν οι λασπόκτιστοι τοίχοι που πλαισιώνουν από δυτικά το ψηφιδωτό ή εδράζονται πάνω σε αυτό.

Σε μια έβδομη φάση, που ανάγεται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, κατασκευάστηκε στα λείψανα της οικίας μία άλλη οικία, η οποία χρησιμοποιήθηκε με πολλές μετασκευές μέχρι τα νεότερα χρόνια.

Τέλος σε μια όγδοη φάση, που τοποθετείται στα νεότερα χρόνια (16ος-17ος αι.), χρονολογούνται από τα ευρήματα που περιείχαν (αγγεία της Τουρκοκρατίας, γυάλινα σκεύη με γραπτή διακόσμηση) οι δύο βόθροι που ανασκάφηκαν στο κέντρο του οικοπέδου.

Τα κτίσματα καταχώθηκαν πλην της δεξαμενής, που διαλύθηκε.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

25. Βλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών δαπέδων της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1987, πίν. 225.

26. Ό.π., πίν. 55.

Οδός Επαμεινώνδα 8[27]

Στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκε ορθογώνια κιν-

στέρνα, χτισμένη σε χώρο ανάμεσα σε βράχους, οι οποίοι αντιστηρίζουν εξωτερικά την τοιχοδομία της. Οι εσωτερικές διαστάσεις της είναι 9,50x5,30 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος της 3,80 μ. Στο εσωτερικό της η τοιχοδομία ενισχύεται κατά διαστήματα με αντηρίδες. Είναι επιχρισμένη με δύο στρώματα υδραυλικού κονιάματος και στο κατώτερο στρώμα πακτώνονται όστρακα και τμήματα κεραμιδιών. Στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου της και σε επαφή με την εσωτερική παρειά του σώθηκαν λείψανα της κτιστής κλίμακας που επέτρεπε την κάθοδο στο εσωτερικό της. Ελάχιστα λείψανα της εξωτερικής κλίμακας σώθηκαν στο μέσον περίπου της βάσης του νότιου τοίχου. Το δάπεδο της κινστέρνας είναι στρωμένο με υδραυλικό κονίαμα. Για το άδειασμα της κινστέρνας και τον καθαρισμό της υπάρχει διαμπερής οπή, διαμ. 0,07 μ., στη βάση του νότιου τοίχου.

Με γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας η κινστέρνα διατηρήθηκε στον ακάλυπτο χώρο οικοδομής.

Οδός Ηροδότου 1[28]

Στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκε σύστημα αγωγών και φρεατίων, που χρονολογούνται πιθανότατα στα παλαιοχριστιανικά χρόνια (Πίν. 120 γ). Στη γωνία του οικοπέδου και στο πεζοδρόμιο βρέθηκαν τα λείψανα της τοιχοδομίας και της μαρμάρινης λεκάνης κρήνης μεταβυζαντινών χρόνων.

Με γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας οι αγωγοί διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Ιάσονος 1[29]

Στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκε μικρή ορθογώνια κινστέρνα παλαιοχριστιανικών χρόνων (Πίν. 121 α). Οι εσωτερικές διαστάσεις της είναι 2,02x3,45 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος της 1,40 μ. Η τοιχοδομία της είναι αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα και το εσωτερικό της είναι επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα, στο οποίο πακτώνονται τμήματα κεραμιδιών και πλίνθων. Το δάπεδό της είναι στρωμένο με πέντε σειρές πλίνθων. Η κάθοδος στο εσωτερικό της γινόταν από τη νότια πλευρά με πέτρες, που εξέχουν από την τοιχοδομία της. Η στέγασή της πιθανότατα ήταν καμαρωτή.

Με γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας έγινε μερική καθαίρεση του αρχαίου και κατάχωση του υπόλοιπου.

Οδός Ευριπίδου 17

Η σωστική ανασκαφή που έγινε στο παραπάνω οικόπεδο, με τη συνεργασία της ΙΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, έφερε στο φως οικοδομικά λείψανα από την ελληνιστική μέχρι και τη βυζαντινή εποχή (Σχέδ. 19· Πίν. 121 β).

Πρόκειται για κοσμικά κτίσματα, πιθανώς κατοικίες. Η μακρόχρονη χρήση του χώρου και η ως εκ τούτου ύπαρξη διαφόρων οικοδομικών φάσεων δεν επιτρέπει πάντοτε την ασφαλή ανάγνωση των δεδομένων. Εκτός από τις φάσεις των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων[30] έχουμε δύο φάσεις παλαιοχριστιανικής, μία πιθανώς όψιμης παλαιοχριστιανικής και μία πιθανώς βυζαντινής εποχής.

Ανασκάφηκαν 12 χώροι που ορίζονται κυρίως από τοίχους παλαιοχριστιανικών χρόνων και οψιμότερους. Οι παλαιοχριστιανικές φάσεις χρησιμοποιούν στη θεμελίωσή τους και οικοδομικά λείψανα παλαιότερων εποχών. Το οικόπεδο χωρίζεται σε δύο τμήματα από τον τοίχο 1, κατά τον άξονα ΒΔ.-ΝΑ. Η εντύπωση που δημιουργείται είναι ότι τα κτίσματα εκατέρωθεν του τοίχου αυτού δεν είχαν λειτουργική σχέση μεταξύ τους. Το σωζόμενο μήκος του τοίχου είναι 18, το πλάτος του 0,55-0,60 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του 2,50 μ.

Εξετάζοντας χωριστά κάθε χώρο έχουμε την εξής εικόνα:

Χώρος Ι. Αποκαλύφθηκε τμήμα του, διαστ. 5x1,50 μ., στρωμένο με χονδρό ψηφιδωτό.

Ο τοίχος 3, πλ. 0,50 και σωζ. ύψ. 1,15 μ., έχει τρεις φάσεις. Το κατώτερο τμήμα του, ύψ. 0,30 μ., είναι λασπόκτιστη αργολιθοδομή ελληνιστικής εποχής. Το υπόλοιπο του ύψους είναι αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα, επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα και έχει δύο φάσεις παλαιοχριστιανικής εποχής. Στη δεύτερη παλαιοχριστιανική φάση ανήκει το ψηφιδωτό δάπεδο και το μαρμάρινο κατώφλι, διαστ. 1,54x0,41x0,17 μ., του

27. Για την αναλυτική παρουσίαση της ανασκαφής βλ. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 271-287.

28. Ό.π.

29. Ό.π.

30. Η δημοσίευση θα γίνει από τη ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

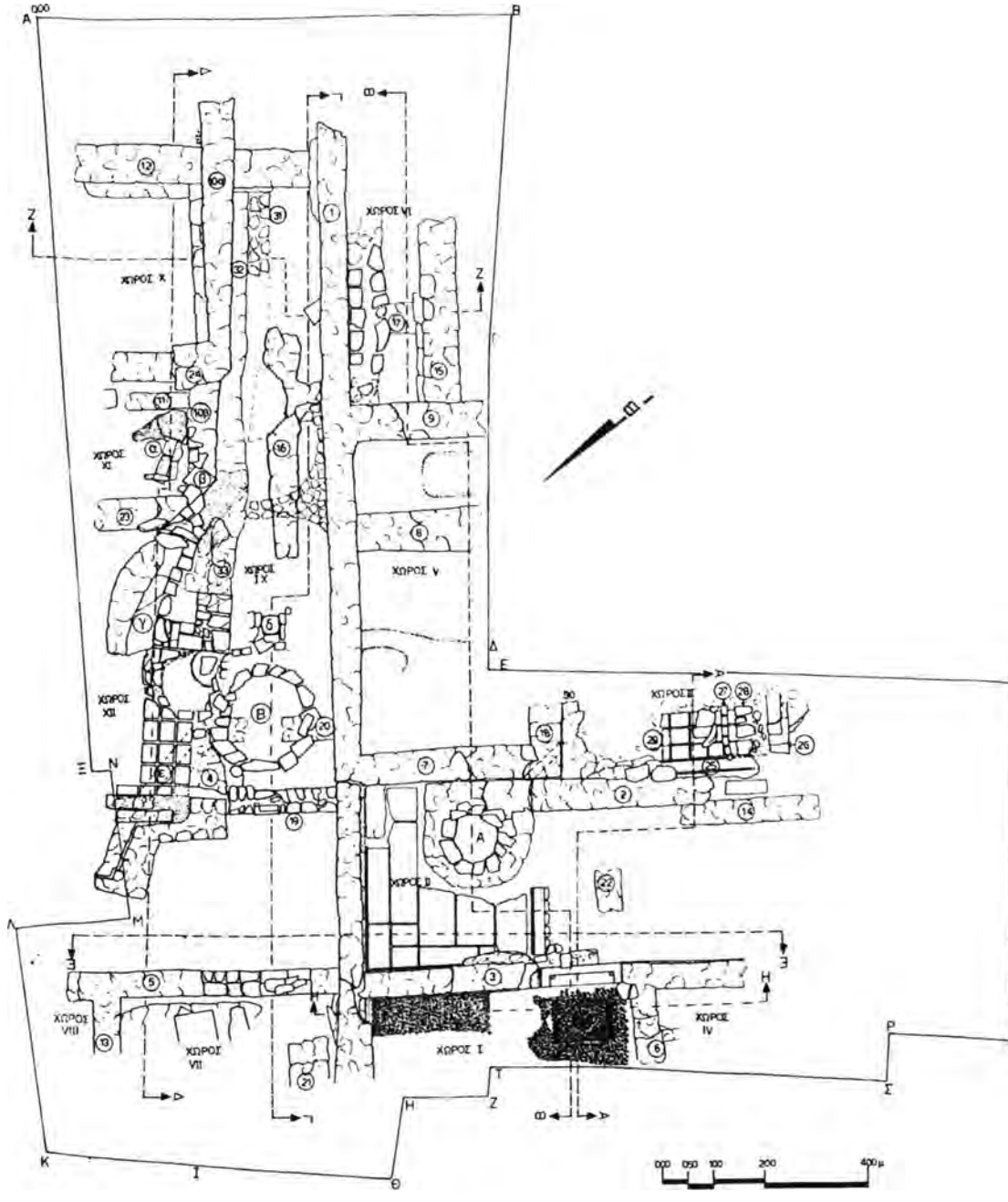

Σχέδ. 19. Θεσσαλονίκη. Οδός Ευριπίδου 17. Κάτοψη της ανασκαφής.

θυραίου ανοίγματος, που επέτρεπε την επικοινωνία μεταξύ των χώρων I και II.

Το ψηφιδωτό αποτελείται από λευκές και μαύρες ψηφίδες μέγ. μήκ. 0,05 μ. Στη νότια γωνία του χώρου δημιουργείται γεωμετρικό θέμα. Σε ορθογώνιο πλαίσιο, με μαύρο φόντο, διαστ. 1,15Χ0,85 μ., εγγράφεται ρόμβος με λευκές ψηφίδες, στο κέντρο του οποίου δημιουργείται κύκλος, διαμ. 0,40 μ., με μαύρες κυρίως ψηφίδες. Η υπόλοιπη έκταση του ψηφιδωτού, διαστ. 2,10Χ 0,70 μ., δεν έχει διακόσμηση, αλλά κατασκευαστικά διακρίνονται τρία ορθογώνια διάχωρα, διαστ. 0,79Χ0,67 και 0,75Χ0,70 μ., με λευκές ψηφίδες.

Κάτω από το ψηφιδωτό βρέθηκαν λείψανα ελληνιστικής τοιχοδομίας.

Χώρος ΙΙ. Αποκαλύφθηκε τμήμα του διαστ. 3,50x8,50 μ. Και εδώ ανιχνεύονται τρεις φάσεις αντίστοιχες με αυτές του χώρου Ι. Στη δεύτερη παλαιοχριστιανική φάση ανήκει το μαρμαρόστρωτο δάπεδο, που καταλαμβάνει το βορειοανατολικό τμήμα του χώρου, και τα λείψανα ορθομαρμάρωσης των τοίχων 1 και 3. Σε αυτή τη φάση ο χώρος εκτεινόταν προς τα ΝΑ., αλλά ο μεταγενέστερος τοίχος 7, μάλλον όψιμος παλαιοχριστιανικός, περιόρισε την έκτασή του.

Το δάπεδο αποτελείται από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες με υπόστρωμα από ασβεστοκονίαμα και μικρούς αργούς λίθους και ορίζεται στα ΝΔ. από μακρόστενη μαρμάρινη πλάκα. Το υπόλοιπο τμήμα του χώρου, ΝΔ. της μακρόστενης μαρμάρινης πλάκας, δεν φαίνεται να είχε μαρμάρινο δάπεδο, ούτε ορθομαρμάρωση. Τα ελάχιστα ασαφή λείψανα κονιάματος που διατηρούνται κοντά στον τοίχο 3 ίσως δηλώνουν την ύπαρξη δαπέδου από ασβεστοκονίαμα.

Σε μεταγενέστερη φάση, πιθανώς στην όψιμη παλαιοχριστιανική, το πλακόστρωτο δάπεδο καταστράφηκε τοπικά από την κατασκευή του αποθέτη Α, διαμ. 0,90-0,97 μ. Η τοιχοδομία του, αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα, πλ. 0,65 και ύψ. 1,40 μ., εξέχει κατά 0,25 μ. από την επιφάνεια της πλακόστρωσης. Στην ίδια φάση με τον αποθέτη φαίνεται να ανήκει και ο τοίχος 2, αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα, πλ. 0,63 και σωζ. ύψ. 0,45 μ. Οι τοίχοι 14 και 22, από λασπόκτιστη αργολιθοδομή, πλ. 0,47 και 0,50 μ. αντιστοίχως, είναι ελληνιστικής εποχής.

Χώρος ΙΙΙ. Αποκαλύφθηκε τμήμα του διαστ. 4x1 μ. Αρχικά, στη δεύτερη παλαιοχριστιανική φάση, ήταν ενιαίος με το χώρο ΙΙ. Οι τοίχοι 25, 26 και 29 αποτελούσαν τα όρια κτιστής δεξαμενής, διαστ. 1,65x0,58 μ., με μαρμαρόστρωτο δάπεδο και ορθομαρμάρωση. Στα ΝΑ. της δεξαμενής βρέθηκαν τα λείψανα δεύτερης δεξαμενής. Σε επόμενη φάση, πιθανώς όψιμη παλαιοχριστιανική, χωρίστηκε από το χώρο ΙΙ με τον τοίχο 2, καθαιρέθηκαν οι δεξαμενές και κατασκευάστηκε ±0,09 μ. ψηλότερα πλίνθινο δάπεδο με υπόστρωμα από κουρασάνι. Σε επαφή με τη νοτιοδυτική όψη του τοίχου 18, στο όριο του οικοπέδου, φάνηκαν τα λείψανα του τοίχου 30, πλ. 0,32 μ., που γώνιαζε κάθετα προχωρώντας προς τα ΝΔ. Σε επόμενη φάση ανήκουν ο τοίχος 28 και το τοιχάριο 27, που εδράζονται πάνω στο πλινθόστρωτο δάπεδο και σχηματίζουν αγωγό πλ. 0,13 μ.

Χώρος ΙV. Αποκαλύφθηκε τμήμα του, διαστ. 2,20x1,40 μ. Οι τοίχοι 3 και 6, πλ. 0,60 και 0,56 μ. και σωζ. ύψ. 0,80 και 0,75 μ. αντιστοίχως, έχουν τις ίδιες φάσεις με τους τοίχους του χώρου Ι.

Χώρος V. Αποκαλύφθηκε τμήμα του διαστ. 6,17x3,28 μ. Ο χώρος αυτός κατέστρεψε τη συνέχεια του χώρου ΙΙ προς τα ΝΑ. Οι τοίχοι 1, 7, 18 και 9, που ορίζουν το χώρο, είναι σύγχρονοι μεταξύ τους και ανήκουν πιθανώς στην όψιμη παλαιοχριστιανική εποχή. Ο τοίχος 1 εδώ είναι εξ ολοκλήρου από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα, σε αντίθεση με το τμήμα του στο χώρο ΙΙ, όπου έχει και λασπόκτιστη φάση. Η αλλαγή αυτή παρατηρείται στην ανατολική γωνία του χώρου ΙΙ, όπου φαίνεται αρμός που ορίζει τη διαφορά ανάμεσα στα δύο τμήματα. Οι τοίχοι 7, 18 και 9, πλ. 0,60 μ. και σωζ. ύψ. 1,20, 1,25 και 1,75 μ. αντιστοίχως, είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, εκτός από το κατώτερο τμήμα του 9, ύψ. 1,05 μ., που είναι λασπόκτιστο με σποραδική χρήση ασβεστοκονιάματος. Ο τοίχος 8, μέσα στο χώρο, είναι λασπόκτιστη αργολιθοδομή, πλ. 0,80 μ. και σωζ. ύψ. 0,18 μ.

Χώρος VI. Αποκαλύφθηκε τμήμα του διαστ. 2,70x5,30 μ. Οι τοίχοι 1 και 9, που τον ορίζουν, ανήκουν στην ίδια φάση με αυτούς του προηγούμενου χώρου. Μέσα στο χώρο αποκαλύφθηκαν οι παλαιότεροι τοίχοι 15 και 17, πλ. 0,60 και 0,57 μ., αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα και λασπόκτιστη αργολιθοδομή αντιστοίχως.

Χώροι VII και VIII. Αποκαλύφθηκε τμήμα του πρώτου, διαστ. 4,20x1 μ., και η νότια γωνία του δεύτερου. Ανήκουν πιθανότατα σε κτίριο ρωμαϊκών χρόνων.

Οι τοίχοι 5 και 13, πλ. 0,51 μ. και σωζ. ύψ. 1,15 μ., αποτελούνται από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα, εκτός από τα πλινθόκτιστα τμήματα εκατέρωθεν του θυραίου ανοίγματος, μήκ. 1,07 μ., που δημιουργείται στον τοίχο 5. Το άνοιγμα αυτό σε επόμενη φάση φράχτηκε με λασπόκτιστη αργολιθοπλινθοδομή.

Στο χώρο VII, ψηλότερα από το ανώτερο σωζόμενο σημείο του τοίχου 5, αποκαλύφθηκε ο τοίχος 21, λασπόκτιστη αργολιθοδομή, πιθανώς βυζαντινών χρόνων, πλ. 0,80 και σωζ. ύψ. 0,40 μ.

Χώρος IX. Ορίζεται από τους τοίχους 5, 1, 12, 10α, 10β, 33 και 4. Μάλλον αποτελούσε το χώρο πρόσβασης στους χώρους VII και VIII.

Σε τομές που έγιναν αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι 19, 20, οι τοιχοδομίες 31, 32, που ανήκουν σε παλαιότερες της παλαιοχριστιανικής φάσεις, όπως και ο τοίχος 12.

Σε παλαιοχριστιανική μάλλον φάση ανήκει ο αγωγός δ, πλ. 0,27 και ύψ. 0,12 μ., χτισμένος με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, με πλινθόστρωτο πυθμένα και στεγασμένος με λίθινες πλάκες.

Σε επόμενη φάση ανήκει ο αποθέτης Β, διαμ. 1,55 και σωζ. ύψ. 0,60 μ. Η τοιχοδομία του, πλ. ±0,25 μ., είναι λασπόκτιστη αργολιθοδομή.

Χώρος Χ. Αποκαλύφθηκε τμήμα του, διαστ. 3,20x3 μ. Σε παλαιοχριστιανική πιθανώς φάση ανήκει το επάνω τμήμα του τοίχου 10α, ύψ. ±0,55 μ. και πλ. 0,55-0,70 μ. από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα. Στην ίδια φάση ανήκει και ο τοίχος 24, με ίδια τοιχοδομία, πλ. 0,80 μ.

Η κάτω φάση του 10α και ο τοίχος 12, από λασπόκτιστη αργολιθοδομή, ανήκουν σε παλαιότερες φάσεις.

Χώρος ΧΙ. Αποκαλύφθηκε τμήμα του, διαστ. 2,25x 2,20 μ., που ορίζεται από τους τοίχους 24, 10β, 23. Η εικόνα που έχουμε είναι ασαφής.

Ο αγωγός α, πλ. 0,15 και ύψ. 0,095 μ., πλινθόκτιστος με ασβεστοκονίαμα, ανήκει πιθανώς στην πρώτη παλαιοχριστιανική φάση.

Σε επόμενη φάση ανήκουν οι τοίχοι 11, 10β, 23, από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα, πλ. 0,47, 0,55 και 0,70 μ. αντιστοίχως και σωζ. ύψ. 0,10-0,30 μ. Μεταξύ των τοίχων 11 και 23 υπάρχει στρώση ασβεστοκονιάματος, πιθανώς σύγχρονη του αγωγού α. Στην ίδια πιθανώς φάση ανήκει και ο αγωγός β, πλ. 0,28 και ύψ. 0,07 μ., από τον οποίο σώζεται μία πλίνθος του πυθμένα του.

Χώρος ΧΙΙ. Αποκαλύφθηκε τμήμα του, διαστ. 5x2 μ., που ορίζεται από τους τοίχους 23, 33 και 4. Και εδώ η εικόνα είναι ασαφής.

Πιθανώς παλαιοχριστιανικής εποχής είναι οι τοίχοι του χώρου, το πλίνθινο δάπεδο δίπλα στον τοίχο 4 και τα λείψανα δαπέδου από υδραυλικό κονίαμα κάτω από τον αγωγό γ. Ο τοίχος 33, ύψ. 0,31 και πλ. 0,70-0,80 μ., αποτελείται από αργολιθοδομή, που το μισό του πλάτους της, προς το εσωτερικό του χώρου, είναι με ασβεστοκονίαμα και το εξωτερικό λασπόκτιστο. Ο τοίχος 4, από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα, πλ. 0,65-0,90 μ., γωνιάζει δύο φορές.

Σε επόμενη φάση ανήκουν οι αγωγοί γ, πλ. 0,15-0,46 και ύψ. ±0,35 μ., χτισμένος με αργολιθοπλινθοδομή και δάπεδο από πρασινωπές σχιστολιθικές πλάκες, και ε, που ίχνη του πυθμένα του, πλ. 0,22 μ., σώζονται στο πλίνθινο δάπεδο.

Η ανασκαφή έδωσε πλήθος οστράκων ελληνιστικής μέχρι και μεταβυζαντινής εποχής και 24 νομίσματα, τα περισσότερα αδιάγνωστα, δύο ρωμαϊκά, δύο παλαιοχριστιανικά και ένα μεσοβυζαντινό.

Με γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου αποφασίστηκε η καθαίρεση των αρχαίων για να καταστεί δυνατή η ανέγερση οικοδομής.

Οδός Ολυμπιάδος 115

Στο παραπάνω οικόπεδο ανασκάφηκαν τα εξής λείψανα αρχαίων κτισμάτων:

1) Δάπεδο κινστέρνας. Σώζεται τμήμα του, διαστ. 1,30-x1,10 μ., με μικρή μαρμάρινη λεκάνη, εξωτ. διαμ. 0,25 και βάθ. 0,08 μ., πακτωμένη στο πάχος του. 2) Δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα, που πιθανότατα ανήκει σε κινστέρνα. Σώζεται τμήμα, διαστ. 4,80x4 μ. 3) Τετράπλευρο κτίσμα. Εδράζεται στο ανώμαλο χείλος ακανόνιστης φυσικής κοιλότητας στο βράχο. Η λειτουργία του πιθανώς είχε σχέση με νερό. Οι διαστάσεις του είναι 2x2,20 μ. Η τοιχοδομία του αποτελείται από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος της είναι 0,60 και το πλάτος της 0,55-0,65 μ. 4) Αγωγός. Σώζονται δύο τμήματα, μήκ. 1,60 και 4,90 μ. Το βάθος του είναι 0,22 και το πλάτος 0,11-0,14 μ. Είναι χτισμένος με αργολιθοπλινθοδομή και ασβεστοκονίαμα, επιχρισμένος με υδραυλικό κονίαμα και έχει πλινθόστρωτο πυθμένα. 5) Βυζαντινός τοίχος. Σώζεται σε μήκος 6, ύψος 1,30 και έχει πλάτος 0,75 μ. Η τοιχοδομία του είναι λασπόκτιστη αργολιθοπλινθοδομή. Εδράζεται ψηλότερα από τα υπόλοιπα κτίσματα.

Με γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας αποφασίστηκε η καθαίρεση των αρχαίων για να καταστεί δυνατή η ανέγερση οικοδομής.

Οδός Αριστίππου 12

Στο παραπάνω οικόπεδο ανασκάφηκαν φρεάτιο και αγωγός νερού που καταλήγει σε αυτό.

Το φρεάτιο, διαμ. 0,77 μ., σώζεται σε ύψος 0,93 μ. Η τοιχοδομία του, πλ. 0,30-0,44 μ., από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, είναι επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,01-0,025 μ. Σε ύψος 0,59 μ. από τον πυθμένα, που είναι στρωμένος με πρασινωπή σχιστόπλακα, εξέχει από την τοιχοδομία του βορειοδυτικού τμήματος του φρεατίου τριγωνική πλάκα, διαστ. 0,22x0,07 μ., για την κάθοδο σε αυτό.

Ο αγωγός, προερχόμενος από την Άνω Πόλη, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,80 μ., έχει ύψος 0,25 και πλάτος ±0,28 μ. και στην κατάληξή του στο φρεάτιο 0,23 μ. Η τοιχοδομία του, πλ. 0,30-0,35 μ., από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, είναι επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα. Η κάλυψή του γίνεται κυρίως με πρασινωπές σχιστόπλακες και τμήματα πλίνθων και ο πυθμένας του στρώνεται με πλίνθους, πλ. 0,26 μ., εκτός από την κατάληξή του, όπου υπάρχει σχιστόπλακα που εξέχει μέσα στο φρεάτιο σε ύψος 0,51 μ. από τον πυθμένα του. Σε ύψος 0,67 μ. από τον πυθμένα του φρεατίου και στο πάχος της τοιχοδομίας του σώζεται ο πυθμένας, η μία πλευρά και ίχνος της άλλης του αγωγού, που διοχέτευε το νερό προς την κάτω πόλη. Το

πλάτος του είναι 0,24 μ. στην εσωτερική και 0,22 μ. στην εξωτερική παρειά του φρεατίου και το σωζόμενο ύψος 0,13 μ. Σε μικρή απόσταση Α. του αγωγού, στο όριο του οικοπέδου, ερευνήθηκε μικρό τμήμα δεύτερου αγωγού μήκ. 0,20, ύψ. 0,16 και πλ. 0,16 μ. στο στρωμένο με σχιστόπλακα πυθμένα και 0,29 μ. επάνω. Ανάμεσα στους δύο αγωγούς σώζονται λείψανα τοιχοδομίας. Στο μέσον περίπου του βορειοδυτικού ορίου του οικοπέδου φάνηκαν ελάχιστα λείψανα πλινθόκτιστης τοιχοδομίας, πιθανώς από αγωγό. Η μόνη χρονολογική ένδειξη είναι όστρακο υστεροβυζαντινών χρόνων, που βρέθηκε κοντά στους αγωγούς.

Τα ευρήματα διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Πρ. Κορομηλά 11

Στη δυτική γωνία του παραπάνω οικοπέδου ανασκάφηκε τμήμα τοίχου ισχυρής κατασκευής που γωνιάζει, με το ένα σκέλος παράλληλο και το άλλο κάθετο προς την οδό Πρ. Κορομηλά.

Το παράλληλο προς την Πρ. Κορομηλά σκέλος, πλ. 1,65 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,20 μ. και το κάθετο, πλ. ±1,80 μ., σε μήκος 3,10 μ. Η αποκάλυψη του τοίχου έφτασε μέχρι το βάθος που έβγαιναν νερά, η στάθμη των οποίων εκατέρωθεν του τοίχου είχε υψομετρική διαφορά 0,30 μ., με χαμηλότερη αυτή προς την πλευρά της πόλης. Έτσι η όψη του τοίχου προς την πόλη φάνηκε σε ύψος 1,15 μ., ενώ προς τη θάλασσα 0,86 μ. Η τοιχοδομία του είναι αργολιθοδομή με ισχυρό κουρασάνι και σποραδική χρήση πλίνθων, κυρίως στην όψη του προς την πόλη. Η θέση, το πλάτος και το ισχυρό της κατασκευής του τοίχου συνηγορούν για την ταύτισή του με τμήμα του θαλάσσιου τείχους της Θεσσαλονίκης[31].

Με γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας αποφασίστηκε η μερική καθαίρεση του τείχους για να καταστεί δυνατή η ανέγερση οικοδομής.

Οδός Απολλωνιάδος 13[32]

Στο παραπάνω οικόπεδο ανασκάφηκε τμήμα του δυτικού παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης.

Ερευνήθηκαν δεκατέσσερις τάφοι 4ου-6ου αι., από τους οποίους δύο κιβωτιόσχημοι και οι υπόλοιποι καμαροσκεπείς. Όλοι οι τάφοι, λίγο ή πολύ, βρέθηκαν κατεστραμμένοι ως προς την ανωδομή τους, εκτός από έναν, που σωζόταν ακέραιος και αδιατάρακτος. Ένας άλλος τάφος διέσωζε σε αρκετά καλή κατάσταση τοιχογραφίες που αναπτύσσονται κυρίως στην καμάρα και στο τύμπανό της. Τα θέματα είναι σταυροί στο κέντρο των πλευρών με φυτά και πτηνά εκατέρωθεν. Παρόμοια θέματα, που σώθηκαν σε κακή κατάσταση, έχει και δεύτερος τάφος.

Πάνω στους τάφους χτίστηκε στον 6ο αι. κτίριο από το οποίο σώζονται δύο τοίχοι, υπολείμματα δαπέδων, μαρμαρόστρωτων σε πρώτη φάση και ψηφιδωτών σε δεύτερη, και έξι αγωγοί.

Στα μεταβυζαντινά χρόνια την περιοχή καταλάμβανε οθωμανικό νεκροταφείο, από το οποίο βρέθηκαν πέντε ελεύθερες ταφές, δύο τοίχοι και επιτύμβια μαρμάρινα μέλη.

Με γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Οδός Καλαποθάκη 3[33]

Στο παραπάνω οικόπεδο ανασκάφηκε μικρό τμήμα του θαλάσσιου τείχους της Θεσσαλονίκης (Πίν. 121 γ), μήκ. 2,60, πλ. 1,45 και σωζ. ύψ. 1,50 μ. από το επίπεδο που έβγαιναν νερά. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη αντηρίδας, μήκ. 1,05 και πλ. 0,87 μ., στην εσωτερική πλευρά του τείχους.

Με γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων το τείχος διατηρήθηκε ορατό στον ακάλυπτο χώρο οικοδομής.

Οικόπεδο Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

Κατά την κατασκευή αποχετευτικού αγωγού στην αυλή του Μουσείου εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν τρεις κεραμοσκεπείς και τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι υστερορωμαϊκών χρόνων. Έτσι το σύνολο των ανασκαφέντων τάφων στο οικόπεδο του Μουσείου ανήλθε στους 94[34].

Τα κυριότερα ευρήματα που έδωσαν οι τάφοι είναι

31. Για το θαλάσσιο τείχος βλ. Βυζαντινά 1975, σ. 291-334. Μακεδονικά ΙΕ΄ (1975), σ. 371-395.

32. Για την αναλυτική παρουσίαση της ανασκαφής βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 311-326.

33. Ό.π.

34. Για τις προηγούμενες ανασκαφικές έρευνες βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 381· 44 (1989): Χρονικά, σ. 346-352.

«θησαυρός» σαράντα χάλκινων νομισμάτων τέλους 3ου-αρχών 4ου αι., άλλα έξι χάλκινα νομίσματα, ένα χρυσό, δύο μολύβδινα και δύο σιδερένια δαχτυλίδια, ένα ζεύγος χρυσών ενωτίων, έξι πήλινα αγγεία και ένα γυάλινο.

Οδός Αποστόλου Παύλου 34 και Αθηνάς

Ήταν γνωστό ότι στην τοιχοδομία της οικίας στο παραπάνω οικόπεδο υπήρχε ενσωματωμένος βυζαντινός τοίχος[35]. Με την κατεδάφιση της οικίας και την ανασκαφή αποκαλύφθηκε στα όρια του οικοπέδου ο τοίχος, που γωνιάζει δύο φορές. Ο μεσαίος τοίχος έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και στη συνέχεια γωνιάζει στο βορειοδυτικό άκρο του σχεδόν σε ορθή γωνία προς τα ΒΑ. και στο νοτιοανατολικό ορθογώνια προς τα ΝΔ. (Σχέδ. 20). Το νοτιοανατολικό σκέλος και σε συνέχεια τμήμα 3,60 μ. του μεσαίου τοίχου σώζονται σε ύψος μέχρι και 2,59 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ενώ το υπόλοιπο του μεσαίου τοίχου και το βορειοδυτικό σκέλος σώζονται υπογείως.

Ο μεσαίος τοίχος είναι μήκ. 9,05 μ. στη νοτιοδυτική όψη του και πλ. 0,83 μ. Σε αυτή την όψη δημιουργούνται στο πάχος του δύο κόγχες κυκλικές, χορδής 0,79 μ. και απόστασης της χορδής από την κορυφή της περιφέρειας 0,26 μ. Η πρώτη κόγχη ανοίγεται σε απόσταση 1 μ. από το βορειοδυτικό άκρο του τοίχου και η δεύτερη 3,73 μ. από το ίδιο σημείο. Στη βορειοανατολική όψη του τοίχου δημιουργούνται τρεις αντηρίδες και στα τμήματα αυτά το πάχος του είναι 1 μ. Η πρώτη από ΝΑ. αντηρίδα έχει πλάτος 1,37 μ., η δεύτερη, σε απόσταση 2,37 μ. από την πρώτη, 0,83 μ. και η τρίτη, σε απόσταση 2,40 μ. από τη δεύτερη, 0,88 μ. Μεταξύ των δύο πρώτων αντηρίδων δημιουργείται στον τοίχο θυραίο άνοιγμα, πλ. 1 μ. Η τοιχοδομία είναι πλινθοπερίκλειστη αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα, ενισχυμένη με ξυλοδεσιά, από την οποία εντοπίστηκαν σε δύο σημεία οι θέσεις των τετράγωνης διατομής ξύλινων δοκών, κενές λόγω καταστροφής του ξύλου. Το ένα σημείο είναι στο θυραίο άνοιγμα, όπου δύο δοκοί, πλευράς 0,16 μ., είχαν τοποθετηθεί παράλληλα και κατά μήκος του τοίχου σε απόσταση 0,12 μ. η καθεμία από την αντίστοιχη όψη του τοίχου και 0,30 μ. μεταξύ τους· η βορειοανατολική δοκός ανιχνεύθηκε σε μήκος ±1,60 μ. από τη βορειοδυτική παρειά του ανοίγματος. Στις δύο παρειές του ανοίγματος διαπιστώθηκε ότι πάνω στις κατά μήκος δοκούς πατούσαν εγκάρσια τοποθετημένες δοκοί, πλευράς 0,13 και μήκ. 0,62 μ. Το άλλο σημείο είναι στη μεσαία αντηρίδα, όπου εντοπίστηκε η θέση δοκού, πλευράς ±0,12 μ., ασύνδετης αλλά στο ίδιο επίπεδο με τις προηγούμενες.

Από το βορειοδυτικό σκέλος αποκαλύφθηκε μόνο η νοτιοανατολική όψη του, η οποία σε απόσταση 1,73 μ. από τη γωνία με το μεσαίο τοίχο κάνει ορθογώνια μικρή εσοχή και συνεχίζεται για ακόμη 4,30 μ. αλλάζοντας ελαφρά πορεία προς Α., ενώ στη συνέχεια ο τοίχος έχει καταστραφεί.

Το νοτιοανατολικό σκέλος, στο οποίο διακρίνονται νεότερες επεμβάσεις, έχει μήκος 2,13 μ. στη βορειοδυτική όψη του και πλάτος 0,62 μ. Η απομάκρυνση των νεότερων φάσεων κατά τις προβλεπόμενες στερεωτικές εργασίες θα αποκαλύψει τις αρχικές διαστάσεις του.

Χρονολογικά η μορφή της δομής του τοίχου μας παραπέμπει στα υστεροβυζαντινά χρόνια.

Με γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων ο τοίχος διατηρήθηκε ορατός ως προς το υπέργειο τμήμα του και σε κατάχωση ως προς το υπόλοιπο.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ

Οδός Χαβρίου (Ο.Τ. 81)

Στο παραπάνω οικόπεδο, ιδιοκτησίας Γ. Μακριδάκη, άρχισε η ανασκαφή στη βορειοανατολική γωνία του, όπου κατά την εκσκαφή είχε εμφανιστεί η άνω σωζόμενη επιφάνεια ενός τοίχου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε πλήρως ο τοίχος αυτός, πάχ. 0,65 μ., που είναι χτισμένος με αργολιθοδομή και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Σε απόσταση 6,70 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου ο τοίχος κάμπτεται προς Α. και σχηματίζει ορθή γωνία. Σε βάθος ±0,45 μ. αρχίζει η θεμελίωσή του, που προεξέχει από την κατακόρυφο κατά 0,10-0,15 μ. Η ανασκαφή που έγινε εσωτερικά του τοίχου δεν έδωσε στοιχεία.

Παράλληλα με τον τοίχο που προαναφέρθηκε και σε απόσταση 0,50-0,30 μ. αποκαλύφθηκε αγωγός. Είναι χτισμένος με αργολιθοδομή και έχει επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά από υδραυλικό κονίαμα. Το πλάτος

35. Γ. Βελένης, Γύρω από ένα κατεστραμμένο βυζαντινό κτίριο της Θεσσαλονίκης, Αμητός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, σ. 119-127, πίν. 7-10, όπου με βάση μια παλαιά φωτογραφία αναπτύσσεται μια υπόθεση σχετικά με τη μορφή και τη λειτουργία του συνόλου στο οποίο ανήκε ο τοίχος. Βέβαια η αδυναμία επέκτασης της ανασκαφικής έρευνάς μας μέσα στο δρόμο δεν επέτρεψε τη συλλογή των απαραίτητων στοιχείων, ωστόσο τα μέχρι στιγμής δεδομένα δεν επαλήθευσαν την υπόθεση, τουλάχιστον ως προς τη μορφή.

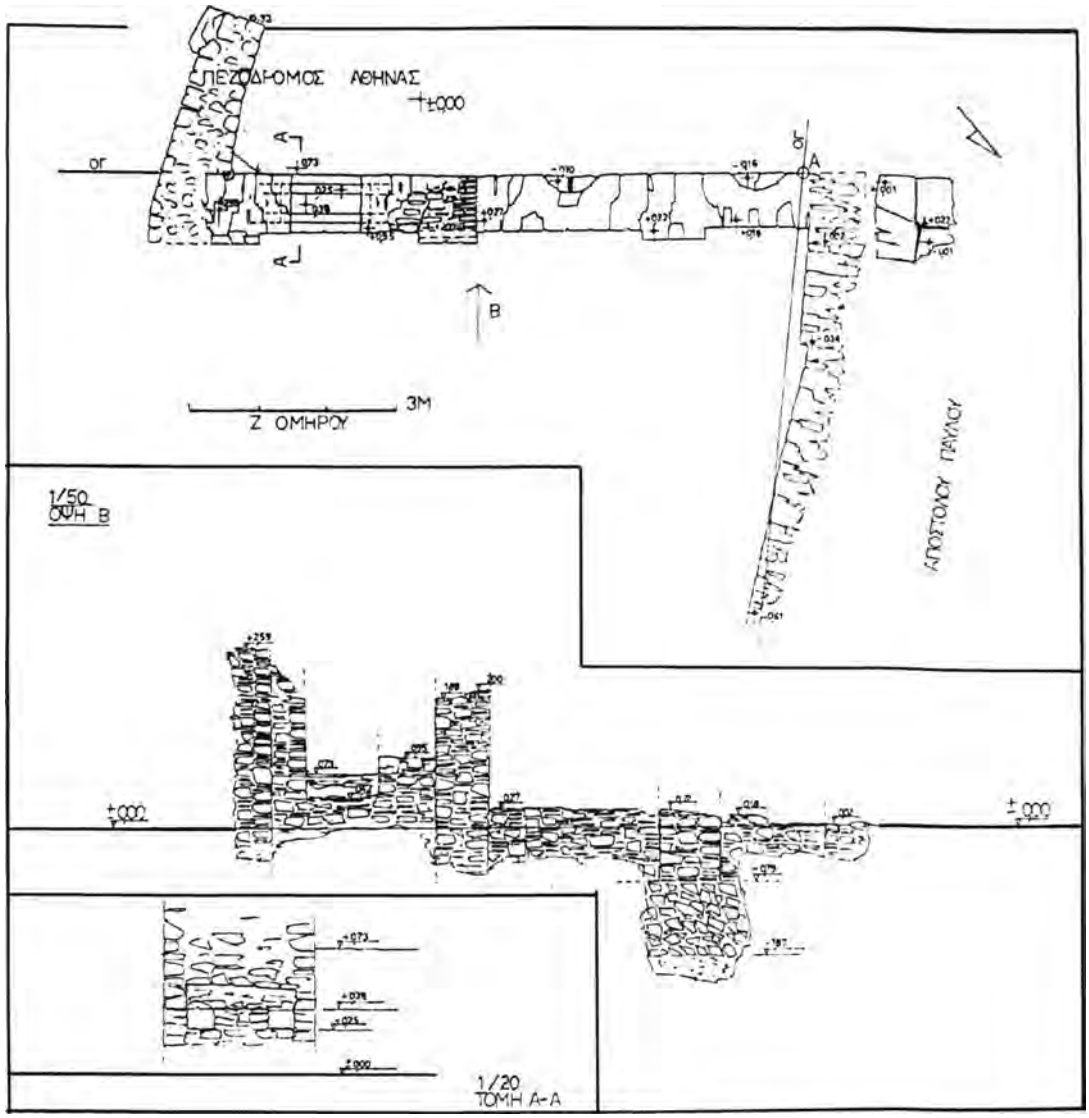

Σχέδ. 20. Θεσσαλονίκη. Οδός Αποστόλου Παύλου 34 και Αθηνάς. Κάτοψη και όψεις της ανασκαφής.

του αγωγού αυτού είναι ±0,30 μ. Το άνοιγμά του είναι 0,10-0,08 μ. και το βάθος του ±0,13 μ. Ο αγωγός διακόπτεται χωρίς να έχει κανονικό προς Ν. πέρας. Τα κτίσματα αυτά χρονολογούνται στα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Ανασκαφή βορείως Κοιμητηρίου Ευαγγελίστριας (ανατολικό νεκροταφείο)

Σε χώρο που ορίστηκε από το Δήμο Θεσσαλονίκης για την επέκταση του Παιδικού Σταθμού Άνω Πόλης, που στεγάζεται στο κτίριο που άλλοτε υπήρχε το Λυσσιατρείο, άρχισε η ανασκαφική έρευνα.

Σε απόσταση ±1 μ. νοτίως του αναλημματικού τοίχου του Παιδικού Σταθμού αποκαλύφθηκε συστάδα από πέντε καμαροσκεπείς τάφους διαστ. 1Χ2,20 μ. Οι τάφοι ήταν συλημένοι και γεμάτοι με χώμα. Ήταν επιχρισμένοι με υπόλευκο λεπτό κονίαμα. Σε όλους τους τάφους υπήρχαν από δύο προεξέχουσες σχιστολιθικές πλάκες, προσαρμοσμένες στην ανατολική και τη νότια πλευρά, που χρησίμευαν ως βαθμίδες καθόδου. Στον ένα τάφο διατηρούνται ίχνη ζωγραφικής.

Σε απόσταση 4 μ. δυτικά από τους τάφους αποκαλύφθηκε ένα σύστημα τριών αγωγών με κατεύθυνση από Β.-Ν. Από αυτούς οι δύο, διαστ. 0,15Χ0,16 μ., είναι επάλληλοι, χτισμένοι με ισχυρή αργολιθοδομή. Καλύ-

πτονται από σχιστολιθικές πλάκες διαφόρων διαστάσεων. Ο τρίτος αγωγός, εσωτ. διαστ. 0,15x0,23 μ., βαίνει παράλληλα με τους προηγούμενους, σε επαφή με αυτούς, και προχωρεί προς Ν., ενώ οι άλλοι δύο προχωρούν έως 12 μ. από τον αναλημματικό τοίχο του Παιδικού Σταθμού και απολήγουν σε φρεάτιο. Από το φρεάτιο αυτό εκκινεί ο άλλος αγωγός με μεγάλη κλίση προς Δ., αρίστης κατασκευής και διατήρησης, με επιμελή αργολιθοδομή, πλίνθινο δάπεδο και υδραυλικό κονίαμα στις εσωτερικές παρειές. Μέσα στους αγωγούς αυτούς βρέθηκαν πολλά παλαιοχριστιανικά όστρακα καθώς και όστρακα από μικρά ρωμαϊκά αγγεία και λίγα terra sigillata. Οι αγωγοί αυτοί πιθανώς χρησίμευαν για την παροχή του νερού στην πόλη.

Ανατολικά από τη συστάδα των τάφων που προαναφέρθηκε και σε επαφή προς αυτούς, διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοίχου πάχ. 0,75 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένου από αργολιθοδομή και ισχυρό υπόλευκο κονίαμα. Ο τοίχος αυτός παρακολουθήθηκε έως τα 20 μ., και σε τομές που κατά διαστήματα έγιναν διαπιστώθηκε ότι στη θεμελίωση του, πάνω στο βράχο, το πλάτος του μεγαλώνει κατά 0,20 μ. Σε απόσταση ±4 μ. ανατολικά από τον τοίχο που περιγράφηκε αποκαλύφθηκε ένας άλλος τοίχος ίδιου πλάτους, ο οποίος βαίνει παράλληλα με τον προηγούμενο, έτσι που να δημιουργείται ένας διάδρομος με κατεύθυνση Β.-Ν. Η επίχωση του διαδρόμου αυτού ήταν πολύ διαταραγμένη και αποτελούνταν από έντονα ίχνη φωτιάς, καμένα ξύλα, καρφιά στέγης καθώς και πολλά σπαράγματα τοιχογραφιών μεγάλα ή μικρότερα, τα περισσότερα πολύ μαυρισμένα, στα οποία διακρίνεται ανεικονική διακόσμηση, δηλαδή φυτικά κοσμήματα ή κυματοειδείς ταινίες πάνω σε έντονα χρωματισμένο κάμπο, άλλοτε κόκκινο στο χρώμα του κρασιού, άλλοτε υπόλευκο, άλλοτε υποκίτρινο ή λαχανί.

Ο διάδρομος αυτός είναι διαμορφωμένος σε δύο έως τώρα άνδηρα που καλύπτονταν από καλής διατήρησης ψηφιδωτό δάπεδο. Το πρώτο προς Β. άνδηρο κοσμείται από ένα κεντρικό θέμα από συνεχόμενους κύκλους που συμπλέκονται μεταξύ τους αλυσοειδώς με μορφή σηρικών τροχών. Τους κύκλους γεμίζουν διάφορα γεωμετρικά θέματα, όπως κόμβοι, κύκλοι με κόμβους στα τέσσερα σημεία της περιφέρειάς τους, σηρικοί τροχοί κ.ά. και μέσα στα καμπυλόπλευρα τετράγωνα που προκύπτουν από τη συμπλοκή των κύκλων υπάρχουν τετράγωνα με κόμβους στο κέντρο της κάθε πλευράς. Το κύριο θέμα του ψηφιδωτού περιβάλλεται από έξι πλαίσια. Με τη σειρά από έξω προς το κέντρο είναι: αστράγαλος, κυματιστές ταινίες λοξά και παρατακτικά τοποθετημένες, ξανά αστράγαλος, μαίανδρος, βαθμιδωτά τρίγωνα και κυματοειδής ταινία (Πίν. 121 δ).

Το δεύτερο προς Ν. άνδηρο καλύπτεται επίσης από ένα μεγάλο διάχωρο που αποτελείται από οκτάγωνα, τα οποία ενώνονται μεταξύ τους με σβάστικες. Τα οκτάγωνα γεμίζουν με ζώα, πουλιά και καλάθια με φρούτα τοποθετημένα κατά διαγώνιες σειρές. Τα ζώα είναι ταύροι, λιοντάρια κτλ. που τρέχουν. Στο λαιμό τους είναι δεμένες κόκκινες ταινίες που ανεμίζουν (Πίν. 121 ε).

Ως πλαίσιο του κυρίως ψηφιδωτού χρησιμοποιείται μια πλατιά ταινία που κοσμείται με ελλείψεις που συμπλέκονται αλυσοειδώς με τη μορφή σηρικών τροχών. Ο χώρος που δημιουργείται μεταξύ του κυρίως θέματος και του πλαισίου γεμίζει με ημιανθέμια. Η πλατιά αυτή ταινία πλαισιώνεται και από τις δύο πλευρές της με αστράγαλο και σπειρομαίανδρο.

Τα χρώματα που χρησιμοποιούνται είναι λευκό, υπόλευκο, μαύρο, κεραμιδί, στο χρώμα της ώχρας καθώς και ψηφίδες από υαλόμαζα, οι περισσότερες γαλαζοπράσινες, που είναι τοποθετημένες κυρίως στα μάτια και στο πτέρωμα των πουλιών. Οι λευκές ψηφίδες, όπως και οι μαύρες, είναι από μάρμαρο, ενώ οι υπόλοιπες είναι είτε από μαλακό ψαμμίτη είτε από κεραμίδι, γι' αυτό είναι πολύ εύθρυπτες.

Ο διάδρομος αυτός φαίνεται ότι προχωρεί προς Ν. Η ύπαρξη ανδήρων καθώς και το μεγάλο του μήκος δεν επιτρέπει να τον θεωρήσουμε ως νάρθηκα. Προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί το είδος και η χρήση του κτιρίου, ωστόσο η ανασκαφή συνεχίζεται και προς Ν. και προς Α., όπου άρχισε να αποκαλύπτεται κάποιο δάπεδο, αδιάγνωστο ακόμη.

ΕΛΛΗ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ

Ιερό της Ροτόντας

Η έρευνα στο χώρο του Ιερού της Ροτόντας συνεχίστηκε και είχε ως σκοπό τον εντοπισμό συμπληρωματικών στοιχείων της ανασκαφής του 1990[36], που θα χρησιμοποιηθούν στη μελέτη της διαμόρφωσης του Ιερού.

Από τα νέα στοιχεία που προέκυψαν διαπιστώνεται:

1. Η ύπαρξη παλαιότερου δαπέδου που βαίνει κάτω από το σύνθρονο και πρέπει να ήταν καλυμμένο με πλάκες, πιθανότατα μαρμάρου, των οποίων σώζονται ίχνη.

2. Η τοποθέτηση των τεσσάρων κιόνων του κιβωρίου της Αγίας Τράπεζας στο παλαιότερο αυτό δάπεδο έχει γίνει σε μεταγενέστερη περίοδο.

3. Η κατασκευή συνθρόνου, σε μια δεύτερη φάση

36. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 347-348.

οικοδομικών επεμβάσεων στο χώρο του Ιερού, που καλύπτει την κόγχη και που έφερε σκάλα στον άξονα.

4. Η ύπαρξη υποστρώματος νεότερου δαπέδου που κάλυπτε ολόκληρο το χώρο του Ιερού και στερέωνε την ορθομαρμάρωση του συνθρόνου του Ιερού, ενώ κάλυπτε μέρος των βάσεων των κιόνων του κιβωρίου.

5. Η σύγχρονη κατασκευή βάθρων για τα έδρανα των ιερέων, σχήματος παραλληλόγραμμου, που πλαισίωναν το σύνθρονο.

6. Οι φάσεις αυτές των δαπέδων του Ιερού, όπως και τα βάθρα και μέρος του συνθρόνου, καλύφθηκαν εν μέρει από τις επεμβάσεις των Τούρκων όταν το μνημείο μετά έγινε τζαμί.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής και βάσει των συμπερασμάτων της έγινε μελέτη διαμόρφωσης του χώρου του Ιερού από την Κ. Θεοχαρίδου· προβλέπεται ανάδειξη των αρχιτεκτονικών στοιχείων που αποκαλύφθηκαν με σκοπό την προβολή της παλαιοχριστιανικής φάσης.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Ασπροβάλτα

Ανασκαφή κοσμικού κτιρίου

Στη θέση «Καλέδες» της Κοινότητας Ασπροβάλτας η Εφορεία είχε εντοπίσει από παλιά και κηρύξει ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο «τείχος βυζαντινόν» (ΦΕΚ 635/τ. Β'/30-9-1969), τμήματα του οποίου κατεδαφίστηκαν το 1976 κατά τις εργασίες παράνομης εκχέρσωσης και οικοπεδοποίησης της περιοχής.

Πρόκειται για πεντάπλευρο περίβολο, με άνοιγμα εισόδου στο μέσον περίπου της μεσημβρινής πλευράς. Στο εσωτερικό, στη βόρεια και τη νότια πλευρά, υπάρχουν δύο κτιστές κλίμακες (Πίν. 122 α). Το σωζόμενο ύψος των τοίχων φθάνει μέχρι τα 4 μ. περίπου, ενώ το πάχος έως τα 1,70 μ. περίπου. Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή με ισχυρά λευκά κονιάματα, σποραδική χρήση πλίνθων και ζώνη με τρεις σειρές πλίνθων στις πλευρές όπου βρίσκονται οι κλίμακες. Ο περίβολος περικλείει έκταση 1.110 τ.μ. περίπου.

Το κτίριο ταυτίστηκε παλαιότερα με το ρωμαϊκό σταθμό Pennana της Εγνατίας οδού[37]. Όμως στο τυπικό του Γρηγορίου Πακουριανού (1083) για τη μονή της Θεοτόκου Πετριτζονιτίσσης αναφέρονται, μεταξύ των κτημάτων της μονής, και το ξενοδοχείον του Αγίου Νικολάου κοντά στο χωριό Πριλόγκιον[38] της αρχοντείας Στεφανιανών[39]. Το ξενοδοχείο τοποθετείται από ορισμένους ερευνητές στην περιοχή αυτή[40].

Με τα παραπάνω δεδομένα και προκειμένου να εξακριβωθεί η ταυτότητα του κτιρίου πραγματοποιήθηκε το 1992 καθαρισμός του κτιρίου από τη βλάστηση και μικρή σε διάρκεια ανασκαφική έρευνα. Σε ανασκαφική τομή που έγινε κοντά στη νότια κλίμακα του περιβόλου αποκαλύφθηκε κινστέρνα διαστ. 5,40x3,60 μ. και πάχ. τοίχων 0,50 μ. της οποίας το βάθος δεν αποκαλύφθηκε ακόμα. Μεταξύ της κινστέρνας και της νοτιοδυτικής γωνίας του περιβόλου βρέθηκε δάπεδο από σκληρό λευκό κονίαμα (Πίν. 122 β). Η ανασκαφή απέδωσε όστρακα από μαγειρικά σκεύη και αγγεία, ένα χερόμυλο, ενώ στο εσωτερικό της κινστέρνας βρέθηκε ανώνυμος follis του έτους 1060. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Γυναικόκαστρο

Το έργο της στερέωσης του βυζαντινού φρουρίου του Γυναικοκάστρου εντάχθηκε στις κοινοτικές πρωτοβουλίες του προγράμματος Interreg I για τα έτη 1991-1993. Επειδή η εκταμίευση των χρημάτων το 1991 έγινε στο τέλος του έτους, εποχή ακατάλληλη για οποιαδήποτε αναστηλωτική ή ανασκαφική εργασία στην περιοχή, περιοριστήκαμε στην αγορά μηχανολογικού εξοπλισμού, ο οποίος θα διευκόλυνε εφεξής τις εργασίες.

Με την έναρξη της ανασκαφικής περιόδου τον Ιούνιο του 1992 κατασκευάστηκε τροχιοδρομικό σύστημα με βαγονέτα αποκομιδής των μπάζων από το εσωτερικό της ακρόπολης και μεταφοράς των οικοδομικών υλικών και του νερού για τα αναστηλωτικά έργα. Με το σύστημα αυτό εξοικονομήθηκαν σημαντικά χρόνος και εργατικά χέρια που απασχολούνταν τα προηγούμενα χρόνια σε μεταφορές υλικών.

Οι ανασκαφικές και στερεωτικές εργασίες διήρκεσαν από τις 18 Ιουνίου έως τις 23 Οκτωβρίου του 1992.

Η ανασκαφή διενεργήθηκε στον πύργο της ακρόπολης, τόσο στο εσωτερικό του όσο και εξωτερικά περιμε-

37. Δωδώνη 15,1 (1986), σ. 69 κ.ε.

38. REB 42 (1984), σ. 5 κ.ε., σποραδικά.

39. Γ.Ι. Θεοχαρίδης, Κατεπανίκια της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 27 κ.ε.

40. P. Lemerle, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris 1977, σ. 179 κ.ε.

τρικά. Συγκεκριμένα: απελευθερώθηκε πλήρως το εσωτερικό της κινστέρνας από τα κρημνίσματα της ανωδομής του πύργου, που είχε καταρρεύσει. Η κινστέρνα καταλαμβάνει το δυτικό μισό του πύργου, έχει σχήμα ορθογώνιου παραλληλογράμμου, διαστ. 5Χ3,20 μ. και βάθος 4,90 μ. από τη γένεση της καμάρας, από όπου αρχίζει και το υδραυλικό κονίαμα. Είναι επικαλυμμένη με διπλό στρώμα υδραυλικού κονιάματος στο οποίο έχουν ενσωματωθεί όστρακα αγγείων. Στο δάπεδο της κινστέρνας, κάτω ακριβώς από τις απολήξεις των αγωγών εισροής των ομβρίων υδάτων, έχουν κατασκευαστεί δύο ορθογώνια παραλληλόγραμμα εξάρματα, διαστ. 0,35Χ0,20 και ύψ. 0,10 μ. κατασκευασμένα με σχιστόπλακες και καλυμμένα με υδραυλικό κονίαμα. Στη βάση του ανατολικού τοίχου της κινστέρνας ανοίγεται τοξωτό άνοιγμα που οδηγεί σε διπλανό αδιερεύνητο ακόμη χώρο. Στις επιχώσεις του εσωτερικού της κινστέρνας βρέθηκαν όστρακα άβαφης και εφυαλωμένης κεραμικής υστεροβυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, τμήμα χειρομύλου και μικροαντικείμενα.

Κατά την απομάκρυνση των μπάζων περιμετρικά του πύργου αποκαλύφθηκαν σε επαφή προς το νότιο τοίχο του πύργου, κοντά στη νοτιοανατολική του γωνία, πρόχειρες κατασκευές με τοίχους από ξερολιθιά και τρία επάλληλα δάπεδα. Στις επιχώσεις βρέθηκαν αιχμές βελών και καρφιών ενώ περισυνελέγη τμήμα τραχέος Ανδρονίκου ΙΙ (1282-1328).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Πύδνα Μακρυγιάλου

Αγροτεμάχιο 575

Στο παραπάνω αγροτεμάχιο ανασκάφηκε το διαστ. 8Χ4 μ. υπόκαυστο ενός βυζαντινού λουτρώνα, στον οποίο αναγνωρίζονται δύο οικοδομικές φάσεις, μια δεξαμενή στο δυτικό τοίχο του και δυτικότερα ένα μεγάλο οικοδόμημα με τρεις χώρους, υπόστεγο και αυλή, που ερμηνεύθηκε ως πανδοχείο. Επίσης, τοίχοι διαφόρων κτισμάτων, που καταστράφηκαν όλα από πυρκαγιά (Σχέδ. 21). Ένας «θησαυρός» δεκαπέντε τραχέων νομισμάτων, κρυμμένος στην τοιχοποιία ενός κτίσματος που κάηκε από φωτιά δυτικά του πανδοχείου, χρονολογεί την απόκρυψη και την πυρκαγιά το 1204-1205, με την άφιξη των Φράγκων. Η έκταση της πυρπόλησης του οικισμού, που διαπιστώθηκε τόσο μέσα στο φρούριο, στη θέση του επισκοπικού ναού, αλλά και κατά την έρευνα της δυτικής πύλης του[41], όπου εντοπίστηκε στρώμα πυράς ύψ. 0,50 μ., όσο και εξωτερικά του κάστρου στο αγροτεμάχιο 575, βεβαιώνει ότι οι κάτοικοι του Κίτρους προέβαλαν αντίσταση στους Φράγκους και ότι οι τελευταίοι το κατέλαβαν με έφοδο. Μετά την άλωση του φρουρίου και την πυρπόληση του επισκοπι-

41. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 349-350.

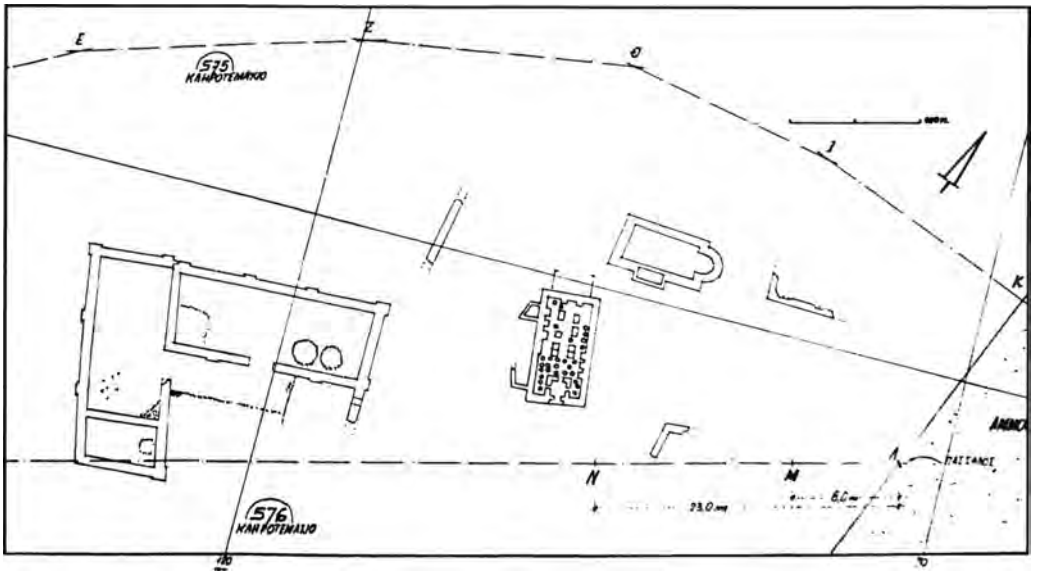

Σχέδ. 21. Αγροτεμάχιο 575 Πύδνας Μακρυγιάλου. Τοπογραφικό της ανασκαφής.

κού ναού κατασκευάστηκε στη νότια όχθη του ρέματος, ΒΑ. των ερειπίων του λουτρώνα, μικρός μονόχωρος κοιμητηριακός ναός διαστ. 5,70x2 μ., γύρω από τον οποίο ανασκάφηκε νεκροταφείο με λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς τάφους, κτερισμένους με γυάλινα βραχιόλια και δακτυλίδια. Ο ναός καταστράφηκε μέσα στο 13ο αι. από πλημμύρα του γειτονικού ρέματος και έκτοτε η χρήση του χώρου περιορίστηκε στην εγκατάσταση εργαστηρίων, κυρίως κεραμικής, όπως βεβαιώνουν οι δύο κεραμικοί κλίβανοι που ανασκάφηκαν στα ερείπια του πανδοχείου.

Στο νότιο τοίχο του ναού ανασκάφηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με προσκέφαλο, στην επίχωση του οποίου βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών από το ναό και νόμισμα Μανουήλ Κομνηνού Δούκα (1230-1237).

Τα ευρήματα διατηρούνται στο αγροτεμάχιο.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

Κάστρο Πλαταμώνα

Η ανασκαφική έρευνα στο Κάστρο του Πλαταμώνα συνεχίστηκε τον Ιούλιο του 1991 και τους θερινούς μήνες του 1992, παράλληλα με τις αναστηλωτικές εργασίες. Το 1991 διερευνήθηκαν σημεία στη βόρεια πλευρά του τείχους, που είχαν σκοπό τη διευκόλυνση της στερέωσης των τειχών. Εκεί είχε αρχίσει η ανασκαφική έρευνα ήδη το 1989 και είχαν εντοπιστεί τοίχοι κτιρίου, κοντά σε παραλληλόγραμμο άνοιγμα πηγαδιού διαστ. 1,72x1,30 μ. Η έρευνα είναι ιδιαίτερα δύσκολη γιατί οι τοίχοι είναι λασπόκτιστοι, και λιθοσωροί καλύπτουν το χώρο που ορίζουν.

Εντοπίστηκαν οι τοίχοι τεσσάρων κτισμάτων Β-Ε και ένα λιθόστρωτο Ζ, που πλαισιώνουν το στόμιο πηγαδιού Α. Το λιθόστρωτο πλ. 2,60 μ., βαίνει από Δ. προς Α. με αύλακα στο μέσο για την απορροή των νερών. Η νότια πλευρά του ορίζεται από τοίχο (μήκ. έως τώρα 5,45, πλ. 0,80, σωζ. ύψ. 0,67 μ.), λασπόκτιστο, με παραστάδα στο δυτικό άκρο, ενώ στη βόρεια υπάρχει αυλή με πατημένο χώμα, σε χαμηλότερο όμως κατά 0,20 μ. επίπεδο. Το λιθόστρωτο εντοπίστηκε σε μήκος 7 μ. στη νότια πλευρά του και 3 μ. στη βόρεια, όπου ο τοίχος σχηματίζει παραστάδα πλ. 0,70 μ.

Το κτίσμα Β βρίσκεται ΒΔ. του πηγαδιού, σε επαφή με το τείχος, το οποίο αποτελεί και το βόρειο τοίχο του. Ορίζει τη βόρεια πλευρά της αυλής και είναι ανυψωμένο από αυτή κατά 0,25 μ. Σκαλοπάτι γεφυρώνει την απόσταση. Το δάπεδο κάλυπτε το στρώμα καταστροφής των κεραμιδιών της στέγης. Οι τοίχοι, λασπόκτιστοι, πάχ. 0,70 μ., δεν έχουν αποκαλυφθεί τελείως, αλλά προς την πλευρά της αυλής το κτίσμα Β έχει τοίχο μήκ. 4,90 μ. Ο δυτικός τοίχος του κτίσματος Β ορίζει την ανατολική πλευρά του κτίσματος Γ και έχει άνοιγμα επικοινωνίας με την αυλή, πλ. 1,20 μ., με ασβεστόχτιστους λαμπάδες. Πλατύσκαλο που σχηματίζεται εμπρός από το άνοιγμα είναι καλυμμένο από πλακόστρωτο. Το μήκος του

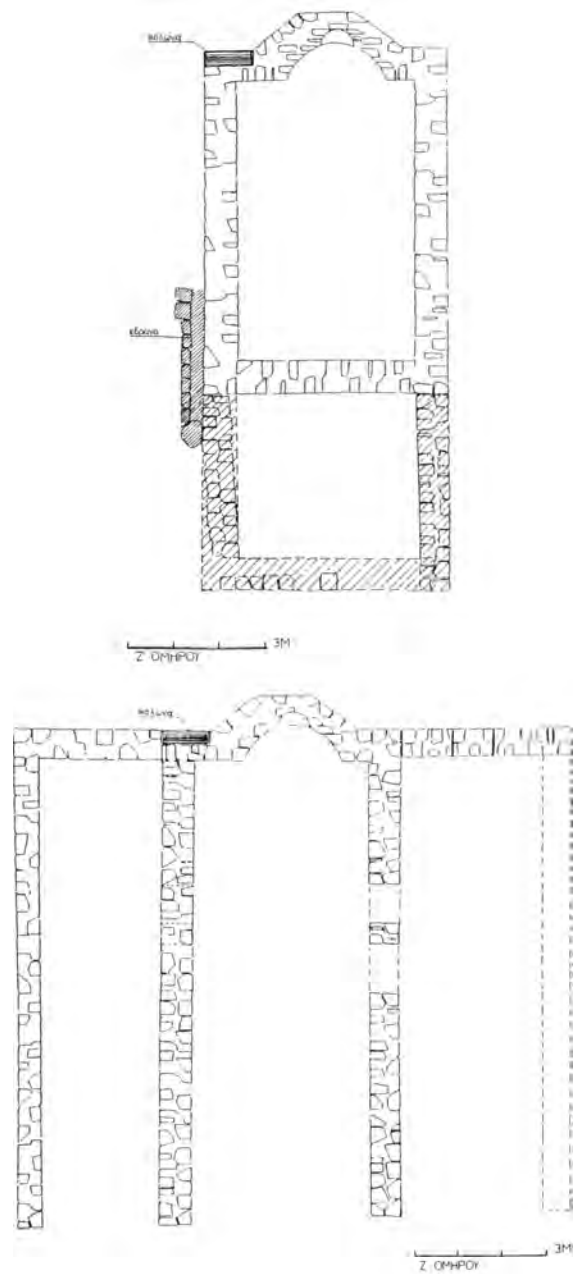

Σχέδ. 22-23. Κάστρο Πλαταμώνα. Αποτύπωση του ναού Α΄. 1η φάση και 2η φάση, αντίστοιχα.

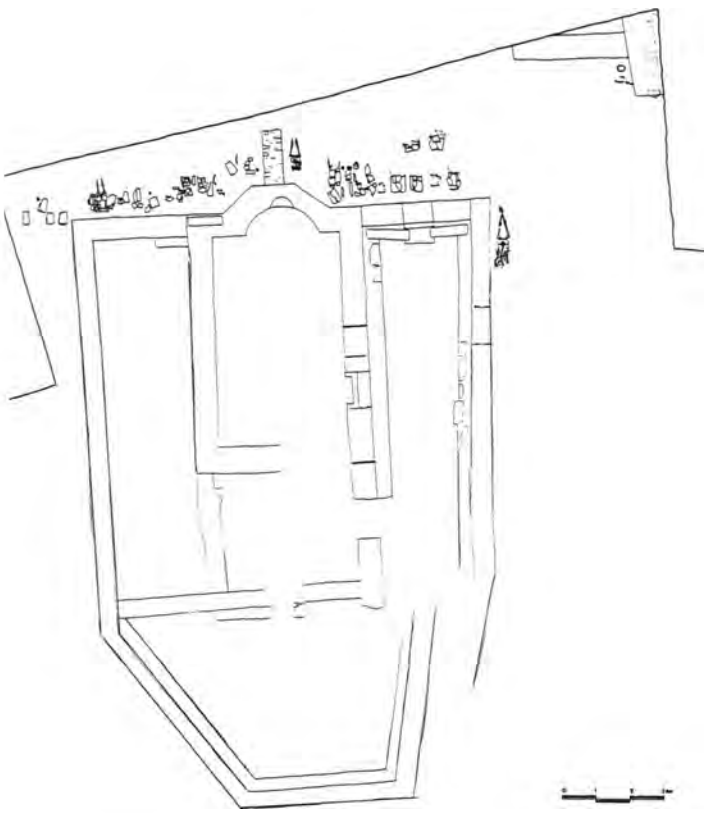

Σχέδ. 24. Κάστρο Πλαταμώνα. Ο ναός Α΄με την αποτύπωση του 1ου στρώματος των τάφων.

παραλληλόγραμμου αυτού κτίσματος εξακριβώθηκε ότι είναι 6 μ. και πιθανότατα ως βόρειος τοίχος θα χρησίμευε και πάλι το τείχος. Η έρευνα στο σημείο αυτό δεν έχει ολοκληρωθεί. Από τα ελάχιστα όμως κινητά ευρήματα υποθέτουμε ότι ο χώρος χρησίμευε ως εργαστήριο, ίσως σιδηρουργείο.

Ο χώρος Δ δεν είναι βέβαιο ότι ταυτίζεται με συγκεκριμένο δωμάτιο ή κτίριο. Περισσότερο ασφαλές είναι να χαρακτηριστεί προσωρινά ως χώρος επιμήκης (15 μ.), περιτειχισμένος από λασπόκτιστους και ασβεστόκτιστους περιβόλους, με άνοιγμα επικοινωνίας στη νοτιοανατολική γωνία. Δυτικά, με τοίχο μήκ. 2,5 μ., ίσως νεότατο, συνδέεται με το κτίσμα Ε. Το κτίσμα αυτό, παραλληλόγραμμου σχήματος με λασπόκτιστους τοίχους, έχει τις αναλογίες του κτιρίου Γ.

Το κτίριο Ε είναι λασπόκτιστο με αργούς λίθους και σπασμένες κεραμίδες. Έχει μικρές διαστάσεις, που ακόμη δεν έχουν εξακριβωθεί. Ο νότιος τοίχος του έχει μέχρι σήμερα εξωτερικό ύψος 1,54 μ.

Κινητά ευρήματα δεν υπάρχουν πολλά. Στο χώρο του λιθόστρωτου βρέθηκαν πολλά πλατυκέφαλα καρφιά στέγης, πυθμένας εφυαλωμένου αγγείου, καθώς και «μπάλα κανονιού» διαμ. 0,10 μ. Επίσης, στην «αυλή» βρέθηκαν θραύσματα από λίθινο πλαίσιο παραθύρου που πιθανώς ανήκει στα παρακείμενα κτίρια Β ή Γ.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε το 1992 με πολλαπλούς στόχους, που σκοπό είχαν τη συνέχιση της έρευνας στα δύο σημεία που την είχαμε ήδη αρχίσει τα προηγούμενα χρόνια, αλλά και τη διευκόλυνση της αναστηλωτικής έρευνας. Έτσι, εντοπίστηκαν παλαιότερες οικοδομικές φάσεις μεσοβυζαντινής εποχής του ναού Α΄, που ανασκάψαμε το 1989 και 1990 (Σχέδ. 22-23), καθώς και νεκροταφείο της υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου στην ανατολική πλευρά του ναού (Σχέδ. 24). Επίσης στον ανασκαφικό χώρο γύρω από το πηγάδι η συνέχιση της έρευνας αποκάλυψε ότι το κτίριο Β ήταν πιθανότατα χώρος κατοικίας, με δύο εστίες, όπου διασώθηκε ακουμπισμένο στον τοίχο πήλινο μαγειρικό σκεύος[42].

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ασπροβάλτα

Τον Οκτώβριο του 1992, ύστερα από πυρκαγιά που αποτέφρωσε θαμνώδη περιοχή βόρεια της τοποθεσίας «Καλέδες» της Κοινότητας Ασπροβάλτας, αποκαλύφθηκε σε λόφο βυζαντινό κάστρο μικρής έκτασης. Το κάστρο βρίσκεται σε απόσταση 500 μ. περίπου βόρεια του κοσμικού κτιρίου που ανασκάπτεται και ήλεγχε οπτικά την Εγνατία οδό και τη θάλασσα. Ο εξωτερικός περίβολος των τειχών έχει καταρρεύσει. Σε καλύτερη κατάσταση σώζονται μέρος της ακρόπολης και η κινστέρνα του κάστρου (Πίν. 122 γ).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

42. Αναλυτικότερη παρουσίαση των ευρημάτων της ανασκαφικής αυτής περιόδου έχει δημοσιευθεί στο ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 249-258.

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ. Η 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι στην εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ[1]

Αιανή

Η απαγόρευση, κατά το πρώτο εξάμηνο του 1992, και ο περιορισμός αργότερα στις προσλήψεις εποχικού προσωπικού, καθώς και η μειωμένη χρηματοδότηση από πλευράς της Νομαρχίας Κοζάνης, η οποία από την αρχή της έρευνάς μας στο νομό κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος της δαπάνης, είχαν ως αποτέλεσμα και φέτος τη μείωση της ανασκαφικής δραστηριότητας στην Αιανή. Έτσι, περιοριστήκαμε στον οριστικό ανασκαφικό έλεγχο ανάμεσα στους κτιστούς θαλαμωτούς τάφους, οι οποίοι πρόκειται να προστατευθούν με μόνιμο στέγαστρο, ώστε ο χώρος να διαμορφωθεί και να καταστεί επισκέψιμος. Ελέγχθηκαν οι χώροι μεταξύ των τάφων Β και Ε, ΣΤ και Ζ, Ι, Θ. Εντοπίστηκαν δύο ημιδιαλυμένες λακκοειδείς ταφές ελληνιστικών χρόνων με κτερίσματα πήλινο αρυτήρα, μακεδονικό αμφορέα και χάλκινο νόμισμα. Από τα μικροευρήματα κλασικών και αρχαϊκών χρόνων παρουσιάζει ενδιαφέρον, για την πρωιμότητά του, μικρό όστρακο κορινθιακού σκύφου με παράσταση προσώπου του α΄ τετάρτου του 6ου αι. π.Χ.

Στο δυτικό τμήμα της νεκρόπολης προσπαθήσαμε να εξαντλήσουμε ανασκαφικά το αρχαιολογικό στρώμα μέχρι το φυσικό στα τετράγωνα από το 37 μέχρι το 42 της τομής V και στα γειτνιάζοντα τετράγωνα από το 1 μέχρι το 6 της τομής IV, με στόχους την προετοιμασία του χώρου για μελλοντική ανάδειξη αλλά και την αναζήτηση οστράκων του μελαμβαφούς κανθάρου των αρχών του 5ου αι. π.Χ., με την εγχάρακτη επιγραφή */...] ΑΛΙΟΣ ΕΜΙ ΤΗΣ ΔΟΛΙΟ*, τμήματα του οποίου είχαν περισυλλεγεί κατά το 1990[2]. Πράγματι εντοπίστηκαν η λαβή και όστρακα του ίδιου κανθάρου αλλά όχι ενεπίγραφα. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε ούτε σε όλη την έκταση ούτε σε βάθος μέχρι το φυσικό χώμα, το επίπεδο του οποίου μάλιστα δεν γνωρίζουμε. Πάντως, φαίνεται να ξεπερνά τα 4 μ. από το σημερινό επίπεδο, όπως διαπιστώσαμε με μικρές τομές. Στο τετράγωνο 37 της τομής V αποκαλύφθηκε συστάδα κτερισμάτων, που είχαν διαφύγει της προσοχής των αρχαίων τυμβωρύχων (Πίν. 123 α). Πρόκειται για χάλκινο λέβητα πάνω σε σιδερένιο τρίποδα, χάλκινη οινοχόη και χάλκινη φιάλη μέσα σε χάλκινη λεκανίδα με λαβές που μιμούνται παλάμες στις προσφύσεις τους στο σώμα. Από τα μικροευρήματα ενδιαφέρουσα είναι η συλλογή τμημάτων ειδωλίων και ιδιαίτερα των κούρων και των γυναικείων μορφών με πόλο στο κεφάλι, τα οποία είναι από τα πρωιμότερα του χώρου.

Παράλληλα με την περιορισμένη ανασκαφή και μετά από ευγενή χορηγία της Τράπεζας Μακεδονίας-Θράκης προσπαθήσαμε με τη βοήθεια και την άμεση συνεργασία της συντηρήτριας Μαρίνας Λυκιαρδοπούλου να οργανώσουμε και να εξοπλίσουμε εργαστήριο συντήρησης στην Αιανή. Με τη συνεχή παραμονή της ίδιας και επιλεγμένης ομάδας φοιτητών του ΤΕΙ Συντηρητών κατά τους θερινούς μήνες στην Αιανή άρχισαν οι πρώτες εργασίες συντήρησης, ιδιαίτερα των μεταλλικών αντικειμένων, τα οποία έχουν και τις μεγαλύτερες ανάγκες λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής τους.

Στις 15 Ιουλίου 1992 έλαβε χώρα η επίσημη τελετή θεμελίωσης του μεγάλου και σύγχρονου Αρχαιολογικού Μουσείου στο οικόπεδο που παραχώρησε η Κοινότητα Αιανής, η οποία αναβαθμίστηκε σε δήμο για ιστορικούς λόγους.

Απιδέα

Μετά από έκτακτη χρηματοδότηση του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης πήραμε εντολή για ανασκαφική έρευνα στην Επαρχία Βοΐου. Σημειώνουμε ότι για την παραμελημένη αυτή περιοχή έχουμε προτείνει εφαρμογή ερευνητικού προγράμματος συστηματικής ιστορικής και αρχαιολογικής τοπογραφίας.

Επιλέξαμε τον αρχαιολογικό χώρο στη θέση Μπουφάρι της Κοινότητας Απιδέας, η οποία σήμερα ανήκει στο Δήμο Τσοτυλίου[3]. Η ανασκαφή άρχισε το Σεπτέμ-

1. Κατά το 1992 στο Νομό Κοζάνης εργάστηκαν σε μόνιμη βάση οι αρχαιολόγοι Γεωργία Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αρετή Χονδρογιάννη-Μετόκη, Χριστίνα Ζιώτα και Ευρυδίκη Κεφαλίδου. Πρόσφεραν επίσης γόνιμη συνεργασία οι αρχαιολόγοι Μαρία Βατάλη, Πασχάλης Φτάκας, Βασιλική Γκράτσιου και Αβραάμ Σεβήλογλου.

2. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 353-354. Ανασκαφή Αιανής 1990, ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 78-79, εικ. 21.

3. Για το χώρο βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 428-429, με προγενέ

βριο και συνεχίστηκε με διακοπές μέχρι το Νοέμβριο[4].

Αποκαλύφθηκε ορθογώνια κάτοψη οικοδομήματος με διαστάσεις 25x11 μ. περίπου. Έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και χωρίζεται με μεσοτοιχία σε δύο χώρους με αντίστοιχες εισόδους στα νότια. Οι τοίχοι, λασπόκτιστοι από αργές και γωνιασμένες πέτρες και σε σημεία τμήματα κεραμίδων, έχουν μεγάλο πλάτος, μέχρι 0,90 μ. Η είσοδος στον ανατολικό χώρο είναι μνημειακή, πλ. 4 μ., με τρεις βαθμίδες από λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση (Πίν. 123 β). Στο εσωτερικό υπάρχει ορθογώνια κατασκευή 6x6 μ. περίπου. Είναι μεταγενέστερη και εδράζεται πάνω στο στρώμα καταστροφής. Σε τομή στη βορειοανατολική γωνία διακρίναμε τρία στρώματα καταστροφής που προϋποθέτουν αντίστοιχες φάσεις. Η πρωιμότερη φάση, από τα λίγα προς το παρόν στιλπνά μελαμβαφή όστρακα, μπορεί να ενταχθεί στον 4ο αι. π.Χ., ενώ η μεταγενέστερη στο τέλος των ελληνιστικών και την αρχή των ρωμαϊκών χρόνων, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από ένα σύνολο ενδιαφερόντων ευρημάτων πάνω από το ανώτερο στρώμα καταστροφής: χάλκινο αγαλμάτιο Ηρακλή (Πίν. 123 γ), τμήματα μαρμάρινου αγαλματίου γυναικείου, που κρατά στην αριστερή παλάμη τρία μήλα, δύο τμήματα μητρών ειδωλίων, δύο θυμιατήρια από τερακότα και διάφορα άλλα ευρήματα, τα οποία βρέθηκαν ανακατεμένα πάνω και κάτω από ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα. Η είσοδος στο δυτικό χώρο, παρόμοιου πλάτους, είναι απλό άνοιγμα, που οδηγεί σε δάπεδο στρωμένο από μεγάλες λίθινες πλάκες (Πίν. 123 δ). Οι ταφές που υπήρχαν πάνω σε αυτές είναι πολύ μεταγενέστερες, ύστερων βυζαντινών χρόνων. Υπάρχει και εδώ στρώμα καταστροφής που δεν ξεσηκώσαμε. Πάνω από το στρώμα καταστροφής βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Αμφίπολης, ενώ από επιφανειακότερο στρώμα χάλκινο νόμισμα Αντιγόνου Γονατά. Τοίχος, που δεν αποκαλύφθηκε σε όλο του το μήκος, με κατεύθυνση Α.-Δ. και μικρό πλάτος, 0,50 μ., στο μέσον περίπου, ανήκει προφανώς σε δωμάτιο. Στην εσωτερική νοτιοδυτική γωνία τομή σε βάθος 1,50 μ. έφτασε μέχρι το στέρεο έδαφος και την αρχή της θεμελίωσης και έδωσε όστρακα σκυφιδίων που μπορούν να αναχθούν στο 2ο και τον 3ο αι. π.Χ.

Οι δύο αυτοί χώροι μπορούν να ερμηνευθούν ως δύο διπλανές κατοικίες, οι οποίες ανήκουν σε οργανωμένο οικιστικό κέντρο με πολεοδομικό σχεδιασμό. Η συνέχεια της ανασκαφής θα δώσει σημαντικά στοιχεία της χωροταξικής οργάνωσης των οικισμών της νότιας Ορεστίδας, στην οποία ανήκει ο χώρος, για ορισμένους από τους οποίους είμαστε βέβαιοι ότι ανήκουν στη βαθμίδα των πόλεων, ανατρέποντας την κοινά παραδεκτή άποψη των μελετητών για «κωμηδόν» κατοίκηση στην Άνω Μακεδονία. Άλλωστε η ανασκαφή στην Αιανή απέδειξε όχι μόνο την ύπαρξη οργανωμένων αστικών κέντρων με αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό σχεδιασμό σε πλατώματα και άνδηρα, υπαγορευμένο από τη γεωμορφολογία του ορεινού τοπίου, αλλά και την πρώιμη εμφάνισή τους από τα υστεροαρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Κρυόβρυση Κρανιδίων

Αρχαιότητες που χρονολογούνται από την πρώιμη νεολιθική έως και τους ιστορικούς χρόνους καλύπτονται από το 1975 και μετά από τα νερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα. Από τα μέχρι τώρα ευρήματα είναι σαφές πως κατά μήκος του Αλιάκμονα αναπτύχθηκε κατά την προϊστορική περίοδο ένα σημαντικό πολιτισμικό σύνολο, μεγάλο μέρος του οποίου καλύπτεται σήμερα από τη λίμνη. Η προϊστορική έρευνα που διεξάγεται στην περιοχή γίνεται κατά την περίοδο της μείωσης της στάθμης της λίμνης και αφορά τις θέσεις που εμφανίζονται τότε στην επιφάνεια, πολλές από τις οποίες, αν εξαιρέσει κανείς τα νεκροταφεία, έχουν καταστραφεί πλήρως[5].

Η φετινή πρώτη ανασκαφική έρευνα έγινε στον οικισμό που βρίσκεται στην Κρυόβρυση Κρανιδίων. Ανοίχτηκαν δύο μικρές τομές και διαπιστώθηκε και στις δύο πως οι αρχαιολογικές αποθέσεις έχουν διαλυθεί πλήρως από τα νερά της λίμνης. Αυτό που έχει απομείνει για

στερη βιβλιογραφία, και η ίδια, Από την Τοπογραφία της Επαρχίας Βοΐου, Απιδέα Τσοτυλίου, Συνέδριο προς τιμή του N. G. L. Hammond, Πεντάλοφος 1993 (υπό εκτύπωση).

4. Η ομαλή διεξαγωγή της ανασκαφής με ντόπιους ανειδίκευτους, αλλά πρόθυμους και ευαίσθητους εργάτες και εργάτριες, ο γοργός ρυθμός και η έκταση που έλαβε, ακόμη και η διεκπεραίωση πολλών γραφειοκρατικών διαδικασιών οφείλονται στον πολύτιμο συνεργάτη και συντηρητή Δαμιανό Πενογλίδη, στον οποίο οφείλεται επιπλέον και η διευκόλυνση των καθημερινών μετακινήσεων με τη διάθεση του δικού του αυτοκινήτου. Πολύτιμη στάθηκε επίσης η βοήθεια που πρόσφεραν ο Πρόεδρος και τα μέλη του Πολιτιστικού Συλλόγου «Η Λεβαία», ο Μενέλαος Παπατόλιος, ο αγροφύλακας Γιώργος Παπατόλιος, ο συνταξιούχος γραμματέας Θεόδωρος Τσαμπαρλής, ο θυμόσοφος Παναγιώτης Παπατόλιος και ο αιρετός Νομαρχιακός Σύμβουλος, αρχιτέκτων-μηχανικός, Κωνστ. Κοκόλης.

5. Για τα πρώτα συμπεράσματα της έρευνας στην περιοχή βλ. ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 105-119.

ανασκαφική έρευνα είναι ένας μεγάλος αριθμός λάκκων, των οποίων ο χαρακτήρας δεν στάθηκε δυνατό να διευκρινιστεί κατά τη φετινή έρευνα, και η αξιοποίηση του «επιφανειακού» υλικού που έχει προκύψει από τη διάλυση των αρχαιολογικών στρωμάτων του οικισμού.

Από το επιφανειακό υλικό μπορούμε να συμπεράνουμε πως η θέση κατοικήθηκε σε όλη σχεδόν τη νεολιθική περίοδο, και στην ύστερη εποχή του Χαλκού. Κατά την εποχή του Σιδήρου και τους γεωμετρικούς χρόνους χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο, ενώ ξανακατοικήθηκε στους ιστορικούς χρόνους (έχει περισυλλεγεί κεραμική ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι της εποχής του Σιδήρου, για την κατασκευή των οποίων έχουν χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση δουλεμένες πέτρες που αποδίδουν πολύ συνοπτικά την ανθρώπινη μορφή και οι οποίες αρχικά πρέπει να είχαν κατασκευαστεί ως επιτύμβιες στήλες πρωιμότερου νεκροταφείου (Πίν. 123 ε).

Κατά τη φετινή ερευνητική περίοδο στην περιοχή της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου εντοπίστηκε στην παραλίμνια περιοχή της Κοινότητας Αμυγδαλιάς προϊστορικός οικισμός, με κατοίκηση στη νεότερη νεολιθική και στην εποχή του Χαλκού[6].

ΑΡΕΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Πέλλα

Ανατολικό νεκροταφείο

Το καλοκαίρι του 1992 στις εργασίες διαπλάτυνσης του δημόσιου δρόμου Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού νεκροταφείου[7]. Οι τάφοι που ερευνήθηκαν βρίσκονται στη νότια παρειά χαμηλού λοφίσκου, όπου την περίοδο 1976-81 ανασκάφηκε τμήμα του ίδιου νεκροταφείου[8].

Σε έκταση 600 τ.μ. ανασκάφηκαν 47 κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευτοί στο φυσικό βράχο, 15 κεραμοσκεπείς και τέσσερις λαξευτοί θαλαμωτοί με ορθογώνιο άνοιγμα καθόδου και επιμήκη θάλαμο με ελαφρά καμαρωτή οροφή[9] (Πίν. 124 στ).

Όλοι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. και στο περιχείλωμα τη γνωστή πατούρα για τη στήριξη των ξύλινων σανίδων κάτω από τις πέτρινες καλυπτήριες πλάκες. Οι περισσότεροι τάφοι είναι απλά ορθογώνια λαξεύματα, υπάρχουν όμως και τάφοι με ορθογώνιες θήκες στο κέντρο του δαπέδου ή ορθογώνια λαξεύματα στις στενές πλευρές ή μικρά τετράγωνα λαξεύματα στις τέσσερις γωνίες για τη στήριξη των ποδιών νεκρικών κλινών.

Στο μέσο περίπου της ανασκαμμένης έκτασης αποκαλύφθηκε ορθογώνιος περίβολος και στο κέντρο του ο ασύλητος κιβωτιόσχημος τάφος νεαρού κοριτσιού, το όνομα της οποίας, *ΗΓΗΣΙΣΚΑ*, ήταν χαραγμένο σε μικρό φύλλο χρυσού, συνηθισμένο ταφικό έθιμο στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. στην Πέλλα.

Οι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι που ερευνήθηκαν βρίσκονται στην πλαγιά του λόφου. Δύο από αυτούς ανοίχτηκαν στο ανατολικό και το βόρειο τοίχωμα κιβωτιόσχημου τάφου, που χρησιμοποιήθηκε ως άνοιγμα καθόδου. Η είσοδος των τάφων αυτών, με ελαφρά τριγωνική ή τοξωτή την πάνω πλευρά της, ήταν φραγμένη με αργούς λίθους ή δουλεμένους σε β΄ χρήση.

Τα κτερίσματα των τάφων ήταν κυρίως πήλινα αγγεία (σκυφίδια, μυροδοχεία, οινοχοΐσκες, λυχνάρια), λίγα γυάλινα αγγεία, πολλά πήλινα ειδώλια (γυναικείες προτομές, ειδώλια Αφροδίτης, Ερώτων κτλ.). Τα μεταλλικά αντικείμενα ήταν περιορισμένα.

Οι τάφοι που ερευνήθηκαν χρονολογούνται από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. έως το β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

ΜΑΡΙΑ ΑΚΑΜΑΤΗ

Ακρόπολη - Ανάκτορο

Συνεχίστηκε η έρευνα στο μακρόστενο χώρο βόρεια του προπύλου και ανάμεσα στα κτίρια Ι και ΙΙ του Ανακτόρου. Το τμήμα αυτό ονομάσαμε τομέα ημικυκλίου,

6. Για περισσότερα στοιχεία για την πρώτη ανασκαφική περίοδο στη θέση Κρυόβρυση Κρανιδίων βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 35-43.

7. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 127-136.

8. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 261· 32 (1977): Χρονικά, σ. 214, 215· 33 (1978): Χρονικά, σ. 259· 34 (1979): Χρονικά, σ. 300· 35 (1980): Χρονικά, σ. 397 · 36 (1981): Χρονικά, σ. 319.

9. Ανάλογοι τάφοι ερευνήθηκαν το 1989 στο αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Απ. Χατζόπουλου, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Από τα νεκροταφεία της Πέλλας, ΑΕΜΘ 3 (1989), σ. 91 κ.ε.· επίσης, ΑΔ 44-46 (1989-1991): Μελέτες, σ. 73-152.

επειδή στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκε μια ευμεγέθης ημικυκλική κατασκευή[10] (Σχέδ. 1).

Προκειμένου να απαντηθούν ερωτήματα σχετικά με τη μορφή και τις προηγούμενες οικοδομικές φάσεις του χώρου που καταλάμβανε το ημικύκλιο, η έρευνα επεκτάθηκε στον περιβάλλοντα χώρο του ημικυκλίου. Δύο νέες τομές έγιναν και στο εσωτερικό του για την επιβεβαίωση των στοιχείων χρονολόγησης που προέκυψαν από την περυσινή τομή.

Ανατολικά το ημικύκλιο πλαισιώνεται από έναν ευθύγραμμο τοίχο με κατεύθυνση Β.-Ν. που εφάπτεται στο ημικύκλιο μόνο στην κορυφή του. Στο σημείο μάλιστα αυτό καμπυλώνεται ώστε να παρακολουθήσει για λίγο την καμπύλη του ημικυκλίου. Ακόμα, τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. βρέθηκε νότια του ημικυκλίου, ενώ ένα κόψιμο του βράχου της ίδιας κατεύθυνσης στα βόρεια πρέπει να ερμηνευθεί ως κοίτη θεμελίων της οποίας ο τοίχος λιθολογήθηκε. Γίνεται δηλαδή φανερό ότι το ημικύκλιο εγγραφόταν σε ορθογώνιο. Ο μακρόστενος χώρος βόρεια του προπύλου φαίνεται ότι χωριζόταν αρχικά σε 4 ή 5 ισοπλατείς με το πρόπυλο διαδοχικές αίθουσες. Δύο από τις βορειότερες αχρηστεύτηκαν αργότερα για να χωρέσει η νέα κατασκευή του ημικυκλίου.

Η ανασκαφή έφερε στο φως πλούσιο αρχιτεκτονικό υλικό το οποίο παρατήθηκε σαν άχρηστο κατά τη λιθολόγηση των τοίχων. Περισυνελέγησαν κομμάτια από κρηπίδες, από ιωνικό κιονόκρανο, από σφονδύλους

10. Αναφέρεται ως παλαιότερο ημικύκλιο, βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 296.

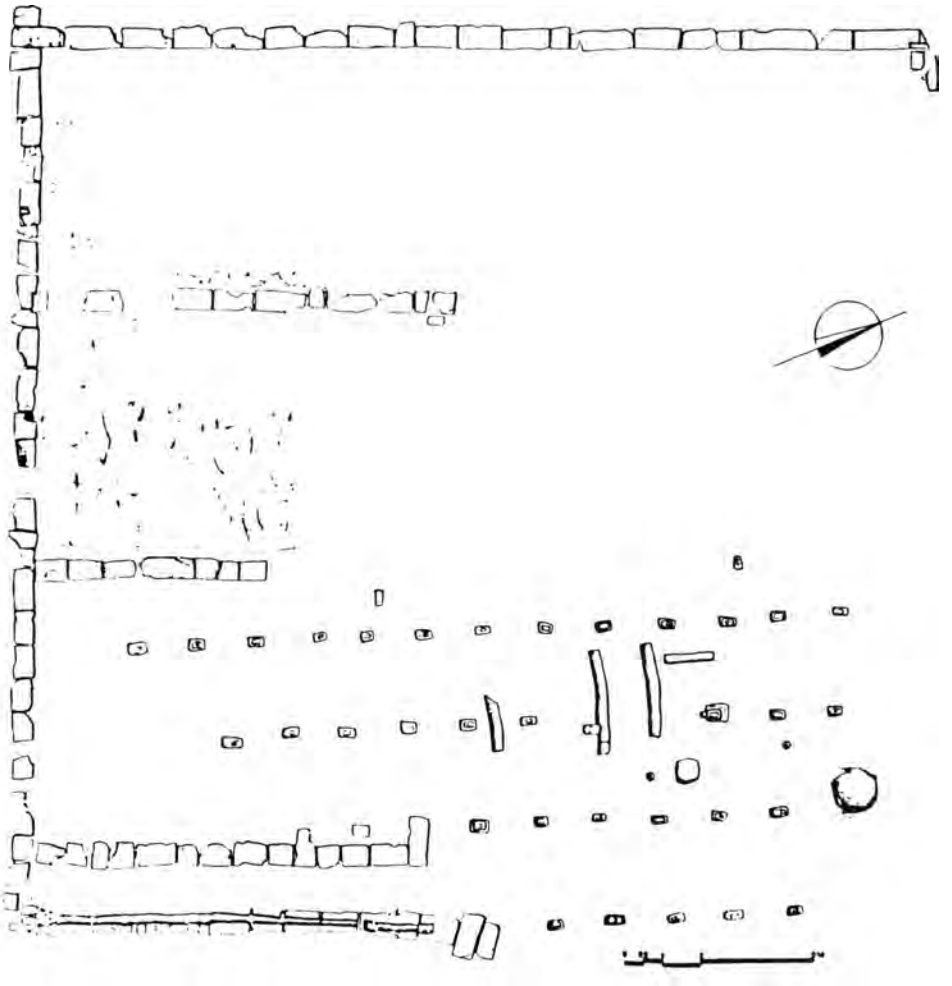

Σχέδ. 1. Πέλλα. Ακρόπολη-Ανάκτορο. Κάτοψη της ανασκαφής.

δωρικών και ιωνικών κιόνων αλλά και ημίεργων κιόνων. Όπως δείχνει η κεραμική των επιχώσεων, η λιθολόγηση έγινε στα μεταβυζαντινά χρόνια.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Γιαννιτσά

Νεολιθικός οικισμός

Συνεχίστηκε και κατά το έτος 1992 η σωστική ανασκαφική έρευνα στο νεολιθικό οικισμό των Γιαννιτσών Β, ο οποίος εκτείνεται στην περιοχή της «Παλιάς Αγοράς» στο νοτιοανατολικό άκρο της πόλης. Η σωστική τομή έγινε στο οικόπεδο του Χ. Στάχταρη στο νότιο τμήμα της νεολιθικής εγκατάστασης.

Στο οικόπεδο αυτό η τομή Ι (3,30x3,30 μ.) έγινε στη βάση μεγάλης τάφρου (10x10 μ.) και σε βάθος 3 μ.

Από τα πρώτα στρώματα αποκαλύφθηκαν υστεροβυζαντινές επιχώσεις με μεγάλες συγκεντρώσεις άβαφης κεραμικής, αλλά και ποσότητα οστράκων γραπτής κεραμικής και κεραμικής με εφυάλωση.

Στις επιχώσεις αυτές και σε διαφορετικά βάθη αποκαλύφθηκαν τρεις υστεροβυζαντινοί κλίβανοι με κυκλική κάτοψη (διαμ. 0,60, 1,45 και 1,20 μ.). Από τους κλιβάνους σωζόταν κυρίως ο θάλαμος θέρμανσης και ο πεσσίσκος στήριξης της εσχάρας.

Οι επιχώσεις της ΝΝΠ, που βρέθηκαν σε βάθος 4 μ., είχαν πάχος 0,70 μ. Από αυτές προέρχονται οι χαρακτηριστικές κατηγορίες της περιόδου: α) Εισαγμένη διμηνιακή κεραμική, β) μελανή/καστανή σε ερυθρό, γ) υποκίτρινη σε ερυθρό, δ) διακοσμημένη με στίλβωση σε μελανή ή υπόλευκη επιφάνεια. Οι μονόχρωμες κατηγορίες και τα επιμέρους χαρακτηριστικά της κεραμικής είναι κοινά με τις άλλες σύγχρονες θέσεις της περιοχής.

Οι επιχώσεις της ΑΝΠ που ακολουθούν φτάνουν μέχρι το βάθος των 5,20 μ. Από αυτές συγκεντρώθηκε: α) μονόχρωμη κεραμική σε καφέρυθρη καστανή, μελανή και υπόλευκη απόχρωση, β) γραπτή κεραμική (white on red), και γ) εμπίεστη. Τα αγγεία είναι κυρίως σφαιρικά με ενιαίο κωνικό λαιμό, ημισφαιρικά και ανοικτές χαμηλές φιάλες.

Στα νεολιθικά στρώματα βρέθηκε αριθμός λίθινων και οστέινων εργαλείων, σφονδύλια, καθώς και τμήματα ειδωλίων. Οστά και όστρεα διαφόρων ειδών και μεγεθών συγκεντρώθηκαν επίσης και αναμένουν ταξινόμηση και μελέτη[11].

Πενταπλάτανος

Η παράδοση από τον Δ. Ιωαννίδη συνόλου ελληνιστικών ευρημάτων (ΒΠ 5/1992) υπήρξε η αφορμή για να ξεκινήσει η έρευνα διθάλαμου υπόγειου λαξευτού τάφου, του οποίου η οροφή κατέπεσε κατά την καλλιέργεια του αγρού.

Στον τάφο οδηγούσε στενός επικλινής δρόμος, μήκ. 3,5 μ. και πλ. 1,5 μ.

Κατά μήκος του προθαλάμου υπήρχαν νεκρινές κλίνες· το ίδιο και στο θάλαμο με διάταξη Π.

Τα αντικείμενα των ταφών είχαν διαταραχθεί από τον ιδιοκτήτη, ο οποίος είχε εισέλθει στον τάφο, τα συγκέντρωσε και στη συνέχεια τα παρέδωσε στην Υπηρεσία. Άλλωστε υπήρξαν σχετικά περιορισμένα, όπως είναι γνωστό από άλλους παρόμοιους τάφους: δύο πυξίδες, πήλινο κυάθιο, δύο μελαμβαφή λυχνάρια, τρία μυροδοχεία και ένα τέταρτο που βρέθηκε στην ανασκαφή, τέσσερα πήλινα ειδώλια όρθιων ντυμένων γυναικών και ένα ειδώλιο πλαγγόνας. Επίσης κατά την ανασκαφή βρέθηκαν στον προθάλαμο δύο χάλκινα νομίσματα Φιλίππου Β΄ και Κασσάνδρου.

Με βάση τα ευρήματα ως περίοδος χρήσης του τάφου μπορεί να θεωρηθεί το διάστημα του 3ου-2ου αι. π.Χ.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Αρχοντικό

Σύμφωνα με την απόφαση ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α3/55558 Π.Ε./22-5-92 άρχισε η συστηματική έρευνα της τούμπας του Αρχοντικού Γιαννιτσών με συνεργασία της ΙΖ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (εκπρόσωποι Π. Χρυσοστόμου - Α. Χρυσοστόμου) και του τομέα προϊστορίας του ΑΠΘ (εκπρόσωποι οι αναπληρώτριες καθηγήτριες Κ. Παπανθίμου - Κ. Παπαστερίου).

Η ανασκαφή απλώθηκε σε τέσσερις τομείς, τόσο στην ψηλότερη νότια τούμπα, όσο και στην εκτεταμένη τράπεζα αμέσως βόρεια[12].

Στον τομέα Ι, στο βορειοδυτικό άκρο της τούμπας,

11. Αναλυτικότερα τα αποτελέσματα της ανασκαφής έχουν παρουσιαστεί από τον Παναγιώτη Χρυσοστόμου, που επέβλεψε τις εργασίες, ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 111 κ.ε.

12. Αναλυτικότερα τα συμπεράσματα της έρευνας έχουν παρουσιαστεί από τους ανασκαφείς σε δύο άρθρα του ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 151-175.

χαράχτηκε ανασκαφικό τετράγωνο 10x10 μ., που διακρίθηκε σε τέσσερις μικρότερες τομές. Στις τομές παρατηρήθηκαν οικιστικά λείψανα βυζαντινών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, ενώ διάφορα προϊστορικά ευρήματα (όστρακα matt painted, λίθινα εργαλεία) από την ανώτερη επίχωση του τετραγώνου φαίνεται ότι κύλισαν μέχρι εδώ από την κορυφή της τούμπας.

Στον τομέα ΙΙ, στη νότια πλευρά της τούμπας, χαράχτηκε μια στρωματογραφική τομή με σκοπό να μελετηθούν συνολικά οι επιχώσεις του οικισμού.

Στον τομέα ΙΙΙ, στη βορειοδυτική πλευρά της τράπεζας, δοκιμαστική τομή αποκάλυψε γωνία τοίχων ελληνιστικών χρόνων.

Τέλος, με βάση τις ενδείξεις της γεωφυσικής διασκόπησης[13], ξεκίνησαν δύο τομές στον τομέα ΙV, στον κεντρικό δηλαδή και επίπεδο χώρο της τράπεζας. Οι τομές, διαστ. 4x4 και 2x2 μ., παρουσίασαν την ίδια στρωματογραφία: αρχικά ένα στρώμα με λιγοστές επιχώσεις της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου και στη συνέχεια ένα δεύτερο του τέλους της εποχής του Σιδήρου με χάλκινα αντικείμενα, καθώς και κεραμική, κυρίως της γνωστής από τον Heurtley κατηγορίας matt painted D με σχήματα όπως οι αμφορείς, οι οπισθότμητες πρόχοι, οι οινοχόες και οι φιάλες με ανυψωμένη λαβή[14].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ

Έδεσσα - Ακρόπολη/ Άνω Πόλη

Γωνία των οδών Ηρώων Πολυτεχνείου - Πυθαγόρα (οικόπεδο Λιάντη, Ο.Τ. 124)

Στο παραπάνω οικόπεδο κατά την εκσκαφή θεμελίων εντοπίστηκαν τάφοι στην περιοχή του υστερορωμαϊκού νεκροταφείου της ακρόπολης της αρχαίας Έδεσσας, που είναι γνωστό από τις σωστικές ανασκαφές των τελευταίων χρόνων[15].

Οι τάφοι είχαν διανοιγεί στο λευκωπό βράχο σε βάθος 1,5-2 μ. από την παρακείμενη οδό Ηρώων Πολυτεχνείου. Πάνω από το στρώμα των τάφων υπήρχαν μόνο οι νεότερες αποθέσεις της Τουρκοκρατίας. Συνολικά εντοπίστηκαν πέντε τάφοι, από τους οποίους οι τρεις ήταν κιβωτιόσχημοι λαξευμένοι στο βράχο. Ο τέταρτος τάφος ήταν κεραμοσκεπής και ο πέμπτος αποτελούσε ένα συνδυασμό κιβωτιόσχημου και κεραμοσκεπούς. Οι τάφοι περιείχαν μεμονωμένες ή διπλές ταφές και μοναδικό κτέρισμα ένα χάλκινο κουδουνάκι-περίαπτο (ΑΚΕ 1196).

Έδεσσα - Κάτω Πόλη

Αγρόκτημα Κλησοχωρίου (περιοχή βόρειου νεκροταφείου)

Η επιδοτούμενη από την ΕΟΚ αναδιάρθρωση των δενδροκαλλιεργειών οδήγησε τους καλλιεργητές στην εκχέρσωση των αγρών και σε βαθιές αρόσεις, που είχαν ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό τάφων του βόρειου νεκροταφείου της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας, που εκτείνονταν κατά μήκος της Εγνατίας οδού.

Συγκεκριμένα συνεχίστηκε η ανασκαφή στον αγρό Π. Καρτώλη[16] (αριθ. αγροτ. 631) και ερευνήθηκαν, μαζί με τους περυσινούς, συνολικά 50 τάφοι, που χρονολογούνται από τα πρώιμα ελληνιστικά έως τα πρωτοβυζαντινά χρόνια[17]. Οι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι, λαξευμένοι στο βράχο και κεραμοσκεπείς. Με τα ευρήματά τους προσέφεραν ενδιαφέροντα στοιχεία για τη ζωή της πόλης στις παραπάνω περιόδους, τα έθιμα ταφής κτλ. Τάφοι ακόμη εντοπίστηκαν στον αγρό Ι. Ράικου (αριθ. αγροτ. 619) και από αυτούς ερευνήθηκαν 17. Η ανασκαφή άλλων 20 εξαιτίας των καιρικών συνθηκών αναβλήθηκε για το επόμενο έτος.

Επίσης στον αγρό Γ. Κετιτζίδη (αριθ. αγροτ. 656) κατά την τοποθέτηση ποτιστικού συστήματος εντοπίστηκε και ερευνήθηκε κτιστός τάφος, με μαρμάρινη επένδυση στα τοιχώματα, ο οποίος περιείχε διπλή ταφή γυναικών με το κεφάλι προς Δ. και πλούσια κτέριση από χρυσά κοσμήματα και αγγεία εισαγωγής. Από ένα χρυσό νόμισμα Ιουλιανού Α'[18], που είχε δοθεί ως χαρώνειος οβολός, ο τάφος χρονολογείται μετά το 248-285 μ.Χ.

13. Η γεωφυσική διασκόπηση έγινε σε συνεργασία με τον αναπληρωτή καθηγητή της Γεωφυσικής του Α.Π.Θ. Γρηγόρη Τσόκα.

14. W. A. Heurtley - R. W. Hutchinson, BSA 27 (1925-26), σ. 28 κ.ε. Επίσης τελευταία Μ. Τιβέριος, ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 322, εικ. 11.

15. ΑΔ 38 (1993): Χρονικά, σ. 299, υποσημ. 1.

16. Για τον αγρό και στο ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 301.

17. Οι ανασκαφικές αυτές εργασίες έχουν παρουσιαστεί και στο ΑΕΜΘ 6 (1992) σ. 185-193.

18. P. Webb, RIC V, II (1933), 579.

Δροσιά

Βιομηχανική περιοχή Έδεσσας (ύψωμα «Σαρατσίνα»)

Ανασκαφή νέου νεολιθικού οικισμού. Στη βιομηχανική περιοχή Έδεσσας κατά τις εργασίες έργων υποδομής στις 6 Ιουνίου 1992 ήρθαν στο φως όστρακα νεολιθικών αγγείων, λίθινα εργαλεία, καθώς και κομμάτια ψημένων πηλών. Κατόπιν τούτου κρίθηκε απαραίτητη η διενέργεια σωστικής ανασκαφής, η οποία και πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση από την ΕΤΒΑ, υπεύθυνη του έργου. Τις ανασκαφικές εργασίες επέβλεψε ο αρχαιολόγος Κώτσος Σταύρος[19]. Στο πρώτο στάδιο της έρευνας του χώρου, με μικρές τομές στην περιφέρεια, εντοπίστηκαν τα όρια του οικισμού και συγκεντρώθηκαν στοιχεία πολύτιμα για τη χρονολόγησή του. Το επόμενο στάδιο της έρευνας ήταν η περισυλλογή ευρημάτων από τον ήδη κατεστραμμένο χώρο, όπου διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός μισοκατεστραμμένου δαπέδου από ψημένο πηλό.

Χαράχθηκε τομή με διαστάσεις 12x4 μ. που κατά το ένα τρίτο της καταλάμβανε μη διαταραγμένη από τα μηχανήματα επιφάνεια, ενώ κατά τα δύο τρίτα της καταλάμβανε χώρο από τον οποίο είχαν αφαιρεθεί επιχώσεις βάθ. 1 μ. περίπου. Αφού απομακρύνθηκε το διαταραγμένο επιφανειακό στρώμα της επίχωσης, στα τετράγωνα Α και Β αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50 μ. δάπεδο οικίας κατασκευασμένο από πηλό, ο οποίος είχε ψηθεί. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκε μυλόπετρα στηριγμένη σε πρόχειρη κατασκευή από μικρές πέτρες.

Μεταξύ της μεγάλης ποσότητας των οστράκων που βρέθηκαν ξεχωρίζουν εκείνα που φέρουν διακόσμηση τύπου "barbotine". Επίσης, βρέθηκαν τρία τμήματα πήλινων ειδωλίων και μεγάλη ποσότητα λίθινων λειασμένων εργαλείων.

Από την προκαταρκτική μελέτη των ευρημάτων προκύπτει ότι ο οικισμός θα πρέπει να κατοικήθηκε κατά τη μέση νεολιθική περίοδο.

Ανασκαφή τύμβου. Βορειοανατολικά του νεολιθικού οικισμού, σε απόσταση 500 μ. περίπου και πάνω στο ίδιο ύψωμα, εντοπίστηκε μισοκατεστραμμένος τύμβος, του οποίου η διάμετρος δεν ξεπερνούσε τα 5,80 μ. και το ύψος το 1 μ.

Κατά την ανασκαφή του διαπιστώθηκε ότι περίβολος κυκλικής κάτοψης από άτακτα τοποθετημένες ακατέργαστες πέτρες όριζε τα όρια του τύμβου και συγχρόνως συγκρατούσε το συσσωρευμένο χώμα και τις πέτρες. Η διάμετρος του περιβόλου ήταν 4,80 μ. περίπου. Βρέθηκαν ενταφιασμένα τρία άτομα. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι πάνω στην αρχαία επιφάνεια του εδάφους, χωρίς να υπάρχει κάποια κατασκευή ή λάκκος. Από την ταφή Α σώθηκαν μόνο μέρος των οστών του κρανίου και λίγα δόντια. Οι ταφές Β και Γ ανήκουν σε ένα ενήλικο, με συνεσταλμένη στάση άτομο και ένα μικρής ηλικίας. Σε τρία σημεία εντοπίστηκαν ίχνη πυράς. Κτερίσματα δεν βρέθηκαν παρά μόνο λίγα όστρακα ενός χειροποίητου αγγείου. Λόγω της ανεπάρκειας ενδείξεων η χρονολόγηση του τύμβου μέχρι τώρα δεν είναι δυνατή.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

Κυψέλη

Λόγω της ελλιπούς χρηματοδότησης έγινε μικρής έκτασης και διάρκειας ανασκαφή στον αρχαιολογικό χώρο της Κυψέλης Ημαθίας. Κυρίως ολοκληρώθηκε η έρευνα στους χώρους που ανασκάφηκαν τα προηγούμενα χρόνια (1988-1991). Στον αγρό Τριανταφυλλίδη (αριθ. αγρ. 395) στο βόρειο πλάτωμα της τούμπας επεκτάθηκε η τομή στα δυτικά του οικοδομήματος του 1988. Στον αγρό Κορορέα (αριθ. αγρ. 390) στα ΝΔ. του «εργαστηρίου» που αποκαλύφθηκε το 1989 έγιναν αρκετές δοκιμαστικές τομές. Και στους δύο χώρους η έρευνα, όσο προχώρησε, δεν απέδωσε κάτι αξιόλογο εκτός από την κεραμική ελληνιστικών χρόνων.

ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΕΡΟΙΑΣ

Βεργίνα

Το 1992 ολοκληρώθηκε η σωστική ανασκαφή του αρχαίου νεκροταφείου στην περιοχή των εισόδων του κτιρίου προστασίας των βασιλικών τάφων της Βεργίνας που από το 1991 διενεργεί η ΙΖ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Συνολικά αποκαλύφθηκαν στο σημείο αυτό 30 ταφές των ύστερων κλασικών και

19. Σ. Κώτσος, Ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή Δροσιάς-Έδεσσας, ανακοίνωση στο Α΄ Πανελλήνιο Επιστημονικό Συμπόσιο: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Πρακτικά υπό έκδοση). ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 195-202.

των ελληνιστικών χρόνων[20].

Στο άμεσο περιβάλλον των βασιλικών τάφων, κατά μήκος της οδού Ρωμαίου, εντοπίστηκε σειρά ταφικών λάκκων οι οποίοι αποτυπώθηκαν αλλά δεν ανασκάφηκαν. Η σωστική ανασκαφή στο σημείο αυτό θα ολοκληρωθεί στα πλαίσια των εργασιών της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου.

Παράλληλα, στους λόφους που βρίσκονται στα ΝΔ. της Βεργίνας, περίπου 2 χλμ. από το αρχαίο ανάκτορο, ανασκάφηκε σε σωστική επέμβαση τμήμα αργολιθοδομικού κτιρίου με δάπεδα από κουρασάνι που παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις των ύστερων ελληνιστικών χρόνων[21]. Το κτίσμα αυτό αποτελεί τμήμα ευρύτερου συγκροτήματος που εκτείνεται στην κορυφή του λόφου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΤΤΑΡΙΔΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΟΥΣΑΣ

Κοπανός

Αρχαία Μίεζα

Στην περιοχή Κοπανού Λευκαδίων-Νάουσας, όπου πιθανώς τοποθετείται η αρχαία «Μίεζα»[22], σημαντική πόλη του μακεδονικού βασιλείου, διενεργήθηκαν φέτος ανασκαφικές έρευνες οι οποίες αποκάλυψαν κτίρια δημόσιου χαρακτήρα.

Έτσι μπορούμε να υποστηρίξουμε την άποψη ότι εντοπίστηκε το δημόσιο κέντρο της ελληνιστικής πόλης, το οποίο με τα καινούργια δεδομένα τοποθετείται στη θέση Μπελοβίνα Κοπανού[23]. Η περιοχή αυτή βρίσκεται στο χαμηλότερο άνδηρο των κλιτύων του Βερμίου, μακριά από το υψίπεδο όπου είναι χτισμένη η Νάουσα, μόλις 250 μ. δυτικά του σημερινού δρόμου που οδηγεί από τη Βέροια στη Σκύδρα[24].

Οι έως τώρα γνωστές αρχαιότητες στη θέση Μπαλτανέτο και στα Ισβόρια βρίσκονται περίπου 3 χλμ. προς ΝΔ., ενώ οι τέσσερις μακεδονικοί τάφοι 1 με 1,5 χλμ. περίπου ανατολικά και βόρεια. Όλα τα μνημεία αυτά πρέπει να τοποθετούνται έξω από τα όρια της αρχαίας πόλης. Σε αυτή την περιοχή, η οποία αποτελεί και τον πλουσιότερο οπωρώνα της Κεντρικής Μακεδονίας, η τεχνική εταιρεία ΕΛΚΑΤ κατασκευάζει υπόγειο αρδευτικό δίκτυο με στόχο την αποτελεσματικότερη άρδευση των αγροτεμαχίων. Κατά τις εκσκαφικές αυτές εργασίες αποκαλύφθηκαν σημαντικές αρχαιότητες, η συστηματική ανασκαφή των οποίων προγραμματίζεται για την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Αγρός Καβαλλάρη

Περί τα 100 μ. ΝΔ. από το οικοδόμημα του αγρού Δημητρίου αποκαλύφθηκε τμήμα άλλου κτιρίου, διαστ. μέχρι στιγμής 21x24 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. με μικρή μόνο απόκλιση. Εσωτερικά χωρίζεται σε τρεις ισοπλατείς χώρους από τους οποίους οι δύο ανατολικότεροι φαίνεται να περιορίζονται στο νότιο τμήμα του κτίσματος, δημιουργώντας δύο δωμάτια. Με τα περιορισμένα στοιχεία που έχουμε πιθανολογούμε την ύπαρξη κάποιου ανοικτού χώρου αμέσως βόρεια των δωματίων αυτών (Σχέδ. 2).

Δεν είναι εύκολο να προσδιορίσουμε τη χρήση του οικοδομήματος, μπορούμε όμως με τις υπάρχουσες ενδείξεις να τοποθετήσουμε την κατασκευή του στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια.

Στο ανατολικότερο τμήμα του, πάνω στον ισοπεδωμένο σε εκείνο το σημείο βράχο, αποκαλύφθηκαν τέσσερις παράλληλες σειρές μικρών ορθογώνιων λαξευμάτων ίσων περίπου διαστάσεων (0,45-0,50 μ.). Οι τέσσερις σειρές απέχουν η μία από την άλλη γύρω στα 2,10 έως 2,50 μ., ενώ το κάθε λάξευμα από το επόμενο απέχει μόλις 1,10 έως 1,20 μ. Την κανονικότητά τους διαταράσσουν ορισμένα άλλα επιμήκη αλλά και κυκλικά λαξεύματα, που δεν έχουν κάποια συγκεκριμένη διάταξη. Όλα αυτά τα λαξεύματα, που πρέπει να ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση χρήσης του χώρου, δεν πρέπει να σχετίζονται με λάκκους καλλιέργειας, εξαιτίας του μικρού μεγέθους και της πυκνής τους διάταξης. Είναι πιο πιθανό να δέχονταν ξύλινους πασσάλους και να σχετίζονταν με κάποιες πρόχειρες κατασκευές.

Αν πρόκειται για εμπορικά παραπήγματα τέτοια που αναφέρονται στην πλατεία της Αγοράς των Κομπεταλιαστών στη Δήλο, ή αν σχετίζονται με διαχωριστικά

20. Για περισσότερα στοιχεία βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 67-79.

21. Για περισσότερα στοιχεία, φωτογραφίες και σχέδια βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 81-84.

22. Για την ταύτιση της περιοχής με την αρχαία Μίεζα βλ. Φ. Πέτσας, Ο τάφος των Λευκαδίων, Αθήνα 1966, σ. 5 κ.ε.

23. ΠΑΕ 1965, σ. 38 (με ορισμένες τοπογραφικές πληροφορίες), 40 (παρένθετος πίνακας Α).

24. Για σχετική βιβλιογραφία βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 203-212· 7 (1993), σ. 89-94 καθώς και για τις παλαιότερες ανασκαφές της περιοχής βλ. Πέτσας ό.π., σ. 2 κ.ε. και Β. Μισαηλίδου, ΑΕΜΘ 4 (1990) σ. 127-141.

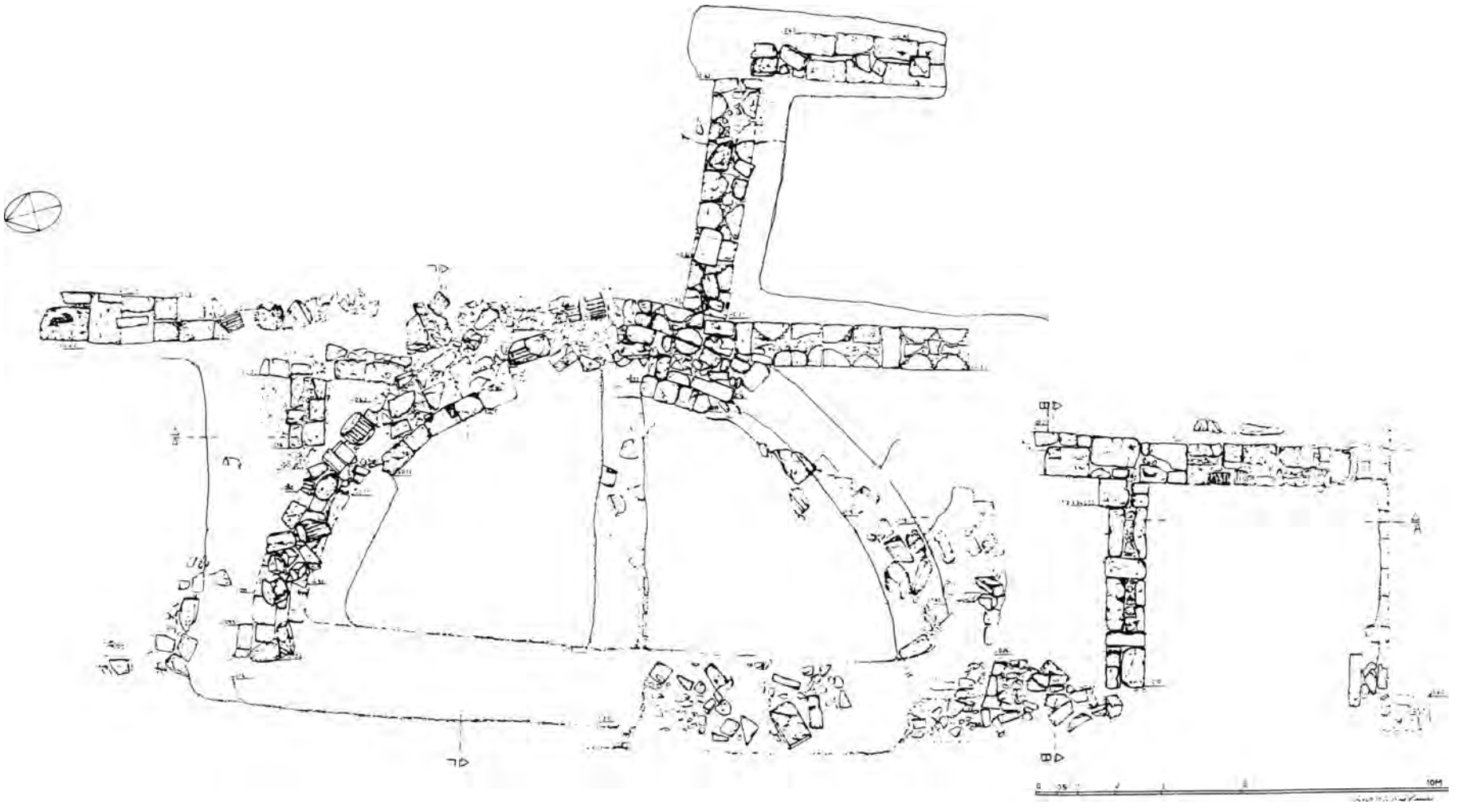

Σχέδ. 2. Κοπανός Νάουσας. Αγρός Καβαλλάρη. Κάτοψη της ανασκαφής.

πλαίσια για κάποιες άλλες δραστηριότητες, δεν μπορούμε ακόμη να το βεβαιώσουμε[25].

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

Αγρός Δημητρίου (στωικό οικοδόμημα)

Προκειμένου να αποσαφηνιστούν τα όρια του απαλλοτριωμένου από το Υπουργείο Πολιτισμού αγρού Ι. Δημητρίου και να λήξουν οι διεκδικήσεις των ιδιοκτητών των όμορων αγρών καθαρίστηκε και τοπογραφήθηκε εκ νέου ο χώρος της παλαιάς ανασκαφής[26].

Με αφορμή τον καθαρισμό αυτό διενεργήθηκε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα[27]. Αφαιρέθηκε τμήμα του στρώματος καταστροφής που είχε αφεθεί στη θέση του από τους παλαιούς ανασκαφείς και συνεχίστηκε η αποκάλυψη των δύο μακρών παράλληλων τοίχων, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν τώρα σε συνολικό μήκος 50 μ. χωρίς και πάλι να βρεθούν τα άκρα τους και χωρίς να διαπιστωθούν άλλοι τοίχοι που να χωρίζουν το μακρόστενο χώρο σε μικρότερους ή να τον συνδέουν με άλλα κτίρια. Μόνο στη συνέχεια του βόρειου τοίχου προς Δ., σε ψηλότερο επίπεδο, εμφανίζεται ένας διμερής χώρος.

Παράλληλα με την ανασκαφή παρακολουθήσαμε και τις εκσκαφές για την κατασκευή του υπόγειου αρδευτικού δικτύου. Έτσι, 50 μ. από την ανασκαφή μας, στον αγρό της Κ. Ζιάμπα, βρέθηκαν επίσης δύο παράλληλοι τοίχοι, οι οποίοι στην τοπογραφική αποτύπωση φάνηκε ότι βρίσκονται στην ίδια ευθεία με τους τοίχους του αγρού Δημητρίου. Πρόκειται πιθανότατα για το ίδιο κτίριο που έχει μορφή στωϊκού οικοδομήματος, μήκ. πάνω από 107 μ.

Κιβωτιόσχημος τάφος

Κατά τις εκσκαφές για τη δημιουργία του υπόγειου αρδευτικού δικτύου, σε απόσταση 200 μ. περίπου δυτικά του τάφου του Λύσωνος και Καλλικλέους βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος.

Ο τάφος, εσωτ. διαστ. 1,30Χ2,60 μ., ήταν προσεκτικά κατασκευασμένος και καλυπτόταν με πέντε καλυπτήριες πλάκες. Είχε συληθεί στην αρχαιότητα. Όστρακα από δύο ερυθρόμορφες πελίκες που βρέθηκαν μέσα και έξω από τον τάφο τον χρονολογούν στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Θέση Ρουντίνα

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες της ΕΛΚΑΤ για την κατασκευή αρδευτικών έργων στον Κοπανό Νάουσας αποκαλύφθηκε καμαρωτός λαξευτός οικογενειακός τάφος με δέκα συνολικά ταφές. Έχει πρόσοψη με αέτωμα και ζωφόρο με τρίγλυφα και μετόπες. Τα κτερίσματα είναι κυρίως πήλινα αγγεία (μυροδοχεία, πυξίδες, αμφορείς και λυχνάρια του 3ου και του 2ου αι. π.Χ.). Βρέθηκαν επίσης στλεγγίδες, ένα ψαλίδι και τρία νομίσματα σε κακή κατάσταση, καθώς και δύο χρυσές δανάκες και ένα χρυσό σκουλαρίκι.

ΛΟΥΚΡΗΤΙΑ ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

Εργασίες ΕΛΚΑΤ

Όπως είδαμε πιο πάνω, κατά τις εργασίες διάνοιξης υπόγειου αρδευτικού δικτύου από την ΕΛΚΑΤ αποκαλύφθηκαν σημαντικές αρχαιότητες.

Συγκεκριμένα στο αγροτεμάχιο του κ. Διάκογλου αποκαλύφθηκε τοίχος οικοδομήματος με κατεύθυνση Β.-Ν. σε μήκος 15 μ. περίπου. Ο τοίχος αυτός αποτελείται από ορθογώνιους γωνιόλιθους σχετικά καλής κατασκευής, πλ. 0,50 μ. περίπου. Ακόμη, στον αγρό της Κ. Ζιάμπα αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα δύο παράλληλων θεμελιώσεων, πού, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, σχετίζονται με το οικοδόμημα του αγρού Δημητρίου.

Τέλος, κατά τις ίδιες εργασίες και σε απόσταση 100 μ. ΝΔ. από τον αγρό Καβαλλάρη, αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τεσσάρων σειρών πώρινων εδωλίων, η νοτιοδυτική γωνία σκηνικού οικοδομήματος, καθώς και μικρό τμήμα της ορχήστρας του θεάτρου της πόλης. Προχωρήσαμε εντελώς διερευνητικά σε μια κάθετη τομή στη μέση περίπου του κοίλου και μετά την αποκάλυψη άλλων δώδεκα σειρών εδωλίων λαξευμένων στο βράχο, καθώς και τμήματος ενός μαρμάρινου εδωλίου προεδρίας, θεωρήσαμε αναγκαίο να μετατεθεί ανατολικότερα η πορεία του αγωγού, ώστε να μη διέλθει μέσα από τη σκηνή του θεάτρου.

Και στις τρεις αυτές περιπτώσεις δεσμεύσαμε τα τμήματα των αγρών, στα οποία εμφανίστηκαν αρχαιότητες, για να διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα την επόμενη περίοδο.

Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ - Β. ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

---

25. Ν. Κοντολέων, Οδηγός της Δήλου, 1950, σ. 30. J. J. Coulton, The Architecture Development of the Greek Stoa, 1976, σ. 192, εικ. 18.

26. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 328-329· 25 (1970): Χρονικά, σ. 387-389· 26 (1971): Χρονικά, σ. 407-408.

27. Για εκτενέστερη διαπραγμάτευση της ανασκαφής βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 203-215.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Πέλλα

Για τον ευπρεπισμό του αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας τοποθετήθηκαν νέα κιγκλιδώματα στις ανασκαφικές τομές του επισκέψιμου χώρου, επιστρώθηκαν οι διάδρομοι κυκλοφορίας των επισκεπτών με άμμο και ψιλό χαλίκι και τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες. Αποπερατώθηκε η κατασκευή δέκα κτιστών αποθηκών στον αρχαιολογικό χώρο και άρχισαν οι εργασίες επέκτασης του Μουσείου για τη δημιουργία χώρου γραφείων του προσωπικού. Επεκτάθηκε το μεταλλικό στέγαστρο προστασίας του μνημειακού δρόμου στην περιοχή του Καναλιού και κατασκευάστηκαν νέα στέγαστρα στη δεξαμενή του ανακτόρου και στα λεγόμενα «Λουτρά Μ. Αλεξάνδρου» (ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα).

ΜΑΡΙΑ ΑΚΑΜΑΤΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΝΕΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Αιανή

Από τη θέση Γιαννούκα Βρύση, δυτικά του λόφου της Μεγάλης Ράχης με τα ερείπια της αρχαίας Αιανής και συγκεκριμένα στην όχθη του ρέματος Χάντακα, περισυνελέγη από τον Αργύρη Παπαζήση του Ιωάννη και παραδόθηκε κορινθιακός αρύβαλλος με πομπή πέντε πολεμιστών (Πίν. 124 α). Προέρχεται προφανώς από τάφο· άλλωστε σε γειτονικούς αγρούς έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί συστάδες τάφων της εποχής του Σιδήρου, των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων[28]. Μέσα από τα νερά του Χάντακα ο μαθητής Ηλίας Μπουρνιώτης του Αριστείδη ανέσυρε σιδερένια αιχμή δόρατος (Πίν. 124 β).

Ο Χρήστος Θεοδοσιάδης του Ιωάννη παρέδωσε ανάγλυφη μαρμάρινη στήλη ρωμαϊκών χρόνων, σε δύο κομμάτια με παράσταση Δία Ύψιστου (Πίν. 124 γ). Λείπει το πάνω τμήμα και έχει διαστάσεις: ύψος 0,25, πλάτος 0,20 και πάχος 0,06 μ. Την εντόπισε σε κατεδάφιση παλαιού σπιτιού, όπου είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό.

Από β΄ παρόμοια χρήση προέρχεται τμήμα μαρμάρινης προτομής ρωμαϊκών χρόνων, στο οποίο διακρίνονται πτυχές της δεξιάς πλευράς, διαστ. ύψ. 0,20, πλ. 0,14 και πάχ. 0,07 μ. Εντοπίστηκε από τον Ζήση Γκαλγκουράνα κοντά στο ναό του Ταξιάρχη Μιχαήλ.

Από τη θέση Προσοκήπια ο Πάσχος Φτάκας του Νικολάου περισυνέλεξε πήλινη άβαφη οινοχόη, ύψ. 0,17 μ. (Πίν. 124 δ). Εμφανίστηκε μετά την άροση στο αγροτεμάχιο αριθ. 3122, ιδιοκτησίας Μητσιάκου Ιωάννη του Παναγιώτη, πιθανότατα από διάλυση τάφου ρωμαϊκών χρόνων.

Χωρίς ακριβείς προελεύσεις παραδόθηκαν από τους Αθανάσιο Καλλιανιώτη και Κωνσταντίνο Ντοβόλη διάφορα αντικείμενα, όπως 46 όστρακα ανάγλυφων αγγείων με φυτική διακόσμηση, 12 όστρακα με παραστάσεις, μία ακέραιη οινοχόη ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 124 ε), ένα ακέραιο ατρακτόσχημο μυροδοχείο, έξι πήλινες αγνύθες, τρία λίθινα προϊστορικά εργαλεία, δύο τμήματα από μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες, τμήμα μαρμάρινης κεφαλής, πολλά μεταλλικά, ανάμεσά τους χάλκινες τοξωτές και δίδυμες πόρπες, κοσμήματα εποχής Σιδήρου, έξι σιδερένιες και δύο χάλκινες αιχμές (Πίν. 125 α) κ.ά.

Τέλος, από τα νομίσματα που παραδόθηκαν αναφέρουμε όσα διατηρούνται καλά και ταυτίστηκαν, όπως χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου, παράδοσης Χρήστου Στάμου, χάλκινο νόμισμα Ιανού[29] από τον αγρό Στέργιου Κοντού στη θέση Λάκκα, παράδοσης Ηλία Μπουρνιώτη, και αργυρό νόμισμα Διοκλητιανού[30], παράδοσης Θεόδωρου Κύρινα.

Άνω Κώμη[31]

Από το Χαράλαμπο Τσιρέκα, χωρίς υπόδειξη του χώρου προέλευσης, παραδόθηκαν λίγα όστρακα και τρία πήλινα αγγεία ελληνιστικών χρόνων, τα οποία ενδεχομένως προέρχονται από διάλυση τάφου. Τα αγγεία είναι πυξίδα, σκυφίδιο και «αλατοδοχείο».

28. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 423-424.

29. Πρβλ., SNG Evelp. XXXVI, 1304.

30. Πρβλ. RIC, 22a.

31. Βλ. και ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 308, 310· 39 (1984): Χρονικά, σ. 267· 42 (1987): Χρονικά, σ. 427, καθώς ΑΕ 1986, σ. 147-150.

Ο Θ. Παπανικολάου παρέδωσε τα παρακάτω αντικείμενα δηλώνοντας αντίστοιχα και τους χώρους προέλευσης: α) από τη θέση Μαγούλα τρία λίθινα εργαλεία και δύο πήλινες αγνύθες, β) από την εκκλησία του Αγίου Χριστοφόρου χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα, γ) από τη θέση Κάμπος δύο χάλκινα ελληνιστικά νομίσματα, δ) από τη θέση Κατσαλέα τμήμα χάλκινου ψελίου και δύο χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα.

Στον αρχαιολογικό χώρο του Προφήτη Ηλία, ανατολικά του λόφου με την εκκλησία και σε απόσταση λίγων δεκάδων μέτρων από αυτόν, αντιληφθήκαμε στις 25 Οκτωβρίου 1992 ότι η Κοινότητα Σπάρτου είχε ανοίξει χαντάκι βάθ. 2,5 και πλ. 1,5 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. για τη διέλευση αγωγού ύδρευσης. Δυστυχώς η χάραξη αυτή δεν ακολούθησε την ευθεία παλαιότερης και επιφανειακότερης, με αποτέλεσμα τη διάλυση, καθ' όλο το μήκος της, σημαντικών αρχαιοτήτων. Διακρίναμε τάφους κιβωτιόσχημους με πλάκες, στους οποίους δεν εντοπίσαμε κτερίσματα, τοίχους από αργολιθοδομή και πηλοσωλήνες αρχαίου αγωγού ύδρευσης. Περισυνελέγησαν όστρακα εποχής Χαλκού, εποχής Σιδήρου και ελληνιστικών χρόνων. Με χρηματοδότηση της Κοινότητας Άνω Κώμης τοπογραφήθηκε ο αγωγός και σημειώθηκαν οι αρχαιότητες.

Κτένιο[32]

Κατά την περιοδεία μας στον αρχαιολογικό χώρο του Κάστρου Κτενίου περισυλλέξαμε όστρακα ρωμαϊκών αλλά και ελληνιστικών χρόνων, τμήμα μυκτήρα πήλινου ελληνιστικού λυχναριού και κομμάτια γυάλινων αγγείων. Στο χώρο, και συγκεκριμένα σε ευρύχωρες κορυφές δύο λόφων του Βούρινου, διακρίνεται οχυρωμένος οικισμός με τείχη, τα οποία σήμερα έχουν τη μορφή ξερολιθιάς. Κεραμίδες, στόμια πιθαριών, κτίριο με θολωτή στέγη, τοίχοι με συνδετικό ασβεστοκονίαμα αλλά και με αργολιθοδομή καθώς και η κεραμική παρέχουν ενδείξεις κατοίκησης από τα ελληνιστικά μέχρι τα βυζαντινά χρόνια.

Με την παρουσία μας καθώς και την παρότρυνση του Προέδρου παραδόθηκαν δύο πήλινες άβαφες οινοχόες ρωμαϊκών χρόνων, προερχόμενες προφανώς από διάλυση τάφων. Η οινοχόη με το τριφυλλόσχημο στόμιο (Πίν. 125 β), ύψ. 0,20 μ., παραδόθηκε από τον Γεώργιο Τσάμη του Ιωάννη με δήλωση προέλευσης τους πρόποδες ΒΔ. του Κάστρου, ενώ άλλη οινοχόη, ύψ. 0,11 μ., παραδόθηκε από τον Αθανάσιο Τσάμη του Ιωάννη με γενική δήλωση προέλευσης το Κάστρο, όπως και 18 χάλκινα νομίσματα, στην πλειονότητά τους ρωμαϊκά, από όσο μας επιτρέπει η κακή τους διατήρηση να συμπεράνουμε.

Άγιος Χαράλαμπος - Τετράλοφος

Ο συντηρητής Δαμιανός Πενογλίδης περισυνέλεξε τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης στήλης υστεροελληνιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 125 γ), με παράσταση νεκρόδειπνου, διαστ. ύψ. 0,23, πλ. 0,31 και πάχ. 0,08 μ., από λιθοσωρό του αρχαιολογικού χώρου δεξιά του δρόμου Βέροιας-Κοζάνης. Πρόκειται για τον ίδιο χώρο από τον οποίο στις αρχές της δεκαετίας του '60 περισυνελέγησαν τμήματα μαρμάρινου ρωμαϊκού ανδριάντα, (Α.Β.Ε. 101 του Αρχαιολογικού Μουσείου Κοζάνης)[33]. Σε πρόσφατη περιοδεία μας ο κάτοικος Ιωάννης Τσιφλίδης μας υπέδειξε το αγροτεμάχιο προέλευσης του ανδριάντα, το οποίο ανήκε κάποτε στον ίδιο, ενώ στο κτηματολόγιο αναγράφεται ο πρώτος ιδιοκτήτης, Λάζαρος Πασχαλίδης[34]. Στο χώρο παρατηρείται εκτός από τους λιθοσωρούς και λατύπη μαρμάρου. Διαπιστώνουμε επίσης ότι τα επιφανειακά ευρήματα συνεχίζονται και στα διπλανά αγροτεμάχια, που ανήκουν διοικητικά στην Κοινότητα Τετραλόφου, και συνεπώς πρόκειται για ενιαίο αρχαιολογικό χώρο. Σύμφωνα δε με όλες τις ενδείξεις από τον ενιαίο αυτό χώρο προέρχονται και οι αρχαιότητες του Τετραλόφου και συγκεκριμένα βάση κίονα περισυλλογής μας κατά το 1982 από το Αστυνομικό Τμήμα καθώς και επιτύμβια ανάγλυφη στήλη παράδοσης 1983[35].

Παράλληλα μπορούμε να υποθέσουμε ότι από τον

32. Βλ. και L. Heuzey, Mission archéologique de Macédoine, 1876, σ. 289 κ.κε. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 349, Πίν. 294 α-β. BSA 66 (1971), σ. 357. Κ. Σιαμπανόπουλος, Αιανή, Ιστορία - Τοπογραφία - Αρχαιολογία, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 229, εικ. 86, 195, 196. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Αιανή Κοζάνης, Αρχαιολογικός Οδηγός, 1989, σ. 19, 21.

33. Βλ. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 218, Πίν. 259 γ. Σύμφωνα με το αρχείο της ΙΖ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων υποδείχτηκε και παραδόθηκε από τον ιδιοκτήτη του αγρού, Ανδρέα Μαυροειδή. Το άγαλμα, του οποίου λείπει το κεφάλι, εκτίθεται στον υπόστεγο χώρο της αυλής του Μουσείου της Κοζάνης· συγκολλήθηκε και στήθηκε από τον συντηρητή Νίκο Ματούλα.

34. Μετά την επίσκεψή μας στο συγκεκριμένο αγρό πετάχτηκαν μπάζα πάχ. 0,30-0,40 μ. προερχόμενα από τη διάνοιξη και τη διαμόρφωση του δρόμου Αγίου Χαραλάμπους - Τετραλόφου.

35. Βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 305· 38 (1983): Χρονικά, σ. 310, αντίστοιχα. Σημειώνουμε ότι από παραδρομή τα Χρονικά του Νομού Κοζάνης κατά το 1982 δεν υπογράφονται από τη γράφουσα.

ίδιο αυτό χώρο προήλθε και η βάση αγάλματος με την επιγραφή: ---*ΡΙΣΣΑΜΕ*--- / ---*Μεγάροις*---, την οποία εντόπισε ο Αρβανιτόπουλος το 1912[36].

Ασπρούλα

Από την Αστυνομία κατασχέθηκαν το άκρο χάλκινης τριγωνικής πόρπης και χάλκινο συμπαγές ομοίωμα αλόγου, γεωμετρικών χρόνων, σε ελλειψοειδή βάση, από την οποία κρέμονταν τρεις συμπαγείς υδρίσκες (σώζονται οι δύο). Ο ευρέτης δεν έχει πειστεί, προς το παρόν, να υποδείξει τον ακριβή χώρο προέλευσης.

Καρυοχώρι - Σπηλιά

Χάρη στο ενδιαφέρον και τις συνεχείς αναζητήσεις του ένθερμου αρχαιόφιλου Συμεών Κοσμίδη, κατοίκου Καρυοχωρίου, αλλά και τη συνεχή καθοδήγηση του συντηρητή Δαμιανού Πενογλίδη, στάθηκε δυνατό να εντοπιστούν πολλές νέες αρχαιολογικές θέσεις και να περισυλλεγούν πλήθος αρχαίων από την αγροτική περιοχή των παραπάνω κοινοτήτων. Συγχρόνως ο Σ. Κοσμίδης, ο οποίος για τη δράση του αυτή τιμήθηκε από την Ακαδημία Αθηνών, ασκεί εθελοντικά καθήκοντα φύλακα σε όλη την περιοχή, στην οποία δυστυχώς ευφάνταστοι θησαυροθήρες, αναζητώντας λίρες και άλλους χαμένους θησαυρούς, οδηγούνται πολύ συχνά σε αρχαιότητες, τις οποίες διαλύουν.

Βόρεια-βορειοδυτικά του Καρυοχωρίου υποδείχθηκε νέος αρχαιολογικός χώρος. Από ισοπεδώσεις που έγιναν αλλά και κατά τη διάνοιξη του δρόμου είναι ευδιάκριτοι τοίχοι από αργολιθοδομή και λιθοπλίνθους. Υπάρχουν ακόμη κεραμίδες στέγης και περισυνελέγησαν όστρακα ενδεικτικά των ελληνιστικών χρόνων, όπως τμήματα μελαμβαφούς σκύφου και ανάγλυφων αγγείων, αγνύθα και σιδερένιο κλειδί, λακωνικού τύπου. Διακρίναμε επίσης και χειροποίητα όστρακα καθώς και οστά διαλυμένων ταφών.

Δυτικότερα της προηγούμενης θέσης και στον αγρό ιδιοκτησίας Ελευθέριου Πουρλουκάκη του Γεωργίου υποδείχθηκε χώρος ιερού ρωμαϊκών χρόνων, όπως έγινε φανερό από τα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία εμφανίστηκαν από ισοπέδωση που επιχειρήθηκε και από τη μαρμάρινη αναθηματική στήλη με ανάγλυφη παράσταση αυτιών και την επιγραφή: *[Κ]λαυδία Ἡδόνα / [Α]ρτέμιδι / Λοχία*. Διαστάσεις: ύψος 0,36, πλάτος 0,2 και πάχος 0,095 μ. (Πίν. 125 δ).

Συνεχίζοντας την πορεία μας ανεβήκαμε σε λόφο του Βερμίου, ΒΑ. του Καρυοχωρίου, στον οποίο αντικρίσαμε ευρύχωρη ακρόπολη οχυρωμένη περιμετρικά με τείχος, που σε σημεία σώζεται σε ύψος 2 μ. και αλλού έχει τη μορφή ξερολιθιάς. Στα νότια διακρίναμε ορθογώνιο πύργο. Η επίχωση εντός των τειχών είναι σχεδόν ανύπαρκτη, ωστόσο η τοιχοδομία μας οδηγεί στα ελληνιστικά χρόνια.

Προς την ίδια κατεύθυνση και σε ομαλότερες πλαγιές του Βερμίου – είναι φανερό ότι όλες αυτές οι θέσεις πρέπει να τοπογραφηθούν και για να μιλάμε με ακρίβεια, αλλά, προπάντων, για να προστατευθούν με κήρυξη – διακρίναμε τυμβοειδείς κατασκευές. Σε ορισμένες υπάρχει κρηπίδα από σχιστόλιθους και σε άλλες κάλυψη από αργές πέτρες. Πρόκειται προφανώς για ταφικούς τύμβους ύστερης εποχής Χαλκού ή πρώιμης εποχής Σιδήρου, παρόμοιους με εκείνους που έχουν εντοπιστεί πάλι στον ορεινό όγκο του Βερμίου και σε βοσκότοπους των χωριών Τετραλόφου, Κίσσας και Καπνοχωρίου[37].

Οι αρχαιότητες που εντοπίστηκαν με τη βοήθεια του Σ. Κοσμίδη δεν εξαντλούνται με τις παραπάνω αναφορές και επείγει η σύνταξη του αρχαιολογικού χάρτη της περιοχής με ανάλογη τοπογράφηση, ως απαραίτητη προϋπόθεση της συστηματικής αρχαιολογικής και ιστορικής έρευνας.

Από τις περισυλλογές και τις παραδόσεις του ίδιου αρχαιόφιλου θα αναφέρουμε ορισμένα αντικείμενα, τα οποία προέρχονται από το γειτονικό προς Α. αρχαιολογικό χώρο στη θέση Εκκλησάκι της Κοινότητας Σπηλιάς. Τα αντικείμενα αυτά είναι: κάτω μέρος αναθηματικού αναγλύφου, διαστ.: ύψ. 0,135, πλ. 0,24 και πάχ. 0,095 μ., με πόδια αετού, με ευδιάκριτο το γράμμα *N* στα δεξιά, 127 χάλκινα και δύο αργυρά νομίσματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, 133 χάλκινα, τέσσερα μολύβδινα και ένα αργυρό νόμισμα βυζαντινών χρόνων, χάλκινη σφραγίδα, πέντε χάλκινες τοξωτές

36. Βλ. ΠΑΕ 1912, σ. 241, όπου για την προέλευση σημειώνεται: «ου μακράν αυτού – του Ντορταλί, δηλαδή του Τετραλόφου - παρά την αμαξιτόν εύρομεν τουρκικόν νεκροταφείον πλήρες αρχιτεκτονικών μελών...». ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 305. Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, Αθήνα 1985, σ. 134, αριθ. 143. Σύμφωνα με τους τελευταίους η βάση η οποία από το 1927 είχε εντοιχιστεί σε αχυρώνα του χωριού Κοιλάδα προέρχεται από τη θέση «Προσκυνητάρι - Τεκές Καπνοχωρίου». Η δική μας έρευνα μέσα από μαρτυρίες κατοίκων, τον εντοπισμό και την εξέταση πολλών τουρκικών νεκροταφείων στην περιοχή, καθώς και όλων των αρχαιολογικών θέσεων, μας οδηγεί στο χώρο που αναφέραμε ως χώρο προέλευσης, ο οποίος βρίσκεται και πιο κοντά στα αναφερόμενα από τον Αρβανιτόπουλο.

37. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 428· 44 (1989): Χρονικά, σ. 366-367.

πόρπες, 13 χάλκινα δακτυλίδια, 10 χάλκινα βραχιόλια, πολλά χάλκινα ελάσματα-τμήματα αγγείων και πολλά άλλα, τα οποία καταγράφηκαν στο Βιβλίο Εισαγωγής του Αρχαιολογικού Μουσείου Κοζάνης με τους αριθμούς 3349 μέχρι 3850.

Νοτιοδυτικά του αρχαίου οικισμού που αναπτύσσεται στα πλατώματα του λόφου -με το εκκλησάκι της Παναγίας στην κορυφή- αποκαλύφθηκε το 1986 ο μακεδονικός τάφος[38].

Ποντοκώμη

Από τον Νικ. Μπουλοκώστα[39] παραδόθηκε κάτω τμήμα ανάγλυφης στήλης, διαστ.: ύψ. 0,10, πλ. 0,145, πάχ. 0,045 μ., στην οποία διακρίνονται τα άκρα πόδια ανδρικής μορφής. Ο ίδιος παρέδωσε επίσης τμήμα στομίου πιθαριού, στο οποίο σώζονται εγχάρακτα τα γράμματα */...]CINIK[...]*, καθώς και πήλινη σφραγίδα με τα γράμματα */...]ONAC*.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Αραβησσός

Τμήμα φτερού μικρού μαρμάρινου αετού των υστερορωμαϊκών χρόνων παραδόθηκε στο Μουσείο Πέλλας (ΒΠ 8/1992) από τον αρχαιολόγο Ι. Παπάγγελο. Το αρχαίο βρέθηκε στην περιοχή ΝΔ. της ακρόπολης της αρχαίας Κύρρου, περιοχή όπου βρέθηκαν και άλλοι αετοί και μια επιγραφή που αποδίδονται στη λατρεία του Διός Υψίστου.

Νέα Πέλλα

Από τον κάτοικο Χουρμούζη Βογιατζόγλου παραδόθηκε τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας υστερορωμαϊκής στήλης με παράσταση.

Αρχοντικό

Ο Ι. Αλευρούδης παρέδωσε κεφάλι πήλινου νεολιθικού ειδωλίου (ύψ. 0,14 μ.) της νεότερης νεολιθικής περιόδου, το οποίο είχε βρεθεί στην περιοχή ΝΑ. της τούμπας του Αρχοντικού (ΒΠ 2/1992).

Τρία χάλκινα νομίσματα και διάφορα αρχαία αντικείμενα που παρέδωσε ο Ε. Δήμκος, κάτοικος Αρχοντικού, προέρχονται από την περιοχή της τούμπας (ΒΠ 6/1992). Τέλος, ένα τμήμα από μαρμάρινο μνημείο σε β΄ χρήση που φέρει αποσπασματική αναθηματική επιγραφή παραδόθηκε στο Μουσείο Πέλλας από τον Ν. Μπατσαρακούδη (ΒΠ 9/1992). Ο αναθέτης του μνημείου είναι ο Λ(εύκιος) Καλπούρνιος Γαϊανός.

Αγροσυκιά

Από τον Π. Θεοδωρίδη παραδόθηκε στο Μουσείο Πέλλας (ΒΠ 3/1992) μαρμάρινο ανάγλυφο ανθεμωτό ακρωτήριο ρωμαϊκών χρόνων (ύψ. 0,27, πλ. 0,28, πάχ. 0,16 μ.).

Τμήμα μαρμάρινης ορθογώνιας λιθοπλίνθου με κυμάτια και ταινίες παραδόθηκε από τον Γ. Αναστασιάδη (ΒΠ 4/1992). Σώζει τμήμα λατινικής επιτύμβιας επιγραφής των υστερορωμαϊκών χρόνων[40]: *C. Mestrio [....] / Magno [....] / nepoti [....]* (Πίν. 125 ε).

Γιαννιτσά

Με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α2/Φ42/45301/2882/22-10-1992 μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Πέλλας από το Μουσείο Θεσσαλονίκης τα ευρήματα της εποχής του Σιδήρου από την ανασκαφή του 1972 στην περιοχή του Κτηνιατρείου, νότια της πόλης των Γιαννιτσών[41].

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ

Άρνισσα

Πεσσός με το επίκρανο κατά χώραν, που είχε αποκα-

38. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 419-420. ΑΕΜΘ 1 (1987), σ. 23-37. ΑΔ 40 (1985): Μελέτες, σ. 242-280.

39. Βλ. παραδόσεις του ίδιου, ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 310· 39 (1984): Χρονικά, σ. 266. Για την ανασκαφική έρευνα στην Ποντοκώμη βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 298· 28 (1983): Χρονικά, σ. 308· 39 (1984): Χρονικά, σ. 257.

40. BCH 117 (1993), σ. 398, εικ. 34.

41. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 395, Πίν. 369. BCH 100 (1976) σ. 676, εικ. 208-209. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 653.

λυφθεί το 1985 μετά από υποχώρηση των νερών στην όχθη της λίμνης της Άρνισσας, καταστράφηκε από άγνωστους αρχαιοκάπηλους. Στη θέση «Δρένοβο», νότια του οικισμού, όπου η θέση του νεκροταφείου της εποχής του Σιδήρου[42], διαπιστώθηκε η ύπαρξη ρωμαϊκού κτιρίου με πλίνθους υποκαύστου.

Μεσημέρι

Από την αγροτική περιοχή Μεσημερίου στα ανατολικά του χωριού ο Α. Χαραλαμπίδης παρέδωσε δύο πήλινα μυροδοχεία ρωμαϊκών χρόνων (ΑΚΕ 1094, 1095).

Σεβαστιανά

1. Μαρμάρινο πορτραίτο (ύψ. 0,25 μ.) (ΑΚΕ 1097) της εποχής Τραϊανού παραδόθηκε από τον Ε. Παπαϊωάννου με προέλευση τη θέση «Κράστα» του χωριού. Δυστυχώς κατά την αυτοψία στην περιοχή δεν διαπιστώθηκαν οικοδομικά λείψανα με τα οποία να είναι δυνατόν να συνδυαστεί το πορτραίτο (Πίν. 126 α).

2. Στη θέση «Κανόνι» διαπιστώθηκε πεταλόσχημος περίβολος (Πίν. 126 γ), πλ. 2 μ. από αργούς λίθους χωρίς συνδετικό κονίαμα. Ο περίβολος πρέπει να χαρακτηριστεί ως παρατηρητήριο από το οποίο υπάρχει οπτική κάλυψη του δρόμου Έδεσσας-Πέλλας και Έδεσσας-Βέροιας.

Κατοχή Γ. Τσιρόγκα. Μετά από αίτημά του, με την αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α2/Φ25/17423/1228/3-6-93 απόφαση ο Γ. Τσιρόγκας (οδός Κλ. Παναγιώτου 11, Έδεσσα) αναγνωρίστηκε κάτοχος 104 νομισμάτων αρχαίων, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

Νέα Ζωή

Στο λόφο «Τερίκλεια», ανατολικά του χωριού, διαπιστώθηκε μετά από αυτοψία εκτεταμένη διασπορά οστράκων, κυρίως ύστερης εποχής Χαλκού, αλλά και ελληνιστικών χρόνων[43].

Μοναστηράκι

Ο κάτοικος Σ. Ελευθεριάδης παρέδωσε αρχαία αντικείμενα από τις παρακάτω θέσεις του χωριού:

1. Από το ελληνιστικό νεκροταφείο στη θέση «Απαγορευμένη»[44] μία πήλινη οινοχόη (ΑΚΕ 1187) και μία σιδερένια λόγχη (ΑΚΕ 1188).

2. Στη θέση «Τσανακτσί», άγνωστη μέχρι τώρα στην Υπηρεσία, υποδείχθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι και από αυτούς παραδόθηκαν ένα δίωτο πήλινο αγγείο (ΑΚΕ 1189), ένα βολβόσχημο μυροδοχείο (ΑΚΕ 1191), ένα γυάλινο μυροδοχείο (ΑΚΕ 1192α) κ.ά.

3. Τέλος, από τον κεντρικό δρόμο του χωριού παραδόθηκαν ένα πήλινο αγγείο (ΑΚΕ 1190) και όστρακα με αυλακωτή διακόσμηση (ΑΚΕ 1194α, β, γ) της εποχής του Χαλκού.

Άψαλος

Στο λόφο «Τούμπα», δυτικά του χωριού, αμέσως νότια του δρόμου που οδηγεί στην Πολυκάρπη, υποδείχθηκε σημαντικός οικισμός με στοιχείο διαχρονικής κατοίκησης από τα κλασικά έως τα πρωτοβυζαντινά χρόνια.

Χρυσή

Ο ελληνιστικός και ρωμαϊκός οικισμός εντοπίστηκε στη θέση «Σερβικά», ΝΔ. του χωριού (αγροτεμάχια 1064-1062 κ.ά.). Όπως διαπιστώθηκε, από την ίδια θέση παλαιότερα κάτοικοι του χωριού είχαν παραδώσει επτά χάλκινα νομίσματα στη συλλογή Έδεσσας (ΑΝΕ 207-213).

Κοινότητα Λουτρακίου

Μετά από αίτημά της (ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α2/Φ25-Φ22/1730/59/28-1-93 απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού), η Κοινότητα Λουτρακίου αναγνωρίστηκε κάτοχος διαφόρων αρχαίων αντικειμένων και 37 χάλκινων νομι-

42. Αθηνά 25 (1913), σ. 435. Geographical Journal 88 (1936), σ. 448-56. BCH 77 (1954), σ. 140

43. Το 1980 στο νοτιοδυτικό άκρο του λόφου είχαν παρασυρθεί από εργασίες αμμοληψίας τάφοι της εποχής του Σιδήρου και είχαν παραδοθεί λιγοστά αντικείμενα (ένα αλάβαστρο, μία οπισθότμητη πρόχους, τρεις σιδερένιες αιχμές, ένα χάλκινο βραχιόλι, ΑΚΕ 1088-1092α), βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 411.

44. Από την ίδια θέση και από τον ίδιο κάτοικο είχε παραδοθεί ένα μυροδοχείο κατά το 1991, βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 309.

σμάτων, που συγκεντρώθηκαν από τους κατοίκους της περιοχής.

Τα αντικείμενα είναι παλαιοντολογικά κατάλοιπα, λίθινα προϊστορικά εργαλεία, χάλκινη ψήφος εποχής Σιδήρου, μολύβδινα βλήματα σφενδόνης, χάλκινη τοξωτή πόρπη, χάλκινα αντικείμενα βυζαντινών χρόνων, σιδερένιες αιχμές βελών, σιδερένια εργαλεία, σιδερένια αιχμή δόρατος και διάφορα αποτμήματα αγγείων προϊστορικών χρόνων, ελληνιστικών χρόνων και εποχής Τουρκοκρατίας· τέλος, επτά ελληνιστικά νομίσματα, επτά ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 126 β), δώδεκα παλαιοχριστιανικά, επτά βυζαντινών χρόνων και τέσσερα νομίσματα Τουρκοκρατίας.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Γλυπτά

1. Κάτω τμήμα μαρμάρινου αγαλματίου εφήβου (Αριθ. Κατ. Μουσείου Βέροιας Λ 831). Παράδοση Ευαγγελίας Φούρκα, κατοίκου Βέροιας. Σώζεται από το ύψος της λεκάνης μέχρι και το ύψος των γονάτων. Πιθανώς από σύμπλεγμα ή τραπεζοφόρο ρωμαϊκών χρόνων. Σωζόμενο ύψος 0,26 μ.

2. Επάνω τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης (Αριθ. Κατ. Μουσείου Βέροιας Λ 834). Παράδοση Φώτιου Βύζα, κατοίκου Βέροιας. Βρέθηκε στο χωράφι του, κοντά στα χωριά Πατρίδα και Τρίλοφος, όπου είχαν αποτεθεί μπάζα οικοπέδων, ίσως από τη Βέροια. Στο επάνω μέρος φέρει αέτωμα, στο τύμπανο του οποίου υπάρχει πεντάφυλλο ανθέμιο. Μέσα στο ελαφρά βυθισμένο πεδίο προβάλλουν από αριστερά στα δεξιά μία γυναικεία και μία ανδρική μορφή. Σωζόμενο μήκος 0,45, πλάτος 0,041, πάχος 0,165 μ.

3. Τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης στήλης (Αριθ. Κατ. Μουσείου Βέροιας Λ 838). Σωζόμενο ύψος 0,15, σωζόμενο πλάτος 0,18 μ.

Κυψέλη

Νομίσματα

Παράδοση Σ. Χολέβα, κατοίκου Καψόχωρας Αλεξάνδρειας (Αριθ. Κατ. Μουσείου Βέροιας Ν. 314 45) χάλκινα νομίσματα από τα οποία αρχαία ελληνικά: χαλκά Φιλίππου Β', Αλεξάνδρου Γ', Κασσάνδρου, Αντιγόνου Γονατά, μακεδόνων βασιλέων 4ου και 3ου αι. π.Χ., Αμύντα Γ', Κοινού Μακεδόνων επί Κομμόδου, Θεσσαλονίκης ρωμαϊκών χρόνων· ρωμαϊκά: υστερορωμαϊκά «ασσάρια»· βυζαντινά: ανώνυμος φόλλις, τραχύ Ιωάννη Β' Κομνηνού· τουρκικά: παλαιοτουρκικών και νεότερων χρόνων.

ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Αγία Άννα

1. Με προέλευση την περιοχή νότια της ακρόπολης Τσούκα της Αγίας Άννας παραδόθηκε στην αρχαιολογική συλλογή Νεστορίου από τους Β. Ελληνίδη και Ι. Σισκόπουλο ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με σχηματοποιημένο ανθέμιο στην κορυφή (Α.Κ. 18). Η στήλη έχει ύψος 1,48, πλάτος 0,53 και πάχος 0,20 μ.

2. Από τη θέση Υψώματα, επίσης της αγροτικής περιοχής Αγίας Άννας, ο Α. Λέκκος παρέδωσε χάλκινο περίτμητο κεφάλι Μαινάδας (Α.Κ. 17), ύψ. 0,085 και πλ. 0,06 μ., πιθανότατα εξάρτημα σκεύους.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Συντ. Η 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Μουσείο Θάσου

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες ανέγερσης του νέου αρχαιολογικού Μουσείου της Θάσου, έργου ενταγμένου στα μεσογειακά προγράμματα. Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής στο υπόγειο του Μουσείου άρχισαν οι εργασίες στερέωσης των αρχιτεκτονικών λειψάνων και μόνωσης του χώρου από τα αναβλύζοντα νερά. Για το σκοπό αυτό στρώθηκε ειδικό μονωτικό συνθετικό ύφασμα και τοποθετήθηκαν δύο μόνιμες ηλεκτρικές αντλίες για την απομάκρυνση του νερού.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

Μουσείο Φιλίππων

Το Μουσείο Φιλίππων συνδέθηκε με πλακόστρωτο μονοπάτι με τον βόρεια της εθνικής οδού Καβάλας-Δράμας αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος και ηλεκτροφωτίστηκε. Τη μελέτη ηλεκτροφωτισμού συνέταξε ο μηχανολόγος της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ι. Ηλιάδης, ο οποίος επέβλεψε και την εκτέλεση του έργου.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Μουσείο Σερρών

Στα πλαίσια ερευνητικού προγράμματος με τη συνεργασία του Τμήματος Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής Θεσσαλονίκης εκπονήθηκε μελέτη αποτύπωσης-στερέωσης του Μπεζεστενίου Σερρών, που στεγάζει το Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών. Στη μελέτη περιλαμβάνεται και η ανάπλαση του εσωτερικού χώρου του μνημείου προκειμένου να καλύψει εκθεσιακές ανάγκες του Μουσείου καθώς και η διαμόρφωση και η κατασκευή βοηθητικών χώρων στο άμεσο περιβάλλον του μνημείου.

Μουσείο Αμφίπολης

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στο κτίριο του Μουσείου όσον αφορά τη στεγανοποίηση του κτιρίου, τη διαμόρφωση των εκθεσιακών του χώρων καθώς και των αποθηκών και των εργαστηρίων του. Προχωρούν οι καταγραφές και το πρόγραμμα επανέκθεσης στο νέο Μουσείο. Το εργαστήριο συντήρησης του Μουσείου εξοπλίστηκε και άρχισαν οι εργασίες συντήρησης των αρχαίων που προορίζονται για την έκθεση.

Στα πλαίσια του επανεκθετικού προγράμματος του Μουσείου άρχισαν και οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του κιβωτιόσχημου τάφου της θέσης «Καστά», οι οποίες είχαν αποκολληθεί κατά την ανεύρεση του τάφου[1]. Την εργασία πραγματοποιούν τελειόφοιτοι φοιτητές της σχολής συντηρητών ΤΕΙ με την εποπτεία του Ν. Μίνω από το Κέντρο Συντήρησης Αρχαίων του Υπουργείου Πολιτισμού.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Η ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων πήρε μέρος στο συνέδριο για τις 100 μεσογειακές πόλεις που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη τον Ιούνιο του 1992 με φωτογραφική έκθεση με θέμα τη διαχρονική ιστορία της Θάσου από τους προϊστορικούς έως τους νεότερους χρόνους. Η Θάσος έχει ενταχθεί από την Unesco στις 100 σημαντικές αρχαίες πόλεις της Μεσογείου.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Αρχαία πόλη[2]

Οικόπεδο Σ. Παπακυριακού

Στο παραπάνω οικόπεδο συνεχίστηκε και ολοκληρώ-

1. ΠΑΕ 1960, σ. 68, πίν. 52 α-β. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 217.
2. Στις ανασκαφές συμμετείχαν οι πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Πηνε-

θηκε η ανασκαφική έρευνα[3]. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών οικιών (Σχέδ. 1), η ανέγερση των οποίων τοποθετείται στον 4ο αι. π.Χ. Ρωμαϊκή επανακατασκευή διαπιστώθηκε τουλάχιστον σε δύο από αυτές. Επίσης, ερευνήθηκε συστάδα οκτώ κιβωτιόσχημων τάφων του τέλους του 3ου-αρχών 4ου αι. μ.Χ. στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπου θεμελιώθηκε παλαιοχριστιανική οικία.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκε το μεγαλύτερο μέρος ελληνιστικής οικίας[4] (Πίν. 127 α), η οποία διατηρήθηκε σε χρήση και στα ρωμαϊκά χρόνια σχεδόν με την ίδια οργάνωση των χώρων. Στο κέντρο του σπιτιού υπάρχει πλακόστρωτη αυλή και ένα πετρόκτιστο πηγάδι. Στη ρωμαϊκή φάση η αυλή μετατρέπεται σε αίθριο με μνημειακή δωρική κιονοστοιχία από δώδεκα κίονες. Στις τέσσερις πλευρές της αυλής ανοίγονται τα δωμάτια. Από την ελληνιστική περίοδο κατοίκησης διασώθηκαν τμήματα τοίχων με κονιάματα που φέρουν τοιχογραφίες με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα.

Η ανασκαφή έφερε στο φως τμήματα δύο δρόμων. Ο πρώτος (Πίν. 127 β) ερευνήθηκε σε μήκος περίπου 30 μ. Έχει πλάτος 5,5 μ. και κάτω από τις πλάκες του οδοστρώματος υπάρχει κτιστός ορθογώνιας τομής αποχετευτικός αγωγός. Ο δεύτερος είναι κάθετος στον προηγούμενο. Αποκαλύφθηκε σε μήκος περίπου 20 μ. και έχει πλάτος 2 μ. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνεται ένα μαρμάρινο Εκαταίο και μια μεγάλη σειρά χάλκινων θασιακών νομισμάτων 4ου-2ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο αφών Κλωνάρη

Το παραπάνω οικόπεδο είναι όμορο προς Α. με το οικόπεδο Παπακυριακού. Στη συνέχεια των ήδη ανασκαμμένων τομών, όπου είχε φανεί τμήμα του αρχαίου δρόμου, χαράχθηκαν δύο νέες τομές στις οποίες εντοπίστηκε η προς Α. συνέχεια του δρόμου. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε και θα συνεχιστεί και τον επόμενο χρόνο.

Οικόπεδο Σ. Ντιβανάκη

Δύο δοκιμαστικές τομές ανοίχτηκαν στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται κοντά στην περιοχή της πύλης του Σιληνού. Αποκαλύφθηκε τμήμα ελληνιστικής οικίας, πιθανώς του 2ου-1ου αι. π.Χ., καθώς και ένα μικρό τμήμα δρόμου, που αποτελεί συνέχεια γνωστού δρόμου από παλαιότερη ανασκαφή στο διπλανό οικόπεδο Γιαννόπουλου[5]. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

Αρχαίο θέατρο Θάσου[6]

Στο αρχαίο θέατρο της Θάσου, μετά παρέλευση 70 χρόνων από την πρώτη γαλλική ανασκαφή, η Εφορεία ανέλαβε την πρωτοβουλία να αποπερατώσει την έρευνα και να προχωρήσει στη δημοσίευση του μνημείου. Αλλά ο άμεσος επιδιωκόμενος σκοπός ήταν να προβούμε στην αναστήλωση του θεάτρου, ώστε το μνημείο να ενταχθεί και πάλι στο πρόγραμμα των εκδηλώσεων στο πλαίσιο των παραστάσεων αρχαίου δράματος Φιλίππων-Θάσου, από όπου είχε εξαιρεθεί το 1984 με απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου λόγω επικινδυνότητας τόσο του μνημείου όσο και των θεατών.

Έχοντας λοιπόν υπόψη και τις απαιτήσεις της αναστήλωσης προχωρήσαμε στη διενέργεια κοινής ελληνογαλλικής ανασκαφής που διήρκεσε από 1 έως 24 Ιουλίου υπό τη διεύθυνση του Ζήση Μπόνια από την πλευρά της ΙΗ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και τη συνεργασία των Jean-Yves Marc, Jean-Charles Moretti και Vivier Didiers για λογαριασμό της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής[7].

Κατ' αρχήν προχωρήσαμε σε ένα γενικό καθάρισμα του μνημείου και απομακρύναμε το σύνολο των ξύλινων και μεταλλικών κατασκευών από dexion που είχαν τοποθετηθεί το 1957 από τον Δ. Λαζαρίδη[8], προκειμένου να συμπληρωθούν τα κενά μεταξύ των μαρμάρινων εδωλίων και να καταστεί δυνατή η χρήση του θεάτρου για παραστάσεις. Στη συνέχεια ανοίχτηκαν τρεις ανα-

λόπη Μάλαμα και Θεοφύλακτος Σαλωνίδης (οικόπεδο Σ. Παπακυριακού) και Ευγενία Σακελλαρίου (οικόπεδο Σ. Ντιβανάκη).

3. Πρώτη ανακοίνωση για την ανασκαφή, βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 605 κ.ε.

4. Ό.π., σ. 608 κ.ε.

5. Βλ. BCH 97 (1973), σ. 559-574.

6. BCH 117 (1993), σ. 658-661.

7. Στην ανασκαφή πήρε μέρος η αρχαιολόγος Χρύσα Κατσιτοπούλου. Επίσης συμμετείχαν από τη γαλλική πλευρά η αρχαιολόγος Ελένη Δημητρακοπούλου και φοιτητές γαλλικών πανεπιστημίων. Συνεργάστηκε ο αρχιτέκτονας Νίκος Παπαγιαννάκος, που έχει αναλάβει και τη σύνταξη της μελέτης αναστήλωσης του θεάτρου. Ο Tony Kozelj, αρχιτέκτονας της Γαλλικής Σχολής, έκανε τα σχέδια, ο Yvon Garlan ταύτισε τις σφραγίδες στις λαβές αμφορέων και ο Olivier Picard τα νομίσματα.

8. Βλ. BCH 82 (1958), σ. 804.

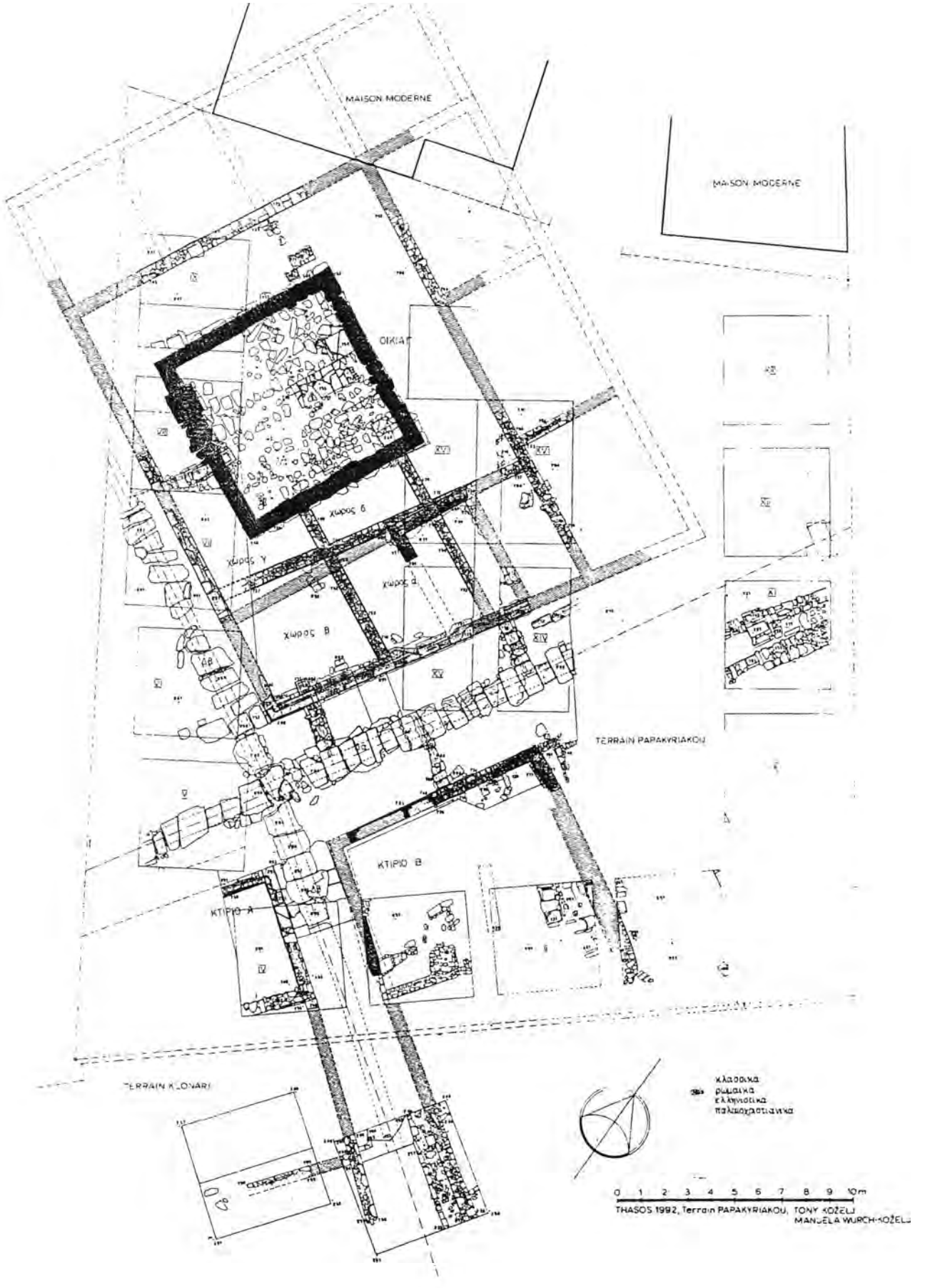

Σχέδ. 1. Θάσος. Οικόπεδο Σ. Παπακυριακού. Κάτοψη της ανασκαφής.

σκαφικές τομές στην περιοχή του κοίλου για να μπορέσουμε να προσδιορίσουμε με στρωματογραφικά κριτήρια τη χρονολόγηση της τελευταίας φάσης των εδωλίων, που είναι ακόμα ορατά, να επαληθεύσουμε την ύπαρξη της ελληνιστικής φάσης του κοίλου – σύγχρονης με τα αρχιτεκτονικά μέλη του προσκηνίου – και να εξακριβώσουμε τα όρια του ημικυκλίου του κοίλου κατά τη διάρκεια των διαφορετικών του φάσεων[9].

Μια τομή 12x4 μ. (τομή Ι) ανοίχτηκε στο νότιο μέρος του κοίλου σε σημείο όπου δεν υπήρχαν εδώλια. Κάτω από ένα λεπτό στρώμα χώματος της βλάστησης συναντήσαμε το στρώμα κατολίσθησης και καταστροφής των θεμελίων των εδωλίων στην τελευταία τους φάση. Οι κατασκευές αυτές είχαν διαλυθεί σε μεγάλο μέρος ή είχαν παρασυρθεί κατά μήκος της κλίσης του κοίλου. Αποτελούνταν από πλάκες σχιστόλιθου, μερικές φορές σπασμένες σε μικρά κομμάτια, που σχημάτιζαν στρώσεις ύψ. 0,20 μ. κατά κανονικά διαστήματα. Στο επίπεδο αυτό εδράζεται το κάτω μέρος των μαρμάρινων εδωλίων που σώζονται ακόμα περίπου στη θέση τους.

Τα εδώλια πατούν σε χώμα που συσσωρεύτηκε κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων. Αποτελείται από ένα στρώμα μικρών λίθων, που χρησίμευε ως υπόβαθρο στη θεμελίωση των εδωλίων και από ένα παχύ στρώμα καθαρού χώματος και άμμου ελαφρώς αργιλώδους, το οποίο σχηματίστηκε με την αποσύνθεση του σχιστόλιθου, που ακόμα βρίσκει κανείς σε μεγάλη αφθονία στη γύρω περιοχή. Αυτό το παχύ αμμώδες στρώμα, που στο ανώτερο σημείο της τομής φθάνει σε ύψος το 1 μ., σωρεύτηκε για να ενισχύσει την κλίση του κοίλου και να αυξήσει σε σημαντικό ύψος την κλίση της προηγούμενης κατασκευής. Οι εργασίες αυτές εξηγούνται πιθανώς από τη θέληση να αυξήσουν τη χωρητικότητα του μνημείου αλλά επίσης, χωρίς αμφιβολία, και από την εξέλιξη των θεαμάτων ανάμεσα στον 3ο αι. π.Χ. (πρώτη διαπιστωμένη οικοδομική φάση) και το 2ο αι. μ.Χ. Εάν ένα κοίλο που υψώνεται σε μικρό ύψος κλίσης από το επίπεδο της ορχήστρας προοριζόταν για δραματικούς αγώνες, ορχηστικούς ή μουσικούς, που διαδραματίζονταν μέσα στην ορχήστρα ή στο προσκήνιο, η εγκατάσταση μιας αρένας σε επίπεδο περίπου 1,5 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο της πρώτης σειράς των εδράνων και προφυλαγμένης με ένα λίθινο θωρακείο ύψ. 2 μ. περίπου χρειαζόταν ένα κοίλο με μεγαλύτερη κλίση, για να προσφέρει στους θεατές των εικονικών κυνηγίων και των αγώνων των μονομάχων ικανοποιητική ορατότητα.

Η χρονολόγηση της επίχωσης αυτής και των εδωλίων που έφερε επιβεβαιώνεται από την κεραμική. Βρέθηκε χαρακτηριστικά ένα θραύσμα θασιακού λύχνου στο δίσκο του οποίου παριστάνεται ένας Διόσκουρος όρθιος που φορεί πίλο και κρατεί στο αριστερό του χέρι δόρυ και στο δεξί το χαλινάρι αλόγου που παριστάνεται σε δεύτερο επίπεδο. Το μοτίβο είναι γνωστό από την παραγωγή του κορινθιακού εργαστηρίου κατά το 2ο αι. μ.Χ.[10].

Είναι πολύ πιθανό ότι η αποσπασματική επιγραφή που μνημονεύει εδώλια, η οποία βρέθηκε στο θέατρο από τον E. Miller και χρονολογείται από τον τύπο των γραμμάτων στο τέλος του 2ου ή τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.[11], αναφέρεται ακριβώς στις εργασίες που προαναφέρθηκαν.

Κάτω από την επίχωση των αυτοκρατορικών χρόνων ανασκάψαμε μέχρι το παρθένο έδαφος την προγενέστερη επίχωση πάχ. 3,20 μ. (μετρημένη στο ανώτερο σημείο της τομής), που ανάγεται στις αρχές της ελληνιστικής περιόδου. Αποτελείται από υλικά όμοια με αυτά που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου: άμμο, που προέρχεται από την αποσύνθεση του σχιστόλιθου, και μικρά κομμάτια σχιστόλιθου. Η επιφάνεια της επίχωσης παρουσιάζει μια κλίση 30% σε διάστημα 4 μ. Στο ανώτερο τμήμα της τομής η κλίση μεγάλωνε από ένα λεπτό καστανό στρώμα πλούσιο σε κεραμική. Η επιφάνειά του δημιουργεί την εντύπωση επίπεδου δαπέδου με όστρακα οριζόντια στρωμένα, που σχηματίστηκε όχι κατά τη διάρκεια μιας φάσης ερήμωσης αλλά, το πιθανότερο, σε μια στιγμή που διαλύθηκαν τα κτίσματα της ελληνιστικής περιόδου για να σχηματιστούν οι επιχώσεις της εποχής των Σεβήρων. Τα νεότερα στοιχεία της κεραμικής και τα νομίσματα δίνουν χρονολόγηση στις αρχές της ελληνιστικής εποχής. Η χρονολογία των εργασιών διευθέτησης στο κοίλο μοιάζει να συμφωνεί με αυτήν του κτιρίου της σκηνής, όπως φαίνεται από τη μελέτη των αρχιτεκτονικών θραυσμάτων του προσκηνίου.

Μια δεύτερη τομή 6x4 μ. (τομή ΙΙ) είχε σκοπό την παρακολούθηση της στρωματογραφίας του κοίλου στο δυτικό τμήμα του, όπου γειτνιάζει με το τείχος της πόλης και με το ανάλημμα της βορειοανατολικής παρό-

9. Για τη θέση του μνημείου στην πόλη της Θάσου και τις παλαιότερες εργασίες σε αυτό βλ. Οδηγός της Θάσου, 1967, σ. 50-54, και βιβλιογραφία στη σ. 195.

10. ÉtPélop V (1966), σ. 40, αριθ. 260, εικ. 7.

11. Chr. Dunant - J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, II, 1958, σ. 91, αριθ. 190.

δου. Στο σημείο αυτό αναφέρουμε την ύπαρξη τριών μαρμάρινων μπλοκ χωρίς ορατή σχέση με την τελευταία φάση του θεάτρου. Κάτω από αυτά τα μπλοκ βρέθηκε επίχωση ρωμαϊκής εποχής, παρόμοια με αυτή της τομής Ι. Η ομοιότητα που διαπιστώθηκε στις δύο τομές οδήγησε στο σταμάτημα της τομής ΙΙ.

Μια τρίτη τομή (τομή ΙΙΙ) 6Χ3 μ. χαράχτηκε στο ψηλότερο σημείο του κοίλου, πίσω από την τελευταία σειρά των εδωλίων (Πίν. 127 γ). Η ανασκαφή γρήγορα έφερε στο φως την εσωτερική παρειά του τείχους της πόλης. Στο σημείο αυτό διατηρείται σε ύψος τουλάχιστον έξι σειρών δόμων σχιστόλιθου με προεξέχοντα προσκεφάλαια· η ορθογώνια ψευδοϊσοδομική παρειά αποτελείται από δόμους ύψ. 0,22-0,27 μ. περίπου. Η γραμμή της εσωτερικής παρειάς του τείχους στο σημείο αυτό προεκτείνεται με ένα κόψιμο, σε ορθή γωνία, πλ. 1,80 μ. προς τη μεριά του κοίλου, ορατό σήμερα σε μήκος 4,10 μ. Η αποκάλυψη αυτού του τμήματος του τείχους οδήγησε στην επέκταση της τομής έως το σημερινό όριο της αρχαιολογικής ζώνης του θεάτρου προς Α. και έτσι μπορέσαμε να αποκαλύψουμε «το έμπλεκτον», που αποτελείται από μικρούς σχιστολιθικούς δόμους με κοκκινωπό, με ελαφρά κιτρινωπή απόχρωση, αργιλώδες χώμα ως συνδετικό υλικό. Ένας δόμος της εξωτερικής παρειάς του τείχους, που γενικώς δείχνει τη μέγιστη επέκταση της τομής, δίνει το πλάτος του τείχους στον προμαχώνα περίπου 2,30 μ., όπως βορειότερα στο κομμάτι του Εβραιόκαστρου. Η περιορισμένη διάρκεια της ανασκαφής δεν επέτρεψε να αποκαλύψουμε την εσωτερική παρειά του τείχους έως τη θεμελίωσή της.

Κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων ένα πρόσκτισμα ήλθε και κόλλησε στο ενδιάμεσο των επάλξεων τμήμα του τείχους, εκμεταλλευόμενο τη γωνία που σχηματίζεται στο εσωτερικό. Η φετινή ανασκαφή δεν αποκάλυψε παρά τμήμα των θεμελίων από σχιστόλιθο, καθώς και το επίπεδο εργασίας του μικρού αυτού κτίσματος. Αυτό το τελευταίο αποτελείται από μία στρώση σχιστόλιθων, την οποία καλύπτει στρώμα κονιάματος πάχ. 0,10 μ., κάτω από το οποίο μια επάλειψη από τριμμένα τούβλα υποδέχεται λειασμένο κονίαμα, από το οποίο δεν βρήκαμε παρά ίχνος σε ένα μόνο σημείο, κάθετα στο μεσοδιάστημα των επάλξεων. Η κατασκευή αυτή είχε εν μέρει καταστραφεί από μια τομή του G. Daux το 1921.

Κόντρα στη θεμελίωση αυτής της κατασκευής και του τείχους με κατεύθυνση προς την ακρόπολη συσσωρεύτηκε επίχωση εξαιρετικά συμπαγής, αποτελούμενη από καστανόχρωμο χώμα και πολυάριθμα θραύσματα κεραμίδων σε οριζόντια στρώση. Μέσα σε αυτή την επίχωση βρέθηκαν πέντε νομίσματα ελληνιστικών χρόνων, από τα οποία τέσσερα μπορέσαμε να τα ταυτίσουμε (ένα νόμισμα θασιακό και τρία του Φιλίππου Ε΄ της Μακεδονίας). Η προαναφερθείσα επίχωση σχηματίζει ένα επίπεδο σχετικά ομαλό προς το εσωτερικό της πόλης αλλά με ελαφρά κλίση προς την ακρόπολη, η οποία διευκόλυνε την κυκλοφορία κατά μήκος του τείχους. Η ίδια αυτή επίχωση κόπηκε σε κάποια εποχή ακόμα απροσδιόριστη, ίσως στο πλαίσιο μιας ανακατάταξης του ανώτερου τμήματος του κοίλου. Αλλά στη σημερινή κατάσταση καμιά από τις διασωθείσες σειρές εδωλίων δεν μπορεί να σχετιστεί με αυτό το κόψιμο. Αντίθετα, ένα δεύτερο κόψιμο, που επιχειρήθηκε μέσα στο γέμισμα του πρώτου, σχετίζεται με την τοποθέτηση των εδωλίων της τελευταίας φάσης του κοίλου.

Το σύνολο αυτής της ζώνης σκεπάστηκε από τα στρώματα καταστροφής του τείχους της πόλης.

Θασίων χώρα

Θέση Μαρμαρόμαντρα

Συνεχίστηκε φέτος, μετά από διακοπή έξι χρόνων[12], η ανασκαφική έρευνα της αρχαίας αγροικίας στη θέση Μαρμαρόμαντρα. Το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στην εξερεύνηση του ενός από τα δύο κτίσματα, αυτού που ταυτίζουμε με την αποθήκη του συγκροτήματος. Η ανασκαφή διήρκεσε από 10 Αυγούστου έως 25 Σεπτεμβρίου 1992 και το αποτέλεσμα ήταν να αποκαλυφθεί το κτίσμα στο σύνολό του (Σχέδ. 2).

Οι εξωτερικές διαστάσεις του οικήματος, το οποίο αναπτύσσεται με επιμήκη τον άξονα Β.-Ν., είναι 14,40Χ13,10 μ. Με δύο ισχυρά αναλήμματα από το ανατολικό και το βόρειο μέρος, που αποτελούν συγχρόνως και τους εξωτερικούς τοίχους του κτιρίου από αυτές τις πλευρές, δημιουργείται ο επίπεδος χώρος όπου εγκαταστάθηκε το οίκημα. Οι άλλοι τοίχοι, τόσο οι εξωτερικοί της νότιας και της δυτικής πλευράς όσο και οι εσωτερικοί, είναι πιο στενοί, χτισμένοι με μικρότερους, αδρά ορθογωνισμένους λίθους, μεγαλύτερους στην εξωτερική παρειά και μικρότερους στην εσωτερική· ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιείται χώμα και μικρές αδούλευτες πέτρες.

Η είσοδος του κτίσματος είναι από τα νότια, αμέσως μετά από σχετικά στενό προαύλειο χώρο, στον οποίο καταλήγει το μονοπάτι ανόδου. Στη συνέχεια συνα-

12. Βλ. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 168-170, Σχέδ. 3.

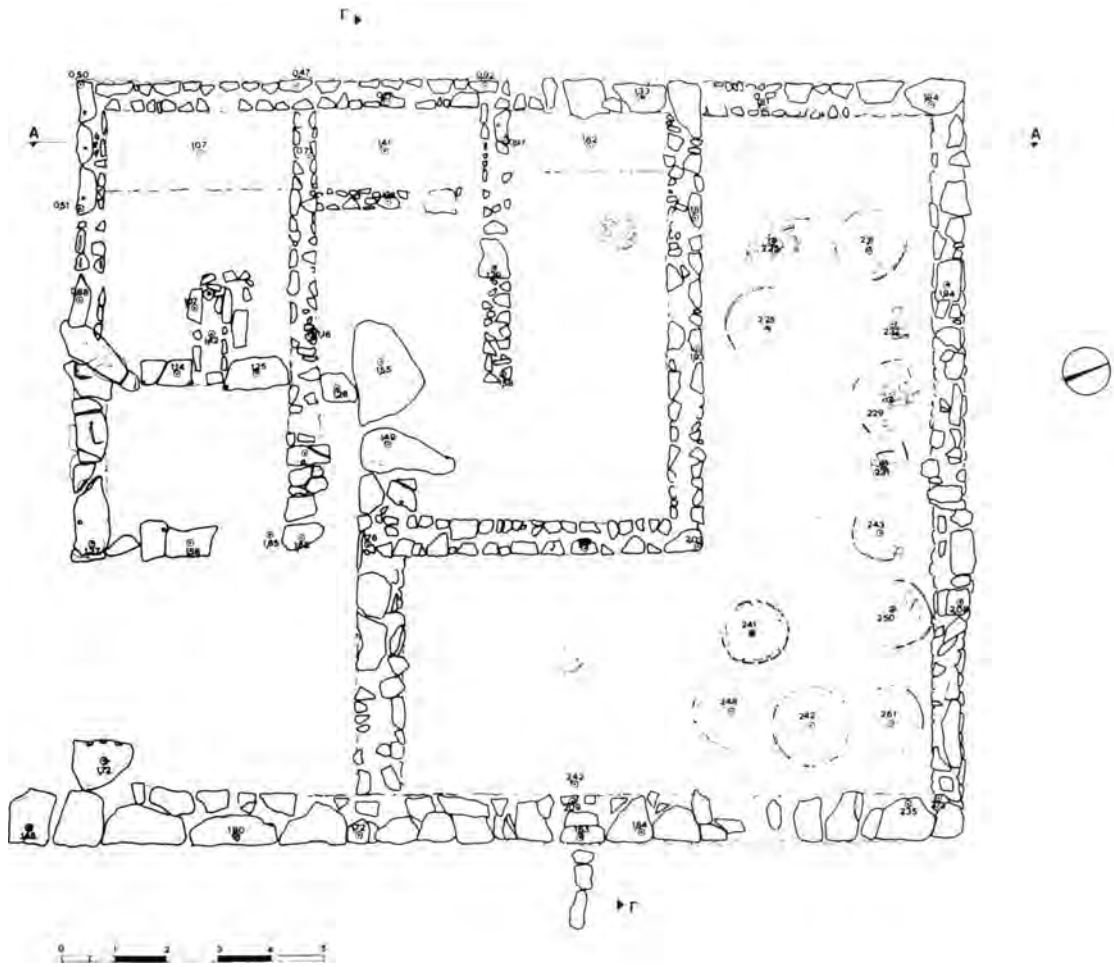

Σχέδ. 2. Θάσος. Θέση Μαρμαρόμαντρα. Κάτοψη της αποθήκης της αγροικίας

ντούμε μικρό χώρο, όπου ανοίγονται τα επόμενα δωμάτια. Στα δυτικά υπάρχουν στη σειρά τρεις ισοπλατείς χώροι (Πίν. 127 δ), που φαίνεται πως έχουν άνοιγμα από την ανατολική πλευρά τους. Εδώ σχηματίζεται ίσως ένα είδος διαδρόμου, δεδομένου ότι ο τοίχος μεταξύ των δύο μεσαίων δωματίων δεν φαίνεται να τελειώνει στον εσωτερικό τοίχο του «πιθώνα» (βλ. παρακάτω). Ο πρώτος χώρος μοιράζεται σε δύο μέρη, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους με ενδιάμεση πόρτα, το κατώφλι της οποίας σώζεται στη θέση του. Αμέσως δυτικά της πόρτας βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, συλημένος και ακτέριστος και ως εκ τούτου αχρονολόγητος. Ο επόμενος προς Β. χώρος, τουλάχιστον σε μια αρχαιότερη φάση του, φαίνεται πως διαιρούνταν και αυτός σε δύο άνισα μέρη, ενώ ο τρίτος είναι ενιαίος. Είναι χαρακτηριστικό ότι το δάπεδο των δωματίων που περιγράψαμε βρίσκεται σε διαφορετικό επίπεδο.

Το σύνολο του κτίσματος κλείνει με ενιαίο σε σχήμα Γ χώρο (Πίν. 128 γ), ο οποίος καταλαμβάνει ολόκληρη τη βόρεια και το μεγαλύτερο μέρος της ανατολικής πλευράς, από όπου είναι και η είσοδός του. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν στη θέση τους έντεκα μεγάλα πιθάρια. Τα πιθάρια είναι οξυπύθμενα με βυθισμένο στο χώμα περίπου το ένα τρίτο του ύψους τους, που σε μερικές περιπτώσεις υπολογίζεται ότι ξεπερνούσε τα 3 μ. Έχουν χοντρά τοιχώματα και εξαιρετικά πλατύ χείλος· σε κανένα δεν παρατηρήσαμε λαβές. Πολλές ρωγμές έχουν κολληθεί ήδη από την αρχαιότητα με μολύβδινους συνδέσμους (Πίν. 128 δ). Έτσι είναι φανερό ότι, και αν ακόμα τα πιθάρια κατ' αρχήν προορίζονταν για υγρά προϊόντα, στη συνέχεια, μετά τις κολλήσεις, χρησιμοποιήθηκαν ως αποθηκευτικοί χώροι ξηρών προϊόντων, όπως δημητριακά, σύκα κτλ. Ο χώρος που μόλις περιγράψαμε είναι ο «πιθώνας» του κτίσματος.

Ο αποθηκευτικός χαρακτήρας του οικήματος ενι-

σχύεται και από την εύρεση μεγάλου λίθου, επίπεδου στη μια πλευρά και με χάραξη-αυλάκωση στο περιχείλωμα, για περισυλλογή και εκροή υγρών. Πρόκειται ασφαλώς για στοιχείο πιεστηρίου εξαγωγής λαδιού. Γενικά το κτίσμα στην κάτοψή του δεν ακολουθεί τους καθιερωμένους κανόνες αρχιτεκτονικής των ελληνικών οικιών. Κύριο στοιχείο διαφοροποίησης είναι η έλλειψη αυλής.

Κινητά ευρήματα δεν υπάρχουν· το κτίσμα καταστράφηκε ενώ ήταν ήδη άδειο. Τα λίγα χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν καθώς και οι ενσφράγιστες κεραμίδες και λαβές οξυπύθμενων αμφορέων επιτρέπουν ασφαλή χρονολόγηση στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Το σύνολο της αγροτικής εγκατάστασης, που αποτελεί πιλότο του ερευνητικού προγράμματος των αγροικιών ή «πύργων» της Θάσου, θα αποτελέσει αντικείμενο αυτοτελούς δημοσίευσης· δεν αποκλείεται να δημοσιευθεί ως παράρτημα στον τόμο που ετοιμάζεται με θέμα τις αγροικίες, τους δρόμους και γενικά την εξάπλωση του πληθυσμού στη χώρα της Θάσου, κυρίως από τον 4ο αι. π.Χ. και αργότερα.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Αρκαδικός

Στον Αρκαδικό Δράμας, όπου κατά το 1991 άρχισε ανασκαφική έρευνα[13] της ΙΗ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με υπεύθυνο τον καθηγητή Γ. Χουρμουζιάδη[14], συνεχίζεται και φέτος ανασκαφική έρευνα ολιγοήμερη και περιορισμένη σε λίγες τομές[15]. Ανασκάφηκαν και αφαιρέθηκαν οι μάρτυρες μεταξύ των τομών Αιγ και Αιδ, καθώς και Α2α και Α2β χωρίς να προσθέσουν νέα ανασκαφικά στοιχεία στην έρευνά μας.

Άρχισε η ανασκαφή σε δύο νέες τομές Αια και Αιβ σε επιφανειακό διαταραγμένο στρώμα της νεότερης νεολιθικής, όπου και ξεχωρίζουν ίχνη από δύο πήλινους τοίχους (Σχέδ. 3). Παράλληλα γίνεται προκαταρκτική μελέτη του ανασκαφικού υλικού του 1991.

Καλή Βρύση

Συνεχίστηκε και φέτος για δεύτερη χρονιά[16] με χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού και της Νομαρχίας Δράμας η ανασκαφική έρευνα στη θέση

13. Βλ. πρώτη αναφορά ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 359-369.

14. Στην ανασκαφή συμμετέχουν οι μεταπτυχιακοί αρχαιολόγοι Ι. Αναγνώστου, Α. και Κ. Αλματζή, Α. Vargas, Κ. Τουλούμης, Ρ. Χρηστίδου, Τ. Βαλαμώτη, Μ. Σωφρονίδου και πολλοί φοιτητές και φοιτήτριες.

15. Βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 577-583.

16. Βλ. ΑΕΜΘ 5 (1991), σ. 349-357.

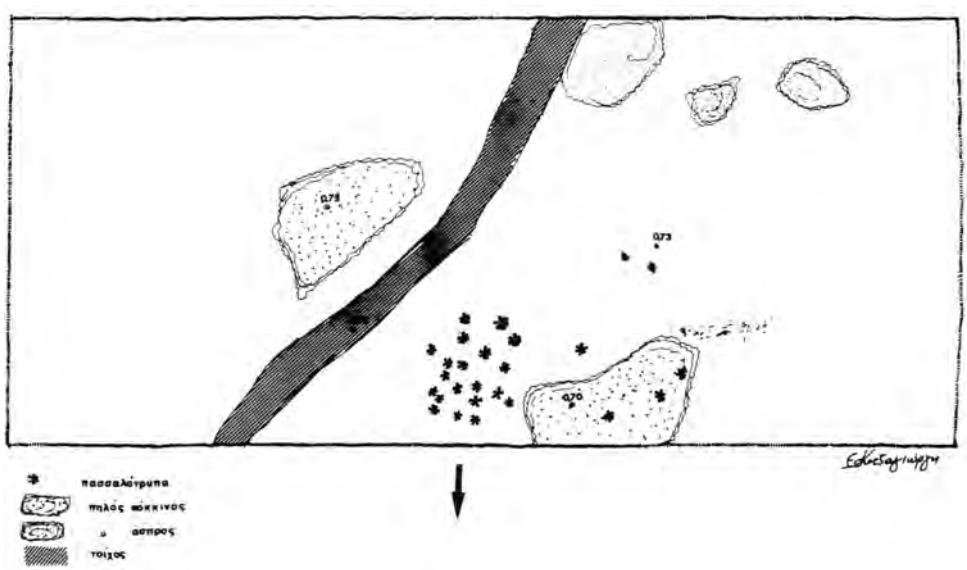

Σχέδ. 3. Αρκαδικός Δράμας. Τομή Αια και Αιβ.

Μικρή Τούμπα κοινότητας Καλής Βρύσης Δράμας[17].

Αποκαλύφθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του αρχαίο ορθογώνιο κτίριο με κανονική τοιχοδομία, εξωτ. διαστ. 34x16 μ. Το κτίριο διαιρείται εσωτερικά σε τρεις περιοχές με σειρά από τοίχους και έχει την είσοδό του στα βόρεια. Το δάπεδο αποτελείται από σκληρό πατημένο πηλό επάνω σε στρώση με λατύπες (Σχέδ. 4· Πίν. 128 ε). Η τοιχοδομία του κτιρίου είναι εξαιρετικά προσεγμένη. Επάνω σε θεμελίωση με λίθινους δόμους υψώνεται τοίχος που αποτελείται στο κατώτερο τμήμα από σειρά ορθοστάτες που εσωτερικά φέρουν βότσαλα και στη συνέχεια στηρίζουν τοίχο-ανωδομή κατασκευασμένο από πλιθιά που κατά τακτά διαστήματα δένονται με ξυλοδεσιές. Άφθονες σπασμένες κεραμίδες αποδεικνύουν την ύπαρξη στέγης.

Ο αριθμός των καμένων πλιθιών, των σπασμένων αγγείων (Πίν. 128 α-β) και των λοιπών ευρημάτων μαρτυρεί τη λεηλασία του κτιρίου και τη φοβερή καταστροφή του από φωτιά που δημιούργησε ένα παχύ στρώμα καταστροφής στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., καταστροφή που σχετίζεται με το πέρασμα των Γαλατών από την περιοχή.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Προϊστορικός οικισμός ελληνοβουλγαρικών συνόρων (πρόγραμμα ελληνοβουλγαρικής συνεργασίας)

Η ΙΗ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με τη συνεργασία του Ι. Ασλάνη, ερευνητή του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, και της Φ. Κωνσταντοπούλου, του Υπουργείου Εξωτερικών, άρχισε με τη διεύθυνση της Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη την αρχαιολογική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό των ελληνοβουλγαρικών συνόρων που τέμνεται από τη μεθοριακή γραμμή Ελλάδας-Βουλγαρίας.

Ο οικισμός, ο οποίος βρίσκεται κατά τα τρία τέταρτά του σε ελληνικό έδαφος και κατά το ένα τρίτο σε βουλγαρικό, ανήκει στο αγρόκτημα του εγκαταλελειμμένου χωριού Μεσαία της Κοινότητας Νέου Πετριτσίου και του βουλγαρικού χωριού Topolnica.

Ο προϊστορικός αυτός οικισμός, ο οποίος χρονολογείται στην ύστερη νεολιθική εποχή, επελέγη ως σημείο συνάντησης της ελληνικής και της βουλγαρικής έρευνας για να μελετηθούν οι πολιτιστικές σχέσεις τις οποίες ανέπτυξαν οι νεολιθικές κοινότητες της Ανατολικής Μακεδονίας και της βαλκανικής ενδοχώρας μέσα από την κοιλάδα του Στρυμόνα. Παράλληλα με τις ανασκαφές που ήδη πραγματοποιούνται στο βουλγαρικό έδαφος από αρχαιολόγους του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Ακαδημίας των Επιστημών της Σόφιας (H. Todorova, J. Bojatziev) προγραμματίζεται η διενέργεια ανασκαφών και στο ελληνικό έδαφος με στόχο τη δημοσίευση των ανασκαφικών ευρημάτων του οικισμού σε κοινό τόμο[18].

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Αμφίπολη

Ανατολικό τείχος

Συνεχίστηκε η έρευνα στο ανατολικό τείχος της αρχαίας Αμφίπολης στην περιοχή του αρχαιολογικού Μουσείου[19]. Στο εσωτερικό του ανατολικού τείχους μετά από τη μεσολάβηση δρόμου πλ. 3,10-2,65 μ. είχε εντοπιστεί σε παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες η ύπαρξη αρχαίων κτισμάτων. Η φετινή ανασκαφή προχώρησε στην έρευνα του δρόμου, αποκαλύπτοντας το γνωστό και από την παλαιότερη ανασκαφή πήλινο αγωγό ύδρευσης (Πίν. 129 α), ο οποίος διέρχεται κατά μήκος του δρόμου με κατεύθυνση Β.-Ν., και εντόπισε την ύπαρξη ενιαίου κτιριακού συγκροτήματος. Αποκαλύφθηκαν δωμάτια της ανατολικής πλευράς του κτιρίου και απολήξεις των κτιστών αποχετευτικών αγωγών του, που κατέληγαν στο δρόμο εσωτερικά του τείχους.

Το κτιριακό αυτό συγκρότημα, του οποίου δεν ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη, χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ., αλλά είναι ενδεχόμενο να επικαλύπτει και αρχαιότερη κτιριακή φάση. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

Νεκροταφείο

Μικρής έκτασης σωστικές ανασκαφές πραγματοποι-

17. Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι πτυχιούχοι αρχαιολόγοι Μ. Σωφρονίδου, Ε. Ηλιοπούλου, Α. Μυλωνά και Α. Αλματζή.

18. Πρβλ. έκθεση του αρχαιολογικού προγράμματος 1992 στο ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 563-579.

19. Για παλαιότερες ανασκαφές στο χώρο βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 385· 32 (1977): Χρονικά, σ. 253· 33 (1978): Χρονικά, σ. 293-294.

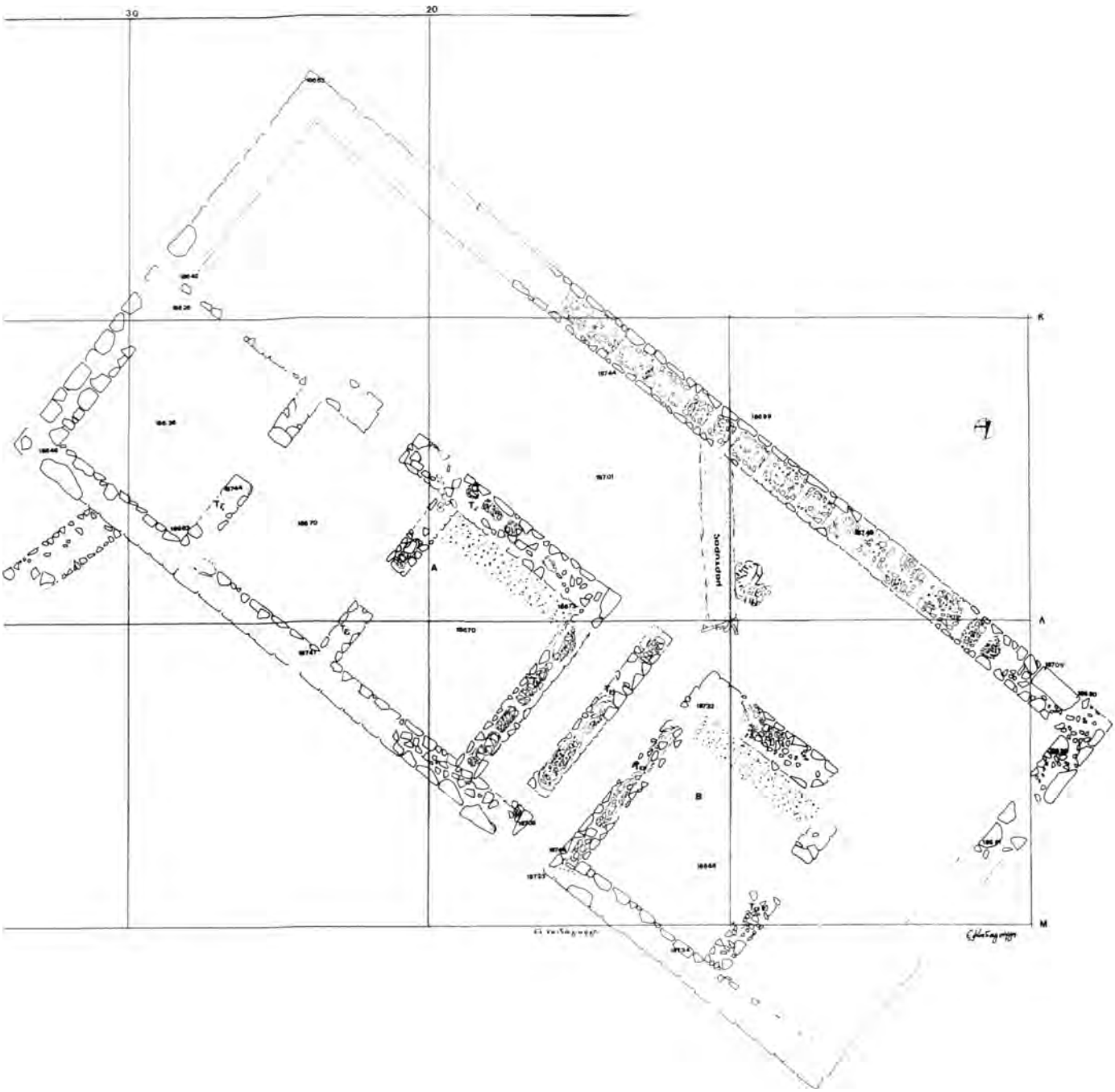

Σχέδ. 4. Καλή Βρύση Δράμας. Κάτοψη της ανασκαφής.

ήθηκαν περιστασιακά στο νεκροταφείο της αρχαίας Αμφίπολης[20]. Εκτεταμένη όμως έρευνα με αφορμή τη διαπλάτυνση του δρόμου Θεσσαλονίκης-Δράμας ξεκίνησε η Εφορεία στις αρχές του καλοκαιριού στο χωράφι του Γ. Θεοδωρίδη, το οποίο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του δρόμου, μέσα στα όρια του κλασικού νεκροταφείου της Αμφίπολης.

Η ανασκαφική έρευνα[21] διήρκεσε από τις 8 Ιουνίου

20. Για παλαιότερες έρευνες στη θέση βλ. ΠΑΕ 1983, σ. 40· 1984, σ. 38-39.

21. Εκτενέστερη αναφορά στην ανασκαφή βλ. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 549-559.

έως τις 17 Σεπτεμβρίου, με ενδιάμεσες διακοπές. Ερευνήθηκε μια ορθογώνια τομή διαστ. 30Χ15 μ., καθώς και μερικοί τάφοι που αποκαλύφθηκαν έξω από αυτήν. Ήλθαν ακόμη στο φως και ερευνήθηκαν 91 τάφοι, οι οποίοι βρίσκονταν σε πυκνή διάταξη από την επιφάνεια του εδάφους έως το βάθος των 4,25 μ.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των ερευνημένων τάφων ήταν απλοί λακκοειδείς ορθογώνιοι και αβαθείς σκαμμένοι στο σκληρό αργιλώδες φυσικό χώμα. Υπήρχαν ακόμη τάφοι κεραμοσκεπείς, μερικές καύσεις, λίγες πήλινες λάρνακες με παιδικές ταφές και ένας μεγάλος πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος συλημένος. Σήμα του τελευταίου αποτελούσε πιθανότατα η μικρή μαρμάρινη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη που βρέθηκε μαζί με τη βάση της.

Νεότερος από όλους (όψιμου 2ου αι. π.Χ.) ήταν ένας μοναδικός τάφος σκαμμένος στο φυσικό χώμα, με κλίμακα, προθάλαμο και θάλαμο. Ανήκει στους «μακεδονικούς» τάφους του ελληνιστικού νεκροταφείου της Αμφίπολης.

Οι νεκροί ήταν πάντοτε εκτάδην σε ύπτια θέση και είχαν οι περισσότεροι στο ύψος της κοιλιάς διάφορα κτερίσματα. Ακόμη, όλοι σχεδόν είχαν ανάμεσα στα δόντια τους ένα χάλκινο ή ασημένιο νόμισμα. Τα κτερίσματα, αγγεία, ειδώλια και κοσμήματα, φανερώνουν ότι το τμήμα αυτό του νεκροταφείου της αρχαίας Αμφίπολης χρησιμοποιήθηκε από τα τέλη του 5ου έως και το 2ο αι. π.Χ.

ΜΑΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ

Άργιλος[22]

Αρχαία πόλη (ελληνοκαναδική ανασκαφή)

Το Μάιο του 1992 συμφωνήθηκε κοινό ερευνητικό πρόγραμμα ανασκαφής της αρχαίας πόλης της Αργίλου σε συνεργασία με το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και το Πανεπιστήμιο του Montréal. Την Εφορεία Καβάλας εκπροσώπησε ο Ζήσης Μπόνιας, που είχε και τη διεύθυνση της ανασκαφής, ενώ την καναδική πλευρά ο καθηγητής Jacques Perreault[23]. Προηγήθηκε συμφωνία για τη δημοσίευση του ευρηματικού υλικού από ομάδα συνεργατών των δύο πλευρών. Τα έξοδα της ανασκαφής καταβάλλουν εξίσου τα δύο μέρη, ενώ η καναδική πλευρά σε αντιστάθμισμα της διάθεσης στην έρευνα δημόσιας ελληνικής γης απαλλοτριώνει με δαπάνη της τα ιδιόκτητα αγροκτήματα που περιλαμβάνονται στο χώρο της αρχαίας πόλης.

Η αρχαία Άργιλος είναι αποικία της Άνδρου και μαζί με τις τρεις άλλες αποικίες της στη Χαλκιδική – τη Σάνη, την Άκανθο και τη Στάγειρο – ιδρύθηκε το 655/4 π.Χ. Βρίσκεται δυτικά των εκβολών του Στρυμόνα και καταλαμβάνει την παραλιακή ζώνη και τα δύο υψώματα στη θέση «Παλαιόκαστρο» περιοχής Κοινότητας Νέων Κερδυλλίων Σερρών. Ανατολικά και δυτικά της πόλης εκτείνονται τα νεκροταφεία της[24], ενώ την εικόνα συμπληρώνουν οι λιμενικές εγκαταστάσεις, κατά μεγάλο μέρος σήμερα μέσα στη θάλασσα. Πριν από την ανασκαφή ήταν ορατά τμήματα αρχαίων τοίχων στο πρανές του νοτιότερου των δύο λόφων, που κόπηκε κατά τη διαπλάτυνση του δρόμου Θεσσαλονίκης-Καβάλας στα τέλη της δεκαετίας του '60. Επίσης σε ιδιόκτητο κτήμα στους πρόποδες του λόφου εργασίες ισοπέδωσης έφεραν στο φως αρχαίους τοίχους και τμήμα πλακόστρωτου δρόμου. Στην κορυφή του λόφου της αρχαίας πόλης άφθονη κεραμική αποτελούσε ένδειξη κατοίκησης ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια, ενώ σκόρπιοι πώρινοι δόμοι προέρχονταν από κατεστραμμένα κτίσματα. Λείψανα κατασκευών στο φρύδι της δυτικής πλευράς θα μπορούσαν να ανήκουν σε τείχος οχύρωσης, ενώ η παρουσία τετράπλευρου κτίσματος-πύργου(;) στην κορυφή του νότιου λόφου μάλλον σχετίζεται με την άμυνα της πόλης.

Η ανασκαφή διενεργήθηκε κατά το σύστημα Wheeler με τομές 4Χ4 μ. σε δύο τομείς: το νότιο τομέα στους πρόποδες του λόφου, όπου χαράχτηκαν επτά τομές, και το βόρειο τομέα της ακρόπολης στην κορυφή του λόφου, όπου η έρευνα άρχισε με τέσσερις τομές.

Στο βόρειο τομέα (Σχέδ. 5) η ανασκαφή αποκάλυψε στο τετράγωνο 2021 οικοδομικά λείψανα δύο περιόδων: τμήμα τοίχου στη νότια παρυφή της τομής, που

22. Οι αρχαιολόγοι Ευαγγελία Αλβανού και Χρυσούλα Κατσιτοπούλου συμμετείχαν στην ανασκαφή, η μεν πρώτη στο νεκροταφείο και για μικρό χρονικό διάστημα στην πόλη, η δε δεύτερη στην ανασκαφή της πόλης.

23. Συμμετέχουν καθηγητές και φοιτητές ευρωπαϊκών και καναδικών πανεπιστημίων. Από το Πανεπιστήμιο Laval της πόλης του Québec ο Hubert Giroux, από το Πανεπιστήμιο του Amsterdam ο Kees Neeft, από το CNRS της Lyon η Francine Blondé.

24. Είναι συζητήσιμο αν στην Άργιλο πρέπει να προσγράψουμε και τους δύο μακεδονικούς τάφους που έχουν βρεθεί στα ανατολικά της πόλης, βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 787-788· 32 (1977): Χρονικά, σ. 252-253· 33 (1978): Χρονικά, σ. 296-299.

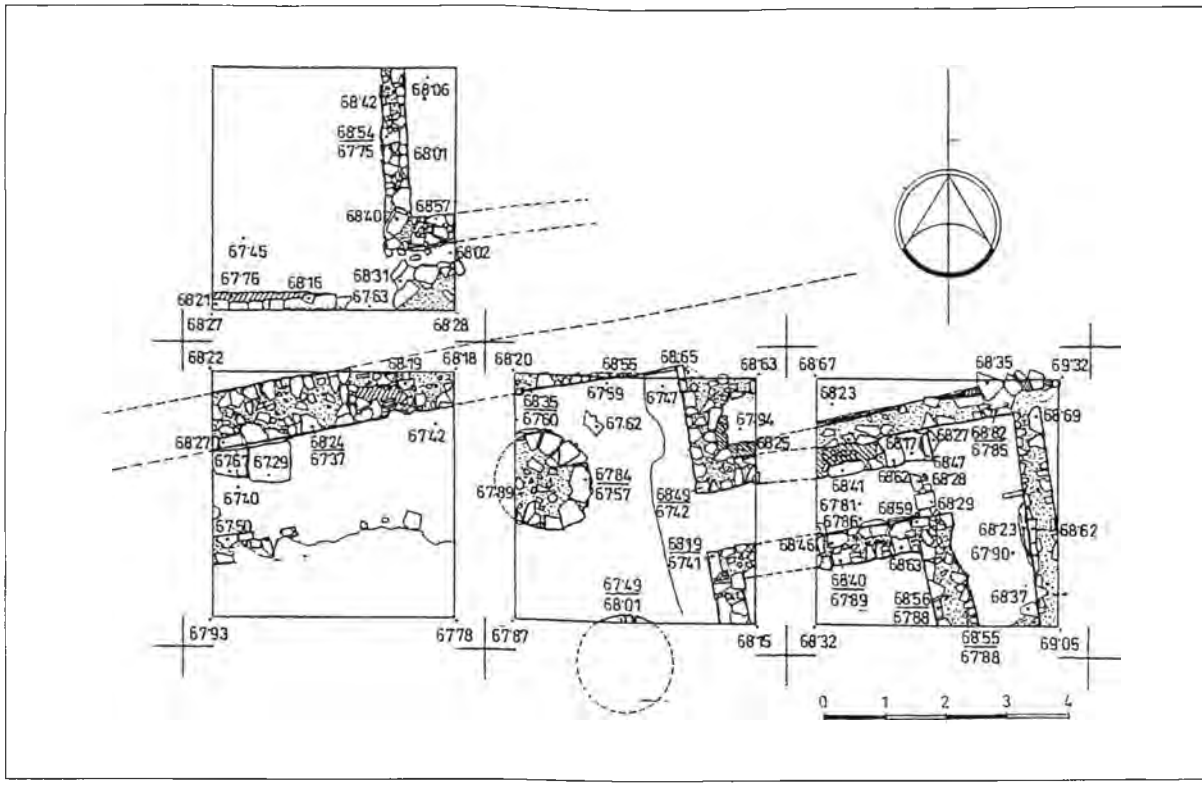

Σχέδ. 5. Άργιλος. Βόρειος τομέας. Κάτοψη της ανασκαφής.

χρονολογείται στο τέλος της αρχαϊκής περιόδου, και τη γωνία ενός κτίσματος ελληνιστικής εποχής στο ανατολικό τμήμα του τετραγώνου. Στα τετράγωνα 2121, 2122 και 2123 αποκαλύφθηκε τμήμα κτίσματος, του οποίου τουλάχιστον ο βόρειος τοίχος είναι ιδιαίτερα ισχυρός· έχει πλάτος 0,90 μ. περίπου και χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Ουσιαστικά ερευνήθηκε μέρος του εσωτερικού του και η βορειοανατολική γωνία. Η είσοδος βρίσκεται στο ανατολικό μέρος, όπου οδηγεί επιμήκης διάδρομος. Στο τετράγωνο 2122 αποκαλύφθηκε μέσα σε στρώμα στάχτης το μεγαλύτερο μέρος κυκλικής κατασκευής, μάλλον εστίας, καθώς και μέρος μιας δεύτερης παρόμοιας στη νότια παρυφή του τετραγώνου. Η κεραμική είναι χαρακτηριστική ελληνιστική και δεν φαίνεται νεότερη του τέλους του 2ου αι. π.Χ. Ίχνη παλαιότερου τοίχου μέσα στο μεγάλο χώρο φανερώνουν μια αρχαιότερη, κλασικών χρόνων, οικοδομική φάση.

Στο νότιο τομέα (Σχέδ. 6) η έρευνα ξεκίνησε στο σημείο όπου ήταν ορατοί οι αρχαίοι τοίχοι και ο πλατύς πλακόστρωτος δρόμος. Ο δρόμος (Πίν. 129 γ) έχει έντονη κλίση και φαίνεται πως είναι ο κύριος δρόμος της πόλης που οδηγεί από το μέρος της θάλασσας προς την ακρόπολη. Αποκαλύφθηκε στα τετράγωνα 3956, 3857, 3957 και 3858 σε μήκος 15 μ. περίπου. Είναι στρωμένος με μεγάλες κροκάλες, που προφανώς προέρχονται από την ακτή. Τμήμα δεύτερου και μάλλον στενότερου δρόμου στρωμένου με μικρού μεγέθους σχιστόπλακες και επίσης μικρές κροκάλες βρέθηκε στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής. Στο φαρδύ πλακόστρωτο δρόμο ανοίγονται τουλάχιστον δύο κτίσματα. Πρόκειται για σπίτια αρχαϊκής και κλασικής εποχής. Δεν υπάρχουν ενδείξεις χρήσης του χώρου μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., πράγμα που μας κάνει να πιστεύουμε ότι η πόλη είχε τη μοίρα πολλών άλλων της περιοχής κατά τη διάρκεια των εκστρατειών του Φιλίππου Β' στα 357 π.Χ.

Η ανασκαφή απέδωσε ελάχιστα κινητά ευρήματα. Φαίνεται πως η πόλη δεν καταστράφηκε απότομα και έτσι οι κάτοικοί της είχαν την ευκαιρία να αδειάσουν τα κτίσματα από ό,τι μπορούσε να μεταφερθεί. Στον ευρύτερο χώρο της πόλης δεν υπάρχουν ενδείξεις κατοίκησης κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Είναι πολύ πιθανό ότι η Άργιλος δεν άντεξε τον ανταγωνισμό της κοντινής

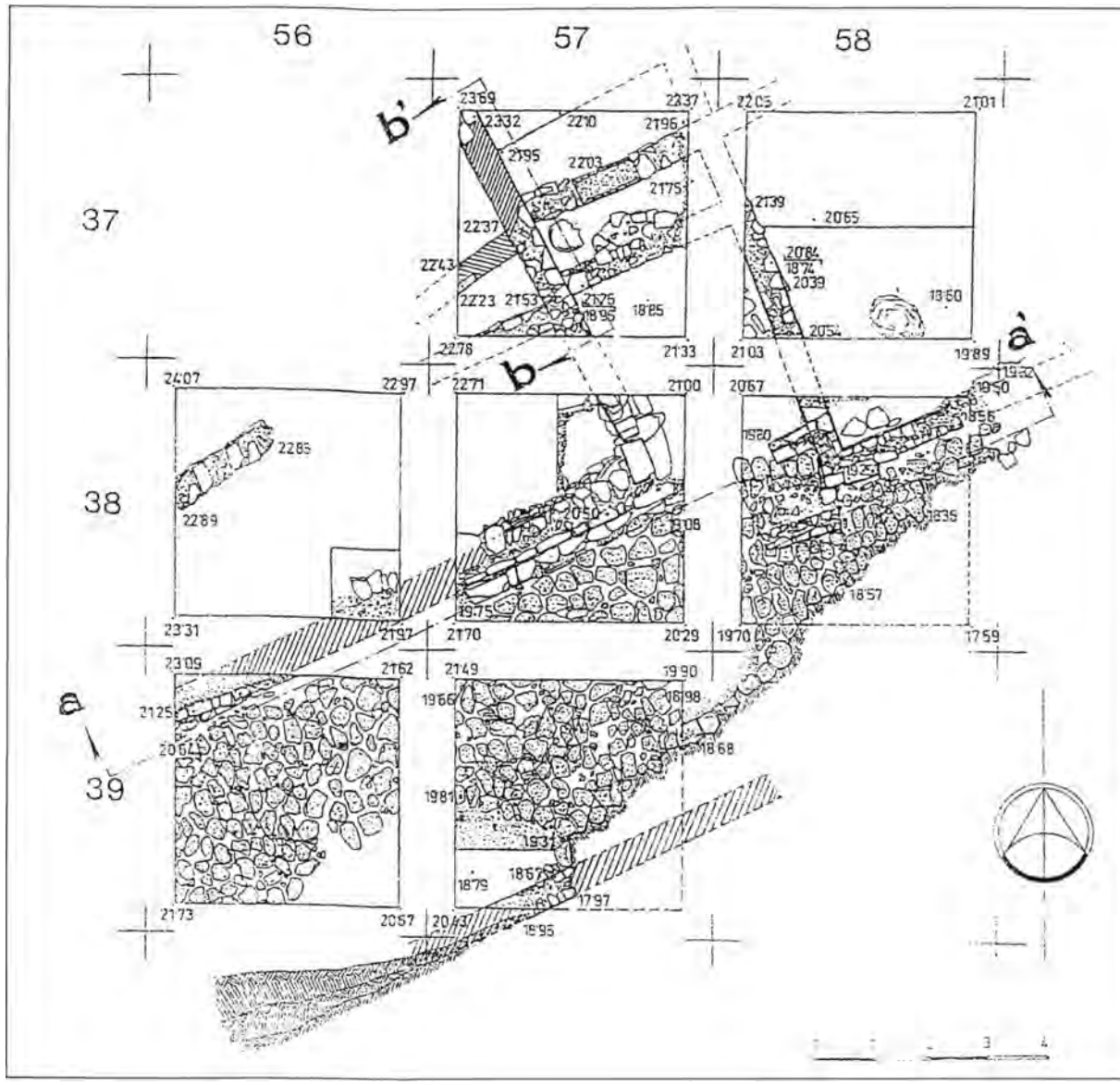

Σχέδ. 5. Άργιλος. Βόρειος τομέας. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αμφίπολης, που στο μεταξύ είχε εξελιχθεί στο μεγαλύτερο οικονομικό κέντρο της περιοχής, και έπαψε να υπάρχει τουλάχιστον από το 2ο αι. π.Χ.

Η κεραμική που βρέθηκε, στρωματογραφημένη και μη, ανάγεται τουλάχιστον στα μέσα του 7ου αι. π.Χ. Δείγματα ανατολικοϊωνικής κεραμικής, κορινθιακής, αττικής και φυσικά θασιακής που βρέθηκαν είναι μάρτυρες των επαφών και των εμπορικών σχέσεων της πόλης με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Η πλειονότητα των νομισμάτων προέρχεται από τη γειτονική Αμφίπολη.

Ανατολικό νεκροταφείο

Με αφορμή αίτηση ιδιώτη για οικοδόμηση σε ελεύθερο χώρο του οικισμού «Καλλιθέα» περιοχής Νέων Κερδυλλίων Σερρών πραγματοποιήσαμε σωστική ανασκαφή σε έκταση περίπου 500 τ.μ. Η θέση βρίσκεται ανατολικά της αρχαίας Αργίλου και ανήκει στην ευρύτερη περιοχή του ανατολικού νεκροταφείου της πόλης. Επειδή το στρώμα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος βρίσκεται σε βάθος 2 μ. περίπου, προχωρήσαμε στην αφαίρεση με σκαπτικό μηχάνημα του υπερκείμενου στρώματος καθαρής αργίλου. Ο χώρος που ερευνήθηκε αποτε-

λεί τη συνέχεια προς τα δυτικά του ήδη από το 1980 ανασκαμμένου τμήματος του νεκροταφείου[25].

Συνολικά ερευνήσαμε έξι ταφές (Σχέδ. 7). Οι δύο είναι σε πήλινες αδιακόσμητες λάρνακες και από τις υπόλοιπες δύο είναι κεραμοσκεπείς καλυβίτες τάφοι και δύο καύσεις σε λακκοειδή ορύγματα επαλειμμένα με πηλό. Όλοι οι τάφοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. με τα κρανία προς Α.

Στο ανατολικότερο σημείο του χώρου βρέθηκε ταφή (Τ1) σε πήλινη λάρνακα, της οποίας λείπει το προς Α. κομμάτι, που φαίνεται ότι έσπασε στην ανασκαφή του 1980. Σωζόμενο τμήμα 0,70Χ0,45 μ., βάθος 0,25 μ. Έξω από τη νοτιοδυτική γωνία της λάρνακας σε διαγώνια ως προς τη λάρνακα θέση βρέθηκε σε κομμάτια ερυθρόμορφος κιονωτός κρατήρας της εποχής του αυστηρού ρυθμού. Ανασυγκροτήθηκε σχεδόν ολόκληρος (λείπουν ελάχιστα τμήματα από το σώμα). Στην α΄ όψη παριστάνεται έφιππη ανδρική μορφή προς τα αριστερά. Φορεί χλαμύδα, στο κεφάλι φέρει πέτασο και στα πόδια ενδρομίδες. Στη β΄ όψη εικονίζεται όρθιος δορυφόρος προς τα δεξιά. Το κάτω μέρος του σώματος του κρατήρα κοσμεί ακτινωτό μοτίβο, ενώ οι λαβές είναι αδιακόσμητες. Μέσα στον κρατήρα βρέθηκαν μελαμβαφής κύλικα και τριφυλλόστομη οινοχόη διακοσμημένη με φυτικά θέματα. Από ένα δεύτερο κιονωτό κρατήρα βρήκαμε μόνο το επίπεδο τμήμα της λαβής, όπου παριστάνεται μελανόμορφο εντεκάφυλλο ανθέμιο που βγαίνει μέσα από έλικες.

Η δεύτερη ταφή (Τ2), που πιθανώς σχετίζεται λόγω γειτνίασης και μεγέθους σκελετού με την προηγούμενη (μητέρα-παιδί;), είναι ένας κατεστραμμένος κεραμοσκεπής καλυβίτης και περιείχε σκελετό σε ύπτια θέση, με το κρανίο προς Α. Μήκος στο εσωτερικό του τάφου 1,70 μ. Ο σκελετός διατηρήθηκε σε κακή κατάσταση. Ο νεκρός είχε ένα μόνο χάλκινο κτέρισμα, ίχνη του οποίου βρέθηκαν στην περιοχή της λεκάνης. Τη δίριχτη σαμαρωτή στέγαση του τάφου αποτελούν κεραμίδες κορινθιακού τύπου σε δύο επάλληλες σειρές· ανάμεσά τους εισχώρησε χώμα πάχ. 0,01-0,07 μ.

Ο τρίτος τάφος (Τ3) είναι καλυβίτης κεραμοσκεπής μήκ. 1,65 μ. Βρέθηκε συλημένος και χωρίς τις κεράμους της ανατολικής πλευράς. Σώζονται όρθιες μόνο οι κέραμοι της βόρειας πλευράς ενώ οι υπόλοιπες έπεσαν μέσα στον τάφο. Διαστάσεις κεράμων: 0,68Χ0,50 μ. με πάχος 0,035 μ.

Η επόμενη ταφή (Τ4) είναι μία σχεδόν ακέραιη πήλινη λάρνακα, της οποίας λείπουν τμήματα από το χείλος της βόρειας μακράς πλευράς και η βορειοδυτική γωνία. Οι διαστάσεις της είναι 0,78Χ0,35 μ. Βρέθηκε σκεπασμένη με δύο κεράμους κορινθιακού τύπου, συλημένη. Η ταφή ήταν παιδική.

Τέλος, στο δυτικό τμήμα του χώρου ερευνήσαμε δύο καύσεις σε λάκκους μήκ. 2 μ. περίπου και πλ. 1 μ. περίπου. Ο Τ5 περιείχε ένα σκελετό και τα ακόλουθα κτερίσματα: μία σιδερένια στλεγγίδα, ένα χάλκινο νόμισμα, ένα ολόκληρο και όστρακα από άλλα τρία πήλινα αλάβαστρα. Η άλλη καύση (Τ6) περιείχε δύο επάλληλους σκελετούς. Εδώ βρέθηκε μία σιδερένια στλεγγίδα, ένα

25. Στη θέση έχουν βρεθεί σε ανασκαφή του 1980 (ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 424 και κυρίως 39 (1984): Μελέτες, σ. 1-47) τάφοι υστεροαρχαϊκοί και πρώιμοι κλασικοί. Το δυτικό νεκροταφείο εντοπίζεται στο συνεχόμενο προς Δ. της αρχαίας πόλης λόφο.

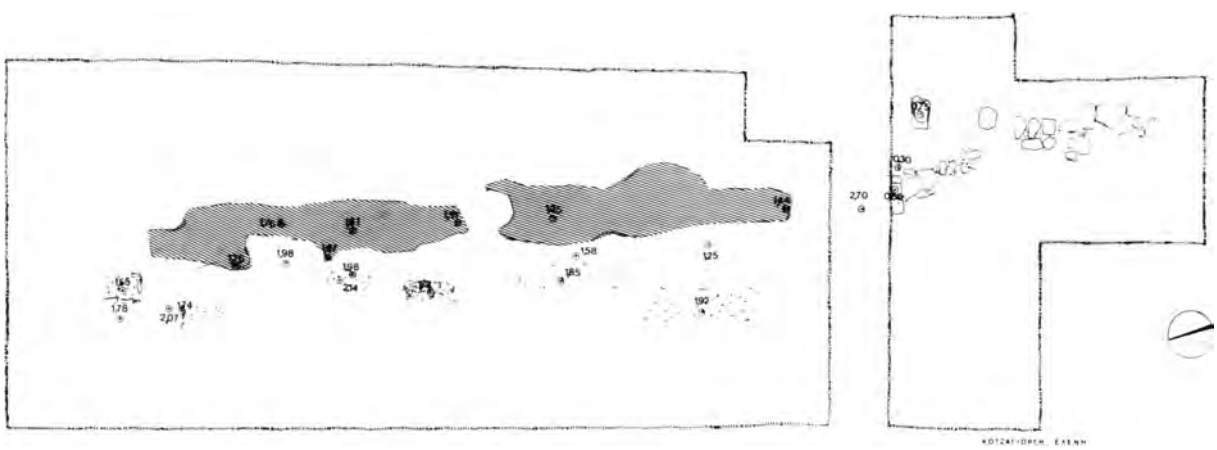

Σχέδ. 5. Άργιλος. Βόρειος τομέας. Κάτοψη της ανασκαφής.

σιδερένιο δαχτυλίδι και τρία θραύσματα πήλινων ειδωλίων.

Σχεδόν σε όλο το μήκος της νότιας πλευράς των τάφων ερευνήσαμε χαμηλό λιθοσωρό, που αποτελείται από μικρές πέτρες. Εδώ βρέθηκαν μία ολόκληρη και τμήματα από πώρινες βάσεις επιτύμβιων «σημάτων», που σώζουν μάλιστα όχι μόνο τον τόρμο αλλά και το μολύβι για τη στερέωση των γομφούμενων στελεχών· επίσης και δύο ακέραια πώρινα «σήματα» χωρίς διακόσμηση. Η γραμμή που σχηματίζει ο λιθοσωρός, με κατεύθυνση Α.-Δ., μοιάζει να αποτελεί ένα είδος ορίου ή περιβόλου του νεκροταφείου και σχηματίστηκε μετά από βίαιη καταστροφή ταφικών μνημείων. Η καταστροφή αυτή πιστεύουμε ότι σχετίζεται με το πέρασμα της στρατιάς του Ξέρξη από την πόλη το 480 π.Χ.· άλλωστε όλοι οι τάφοι χρονολογούνται περίπου σε αυτή την εποχή.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

Μεσοράχη

Κατά τη διαπλάτυνση του δρόμου Σερρών-Αμφίπολης στην περιοχή Κοινότητας Μεσοράχης[26], βορειοδυτικά του χωριού και ειδικότερα στο λόφο του Αγίου Γεωργίου, βρέθηκαν τρεις τάφοι και ανασκάφηκαν τους μήνες Φεβρουάριο, Απρίλιο και Αύγουστο.

Ο πρώτος ήταν λακκοειδής, καλυμμένος με δύο σπασμένες πλάκες από πωρόλιθο, προσανατολισμού ΒΔ.-ΝΑ., διαστ. 1,95x0,56 μ. Ήταν διαταραγμένος και δίπλα βρέθηκαν άβαφη προχοΐσκη με σπασμένο το μισό χείλος και μέρος της κοιλιάς, κάθετη κυλινδρική λαβή και πέντε οριζόντιες αυλακώσεις στην κοιλιά, ύψ. 0,08 μ. (Πίν. 129 β), και «θησαυρός» έντεκα χάλκινων νομισμάτων με την εξής σύνθεση: δύο folles Διοκλητιανού, ένας αντωνιανός Διοκλητιανού, τρεις αντωνιανοί Πρόβου, ένας follis αταύτιστος, ένας αντωνιανός αταύτιστος, τρία νομίσματα Μ. Κωνσταντίνου. Επίσης βρέθηκαν θραύσματα μελαμβαφούς κανθάρου με διακόσμηση ρυθμού δυτικής κλιτύος στο λαιμό και ραβδώσεις στο σώμα, που δεν πρέπει όμως να έχουν σχέση με τον τάφο.

Ο δεύτερος τάφος ήταν θαλαμοειδής, λαξευμένος στο μαλακό πωρόλιθο, διαστ. 2,70x2,20 μ. Δίπλα στην αριστερή πλευρά του θαλάμου υπήρχε κιβωτιόσχημος τάφος με πλάκες πωρόλιθου, διαστ. 1,95x0,55 μ. Ο τάφος ήταν συλημένος και από πάνω βρέθηκαν σκόρπια χάλκινα ελληνιστικά νομίσματα, οστά καμένα, χρυσά φύλλα ελιάς από στεφάνι, όστρακα από άβαφα αγγεία και θραύσματα από σιδερένια στλεγγίδα, καθώς και καρφιά.

Ο τρίτος τάφος ήταν λακκοειδής, κατεστραμμένος στο μεγαλύτερο μέρος από σκαπτικό μηχάνημα. Περιείχε άβαφο βολβόσχημο μυροδοχείο με σπασμένο το λαιμό και το στόμιο, σωζ. ύψ. 0,10 μ., λαιμό και στόμιο καστανοβαφούς μυροδοχείου και όστρακα από δύο τουλάχιστον άβαφα αγγεία.

Γάζωρος

Στη δεξιά παρειά του χωματόδρομου που ανεβαίνει στην κορυφή του λόφου του Αγίου Αθανασίου, όπου τοποθετείται η αρχαία Γάζωρος[27], πραγματοποιήθηκε το μήνα Ιούνιο μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα σε θέση όπου ήταν εν μέρει ορατά ένα πιθάρι και τμήμα πλακόστρωτου.

Το πιθάρι βρέθηκε τοποθετημένο όρθιο με το χείλος σπασμένο. Σώζεται σε ύψος 1,38 μ. και φέρει οριζόντιο πλαστικό δακτύλιο κάτω από τη μέση. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο χώμα με μερικές πέτρες και λίγη κεραμική από άβαφα αγγεία, κυρίως μικρά, ένα μελαμβαφές και μερικά ερυθροβαφή. Η χρήση του πιθαριού στη θέση όπου βρέθηκε δεν είναι σίγουρη, αλλά από την απουσία ανθρώπινων οστών θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι χρησιμοποιήθηκε για αποθηκευτικό σκοπό.

Σε απόσταση 4,5 μ. ΝΔ. από το πιθάρι φαίνονταν πλάκες οριζόντια τοποθετημένες, οι οποίες μαζί με μερικές άλλες που αποκαλύφθηκαν πιθανώς να αποτελούσαν τμήμα πλακόστρωτου. Πάνω και κάτω από το πλακόστρωτο βρέθηκαν αρκετά μελαμβαφή όστρακα, ένα από σώμα κανθάρου με ραβδώσεις και άλλα άβαφα, κυρίως μικρών αγγείων. Κατά πάσα πιθανότητα το πιθάρι και το πλακόστρωτο ανήκουν σε κτίριο που καταστράφηκε με τη διάνοιξη του δρόμου.

Νέα Ζίχνη

Θέση Τούμπα

Στη δυτική παρειά του δρόμου Ν. Ζίχνης-Σ.Σ. Μυρίνης, 800 μ. νότια του εθνικού δρόμου Σερρών-Δράμας

26. Για τις αρχαιότητες στο λόφο του Αγίου Γεωργίου βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 468 και Ανθρωπολογικά 1 (1980), σ. 20, αριθ. 71.

27. Βλ. BCH 86 (1962), σ. 57-63· 87 (1963), σ. 531-535. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 378-379. Δημ. Σαμσάρης, Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα, 1976, σ. 129-131, όπου και η σχετική βιβλιογραφία

και 120 μ. ΝΑ. από την Τούμπα[28], ερευνήθηκαν τον Ιούνιο δύο ορύγματα λαξευμένα στο μαλακό βράχο, τα οποία απέχουν μεταξύ τους 48 μ. Τα ορύγματα εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια εργασιών διαπλάτυνσης του δρόμου το 1991, εξαιτίας της οποίας καταστράφηκαν εν μέρει. Το δάπεδό τους είναι κυκλικό με διάμετρο 1,55 στο ένα και 1,95 μ. στο άλλο και η οροφή τους πρέπει να ήταν θολωτή. Το ύψος τους είναι 1,05 και 1,40 μ. αντίστοιχα, ενώ λόγω της καταστροφής που υπέστησαν δεν εξακριβώθηκε πώς γινόταν η πρόσβαση στο εσωτερικό τους. Ήταν γεμάτα με χώμα, πέτρες, λίγα οστά ζώων, λίγα θαλασσινά όστρεα και άφθονη κεραμική, κυρίως από άβαφα χονδροειδή αγγεία αλλά και από μεγάλα άβαφα ανατολικοϊωνικά με καφεκόκκινες ταινίες. Ελάχιστα ήταν τα ερυθρόμορφα όστρακα, αρκετά τα μελαμβαφή και λίγα τα όστρακα μεγαρικών σκύφων. Τα ορύγματα αυτά σε κάποια χρονική στιγμή χρησιμοποιήθηκαν ως λάκκοι απορριμμάτων αλλά η κατασκευή τους δεν συνδέεται με αυτή την αρχική χρήση, για την οποία δεν μπορεί να ειπωθεί τίποτε με βεβαιότητα.

Θέση Προφήτης Ηλίας

Στη δεξιά πλευρά του δρόμου που οδηγεί στην εκκλησία του Προφήτη Ηλία, 50 μ. περίπου πριν από την εκκλησία, ερευνήθηκε ένα ακανόνιστο όρυγμα πλ. 0,60 μ. Ήταν γεμάτο χώμα με ίχνη καύσης, κομμάτια αγγείων και κεραμίδια στέγης, σιδερένια αντικείμενα και πολλά σιδερένια καρφιά. Η κεραμική ανήκει στην ύστερη βυζαντινή περίοδο και περιλαμβάνει όστρακα άβαφων αγγείων αλλά και εφυαλωμένων κυρίως με πράσινο αλλά και με κίτρινο και καφέ χρώμα, καθώς και εγχάρακτη διακόσμηση. Στην περιοχή αυτή, σύμφωνα με διηγήσεις των κατοίκων, υπήρχε παλιό μοναστήρι. Κατά την παράδοση το μοναστήρι αναγόταν στη βυζαντινή εποχή και σε ανάμνησή του οι κάτοικοι διάλεξαν τη θέση για την εκκλησία του Προφήτη Ηλία.

Τριάδα

Στις εργασίες διάνοιξης της τάφρου για τον αγωγό φυσικού αερίου εντοπίστηκαν έξι τάφοι ρωμαϊκής-υστερορωμαϊκής εποχής στη θέση «Νοσοκομεία», 1,5 χλμ. ανατολικά από το χωριό Τριάδα.

Από τους έξι τάφους ο ένας καταστράφηκε ολοσχερώς, ενώ από τους υπόλοιπους πέντε, οι οποίοι είχαν προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., ο ΤΙ ήταν κιβωτιόσχημος με διαστάσεις 1,13x0,40 μ. (Πίν. 129 ε), οι ΤΙΙ και ΤV λακκοειδείς με καλυπτήρια πλάκα πωρόλιθου, διαστ. 1,55x0,75 μ. και 1,05x0,50 μ. αντίστοιχα, και οι ΤΙΙΙ και ΤΙV κεραμοσκεπείς καλυβίτες, διαστ. 1,24x0,55 μ. και 1,10x0,70 μ. αντίστοιχα. Οι ταφές και των πέντε τάφων ήταν παιδικές με ελάχιστα σωζόμενα οστά από τους σκελετούς.

Τα σημαντικότερα ευρήματα περιείχαν οι ΤΙ και ΤΙΙ και αυτός που καταστράφηκε. Συγκεκριμένα τα κτερίσματα του ΤΙ ήταν ένα πήλινο ειδώλιο Έρωτα πάνω σε περιστέρι, ύψ. 0,135 μ. (Πίν. 129 δ), χάλκινο βραχιόλι με στριφτό σύρμα, χάλκινος κρίκος-δαχτυλίδι, άβαφο λυχνάρι με παράσταση όρθιας ανθρώπινης μορφής στο δίσκο, μήκ. 0,11 μ. (Πίν. 129 στ) και άβαφος αμφορίσκος με ανοιχτό λαιμό και στόμιο, ύψ. 0,085 μ. και διάμ. χείλους 0,06 μ. (Πίν. 130 α).

Ο ΤΙΙ περιείχε «θησαυρό» από επτά χάλκινα υστερορωμαϊκά νομίσματα, κομμάτια από άβαφο αγγείο και θραύσμα πήλινου ειδωλίου. Ο κατεστραμμένος τάφος περιείχε «θησαυρό» από σαράντα έξι χάλκινα νομίσματα με την εξής σύνθεση: 2 folles (Μαξιμιανού και Κωνστάντιου Α΄) και 44 αντωνιανούς (15 Μαξιμιανού, 6 Διοκλητιανού, 3 Πρόβολου, 3 Κωνστάντιου Α΄, 2 Αυρηλιανού, 1 Καρίνου, 1 Φλωριανού, 1 Κλαυδίου Β΄ και 12 αταύτιστους). Επίσης διασώθηκαν σπασμένη άβαφη πήλινη οινοχόη με οριζόντιες αυλακώσεις σε όλο το σώμα καθώς και το μεγαλύτερο μέρος σπασμένου άβαφου πινακίου που συγκολλήθηκε, διαμ. 0,25 μ. (Πίν. 130 γ), μισό άβαφο πινάκιο, διαμ. 0,15 μ., τμήματα άβαφου λυχναριού με παράσταση στο δίσκο πάλης Ηρακλή και λιονταριού (Πίν. 130 β) και λαιμός γυάλινου αγγείου.

Πεντάπολη

Κατά τη διάνοιξη της νέας εθνικής οδού Σερρών-Δράμας εντοπίστηκαν επτά τάφοι στη θέση Χάνια περιοχής Πεντάπολης, 200 μ. Δ. από το παλαιό Γυμνάσιο και 100 μ. Β. της παλαιάς εθνικής οδού. Οι τάφοι ήταν λαξευτοί στο κροκαλοπαγές έδαφος, μονοθάλαμοι, περίπου κυκλικοί, με διάμετρο 2 μ. οι μεγάλοι και 1,20 μ. οι μικρότεροι και με ύψος 1,50 μ.[29]. Είχαν ορθο-

28. Βλ. ΑΔ 30 (1975): Μελέτες, σ. 196, όπου η τούμπα της Νέας Ζίχνης αναφέρεται λανθασμένα ως τούμπα της Μεσοράχης, πρβλ. και Ανθρωπολογικά 1 (1980), σ. 23, όπου γίνεται η διόρθωση. Δ. Σαμσάρης, ό.π. (υποσημ. 27), σ. 134-135.

29. Παρόμοιοι τάφοι βρέθηκαν το 1985 στο Γάζωρο, βλ. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 272.

γώνιο ή τετράγωνο πλαϊνό άνοιγμα που φραζόταν με μαρμαρόπλακα. Ο καθένας είχε πάνω από μία ταφή, έως και επτά, με τους σκελετούς στη σειρά σε ύπτια θέση, προσανατολισμό Δ.-Α. με το κρανίο στα Δ.

Τα μοναδικά κτερίσματα των τάφων ήταν πήλινα άβαφα χονδροειδή αγγεία με δύο οριζόντιες κυλινδρικές λαβές σχεδόν κατακόρυφα τοποθετημένες (μόνο ένα έχει κάθετη ταινιωτή λαβή). Τα περισσότερα αγγεία βρέθηκαν σπασμένα· όλα είναι χειροποίητα, ο πηλός τους ακάθαρτος με πολλές προσμίξεις και τα πιο πολλά είναι καμένα ή μαυρισμένα από φωτιά. Είναι περίπου δύο μεγεθών, μεγάλα και μικρά, με ύψος γύρω στα 0,20 και 0,13 μ. και διάμετρο χείλους 0,15 και 0,11 μ. αντίστοιχα. Συνολικά βρέθηκαν τρία ακέραια ή σχεδόν ακέραια (Πίν. 130 δ-ε) καθώς και πέντε σπασμένα από τα μικρά και οκτώ από τα μεγάλα. Ο ΤΑ περιείχε πέντε αγγεία, οι ΤΒ και ΤΓ από τρία, ο ΤΣΤ δύο και οι ΤΔ, ΤΕ, ΤΖ από ένα αγγείο.

Τα αγγεία πρέπει να είναι τοπικά, αλλά η χρονολόγησή τους είναι προβληματική. Ακολουθούν τη θρακική παράδοση που αρχίζει από την εποχή του Σιδήρου και φθάνει έως τα ρωμαϊκά χρόνια. Τα αγγεία της Πεντάπολης μάλλον πρέπει να χρονολογηθούν στην ελληνιστική ή τη ρωμαϊκή εποχή.

Βέργη

Στη διάνοιξη αρδευτικής τάφρου βρέθηκαν δύο τάφοι ρωμαϊκής εποχής στη γνωστή θέση «Μανούσι», όπου εκτείνεται το νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού της Βέργης[30]. Και οι δύο τάφοι ήταν λακκοειδείς, προσανατολισμού Α.-Δ., με καλυπτήρια σχιστόπλακα. Οι διαστάσεις τους είναι του Τ1 1,80Χ0,65 μ. και του Τ2 1,90Χ0,70 μ. Οι σκελετοί και των δύο τάφων βρέθηκαν σε ύπτια θέση με το κρανίο στα Δ. Κτερισμένος ήταν μόνο ο Τ1 με πήλινη άβαφη οινοχόη, σπασμένη λίγο στο χείλος, με λαβή ταινιωτή και αυλακώσεις στη λαβή, τον ώμο και το λαιμό και ύψος 0,16 μ. (Πίν. 130 στ) και πήλινη άβαφη τριφυλλόστομη οινοχόη, σπασμένη στο σώμα, με λαβή ταινιωτή, έντονα ίχνη καύσης και ύψος 0,18 μ.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΟΥΛΙΟΣ

30. Βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 310· 40 (1985): Χρονικά, σ. 271.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Αρχαία αγορά

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης στην αρχαία αγορά της Θάσου. Παράλληλα άρχισε ένα ευρύ πρόγραμμα στερεωτικών εργασιών στους αρχαιολογικούς χώρους της αρχαίας πόλης, κυρίως στα δωμάτια της βορειοανατολικής στοάς της αγοράς και των κτισμάτων που αποκάλυψαν γαλλικές ανασκαφές στην περιοχή της πύλης των Θεωρών. Στη δαπάνη συνέβαλε και η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή.

Αλυκή

Στον αρχαιολογικό χώρο της Αλυκής η Εφορεία άρχισε την κατασκευή προστατευτικού τοιχαρίου από τη μεριά του ανατολικού λιμανιού. Σκοπός ήταν να προστατευθεί το ανάλημμα και τα κτίσματα του επιπέδου του διπλού ιερού αλλά επίσης και μεγάλο τμήμα του οικισμού στον επίπεδο χώρο από καταπτώσεις που προκαλεί το κύμα της θάλασσας. Το έργο δεν ολοκληρώθηκε.

Μαριές (θέση Φαρί)

Στερεωτικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στις εγκαταστάσεις του αρχαίου αγγειοπλαστείου στη θέση Φαρί Μαριών Θάσου. Συγκεκριμένα αποκολλήθηκαν τα ετοιμόρροπα τμήματα των κονιαμάτων στις δεξαμενές καθαρισμού του πηλού και επανακολλήθηκαν με παράλληλη στερέωση του συνόλου των επιχρισμάτων. Καθαρίστηκε επίσης το σύστημα απομάκρυνσης του νερού.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

Φίλιπποι

Ρωμαϊκή Αγορά - Via Egnatia

Με τη συμμετοχή και την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Φ. Ομήρου πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης εργασίες συντήρησης στο χώρο της ρωμαϊκής αγοράς (Forum) και στην πλακόστρωτη οδό, την αποκαλούμενη «Εγνατία», η οποία διέρχεται από τη βόρεια πλευρά του Forum. Καταργήθηκε η παλαιά κλίμακα πρόσβασης στην

κεντρική πλατεία της ρωμαϊκής αγοράς και κατασκευάστηκε νέα κλίμακα κτιστή, η οποία καταλήγει στο επίπεδο της πλακόστρωτης οδού, της «Εγνατίας». Με μετακινήσεις των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών και με την απομάκρυνση νεότερων επιχώσεων ελευθερώθηκε το κατάστρωμα της αρχαίας οδού, το οποίο διαμορφώθηκε εν συνεχεία με επιχωμάτωση των κενών για να αποτελέσει χώρο διακίνησης των επισκεπτών. Αντίστοιχες εργασίες μετακίνησης και διευθέτησης αρχιτεκτονικών μελών πραγματοποιήθηκαν και στη βόρεια πλευρά της ρωμαϊκής αγοράς και ελευθέρωσαν τις αρχαίες προσβάσεις του ρωμαϊκού Forum στο δυτικό και το ανατολικό άκρο, οι οποίες ήταν κεκλιμένα επίπεδα στρωμένα με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες.

Εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν επίσης στον αναλημματικό τοίχο της βόρειας παρειάς της λεγόμενης «Εγνατίας» οδού καθώς και σε κτίρια της βόρειας πλευράς του Forum. Στην περιοχή του ανατολικού ναού άρχισε η συντήρηση του αναθηματικού μνημείου των ιερειών της αυτοκράτειρας Λιβίας με στόχο την αποκατάσταση του ενεπίγραφου βάθρου, ένα τμήμα του οποίου ταυτίστηκε πρόσφατα από τον M. Seve[31].

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Τερπνή

Συντάχθηκε με τη συνεργασία των αρχιτεκτόνων Γ. Καραδέδου και Π. Καλογερίδη μελέτη στερέωσης και ανάδειξης του γνωστού από την ανασκαφή του 1965 μακεδονικού τάφου[32], ο οποίος βρίσκεται σε μικρή απόσταση από την αρχαία πόλη της θέσης Άγιος Μανδήλιος Τερπνής. Από την πόλη αυτή προέρχονται ορισμένα ενδιαφέροντα τυχαία ευρήματα[33] και η πρώτη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα[34] εντόπισε φάσεις κατοίκησης υστεροκλασικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Αμφίπολη

Ρυθμιστικό σχέδιο

Με τη συνεργασία του Τμήματος Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής Θεσσαλονίκης (καθηγητής Γ. Καραδέδος) και με έκτακτη συνεργάτρια την αρχιτέκτονα Φ. Ρεβυθιάδου μελετήθηκε ρυθμιστικό σχέδιο της γύρω από την αρχαία Αμφίπολη περιοχής. Στόχος της μελέτης ήταν η θέσπιση μέτρων προστασίας του αρχαιολογικού χώρου της Αμφίπολης, η σύνδεσή του με το σύγχρονο οικισμό της Παλαιάς και Νέας Αμφίπολης και ο καθορισμός ζωνών χρήσεως γης για την προστασία του ιστορικού τοπίου γύρω από την αρχαία Αμφίπολη και τον ποταμό Στρυμόνα[35].

Βόρειο τείχος

Στη δυτική απόληξη του βόρειου τείχους[36] πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες συντήρησης της ανωδομής του τείχους (Πίν. 130 ζ) και των αρχαίων κτιρίων εσωτερικά του τείχους, καθώς και εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου. Το έργο χρηματοδοτείται από πρόγραμμα των ΣΠΑ.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Νυμφαίον

Ψηλά στην κοιλάδα της Αγια Μαρίνας, δίπλα στο σημερινό ξερόρεμα, σε τοποθεσία με εξαιρετικά πυκνή βλάστηση, εντοπίστηκε μικρός ιερός χώρος. Απέχει λιγότερο από 3 χλμ. από την αρχαία Θάσο. Πρόκειται ασφαλώς για Νυμφαίο εγκατεστημένο στα ριζά απότομου βράχου που υψώνεται στο πίσω μέρος σε ύψος περισσότερο από 5 μ. (Πίν. 131 α). Στις κάθετες επιφάνειες, που σχηματίστηκαν από την αποκόλληση τμημάτων του βράχου, υπάρχουν χαραγμένες πάνω από δέκα αναθηματικές επιγραφές καθώς και ένα ανάγλυφο (Πίν. 131 β), όπου εικονίζονται τρεις όρθιες γυναικείες μορφές κατ' ενώπιον.

Σήμερα στη θέση αυτή έχει κατασκευαστεί δεξαμενή για την υδρομάστευση της πηγής, που ασφαλώς υπήρχε εδώ από την αρχαιότητα και αποτέλεσε το επίκεντρο της λατρευτικής δραστηριότητας. Οι εργασίες κατασκευής της δεξαμενής άφησαν άθικτες τις επιγραφές και το ανάγλυφο, μιας και βρισκόταν σε ύψος ασφαλείας, προφανώς πάνω από το επίπεδο του νερού που

31. BCH 112 (1988), σ. 467-479.
32. ΑΔ 20 (1964): Χρονικά, σ. 354· 22 (1966): Χρονικά, σ. 365.
33. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 346.
34. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 271.
35. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 533-548.
36. ΠΑΕ 1975, σ. 61-63, παρένθ. πίν. Γ.

συγκεντρωνόταν στην αρχαία λατρευτική δεξαμενή. Όμως βάνδαλοι επιχείρησαν με ηλεκτροκίνητο τροχό να αποκόψουν τμήμα του βράχου μαζί και το ανάγλυφο, ευτυχώς χωρίς να το κατορθώσουν.

Παναγία, θέση Σαλιάρι

Στην περιοχή Σαλιάρι ή Σαλιάρα[37], όπου η έντονη και τις περισσότερες φορές παράνομη σύγχρονη λατομική δραστηριότητα έχει αλλοιώσει σημαντικά το τοπίο και έχει προξενήσει ανεπανόρθωτες καταστροφές ακόμα και σε αρχαία μνημεία, η Εφορεία αποφάσισε να παρέμβει για τη σωτηρία των ορατών αρχιτεκτονικών λειψάνων αλλά και των αρχαίων λατομείων, μοναδικών καταλοίπων αρχαίας τεχνολογίας[38]. Για το λόγο αυτό θεώρησε σκόπιμο να ερευνήσει, με σκοπό να τα διαμορφώσει και να τα προβάλει, δύο σημαντικά κτίσματα στην περιοχή του όρμου Αϊ-Γιάννη.

Αρχαία αγροικία. Το πρώτο κτίσμα είναι ένα αρχιτεκτονικό συγκρότημα, του οποίου οι εξωτερικές διαστάσεις στο στάδιο αυτό της έρευνας δεν μπορούν να προσδιοριστούν επακριβώς, γνωστό στην αρχαιολογική έρευνα και από παλαιότερα[39]. Καθαρίστηκε από την πυκνή βλάστηση ο χώρος που καταλαμβάνει το αρχαίο κτίσμα και αποτυπώθηκαν τα ορατά τμήματα των τοίχων του. Ελλείψει πιστώσεων δεν επιχειρήθηκε ακόμα ανασκαφική έρευνα.

Πλατιά μαρμάρινη σκάλα στο βόρειο μέρος του κτιρίου οδηγεί από την παραλία στο επίπεδο που δημιουργούν από τη βόρεια και την ανατολική πλευρά ισχυρά αναλήμματα, όπου αναπτύχθηκε το οικοδόμημα σε απόσταση 40 μ. περίπου από την ακτή και σε υψόμετρο 15 μ. περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας. Στο βόρειο τμήμα του κτιρίου ξεχωρίζει τετράπλευρη κατασκευή με ισχυρή τοιχοδομία, που δεν αποκλείεται να αποτελούσε τον «πύργο» της όλης εγκατάστασης, κατά το ανάλογο των πύργων της Μάνης. Από τα δυτικά δρόμος με επικλινές επίπεδο οδηγεί στο κτίσμα από την περιοχή της αγροτικής γης καθώς και από την παραλία με αμαξιτό μέσον. Εξωτερικά του δυτικού τοίχου του κτίσματος και κολλητά σε αυτόν είναι ορατά τα ίχνη σκάλας που ανέβαινε επίσης από τη μεριά της θάλασσας. Περισσότερα στοιχεία για την οργάνωση του χώρου και τη χρονολόγηση του κτίσματος θα δώσει προσεχής ανασκαφική έρευνα, η οποία εντάσσεται ήδη στο πρόγραμμα των «πύργων» και των αγροικιών της Θάσου.

Στο κτίσμα μπορεί να αναγνωριστεί ένα είδος αγροικίας, όπως αυτές που υπάρχουν διάσπαρτες στη χώρα της Θάσου από τα κλασικά χρόνια και αργότερα, ή κτίσμα που προοριζόταν για τη διαμονή των εργατών των αρχαίων λατομείων μαρμάρου, που ήταν άφθονα στην περιοχή ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια.

Αρχαίος πύργος. Σε μικρή απόσταση από την αγροικία, σε παρακείμενο προς Δ. λόφο και σε υψόμετρο 30 μ. περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας, καθαρίστηκαν και σχεδιάστηκαν τα λείψανα τετράπλευρου κτιρίου, προφανώς πύργου. Το κτίσμα σώζεται στο επίπεδο των θεμελίων του και δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστούν οι εξωτερικές διαστάσεις του πριν προχωρήσουμε σε ανασκαφική έρευνα. Η αρχιτεκτονική του κτίσματος – πρόκειται ουσιαστικά για ένα μονόχωρο κτίσμα – καθώς και η θέση του δικαιολογεί την ερμηνεία του ως πύργου. Η θέση προσφέρεται για την κατόπτευση μεγάλης απόστασης στη θάλασσα αλλά και για τη διαμονή ολιγάριθμης φρουράς, που μάλλον θα πρέπει να σχετίζεται με την έντονη λατομική δραστηριότητα στην περιοχή.

Πρίνος, θέση Χιόνι

Στην περιοχή του Άνω Πρίνου, στη θέση Χιόνι με υπόδειξη του Κ. Δρακόντη εντοπίστηκε εργαστήριο παραγωγής θασιακών αμφορέων του 4ου αι. π.Χ. Στην παρειά μικρού ρέματος αποκαλύφθηκε ύστερα από νεροποντή τμήμα ενός καμινιού με πολλά θραύσματα αμφορέων στο εσωτερικό του. Από τις ενσφράγιστες λαβές ορισμένοι αμφορείς κατατάσσονται στην αρχαιότερη ομάδα των θασιακών αμφορέων του 4ου αι. π.Χ.[40].

Η θέση Χιόνι βρίσκεται σε μικρή απόσταση ΝΔ. της θέσης Φιάλη, στην οποία είχαν εντοπιστεί από τον Α. Bon ερείπια αρχαίας αγροικίας και πύργου[41]. Πιθανότατα και το εργαστήριο των αμφορέων σχετίζεται με την αρχαία αγροικία της θέσης Φιάλη και την παραγωγή κρασιού στην περιοχή αυτή, στην οποία καλλιεργούνταν αμπέλια σε μεγάλη έκταση έως τους νεότερους χρόνους.

Σε μικρή απόσταση από τη θέση του εργαστηρίου εντοπίζονται κοιτάσματα καθαρού κίτρινου πηλού κατάλληλου για αγγειοπλαστική. Πρόκειται για το πιο απομακρυσμένο από την παραλία εργαστήριο αμφο-

37. Η ονομασία σημαίνει, κατά τους εργάτες της ανασκαφής, ράμπα για να τραβούν τα καΐκια έξω ή ράμπα φόρτωσης υλικών σε πλεούμενα.

38. Στην περιοχή των αρχαίων λατομείων υπάρχουν ανάγλυφα σε βράχους, βλ. B. Holtzmann, La sculpture de Thasos (υπό εκτύπωση).

39. Βλ. BCH 54 (1930), σ. 151-154.

40. Βλ. Y. Garlan, BCH Suppl. 15, 1986, σ. 268-270.

41. BCH 54 (1930), σ. 174.

ρέων. Για την έρευνά του εκδήλωσε ενδιαφέρον ο Y. Garlan στα πλαίσια της μελέτης του για το corpus των ενσφράγιστων λαβών των θασιακών αμφορέων.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σφελινός

Βορειοδυτικά του Σφελινού Σερρών, σε απόσταση 2,5 χλμ. από το χωριό και 1 χλμ. μετά τα ερείπια του παλαιού οικισμού Σλίβνα εντοπίστηκαν τάφοι έπειτα από εκτεταμένες λαθρανασκαφές. Οι τάφοι βρίσκονται σε πλάτωμα υψώματος του ορεινού όγκου βόρεια από το χωριό και οι λαθρανασκαφές ήταν πρόσφατες αλλά και παλαιές. Πρόκειται για κιβωτιόσχημους τάφους με μικρές πλάκες και λακκοειδείς, από τους οποίους δεν έχουμε κανένα άλλο στοιχείο που να βοηθήσει στη χρονολόγησή τους. Επίσης υπάρχουν και αρκετοί μικροί τύμβοι, που ορίζονται με κυκλικό περίβολο από πέτρες. Σε ορισμένους από αυτούς έχουν γίνει επίσης λαθρανασκαφές, όμως δεν έχουμε άλλα στοιχεία για να διαπιστώσουμε τον προορισμό και τη χρονολόγησή τους.

Νέα Πέτρα

Η θέση Τσιφλίκι βρίσκεται 3,5 χλμ. νότια του χωριού Νέα Πέτρα, στη δεξιά πλευρά του δρόμου από Δραβήσκο προς Πεθελινό και Νέο Σκοπό. Σε αρκετά μεγάλη έκταση παρατηρείται άβαφη και εφυαλωμένη κεραμική μεταβυζαντινής εποχής, που καλύπτει χρονικό διάστημα μερικών αιώνων. Η περισσότερη κεραμική εμφανίζεται σε στρώματα καταστροφής στην παρειά του δρόμου, τα οποία εμφανίστηκαν με το κόψιμο του πρανούς κατά τη διαπλάτυνση του δρόμου, γεγονός που μας οδήγησε στον εντοπισμό της θέσης το Νοέμβριο του 1992.

Ροδολίβος

Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στη θέση Άγιος Αθανάσιος περιοχής Ροδολίβους Σερρών διαπιστώθηκε ότι εκτός από τους γνωστούς λαξευτούς τάφους στο χαμηλότερο ύψωμα[42] σώζονται λείψανα οχυρωματικού περιβόλου στο ψηλότερο, 500 μ. ΝΑ. του πρώτου και 250 μ. από το εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου. Πρόκειται μάλλον για φρούριο υστερορωμαϊκής εποχής, από το τείχος του οποίου σώζονται εμφανή λείψανα σε μερικά σημεία. Δίπλα στο τείχος υπάρχουν δύο κυκλικές κατασκευές (Πίν. 131 γ), που πιθανώς ανήκουν σε πύργους, καθώς επίσης και λείψανα από μερικά κτίσματα στο εσωτερικό του περιβόλου.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΟΥΛΙΟΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Νέος Σκοπός

Από την περιοχή της αρχαίας πόλης στο Νέο Σκοπό Σερρών, θέση στην οποία έως τώρα η έρευνα τοποθετεί την «Κώμη Ολδηνών»[43], προέρχονται τρεις επιγραφές, που φυλάσσονται τώρα στο Μουσείο Σερρών.

Η πρώτη, αριθ. Π 246, παραδόθηκε από τον Σίμο Καρπουχτσή στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, από όπου μεταφέρθηκε στην Αμφίπολη και στη συνέχεια στις Σέρρες. Είναι από χοντρόκοκκο θασίτικο μάρμαρο και έχει διαστάσεις 0,27x0,18x0,10 μ. Σώζει την κάτω αριστερή γωνία με οκτώ στίχους γραμμάτων, που από το σχήμα τους χρονολογούνται στην υστεροκλασική εποχή και παρέχουν κατάλογο έξι ονομάτων.

Οι δύο άλλες έχουν αριθ. Π 247 και παραδόθηκαν από τον Αριστοτέλη Νανιόπουλο στον Αστυνομικό Σταθμό Νέου Σκοπού. Η μία σώζει την πάνω αριστερή γωνία με γράμματα σε οκτώ δυσανάγνωστους στίχους. Έχει διαστάσεις 0,20x0,22x0,085 μ. Είναι γραμμένη σε πάριο αλφάβητο και από το σχήμα των γραμμάτων χρονολογείται στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Η δεύτερη (Πίν. 132 α) σώζεται ολόκληρη, εκτός από την πάνω δεξιά γωνία. Έχει διαστάσεις 0,30x0,26-0,33x0,09 μ. και είναι αναθηματική στον Δία και τον Φίλιππο (*ΔΙΙ ΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙ ΦΙΛΙΠΠΩ*). Προφανώς πρόκειται για τον Φίλιππο Ε΄, όπως φαίνεται από τη χρονολόγηση των γραμμάτων. Άλλωστε η λατρεία του Φιλίππου Ε΄ μας είναι γνωστή και από άλλες πηγές.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

42. Βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 403.

43. ΑΕ 1936, Χρονικά, σ. 14-19. Δ. Σαμσάρης, Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα, 1976, σ. 132-134, όπου και βιβλιογραφία.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΘΑΣΟΣ

Τείχος και ιερό της Αθηνάς

Με την προοπτική της δημοσίευσης του συνόλου συνεχίστηκε η μελέτη του τείχους στην περιοχή της ακρόπολης, με τη συνεργασία της αρχιτέκτονος Manuela Wurch-Kozelj. Η χάραξή του αναλύθηκε και σχεδιάστηκε γύρω από το ιερό της Αθηνάς και στην κοιλότητα ανάμεσα στο ιερό αυτό και στο Πύθιον. Στο μέσον αυτής της κοιλότητας μεσαιωνικές εγκαταστάσεις καταλαμβάνουν ίσως τη θέση μιας θύρας. Κοντά στη θεμελίωση του ναού της Αθηνάς ένα πολύ αξιόλογο τμήμα της οχύρωσης, με λίθους δρομικούς και μπατικούς, μελετήθηκε με ιδιαίτερη προσοχή (Πίν. 132 β). Αποτελείται από λίθους σε β΄ χρήση, ίδιους με αυτούς της κρηπίδας του ναού. Άλλοι όμοιοι λίθοι χρησιμοποιήθηκαν στη μεσαιωνική οχύρωση. Μας επιτρέπουν να αποκαταστήσουμε στο ναό της Αθηνάς, που χτίστηκε στην αρχή του 5ου αι. π.Χ., τρεις δόμους της βάσης με πατούρα. Η καταστροφή αυτού του ναού χρονολογείται από μια επιγραφή στη βάση ενός λίθου γύρω στο 400 π.Χ.[1].

YVES GRANDJEAN - FRANÇOIS SALVIAT

Περιοχή ΒΑ. της αγοράς

Η δημόσια πλατεία και η παλαιοχριστιανική οικία στα βορειοανατολικά σύνορα της αγοράς (οικόπεδο Βαλμά) ανασκάφηκαν μεταξύ των ετών 1979-1985[2]. Με την επανέναρξη της ανασκαφής από φέτος σκοπεύουμε να συλλέξουμε, με μια σειρά ακριβών δοκιμαστικών τομών, τα απαραίτητα για τη δημοσίευση δεδομένα του συνόλου[3]. Έγιναν εργασίες σε τρεις τομές: στα νότια, κοντά στη Δίοδο των Θεωρών· στο κέντρο, ανατολικά του ορθογώνιου οικοδομήματος· τέλος στα βόρεια, στην παλαιοχριστιανική οικία.

Περιοχή γύρω από τη Δίοδο των Θεωρών

Οι δύο δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή της Διόδου των Θεωρών είχαν ως αντικείμενο να καθορίσουν τις στρωματογραφικές σχέσεις μεταξύ της Διόδου και των επιπέδων που είχαν ήδη αναγνωριστεί σε παλαιότερες δοκιμαστικές τομές[4]. Ταυτόχρονα, και με την προοπτική της επανέναρξης των εργασιών στην αγορά, θέλαμε να καθορίσουμε τη συνάφεια μεταξύ της Διόδου των Θεωρών και της βορειοανατολικής ζώνης της αγοράς.

Τρεις δοκιμαστικές τομές κάθετες στον άξονα της Διόδου ήταν απαραίτητες για την πραγματοποίηση αυτών των στόχων: μία σε κάθε άκρη της και η τρίτη στο κέντρο. Οι δύο πρώτες μπόρεσαν να πραγματοποιηθούν ήδη τούτη τη χρονιά: τα αποτελέσματά τους ξεπερνούσαν τους αρχικούς μας στόχους.

Δοκιμαστική τομή IX. Ακριβώς στα βόρεια της Διόδου των Θεωρών ανοίχθηκε μια τομή πλ. 1,50 μ., από τον τοίχο του ανδήρου του Αρτεμισίου στα ανατολικά μέχρι τον τοίχο αντιστήριξης του σύγχρονου δρόμου, ο οποίος στα δυτικά ορίζει την ανασκαφή, δηλαδή μήκ. 10,40 μ. Τα αποτελέσματα έχουν ως εξής:

Όπως και στις προηγούμενες δοκιμαστικές τομές που πραγματοποιήθηκαν βορειότερα, αναγνωρίστηκε μια διαδοχή αμμωδών επιχώσεων αρκετού πάχους, εκ των οποίων η πιο σύγχρονη διαταράχθηκε τρεις φορές από την τοποθέτηση δύο αποχετεύσεων και του ρωμαϊκού πλακόστρωτου της Διόδου. Αυτές οι διαδοχικές επιχώσεις χωρίζονταν από πιο συμπαγείς ορίζοντες, δύο από τους οποίους πιθανώς μπορούν να ερμηνευθούν ως δάπεδα, σε συσχετισμό με τα δάπεδα αρχαϊκής περιόδου, που αναγνωρίστηκαν βορειότερα[5].

Κάτω από αυτές τις επιχώσεις ήλθε στο φως ένας παχύς τοίχος με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., που σώζεται σε ύψος 1,10 μ. και το ανώτερο τμήμα του οποίου είχε καταρρεύσει. Ο τοίχος αυτός, η ανασκαφή του οποίου αποκάλυψε μόνο τη νοτιοδυτική παρειά, παρουσιάζει πολύ ακανόνιστη συναρμογή λίθων από γνεύσιο και μάρμαρο σε σχήματα και μεγέθη ανομοιογενή.

Δοκιμαστική τομή X. Νότια της Διόδου πραγματοποι-

1. Βλ. J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, 1954, σ. 28, αριθ. 4.

2. Βλ. εκθέσεις στα BCH 1979-1986 και τη RA 1987, σ. 25-39.

3. Όλες οι δοκιμαστικές τομές επιχώθηκαν στο τέλος της ανασκαφικής περιόδου και το έδαφος βρέθηκε στην αρχική του κατάσταση. Με την προοπτική της συνέχισης των εργασιών το 1993 και προκειμένου να διευκολυνθεί η αποχωμάτωση, το βαθύ τμήμα της δοκιμαστικής τομής IX, μπροστά από τον τοίχο, γεμίστηκε με πολυστυρόλιο (φελιζόλ) σε 6 κ.μ. και με χώμα στο ανώτερο τμήμα.

4. Δοκιμαστικές τομές II και III, BCH 110 (1986), σ. 799, παρ. 1.2. και εικ. 12, σ. 798.

5. BCH ό.π., σ. 799, παρ. 1.2. RA 1987, σ. 26, "sols I et II".

ήθηκε μια τομή μήκ. 4,50 μ. κάθετα στο δυτικό τοίχο της Διόδου και κατά μήκος του τοίχου της πρόσοψης του βορειοανατολικού κτιρίου[6]. Η στρωματογραφική συνέχεια που αναγνωρίστηκε είναι ριζικά διαφορετική από αυτήν που φανέρωσε η προηγούμενη δοκιμαστική τομή. Πράγματι, μετά από την αφαίρεση των μπάζων από προηγούμενες ανασκαφές υπό τη διεύθυνση του E. Will[7] και στη συνέχεια του G. Roux[8], αναγνωρίστηκε διαδοχικά μια επίχωση που αποτελούνταν από οριζόντια στρώματα άμμου ανακατεμένης με άργιλο· πλάκες γνεύσιου σε όλη σχεδόν την επιφάνεια της τομής που παρουσίαζαν μεγάλη κλίση προς Ν.· αυτές οι πλάκες κάλυπταν εμφανώς έναν τεχνητό λοφίσκο. Η επέκταση της τομής προς Β., ακριβώς στη γωνία που σχηματίζουν οι τοίχοι της Διόδου και του κτιρίου VI, μας επέτρεψε να επιβεβαιώσουμε την απίσωση της κορυφής αυτού του λοφίσκου πριν ακριβώς από την κατασκευή της Διόδου των Θεωρών: έγινε λοιπόν δυνατή η ανασκαφή του εσωτερικού σε μικρή έκταση. Αποτελείται από μια διαδοχή στρωμάτων ετερογενών χωμάτων, η μεγάλη κλίση των οποίων είναι ίδια με αυτήν των πλακών από γνεύσιο. Η παρουσία ενός θραύσματος παιδικού ινίου στο ελάχιστο υλικό που συνελέγη από αυτή την επίχωση οδηγεί στην ερμηνεία αυτού του λοφίσκου ως τύμβου. Κάτω από το λοφίσκο τα στρώματα είναι οριζόντια.

Μόνο με μια περισσότερο εκτεταμένη ανασκαφή θα επιβεβαιωθεί ενδεχομένως αυτή η υπόθεση, καθώς θα επιτρέψει την καλύτερη κατανόηση της σχέσης μεταξύ αυτής της κατασκευής και του τοίχου που αποκαλύφθηκε στη δοκιμαστική τομή IX. Εν πάση περιπτώσει φαίνεται ήδη ότι τοίχος και λοφίσκος, που ακουμπούν στο ίδιο στρώμα, είναι σχεδόν σύγχρονοι και θα μπορούσαν να ανήκουν στην ίδια φάση της πρώιμης αρχαϊκής εποχής με την κατοικία που αναγνωρίστηκε όχι μακριά από εκεί, προς Β[9].

Το κέντρο της πλατείας

Στο κέντρο της πλατείας, στον τομέα του κυκλικού αποθέτη και του ορθογώνιου κτιρίου, οι εργασίες σκόπευαν να ολοκληρώσουν την ανασκαφή των στρωμάτων των ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων στην ανατολική πλευρά του ορθογώνιου κτιρίου, λαμβάνοντας υπόψη τις προκαταρκτικές εργασίες για την οριστική παρουσίαση του τομέα. Αποφασίσαμε λοιπόν να αφήσουμε κατά μήκος του τοίχου του ανδήρου του Αρτεμισίου και μέχρι τον ορθογώνιο αποθέτη μια λωρίδα χώματος πλ. 5 μ. σε ένα επίπεδο σχετικό με τα μνημεία της ανατολικής παρυφής της πλατείας, δηλαδή, εκτός από τον τοίχο του ανδήρου, τη μνημειακή κλίμακα και την κλασική οικία. Χαμηλότερα και προς Δ. πρέπει να αξιολογήσουμε τον κυκλικό αποθέτη και το κατεστραμμένο ορθογώνιο κτίριο έως τον πρώτο δόμο θεμελίωσης.

Η ανασκαφή, παρ' όλο που ήταν περιορισμένης έκτασης, αμέσως προς Α. του ορθογώνιου οικοδομήματος, μας επέτρεψε να αναγνωρίσουμε διαδοχικά:

1. Την επίχωση από την τομή με τα υλικά που συνελέγησαν από το ορθογώνιο οικοδόμημα.

2. Τις συσσωρευμένες επιχώσεις γύρω από το κτίριο κατά τη διάρκεια των ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων, με μια μικρή αποχέτευση κατεύθυνσης ΝΑ.-ΒΔ.

3. Το επίπεδο στο οποίο έφθασε η ανασκαφή των στρωμάτων του 3ου ή του 4ου αι. μ.Χ.[10].

4. Προφανώς ένα επίπεδο του χώρου στην κλασική εποχή, σε συνάρτηση με τον κυκλικό αποθέτη. Ίσως σε σχέση με το δάπεδο αυτό δύο συνανήκοντα τμήματα μιας μαρμάρινης ανοιχτής αποχέτευσης με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ.

5. Μια περιορισμένη δοκιμαστική τομή μας επέτρεψε τέλος, να αναγνωρίσουμε ένα επίπεδο αρχαϊκού δαπέδου, ίδιο με εκείνο που είχε παρατηρηθεί στις δοκιμαστικές τομές II, III και VII[11].

Η παλαιοχριστιανική οικία

Οι εργασίες που έγιναν στην παλαιοχριστιανική οικία στόχευαν στον ορθότερο καθορισμό της χρονολογίας και στην εξακρίβωση των σχέσεων των διαφόρων τοίχων. Αυτή τη χρονιά ανοίχτηκαν δύο δοκιμαστικές τομές στο δωμάτιο ABEM[12]: η πρώτη (δοκιμαστική τομή XI) στη γωνία των τοίχων Ε και Β, στο κράσπεδο της «οδού θεάτρου», η δεύτερη (δοκιμαστική τομή XII) στη γωνία των τοίχων Α και Β.

Αυτές οι δύο τομές μας επέτρεψαν να συγκεντρώσουμε πολλές πληροφορίες για την κατασκευή της οικίας – ή τουλάχιστον για το κύριο δωμάτιο της ABEM. Η μαρμάρινη πλακόστρωση (που είχε βρεθεί ήδη από το τέλος του 6ου αι. μ.Χ.) ακουμπούσε σε ένα

6. Βλ. Guide de Thasos, εικ. 6 απέναντι από τη σ. 25, καταστήματα VI πίσω από το πρόπυλο V.

7. BCH 1944-1945, σ. 130, εικ. 1, δοκιμαστική τομή F.

8. BCH 1951, σ. 147-154.

9. Οικόπεδο Ηρακλής, βλ. BCH 88(1964), σ. 77-146.

10. RA 1987, σ. 36.

11. RA 1987, σ. 26, "sol II".

12. Βλ. BCH 106 (1982), σ. 655, εικ. 4.

στρώμα ερυθρού κονιάματος, το οποίο είχε απλωθεί πάνω σε μια εχινοειδή θεμελίωση από πέτρες, μεταξύ των οποίων βρέθηκε ένα θραυσμένο ειδώλιο (ευρ. 92.304.2). Η αρχή της αποχέτευσης που αποκαλύφθηκε στη μικρή αυλή BCD[13] αναγνωρίστηκε στη συμβολή των τοίχων Α και Ε· κατασκευάστηκε την ίδια περίοδο με το δωμάτιο ΑΒΕΜ.

Ανασκάφηκαν σε όλο τους το βάθος οι θεμελιώσεις των τοίχων Α, Β και Ε. Αυτές των Α και Β, που δεν συνδέονται στη γωνία, αν και είναι ολοφάνερα σύγχρονες, πηγαίνουν σε βάθος 1,75 και 2,50 μ. αντίστοιχα. Στην επίχωση της στενής τάφρου θεμελίωσης βρέθηκε ένα νόμισμα που μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε την κατασκευή μετά το μέσο του 4ου αι. (χαλκός, μεταθανάτια κοπή του Κωνσταντίνου σε τέθριππο – 337-341).

Σε σύγκριση με τα παραπάνω ο τοίχος Ε, που πλαισιώνει την «οδό θεάτρου», δεν είναι βαθιά θεμελιωμένος: μόνο 1,10 μ. Ενώ από την άλλη πλευρά το δρόμο πλαισιώνει ο τοίχος Τ, όπου διακρίνονται πολλές φάσεις, εκ των οποίων μια πολυγωνική[14], κάτω από τον τοίχο Ε δεν βρέθηκε κανένας αρχαιότερος τοίχος. Αυτή η παρατήρηση, καθώς και οι διαφορές στη στρωματογραφία των δοκιμαστικών τομών XI και XII κάτω από τη στρώση του δωματίου ΑΒΕΜ, οδηγούν στην υπόθεση ότι μειώθηκε το πλάτος της «οδού θεάτρου» στη δυτική πλευρά λόγω της καταπάτησης των ορίων από την ιδιωτική κατοίκηση.

Η ανασκαφή, παρ' όλο που στη δοκιμαστική τομή XI βρήκε μόνο τα διαφορετικά στρώματα μιας επίχωσης, δίχως κανένα επίπεδο που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως δάπεδο, στην τομή XII επέτρεψε τη μερική εξερεύνηση δύο παλαιότερων φάσεων που χαρακτηρίζονται από τοίχους:

1. Ένα μακρύ τοίχο Κ', κατεύθυνσης Α.-Δ., και το τοιχάριο L', που ακουμπάει κάθετα στον Κ'· το όρυγμα που επιζημίωσε τον τομέα απ' όταν κατασκευάστηκε το δωμάτιο ΑΒΕΜ δεν άφησε παρά τα θεμέλια· δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο απόλυτης χρονολόγησης.

2. Βαθύτερα, έναν τρίτο τοίχο Μ', Β.-Ν., του οποίου διατηρείται μόνο ένας δόμος από μαρμάρινους άβακες τοποθετημένος σε πλάκες γνεύσιου, που χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή: σε σχέση με αυτόν είναι ένα χαρακτηριστικό στρώμα πυρκαγιάς.

FRANCINE BLONDÉ - JEAN-YVES MARC
ARTHUR MULLER - DOMINIQUE MULLIEZ

13. BCH 104 (1980), σ. 725.

14. BCH 110 (1986), σ. 955, παρ. 3.1.

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1992 υπηρέτησαν στη ΙΘ΄ Εφορεία οι εξής επιμελητές αρχαιοτήτων: Ηλέκτρα Αναγνωστοπούλου (μέχρι τον Ιούλιο, οπότε μετατέθηκε στη ΙΣΤ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων), Δημήτριος Μάτσας, Πολυξένη Τσατσοπούλου, Χρυσούλα Καραδήμα, Καλλιόπη Ξανθοπούλου. Επίσης οι αρχαιολόγοι με σύμβαση αορίστου χρόνου Κωνσταντίνα Καλλιντζή και Ματθαίος Κουτσουμανής.

Στο Νομό Ξάνθης έγιναν ανασκαφικές εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο Αβδήρων, στο αρχαίο νεκροταφείο του Μυρωδάτου και στο Φρούριο της Καλύβας. Στο Νομό Ροδόπης ανασκάφηκαν ταφικοί τύμβοι της αρχαίας Στρύμης. Έγινε επίσης ανασκαφή στη Μαρώνεια και στο Μίσχο. Στο Νομό Έβρου συνεχίστηκαν οι ανασκαφές στη Μεσημβρία και τη Μάκρη. Στην Παλιάπολη της Σαμοθράκης έγινε ανασκαφή στη βόρεια νεκρόπολη της αρχαίας πόλης (Σχέδ. 1).

Η κύρια πηγή χρηματοδότησης των εργασιών αυτών ήταν το ΠΕΠ (Περιφερειακό Πρόγραμμα Θράκης). Κατά δεύτερο λόγο τα κονδύλια προήλθαν από τα ΜΟΠ, το Υπουργείο Πολιτισμού και το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης.

Στην ανασκαφή Μάκρης έλαβε μέρος ο συνεργάτης της Εφορείας Νικόλαος Ευστρατίου, λέκτορας του ΑΠΘ.

Για την τοπογραφική αποτύπωση των ανασκαφών η Εφορεία συνεργάστηκε με τους τοπογράφους Αθανάσιο Γούναρη, Δημήτριο Πρώιο, Αικατερίνη Κλάδου και Παναγιώτη Μουζακίδη.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκαν με γοργό ρυθμό οι οικοδομικές εργασίες για την ανέγερση του Αρχαιολογικού Μουσείου Αβδήρων. Το κτίριο έχει σχεδόν ολοκληρωθεί και απαιτείται μόνον η τυπική παράδοσή του στη ΙΘ΄ Εφορεία ύστερα από το μηχανολογικό έλεγχο.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

2ο Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών

Από τις 20 έως τις 27 Σεπτεμβρίου 1992 πραγματοποιήθηκε στην Κομοτηνή το 2ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών, το οποίο διοργανώθηκε από το Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής σε συνεργασία με το Κέντρο Θρακικών Μελετών του Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής, υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού. Θέμα του Συμποσίου ήταν η Μυθολογία, η Θρησκεία, η Φιλολογία, η Εθνολογία, η Ιστορία και η Αρχαιολογία του θρακικού χώρου από τα αρχαϊκά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια.

Στόχοι του Συμποσίου ήταν: 1. Η ανακοίνωση πρόσφατων ανασκαφικών ερευνών και η παρουσίαση αρχαιολογικών χώρων, μνημείων και ευρημάτων. 2. Η καταγραφή νέων επιστημονικών δεδομένων και πορισμάτων της φιλολογικής, ιστορικής και αρχαιολογικής έρευνας στο χώρο της Αρχαίας Θράκης. 3. Η ανταλλαγή απόψεων μεταξύ των ειδικών επιστημόνων και η σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ τους για μια στενότερη και αποδοτικότερη συνεργασία. 4. Η ενημέρωση του ευρύτερου κοινού για τα ιστορικά και αρχαιολογικά θέματα της Θράκης και συγχρόνως η προβολή των μνημείων και των αρχαιολογικών θησαυρών της περιοχής.

Στο Συμπόσιο συμμετείχαν πάνω από 200 άτομα, ενώ 83 επιστήμονες από την Ελλάδα, τις βαλκανικές χώρες, την Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής παρουσίασαν ανακοινώσεις με θέματα σχετικά με την ιστορία, τη μυθολογία, τη λατρεία, την τέχνη, τα ταφικά έθιμα, τη συντήρηση μνημείων, τις γεωμορφολογικές μεταβολές, το περιβάλλον, τις ανθρωπολογικές μελέτες και τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής της Θράκης. Τα πρακτικά του Συμποσίου πρόκειται σύντομα να εκδοθούν.

Παράλληλα με το Συμπόσιο εγκαινιάστηκε στο Μουσείο Κομοτηνής έκθεση με θέμα «Αρχαία Θράκη και Ελληνικός Πολιτισμός», στην οποία παρουσιάζονταν ευρήματα που αποκαλύφθηκαν με τις ανασκαφές της Εφορείας κατά την τελευταία δεκαετία στα Άβδηρα, στο Κάστρο της Καλύβας, στη Μαρώνεια, στον Ληνό, στη Μάκρη, στη Μεσημβρία, στην Τραϊανούπολη, στα Δίκαια και στη Σαμοθράκη.

Στο πλαίσιο επίσης του Συμποσίου λειτούργησε έκθεση βιβλίων που αναφέρονται στο θρακικό χώρο, διοργανώθηκαν επισκέψεις και ξεναγήσεις σε αρχαιολογικούς χώρους και σε λαογραφικά μουσεία της περιοχής, ενώ την τελευταία ημέρα οι σύνεδροι είχαν την ευκαιρία να επισκεφθούν τη Σαμοθράκη, να ξεναγηθούν στον αρχαιολογικό χώρο και να κάνουν τον περίπλου του νησιού.

Οργανωτική Επιτροπή του Συμποσίου ήταν:

Πρόεδρος: Ανδρέας Βαβρίτσας, Επίτιμος Έφορος των Αρχαιοτήτων.

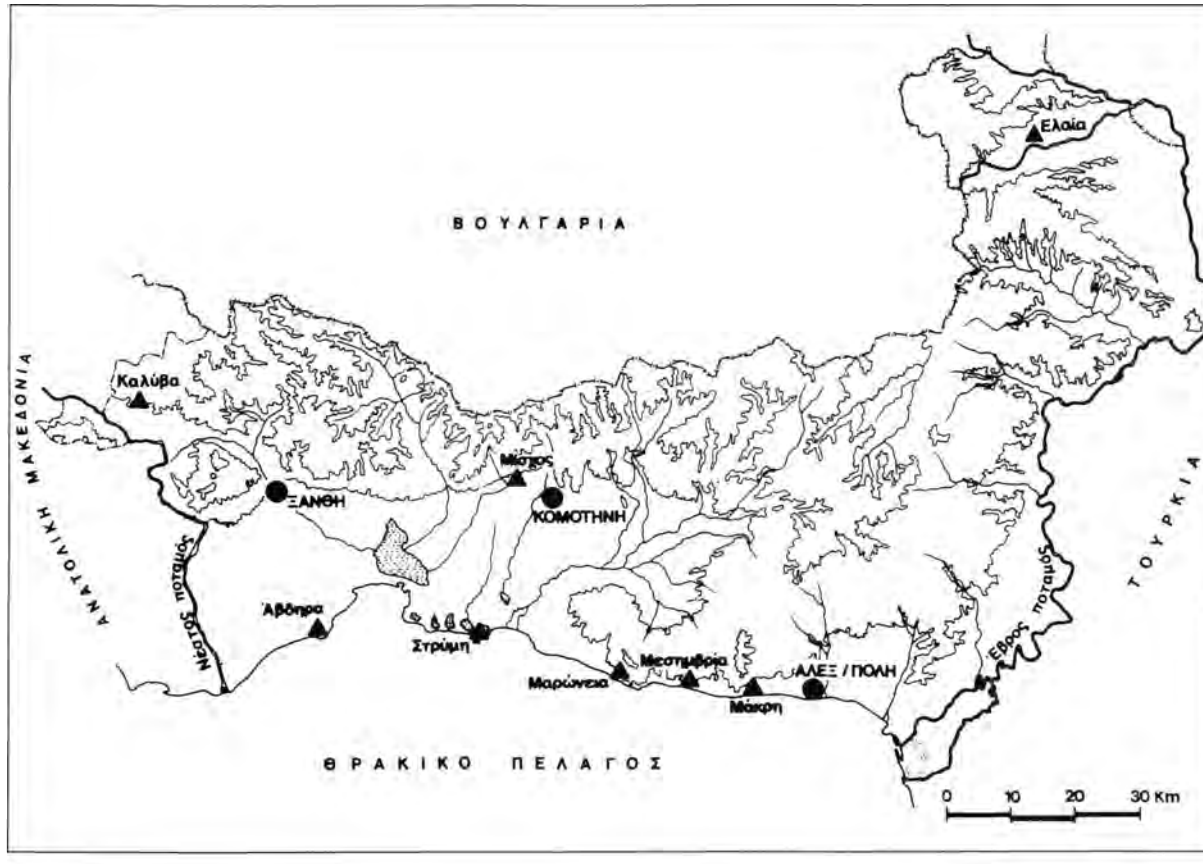

Σχέδ. 1. Χάρτης της Θράκης, όπου σημειώνονται οι θέσεις των ανασκαφών κατά το 1992.

Αντιπρόεδρος: Γεώργιος Παπαδριέλλης, Δήμαρχος Κομοτηνής.

Γενικός Γραμματέας: Διαμαντής Τριαντάφυλλος, Έφορος των Αρχαιοτήτων.

Ειδικός Γραμματέας: Πρωτοπρεσβύτερος Δημήτριος Βασιλειάδης, Πρόεδρος Κέντρου Θρακικών Μελετών.

Ταμίας: Βασίλειος Ευαγγελόπουλος, Γενικός Γραμματέας Μορφωτικού Ομίλου Κομοτηνής.

Μέλη: Χαράλαμπος Μπακιρτζής, Έφορος των Αρχαιοτήτων, Επίκουρος Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Έφορος των Αρχαιοτήτων.

Νίκος Ευστρατίου, Λέκτωρ του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Εκπρόσωπος του ΥΠΠΟ: Άλκηστις Σουλογιάννη.

Γραμματεία: Καλλιόπη Ξανθοπούλου, Δόμνα Τερζοπούλου, Αρχαιολόγοι.

Εκδηλώσεις στο εξωτερικό

Υπό την αιγίδα της Περιφέρειας διοργανώθηκαν οι παρακάτω εκδηλώσεις σε ευρωπαϊκές χώρες, με σκοπό την ενημέρωση του κοινού στο εξωτερικό πάνω σε θέματα που αφορούν την αρχαιολογική έρευνα στη Θράκη και την προβολή των μνημείων της.

α) Στο Λουξεμβούργο οργανώθηκε έκθεση φωτογραφιών και εκμαγείων από γλυπτά προερχόμενα από τις αρχαίες πόλεις της Θράκης. Η έκθεση συνοδευόταν από ομιλία του Δ. Τριαντάφυλλου με θέμα «Αρχαιότητες και μνημεία Θράκης». β) Στο Αννόβερο της Γερμανίας έγινε ομιλία από τον ίδιο με θέμα «Αρχαία Θράκη και Ελληνικός Πολιτισμός». γ) Στη Γρανάδα της Ισπανίας, στα πλαίσια Συνεδρίου με θέμα τη θρησκεία από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας, έγινε έκθεση φωτογραφιών και εκμαγείων. Η ανακοίνωση του Δ. Τριαντάφυλλου είχε θέμα «Λατρείες και θεοί στην αρχαία Θράκη του Αιγαίου».

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Κατά το μήνα Μάρτιο διοργανώθηκαν αρχαιολογικές συναντήσεις στην Ξάνθη, την Κομοτηνή και την Αλεξανδρούπολη. Οι αρχαιολόγοι της Εφορείας παρουσία-

σαν στο κοινό τις ανασκαφές που έγιναν στη Θράκη το 1992. Ιδιαίτερη ομιλία έγινε στους κατοίκους των Αβδήρων (για τις αρχαιολογικές εργασίες στην περιοχή τους) και του Λουτρού (για την ανασκαφή της Τραϊανούπολης). Το πρόγραμμα αυτό της ενημέρωσης του κοινού για το αρχαιολογικό έργο έχει ξεκινήσει από το 1986.

Από το 1987 οργανώνονται στο Μουσείο Κομοτηνής εκπαιδευτικά προγράμματα για τους μαθητές του Δημοτικού και του Γυμνασίου. Το 1992 τα είχε αναλάβει η Κ. Ξανθοπούλου. Σε αυτά πήραν μέρος παιδιά της Δ΄ τάξης όλων των Δημοτικών Σχολείων της Κομοτηνής. Κάθε σχολικό τμήμα απασχολήθηκε μέσα στο Μουσείο για δύο ώρες. Χρησιμοποιήθηκε ειδικά καταρτισμένο από την Εφορεία για το σκοπό αυτό φυλλάδιο εργασίας. Στόχος του προγράμματος υπήρξε η επαφή των παιδιών με το Μουσείο και η γνωριμία τους με στοιχεία της αρχαίας τοπικής ιστορίας και αντικείμενα του βίου των παλαιότερων κατοίκων της Θράκης κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους. Στα Άβδηρα επίσης η Ντ. Καλλιντζή σε συνεργασία με τη Διεύθυνση των Σχολείων επιμελήθηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα και ειδικές ξεναγήσεις για τους μαθητές της περιοχής με στόχο την εξοικείωσή τους με το σημαντικό αρχαιολογικό χώρο των Αβδήρων.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Στην περιοχή της πόλης και του νεκροταφείου των αρχαίων Αβδήρων έγιναν το 1992 ανασκαφικές έρευνες από τη ΙΘ΄ Εφορεία και την Αρχαιολογική Εταιρεία. Οι ανασκαφές της Εταιρείας διενεργήθηκαν στην περιοχή του βόρειου περιβόλου της πόλης (βορειοδυτική γωνία, αγρός Αβράμογλου)[1]. Οι ανασκαφές της Εφορείας ήταν σωστικού χαρακτήρα και διεξήχθησαν σε διάφορα σημεία των τειχών του νότιου περιβόλου και σε περιοχές του αρχαίου νεκροταφείου (Σχέδ. 2).

Περιοχή Αγίου Παντελεήμονα

Κατά τη διάρκεια εργασιών της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών Νομού Ξάνθης για τη διαπλάτυνση της επαρχιακής οδού αριθ. 8 (Βαφέικα - Παραλία Αβδήρων), το σκαπτικό μηχάνημα εντόπισε και εν μέρει κατέστρεψε τμήμα αρχαίας κατασκευής από λαξευτούς γωνιόλιθους που βρισκόταν σε βάθος 4 μ. κάτω από το επίπεδο του ασφαλτοστρωμένου δρόμου (Πίν. 133 α). Ο χειριστής όχι μόνον δεν σταμάτησε όταν αντιλήφθηκε την καταστροφή, αλλά μετέφερε με το μηχάνημά του πολύ μακρυά τους γωνιόλιθους που είχαν μετακινηθεί και χρειάστηκε να ψάξουμε για να επαναφέρουμε στην περιοχή όσους μπορέσαμε να βρούμε (στον Πίν. 133 α διακρίνονται τοποθετημένοι δίπλα στην κατασκευή). Η θέση βρίσκεται εκτός (δυτικά) του δυτικού σκέλους του νότιου περιβόλου, σε σημείο δηλαδή που δεν αναμένονταν αρχαίες κατασκευές, αφ' ενός γιατί βρίσκεται έξω από τα τείχη και αφ' ετέρου γιατί περιέχεται στο σημερινό έλος. Στην περιοχή αυτή, όπως έδειξαν οι γεωμορφολογικές έρευνες[2], σχηματιζόταν στα αρχαία χρόνια θαλάσσιος κόλπος.

Η ανασκαφή αποκάλυψε δρομική κατασκευή που στην τοιχοδομία της μοιάζει με αρχαίο τείχος: αποτελείται από δύο παράλληλες σειρές τετράπλευρων πλακοειδών γωνιόλιθων, καλά αρμολογημένων μεταξύ τους, που έχουν πλάτος 0,70 μ. η καθεμιά. Το εσωτερικό είναι γεμισμένο με λιθορριπή (συμπαγείς, μικρές πέτρες χωρίς σχεδόν χώμα ανάμεσά τους) ώστε το συνολικό πλάτος της να είναι 2,40 μ. Οι γωνιόλιθοι των παρειών είναι δουλεμένοι με βελόνι και μερικοί φέρουν στην πάνω τους επιφάνεια μοχλοβόθρια για την τοποθέτηση των υπερκείμενων. Ευθυγραμμισμένη είναι μόνον η εξωτερική τους ακμή· στην πλευρά που βρίσκεται προς τη λιθορριπή είναι ακανόνιστοι, αδρολαξευμένοι ή αργοί. Για την τοποθέτησή τους δεν ακολουθείται ενιαίο σύστημα, αλλά τους συναντάμε άλλοτε κατά το μήκος και άλλοτε κατά το πλάτος τους.

Σε κάθε παρειά διακρίνονται 31 γωνιόλιθοι· την κατασκευή την παρακολουθούμε επί μήκος 36 μ. Θα πρέπει να επεκτεινόταν προς Β., δεν μπορούμε όμως να υπολογίσουμε το μέγεθος της καταστροφής του μηχανήματος. Στα νότια το πέρας πιθανώς να είναι το υπάρχον, διότι κλείνεται από το φυσικό βράχο. Αφού μεσολαβήσουν 23-25 μ. βράχου, πάνω στον οποίο στην περασιά της πορείας της κατασκευής δεν διακρίνονται ίχνη λάξευσης, υπάρχει μια περιοχή στην ίδια νοητή ευθεία με αρκετούς

1. Έργον 1992, σ. 69-72.

2. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Οι ανασκαφικές έρευνες στα αρχαία Άβδηρα, Συμπόσιο «Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη», 1985, σ. 47. ΠΑΕ 1982, σ. 1-2.

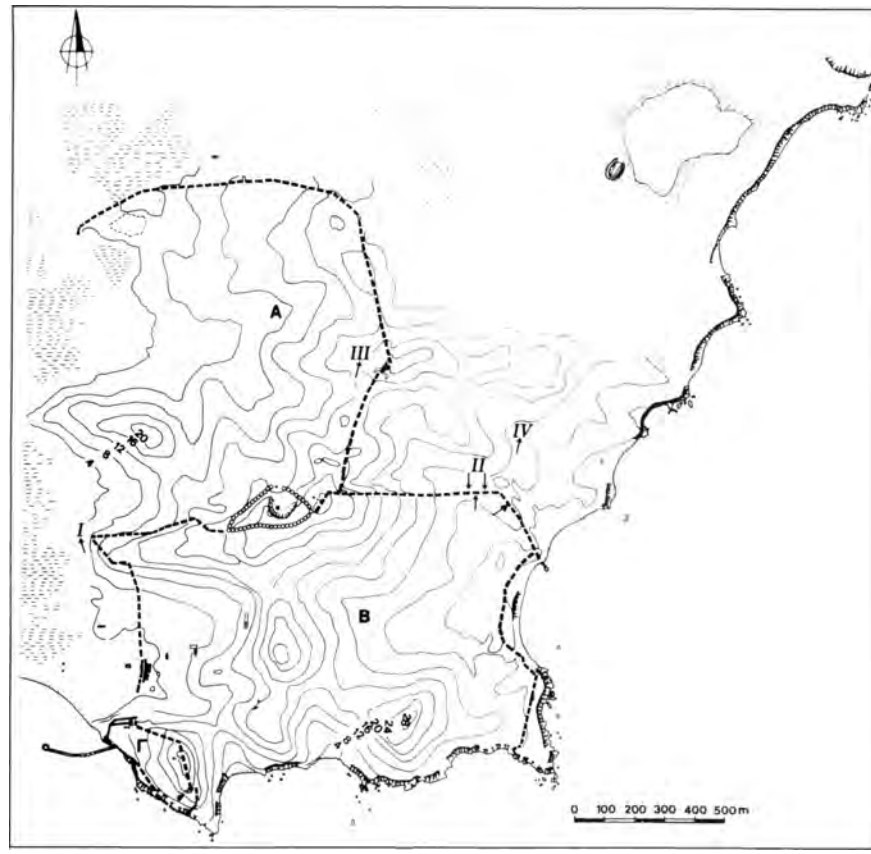

Σχέδ. 2. Άβδηρα. Τοπογραφικό διάγραμμα.
Α: Βόρειος περίβολος, Β: Νότιος περίβολος, Γ: Ακρόπολη.
Ι: Περιοχή Αγίου Παντελεήμονα, ΙΙ: Ανασκαφικές τομές στο ΒΑ. και Β. σκέλος του νότιου περιβόλου, ΙΙΙ: Αγρός Χ. Χατζοπούλου, IV: Μώλος, οικόπεδο Λακκιώτη.

γωνιόλιθους. Κανείς δεν είναι στη θέση του, αλλά είναι φανερό ότι προέρχονται από την ίδια κατασκευή.

Η θεμελίωση γίνεται στο μαλακό φυσικό βράχο, ο οποίος έχει λαξευθεί κατάλληλα για το σκοπό αυτό. Η απόληξή του κατά μήκος της ανατολικής παρειάς έχει κοπεί κάθετα ώστε να εφάπτονται ακριβώς οι γωνιόλιθοι. Όπου τούτο δεν είναι δυνατόν έχουν τοποθετηθεί όρθιες μικρές πέτρες σαν σφήνες. Ο αρμός έχει πλάτος 0,15-0,30 μ. Ο βράχος κατεβαίνει αρκετά απότομα (η κλίση του είναι περίπου 1,10 μ.) και ίσως είναι αυτός που καθορίζει ως ένα βαθμό την πορεία της κατασκευής. Στην αρχαιότητα δηλαδή τα βράχια πρέπει να έφθαναν μέχρι τη θάλασσα και η κατασκευή στην πορεία της παρακολουθούσε τη διαμόρφωση της βραχώδους ακτής.

Στο βόρειο τμήμα η θεμελίωση γίνεται σε παχύ στρώμα άμμου που περιέχει αρκετά λειασμένα από τη θάλασσα όστρακα. Μια σχετικά συμπαγής στρώση αποτελούμενη από μικρές αργές πέτρες και κροκάλες τοποθετημένες σταθερά μέσα στο στρώμα της άμμου ίσως χρησιμοποιήθηκε για τη γέμιση κοιλοτήτων του βράχου ή αποτελεί ένα σταθερό υπόστρωμα ώστε να μην εδράζεται η κατασκευή σε ένα τόσο ασταθές έδαφος όπως η άμμος. Ανιχνεύεται στη νοητή προέκτασή της προς Β. (εκεί όπου οι γωνιόλιθοι έχουν αφαιρεθεί από το μηχάνημα). Έχει πλάτος μεγαλύτερο από αυτό της κατασκευής· προς Α. μάλιστα εισέρχεται μέσα στην κάθετη παρειά που σχηματίστηκε από την αφαίρεση των επιχώσεων δίπλα στο δρόμο.

Σύγχρονος με την κατασκευή αλλά άγνωστης λειτουργίας είναι κάθετος στο ανατολικό της μέτωπο τοίχος, από τον οποίο διακρίνονται τρεις γωνιόλιθοι της ευθυντηρίας του, που εδράζεται πάνω στο φυσικό βράχο. Στα αυτοκρατορικά χρόνια κατασκευάστηκε δίπλα του και προς Β. κάθετος επίσης στην κατασκευή τοίχος, πλ. 1,60 μ., άγνωστης προς το παρόν χρήσης, που προχωράει κάτω από το κατάστρωμα του δρόμου (Πίν. 133 β). Το σωζόμενο ύψος του είναι 0,60 μ. Το διακρινό-

μενο μήκος του στο χώρο που έχει ανασκαφεί είναι 1,70 μ. Έχει καταστραφεί και αυτός από το μηχάνημα· έτσι αγνοούμε αν εφάπτονταν στο ανατολικό μέτωπο της κατασκευής. Αποτελείται από μικρές αργές πέτρες και γωνιόλιθους προερχόμενους από παλαιότερα οικοδομήματα. Στο βόρειο μέτωπό του διακρίνεται εντοιχισμένο αιγυπτιάζον επίκρανο παραστάδας ύστερων αρχαϊκών - πρώιμων κλασικών χρόνων[3].

Πότε και από ποια αιτία καταστράφηκε η κατασκευή δεν το ξέρουμε. Πιθανώς η καταστροφή και η επίχωσή της να σχετίζονται με την πλημμύρα που έπληξε και τα κτίρια της δυτικής πύλης[4]. Η μελέτη της στρωματογραφίας στην παρειά που προαναφέρθηκε θα ήταν χρήσιμη· διακρίνονται καθαρά επάλληλα στρώματα άμμου, γκρίζας, λευκής ή καστανής, τα οποία σχετίζονται προφανώς με τις προσχώσεις στο θαλάσσιο κόλπο και τα αλλεπάλληλα πλημμυρικά επεισόδια που προκλήθηκαν κατά καιρούς.

Δεν θα πρέπει όμως να περάσουν απαρατήρητες και οι πληροφορίες των αρχαιοφυλάκων Β. Κατσίκα και Β. Καραπαναγιώτη ότι εκεί είχαν πεταχτεί οι αναμοχλευμένες επιχώσεις κατά τη διάνοιξη του δρόμου το 1963. Ανέφεραν επίσης ότι στην ίδια θέση καθώς και λίγο νοτιότερα, αλλά σε σημείο που είναι αδύνατο να προσδιοριστεί με ακρίβεια, πετάχτηκαν τα μπάζα της ανασκαφής του εργαστηρίου κοροπλαστικής[5]. Φαίνεται πράγματι ότι μερικές από τις δοκιμαστικές τομές που ανοίχτηκαν δυτικότερα περιείχαν επιχώσεις που δεν είναι τίποτε άλλο παρά τα μπάζα αυτά.

Ύστερα από την ανακάλυψη της κατασκευής αυτής, όπως ήταν επόμενο, τα σχέδια για την πορεία του δρόμου άλλαξαν[6]. Αποφασίστηκε να γίνει παράκαμψη, και προκειμένου να εξευρεθεί νέα θέση που δεν θα παρουσίαζε αρχαιολογικό ενδιαφέρον έγιναν πυκνές δοκιμαστικές τομές (με μηχάνημα) μέσα στο έλος (το οποίο την περίοδο της ανασκαφής ήταν στεγνό επιφανειακά) σε μια έκταση 150 μ. προς Δ. της κατασκευής και 230 μ. κατά τον άξονα Β.-Ν. Τα αποτελέσματα είναι τα εξής: υπάρχουν πεσμένοι γωνιόλιθοι που μέχρι και 25 μ. από το δυτικό της μέτωπο είναι πολύ πυκνοί· σταδιακά γίνονται αραιότεροι (Πίν. 133 α), ενώ ανιχνεύονται μέχρι και σε απόσταση 80-100 μ. από αυτήν. Σε μερικούς από τους γωνιόλιθους διακρίνονταν τόρμοι συνδέσμων. Πολλές παρατηρήσεις όμως δεν μπορούσαν να γίνουν, διότι πολύ γρήγορα οι τομές κατακλύζονταν από τα νερά. Στην πιο απομακρυσμένη από αυτές προς τα ΝΔ. βρέθηκαν, σε βάθος 1,85 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και πάνω στο φυσικό βράχο που αποκαλύφθηκε στο σημείο αυτό, δύο λεπτοί κορμοί δένδρων, ο ένας πάνω στον άλλον, καταπλακωμένοι από ένα γωνιόλιθο. Δεν μπορέσαμε να διαπιστώσουμε αν η θέση τους ήταν τυχαία ή αν αποτελούν τμήμα κάποιας κατασκευής, γιατί μέρος τους βρισκόταν έξω από τα όρια της τομής, η οποία πολύ γρήγορα γέμισε νερό.

Το πλήθος των γωνιόλιθων μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η κατασκευή που αποκαλύφθηκε αποτελεί τμήμα του δυτικού παραθαλάσσιου τείχους των Αβδήρων. Εξίσου πιθανή όμως είναι και η άποψη ότι πρόκειται για προκυμαία[7], επειδή βαίνει παράλληλα με το φυσικό βράχο που ίσως αποτελούσε τότε την ακτή.

Στο σημείο που θεωρείται ως βορειοδυτική γωνία του νότιου περιβόλου και βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του δρόμου, απέναντι από την κατασκευή που περιγράψαμε, έγινε επίσης δοκιμαστική έρευνα με το σκεπτικό ότι ήταν λογικό να υπάρχει στο σημείο αυτό πύργος ή άλλη κατασκευή που να σχετίζεται με το τείχος. Τίποτε όμως από αυτά δεν αποδείχθηκε, ούτε αποκλείστηκε, επειδή λόγω κακών καιρικών συνθηκών η ανασκαφή δεν προχώρησε.

Θα παρατηρήσουμε μόνο ότι αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι: ένας από αργολιθοδομή, κατεύθυνσης Α.-Δ., και ένας από λαξευτούς γωνιόλιθους, με κατεύθυνση Β.-Ν. Ανάμεσά τους μεσολαβεί επίχωση πάχ. 0,57 μ. Τα επιφανειακά στρώματα αποτελούνται κυρίως από λιθοσωρούς με γωνιόλιθους, μεγάλες ή μικρές αργές πέτρες, μικρή ποσότητα κεραμικής και ελάχιστα θραύσματα κεραμιδιών στέγης. Ανάμεσά τους βρέθηκε διαταραγμένος σκελετός ενηλίκου. Υπήρχαν επίσης διάφορα εκηβόλα όπλα: τρεις σιδερένιες αιχμές ακοντίων, μία σιδερένια και τρεις χάλκινες αιχμές βελών, δύο ακέραιες σφαίρες καταπέλτη και θραύσματα από δύο άλλες. Τα υπόλοιπα

3. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του αρχαιοφύλακα Β. Καραπαναγιώτη, όταν κατασκευαζόταν ο σημερινός ασφαλτοστρωμένος δρόμος το 1963 βρέθηκε στην ίδια θέση ένα παρόμοιο επίκρανο (αυτό που εκτίθεται τώρα στο Μουσείο Κομοτηνής με ΑΓΚ 174· βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 376, όπου αναφέρονται αυτές οι εργασίες, όχι όμως και το επίκρανο). Δύο ακόμη όμοια επίκρανα (ΜΑ 3598 και ΜΑ 3599) βρέθηκαν με την άροση σε αγρό του βόρειου περιβόλου (βλ. ΠΑΕ 1988, σ. 147, πίν. 103 β).

4. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π., σ. 58.

5. ΠΑΕ 1950, σ. 294 κ.ε.· 1952, σ. 260 κ.ε.

6. Η συνεργασία με τη Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών υπήρξε άψογη· η βοήθεια που πρόσφερε ο τότε Νομάρχης Ξάνθης Γ. Καπαντζόγλου σε θέματα διοικητικής επίλυσης των προβλημάτων που ανέκυψαν ήταν ουσιαστική.

7. Για παρόμοιο έργο στην περιοχή του βόρειου περιβόλου βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 459, Πίν. 559 β. ΠΑΕ 1983, σ. 8. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π., σ. 47.

ευρήματα (καρφιά, αγνύθες, μεταλλικά ελάσματα κτλ.) είναι ετερόκλητα και δεν οδηγούν σε ταύτιση του χώρου. Θα μπορούσαν μόνο να αναφερθούν θραύσματα αλάβαστρου, μαρμάρινο αυγό και πήλινη χάντρα που είναι αντικείμενα τα οποία βρίσκονται συνήθως σε τάφους.

Η εντύπωση που σχηματίζεται είναι ότι έχουμε μια εικόνα γκρεμισμάτων που παρέμειναν ως είχαν αφότου εγκαταλείφθηκε η περιοχή. Και είναι βέβαια τολμηρό να υποστηρίξει κανείς ότι πρόκειται για καταστροφή που προήλθε ύστερα από μια βίαιη πολεμική επιχείρηση. Πιο πιθανό είναι να υποθέσουμε ότι πρόκειται για υλικό πεταμένο από τα αρχαία χρόνια εκεί, ίσως ύστερα από τον καθαρισμό μιας περιοχής. Ίσως δεν είναι τυχαίο όμως το γεγονός ότι τα όπλα είναι αρκετά σε σχέση με την έκταση που ανασκάφηκε και την ποσότητα χώματος που αφαιρέθηκε· και ακόμη ότι μερικά από αυτά βρέθηκαν σε συγκεντρώσεις (π.χ. η σιδερένια αιχμή βέλους δίπλα σε μια σφαίρα καταπέλτη, ενώ κοντά σε μια άλλη σφαίρα είχαν πέσει δύο χάλκινες αιχμές βελών και μια σιδερένια αιχμή ακοντίου).

Όσον αφορά στη χρονολόγηση, ενδεικτικά είναι τα νομίσματα: βρέθηκαν συνολικά 18 αρχαία νομίσματα, από τα οποία τα έξι είναι αδιάγνωστα ή φθαρμένα. Τα υπόλοιπα (Αβδήρων, Μαρώνειας, Ακάνθου, Ορθαγορείας, Ιστιαίας, Φιλίππου Β') ανήκουν στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Εκτός από αυτά, ανακαλύφθηκε πήλινη μικροσκοπική υδρίσκη που περιείχε 27 χάλκινα νομίσματα Αβδήρων, του 4ου αι. π.Χ. που ανήκουν στις κοπές δύο αρχόντων: *ΕΠΙ ΠΥΘΕΩ* και *ΕΠΙ ΠΑΡΜΙΔΟΣ*. Βρέθηκε με τέτοιο τρόπο (ανάμεσα σε δύο θραύσματα κεραμιδιών στέγης και μία πέτρα) που αποκλείει την απόκρυψη και παραπέμπει στην απώλεια.

Βορειοανατολικό και βόρειο σκέλος νότιου περιβόλου

Προκειμένου να οριοθετηθεί ακριβώς η καθορισμένη στο ΦΕΚ ζώνη προστασίας ανάμεσα στον αρχαιολογικό χώρο και στον παραθεριστικό οικισμό που έχει δημιουργηθεί τα τελευταία χρόνια στην παραλία της Άσπρης Άμμου, χρειάστηκε να γίνει σωστική ανασκαφή για να εντοπιστεί ακριβώς η θέση του τείχους (στο ΦΕΚ ορίζεται ότι η ζώνη έχει πλάτος 100 μ. από το τείχος). Στο σημείο αυτό, τα υπολείμματα του τείχους βρίσκονται κάτω από ένα χαμηλό αλλά ευδιάκριτο ανάχωμα, στην κορυφή του οποίου βαίνει κατά μήκος χαράκωμα που είχαν σκάψει οι Βούλγαροι κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η βλάστηση ήταν πολύ πυκνή, και στα σημεία που επελέγησαν για την ανασκαφή χρειάστηκε να προηγηθεί αποψίλωση.

Έγινε μία τομή στο βορειοανατολικό σκέλος του περιβόλου και τρεις στο βόρειο, εγκάρσιες στο ανάχωμα, το τείχος όμως δεν εντοπίστηκε σε καμιά από αυτές. Σε γενικές γραμμές επικρατεί η εξής κατάσταση: στα εσωτερικά τοιχώματα του χαρακώματος υπάρχουν μεγάλοι γωνιόλιθοι που είναι προφανές ότι προέρχονται από το τείχος· στον πυθμένα πολλές μικρές αργές πέτρες. Είναι πιθανόν το τείχος να καταστράφηκε στο σημείο αυτό από τους στρατιώτες που κατασκεύασαν το χαράκωμα, η πορεία του οποίου κατά κακή τύχη ήταν η ίδια με του αρχαίου τείχους. Οι αργές πέτρες ίσως προέρχονται από τη λιθορριπή του εσωτερικού του[8]. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί σε επόμενη περίοδο.

Βόρειος περίβολος

Κατά τη διάρκεια εργασιών ύδρευσης του παραθεριστικού οικισμού Αβδήρων, στον αγρό Χαράλαμπου Χατζόπουλου, που βρίσκεται 100 μ. περίπου δυτικά από το ανατολικό σκέλος του τείχους, το σκαπτικό μηχάνημα αφαίρεσε τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους και τρεις ακέραιους γωνιόλιθους προερχόμενους από τοίχο κτιρίου (ενδεικτικές διαστάσεις: 0,64x0,50x0,18 μ.).

Ακολούθησε μικρή δοκιμαστική τομή, κατά την οποία αποκαλύφθηκε τοίχος μήκ. 20,60 μ., κατεύθυνσης Β.-Ν., θεμελιωμένος στο φυσικό έδαφος, στον οποίο διακρίνονται τρεις τρόποι δόμησης: α) Το βόρειο τμήμα είναι κατασκευασμένο με πώρινους λαξευτούς γωνιόλιθους. Έχει πλάτος 0,80 μ. και διακρίνεται επί μήκος 7 μ. (η προς Β. συνέχειά του βρίσκεται στην άσκαφτη περιοχή). β) Κατόπιν το πλάτος μειώνεται στα 0,60 μ. και η τοιχοδομία διαφοροποιείται (μεγάλες ακατέργαστες πέτρες). Στη μορφή αυτή τον παρακολουθούμε επί 8,30 μ. και κατόπιν στρίβει προς Α. γ) Στη γωνία τους εφάπτεται με ευκρινή αρμό το τρίτο τμήμα από μικρές αργές πέτρες πλ. 0,40 μ., που σώζεται σε μήκος 5,30 μ.

Η τομή δεν επεκτάθηκε· εντοπίστηκε όμως στρώμα καταστροφής από κορινθιακούς στρωτήρες, μικρό λιθοσωρό, κεραμική αποτελούμενη από αβαφή όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης και διάφορα αντικείμενα (χάλκινα καρφάκια, χάλκινα και μολύβδινα ελάσματα, θραύσμα πήλινου λασάνου, τρεις μικροσκοπικές υδρίσκες, δύο νομίσματα 4ου αι. π.Χ. και μία ενσφράγιστη λαβή αμφορέα Θάσου).

Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για κτίριο μεγάλων διαστάσεων και διαφόρων φάσεων που καταστράφηκε ενδεχομένως στα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ. μαζί με τα υπόλοιπα κτίσματα του βόρειου Περι-

8. Δ. Λαζαρίδης, Άβδηρα και Δίκαια, ΑΕΠ 6, Αθήνα 1971, σ. 42.

βόλου[9]. Μεγάλο μέρος των σωζόμενων αρχιτεκτονικών λειψάνων, υφίσταται συνεχείς φθορές από τα καλλιεργητικά μηχανήματα (η επίχωση έχει πάχος μόλις 0,15 μ.).

Μώλος

Στο οικόπεδο Λακκιώτη συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά, χωρίς να ολοκληρωθεί, η ανασκαφή ταφικών τύμβων που άρχισε το 1990[10]. Η περιοχή βρίσκεται εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης, πολύ κοντά στο νότιο περίβολο. Εδώ υπάρχουν τύμβοι από το ύστερο κλασικό - πρώιμο ελληνιστικό νεκροταφείο.

Μέσα στα όρια του οικοπέδου εντοπίστηκαν δύο τύμβοι. Ο ανατολικότερος ερευνήθηκε κατά τις δύο πρώτες περιόδους. Η ανασκαφή του δυτικότερου, που είναι αρκετά μεγαλύτερος, ξεκίνησε το 1991· επειδή όμως δεν έχει ολοκληρωθεί, θα γίνει μόνο γενική αναφορά στην ανασκαφή του 1992.

Στον τύμβο υπάρχει πολύ μεγάλη ποικιλία από ενταφιασμούς, καύσεις και εναγισμούς (Πίν. 133 γ). Φέτος ερευνήθηκαν εννέα ενταφιασμοί: μία πώρινη σαρκοφάγος, τρεις πήλινες λάρνακες, ένας καλυβίτης, μία πολύ απλή μορφή κεραμοσκεπούς τάφου (ταφή βρέφους κάτω από κορινθιακή στρωτήρα κεραμίδα) και τρεις εγχυτρισμοί (ένας σε πιθάρι και δύο σε αμφορέα). Επικρατούν όμως οι λακκοειδείς ταφές-καύσεις (τετράπλευροι λάκκοι, ποικίλου βάθους, μέσα στους οποίους τοποθετείται ο νεκρός με την κλίνη του για να καεί). Φέτος ερευνήθηκαν δεκαπέντε καύσεις από τις οποίες η μία ήταν διπλή (Πίν. 133 γ). Στο μέσον, ανάμεσα στα δύο τμήματά της, υπήρχε, τοποθετημένη κάθετα, πλακοειδής ακανόνιστη πέτρα ως σήμα. Από την ανθρωπολογική εξέταση του σκελετικού υλικού[11] και τα κτερίσματα ενός εκάστου των μερών προκύπτει ότι ανήκαν σε άνδρα και γυναίκα, ίσως συγγενείς, που πέθαναν ταυτόχρονα και κάηκαν μαζί.

Ο προσανατολισμός των ταφών και των καύσεων είναι ποικίλος, διότι ακολουθούν προφανώς την εκάστοτε περιφέρεια του τύμβου. Τα κτερίσματα τοποθετούνται μέσα στις ταφές και τις καύσεις. Τα τελευταία είτε έχουν καεί μαζί με το νεκρό είτε τα έβαζαν μετά στον πυθμένα, πάνω στα υπολείμματα των καμένων υλικών. Μερικές φορές έχουν τοποθετηθεί και στην επίχωσή της καύσης – κυρίως στο επίπεδο του χείλους του λάκκου. Σε αρκετές περιπτώσεις όμως βρίσκονται εξωτερικά, στις γωνίες της καύσης.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτού του τύμβου είναι οι πάρα πολλοί και πυκνοί εναγισμοί. Τους συναντάμε είτε με τη μορφή των καύσεων οργανικών υλικών (φέτος εντοπίστηκαν τρεις) είτε με τη μορφή ομάδων αγγείων που βρίσκονται ολόκληρα ή σε θραύσματα (το 1992 καθαρίστηκαν ένδεκα ομάδες). Δηλαδή είτε τοποθετούσαν τα αγγεία ακέραια γεμάτα υγρές προσφορές (σε πολλά υπάρχει οπή) είτε τα έσπαζαν. Πολλά από τα αγγεία είναι τοποθετημένα ανάποδα. Σε περιοχές του τύμβου που υπάρχει σκληρός φυσικός βράχος έχει κοπεί για να διαμορφωθούν οριζόντιες επιφάνειες ή κοιλότητες για τους εναγισμούς.

Χορτολίβαδο (πρώην Σαζλί Τσαΐρ)

Στον αγρό του Γ. Ζαμπάκη, κατά την εκτέλεση γεωργικών εργασιών αποκαλύφθηκαν τέσσερις ταφές:

1. Πώρινη σαρκοφάγος. Εντοπίστηκε στο νοτιοδυτικό άκρο του αγρού με την άροση (στην επιφάνεια της καλυπτήριας πλάκας της διακρίνονται ίχνη από το υνί του τρακτέρ) και ακολούθως συλήθηκε από αρχαιοκαπήλους, οι οποίοι έσκαψαν γύρω της μικρό όρυγμα και μετακίνησαν το κάλυμμα δημιουργώντας μικρό άνοιγμα. Ο προσανατολισμός της ήταν Α.-Δ. Η καλυπτήρια πλάκα ήταν επίπεδη και όχι ελαφρώς δίριχτη, όπως είναι στην πλειονότητά τους σχεδόν οι καλυπτήριες πλάκες των πώρινων τάφων στα Άβδηρα. Οι διαστάσεις της ήταν 2,10x0,75 μ. και το πάχος της 0,18 μ.

Οι εξωτερικές διαστάσεις της λάρνακας ήταν 2,10x0,74 μ. Οι εσωτερικές 1,90x0,54 μ. και το βάθος της 0,68 μ. Το νότιο τοίχωμα είχε υποχωρήσει ελαφρά προς το εσωτερικό, ενώ το βόρειο είχε σπάσει κοντά στο ανατολικό άκρο του από το βάρος του τρακτέρ. Η εσωτερική τους πλευρά ήταν καλοδουλεμένη με λαμάκι, ενώ ο πυθμένας έφερε αδρή επεξεργασία με βελόνι. Το πάχος τους ήταν 0,10 μ.

Τα οστά ήταν σπασμένα και συγκεντρωμένα όλα μαζί στο ανατολικό τμήμα. Ο σκελετός πρέπει να ήταν ελλιπής και πριν την επέμβαση. Η ανθρωπολογική εξέτασή του έδειξε ότι ανήκει σε άνδρα 35 χρόνων περίπου. Εκτός από ένα στόμιο γραπτού αμφορέα ιωνικής τεχνοτροπίας, μέσα στη λάρνακα δεν βρέθηκε τίποτε άλλο.

2. Πήλινη λάρνακα. Εντοπίστηκε κατεστραμμένη και συλημένη, σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνεια του εδά-

9. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π., σ. 51.

10. ΑΕΜΘ 4 (1990), σ. 563, σημ. 4· 5 (1991), σ. 457-458, εικ. 4-5 (εδώ, από παραδρομή, ο δυτικός τύμβος του οικοπέδου έχει γραφεί ως βόρειος).

11. Την ανθρωπολογική εξέταση του σκελετικού υλικού που προέρχεται από το νεκροταφείο των Αβδήρων έχει αναλάβει ο Αν. Αγγελαράκης, καθηγητής του Πανεπιστημίου Adelphi της Νέας Υόρκης.

φους. Οι διαστάσεις της ήταν 2x0,55 μ. και ο προσανατολισμός της ΒΔ.-ΝΑ.

3. Πήλινη λάρνακα. Ήταν τοποθετημένη σχεδόν παράλληλα με την προηγούμενη από την οποία και απέχει 1,22 μ. προς τα ΝΔ. Σωζόταν η κάλυψή της από δύο κορινθιακούς στρωτήρες, οι οποίοι είχαν σπάσει και υποχωρήσει στο εσωτερικό. Το πάνω μέρος των τοιχωμάτων της είχε καταστραφεί από το υνί· το υπόλοιπο τμήμα τους ήταν σπασμένο και πεσμένο στο εσωτερικό. Στον πυθμένα βρέθηκαν μόνο ελάχιστα διαλυμένα οστά. Από τα όστρακα που περισυνελέγησαν έξω από τη λάρνακα συγκολλήθηκε πήλινη αβαφής όλπη (ΜΑ 2082) (Πίν. 134 α).

4. Πήλινη λάρνακα. Βρέθηκε κοντά στο βορειοανατολικό όριο του αγρού. Ήταν σχεδόν τελείως κατεστραμμένη. Είχε διατηρηθεί μόνο ο πυθμένας της, διαστ. 1,30x0,50 μ. Πάνω του βρέθηκαν θραύσματα άβαφου αμφορέα ή οινοχόης (ΜΑ 2083). Ο προσανατολισμός της λάρνακας ήταν ΒΑ.-ΝΔ. Τα οστά που περισυνελέγησαν ήταν ελάχιστα. Η ανθρωπολογική εξέτασή τους έδειξε ότι ανήκουν σε άνδρα 35-45 χρόνων.

Λόφος των σκηνών (πρώην Τσαντήρ Τεπέ)

Σε ταφικό τύμβο που βρίσκεται στον αγρό Ιωάννη Στογιαννίδη σημειώθηκε λαθρανασκαφή και σύληση αρχαίου τάφου. Πρόκειται για πώρινη σαρκοφάγο που βρισκόταν σε βάθος 0,15-0,55 μ. από την σημερινή επιφάνεια του τύμβου. Οι διαστάσεις της ήταν 2,15x0,70 μ. Η επεξεργασία της λάρνακας ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη. Στο εσωτερικό του χείλους της έφερε τη γνωστή για τις σαρκοφάγους των Αβδήρων πατούρα.

Οι αρχαιοκάπηλοι είχαν αφαιρέσει την καλυπτήρια πλάκα σπάζοντας τη μία γωνία της. Μεγαλύτερη καταστροφή έκαναν στη λάρνακα, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας έσπασαν με το λοστό σε πολλά μικρά κομμάτια. Το ίδιο συνέβη και με το σκελετό, η διατήρηση του οποίου ήταν πολύ καλή. Ο τύμβος οργώνεται παράνομα από τον ιδιοκτήτη. Η σαρκοφάγος είναι πιθανό να εντοπίστηκε με την άροση και να συλήθηκε. Το όρυγμα της λαθρανασκαφής έχει περίπου τις ίδιες διαστάσεις με την σαρκοφάγο, άρα δεν προηγήθηκε ιδιαίτερη προσπάθεια εντοπισμού. Η πράξη βανδαλισμού που ακολούθησε ήταν τελείως άσκοπη.

Τραγάσια

Στον αγρό του Ελευθέριου Πούλιου υπάρχει ταφικός τύμβος, τον οποίον ο ιδιοκτήτης επιχείρησε να ισοπεδώσει χρησιμοποιώντας σκαπτικό μηχάνημα. Η απόπειρα αυτή είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη ενός τάφου, νότια του τύμβου.

Ο προσανατολισμός του ήταν Α.-Δ. και οι εξωτερικές διαστάσεις του 2,95x1,70 μ. Καλυπτόταν με τρεις πλάκες ακανόνιστου τετράπλευρου σχήματος, πάχ. 0,10-0,15 μ. Οι δύο δυτικότερες ήταν ακέραιες· η άλλη είχε σπάσει διαγωνίως και τα δύο κομμάτια της υποχώρησαν στο εσωτερικό του τάφου. Και οι ακέραιες όμως δεν παρουσίαζαν οριζόντια επιφάνεια διότι είχαν επίσης υποχωρήσει στο εσωτερικό, έτσι ώστε σχηματιζόταν αμβλεία γωνία στο σημείο του αρμού τους. Παρ' όλα αυτά δεν είχαν μετακινηθεί καθόλου· είμαστε λοιπόν βέβαιοι ότι ο τάφος ήταν ασύλητος. Μετά την αφαίρεσή τους διαπιστώσαμε ότι κάλυπταν έναν απλό λάκκο διαστ. 2,45x1,30 μ. σκαμμένο στο φυσικό έδαφος. Μέσα δεν βρέθηκαν κτερίσματα, ούτε οστά.

Ο τάφος αυτός απέχει περίπου 25 μ. από το κέντρο της κορυφής του τύμβου, βρίσκεται επομένως έξω από την αρχική (αρχαία) του περιφέρεια. Είναι πιθανό να πρόκειται για χριστιανική ταφή που τοποθετήθηκε εκεί τυχαία[12]. Η περιοχή αυτή, που βρίσκεται ΝΑ. του σύγχρονου χωριού των Αβδήρων και κοντά στο Μυρωδάτο, απέχει περίπου 6 χλμ. από την αρχαία πόλη. Ο τύμβος είναι πιθανό να ανήκει σε κάποιον από τους οικισμούς της «χώρας» της.

Μυρωδάτο

Στη θέση Μπάντακλι, στον αγρό Ευάγ. Μπαλαμπανίδη, εντοπίστηκε με το όργωμα τάφος και ακολούθησε ανασκαφή. Πρόκειται για κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο, προσανατολισμού Α.-Δ., που καλύπτεται από τέσσερις ανισομεγέθεις πλακοειδείς γωνιόλιθους τοποθετημένους οριζόντια, από τους οποίους μόνο ο ένας βρίσκεται στη θέση του· οι άλλοι τρεις ήταν ελαφρώς μετακινημένοι. Οι διαστάσεις της κάλυψης ήταν 2,18x0,85 μ. Η λάρνακα αποτελείται από μικρότερους γωνιόλιθους τοποθετημένους σε μία σειρά κατά το μήκος τους. Φαίνεται ότι βρίσκονται εδώ σε β' χρήση. Οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 2,12x0,80 μ., οι εσωτερικές 1,76x 0,85 μ. και το ύψος των τοιχωμάτων 0,40 μ. Πυθμένας ήταν το φυσικό έδαφος. Πάνω του βρέθηκαν ελάχιστα θραύσματα οστών που από την ανθρωπολογική εξέτασή τους προέκυψε ότι ανήκουν σε άνδρα περίπου 35 χρο-

12. Για παρόμοια περίπτωση αρχαίου τύμβου που χρησιμοποιήθηκε και για χριστιανικές ταφές βλ. Θρακική Επετηρίδα 5 (1984), σ. 137-138.

νών. Όπως έγινε φανερό, ο τάφος ήταν συλημένος από παλιά, πιθανώς δε να είναι χριστιανικός.

Στην άκρη του ίδιου αγρού υπάρχουν υπολείμματα ενός ακόμη κατεστραμμένου κιβωτιόσχημου ή κτιστού τάφου.

Η περιοχή αυτή απέχει 7 χλμ. περίπου από την αρχαία πόλη των Αβδήρων. Στα χωράφια που βρίσκονται προς τα δυτικά της διακρίνονται επιφανειακά αβαφή όστρακα και κεραμίδια στέγης (κορινθιακοί στρωτήρες). Η έκταση που καλύπτουν δεν είναι μεγάλη. Είναι πιθανό να έχουμε και εδώ έναν ακόμη από τους μικρούς οικισμούς της «χώρας» των αρχαίων Αβδήρων[13].

ΝΤΙΝΑ ΚΑΛΑΙΝΤΖΗ

Φρούριο Καλύβας

Συνεχίστηκε και φέτος[14] η ανασκαφική έρευνα σε τρία σημεία της δυτικής πλευράς του φρουρίου, όπου οι επιχώσεις είναι μεγαλύτερες από τις αντίστοιχες της ανατολικής πλευράς. Στόχος της έρευνας ήταν ο έλεγχος της στρωματογραφίας που παρουσιάζει δυσκολίες, όπως στις επιχώσεις όλων των φρουρίων τα οποία χρησιμοποιήθηκαν επί αιώνες, καθώς και η αποκάλυψη κτισμάτων και κατασκευών των πρώτων αιώνων λειτουργίας του φρουρίου.

Αφαιρέθηκε ο μάρτυρας μεταξύ των τετραγώνων Γ4α και Γ4γ, που συνεχιζόταν μπροστά στον αναλημματικό τοίχο και έως το θεμέλιό του, απέναντι από την πύλη του πύργου Β. Όπως και σε προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, ερευνήθηκαν τα οκτώ στρώματα του μάρτυρα και εντοπίστηκαν με σχετική ακρίβεια τρεις κυρίως φάσεις: η πρώτη της ελληνιστικής εποχής, η δεύτερη του 2ου αι. π.Χ. και η τρίτη του 2ου-3ου αι. μ.Χ. Τα θραύσματα των χρωματιστών κονιαμάτων στο κάτω μέρος του πέμπτου στρώματος που είχαν βρεθεί σε όλο το γειτονικό χώρο μεταξύ του πύργου Β και του αναλήμματος προέρχονται ασφαλώς από το οικοδόμημα που ήταν χτισμένο πάνω από το ανάλημμα (Πίν. 134 β). Το στρώμα με τα άφθονα θραύσματα κεραμιδιών στέγης και τα έντονα ίχνη φωτιάς συνδέεται με την καταστροφή του φρουρίου στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. μετά την κατάλυση του μακεδονικού κράτους.

Η αφαίρεση και του γειτονικού μάρτυρα μεταξύ των τετραγώνων Γ4γ και Γ4δ έδωσε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε τον τρόπο κατασκευής του αναλημματικού τοίχου και να ελέγξουμε την επίχωση μεταξύ του τοίχου και του φυσικού βράχου (Πίν. 134 γ). Στην επίχωση αυτή βρέθηκαν όστρακα μελαμβαφή, μερικά από αγγεία West-Slope, ενσφράγιστες λαβές θασιακών αμφορέων, σιδερένιες αιχμές βελών, υφαντικά βάρη και άλλα μικροαντικείμενα.

Η έρευνα στα βόρεια τμήματα των τετραγώνων Δ7γ και Δ7δ δεν ολοκληρώθηκε γιατί το διάσπαρτο οικοδομικό υλικό και κυρίως οι μεγάλοι γωνιόλιθοι δημιουργούσαν σοβαρά εμπόδια. Εμφανίστηκε το πάνω μέρος του περιβόλου δίπλα στην πυλίδα, που δεν ήταν ορατό. Μεταξύ των δύο τετραγώνων αποκαλύφθηκε πρόχειρη κατασκευή πάνω σε μπάζα που έγινε με γωνιόλιθους της πρώτης φάσης του φρουρίου. Μεταξύ των γωνιόλιθων βρέθηκε τοποθετημένος καλυπτήρας με την κοίλη του πλευρά προς τα πάνω για άγνωστη χρήση. Αποκαλύφθηκε επίσης η συνέχεια του ημικυκλικού τοίχου στο τετράγωνο Δ7δ και διαπιστώθηκε ότι προς το εσωτερικό δεν έχει κανονική όψη. Πρόκειται δηλαδή για τοίχο ενός ημικυκλικού αναλήμματος (Πίν. 134 δ). Στα ευρήματα περιλαμβάνονται πήλινα υφαντικά βάρη και σφοντύλια, μεγάλο θραύσμα από μαρμάρινη τράπεζα μέτρησης υγρών, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα και διάφορα σιδερένια μικροαντικείμενα.

Στο τετράγωνο Ε8γ αφαιρέθηκε το χαρακτηριστικό για όλα τα σημεία του φρουρίου στρώμα με τις ακανόνιστες πέτρες και εμφανίστηκαν οι γωνιακοί τοίχοι ενός δωματίου, καθώς και το στρώμα καταστροφής με στρωτήρες και καλυπτήρες λακωνικού τύπου. Στο δυτικό μέρος του τετραγώνου αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος που ορίζει τη δυτική πλευρά ενός κεντρικού διαδρόμου, τμήματα του οποίου έχουν εντοπιστεί και βορειότερα (Πίν. 135 α). Ο διάδρομος αυτός ξεκινά από το βόρειο, τμήμα του φρουρίου, ασφαλώς από τη βορειοανατολική πύλη, και κατευθύνεται προς τη νοτιοδυτική πύλη χωρίζοντας το εσωτερικό του φρουρίου σε δύο τμήματα. Έξω από τη γωνία του δωματίου βρέθηκε τμήμα δαπέδου με πηλό, κατασκευασμένο πάνω σε πεσμένους αργούς λίθους. Η κεραμική περιλαμβάνει αβαφή αγγεία καθημερινής χρήσης, μερικά των οποίων είναι χειροποίητα. Βρέθηκαν επίσης πήλινα υφαντικά βάρη, σφοντύλια, σιδερένια μαχαιρίδια, δύο χάλκινα νομίσματα Μαρώνειας του 2ου αι. π.Χ. (166 π.Χ.) και ένα χάλκινο νόμισμα των βασιλέων Κότυος Ε΄ (15-17 μ.Χ.) και Ραισκουπόρεως Γ΄ (15-19 μ.Χ.).

Πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως κάθε χρόνο, έτσι και φέτος η κεραμική από τα τρία σημεία της ανασκαφής

13. Για τους οικισμούς της «χώρας» των Αβδήρων βλ. Ε. Σκαρλατίδου, Οικισμοί και εγκαταστάσεις ιστορικών χρόνων μέσα στα όρια της «χώρας» των Αβδήρων, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 611-628.

14. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 803-805. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 443-458. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 329-331.

περιέχει χαρακτηριστικά όστρακα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου με ραβδωτή και εμπίεστη διακόσμηση του 9ου και του 8ου αι. π.Χ. Είναι ήδη από χρόνια γνωστό από τα αστρωματογράφητα ευρήματα ότι στην κορυφή του υψώματος υπήρχε οικισμός της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, αλλά οι νεότερες επεμβάσεις και εκσκαφές κατέστρεψαν τις επιχώσεις αυτής της εποχής.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Αρχαία Στρύμη

Τριάντα τρία χρόνια μετά από τις ανασκαφές του καθηγητή Γ. Μπακαλάκη στην Αρχαία Στρύμη, ξανάρχισαν φέτος οι ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή της πόλης και συγκεκριμένα σε ταφικούς τύμβους των νεκροταφείων της περιοχής Μητρικό, τα οποία εκτείνονται προς Β. και ΒΑ. της περιτειχισμένης πόλης σε αποστάσεις μέχρι και 4,5 χλμ.[15].

Ερευνήθηκαν τέσσερις χαμηλοί ταφικοί τύμβοι στους οποίους βρέθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, δύο λίθινες σαρκοφάγοι, ένας κεραμοσκεπής τάφος και μια πυρά. Αναλυτικότερα:

Τύμβος Α΄. Ο τύμβος είχε διάμετρο 50 και ύψος 3,50 μ. Αποκαλύφθηκαν συνολικά τρεις τάφοι σε διάφορα επίπεδα. Ένας κιβωτιόσχημος τάφος στο νοτιοδυτικό τμήμα του τύμβου, που βρισκόταν 1 μ. κάτω από την επιφάνεια του τύμβου, ένας παιδικός κεραμοσκεπής τάφος στο βορειοδυτικό τμήμα, που βρισκόταν στο μισό ύψος της επίχωσης, και μία λίθινη σαρκοφάγος, που ήταν τοποθετημένη σε λάκκο σκαμμένο στο φυσικό έδαφος στο βορειοανατολικό τμήμα του τύμβου. Όλοι είχαν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος βρέθηκε συλημένος και χωρίς κάλυμμα. Τα τοιχώματα και το δάπεδό του ήταν κατασκευασμένα από μεγάλες πλάκες, οι οποίες είχαν μετακινηθεί κατά τη σύληση (αρχικές διαστάσεις εσωτερικά: μήκος 2,10, πλάτος 0,80, και βάθος 0,87 μ.). Στο εσωτερικό του τάφου, που ήταν γεμάτο από χώμα, υπήρχαν πεσμένα κομμάτια του καλύμματος (Πίν. 135 β). Οστά και κτερίσματα δεν βρέθηκαν εκτός από θραύσμα μικρού πήλινου αλαβάστρου.

Ο παιδικός κεραμοσκεπής τάφος ήταν ασύλητος. Στο ανατολικό του τμήμα υπήρχε μεγάλος κορινθιακός στρωτήρας, ενώ το υπόλοιπο περίγραμμα του τάφου σχηματιζόταν από θραύσματα κεραμιδιών, αγγείων και μικρές πέτρες (διαστάσεις: 1 μ. μήκος, 0,45 μ. πλάτος). Στο δυτικό τμήμα βρέθηκε άβαφο σκυφίδιο ενώ στη βόρεια πλευρά ήταν τοποθετημένα μερικά άλλα αβαφή αγγεία.

Η λίθινη σαρκοφάγος από ψαμμίτη βρέθηκε συλημένη και διαλυμένη (Πίν. 135 γ). Οι διαστάσεις της εσωτερικά ήταν: 1,89 μ. μήκος, 0,65 μ. πλάτος, 0,85 μ. βάθος. Μέσα και γύρω της βρέθηκαν θραύσματα από οκτώ αγγεία, όπως κάνθαροι και σκύφοι Αγίου Βαλεντίνου, μελαμβαφής κύλικα κ.ά. (Πίν. 135 δ).

Σε έξι διαφορετικά σημεία υπήρχαν νεκρικές προσφορές στις οποίες βρέθηκαν αγγεία, πήλινα ειδώλια, χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα και ένα χάλκινο οξειδωμένο νόμισμα. Σε ένα από αυτά τα σημεία αποκαλύφθηκε βάση και τμήμα από ανεπίγραφη επιτύμβια στήλη.

Οι τάφοι χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Τύμβος Β΄. Ο τύμβος είχε χάσει τον αρχικό όγκο και ύψος από τη συνεχή καλλιέργεια. Στο κέντρο του περίπου αποκαλύφθηκε συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και εσωτερικές διαστάσεις: μήκος 2,05, πλάτος 0,68 και βάθος 0,79 μ. Ο τάφος ήταν κατασκευασμένος από μεγάλες πλάκες ασβεστόλιθου.

Στις εσωτερικές όψεις των πλακών διατηρούνταν έντονα ίχνη κόκκινου και μαύρου χρώματος από σχέδια που δεν έχουν διασωθεί. Στα άκρα των πλακών της βόρειας και της δυτικής πλευράς είναι χαραγμένο το γράμμα Α, σύμβολο του τεχνίτη για τη σωστή τοποθέτηση. Το δάπεδο ήταν κατασκευασμένο με δύο πλάκες χρωματισμένες με κόκκινο χρώμα. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν θραύσματα οστών και κτερισμάτων και ένα ασημένιο νόμισμα Μαρώνειας της περιόδου IV (437/436-436/435 π.Χ.). Σε εναγισμό έξω από τη βόρεια πλευρά του τύμβου βρέθηκαν συνολικά 10 αντικείμενα, όπως σιδερένιες στλεγγίδες, μελαμβαφή και ερυθρόμορφα αγγεία καθώς και μια λευκή λήκυθος με παράσταση καθιστού νεκρού που κρατάει δόρυ και όρθιας γυναικείας μορφής που υψώνει το αριστερό χέρι. Ανάμεσά τους υπάρχει επιτύμβια στήλη στεφανωμένη με ταινίες (Πίν. 136 α). Ο τάφος χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

Τύμβος Γ΄. Ο τύμβος Γ΄ είχε διάμετρο 30 και ύψος 1,5 μ. Στο ανατολικό τμήμα του βρέθηκε η βάση και το δάπεδο συλημένης και διαλυμένης σαρκοφάγου από μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα. Ο προσανατολισμός της ήταν ΒΔ.-ΝΑ. και οι εσωτερικές της διαστάσεις: μήκος 2,13 και πλάτος 0,75 μ. Μοναδικό εύρημα μερικά θραύσματα από αρυβαλλοειδές ληκύθιο.

15. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 656-667.

Τύμβος Δ΄. Ο τύμβος είχε διάμετρο 20 μ. και είχε καταστραφεί σχεδόν ολοσχερώς από τη συνεχή καλλιέργεια. Στο κέντρο περίπου εντοπίστηκε πυρά, διαστ. 1,30Χ0,50 μ. πάνω στην επιφάνεια του εδάφους. Στην πυρά, που δεν περιείχε καθόλου οστά ανθρώπων ή ζώων, βρέθηκαν θραύσματα αγγείων και σιδερένιων αντικειμένων και ένα πολύ φθαρμένο χάλκινο νόμισμα.

Μίσχος

Η δημιουργία βαθμίδων για την αναδάσωση του υψώματος Κόμορο (Δ346, ΓΥΣ 1:50.000), 1 χλμ. ΒΑ. του χωριού, έφερε στο φως πριν από μερικά χρόνια κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, γνωστής και από άλλα υψώματα της Ροδόπης. Πρόσφατα επίσης η ισοπέδωση της κορυφής του ίδιου υψώματος για την κατασκευή δασικού παρατηρητηρίου χωρίς άδεια της Εφορείας προξένησε μεγάλη καταστροφή στις αρχαιολογικές επιχώσεις και στα κτίσματα που υπήρχαν, όπως μαρτυρεί το διάσπαρτο οικοδομικό υλικό. Με τον έλεγχο των χωμάτων και των λίθων βρέθηκαν διάφορα αντικείμενα, όπως θραύσμα γλυπτού συμπλέγματος ήρωα-ιππέα, χάλκινο σχηματοποιημένο ειδώλιο του ίδιου ήρωα, δύο ακέραιοι πήλινοι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, χάλκινη πόρπη, σιδερένιο μαχαιρίδιο και δύο χάλκινα νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων.

Η περιορισμένη δοκιμαστική ανασκαφή που ακολούθησε δεν εντόπισε θεμέλια κτισμάτων, πρόσθεσε όμως ενδιαφέροντα αντικείμενα στο σύνολο των ευρημάτων από την ίδια θέση. Αναφέρουμε εδώ τα εξής: χάλκινο ειδώλιο αναβάτη Απόλλωνα-ήρωα-ιππέα, χάλκινο ειδώλιο νεαρού Απόλλωνα (Πίν. 136 β), δύο χάλκινα ειδώλια αλόγων από συμπλέγματα ήρωα-ιππέα (στην ουρά του ενός βρέθηκε περασμένη μικρή ασημένια πόρπη) (Πίν. 136 γ), χάλκινες κυκλικές και τετράπλευρες βάσεις ειδωλίων, χάλκινο δακτυλίδι, δακτυλιόλιθος με παράσταση Αθηνάς, σιδερένια μαχαιρίδια, ακέραιοι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι και πολλά θραύσματα από άλλους και τέλος χάλκινα νομίσματα Πρόβου (276-282 μ.Χ.), Μαξιμιανού (286-305 μ.Χ.), Μ. Κωνσταντίνου (336-337 μ.Χ.) και Κώνσταντος (337-346 μ.Χ.).

Τα χάλκινα ειδώλια αναβάτη και αλόγων είναι αφιερώματα πιστών και μαρτυρούν την ύπαρξη στην κορυφή του λόφου ενός ιερού του ήρωα-ιππέα. Όμοια ιερά έχουν επισημανθεί τα τελευταία χρόνια σε πολλά υψώματα της Θράκης. Η λατρεία του ήρωα είχε διαδοθεί σε όλες τις περιοχές της αρχαίας Θράκης και γνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξή της κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, από το 2ο έως τον 4ο αι. μ.Χ. Με την ίδια λατρεία συνδέονται επίσης και οι μικροί πήλινοι οξυπύθμενοι αμφορίσκοι που μιμούνται τα σχήματα των μεγάλων οξυπύθμενων αμφορέων της αρχαιότητας, αλλά η χρήση τους δεν έχει γίνει ακόμα γνωστή. Πιστεύουμε ότι στα μικρά αυτά αγγεία οι πιστοί τοποθετούσαν μικρές ποσότητες λαδιού, κρασιού ή και γάλακτος (απαρχές) και τα πρόσφεραν στον ήρωα, τον κυνηγό θεό με τις ουράνιες και χθόνιες ιδιότητες, τον προστάτη της φύσης, των ζώων και των φυτών.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

Μαρώνεια

Το καλοκαίρι του 1992 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο νοτιοδυτικό τμήμα της αρχαίας πόλης της Μαρώνειας, ύστερα από αίτηση της Νομαρχίας Ροδόπης για τη διάνοιξη δρόμου που θα συνέδεε την παραλιακή τοποθεσία του Πλατανίτη με το λιμάνι.

Η ανασκαφή έγινε με πυκνές δοκιμαστικές τομές και κάλυψε έκταση 1 χλμ. στην πορεία αυτού του δρόμου, που ξεκινούσε από το νοτιοδυτικό σκέλος του κλασικού περιβόλου και διέσχιζε την αρχαία πόλη μέχρι και τον Άγιο Χαράλαμπο, όπου βρίσκεται το λιμάνι.

Αποκαλύφθηκε κατεστραμμένο τμήμα του νοτιοδυτικού περιβόλου σε σημείο που αυτός κάμπτεται προς Δ. και σχηματίζει ορθογώνιο πύργο. Έξω από τον περίβολο δεν βρέθηκε τίποτα, ενώ εσωτερικά του περιβόλου διαπιστώθηκαν ίχνη κατοίκησης σε όλη την έκταση που ερευνήθηκε.

Στην επίχωση των δοκιμαστικών τομών βρέθηκε κεραμική και μικροευρήματα ελληνιστικών χρόνων αλλά και βυζαντινής εποχής, ενώ τα οικοδομικά λείψανα ήταν πενιχρότατα και πολύ κατεστραμμένα εξαιτίας της μικρής επίχωσης, που δεν ξεπέρασε τα 0,30-0,40 μ., και της συνεχούς καλλιέργειας της περιοχής.

Κοντά στον Άγιο Χαράλαμπο, στη θέση Όχθος, όπου το έδαφος παρουσίαζε κατηφορική κλίση προς τη θάλασσα και είχαμε σταδιακή αύξηση της επίχωσης, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια μεγάλης οικίας σε βάθος 2 μ. Ανασκάφηκε το μεγαλύτερο μέρος από το βόρειο και το δυτικό τμήμα της με δωμάτια που βρίσκονται διατεταγμένα γύρω από μια περίστυλη αυλή, ενώ δεν έχουν αποκαλυφθεί ακόμα τα όριά της προς Α. και προς Δ.

Η οικία καταλαμβάνει έκταση τουλάχιστον 780 τ.μ. και έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Από την είσοδο, που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της, ξεκινάει στενός διάδρομος που οδηγεί στην αυλή (Πίν. 136 ε). Στα δυτικά του διαδρόμου διαμορφώνονται ένα μικρό και ένα μεγαλύτερο δωμάτιο με ίχνη δαπέδου από πολύχρωμα βότσαλα, ενώ στα ανατολικά του μια μακρόστενη

παστάδα επικοινωνεί με δύο δωμάτια, στο ένα από τα οποία βρέθηκε υπόστρωμα ψηφιδωτού δαπέδου με μικρές πέτρες και κονίαμα. Το ίδιο υπόστρωμα βρέθηκε και σε δωμάτιο που βρίσκεται ανατολικά και σε επαφή με τα δύο προηγούμενα, ενώ οι χώροι που δημιουργούνται ανατολικότερα δεν έχουν ανασκαφεί.

Οι τοίχοι των δωματίων στο βόρειο τμήμα της οικίας ήταν επιχρισμένοι με χρωματιστά κονιάματα και, όπως φαίνεται, τα δωμάτια αυτά είχαν περισσότερο επίσημο χαρακτήρα, σε αντίθεση με εκείνα του δυτικού τμήματος, που εξυπηρετούσαν τις καθημερινές ανάγκες της οικίας.

Στο δυτικό τμήμα, που βρίσκεται, όπως και η αυλή, σε χαμηλότερο επίπεδο κατά 0,55 μ., ανασκάφηκαν τρία δωμάτια και μικρό τμήμα από ένα τέταρτο, που βρέθηκε τελείως κατεστραμμένο στο νοτιότερο σημείο του ανασκαμμένου χώρου.

Εξαιτίας της μεγάλης κλίσης του εδάφους σημαντικό τμήμα από τη δυτική πλευρά των δύο δωματίων βρέθηκε πεσμένο στη διπλανή νεροφαγιά.

Στο βόρειο τμήμα του μεσαίου δωματίου βρέθηκε δάπεδο από μεγάλες τετράγωνες πήλινες πλάκες διαστ. 1x1 μ. και στη βορειοανατολική γωνία του κτιστή ημικυκλική κατασκευή (Πίν. 136 δ).

Το νοτιότερο δωμάτιο ήταν στρωμένο με μεγάλες πέτρες και το διέσχιζε αγωγός κατασκευασμένος και καλυμμένος με λίθινες πλάκες. Ο αγωγός αυτός ξεκινούσε από τη νοτιοδυτική γωνία της αυλής και αφού διέσχιζε το δωμάτιο κατέληγε έξω από τη δυτική πλευρά του.

Η περίστυλη αυλή, που έχει διαστάσεις 9x11,50 μ., δεν έχει ερευνηθεί ακόμα στο μεγαλύτερο μέρος της. Στη βορειοδυτική γωνία της βρέθηκε άβαφης δεξαμενή διαστ. 3,50x2,65 μ., κατασκευασμένη από μεγάλα και μικρότερα θραύσματα κεραμιδιών και από όστρακα μεγάλων αγγείων. Εξωτερικά της ανατολικής πλευράς της υπήρχε τετράγωνος χώρος διαστ. 1,20x1,26 μ. στρωμένος με κεραμίδια.

Τα ευρήματα από το στρώμα καταστροφής προσδιορίζουν την κατοίκηση του χώρου στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. και την καταστροφή και εγκατάλειψή του στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Ανάμεσα στα κεραμίδια στέγης, που βρέθηκαν σε μεγάλη ποσότητα σε όλους τους χώρους, τρία έφεραν ανάγλυφα τα γράμματα *Δ* και *ΔΗ*, που ίσως υποδηλώνουν το δημόσιο χαρακτήρα του κτιρίου.

Βρέθηκε μεγάλη ποσότητα οστράκων από αγγεία, όπως αμφορείς, άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης, κυρίως λεκανίδες, λοπάδες, οινοχόες, πινάκια, μελαμβαφή σκυφίδια, ραβδωτοί κάνθαροι, ομφαλωτά πινάκια και λυχνάρια. Είχαμε αρκετές ενσφράγιστες λαβές αμφορέων Θάσου, Ακάνθου και δύο Σαμοθράκης, που χρονολογούνται από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. μέχρι το β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Βρέθηκαν ακόμα λίγα θραύσματα ειδωλίων, πήλινα και μετάλλινα ευρήματα και πολλά νομίσματα Μαρώνειας των αρχών του 4ου αι. π.Χ., αρκετά Αβδήρων του 425-352 π.Χ., Ορθαγορείας (350 π.Χ.), Αλεξάνδρου Γ΄, Λυσιμάχου, Αντιγόνου Γονατά, Αδαίου του τέλους του 3ου αι. π.Χ., Δημητρίου Β΄, Φιλίππου Ε΄ και Σαμοθράκης του 280 π.Χ.

Παρόμοια χρονολογικά στοιχεία είχαμε και από τμήμα κατεστραμμένου κτιρίου που εντοπίστηκε λίγο βορειότερα και το οποίο δεν ανασκάφηκε ακόμα.

ΗΛ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μεσημβρία-Ζώνη

Η ανασκαφή του 1992 αποτέλεσε συνέχεια αυτής του 1991 στα ΒΔ. της κύριας πόλης. Άρχισε να αποκαλύπτεται μεγάλο οικοδομικό τετράγωνο που περιλαμβάνει έναν οριζόντιο δρόμο και συγκρότημα χώρων με ιδιαίτερο ενδιαφέρον[16].

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΤΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Μάκρη

Από το 1988 έχει ξεκινήσει ανασκαφική έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο Μάκρης που συνεχίζεται μέχρι σήμερα, επικεντρωμένη κυρίως στην κορυφή της τούμπας, στην περιοχή που λέγεται «Σπηλιά του Κύκλωπα». Από τα πρώτα στάδια της έρευνας διαμορφώθηκαν δύο τομείς: Τομέας Α (ιστορικών χρόνων) και Τομέας Β (νεολιθικής εποχής)[17].

Τα αποτελέσματα της ανασκαφής του 1992 είναι τα παρακάτω:

Τομέας Α

Φέτος αποφασίστηκε να μη γίνει ανασκαφή στον

16. Λεπτομερής αναφορά τόσο για τα κτίσματα όσο και για τα κινητά ευρήματα γίνεται στο ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 669-675.

17. Για τις ανασκαφικές εκθέσεις βλ. ΑΕΜΘ 2 (1988), σ. 499-506· 3 (1989), σ. 587-593, 595-605· 4 (1990), σ. 595-611, 613-624. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 331-333.

κεντρικό πυρήνα του τομέα (την τούμπα), αλλά η ανασκαφική δραστηριότητα να επεκταθεί σε όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών. Πρόκειται για τη συνέχιση ενός προγράμματος που ξεκίνησε το 1989 και είχε διπλό στόχο: τον καθορισμό ζωνών προστασίας και χρήσεων γης και τον εντοπισμό των κτιριακών συγκροτημάτων της αρχαίας πόλης που τοποθετούνταν στην περιοχή αυτή. Μέχρι τώρα οι ενδείξεις όσον αφορά στην επίτευξη του δεύτερου αυτού στόχου υπήρξαν αρνητικές.

Οι φετινές τομές έγιναν στις παρακάτω περιοχές:

α) Νότια από την τούμπα και τη σπηλιά, κάτω από το βραχώδες έξαρμα που χωρίζει τον αρχαιολογικό χώρο σε δύο τμήματα κατά τον άξονα Α.-Δ. Έγιναν δεκατρείς τομές· σε καμιά από αυτές δεν βρέθηκε αρχαιολογικό στρώμα. β) Δυτικά από την τούμπα έγιναν δύο τομές με αρνητικά αποτελέσματα. γ) Στα βόρειά της ανοίχτηκαν πέντε τομές: στην πρώτη (αγρός Χαλήλ) εντοπίστηκε αρχαιολογικό στρώμα ιστορικών χρόνων· στη δεύτερη (αγρός Χαλήλ) στρώμα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου· στην τρίτη (αγρός Ζωίδη) στρώμα της ίδιας εποχής. Στις άλλες δύο σε μεγάλο βάθος βρήκαμε στρώμα με διαταραγμένη κεραμική, απροσδιόριστο χρονολογικά. δ) Έξω από τα βόρεια-βορειοανατολικά όρια του χώρου έγιναν πέντε τομές. Στην πρώτη (αγρός Αποστολίδη) σε μεγάλο βάθος (2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους) βρέθηκαν ενδείξεις εγκατάστασης προϊστορικών χρόνων: ένα δάπεδο ή άλλη κατασκευή φτιαγμένη από πλακαρές πέτρες για υπόστρωμα και χώμα με χαλίκια για επιφάνεια, ένας απορριμματικός λάκκος με αρκετά οστά, όστρεα και πυριτόλιθους και μια αρκετά μεγάλη συγκέντρωση απολεπισμάτων και εργαλείων από πυριτόλιθο. Η κεραμική ήταν ελάχιστη και αποτελούνταν από μικρά όστρακα χειροποίητων αγγείων από κόκκινο πηλό πολύ διαβρωμένα, τελείως διαφορετικά από τη γνωστή νεολιθική κεραμική της Μάκρης. Ανάλογες ήταν οι αρχαιολογικές ενδείξεις στις τομές των αγρών Μαρτίνη και Μουρσέλ. Οι άλλες δύο τομές έδωσαν ταραγμένο αρχαιολογικό στρώμα κάτω από 2 μ. νεκρής επίχωσης.

Η φετινή έρευνα με δοκιμαστικές τομές είχε λοιπόν αξιόλογα αποτελέσματα:

1. Στην περιοχή του αρχαιολογικού χώρου Μάκρης φαίνεται να υπάρχει εντατική κατοίκηση στην προϊστορική περίοδο, καθώς εντοπίστηκε άγνωστο από επιφανειακές ενδείξεις αρχαιολογικό στρώμα πολύ μακριά (200 μ. περίπου) από την κύρια εγκατάσταση της γνωστής τούμπας και μάλιστα μετά από 2 μ. νεκρής επίχωσης. 2. Εντοπίστηκε η περιοχή στην οποία θα πρέπει να αναζητηθεί ο οικισμός της εποχής του Σιδήρου. 3. Η γεωμορφολογική εικόνα της περιοχής άρχισε να παρουσιάζει εντελώς διαφορετική διαμόρφωση από αυτήν που είχαμε έως τώρα. Όλα τα προϊστορικά αρχαιολογικά στρώματα που αναφέρθηκαν βρέθηκαν κάτω από ένα σκληρό ή μαλακό στρώμα πορώδους ιζηματογενούς υλικού, νεκρού από αρχαιολογικές ενδείξεις, μεγάλου πάχους, το οποίο έως τώρα θεωρούσαμε φυσικό και το εγκαταλείπαμε. Το στρώμα αυτό πρέπει να δημιουργήθηκε από τα άλατα στάσιμων νερών που κατέκλυσαν άγνωστης προς το παρόν έκτασης περιοχή μετά την προϊστορική περίοδο. Έτσι θα πρέπει να επανέλθουμε σε όσες τομές εγκαταλείψαμε στα ΒΔ., Β. και ΒΑ. της Τούμπας όπου εντοπίζεται το στρώμα αυτό. 4. Η υπόθεση ότι στη θέση αυτή δεν αναπτύχθηκε μεγάλη αρχαία πόλη αλλά υπήρξε μόνον ένας μικρός εμπορικός σταθμός μετατρέπεται πλέον σε βεβαιότητα.

ΝΤΙΝΑ ΚΑΛΑΙΝΤΖΗ

Τομέας Β

Η ανασκαφική περίοδος το καλοκαίρι του 1992 περιλάμβανε: α) το άνοιγμα νέων τετραγώνων, β) την ενοποίηση του κεντρικού ανασκαφικού χώρου με την αφαίρεση των μαρτύρων ανάμεσα στα ανασκαφικά σκάμματα, και γ) την περαιτέρω ανασκαφική διερεύνηση του γνωστού κεντρικού «αποθηκευτικού χώρου».

Πιο συγκεκριμένα:

1. Ανοίχτηκε νέα τομή 4x4 μ. (Β12) στα νότια του χώρου που έχει οριστεί ως κεντρικός «αποθηκευτικός χώρος» (τετράγωνα Β1 και Β8) και νότια του τετραγώνου Β11, όπου την προηγούμενη χρονιά (1991) είχαν βρεθεί τρεις νεολιθικές ταφές. Το τετράγωνο Β12 ήταν σε πολλά σημεία διαταραγμένο από την ιστορική εγκατάσταση που χαρακτηρίζει τον ανασκαφικό τομέα Α της τούμπας. Παρ' όλα αυτά έφερε στο φως σημαντικά αρχιτεκτονικά στοιχεία εσωτερικού οικημάτων, εξαιρετικής διατήρησης, όπως δάπεδα, κατασκευές και πλατφόρμες.

2. Με στόχο τη διερεύνηση του κεντρικού «αποθηκευτικού χώρου» αφαιρέθηκαν οι μάρτυρες ανάμεσα στα τετράγωνα Β1 και Β2, Β7 και Β8, Β1 και Β11, Β8 και Β10, όπως και ανάμεσα στα τετράγωνα Β11 και Β12. Διαπιστώθηκε ότι ο «αποθηκευτικός χώρος» συνεχίζεται σε πολλά σημεία και κάτω από τους μάρτυρες με την αποκάλυψη νέων αποθηκευτικών αγγείων, κατασκευών και αρχιτεκτονικών στοιχείων (πασσαλότρυπες). Η ίδια η περιοχή του «αποθηκευτικού χώρου» διερευνήθηκε πιο επισταμένα με την προσεκτική αφαίρεση της επίχωσης ανάμεσα στα μεγάλα αγγεία, με αποτέλεσμα να έλθουν στο φως πολλά μικρότερα αγγεία και μεγάλες

ποσότητες κεραμικής εξαιρετικής ποιότητας αλλά και να αποσαφηνιστούν διάφορα στρωματογραφικά ζητήματα.

3. Για τους ίδιους λόγους ανοίχτηκε μια μικρή διερευνητική τομή μέσα στο Β8 και κατά μήκος της ανατολικής παρειάς. Κυριότερος στόχος ήταν να διαπιστωθούν τα χαρακτηριστικά της νεολιθικής επίχωσης σε μεγαλύτερο βάθος και κάτω από τον κεντρικό «αποθηκευτικό χώρο». Έτσι επιβεβαιώθηκε ότι η συγκεκριμένη χρήση του χώρου αφορούσε μία μόνο οικιστική φάση, ενώ αποκαλύφθηκαν σε βαθύτερα στρώματα αλλεπάλληλα δάπεδα τα οποία συσχετίζονται στρωματογραφικά με προηγούμενες φάσεις του οικισμού.

Ν. ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Το καλοκαίρι του 1992 κατά τη διάρκεια των εργασιών επέκτασης του δικτύου του ΟΤΕ στη βόρεια παραλία της Σαμοθράκης εντοπίστηκαν οκτώ κεραμοσκεπείς τάφοι νότια του παραλιακού επαρχιακού δρόμου Καμαριώτισσας-Θέρμων στην Παλαιάπολη, στην περιοχή της βόρειας νεκρόπολης της αρχαίας πόλης. Ακολούθησε μικρής κλίμακας σωστική ανασκαφή που επεκτάθηκε και βόρεια του παραλιακού δρόμου δίπλα στη θάλασσα, σε έκταση 400 τ.μ. της βόρειας νεκρόπολης[18].

Ανασκάφηκαν συνολικά 29 τάφοι (19 κεραμοσκεπείς (Πίν. 137 α), δύο κιβωτιόσχημοι, επτά εγχυτρισμοί και μία ελεύθερη ταφή) και δύο λίθινες σαρκοφάγοι, που τοποθετούνται χρονολικά από τον 6ο αι. π.Χ. μέχρι τον 1ο αι. μ.Χ.[19] (Σχέδ. 3). Λείψανα παλαιότερων διαλυμένων ταφών και κτερίσματα εντοπίστηκαν στην επίχωση.

Οι τάφοι δεν έχουν σταθερό προσανατολισμό. Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια θέση και σε κάποιες περιπτώσεις στον άξονα Α.-Δ. Οι 19 ταφές ήταν ενηλίκων και οι 12 παιδικές. Αρκετές ήταν ακτέριστες ή περιείχαν λίγα κτερίσματα.

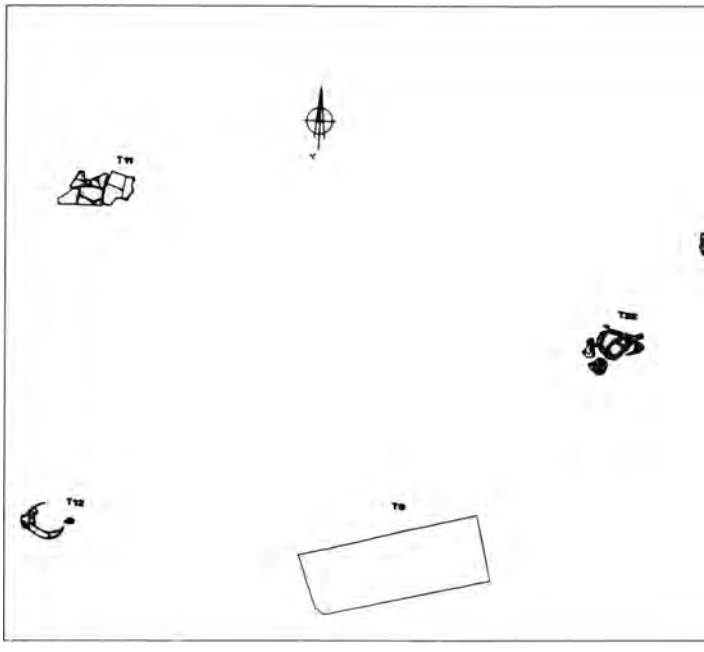

Σχέδ. 3. Σαμοθράκη. Παλαιάπολη. Αποτύπωση των τάφων.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι είναι στην πλειονότητά τους ελληνιστικοί[20] με εξαίρεση τον τάφο Τ14 (4ου αι. π.Χ.) και Τ21 (πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων). Από τους κεραμοσκεπείς τάφους ξεχωρίζει ο Τ14 που είναι και ο αρχαιότερος. Περιείχε μια γυναικεία ταφή κτερισμένη με έξι πήλινα αρυβαλλοειδή ληκύθια, ένα αποσπασματικό αλάβαστρο, ένα πήλινο ειδώλιο χορεύτριας με κρόταλα, ένα χάλκινο κάτοπτρο, δύο ασημένιους σφηκωτήρες, ένα χάλκινο δακτυλίδι και χρυσό εξάρτημα κοσμήματος. Χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

Από τις δύο λίθινες σαρκοφάγους η μία ήταν συληµένη και η δεύτερη περιείχε τρεις ταφές ενηλίκων. Τα κτερίσματα (ένα πήλινο γυναικείο ειδώλιο (Πίν. 137 β), δύο μελαμβαφείς κάνθαροι (Πίν. 137 γ), δύο μυροδοχεία, ένα μυροδοχείο τύπου «μελανοδοχείου», ένα ορθογώνιο χάλκινο κάτοπτρο και ένα σιδερένιο ψαλίδι) χρονολογούν τις ταφές στη στροφή του 3ου προς το α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.[21].

18. Οι δύο νεκροπόλεις της αρχαίας πόλης της Σαμοθράκης, η βόρεια, δυτικά της αρχαίας πόλης, κοντά στην παραλία, και η νότια, στο νοτιοανατολικό όριο του Ιερού των Μεγάλων Θεών, έχουν αποδώσει πλούσιο ανασκαφικό υλικό που σύντομα θα δημοσιευθεί. Ε. Β. Dusenbery, The Nekropoleis (Samothrace, Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University 11, Part II, υπό έκδοση).

19. Μια πρώτη παρουσίαση της ανασκαφής έγινε στη Θεσσαλονίκη στα πλαίσια της παρουσίασης του αρχαιολογικού έργου στη Μακεδονία και τη Θράκη (ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 677-683).

20. Μερικά σύνολα παρουσιάστηκαν στη Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική (Μυτιλήνη 27-31 Μαρτίου 1994), Αθήνα 1997, σ. 381-384.

21. Βλ. Χ. Καραδήμα, Βόρεια Νεκρόπολη Σαμοθράκης. Η λίθινη σαρκοφάγος 92, Τ9, Ελληνιστική Κεραμική από το Αιγαίο, 1994, σ. 196-205.

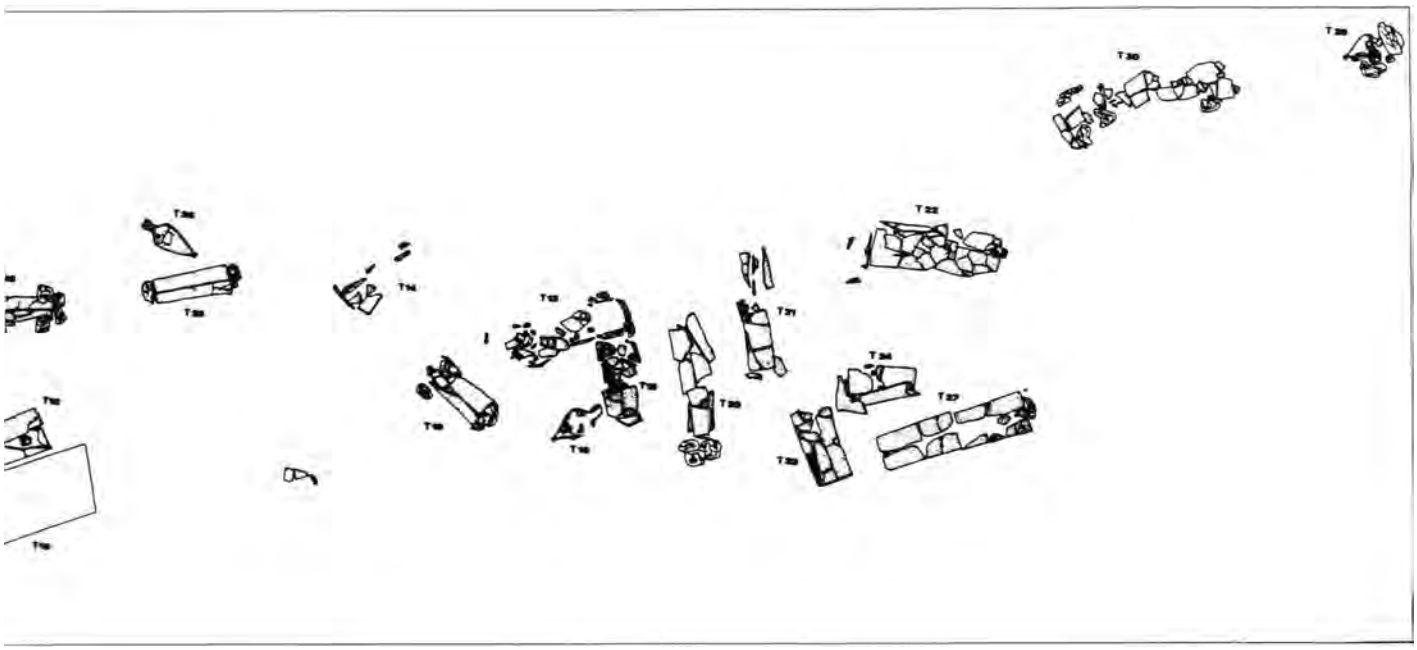

Από τους ταφικούς αμφορείς αρχαιότερος ήταν ένα αρχαϊκός αμφορέας τύπου «SOS»[22], που περιείχε την ταφή ενός βρέφους κτερισμένη με μία τριφυλλόσχημη οινοχόη με μαύρο γάνωμα (Πίν. 137 δ). Οι υπόλοιποι αμφορείς είναι οξυπύθμενοι, χιώτικος ο ένας του 5ου αι. π.Χ. και θασιακοί ή τοπικής προέλευσης, του 4ου αι. π.Χ., οι υπόλοιποι.

ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΑΔΗΜΑ - ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΚΟΥΤΣΟΥΜΑΝΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Κατά τη διάρκεια του 1992 έγιναν στην περιοχή του νότιου περιβόλου εργασίες καθαρισμού των ανασκαμμένων κτιρίων από τα χόρτα και συντήρηση όσων από τους τοίχους παρουσίαζαν στατικά προβλήματα. Κατά τη διάρκειά τους περισυνελέγησαν αρκετά νομίσματα και εντοπίστηκαν διάφορα αντικείμενα, από τα οποία αναφέρουμε τα πιο σημαντικά:

α) Στο εργαστήριο κοροπλαστικής βρέθηκε θραύσμα μαρμάρινης λεκανίδας με προχοή (ΜΑ 3553) και δύο θραύσματα από τράπεζες ελέγχου πώλησης υγρών προϊόντων[23]. Το ένα (ΜΑ 3601) σώζει τέσσερις κοιλότητες, εκ των οποίων η μία είναι ακέραιη και έχει στον πυθμένα της οπή εκροής. Σωζόμενες διαστάσεις 0,17x0,16, πάχος 0,075 μ. Το άλλο (ΜΑ 3603) διατηρεί πέντε κοιλότητες με οπή στον πυθμένα. Οι τρεις έχουν ίδιες διαστάσεις. Η τέταρτη είναι μεγαλύτερη και εκτός από την οπή στην κάτω επιφάνεια σχηματίζει μαστοειδή απόφυση από όπου έρρεε το υγρό. Σωζόμενες διαστάσεις: 0,23x0,13, πάχος 0,07 μ.

β) Στο συγκρότημα κατοικιών των αυτοκρατορικών χρόνων που βρίσκεται έξω από τα όρια του νότιου περιβόλου προς Δ. και είναι γνωστό ως Τομέας Μουσείου[24], για την κατασκευή κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου βυζαντινών χρόνων (αριθ. 138) (Πίν. 137 ε) χρησιμοποιήθηκε λίθος με επιγραφή[25]. Ήταν τοποθετημένος στο δυτικό τμήμα της βόρειας μακράς πλευράς του

22. Βλ. σχετικά BSA 73 (1978), σ. 103-141, πίν. 16-18. Πρβλ. E. Skarlatidou, The Archaic Cemetery of Abdera, Thracia Pontica III, Sozopol 6-12 Octobre 1985, 1986, σ. 100, εικ. 4.

23. Παρόμοια είχαν βρεθεί και κατά την ανασκαφή αυτού του συγκροτήματος κατοικιών, πράγμα που ο ανασκαφέας θεωρεί ενδεικτικό για την ύπαρξη εκεί καταστημάτων (Δ. Λαζαρίδης, Πήλινα ειδώλια Αβδήρων, Αθήνα 1960, σ. 73).

24. ΠΑΕ 1976, σ. 135-137.

25. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 258.

τάφου. Επειδή άρχισε να παρουσιάζει φθορές, κρίναμε σκόπιμο να τον αφαιρέσουμε ώστε να μεταφερθεί στην Αρχαιολογική Συλλογή Αβδήρων. Κατά την απομάκρυνσή του αποκολλήθηκε μικρό τμήμα από το δεξιό μέρος της επιγραφής στο οποίο υπήρχε ρωγμή. Η επιγραφή αποτελείται από τρεις στίχους:

ΑΥΡΓΑΙCΓΑΥ
ΑCCΝCΔΥΓΓΥ--ΙΟ
---ΟΥΓΥΙΙ--Υ

Ύψος γραμμάτων 0,04-0,05 μ. Διαστίχιο διάστημα 0,02 μ. (ΜΑ 3591).

Σε τοίχο του ίδιου συγκροτήματος παρατηρήθηκε εντοιχισμένη (Πίν. 137 στ) μαρμάρινη βάση ταφικού σήματος με επιγραφή (ΜΑ 3582). Πρόκειται για ορθογώνια βάση, διαστ. 0,34x0,235 και ύψ. 0,17 μ. Φέρει αποκρούσεις σε όλες τις πλευρές και ιδιαίτερα στην άνω επιφάνεια και στις γωνίες. Η κάτω επιφάνεια είναι αδρά λαξευμένη, ενώ μικρά εξάρματα στην πίσω πλευ-ρά της δίνουν ημίεργη όψη. Στην πάνω επιφάνεια υπάρχει κυκλικού σχήματος βάθυνση (βάθ. 0,015 μ.) που δεν σχηματίζει πλήρη κύκλο, αλλά τεταρτοκύκλιο, όπως υπαγορεύουν οι διαστάσεις της βάσης. Στο εμπρόσθιο μέτωπο είναι χαραγμένη σε δύο στίχους η επιγραφή:

ΨΑΜΜΙΣ
ΕΡΜΑΓΟΡΕΩ

Ύψος γραμμάτων 0,02 μ. Διαστίχιο διάστημα 0,01 μ. Η βάση αποτοιχίστηκε και μεταφέρθηκε στην αρχαιολογική Συλλογή Αβδήρων.

ΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μαρώνεια

Μικρής κλίμακας επιφανειακή έρευνα για τον εντοπισμό κεραμικών εργαστηρίων παραγωγής αμφορέων πραγματοποιήθηκε στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Μαρώνειας από τις 6 έως τις 10 Αυγούστου 1992 σε συνεργασία της ΙΘ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (αρχαιολόγος Χ. Καραδήμα) με το Εργαστήριο Κεραμολογίας της Lyon (καθηγητής M. Picon). Ερευνήθηκε κυρίως η παραλιακή ζώνη, όπου εντοπίστηκαν λείψανα κλιβάνων και αποθέτες εργαστηρίων βυζαντινών χρόνων.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Συστηματική επιφανειακή έρευνα για τον εντοπισμό νέων κεραμικών εργαστηρίων αμφορέων έγινε και στην παραλιακή ζώνη της Σαμοθράκης από τις 11 έως τις 14 Αυγούστου 1992. Στη βόρεια παραλία του νησιού εντοπίστηκαν οι αποθέτες δύο εργαστηρίων στις θέσεις Κβάρα και Φονιάς.

ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΑΔΗΜΑ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Ο Κωνστ. Κιοσσές παρέδωσε σπόνδυλο κίονα από πωρόλιθο προερχόμενο από τον αγρό του, που βρίσκεται στο βόρειο περίβολο της πόλης (αριθ. κτημ. 46)[26]. Σώζεται σχεδόν ακέραιος. Η διάμετρός του είναι 0,41 μ., και το ύψος του 0,26 μ. Στην άνω επιφάνειά του υπάρχει τετράγωνος τόρμος (0,08x0,09x0,03 μ.). Στην κυλινδρική του επιφάνεια τραπεζιόσχημη εγκοπή διαστ. 0,16x0,095x0,09 μ. σχετίζεται με β' χρήση του μέλους και διασώζει ίχνη επεξεργασίας με βελόνι (ΜΑ 3587).

Από το βόρειο περίβολο επίσης προέρχονται διάφορα μικροαντικείμενα τα οποία παρέδωσε ο Δημήτριος Χατζόπουλος του Αναστασίου:

α) Τρία πήλινα άβαφα λυχνάρια (ΜΑ 1783, ΜΑ 1784, ΜΑ 1785), β) τρία πήλινα σφραγίσματα (ΜΑ 1797 με παράσταση πτηνού, ΜΑ 1800 με γρύπα, ΜΑ 1802 με σταφύλι), γ) τρία μολύβδινα σταθμία (ΜΑ 1821 πυραμιδοειδές, ΜΑ 1822, ΜΑ 1823 δισκοειδή), δ) τρία μολύβδινα αμυγδαλόσχημα βλήματα σφενδονών (ΜΑ 1824, ΜΑ 1825, ΜΑ 1826), ε) χάλκινη αιχμή βέλους (ΜΑ 1813), στ) ορειχάλκινη σφήνα (ΜΑ 1812), ζ) λίθινη αξίνα (ΜΑ 1638), η) κεφαλή πήλινου ειδωλίου γυναικείας μορφής (ΜΑ 1788) (Πίν. 138 α), θ) χάλκινη σπάτουλα (ΜΑ 2197).

Στην περιοχή του νότιου περιβόλου, στον αγρό Τσακίρη Ταξιάρχη (αριθ. κτημ. 265), ο Παναγιώτης Κατσίκας βρήκε και παρέδωσε θραύσμα μαρμάρινου αγαλματιδίου (Πίν. 138 β). Πρόκειται για κεφαλή γυναικείας μορφής. Διακρίνονται ευκρινώς τα χαρακτηρι-

26. Οι αριθμοί αναφέρονται στο κτηματολογικό διάγραμμα αποτύπωσης του Νομαρχιακού Ταμείου Ξάνθης (1973).

στικά του προσώπου, καθώς και η κόμη που χωρίζεται σε δύο τμήματα και πλαισιώνει το πρόσωπο. Μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,081 μ. (ΜΑ 1636).

Ο φύλακας αρχαιοτήτων Βασίλειος Κατσίκας παρέδωσε τα παρακάτω αντικείμενα:

α) Μαρμάρινο αγαλματίδιο αετού. Βρέθηκε στον αγρό Χαράλαμπου Λουκουμά (αριθ. κτημ. 246). Ελλιπές στο κεφάλι και τα πόδια. Το πτηνό παριστάνεται όρθιο με ανοιχτές φτερούγες. Στην εμπρόσθια όψη αποδίδεται το πτέρωμα. Η πίσω είναι επίπεδη χωρίς καμιά λεπτομέρεια. Σωζ. ύψος 0,146, πλάτος 0,133 μ. (ΜΑ 1635). β) Απότμημα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους. Βρέθηκε στον αγρό Κωνστ. Σαρόγλου (αριθ. κτημ. 214). Πρόκειται πιθανώς για επίκρανο παραστάδας. Το εμπρόσθιο μέτωπο διασώζει ζώνη με δύο ιωνικά ωά, αμελώς λαξευμένα, καθώς και μία έλικα που απολήγει σε επίπεδο οφθαλμό. Αρχή ανάγλυφης διακόσμησης διακρίνεται στο αριστερό άκρο μιας των στενών πλευρών. Διαστάσεις: μέγ. σωζ. μήκος 0,73, μέγ. σωζ. πλάτος 0,27, μέγ. σωζ. ύψος 0,11 μ. (ΜΑ 3651). γ) Θραύσμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού(;) γλυπτού. Βρέθηκε στον αγρό Ηλία Βαγγούση (αριθ. κτημ. 392) στον πύργο του ανατολικού τείχους. Πρόκειται για αδιάγνωστο, σχεδόν κυλινδρικό μέλος επεξεργασμένο μόνο στις δύο όψεις. Στο πάνω μέρος έχει κυματοειδή πλαστική διακόσμηση. Διαστάσεις: ύψος 0,40, πλάτος 0,25, πάχος 0,18 μ. (ΜΑ 3568). δ) Κορμό μαρμάρινου γλυπτού, πιθανώς Σφίγγας. Βρέθηκε στον αγρό Σωτήρη Καραμεταξά (αριθ. κτημ. 158) (ΜΑ 3528). ε) Μαρμάρινο κιονίσκο. Βρέθηκε στον αγρό Τσακίρη Θεόδωρου, στη θέση Λόφος των Τσακαλιών (πρώην Τσακάλ Τεπέ). Ύψος 0,35, διάμετρος 0,07 μ. (ΜΑ 3502). στ) Θραύσμα μαρμάρινου ενεπίγραφου ταφικού κιονίσκου. Βρέθηκε στην Παλιόχωρα, στον αγρό Αθανάσιου Κατσίκα. Η επιφάνειά του έχει επιμελή επεξεργασία. Έφερε επιγραφή σε τρεις στίχους:

. ΠΩ
ΜΕΓΑΛΩ
ΓΥΝΗ

Ύψος γραμμάτων: 0,02-0,03 μ. Διαστίχιο διάστημα: 0,015 μ. Μέγ. σωζ. ύψος 0,33 μ. (ΜΑ 4000). ζ) Θραύσμα μαρμάρινου επιτύμβιου ταφικού κιονίσκου. Βρέθηκε μαζί με το προηγούμενο. Η επιφάνειά του φέρει επιμελή επεξεργασία. Στο πάνω μέρος σώζεται τμήμα από άβαφη κυκλική βάθυνση. Μέγ. σωζ. ύψος 0,31 μ. (ΜΑ 4001). η) Δύο ακέραιες χάλκινες αιχμές βελών (ΜΑ 1966, ΜΑ 1967). θ) Πήλινο μελαμβαφές λυχνάρι (ΜΑ 1782). ι) Μολύβδινο βάρος. Έχει σχήμα πυραμιδοειδές και οπή στο πάνω μέρος. Ύψος 0,091 μ. (ΜΑ 1874). ια) Πήλινη ανθεμωτή ακροκέραμο (ΜΑ 1637).

Τα η-ια προέρχονται από την ευρύτερη περιοχή του αρχαιολογικού χώρου.

Μέσα σε φερτά χώματα, προερχόμενα πιθανώς από την περιοχή της Παλιόχωρας, ο Ιωάννης Δεληγιάννης βρήκε και παρέδωσε πήλινο γραπτό αμφορίσκο ιωνικής τεχνοτροπίας (Πίν. 138 γ). Λείπει μόνο το πάνω μέρος του λαιμού και το χείλος. Το σωζόμενο ύψος του είναι 0,09 μ. Στους ώμους είναι προσκολλημένες οριζόντιες κυλινδρικές ψευδολαβές. Η διακόσμησή του είναι ταινιωτή, ενώ στις δύο όψεις φέρει σχηματοποιημένο φυτικό κόσμημα (ΜΑ 1780).

Στη θέση Παλιόχωρα, στον αγρό Αρσ. Πισκιλόπουλου, ο Δημήτριος Χατζόπουλος βρήκε και παρέδωσε μαρμάρινο βάθρο με επιγραφή (Πίν. 138 δ-ε). Είναι τετράπλευρο, με κυκλική βάθυνση στην πάνω επιφάνειά του για προσαρμογή κιονίσκου. Είναι σπασμένο κατά τη μία διαγώνιό του και έτσι λείπει όλο σχεδόν το πίσω μέρος του. Οι σωζόμενες διαστάσεις είναι 0,73x0,70x0,335 μ. Σε όλες τις πλευρές, και ιδιαίτερα στο κάτω τμήμα του, φέρει πολλές αποκρούσεις και κακώσεις. Στις δύο σωζόμενες γωνίες της άνω επιφάνειας σχηματίζονται ωτία. Η κύρια όψη, που επιστέφεται από κυμάτιο και ταινία, φέρει επιγραφή σε δύο στίχους. Επειδή κατά μεγάλο μέρος είναι αποκρουσμένη, σώζεται μόνον η αρχή και το τέλος κάθε στίχου:

ΑΓ/----ΟΥ
ΟΥΑΡ----ΑΓΟΥ

Ύψος γραμμάτων: 0,02-0,04 μ. Διαστίχιο διάστημα: 0,026 μ. (ΜΑ 3644).

Στην περιοχή Ασπρόλοφος (πρώην Αϊνά Τεπέ) ο Αν. Αναγνωστόπουλος βρήκε και παρέδωσε μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη. Πρόκειται για το πάνω μέρος επιμήκους στήλης, πλ. 0,27 και πάχ. 0,08 μ. Το σωζόμενο ύψος της είναι 0,34 μ. Η οπίσθια και η πάνω επιφάνεια, καθώς και οι κρόταφοι, φέρουν αδρή λάξευση. Στην κύρια όψη φέρει επιγραφή σε δύο στίχους. Κατά μήκος του δεύτερου η στήλη έχει θραυστεί ακανόνιστα· για τούτο τα γράμματα είναι ελλιπή:

ΔΗΜΗΤΡΙΟ
ΟΠΥΟΟΛΟ..

Τα γράμματα είναι ισοϋψή, ύψ. 0,025 μ. Διαστίχιο διάστημα 0,01 μ. (ΜΑ 3521).

Από τη θέση Ινελί αγροκτήματος Βελόνης προέρχεται θραύσμα πήλινου ακρωτηρίου (Πίν. 138 στ) το οποίο βρήκε ο Δ. Βουρβουκέλης στον αγρό Χρ. Ναλμπάντη. Το μέγιστο σωζόμενο πλάτος του είναι 0,35 μ., το μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,19 μ. και το πάχος του είναι 0,035 μ. Η πίσω επιφάνειά του είναι επίπεδη. Στην κύρια όψη φέρει

ανάγλυφη φυτική διακόσμηση με φύλλα άκανθας από τα οποία φύονται βλαστοί. Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται λεπτοί μίσχοι που απολήγουν σε άνθη λωτού (ΜΑ 1642).

Σε σπίτια του σύγχρονου χωριού των Αβδήρων βρίσκονταν εντοιχισμένα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία κατά την κατεδάφισή τους εντοπίστηκαν και παραδόθηκαν από τους σημερινούς ιδιοκτήτες. Συγκεκριμένα: Ο Ν. Βουγιουκλής παρέδωσε:

α) Μαρμάρινο άβακα κιονοκράνου. Σώζεται σχεδόν ακέραιος. Σπασμένο και συγκολλημένο μικρό τμήμα του. Άνω διάμετρος: 0,295, κάτω διάμετρος 0,22 μ. Στην περιφέρειά του έχει τέσσερις προεξοχές που είναι πιθανότατα πλαστικά φυτικά κοσμήματα (ΜΑ 3560).

β) Βάση ιωνικού κίονα από πωρόλιθο (Πίν. 138 ζ). Σώζεται σχεδόν ακέραιη, παρ' όλο που φέρει διάφορες αποκρούσεις στην πλευρική κυλινδρική επιφάνειά της. Η διάμετρός της είναι 0,34 και το ύψος της 0,21 μ. Ανήκει στο μικρασιατικό τύπο ιωνικών βάσεων. Αποτελείται από απλή χαμηλή κάτω σπείρα, τροχίλο που σχηματίζεται από δύο τριπλούς δακτυλίους και μια δεύτερη απλή σπείρα. Στην άνω επιφάνεια ορθογώνιος τόρμος (ΜΑ 3596).

Ο Αθ. Γιαλαμάς παρέδωσε:

α) Μαρμάρινο ενεπίγραφο ταφικό κιονίσκο. Η κάτω και η πίσω επιφάνειά του είναι τελείως αποκρουσμένες. Η πάνω αντίθετα διατηρεί πολύ καλά την επιμελή της λάξευση. Είναι αράβδωτος. Στο πάνω μέρος της κυλινδρικής επιφάνειας του κορμού φέρει σε δύο στίχους επιγραφή:

ΒΕΙΣΟΥΛΑΣ
ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΥ

Ύψος γραμμάτων 0,01-0,02 μ. Διαστίχιο διάστημα 0,014 μ. Ο κίονας παρουσιάζει μείωση προς τα πάνω (κάτω διάμετρος 0,22, πάνω διάμετρος 0,19 μ.). Μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,33 μ. (ΜΑ 3616).

β) Σπόνδυλο κίονα από μάρμαρο. Σώζεται περίπου κατά το ήμισυ. Η διάμετρός του είναι 0,30 και το ύψος του 0,17 μ. Η κάτω επιφάνειά του είναι αδρολαξευμένη· οι υπόλοιπες φέρουν αποκρούσεις. Στην άνω επιφάνεια υπάρχει τετράγωνος τόρμος διαστ. 0,03x 0,03x0,02 μ. Στην εξωτερική κυλινδρική επιφάνεια διακρίνονται ίχνη ραβδώσεων (ΜΑ 3613).

Στο υπόγειο του Δημοτικού Σχολείου βρισκόταν δωρικό κιονόκρανο από πωρόλιθο (Πίν. 138 η), που το εντόπισε και το παρέδωσε ο Θ. Γεωργιάδης. Αποτελείται από υποτραχήλιο διαμ. 0,26 μ., το οποίο φέρει δεκαέξι ραβδώσεις και πλαστικό δακτύλιο, εχίνο με έντονη καμπυλότητα και τετράπλευρο άβακα (0,38x0,36 μ.). Στην κάτω επιφάνεια του υποτραχηλίου υπάρχει κυκλικός τόρμος διαμ. 0,05 και βάθ. 0,04 μ. Το ύψος του κιονοκράνου είναι 0,20 μ. (ΜΑ 3588).

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μαρώνεια

Από τη θέση Όχτος προέρχεται χρυσό βυζαντινό σκυφωτό νόμισμα που παρέδωσε ο Στέφανος Τανακάκης (α/α 2008, ΑΠΚ 2098).

Ο συνταξιούχος φύλακας αρχαιοτήτων Φώτιος Κωνσταντινίδης παρέδωσε τα παρακάτω αντικείμενα που ήταν εντοιχισμένα σε τοίχο της αυλής του σπιτιού του Χριστόδουλου Κωνσταντινίδη:

α) Ενεπίγραφο θραύσμα μαρμάρινου βωμίσκου (ΑΓΚ 6170). Έχει αποκρουστεί το άνω μέρος πλαγίως προς τη δεξιά πλευρά του. Στις πλάγιες στενές πλευρές είναι δουλεμένο και σώζεται ταινία και κυμάτιο. Η επιγραφή αποδίδεται με βαθιά καλοχαραγμένα γράμματα σε τέσσερις στίχους:

ΝΥΣΟΥΙ
ΜΑΡΩΝΟΣ
ΚΛΑΣΟΣ
ΜΑΡΚΟΥ

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. ύψος 0,30, πλάτος 0,25, μέγιστο πάχος 0,19 μ.

β) Δύο συνανήκοντα ενεπίγραφα θραύσματα μαρμάρινης στήλης (ΑΓΚ 6166 το μικρότερο, ΑΓΚ 6169 το μεγαλύτερο). Έχουν αποκρούσεις σε όλες τις πλευρές και αρκετές φθορές στην κύρια όψη τους. Στο πάνω μέρος σώζουν ίχνη ανάγλυφης ταινίας και κυματίου. Κάτω από αυτή τη διακόσμηση υπάρχει επιγραφή. Στο μεγαλύτερο θραύσμα σώζονται δύο στίχοι, ενώ στο μικρότερο μόνον ο πρώτος. Τα γράμματα έχουν αρκετά βαθιά χάραξη, αλλά λόγω των φθορών η επιγραφή δεν είναι ευανάγνωστη.

ΔΙΟΣΚΟΑΡΤ
ΑΥΤΟΚ

Ο λίθος έχει θραυστεί με τέτοιο τρόπο ώστε το δεύτερο Ο του πρώτου στίχου είναι σπασμένο κατά το ύψος του. Διαστάσεις: ΑΓΚ 6166: μέγ. σωζ. ύψος 0,21, μέγ. σωζ. πλάτος 0,19, πάχος 0,15 μ. ΑΓΚ 6169: μέγ. σωζ. ύψος 0,31, μέγ. σωζ. πλάτος 0,28, πάχος 0,15 μ.

Αρχαία Στρύμη

Στην περιοχή της αρχαίας πόλης, στον αγρό του Νικολάου Τοπουζλή του Χρυσάφη, ο Σαδουλά Σινοσή του Αρήφ βρήκε και παρέδωσε τρεις σχεδόν ακέραιες επιτύμβιες στήλες, και τέσσερα θραύσματα από άλλες:

α) Σχεδόν ακέραιη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από πωρόλιθο (ΑΓΚ 6130). Έχει αποκρουστεί το άνω μέρος του κορμού της. Επίσης υπάρχουν αρκετές φθορές στην κύρια όψη. Σώζεται η επιγραφή σε τρεις στίχους, ο πρώτος αποσπασματικά:

ΙΤΩΝ
ΑΡΙΣΤΟ
ΜΕΝΕΟΣ

Μέγ. σωζ. ύψος 0,54, πλάτος 0,26, πάχος 0,13 μ.

β) Ακέραιη λίθινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (ΑΓΚ 6131). Ο κορμός καταλήγει στο άνω μέρος σε σχηματική αετωματική επίστεψη. Φέρει επιγραφή σε 2 στίχους. Έχει βαθιά χάραξη, τα γράμματα όμως δεν είναι ευανάγνωστα λόγω των φθορών που υπάρχουν στην κύρια όψη της.

ΔΗΜΗΤΡΙ[Ο]
ΔΑΔΥΟ. ..

Μέγ. σωζ. ύψος 0,64, πλάτος 0,31, πάχος 0,11 μ.

γ) Σχεδόν ακέραιη πώρινη επιτύμβια στήλη (ΑΓΚ 6133). Αρκετά φθαρμένη και με αποκρούσεις στο άνω τμήμα της κύριας όψης και στην πίσω πλευρά της, που φέρει πολύ αδρή επεξεργασία. Μέγ. σωζ. ύψος 0,46, πλάτος 0,19, μέγ.πάχος 0,10 μ.

δ) Δύο συνανήκοντα θραύσματα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης (ΑΓΚ 6132). Φέρει πλάγιες αποκρούσεις στο άνω και το κάτω τμήμα της κύριας όψης και μικρές αποκρούσεις στις δουλεμένες πλάγιες στενές πλευρές. Η πίσω όψη έχει αδρή επεξεργασία. Σώζεται το μεγαλύτερο μέρος του κορμού και ελάχιστο τμήμα της επίστεψης, που έφερε διακόσμηση από ταινία και κυμάτιο. Διαστάσεις: α) 0,34x0,10x0,36 μ., β) 0,38x0,10x0,43 μ.

ε) Θραύσμα κορμού ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (ΑΓΚ 6129). Είναι από πωρόλιθο και εξαιτίας του υλικού έχει υποστεί φθορές στην κύρια όψη της. Η επιγραφή, σε τρεις στίχους, έχει βαθιά καλοχαραγμένα γράμματα, αλλά σώζεται αποσπασματικά.

ΟΙ
ΚΟ . Σ
ΥΡΤΙΟ

Μέγ. σωζ. ύψος 0,29, μέγ. πλάτος 0,19, πάχος 0,10 μ.

στ) Θραύσμα από μαρμάρινη ανθεμωτή επίστεψη (ΑΓΚ 6128). Φέρει αποκρούσεις στην κάτω πλευρά στο σημείο επαφής με τη στήλη και στο άνω κεντρικό τμήμα της. Μέγ. σωζόμενο μήκος 0,38, μέγ. σωζόμενο πλάτος 0,15, μέγ. πάχος 0,11 μ.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μάκρη

Από αγρούς του αρχαιολογικού χώρου Μάκρης προέρχονται τα παρακάτω αντικείμενα, που βρήκε και παρέδωσε ο αρχαιοφύλακας Απόστολος Πλιάου:

α) Αγρός Χόχωλη. Θραύσμα μαρμάρινου κιονίσκου με οκτώ ραβδώσεις (ΑΓΚ 6611). Στα δύο άκρα φέρει αποκρούσεις, ενώ φθορές υπάρχουν και στην υπόλοιπη επιφάνειά του. Σωζ. ύψος 0,12, διάμετρος 0,125 μ.

β) Κοινόχρηστος χώρος κάτω από τη σπηλιά. Μαρμάρινο θραύσμα αρχιτεκτονικού μέλους με διακόσμηση ταινίας και κυματίου (ΑΓΚ 6612). Διαστάσεις: μέγ. σωζ. μήκος 0,32, πάχος 0,12 μ.

γ) Αγρός Γκιρτζή. Τμήμα αμφίγλυφου μαρμάρινου παλαιοχριστιανικού(;) θωρακίου (ΑΓΚ 6613). Σώζεται πολύ αποσπασματικά. Και στις δύο όψεις από το γλυπτό διάκοσμό του έχει απομείνει μικρό μόνο μέρος πλατιάς επίπεδης ταινίας και στενού κυρτού κυματίου. Μέγ. σωζ. ύψος 0,25, μέγ. σωζ. πλάτος 0,25, μέγ. σωζ. πάχος 0,12 μ.

Ελαία

Στη θέση Ρέμα (πρώην Σανίρ Ντερέ) ο Ευστράτιος Ρωσίδης βρήκε και παρέδωσε θραύσμα μαρμάρινου περιρραντηρίου (ΑΓΚ 9013).

Ο Κυριάκος Παγανίδης παρέδωσε θραύσμα μαρμάρινου αναγλύφου με παράσταση ροπαλοφόρου Ηρακλή (ΑΓΚ 9014). Το ανάγλυφο έχει υποστεί αρκετές φθορές και αποκρούσεις, ιδιαίτερα στην άνω και την κάτω στενή πλευρά, με αποτέλεσμα η μορφή να είναι ελλιπής στο κεφάλι και στο κατώτερο τμήμα των κάτω άκρων. Ο ήρωας παριστάνεται γυμνός κατ' ενώπιον. Στο δεξί λυγισμένο χέρι του κρατά την άκρη του ροπάλου, το οποίο στηρίζει στο έδαφος. Τον αριστερό ώμο και το χέρι του καλύπτει ένδυμα ή λεοντή. Στις δύο μακρές πλευρές του αναγλύφου υπάρχει κυρτή παρυφή. Έργο μάλλον των ρωμαϊκών χρόνων. Διαστάσεις: μέγ. σωζ. ύψος 0,50, μέγ. σωζ. πλάτος 0,42, πάχος 0,07 μ.

Ο Βασίλειος Παγανίδης παρέδωσε θραύσμα μαρμάρινου αναγλύφου που βρισκόταν εντοιχισμένο στο σπίτι του Χρήστου Παπαροκίδη (ΑΓΚ 9012). Η παράσταση περιβάλλεται από ανάγλυφο πλαίσιο, το οποίο όμως σώζεται μόνο στην κάτω στενή και τη δεξιά μακρά πλευρά. Το ανάγλυφο παριστάνει προτομή άγνωστης μάλλον γυναικείας μορφής. Φορεί χιτώνα, στο λαιμό της περιδέραιο(;), ενώ με τα σταυρωμένα στο στήθος χέρια της κρατεί πουλί με μισάνοιχτη τη μία φτερούγα. Από το πρόσωπο σώζεται το κάτω μέρος (χείλη και πηγούνι), αρκετά φθαρμένο, ώστε δεν διακρίνεται καμιά λεπτομέρεια. Έργο των ρωμαϊκών(;) χρόνων. Διαστάσεις: μέγ. σωζ. ύψος 0,294, μέγ. σωζ. πλάτος 0,205, πάχος 0,073 μ.

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Στην περιοχή Βασιλικός, προς Α. της Παλιάπολης (ιδιοκτησία Βότσου) βρέθηκε από το χειριστή εκσκαφέα Ν. Μωραΐτη, μετά από ειδοποίηση του Ν. Παπαδημητρίου, ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (ΑΓΚ Μουσείου Σαμοθράκης (λίθινα) 7). Η στήλη είναι αετωματική από λευκόφαιο χοντρόκοκκο μάρμαρο. Είναι αποκρουσμένη στο πάνω μέρος και στο κατώτερο τμήμα της. Σώζεται σε ύψος 0,92, πλάτος 0,38-0,43, και πάχος 0,11-0,13 μ. Φέρει σε δύο στίχους την επιγραφή:

ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ
ΟΡΕΣΤΙΟΥ

Ύψος γραμμάτων 0,028-0,032 μ.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Οι μελέτες που πραγματοποιήθηκαν στις αποθήκες του Μουσείου και στη θέση, έχουν ως ακολούθως:

Δυτικός Λόφος

1. Μετρήθηκαν και σχεδιάστηκαν εκ νέου τα στοιχεία που αφορούν το Νεώριο και ολοκληρώθηκε σχεδόν μια λεπτομερής αναπαράσταση αυτού του κτιρίου. 2. Καταλογογραφήθηκε σχετικό υλικό από τη Βιοτεχνική Εγκατάσταση.

Στοά

1. Έγινε απογραφή των μαρμάρινων διακοσμητικών μελών από το άνδηρο της Στοάς. 2. Μελετήθηκαν οι κτιριακές φάσεις των κατασκευών στα ανατολικά του ανδήρου της Στοάς.

Πρόπυλο Πτολεμαίου ΙΙ

Μελετήθηκαν, καταλογογραφήθηκαν και φωτογραφήθηκαν πήλινα ειδώλια που είχαν εντοπιστεί στα μπάζα του προπύλου του Πτολεμαίου ΙΙ.

Ανατολικός Λόφος

1. Έγινε απογραφή των μαρμάρινων κυβόλιθων του Αφιερώματος του Φιλίππου ΙΙΙ και του Αλεξάνδρου IV προκειμένου να δημοσιευθούν. 2. Καταλογογραφήθηκαν και σχεδιάστηκαν θραύσματα διακοσμητικών αρχιτεκτονικών μελών από μαρμάρινα μνημεία που εντοπίστηκαν στον Ανατολικό Λόφο. 3. Καταλογογραφήθηκε υλικό από την περιοχή του προκατόχου του Αφιερώματος του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου. 4. Καταλογογραφήθηκε υλικό (μέταλλα, γυαλί, κεραμική) από την περιοχή.

Μουσείο

1. Αποκολλήθηκε και αποκαταστάθηκε εκτεθειμένη κεραμική, που είχε συντηρηθεί με παλαιότερες μεθόδους, σύμφωνα με τις σύγχρονες προδιαγραφές. 2. Ανανεώθηκε η βαφή αρχιτεκτονικών αναπαραστάσεων που είχε φθαρεί. 3. Καταμετρήθηκαν μετάλλινα αντικείμενα που βρίσκονται στο Μουσείο και στην αποθήκη και έγινε συντήρηση.

Γενικά

Έγινε επεξεργασία του κειμένου για μια νέα έκδοση στα αγγλικά του «Οδηγού» και επαλήθευση ως προς τα εκθέματα και τη θέση.

JAMES R. McCREDIE

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Πραγματοποιήθηκαν και αυτή τη χρονιά οι «Βυζαντινές Συναντήσεις», όπου μέλη και συνεργάτες της Εφορείας μας παρουσιάζουν τις εν εξελίξει εργασίες τους:

Δημήτριος Παρασκευόπουλος: «Οδοιπορικό σε βυζαντινά μνημεία της Κωνσταντινουπόλεως και της Καππαδοκίας», Αθανάσιος Παπαγεωργίου: «Η βυζαντινή ζωγραφική στην Κύπρο κατά τον 11ο και 12ο αι.», Robert Ousterhout - Αθανάσιος Γουρίδης: «Ένα υστεροβυζαντινό κτίριο κοντά στον Άγιο Αθανάσιο Διδυμοτείχου», Σταυρούλα Δαδάκη - Christophe Giros: «Αρχαιολογικός χάρτης της Θάσου - Βυζαντινοί χρόνοι», Σοφία Δουκατά: «Ευρήματα παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής περιόδου στην Παληόχωρα Μαρωνείας».

Στα πλαίσια του 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών «Αρχαία Θράκη», που οργανώθηκε από το Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής και το Μορφωτικό Όμιλο Κομοτηνής, ο Δήμος Αλεξανδρούπολης μετά από πρόταση της Εφορείας μας αποφάσισε την ονοματοθεσία της κεντρικής πλατείας της Νέας Χιλής σε «Πλατεία Καθηγητού Γεωργίου Μπακαλάκη», ο οποίος καταγόταν από τη Χιλή Κωνσταντινουπόλεως και υπήρξε ο πρώτος Έφορος Αρχαιοτήτων της περιοχής.

Σε συνεργασία με την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έγινε η έκθεση «Βυζαντινή Θράκη. Ένας νέος χώρος στην αρχαιολογική έρευνα», η οποία φιλοξενήθηκε στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου από τις 26 Ιουνίου 1992 έως τις 31 Οκτωβρίου 1992. Παρουσιάστηκαν με επιτυχία οι σημαντικότερες αρχαιολογικές εργασίες (ανασκαφές, αναστηλώσεις, εργασίες συντήρησης, καταγραφές) στο χώρο της βυζαντινής Θράκης. Το εκθεσιακό υλικό περιλάμβανε φωτογραφίες, χάρτες, σχέδια και αντιπροσωπευτικά αρχαιολογικά ευρήματα.

Οι εκθέσεις που ακολουθούν συντάχθηκαν από τους επιβλέποντες τις εργασίες, οι οποίοι ευθύνονται για τη γλωσσική μορφή και την επιστημονική διαπραγμάτευση. Ορισμένες από τις εργασίες θα τύχουν πληρέστερης μελέτης.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Παράδεισος Νέστου (Αρχαία Τόπειρος)

Παλαιοχριστιανικό-βυζαντινό τείχος

Μετά την ανασκαφή και τις εργασίες διαμόρφωσης που πραγματοποιήθηκαν στην αρχαία Τόπειρο, στο χωριό Παράδεισος Νέστου Ποταμού, εν όψει κατασκευής οδικής παράκαμψης του σύγχρονου οικισμού του Παραδείσου, αποκαλύφθηκαν τμήματα της οχύρωσης θαμμένα κάτω από πυκνή άγρια βλάστηση ή καταχωμένα κάτω από όγκους μπάζων. Η κατάσταση της διατήρησής τους και οι κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής (βαρείς χειμώνες με παγετούς, μεγάλη υγρασία) επέβαλαν άμεσα μέτρα προστασίας ορισμένων τμημάτων των τειχών. Οι εργασίες χρηματοδοτήθηκαν από το ΥΠΕΧΩΔΕ (2η ΔΕΚΕ Καβάλας – έργο «Βελτίωση υφισταμένου Εθνικού Δρόμου»/-Τμήμα «Κόμβος Αβραμηλιάς-Άξονας Γεφύρας Νέστου») και το ΥΠΠΟ (πιστώσεις ΛΟΤΤΟ).

Οι εργασίες περιλάμβαναν κυρίως συστηματικό καθαρισμό της τοιχοποιίας από τις ρίζες, καθαίρεση των σαθρών κονιαμάτων και στη συνέχεια νέα αρμολογήματα. Οι ανακατασκευές περιορίστηκαν στο ελάχιστο δυνατό: δύο-τρεις σειρές λίθων στην εξωτερική πλευρά του τείχους μείωσαν τη μεγάλη διαφορά ύψους ανάμεσα στην εσωτερική και την εξωτερική πλευρά (Πίν. 139 α)· φράχθηκε μεγάλη οπή στο πάχος του τείχους· διαμορφώθηκε κατάλληλα η σωζόμενη άνω επιφάνεια των λιθοδομών, ώστε να μη λιμνάζουν και εισρέουν στο τείχος όμβρια ύδατα· συμπληρώθηκε κατεστραμμένο τμήμα στη βάση του τείχους, ώστε να αποφευχθεί κατάρρευση του σωζόμενου υπερκείμενου τμήματός του. Διατηρήθηκαν όλοι οι αρμοί ανάμεσα σε διάφορα τμήματα του τείχους, που διευκολύνουν τη μελέτη των φάσεών του.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Δράμα

Ναός Ταξιαρχών

Κατά τις εργασίες αποκατάστασης της αρχικής μορφής του ναού των Ταξιαρχών Δράμας το 1973 αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο μέρος από τα αρχιτεκτονικά μέλη του αρχικού μαρμάρινου τέμπλου του ναού, γεγονός που βοήθησε στη σχεδιαστική αποκατάσταση του τέμπλου[1].

Το καλοκαίρι του 1992 πραγματοποιήθηκε με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της Εφορείας Αργ. Μπακιρτζή η αναστήλωση του τέμπλου.

Τα αρχιτεκτονικά μέλη που σώζονται αποτελούν το 50% των συνολικών μελών του αρχικού τέμπλου. Η συμπλήρωση των υπόλοιπων μελών έγινε με μάρμαρο περιοχής Παλαιάς Καβάλας[2]. Εξ ολοκλήρου νέα είναι ο νότιος ακριανός πεσσός με το συμφυή κιονίσκο, από τον οποίο δεν σωζόταν κανένα τμήμα, το επιστύλιο, από το οποίο σωζόταν μικρό τμήμα διαστ. 0,15x0,18 μ., που δεν χρησιμοποιήθηκε λόγω των μικρών διαστάσεων και της κακής του διατήρησης, και το νότιο θωράκιο, από το οποίο σωζόταν μικρό τμήμα της άνω δεξιάς γωνίας. Η εξωτερική επιφάνεια των νέων μελών δέχθηκε μια αδρή επεξεργασία προκειμένου να αποφευχθεί η έντονη αντίθεση ανάμεσα στα νέα και τα παλαιά μέλη. Με ελαφρά σχηματοποίηση αποδόθηκαν επίσης και οι λεπτομέρειες του διακόσμου που λαξεύθηκε πάνω στο νέο νότιο θωράκιο με βάση το διάκοσμο του βόρειου θωρακίου (Πίν. 139 γ-δ). Τα καινούρια μέλη συνδέθηκαν με τα παλαιά με κόλλα και μεταλλικές λάμες. Με μεταλλικά στοιχεία στηρίχθηκαν επίσης οι δύο ακριανοί πεσσοί στο βόρειο και το νότιο τοίχο αντίστοιχα. Το τέμπλο τοποθετήθηκε πάνω σε στυλοβάτη ύψ. 0,10 μ., ενώ το δάπεδο του Ιερού Βήματος υπερυψώθηκε κατά τι, σύμφωνα με τη συνήθη πρακτική των μεσοβυζαντινών τέμπλων[3].

Η αναστήλωση του αρχικού μαρμάρινου τέμπλου (Πίν. 139 β) προσέδωσε νέα όψη στο εσωτερικό αυτού του μικρού παλαιολόγειου ναού της Δράμας.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Ναός Αγίου Ιωάννου

Ο ναός του Αγίου Ιωάννου, που είναι γνωστός και με την επωνυμία «Προδρομούδι», βρίσκεται στο ανατολικό άκρο της πόλης και αποτελεί μετόχι της μονής του Τιμίου Προδρόμου. Είναι τρίκλιτη βασιλική με ξύλινη δίριχτη στέγη και ξύλινο γυναικωνίτη. Στα δυτικά φέρει κιονοστήρικτη στοά. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή που βρίσκεται πάνω από τη δυτική είσοδο χτίστηκε το 1819[4].

Στο εσωτερικό του ναού έγινε αφαίρεση των νεότερων ασβεστοεπιχρισμάτων, αντικατάσταση της ξύλινης οροφής με νέα, καθώς και αντικατάσταση των φθαρμένων ξύλων του γυναικωνίτη. Με την αφαίρεση των ασβεστοεπιχρισμάτων διαπιστώθηκε ότι ο ναός δεν έφερε τοιχογραφίες. Η αποκαλυφθείσα τοιχοποιία είναι αμελής αργολιθοδομή με παρεμβαλλόμενα πλινθία στους αρμούς. Εξαίρεση αποτελεί το μέτωπο του τόξου της αψίδας του Ιερού Βήματος, το οποίο σχηματίζεται από καλοπελεκημένα αγκωνάρια προσαρμοσμένα μεταξύ τους με λεπτό αρμό.

Συγχρόνως έγινε αφαίρεση των ασβεστοεπιχρισμάτων και στο εξωτερικό. Αποκαλύφθηκε έτσι η τοιχοδομία του ναού: επιμελημένη αργολιθοδομή, στην οποία χρησιμοποιούνται λαξευτοί πωρόλιθοι και κροκάλες. Ανάμεσα στους αρμούς παρεμβάλλονται πλίνθοι, οι οποίες τοποθετούνται ακανόνιστα. Ενίοτε όμως τοποθετούνται σε σειρά στους οριζόντιους αρμούς και περικλείουν συνήθως λαξευμένους πωρόλιθους. Στις γωνίες χρησιμοποιούνται επιμελώς λαξευμένοι λίθοι τοποθετημένοι σε σειρές κατά το ισόδομο σύστημα και προσαρμοσμένοι με ωραίους λεπτούς αρμούς. Παρόμοιοι λαξευμένοι λίθοι διαμορφώνουν και τονίζουν τα παράθυρα του ναού. Με ωραίους λαξευτούς πωρόλιθους σε εναλλαγή με πλίνθους σχηματίζονται και τα τοξωτά υπέρθυρα των τριών εισόδων.

Πάνω από τη μονόριχτη στέγη της στοάς και εντοιχισμένη στο δυτικό αέτωμα της στέγης του ναού αποκαλύφθηκε ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα. Η επιγραφή, το περιεχόμενο της οποίας είναι ανάλογο με την ήδη γνωστή επιγραφή, έχει ως εξής: *+ Ὁ ἱερὸς καὶ σεβάσμιος οὗτος ναὸς ὁ τιμούμενος εἰς ὄνομα τοῦ Τι /μίου*

1. Χ. Πέννας, Ταξιάρχες Δράμας, Συμπόσιο: Η Δράμα και η περιοχή της, Δράμα 1992, σ. 157-168, σχέδ. 11.

2. Το μάρμαρο και τους μαρμαροτεχνίτες προσέφερε η Εταιρεία Μάρμαρα Λαζαρίδη ΑΕ.

3. ΕΕΒΣ ΚΓ΄ (1953), σ. 84.

4. Γ. Καφταντζής, Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφερείας της, Α΄, Αθήνα 1967, σ. 161, αριθ. 167.

Προδρόμου ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων θεμελίων δι' οἰ /κείων ἐξόδων καὶ πάσης δαπάνης τῶν ἐν μοναχοῖς θεοφίλων αὐταδέλφων Χ(ατζη)καλ /ινίκου καὶ Σιλβέστρου τῶν / Ἀκαρνάνων ὁμοῦ καὶ ἡ πε /ρὶ αὐτῶν περιοχὴ καὶ ἔξω. Αἰωνία ἡ μνήμη αὐτῶν καὶ ἐν τῶ νῦν αἰ /ῶνι καὶ ἐν τῶ μέλλον/τι ἔ(τους) 1819 Σεπτεμβρίου 7.

Έγινε αποχωμάτωση του προαύλειου χώρου του ναού. Με την αποχωμάτωση αποκαλύφθηκε το παλαιότερο δάπεδο της στοάς και της αυλής από ποταμίσια βότσαλα, καθώς και ένα πηγάδι διαμ. 1,80 μ. και ύψ. 0,90 μ. από το δάπεδο της αυλής. Είναι χτισμένο με αμελή αργολιθοδομή, ενώ το στόμιό του επιστρώνεται με μεγάλες τετράγωνες μαρμάρινες πλάκες (Πίν. 140).

Η αποχωμάτωση αποκάλυψε επίσης και τμήμα της θεμελίωσης του ναού στη βορειοανατολική γωνία του. Το αποκαλυφθέν τμήμα παρουσιάζει διαφορετική τοιχοδομία από την υπερκείμενη: ανάμεσα στους κατακόρυφους αρμούς τοποθετούνται τρεις ή τέσσερις πλίνθοι σε επάλληλες σειρές. Η τοιχοδομία, χαρακτηριστική της υστεροβυζαντινής περιόδου, υποδηλώνει την ύπαρξη παλαιότερου ναού στην ίδια θέση, στον οποίο πρέπει να ανήκουν και τα σπαράγματα τοιχογραφιών που βρέθηκαν στο σημείο αυτό και σε βάθος 0,20 μ. Φαίνεται ότι μετά την ανέγερση του σημερινού ναού διασκόρπισαν τα μπάζα του παλαιού ναού και επιχωμάτωσαν τον προαύλειο χώρο καλύπτοντας έτσι το βοτσαλωτό δάπεδο της στοάς, της αυλής και το πηγάδι. Το ερώτημα που προκύπτει φυσικά είναι αν ο παλαιότερος ναός πρέπει να ταυτιστεί με το ναό του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου που έκτισε ο κτήτορας της μονής μέσα στην πόλη[5].

Ανατολικό τείχος

Ανατολικά του ναού και σε απόσταση μόλις 1,80 μ. σώζεται τμήμα του ανατολικού τείχους της βυζαντινής οχύρωσης των Σερρών[6], το οποίο καλυπτόταν εν μέρει από παλαιές οικίες προσκολλημένες σε αυτό. Μετά την κατεδάφιση των οικιών και την αποχωμάτωση, αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος και ύψος το σωζόμενο τμήμα. Έτσι, το συνολικό σωζόμενο μήκος φθάνει τα 30 μ. και το ύψος περί τα 9 μ. Ακολούθησε καθαρισμός του αποκαλυφθέντος τμήματος. Η εσωτερική παρειά του τείχους στο σημείο αυτό δεν σώζεται σε όλο το σωζόμενο μήκος του τείχους. Σε ένα μικρό τμήμα έχουν πέσει μόνο οι λίθοι της παρειάς, ενώ στο υπόλοιπο και μεγαλύτερο τα κενά της τοιχοποιίας προχωρούν σε βάθος.

Μετά τον καθαρισμό διαπιστώθηκαν τρεις διαφορετικοί τρόποι δομής. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε τμήμα τοιχοποιίας η οποία αποτελείται από τρεις επάλληλες σειρές πλίνθων και ζώνη αργολιθοδομής. Οι πλίνθοι έχουν πάχος 0,035 και 0,045 μ. και συνδέονται με αρμό πλ. 0,045 και 0,06 μ. Το κονίαμα περιέχει κεραμιδόσκονη και έχει έντονο ρόδινο χρώμα και σαφώς διαφέρει από το κονίαμα του δεύτερου τρόπου δομής, ο οποίος είναι αμιγής αργολιθοδομή με ισχυρό ασβεστοκονίαμα χρώματος υποκίτρινου. Οι δύο αυτές τοιχοποιίες περικλείονται από μια τρίτη, η οποία αποτελεί την τελική διαμόρφωση του τείχους στο σημείο αυτό. Αποτελείται από αργολιθοδομή με παρεμβαλλόμενα σε ακανόνιστη διάταξη πλινθία στους αρμούς.

Οι τρεις τρόποι δομής αντιστοιχούν σε τρεις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις του ανατολικού τείχους. Οι παρατηρήσεις στη διαφοροποίηση των τρόπων δομής βασίζονται κυρίως στο είδος του κονιάματος και στον τρόπο τοποθέτησης των πλίνθων, δεδομένου ότι το κύριο υλικό δομής και στις τρεις φάσεις είναι κροκάλες παρμένες από τον παρακείμενο χείμαρρο των Αγίων Αναργύρων. Η πρώτη φάση με την εναλλασσόμενη τοιχοποιία χαρακτηρίζει βασικά τους υστερορωμαϊκούς και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, αλλά επιβιώνει και στη βυζαντινή εποχή[7]. Έτσι δύσκολα χρονολογείται μέσα σε στενά χρονολογικά πλαίσια χωρίς περαιτέρω στοιχεία. Ελάχιστα στοιχεία για σαφή χρονολόγηση προσφέρει και η τοιχοποιία της αμιγούς αργολιθοδομής. Η γενική παρατήρηση ότι είναι μεταγενέστερη της πρώτης και προγενέστερη της επόμενης οδηγεί σε μια χρονολόγηση της δεύτερης φάσης στους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Η τελευταία φάση με την ακανόνιστη τοποθέτηση πλινθίων ποικίλου πάχους χρονολογείται στο 13ο-14ο αι. και μπορεί να συνδεθεί με την τελευταία φάση της οχύρωσης των Σερρών[8].

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΛΑΔΑΚΗ

5. A. Guillou, Les archives de Saint Jean Prodrome sur le mont Ménecée, Paris 1955, Appendice I, σ. 165, lin. 42. Βλ. επίσης, Γ. Καφταντζής, Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα, Σέρρες 1985, σ. 207-210.

6. BZ 3 (1894), σ. 225-329. Α. Ξυγγόπουλος, Έρευναι εις τα βυζαντινά μνημεία των Σερρών, Θεσσαλονίκη 1968.

7. C. Foss - D. Winfield, Byzantine Fortifications, Pretoria 1986, σ. 25-29.

8. ΗπειρΧρον 25 (1983), σ. 148-149.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Κομοτηνή

Παλαιοχριστιανικό τείχος

Για δεύτερη χρονιά συνεχίστηκε η αναστήλωση του παλαιοχριστιανικού τείχους της Κομοτηνής με δαπάνη του Νομαρχιακού Ταμείου Ροδόπης (Ειδικό Πρόγραμμα Θράκης). Αποπερατώθηκε η συντήρηση του σωζόμενου τμήματος του μεσοπυργίου διαστήματος 4-5 και στην εσωτερική (Πίν. 140 β) και στην εξωτερική (Πίν. 140 γ) πλευρά του περιβόλου και προχώρησε (αλλά δεν αποπερατώθηκε) η συντήρηση στην εξωτερική πλευρά του μεσοπυργίου διαστήματος 10-11 (Πίν. 141 α-γ). Αρμολογήθηκαν οι περιοχές με σαθρά ή απομειωμένα κονιάματα. Ανακατασκευάστηκαν οι παρειές της τοιχοποιίας στα σημεία όπου οι πέτρες είχαν πέσει και το πάχος του τείχους είχε μειωθεί σε βαθμό που να δημιουργεί προβλήματα στην υπόλοιπη λιθοδομή. Η ανακατασκευασμένη τοιχοποιία εισέχει κατά 0,05 μ. περίπου από το αρχικό πρόσωπο των παρειών. Τα νέα αρμολογήματα (και στις ανακατασκευασμένες λιθοδομές και στα τμήματα όπου απλώς συντηρήθηκαν μόνο τα κονιάματα) δεν μιμούνται τα παλαιοχριστιανικά (ή τα αρμολογήματα των βυζαντινών επισκευών), αλλά το κονίαμα εισέχει από τα πρόσωπα των λίθων ώστε να διατηρηθούν – σε κάποιο βαθμό βέβαια – οι φωτοσκιάσεις που σήμερα δημιουργούνται χάρη στη φθορά που επιφέρει ο χρόνος στα αρχικά κονιάματα.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο

Βυζαντινό Κάστρο (αναστήλωση βυζαντινού τείχους)

Συνεχίστηκε και φέτος η αναστήλωση του βυζαντινού τείχους του Κάστρου του Διδυμοτείχου με δαπάνη του Νομαρχιακού Ταμείου Έβρου (Ειδικό Πρόγραμμα Θράκης). Οι εργασίες περιέλαβαν συντήρηση: α) του μεσοπυργίου διαστήματος 8-9, β) του πύργου 9, γ) του προτειχίσματος μπροστά από το μεσοπύργιο διάστημα 12-13. Στο μεσοπύργιο διάστημα 8-9 πραγματοποιήθηκε, στην εξωτερική πλευρά του τείχους, συστηματικό αρμολόγημα, γιατί τα αρχικά κονιάματα είχαν απομειωθεί σε μεγάλο βάθος. Στον υστεροβυζαντινό πύργο 9 έγινε αρμολόγημα όπου τα βυζαντινά κονιάματα είχαν πέσει, τοποθετήθηκαν λίθοι στη θέση μεμονωμένων πεσμένων και φράχθηκε οπή στο πάχος της τοιχοποιίας (Πίν. 141 δ). Όπου τα χαρακτηριστικά επάλληλα πλινθία στους αρμούς μεταξύ των λίθων είχαν φθαρεί σε μεγάλο βάθος και το νέο αρμολόγημα επρόκειτο να τα καλύψει αλλοιώνοντας την αρχική μορφή της τοιχοποιίας, είτε το νέο κονίαμα τοποθετήθηκε στο ίδιο βάθος με τα πλινθία είτε – όπου αυτό δεν ήταν δυνατό – τοποθετήθηκαν νέα πλινθία ίδιων διαστάσεων αλλά αυτή τη φορά σε προεξοχή από τη βυζαντινή τοιχοποιία.

Στην επίβλεψη των εργασιών συνεργάστηκαν η πολιτικός μηχανικός Χρ. Ανδρεάδου, ο αρχιτέκτων μηχανικός Αργ. Μπακιρτζής, ο αρχαιολόγος Αθ. Τσιοράκης και ο υπογράφων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

Φέραι

Κοσμοσώτειρα

Φέτος άρχισε η περιποίηση των όψεων του ναού της Κοσμοσώτειρας και συγκεκριμένα η απομάκρυνση των αποσαθροποιημένων κονιαμάτων, η αντικατάστασή τους με νεότερα αρμολογήματα ως και η συμπλήρωση τμημάτων της τοιχοποιίας, όπου ήταν απολύτως αναγκαίο. Σκοπός των εργασιών αυτών είναι πρωτίστως η στεγανοποίηση των εξωτερικών επιφανειών του ναού και η ενίσχυση της φέρουσας ικανότητάς τους. Αρχή των εργασιών δεν είναι η αφαίρεση των μεταγενέστερων προσθηκών στην τοιχοποιία και η αποκατάσταση του μνημείου στην «αρχική» του μορφή, αλλά η διατήρηση των ανά τους αιώνες φάσεων με τρόπο, ώστε η ιστορία του μνημείου να είναι «αναγνώσιμη». Φέτος η εργασία άρχισε από τη βόρεια πλευρά, κατά τη διάρκεια της οποίας έγιναν ορισμένες παρατηρήσεις:

1. Διαπιστώθηκε ότι τα εξωτερικά σαθροποιημένα κονιάματα των αρμών, ασβεστοκονίαμα με χοντρή άμμο, δεν είναι τα αρχικά. Το αρχικό κονίαμα της τοιχοποιίας, κουρασάνι με χοντρό κεραμίδι, συναντάται σε βάθος ενίοτε έως 0,15-0,20 μ. και δεν είναι σαθροποιημένο. Τούτο σημαίνει εκτεταμένη επισκευή της όψης του ναού, όταν ο ναός δεν ήταν επιχρισμένος. Το νεότερο κονίαμα ακολουθεί την τεχνική της κρυπτής πλίνθου. Το κονίαμα αυτό δεν είναι το αρχικό, διότι στη νότια πλευρά του ναού το αρχικό κονίαμα φθάνει έως έξω. Στην επισκευή αυτή περιλαμβάνονται και τμήματα της αρχικής τοιχοποιίας, της κρυπτής πλίνθου, η οποία αντικαταστάθηκε με αμιγή πλινθοδομή. Η αμιγής πλινθοδομή εμφανίζεται στις δύο γενέσεις του μεγάλου τόξου του βόρειου τυμπάνου. Η αιτία της εκτεταμένης

καταστροφής των εξωτερικών κονιαμάτων και η περίοδος της επισκευής αγνοούνται.

2. Το γείσο του βορειοδυτικού τρουλίσκου δεν ήταν αρχικά ευθύγραμμο αλλά τοξωτό πάνω από κάθε πλευρά. Οι προσθήκες εύκολα διακρίνονται: αμιγής πλινθοδομή με ασβεστοκονίαμα, το οποίο περιέχει χοντρή άμμο. Στις ακμές του οκταπλεύρου δεν συνεχίζονται οι πλίνθινοι ημικίονες του τυμπάνου του κυρίως τρουλίσκου. Η μετατροπή των τοξωτών γείσων του βορειοδυτικού τρουλίσκου σε ευθύγραμμο γείσο παρατηρείται σε όλους τους τρουλίσκους.

3. Σε τοξωτά γείσα και όχι σε ευθύγραμμα απέληγαν αρχικά οι τοίχοι στις τέσσερις γωνίες του ναού, πάνω στους οποίους πατούσαν οι τρουλίσκοι. Το γέμισμα της ανωδομής του ναού και η μετατροπή των αρχικά τοξωτών γείσων σε ευθύγραμμα οφείλονται σε στατικούς λόγους ισορροπίας του κτιρίου.

4. Στις ίδιες αιτίες και σε αντισεισμική προστασία οφείλονται επίσης τα γεμίσματα που συνδέουν τους τρουλίσκους με τις πίσω από αυτούς ευρισκόμενες καμάρες και οι τοιχοποιίες, που λειτουργούν ως «βαρίδια» στις γενέσεις των καμαρών εξωτερικά. Όλες οι προσθήκες δεν είναι σύγχρονες. Νεότερα είναι τα «βαρίδια» στις γενέσεις των καμαρών.

5. Ο γύψινος φεγγίτης και τα έγχρωμα γυαλιά στη βορειοδυτική πλευρά του βορειοδυτικού τρουλίσκου χρονολογούνται στην περίοδο λειτουργίας του ναού ως μουσουλμανικού τεμένους.

6. Το κατώτερο τμήμα του ημικίονα ανάμεσα στη βόρεια και τη βορειοδυτική πλευρά του βορειοδυτικού τρουλίσκου έχει επιδιορθωθεί. Κατά την επιδιόρθωση χρησιμοποιήθηκαν ημικυκλικές πλίνθοι.

7. Η υπερύψωση της στέγης του ναού είχε ως αποτέλεσμα τον εγκιβωτισμό της βάσης των τρουλίσκων. Στο νότιο παράθυρο του νοτιοανατολικού τρουλίσκου, στο κατώτερο τμήμα που έχει εν τω μεταξύ φραχθεί με τοιχοποιία ύψ. 0,50 μ., σώζεται επάνω στον εσωτερικό κοσμήτη στη θέση του υαλοστάσιο βυζαντινών χρόνων. (Σχέδ. 1). Το υαλοστάσιο είναι κατασκευασμένο από κονίαμα με λίγο τριμμένο ψιλό κεραμίδι και τα γυαλιά είναι διαφανή υποπράσινα με αναδιπλωμένη την περιφερειακή ακμή. Τα γυαλιά τοποθετούνταν κατά την κατασκευή του υαλοστασίου και συνεπώς δεν υπήρχε δυνατότητα αλλαγής τους. Το σχέδιο του υαλοστασίου αποτελείται από συνεχή ομφάλια. Στο ανατολικό παράθυρο του ιδίου τρουλίσκου σώζεται τμήμα υαλοστασίου με διαφορετικό σχέδιο: διπλά επάλληλα ομφάλια.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

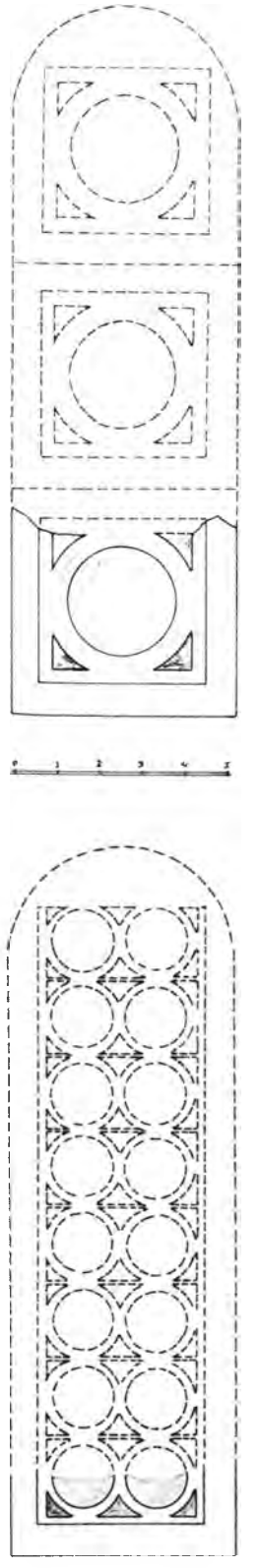

Σχέδ. 1. Ν. Έβρου. Φέραι. Ναός Παναγίας Κοσμοσώτειρας. Βυζαντινά υαλοστάσια.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Μονή Κοίμησης Θεοτόκου Μαριών

Στη μονή της Κοίμησης Θεοτόκου (ή Παναγούδα) Μαριών Θάσου έγινε συντήρηση των τοιχογραφιών που κοσμούν το εσωτερικό του καθολικού.

Ο ναός, τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του έτους 1813, είναι κατάγραφος από τοιχογραφίες οι οποίες διαρθρώνονται σε δύο ζώνες. Στην κάτω ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι και άγιες και στην πάνω ζώνη εικονογραφείται ο Ακάθιστος Ύμνος. Οι τοιχογραφίες είναι του β΄ μισού του 19ου αι. και διατηρούνται σε καλή κατάσταση.

Στο μέσον της βόρειας πλευράς υπάρχει αγίασμα, τα νερά του οποίου προέρχονται από πηγή εκτός του ναού, με αποτέλεσμα οι τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου να παρουσιάζουν φουσκώματα και απολεπίσεις της ζωγραφικής επιφάνειας.

Το καλοκαίρι του 1992 έγιναν εργασίες συντήρησης και καθαρισμού των τοιχογραφιών αυτών. Κατ' αρχάς καθαρίστηκε η ζωγραφική επιφάνεια από τα νεότερα ασβεστώματα, τις λαδομπογιές και τις κάπνες, συμπληρώθηκε με ουδέτερο το κατεστραμμένο τμήμα των τοιχογραφιών και έγινε στερέωση των χρωμάτων σε απολεπισμένα σημεία της ζωγραφικής επιφάνειας.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Μονή Τιμίου Προδρόμου

Τοιχογραφίες παρεκκλησίου Γενεθλίου του Προδρόμου. Το παρεκκλήσιο του Γενεθλίου του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, γνωστό και ως «Προδρομούδι», βρίσκεται πίσω από την κόγχη του Ιερού Βήματος του καθολικού της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών. Θεωρείται σύμφωνα με την παράδοση και τα γραπτά κείμενα ως ο παλαιότερος ναός, που ιδρύθηκε από τον κτήτορα Ιωαννίκιο.

Όπως αναφέρει σχετικά στο Προσκυνητάριό του ο Χριστόφορος Δημητριάδης: *... ἐν ἔτει μὲν ζμγ΄ κτ. Κ, ἤ 1535 μ.Χ. ἐξωγραφήθη ἐκ νέου τὸ πανάρχαιον παρεκκλήσιον τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὴν ἄνω τῆς θύρας αὐτοῦ ἐπιγραφὴν δαπάνῃ τοῦ ἐντιμοτάτου ἄρχοντος Θωμᾶ Κάλκου...*[9].

Το μονόχωρο παρεκκλήσιο διασώζει τμήμα του τοιχογραφικού του διακόσμου στο Ιερό Βήμα, στο νότιο τοίχο και ελάχιστα λείψανα στο δυτικό τοίχο. Το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του Ιερού Βήματος καταλαμβάνει η Θεοτόκος στον τύπο της Βλαχερνίτισσας και τον ημικύλινδρο ο Μελισμός. Πάνω εικονίζονται ο Ευαγγελισμός, η Μεταμόρφωση και ο Ασπασμός. Στην Πρόθεση και στο Διακονικό παριστάνονται οι άγιος Στέφανος και άγιοι Ιγνάτιος και Ελευθέριος αντίστοιχα. Την τοιχογράφηση συμπληρώνουν οι άγιοι Σπυρίδων και Βλάσιος στην κάτω ζώνη του νότιου τοίχου (Πίν. 142 α). Το υπόλοιπο τμήμα του νότιου τοίχου διατρέχουν στην κάτω ζώνη ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ο απόστολος Πέτρος, ο προφήτης Ζαχαρίας και ο άγιος Αντώνιος. Στην πάνω ζώνη εικονίζονται σε μετάλλια οι Τρεις Παίδες (Ανανίας, Αζαρίας, Μισαήλ) και οι άγιοι Τρύφων, Κοσμάς (Πίν. 142 β) και Παντελεήμων (Πίν. 142 γ). Η Υπαπαντή, η Βάπτιση και η Έγερση του Λαζάρου, καθώς και λείψανα της Κοίμησης της Θεοτόκου, ολοκληρώνουν το διάκοσμο.

Εκτεταμένες εργασίες συντήρησης και στερέωσης των τοιχογραφιών που έγιναν τον Ιούνιο-Ιούλιο 1992 από το συντηρητή της Εφορείας Π. Ματζίρη οδήγησαν στη διατύπωση συμπερασμάτων που αφορούν τη χρονολόγηση και την τεχνοτροπική ένταξη των τοιχογραφιών. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν κυρίως στον καθαρισμό και τη μερική αφαίρεση των επιζωγραφήσεων, όπου ήταν αυτό δυνατό. Χρησιμοποιήθηκαν πολλά ενέματα για τη συγκράτηση και στερέωση των μεγάλων κενών που είχαν δημιουργηθεί στις τοιχογραφίες και στα κονιάματα, με σκοπό την αποφυγή ανεπανόρθωτων καταστροφών στην όλη στατικότητα του παρεκκλησίου.

Οι τοιχογραφίες της κάτω και της πάνω ζώνης, τόσο του Ιερού Βήματος, όσο και του νότιου τοίχου του παρεκκλησίου, χρονολογούνται στο β΄ μισό του 14ου αι. και περισσότερο πιθανό στη δεκαετία 1360-1370. Στη φάση αυτή ανήκουν και τα κάτω μέρη της Υπαπαντής, της Βάπτισης και της Έγερσης του Λαζάρου, ενώ τα ανώτατα μέρη των σκηνών ξαναζωγραφήθηκαν, άγνωστο πότε, μετά την αντικατάσταση της παλαιάς κατεστραμμένης στέγης. Στην τοιχογράφηση του 1535 εντάσσεται πιθανότατα η Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα, ο άγιος Στέφανος και ορισμένα μέρη του Ευαγγελισμού,

9. Χρ. Δημητριάδης, Προσκυνητάριον της εν Μακεδονία παρά τη πόλει των Σερρών σταυροπηγιακής Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, Λειψία 1940, σ. 40.

της Μεταμόρφωσης και του Ασπασμού. Τόσο η διάταξη των τοιχογραφιών, όσο και η εικονογραφία των σκηνών ακολουθεί τους καθιερωμένους τύπους της ζωγραφικής της Μακεδονίας του α΄ μισού του 14ου αι.

Ολοκληρωμένη παρουσία και τεχνοτροπική ανάλυση των τοιχογραφιών του Προδρομουδίου έγινε στο 15ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης στην Αθήνα από 12-14 Μαΐου 1995[10].

Τοιχογραφίες Αρχονταρικίου. Στον κυρίως χώρο υποδοχής της μονής και δίπλα στον Πύργο βρίσκεται το Αρχονταρίκι, κτίσμα για την υποδοχή των ξένων επισκεπτών και προσκυνητών, που χρονολογείται από το 1795. Σύμφωνα με τους παλαιότερους μελετητές και ιστορικούς της μονής στο υπέρθυρο του χώρου αυτού υπήρχε επιγραφή που αναφερόταν στη χρονολόγηση, τη διακόσμηση, το όνομα του ζωγράφου και τους χορηγούς που συνέδραμαν στο έργο αυτό. Οι συνδρομητές ήταν ράφτες το επάγγελμα – τζερτζήδες σύμφωνα με την ορολογία της εποχής – και το όνομα του ζωγράφου είναι Νεδέλκος ... *ἐζωγραφήθη δὲ παρὰ τοῦ θαυμαστοῦ ζωγράφου Νεδέλκου τοῦ ἀγχίνους καὶ ἱστοριογράφου*....

Εσωτερικά το Αρχονταρίκι φέρει τοιχογραφίες τοπίων, πόλεων, λιμανιών μαζί με άλλα διακοσμητικά θέματα τύπου ροκοκό. Ο ζωγράφος φαίνεται πως ήταν αρκετά αξιόλογος, επηρεασμένος από τη δυτική κοσμική ζωγραφική των χρόνων εκείνων. Ακολουθεί πιστά τη συνήθεια του 18ου-19ου αι. στην οποία γίνεται ευρεία χρήση πολλών διακοσμητικών θεμάτων, όπως γιρλάντες, φρουτιέρες, ανθοδοχεία, που συνδυάζονται με ευρύτερες συνθέσεις όπου απεικονίζονται πόλεις φανταστικού χαρακτήρα και έμπνευσης, όπως η Κωνσταντινούπολη, η Βιέννη, οι Βερσαλλίες κ.ά.

Η κοσμική αυτή ζωγραφική σε έναν ιερό χώρο, όπως η μονή, δεν ξενίζει, επειδή χρησιμοποιείται αποκλειστικά σε χώρο υποδοχής ξένων, είτε προσκυνητών είτε επισκεπτών, με μόνο σκοπό την παρουσίαση χαρούμενης ψυχικής διάθεσης. Στις τοιχογραφίες αυτές, που παρουσιάζουν σημαντικά προβλήματα διατήρησης για τον πρόσθετο λόγο ότι είχε χρησιμοποιηθεί και ο λεγόμενος τσατμάς, έγινε πρώτη προσπάθεια διάσωσής τους με τη βοήθεια γαζών για τη συγκράτηση των τμημάτων εκείνων που ήταν έτοιμα ή είχαν ήδη ξεκολλήσει από τα κονιάματα.

Οριστική δημοσίευση των τοιχογραφιών του Αρχονταρικίου θα γίνει από την υπογράφουσα[11].

Δεσποτικές εικόνες Χριστού Παντοκράτορος και Παναγίας Οδηγήτριας. Οι σκαφωτές εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος και της Παναγίας Οδηγήτριας, διαστ. 1,54x1,14x0,03 και 1,50x1,12x0,03 μ. αντίστοιχα, φυλάσσονται μέσα σε υαλοπίνακες στον κυρίως ναό του καθολικού της μονής Τιμίου Προδρόμου κοντά στις Σέρρες, της οποίας η ίδρυση χρονολογείται στα πρώτα χρόνια του 14ου αι. (Πίν. 143 α-β).

Οι ιστορικοί και προσκυνητές της μονής κάνουν απλώς λόγο γι' αυτές και τις χρονολογούν στο 16ο αι.[12].

Εργασίες συντήρησης που έγιναν από το συντηρητή της Εφορείας Παναγιώτη Ματζίρη αφορούσαν τη στερέωση και ενίσχυση της ζωγραφικής επιφάνειας, η οποία παρουσίαζε φθορές και άλλα σχετικά προβλήματα, καθώς και τη συντήρηση του ξύλου. Τότε επιβεβαιώθηκε η αρχική άποψή μας πως οι εικόνες αυτές είναι των παλαιολόγειων χρόνων, χρονολογημένες στο 14ο αι.

Τα γνωρίσματα της τεχνικής των εικόνων των Σερρών, στις οποίες υπερτερεί το ζωγραφικό πλάσιμο, με απαλά χρώματα απλωμένα σε γραμμές και ομαλό πέρασμα από το φως στη σκιά, είναι κοινά και σε άλλα έργα, όπως φορητές εικόνες, ψηφιδωτά και τοιχογραφίες της εποχής της ακμής των Παλαιολόγων.

Η σύνδεσή τους με την αυτοκρατορική τέχνη της πρωτεύουσας του Βυζαντίου οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι εικόνες αυτές έγιναν σε κάποιο ζωγραφικό εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης και σχετίζονται πιθανώς με τα καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα του Ιωάννη Καντακουζηνού, του μετέπειτα αυτοκράτορα, κάτω από την προστασία του οποίου έχει τεθεί με αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο η σταυροπηγιακή και πατριαρχική μονή του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες το 1332.

Μεγάλη είναι η πιθανότητα οι εικόνες αυτές να είχαν παραγγελθεί ειδικά στην Κωνσταντινούπολη, με σκοπό τη χρησιμοποίησή τους ως δεσποτικών στο αρχικό τέμπλο του καθολικού της φημισμένης αυτής μονής της Ανατολικής Μακεδονίας.

Εκτενέστερη παρουσίαση και ανάλυση των εικόνων της Μονής Προδρόμου έγινε στο 13ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης στην Αθήνα από 23-25 Απριλίου[13].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ

10. Βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1995.

11. Βλ. επίσης 14ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 22-24 Απριλίου 1994, σ. 44-45.

12. ΔΧΑΕ, περ. Β΄-τ. Γ΄ (1926), σ. 5.

13. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1993, σ. 59.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Αρχαιολογικός χάρτης Θάσου

Στα πλαίσια του προγράμματος «Αρχαιολογικός χάρτης Θάσου κατά τη βυζαντινή εποχή» το 1992 έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί και αποχωματώσεις στις μεσαιωνικές οχυρώσεις του Λιμένα και της Μέλισσας-Παλαιοκάστρου Μαριών.

Μέλισσα-Παλαιόκαστρο

Η θέση Μέλισσα-Παλαιόκαστρο εντοπίστηκε το 1990 κατά την έρευνα επιφανείας που εκτελείται στα πλαίσια του ίδιου προγράμματος από το 1990[14]. Πρόκειται για τειχισμένο οικισμό, ο οχυρωματικός περίβολος του οποίου περικλείει θεμέλια σπιτιού και μία κινστέρνα.

Πριν από τον καθαρισμό διακρίνονταν μικρά τμήματα της εσωτερικής παρειάς του τείχους, ένας κυκλικός πύργος στη βορειοδυτική γωνία, ενώ σε ένα σημείο στην ανατολική πλευρά του περιβόλου, όπου διακρίνονταν πέτρες σε ισογραμμή, θεωρήθηκε ότι ανοιγόταν η πύλη του κάστρου.

Με τον καθαρισμό αποκαλύφθηκαν περισσότερα τμήματα της εσωτερικής παρειάς καθώς και τμήματα της εξωτερικής. Ο περίβολος σχηματίζει τραπέζιο με στρογγυλεμένες τις γωνίες. Εντύπωση προκαλεί το μεγάλο πλάτος του περιβόλου (7,40-7,50 μ.). Η συσσώρευση του πεσμένου οικοδομικού υλικού δεν επιτρέπει να διαπιστώσουμε αν πρόκειται για δύο παράλληλα τείχη ή ένα ενιαίο. Χρειάζεται επίσης περαιτέρω έρευνα για να διαπιστωθεί αν η υπερβολική συσσώρευση των πεσμένων λίθων σε ορισμένα σημεία του περιβόλου υποδηλώνει πύργους, όπως υποθέτουμε.

Ο καθαρισμός μας επέτρεψε επίσης να επιβεβαιώσουμε την ύπαρξη της ανατολικής πύλης και να εντοπίσουμε την ύπαρξη μιας δεύτερης στη βόρεια πλευρά.

Ανατολική πύλη. Μετά την απομάκρυνση χωμάτων που συσσωρεύτηκαν από διάνοιξη λάκκου για φύτευση ελιάς αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος και πλάτος η ανατολική πύλη. Ανοίγεται στο πάχος του τείχους και έχει μήκος 2,85 μ. και πλάτος 2 μ. στην εξωτερική πλευρά και 1,90 μ. στην εσωτερική.

Στην εξωτερική πλευρά βρέθηκε κατά χώραν, σπασμένο σε τέσσερα κομμάτια, το μαρμάρινο κατώφλι, το οποίο φέρει έντονα τα ίχνη από την ανά τους αιώνες τριβή των θυροφύλλων πάνω στο μάρμαρο. Η πύλη έκλεινε με δίφυλλη πόρτα, όπως φαίνεται από τους δύο κυκλικούς τόρμους των περιστροφικών αξόνων στα δύο άκρα του κατωφλιού και έναν μικρότερο, ορθογώνιας διατομής, στο μέσον. Στις δύο γωνίες του ανοίγματος, στην εξωτερική παρειά του τείχους, δημιουργούνται δύο εσοχές για την πάκτωση των δύο λαμπάδων. Στη βόρεια εσοχή εφαρμόζει τμήμα μαρμάρινου ογκόλιθου διαστ. 0,95x0,40 μ. σπασμένο στα δύο άκρα του, που βρέθηκε πεσμένο πάνω στο κατώφλι. Το κομμάτι αυτό συγκολλάται με δύο άλλα κομμάτια που περισυνελέγησαν από τα χώματα και έτσι αποκαθίσταται ο βόρειος λαμπάς, το ύψος του οποίου φθάνει τα 2,25 μ. Στη μία πλευρά του φέρει τρεις εγχάρακτους σταυρούς με διχαλωτές τις απολήξεις των κεραιών τους. Κάθετα στις οριζόντιες κεραίες των δύο από αυτούς διατάσσονται δύο γραμμές, των οποίων τα ελεύθερα άκρα σχηματίζουν το γράμμα *Λ* (Σχέδ. 2).

Στις δύο πλευρές του ανοίγματος και σε απόσταση 1,05 μ. από την εξωτερική πλευρά σχηματίζεται εγκοπή ορθογώνιας διατομής διαστ. 0,40x0,44 μ. Βρέθηκε επίσης τμήμα από το πλακόστρωτο δάπεδο του ανοίγματος πάνω στο οποίο εντοπίστηκαν ίχνη φωτιάς. Πεσμένη πάνω στο δάπεδο βρέθηκε ορθογώνια πλάκα διαστ. 1,38x0,62 μ. με λαξευμένο αυλάκι στην περίμετρό της και αυλάκι εκροής που καταλήγει σε συμφυή ημικυκλική λεκάνη, πιθανώς πατητήρι (Πίν. 143 γ). Οι πλευρές του ανοίγματος παρουσιάζουν επιμελημένη αργολιθοδομή. Χρησιμοποιούνται πέτρες μακρόστενες επί το πλείστον, τοποθετημένες σε οριζόντιες στρώσεις και συνδεόμενες με λασποκονίαμα· με ασβεστοκονίαμα επιχρίονται μόνο οι παρειές.

Βόρεια πύλη. Από τη βόρεια πύλη διακρίνεται καθαρά μόνο η μία πλευρά, χτισμένη με ανάλογο τρόπο. Βρέθηκε επίσης το κατώφλι της από γκριζόμαυρο μαρμαρόλιθο διαστ. 1,68x0,45 μ. που φέρει από δύο τόρμους, έναν ορθογώνιας διατομής και έναν κυκλικής στα δύο άκρα και ένα στο μέσο.

Μετά τον καθαρισμό ολοκληρώθηκε και η τοπογραφική αποτύπωση του χώρου που άρχισε το 1991 από την συνεργάτιδα της Γαλλικής Σχολής M. Wurch-Kozelj.

Λιμένας

Στη μεσαιωνική ακρόπολη του Λιμένα, που καταλαμ-

14. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 392-393.

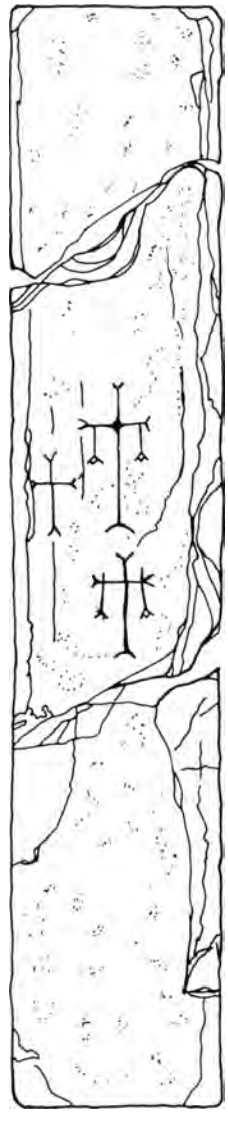

Σχέδ. 2. Θάσος. Μαριές. Ο βόρειος λαμπάς της ανατολικής πύλης.

βάνει το χώρο της αρχαίας ακρόπολης με το ιερό του Πυθίου Απόλλωνα, πραγματοποιήθηκε η εξέταση και ο καθαρισμός από την πυκνή και άφθονη βλάστηση των μεσαιωνικών τειχών σε τρεις τομείς:

Ι. Στο εσωτερικό της ακρόπολης καθαρίστηκαν τα ερείπια του ναϋδρίου και των δύο δεξαμενών, από τις οποίες η μία σώζεται ακέραιη και η δεύτερη αποσπασματικά, και άρχισε η αποτύπωσή τους.

ΙΙ. Ο καθαρισμός της δυτικής πλευράς της ακρόπολης, όπου εντοπίζονται και οι περισσότερες κατασκευές μεσαιωνικών χρόνων, μας επέτρεψε να διαπιστώσουμε τα εξής:

1. Οι μεσαιωνικές κατασκευές ενσωματώνουν όπου είναι δυνατόν τμήματα της αρχαίας ακρόπολης ή χτίζονται σε επαφή με αυτά. Η τοιχοδομία συνίσταται από επιμελημένη αργολιθοδομή. Χρησιμοποιούνται λίθοι αργοί και κατεργασμένοι αρχαίοι λίθοι μικρού κυρίως μεγέθους. Το κονίαμα που χρησιμοποιείται ως συνδετικό υλικό είναι υπόλευκο και περιέχει μικρά χαλίκια. Η παρένθεση πλίνθων στους αρμούς είναι ελάχιστη έως ανύπαρκτη. Χρήση πλίνθων γίνεται μόνο στο πλίνθινο κόσμημα της ανατολικής πλευράς του βόρειου πύργου της δυτικής πλευράς (Π1) (Πίν. 143 δ). Οι μεσαιωνικές κατασκευές της πλευράς αυτής με βάση την τοιχοποιία τους φαίνεται ότι ανήκουν σε μία οικοδομική φάση.

2. Στη δυτική πλευρά ανοίγεται πυλίδα πλ. 1,15 μ. με δύο μαρμάρινα κατώφλια, της οποίας η αρχική φάση ανάγεται στην αρχαιότητα. Στην πρώτη φάση ανήκει το εσωτερικό μαρμάρινο κατώφλι, η βόρεια μαρμάρινη παραστάδα καθώς και το τμήμα της τοιχοποιίας της νότιας πλευράς, το χτισμένο με μεγάλους μαρμάρινους γωνιόλιθους τοποθετημένους κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας. Στη βυζαντινή εποχή τμήμα του τείχους εκατέρωθεν της πυλίδας «επενδύθηκε» με νέα τοιχοποιία ενισχύοντας έτσι το πάχος του τείχους και διαπλατύνοντας την είσοδο προς Δ., στο εξωτερικό άνοιγμα της οποίας τοποθετήθηκε δεύτερο μαρμάρινο κατώφλι. Μεταξύ των δύο τοιχοποιιών υπάρχει αρμός σύνδεσης που αντιστοιχεί στο εσωτερικό κατώφλι.

3. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της οχύρωσης υπάρχει προτείχισμα. Ο χώρος μεταξύ αυτού και του δυτικού τείχους της ακρόπολης καταλαμβάνεται από κτίσματα, όπως υποδηλώνουν οι λιθοσωροί.

4. Οι δύο μεσαιωνικοί πύργοι της δυτικής πλευράς (Π1-Π2) είναι χτισμένοι στη θέση αρχαίων πύργων. Ο Π1 είναι μικρότερων διαστάσεων. Η βόρεια πλευρά του είναι χτισμένη σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του αρχαίου πύργου, ενώ τη δυτική πλευρά είναι κατεστραμμένη μέχρι τα θεμέλιά του.

ΙΙΙ. Στον αυχένα που συνδέει την κορυφή της ακρόπολης με την κορυφή όπου το ιερό της Αθηνάς ο καθαρισμός μας επέτρεψε να εντοπίσουμε την ύπαρξη οικιών από το μεσαιωνικό οικισμό που εκτεινόταν στο χώρο αυτό. Εντοπίστηκαν έξι ορθογώνιοι χώροι σε μεσοτοιχία μεταξύ τους. Ως ανατολικός τοίχος όλων των χώρων χρησιμεύει το αρχαίο τείχος. Ένας από τους χώρους αυτούς διαμορφώνεται εντός του βράχου, τα τοιχώματα του οποίου αποτελούν τη βόρεια και τη

δυτική πλευρά του. Δύο μικρές εσοχές ανοίγονται εντός του βράχου.

ΣΤ. ΔΑΔΑΚΗ - CHR. GIROS

Θεολόγος

Κατά τη διάρκεια των εργασιών για εγκατάσταση αγωγού ύδρευσης στην κοιλάδα Θεολόγου, ανάμεσα στο χείμαρρο που διαρρέει την κοιλάδα και τον ασφαλτόδρομο Ποτού-Θεολόγου, ήλθαν στο φως ερείπια ναϋδρίου. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε η ημικυκλική αψίδα ναϋδρίου, μονόλιθος κιονίσκος που χρησίμευε ως βάση Αγίας Τράπεζας και μαρμάρινη πλάκα, πιθανώς η Αγία Τράπεζα. Μέσα στην πυκνή βλάστηση διακρίνεται ο νότιος τοίχος, που σώζεται σε ύψος 1 μ. περίπου. Είναι χτισμένος με μακρόστενες πέτρες σε επιμελημένη αργολιθοδομή. Είναι πιθανόν ότι και ο βόρειος τοίχος σωζόταν σε αυτό το ύψος, αλλά με τις εργασίες καταστράφηκε ολοσχερώς. Στα δυτικά του ναϋδρίου διακρίνεται και άλλος τοίχος χτισμένος με ανάλογη επιμελημένη αργολιθοδομή που γωνιάζει προς Ν. και φέρει κατά διαστήματα αντηρίδες. Δεν είναι ξεκάθαρο αν πρόκειται για πρόσκτισμα ή περίβολο, διότι η βλάστηση είναι πυκνή. Βόρεια του ναϋδρίου μέσα στους θάμνους διακρίνονται και άλλοι τοίχοι χτισμένοι με αργολιθοδομή και κονίαμα, ενώ στην επιφάνεια του εδάφους υπάρχει διάσπαρτη αβαφής κεραμική.

Η περιοχή φέρει το τοπωνύμιο Άγιοι Θεόδωροι. Μετόχιο των Αγίων Θεοδώρων αναφέρεται σε έγγραφα της Μονής Φιλοθέου σχετικά με την περιοχή Θεολόγου Θάσου, ο περιορισμός του οποίου μοιάζει με τα τοπογραφικά σημεία της περιοχής[15]. Εξάλλου, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων Θεολόγου, η γύρω περιοχή ήταν αγιορείτικο μετόχιο, το οποίο απαλλοτριώθηκε το 1930. Δεν είναι απίθανο λοιπόν το ναϋδριο και τα προσκτίσματα να ανήκουν στο μετόχιο των Αγίων Θεοδώρων της Μονής Φιλοθέου.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Κοκκινόγεια

Εκκλησία των Ταξιαρχών

Η εκκλησία των Ταξιαρχών Κοκκινογείων Δράμας είναι μονόχωρη, χαμηλή, με γυναικωνίτη, διαστ. 15,30x6,05 μ., που καταλήγει σε αψίδα κυκλική. Καλύπτεται με δίριχτη στέγη που έχει τριγωνικές αποτμήσεις στις στενές πλευρές. Εντοιχισμένη πλάκα με επιγραφή δυτικά της νότιας εισόδου μας πληροφορεί ότι η εκκλησία χτίστηκε τον Οκτώβριο του 1820. Εξωτερικά υπάρχει χαγιάτι στη δυτική και σε τμήμα της νότιας πλευράς. Το στοιχείο αυτό χαρακτηρίζει όλους σχεδόν τους ναούς του 18ου-19ου αι. του ευρύτερου μακεδονικού χώρου.

Εσωτερικά η εκκλησία ήταν τοιχογραφημένη, αλλά στα νεότερα χρόνια καλύφθηκε με ασβεστόχρωμα. Το τέμπλο είναι απλό ξύλινο με δεσποτικές εικόνες του Χριστού Παντοκράτορος, της Παναγίας Οδηγήτριας και του Ιωάννη Προδρόμου του 1820 και άλλες του τέλους του αιώνα.

Άλλες εικόνες, κυρίως τρίπτυχα και προσκύνησης 17ου-18ου αι., φυλάσσονται στο Ιερό Βήμα.

Στο προαύλιο του ναού βρίσκονται διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη που ίσως προέρχονται από κάποιο αρχαιότερο κτίσμα. Από αυτά ξεχωρίζει απότμημα κίονα, μήκ. 1,50 μ., που φέρει στην επιφάνειά του χαρακτό σταυρό και πάνω την επιγραφή *ΥΠΕΡΕΥΧΗC/ ΙΩΑΝΗ(;)*. Ο σταυρός φέρει κάτω από τις οριζόντιες κεραίες το Α Ω, αλλά αντίστροφα. Δίπλα ακριβώς από αυτόν βρίσκεται δεύτερος κίονας αποκομμένος, 2,5 μ., με τόρμο στη μία άκρη και δύο εγκοπές στον κορμό. Οι κίονες χρονολογούνται στα πρώιμα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Στον υπόλοιπο αύλειο χώρο υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, τμήματα από καλυπτήριες πλάκες τάφων, που ίσως ανήκουν σε παλαιοχριστιανική βασιλική, της οποίας η παρουσία πιθανολογείται κάτω από την υπάρχουσα εκκλησία, σύμφωνα και με τις μαρτυρίες κατοίκων του χωριού. Το λιθόκτιστο καμπαναριό του ναού χρονολογείται στα 1886.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Κερκίνη

Μονή Αγίου Γεωργίου

Η μονή Αγίου Γεωργίου είναι χτισμένη σε κορυφή χαμηλού λόφου, στη βάση του οποίου απλώνεται ο οικισμός Μοναστηράκι της Κοινότητας Κερκίνης του Νομού Σερρών. Από τη μονή σώζεται σήμερα σε καλή κατάσταση το καθολικό. Ο ναός είναι τρίκλιτη θολωτή βασιλική με τρούλο και ημικυκλική αψίδα στα ανατο-

15. Viz. Vrem. 29 (1913), no V, σ. 17.

λικά. Νεότερο ανοιχτό προστώο σε σχήμα Γ περιβάλλει το ναό από τα νότια και τα δυτικά (Πίν. 144 α).

Εσωτερικά ο ναός χωρίζεται σε τρία κλίτη με δύο κιονοστοιχίες από πέντε κίονες οκταγωνικής διατομής και κατασκευασμένους από πωρόλιθο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στέγαση του ναού. Το μεσαίο κλίτος στεγάζεται από τον τρούλο και τέσσερις καμάρες, οι οποίες βαίνουν εγκάρσια ως προς τον κατά μήκος άξονα του ναού και ενισχύονται από σφενδόνια. Τα πλάγια κλίτη καλύπτονται με σταυροθόλια. Ενιαία δικλινής κεραμοσκεπής στέγη καλύπτει όλους τους θόλους εκτός από τον τρούλο.

Το τέμπλο που χωρίζει τον κυρίως ναό από το Ιερό Βήμα είναι ξυλόγλυπτο και φέρει εικόνες του 19ου αι. Τα παράθυρα, από τέσσερα στο βόρειο και το νότιο τοίχο, ανοίγονται ψηλά και εξωτερικά διακοσμούνται με οξυκόρυφα πλαίσια σε ελαφρά υποχώρηση, κατασκευασμένα από γρανιτόπετρα. Μαρμάρινο περιθύρωμα καλής τέχνης φέρουν και οι δύο είσοδοι που ανοίγονται, η μία στο νότιο και η άλλη στο δυτικό τοίχο.

Ο ναός εξωτερικά είναι ασβεστοεπιχρισμένος. Από την αρχική του τοιχοποιία διακρίνονται μόνο οι ακμές, οι οποίες τονίζονται με γωνιόλιθους από γρανιτόπετρα. Τοιχογραφικός διάκοσμος σώζεται στο βόρειο και το δυτικό τοίχο του ναού. Το δυτικό τοίχο καταλαμβάνει η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, ενώ στο βόρειο τοίχο εικονίζονται ο αρχάγγελος Μιχαήλ και διάφοροι ολόσωμοι άγιοι εκατέρωθεν αυτού.

Γραπτή επιγραφή χρονολογεί τις τοιχογραφίες στα 1858. Σύμφωνα με γέροντα κάτοικο στο δυτικό τοίχο του ναού υπάρχει μαρμάρινη πλάκα με τη χρονολογία 1827, που καλύφθηκε από τη στέγη του προστώου.

Γενικά η θέση του ναού σε περίοπτο σημείο, η πολυπλοκότητα της κάτοψής του και τα επιμέρους μορφολογικά στοιχεία προσδίδουν κάποια μεγαλοπρέπεια στο μνημείο και το κατατάσσουν στα πιο αξιόλογα δείγματα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής του 19ου αι. για το Νομό Σερρών.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μαρώνεια

Σε μικρή απόσταση από το Maron Beach Hotel και δίπλα στο δρόμο Μαρώνειας-Πλατανίτη υπάρχει χαμηλή τούμπα, όπου εντοπίστηκαν ερείπια ναού. Η αψίδα του Ιερού είναι ευδιάκριτη μέσα στην πυκνή βλάστηση της τούμπας.

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Καβάλα

Παναγία, οδός Θεοδώρου Πουλίδου, μεταξύ αριθ. 11 και 15 (οικόπεδο ιδιοκτησίας Δήμου Καβάλας)

Σωστική ανασκαφική έρευνα διεξήχθη σε οικόπεδο ιδιοκτησίας του Δήμου Καβάλας, το οποίο επρόκειτο να διαμορφωθεί σε παιδική χαρά. Το οικόπεδο βρίσκεται έξω από το βυζαντινό περίβολο και επομένως έξω από τα όρια της βυζαντινής Χριστουπόλεως[16]. Προηγήθηκαν εργασίες αποχωμάτωσης με μηχανικό εκσκαφέα, επειδή ο χώρος ήταν γεμάτος από άχρηστα οικοδομικά υλικά και λείψανα τοίχων νεότερων οικιών. Ακολούθως ανοίχτηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου δοκιμαστική τομή 4,40x3 μ., της οποίας η επίχωση – μπάζα, οστά ζώων, κεραμική μεταβυζαντινών χρόνων – αφαιρέθηκε μέχρι το φυσικό βράχο, σε βάθος ±1,60 μ. Δεν παρατηρήθηκε κανονική στρωματογραφία. Στη βορειοδυτική γωνία της τομής και μέχρι βάθ. ±1,70 μ. καθαρίστηκε μακρόστενο κοίλωμα 1,70x0,50x0,28 μ., που περιείχε πλήθος οστών και βυζαντινό νόμισμα (ανώνυμος φόλλις ομάδας Α1, χρονολογία κοπής 970-976, ταύτιση Ν. Ζήκου). Η κεραμική που περισυνελέγη από την τομή είναι χονδροειδής (άβαφα και ακόσμητα χρηστικά αγγεία) και εφυαλωμένη. Καλύπτει χρονικά τους παλαιοχριστιανικούς αιώνες (Πίν. 144 β), τους υστεροβυζαντινούς (Πίν. 144 γ) και την περίοδο της Τουρκοκρατίας (Πίν. 144 δ), από το 16ο μέχρι το 19ο αι.

Παναγία, πλατεία Μεχμέτ-Αλή (οικόπεδο παλαιού Νοσοκομείου)

Συστηματική ανασκαφή διεξήχθη σε οικόπεδο απαλλοτριωμένο από το ΥΠΠΟ (πρώην ιδιοκτησίας αφών Παράσχου), το οποίο βρίσκεται σε περίοπτη θέση της συνοικίας Παναγία: δεσπόζει πάνω από το εμπορικό

16. Απέχει λίγες δεκάδες μέτρα από το σημείο όπου ανοιγόταν η κύρια πύλη του κάστρου και άρχιζε ο νέος οχυρωματικός περίβολος της επέκτασης της πόλης κατά την Τουρκοκρατία. Βλ. ΑΕ 1936, σ. 3 κ.ε., εικ. 2. Κ. Χιόνης, Ιστορία της Καβάλας, Καβάλα 1968, σ. 103.

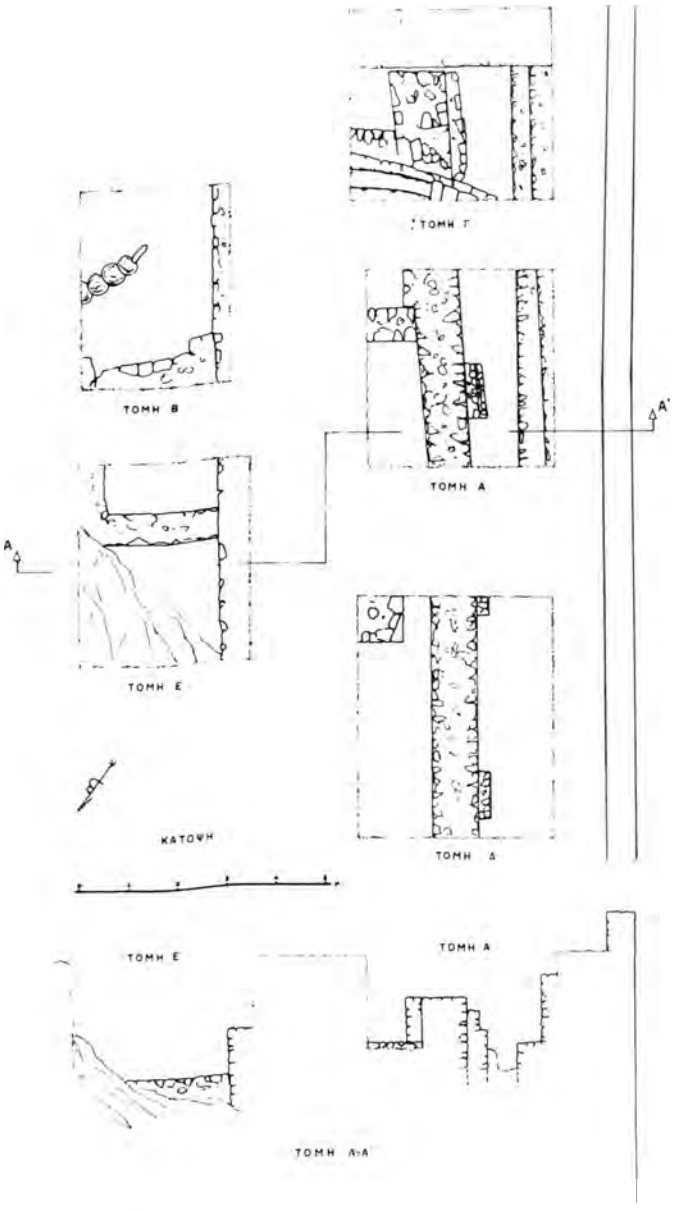

Σχέδ. 3. Καβάλα, Παναγία. Ανασκαφή οικοπέδου παλαιού Νοσοκομείου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

λιμάνι της Καβάλας και η δυτική πλευρά του συμπίπτει με τον παράλιο μεσαιωνικό περίβολο της Παναγίας[17].

17. Βλ. ΑΕ, ό.π., εικ. 2. Το οικόπεδο βρίσκεται κοντά στο Ιερό της Παρθένου, κάτω από την πλατεία του Μεχμέτ-Αλή και είναι από τους ελάχιστους χώρους που έμειναν αδόμητοι στο εσωτερικό της αρχαίας Νεαπόλεως και της βυζαντινής Χριστουπόλεως.

Η ανασκαφή διεξάγεται με σκοπό να αποκαλυφθούν τυχόν υπάρχοντα αρχαία ή βυζαντινά κτίσματα και ακολούθως να διαμορφωθεί κατάλληλα ο χώρος.

Οι εργασίες περιορίστηκαν στο δυτικό τομέα του οικοπέδου, όπου το πεδίο είναι αρκετά ομαλό και ελεύθερο από τα οικοδομικά λείψανα του παλαιού Νοσοκομείου της πόλης. Ανοίχτηκαν συνολικά πέντε τομές, οι Α, Β, Γ, Δ, Ε, με διαστάσεις κυμαινόμενες από 3Χ4 μ. έως 4Χ4 μ. (Σχέδ. 3). Σε όλες αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχαρίων μεταβυζαντινής εποχής, ενώ στη Β και στην Ε φάνηκε ο φυσικός βράχος σε βάθος ±3 μ. και ±2 μ. αντίστοιχα. Στις τομές Α, Δ, Γ αποκαλύφθηκε τοίχος, με κατεύθυνση Β.-Ν., παράλληλος με το τείχος, χτισμένος με ακανόνιστες χοντροπελεκημένες πέτρες, κομμάτια κεραμίδων και λασπόχωμα ως συνδετικό υλικό (Πίν. 144 ε). Το πλάτος του είναι 1 μ., απέχει περίπου 1,50 μ. από την ανατολική παρειά του περιδρόμου του τείχους και παρουσιάζει εκατέρωθεν κατά διαστήματα ορθογώνιες κτιστές προεξοχές (παραστάδες;). Ενδεχομένως ο τοίχος αυτός μπορεί να θεωρηθεί βυζαντινός, υπόθεση που δεν είναι δυνατόν όμως να επαληθευτεί από τη στρωματογραφία: και στις πέντε τομές τα στρώματα ήταν πολύ ταραγμένα. Η άφθονη κεραμική μπορεί να χρονολογηθεί από τα αρχαϊκά μέχρι και τα όψιμα μεταβυζαντινά χρόνια. Η ελληνιστική και η μεταβυζαντινή εποχή εκπροσωπούνται με πολυάριθμες ομάδες οστράκων, ενώ δεν λείπουν παλαιοχριστιανικά και υστεροβυζαντινά όστρακα (Πίν. 145 α).

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

Παράδεισος Νέστου-Αρχαία Τόπειρος

Την άνοιξη του 1992 η 2η ΔΕΚΕ Καβάλας άρχισε εργασίες οδικής παράκαμψης του οικισμού του Παραδείσου Νέστου, όπου βρίσκονται τα ερείπια αρχαίου και βυζαντινού οικισμού. Πρόκειται για την Τόπειρο, οικισμό που ιδρύθηκε μάλλον κατά τον 1ο αι. μ.Χ., καταστράφηκε και εγκαταλείφθηκε κατά τον 6ο, αναβίωσε κατά το 10ο περίπου και εγκαταλείφθηκε οριστικά κατά το 14ο αι. Ιδρυμένη στο σημείο όπου η Via Egnatia διασταυρωνόταν με το Νέστο Ποταμό και όπου πραγματοποιήθηκαν όλες οι γνωστές ζεύξεις του ποταμού, ήταν περιορισμένη σε έκταση αλλά είχε εξαιρετική στρατηγική σημασία. Θέση γνωστή στη βιβλιογραφία ήδη από το 1937, ανασκάπτεται μέχρι σήμερα αποσπασματικά και περιστασιακά. Σωστική ήταν και η φετινή έρευνα, που χρηματοδοτήθηκε από το ΥΠΕΧΩΔΕ.

Η μελέτη της παράκαμψης του σύγχρονου οικισμού προέβλεπε χάραξη νέας οδού, η οποία κατ' ανάγκην διέρχεται έξω από τα τείχη της Τοπείρου αλλά πολύ κοντά σε αυτά. Η σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε είχε σκοπό να αποκαλύψει ερείπια κτιρίων που ενδεχομένως υπήρχαν κάτω από την πορεία της νέας οδού και να διατηρήσει κάτω από γεφυρώσεις όσα από αυτά θα κρίνονταν αξιόλογα.

Η έρευνα αποκάλυψε: 1) τμήμα του υδραγωγείου της πόλης, 2) τμήματα της οχύρωσης της πόλης, και 3) τμήματα κοσμικών κτιρίων εκτός των τειχών.

Το υδραγωγείο είναι πιθανώς έργο των χρόνων των Αντωνίνων, περιόδου κατά την οποία αναβαθμίστηκε η πόλη· πρόκειται για τοιχοποιία, η οποία ακολουθεί σχεδόν ευθύγραμμη πορεία, δεν έχει ιδιαίτερα μεγάλο ύψος και στο πάχος της ανοίγονται κατά διαστήματα τόξα σε μία σειρά. Κατά τα τέλη της παλαιοχριστιανικής περιόδου το υδραγωγείο ήταν καταχωμένο μέχρι το ύψος του κλειδιού των τόξων· δεν αποκλείεται ο αγωγός να λειτουργούσε και κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι η πιθανή θέση της πηγής. Καθώς η πόλη είναι χτισμένη δίπλα στο Νέστο, σε μια περιοχή όπου αναβλύζουν άφθονα πηγαία ύδατα, θα περίμενε κανείς ο οικισμός να υδρεύεται από το ποτάμι ή τις γειτονικές προς αυτό παραποτάμιες πηγές. Αντιθέτως η πορεία του υδραγωγείου δείχνει ότι η πηγή βρισκόταν κάπως μακριά από τον οικισμό, στα υψώματα δυτικώς αυτού. Υποθέτω ότι ο κύριος λόγος ήταν η διασφάλιση του έργου: το υδραγωγείο χτίστηκε σε έδαφος στερεότερο από τις όχθες του Νέστου και πολύ λιγότερο απειλούμενο από τις πλημμύρες του.

Τα αποκαλυφθέντα τμήματα της οχύρωσης (Πίν. 145 β-γ) της πόλης επιβεβαίωσαν παλαιότερες σχετικές υποθέσεις και συμπλήρωσαν την αποσπασματική εικόνα της οχύρωσης: τώρα είναι με ακρίβεια γνωστή η πορεία των τειχών κατά τα 2/3 περίπου. Ο καθαρισμός των τειχών έδωσε επίσης μια πληρέστερη εικόνα των φάσεων της οχύρωσης. Ο οικισμός οχυρώθηκε κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας – πιθανώς – για πρώτη φορά. Ο Ιουστινιανός, σύμφωνα με τις πηγές, πραγματοποίησε μια εκτεταμένη επέμβαση στην οχύρωση και αμέσως μετά, κατά το β΄ μισό του 6ου αι., πραγματοποιήθηκαν περιορισμένες επισκευές. Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 6ου αι. ή τις πρώτες του 7ου αι. διαπιστώνεται μια καταστροφή και στη συνέχεια νέες επισκευές εκτελέστηκαν κατά τους μέσους βυζαντινούς αιώνες. Η τελευταία επισκευή της οχύρωσης έγινε μάλλον κατά τους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Στις ερευνητικές τομές στα δυτικά του οχυρωμένου οικισμού δεν βρέθηκαν κτίσματα. Αντίθετα, κτίσματα βρέθηκαν στα βόρεια έξω από τα τείχη (Σχέδ. 4). Ερευνήθηκαν τμήματα δύο κοσμικών κτιρίων. Το πρώτο έχει πλάτος 6,80 μ. και ερευνήθηκε σε μήκος 7,80 μ. Αποτελείται από δύο τουλάχιστον διαμερίσματα, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με είσοδο και είναι χτισμένο με πέτρες, πλίνθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Διαπιστώθηκε ότι έχει τρεις οικοδομικές φάσεις του 4ου-6ου αι., ότι καταχώθηκε κατά τον 6ο αι. και ότι έκτοτε δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ ξανά. Το δεύτερο κτίριο αποτελείται από δύο παράγωνα διαμερίσματα, χτισμένα με πέτρες και λάσπη, πλην του βόρειου τοίχου, που έχει συνδετικό ασβεστοκονίαμα, με εσωτερικές διαστάσεις 5x4,30 μ. και 4x4,30 μ. Εδώ επισημαίνονται δύο φάσεις. Χτίστηκε πιθανώς κατά τον 5ο ή τον 6ο αι., καταστράφηκε κατά το β΄ μισό του 6ου αι. και στη συνέχεια καταχώθηκε. Δύο αγωγοί βρέθηκαν δίπλα στο πρώτο κτίριο· ο ένας είναι κτιστός με πέτρες και συνδετικό ασβεστοκονίαμα και καλυμμένος με σχιστόπλακες, ο άλλος διαμορφώνεται με πλατιές πέτρες τοποθετημένες όρθιες και είναι ακάλυπτος. Ανάμεσα στα δύο κτίρια βρέθηκε τοίχος, ο οποίος είναι πιθανώς περίβολος του πρώτου κτιρίου.

Ο χώρος έπαυσε να χρησιμοποιείται μετά το τέλος της αρχαιότητας. Μετά την οριστική εγκατάλειψη η περιοχή πλημμυρίστηκε επανειλημμένως από το Νέστο, όπως δείχνουν οι παχιές αποθέσεις καθαρής άμμου, χωρίς οι κάτοικοι του παρακείμενου οχυρωμένου οικισμού να ενδιαφερθούν για την αξιοποίησή του.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Ακρόπολη

Στη βυζαντινή ακρόπολη των Σερρών διενεργήθηκε μικρή ανασκαφική έρευνα με σκοπό τη διαπίστωση της ύπαρξης φάσης πιθανής παλαιότερης της βυζαντινής εποχής[18].

18. Για την οχύρωση των Σερρών βλ. BZ 3 (1894), σ. 225-329. Α. Ξυγγόπουλος, Έρευναι εις τα βυζαντινά μνημεία των Σερρών, Θεσσαλονίκη 1965. Αν και γενικά επικρατεί η άποψη ότι η βυζαντινή ακρόπολη ιδρύθηκε στη θέση της αρχαίας ακρόπολης, εντούτοις ορατά λείψανα δεν υφίστανται. Οι μόνες πληροφορίες για ανεύρεση αντικειμένων παλαιότερων των βυζαντινών χρόνων είναι η μαρτυρία του Γ. Μπακαλάκη για ανεύρεση οστράκων κλασικών χρόνων (Μακεδονικό

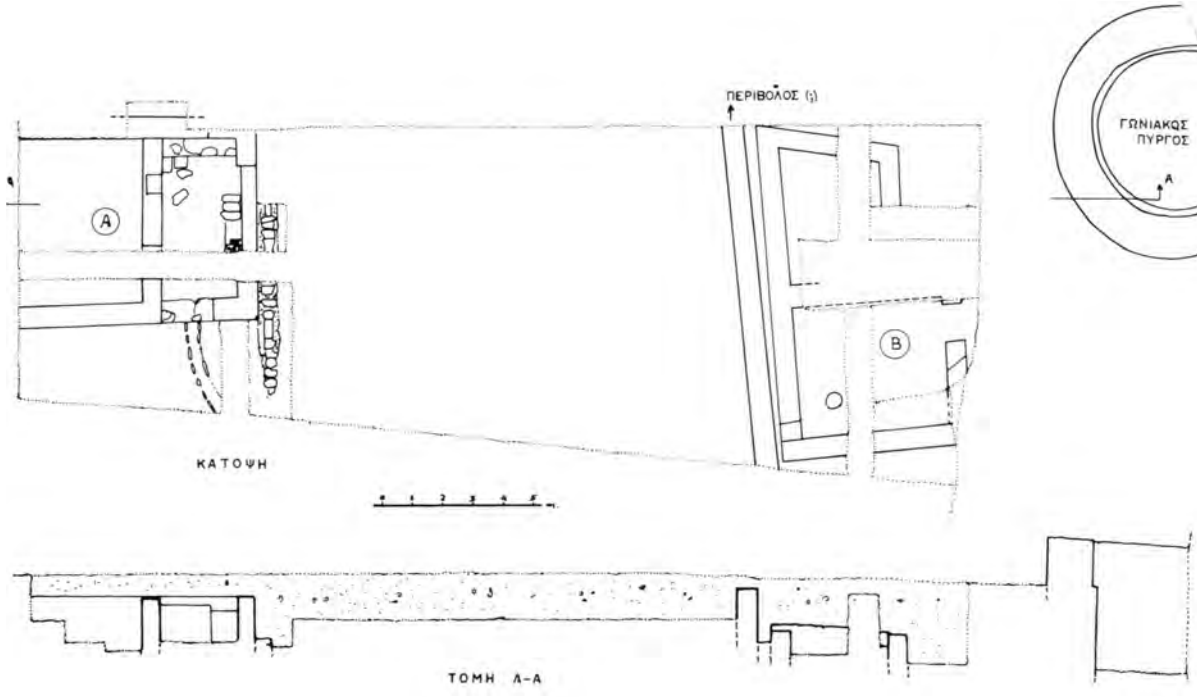

Σχέδ. 4. Παράδεισος Νέστου. Κοσμικά κτίρια. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

Η έρευνα περιορίστηκε στην εξωτερική νότια πλευρά του Πύργου του Ορέστη, στη νοτιοανατολική γωνία του οποίου διακρίνεται τμήμα τοιχοποιίας από λαξευτούς πωρόλιθους τοποθετημένους σε δόμους κατά το ισόδομο σύστημα[19]. Η τοιχοποιία αυτή θεωρείται ότι ανήκει σε βάση πύργου κλασικών χρόνων που ενσωματώθηκε στον Πύργο του Ορέστη.

Με την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι η τοιχοποιία αυτή ανήκει σε κατασκευή από μια πρωιμότερη βυζαντινή φάση της οχύρωσης στο σημείο αυτό. Συγκεκριμένα με την αποκάλυψη της τοιχοποιίας σε ύψος 3,50 μ. διαπιστώθηκε ότι οι δόμοι αποτελούν τη συνέχεια τοιχοποιίας από αργολιθοδομή. Η αργολιθοδομή, που αποκαλύφθηκε σε ύψος 1 μ. αποτελείται από κροκάλες, το κύριο υλικό δομής του συνόλου της οχύρωσης, και ισχυρό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στη συνέχεια ακολουθούν τέσσερις δόμοι με λαξευτούς πωρόλιθους, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με κονίαμα. Ανάμεσα στα κενά των αρμών ενσφηνώνονται μικρές πέτρες (Πίν. 145 δ). Το πλάτος του τοίχου δεν αποκαλύφθηκε και έτσι δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε αν οι λαξευτοί πωρόλιθοι αποτελούν επένδυση πυρήνα από αργολιθοδομή ή απλά αντικατέστησαν λίθους στο συγκεκριμένο σημείο.

Πρόβλημα επίσης είναι και η εξακρίβωση του μήκους του τοίχου, διότι το δυτικό του άκρο έχει ενσωματωθεί στην κατασκευή του Πύργου του Ορέστη. Όσον αφορά το είδος της κατασκευής στην οποία ανήκει ο τοίχος, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι πρόκειται για πύργο που θα προϋπήρχε του Πύργου του Ορέστη στο σημείο αυτό. Η μικρή σε έκταση και χρονική διάρκεια ανασκαφή δεν επιτρέπει προς το παρόν τη διατύπωση παρατηρήσεων σχετικών με τη σχέση των δύο πύργων.

Εξωτερικά του πύργου διαπιστώθηκε μια φάση κατοίκησης. Τοίχοι πρόχειρα χτισμένοι, χωρίς κονίαμα ως συνδετικό υλικό και θεμελιωμένοι πάνω σε στρώμα μπάζων που προέρχονται από την καταστροφή του πύργου, οριοθετούν μικρούς χώρους σε επαφή με τη νότια πλευρά του πύργου. Το δάπεδο των χώρων αυτών είναι από πατημένο χώμα και βρίσκονται σε διαφορετικά επίπεδα. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν από τους χώρους αυτούς προέρχονται από άβαφα κυρίως αγγεία.

Ημερολόγιο 1957, σ. 257) και η ανεύρεση τάφου και θεμελίων κτιρίου, τα οποία θεωρήθηκαν ότι ανήκουν στην αρχαϊκή εποχή, αλλά δεν ερευνήθηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Βλ. Ν.Ζ. Νικολάου, Σκαπανείς της ιστοριογραφίας και προβλήματα της ιστορίας των Σερρών, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 30-31.

19. Α. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 6.

Η φάση αυτή χρονολογικά τοποθετείται μετά την καταστροφή του τείχους, πιθανώς μετά την άλωση της πόλης από τους Οθωμανούς το 1383.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

Παλαιά Μητρόπολη Σερρών (Άγιοι Θεόδωροι)

Κατά τη διάρκεια εργασιών για τη στεγανοποίηση της Παλαιάς Μητρόπολης Σερρών, με σκοπό την επαναλειτουργία της, το Μάρτιο του 1992, αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι στο βόρειο και το νότιο κλίτος του ναού αντίστοιχα, κοντά στο Ιερό Βήμα και κάτω από το δάπεδο του ναού. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε σε ορισμένα σημεία κάτω από το δάπεδο αποκάλυψε τα ακόλουθα:

Βόρειο κλίτος. Ο τάφος που αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,80 μ. κάτω από την επιφάνεια του δαπέδου ήταν κτιστός κιβωτιόσχημος με πωρόλιθο και είχε το σκελετό του νεκρού έξω από τα τοιχώματα. Η έρευνά του δεν ολοκληρώθηκε λόγω της ύπαρξης μεγάλης ποσότητας νερών (Σχέδ. 5).

Νότιο κλίτος. Ο τάφος βρισκόταν σε βάθος 0,80 μ. από το δάπεδο, κτιστός, καμαροσκεπής, από πλίνθους και πωρόλιθους, με κτιστή κόγχη στη δυτική του απόληξη. Ήταν σε καλή κατάσταση διατήρησης με διαστάσεις 2,21x0,69x0,88-1,08 μ. και στο μέσο της καλυπτήριας πλάκας του έφερε άνοιγμα διαστ. 0,95x0,50 μ. για την προσφορά των χοών. Στην επιφάνεια του βάθους ήταν τοποθετημένες παράλληλες κτιστές ράβδοι που χρησίμευαν για τη διήθηση των υγρών του νεκρού. Μέσα στον τάφο υπήρχαν καμένα λείψανα οστών και διάσπαρτα όστρακα απλά, αβαφή, με ραβδώσεις, από διάφορα μέρη αγγείων. Νομίσματα δεν περισυνελέγησαν. Σε επαφή με τον τάφο και από Α. και Β. αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου αποτελούμενο από σειρά πλίνθων και κονιάματος, με αργολιθοδομή στο κατώτερο μέρος. Προς Β. του τάφου ήλθε στο φως η αρχή τόξου που αποτελούσε ίσως την οροφή κάποιου άλλου τάφου κατεστραμμένου (Σχέδ. 5).

Ιερό Βήμα. Η ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε κάτω από το χώρο που καταλάμβανε η Αγία Τράπεζα αποκάλυψε την παλαιά πλακόστρωση της βασιλικής του 11ου-12ου αι. και κάτω ακριβώς από αυτήν, στον άξονα ακριβώς του ναού, τάφο που θα αποτελούσε προφανώς το εγκαίνιο της εκκλησίας. Πάνω στον τάφο πατούσε ως καλυπτήρια πλάκα επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου κόγχης, ίσως δίλοβου, του Ιερού Βήματος, που είχε στη μία στενή πλευρά ανάγλυφο ρόδακα, χρονολογημένο στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Ο τάφος εδώ ήταν ορθογώνιος, κιβωτιόσχημος, χωρισμένος σε δύο μέρη με μία μαρμάρινη πλάκα ανάμεσα στα τοιχώματα. Η πλάκα αυτή τοποθετήθηκε αργότερα για τη μεταφορά των καθαγιασμένων λειψάνων στον επάνω ελεύθερο χώρο, εξαιτίας της παρουσίας των νερών (Σχέδ. 6). Κατά την πορεία της έρευνας διαπιστώθηκε ότι οι βαθμίδες του συνθρόνου ήταν τρεις, ταυτιζόμενες με τον αριθμό που αναφέρει και ο Α. Ορλάνδος[20]. Αυτές συνεχίζονταν κυκλικά γύρω από την αψίδα του Ιερού Βήματος, και στον άξονα του ανατολικού τοίχου ήταν χτισμένος ο επισκοπικός θρόνος. Η κεραμική που περισυνελέγη από το χώρο αυτό ήταν κυρίως απλή, άβαφη με ή χωρίς ραβδώσεις, χρονολογημένη από τα ρωμαϊκά-υστερορωμαϊκά έως και τα μεσοβυζαντινά χρόνια. Από τα δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας μπορούμε να υποθέσουμε ότι η βασιλική που αναστήλωσε ο Α. Ορλάνδος τα χρόνια 1938-1952[21] είχε χτιστεί σε διάφορες φάσεις για τις οποίες λόγω έλλειψης στοιχείων αδυνατούμε να καταλήξουμε σε ασφαλή χρονολογικά συμπεράσματα. Δεν υπάρχουν ενδείξεις και ευρήματα που να σχετίζονται με την κρατούσα άποψη πως η Παλαιά Μητρόπολη των Σερρών χτίστηκε πάνω στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής χρονολογημένης τον 6ο αι. μ.Χ.

Δέλτα Στρυμόνος, κοντά στην Αμφίπολη

Ανασκαφή βυζαντινού ναού

Ανασκαφή που έγινε τον Αύγουστο του 1992 σε κοινοτικό χώρο της Αμφίπολης λίγο μετά τη διασταύρωση της παλαιάς εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Καβάλας με το δρόμο Δράμας-Αμφίπολης αποκάλυψε βυζαντινό μονόχωρο ναό, χτισμένο με μεγάλους δόμους από πωρόλιθο και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (spolia) προερχόμενα από κτίρια της αρχαίας Αμφίπολης (Πίν. 145 ε).

Ο αποκαλυφθείς ναός σώζεται σε ύψος 0,70-1 μ. περίπου και έχει μήκος 11,40-11,60 μ., πλάτος 8 μ. στα δυτικά και 7,90 μ. περίπου στα ανατολικά. Το σχήμα του είναι ελαφρώς ορθογώνιο και καταλήγει προς Α. στις κόγχες του Ιερού Βήματος (διαμ. 1,34 μ.), της Πρόθεσης (διαμ. 1,20 μ.) και του Διακονικού (διαμ. 1,30 μ.).

Στο εσωτερικό του ναού σώζονται τα θεμέλια τεσσάρων πεσσών, από τους οποίους διατηρούνται σε καλύ-

20. Α. Ορλάνδος, Η Μητρόπολις των Σερρών, ΑΒΜΕ Ε΄ (1939-1940), σ. 160.

21. Ό.π., σ. 153-166, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

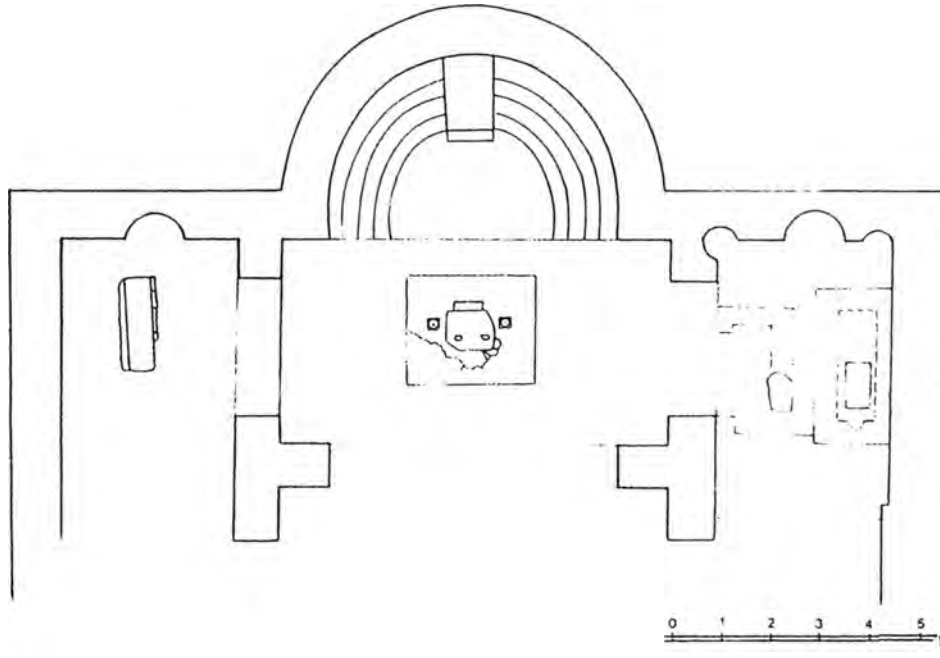

Σχέδ. 5. Σέρρες. Παλαιά Μητρόπολη. Α΄φάση. Κάτοψη της ανασκαφής.

τερη κατάσταση οι δύο ανατολικοί, ενώ οι υπόλοιποι της δυτικής πλευράς συμπιέστηκαν ως προς το σχήμα τους, προφανώς από τα εκσκαφικά μηχανήματα που είχαν χρησιμοποιηθεί παλαιότερα στο χώρο αυτό. Από το δυτικό τοίχο εκτείνονται δύο παραστάδες μήκ. 1,50 μ. και πλ. 0,50-0,60 μ. με χώρο ανάμεσά τους πλ. 6,5 μ. Είσοδος ανοίγεται στο νότιο τοίχο, σε απόσταση 3,30 μ. από την άκρη του δυτικού τοίχου, όπου στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκε μαρμάρινο κατώφλι μήκ. 1,70 μ. και ένα μαρμάρινο κομμάτι, σε β΄ χρήση, επάνω σε αυτό.

Το μαρμάρινο δάπεδο διατηρείται κυρίως στο χώρο του Ιερού Βήματος και αποσπασματικά στον υπόλοιπο ναό.

Ο τύπος που προκύπτει από την ανασκαφική έρευνα

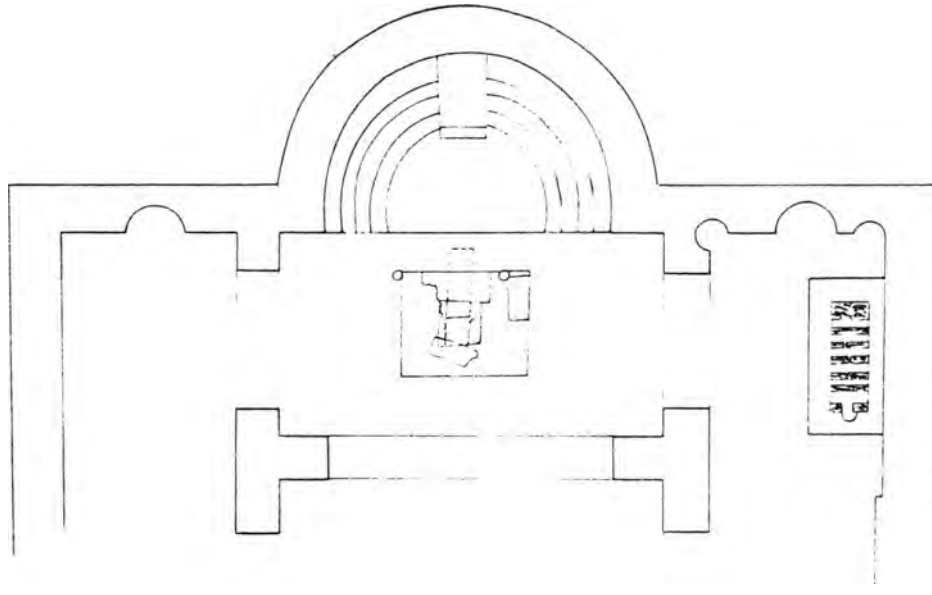

Σχέδ. 6. Σέρρες. Παλαιά Μητρόπολη. Β΄φάση. Κάτοψη της ανασκαφής.

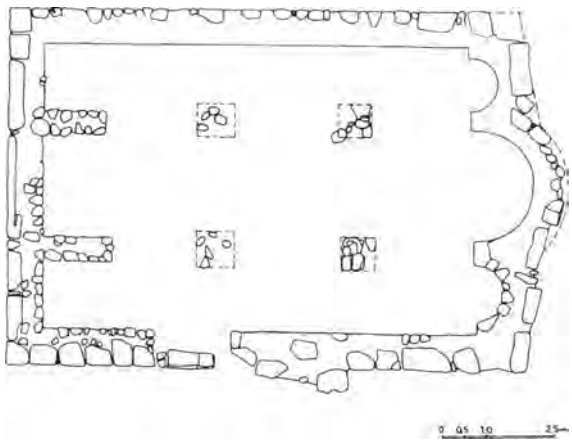

Σχέδ. 7. Αμφίπολη. Δέλτα Στρυμόνος. Κάτοψη του βυζαντινού ναού.

είναι σταυροειδής με τρούλο, στηριζόμενος σε τέσσερις καμάρες που με τη βοήθεια των τόξων πατούν στους πεσσούς (Σχέδ. 7). Το πάχος των τοίχων του ναού κυμαίνεται από 0,65 μ. στο Ιερό Βήμα έως 0,80-0,90 μ. στους υπόλοιπους τοίχους.

Κατά την ανασκαφή περισυνελέγησαν σπαράγματα τοιχογραφιών προερχόμενα από τη διακόσμηση τόσο του Ιερού Βήματος, της Πρόθεσης και του Διακονικού, όσο και του υπόλοιπου χώρου. Είναι κυρίως: α) διακοσμητικά θέματα που εικονίζονταν στην κάτω ζώνη των τοίχων, και β) παραστάσεις εικονιστικού χαρακτήρα για τις κόγχες και τους τοίχους. Ανάμεσα σε αυτά διακρίνονται μορφές της Παναγίας, αγίων που ανήκουν σε διάφορα εικονογραφικά θέματα όπως της Παναγίας της κόγχης, της Σταύρωσης, του Επιτάφιου Θρήνου και άλλων αδιάγνωστων σκηνών (Πίν. 146 α-β).

Η τεχνοτροπία των σπαραγμάτων αυτών ανήκει στο β΄ μισό του 12ου αι. Τα περισσότερα νομίσματα, επτά τον αριθμό, που βρέθηκαν πάνω στο στρώμα καταστροφής, είναι σκυφωτά και χρονολογούνται στο τέλος του 12ου αι. με αρχές του 13ου αι. Χρησιμεύουν έτσι ως terminus ante quem για τη χρονολόγηση του στρώματος της καταστροφής του ναού στα χρόνια γύρω στο α΄ μισό του 13ου αι.

Η κεραμική είναι απλή, άβαφη και μονόχρωμη κυρίως, με μερικά μόνο εφυαλωμένα όστρακα. Βάσει λοιπόν των ευρημάτων, του τύπου του ναού και της όλης ανασκαφικής έρευνας η εκκλησία αυτή μπορεί να χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αι. με α΄ μισό του 12ου αι. και η καταστροφή της μάλλον στα μέσα του 13ου αι.

Η βυζαντινή αυτή εκκλησία, που αποκαλύφθηκε σε χώρο έξω από τα όρια της χριστιανικής Αμφίπολης, με τον ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικό τύπο, τα ευρήματά της, το αρχαίο υλικό με το οποίο ήταν χτισμένη και τη θέση της συμπληρώνει και πλουτίζει εντυπωσιακά τη γνώση μας για τα μνημεία του 12ου-13ου αι. της περιοχής αυτής της Ανατολικής Μακεδονίας κοντά στον ποταμό Στρυμόνα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Ξάνθη

Αγροτεμάχιο Θ. Παπαευαγγέλου

Στο παραπάνω αγροτεμάχιο, προς ΒΑ. της Ξάνθης και δίπλα στη σιδηροδρομική γραμμή Ξάνθης-Ιάσμου, κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας βρέθηκε καμίνι κεραμιδιών (Πίν. 146 γ).

Το καμίνι, σχεδόν τετράγωνο, έχει διαστάσεις 3,70x4 μ. και είναι χτισμένο με κροκάλες, χοντρά κεραμίδια και πηλόχωμα. Τα τοιχώματα του καμινιού, πάχ. ±0,55 μ., σώζονται ελάχιστα ψηλότερα από το επίπεδο της εσχάρας και είναι εσωτερικά επιχρισμένα με πηλό. Οι εξωτερικές του επιφάνειες δεν είναι συστηματικά χτισμένες, αλλά πρόχειρα ενισχυμένες με κροκάλες και κεραμίδια.

Η εστία του καμινιού ανοίγεται μέσα στο έδαφος χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια, ώστε τα τοιχώματά της ολόγυρα είναι σκληρά καμένα χώματα που έχουν υποστεί διάβρωση. Όμως στην ανατολική και τη δυτική πλευρά της εστίας, όπου βρίσκονται και τα ανοίγματα τροφοδοσίας της, έχει γίνει συστηματική αποχωμάτωση και τα τοιχώματα έχουν χτιστεί χαλαρά με κροκάλες, κεραμίδες και πηλόχωμα. Στον πυθμένα της εστίας, που απέχει ±0,90 μ. από την εσχάρα, βρέθηκαν άφθονα κάρβουνα, στάχτη, καμένα κεραμίδια και συσσωματώματα πηλού. Τα ανοίγματα τροφοδοσίας είναι ημικυκλικά με πλίνθινο τόξο (Πίν. 146 δ). Μεγάλοι στρωτήρες, που βρέθηκαν τοποθετημένοι κάθετα μπροστά στο ανατολικό άνοιγμα, έκλειναν την εστία κατά τη διάρκεια λειτουργίας του καμινιού.

Η εσχάρα του καμινιού, κατεστραμμένη σε δύο σημεία από τους πασσάλους της περίφραξης του αγροτεμαχίου, είναι χτισμένη με πηλόχωμα και κεραμίδια και επιστρωμένη ομοιόμορφα με πηλό. Οι οπές της παρουσιάζουν υποτυπώδη διάταξη σε πέντε σειρές ανά δύο, είναι όμως πυκνότερες στο κέντρο του καμινιού και προς Β. Πάνω στην εσχάρα βρέθηκαν κομμά-

τια στρωτήρων και καλυπτήρων. Πολλές οπές φράσσονταν με κροκάλες που ρύθμιζαν την είσοδο του θερμού αέρα από την εστία στο καμίνι και την ένταση του ψησίματος.

Το καμίνι που βρέθηκε δεν είναι το μοναδικό. Από τη διαμόρφωση του εδάφους τριγύρω φαίνεται ότι υπήρχαν πλήθος παρόμοια καμίνια. Την ύπαρξή τους επιβεβαιώνει και η προφορική ξανθιώτικη παράδοση. Η περιοχή, που στο παρελθόν κατακλυζόταν από τα νερά χειμάρρων, ήταν η πλέον κατάλληλη για τη δημιουργία καμινιών.

Από τους τύπους των στρωτήρων και των καλυπτήρων που βρέθηκαν στο καμίνι και από ελάχιστα όστρακα καθημερινών αγγείων συμπεραίνουμε ότι αυτό δεν είναι παλαιότερο από το β΄ μισό του 19ου αι. Την εποχή αυτή η Ξάνθη έχει συνέλθει από τις ζημιές που της προκάλεσαν οι Τούρκοι κατά την Επανάσταση και οι δύο αλλεπάλληλοι καταστροφικοί σεισμοί του 1829[22]. Η πόλη μπαίνει σε περίοδο ακμής. Αρχίζουν να κατασκευάζονται οι μεγάλες καπναποθήκες και τα αρχοντικά των καπνεμπόρων, να επισκευάζονται οι ερειπωμένες εκκλησίες, να ανοικοδομούνται μονές. Μετά την έκδοση του περίφημου Hatt-I-Humajum το 1856 η πόλη ανθεί εμπορικά και οικονομικά. Η μεγάλη πυρκαγιά της Γενισέας το 1870 συνετέλεσε στη μεταφορά της τουρκικής διοίκησης στην Ξάνθη. Ο πληθυσμός αυξάνεται αλματωδώς και η πόλη επεκτείνεται. Η κατασκευή και λειτουργία λοιπόν των καμινιών σχετίζεται άμεσα με τις αυξημένες ανάγκες των κατοίκων για οικοδομικά υλικά.

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

Άβδηρα-Πολύστυλο

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφική έρευνα στο βυζαντινό Πολύστυλο και συγκεκριμένα στον τομέα του επισκοπικού ναού. Ανασκάφηκε ο χώρος βόρεια του ναού, όπου κατά την ανασκαφή του 1984 βρέθηκαν προσκτίσματα και πρόχειρος τοίχος, ο οποίος ερμηνεύθηκε ως αντερεισματικός προς συγκράτηση των χωμάτων[23].

Κατά μήκος και σε επαφή με αυτόν τον τοίχο ορίστηκαν δύο σειρές τετραγώνων, πλευράς 4 μ., οι οποίες επεκτάθηκαν προς Α. και Δ. και κάλυψαν όλη την έκταση κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ναού, από το βαπτιστήριο έως το δωμάτιο που προσκολλάται στη βορειοδυτική γωνία του ναού.

Διαπιστώθηκε κατ' αρχάς ότι ο πρόχειρος αυτός τοίχος είχε πράγματι αντερεισματικό χαρακτήρα, διότι είχε μέτωπο μόνο προς Ν., προς τον επιμήκη δηλαδή χώρο που δημιουργείται μεταξύ του βαπτιστηρίου και του δωματίου. Σε απόσταση 1,40 μ. βόρεια του αντερεισματικού τοίχου βρέθηκε ο βόρειος τοίχος του επιμήκους χώρου, ο οποίος δεν σώζεται στο ίδιο ύψος σε όλο το μήκος του. Ο τοίχος αυτός είναι χτισμένος με λαξευμένους λίθους προγενέστερων κτιρίων σε οριζόντιες στρώσεις που εναλλάσσονται με στρώσεις πλίνθων. Παρόμοια τοιχοποιία παρατηρείται και στο ναό.

Ο πρόχειρος αντερεισματικός τοίχος πρέπει να σχετίζεται με τις πρόχειρες κατασκευές που εντοπίστηκαν σε όλο το ναό και πρέπει να αποτελούν την τελευταία φάση χρήσης του χώρου.

Ο χώρος μεταξύ των δύο τοίχων γέμιζε με μικρότερες πέτρες μαζί με χώμα. Αφαιρώντας τις πέτρες αυτές και τον αντερεισματικό τοίχο βρέθηκαν τρεις τάφοι, δύο κιβωτιόσχημοι και μία σαρκοφάγος σε β΄ χρήση.

Ο ένας κιβωτιόσχημος τάφος βρίσκεται μπροστά από την είσοδο του βαπτιστηρίου και έχει προσανατολισμό Β.-Ν. Τα τοιχώματά του σχηματίζονται από λαξευμένους λίθους σε β΄ χρήση. Ως δυτική πλευρά του χρησίμευε μεγάλο μαρμάρινο κατώφλι. Έφερε πέντε καλυπτήριες πλάκες μεγάλων σχετικά διαστάσεων οι οποίες σφραγίζονταν μεταξύ τους και με τα τοιχώματα του τάφου με κονίαμα.

Ο δεύτερος κιβωτιόσχημος βρίσκεται κατά μήκος του βόρειου τοίχου του επιμήκους χώρου. Είναι κατασκευασμένος με λαξευμένους λίθους παλαιότερων κτιρίων και πλίνθους. Ακέραιη πλίνθος με «δαχτυλιές» στην μία επιφάνεια χρησιμοποιείται στη δυτική πλευρά του τάφου. Ως καλυπτήριες πλάκες έφερε 5 λαξευμένους λίθους.

Η σαρκοφάγος βρίσκεται και αυτή κατά μήκος του βόρειου τοίχου του επιμήκους χώρου, ανάμεσα στον προηγούμενο κιβωτιόσχημο τάφο και το δυτικό τοίχο του βαπτιστηρίου. Έφερε πώρινο κάλυμμα σπασμένο σε δύο κομμάτια και κατεστραμμένο σε ένα τμήμα του και ήταν συλημένη. Ίχνη αιχμηρού αντικειμένου διακρίνονται στο μέσον της βόρειας πλευράς του σώματος καθώς και στα πεσμένα μέσα κομμάτια του καλύμματος. Ο σκελετός έλειπε από τη μέση και κάτω. Και οι

22. Πέτρος Γεωργαντζής, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης, Ξάνθη 1976, σ. 138-147.

23. ΠΑΕ 1984, Α', σ. 12-17. ΑΔ 41 (1986): Χρονικά, σ. 189-190, όπου και κάτοψη του επισκοπικού ναού με τα προσκτίσματά του.

σκελετοί των δύο κιβωτιόσχημων τάφων βρέθηκαν σε κακή κατάσταση. Και οι τρεις τάφοι ήταν ακτέριστοι.

Η ανεύρεση των τριών αυτών τάφων στον επιμήκη χώρο που σχηματίζεται μεταξύ του βαπτιστηρίου και του δωματίου που προσκολλάται στη βορειοδυτική γωνία του ναού, σε συνδυασμό με τις ακαθόριστου προσδιορισμού κατασκευές που βρέθηκαν στις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου του ναού, υποδηλώνουν ίσως κάποια νεκρική χρήση του χώρου αυτού. Προς το παρόν δεν προσδιορίστηκε ακόμη αν αυτή η νεκρική χρήση ήταν σύγχρονη με τη λειτουργία του ναού ή μεταγενέστερη.

Ένας ακόμη τάφος (τέσσερις συνολικά τάφοι για τη φετινή περίοδο) βρέθηκε σε επαφή με την εξωτερική παρειά του βόρειου τοίχου του εξαγωνικού βαπτιστηρίου. Πρόκειται για σαρκοφάγο με σαμαροειδές κάλυμμα. Η κύρια ταφή του τάφου βρέθηκε σαθροποιημένη, ενώ υπήρχαν οστά από ανακομιδή δύο ακόμη τάφων. Και ο τάφος αυτός ήταν ακτέριστος.

Στο βόρειο τοίχο του επιμήκους χώρου υπάρχει άνοιγμα, πλ. 1 μ., το οποίο οδηγεί σε κτίσμα βόρεια του ναού. Από το κτίσμα αυτό βρέθηκαν τρεις τοίχοι κάθετοι προς το βόρειο τοίχο και ελαφρώς παράλληλοι μεταξύ τους. Βρέθηκε ακόμη τμήμα από το δάπεδό του, το οποίο είναι από στρώμα κουρασανίου. Οι διαστάσεις του και η σχέση του με το ναό δεν προσδιορίστηκαν ακόμη, διότι η ανασκαφή δεν έφτασε στο ίδιο βάθος σε όλα τα τετράγωνα.

Το κτίσμα αυτό πρέπει να απλώνεται σε όλο το μήκος της βόρειας πλευράς του ναού, αν κρίνουμε από το παχύ στρώμα, πάχ. 0,50 μ., με άφθονα κονιάματα και θραύσματα από πλίνθους που βρέθηκαν σε όλα τα τετράγωνα.

Πάνω σε αυτό το στρώμα βρέθηκε δάπεδο από συμπιλητό κιτρινωπό χώμα και πάνω σε αυτό ίχνη φωτιάς. Στο νεότερο επιφανειακό στρώμα είναι θεμελιωμένοι πρόχειροι τοίχοι, πλ. 0,60 μ., από τους οποίους σώζεται μόνο η κατώτατη στάθμη θεμελίωσής τους. Οι τοίχοι αυτοί ορίζουν ένα δωμάτιο με δύο χώρους, η είσοδος του οποίου βρίσκεται στα δυτικά, όπου και διατηρείται το κατώφλι (Πίν. 147 α).

Στο εσωτερικό του πρώτου από Δ. χώρου και στη βορειοδυτική γωνία βρέθηκε κτιστή ημικυκλική κατασκευή. Μέσα και γύρω από αυτή το χώμα ήταν λεπτό σαν πούδρα και είχε χρώμα σκούρο σταχτί. Μέσα στο χώμα αυτό βρέθηκαν πεσμένα και σπασμένα άβαφα αγγεία, κυρίως τσουκάλια με επίπεδη βάση. Οι τοίχοι είναι πρόχειροι με μικρούς αργούς λίθους ή λαξευμένους λίθους από προγενέστερα κτίρια, κυρίως στις γωνίες.

Πρόκειται για πρόχειρη κατασκευή που κατασκευαστικά σχετίζεται με τα δωμάτια που αποκαλύφθηκαν δυτικά του ναού κατά την ανασκαφική έρευνα του 1991[24].

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Παπίκιον όρος

Μοναστηριακό συγκρότημα Ληνού

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η ανασκαφική έρευνα στο μοναστηριακό συγκρότημα του Ληνού Ροδόπης. Ήδη κατά την προηγούμενη περίοδο ανασκάφηκε το καθολικό και μεγάλων διαστάσεων κινστέρνα.

Η φετινή έρευνα αποσκοπούσε στην ελευθέρωση του καθολικού από τη μεγάλη επίχωση που υπήρχε γύρω του και στην αποκάλυψη των προσκτισμάτων του μοναστηριού. Με την απομάκρυνση των χωμάτων γύρω από το καθολικό διαπιστώθηκε ότι ο χώρος αυτός χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο του συγκροτήματος. Συνολικά διερευνήθηκαν 30 τάφοι, από τους οποίους οι 12 βόρεια του καθολικού και οι υπόλοιποι νότια (Σχέδ. 8). Οι περισσότεροι τάφοι, και συγκεκριμένα οι 24, είναι απλοί στην κατασκευή τους. Πρόκειται είτε για κιβωτιόσχημους καλυμμένους με σχιστόπλακες είτε για λακκοειδείς, των οποίων οι θήκες λαξεύθηκαν στο μαλακό πωρόλιθο. Οι υπόλοιποι 6 τάφοι είναι κτιστοί και περισσότερο επιμελημένοι (τάφοι αριθ. 8, 9, 10, 21, 22, 23). Το νεκροταφείο καλύπτει χρονικά όλες τις φάσεις του μοναστηριού. Από τη διάταξη των τάφων και τη σχέση τους με τα επιμέρους τμήματα του καθολικού διαπιστώθηκε ότι προγενέστεροι είναι οι τάφοι της βόρειας πλευράς (Πίν. 147 β). Αν και δεν ανασκάφηκε ολόκληρο το νεκροταφείο, ο χώρος του θα πρέπει να ήταν αρκετά περιορισμένος. Έτσι εξηγείται η χρησιμοποίηση των ίδιων θηκών σε διαδοχικές ταφές. Στους περισσότερους δηλαδή τάφους βρέθηκαν πολλά οστά που δεν ανήκαν στον ίδιο σκελετό. Τα οστά των παλαιότερα ενταφιασθέντων συσσωρεύονταν στις γωνίες των θηκών κατά την εναπόθεση του τελευταίου νεκρού.

24. ΠΑΕ 1991, σ. 193-211.

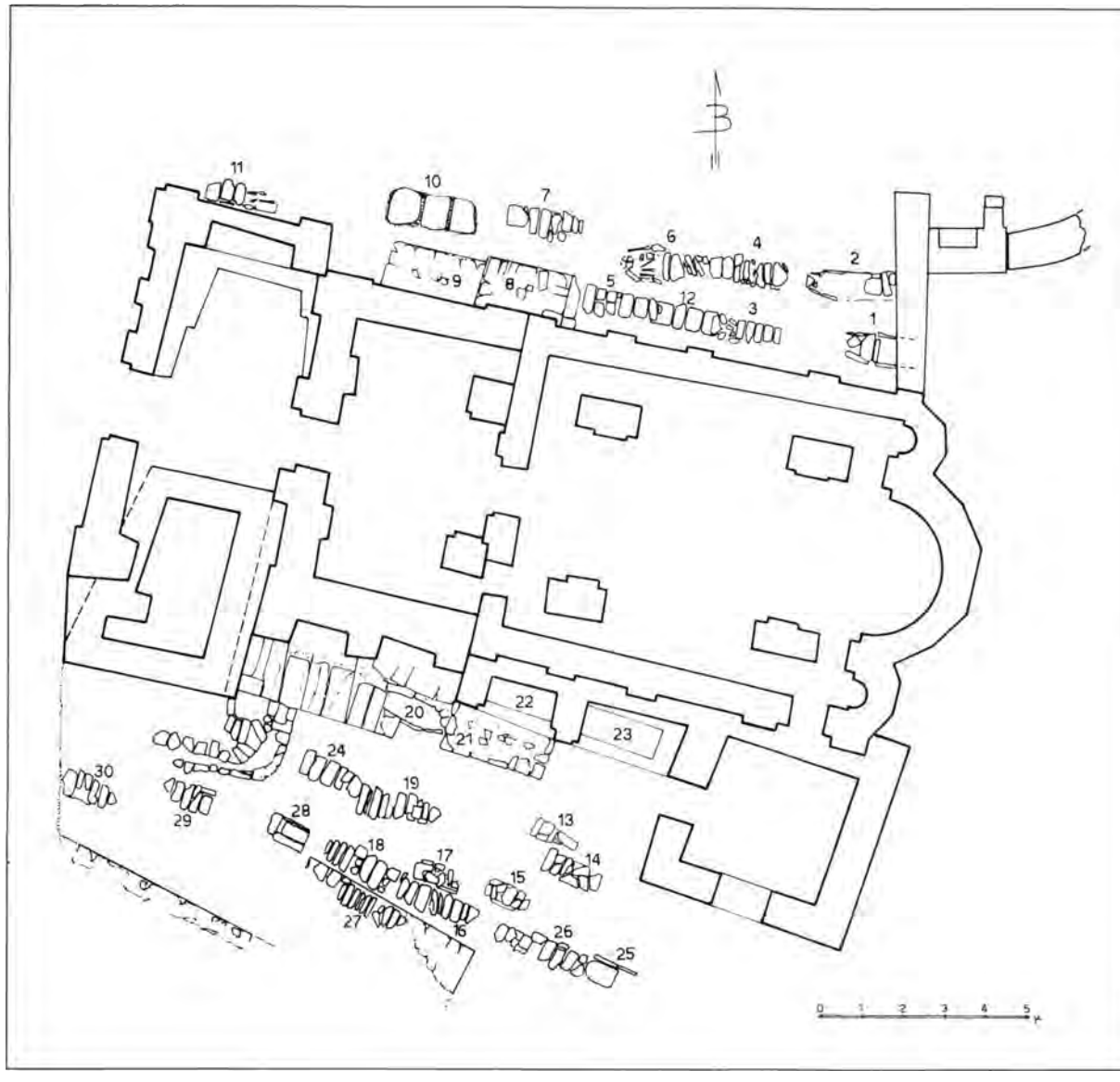

Σχέδ. 8. Ληνός Ροδόπης. Μοναστηριακό συγκρότημα. Το καθολικό με το νεκροταφείο. Κάτοψη.

Στους τάφους αριθ. 10, 12 και 21 παρατηρήθηκε η χρήση ξύλινων φερέτρων. Αν και δεν διασώθηκαν λείψανα των φερέτρων, από τη θέση των σιδερένιων καρφιών, και συγκεκριμένα από το περίγραμμα που ορίζουν, συμπεραίνεται ότι τα ξύλινα φέρετρα είχαν χαρακτηριστική μείωση προς τη μία στενή τους πλευρά. Χρήση ξύλινων φερέτρων έχει διαπιστωθεί και σε άλλες ανασκαφές της Εφορείας μας στο χώρο της Θράκης, όπως στα Άβδηρα (Πολύστυλον) και στη Μάκρη. Τα κτερίσματα στους τάφους ήταν λιγοστά. Συνολικά βρέθηκαν έξι δακτυλίδια, από τα οποία ένα χρυσό, ένα ασημένιο και τέσσερα χάλκινα. Σε αυτά προσθέτουμε χάλκινα «κομβία» (κουμπιά) που βρέθηκαν σε πέντε τάφους. Από τη διάμετρο της σφενδόνης των δακτυλιδιών διαπιστώθηκε ότι τα πέντε ανήκαν σε γυναίκες που ενταφιάστηκαν στο χώρο του μοναστηριακού συγκροτήματος. Η ύπαρξη γυναικείων ταφών καθώς και πέντε παιδικών στη νότια πλευρά του νεκροταφείου είναι θέμα προς περαιτέρω διερεύνηση. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον από τους τάφους παρουσιάζουν οι τάφοι αριθ. 10, 22 και 23.

Τάφος 10. Πρόκειται για κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο

καλυμμένο με τέσσερις καλυπτήριες σχιστόπλακες. Οι διαστάσεις της κτιστής θήκης είναι 2x0,64 μ. μέγιστο πλάτος. Το βάθος της θήκης είναι 0,60 μ. Στο εσωτερικό βρέθηκαν ελάχιστα χώματα. Σκελετός νεκρού δεν βρέθηκε. Ωστόσο καρφιά από ξύλινο φέρετρο, χρυσό δακτυλίδι και ίχνη ενδύματος με ασημένια κλωστή που βρέθηκαν στον τάφο οδηγούν στο συμπέρασμα ότι εδώ ενταφιάστηκε κάποιο σημαντικό πρόσωπο. Άλλωστε η απουσία σκελετού δεν ήταν τυχαία. Πιθανότατα έχουμε ανακομιδή των οστών και μεταφορά τους σε κάποιο άλλο χώρο. Χρονολογικά ο τάφος σχετίζεται είτε με το πρώτο καθολικό είτε με την πρώτη οικοδομική φάση του δεύτερου.

Τάφοι 22 και 23. Πρόκειται για κτιστούς τάφους με τυφλά τόξα-αρκοσόλια. Αποτελούν ενιαία κατασκευή που εφάπτεται στο νότιο τοίχο του καθολικού (Πίν. 147 γ). Τα τόξα των τάφων έχουν χορδή 2 μ. και ακτίνα 1,55 μ. Ως πυθμένας των θηκών χρησιμοποιήθηκε ο φυσικός βράχος. Οι θήκες καλύπτονταν με σχιστόπλακες. Τα πολλά κρανία που βρέθηκαν στις γωνίες των τάφων δηλώνουν διαδοχικές ταφές. Η επιμελημένη δομή των τυφλών τόξων και το ενιαίο-σύγχρονο της κατασκευής των τάφων ενισχύει την άποψη ότι η ίδρυσή τους δεν ήταν βεβιασμένη αλλά προγραμματισμένη για μελλοντικές ταφές. Ίσως να πρόκειται για χώρους ενταφιασμού των ηγουμένων του μοναστηριού. Σπαράγματα τοιχογραφιών που βρέθηκαν πάνω στις καλυπτήριες πλάκες των τάφων προέρχονται από τοιχογραφίες που υπήρχαν στα τύμπανα των αψιδωμάτων. Χρονολογικά συσχετίζονται με το δεύτερο καθολικό.

Με τη φετινή έρευνα αποκαλύφθηκε στη νοτιοανατολική εξωτερική γωνία του καθολικού μικρό δωμάτιο, εξωτ. διαστ. 5x4,50 μ. Η πρόσβαση στο εσωτερικό του γινόταν με μια είσοδο, πλ. 0,90 μ., ανοιγμένη στο μέσον της δυτικής πλευράς. Το δάπεδό του αποτελείται από μικρές πέτρινες πλάκες με ακανόνιστο σχήμα, που εδράζονται σε λεπτό στρώμα από κουρασάνι. Πλίνθοι χρησιμοποιήθηκαν στο νότιο τμήμα του δαπέδου και στη δυτική πλευρά μπροστά από την είσοδο. Ένα παράθυρο στο μέσον της νότιας πλευράς εξασφάλιζε το φωτισμό στο εσωτερικό του δωματίου. Πολλά καρφιά που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής μαζί με κεραμίδια στέγασης προϋποθέτουν ξύλινη μονοκλινή στέγη. Η άμεση γειτνίαση του δωματίου με το νότιο τμήμα του νεκροταφείου προσδίδει στο κτίσμα νεκρικό χαρακτήρα. Χάλκινα τραχέα νομίσματα του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) και βενετσιάνικα γρόσια της ίδιας εποχής, που βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο του δωματίου, αποτελούν terminus post quem για την καταστροφή του και κατ' επέκταση για την καταστροφή ή την εγκατάλειψη του μοναστηριακού συγκροτήματος.

Στο χώρο του εξωνάρθηκα του καθολικού και συγκεκριμένα στο νότιο τμήμα έγινε φέτος συμπληρωματική έρευνα μετά από κάποια καθίζηση του εδάφους. Ερευνώντας τα αίτια της καθίζησης διαπιστώθηκε στο τμήμα αυτό η ύπαρξη μικρής κινστέρνας διαστ. 5x3,50 μ. Η κινστέρνα, που καλυπτόταν με ημικυλινδρική καμάρα, σχετίζεται χρονολογικά και λειτουργικά με το πρώτο καθολικό του μοναστηριού. Με την αναδιοργάνωση του μοναστηριού και ειδικότερα με την ίδρυση του δεύτερου καθολικού και την κατασκευή της μεγάλης κινστέρνας η κινστέρνα αυτή έχασε τη λειτουργικότητά της· ο χώρος της μπαζώθηκε και πάνω της χτίστηκε ο εξωνάρθηκας. Από το νότιο τμήμα του καθολικού η πρόσβαση, λόγω υψομετρικής διαφοράς, στην κινστέρνα γινόταν με πέτρινα σκαλοπάτια. Με την αχρήστευση της κινστέρνας η κλίμακα δεν έχασε την λειτουργικότητά της, αφού οδηγούσε από τον εξωνάρθηκα στο νότιο τμήμα του νεκροταφείου και αντίστροφα.

ΝΙΚΟΣ ΖΗΚΟΣ

Μαρώνεια

Στα πλαίσια του Ειδικού Προγράμματος Θράκης συνεχίστηκε και το 1992 η ανασκαφή της βασιλικής στην Παληόχωρα Μαρώνειας[25]. Τη χρονιά αυτή αποκολλήθηκαν και συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα της νότιας και της δυτικής στοάς του αιθρίου (Πίν. 148 β). Την αποκόλληση του ψηφιδωτού ακολούθησε ανασκαφική έρευνα[26] η οποία κατέληξε: α) στον εντοπισμό παλαιοχριστιανικής φάσης στο αίθριο, προγενέστερης της φάσης του ψηφιδωτού, β) στη συμπλήρωση της κάτοψης του αιθρίου με την αποκάλυψη του νότιου και του δυτικού τοίχου του, και γ) στην εύρεση ρωμαϊκής οικιστικής φάσης στο χώρο του αιθρίου.

Κατ' αρχήν το έργο της αποκόλλησης έφερε στην επιφάνεια νέα τμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου που συμπληρώνουν τη γνωστή εικόνα του (Πίν. 148 γ). Τα θέματα μέσα στους «κόμβους του Ηρακλέους», πάντα ανάλαφρα, χωρίς συγκεκριμένη διάταξη, με ποικίλες παραλλαγές, είναι λουλούδια, πουλιά, φρούτα, αγγεία κ.ά. Χαρακτηριστικότεροι είναι οι κύκνοι του διαχώρου νότια του κατωφλιού του αιθρίου, που απαρτίζουν ένα ιδιαίτερα κινητικό σύνολο.

Στη νότια στοά, κάτω από την υποδομή του ψηφιδω-

25. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 357-358.

26. ΑΕΜΘ 6 (1992), σ. 695-709.

τού, αποκαλύφθηκε στρώση πατημένου χώματος και κονιάματος που σχετίζεται με το επίπεδο χρήσης του χώρου πριν τη δημιουργία του ψηφιδωτού. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα η στρώση αυτή είναι σύγχρονη με την αρχική φάση του δυτικού τοίχου της βασιλικής. Αντίθετα, το ψηφιδωτό δάπεδο ήταν προφανώς σύγχρονο με τις μετασκευές που παρατηρήθηκαν στο δυτικό τοίχο της εκκλησίας και με την ίδρυση του προσκτίσματος στα ΝΔ. της.

Επιβεβαιώθηκε τελικά πως η ασυμμετρία που παρουσιάζει το σχήμα του αιθρίου και η απόκλισή του από τον άξονα της βασιλικής οφείλονται στην ύπαρξη ρωμαϊκών κτισμάτων, των οποίων οι τοίχοι χρησιμοποιήθηκαν ως θεμέλια των παλαιοχριστιανικών τοίχων του αιθρίου. Ειδικότερα ο νότιος και ο δυτικός τοίχος του αιθρίου και ο νότιος στυλοβάτης σε πολλά σημεία είναι κατεστραμμένοι κάτω από το επίπεδο του ψηφιδωτού και μέχρι τη ρωμαϊκή τους υποθεμελίωση. Η καταστροφή τους συνδέεται πιθανότατα με τη λιθολόγηση και χρησιμοποίηση του οικοδομικού τους υλικού στα υπερκείμενα βυζαντινά κτίσματα. Στη ρωμαϊκή περίοδο ανήκουν επίσης τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου, μεγάλο λιθόκτιστο πηγάδι και τμήμα αγωγού. Στην επιχωμάτωση των ρωμαϊκών χώρων μέχρι το απαραίτητο ύψος για την ίδρυση του αιθρίου χρησιμοποιήθηκαν και μεγάλες ποσότητες ρωμαϊκής και υστερορωμαϊκής κεραμικής.

Όσον αφορά τα βυζαντινά κτίσματα που είναι θεμελιωμένα πάνω στο παλαιοχριστιανικό αίθριο, συμπληρώθηκε η εικόνα του χώρου 1 του κτιρίου Ι και του χώρου 1 του κτιρίου ΙΙ. Μέσα στο δάπεδο του πρώτου βρέθηκε κτιστή τετράπλευρη δεξαμενή και στο δεύτερο πρόχειρη κυκλική κατασκευή, ίσως αποθέτης. Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του ιδιαίτερου κτιρίου ΙΙΙ με την εύρεση ενός τρίτου δωματίου. Τα ευρήματα της ανασκαφής ήταν και τη χρονιά αυτή πολύ σημαντικά: ρωμαϊκή, παλαιοχριστιανική και καλής ποιότητας βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική (Πίν. 148 α), καθώς και πολλά βυζαντινά νομίσματα 10ου-13ου αι. Ανάμεσά τους ένα μιλιαρήσιο του αυτοκράτορα Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081) και της συζύγου του Μαρίας της Αλανής, νόμισμα εξαιρετικά σπάνιο (ταύτιση Ν. Ζήκου).

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το έτος 1992 έγιναν πολλές εργασίες για την προστασία και ανάδειξη των αρχαίων της περιφέρειας ελέγχου της Κ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, αρκετές συνεχιζόμενες από το περασμένο έτος[1]. Μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων αναλώθηκε στην προετοιμασία της επανέκθεσης του Μουσείου Μύρινας Λήμνου. Έγινε καταγραφή όλου του προς έκθεση υλικού από τις πρόσφατες ανασκαφές της Εφορείας και ταξινομήθηκε εκ νέου το υλικό των ανασκαφών της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής από την Πολιόχνη, το Καβείριο και την Ηφαιστία. Παράλληλα με τη μελέτη και τη συντήρηση του υλικού άρχισαν οι επισκευές του κτιρίου. Έγινε αλλαγή της στέγης και διαμορφώθηκε ο εσωτερικός και ο αύλειος χώρος σύμφωνα με τις ανάγκες της έκθεσης.

Επίσης ασχοληθήκαμε ιδιαίτερα με τη σωστική ανασκαφική έρευνα στους δρόμους της Μυτιλήνης, όπου έσκαβε η Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης-Αποχέτευσης για το νέο υδρευτικό και αποχετευτικό δίκτυο (ακολουθούν αναλυτικές εκθέσεις).

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Έγινε συντήρηση και καταγραφή μέρους των ευρημάτων του 1991 και του 1992 στο Μουσείο Χίου (ΒΕ 6327-7039), το Μουσείο Λήμνου (ΒΕ 11974 έως 12930) και το Μουσείο Μυτιλήνης (ΒΕ 15432 έως 15886).

Συντηρήθηκαν επιτόπου τα ψηφιδωτά που είχαν βρεθεί το περασμένο έτος στην οδό Αγήνορος, ενώ αποκολλήθηκαν, μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια και άρχισε η συντήρηση των ψηφιδωτών από τις ανασκαφές στις οδούς Ηρακλείας και Αγραφιώτου από το προσωπικό της Εφορείας.

Ενημερώθηκε το φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας (ΑΦΑ 38561-45893) και το αρχείο διαφανειών (Αρχ. Διαφ. 4727-7840) με το υλικό από τις ανασκαφές του 1992 αλλά και παλαιότερων χρόνων, που εκκρεμούσε.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Πόλη της Χίου

Περιοχή Ριζαρίου (οδός Αγίου Νικολάου και Σπετσών)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης τάφρου για την τοποθέτηση νέου αποχετευτικού δικτύου από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης-Αποχέτευσης Χίου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια της οδού απόθεση κεραμικής ρωμαϊκών χρόνων. Το στρώμα του αποθέτη σώθηκε σε μήκος 14 μ. περίπου και πάχος 0,70 μ., μολονότι το μεγαλύτερο μέρος καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα. Βρέθηκαν τμήματα μεγάλων αγγείων, στάμνων, αμφορέων οξυπύθμενων και αμφορέων με επίπεδη βάση, ενσφράγιστες λαβές, τμήματα κανθάρων, κυαθίων, λύχνων, μυροδοχείων του τέλους της ρωμαϊκής περιόδου.

Περιοχή Κοφινά (πάροδος οδού Αγίας Ερμιόνης)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την τοποθέτηση νέου αποχετευτικού δικτύου από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης-Αποχέτευσης Χίου βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος σε βάθος 1,06 μ. από το κατάστρωμα της οδού, κατασκευασμένος με πλάκες από θυμιανούσικη πέτρα. Στα αναμοχλευμένα χώματα από την τοποθέτηση παλαιότερου αποχετευτικού αγωγού βρέθηκαν τμήματα δύο κρανίων και οστά, τμήματα δακρυδόχων, μία σιδερένια στλεγγίδα και τμήματα γυάλινων αγγείων.

Ένωση Μαστιχοπαραγωγών (οικόπεδο Ιωαν. Σκρινή)

Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο παραπάνω οικόπεδο, προκειμένου να χορηγηθεί άδεια οικοδομής, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα της ύστερης αρ-

1. Εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας στο προσωπικό της Εφορείας που εργάστηκε το 1992 με συνέπεια και σοβαρότητα, και συγκεκριμένα στις αρχαιολόγους Λ. Αχειλαρά, Π. Αυγερινού, Μ. Κόμβου, Ε. Ράλλη και στους συμβασιούχους Π. Ράλλη, Δ. Τσαρδάκα, Δ.Τσολάκη, Φ. Κοντοποδιά, Υπατία Φλατσούση και Γ. Δεληγιώργη. Επίσης ευχαριστούμε τους αρχιτέκτονες Μ. Ταπανλή και Μ. Φράγκου καθώς και τους σχεδιαστές Ε. Κοντέλλη, Μ. Κοκκινοφόρου, Ε. Μακρέλλη, Γρ. Παντέμη και Άννα Τσαγκαρέλλη, τους συντηρητές Ν. Νέμτσα, Α. Βουγιουκλή, Δ. Πίτσιου και Μ. Μάντικα, τους βοηθούς συντηρητές Α. Γιατρούση, Μ. Κολλαρά και Ι. Νέμτσα. Για τις φωτογραφίες ευχαριστούμε τους Ι. Πατρικιάνο και Ι. Ασβεστά. Επίσης ευχαριστούμε το εργατοτεχνικό και φυλακτικό προσωπικό της Εφορείας.

χαιότητας. Ως εκ τούτου τη συνέχεια των εργασιών ανέλαβε η 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Περιοχή Αγίας Άννας Καπέλας (οικόπεδο Ν. Κερμπάτσου)

Στο παραπάνω οικόπεδο έγινε σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε τμήμα βαλανείου ρωμαϊκών χρόνων. Σώζονταν λείψανα δαπέδων από υδραυλικό κονίαμα, τοίχων οικοδομημένων από μικρές πέτρες και κονίαμα και χώρος με υπόκαυστα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Σε άμεση σχέση με το χώρο των υποκαύστων βρισκόταν πήλινος αγωγός. Η επίχωση, πτωχή σε κεραμική, περιείχε κυρίως άβαφα όστρακα χρηστικών αγγείων ρωμαϊκής περιόδου.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

ΛΕΣΒΟΣ

Μυτιλήνη

Περιοχή Κουλμπάρας (οδός Σαρανταπόρου, οικόπεδο Κωνστ. Πατέστου) (Σχέδ. 1)

Στο παραπάνω οικόπεδο κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση νέας οικοδομής αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν οικοδομικά λείψανα διαφόρων φάσεων και διαφορετικής τοιχοδομίας. Στα επιφανειακά στρώματα η διατάραξη ήταν μεγάλη από τις αλλεπάλληλες χρήσεις του χώρου από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Πρόσθετες δυσκολίες στη διάκριση των στρωμάτων προέκυψαν από τη συνεχή εκροή υδάτων στο οικόπεδο, των οποίων η στάθμη κάλυπτε το επίπεδο των αρχαίων.

Στη μεταβυζαντινή περίοδο χρονολογούνται το φρέαρ και τα λείψανα των πήλινων αγωγών Aiii, Aiv.

Οι τοίχοι τ15, τ15α και τ15β στο νοτιοδυτικό μέρος του οικοπέδου, που ορίζουν το λιθόστρωτο δάπεδο Δ4, είναι οικοδομημένοι κατά το ισόδομο σύστημα δόμησης και χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο. Οι τοίχοι τ2, τ3, τ4, οικοδομημένοι από μικρούς αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, ανήκουν στη ρωμαϊκή περίοδο.

Στην κλασική ή την πρώιμη ελληνιστική εποχή κατασκευάστηκαν οι αγωγοί Ai, Aii, Av και Aviii. Ο Ai περνά κάτω από τον τοίχο τ4 και αχρηστεύεται από τον τοίχο τ15β. Οι Av και Aviii αχρηστεύονται από τον τοίχο τ3.

Στα κατώτατα στρώματα, σε βάθος 2,07 μ., θεμελιωμένοι επί του φυσικού πορώδους εδάφους της περιοχής, βρέθηκαν οι τοίχοι τ7 και τ8 σε καθαρό στρώμα με καλής ποιότητας κεραμική αρχαϊκής περιόδου.

Σημαντική ήταν η επίχωση του αγωγού Aviii, στην κατασκευή του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό αιολικά κιονόκρανα φθαρμένα και χωρισμένα. Περιείχε πλήθος σπασμένων ανάγλυφων εφυαλωμένων αγγείων και μητρών της ύστερης ελληνιστικής περιόδου (Πίν. 149 α). Όλα προέρχονται από εργαστήριο ευρισκόμενο στην εγγύς περιοχή.

Περιοχή Επάνω Σκάλας (συμβολή των οδών Ποτάμωνος και Κηπίωνος, οικόπεδο Γ. Βαφειάδη) (Σχέδ. 2)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στον αύλειο χώρο της οικίας Γεωργίου Βαφειάδη, προκειμένου να ανεγερθεί προσθήκη στο υφιστάμενο κτίσμα, αποκαλύφθηκε τοίχος πλ. 0,70 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., που ορίζει όλο σχεδόν το δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Είναι οικοδομημένος με έμπλεκτο ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοδομίας. Σώζονται τέσσερις δόμοι με λιθοπλίνθους μεγ. ύψ. 1,07 μ. Το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 6,30 μ.

Η επίχωση περιείχε όστρακα ρυθμού Δυτικής κλιτύος, μελαμβαφή, χρηστικά, και αποτμήματα ειδωλίων, που χρονολογούν τον τοίχο στην ελληνιστική περίοδο.

Σε νεότερη επισκευή του νότιου τμήματος χρησιμοποιήθηκε δωρικό κιονόκρανο ως οικοδομικό υλικό.

Σε απόσταση 1,66 μ. προς ΒΑ. του τοίχου αποκαλύφθηκε λίθινος αγωγός με πλάκες ως πλαϊνά τοιχώματα και καλυπτήριες από σαρμοσάκι.

Περιφερειακός χωματόδρομος Βαρειάς-Ακλειδιού

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης αποκαλύφθηκε μονολιθική καλυπτήρια πλάκα τάφου από φωκιανή πέτρα με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Ο τάφος ήταν ασύλητος, κιβωτιόσχημος από μεγάλες πλάκες φωκιανής πέτρας. Στην περιοχή του κρανίου βρέθηκαν 14 χρυσά φύλλα ελιάς (ΒΕ 15432-15445), καθώς και χρυσό νόμισμα με κεφαλή Αλεξάνδρου στον εμπροσθότυπο (ΒΕ νομισμ. 323) και επιγραφή *ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*. Βρέθηκαν επίσης χάλκινη περόνη και δύο σιδερένιες στλεγγίδες, εκ των οποίων η μία ακέραιη.

Περιοχή Συνοικισμού (οδός Μάρκου Αγρίππα) (Σχέδ. 3)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης

Σχέδ. 1. Μυτιλήνη. Οικόπεδο Κ. Πατέστου. Κάτοψη της ανασκαφής.

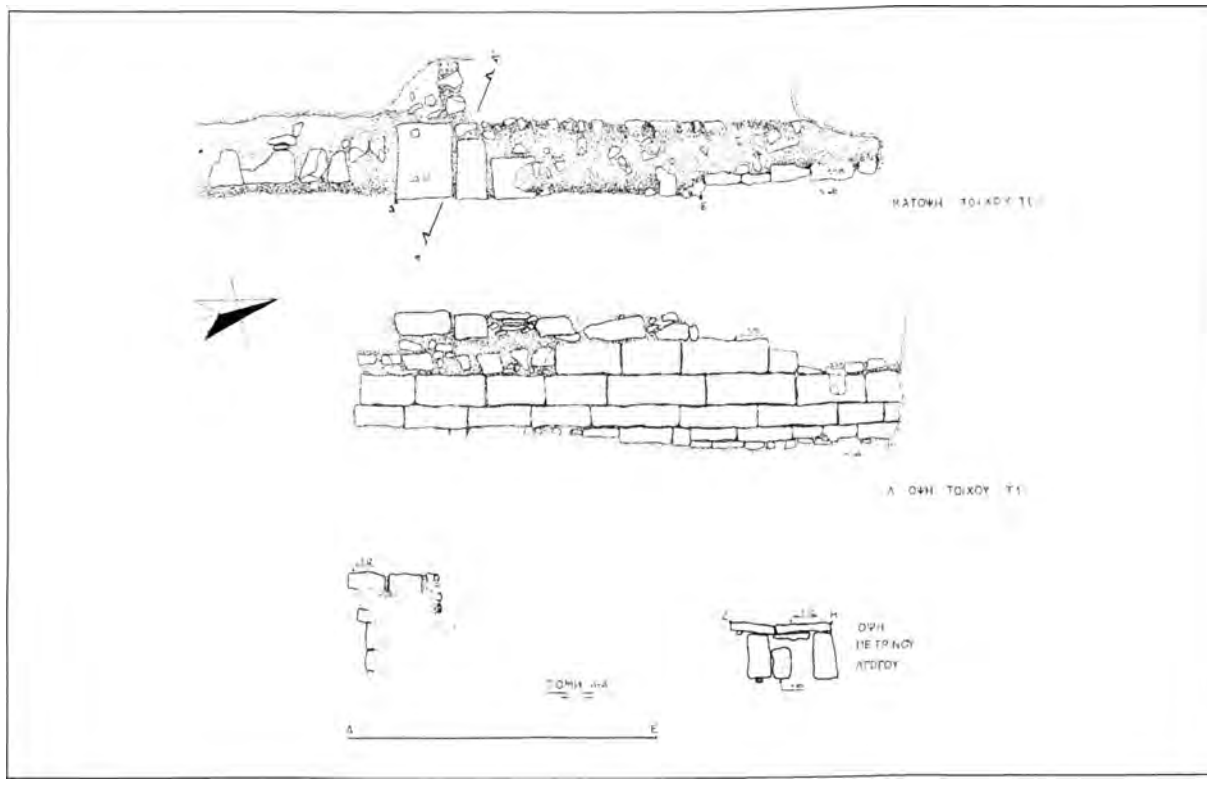

Σχέδ. 2. Μυτιλήνη. Οικόπεδο Γ. Βαφειάδη. Κάτοψη, όψη και τομή Α-Α του τοίχου τ1.

εντοπίστηκαν αρχαία. Ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκής περιόδου. Σε πρωιμότερη φάση χρονολογείται τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, που εντοπίστηκε κάτω από λιθόστρωτο δάπεδο στα ΒΑ. της ανασκαφής. Σπαράγματα του ίδιου ψηφιδωτού βρέθηκαν και κάτω από το σωλήνα της αποχέτευσης μαζί με τμήμα επιτύμβιας στήλης με την επιγραφή:

ΚΥΣΩΣΤΗ...

ΧΑΙΡΕ

Στο χώρο που ορίζουν οι τ3 και τ4 η επίχωση περιείχε πλήθος εγχώριας κεραμικής, ειδώλια και ακέραια λυχνάρια του 1ου-2ου αι. μ.Χ.

Ο τ3 είναι θεμελιωμένος πάνω σε τοίχο προγενέστερης φάσης, στην οποία ανήκει και το ψηφιδωτό.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Περιοχή Συνοικισμού (οδός Διοφάνους)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης βρέθηκαν λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου. Η σωστική έρευνα που

Σχέδ. 3. Μυτιλήνη. Οδός Μ. Αγρίππα. Κάτοψη της ανασκαφής.

ακολούθησε αποκάλυψε οικοδομικά λείψανα. Οι τοίχοι τ1 και τ2, τ3 και τ5, που γωνιάζουν αντιστοίχως μεταξύ τους, έχουν οικοδομηθεί από αδρά κατεργασμένους λίθους με κονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Ανατολικά των τοίχων σε στρώμα έντονης καύσης βρέθηκε τμήμα τοίχου τ3 κατασκευασμένου από πλατείς ημίεργους λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό, που ανήκει σε καμίνι. Κατά χώραν βρέθηκαν πήλινες πλάκες από την επένδυση του δαπέδου του καμινιού, κατασκευασμένου πάνω στο φυσικό έδαφος. Η επίχωση περιείχε καμένα όστρακα πίθων, τμήματα καμένων κεραμίδων και πλίνθων.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Περιοχή Συνοικισμού (οδός Αλφαίου)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50 μ. από το κατάστρωμα της οδού κατώτερο τμήμα υποκαύστου βαλανείου. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε λείψανα τοίχων σε περιορισμένη έκταση, λόγω των μικρών διαστάσεων του σκάμματος, που περιοριζόταν από τις παρακείμενες οικίες.

Περιοχή Συνοικισμού (οδός Αγραφιώτου) (Σχέδ. 4)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης εντοπίστηκαν λείψανα ψηφιδωτού δαπέδου σε βάθος 2,22 έως 2,32 μ. από το κατάστρωμα της οδού. Η σωστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε οικοδομικά λείψανα και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από κτίριο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 149 β).

Από το ψηφιδωτό σώθηκε μόνο τμήμα της ζώνης που πλαισίωνε το κεντρικό θέμα της παράστασης. Μέσα σε ορθογώνια διάχωρα (opus tessellatum) προβάλλονται ρόμβοι και κύκλοι, το κέντρο των οποίων καταλαμβάνουν εικονιστικά θέματα (κυνηγός σε κυκλικό μετάλλιο, ζαρκάδι σε ρομβοειδές μετάλλιο opus vermiculatum), που πλαισιώνονται από φυτικά μοτίβα. Στα νότια του χώρου με το ψηφιδωτό αποκαλύφθηκαν λείψανα δωματίου του ίδιου κτιρίου με δάπεδο από ασβεστοκονίαμα, μέγ. διαστ. 3,40Χ1,62 μ.

Σε απόσταση 21,40 μ. νότια της οικίας με το ψηφιδωτό αποκαλύφθηκαν λείψανα άλλης οικίας με τοίχους (τ4, τ5, τ6, τ7, τ8, τ9) ευτελούς τοιχοδομίας από αργούς λίθους, λατομημένους – προφανώς επιτόπου – από το γκρίζο βράχο, πάνω στον οποίο είχαν θεμελιωθεί.

Στα βόρεια του ψηφιδωτού αποκαλύφθηκε πηγάδι, τοίχος τ10 και πήλινος αγωγός που ξεκινούσε από το πηγάδι, το οποίο είχε επιχωσθεί με τμήματα αρχιτεκτονικών μελών.

Η επίχωση σε όλη την έκταση της ανασκαφής της οδού Αγραφιώτου ήταν διαταραγμένη από τις εκσκαφές για την τοποθέτηση του υφιστάμενου αποχετευτικού δικτύου. Βρέθηκαν όστρακα ερυθροβαφών, μελαμβαφών και άβαφων αγγείων και πολλά αποτμήματα ειδωλίων.

Το ψηφιδωτό αφαιρέθηκε, ενώ τα υπόλοιπα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Περιοχή Συνοικισμού (πάροδος οδού Αγραφιώτου)

Στην πάροδο της οδού Αγραφιώτου, στα ριζά του πευκοδάσους του λόφου της δεξαμενής, κατά τις εκσκαφικές εργασίες της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα. Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε σε ύψος 1,46 μ. από το κατάστρωμα της οδού τους τοίχους τ1 και τ2, ευτελούς τοιχοποιίας, που γωνιάζουν.

Σε όλο το μήκος του σκάμματος (42 μ. περίπου) αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής με τμήματα πήλινων κεραμίδων, λιθοσωρούς, κονιάματα και όστρακα. Οι ιδιαιτερότητες της εκσκαφής (πεύκα και στις δύο πλευρές της τάφρου και το επείγον του έργου για την ύδρευση της πόλης, που είχε ως αφετηρία το σημείο αυτό) δεν επέτρεψαν την επέκταση της τάφρου κατά πλάτος και έτσι δεν ήταν δυνατή η πλήρης έρευνα του στρώματος καταστροφής.

Στο νότιο πέρας της τάφρου βρέθηκε τοίχος και λίθινο κατώφλι στη θέση του.

Η επίχωση σε όλο το μήκος του σκάμματος περιείχε άφθονη κεραμική της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, αρκετά αποτμήματα ειδωλίων και χάλκινα νομίσματα πολύ διαβρωμένα.

Περιοχή Συνοικισμού (πάροδος οδού Σιγείου)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχου τ1 σε βάθος 1,14 μ. από το κατάστρωμα της παρόδου της οδού Σιγείου. Το αποκαλυφθέν τμήμα του, μήκ. 0,50 και πλ. 0,36 μ., είναι οικοδομημένο με λιθοπλίνθους από σαρμοσάκι και σώζει επί της βόρειας παρειάς του επίχρισμα κατά χώραν.

Περιοχή Επάνω Σκάλας (πάροδος οδού Λεσβώνακτος)

Έγινε έναρξη της σωστικής ανασκαφικής έρευνας

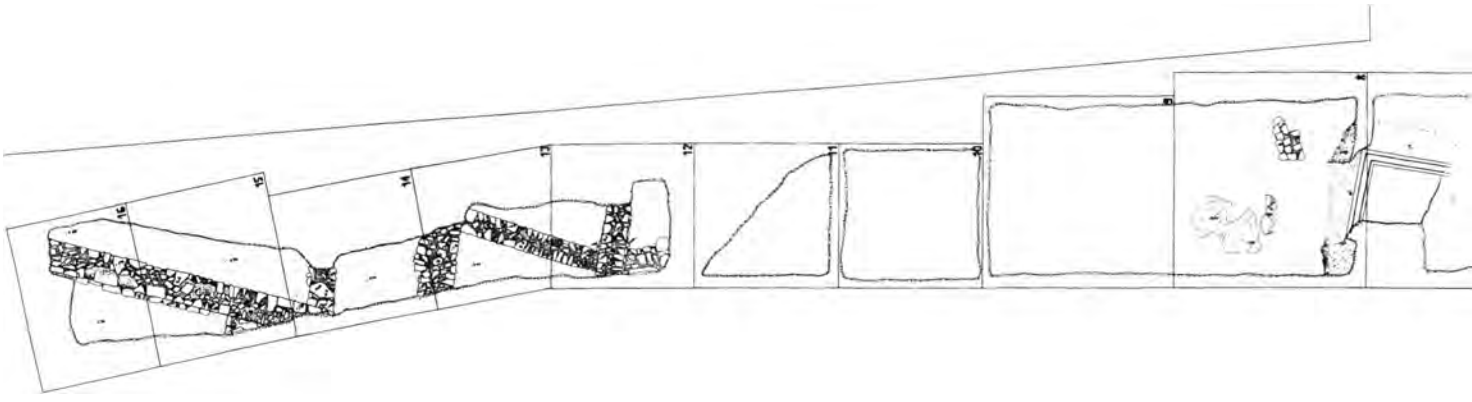

στην πάροδο της οδού Λεσβώνακτος, όπου κατά τις εκσκαφικές εργασίες της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης βρέθηκε κατά χώραν τμήμα τοιχογραφίας και διάσπαρτα τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών. Η έρευνα ξεκίνησε από το ανατολικό πέρας της οδού χωρίς να προκύψουν αρχαία μέχρι του φυσικού εδάφους. Στο κέντρο της παρόδου αποκαλύφθηκαν λείψανα δύο τοίχων οικοδομημένων από αργούς λίθους και κονίαμα. Η επίχωση περιείχε μικρή ποσότητα κεραμικής κυρίως άβαφων ραβδωτών οστράκων υστερορωμαϊκής εποχής.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οδός Χριστ. Βότση

Αποκαλύφθηκε κατά τις εκσκαφικές εργασίες της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης σε βάθος 0,82 μ. από το κατάστρωμα της οδού κιβωτιόσχημος τάφος με κτιστά τοιχώματα και καλυπτήριες πλάκες. Η ταφή είχε κτεριστεί με άβαφο κυάθιο, οινοχόη και 14 μελαμβαφή μυροδοχεία, που βρέθηκαν ακέραια.

Οδός Βοστάνη (Σχέδ. 5)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης αποκαλύφθηκαν επτά τάφοι από το νότιο νεκροταφείο της πόλης και αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα. Οι τάφοι βρέθηκαν σε βάθος 1,50 μ. περίπου από το κατάστρωμα της οδού. Είναι κιβωτιόσχημοι με λιθόκτιστα τοιχώματα (xxx, xxxi, xxxii, xxxv) ή κεραμοσκεπείς (xxix, xxxiii). Η

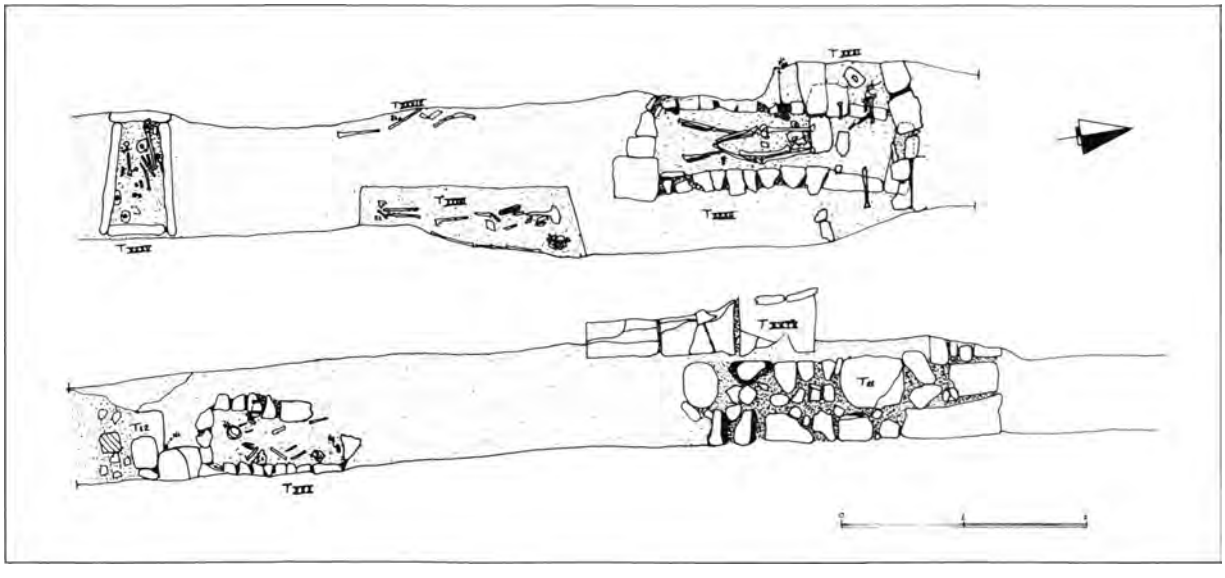

Σχέδ. 5. Μυτιλήνη. Οδός Βοστάνη. Κάτοψη της ανασκαφής.

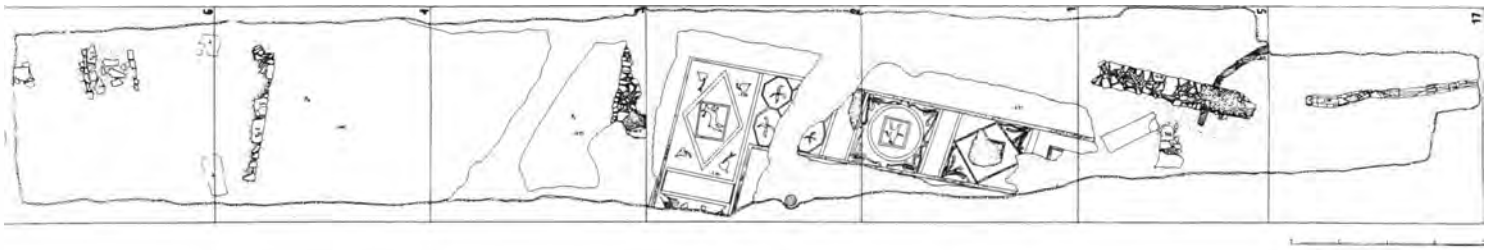

Σχέδ. 4. Μυτιλήνη. Οδός Αγραφιώτου. Κάτοψη της ανασκαφής. Το ψηφιδωτό δάπεδο.

ταφή xxxiv ήταν ελεύθερη με οστά καλυμμένα από αργούς λίθους.

Ο τάφος xxx περιείχε παιδική ταφή κτερισμένη πλην των αγγείων με ειδώλια ιππέα, έρωτα, αλόγου και σατύρου.

Πλην του τάφου xxxii, που βρέθηκε κάτω από τον xxxi σε βάθος 2,45 μ. από το κατάστρωμα της οδού, οι υπόλοιποι τάφοι ήταν διαταραγμένοι με σπασμένες καλυπτήριες ή εντελώς ανοιχτοί. Από τα κτερίσματα σώθηκαν ειδώλια, πελίκες, μυροδοχεία πήλινα και γυάλινα, χάλκινα νομίσματα. Χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική-πρώιμη ρωμαϊκή εποχή.

Σε βάθος 1 μ. αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι τ11 και τ12 οικοδομημένοι από αργούς λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό, με προσανατολισμό σχεδόν παράλληλο, ΒΔ.-ΝΑ. Ο τ11 έχει πλάτος 0,62 μ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,55 μ. Ο τ12, πλ. 0,52 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 0,82 μ.

Οδός Ελ. Βενιζέλου 22 (οικόπεδο 6ου Δημοτικού Σχολείου) (Σχέδ. 6)

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση νέου κτιρίου στο 6ο Δημοτικό Σχολείο Μυτιλήνης αποκαλύφθηκαν τάφοι. Η σωστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε στα νότια του οικοπέδου τμήμα του ρωμαϊκού νεκροταφείου της πόλης. Εντοπίστηκαν πέντε λιθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι (II, III, IV, V, XX), δεκατέσσερις κεραμοσκεπείς (VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX), εγχυτρισμοί, τεφροδόχα αγγεία και πλήθος ελεύθερων ταφών, στην πλειονότητά τους ασύλητα. Εξ αυτών ερευνήθηκαν οι κιβωτιόσχημοι I, II, III, οι κεραμοσκεπείς (καλυβίτες) VI, VII, VIII, X, XIII, XIV και οι ελεύθερες ταφές από 1 έως 7. Εντυπωσιακή είναι η πυκνότητα των ταφών και η ποικιλία των τρόπων ταφής (Πίν. 149 γ). Όλοι οι κιβωτιόσχημοι έχουν κατασκευαστεί από αργολιθοδομή και κονίαμα και περιείχαν αλλεπάλληλες ταφές και ανακομιδές. Επάλληλοι σκελετοί ταφών και ανακομιδών βρέθηκαν σε ελεύθερες ταφές στο χώρο ανάμεσα στους κιβωτιόσχημους ή κεραμοσκεπείς τάφους μαζί με εγχυτρισμούς και καύσεις σε τεφροδόχα αγγεία (Πίν. 149 δ).

Οι ταφές ήταν κτερισμένες κυρίως με πήλινα και γυάλινα μυροδοχεία, λυχνάρια, χάλκινα κάτοπτρα, κοσμήματα και νομίσματα.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτης οδού σε μήκος 20 και πλάτος 3,50 μ.

Παναγιούδα

Οικόπεδο Ανθ. Λορετζίνη (Σχέδ. 7)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες θεμελίωσης νέας οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν στα ανώτερα στρώματα και σε βάθος που ποικίλλει από 1,31 έως 1,69 μ. 29 κιβωτιόσχημοι τάφοι μεταβυζαντινής περιόδου. Ήταν λιθόκτιστοι με αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικής εποχής σε β΄ χρήση ως οικοδομικό υλικό. Αρχιτεκτονικά μέλη της ίδιας περιόδου (κιονόκρανα, επίκρανα, τμήματα αρράβδωτων κιόνων) που βρίσκονται εντοιχισμένα στον παρακείμενο ναΐσκο του Αγίου Γεωργίου υποδηλώνουν την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην εγγύς περιοχή.

Στα κατώτερα στρώματα της επίχωσης και κάτω από τους τάφους ii, iv, v, xxiii και xxix αποκαλύφθηκε τοίχος τ1 αμελούς τοιχοποιίας πλ. 1,20 μ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 14,30 μ. και συνεχίζεται στο άσκαφο των πλαϊνών οικοπέδων. Η ελάχιστη κεραμική τον χρονολογεί στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

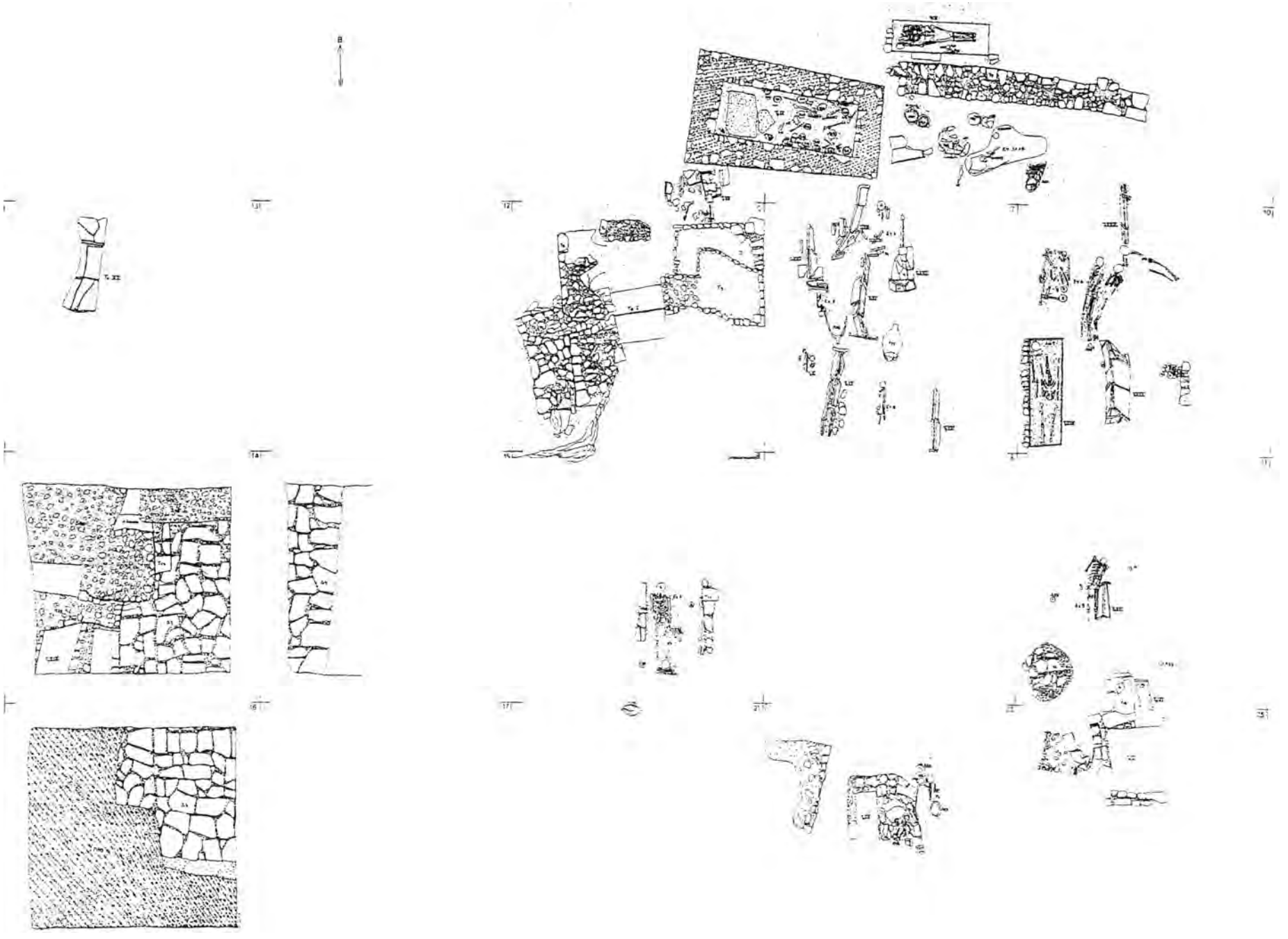

Σχέδ. 6. Μυτιλήνη. Οδός Ελ. Βενιζέλου 22. Κάτοψη του νεκροταφείου και οικοδομικά λείψανα.

Σχέδ. 7. Μυτιλήνη. Παναγιούδα. Οικόπεδο Ανθ. Λορεντζίνη. Κάτοψη του ρωμαϊκού νεκροταφείου.

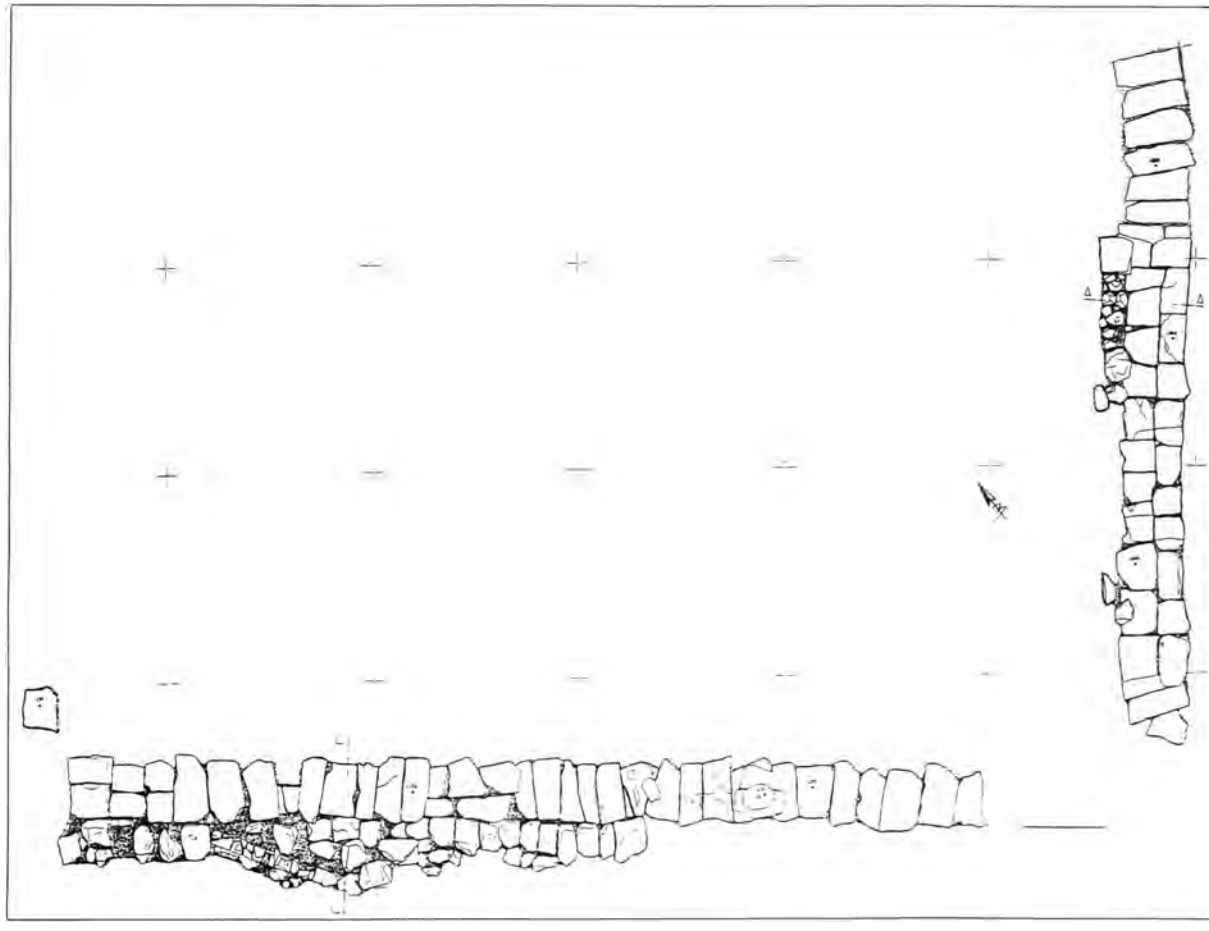

Σχέδ. 8. Μυτιλήνη. Κοινότητα Αγίας Παρασκευής. Κάτοψη του πρωιμότερου ναού.

Κοινότητα Αγίας Παρασκευής

Αρχαιολογικός χώρος Κλοπεδής[2] (Σχέδ. 8-9)

Με τον καθαρισμό του αρχαιολογικού χώρου από τα δένδρα και τα χόρτα που ήταν φυτρωμένα πάνω στα αρχαία λείψανα αποκαλύφθηκαν οι διαστάσεις του πρωιμότερου κτιρίου (16,70x28,50 μ.) (Πίν. 150 α) και ο στερεοβάτης του μνημείου σε ύψος τριών δόμων. Στη νότια πλευρά του στερεοβάτη αποκαλύφθηκε αναλημματικός τοίχος τ2, που είναι οικοδομημένος με μεγάλους ακανόνιστους λίθους και βαίνει παράλληλα με τη νότια πλευρά του κτιρίου.

Ο δεύτερος αρχαϊκός ναός είναι περίπτερος. Σώζεται η τριβαθμιδωτή κρηπίδα (Πίν. 150 β) και οι τοίχοι του σηκού. Καθαρίστηκε από τα χόρτα και το χώμα η ορθογώνια βάση του αγάλματος διαστ. 4,10x3,45 μ. Οι εξωτερικές παρειές είναι χτισμένες με τη λέσβια τοιχοδομία και εσωτερικά υπάρχει γέμισμα από μικρούς αργούς λίθους. Οι τοίχοι τ5 και τ6 ίσως ανήκουν σε οικοδομήματα βοηθητικά των δύο ναών.

Σε απόσταση 26,20 μ. από το δυτικό όριο της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου αποκαλύφθηκε τοίχος αψιδωτού οικοδομήματος άγνωστου ακόμα χαρακτήρα.

Η έρευνα συνεχίζεται.

Μήθυμνα

Οικόπεδο αγροτικού ιατρείου Μήθυμνας

Σε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκαν θεμελιωμένα στο φυσικό έδαφος

2. Για την ανασκαφική έρευνα του ναού βλ. Παράρτημα του ΑΔ 1922-1925, σ. 41-44. Τα έτη 1987 έως 1990 χτίστηκε το φυλάκιο και αποθήκη στον αρχαιολογικό χώρο και το 1992 έγινε ηλεκτροφωτισμός του χώρου.

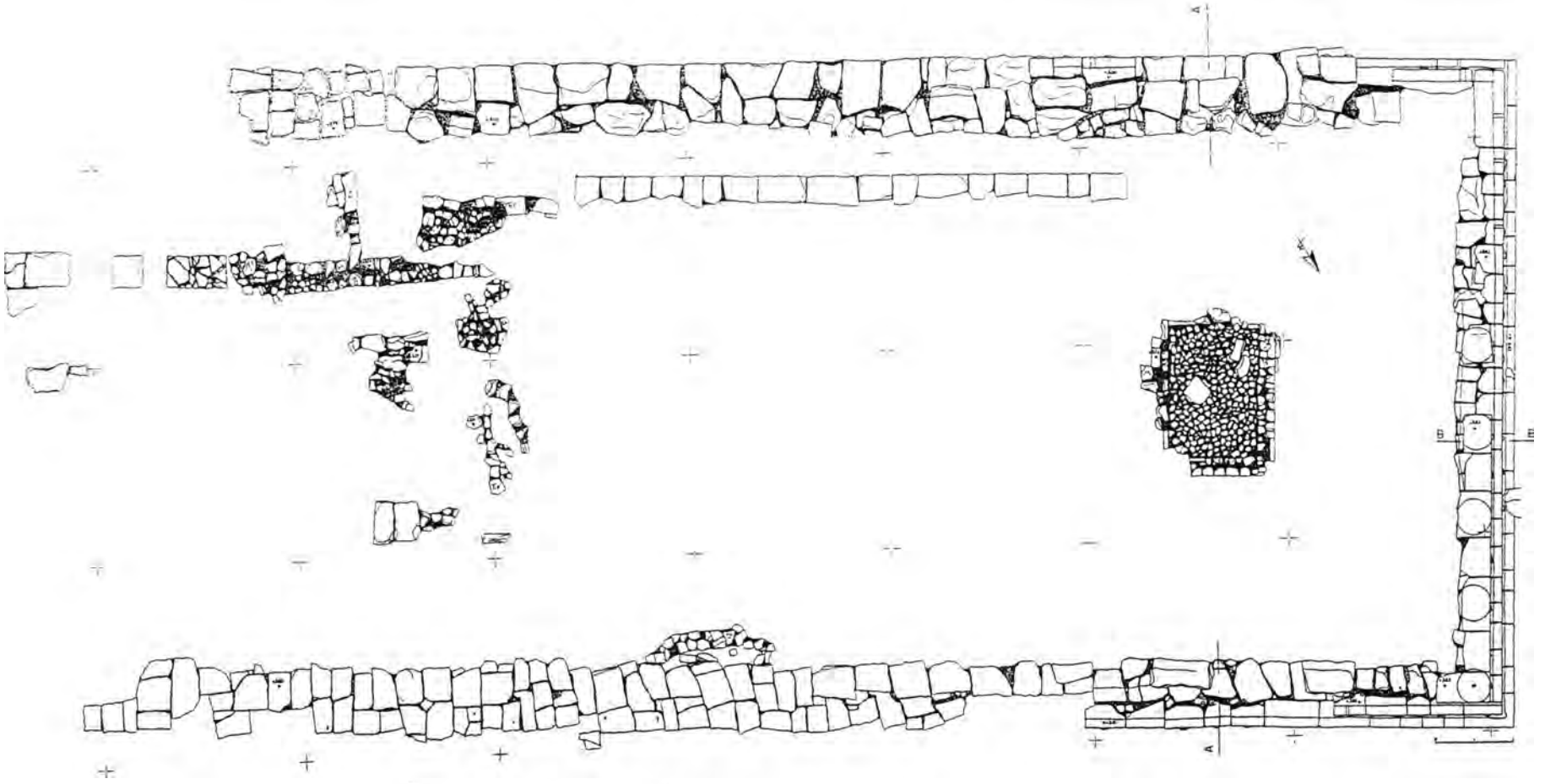

Σχέδ. 9. Μυτιλήνη. Κοινότητα Αγίας Παρασκευής. Κάτοψη του δεύτερου αρχαϊκού ναού.

αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα. Στην επίχωση βρέθηκε κεραμική αρχαϊκής περιόδου. Στα ανώτερα στρώματα του οικοπέδου η διατάραξη ήταν μεγάλη εξαιτίας της συνεχούς χρήσης του χώρου μέχρι και τη σύγχρονη εποχή.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οικόπεδο Γ. και Λ. Κράλλη

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών, προκειμένου να δοθεί άδεια οικοδομής, αποκαλύφθηκαν ταφές της υστερορωμαϊκής περιόδου. Ακολούθησε σωστική ανασκαφή, κατά την οποία ερευνήθηκαν πέντε συνολικά ταφές (i-v). Ο τάφος i ήταν κιβωτιόσχημος με παρειές οικοδομημένες από αργούς ή ημίεργους λίθους. Δεν περιείχε κτερίσματα. Στα βόρεια του τάφου i ερευνήθηκαν τρεις ελεύθερες ταφές, ii, iii, v, χωρίς κτερίσματα. Η ταφή iv, πολύ κοντά στην ταφή iii, περιείχε ανακομιδή οστών.

Σε πρωιμότερη εποχή, επίσης υστερορωμαϊκή, χρονολογούνται τα οικοδομικά λείψανα, που βρέθηκαν βόρεια του τάφου i. Πρόκειται για τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου και τοίχου τ3 οικοδομημένου από ημίεργους λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Διαφορετική είναι η τοιχοποιία του τ1, με κατεύθυνση Β.-Ν., που έχει οικοδομηθεί από αργούς λίθους και λάσπη. Η επίχωση ήταν πτωχή σε ευρήματα. Περιείχε μικρή ποσότητα κεραμικής άβαφων, ραβδωτών κυρίως, αγγείων της υστερορωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Πέτρα

Περιοχή Καβάκι (οικόπεδο Καβάκου-Κατσαμάτσα)

Κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, που χρησίμευε πιθανότατα ως περίβολος, αμελούς τοιχοποιίας, από αργούς λίθους, κροκάλες και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Το πλάτος του κυμαίνεται από 0,60 έως 0,70 μ. και το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 14,20 μ. Η επίχωση περιείχε ελάχιστα όστρακα του τέλους της ελληνιστικής περιόδου.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Σκάλα Ερεσού

Οικόπεδο Ε. Χασάπη

Σε σωστική ανασκαφική έρευνα που διεξήχθη στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα. Πρόκειται για μικρά τμήματα τοίχων σε βάθος 0,80 έως 1,24 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου, οικοδομημένων από μικρούς αργούς λίθους και χώμα. Η επίχωση ήταν διαταραγμένη με κεραμική, κυρίως άβαφα, διαφόρων εποχών. Στα θεμέλια των τοίχων βρέθηκαν όστρακα αρχαϊκής περιόδου.

Σκάλα Πολυχνίτου

Οικόπεδο Αγγ. Σπυρέλλη-Γκογκόρνα (Σχέδ. 10· Πίν. 150 γ)

Στο παραπάνω οικόπεδο, στη βόρεια άκρη της Σκάλας Πολυχνίτου, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι τ2+τ6 και τ4+τ7, επιμελούς τοιχοδομίας. Είναι οικοδομημένοι από ημίεργους λίθους και ορθογώνιες λιθοπλίνθους με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στον τοίχο τ2+τ6 σώζεται το κατώφλι εισόδου. Στο χώρο που ορίζεται από τους δύο τοίχους, σε βάθος 2,10 μ., αποκαλύφθηκε δάπεδο Δ2, κατεστραμμένο κατά τόπους, κατασκευασμένο από ορθογώνιες πλάκες συνδεδεμένες με ερυθρωπό κονίαμα.

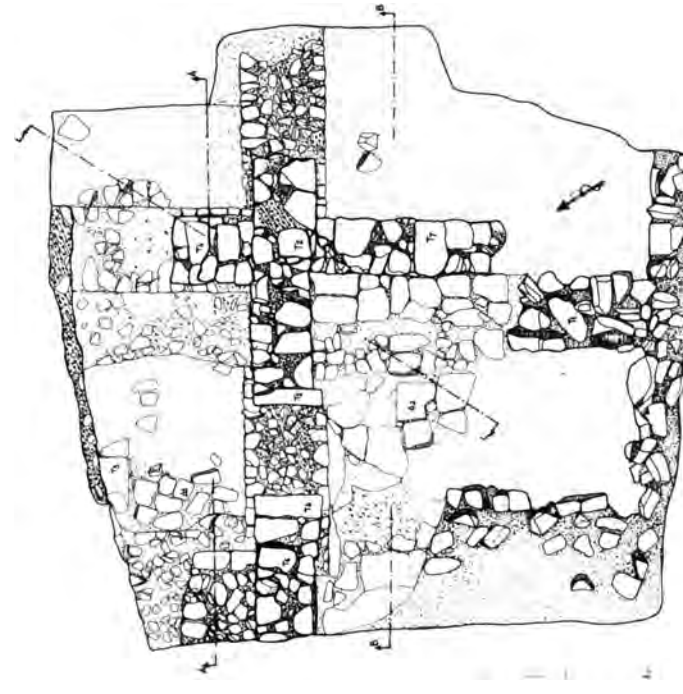

Σχέδ. 10. Μυτιλήνη. Σκάλα Πολυχνίτου. Οικόπεδο Σπυρέλλη - Γκογκόρνα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σε όλο το χώρο της ανασκαφής, σε επίπεδο ακριβώς πάνω από την επιφάνεια του δαπέδου Δ2, υπήρχε στρώμα κεραμίδων πάχ. 0,20-0,30 μ. προερχόμενο από την κατάρρευση της στέγης του κτίσματος. Μικρό τμήμα τοίχου τ5, μήκ. 1,10 και πλ. 0,30 μ., οικοδομημένο από πελεκημένους λίθους, και δαπέδου Δ1 αποκαλύφθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής.

Από την επίχωση, που ήταν πτωχή σε ευρήματα, προέρχεται μικρός αριθμός οστράκων άβαφων ραβδωτών αγγείων, λίγες βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων και λίγα όστρακα terra sigillata. Τα κτιριακά λείψανα χρονολογούνται στους ύστερους ρωμαϊκούς ή τους πρώιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

ΛΗΜΝΟΣ

Μύρινα

Περιοχή Τσας (οικόπεδο Χ. Ροσβάνη) (Σχέδ. 11)[3]

Κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα τα οποία αποτελούν μέρος του εργαστηριακού συγκροτήματος που είχε ανασκαφεί στο γειτονικό οικόπεδο ιδιοκτησίας Β. Σοφρά και απέναντι στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Χ. Ποντίκη[4].

Οι τοίχοι τ1, τ2, τ3, σε βάθος 2,54 μ., έχουν οικοδομηθεί από αργούς λίθους και χώμα. Ο τ1 εδράζεται πάνω στον ανοιχτό αγωγό Α1, που έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 3,15 μ. Ο τοίχος τ4 είναι επιμελώς χτισμένος με το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,90 μ. και μαζί με τους τοίχους τ5 και τ6 ορίζουν μικρά δωμάτια.

Αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα λίθινου αγωγού Α2, κατεύθυνσης Α.-Δ. Τα τοιχώματά του είναι οικοδομημένα με μικρές πέτρες και ασβεστοκονίαμα.

Η επίχωση των τοίχων χαρακτηρίζεται από έντονες καύσεις με πολλά όστρακα ελληνιστικής εποχής (2ος αι. π.Χ.), μήτρες και όστρακα ανάγλυφων σκύφων, μήτρες και τμήματα ειδωλίων (ΒΕ 12667, 12653), πήλινες μάζες με ίχνη δακτύλων από το πλάσιμο του πηλού. Βρέθηκαν επίσης μήτρα σφραγίδας (ΒΕ 12651), τμήματα ανάγλυφων πλακιδίων (ΒΕ 12659), λυχνάρια (ΒΕ 12630), υφαντικά βάρη και νομίσματα.

Σε βάθος 3,22 μ. αποκαλύφθηκε η Ταφή Ι, καλυμμένη

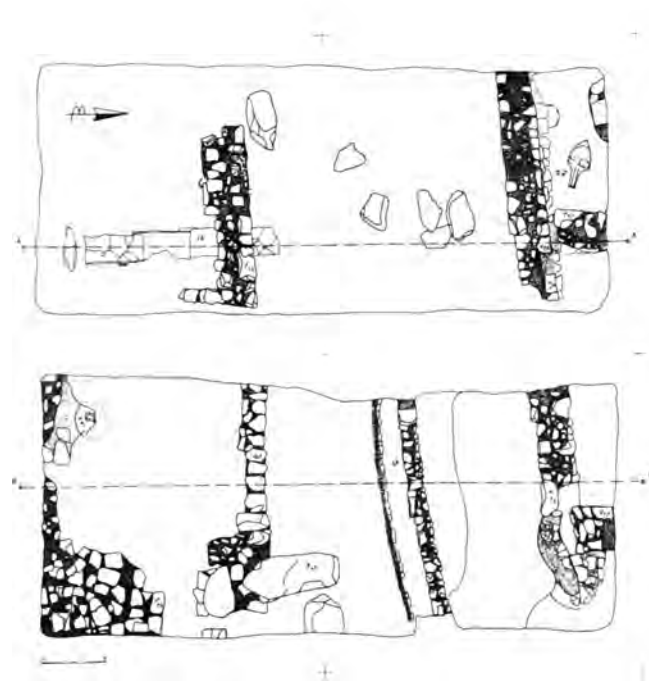

Σχέδ. 11. Λήμνος. Μύρινα. Οικόπεδο Ροσβάνη. Κάτοψη της ανασκαφής.

με το επάνω τμήμα κορμού μεγάλου αμφορέα, σφραγισμένο στο κάτω μέρος του λαιμού με κεραμίδα. Περιείχε ανακομιδή οστών δύο νεκρών και μικρό γυάλινο αγγείο. Στη γωνία των τοίχων τ4 και τ5 αποκαλύφθηκε η Ταφή ΙΙ. Πρόκειται για εγχυτρισμό βρέφους σε αμφορέα, ύψ. 0,63 μ. (Πίν. 150 δ). Σε βάθος 3,87 μ. αποκαλύφθηκε στρώμα με αρχαϊκή κεραμική.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οδός Δημοκρατίας (οικόπεδο Τεχνικού Επαγγελματικού Λυκείου) (Σχέδ. 12)

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του οικοπέδου όπου πρόκειται να ανεγερθεί το Τεχνικό Επαγγελματικό Λύκειο Μύρινας. Πρόκειται για τμήμα του ελληνιστικού και ρωμαϊκού νεκροταφείου της πόλης. Κατά το 1992 ερευνήθηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι (Χ, XI, XVI) χωρίς κτερίσματα, ένας εγχυτρισμός βρέφους (Ταφή XII) κτερισμένος με χρυσό στεφάνι από 28 φύλλα βελανιδιάς και μία λίθινη σαρκοφάγος (Τάφος XIII), που περιείχε πέντε τουλάχιστον διαταραγμένες ταφές.

Από τα κτερίσματα των τάφων σώθηκαν τμήμα χρυσού στεφανιού, χάνδρες γυάλινες, στλεγγίδες και νομίσματα ρωμαϊκής περιόδου.

3. Πρβλ. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 406· 45 (1990): Χρονικά, σ. 398· 46 (1991): Χρονικά, σ. 369.

4. Πρβλ. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 406.

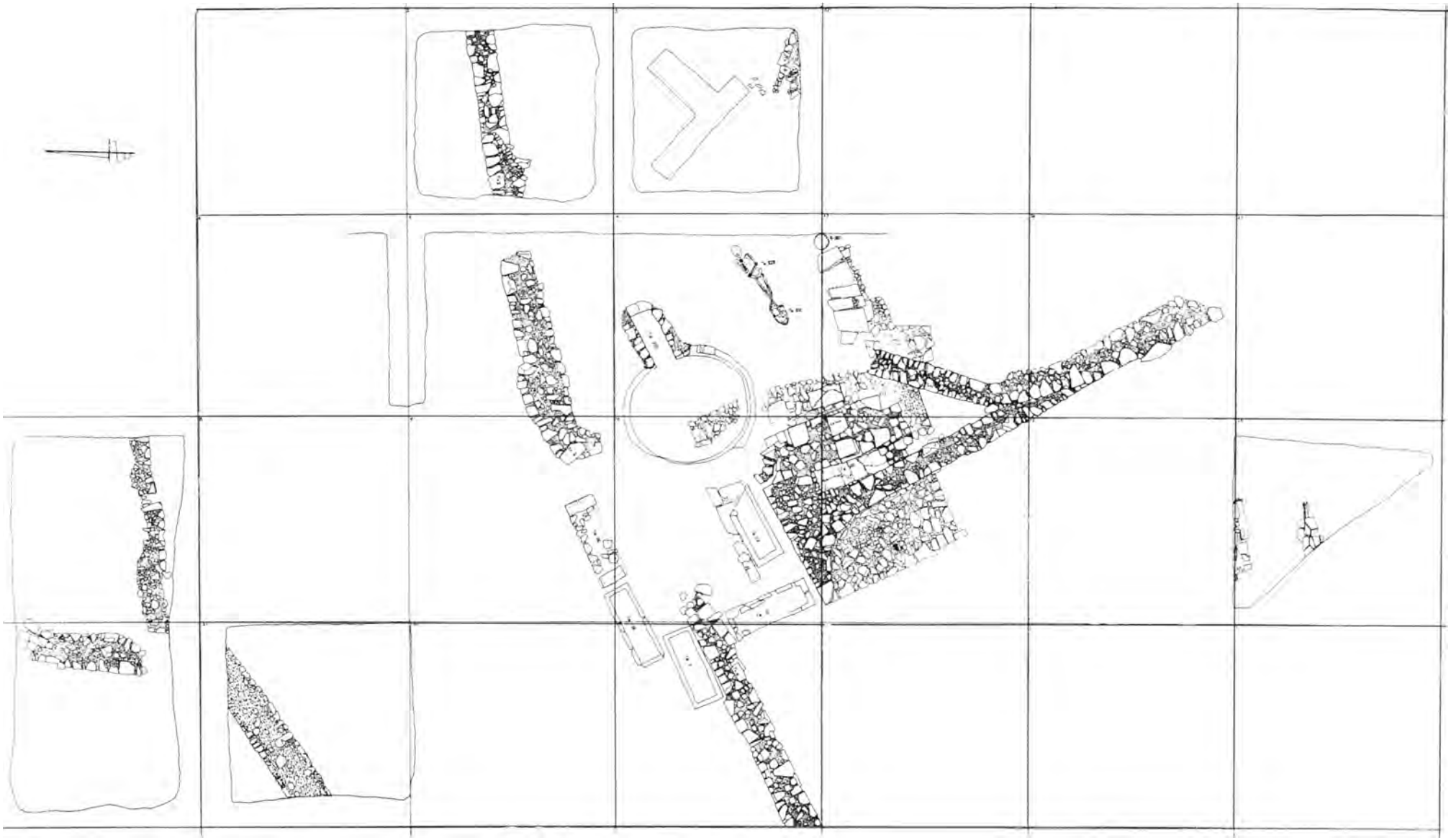

Σχέδ. 12. Λήμνος. Μύρινα. Οδός Δημοκρατίας. Κάτοψη του νεκροταφείου.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι ταφές XIV και XV. Η XIV ήταν ελεύθερη γυναικεία. Η νεκρή είχε ταφεί στη γνωστή από τις επιτύμβιες στήλες στάση θλίψης (πόδια σταυρωμένα στους αστραγάλους, το αριστερό χέρι ακουμπά στα δεξιά της λεκάνης και το δεξί κρατά το πηγούνι). Στα πόδια της νεκρής υπήρχε εγχυτρισμός βρέφους. Προφανώς πρόκειται για ταφή μητέρας και παιδιού.

Τα οικοδομικά λείψανα τοίχων μεγάλου μήκους ανήκουν πιθανώς σε περιβόλους υστερότερης εποχής. Στην ίδια εποχή χρονολογείται και ο κλίβανος με κυκλικό θάλαμο (Πίν. 151 α), διαμ. 2,80 μ. περίπου, με τοιχώματα πάχ. 0,10 μ. από πηλόχωμα. Στην επίχωση του κλιβάνου βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες φθορίτη λίθου ή βαρυτίνης, για την παραγωγή ασβέστου.

Οικόπεδο Μαγδανή

Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο παραπάνω οικόπεδο προκειμένου να δοθεί άδεια οικοδομής, βρέθηκε σε βάθος 1,90 μ. τμήμα τοίχου πλ. 1,40 μ. Έχει οικοδομηθεί από κροκάλες, αργούς λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό. Το μέγιστο αποκαλυφθέν μήκος του τ1 ανέρχεται σε 3,50 μ.

Στα ανώτερα στρώματα η επίχωση περιείχε κεραμική ελληνιστικής περιόδου, ενώ στα κατώτερα στρώματα βρέθηκε αρχαϊκή κεραμική.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Περιοχή Αυλώνας (οικόπεδο Τραταρού)[5]

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο. Στο δυτικό τμήμα ερευνήθηκε συστάδα τοίχων αρχαϊκής περιόδου, οι οποίοι οριοθετούν άνδηρα προσπέλασης στον κεντρικό πυρήνα του συγκροτήματος, που ερευνήθηκε πέρυσι, εφόσον το έδαφος είναι ιδιαίτερα επικλινές. Οι τοίχοι είναι οικοδομημένοι από κροκάλες και αργούς λίθους με χώμα ως συνδετικό υλικό.

Στο δυτικό πέρας της συστάδας των τοίχων υπάρχει φρέαρ οικοδομημένο επίσης με κροκάλες. Ερευνήθηκε μέχρι βάθους 1,80 μ. χωρίς να δώσει σημαντικά ευρήματα. Η έρευνα δεν συνεχίστηκε λόγω κινδύνου κατάρρευσης των τοιχωμάτων του.

Η αμμώδης επίχωση των τοίχων περιείχε πλήθος πρωτολημνιακής κεραμικής του 7ου-6ου αι. π.Χ. Αρκετά από τα όστρακα φαίνεται ότι συνανήκουν. Διακοσμούνται με μαιάνδρους, σπείρες και ποικιλία γραμμικών μοτίβων.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκαν λείψανα περιβόλου ελληνιστικής περιόδου, μέρος του οποίου είχε οικοδομηθεί ήδη από την αρχαϊκή εποχή. Έχει κατασκευαστεί από κροκάλες πάνω στην άμμο και το πλάτος του ποικίλλει από 1,30 έως 1,80 μ. Η επίχωση περιείχε ελάχιστη κεραμική άβαφων χρηστικών αγγείων. Διατηρεί μια είσοδο από τη μεριά της πόλης και μια από τη μεριά της θάλασσας, πράγμα που δείχνει ότι υπήρχε εδώ κάποιο μικρό λιμάνι.

Δύο ακόμα πηγάδια βρίσκονται κοντά στις εισόδους του περιβόλου, εκ των οποίων το νότιο είναι ελληνιστικής εποχής και το δυτικό αρχαϊκής. Το αρχαϊκό περιείχε πλήθος κεραμικής, οστά ζώων και κρανίο.

Στο χώρο που ορίζεται από τους τοίχους 142β και 142α βρέθηκε σκελετός θυσιασμένου μόσχου σε συνεσταλμένη στάση με τα πόδια δεμένα και ακουμπισμένα στην ανατολική παρειά του τοίχου. Άλλος σκελετός επίσης θυσιασμένου ζώου βρέθηκε στο χώρο μεταξύ των τοίχων 194 και 173 με την πλάτη στο βράχο. Ο τ194 ίσως είχε οικοδομηθεί για να ορίσει το χώρο της ταφής του ζώου, ο σκελετός του οποίου βρέθηκε επίσης σε συνεσταλμένη θέση και σε κακή κατάσταση διατήρησης.

Εκτός από τις ανασκαφικές εργασίες έγιναν και εργασίες συντήρησης και μερικής αποκατάστασης των λειψάνων (Πίν. 151 β-δ).

Από τα οικοδομικά λείψανα και τα κινητά ευρήματα συνάγεται ότι στο χώρο αυτό υπήρχε ιερό της Αρτέμιδος, καθώς αναφέρεται και στη σχετική επιγραφή, που βρέθηκε το 1991. Επίσης και η γραπτή παράδοση αναφέρει ύπαρξη ιερού της Αρτέμιδος-Σελήνης εκτός των τειχών, στη θέση Αναφανή, που ταυτίζεται εύκολα με το σημερινό Αυλώνα. Ο πυρήνας του ιερού είναι ο υπαίθριος πλακοστρωμένος χώρος, εφόσον αποδιδόταν λατρεία σε θεά με ουράνια υπόσταση, γύρω από τον οποίο υπάρχουν βοηθητικοί χώροι σε επάλληλες φάσεις της αρχαϊκής και της ελληνιστικής περιόδου.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Έγιναν αρκετές αυτοψίες και περιοδείες στους αρχαιολογικούς χώρους Λέσβου, Λήμνου και Χίου, καθώς και στην ευρύτερη περιοχή αρμοδιότητας της Εφορείας, προκειμένου να δοθούν άδειες οικοδομών,

5. Πρβλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 371.

λειτουργίας λατομείων και εγκατάστασης ιχθυοκαλλιεργειών.

Στο Μικρό Νησί απέναντι από την παραλία της Πέτρας Λέσβου έγινε αυτοψία, ύστερα από πληροφορία για την ύπαρξη τάφων. Διαπιστώθηκε ότι το νησί είναι κατάσπαρτο από τάφους κεραμοσκεπείς, μερικοί είναι συληµένοι, όπως διαπιστώνεται από τα διάσπαρτα οστά. Στην παραλία και σε μικρή απόσταση από την ακτή είναι ορατά αρχιτεκτονικά λείψανα και όστρακα ρωμαϊκής εποχής.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Μουσείο Χίου

Η κ. Μαθιουδάκη-Παϊδούση παρέδωσε στο Μουσείο Χίου δύο οξυπύθμενους αμφορείς, που είχαν ανασυρθεί από τη θάλασσα (ΒΕ 6888-6889).

Μουσείο Μυτιλήνης

Ο Σ. Ξενιτέλλης παρέδωσε λίθινο χειροπέλεκυ, που βρήκε στο κτήμα του στο Βουρνά Ακρασίου της επαρχίας Πλωμαρίου (ΒΕ παραδόσεων 140).

ΞΕΝΕΣ ΣΧΟΛΕΣ

Κατά το 1992 η Κ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο πραγματοποίησε επιφανειακή έρευνα στο αρχαίο λατομείο της Μόριας. Κατά τη διάρκεια της έρευνας καταγράφηκαν σε τριγωνικό κάναβο τα μέτωπα και τα ορύγματα εξόρυξης, καθώς και τα θραύσματα και τα ημίεργα αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονταν κατάσπαρτα στην περιοχή. Εντοπίστηκε το κύριο μέτωπο εξόρυξης μαρμάρου καθώς και εννέα μικρότερα ορύγματα. Συνελέγησαν δείγματα μαρμάρου για να συγκριθούν με μάρμαρα που χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό σε κτίρια της ρωμαϊκής περιόδου, κατά την οποία, όπως μαρτυρούν τα στοιχεία, το λατομείο είχε τη μεγαλύτερη παραγωγή.

Στην Πολιόχνη η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή πραγματοποίησε ανασκαφική έρευνα σε τρεις τομές: νότια της πύλης εισόδου του οικισμού, ανατολικά της οδού 105 και σε χώρο που πρόσφατα αγοράστηκε από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, όπου και είχαν γίνει δειγματοληπτικοί έλεγχοι το 1991.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ

ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΛΗΜΝΟΣ

Πολιόχνη

Το 1992 ξεκίνησε η ανασκαφή σε τρία διαφορετικά σημεία:

Τομή Α. Είχε ανοιχτεί το 1988, νότια της πύλης εισόδου της πόλης. Η τομή αυτή, αφού διαπέρασε στρώματα και δομές της πράσινης, ερυθρής και κίτρινης περιόδου, σταμάτησε λόγω της ύπαρξης ενός σωρού από αργίλους και πέτρες, για τα οποία τότε δεν είχε δοθεί μια επιστημονική ερμηνεία. Με την επέκταση της τομής το 1992 πιστοποιήσαμε ότι αυτές οι πέτρες είναι προϊόντα κατάρρευσης ενός τοίχου κατασκευασμένου με λίθους αρκετά κανονικούς. Το στρώμα της κατάρρευσης, η οποία οφείλεται πιθανότατα σε κάποιο σεισμό με κυματοειδή κίνηση, παρουσιάζει μια σταθερή κλίση 30° προς Δ. Ήλθε στο φως και η θεμελίωση, καθώς και ο λάκκος θεμελίωσης, του τοίχου αυτού, που τώρα αποτελεί το αρχαιότερο τείχος σε αυτή την πλευρά της πόλης.

Τομή Μ. Ανοίχτηκε σε ένα τμήμα του εδάφους που δεν είχε ερευνηθεί μέχρι τώρα και που εκτείνεται ανατολικά της οδού 105 και τελειώνει στο όριο της κορυφής του λόφου. Στην τομή, πλ. 1,50 μ., βρέθηκαν υπολείμματα τοίχων με κατεύθυνση Β.-Ν., που ακουμπούσαν πάνω σε έναν παχύτερο τοίχο, 0,70 μ. περίπου, με την ίδια κατεύθυνση, που φαίνεται ότι αποτελεί ίσως το όριο του οικισμού σε αυτή την πλευρά. Το κεραμικό υλικό, που ανάγεται στην πρώιμη κυανή περίοδο, αλλά ίσως και στη μαύρη(;), μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η πόλη, ξεκινώντας τουλάχιστον από την πρώιμη κυανή περίοδο, είχε μια έκταση που δεν ξεπερνούσε το σημερινό όριο του λόφου.

Τομή Ν. Με αυτή την τομή συνεχίστηκε η μελέτη της περιοχής γύρω από τον αρχαιολογικό χώρο, για να εξεταστούν οι πιο φανερές ανωμαλίες που παρουσιάστηκαν το 1991 κατά τη γεωηλεκτρική και γεωμαγνητική έρευνα, καθώς και κατά το δειγματοληπτικό έλεγχο. Η τομή ανοίχτηκε στα σημεία 25 και 26 του δειγματοληπτικού ελέγχου, κοντά στο Φυλάκιο, και έδωσε στρώματα που μαρτυρούν την ανθρώπινη δραστηριότητα κατά την προϊστορική εποχή, με κεραμική που καλύπτει χρονικά όλη την περίοδο από την κυανή μέχρι την κίτρινη φάση. Δεν βρέθηκαν ίχνη δομών.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης της οχύρωσης για τον τοίχο 35/36, βόρεια της πύλης εισόδου, και τον τοίχο 10/11a-b, νότια της πύλης εισόδου.

ALBERTO G. BENVENUTI - S. TINÉ

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΠΑΡΟΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στην είσοδο του Μουσείου τοποθετήθηκαν σε βάση οι μαρμάρινες σαρκοφάγοι που χρόνια ήταν στη σειρά εμπρός από την Καταπολιανή. Πριν μερικά όμως χρόνια μεταφέρθηκαν έξω από το Μουσείο και εφέτος έγιναν οι εργασίες διαμόρφωσης του χώρου (Πίν. 152 α).

Μέσα στην αυλή του Μουσείου στήθηκε το μαρμάρινο βάθρο και τοποθετήθηκε επάνω του η μαρμάρινη σαρκοφάγος του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 152 β), όπως είχε βρεθεί από τον τότε Έφορο Αρχαιοτήτων Ν. Ζαφειρόπουλο το 1960 σε μικρή ανασκαφική έρευνα στα οικόπεδα Θεοχαρίδη[1].

Στο Μουσείο, στη βόρεια αίθουσα, κατασκευάστηκαν δύο νέες προθήκες στις οποίες εκτέθηκε μέρος από το πλήθος των νέων ευρημάτων που έδωσε η ανασκαφή του αρχαίου νεκροταφείου, κεραμική και μικροαντικείμενα γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής.

Εδώ όμως πρέπει να αναφερθεί ότι δυστυχώς εφέτος στο Μουσείο της Πάρου έγινε διάρρηξη και κλοπή πολύτιμων πρωτοκυκλαδικών ευρημάτων. Συγκεκριμένα εκλάπησαν 31 αντικείμενα, στο μεγαλύτερο μέρος μαρμάρινα, ανάμεσα στα οποία τέσσερα ειδώλια του τύπου Πλαστηρά καθώς και ένα βιολόσχημο (Πίν. 152 γ-ε).

Επίσης, συμπληρώθηκε η επανέκθεση στις κόγχες γύρω από την αυλή με την τοποθέτηση μαρμάρινων ανάγλυφων τμημάτων σαρκοφάγων και αρχιτεκτονικών μελών (Πίν. 153 α, γ).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Με τη βοήθεια του συναδέλφου Ι. Κουράγιου συνεχίστηκαν και εφέτος οι ανασκαφές σε οικόπεδα ιδιωτών, σε 50 από τα οποία έγιναν δοκιμαστικές τομές, σε λίγα όμως βρέθηκαν αρχαία αξιομνημόνευτα:

Οικόπεδο Μαρ. Ορφανίδη και Στ. Λουκή

Στη θέση Άγιος Παντελεήμονας, στα ανατολικά της πόλης, έξω αλλά πολύ κοντά στο αρχαίο τείχος, ήλθε στο φως ένας τοίχος μήκ. 27 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., το πλάτος του οποίου φθάνει περίπου τα 4 μ. και σώζεται σε ύψος από 0,50 έως 2,50 μ. Παρουσιάζει δύο κατασκευαστικές φάσεις, από τις οποίες η αρχαιότερη ανήκει στην υποθεμελίωση κτιρίου αρχαϊκής περιόδου. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν υπερμεγέθεις σχιστόπλακες και σώζεται σε τέσσερις επάλληλες σειρές (Πίν. 153 β).

Στην εσωτερική πλευρά οι πλάκες δεν παρουσιάζουν μέτωπο, σε αντίθεση με την εξωτερική τους όψη, όπου παρατηρείται καλά επεξεργασμένη επιφάνεια. Επάνω σε αυτό τον τοίχο οικοδομείται στα υστεροελληνιστικά-ρωμαϊκά χρόνια ένας άλλος, πρόχειρα κατασκευασμένος με μικρές κυρίως πέτρες, αλλά και με τμήματα παλαιότερων γλυπτών, όπως ένας κορμός κούρου που σώζεται έως τα γόνατα, ύψ. 1,10 μ. Περί τα 4 μ. προς Ν. βρισκόταν, επίσης εντοιχισμένη, μια βάση ύψ. 0,82 και διάμ. 0,70 μ. σε σχήμα δωρικού κίονα, ο οποίος είχε τις δύο επιφάνειες επίπεδες, αδρά επεξεργασμένες, οι οποίες απολήγουν κάτω σε δύο ημισφαιρικά εξάρματα. Στην επάνω επιφάνεια του κίονα είχε λαξευθεί μια ορθογώνια κοιλότητα με στρογγυλεμένες γωνίες για την υποδοχή της πλίνθου αγάλματος. Στην επάνω απόληξη του ενός τμήματος με τις ραβδώσεις σώζεται τμήμα εγχάρακτης επιγραφής *XEL* (Σχέδ. 1· Πίν. 153 δ). Η βάση πιθανότατα ανήκει στον κούρο αριθ. ευρ. 1282.

Έργα αποχέτευσης στο δρόμο του Λιμεναρχείου

Κοντά στη θάλασσα και σε μικρή απόσταση από το αρχαίο νεκροταφείο της Παροικιάς[2], κατά τη διάνοιξη αγωγών ήλθαν στο φως: α) Δεξαμενή μάλλον της ύστερης αρχαιότητας. Είχε διαστάσεις 5x3 μ. και ήταν καμαροσκεπής, κατασκευασμένη με σχιστόπλακες. β) Σε απόσταση 2 μ. περίπου προς Α. ρωμαϊκός κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος από αρχαιότερο υλικό, όπως συνηθίζεται στην Πάρο κατά την εποχή αυτή. Περιείχε δύο ακέραια γυάλινα μυροδοχεία, στλεγγίδα σιδερένια και τμήματα διαλυμένων αγγείων.

1. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 245.

2. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 490 υποσημ. 2· 43 (1988): Χρονικά, σ. 490· 44 (1989): Χρονικά, σ. 413· 45 (1990): Χρονικά, σ. 402-403· 46 (1991): Χρονικά, σ. 375-376.

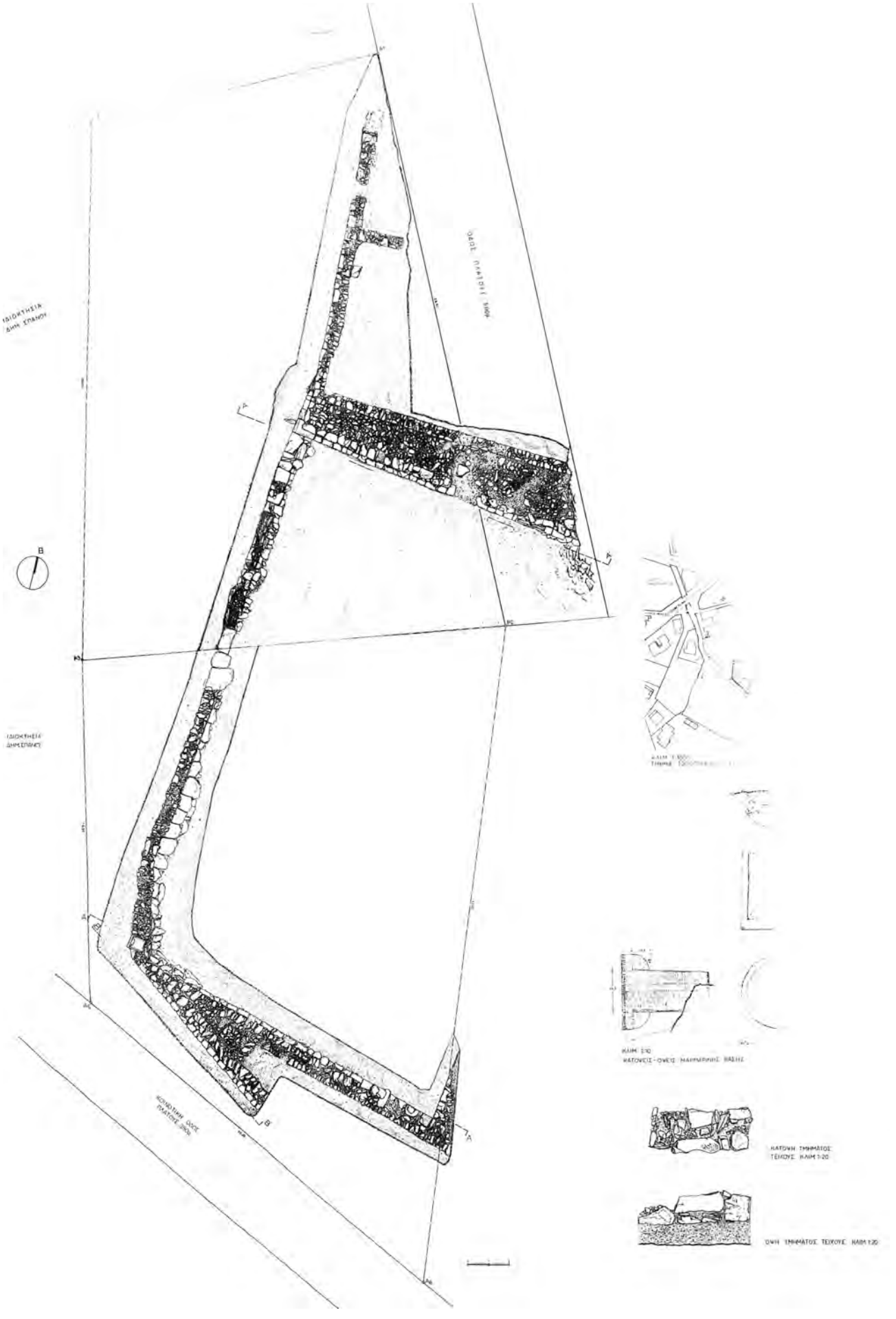

Σχέδ. 1. Πάρος. Οικόπεδο Μαρ. Ορφανίδη - Στ. Λουκή. Κάτοψη της ανασκαφής: κάτοψη και όψη τμήματος τείχους, κατόψεις - όψεις μαρμάρινης βάσης και τμήμα του τοπογραφικού της Παροικιάς.

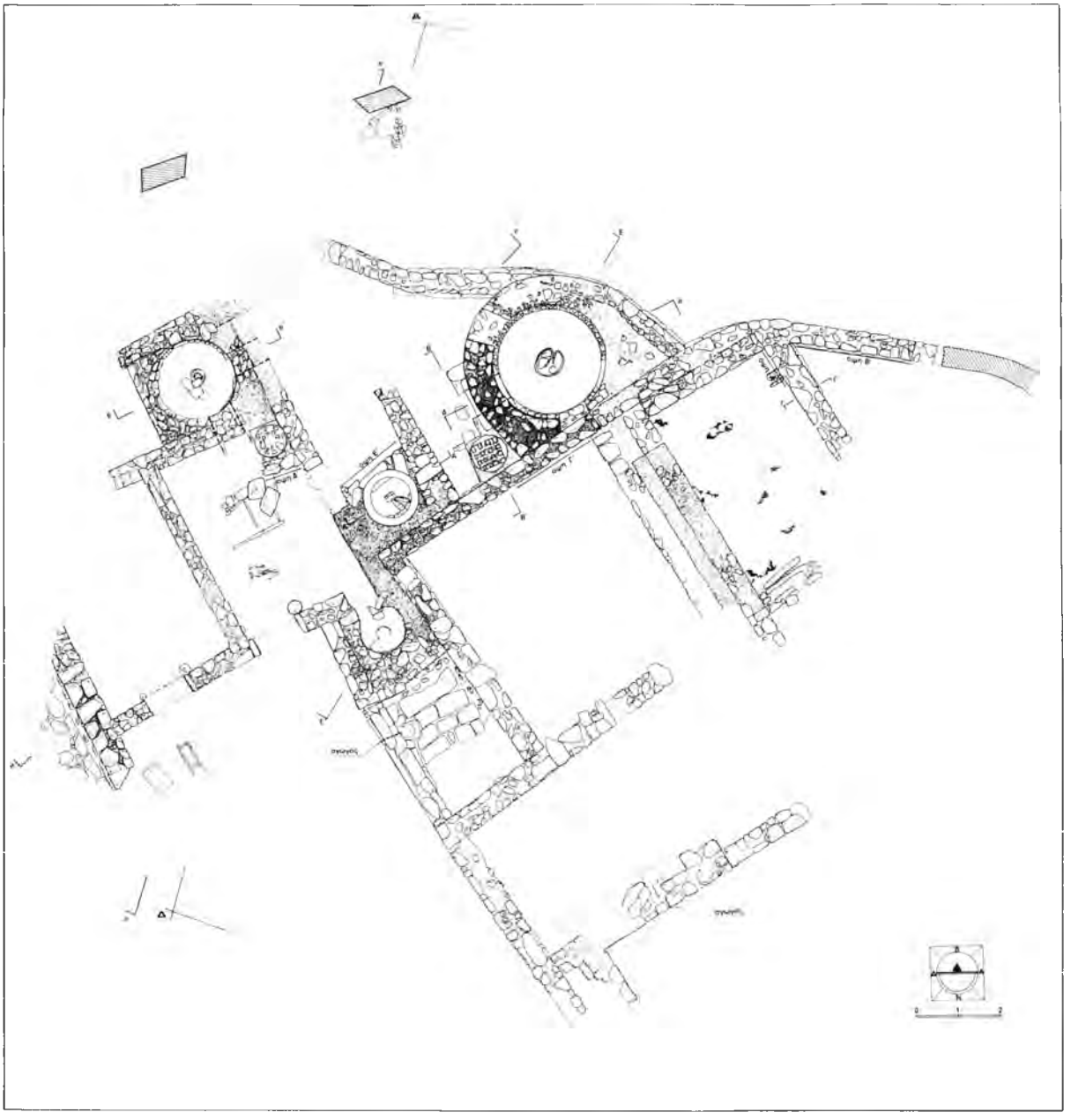

Σχέδ. 2. Πάρος. Θέση Θολάκια. Οικόπεδο Ι. Σκιαδά. Κάτοψη της ανασκαφής.

γ) Ενεπίγραφο τμήμα μαρμάρινης σαρκοφάγου με την επιγραφή *ΗΡΑΚΛΕΙΔΗΣ ΣΩΤΗΡΧΟΥ* (Πίν. 154 α). δ) Τμήμα μαρμάρινης σαρκοφάγου με παράσταση ιματιοφόρου γυναικείας μορφής. ε) Επιτύμβιο ανάγλυφο με παράσταση νεκροδείπνου (αριθ. ευρ. 1294) του 3ου αι. μ.Χ.[3]. Παριστάνεται ένα ζεύγος μισοξαπλωμένο σε κλίνη με σιγμοειδές ερεισίνωτο, ο άνδρας δεξιά και η γυναίκα εμπρός του να κρατεί το επίσης ξαπλωμένο παιδί τους, του οποίου το σώμα καλύπτει με το ιμάτιό της. Εμπρός στην κλίνη τριποδικό τραπέζι με πόπανα (Πίν. 154 β). Το ανάγλυφο ανήκει σε γνωστό τύπο της εποχής, στον οποίο περιλαμβάνονται και άλλα παρόμοια ανάγλυφα του Μουσείου της Πάρου[4].

3. Βλ. σχετικά BCH 115 (1991), σ. 525 κ.ε.

4. Ό.π., π.χ. εικ. 3, σ. 490, σημ. 16, σ. 492.

Νεκροταφείο Παροικιάς

Με τις πιστώσεις του Υπουργείου Αιγαίου συνεχίστηκαν και εφέτος οι εργασίες ανασκαφής και διαμόρφωσης στο νεκροταφείο[5], όπου ανοίχτηκαν, στο δυτικό κυρίως τμήμα του χώρου, δέκα κιβωτιόσχημοι τάφοι των υστεροελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων πλούσια κτερισμένοι. Ερευνήθηκε επίσης σε βάθος η περιοχή στα νότια του γεωμετρικού πολυανδρίου.

Θέση Θολάκια Παροικιάς (οικόπεδο Ι. Σκιαδά)

Με τις πιστώσεις του Υπουργείου Αιγαίου συνεχίστηκαν και εφέτος οι εργασίες στο συγκρότημα κεραμικών εργαστηρίων στο παραπάνω οικόπεδο (Σχέδ. 2). Η ανασκαφή συνεχίστηκε προς Δ. κάτω από το μικρό κοινοτικό δρόμο που ανυψώθηκε με μία μικρή γέφυρα για τη διάσωση των αρχαίων. Στους ήδη αποκαλυφθέντες πέντε κλιβάνους προστέθηκε άλλος ένας λιθόκτιστος εσωτ. διαμ. 1,85 μ. Σώζεται σε ύψος 1,80 μ. και οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από μικρές σχιστολιθικές πλάκες. Στο κέντρο σώζεται κιονίσκος από επάλληλες οπτές πλίνθους.

Αποκαλύφθηκε επίσης ένας άλλος ορθογώνιος βοηθητικός χώρος (χώρος Α), διαστ. 5x4 μ. με δύο παραστάδες από πώρο στη θέση τους και μαρμάρινο κατώφλι, διαστ. 1,10x0,35 μ. (Σχέδ. 2· Πίν. 154 στ).

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, σε βάθος 3,50 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου κατασκευασμένου με μεγάλους σχιστόλιθους στο κάτω μέρος του. Σώζεται σε ύψος 1,80 μ. και παρουσιάζει δύο φάσεις οικοδομικές, η παλαιότερη με ισοδομικό σύστημα και η νεότερη με λίθους διαφόρων διαστάσεων.

Στην ανατολική πλευρά του κεντρικού κλιβάνου[6] και εμπρός από το νέο κλίβανο αποκαλύφθηκε γεωμετρικός τάφος κιβωτιόσχημος με νεκρό σε συνεσταλμένη στάση. Κάτω από το κεφάλι του είχε τοποθετηθεί πλάκα ως προσκεφάλαιο. Ο τάφος ήταν συλημένος. Σε βάθος 3,17 μ. από την αρχική επιφάνεια του δρόμου, κοντά στην αριστερή παραστάδα του χώρου Α, βρέθηκε παιδικός τάφος κιβωτιόσχημος με καλυπτήρια πλάκα 1x1,80 μ. Στη νοτιοανατολική πλευρά του είχαν τοποθετηθεί 4 αγγεία γεωμετρικά, κύαθος (Πίν. 154 γ), μόνωτη φιάλη, δύο οινοχοΐσκες (Πίν. 154 δ). Κάτω από το νότιο τοίχο του βοηθητικού χώρου Δ αποκαλύφθηκε τοίχος πλ. 0,80 μ. σε μήκος 2 μ., σωζ. ύψ. 0,60 μ. Είναι κατασκευασμένος με ισοδομικό σύστημα και πιθανότατα χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή (Πίν. 154 ε).

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Έγιναν σημαντικές εργασίες διαμόρφωσης στο γενικότερο χώρο του νεκροταφείου: άρχισε η περίφραξη με κιγκλιδώματα (οι πιστώσεις έφθασαν μόνο για τις δύο πλευρές) και κατασκευάστηκαν χαμηλά τοιχία καθώς και χώροι πράσινου στη δυτική πλευρά προς τη θάλασσα (Πίν. 155 β).

Η Εφορεία διαμόρφωσε επίσης το χώρο στα ανατολικά της Παροικιάς, στο οικόπεδο Κωνστ. Ακάλεστου, όπου σώζεται μεγάλο τμήμα του αρχαίου τείχους με πυλίδα και πύργο (Πίν. 155 γ).

ΔΗΛΟΣ

Παρά το υποτυπώδες συνεργείο σημαντικές ήταν και εφέτος οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν από την Εφορεία στη Δήλο[7]. Το συνεργείο περιλάμβανε μόνο πέντε εργάτες για τον καθαρισμό και τη συντήρηση όχι μόνο του τεράστιου αρχαιολογικού χώρου αλλά και για τη συντήρηση του Μουσείου και των άλλων κτιριακών εγκαταστάσεων.

Στη Δήλο εργάστηκαν φέτος οι αρχαιολόγοι Π. Χατζηδάκης, Π. Πάντου, Γ. Παπαδοπούλου, Μ. Ευσταθίου, οι συντηρητές Ειρ. Τσεγκή, Ν. Τόλης, Α. Φωστηρίδου, Κ. Παπαπαναγιώτου, Α. Καραχάλιος και οι γλύπτες Α. Γκριτζάπης, Ν. Κυρίτσης για μικρά χρονικά διαστήματα.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Εξαιτίας έλλειψης του απαραίτητου φυλακτικού προσωπικού το σημαντικό Μουσείο της Δήλου παρέμεινε κλειστό για τους επισκέπτες του χώρου έως τον Ιούνιο,

5. Βλ. υποσημ. 2.

6. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 490-491.

7. Για τις εργασίες των προηγούμενων ετών βλ. ΠΑΕ 1982-1991.

οπότε άνοιξε με τη συνδρομή της Αεροπορικής Βάσης Μυκόνου, που διέθετε καθημερινά πέντε σμηνίτες για την ενίσχυση της φύλαξης.

Μετά από σημαντικές εργασίες για την επισκευή του κτιρίου εσωτερικά και εξωτερικά έγινε δυνατό να συνεχιστεί και να ολοκληρωθεί, μετά από πολύχρονη εργασία, η έκθεση των γλυπτών από τον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Νικόλαο Ζαφειρόπουλο. Άνοιξαν έτσι στο κοινό τρεις ακόμη αίθουσες, στις οποίες εκτίθενται τα σημαντικότερα γλυπτά των ελληνιστικών χρόνων. Δυστυχώς τον Ιούλιο έκλεισαν και πάλι οι δύο από τις τρεις νέες αίθουσες, επειδή παρατηρήθηκαν ιδιαίτερα επικίνδυνες ρωγμές στο άγαλμα Α4340 του Γαΐου Οφελλίου, που στήθηκε τον Οκτώβριο του 1987 από συνεργείο της Γαλλικής Σχολής[8]. Διαπιστώθηκε ότι εξαιτίας λανθασμένης στήριξης του αγάλματος σχηματίστηκε μια ρωγμή μήκ. 1,24 μ. στον αριστερό μηρό και άλλες μικρότερες. Για να αποφευχθεί παραπέρα βλάβη και πιθανή πτώση του γλυπτού τοποθετήθηκε προσωρινή αντιστήριξη με σιδηροσωλήνες και έγινε συνάντηση των Φ. Ζαφειροπούλου, Ν. Ζαφειροπούλου, Γ. Δεσπίνη, J. Marcadé, St. Etienne, G. Besnainou, Ph. Jockey, N. Κυρίτση για να εξεταστεί η φθορά που έγινε στο άγαλμα και οι δυνατοί τρόποι αποκατάστασης.

Στην αίθουσα IV του Μουσείου εκτέθηκε το σημαντικό ψηφιδωτό δάπεδο από οικία στη Νησίδα των Κοσμημάτων[9] (Πίν. 155 α) και άρχισε ο καθαρισμός και η συντήρησή του. Τα ελλείποντα τμήματα του ψηφιδωτού συμπληρώθηκαν με ξύλο στο οποίο απλώθηκε κονίαμα παρόμοιο με το υπόστρωμα του ψηφιδωτού. Οι συμπληρώσεις διαφοροποιήθηκαν χρωματικά, έτσι ώστε να συμπληρωθεί το σχέδιο κατά το δυνατόν αλλά να ξεχωρίζουν σαφώς τα αρχαία τμήματα.

Μεταφέρθηκε από το Γυμνάσιο και εκτέθηκε στην αίθουσα VII μαρμάρινο θρανίο με εγχάρακτα ονόματα εφήβων[10] (Δ616).

Στις αποθήκες του Μουσείου συνεχίστηκε η καταγραφή των παλαιών ευρημάτων, ενώ στο εργαστήριο πλύθηκε και συγκολλήθηκε ένα μεγάλο μέρος της κεραμικής από το «Κτήριο νοτίως του Ιερού του Προμαχώνος», το οποίο είχε ανασκαφεί τον περασμένο χρόνο[11] (Πίν. 155 δ).

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Παρά το ελάχιστο προσωπικό έγιναν και φέτος εκτεταμένοι καθαρισμοί του αρχαιολογικού χώρου από τα χόρτα, συντηρήθηκαν ψηφιδωτά δάπεδα και έγιναν στερεωτικές εργασίες σε αρχαίους τοίχους. Ιδιαίτερα σημαντικός για τη διαμόρφωση του χώρου μπροστά στο Μουσείο ήταν ο επιμελημένος καθαρισμός του κτιρίου που βρίσκεται μεταξύ της Οικίας F[12] και του Ιερού του Προμαχώνος[13]. Το κτίριο είχε ανασκαφεί στις αρχές του αιώνα, αλλά στο διάστημα που μεσολάβησε είχε καλυφθεί από πυκνή βλάστηση και χώμα που είχε κυλίσει από το μη ανασκαμμένο τμήμα. Κατά τον καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι σε ένα μικρό τμήμα στα ΝΑ. η σκαφή δεν είχε ολοκληρωθεί. Σε αυτό το τμήμα βρέθηκαν αρκετά τμήματα αγγείων των αρχών του 1ου αι. π.Χ. (Πίν. 156 α) που αποτελούν και τα μοναδικά ευρήματα από το κτίριο, επειδή από την ανασκαφή των αρχών του αιώνα δεν υπάρχουν ευρήματα ή αναφορές. Η συνέχιση των εργασιών πιθανώς να δώσει στοιχεία για το χαρακτήρα και τη χρήση του κτιρίου. Παρά το ότι είναι πλέον αναμφίβολο ότι το κτίριο συνεχίζεται ανατολικότερα, μετά τον καθαρισμό χτίστηκε ξηρολιθικός τοίχος προς Α. για τη συγκράτηση των χωμάτων του μη ανασκαμμένου τμήματος, επειδή αυτό αποτελεί τον ελεύθερο χώρο μπροστά στο Μουσείο, απαραίτητο για τη διακίνηση των επισκεπτών.

Συντηρήθηκε το έμβλημα του ψηφιδωτού του αιθρίου της Οικίας VI.I (Διονύσου)[14] (Πίν. 156 β) και κατασκευάστηκε νέο ξύλινο κάλυμμα για την προστασία του. Συντηρήθηκε επίσης το ψηφιδωτό δάπεδο από λαβές αμφορέων στο ανατολικό δωμάτιο της Οικίας F[15] (Πίν. 156 γ), καθώς και ένα ακόμη δάπεδο στο νότιο δωμάτιο της ίδιας οικίας που είχε εντοπιστεί κατά τις εργασίες καθαρισμού τον περασμένο χρόνο[16]. Στην Αγορά των Ιταλών άρχισε η συντήρηση του ψηφιδωτού

8. BCH 112 (1988), σ. 413-432.
9. EA Délos XXIX, αριθ. 68, σ. 156-169.
10. EA Délos XXVIII, αριθ. 4, πίν. 19.
11. Έργον 1991, σ. 111-112. ΠΑΕ 1991, σ. 275-280.
12. ΠΑΕ 1985, παρένθ. πίν. Δ΄, αριθ. 67 α.
13. Ό.π., αριθ. 60α.
14. EA Délos XXIX, αριθ. 293, σ. 289-293.
15. EA Délos XXIX, αριθ. 135, σ. 197.
16. ΠΑΕ 1991, σ. 276, 278 εικ. 2.

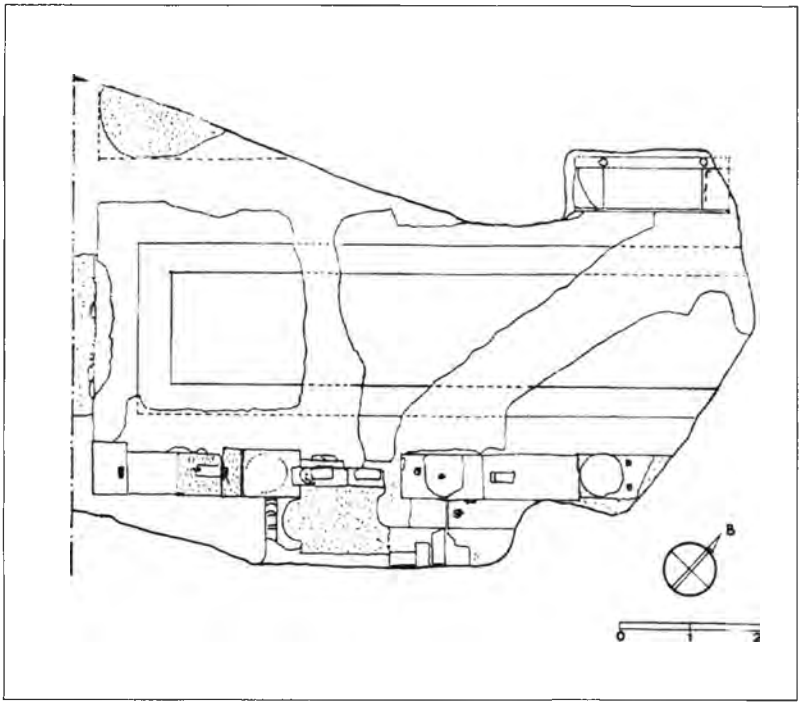

Σχέδ. 3. Σάμος. Οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη. Κάτοψη του ψηφιδωτού δαπέδου.

δαπέδου της εξέδρας 7[17]. Από την Ειρήνη Τσεγκή καθαρίστηκαν και στερεώθηκαν προσωρινά τα κονιάματα της Οικίας των Προσωπείων.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΑΜΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πυθαγόρειο

Οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη (Ο.Τ. 50) (Σχέδ. 3)

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, που είχε γίνει το 1987-1988[18] κατόπιν αίτησης του ιδιοκτήτη για οικοδόμηση, έφερε στο φως εκτός από τα άλλα κτιριακά λείψανα και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου των ρωμαϊκών χρόνων, εξαιρετικής τέχνης, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου βρισκόταν κάτω από το δημοτικό δρόμο, που περνά στα ανατολικά του οικοπέδου. Τμήμα της κεφαλής αλόγου, που είχε φανεί τότε, μας οδήγησε στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για παράσταση που κοσμούσε το κεντρικό διάχωρο του δαπέδου και ότι, για λόγους συμμετρίας της δομής του, το ψηφιδωτό θα έπρεπε να περιλαμβάνει ένα ακόμη διάχωρο προς Α. με γεωμετρική διακόσμηση ανάλογη του δυτικού. Για το λόγο αυτό προβλέφθηκε ένας από τους όρους με τους οποίους χορηγήθηκε η άδεια οικοδόμησης (με την απόφαση ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ21/18562/963/14-5-91) να είναι η συνέχιση της ανασκαφής προς Α. και η εν συνεχεία αποκόλληση του ψηφιδωτού.

Οι εργασίες, που έγιναν τον Ιούλιο-Αύγουστο, μετά τη διακοπή λειτουργίας της οδού[19], έφεραν στο φως

17. ΕΑ Délos XXIX, αριθ. 15, σ. 130.

18. Ευχαριστώ τη συνάδελφο Μ. Βιγλάκη για την ευγενική παραχώρηση της συνέχισης της ανασκαφής στο χώρο του ψηφιδωτού.

19. Ευχαριστώ το Δήμαρχο Πυθαγορείου Νίκο Μάρκου, χάρη στην κατανόηση και βοήθεια του οποίου στάθηκε δυνατό να διακοπεί η λει-

τμήμα του στυλοβάτη της στοάς του περιστυλίου που περιέβαλλε το αίθριο μεγάλης οικίας των ρωμαϊκών χρόνων. Ο στυλοβάτης είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Οι ασβεστόλιθοι με τους οποίους είναι χτισμένος διατηρούν κατά διαστήματα τις λαξεύσεις για την υποδοχή ημικίονα και δύο κιόνων. Λείψανα ημικυκλικής κατασκευής επενδεδυμένης με υδραυλικό κονίαμα, που βρέθηκε προς Δ. του κατωφλιού που οδηγούσε από τη στοά στο αίθριο, θα πρέπει να ανήκουν στη δεξαμενή που υπήρχε σε αυτό, όπως συνηθίζεται κατά τη ρωμαϊκή εποχή[20].

Στη βορειοανατολική γωνία του σκάμματος αποκαλύφθηκε μεγάλο μονολιθικό κατώφλι από ασβεστόλιθο, που οδηγούσε από τη στοά σε ένα από τα δωμάτια της οικίας, πιθανώς στο τρικλίνιο. Η επιμελημένη κατασκευή και λάξευση και ο χάλκινος τόρμος που σώζεται ακέραιος στη βορειοδυτική γωνία του για την υποδοχή της στρόφιγγας της θύρας μαρτυρούν για τον πλούτο και την πολυτέλεια της κατασκευής, όπως και η ποιότητα του ψηφιδωτού δαπέδου.

Αν αυτό το τελευταίο υποθέσουμε ότι ανήκε στη βόρεια πτέρυγα της στοάς του περιστυλίου, θα έπρεπε ανάλογα να ήταν διακοσμημένες και οι υπόλοιπες, οι οποίες λόγω του μεγέθους του αιθρίου θα πρέπει μελλοντικά να αναζητηθούν στα όμορα οικόπεδα και κάτω από την οδό. Το ψηφιδωτό πλαισιώνεται από ταινία με ριπιδιόσχημο πλοχμό[21] και αποτελείται από τρία διάχωρα (Πίν. 156 δ). Τα δύο από αυτά κοσμούνται με ορθογωνική σύνθεση οκτάρομβων αστέρων[22] που σχηματίζουν μεταξύ τους μεγάλα τετράγωνα και άλλα μικρότερα, κατά την ακμή, γεμάτα με γεωμετρικά και φυτικά παραπληρωματικά. Στο κεντρικό διάχωρο παριστάνεται Νηρηίδα που καλπάζει στα κύματα καθισμένη στη ράχη θαλάσσιου ίππου[23]. Η εξαιρετική επιμέλεια στην εκτέλεση του σχεδίου και της παράστασης, και η χρήση υαλόμαζας και μικρού μεγέθους ψηφίδων, που πλησιάζουν την τεχνική του opus vermiculatum των ελληνιστικών χρόνων, μας επιτρέπει μια κατ' αρχήν[24] χρονολόγηση στο β' ήμισυ του 2ου ή τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ., εποχή ακμής για την αρχαία Σάμο, όπως δείχνουν οι πλούσιες οικίες που έχουν έλθει στο φως, καθώς και το μεγάλο συγκρότημα των θερμών στις δυτικές παρυφές της πόλης[25].

Μετά την αποτύπωσή του σε κλίμακα 1:1, το ψηφιδωτό αποκολλήθηκε από συνεργείο της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων[26] και μεταφέρθηκε στα εργαστήρια της Εφορείας στη Σάμο, όπου άρχισε ο καθαρισμός και η συντήρησή του.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

τουργία της οδού για την πραγματοποίηση της ανασκαφής, σε περίοδο μάλιστα μεγάλης τουριστικής κίνησης.

20. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για την εποχή αποτελεί η αναστηλωμένη Ρωμαϊκή Οικία, γνωστότερη ως Casa Romana στην Κω. Βλ. BdA 30 (1936-1937) S. III, σ. 138-140, εικ. 16.

21. Για το σχέδιο βλ. C. Balmelle κ.ά., Le décor géométrique de la mosaique romaine, Paris 1985, σ. 125, πίν. 75 a.

22. Για τη σύνθεση βλ. ό.π., σ. 266-267, πίν. 173 b. Αξίζει να σημειωθεί ότι εδώ μόνο το ένα από τα δύο βασικά στοιχεία του σχεδίου, δηλαδή τα τετράγωνα, επαναλαμβάνεται και κατά τους δύο ορθογώνιους άξονες της σύνθεσης, απαραίτητη προϋπόθεση για το χαρακτηρισμό της ως σύνθεσης επιφάνειας και όχι γραμμικής. Το μόνο ανάλογο παράδειγμα συναντάται στο ψηφιδωτό του βόρειου κλίτους της βασιλικής της Αγίας Βαρβάρας στην Αστυπάλαια. Βλ. Στ. Πελεκανίδης - Π. Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Ι, Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1988, αριθ. 1, σ. 45, πίν. 1 α.

23. Η παράσταση ανήκει στον εικονογραφικό κύκλο του «θαλάσσιου θιάσου». Πολλές ομοιότητες με τη Νηρηίδα της Σάμου παρουσιάζει το ψηφιδωτό που κοσμεί το μικρό αίθριο με τη δεξαμενή στην Casa Romana, βλ. παραπάνω υποσημ. 20 και ειδικότερα M. Albertocchi, Un mosaico con Nereide dalla Casa Romana di Cos. Relazione preliminare, στο XL Corso di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1993, σ. 13-31. Οι παραστάσεις Νηρηίδων, μεμονωμένων ή που συμμετέχουν στο «θαλάσσιο θίασο», είναι δημοφιλείς ήδη από τα πρώιμα ψηφιδωτά της Ολύνθου, ενώ είναι προφανής η προτίμηση του θέματος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Συνηθέστερη είναι η απεικόνιση μιας Νηρηίδας ως «μέρος αντί του όλου» που υπονοεί το θίασο.

24. Το ψηφιδωτό περιλαμβάνεται στη συνολική μελέτη των ψηφιδωτών της αρχαίας Σάμου από την υπογράφουσα.

25. Βλ. ενδεικτικά ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 375-377, Σχέδ. 2, Πίν. 328 γ· 42 (1987): Χρονικά, σ. 505-508, Σχέδ. 15. Για το συγκρότημα των ρωμαϊκών θερμών βλ. W. Martini, Samos XVI, 1984. Das Gymnasium von Samos.

26. Ευχαριστώ τον υπεύθυνο για τη Σάμο συντηρητή της Διεύθυνσης Συντήρησης Δημήτρη Χρυσόπουλο για τη συνεργασία του και ιδιαίτερα τους συντηρητές Γ. Μάκκα και Γ. Καράμπαλη που εργάστηκαν ακούραστα, και με περισσή προσοχή έφεραν σε πέρας το δύσκολο έργο της αποκόλλησης. Ουσιαστική ήταν η βοήθεια που προσέφεραν κατά την αποτύπωση και την αποκόλληση οι φοιτητές των ΤΕΙ Κλεοπάτρα Παπασταματίου, Μελίνα Κορόζη, Θεώνη Δημητροπούλου και Διονύσης Γαρμπής.

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Συντ. Η 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 383.
Το κείμενο για τις Κατακόμβες της Μήλου υπογράφει η Ευγενία Γερούση, το όνομα της οποίας εκ παραδρομής παραλείφθηκε.

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Κάστρο Πυθαγορείου

Το Κάστρο του Πυθαγορείου ιδρύθηκε στα βυζαντινά χρόνια (ίσως τον 8ο αι.) στα ερείπια αρχαίων, ελληνιστικών και ρωμαϊκών κατασκευών. Υπέστη πολλές καταστροφές και αλλεπάλληλες επισκευές, ενώ το μεγαλύτερο τμήμα που σώζεται σήμερα χτίστηκε από τον Λυκούργο Λογοθέτη, πρωτεργάτη της Επανάστασης του 1821 στη Σάμο. Ο Λογοθέτης ξεκίνησε την ανοικοδόμηση το 1823 και το εγκατέλειψε το 1834.

Όλο το νότιο προς τη θάλασσα τμήμα του Κάστρου με τους δύο ορθογωνικούς πύργους απειλείται τα τελευταία χρόνια με κατάρρευση (Πίν. 157 α). Το πρόβλημα είναι εξαιρετικά σύνθετο, καθώς το νότιο τείχος είναι χτισμένο στην παρυφή του απότομου βράχου, 15 μ. περίπου πάνω από τη θάλασσα, και δεν μπορούσε να γίνει οποιαδήποτε στερέωση της τοιχοδομίας αν δεν αντιμετωπιζόταν πρώτα η διάβρωση του υπεδάφους από τη θάλασσα, όπου είχαμε εντοπίσει ότι υπήρχε και η αιτία της σταδιακά συνεχιζόμενης μερικής κατάρρευσης των τειχών. Αποφασίστηκε αρχικά η περίφραξη του πρανούς στη νότια πλευρά του κάστρου για να αποκλειστεί η διέλευση πεζών κάτω από τα ετοιμόρροπα τείχη.

Η Εφορεία μας ζήτησε τη συνεργασία του ΙΓΜΕ και των μηχανικών της Νομαρχίας Σάμου. Από τη συνεργασία με τη Διεύθυνση Τεχνικής Γεωλογίας του ΙΓΜΕ προέκυψαν τα ακόλουθα συμπεράσματα: 1. Το Κάστρο είναι θεμελιωμένο σε παχιά στρώματα μαργαϊκού ασβεστόλιθου και σε λεπτά στρώματα από μάργες με παρεμβολές αργιλομαργαϊκού υλικού. 2. Η διαβρωτική ενέργεια των κυμάτων σε συνδυασμό με τις μειωμένες τιμές των μηχανικών χαρακτηριστικών του αργιλικού-αργιλομαργαϊκού υλικού, ορατού πάχ. 4 μ. περίπου, στη βάση του νότιου πρανούς προκαλούν υποσκαφή σε αυτό το σημείο και την περαιτέρω θραύση των συνεκτικών μαργαϊκών ασβεστόλιθων. 3. Οι δυσμενείς αυτές γεωτεχνικές συνθήκες ευθύνονται για τις εκτενείς βλάβες που έχουν υποστεί τα νότια τείχη και που ταξινομούνται ως εξής: α) υποσκαφές θεμελίων των τειχών, β) χαλάρωση της λιθοδομής στην ανωδομή και στη βάση των τειχών, γ) αποκολλήσεις λίθων και εμφάνιση ρωγμών στην ανωδομή, δ) στρέψη και αποκόλληση της νοτιοανατολικής γωνίας του νοτιοανατολικού πύργου, ε) κατάρρευση συμπαγούς τμήματος των τειχών της νότιας πλευράς.

Το ΙΓΜΕ πρότεινε την ενίσχυση της θεμελίωσης στις θέσεις των τειχών όπου έχουν εκδηλωθεί ζημιές και οι εδαφικές συνθήκες χαρακτηρίζονται επικίνδυνες, και την προστασία του φυσικού πρανούς κάτω από το νοτιοδυτικό πύργο από τη διαβρωτική ενέργεια των κυμάτων. Η προστασία με φυσικούς ογκόλιθους στη θάλασσα απασχόλησε την Εφορεία και σε επανειλημμένες αυτοψίες εξετάσαμε το θέμα από κοινού με μηχανικούς της Νομαρχίας Σάμου. Το εγχείρημα παρουσιάζει πολλά προβλήματα: απαιτεί υψηλό κόστος, όπως όλα τα λιμενικά έργα· επίσης απαιτείται ολοκληρωμένη μελέτη κατασκευής κυματοθραύστη, που θα φθάνει μέχρι ένα ορισμένο ύψος σε σχέση με το μνημείο, αφού προηγουμένως εξυγιανθεί και καθαριστεί ο χώρος. Επειδή σε παλαιά φωτογραφία διακρίνονται σοβαρά υπολείμματα αρχαιότερων κατασκευών στη θέση αυτή, πιθανώς να απαιτούνται ανασκαφικές εργασίες.

Η επί συμβάσει αρχιτέκτων της Εφορείας Ζ. Ευαγγέλου ανέλαβε τη σύνταξη μελέτης στερέωσης του νοτιοανατολικού πύργου (Πίν. 157 β), ο οποίος σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση και είναι το μόνο τμήμα της νότιας πλευράς του Κάστρου όπου κρίθηκε ότι με τις παρούσες συνθήκες είναι δυνατή η πρόσβαση συνεργείων. Η σύνταξη αυτής της μελέτης παρουσίασε πολλές δυσκολίες και κατά τη διάρκεια της αποτύπωσης του πύργου έγιναν χρήσιμες διαπιστώσεις για τις διάφορες φάσεις του Κάστρου. Η πρόσβαση στο εσωτερικό του πύργου γινόταν μόνο από το παράθυρο του ορόφου και έτσι χρησιμοποιήθηκαν δύο μεγάλες σκάλες, μία για να ανεβαίνουμε στο παράθυρο και μία για να κατεβαίνουμε στη στάθμη του ισογείου, όπου βρίσκονταν τα μπάζα από την κατάρρευση της οροφής και της ανωδομής. Στο εσωτερικό είχε φυτρώσει μια πελώρια συκιά, η οποία με τις ρίζες της δημιουργούσε ένα επιπλέον στατικό πρόβλημα στον πύργο. Αφού κόπηκε το δέντρο και δηλητηριάστηκε με ισχυρές δόσεις φυτοφαρμάκων η ρίζα του ώστε να μη ξαναφυτρώσει, μπορέσαμε να κάνουμε τις πρώτες παρατηρήσεις στο εσωτερικό. Διακρίνονται τα ίχνη δύο ορόφων με ξύλινα δάπεδα, ενώ τα μπάζα μας εμπόδισαν να βρούμε τη στάθμη του δαπέδου του ισογείου. Ο πρώτος όροφος διαθέτει δύο τοξωτά ανοίγματα με λίθινα πλαίσια στον ανατολικό και το νότιο τοίχο, δύο πολεμίστρες στο βόρειο και μία στο δυτικό τοίχο. Ο πύργος κατέληγε σε

επάλξεις και πυροβολεία, που σώζονται τμηματικά. Στη βορειοδυτική και τη νοτιοανατολική γωνία υπήρχαν κυκλικά παρατηρητήρια, που έχουν καταρρεύσει και έχουν δημιουργήσει σοβαρή αποδιοργάνωση στις γωνίες.

Ο πύργος πρέπει να χτίστηκε από το Λογοθέτη στη θέση γωνιακού πύργου βυζαντινής εποχής. Στη νότια πλευρά στο κατώτερο τμήμα σώζονται τμήματα του βυζαντινού πύργου με αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και τμήμα τείχους υστεροελληνιστικής περιόδου.

ΜΗΛΟΣ

Ζεφυρία (ναός του Χριστού)

Η Ζεφυρία ή Χώρα ήταν η πρωτεύουσα του νησιού στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και το 1700 αριθμούσε γύρω στους 5.000 κατοίκους, σύμφωνα με το Γάλλο περιηγητή Pitton de Tournefort. Από τον οικισμό αυτόν και τα μνημεία του σώζονται σήμερα μόνο ο δίδυμος μητροπολιτικός ναός της Παναγίας Πορτιανής και Αγίου Χαραλάμπου και ο ερειπωμένος ναός του Χριστού.

Ο ναός του Χριστού (Πίν. 158 α), άλλοτε μετόχι της μονής της Πάτμου, είναι ένα λιθόκτιστο μονόχωρο κτίσμα, το οποίο έχει τη μορφή τρίκογχου τρουλαίου ναού. Είναι κατασκευασμένος από λαξευτούς λίθους περλίτη με παρεμβολή μικρότερων λίθων στους αρμούς, πιθανώς από ρόδιους μαστόρους[1]. Η κατάρρευση των θόλων, ενώ δεν υπάρχει καμιά απόκλιση από την κατακόρυφο της περιμετρικής τοιχοποιίας, δείχνει ότι η καταστροφή προήλθε μάλλον από έκρηξη, γεγονός που επιβεβαιώνει και η προφορική παράδοση[2].

Τον Ιούλιο του 1992 αρχίσαμε τις εργασίες καθαρισμού του ναού, σε εφαρμογή της αναστηλωτικής μελέτης που είχε εκπονήσει ο αρχιτέκτονας Άρης Ποζιόπουλος[3]. Το εσωτερικό του ναού ήταν γεμάτο από πέτρες και μεγάλα τμήματα συμπαγούς θολοδομίας, όλα προερχόμενα από τους θόλους που στέγαζαν το ναό. Αρχικά υποστυλώθηκε η είσοδος του ναού, διότι το υπέρθυρο είχε καταρρεύσει και οι πέτρες της τοιχοποιίας πάνω από αυτό στηρίζονταν μόνο από τη μία πλευρά και μόνο από το συνδετικό κονίαμα. Όταν η είσοδος κρίθηκε ασφαλής, άρχισαν οι εργασίες καθαρισμού του εσωτερικού του ναού από τη βόρεια πλευρά και συνεχίστηκαν στο χώρο του Ιερού καθώς και στον κεντρικό χώρο, όπου είναι πεσμένα τα δύο λοφία, των οποίων είναι αδύνατη η μετακίνηση. Κατά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο δάπεδο το οποίο σώζεται μόνο πολύ κοντά στην περίμετρο των τοίχων, ενώ πολλές σχιστολιθικές πλάκες δαπέδου βρέθηκαν μέσα στις επιχώσεις. Κατ' εξαίρεση το πλακόστρωτο δάπεδο σώζεται στο μεγαλύτερο τμήμα της κόγχης του Ιερού. Στα νότια του Ιερού οι πλάκες και το χώμα φέρουν ίχνη καύσης. Λόγω των δύο συμπαγών όγκων της θολοδομίας, που δεν μπορούσαν να μετακινηθούν, ήταν προβληματικός ο καθαρισμός του νότιου χορού, όπου επίσης αποκαλύφθηκε το πλακόστρωτο δάπεδο περιμετρικά των τοίχων. Οι πέτρες, οι οποίες ανήκαν στο οικοδομικό υλικό του μνημείου, μεταφέρθηκαν έξω από το ναό και τοποθετήθηκαν σε σωρούς για να χρησιμοποιηθούν σε μελλοντική αναστήλωση του μνημείου.

Το επίχρισμα στους τοίχους του ναού σώζεται αποσπασματικά και σε ύψος μερικών μόνο εκατοστών από το δάπεδο. Καθαρίστηκε επίσης το παράθυρο της κόγχης του Ιερού και του νότιου χορού, οι τοξωτές ελαφρά οξυκόρυφες εσοχές στους πλευρικούς τοίχους της Πρόθεσης και του Διακονικού, καθώς και η κόγχη στην ανατολική πλευρά της Πρόθεσης. Στο κέντρο του ναού προς το Ιερό βρέθηκε μαρμάρινη βάση κίονα (διαστ. 0,60Χ0,60).

Στις επιχώσεις βρέθηκαν τμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που φέρουν κοίλη λάξευση κατά μήκος, καθώς και ίχνη συνδετικού κονιάματος. Επίσης τμήματα του περιμετρικού γείσου, που φέρει κοσμήτη και διατρέχει το ναό στο ύψος της γένεσης των θόλων (Πίν. 158 β). Η περισσότερη κεραμική προήλθε από το χώρο του Ιερού και περιλαμβάνει κυρίως μικρά όστρακα άβαφων χρηστικών αγγείων και λίγα εφυαλωμένα. Βρέθηκαν επίσης λίγα όστρακα με εγχάρακτο σταυρό και τα αρχικά *IC XC NIKA*, λίγα σπασμένα γυάλινα φιαλίδια και ένας σιδερένιος σταυρός.

Στη συνέχεια περισυνελέγησαν όσα δομικά υλικά του ναού βρίσκονταν στα γύρω χωράφια και φωτογραφήθηκαν όσα μαρμάρινα μέλη είναι ενσωματωμένα στις ξερολιθιές που περιβάλλουν το μνημείο.

1. Α. Ποζιόπουλος, Ο ναός του Χριστού στη Ζεφυρία της Μήλου, Εκκλησίες της Ελλάδος μετά την Άλωση, τόμ. 3, σ. 229.

2. Ζ. Βάος, Ναοί και ναΰδρια της Μήλου, Αθήνα 1964.

3. Τις εργασίες επόπτευσαν εναλλάξ οι αρχαιολόγοι Κ. Ζευγώλη, Μ. Μπία, Ε. Ντάφη και Ε. Χρήστου. Οι εργασίες υποστύλωσης έγιναν με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Ν. Μεσσήνη. Ο Δήμος Μήλου μας παραχώρησε εργαλεία, ξυλεία και σκαλωσιά.

ΘΗΡΑ

Περίσσα (Αγία Ειρήνη)

Στο βορειοανατολικό άκρο του οικισμού της Περίσσας και στους πρόποδες του Μέσα Βουνού βρίσκεται ο μισοερειπωμένος ναός της Αγίας Ειρήνης. Ανήκει στον τύπο των δίδυμων καμαροσκέπαστων ναών και στην τοιχοδομία του έχει χρησιμοποιηθεί αρχαίο υλικό[4]. Το μνημείο, πριν αρχίσουμε τις εργασίες, παρουσίαζε εικόνα «υπόσκαφης εκκλησίας». Στη βόρεια και τη δυτική του πλευρά βρισκόταν καταχωμένο κυριολεκτικά σε τόννους χωμάτων, αποτέλεσμα κυρίως των προσχώσεων του μεγάλου χειμάρρου που κατεβαίνει ορμητικά από το Μέσα Βουνό, στην εκβολή του οποίου είναι ιδρυμένος ο ναός. Η είσοδος του ναού, η οποία βρίσκεται στο δυτικό τοίχο του νότιου κλίτους, ήταν φραγμένη από χώματα και έναν ογκόλιθο που είχε «σφηνωθεί» κάτω από το υπέρθυρο. Η πρόσβαση στο εσωτερικό του μνημείου ήταν δυνατή μόνο από το χώρο των Ιερών, όπου είχαν καταρρεύσει οι θόλοι στέγασής τους.

Μεγάλη φθορά φαίνεται ότι υπέστη το μνημείο μετά το σεισμό του 1956, όταν ο στρατός άνοιξε ένα λατομείο ακριβώς πάνω από το ναό για να πάρει υλικό για τη γρήγορη ανοικοδόμηση του νησιού. Οι πτώσεις ογκόλιθων την περίοδο λειτουργίας του λατομείου προκάλεσαν τεράστια στατικά προβλήματα. Η καμάρα που στέγαζε το βόρειο κλίτος κατέρρευσε εν μέρει και ο ανατολικός κίονας της κιονοστοιχίας που χωρίζει τα δύο κλίτη υπέστη σημαντική απόκλιση. Επάνω στον κίονα αυτό στηρίζεται μεγάλη ασβεστολιθική πλάκα, στην οποία σώζονται οι γενέσεις των θόλων που στέγαζαν τα δύο ιερά και οι οποίοι επίσης έχουν καταρρεύσει (Σχέδ. 1). Η διάβρωση εξάλλου του κονιάματος από τον αέρα και την υγρασία είχε ως αποτέλεσμα τη συχνή πτώση λίθων από τους θόλους στα σημεία των κενών. Προκειμένου όμως να υπάρξει μια συνολική αναστηλωτική πρόταση απαιτούνταν ανασκαφικές και ερευνητικές εργασίες, που ήταν αδύνατο να εκτελεστούν πριν την υποστύλωση και αντιστήριξη του μνημείου[5].

Σε εφαρμογή της πρώτης μελέτης υποστύλωσης και αντιστήριξης η Εφορεία άρχισε εργασίες στο μνημείο.

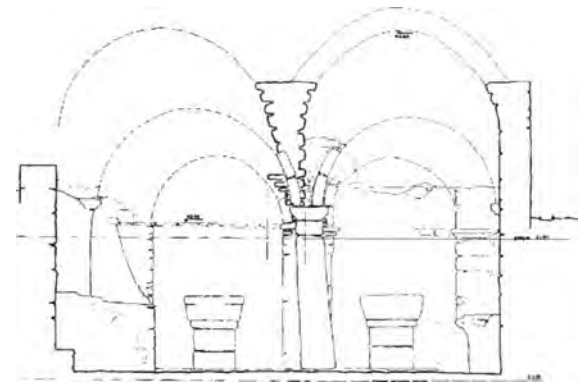

Σχέδ. 1. Θήρα. Περίσσα. Αγία Ειρήνη. Τομή του καμαροσκέπαστου ναού.

Αφού υποστυλώθηκε η θύρα εισόδου του ναού με την κατασκευή ξύλινου ικριώματος, το οποίο τοποθετήθηκε από το εσωτερικό του ναού, απομακρύνθηκε ο ογκόλιθος που είχε σφηνωθεί κάτω από το υπέρθυρο. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αντιστήριξης του υπερθύρου αποκαλύφθηκαν δύο σκαλοπάτια καθόδου στο ναό, απόδειξη ότι ο ναός είχε εξαρχής κάποια υψομετρική διαφορά από το γύρω χώρο (Πίν. 158 β). Όταν απελευθερώθηκε η είσοδος από τα χώματα που την έφραζαν αποκαλύφθηκε λιθόστρωτος διάδρομος με πλατιά σκαλοπάτια, που οδηγούσε από τα νότια στην είσοδο του ναού. Ο διάδρομος καθόδου στο μνημείο πρέπει να κατασκευάστηκε σε εποχή που οι προσχώσεις είχαν μεταβάλει και πάλι την υψομετρική διαφορά του εδάφους από το ναό.

Ο καθαρισμός του εσωτερικού του ναού από τις πέτρες και τα μπάζα αποκάλυψε το πλακόστρωτο δάπεδο σε όσα σημεία σώζεται και επέτρεψε την παρατήρηση στοιχείων τα οποία ήταν πολύ δύσκολο να τεκμηριωθούν προηγουμένως. Οι δύο κίονες που στηρίζουν την τοξοστοιχία δεν έχουν θεμελιωθεί, αλλά απλώς «ακουμπούν» στο δάπεδο. Κατά μήκος του δυτικού τοίχου και τμήματος του βόρειου υπάρχει κτιστό «θρανίο» πλ. 0,20-0,27 και ύψ. 0,20-0,34 μ. Το δάπεδο των δύο Ιερών βρίσκεται 0,15 μ. υψηλότερα του δαπέδου του κυρίως ναού, ενώ σώζονται και τμήματα των λίθινων τέμπλων που χώριζαν τα Ιερά από τον κυρίως ναό.

Οι δύο τομές που έγιναν εξωτερικά, στα ανατολικά των δύο κογχών του δίκλιτου ναού, αποκάλυψαν μεγάλη αψίδα (Πίν. 159 α) παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία με το πλάτος της περιλαμβάνει τις δύο κόγχες του μεταγενέστερου ναού.

Στην τομή που έγινε κατά μήκος του νότιου τοίχου αποκαλύφθηκε τοίχος εγκάρσιος προς το σημερινό ναό, και σε βάθος μόλις 0,50 μ. από τη στάθμη του εδάφους μια πρόχειρη ταφή. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του λό-

4. Ι. Κουμανούδης, Η λαϊκή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της νήσου Θήρας, Αθήνα 1960, σ. 50.

5. Το ενδιαφέρον των κατοίκων και της κοινότητας του Εμπορειού για την αναστήλωση της Αγίας Ειρήνης ήταν μεγάλο και η πρώτη μελέτη υποστύλωσης, που εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Ζωή Ευαγγέλου, έγινε με δαπάνη ιδιωτικού φορέα μετά από ενέργειες της προέδρου της κοινότητας Ρ. Γρίβα. Η Ζ. Ευαγγέλου ως συμβασιούχος αρχιτέκτων της Εφορείας επέβλεψε με ζήλο τις εργασίες στο μνημείο.

γιου, καθηγητή και ιστοριοδίφη της περιοχής Μ. Ρούσσου, πρόκειται για τον τάφο δύο στρατιωτών, τα πτώματα των οποίων ξεβράστηκαν από τη θάλασσα μετά από ναυμαχία στα ανοιχτά του νησιού κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και τα οποία έθαψαν πρόχειρα οι κάτοικοι δίπλα στην Αγία Ειρήνη.

Η απομάκρυνση των χωμάτων με φορτωτή βορειοδυτικά του ναού και σε απόσταση τουλάχιστον 20-30 μ. μας επεφύλασσε μια έκπληξη. Αποκαλύφθηκε το άνω τμήμα κίονα, ο οποίος σωζόταν όρθιος μέσα στις επιχωματώσεις μαζί με το κιονόκρανό του. Η αποχωμάτωση που συνεχίστηκε σε αυτό το σημείο με χειρωνακτικά μέσα έφερε στο φως τα άνω τμήματα τεσσάρων συνολικά κιόνων της βόρειας κιονοστοιχίας της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, με κορινθιακά κιονόκρανα, επάνω στα οποία διατηρούνται οι γενέσεις των τόξων που συνέδεαν τους κίονες (Πίν. 159 β). Ο τελευταίος προς Δ. κίονας συνδέεται με τόξο με εγκάρσιο προς την κιονοστοιχία τοίχο, ο οποίος δείχνει να είναι ο δυτικός τοίχος της βασιλικής. Ο δεύτερος και τέταρτος κίονας από τα δυτικά έχουν επενδυθεί από πρόχειρα χτισμένους πεσσούς, οι οποίοι είναι ανόμοιοι και ως προς το πάχος και ως προς τον τρόπο με τον οποίο έχουν εγκιβωτίσει τους κίονες. Το χτίσιμο των πεσσών και η κατασκευή της τοξοστοιχίας πρέπει να ανήκουν σε β΄ φάση επισκευής της βασιλικής. Τα καλά δουλεμένα κορινθιακά κιονόκρανα μπορούν να χρονολογηθούν στο β΄ μισό του 5ου αι. μ.Χ., όπου τοποθετείται κατά προσέγγιση και η ίδρυση της βασιλικής (Πίν. 159 γ).

Στο δυτικό τοίχο και σε απόσταση 2 μ. από το δυτικό εφαπτόμενο του τοίχου πεσσό αποκαλύφθηκε μονόλιθη παραστάδα της θύρας εισόδου του κυρίως ναού.

Οι πρώτες αυτές εργασίες οδήγησαν και στον εντοπισμό ενός προσκτίσματος ΒΔ. της βασιλικής και σε επαφή με το βόρειο κλίτος. Πρόκειται για καμαροσκέπαστο διώροφο οικοδόμημα (προς το παρόν έχει αποκαλυφθεί τμήμα μόνο του ορόφου), του οποίου η πλήρης αποκάλυψη θα μας δώσει πολύτιμα στοιχεία για την αρχιτεκτονική της εποχής. Στην ανατολική του πλευρά σώζεται κίονας, ο οποίος βρισκόταν ακριβώς στο μέσον του ανωφλιού μεγάλης προφανώς θύρας εισόδου του ισογείου (Πίν. 159 δ). Το ανώφλι βρέθηκε ρηγματωμένο, ενώ και η τοιχοποιία, σε όσα σημεία έχει αποκαλυφθεί, έχει προβλήματα αποδιοργάνωσης.

Στα κινητά ευρήματα αυτής της πρώτης ανασκαφικής έρευνας περιλαμβάνεται ένα κιονόκρανο όμοιο με αυτά που σώζονται κατά χώραν στην κιονοστοιχία, κίονας αρράβδωτος κ.ά. Λόγω των κακών καιρικών συνθηκών του Δεκεμβρίου σταμάτησαν οι εργασίες προκειμένου να συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο, συστηματικά πλέον, η ανασκαφική έρευνα του μνημείου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΜΗΛΟΣ

Παναγία Φανερωμένη

Στο δρόμο που οδηγεί από την Τρυπητή στις Κατακόμβες βρίσκεται ο μικρός ναός ο αφιερωμένος στην Παναγία τη Φανερωμένη. Στην κόγχη του Ιερού σώζονται σπαράγματα τοιχογραφίας, που εικονίζει την Παναγία Νικοποιό. Είναι η μοναδική τοιχογραφία του νησιού που θα μπορούσε να χρονολογηθεί ίσως στο 15ο αι.

Τον Ιούλιο του 1992 συνεργείο της Εφορείας μας[6] καθάρισε την τοιχογραφία από τα άλατα. Οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν στην κόγχη και σε άλλα σημεία του ναού έδειξαν ότι δεν σώζονται άλλα ίχνη του τοιχογραφημένου διακόσμου.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΘΗΡΑ

Περίσσα

Παράλληλα με τις εργασίες στην Αγία Ειρήνη και τις ανασκαφικές εργασίες στα οικόπεδα καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη που βρίσκονταν σε «κελί» στην αυλή της μεγάλης εκκλησίας του Τιμίου Σταυρού της Περίσσα. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του ιερέα καθώς και άλλων κατοίκων τα αρχαία αυτά είχαν βρεθεί κατά τη διάρκεια των εργασιών ανέγερσης του Τιμίου Σταυρού. Το χρονικό της ανέγερσης του Τιμίου Σταυρού γύρω στα 1836-1840 έχει αποτυπωθεί γλαφυρά στο έντεχνο λαϊκό ανάγνωσμα του Φ. Κατσίπη «Το Χρονικό της Περίσσας», όπου γίνεται και ιδιαίτερη μνεία στα αρχαία που βρέθηκαν τότε.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΘΗΡΑ

Περίσσα[7]

Οικόπεδο Χ. Δαρζέντα

Φέτος συνεχίστηκε η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, η οποία είχε αρχίσει το 1989[8] και είχε διακοπεί για τρία χρόνια λόγω των απαγορεύσεων που υπήρχαν για πρόσληψη έκτακτου προσωπικού.

Αποκαλύφθηκαν τμήματα οικιών της ύστερης αρχαιό-

6. Εργάστηκαν οι συντηρήτριες Π. Μαυρουδή και Β. Σακελλάρη.

τητας (Πίν. 160 α) παρόμοια με αυτά που αποκαλύπτονται και σε άλλα οικόπεδα της Περίσσας. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι όλοι με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα με θηραϊκή γη. Το πάχος τους είναι 0,60-0,70 μ. και σώζονται σε ύψος 0,60-0,80 μ. Σε όλους σχεδόν τους χώρους βρέθηκαν όστρακα από μεγάλα χρηστικά αγγεία χωρίς ίχνη χρώματος ή διακόσμησης. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου Β αποκαλύφθηκε ημικυκλική εστία (Σχέδ. 2). Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν πολλά όστρακα από μαγειρικά σκεύη με εμφανή τα ίχνη της φωτιάς, καθώς και χάλκινο τηγανόσχημο μαγειρικό σκεύος σπασμένο σε πολλά κομμάτια. Στο χώρο Α βρέθηκαν δύο πηγάδια γεμάτα με πέτρες. Αφού αφαιρέθηκαν οι πέτρες με δυσκολία φάνηκε η στάθμη του νερού σε βάθος 1,50 μ. από το στόμιο.

Στη βορινή πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο ανήκει σε παλαιότερη φάση από αυτή των κατοικιών, αφού οι τοίχοι Τ7, Τ9 και Τ11 πατούν επάνω σε αυτό και «κόβουν» τα θέματά του. Το κτίριο στο οποίο ανήκαν αρχικά τα ψηφιδωτά θα αποκαλυφθεί πλήρως μόνο όταν προχωρήσει η ανασκαφή στο όμορο προς Α. οικόπεδο. Τα τμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Δαρζέντα έχουν πλαίσια, που φέρουν διακόσμηση είτε με σχηματοποιημένα δελφίνια είτε με βλαστό ελισσόμενης άκανθας που περικλείει ρόδακες και καρπούς (Σχέδ. 2). Τα διάχωρα κοσμούνται κυρίως με γεωμετρικά κοσμήματα: α) Με οκτάγωνα που έχουν τέσσερις μεγάλες και τέσσερις μικρές πλευρές. Τα οκτάγωνα συνάπτονται με τα γειτονικά τους με τις τέσσερις μικρές πλευρές και με τη μεσολάβηση μικρών τετραγώνων, ενώ μισά οκτάγωνα σχηματίζονται στις παρυφές των διαχώρων. Τα οκτάγωνα φέρουν εγγεγραμμένα εξάφυλλα, ζατρίκια, ρόδακες και άλλα γεωμετρικά κοσμήματα (Πίν. 160 β). β) Με φολίδες που διανθίζονται με κοκκίδες άλλου χρώματος στην μορφή μικρότερων φολίδων, έτσι ώστε δημιουργείται η εντύπωση κάποιας κίνησης των φολίδων. γ) Με μικρούς κύκλους που εφάπτονται. Τα χρώματα είναι έντονα και η όλη σύνθεση ζωηρή. Τα ψηφιδωτά μπορούν να χρονολογηθούν σε μια πρώτη προσέγγιση στον 6ο αι. μ.Χ.

Στο κέντρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε δωμάτιο μικρών διαστάσεων με πλακόστρωτο δάπεδο (χώρος ΣΤ). Ως παραστάδες της θύρας εισόδου σε αυτό το μικρό χώρο έχουν χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση ασβεστολιθικές πλάκες, επάνω στις οποίες είναι χαραγμένες επιγραφές (Πίν. 160 γ). Πρόκειται για ένα μακροσκελή κατάλογο με ονόματα δούλων και αναφορά της ηλικίας τους. Τα 160 περίπου ονόματα μπορούν να ομαδοποιηθούν κατά οικογένειες, όπου κάθε οικογένεια αρχίζει με το γηραιότερο και τελειώνει με το νεότερο μέλος. Οι επιγραφές αυτές σχετίζονται με το κτηματολόγιο που είναι χαραγμένο στους δόμους του κυκλικού μνημείου που βρίσκεται στην αυλή του Τιμίου Σταυρού της Περίσσας[9]. Πρόκειται προφανώς για την ίδια απογραφή που έγινε στο νησί στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ.

Οικόπεδο Καραμολέγκου

Το οικόπεδο, που βρίσκεται περίπου στο κέντρο του σύγχρονου παραθεριστικού οικισμού της Περίσσας, έχει έκταση 4 στρέμματα περίπου και ήταν γνωστό στους παλαιότερους με την επωνυμία «Ρομάνι». Από τις δοκιμαστικές τομές που είχε κάνει η συναρμόδια για το νησί ΚΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων γνωρίζαμε ότι επρόκειτο για νεκροταφείο.

Η ανασκαφή άρχισε από τη δυτική πλευρά του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν έξι λακκοειδείς τάφοι σκεπασμένοι με σχιστόπλακες και ένας καμαροσκέπαστος ταφικός θάλαμος. Όλοι οι τάφοι έχουν προσανατολισμό Δ.-Α. Τα κτερίσματα ήταν λιγοστά γυάλινα και πήλινα αγγεία, κυρίως μυροδοχεία.

Ο καμαροσκέπαστος ταφικός θάλαμος είναι θεμελιωμένος σε χαμηλότερη στάθμη από αυτή των λακκοειδών τάφων έτσι ώστε να είναι ημιυπόγειος. Πρόκειται για ορθογώνιο θάλαμο, του οποίου τα πλευρικά τοιχώματα είναι χτισμένα με πέτρες και ασβεστοκονίαμα, ενώ η καμάρα είναι κατασκευασμένη από λαξευμένους κόκκινους ηφαιστειακούς δόμους. Το άνοιγμα της εισόδου βρίσκεται στη νότια γωνία της δυτικής πλευράς και ήταν φραγμένο με μεγάλη σχιστόπλακα. Το εσωτερικό του ήταν πλημμυρισμένο με νερό μέχρι το ύψος του κατωφλιού της εισόδου, το οποίο δεν στάθηκε δυνατόν να αντλήσουμε με τις μικρές αντλίες που μπορέσαμε να βρούμε στο νησί. Το νερό είναι υφάλμυρο και έχει τέτοια δύναμη η φλέβα σε αυτό το σημείο που γέμιζε αμέσως. Από το άνοιγμα της εισόδου παρατηρήσαμε ότι στον ανατολικό, το βόρειο και το νότιο τοίχο διαμορφώνονται ταφικές κόγχες, επίσης από κόκκινους ηφαιστειογενείς δόμους, οι οποίοι δεν είναι επιχρισμένοι όπως η υπόλοιπη τοιχοδομία. Από το ίδιο υλικό είναι κατασκευασμένες και οι παραστάδες της εισόδου.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΣΗ

7. Τις ανασκαφικές εργασίες στην Περίσσα επόπτευσαν σταδιακά οι αρχαιολόγοι Κ. Ζευγώλη, Μ. Μπία, Ε. Ντάφη και Ε. Χρήστου. Τα σχέδια της ανασκαφής και του ψηφιδωτού εκπονήθηκαν από το σχεδιαστή Ν. Παπαχατζή.

8. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 427.

9. IG XII, 3, 343.

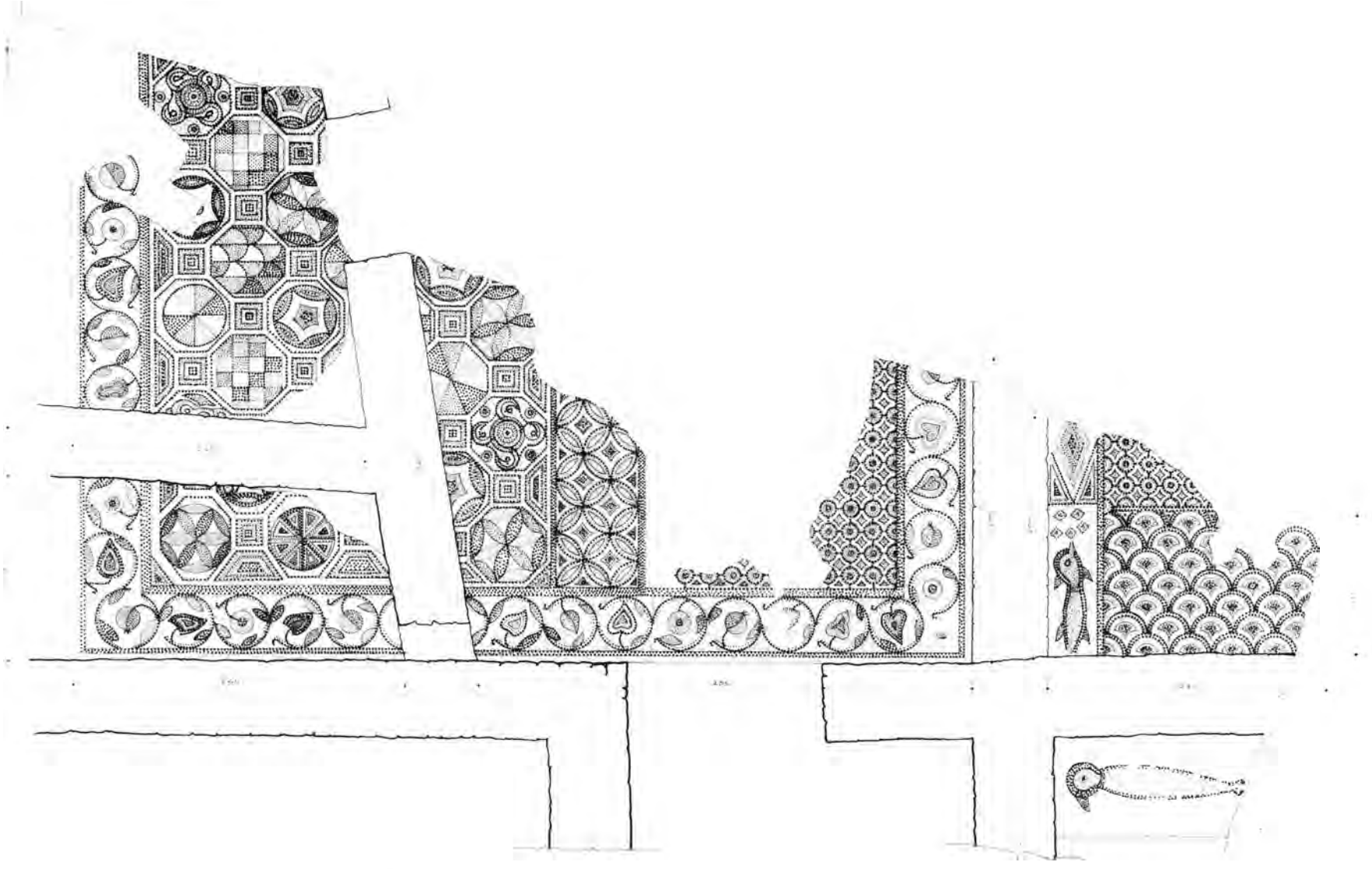

Σχέδ. 2. Θήρα. Περίσσα. Οικόπεδο Χ. Δαρζέντα. Το ψηφιδωτό δάπεδο (αποτύπωση - σχεδίαση Ν. Παπαχατζής).

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1992 πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες στο Μουσείο Ηρακλείου και στους αρχαιολογικούς χώρους της Εφορείας:

Μουσείο Ηρακλείου

Οι εργασίες συντήρησης και ανακαίνισης τμημάτων του Μουσείου συνεχίστηκαν και κατά το τρέχον έτος. Αντικαταστάθηκαν υδρορρόες, πραγματοποιήθηκε στεγάνωση της οροφής με χρήση κατάλληλων υλικών και αντικατάσταση των φθαρμένων κουφωμάτων, ενώ συντηρήθηκε το μηχάνημα κλιματισμού και αγοράστηκαν νέα έπιπλα ή επισκευάστηκαν παλαιά.

Πραγματοποιήθηκε μαζική προμήθεια ξυλείας για την κατασκευή ερμαρίων στις αίθουσες της παλαιάς «Επιστημονικής Συλλογής», για την καλύτερη τακτοποίηση των εκεί φυλασσόμενων αρχαίων. Τοποθετήθηκε ακόμα σύστημα κυλιόμενων ραφιών στους χώρους της νέας βιβλιοθήκης και ταξινομήθηκαν πολλά βιβλία και περιοδικά με νέο μηχανογραφικό σύστημα.

Αρχαιολογικός χώρος Κνωσού

Στον αρχαιολογικό χώρο Κνωσού δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην καλύτερη οργάνωση και συντήρηση των εγκαταστάσεών του, καθώς και στην προώθηση μελετών για την προστασία και ανάδειξη του μνημείου.

Πραγματοποιήθηκε επισκευή του αντλητικού συστήματος, συντήρηση των υδραυλικών εγκαταστάσεων και του αποχετευτικού δικτύου. Κατασκευάστηκε δεξαμενή 70 κ.μ. και άρχισε η τοποθέτηση των σωλήνων του συστήματος πυρόσβεσης. Έγινε επίσης εγκατάσταση συστήματος ασφαλείας του αρχαιολογικού χώρου. Παράλληλα, συνεχίστηκε ο καθαρισμός του ανακτόρου και των χώρων γύρω από αυτό.

Παραδόθηκε και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ η μελέτη πορείας των επισκεπτών, που συντάχθηκε από την αρχιτέκτονα Κλαίρη Παλυβού, καθώς και το σύνολο της στατικής μελέτης του ανακτόρου. Κατατέθηκε γεωλογική μελέτη γυψόλιθου του γεωλόγου Μουρτζά και δημοπρατήθηκε η στερέωση των αναστηλώσεων του Α. Evans στο Μεγάλο Κλιμακοστάσιο και τη Νότια Οικία.

Συνεχίστηκε η κατ' ανάθεσιν μεταγραφή σε ηλεκτρονικό υπολογιστή στο Μουσείο Ashmolean των ημερολογίων του Α. Evans, ανασκαφέα της Κνωσού. Η εργασία αυτή εκτελείται από την αρχιτέκτονα-αρχαιολόγο Βάσω Φώτου, μετά από ειδικές ρυθμίσεις με τη Διεύθυνση του παραπάνω Μουσείου.

Προσελήφθη επί εξάμηνο αρχαιολόγος (πιστώσεις ΕΟΚ) για τη συμπλήρωση της αποδελτίωσης όλων των περί την αναστήλωση πληροφοριών του Evans και των συνεργατών του.

Εν όψει των δημοπρατούμενων εργασιών έγινε νέα φωτογραφική τεκμηρίωση του Μεγάλου Κλιμακοστασίου και της Νότιας Οικίας, ενώ ταυτίστηκαν δεκάδες παλαιές φωτογραφίες του ανακτόρου, που αποτελούν πολύτιμη μαρτυρία. Δημιουργήθηκε έτσι ένα χωριστό φωτογραφικό αρχείο του ανακτόρου της Κνωσού και των οικιών.

Συντάχθηκε, τέλος, μελέτη για την αντικατάσταση των πλαστικών στεγάστρων της Κνωσού με νέα, από σύγχρονα υλικά.

Άλλοι αρχαιολογικοί χώροι

Στους Αγίους Δέκα (Γόρτυνα) μεταφέρθηκαν αγάλματα από την παλαιά αφύλακτη αποθήκη σε νέα ασφαλέστερη, ενώ επισκευάστηκαν δωμάτια της παλαιάς αποθήκης. Ανακαινίστηκε επίσης το φυλάκιο του αρχαιολογικού χώρου.

Επισκευάστηκαν οι πόρτες των αρχαιολογικών χώρων Νίρου-Χάνι και Καραβάν-Σεράι.

Αντικαταστάθηκε η παλαιά περίφραξη με νέα στον αρχαιολογικό χώρο Καστελλίου, με παράλληλη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Περιφράχθηκαν οι αρχαιολογικοί χώροι στο Κεφάλι Χόνδρου και στο Γαλατά Πεδιάδος και τοποθετήθηκε φυλάκιο στο Φουρνί Αρχανών.

Εργασίες συντήρησης-στερέωσης αρχαίων πραγματοποιήθηκαν στην Τύλισο, το Καστέλλι, την Κνωσό, το Γαλατά, τους Τάφους Ματάλων και τη Φαιστό, ενώ προχώρησαν η κατασκευή μονοπατιού και οι δενδροφυτεύσεις στο Ιερό Κορυφής Γιούχτα.

Συνεχίστηκαν επίσης με την εποπτεία της Εφορείας οι ανασκαφές στον Πρινιά, τη Γόρτυνα, τη Φαιστό και την Αγία Τριάδα από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, στον Κομμό από την Αμερικανική και στην Κνωσό από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΡΙΤΖΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΟΝΟΦΑΤΣΙΟΥ

Αρκαλοχώρι

Οικόπεδο Ι. Επιτροπάκη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολική πλαγιά του λόφου του Προφήτη Ηλία. Στο λόφο, εκτός από το γνωστό λατρευτικό σπήλαιο του Αρκαλοχωρίου, έχει εντοπιστεί εγκατάσταση ιστορικών χρόνων που εκτείνεται στην ανατολική και τη νότια κλιτύ του. Τον Ιούλιο του 1992 έγινε ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο, ύστερα από αίτηση του ιδιοκτήτη για οικοδόμηση. Έχει εμβαδόν 290 τ.μ. και είναι επικλινές με ελάχιστη επίχωση. Στο δυτικό τμήμα του είναι ορατός ο φυσικός βράχος. Στη μικρή επίχωση του ανατολικού τμήματος αποκαλύφθηκαν υπολείμματα κτιρίου ελληνιστικών χρόνων με τοίχους από αργολιθοδομή, το πάχος των οποίων κυμαίνεται από 0,50-1 μ. και εδράζονται πάνω στο φυσικό βράχο ακολουθώντας την κατωφέρειά του. Αποκαλύφθηκε η πλήρης κάτοψη δωματίου 3,50x3,50 μ. προς Β. του χώρου, ενώ στη νοτιοδυτική περιοχή καθαρίστηκε τμήμα δαπέδου από κονίαμα. Το κτίριο ακουμπά προς Α. σε φαρδύ αναλημματικό τοίχο πλ. 2,50 μ. (Σχέδ. 1). Η επίχωση διακρινόταν σε δύο στρώματα· το επιφανειακό, σκούρο καστανό διαταραγμένο στρώμα, με ανάμικτη κεραμική, κυρίως αρχαϊκή και ελληνιστική, και το καθαρό κιτρινόλευκο στρώμα με ελληνιστική κεραμική που ακολουθούσε έως το φυσικό βράχο. Μετά την αποτύπωση τα αρχαία καταχώθηκαν και δόθηκε η έγκριση για την οικοδόμηση του οικοπέδου.

ΕΙΡΗΝΗ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΕΜΕΝΟΥΣ

Κνωσός

Βλυχιά (αγρός Μιχ. και Νικ. Σφακιανάκη)

Ο παραπάνω αγρός βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της επαρχιακής οδού Ηρακλείου-Βιάννου σε καίρια θέση ανάμεσα στο ανάκτορο της Κνωσού και την «Οικία του Ιερέως». Με αφορμή εργασίες για την κατασκευή δεξαμενής αποκαλύφθηκε το 1989 κτίσμα της ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ περιόδου. Έγινε καθαρισμός και περισυλλογή και το 1992 πραγματοποιήθηκε σωστική

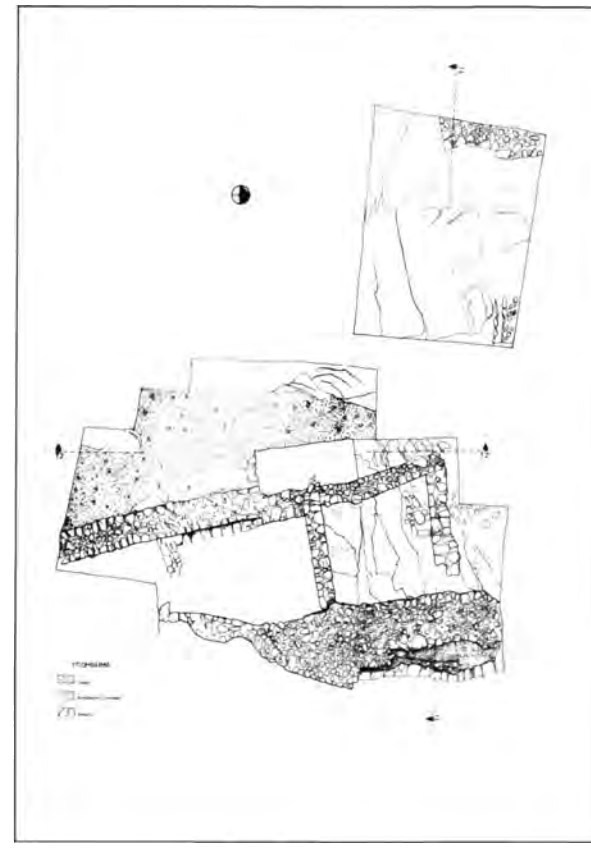

Σχέδ. 1. Ν. Ηρακλείου. Αρκαλοχώρι. Οικόπεδο Ν. Επιτροπάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

ανασκαφική έρευνα σε έκταση 100 τ.μ. περίπου (Σχέδ. 2). Αποκαλύφθηκαν πέντε δωμάτια που δεν ανασκάφηκαν διεξοδικά ώστε να είναι σαφής η έκταση και η χρήση τους. Η έρευνα επικεντρώθηκε σε δύο δωμάτια που χωρίζονται από διάδρομο με κατεύθυνση Δ.-Α. (Πίν. 161 α). Παρουσιάζονται δύο φάσεις της κατοίκησης της ΜΜ ΙΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ και ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου. Το βόρειο δωμάτιο ήταν υπόστυλο, με ξύλινο κίονα του οποίου σώζεται η λίθινη βάση που φέρει ίχνη φωτιάς. Στο κέντρο περίπου του δωματίου υπάρχει πλακόστρωτο από μαύρες και πράσινες σχιστολιθικές πλάκες.

Το νότιο δωμάτιο, διαστ. 3,90x5,40 μ., είχε δίθυρη είσοδο στη νότια πλευρά, που καταργήθηκε στη β΄ φάση της κατοίκησης. Στη βορειοδυτική του γωνία υπάρχει τετράγωνη υπόγεια κατασκευή με παραστάδα και τέσσερα σκαλοπάτια, πιθανότατα δεξαμενή καθαρμών (Πίν. 161 β). Ο χαρακτηρισμός αυτού του χώρου ως δεξαμενής καθαρμών ενισχύεται από το γεγονός ότι

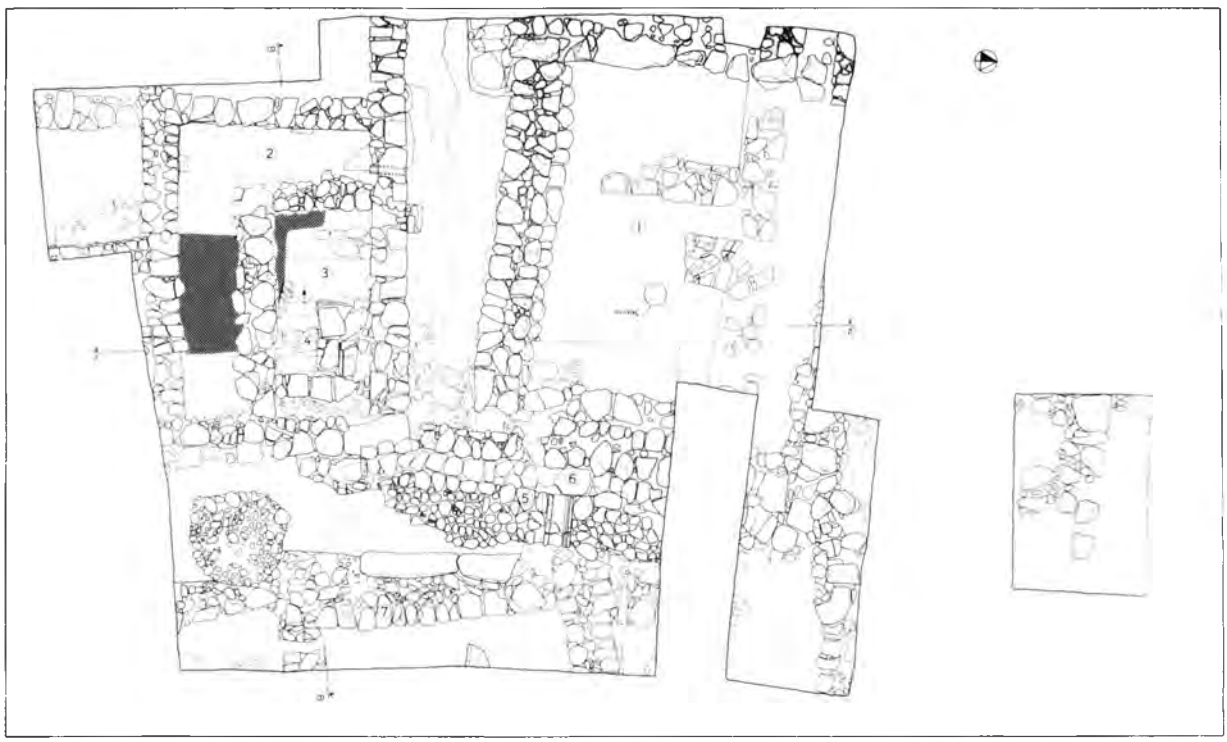

Σχέδ. 2. Κνωσός. Βλυχιά. Αγρός Μ. και Ν. Σφακιανάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

στο χώρο δυτικά βρέθηκαν θραύσματα υψίποδων κυλίκων, λίθινων αγγείων και τμήμα πήλινου ρυτού σε σχήμα ταύρου, εξαιρετικής τέχνης, ζωγραφισμένου με ζωηρό κόκκινο, άσπρο και μαύρο χρώμα.

Στους τοίχους και των δύο δωματίων ήταν ενσωματωμένες πλάκες από αλάβαστρο και πέτρες με τεκτονικά σημεία (Πίν. 161 δ). Κονιάματα άσπρου, γαλάζιου και κόκκινου χρώματος βρέθηκαν διασκορπισμένα.

Ανατολικά των δύο αυτών δωματίων κατασκευάστηκε κατά τη β΄ κτιριακή φάση πλακόστρωτος δρόμος, με κατεύθυνση Β.-Ν., με αντιστήριξη στην ανατολική του πλευρά. Παράλληλα και κατά μήκος του υπάρχει λιθόστρωτος αγωγός (Πίν. 161 γ).

Το συγκρότημα φαίνεται να επεκτείνεται προς όλες τις κατευθύνσεις και η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

Αμπελόκηποι (οδός Νάθενα, οικόπεδο Μιλτ. Σκουλά)

Το οικόπεδο βρίσκεται βόρεια των κτιρίων του Πανεπιστημίου Κρήτης και εντάσσεται στο «βόρειο νεκροταφείο» της Κνωσού. Κατά τις εργασίες για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική γωνία κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος των ρωμαϊκών χρόνων, κακής διατήρησης και συλημένος. Λίγο νοτιότερα ανασκάφηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι της ίδιας περιόδου. Περιείχαν πήλινους λύχνους, σιδερένια περόνη και δύο χάλκινα νομίσματα.

Αμπελόκηποι (οικόπεδο Μπόμπορη)

Το οικόπεδο βρίσκεται ΝΔ. του προαναφερθέντος οικοπέδου Σκουλά. Κατά τις εργασίες για την ανέγερση οικοδομής ανασκάφηκαν 17 κεραμοσκεπείς τάφοι των ρωμαϊκών χρόνων, με ελάχιστα κτερίσματα (πήλινοι λύχνοι, γυάλινα μυροδοχεία, δακρυδόχες και νομίσματα).

Μπουγάδα Μετόχι Κνωσού (οικόπεδο Θεον. Καμπουράκη)

Η δοκιμαστική ανασκαφή για την ανέγερση μικρής οικοδομής περιορίστηκε σε έκταση 40 τ.μ. Διαπιστώθηκαν τρεις φάσεις κατοίκησης, της ΥΜ ΙΙΙΒ-Γ περιόδου, των μέσων γεωμετρικών χρόνων και των ελληνιστικών χρόνων. Οι αποσπασματικοί τοίχοι της γεωμετρικής περιόδου ήταν ισχυροί, διαταραγμένοι όμως από τη μεταγενέστερη κατασκευή πηγαδιού και δεξαμενής με πίθο.

Από το ΥΜ ΙΙΙΒ-Γ στρώμα σημαντικό εύρημα υπήρξε φακοειδής σφραγίδα από στεατίτη με παράσταση θεάς πουλιού (bird-goddess) (Πίν. 161 ε). Στο γεωμετρικό

στρώμα βρέθηκαν επτά ζώδια, ενώ από το ελληνιστικό προέρχονται αγνύθες, τριβεία, χάλκινα καρφιά και χάλκινη κεφαλή σατύρου - επίθημα αγγείου.

Μπουγάδα Μετόχι Κνωσού (οικόπεδο Ηρ. Βαβουράκη)

Η δοκιμαστική ανασκαφή διενεργήθηκε για την ανέγερση οικοδομής 80 τ.μ. Στη νότια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σύστημα αγωγών με φρεάτια και πίθο συλλογής νερού κατά χώραν. Οι αγωγοί ορίζονται βόρεια από μακρύ τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ. Είναι κανάλια πλ. 0,20-0,30 μ. επιχρισμένα με κονίαμα και καλυμμένα με κεραμίδες. Στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου των αγωγών αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα κατεστραμμένου ψηφιδωτού δαπέδου (ψηφίδες λευκές και κεραμίδι).

Η κεραμική είναι χονδροειδής, των ρωμαϊκών χρόνων, με ελάχιστα αρρετινά. Βρέθηκαν αγνύθες, λύχνοι, γυάλινα θραύσματα και εννέα χάλκινα νομίσματα.

Μπουγάδα Μετόχι Κνωσού (οικόπεδο Αικ. Βλαχάκη)

Η δοκιμαστική ανασκαφή διενεργήθηκε για την ανέγερση οικοδομής 80 τ.μ. Αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι κτισμάτων της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου, διαταραγμένοι από μεταγενέστερες κατασκευές που ανήκουν στα ρωμαϊκά χρόνια. Οι κατασκευές των ρωμαϊκών χρόνων σώθηκαν επίσης αποσπασματικά (τοίχοι με κατεύθυνση Β.-Ν. και Δ.-Α. και τμήμα πλακόστρωτου, στενός αγωγός καλυμμένος με κεραμίδες και κεντρικός αγωγός που ορίζεται από δύο τοίχους καλής κατασκευής με δάπεδο από μεγάλες ορθογώνιες πήλινες πλάκες). Ο χώρος ήταν διαταραγμένος και ΥΜ ΙΙΙ όστρακα υπήρχαν σε όλα τα στρώματα. Κινητά ευρήματα υπήρξαν: μαρμάρινος κάδος, πήλινοι λύχνοι, θραύσματα γυάλινων αγγείων, σιδερένια καρφιά και σκωρίες, τριβεία. Σε διαταραγμένο στρώμα βρέθηκε φακοειδής σφραγίδα από μαύρο στεατίτη με παράσταση δύο σκορπιών.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΕΔΙΑΔΟΣ

Λιμένας Χερσονήσου-θέση Πόλη

Οικόπεδο Πετρίδη-Σφακιανάκη

Σε 16 δοκιμαστικές τομές που διανοίχθηκαν αποκαλύφθηκαν λείψανα παλαιοχριστιανικών κτιρίων, όπως προκύπτει από τη χρονολόγηση της κεραμικής, που ανήκει κυρίως σε άβαφα αγγεία με πυκνές αυλακώσεις. Οι τοίχοι, ευτελείς στην κατασκευή τους, είχαν σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί. Ήταν χτισμένοι με αργούς λίθους, θραύσματα κεραμίδων ενδιάμεσα και άφθονο ασβεστοκονίαμα. Η θεμελίωσή τους εντοπίστηκε σε βάθος 1,40-2,10 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα.

Λείψανα δαπέδων από μικρές πέτρες και ασβεστοκονίαμα αποκαλύφθηκαν σε ορισμένες τομές, σε βάθος 1,20-1,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Η ανασκαφή απέδωσε άφθονα άβαφα όστρακα, θραύσματα γυάλινων αγγείων και κομμάτια σιδήρου.

Οικόπεδο Βελεγράκη-Ασπετάκη

Σε 14 δοκιμαστικές τομές, που διανοίχθηκαν στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν ταπεινά θεμέλια οικοδομών παλαιοχριστιανικών χρόνων χτισμένα με αργούς λίθους, θραύσματα από κεραμίδια και ασβεστοκονίαμα ενδιάμεσα.

Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου, σε βάθος 1,36 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα, αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από ακανόνιστες πλάκες με χώμα ενδιάμεσα. Κάτω από κατεστραμμένο τμήμα του δαπέδου αυτού βρέθηκαν κατά χώραν τρεις αποθηκευτικοί πίθοι τοποθετημένοι σε λάκκους ανοιγμένους στο χώμα. Ήταν άβαφοι, με ωοειδές σώμα, ευρύ στόμιο και παχιά τοιχώματα (Πίν. 162 α).

Στα δυτικά του οικοπέδου, σε βάθος 1,74 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα, αποκαλύφθηκε λίθινη κυκλική λεκάνη, διαμ. 0,30 μ., χτισμένη πάνω σε σταθερό έδαφος με άφθονο ασβεστοκονίαμα (Πίν. 162 β).

Η ανασκαφή, εκτός από άφθονα άβαφα όστρακα, απέδωσε πήλινες αγνύθες, θραύσματα γυάλινων αγγείων, τμήματα από οστέινες περόνες και ελάχιστα διαβρωμένα χάλκινα νομίσματα.

ΜΑΡΙΑ ΕΓΓΛΕΖΟΥ

Καστέλλι

Οικόπεδο Καμπιτάκη

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε το 1992 η ανασκαφή στο οικόπεδο Καμπιτάκη στην ανατολική παρυφή του οικισμού Καστελλίου (Σχέδ. 3· Πίν. 162 γ-δ, 163 α-β). Ήλθαν στο φως οικοδομικές φάσεις της παλαιοανακτορικής (μελανό στο σχέδιο) και της νεοανακτορικής περιόδου. Η πρώτη παλαιοανακτορική φάση (κάτω και αριστερά στο Σχέδ. 3) απέδωσε χαρακτηριστική κεραμική του εργαστηρίου Πεδιάδος, που χρονολογείται στη ΜΜ ΙΒ-ΙΙ περίοδο. Μετά την καταστροφή αυτών των

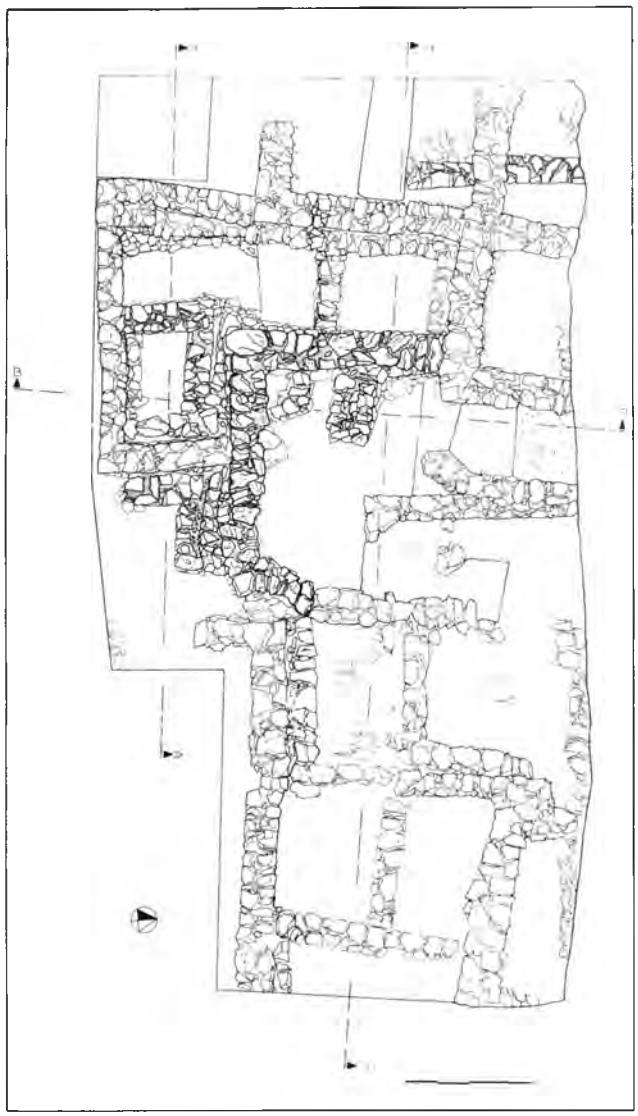

Σχέδ. 3. Καστέλλι. Οικόπεδο Καμπιτάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

κτιρίων, που από ό,τι φαίνεται είναι γενική στον παλαιοανακτορικό οικισμό, όπως διαπιστώθηκε στα οικόπεδα της πλατείας Μεϊντάνι στη δυτική πλευρά του, αλλά και του Παιδικού Σταθμού στο κέντρο του[1], ανεγέρθηκε κτίριο με έναν τουλάχιστον ευθύγραμμο και έναν καμπυλούμενο τοίχο, με ισχυρό θεμέλιο που προεξέχει στα πλάγια και ακολουθεί την καμπύλη πορεία του τοίχου. Στο εσωτερικό του υπήρχε κτιστό πεσσοειδές στήριγμα και ελλειπτικού σχήματος «κατασκευή» στη γωνία των δύο τοίχων. Μέσα στον καμπυλούμενο τοίχο βρέθηκε κομμάτι ψηλού κανθάρου από οφίτη (Πίν. 163 γ), όμοιου με αντίστοιχους του ιερού Σύμης[2]. Η εύρεση ενός όμοιου πήλινου κανθάρου στο Γαλατά σε ΜΜ ΙΙΙΑ στρώμα δείχνει το χρονικό ορίζοντα κατασκευής του κτιρίου του Καστελλίου. Δυστυχώς όμως η καταστροφή του βόρειου τμήματός του από νεοανακτορικά κτίσματα μας στερεί τη βεβαιότητα ότι πρόκειται για αψιδωτό κτίριο, αντίστοιχο των ελλαδικών. Οι εξωτερικοί του τοίχοι, όσοι διατηρούνται, ενσωματώθηκαν στα νεοανακτορικά κτίρια.

Οι δύο φάσεις των νεοανακτορικών κτιρίων (μία κύρια και μία δεύτερη προσθηκών και επιδιορθώσεων) καλύπτουν όλη την έκταση του ανασκαμμένου χώρου του οικοπέδου. Τα δωμάτια είναι μικρά, με δάπεδα από πατημένο χώμα και οι τοίχοι από μικρές κοινές πέτρες. Μόνο σε δύο περιπτώσεις διαπιστώθηκε η ύπαρξη εσωτερικών, ξύλινων ασφαλώς, στηριγμάτων της στέγης με βάση από πλακοειδείς λίθους (Πίν. 163 β). Βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής του γνωστού εργαστηρίου Πεδιάδος από κοκκινωπό πηλό χωρίς γραπτές διακοσμήσεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση αγγείων λατρευτικής χρήσης όπως στο οικόπεδο του Παιδικού Σταθμού[3], και συγκεκριμένα κυπέλλων κοινωνίας, μιας σειράς από πήλινες βάσεις (stands) με ποικιλία ανάγλυφων και έντυπων διακοσμήσεων (Πίν. 163 δ-ε), καθώς και μεγάλου πυραύνου τύπου fire-box (Πίν. 164 α). Βρέθηκαν ακόμα κομμάτια από κοίλα εσωτερικά, χειροποίητα ειδώλια βοοειδών.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ευρήματα: μια πήλινη μήτρα με παράσταση αιγάγρου σε βραχώδες τοπίο (Πίν. 164 β), που θυμίζει αιγάγρους σε ανάλογη στάση σε πήλινα επιθήματα αγγείων από τη Φαιστό[4] και την Κνωσό[5], και ένα μικρό χάλκινο δακτυλίδι που βρέθηκε στο δάπεδο νεοανακτορικού δωματίου (Πίν. 164 γ). Η στρογγυλή σφενδόνη απαρτίζεται από τρία επάλληλα δισκία, τα δύο κατώτερα από χαλκό και το ανώτερο από σίδηρο, που φέρει πολύ φθαρμένη παράσταση ατέρμονος τετραφύλλου, θέματος που απα-

1. ΚρητΕστ 2 (1988), σ. 327· 4 (1991-93), σ. 287-288.

2. ΠΑΕ 1976, πίν. 224 β.

3. ΚρητΕστ 4 (1991-93), σ. 286-287.

4. D. Levi, Festos Tav. I**, LXXVIII, φάση III.

5. Αδημοσίευτο.

ντά και στη σφραγιδογλυφία. Τα τρία μέρη της σφενδόνης συνδέονται με δύο ασημένια καρφάκια. Αποτελεί ένα εξαίρετο, πρωτότυπο δείγμα τεχνικής κατασκευής, αλλά και συνδυασμού τριών διαφορετικών μετάλλων, από τα οποία ο σίδηρος είναι εξαιρετικά σπάνιο.

Η συνάφεια των ευρημάτων που περιγράφηκαν μαρτυρεί ότι κάποιο τμήμα του χώρου αυτού ή του γειτονικού μη ανασκαμμένου λειτούργησε ως ιερό στη διάρκεια της νεοανακτορικής περιόδου. Άλλωστε όμοια ευρήματα, δηλαδή κύπελλα κοινωνίας και κύλινδροι, είχαν βρεθεί στο οικόπεδο του «Παιδικού Σταθμού», όπου υπήρχε το κεντρικό κτίριο του μινωικού οικισμού.

Ασφαλώς δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι ο μεγάλος πομπικός δρόμος, που κατέληγε στο κεντρικό κτίριο, ξεκινούσε ή περνούσε από την περιοχή του οικοπέδου Καμπιτάκη, όπως δείχνουν τα στοιχεία της μέχρι σήμερα έρευνας[6]. Ο νότιος αναλημματικός τοίχος του πομπικού δρόμου εντοπίστηκε στο ενδιάμεσο της απόστασης ανάμεσα στο οικόπεδο του Παιδικού Σταθμού και το οικόπεδο Καμπιτάκη, στο οικόπεδο Ζ. Πετράκη[7]. Πάντως η παρουσία των ειδωλίων ζώων και της μήτρας στο ανασκαφέν οικόπεδο είναι ένα νέο στοιχείο που δεν τεκμηριώθηκε στο μεγάλο λατρευτικό σύνολο του πρώτου οικοπέδου. Ίσως το γεγονός ότι το οικόπεδο Καμπιτάκη βρίσκεται προς τις παρυφές του μινωικού οικισμού να διευκόλυνε την «τοπική» δραστηριότητα μιας ομάδας αφιερωτών με ποιμενικές ή κυνηγετικές δραστηριότητες.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΥ

Λέντας (Λεβήνα)

Οικόπεδο Τερζάκη-Παυλίδη

Μετά από γνωμοδότηση του ΤΣΜΑΚ, πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα του οικισμού, σε απόσταση 50 μ. περίπου νοτιοανατολικά από το ιερό του Ασκληπιού.

Δεν ανευρέθησαν αξιόλογα αρχιτεκτονικά λείψανα ή κινητά ευρήματα. Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά τοιχία, καθώς και τμήματα δύο εσωτερικών χώρων με δάπεδο από πατημένο χώμα, προερχόμενα από ρωμαϊκή εγκατάσταση, πιθανώς οικιστική, τα οποία επεκτείνονται στα γειτονικά (προς Δ.), μη ανασκαμμένα οικόπεδα.

Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος μέχρι και 1,50 μ. και έχουν πλάτος 0,60-0,80 μ. Είναι ισχυρής κατασκευής, αποτελούμενοι από μικρές πέτρες και κονίαμα.

Από τα κινητά ευρήματα αναφέρονται δύο χάλκινα νομίσματα, τμήματα λύχνων με παραστάσεις (2ου αι. π.Χ.), τμήματα λεκανών, χυτρών, ένα πήλινο προχοΐδιο και μικρό τμήμα κονιάματος με κίτρινο και πράσινο χρώμα.

ΙΩΑΝΝΑ ΣΕΡΙΕΤΣΙΔΑΚΗ

Τρυπητή

Οικισμός ιστορικών χρόνων

Το φυσικό λιμάνι της Τρυπητής, όπου από το 1986 ανασκάπτεται μινωικός οικισμός και θολωτός τάφος των προανακτορικών χρόνων, διατήρησε τη σημασία του και στη διάρκεια της πρώτης χιλιετίας π.Χ. Είναι πολύ πιθανό να προκάλεσε το ενδιαφέρον της μεγάλης πόλης της περιοχής, της Γόρτυνας, και να αποτέλεσε ένα από τα λιμάνια της, μαζί με τη Λεβήνα, τη Λασαία και τα Μάταλα. Η απόσταση της Τρυπητής από τη Γόρτυνα σε ευθεία γραμμή είναι 25 χλμ. περίπου, και ο φυσικός δρόμος, που πρώτος περπάτησε ο Α. Έβανς, διασχίζει τα Αστερούσια σε μέγιστο υψόμετρο, στη θέση Πλακούρες πάνω από το χωριό Βασιλική, μόλις 250 μ.

Ο οικισμός των ιστορικών χρόνων ήταν χαμηλότερα από τους μινωικούς δίπλα στην αμμουδιά και στο ρέμα Μαρουλά. Ο Έβανς είχε παρατηρήσει τα εκτεταμένα ερείπιά του και εμείς το 1985 προλάβαμε επίσης να τα δούμε, αν και είχε αρχίσει από τότε η επιβουλή των φερόμενων ιδιοκτητών, για να τον ισοπεδώσουν. Η καταστροφή αποφεύχθηκε αρχικά, αλλά τελικά έγινε το 1989 ανεμπόδιστα και εντελώς παράνομα. Ορατοί αρχαίοι τοίχοι με ύψος έως 1,50 μ. ισοπεδώθηκαν και μόνον ένα μικρό τμήμα του οικισμού διέφυγε την καταστροφή. Ύστερα από επιφανειακή προανασκαφική έρευνα το 1989, άρχισε φέτος η ανασκαφή και στον οικισμό αυτό, στο τμήμα του που βρίσκεται στη δυτική όχθη της συμβολής του ρέματος Μαρουλά με την παραλία. Φέτος ανασκάφηκαν δύο τετράγωνα δωμάτια ενός εκτεταμένου κτιρίου (Πίν. 164 δ-ε), που εκτείνεται προς τα ΒΔ. και φαίνεται να έχει περισσότερα από πέντε δωμάτια. Οι τοίχοι των δωματίων σώθηκαν σε ύψος 1,50 μ.· ήταν χτισμένοι με ημίεργες ασβεστολιθι-

6. Για το τμήμα του πομπικού δρόμου του κεντρικού κτιρίου βλ. ΚρητΕστ 3 (1989-90), σ. 283.

7. ΚρητΕστ, ό.π., σ. 288. Βλ. σχετ. και ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 428-429· 46 (1991): Χρονικά, σ. 395-396.

κές πέτρες και είχαν κιτρινόλευκο σοβά. Τα δωμάτια στεγάζονταν με κεραμίδια κορινθιακού τύπου, πολλά από τα οποία βρέθηκαν σπασμένα, αλλά ακέραια, στο στρώμα του πατώματος κάτω από τις πεσμένες πέτρες των τοίχων. Τα πατώματα ήταν από πατητή γη. Το κτίριο χρονολογείται στους χρόνους 100 π.Χ.-100 μ.Χ. Κάτω από το πάτωμα του ενός δωματίου βρέθηκε λοξός τοίχος παλαιότερης φάσης με μια χύτρα στο εγκαίνιο θεμελίωσής του. Η χύτρα περιείχε οστά ζώων, λίγα κάρβουνα και στάχτη. Εσωτερικά στα δωμάτια υπήρχαν κτιστά πεζούλια στις γωνίες και ντουλάπια στους τοίχους, ενώ ξύλινος πάγκος περιέτρεχε τη βόρεια πλευρά και των δύο δωματίων, αφού βρέθηκαν πέτρες που εξείχαν από τον τοίχο. Από τα κινητά ευρήματα, των οποίων η μελέτη δεν άρχισε ακόμη, αναφέρονται εδώ πήλινα αγγεία μελαμβαφή και ερυθροβαφή, πολλά μαγειρικά σκεύη διαφόρων σχημάτων, σιδερένια καρφιά για το κάρφωμα των δοκών της στέγης, ένα σιδερένιο μαχαίρι, οστέινες περόνες και ένα πήλινο ακροκέραμο. Στο ένα δωμάτιο βρέθηκαν στο πάτωμα πολλά ζεύγη κεράτων αιγοειδών (ίσως αιγάγρων).

ΑΝΤΩΝΗΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

ΠΑΡΟΡΑΜΑ

ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 394-395.
Εκ παραδρομής παραλείφθηκε το σχέδιο της ανασκαφής (βλ. Σχέδ. 4).

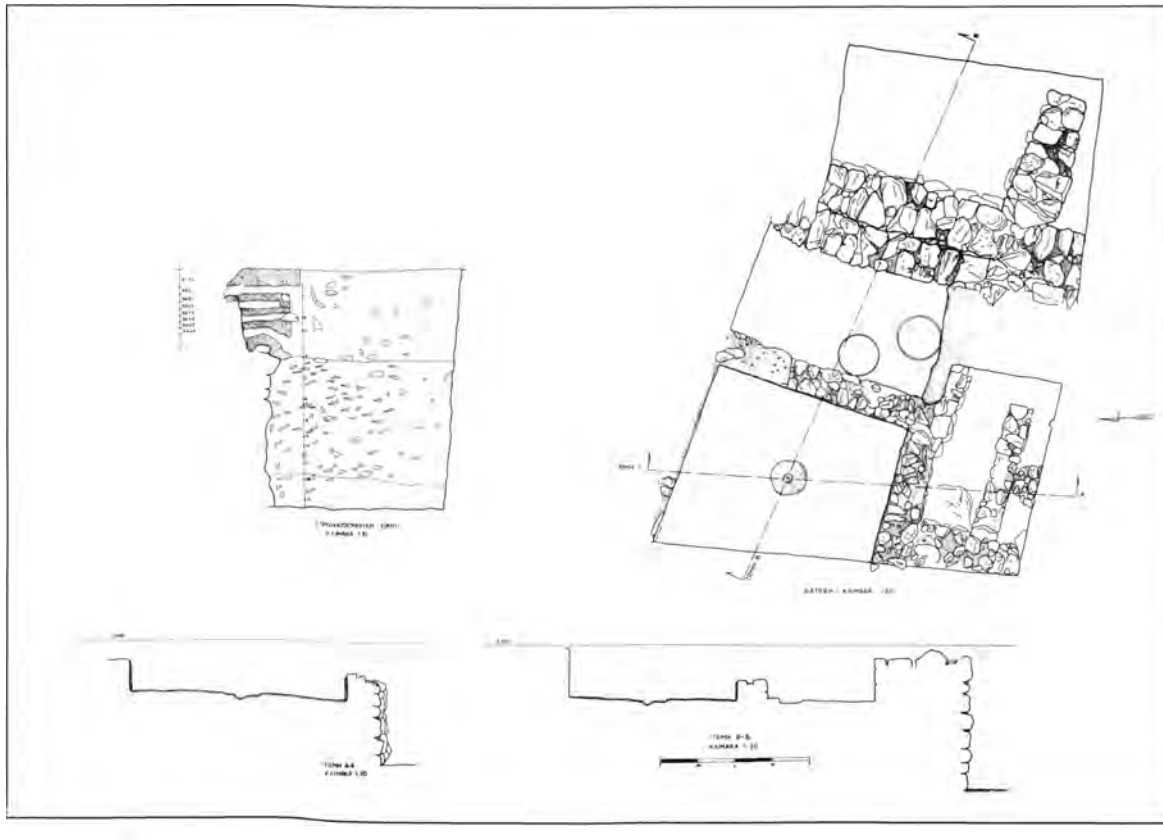

Σχέδ. 4. Κοινοτικό οικόπεδο πλατείας Μεϊντάνι. Κάτοψη της ανασκαφής, στρωματογραφική τομή και τομές Α-Α, Β-Β.

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES

KOMMOS

Excavation of the Minoan town and Greek sanctuary at Kommos, in south-central Crete, continued from 24 June through 21 August. Sponsored by the University of Toronto and the Royal Ontario Museum, the work takes place under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens and the Greek Archaeological Service. This year the staff consisted of fifteen full-time members including Professors A. Johnston, J. Rutter, J.W. Shaw (Director), and M.C. Shaw (Assistant Director), with academic representation from Bryn Mawr College, Columbia University, Concordia University, Dartmouth College, Queen's University, University College, London, and the University of Toronto. J. Fasoulakis of Pitsidia replaced the late G. Beladakis as foreman in charge of some twenty-five workmen; our observer for the Greek Archaeological Service was A. Georgoulaki. As in the past, the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada, individual donors, and the two sponsoring institutions provided financial support.

The season was the second of renewed excavation that started in 1991. Before that, excavation had stopped for five years in order to prepare the results of the 1976-1985 seasons for publication. In various stages of publication (by Princeton University Press) are Volume I (Part 1) of the Kommos area (in press) ; Volume I (Part 2) on the Hilltop and Hillside Houses; Volume II on the Middle Minoan pottery (P. Betancourt, 1991); Volume III on the Late Bronze Age Pottery (L.V. Watrous, 1992); Volume IV on the Greek sanctuary; Volume V on the Minoan civic buildings, to be followed by a separate publication on Minoan House X in the area north of the civic buildings.

This summer, work in the south area (Pl. 165 a) concentrated on uncovering more of the plans of House X and of the two great civic buildings, T of the LM I period and P of the LM III period. The broad MM/LM I road (17), which probably connected Kommos with Phaistos[1], also served as the dividing line between the town spreading to its north and the civic centre at Kommos.

House X, of which the life-span covers the LM IA-LM IIIA2 periods, rose immediately north of the ashlar buildings and of the east-west road – a prime location. In 1992 we exposed its northern, southern, and western limits. A number of rooms (X8-X9, X14), some partially excavated in the past, were cleared, as was a two-flight staircase located at the southeastern corner of the house. A lovely necklace of shells (Pl. 165 b) was found in X14. A deep sounding in Room X2 produced an LM IA deposit, thus supplementing a valuable stratigraphic series that continued through the LM III period. In this room were found a few steatite seals (one a lentoid disk, the other "pillow" shaped) incised with abstract patterns. Various fresco fragments from Room X1 and Space X8 were cleaned and copied in watercolor at our base in Pitsidia. The composition from X1 depicted white lilies against an ochre background in a rocky setting. Fresco fragments from other rooms speak of the high status of the house during its prime in LM I.

LM III Building P's dimensions, as exposed so far, are 38.51 m east-west and 39.60 m north-south. The largest LM III building known, it consisted of at least six broad, roofed galleries opening onto a court on the west. While open and doorless on that side, they were completely closed at the back on the east by a massive monumental facade. Most interestingly, it incorporated in its lower part the handsome orthostate facade of the LM I Building T (Pl. 165 c), which we thus learned set the limit on this side for the LM III building. Otherwise, the later building caused the destruction of the underlying building because of the low setting of the floors and the levelling of the pre-existing architecture. Gaps noted at intervals in the upper courses of the east wall of P may have been windows, but the evidence is not certain.

During 1992 one of the major aims of the fieldwork was to clear one of P's galleries in its entirety down to its floor. Gallery 3 was chosen since Galleries 1 and 2 were built over in part by Archaic Building Q. The project was carried out in seven large, contiguous trenches. In places, Gallery 3 was found filled with masses of collapsed masonry, which helps establish a ceiling height of about 4 m. Part of the western end of Gallery 3 was reused as a Middle Geometric building by adding a rear, or east wall. Clearing Gallery 3 has revealed no cross-walls, thus lending support to the argument, made in detail elsewhere, that the galleries probably sheltered ships during non-sailing months, mostly in the winter. We also learned that there were no doorways leading south and north. At least this gallery could be entered only from the west.

1. See Hesperia 55 (1986), p. 219-269 for our latest full preliminary report.

Below the collapsed rubble of the walls the upper surfaces of Galleries 1-3 were scorched, especially toward their eastern ends, suggesting that the building was destroyed by fire. The final use of the galleries during the Bronze Age was in LM IIIB. Cups and amphorae were found in fragments, the latter with traces of red matter, which also partially filled a bowl. Part of the last use of Gallery 3 is also represented by two ovens, lined in clay and set within the floor, and by a hearth built in the southeastern corner.

Building T is known partially for reasons mentioned above. Parts of its north and east wings had been traced in the past bordering a court paved with pebbles. In the north wing facing the court was a portico. At the northwest were large rooms, largely destroyed by the sea, opening on to the stoa and court. This season, by clearing away accumulations first of sand and then of alluvial clay, we discovered the LM I pebble court extending south and up to a thick ashlar wall built in LM IA. This clearly belongs to Building T and has an entrance leading into the southeastern corner of the central court. The area south of this wall needs further exploration to see if it defines the sourthern facade of T or constitutes the northern border of a more extensive southern wing. Presently, we have exposed a series of floors and pavements to its south, including a slab-pavement, which may possibly be an east-west road. Traces of another possible pavement (MM?) were found at a lower level further south.

The general outlines of T have thus been revealed. With its exterior facades constructed of masive ashlars, with wings on the north, east, and west facing onto a central court, the building is obviously palatial in style – if not an actual palace. The court is 28.75 m wide and 44.30 m long. The entire building was perhaps 86 m (min. 66.60 m) east-west and 52.40 m north-south, some 4,500 m^2, thus somewhat larger than the Palace of Kato Zakros (*c.* 4,000 m^2), but smaller than Phaistos (*c.* 8,800 m^2). T contrasts with the other palatial buildings by being more regular in its outline (the northern and eastern sides appear to have been almost straight) and by once being more closed to the exterior. Security seems to have been a major consideration. It is to be regretted that more of its interior rooms are not better preserved, especially on the west, where a pier-and-door partition, a slab-paved room entered from the east-west road, and evidence for a second floor suggest functions other than storage.

Another dimension of the Kommos site being explored, and hitherto unexpected, is the existence of significant MM architectural remains of one or more large buildings below at least the eastern wing of Building T. One north-south wall (AA), 2.30 m thick, may be the eastern wall of a large protopalatial structure.

During 1992 we explored some of the overlying Greek levels east and south of the Greek sanctuary. In particular, work on Building F of the 5th c. B.C., still partly covered by our eastern scarp, was completed. In Gallery 3 we exposed the remains of Z, a Middle Geometric building contemporary with Temple B, containing substantial floor deposits including a number of iron javelin tips and much pottery. On the southwest we exposed what seems to be the base, square in shape, of a Hellenistic monument (Y) contemporary with Temple C.

In the immediate future we plan to continue working on our publication series, with the submission of Volume I (Part 2) during the coming academic year. In the field we will complete the study of House X and its environs, also explore the MM and LM I remains below Gallery 3, and expose the remainder of the central court as well as the western ends of Galleries 5 and 6 of Building P (the entrance to 6 is blocked by a later wall). At the end of the 1992 season we built an enormous wall of reinforced concrete and stone to retain the 7 m scarp along 40 m of our eastern border. We intend to build a similar but smaller wall on the northeast in 1993 and to consolidate ancient walls on other parts of the site in preparation for the time when Kommos will be opened to the public.

JOSEPH W. SHAW

ΙΤΑΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΓΟΡΤΥΝΑ

Το 1992 οι ανασκαφές είχαν ως αντικείμενο τα ακόλουθα:

1. Στην κάτω πόλη, στο Πραιτώριο, ήρθαν στο φως εξ ολοκλήρου οι κίονες από γρανίτη της Τρωάδας, οι οποίοι αποτελούσαν τη μεγαλειώδη πρόσοψη της στοάς μπροστά από το ναό των αυγούστων θεών. Επίσης, επεκτάθηκε η τομή Ι (δωμάτιο 47) φέρνοντας στο φως ένα αποχωρητήριο που συνδέεται με την πρώτη εγκατάσταση λουτρών η οποία διαδέχθηκε το Πραιτώριο. Επα-

ναστήθηκαν στη θέση τους οι τέσσερις κίονες του μεταγενέστερου από τα αποχωρητήρια που συνδέονται με αυτά τα λουτρά.

2. Στους πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μια ζώνη (10x10 μ.), όπου βρέθηκε σωρός από τερακότα και μικρά αγγεία κυρίως του 2ου-1ου αι. π.Χ., τα οποία ανήκουν σε ένα κοντινό ιερό της Δήμητρας, που είχε ήδη επισημάνει ο Karo στις αρχές του αιώνα μας. Το υλικό, πολυάριθμο αλλά ως επί το πλείστον θραύσματα, αποτελείται κυρίως από αφιερωτές με χοιρίδιο. Η ανακάλυψη είναι σημαντική λόγω της θέσης έξω από την πόλη και κοντά σε μια κρήνη του Δημητρίου της Γόρτυνας.

3. Αμέσως ανατολικά του τωρινού Γυμνασίου ήλθαν στο φως μερικοί τάφοι ελληνιστικής εποχής, με φτωχά κτερίσματα.

Έντονη υπήρξε η δραστηριότητα μελέτης, γραφικής και φωτογραφικής τεκμηρίωσης και συντήρησης, η οποία είχε ως αντικείμενο τις αποστολές 1989-1991 και τα γλυπτά που ανακαλύφθηκαν τα περασμένα χρόνια.

ANTONINO DI VITA

ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ

Και αυτή τη χρονιά η έρευνα, που έγινε με τη φροντίδα της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Vincenzo La Rosa, είχε ως αντικείμενο το νέο Τομέα Β-Α, που καταλαμβάνεται από δύο κτίρια της νεοανακτορικής περιόδου, τη λεγόμενη Tomba degli Ori και το Complesso della Mazza di Breccia. Η ανασκαφή επικεντρώθηκε ιδιαίτερα στο χώρο νοτιοανατολικά της δεύτερης κατασκευής, όπου και περιοριστήκαμε στη συμπλήρωση της εξερεύνησης μερικών σκαμμάτων που είχαν ανοιχτεί το 1991.

Η στρωματογραφία ανήκει στη ΜΜ ΙΙΒ (από το στρώμα 31α μέχρι το 43), με φάσεις απορριμμάτων, κατολισθήσεων καθώς και επιχώσεων που προκάλεσαν τα όμβρια ύδατα, φάσεις τις οποίες, λόγω της ομοιότητας του κεραμικού υλικού, είμαστε αναγκασμένοι να συσχετίσουμε. Προκύπτει σχετικά καθαρά ότι τα στρώματα 31α-31ε και το 32β (αλλά ίσως και τα 32α και 32φ) αφορούν, για κάποιες κοντινές χρονικές περιόδους, σε ένα γενικότερο σχέδιο μετακίνησης μπάζων, μια μετακίνηση συστηματική, εκλεκτική και σε εκτεταμένη κλίμακα (με υπερίσχυση, από φορά σε φορά, λίθων, κονιαμάτων, κεραμικής). Τα πιο βαθιά στρώματα είναι, αντίθετα, όλα κατά κάποιο τρόπο συνδεδεμένα με το πρόβλημα της ροής των βρόχινων νερών. Είναι δυνατό, ειδικά, να ξεχωρίσουμε μια αλληλοδιαδοχή τριών τουλάχιστον επεισοδίων εκσκαφής ενός αγωγού και επίχωσής του από υλικά που τα μετέφερε το νερό ή εξαιτίας κάποιων κατολισθήσεων. Θα πρέπει να διαχωρίσουμε το σύστημα εκροής του νερού (ή τη φυσική εκροή) και τις κατολισθήσεις από την καταστροφή και τη μετακίνηση (των στρωμάτων απορριμμάτων).

Το πιο ενδιαφέρον αγγείο ανάμεσα στο υλικό του καμαραϊκού ρυθμού είναι το πιθοειδές σφαιρικό αγγείο HTR 2286 με έξι κατακόρυφες λαβές κάτω από τον ώμο, στις οποίες εναλλάσσονταν έξι πρωτότυπα πλαστικά ένθετα, και με τρίγωνα τρυπημένα στις δύο πλευρές. Στην πάνω άκρη των ενθέτων αυτών και των λαβών υπήρχαν μαργαρίτες κατασκευασμένες με μήτρα. Η κεντρική διακόσμηση αποτελούνταν από ένα στοιχείο σαν άσπρη πέλτη και από μικρά φύλλα διαφόρων διαστάσεων και φόντου.

ΦΑΙΣΤΟΣ

Ο καθηγητής Vincenzo La Rossa, εκ μέρους της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, έκανε μικρές στρωματογραφικές τομές στο χώρο του λεγόμενου ελληνικού ναού, για μια πιο ακριβή χρονολόγηση. Τα όστρακα του τέλους του 8ου-αρχών του 7ου αι. π.Χ. στους λάκκους θεμελίωσης αποτελούν σύμφωνα με μια πρώτη εξέταση έναν terminus ad quem για την κατασκευή του κτιρίου. Σε μια υστερότερη φάση, πιθανώς ελληνιστική, έγινε επανακατασκευή του προθαλάμου και της πρόσοψης, με ένα κρηπίδωμα και με τρεις βαθμίδες με ωραίους παραλληλεπίπεδους δόμους.

VINCENZO LA ROSA

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κατά το έτος 1992 ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην εγκατάσταση συστήματος συναγερμού στα αρχαιολογικά Μουσεία της περιφέρειάς μας. Για πρώτη φορά απέκτησαν σύστημα συναγερμού το Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου και η Αρχαιολογική Συλλογή Κισάμου, καθώς και το εργαστήριο ψηφιδωτών στα Χανιά, το οποίο οργανώθηκε και επεκτάθηκε σε καλύτερους χώρους, χωρίς υγρασία, στο Φρούριο Φιρκά. Στο Μουσείο Χανίων επεκτάθηκε το σύστημα συναγερμού που είχε εγκατασταθεί πέρυσι. Εννοείται ότι τα παραπάνω συστήματα προστατεύουν και όλες τις συναφείς αποθηκευτικές και εργαστηριακές εγκαταστάσεις.

Προχώρησε σημαντικά το έργο της καταγραφής και φωτογράφησης του αρχαιολογικού υλικού στα Μουσεία Χανίων, Ρεθύμνου και Κισάμου. Στο Μουσείο Χανίων εργάστηκαν ως ωρομίσθιες οι αρχαιολόγοι Σοφία Πρέβε και Κατερίνα Διγαλάκη και η φωτογράφος Σούλα Βουγιούκαλου, ενώ στο Μουσείο Ρεθύμνου η αρχαιολόγος Ελένη Παπαδοπούλου. Ολοκληρώθηκε η καταγραφή και φωτογράφηση όλων των αντικειμένων της έκθεσης του Μουσείου Χανίων (προθήκες-ντουλάπια) και έγινε απογραφή των λίθινων στις αυλές του Μουσείου. Επίσης ολοκληρώθηκε η σύνταξη του αναλυτικού καταλόγου των αντικειμένων της «αποθήκης του εργαστηρίου», όπου εντοπίστηκε μεγάλος όγκος ακατάγραφου και αφωτογράφητου υλικού. Στις αποθήκες του Μουσείου Ρεθύμνου καταγράφηκαν 496 αντικείμενα και συντάχθηκε αναλυτικός κατάλογος των ευρημάτων της «σκοτεινής αίθουσας», όπου φυλάσσονται τα περισσότερα ολόκληρα αντικείμενα του Μουσείου. Κατά το πρότυπο των Χανίων έγινε φωτογράφηση των προθηκών του Μουσείου Ρεθύμνου από τον Στέφανο Αλεξάνδρου, ο οποίος φωτογράφησε και τα νέα συντηρημένα ευρήματα Χανίων-Ρεθύμνου.

Φέτος καταγράφηκε από την αρχαιολόγο Μαρία Σκόρδου το αρχαιολογικό υλικό (1.502 αντικείμενα) που στεγάζεται στις αποθήκες Κισάμου. Έως τώρα είχαν καταγραφεί τα αρχαία αντικείμενα της συλλογής που βρίσκονται προσωρινά στα Χανιά μέχρις ότου αυτή επαναλειτουργήσει. Επίσης, όλο το αρχαιολογικό υλικό της Κισάμου τακτοποιήθηκε στη νέα ενοικιασμένη αποθήκη της αρχαιολογικής συλλογής με τις οδηγίες και την επίβλεψη της συναδέλφου Βάννας Νινιού-Κινδελή. Η ίδια τακτοποίησε οριστικά κατά τον ίδιο τρόπο και το αρχαιολογικό υλικό της αποθήκης της νότιας αυλής του Μουσείου Χανίων.

Μετά τη συνταξιοδότηση των άξιων συντηρητών Κ. και Β. Κωνσταντάκη, τοποθετήθηκε νέα μόνιμη συντηρήτρια στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων η Άννα Μυλωνά, απόφοιτος των ΤΕΙ, η οποία χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη ικανότητα και αγάπη στο έργο της.

Με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Γιάννη Χριστοδουλάκου έγιναν οικοδομικές, επισκευαστικές κτλ. εργασίες σε διάφορους χώρους του Νομού Χανίων (αναλυτική έκθεση ακολουθεί παρακάτω). Ιδιαίτερη φροντίδα ελήφθη στην υλοποίηση νέου προγράμματος της Εφορείας για την τοποθέτηση μόνιμων περιφράξεων στους απαλλοτριωμένους χώρους. Με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Ειρ. Σιγάλα-Μαγιάφα καθαιρέθηκαν τα παλαιά επιχρίσματα και κατασκευάστηκαν νέα τριφτά, με κονίαμα και μονωτικά υλικά, σε τμήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου όπου είχαν παρουσιαστεί σοβαρά προβλήματα. Επίσης πλακοστρώθηκε διάδρομος μπροστά στη δυτική πρόσοψη του ίδιου Μουσείου και διαμορφώθηκαν παγκάκια-καθίσματα για τους επισκέπτες.

Σημαντικό υπήρξε το έργο της οριοθέτησης αρχαιολογικών χώρων και του καθορισμού των ζωνών προστασίας τους. Με αφορμή ειδική χωροταξική μελέτη του ΥΠΕΧΩΔΕ οριοθετήθηκαν οι εξής αρχαιολογικοί χώροι κατά μήκος των νότιων ακτών του Νομού Ρεθύμνης: Κάστελλος Ροδάκινου, Φοινικιάς - Σούδα Σελλιών, Πρέβελη, Πύργος Κεραμέ, Άγιος Μάρκος - Άγιος Ιωάννης Σαχτουρίων, Αγία Γαλήνη. Επίσης οριοθετήθηκαν οι αρχαιότητες στην Αγία Ρουμέλη Σφακίων και διορθώθηκαν και τροποποιήθηκαν οι οριοθετήσεις στο Μπαλί Μυλοποτάμου, Σταυρωμένο Ρεθύμνης και Μαράθι Κυδωνίας.

Το συνεργείο ψηφιδωτών της Εφορείας εγκαταστάθηκε στους νέους χώρους στο Φρούριο Φιρκά και εργάστηκε κατά το μεγαλύτερο διάστημα στη συντήρηση των ψηφιδωτών του Κέντρου Υγείας Κισάμου.

Έγιναν οι ετήσιοι καθαρισμοί των αρχαιολογικών χώρων. Φέτος ξεκίνησαν εργασίες καθαρισμού και στο σημαντικό χώρο της Λισού. Επίσης πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες στις ανασκαφές του λόφου «Καστέλλι» Χανίων με την καθοδήγηση του κ. Χριστοδουλάκου.

Το 1992 η Εφορεία απέκτησε νέο αυτοκίνητο τύπου

Land Rover, το οποίο παραχωρήθηκε από τη Γενική Γραμματεία Αθλητισμού. Μετά την άρνηση του Υπουργείου Προεδρίας για την αντικατάσταση των δύο παλαιών αυτοκινήτων της Εφορείας που έχουν αποσυρθεί, το Land Rover είναι το μοναδικό μέσο μεταφοράς του προσωπικού και χρησιμοποιείται κατεξοχήν για τις ανασκαφές Κισάμου.

Τέλος, κατά το 1992 η ΚΕ΄ Εφορεία επόπτευσε τις εξής συστηματικές ανασκαφές στην περιφέρεια αρμοδιότητάς της: τις πανεπιστημιακές ανασκαφές Ελεύθερνας (Π. Θέμελης - Α. Καλπαξής - Ν. Σταμπολίδης) και Μοναστηρακίου (Αθαν. Κάντα) και την ελληνοϊταλική ανασκαφή Αποδούλου (Ιωαν. Τζεδάκις - L. Godart).

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

Πρώην αποθήκη Σηφάκη. Οι εργασίες για τη δημιουργία αποθήκης εργαλείων και εργαστήρια ξυλουργείου και σιδηρουργείου συμπληρώθηκαν με την ολοκλήρωση της κατασκευής του ξύλινου μεσοπατώματος που στηρίζεται σε μεταλλικό φορέα, ανεξάρτητο της τοιχοποιίας, και μεταλλική σκάλα.

Χώρος πλυσίματος κεραμικής. Έγιναν εργασίες βελτίωσης των εγκαταστάσεων.

Μιναρές. Το Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (ενετικός ναός Αγίου Φραγκίσκου) κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας είχε μετατραπεί σε τέμενος του Γιουσούφ-πασά. Τότε κατασκευάστηκε ο μιναρές, ο οποίος σωζόταν μέχρι το ύψος των 15,75 μ. Ήδη από το 1990 είχε διαπιστωθεί ότι παρουσίαζε έντονα προβλήματα φθοράς σε εξέλιξη (τοποθετήθηκε μάρτυρας από γυαλί που έσπασε), όπως ρηγματώσεις, αποκολλήσεις, διαβρώσεις. Στην κατάσταση αυτή συνέβαλε η τοποθέτηση μεταλλικών συνδέσμων, οι οποίοι, παρ' όλο ότι είχαν μολυβδοχοηθεί, είχαν διαβρωθεί, με αποτέλεσμα την αύξηση του όγκου τους και τη γενική αποδιοργάνωση της τοιχοποιίας, αφού είχαν τοποθετηθεί στο εσωτερικό της. Από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων - Τμήμα Έργων αποφασίστηκε η επείγουσα αντιμετώπιση της ετοιμορροπίας του άνω τμήματος του μιναρέ με άμεση αποσύνδεση και καταβίβαση των λίθων της τοιχοποιίας και διαλογή των άφθαρτων λίθων με στόχο τη μελλοντική ανακατασκευή του, αφού προηγουμένως αποτυπωθεί. Πράγματι, έγινε προσπάθεια αρίθμησης και φωτογράφησης των λίθων κατά στρώσεις της τοιχοποιίας (δακτύλιοι) και ολοκληρώθηκε η καταβίβαση και διαλογή των λίθων μέχρι την πολυγωνική βάση του μιναρέ.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Πόλη Χανίων

Οικόπεδο Ν. Κανιαμού (Σχέδ. 1· Πίν. 166 α-β)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται ακριβώς βόρεια του οικοπέδου Γαλλιά[1] και παραδίπλα στο οικόπεδο Παπαδόπουλου, όπου αποκαλύφθηκε η «δεξαμενή καθαρμών»[2]. Και τα τρία είναι μακρόστενες ιδιοκτησίες επί της κεντρικής οδού Δασκαλογιάννη στη συνοικία Σπλάντζια της Παλιάς Πόλης των Χανίων στα νοτιοανατολικά του λόφου του Καστελλιού και στην περιοχή της μινωικής Κυδωνίας.

Αφορμή για τη δοκιμαστική ανασκαφή που διήρκεσε δύο χρόνια (1990-1992) υπήρξε αίτηση της ιδιοκτήτριας για ανέγερση οικοδομής. Στο χώρο του οικοπέδου ανοίχτηκαν πέντε τάφροι (Α-Ε) που έδωσαν ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία και στη συνέχεια ανασκάφηκε και το πεζοδρόμιο (τάφρος ΣΤ). Στην ανασκαφή, εκτός από την υπογράφουσα, εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Βάννα Νινιού-Κινδελή, Έφη Κατάκη και Χαρά Προκοπίου.

Στο πρόσφατο παρελθόν το οικόπεδο είχε χρησιμοποιηθεί αρχικά ως αποθήκη δομικού υλικού (Ευθυμίου) και από το 1975 υλικού γύψινου διακόσμου (Μισχόπουλος). Στην επιφάνειά του υπήρχαν αρκετά υπολείμματα από πίσσα, αποσυνθεμένα ξύλα, σιδερένια αντικείμενα, τούβλα, τσιμέντο.

Τα νεότερα οικοδομικά κατάλοιπα ανήκουν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας:

α) Στη βορειοδυτική πλευρά σώζεται τμήμα δεξαμενής, με τοιχώματα επενδεδυμένα με οστρακοκονίαμα και δάπεδο από μεγάλες ορθογώνιες πλάκες. Φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε και στα νεότερα χρόνια, διότι πάνω στο δάπεδο είχε διαμορφωθεί μια πρόχειρη εστία από δύο μεγάλες τετράγωνες πέτρες με αρκετό κάψιμο ολόγυρα.

β) Μεγάλο πηγάδι, διαμ. 2 μ., λαξευμένο στο φυσικό βράχο (κούσκουρας), καταλαμβάνει το μέσον της δυτικής πλευράς του οικοπέδου. Ήταν γεμάτο με χαλαρό,

1. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 582.
2. ΑΑΑ XXI (1988), σ. 56-76.

καστανοκόκκινο χώμα, πολλές ασβεστολιθικές πέτρες, λίγα κομμάτια κούσκουρα, πολλά θραύσματα πρασινωπών σχιστολιθικών πλακών, πολλά οστά, καρβουνάκια, 12 χάλκινα νομίσματα, χάλκινα και σιδερένια καρφιά, 50 τμήματα από πήλινες πίπες ναργιλέ.

γ) Δεύτερο, μικρότερο πηγάδι στη νοτιοδυτική παρειά του οικοπέδου (εσωτ. διαμ. 1 μ.). Μέχρι τα 0,60-0,80 μ. βάθος είναι κτιστό και στη συνέχεια απλώς λαξευμένο στο βράχο.

δ) Στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου αφαιρέθηκε τμήμα τοίχου (τ12), χτισμένου με μικρές και μεγάλες αργές και ημίεργες πέτρες, λίγες πλίνθους και κοκκινόχωμα ως συνδετικό υλικό. Και στο σημείο αυτό υπήρχαν υπολείμματα έντονης πυράς (στάχτη και μαύρο χώμα).

Οι μαρτυρίες από την κατοίκηση του χώρου στην 1η χιλιετία π.Χ. συνίστανται στα εξής:

α) Πηγάδι της ΥΓ περιόδου (λάκκος 6), στο κέντρο του δυτικού τμήματος του οικοπέδου. Είναι λαξευμένο στον κούσκουρα και φέρει λαξευτές εσοχές ως σκαλοπάτια στα τοιχώματά του. Ερευνήθηκε μέχρι το βάθος των 2,50 μ. Ήταν γεμάτο με καστανοκόκκινο και γκριζοκόκκινο χώμα, σκληρό αρχικά, χαλαρό και υγρό βαθύτερα, με λίγες πέτρες, οστά ζώων, καρβουνάκια, απολεπίσματα οψιανού και κομματάκια κούσκουρα, η περιεκτικότητα του οποίου αυξάνει κατά πολύ βαθαίνοντας. Ήταν πλούσιο σε ΥΓ κεραμική, περιείχε όμως και αρκετή ποσότητα της ΥΜ ΙΙΙΓ1 εποχής.

β) Δεύτερο πηγάδι της ΥΓ περιόδου στη βορειοανατολική παρειά του οικοπέδου. Ερευνήθηκε μόνο μέχρι το βάθος των 0,83 μ. Περιείχε καστανόμαυρο, χαλαρό χώμα με μεγάλες και μικρές πέτρες, οστά ζώων, σιδερένιο καρφί και κεραμική της ΥΓ ΙΙ φάσης.

γ) Ο μεγάλος λάκκος 11 στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου περιείχε σκούρο καστανό χώμα με πέτρες, οστά ζώων και καρβουνάκια. Η κεραμική του είναι κυρίως ελληνιστική αλλά και ρωμαϊκή, κλασική, αρχαϊκή και μινωική. Σε τμήμα της βόρειας πλευράς του το χώμα ήταν χαλαρό, μαυριδερό με καψίματα και πέτρες. Αξιόλογα ευρήματα υπήρξαν γυναικεία πήλινη κεφαλή, πρώιμη ελληνιστική (ΕΙΔ 3), και τμήμα κεφαλής άλλου πήλινου γραπτού ρωμαϊκού ειδωλίου (ΜΕ 284).

Από την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο διασώθηκε τμήμα οικοδομήματος περιορισμένου στο ανατολικό μισό του οικοπέδου. Αυτό συνίσταται σε τρεις τοίχους, κάθετους μεταξύ τους, τους τ2 και τ9, στους οποίους είχε ενσωματωθεί και η βόρεια πλευρά της παλαιότερης ΥΜ Ι κατασκευής 8, και το ανώτερο τμήμα του τ13 (στον τοίχο αυτό διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις). Οι τρεις παραπάνω τοίχοι δημιουργούν τρεις χώρους. Στο μεγαλύτερο και εκτεταμένο δυτικό χώρο, που μάλλον είναι ακάλυπτος, αναγνωρίστηκαν δύο αλλεπάλληλα δάπεδα της ΥΜ ΙΙΙΑ περιόδου, τα οποία κατά την ανασκαφή πήραν διαφορετική αρίθμηση λόγω της έντονης κλίσης που έχουν από Δ. προς Α. (δ1+20, και 2+21). Τα δάπεδα αυτά ήταν χωμάτινα και έφεραν σποραδικά ίχνη από κάψιμο με πιο συνηθισμένα ευρήματα λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού. Το δ1 είχε στρωμένο ψιλό χαλικάκι σε ορισμένα σημεία, ενώ στη νότια πλευρά του ήταν κόκκινο, πιο σκληρό με καμένα οστά, δηλαδή ίσως στον ευρύτερο χώρο να υπήρχε εστία. Αποτελεί επισκευή του δαπέδου 2, το οποίο χαρακτηρίζεται από καστανοκόκκινο αμμώδες χώμα με κάψιμο στην ανατολική πλευρά. Το δάπεδο 20 (ΥΜ ΙΙΙΑ2) έχει κοκκινωπό χώμα, υπόστρωμα από ψιλά χαλικάκια και οστρακάκια και πάνω του βρέθηκαν λίθινος τριπτήρας (ΜΕ 250) και κορμός γραπτού πήλινου ειδωλίου (ΜΕ 253). Το δάπεδο 21, κάτω από το 20, χαρακτηρίζεται από σκούρο καστανό χώμα με καψίματα και χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙΑ1 φάση. Πάνω του βρέθηκε κομμάτι ελαφρόπετρας (ΜΕ 256). Ο τ2 σώζει μόνο μία σειρά λίθων καθ' ύψος. Η δυτική του άκρη έχει κοπεί από λάκκο (8). Έχει μήκος τουλάχιστον 3,40 και πλάτος 1,90 μ. Απαρτίζεται από τέσσερις μεγάλες κατεργασμένες πέτρες και διάφορες μικρές αργές στη νότια πλευρά, όπου η τάφρος θεμελίωσης. Ο τοίχος 9 είχε μήκος και πλάτος 0,80 μ. και ήταν κατασκευασμένος από μεγάλες και μικρές αργές πέτρες.

Ακριβώς νότια και έξω από τον παραπάνω δυτικό χώρο, η κατασκευή 8 είχε αχρηστευθεί στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο και ήταν επιχωματωμένη με πέτρες και άργιλο. Πάνω της είχε τοποθετηθεί στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 φάση ορθογώνια πλίνθινη κατασκευή αδιάγνωστης μορφής και χρήσης, από όπου περισυνελέγη κύπελλο του τοπικού εργαστηρίου της Κυδωνίας. Υπολείμματα παρόμοιας κατασκευής και δραστηριότητας ήλθαν στο φως και στο νοτιοανατολικό χώρο του ΥΜ ΙΙΙ κτιρίου: κόκκινο, καμένο χώμα, τμήματα πλίνθων, ακέραια πλίνθος, κάρβουνα και αργοί λίθοι σε κάποια διάταξη. Βορειότερα απλώθηκε το δάπεδο 33 κατά την ΥΜ ΙΙΙΒ1 φάση, που εν μέρει κάλυψε τον ΥΜ ΙΙΙΑ τοίχο 9, με τρίμματα ψαμμίτη και καψίματα στην επιφάνειά του. Κτιστός αγωγός (Δ), κάθετος προς τον τοίχο 9 (Πίν. 166 γ), κατευθυνόταν στο χώρο του μεταγενέστερου λάκκου 11, όπου όμως προϋπήρχε ο ΥΜ Ι λάκκος 10 (βλ. παρακάτω), το ανώτερο τμήμα του οποίου (0,10-0,20 μ. πάχος) περιείχε ΥΜ ΙΙΙΑ/Β κεραμική και πήλινο ζωόμορφο ειδώλιο (ΕΙΔ 4).

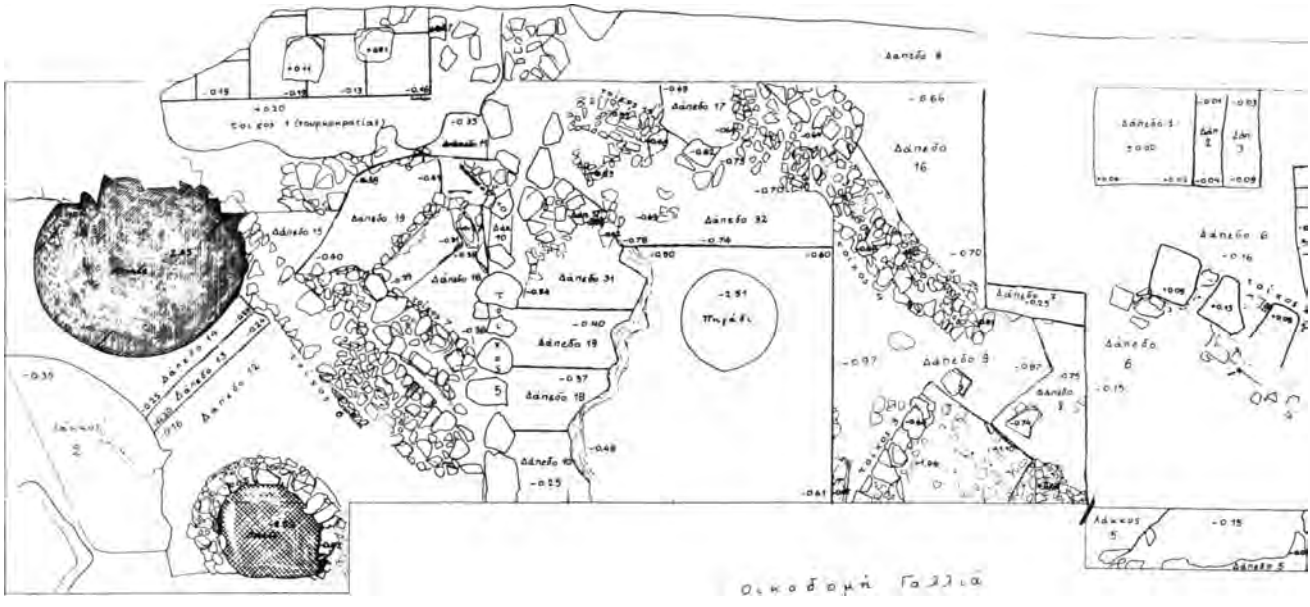

Σχέδ. 1. Χανιά. Οικόπεδο Ν. Κανιαμού. Κάτοψη της ανασκαφής.

Το βορειοανατολικό τρίτο χώρο του ΥΜ ΙΙΙ κτιρίου καταλάμβανε το επίσης χωμάτινο δάπεδο 34 της ΥΜ ΙΙΙΑ2 περιόδου με μεγάλη περιεκτικότητα σε κούσκουρα και πολλά καψίματα. Στο δυτικό χώρο αναγνωρίστηκε κάτω από τα δάπεδα 2 και 21 μια παλαιότερη στρώση, που ίσως χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙ περίοδο: το δάπεδο 3+22. Το δάπεδο 3 ήταν από καστανοκόκκινο χώμα, κατά τόπους πολύ αμμώδες, με καψίματα και χαλικάκι. Πάνω του βρέθηκαν μισός σφραγιδόλιθος (ΜΕ 134), δύο κομμάτια ελαφρόπετρας (ΜΕ 135-136), δύο κομματάκια κονιάματος με κόκκινο χρώμα (ΜΕ 137) και θραύσμα εργασμένης ορείας κρυστάλλου. Το δ22 χαρακτηρίζεται από καστανό χώμα με θραύσματα ψαμμίτη και χαλικάκι.

Το πιο ενδιαφέρον αρχαιολογικό στοιχείο της ανασκαφής συνιστούν τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΥΜ Ι περιόδου. Καταλαμβάνουν όλη την έκταση του οικοπέδου εκτός από το ακραίο δυτικό τμήμα, πέρα από τον τοίχο 5. Το μεγαλύτερο μέρος της παραπάνω έκτασης καταλαμβάνει η εξωτερική αυλή οικοδομικού συγκροτήματος, το οποίο εκτεινόταν στο οικόπεδο Γαλλιά και στο οποίο φαίνεται ότι ανήκουν η «δεξαμενή καθαρμών» και το πολύθυρο της παράπλευρης ανασκαφής Παπαδόπουλου. Τώρα αποκαλύφθηκε το βόρειο άκρο του με την εξωτερική αυλή. Το εμβαδόν του συγκροτήματος, που ξεπερνά τα 320 τ.μ. (παραπάνω από 17Χ19 μ.) δείχνει τη σπουδαιότητά του στο χώρο της μινωικής Κυδωνίας. Η εξωτερική αυλή έχει μήκος τουλάχιστον 19 μ. από Δ.-Α. Το δυτικό της όριο αποτελεί ο τοίχος 5, ενώ το ανατολικό της χάνεται στο χώρο του πεζοδρομίου και φαίνεται να συνεχίζεται και κάτω από την οδό Δασκαλογιάννη. Το πλάτος της ξεπερνά τα όρια του οικοπέδου, δηλαδή τα 5,50 μ. Το πιο εντυπωσιακό στοιχείο της αυλής είναι η ανεύρεση πληθώρας άωτων κωνικών κυπέλλων πάνω σε όλη την έκτασή της, που φαίνεται ότι σκόπιμα τοποθετούνταν στο χώρο αυτό. Το κυρίως ΥΜ ΙΑ δάπεδο (6+25) χαρακτηρίζεται από πολύ καλά πατημένο κόκκινο και καστανό χώμα με πάρα πολλά τρίμματα από ψαμμίτη στρωμένα στην επιφάνειά του. Το μεγαλύτερο τμήμα του στα δυτικά καταστράφηκε από τους λάκκους 7 και 5. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν τα εξής αντικείμενα, που χρονολογούνται στη μετάβαση από την ΥΜ ΙΑ στη Β: 22 ολόκληρα άωτα κωνικά κύπελλα (Α 34, 36, 37, 49, 50, 222-224, 220, 228-237, 112-114) – τα επτά ήταν τοποθετημένα ανάποδα, ένα περιείχε κομμάτι ελαφρόπετρας και ένα άλλο ένα οστό –, ένα κωδωνόσχημο (Α 221) και ένα ημισφαιρικό κύπελλο (Α 35), μία προχοΐσκη (Α 219), ένα πυριατήρι (Α 227), μία δισκοειδής αγνύθα (ΜΕ 362), τρία απολεπίσματα οψιανού (ΜΕ 43, 114 και 118) και κομμάτι από ορεία κρύσταλλο (ΜΕ 115).

Τα υπολείμματα της έντονης δραστηριότητας που λάμβανε χώρα στην αυλή όπως φαίνεται δεν απομακρύ-

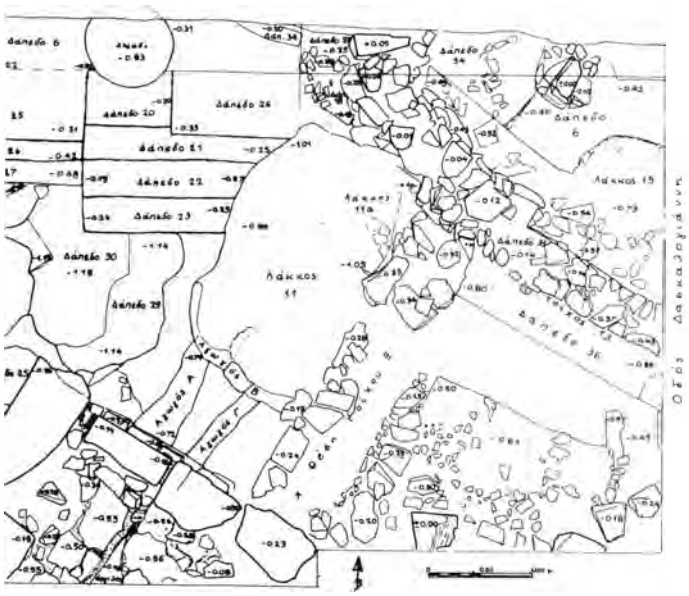

νονταν, με αποτέλεσμα να ανυψωθεί το δάπεδό της σε δύο επόμενες φάσεις. Η επίχωση των δύο αυτών στρώσεων αποτελούνταν από πολύ σκληρό κόκκινο χώμα με πάρα πολλά κομμάτια πλίνθων, καψίματα, μικρές πέτρες και πολλά οστά ζώων, κυρίως χοίρων και αιγοπροβάτων. Την επιφάνειά τους χρησιμοποιούσαν ως δάπεδο προσθέτοντας κάθε φορά ποσότητα τριμμάτων από ψαμμίτη. Ορισμένες φορές έχουν διασωθεί λίγες πλάκες (δάπεδο 1). Τα δύο αυτά μεταγενέστερα δάπεδα είναι τα εξής:

α) Δάπεδο 5+24. Χρονολογείται στην κυρίως ΥΜ ΙΒ φάση. Η στρώση αυτή δεν παρουσιάζει παντού την εικόνα του πατημένου δαπέδου, έτσι ώστε συχνά κατά την ανασκαφή να έχει χαρακτηριστεί ως στρώμα καταστροφής. Πάνω του βρέθηκαν 36 ολόκληρα άωτα κωνικά κύπελλα (Α 5, 43, 48, 39, 41-42, 51-57, 60, 62, 65-67, 71-73, 80-83, 85, 94-98, 100, 101, 103, 104, 106, 109), ορισμένα τοποθετημένα ανάποδα και άλλα με οπή στη βάση (Πίν. 166 δ), οκτώ κωδωνόσχημα κύπελλα (Α 40, 44, 61, 63, 59, 64, 68, 105), το ένα ανάποδα, ένα τμήμα από μεγάλο αγγείο (Α 70), μία προχοΐσκη (Α 33) και τμήμα από πύραυνο. Επίσης περισυνελέγησαν τρία σχιστολιθικά πλακίδια (ΜΕ 41, 111 και 189), δύο θραύσματα χάλκινων αντικειμένων (ΜΕ 120 και 186), δύο λεπίδες οψιανού (ΜΕ 42 και 261) και τέσσερα απολεπίσματα (ΜΕ 109, 113, 187 και 188) και κομμάτι ελαφρόπετρας (ΜΕ 262).

β) Δάπεδο 4+23+1+2 (ανάλογα με την αρίθμησή του στις διάφορες τάφρους). Στην επίχωση πάνω από αυτό βρέθηκαν λεπίδα (ΜΕ 29) και απολέπισμα (ΜΕ 35) οψιανού, κομμάτι μολύβδου (ΜΕ 183), κέρατο βοοειδούς (ΜΕ 30), μισό από μεγάλο, πήλινο, κυλινδρικό, υφαντικό βάρος (ΜΕ 31), μικρό κομμάτι από οστέινο, πολύ αιχμηρό εργαλείο (ΜΕ 32), κομμάτι ασβεστοκονιάματος (ΜΕ 34). Ακριβώς πάνω του ο χώρος ήταν γεμάτος με όστρακα τριποδικών χυτρών, πίθων και άωτων κωνικών κυπέλλων (δύο με οπή στη βάση). Από εδώ περισυνελέγησαν 28 ολόκληρα άωτα κωνικά κύπελλα (Α 2-4, 6-11, 13-14, 16-27, 29-31, 38, 45), μία προχοΐσκη (Α 15), ένα πώμα (Α 28), ένα κύπελλο (Α 12) και ένα ακόμη μεγάλο άωτο κύπελλο σε μίμηση λίθινου αγγείου (Α 84). Επίσης βρέθηκαν δύο κομμάτια ελαφρόπετρας (ΜΕ 37, 39) και πήλινη κυκλική αγνύθα (ΜΕ 38).

Με τις δραστηριότητες στο χώρο της αυλής έχει άμεση σχέση η κατασκευή 8 στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής (Πίν. 167 α). Είναι κατασκευασμένη από μεγάλους, επιμελώς κατεργασμένους λίθους και στεγάζει δύο αγωγούς εξίσου επιμελημένης κατασκευής, πλακοστρωμένους και πιθανώς επενδεδυμένους με κονίαμα, που έχουν έξοδο στην αυλή. Ακριβώς μπροστά στη βορειοδυτική γωνία της κατασκευής είχε συγκεντρωθεί μια μεγάλη ομάδα άωτων κωνικών κυπέλλων, 62 στον αριθμό (Α 115-126, 128-136, 140-152, 156-180, 182-184) και ένα λίθινο τριβείο (ΜΕ 271). Όλα τα ευρήματα δείχνουν να σχετίζονται με τη λειτουργία της κατασκευής 8. Το ίδιο το δάπεδο παρουσιάζει έντονη κλίση προς την κατασκευή, από Β. προς Ν. και από Δ. προς Α. ταυτόχρονα.

Ακριβώς στην έξοδο των δύο αγωγών (Α, Γ) της κατασκευής 8 είχε διανοιχθεί βαθύς λάκκος (10) όπου χυνόταν το περιεχόμενό τους καθώς και τρίτου εγκάρσιου στενού αγωγού (Β), καλυμμένου με πλάκες. Τόσο ο αγωγός Α όσο και ο λάκκος 10 ήταν κυριολεκτικά γεμάτοι με άωτα κωνικά κύπελλα της ΥΜ ΙΒ φάσης. Συγκεκριμένα:

Ο αγωγός Α περιείχε 18 άωτα κωνικά κύπελλα (Α 200-202, 204-217) και ένα μεγαλύτερο κύπελλο (Α 199), πολλά κομμάτια κονιάματος με κόκκινη, μαύρη, κυανή και λευκή επιφάνεια (ΜΕ 315, 320, 322, 323), αρκετά μικρά κοχυλάκια, κομμάτια ελαφρόπετρας (ΜΕ 316, 318, 319, 324), ένα απολέπισμα οψιανού (ΜΕ 321) και μία λίθινη σφαιρική χάντρα (ΜΕ 317). Το χώμα στο εσωτερικό του ήταν αμμώδες, χαλαρό, γκριζοκάστανο και στην έξοδο γκριζοπράσινο.

Ο αγωγός Γ περιείχε γκριζωπό χώμα που είχε γίνει γκριζοπράσινο προς την έξοδο. Περιείχε αρκετά κομ-

ματάκια κονιάματος με έγχρωμη επιφάνεια, μερικά κοχυλάκια και λίγα καρβουνάκια καθώς και μία λεπίδα οψιανού (ΜΕ 311). Όλος ο αγωγός βρέθηκε επιχωματωμένος με κόκκινη άργιλο με ίχνη πυράς και πέτρες. Δεν είναι ξεκάθαρο αν τα παραπάνω αποτελούν τα υπολείμματα κάποιας κατασκευής πάνω στον αγωγό. Φαίνεται, πάντως, ότι στην ΥΜ ΙΙΙΑ2 περίοδο μια ορθογώνια πλίνθινη κατασκευή είχε τοποθετηθεί εδώ (βλ. παραπάνω). Δίδεται η εντύπωση ότι ο αγωγός αυτός στρίβει προς Α.

Ο λάκκος 10 επίσης περιείχε το ίδιο χαλαρό αμμώδες γκριζοκάστανο χώμα με των αγωγών, αρκετά οστά – ορισμένα βοοειδούς –, 27 ολόκληρα άωτα κωνικά κύπελλα (Α 89, 91-94, 102, 107, 108, 110, 111, 137-139, 153-155, 186, 187-192, 194-196, 218), από τα οποία ορισμένα είναι προχειροφτιαγμένα και άλλα έχουν οπή στη βάση, ψηλό πόδι χονδροειδούς αγγείου (Α 197), τμήμα από πύραυνο, κομματάκια κονιάματος με κόκκινη, λευκή και κυανή επιφάνεια (ΜΕ 267, 268), κομμάτια άψητου πηλού, δύο απολεπίσματα οψιανού (ΜΕ 260, 274), δύο θραύσματα χάλκινου αντικειμένου (ΜΕ 275) και άφθονα κομμάτια ελαφρόπετρας (ΜΕ 259), χαρακτηριστικό εύρημα του λάκκου.

Αλλά και όλος ο νοτιοανατολικός χώρος της ανασκαφής μέχρι τον τ13 βόρεια έδωσε τα ίδια ευρήματα με τα δάπεδα, τους αγωγούς και το λάκκο. Η επίχωση εναλλασσόταν από το καστανοκόκκινο χαλαρό στο σκούρο γκρίζο χώμα και περιείχε πάρα πολλά όστρακα και οστά, καψίματα, πολλές μικρές αργές πέτρες και πολλά βότσαλα. Από εδώ περισυνελέγησαν 121 άωτα κωνικά κύπελλα – κυρίως της ΜΜ ΙΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ φάσης στο νότιο τμήμα –, ορισμένα καμένα (Α 239-243, 245-252, 255-268, 270-277, 279, 280, 282-298, 300-306, 308-332, 334-340, 342-344, 346-351, 353-361, 363, 364, 368-378, 380-382), κωδωνόσχημα κύπελλα (Α 253, 254, 269, 299, 307, 333, 352, 362, 365), δύο προχοΐσκες (Α 278, 379), μόνωτο κύπελλο (Α 341) και άλλο κύπελλο (Α 345), βάση μεγάλου ανοικτού αγγείου (Α 281), όστρακα από πήλινο κιβώτιο, κομμάτια ελαφρόπετρας (ΜΕ 373, 382), αρκετά κομμάτια κονιάματος, ορισμένα με κίτρινη και κυανή επιφάνεια (ΜΕ 384-385), πέντε κομμάτια οψιανού (ΜΕ 369, 380, 383, 395, 396). Ο χώρος σώζει ίχνη πλακόστρωσης, κυρίως στη δυτική πλευρά, κάτω από τον ΥΜ ΙΙΙ τοίχο 9. Η παραπάνω εικόνα δίδει την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα ειδικά διαμορφωμένο χώρο για τη διεξαγωγή κάποιας τελετουργίας ή για τη συγκέντρωση των υπολειμμάτων τελετουργιών σχετικών με το χαρακτήρα της αυλής. Τα έντονα στοιχεία πυράς που παρατηρήθηκαν στο νότιο τμήμα μπορεί να υποδηλώνουν την ύπαρξη εστίας στον ευρύτερο χώρο, όπως συνέβαινε στο ίδιο σημείο κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

Γενικότερα δίδεται η εντύπωση ότι η όποια δραστηριότητα λάμβανε χώρα στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής κατά την ΥΜ Ι περίοδο συνεχίστηκε με παραλλαγές και την ΥΜ ΙΙΙ (ανοιχτή αυλή - αγωγοί - άργιλος πάνω στην κατασκευή 8 - χώρος εστίας).

Ο τοίχος 13, που αποτελεί το βορειότερο όριο του προαναφερθέντος χώρου, ταυτόχρονα αποτελεί και το νότιο άκρο νέου κτίσματος που εκτείνεται στα ΒΑ., έξω από την ανασκαφή. Η όψη που εμφανίζει ο τοίχος 13 δείχνει καθαρά ότι έχει υποστεί αρκετές τροποποιήσεις. Το παλαιότερο τμήμα του είναι το βορειοδυτικό, ενώ το ανατολικό αποτελεί νεότερη προσθήκη. Ίσως μάλιστα αρχικά είχε διαμορφωθεί άνοιγμα εισόδου ανάμεσα στα δύο τμήματα. Επίσης, σειρά από πλάκες που διακρίνονται στην όψη του ανατολικού το χωρίζουν σε δύο περαιτέρω φάσεις. Η βαθύτερη φαίνεται να έχει κατασκευαστική σχέση με τον πλακοστρωμένο ΥΜ Ι χώρο στα νότια (κυρίως κάτω από τον τοίχο 9) και χρονολογείται κατά πάσα πιθανότητα στα ΜΜ ΙΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ ή πρώιμα ΥΜ ΙΑ χρόνια. Με τη φάση αυτή ταιριάζει και το βαθύτερο πλακόστρωτο δάπεδο στο εσωτερικό του νέου κτιρίου. Αντίθετα, με τη νεότερη φάση, που εντάσσεται στην κυρίως ΥΜ ΙΑ και στην ΥΜ ΙΑ/Β, συνδέονται τα δάπεδα 37, 6 και 35. Από αυτά το 6 είναι ο χαρακτηριστικός τύπος δαπέδου με τα πολλά τρίμματα από ψαμμίτη. Πάνω του βρέθηκαν δύο άωτα κωνικά κύπελλα (Α 385-386). Σε τομή στη νότια πλευρά του τοίχου 13 εντοπίστηκαν πρωιμότερες φάσεις που δεν ερευνήθηκαν περισσότερο.

Στην πρώιμη ΥΜ ΙΑ φάση τοποθετείται και η αρχική διαμόρφωση της εξωτερικής αυλής του οικοδομήματος, μια διαμόρφωση που προηγείται της κατασκευής 8, του τοίχου 5 και του λάκκου 10, αλλά συνδέεται με την πλακόστρωση και τα πρώτα ίχνη πυράς στο νοτιοδυτικό τμήμα και με την πρώτη φάση, επίσης πλακόστρωτη, του βορειοανατολικού κτίσματος. Το πρώτο λοιπόν δάπεδο της αυλής (αριθ. 7+10+26) είναι από χτυπητή γη και, αντίθετα από το επόμενο δάπεδο 6, περιέχει μόνο λίγα τρίμματα από ψαμμίτη. Άλλο χαρακτηριστικό του είναι η έλλειψη άωτων κωνικών κυπέλλων, σε αντιδιαστολή με το πλήθος των απολεπισμάτων (32) και λεπίδων οψιανού (23) που περισυνελέγησαν από την επίχωσή του.

Σε τομή βόρεια της κατασκευής 8 αποκαλύφθηκαν αλλεπάλληλα δάπεδα από χτυπητή γη (28, 29, 30), που χρονολογούνται από τα ΜΜ ΙΙΙ έως τα ΠΜ χρόνια (Πίν. 167 β) και δηλώνουν ότι τουλάχιστον το ανατο-

λικό τμήμα της αυλής ήταν και τότε ανοιχτός χώρος. Αντίθετα, οι τομές στο δυτικό τμήμα της αυλής έδωσαν ίδια στρωματογραφική εικόνα αλλά με θεμέλια κτιρίων (3, 4, 11) και τα αντίστοιχά τους δάπεδα από χτυπητή γη (16, 8, 17, 32). Τα κτίσματα έχουν ίδιο προσανατολισμό με τα μεταγενέστερά τους αλλά είναι κατασκευασμένα με μικρούς λίθους. Η συνέχειά τους αποκαλύφθηκε και στο δυτικότερο τμήμα της ανασκαφής, πέρα από τον τοίχο 5, όπου δεν είχε εξαπλωθεί η ΥΜ κατοίκηση.

Εδώ ήλθαν στο φως κτιριακά λείψανα της ΜΜ ΙΑ έως και της ΠΜ ΙΙ περιόδου. Αποκαλύφθηκε ο διπλός τοίχος 6+7, και τα δάπεδα 11, 15, 18 (το οποίο αντιστοιχεί με μεγάλο κατώφλι σε επαφή με τον τοίχο 7), 19, 31, 1+12, 13 και 14, όλα από χτυπητή γη και με καψίματα στην επιφάνειά τους. Χαρακτηριστική είναι η κοκκινωπή όψη τους και η πληθώρα τριμμάτων από κούσκουρα που περιέχουν, καθώς και η αφθονία λεπίδων και απολεπισμάτων οψιανού.

Οικόπεδο κληρονόμων Μανωλικάκη

Κατά την εκσκαφή των θεμελίων για την ανέγερση πολυώροφης οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο στην οδό Δημοκρατίας αποκαλύφθηκε τμήμα του μινωικού νεκροταφείου της πόλης των Χανίων (Σχέδ. 2). Στο χώρο του οικοπέδου υπάρχει παλαιά νεοκλασική οικία, η οποία ανακαινίστηκε. Στον ακάλυπτο χώρο, στα νότια, ανασκάφηκαν έντεκα τάφοι της ΥΜ ΙΙΙΑ και Β ιδιαίτερα περιόδου, κυρίως θαλαμοειδείς και συλημένοι κατά το παρελθόν. Ορισμένοι από αυτούς είχαν υποστεί μεγάλες φθορές από τον εκσκαφέα, ενώ δυστυχώς δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση περαιτέρω καταστροφής στο χώρο της νέας οικοδομής, που ίσως κατά κάποιο τρόπο δεν κατέστη δυνατό να γίνει αντιληπτή από το φύλακα αρχαιοτήτων που παρακολουθούσε τις εκσκαφές. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος ο αρχιτέκτονας της Εφορείας Γ. Χριστοδουλάκος και οι αρχαιολόγοι Σοφία Πρέβε και Έφη Κατάκη.

Θαλαμοειδείς τάφοι

Τάφος 1: στη νότια πλευρά του οικοπέδου. Έχει προσανατολισμό Ν.-Β. Ο δρόμος (6,05x0,75-0,44 μ.) έχει έντονα συγκλίνουσες πλευρές και εννέα αδρά λαξευμένα σκαλοπάτια που πλησιάζουν πολύ κοντά στην είσοδο του θαλάμου. Ήταν συλημένος, με τους λίθους του φράγματος της εισόδου πεταμένους μπροστά της. Σώθηκε μόνο μικρό τμήμα του μετώπου της εισόδου. Ο θάλαμος εισερχόταν στον οικοδομήσιμο χώρο και καταστράφηκε κατά τις εκσκαφικές εργασίες.

Σε απόσταση 1,70 μ. από την αρχή του δρόμου και σε βάθος μόλις 0,55 μ. υπήρχε εγκάρσιο τοιχίο από μικρούς ακατέργαστους λίθους που περιόριζε μικρό χώρο, πάχ. 0,20 μ., με σπασμένα γραπτά αγγεία: θήλαστρο με καλαθοειδή λαβή, κύπελλα, μόνωτο κύπελλο με χαμηλό πόδι (champagne glass). Ίσως υποδηλώνεται η τέλεση πράξης σχετικής με τις ταφές του θαλάμου. Από τον υπόλοιπο δρόμο περισυνελέγησαν πολύ λίγα όστρακα.

Τάφος 2: στη δυτική πλευρά του οικοπέδου. Σώθηκε

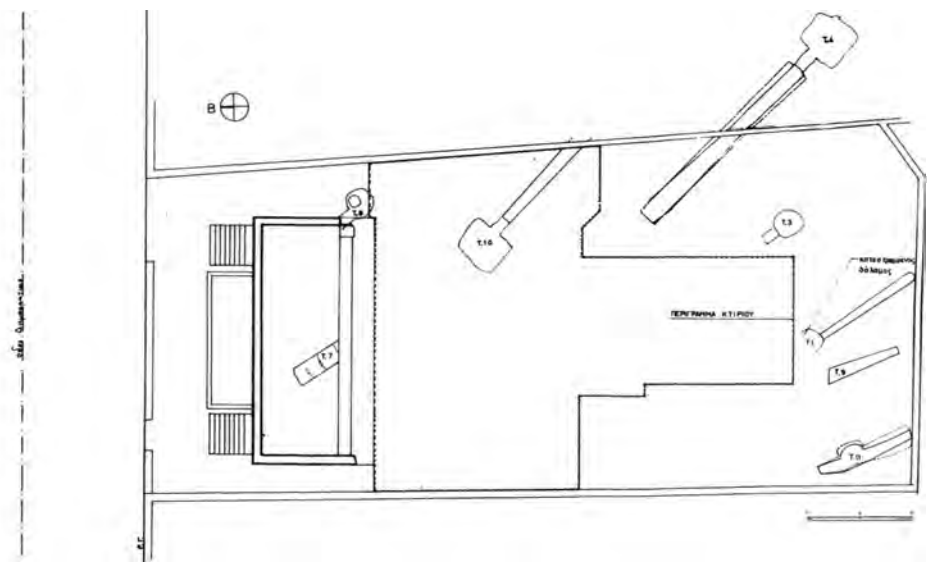

Σχέδ. 2. Χανιά. Οδός Δημοκρατίας. Οικόπεδο κληρονόμων Μανωλικάκη. Τμήμα του μινωικού νεκροταφείου.

μόνο ο θάλαμός του με ψευδόστομο αμφορίσκο της ΥΜ ΙΙΒ1 περιόδου. Κατά μήκος της δυτικής παρειάς του οικοπέδου διακρίνονται οι δρόμοι και άλλων τάφων, που προχωρούν στην παρακείμενη ιδιοκτησία Σπ. Κωστάκη. Ο ιδιοκτήτης έχει ενημερωθεί ότι θα προηγηθεί ανασκαφική έρευνα σε περίπτωση οικοδόμησης.

Τάφος 3: στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου. Ο δρόμος του σώζεται σε μήκος 2,40 μ. και έχει πλάτος 1,10 μ. Η είσοδος του θαλάμου φραζόταν με αργολιθοδομή που είχε διαταραχθεί στο ανώτερο τμήμα της, δημιουργώντας στρογγυλό άνοιγμα από όπου έγινε η σύληση. Η προσεκτικά λαξευμένη είσοδος έχει διαστάσεις 2,10Χ0,60-0,70 μ. και οδηγεί στο θάλαμο διαμέσου ενός σύντομου και στενού διαδρόμου διαστ. 1Χ0,62 μ. Ο θάλαμος έχει σχεδόν τετράγωνη κάτοψη με πρόχειρα λαξευμένα τοιχώματα και ελαφρά θόλωση στην οροφή (1,80Χ1,90Χ2,40 μ. ύψος). Περιείχε ελάχιστα οστά, μόνωτο άβαφο κύπελλο σε κομμάτια, φακοειδή σφραγιδόλιθο από αχάτη με παράσταση ελαφιού ή αγριμιού, κωνική χάντρα περιδεραίου, θραύσμα χάλκινης βελόνας, θραύσματα οστέινου πλακιδίου.

Τάφος 4: στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου. Ο μισός δρόμος και ο θάλαμος βρίσκονται στον ακάλυπτο χώρο της παρακείμενης πολυώροφης οικοδομής Τζινευράκη. Σήμερα ο τάφος έχει διατηρηθεί ως επισκέψιμος με ειδική πρόσβαση από την ιδιοκτησία Μανωλικάκη. Ο δρόμος, μακρύς και απότομος (12Χ1,40-1,20Χ5 μ.), έχει έντονα συγκλίνουσες μακρές πλευρές. Και αυτός ο θάλαμος είχε συληθεί κατά το παρελθόν με την ίδια μέθοδο: έσπαζαν το ψηλότερο τμήμα της εισόδου και αφαιρούσαν τους λίθους του φράγματος. Όσο τμήμα του φράγματος έμεινε ανέπαφο αποτελείται από μικρές και λίγες μεγάλες πέτρες. Οι διαστάσεις της στενής και ψηλής εισόδου (Πίν. 167 γ) είναι 0,65-0,75 μ. πλάτος και 1,76 μ. το αρχικό ύψος. Τμήμα της επίχωσης του δρόμου κοντά στην είσοδο ήταν διαταραγμένο από ψηλά και περιείχε πέτρες μεγάλες και μικρές, αρκετά οστά, τμήμα χάλκινης βελόνας και όστρακα. Όταν έγινε η παραβίαση δεν σκάφτηκε όλη η επίχωση μπροστά στην είσοδο μέχρι τον πυθμένα της αλλά όση κρίθηκε απαραίτητη, δηλαδή έως το βάθος των 3,50 μ., αφήνοντας ανέπαφο το κατώτερο 1,50 μ. Η ίδια διατάραξη παρατηρήθηκε στο θάλαμο, όπου βρέθηκαν όστρακα από τα ίδια ΥΜ ΙΙΙΒ αγγεία με του δρόμου: τρεις τουλάχιστον αμφοροειδείς κρατήρες με διακόσμηση χταποδιού, άβαφες κύλικες, γραπτός σκύφος, μόνωτα κύπελλα με χαμηλό πόδι, αμφορείς, πρόχοι και καμένα μαγειρικά σκεύη, κυρίως τριποδικές χύτρες. Τα παραπάνω φαίνεται να σχετίζονται με τελετουργικές πράξεις κατά τον ενταφιασμό, όπως έχει εντοπιστεί στο νεκροταφείο των Αρμένων Ρεθύμνης και σε άλλους τάφους της πόλης των Χανίων (οδός Παλαμά).

Κατά την ανασκαφή του δρόμου παρατηρήθηκε επίσης ότι μετά την ταφή αυτός επιχωματώθηκε από την είσοδο προς την αρχή του, διότι κοντά στην είσοδο το χώμα είναι καθαρό, ενώ στη συνέχεια περιείχε συγκέντρωση από πολλά πετραδάκια που φαίνεται ότι κατακύλισαν κατά την ώρα της επιχωμάτωσης. Παρατηρώντας το ίδιο στοιχείο, φαίνεται ότι το χώμα ριχνόταν από αριστερά προς τα δεξιά.

Ο θάλαμος ήταν μπαζωμένος κατά τα 2/3. Περιείχε ανακατεμένα χώματα με οστά, λίγες πέτρες και κομμάτια από τον κούσκουρα της επίπεδης οροφής. Έχει ακανόνιστη τετράπλευρη κάτοψη και φθαρμένα τοιχώματα. Στο κέντρο ο φυσικός βράχος βρίσκεται βαθύτερα, στα 2 μ., δημιουργώντας ένα είδος διαδρόμου. Επίσης στη δεξιά παρειά έχει λαξευθεί ψηλό θρανίο σε βάθος 1 μ., πάνω στο οποίο βρέθηκε μόνο μία τετράγωνη πέτρα. Αρχικά ο θάλαμος χρησιμοποιήθηκε με αυτή τη μορφή. Στη συνέχεια έγινε ανακομιδή τριών τουλάχιστον νεκρών στην αριστερή πλευρά, που καλύφθηκε με αρκετό βοτσαλάκι, και μπαζώθηκε όλος ο χώρος κατά 0,50 μ. περίπου για άγνωστο λόγο. Πάνω στο ψηλότερο αυτό επίπεδο τοποθετήθηκαν στη δεξιά πλευρά σε ανάβαθο σκάμμα (σε βάθος 1,30 μ.) ένας ή δύο νεκροί μαζί με αρκετό βοτσαλάκι. Με τη φάση αυτή συνδέονται υπολείμματα καύσης κοντά στην είσοδο. Τέλος, στο κέντρο του θαλάμου τοποθετήθηκε εκτάδην ένας ακόμη νεκρός μέσα σε ανάβαθο σκάμμα με την κεφαλή κοντά στην είσοδο. Έλειπε όλο το ανώτερο τμήμα του, που καταστράφηκε με τη διατάραξη του θαλάμου. Φαίνεται ότι ήταν άνδρας ύψ. 1,85 μ. περίπου. Δίπλα στα δάχτυλα του δεξιού χεριού βρέθηκε φακόσχημος σφραγιδόλιθος από αχάτη με απεικόνιση αιγάγρου με ανθρώπινα πόδια.

Τάφος 7: στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου. Δεν σώθηκε ο θάλαμος. Έχει δρόμο με έντονη κλίση. Μοναδικό εύρημα κωνική χάντρα από υαλόμαζα.

Τάφος 8: στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου. Σώθηκε ελάχιστο τμήμα του δρόμου. Το φράγμα της εισόδου αποτελούνταν από λίγους αργούς λίθους με χώμα ανάμεσα. Στο κατώτερο τμήμα οι λίθοι ήταν μεγαλύτεροι. Το άνοιγμα είχε διαστάσεις 1,40 μ. ύψος και 0,70 μ. πλάτος. Ένας στενός και κοντός διάδρομος, μήκ. 1,10 μ. οδηγούσε στον τετράγωνης κάτοψης θάλαμο (1,50Χ1,73Χ1,90 μ. ύψος). Τμήμα της οροφής είχε καταρρεύσει με αποτέλεσμα να υπάρχει πολλή επίχωση στο εσωτερικό του θαλάμου. Η αφαίρεσή της αποκάλυψε αρχικά μία ταφή στη δεξιά πλευρά του θαλάμου, σε

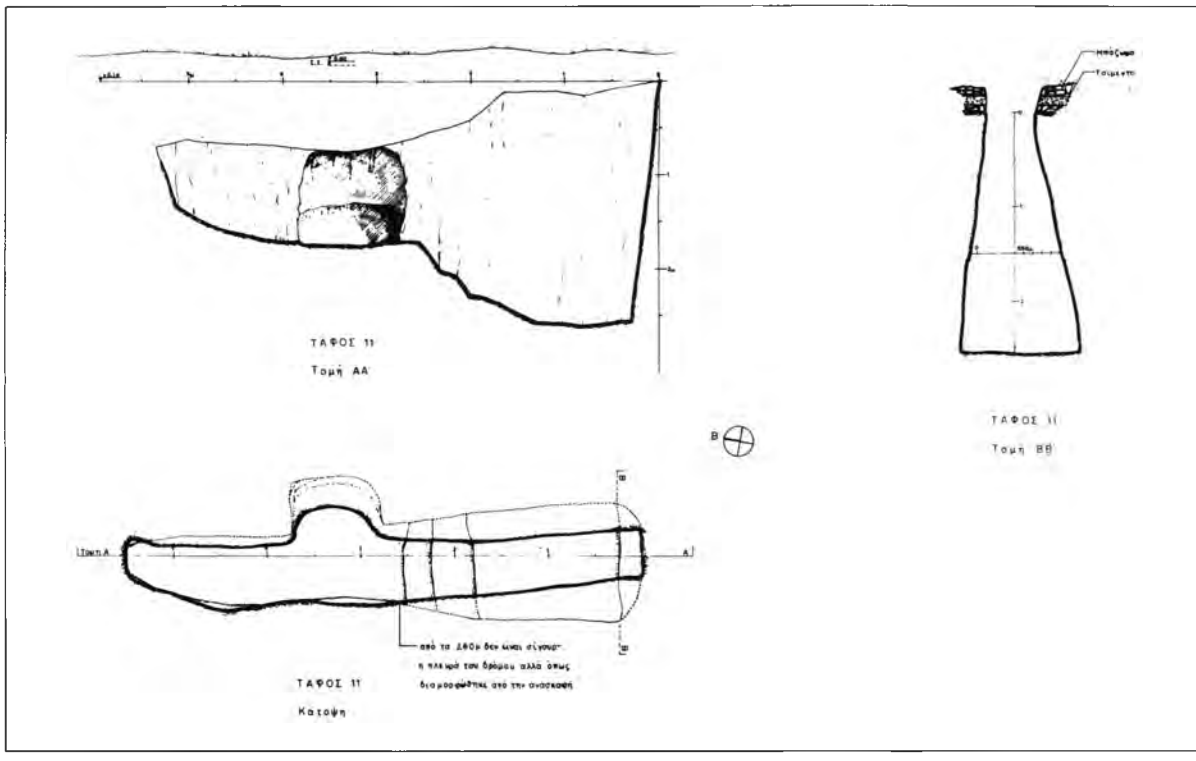

Σχέδ. 3. Χανιά. Οδός Δημοκρατίας. Ο λακκοειδής τάφος 11. Κάτοψη, τομή ΑΑ΄και όψη ΒΒ΄.

συνεσταλμένη στάση. Απέναντι, στην αριστερή γωνία, υπήρχαν δύο μικρά αγγεία, μία προχοΐσκη τοποθετημένη ανάποδα και μία μικρογραφία μόνωτου κυπέλλου τοποθετημένη στο πλάι. Βαθύτερα ήλθαν στο φως τρεις ακόμη νεκροί: μία παιδική ταφή στην αριστερή πλευρά με την κεφαλή κοντά στην είσοδο και το αριστερό σκέλος διπλωμένο πάνω στο δεξί, στην οποία ανήκαν τα δύο μικρά αγγεία, ένας νεκρός εκτάδην στο κέντρο και ένας ακόμη σε συνεσταλμένη στάση στη δεξιά πλευρά.

Τάφος 10: στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου. Είχε προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. με κατηφορικό δρόμο, διαστ. 4,95Χ1,12-1,27Χ2,10 μ. βάθος. Βρέθηκε επίσης συλημένος, όπως δήλωνε εξαρχής η οπή στο πάνω τμήμα της εισόδου. Το κάτω μέρος του φράγματος αποτελούνταν από αργούς λίθους. Το αρχικό ύψος της εισόδου ήταν 2,40 μ. περίπου και το πλάτος 0,70 μ. Κοντός διάδρομος μήκ. 1,40 μ. οδηγούσε στο θάλαμο, ο οποίος εκτός από την παλαιά σύληση είχε παραβιαστεί και στα νεότερα χρόνια όταν η θεμελίωση της νεοκλασικής οικίας τον διαπέρασε από Β. προς Ν. Οι διαστάσεις του ήταν 2,38Χ2,42Χ2,85 μ. και είχε τετράγωνη κάτοψη και ελαφρά θόλωση στην οροφή. Παρ' όλες τις παραβιάσεις διασώθηκε στη μέση του θαλάμου μετακινημένη μία ταφή, ενώ στη δεξιά πλευρά του είχε τοποθετηθεί ανάποδα ένα μόνωτο κύπελλο, πάνω σε ανακομιδή οστών δύο τουλάχιστον νεκρών. Στην ανακομιδή βρέθηκαν και τρεις χάντρες από υαλόμαζα με πιεσμένο σφαιρικό σχήμα. Στην αριστερή πλευρά του θαλάμου υπήρχε άλλο μόνωτο κύπελλο, όρθιο με ελαφρά ίχνη καύσης γύρω του. Στηριζόταν πάνω σε μικρά κομμάτια οστών, μάλλον τυχαία.

Λακκοειδής τάφος 11 με πλευρικό σπηλαιώδες όρυγμα

Ο τάφος 11 βρίσκεται στη δυτική πλευρά του οικοπέδου, σε σημείο όπου μέσα στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο υπάρχει φλέβα από κόκκινη μάργα (Σχέδ. 3). Δεν γνωρίζουμε αν ο εντοπισμός διαφορετικού πετρώματος οδήγησε σε άλλο είδος τάφου ή αν αυτό οφείλεται σε σκόπιμη κοινωνική ή οικονομική διαφοροποίηση. Αποτελείται από ορθογώνιο σκάμμα ωσάν δρόμο θαλαμοειδούς τάφου, διαστ. 5,50Χ0,50-0,60Χ1 μ. Στη νότια πλευρά αρχικά λαξεύθηκε όρυγμα (2,30Χ1,20Χ0,80 μ.) μέσα στο δάπεδο, όπου θάφτηκε ένας νεκρός (Δ) με την κεφαλή προς Ν. Αρκετά ψηλότερα τοποθετήθηκε δεύτερος νεκρός (Α) στην ίδια στάση. Στη συνέχεια ο

χώρος καλύφθηκε από αργολιθοδομή, παχιά στη βόρεια πλευρά και λεπτή στη νότια.

Εκτός όμως από το παραπάνω όρυγμα, στο μέσον της ανατολικής παρειάς του σκάμματος δημιουργήθηκε σπηλαιώδες όρυγμα (pit-cave), την είσοδο του οποίου έφραζε αργολιθοδομή με τρεις σειρές λίθων κατά πλάτος και με μεγαλύτερους λίθους στη βάση της. Αρχικά, μέσα στο όρυγμα είχε τοποθετηθεί ένας νεκρός (Γ) σε συνεσταλμένη στάση, τα υπολείμματα όμως και δεύτερης ταφής (Β) βρέθηκαν ακριβώς έξω από το φράγμα αλλά και κάτω από αυτό. Στη δυτική παρειά του σκάμματος, απέναντι από το σπηλαιώδες όρυγμα, εντοπίστηκε συγκέντρωση λίθων και ορισμένες πλάκες κάτω από αυτούς. Η έρευνα δεν επεκτάθηκε διότι το εύρημα προχωρεί κάτω από τον ετοιμόρροπο μανδρότοιχο της ιδιοκτησίας Κωστάκη.

Απλοί λακκοειδείς τάφοι και σκάμματα

Τάφος 5: στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου, ανάμεσα στους θαλαμοειδείς και με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΔ. Πρόκειται για στενόμακρο ορθογώνιο σκάμμα ωσάν δρόμο θαλαμοειδούς τάφου, διαστ. 5,55x0,53-0,75x0,45-1,30 μ. βάθος. Στο βορειοδυτικό τμήμα του είχε λαξευθεί όρυγμα στον πυθμένα (1,13x0,60x0,60 μ.), το οποίο ήταν καλυμμένο με ασβεστολιθικές πλάκες. Μία ακόμη πλάκα τοποθετημένη κάθετα και εγκάρσια στο εσωτερικό του ορύγματος στήριζε καλύτερα την κάλυψη. Το όρυγμα περιείχε τους σκελετούς δύο νεαρών ατόμων, ίσως αδελφών, τον ένα πάνω στον άλλο. Ανάμεσα στους δύο νεκρούς είχε τοποθετηθεί διπλό τελετουργικό αγγείο (Πίν. 167 δ), χαρακτηριστικό του τοπικού εργαστηρίου, που μπορεί κανείς να υποθέσει ότι αντανακλά τη συγγένεια των δύο νεκρών[3]. Δίπλα στο κρανίο που ήταν βαθύτερα τοποθετημένο είχαν συγκεντρωθεί πολλά όστρεα, περίπου 44 τον αριθμό.

Τάφος 6: σκάμμα στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου. Έχει διαστάσεις 2,20x1,65 μ. και περιέχει το υπόλειμμα λιθόκτιστου καμπύλου τοιχίου με μικροσκοπικά θραύσματα αγγείων στον περικλειόμενο χώρο. Άδηλη είναι η χρήση της κατασκευής, που θυμίζει το τοιχίο στο δρόμο του θαλαμοειδούς τάφου 4.

Τάφος 9: σκάμμα στη νότια πλευρά του οικοπέδου. Έχει διαστάσεις 4,05x0,45-0,77x0,70-0,40 μ. βάθος και προσανατολισμό Β.-Ν. με πρόχειρη κάθοδο στην αρχή. Θυμίζει τους ημιτελείς θαλαμοειδείς τάφους των Αρμένων. Δεν είναι γνωστή η χρήση του, αλλά δεν μπορεί να εγκαταλείφθηκε λόγω της υφής του πετρώματος στο χώρο αυτό, διότι δεν είναι σαθρό. Περιείχε αρκετά όστρακα από αγγεία πόσεως (κύπελλα, κύλικες) και από κλειστά αγγεία.

Η ανασκαφή στο τμήμα αυτό του ΥΜ ΙΙΙΑ/Β νεκροταφείου των Χανίων[4] δηλώνει άριστη οργάνωση και οικονομία του χώρου. Στα σημεία όπου το πέτρωμα είναι πολύ καλής ποιότητας γίνεται προσπάθεια για εκμετάλλευση και του ελάχιστου χώρου, όπως π.χ. δηλώνεται με τη λάξευση των θαλαμοειδών τάφων σε αντίθετη φορά.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Οδός Τζανακάκη

Κατά τις εργασίες διάνοιξης χαντακιού από τον ΟΤΕ εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν έξι τάφοι των παρακάτω κατηγοριών:

Λακκοειδείς

Κοντά στη συμβολή της οδού Τζανακάκη με την οδό Βαλαωρίτου ανασκάφηκε λακκοειδής τάφος αναμοχλευμένος σε παλαιότερη περίοδο. Ο λάκκος είχε διαστάσεις 0,55x1,80 μ. και ήταν πρόχειρα λαξευμένος στο φυσικό μαλακό βράχο (μαργαϊκό ασβεστόλιθο) με προσανατολισμό Α.-Δ. Περιείχε υπολείμματα οστών διαταραγμένα, όστρακα από μελαμβαφές πινάκιο, κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας και κομμάτια από τρία ανθρωπόμορφα ειδώλια. Εξωτερικά, δίπλα στον τάφο, βρέθηκε άβαφο ατρακτόσχημο συμπαγές μυροδοχείο τοπικής παραγωγής, σύμφωνα με το τοπικό ταφικό έθιμο της υστεροκλασικής και πρώιμης ελληνιστικής περιόδου. Επάνω στο λάκκο ενταφιασμού ήταν πεσμένη ανάποδα μαρμάρινη ανεικονική επιτύμβια στήλη με απλή αετωματική επίστεψη. Τα ευρήματα χρονολογούν τον τάφο στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Τον τάφο ανέσκαψε η Β. Νινιού-Κινδελή.

3. Ίσως τα διπλά αυτά αγγεία συνόδευαν ταφές αδελφών, αν κρίνουμε και από τον τάφο 11 της οδού Παλαμά, όπου όμοιο αγγείο είχε τοποθετηθεί πίσω από το κρανίο δύο αδελφών. Βλ. B.P. Hallager - P.I. P. McGeorge, Late Minoan III Burials at Khania, SIMA XCIII, Göteborg 1992, σ. 18-20, εικ. 15, πίν. 17 Α-Β.

4. Για το ΥΜ ΙΙΙ νεκροταφείο της πόλης των Χανίων βλ. Maria Andreadaki-Vlasaki, La nécropole de Minoen Récent III de la ville de La Canée, Actes de la Table Ronde à l'École Française d'Athènes 1991: La Crète Mycénienne (BCH-Supplément), υπό έκδοση.

Κιβωτιόσχημοι

Βρέθηκαν στην ίδια περιοχή με τον προηγούμενο λακκοειδή τάφο.

Τάφος 1. Είναι ορθογώνιος κτιστός, εσωτ. διαστ. 2,40Χ1,90 μ., εντυπωσιακός ως προς την κατασκευή. Αποτελείται από ορθογώνιες πλάκες, με βαθμίδες στις μακρές πλευρές. Η νότια στενή πλευρά έχει καταστραφεί από παλαιό χαντάκι, ενώ στη βόρεια υπήρχαν δύο πλάκες. Πρέπει να ήταν οικογενειακός τάφος παρότι οι σκελετοί των νεκρών δεν βρέθηκαν, εκτός από ίχνη αποσαθρωμένων οστών. Ο τάφος εσωτερικά ήταν διαταραγμένος και μόνο μερικά από τα κτερίσματα βρέθηκαν κατά χώραν. Περιείχε επτά πήλινους ακέραιους λύχνους, ο ένας από τους οποίους φέρει παράσταση Έρωτα, ένα σπασμένο πήλινο ανθρωπόμορφο ειδώλιο, δύο γυάλινα μυροδοχεία σχεδόν ακέραια και πολλά θραύσματα από άλλα γυάλινα αγγεία. Επίσης περιείχε μια σπασμένη χάλκινη αλυσίδα χειρός, ένα χρυσό ενώτιο, ένα οστέινο υφαντικό βάρος, πολλά ελάσματα χαλκού, ένα χάλκινο νόμισμα, σιδερένια καρφιά και τέσσερα μικρά χάλκινα, ένα χάλκινο και ένα γυάλινο κουμπί, τμήματα από μολύβδινο πλακίδιο, ένα χάλκινο άγκιστρο, ένα πήλινο κωνικό βάρος, πολλές γυάλινες χάντρες προφανώς από περιδέραιο, πολλά μικρά θραύσματα χαλκού και τμήματα από οστέινες και χάλκινες περόνες.

Τάφοι 2 και 3. Δυτικότερα, στον αριθμό 86 της οδού, αποκαλύφθηκαν άλλοι δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι από τους οποίους σώζονταν μόνο η τετράγωνη πλάκα της στενής πλευράς τους, δύο κρανία και μία πήλινη μικρή πρόχους.

Τάφος 4. Στον αριθμό 94 της ίδιας οδού αποκαλύφθηκε νέος τάφος με προσανατολισμό Ν.-Δ., με κτιστές πλευρές από αργές πέτρες και ισχυρό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό για τη σφράγιση του τάφου και την εσωτερική επίχριση. Περιείχε τρεις νεκρούς, τους δύο κατά χώραν και τον τρίτο σε ανακομιδή. Ως κτερίσματα είχαν δύο γυάλινες δακρυδόχους, ένα πήλινο μυροδοχείο, έναν πήλινο λύχνο με ανάγλυφη παράσταση αλόγου σε καλπασμό, μία οστέινη περόνη και ένα χάλκινο νόμισμα.

Τάφος 5. Μεταξύ τάφων 1 και 2-3 και σε υψηλότερο επίπεδο ως προς την επιφάνεια της οδού πρέπει να υπήρχε άλλος τάφος που είχε καταστραφεί στο παρελθόν ίσως κατά τη διάνοιξη της οδού.

Σώζονταν μόνο μία τετράγωνη πλάκα και αυτή όχι στη θέση της, δύο πήλινοι λύχνοι και περόνη από χάλκινη ζώνη.

Στον αριθμό 64-66 της ίδιας οδού βρέθηκαν οικιστικά λείψανα: ένας μικρός κλίβανος, ένας αγωγός και δύο όχι επιμελημένοι τοίχοι με χωμάτινα δάπεδα. Επίσης ανασκάφηκε λάκκος με άφθονη κεραμική από τη μινωική εποχή έως την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας. Από όλο το χώρο περισυνελέγησαν ένα πήλινο κωνικό υφαντικό βάρος, δύο τμήματα από λίθινο τριβείο, δύο πήλινα μικρά πώματα αγγείων, ένα χάλκινο άγκιστρο, δύο χάλκινα καρφιά ένα σιδερένιο καρφί και ένα χάλκινο νόμισμα.

Τέλος, στην αρχή της οδού Τζανακάκη (συμβολή με την οδό Σφακιανάκη) εντοπίστηκε μεγάλος πίθος στη θέση του, από τον οποίο έλειπε το ανώτατο τμήμα, κατεστραμμένο από παλαιό χαντάκι της ΔΕΗ. Στο χώμα που περιείχε βρέθηκαν λίγα όστρακα χρηστικών αγγείων. Η διακόσμησή του τον χρονολογεί στη μεσομινωική περίοδο.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΡΟΣΙΝΟΥ - ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Οδός Ψιλάκη

Κατά τις αποχετευτικές εργασίες στην παραπάνω οδό αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος μπροστά από την οικία με τον αριθμό 32[5]. Ο τάφος βρισκόταν ακριβώς κάτω από το υπόστρωμα της ασφάλτου και είχε διαστάσεις 1,95Χ0,90Χ0,76 μ. Το σκαπτικό μηχάνημα είχε αφαιρέσει όλη σχεδόν την κάλυψη από πλάκες και το 1/3 του θαλάμου. Τα τοιχώματα από ψαμμίτη ήταν επιχρισμένα με κονίαμα. Περιείχε δύο επάλληλες ταφές ενηλίκων σε ύπτια ή ελαφρώς πλάγια θέση και με το κεφάλι προς Α. Διασώθηκαν μόνο τα οστά των κάτω άκρων και το κρανίο του ενός. Δίπλα στα πόδια τους βρέθηκε μικρή όλπη, ενώ λίγο βαθύτερα υπήρχε τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας και δεύτερη μικρή όλπη. Τα δύο αγγεία είναι προϊόντα του τοπικού εργαστηρίου και χρονολογούν τον τάφο στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.

Οδός Κωνσταντινουπόλεως

Κατά τις εργασίες του ΟΤΕ στη διασταύρωση της οδού Κωνσταντινουπόλεως και της 1ης παρόδου Κισάμου αποκαλύφθηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι, προσαρμοσμένοι στον κατάλληλα λαξευμένο μαλακό βράχο[6]. Ο τάφος 1 περιείχε τρεις επάλληλες ταφές ενη-

5. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Σοφία Πρέβε.
6. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Σοφία Πρέβε.

λίκων. Μοναδικό εύρημα το στέλεχος χάλκινης βελόνας που συνόδευε τη δεύτερη ταφή.

Σε απόσταση 1,20 μ. προς Δ. βρισκόταν ο τάφος 2. Αρκετά καλά σωζόταν μέρος της επένδυσης από κεραμίδες και λίγους αργούς λίθους. Περιείχε ένα νεκρό σε ύπτια θέση με την κεφαλή προς Ν.

Ο τάφος 3, σε απόσταση 0,50 μ. δυτικά του 2, περιείχε μία ανακομιδή και μία ταφή νηπίου σε ύπτια θέση με την κεφαλή προς Ν.

Η λιγοστή κεραμική των τάφων περιλαμβάνει όστρακα άβαφων αγγείων, λεπτών και χονδροειδών, της περιόδου της Ρωμαιοκρατίας. Μικρό ποσοστό είναι πρωιμότερο και τοποθετείται στα ελληνιστικά χρόνια.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Οικόπεδο Φορτσάκη

Σε εκσκαφικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο, στη συμβολή των οδών Αποκορώνου και Παπαρρηγοπούλου, εντοπίστηκαν αρχαίοι τάφοι. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, αποσπασματικά από τις 25-10-91 έως τις 20-1-92, η οποία έφερε στο φως τέσσερις λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους και δύο κεραμοσκεπείς με σημαντικά ευρήματα και ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική.

Ο λαξευτός τάφος 1 είχε διαμορφωθεί σε φυσική κοιλότητα του βράχου από μαργαϊκό ασβεστόλιθο, με δύο θαλάμους, ένα στα βόρεια και ένα στα ανατολικά. Η είσοδός του ήταν στα δυτικά, κλεισμένη με λίθους και σχεδόν σφραγισμένη από τα απολεπίσματά τους που είχαν χρησιμοποιηθεί στα κενά και είχαν γίνει μία συμπαγής μάζα με το βράχο. Ο τάφος ήταν μπαζωμένος· ο νεκρός και τα κτερίσματα δεν βρέθηκαν κατά χώραν λόγω της μη στεγανότητάς του. Επειδή όμως τόσο η συσσώρευση από σαθρά οστά όσο και τα κτερίσματα βρέθηκαν στο βόρειο θάλαμο υποθέτουμε ότι εκεί πρέπει να υπήρχε η ταφή. Περισυνελέγησαν τρία γυάλινα μυροδοχεία σπασμένα και δύο πήλινοι λύχνοι, ο ένας από τους οποίους φέρει ανάγλυφη παράσταση Μέδουσας. Στο δρόμο του τάφου βρέθηκε εγχυτρισμός σε αμφορέα και ένα χάλκινο χαρώνειο νόμισμα.

Στη νότια παρειά του οικοπέδου ανασκάφηκε ο κεραμοσκεπής τάφος 1, σχεδόν κατεστραμμένος. Περισυνελέγησαν ελάχιστες από τις καλυπτήριες κεραμίδες, λίγα σαθρά οστά, όστρακα και θραύσματα από γυάλινα αγγεία. Στη νοτιοανατολική παρειά του οικοπέδου ανασκάφηκε ο δεύτερος κεραμοσκεπής τάφος. Είχαν διασωθεί μόνο δύο καλυπτήριες κεραμίδες, λίγα σαθρά οστά και όστρακα.

Μετά την αφαίρεση του κεραμοσκεπούς τάφου 2 παρουσιάστηκε λιθοσωρός, μετά την αφαίρεση του οποίου αποκαλύφθηκε η είσοδος του λαξευτού τάφου 2 που έκλεινε με μεγάλη πλάκα. Οι παραστάδες και το υπέρθυρο είχαν κατασκευαστεί από λαξευτές πέτρες. Τις τρεις πλευρές του θαλάμου περιέτρεχαν θρανία, και δύο κόγχες είχαν λαξευθεί στα νότια και στα ανατολικά. Σε κάθε θρανίο είχε τοποθετηθεί από μία ταφή. Λιγοστά οστά βρέθηκαν κατά χώραν λόγω της αλλοίωσής τους επειδή ο τάφος βρέθηκε μπαζωμένος με άμμο. Τα κτερίσματα που συνόδευαν τις ταφές ήταν πολλά: α) 20 γυάλινα αγγεία, τα περισσότερα μυροδοχεία και τα περισσότερα σπασμένα. Ακέραιη ήταν μόνο μία γυάλινη οινοχόη, ένα γυάλινο μικρό πινάκιο και δύο γυάλινα κύπελλα. β) Εννέα πήλινα αγγεία, από τα οποία τα επτά είναι πήλινοι λύχνοι, ορισμένοι διακοσμημένοι με ανάγλυφες παραστάσεις, όπως στεφάνι δάφνης, ανθέμιο, αρματηλάτη, ένα ακέραιο πήλινο μυροδοχείο και ένα πήλινο κύπελλο. γ) Τέσσερα άσπρα βότσαλα που πρέπει να ενώνονταν μεταξύ τους με χάλκινη επιχρυσωμένη αλυσίδα, η οποία έφερε στο πάνω μέρος ζάρι από οφίτη. δ) Ένας πήλινος βώλος. ε) Τρία χαρώνεια νομίσματα.

Βόρεια του λαξευτού τάφου 2 βρέθηκε ο τάφος 3, ίδιου τύπου, που έσωζε μόνο τη νότια παραστάδα της εισόδου του. Στο θάλαμο υπήρχαν δύο ταφές, μία στο βόρειο και μία στο νότιο θρανίο, όπως και τρεις ανακομιδές, μία στο ανατολικό τμήμα και δύο στο διάδρομο ανάμεσα στα θρανία. Στα κτερίσματα συγκαταλέγονται δύο ακέραια λυχνάρια με ανάγλυφες παραστάσεις, ένα με παράσταση αχιβάδας και ένα με παράσταση σφίγγας, τρία γυάλινα σπασμένα μυροδοχεία, και από την ανακομιδή στο διάδρομο ένας χάλκινος καθρέπτης, τρεις χάλκινες βελόνες και ένα χαρώνειο νόμισμα.

Βόρεια του τάφου 3 ήταν ο λαξευτός τάφος 4 κατεστραμμένος στο μεγαλύτερο τμήμα του. Σωζόταν μόνο μέρος του διαδρόμου και τμήμα της νότιας και της ανατολικής πλευράς του θαλάμου. Η οροφή είχε καταρρεύσει. Τα εσωτερικά τοιχώματα του θαλάμου ήταν επιχρισμένα με κονίαμα. Περιείχε λιγοστά σαθρά οστά, όπως επίσης οστά από σκύλο (ο νεκρός ήταν θαμμένος μαζί με το σκύλο του ;), πολλά όστρακα από σπασμένα αγγεία, θραύσματα από γυάλινα αγγεία, τμήματα από χάλκινο δισκάριο και δύο εφηλίδες από σιδερένια καρφιά.

Με βάση τα κτερίσματα οι τάφοι χρονολογούνται στα τέλη του 2ου-αρχές 3ου αι. μ.Χ.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΡΟΣΙΝΟΥ

Μουρνιές Κυδωνίας

Κατά τη διάρκεια οικοδομικών εργασιών σε μεγάλο οικόπεδο στην Κοινότητα Μουρνιών (απέναντι από την εγκατάσταση του Ναυτικού) εντοπίστηκε λάκκος απορριμμάτων με κεραμική της μεσομινωικής-υστερομινωικής Ι περιόδου. Ο λάκκος βρισκόταν κοντά στην επιφάνεια του εδάφους. Σε κοντινό σημείο υπήρχαν λίγες ημίεργες πέτρες και μεγάλο τμήμα κατωφλιού. Είναι πιθανό να υπήρχαν οικοδομικά λείψανα κοντά στην επιφάνεια του χωραφιού, τα οποία καταστράφηκαν από τις αλλεπάλληλες αρόσεις, καθώς υπήρχε εκεί παλαιός ελαιώνας.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Μόδι Κυδωνίας

Στον αγρό ιδοκτησίας Μαρίας Φραγκιαδάκη, σε αγροτική περιοχή ανατολικά του οικισμού Μοδίου Κυδωνίας και με αφορμή αίτηση για οικοδόμηση, αποκαλύφθηκαν το 1992 τα λείψανα αγροικίας της ΥΜ ΙΙΙΑ1 περιόδου.

Οι συνεχείς αρόσεις κατά το παρελθόν είχαν καταστρέψει σχεδόν ολοκληρωτικά το οικοδόμημα. Από όσο μπόρεσε να ξεκαθαρίσει η ανασκαφή, πρόκειται για ένα μεγάλο μονόχωρο κτίσμα, εσωτ. διαστ. 5x4,50 μ. (Σχέδ. 4). Στα λιθόκτιστα θεμέλια ενσωματώνεται και ο φυσικός βράχος. Το δάπεδο είναι από πατημένο κουσκουρόχωμα. Στο κέντρο του δωματίου σώζεται εστία αποτελούμενη από τρεις πλακοειδείς λίθους, τοποθετημένους κάθετα, σε σχήμα Π (Πίν. 168 α). Το δάπεδο μπροστά από την εστία είναι κόκκινο από το κάψιμο. Ακριβώς στα δυτικά ήταν συγκεντρωμένα πολλά όστρακα από μαγειρικά σκεύη και από πίθο με σχοινοειδή διακόσμηση. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν μία κυλινδρική πυξίδα με οπές στο χείλος για στερέωση πώματος και μία άβαφη κύλικα. Στο βόρειο άκρο του δωματίου ήταν τοποθετημένοι τρεις πίθοι με σχοινοειδή διακόσμηση. Ο ένας πατούσε πάνω σε μεγάλη πλάκα· λιθάρια στερέωναν καλύτερα τις βάσεις τους.

Μετακινημένος λίθος με τόρμο στην επιφάνειά του δηλώνει ότι η είσοδος στο δωμάτιο ήταν στα νότια. Κοντά της είχε διαμορφωθεί μία κόγχη στο εσωτερικό του δωματίου (Πίν. 168 β). Στα νότια πάλι, έξω από το δωμάτιο, η αφθονία των μετακινημένων λίθων υπονοεί την ύπαρξη άλλου χώρου, μάλλον υπαίθριου.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται χάλκινο δρεπάνι, θραύσμα από χάλκινη λεπίδα, δύο λίθινοι τριπτήρες και μία ακόνη. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν διάσπαρτα πολλά θαλασσινά όστρεα (πεταλίδες). Τμήματα αμφοροειδή κρατήρα με ωραίο διάκοσμο περισυνελέγησαν από διάφορα σημεία της ανασκαφής.

Τμήμα του δυτικού τοίχου καταστράφηκε μεταγενέστερα με την κατασκευή ενός μεγάλου αλωνιού.

Το Μόδι ήταν γνωστό έως σήμερα για τους τάφους της πρωτογεωμετρικής περιόδου που είχε ανασκάψει ο Ν. Πλάτων, ενώ στην ευρύτερη περιοχή των Βρυσών ο Αντ. Ζώης έχει εντοπίσει κατοίκηση στην ΥΜ ΙΑ περίοδο και λατρεία στα κλασικά χρόνια.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Απτέρα

Δυτικό νεκροταφείο (εκτός των τειχών)

Στην περιοχή του δυτικού νεκροταφείου της Απτέρας, όπου βρίσκεται ο οικισμός Πλακάλωνα, εντοπίστηκαν μερικοί ακόμα τάφοι[7]. Αφορμή ήταν το αίτημα για μικρή προσθήκη σε παλαιό κτίσμα στην ιδιοκτησία της Ευαγγελίας Δοξιάδου. Ο έλεγχος που προηγήθηκε των εργασιών αποκάλυψε κοντά στο υπάρχον κτίσμα τρεις λακκοειδείς τάφους λαξευμένους στο φυσικό βράχο (προσανατολισμός Α.-Δ.). Ήταν και οι τρεις συλημένοι, γεμάτοι χώμα. Μέσα στον ένα βρέθηκε μικρή δίστιχη επιτύμβια επιγραφή:

Νικάνωρ
Χαῖρε

Είναι χαραγμένη σε ασβεστολιθική πέτρα και χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο. Δυστυχώς δεν μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια στους συγκεκριμένους τάφους, ώστε να χρονολογηθούν αντίστοιχα.

Στον ίδιο χώρο, αλλά βαθύτερα, κάτω από τους λακκοειδείς τάφους, βρέθηκε μεγάλος θαλαμωτός τάφος (Ν.-Β.), η είσοδος του οποίου βρίσκεται μέσα στο παλαιό κτίσμα (Σχέδ. 5). Κάτω από το βόρειο τοίχο του κτίσματος βρίσκεται ο δρόμος του τάφου, εν μέρει λαξευτός στο βράχο και κατά το υπόλοιπο κτιστός, ενώ η οροφή του είναι κατασκευασμένη από μεγάλες πέτρες, οι δύο από τις οποίες σχηματίζουν ανακουφιστικό τρίγωνο.

Ο θάλαμος είναι αρκετά μεγάλος, λαξευτός ολόκληρος. Οι ιδιοκτήτες τον χρησιμοποιούσαν για την αποθήκευση τυριού.

Η αρχιτεκτονική του τον χρονολογεί μάλλον στην

7. Για παλαιότερες ανασκαφές βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 549-551, Πίν. 342-344 α. ΚρητΕστ, περ. Δ΄, 4 (1989/1991), σ. 213.

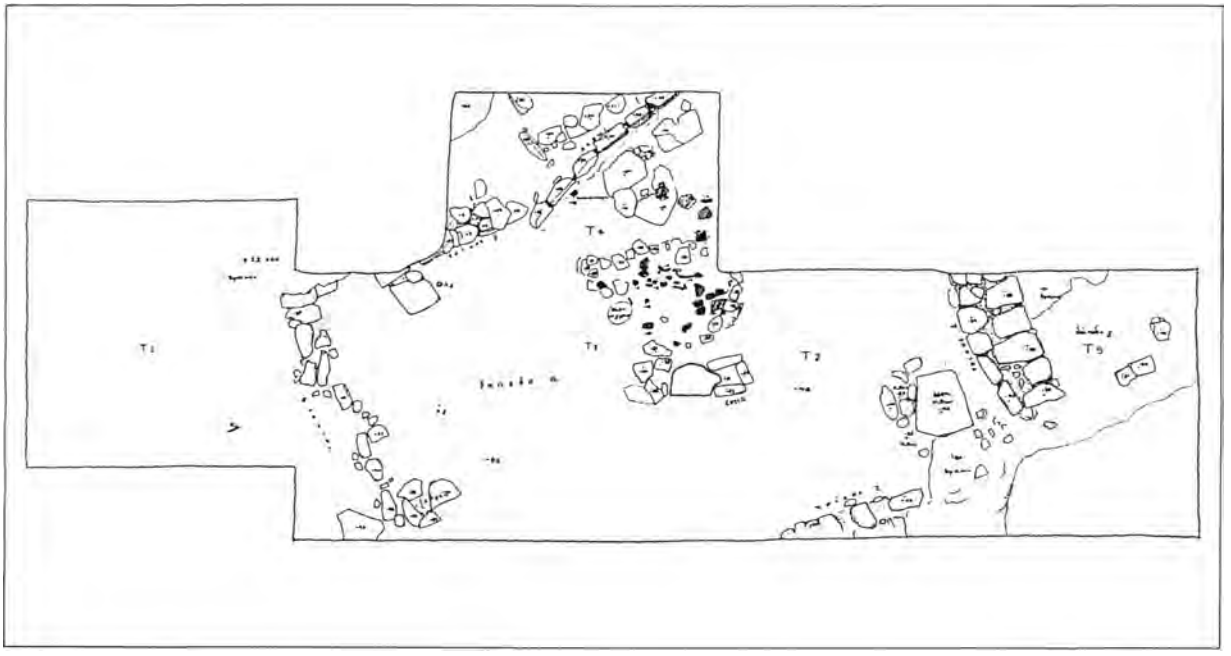

Σχέδ. 4. Μόδι Κυδωνίας. Αγρός Μ. Φραγκιαδάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

περίοδο της Ρωμαιοκρατίας. Ο τάφος διατηρήθηκε όπως ήταν.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Γεωργιούπολη Αποκορώνου

Οικόπεδο Ξ. Γρυλλάκη

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1992 στο παραπάνω οικόπεδο, εντός του οικισμού Γεωργιούπολης Αποκορώνου Χανίων, έφερε στο φως λείψανα του 3ου αι. μ.Χ.

Στο οικοδομήσιμο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα ορθογώνιου λιθόστρωτου χώρου. Οι τοίχοι που τον περιέβαλλαν είχαν πάχος 0,50 μ. και είχαν κατεύθυνση από Β. προς Ν. και από Α. προς Δ. Για την κατασκευή της ανωδομής τους είχαν χρησιμοποιηθεί μέτριου μεγέθους ακατέργαστες πέτρες, ενώ η θεμελίωσή τους έγινε σε δύο σειρές μεγάλων και αδρά επεξεργασμένων δόμων που προεξείχαν κατά 0,20 μ. Στον από Β. προς Ν. τοίχο υπήρχε άνοιγμα, ενώ τρεις κίονες από σφηνοειδείς πλίνθους συνδεδεμένες με κονίαμα βρέθηκαν εντοιχισμένοι, σε απόσταση 2 μ. μεταξύ τους. Το δάπεδο του χώρου ήταν κατασκευασμένο από μέτριου μεγέθους πέτρες, ενώ οι κατά τόπους φθορές είχαν διορθωθεί με χώμα ή κονίαμα.

Το στρώμα καταστροφής του χώρου ήταν ενιαίο και πλουσιότατο σε χρηστικά αγγεία: περισυνελέγησαν πινάκια, πρόχοι, λεκάνες, χύτρες και αμφορείς, που φαίνεται ότι είχαν πέσει από ξύλινη κατασκευή, όπως αποδεικνύουν τα ίχνη στάχτης πλ. 0,25-0,30 μ. που παρατηρήθηκαν. Ίχνη καψίματος εντοπίστηκαν ακόμη στην περιοχή του ανοίγματος, από όπου περισυνελέγησαν πολλά οστά ζώων.

Ανατολικά του λιθόστρωτου χώρου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα δεύτερου χώρου, επιστρωμένου με λεπτό στρώμα πατημένου χώματος πάνω σε στρώση βοτσάλων. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκε εν μέρει αγωγός: πρόκειται για όρυγμα βάθ. 0,10 μ., του οποίου τα τοιχώματα ήταν επενδυμένα με μικρές πέτρες και κομμάτια πλίνθων και το οποίο καλυπτόταν με πλακοειδείς πέτρες.

Τμήματα τοίχων αποκαλύφθηκαν και σε άλλες τομές που πραγματοποιήθηκαν εκτός οικοδομήσιμου χώρου: οι τοίχοι των τομών 4 και 5 είχαν ανάλογη κατεύθυνση με εκείνους που ήδη περιγράψαμε, αλλά το πάχος τους ανερχόταν στα 0,70 μ.· οι τοίχοι της τομής 1 εξάλλου έφεραν επίχρισμα, ενώ κονίαμα είχε χρησιμοποιηθεί ως συνεκτική ύλη του δομικού υλικού. Στην ίδια τομή

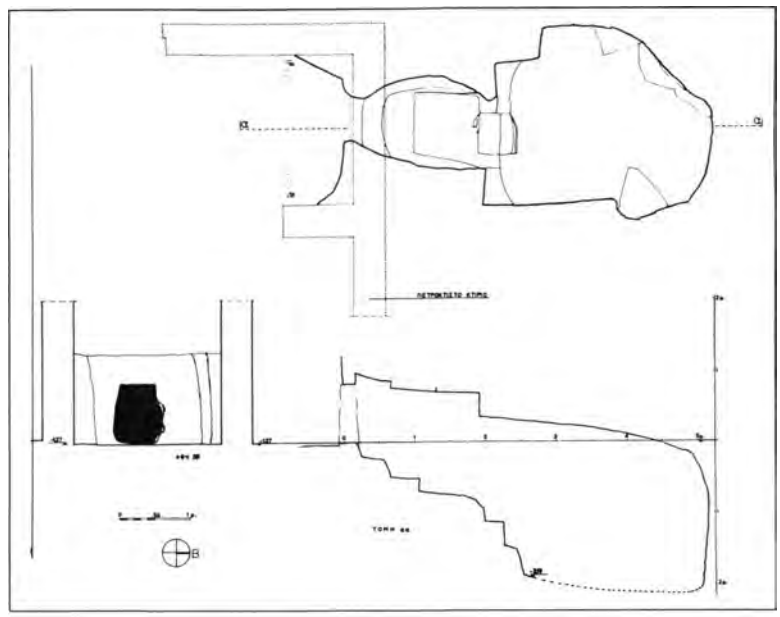

Σχέδ. 5. Απτέρα. Κάτοψη, τομή και όψη του θαλαμωτού τάφου.

εντοπίστηκε ψηφιδωτό που, ωστόσο, δεν αποκαλύφθηκε.

Τέλος, στο αρόσιμο χώμα εντοπίστηκαν όστρακα της ενετοτουρκικής περιόδου.

ΕΙΡΗΝΗ ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ

Κίσαμος

Οικόπεδο Αλέξ. και Γεώργιου Ραϊσάκη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της κωμόπολης όπου μέχρι σήμερα δεν είχαν επισημανθεί αρχαιότητες. Η ανασκαφή άρχισε στις 19-2-91 και τελείωσε στα τέλη Νοεμβρίου του 1992. Δημιουργήθηκαν 29 τάφροι (3Χ4 μ.) και ερευνήθηκε όλο το οικόπεδο εμβαδού 746,37 τ.μ.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν δύο αλλεπάλληλες φάσεις της Ρωμαιοκρατίας και μία φάση των παλαιοχριστιανικών χρόνων (Σχέδ. 6). Τα στρώματα σε όλο τον ανασκαφέντα χώρο ήταν διαταραγμένα από τις συνεχείς αρόσεις και τα κτιριακά συγκροτήματα που αποκαλύφθηκαν είχαν αρκετές καταστροφές και αλλοιώσεις από τη συνεχόμενη κατοίκηση στα ρωμαϊκά και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Σε όλο το νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα οικίας των υστερορωμαϊκών χρόνων. Οι τοίχοι, από αργούς λίθους και ισχυρό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, σώζονται μόνο ως προς την υποθεμελίωση και σχηματίζουν δύο μεγάλα δωμάτια χωρίς σωζόμενα δάπεδα. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν πεσμένες μεγάλες εργασμένες πέτρες και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως επίσης και τοίχος (τοίχος 3) από μεγάλους εργασμένους λίθους που σχηματίζει ημικύκλιο, το οποίο μας κάνει να υποθέσουμε την ύπαρξη δεξαμενής.

Βόρεια της οικίας αποκαλύφθηκε δρόμος από στρωμένες ποταμίσιες πέτρες. Στην άλλη πλευρά του δρόμου σώζονται κτιριακά λείψανα με αλλεπάλληλες φάσεις της εποχής της Ρωμαιοκρατίας και της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Ήλθε στο φως μεγάλο κτιριακό συγκρότημα των υστερορωμαϊκών χρόνων, δωμάτια του οποίου εκτείνονται προς Α. σε διπλανό οικοδομημένο οικόπεδο. Επίσης τμήμα του συγκροτήματος εκτείνεται σε όλο το κεντρικό και το δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν χώροι με κατασκευές, όπως πηγάδι, αγωγούς, μικρές εστίες. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με αργούς λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό. Είναι επισκευασμένοι αρκετές φορές και πάντα σύμφωνα με αλλαγές που γίνονται στο κτίριο.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου συνεχίζεται η ίδια οικοδομική φάση, αλλά εδώ σώζονται καλύτερα ίχνη από τις πρωιμότερες κτιριακές φάσεις. Διατηρούνται τοίχοι καλής κατασκευής από πελεκητές πέτρες και επιχρίσματα και εξαίρετο ψηφιδωτό δάπεδο.

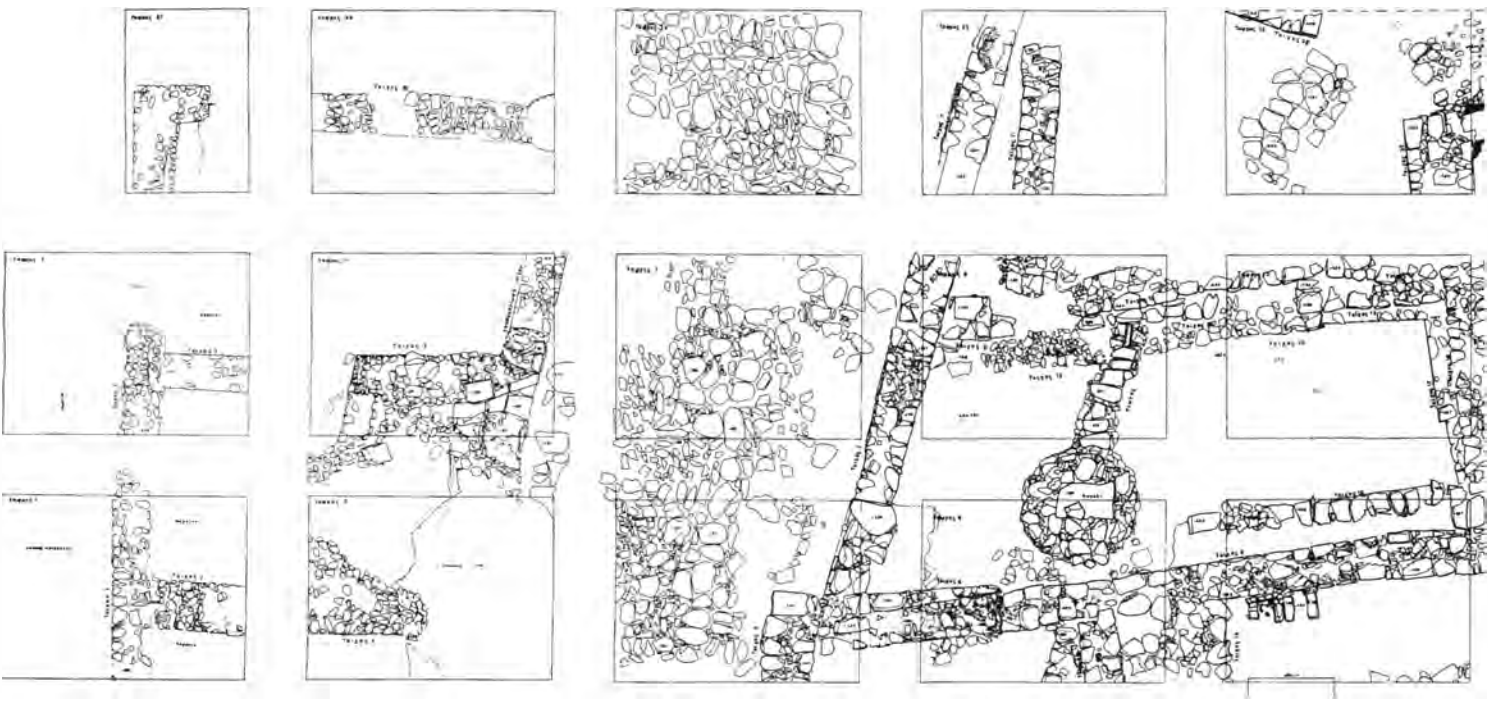

Σχέδ. 6. Κίσαμος. Οικόπεδο Α. και Γ. Ραϊσάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Το δωμάτιο με το ψηφιδωτό δάπεδο έχει σχήμα Π. Πολυπρόσωπη ευθύγραμμη παράσταση καλύπτει την οριζόντια κεραία του Π. Σε ημικύκλιο, δυτικά της προηγούμενης παράστασης, εικονίζεται το κύριο θέμα με τον Ορφέα να παίζει κιθάρα και γύρω του άγρια ζώα, όπως αγριόχοιρος, πάνθηρας, κατσίκα, φίδι. Πάνω από το ψηφιδωτό αποκαλύφθηκε νεότερο δάπεδο από μικρές και μεγάλες λίθινες πλάκες, ενώ η υπόλοιπη επίχωση, μέχρι την επιφάνεια του εδάφους, ήταν διαταραγμένη. Βόρεια και νότια του δωματίου αυτού εκτείνονταν άλλα δωμάτια με ψηφιδωτά δάπεδα που καταστράφηκαν κατά την αρχαιότητα. Σήμερα σώζονται μόνο τμήματα από ψηφιδωτό και η υποθεμελίωση από κροκάλες και ασβεστοκονίαμα.

Στο υπόλοιπο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου σώζονται δωμάτια από το ρωμαϊκό συγκρότημα, με τρεις τουλάχιστον φάσεις και επισκευές στους τοίχους και στα δάπεδα. Στην τάφρο 19 αποκαλύφθηκε δάπεδο από κεραμίδες των παλαιοχριστιανικών χρόνων και στην τάφρο 25 δάπεδο από υδροκονίαμα και τμήμα από μαρμάρινο δάπεδο των υστερορωμαϊκών χρόνων.

Στο βόρειο και το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ήλθε στο φως παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο που χωρίζεται από τον υπόλοιπο χώρο με τοίχο κατεύθυνσης ΝΑ.-ΒΔ. (τοίχος 22), τμήμα του οποίου είχε χρησιμοποιηθεί και κατά τα ρωμαϊκά χρόνια. Σε ορισμένα τμήματα ο τοίχος σώζεται σε καλή κατάσταση (τάφρος 16), ενώ σε άλλα σημεία σώζεται μόνο μία σειρά από αργές πέτρες (τάφροι 18-14).

Από την ΚΕ΄ Εφορεία ανασκάφηκαν οι πρώτοι οκτώ παλαιοχριστιανικοί ακτέριστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι στα νοτιοανατολικά. Αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση δύο ακέφαλων σκελετών, γεγονός που δεν αποκλείει την υπόθεση ότι οι νεκροί είχαν καταδικαστεί σε καρατόμηση. Οι υπόλοιποι τάφοι είναι επίσης κιβωτιόσχημοι με καλυπτήριες πλάκες επενδεδυμένες με βότσαλα. Οι περισσότεροι έφεραν επιγραφές. Στην τάφρο 27 και μέσα σε δωμάτιο με είσοδο προς Β. και με πλακόστρωτο δάπεδο βρέθηκαν δύο τάφοι με επιγραφή που δήλωνε ότι επρόκειτο για τάφους πρεσβυτέρου και της συζύγου του. Το νεκροταφείο χρονολογείται στον 4ο και 5ο αι. μ.Χ.

Στο χώρο του νεκροταφείου και σε στρώματα πρωιμότερα – όπου ήταν δυνατή η έρευνα – εντοπίστηκαν λείψανα του κτιριακού συγκροτήματος των πρωιμότερων ρωμαϊκών χρόνων με τοίχους από μεγάλες εργασμένες πέτρες. Επίσης αποκαλύφθηκαν υδρευτικοί αγωγοί κατασκευασμένοι από πλίνθους και υδροκονίαμα. Το δίκτυο των αγωγών συνεχίζεται στο χώρο του τοίχου 22 και στην τάφρο 27 με διαφορετικά είδη πήλινων αγωγών.

Αρκετά υπήρξαν τα μικρά ευρήματα, όπως χάλκινα νομίσματα και άλλα μικρά αντικείμενα. Επίσης μαρμάρινο μικρό παιδικό αγαλματίδιο του 2ου αι. μ.Χ., του τύπου του μικρού Έρωτα με αμφορέα.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΔΡΟΣΙΝΟΥ

Οικόπεδο Κ. Πλευράκη

Στο νότιο τμήμα της αρχαίας και της σύγχρονης Κισάμου ανασκάφηκε το παραπάνω οικόπεδο, πριν οικοδομηθεί. Κατά τη βόρεια πλευρά του συνορεύει με την ιδιοκτησία Ηλία Κακαουνάκη, όπου είχε διενεργηθεί ανασκαφική έρευνα το 1978[8].

Η διάνοιξη έξι τάφρων κάλυψε το σύνολο της έκτασης του οικοπέδου (155,66 τ.μ.) και αποκάλυψε οικοδομικά λείψανα δύο φάσεων της ύστερης αρχαιότητας, όπως και την παρακείμενη ανασκαφή (Σχέδ. 7).

Τα υστερότερα λείψανα, του τέλους του 4ου αι. μ.Χ., αποτελούσαν τμήμα απλού – ιδιωτικού μάλλον – κτιρίου. Οι τοίχοι ήταν λιθόκτιστοι, κατασκευασμένοι από αργές και ημίεργες πέτρες, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό προήλθαν από τους τοίχους της πρωιμότερης φάσης. Τα δάπεδα ήταν χωμάτινα και είχαν υποστεί κάποιες επισκευές στην ίδια χρονική περίοδο.

Τα πρωιμότερα οικοδομικά λείψανα, χρονολογήθηκαν στην όψιμη περίοδο της Ρωμαιοκρατίας και εντοπίστηκαν στο βόρειο και εν μέρει στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Από τους τοίχους είχε απομείνει μόνο η

8. Βλ. σχετικά ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 373.

Σχέδ. 7. Κίσαμος. Οικόπεδο Κ. Πλευράκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

υποθεμελίωση από ποταμίσιες πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Επάνω στα χωμάτινα δάπεδα βρέθηκαν αρκετά μαρμάρινα πλακίδια και κομμάτια επιχρισμάτων με κόκκινο χρώμα, τα οποία υποδηλώνουν επιμελημένη κατασκευή, εφόσον άλλωστε πρόκειται για το ίδιο κτίριο με εκείνο του παρακείμενου οικοπέδου[9].

Η ανασκαφή έδωσε δύο χρηστικά αγγεία του 4ου αι. μ.Χ. και άφθονη κεραμική του 3ου, του 4ου και του 5ου αι. μ.Χ. κυρίως. Επίσης βρέθηκαν 55 χάλκινα νομίσματα, πολλά από τα οποία είναι βυζαντινά, ένας γυάλινος δακτυλιόλιθος, αρκετά μετάλλινα και οστέινα μικροαντικείμενα και τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας χριστιανικής επιγραφής με 11 στίχους, σε β΄ χρήση επάνω σε δάπεδο (μέγιστο ύψος 0,32, μέγιστο πλάτος 0,20 μ.).

Όλα τα οικοδομικά λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση κάτω από το σύγχρονο κτίριο.

Τσισκιανά Επανωχωρίου

Θέση Παλιοκκλησιά

Μετά από πέντε χρόνια συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο ιερό των Τσισκιανών[10]. Η ανασκαφή, παρ' ότι μικρή σε διάρκεια, υπήρξε αρκετά γόνιμη σε συμπεράσματα, καθώς αναλώθηκε κυρίως σε διευκρινιστικές τομές μέσα στην κατασκευή (Πίν. 168 γ).

1) Πραγματοποιήθηκε τομή στο δυτικότερο τμήμα του βωμού, όπου η εικόνα της δυτικής όψης έδειχνε ότι δεν επρόκειτο για την αρχιική κατασκευή. Οι λίθινες πλάκες αφαιρέθηκαν κατά στρώσεις (5 συνολικά) με αλλεπάλληλη φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση και συνεχή αρίθμηση (57 πλάκες συνολικά). Ανάμεσα στις ανισομεγέθεις πλάκες, οι οποίες ήταν τοποθετημένες χωρίς κανένα συνδετικό υλικό, υπήρχε στάχτη που περιείχε πολλά μικρά κομμάτια οστών από τα άκρα αιγοπροβάτων και κομμάτια ειδωλίων ταύρων. Η ολοκλήρωση αυτής της τομής αποκάλυψε το πιθανό αρχικό δάπεδο του βωμού, με προσεκτικά στρωμένες πλάκες ισχυρά καμένες, και την ιδιαίτερα επιμελημένη – σε σύγκριση με τη γενική ποιότητα της κατασκευής – δυτική του όψη (Πίν. 168 δ). Τα δεδομένα που προέκυψαν, εκτός των άλλων, ενίσχυσαν την άποψή μας ότι η όλη κατασκευή έχει δημιουργηθεί προσθετικά, καθώς η λειτουργία του ιερού ήταν μακραίωνη.

2) Σε επαφή με το βόρειο τοιχάριο του βωμού έγινε μικρή τομή στον κυρίως χώρο απόθεσης του ιερού, το άνδηρο 1. Μετά την αφαίρεση των πλακών, αποκαλύφθηκε και πάλι πυκνή απόθεση ειδωλίων ταύρων, αυτή τη φορά επάνω στο φυσικό βράχο. Μετά την αφαίρεση των ειδωλίων η τομή κλείστηκε και οι πλάκες επανατοποθετήθηκαν, αφήνοντας για το μέλλον την έρευνα του ανδήρου σε μεγαλύτερη έκταση.

3) Περιορισμένες διερευνητικές εργασίες ανατολικά του βωμού, κοντά στο τοιχάριό του, έδειξαν ότι ίσως μια πρώτη φάση τελετουργιών με πυρές, η οποία δεν μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά ακόμα, γινόταν απευθείας στο φυσικό βράχο, πριν ιδρυθεί ο βωμός.

4) Ομάδα ειδωλίων ταύρων βρέθηκε και στο διαταραγμένο στρώμα του λάκκου θεμελίωσης του βόρειου τοίχου της χριστιανικής εκκλησίας.

5) Εκτός από τις παραπάνω τομές επεκτάθηκε προς Β. η αποκάλυψη του ανδήρου 2 κατά 3 μ. ακόμη. Επίσης εντοπίστηκε η ύπαρξη τρίτου ανδήρου χαμηλότερα, προς Δ., μερικά κατεστραμμένου από τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου.

Εκτός από τα ειδώλια ταύρων και την περιορισμένης ποσότητας κεραμική – κυρίως της Ρωμαιοκρατίας – βρέθηκαν δύο ακόμα κομμάτια από το χέρι του μαρμάρινου γλυπτού[11] και δύο μολύβδινοι σύνδεσμοι.

Μετά το πέρας των παραπάνω εργασιών η όλη κατασκευή «κλείστηκε» με επίχωση άμμου στα άνδηρα και το βωμό και ψηλές ξερολιθιές, ώστε να είναι καλά προστατευμένη από κάθε είδους κίνδυνο.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Χαμαλεύρι

Με χρηματοδότηση της Νομαρχίας και σε συνεργασία με την Κοινότητα Χαμαλευρίου συνεχίστηκε για δεύτερο έτος (τέλος 1991-αρχές 1992) το ανασκαφικό έργο στην περιοχή του Χαμαλευρίου Ρεθύμνης. Η φετινή έρευνα μοιράστηκε σε τρεις διαφορετικές θέσεις αλλά το μεγαλύτερο βάρος οπωσδήποτε δόθηκε στον αγρό Δημ. Στρατιδάκη, στη θέση Μπολάνης, ο οποίος μετά τα αποτελέσματα του προηγούμενου έτους έχει δεσμευτεί για αρχαιολογικούς σκοπούς[12]. Στην

9. Βλ. ΑΔ, ό.π.

10. Βλ. σχετικά ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 567-568, Πίν. 334.

11. Βλ. ΑΔ, ό.π.

12. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 426-429.

έρευνα συμμετείχαν οι πτυχιούχοι αρχαιολογίας Ελένη Παπαδοπούλου και Σοφία Πρέβε. Επικεφαλής των συνεργείων ήταν οι αρχιτεχνίτες Μανόλης Τσιτσιρίδης, Γιάννης Μπιτσάκης και ο ειδικευμένος τεχνίτης Μιχάλης Νικολουδάκης. Αρχιτέκτονας της ανασκαφής είναι ο Γ. Χριστοδουλάκος.

Θέση Μπολάνης (αγρός Δημ. Στρατιδάκη)

Η ανασκαφή συνεχίστηκε στους δύο τομείς όπως και πέρυσι.

Τομέας Ι (Σχέδ. 8). Παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον αλλά και πολλά προβλήματα λόγω της ελάχιστης επίχωσης που καλύπτει τα αρχαιολογικά λείψανα και των πολλών αναμοχλεύσεων κατά το παρελθόν.

Χαράχθηκαν οκτώ ερευνητικές τομές (6-13) και δεκατρείς ανασκαφικές τάφροι (1-13). Οι διαστάσεις των τομών κυμάνθηκαν από 9 έως 13 μ. μήκος και 0,60 έως 1,10 μ. πλάτος. Από τις τάφρους, οι περισσότερες είχαν διαστάσεις 3x4 μ., αλλά υπήρξαν και ορισμένες με 2x3, 2x4, 5,60x3 και 5x4,55/5,70 μ.

Η χάραξη των τάφρων σε μεγάλο βαθμό καθορίστηκε από τη θέση των ελαιοδένδρων του αγρού, τα οποία αποφύγαμε να πλησιάσουμε, με αποτέλεσμα η τελική κάτοψη της ανασκαφής να έχει ακανόνιστο σχήμα.

Με βάση μια πρώτη μελέτη της κεραμικής διακρίνουμε τρεις χρονολογικές βαθμίδες χρήσης του χώρου. Η πρώτη ανάγεται στα μεταβατικά ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ ή αρχόμενα ΜΜ ΙΑ χρόνια (Πίν. 169 α), η δεύτερη στην προχωρημένη ΜΜ ΙΑ περίοδο και η τρίτη στην ΥΜ ΙΙΙΓ φάση. Κατάλοιπα της α΄ και της γ΄ βαθμίδας είχαν αποκαλυφθεί ήδη πέρυσι. Φέτος τα περισσότερα αρχιτεκτονικά λείψανα που ήλθαν στο φως ανάγονται στη β΄ βαθμίδα. Η κεραμική της χαρακτηρίζεται από τροπιδωτά κύπελλα περισσότερο εξελιγμένου σχήματος από ό,τι της α΄ βαθμίδας, από γραπτά αγγεία με τη διακοσμητική τεχνική του «σκοτεινού επί ανοικτού» και «ανοικτού επί σκοτεινού», ανάμεσα στα οποία και λίγα πολύχρωμα δείγματα, κύπελλα με χαμηλό πόδι (egg-cups ή goblets), τριποδικά και άλλα χρηστικά αγγεία, πίθοι με ανάγλυφη σχοινοειδή διακόσμηση (Πίν. 169 β). Μόνο ένα-δύο είναι τα παραδείγματα τόσο του αργού όσο και του γοργού τροχού. Τα πλέον χαρακτηριστικά δείγματα της βαθμίδας αυτής είναι αγγεία με εγχάρακτη και τραχωτή διακόσμηση, κυρίως πρόχοι και κύπελλα, τα οποία ταιριάζουν με όμοιες ομάδες ΜΜ ΙΑ περιόδου της Κεντρικής Κρήτης όπως Κουλούρες Κνωσού, Πατερικές Φαιστού, Φουρνί Αρχανών[13] (Πίν. 170 α-β).

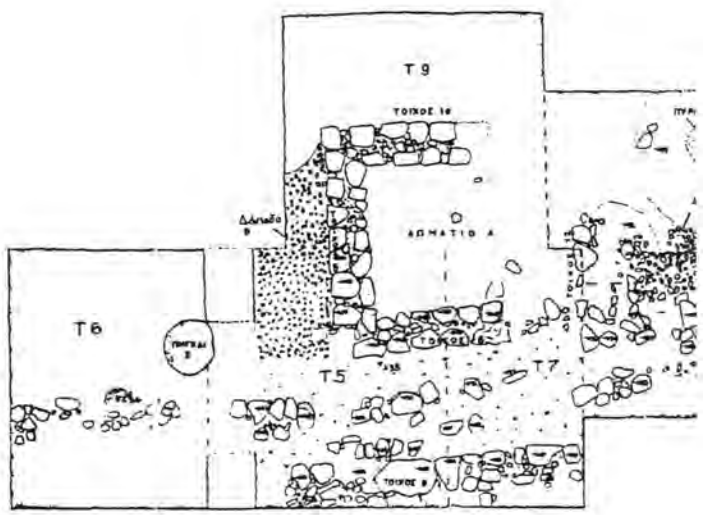

Στο ανατολικότερο τμήμα του τομέα είχαν πέρυσι αποκαλυφθεί λάκκοι απορριμματοφόροι της ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ και ορύγματα της ΥΜ ΙΙΙΓ1 φάσης. Φέτος ανασκάφηκαν πέντε ΥΜ ΙΙΙΓ1 αποθέτες-ορύγματα (λάκκοι Θ, Ι, Κ, Λ, Π) με όλα τα χαρακτηριστικά των περυσινών αποθετών: σκούρο γκρίζο χώμα με κάψιμο, λίγες πέτρες και αρκετή κεραμική, γραπτή και χρηστική (καμένα μαγειρικά σκεύη). Από αυτούς οι ανατολικότεροι Θ, Ι και Λ είναι μικρών διαστάσεων, κυκλικοί, ενώ ο Κ είναι μεγάλος, ανάβαθος και ακανόνιστου σχήματος και ο Π ακανόνιστος κυκλικός. Ο Θ έχει διαστάσεις 0,62x0,62 μ. και σώζεται έως 0,40 μ. βάθος. Περιείχε κομμάτι ελαφρόπετρας (ΜΕ 41), σφοντύλι από πόδι κύλικας (ΜΕ 42), πυραμιδοειδές ασβεστολιθικό αντικείμενο, ίσως πιόνι (ΜΕ 43), πήλινο κωνικό σφοντύλι (ΜΕ 45), πήλινο κρίκο (ΜΕ 46), οστά και κοχύλια. Ο Ι έχει διαστάσεις 0,75x0,60 μ. και βάθος μόλις 0,25 μ. Ο Λ έχει διαστάσεις 1x1 μ. και περιείχε δύο λίθινους τριπτήρες (ΜΕ 53), ένα όστρεο, οστά και τρία αγγεία: κύπελλο (Α 23), σταμνίσκο με ταινίες (Α 24) και σκύφο με μεμονωμένες σπείρες (Α 25) (Πίν. 170 στ). Κοντά στο λάκκο Λ βρέθηκαν επίσης τμήμα

13. PM IV, εικ. 53-54. N. Bonacasa, Patrikiès. Una stazione medio minoica fra Haghia Triada e Festos, ASAtene 45-46 (1967-68), εικ. 33. ΑΕ 1972, Χρονικά, πίν. Γγ. Α. Ζώης, Προβλήματα χρονολογίας της μινωικής κεραμικής, Αθήνα 1969, σ. 2-24, πίν.1-34.

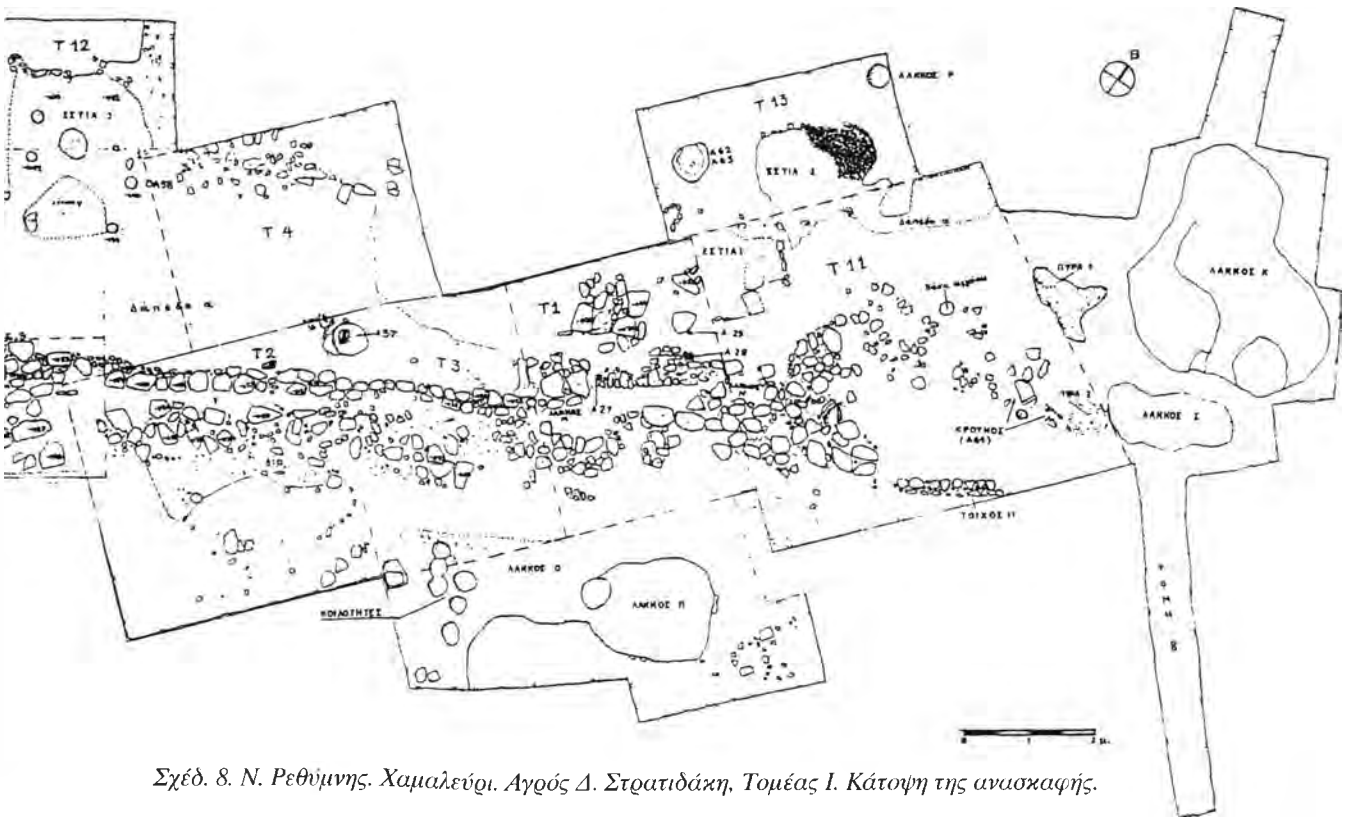

Σχέδ. 8. Ν. Ρεθύμνης. Χαμαλεύρι. Αγρός Δ. Στρατιδάκη, Τομέας Ι. Κάτοψη της ανασκαφής.

από πήλινο βαρίδι (ΜΕ 47) και φολίδες οψιανού (ΜΕ 48, 50 και 51). Δυτικά της περυσινής ανασκαφής, ο αποθέτης Κ ανοίχτηκε μέσα σε χώρο απορριμμάτων της ΠΜ ΙΙΙ και ΜΜ ΙΑ περιόδου και ίσως σε αυτό οφείλεται το ακανόνιστο σχήμα του, ταιριαστό σε πρώιμο λάκκο. Σωζόταν σε βάθος μόλις 0,15 μ. και περιείχε κομμάτι ελαφρόπετρας (ΜΕ 49) και οστά. Στο κέντρο του, κάτω από τον πυθμένα του, σκάφτηκε υπόλειμμα πρώιμου λάκκου, πάχ. μόλις 0,10 μ., ο οποίος περιείχε λεπίδα και απολέπισμα οψιανού (ΜΕ 52 και 54). Ο δυτικότερος αποθέτης Π βρίσκεται στο χώρο με τα αρχιτεκτονικά λείψανα της ΜΜ ΙΑ περιόδου. Έχει διαστάσεις 1,65Χ2,05 μ., σώζεται σε βάθος 0,35 μ. και στο δυτικό άκρο του υπάρχει μικρή κοιλότητα με ένα όστρακο από ΥΜ ΙΙΙΓ1 σκύφο.

Από την κεραμική των παραπάνω ορυγμάτων αξίζει να σημειωθούν δείγματα γραπτών σκύφων και κρατήρων με διακοσμητικά θέματα αποτελούμενα από άνθη, ενάλληλα ημικύκλια, κυματοειδείς ταινίες, σπείρες, εμβαπτισμένη διακόσμηση (blob decoration), τμήμα πτηνού, κεφαλή ζώου (Πίν. 170 δ), δικτυωτούς ρόμβους. Αναγνωρίστηκαν επίσης όστρακα από ψευδόστομους αμφορείς, καλάθους, κύλικες, λεκάνες και τριποδικές καμένες χύτρες.

Στη δυτικότερη άκρη της φετινής ανασκαφής αποκαλύφθηκε πηγάδι (λάκκος Ξ), λαξευμένο με επιμέλεια στον κούσκουρα, του οποίου το σωζόμενο βάθος είναι 1,10 μ. και οι διαστάσεις ανοίγματος 0,81Χ0,88 μ. Ήταν γεμάτο με σκούρο καστανόγκριζο χώμα χωρίς κάψιμο και πολλές μεγάλες πέτρες έως τα 0,80 μ., οι οποίες λιγόστεψαν και έγιναν μικρές στα υπόλοιπα 0,30 μ. Στα τελευταία 0,20 μ. υπήρχαν και οστά. Η άφθονη κεραμική του ανήκει στην ΥΜ ΙΙΙΓ1 φάση. Διακρίνονται όστρακα από γραπτά αγγεία με σπείρες, άνθη, διαποίκιλτα τρίγωνα, τεθλασμένες γραμμές, εμβαπτισμένη διακόσμηση (blob decoration), από θήλαστρο, ψευδόστομο με πλοκάμια χταποδιού, πυριατήρι και χύτρες.

Τα παραπάνω είναι τα μόνα λείψανα της ΥΜ ΙΙΙΓ1 περιόδου στον εκτεταμένο χώρο που ανασκάφηκε. Όλα τα υπόλοιπα ανήκουν στην ΜΜ ΙΑ περίοδο (β΄ βαθμίδα). Οπωσδήποτε κεραμική τόσο της ΥΜ ΙΙΙΓ1 (γ΄ βαθμίδα) όσο και της ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ (α΄ βαθμίδα) υπήρχε σε όλη την ανασκαφική έκταση. Δίδεται μάλιστα η εντύπωση ότι σε μεγάλο τμήμα της έκτασης αυτής, κάτω από τα ΜΜ ΙΑ λείψανα, απλώνοναι λάκκοι της ΠΜ ΙΙΙ/ΜΜ ΙΑ φάσης γεμάτοι κεραμική όπως οι περυσινοί. Το ρόλο του ρυθμιστή στη χωροταξική διάταξη

της ΜΜ ΙΑ εγκατάστασης κατέχει λιθόστρωτο μονοπάτι, το οποίο διασχίζει κατά μήκος όλο το χώρο της ανασκαφής, από Α. προς Δ. Στα ανατολικά ξεκινά από τα υπολείμματα μιας ημικυκλικής λιθοκατασκευής και στα δυτικά φθάνει μέχρι το άκρο της ανασκαφής, όπου όμως έχει σχεδόν ολοκληρωτικά καταστραφεί από την καλλιέργεια. Το βόρειο μέτωπό του είναι πολύ επιμελημένο με πυκνές κροκάλες στη σειρά ή ακατάστατα τοποθετημένες, με πολλά όστρακα, χαλικάκια και κομματάκια κούσκουρα στα κενά. Δεν διακρίνεται νότιο μέτωπο.

Βόρεια του λιθόστρωτου εντοπίστηκαν τρεις εστίες, διαφορετικής κατασκευής η καθεμιά. Συγκεκριμένα, οι 1 και 2 βρίσκονται βόρεια της ημικυκλικής λιθοκατασκευής. Η ανατολικότερη εστία 2 έχει ελλειψοειδές σχήμα και δάπεδο από γκριζόλευκο πηλό πάχ. 0,07 μ., η επιφάνεια του οποίου είναι κόκκινη, καμένη, και στο ψηλότερο σωζόμενο σημείο κατάμαυρη από τη φωτιά. Το ανατολικό τμήμα της δεν διασώζει το δάπεδο αλλά μόνο το υπόστρωμά του από μικρά πετραδάκια. Κόκκινος πηλός απλώνεται σε έκταση και ανατολικότερα εκτός της εστίας. Η εστία 1 είναι διατεταγμένη διαγώνια προς τη 2 (ΝΔ.) και έχει ορθογώνιο σχήμα. Το δάπεδό της αποτελείται από ορθογώνιες πλίνθους με έντονο κάψιμο πάνω του. Μικρές κτιστές πέτρες ορίζουν το ανατολικό μέτωπό της (Πίν. 170 γ). Με πετραδάκια φαίνεται ότι είναι στρωμένο το υπόστρωμα και αυτής της εστίας. Στη βορειοανατολική και τη βορειοδυτική γωνία του χώρου, έξω από τις εστίες, υπάρχουν δύο ορύγματα. Το ανατολικό (λάκκος Ρ) είναι κυκλικό, διαστ. 0,30x0,40 μ., βάθ. 0,15 μ., και βρέθηκε γεμάτο με καστανοκίτρινο χώμα και μόνο δύο όστρακα. Το δυτικό έχει λαξευθεί ειδικά για να δεχθεί το πώμα πίθου, στο κέντρο του οποίου είχε δημιουργηθεί μεγάλη κυκλική οπή και το οποίο στη συνέχεια είχε τοποθετηθεί ανάποδα μέσα στο λάξευμα (η οριζόντια λαβή του βρισκόταν από κάτω) ώστε να σχηματίζει μια εντελώς επίπεδη επιφάνεια, όπου πάτησε η βάση κυλινδρικού αγγείου από το οποίο λείπει επίσης όλος ο πυθμένας (Πίν. 170 ε). Η κατασκευή δίδει την εντύπωση ότι είχε ως προορισμό την υποδοχή υγρού στοιχείου το οποίο έπρεπε για κάποιο λόγο να φθάσει μέχρι το φυσικό βράχο. Μέσα της βρέθηκε φολίδα οψιανού (ΜΕ 141). Στα ΝΔ. της εστίας 1 ανασκάφηκε μικρή εσοχή (λάκκος Ν) με δύο αγγεία, το ένα από τα οποία είναι καμένη βάση χρηστικού αγγείου (Α 28) και το άλλο άωτο τροπιδωτό κύπελλο (Α 29). Στο σημείο αυτό διαμορφώνεται τοίχος παράλληλος προς το λιθόστρωτο και βόρειά του άλλη τετράπλευρη λιθοκατασκευή, άδηλης χρήσης και τα δύο. Μόνωτο τροπιδωτό κύπελλο (Α 27) βρέθηκε μπροστά στον τοίχο αυτό, δυτικότερα. Ολόγυρα, στρώση από κόκκινο πηλόχωμα σχετίζεται με τη λειτουργία του χώρου. Αλλά και ΝΑ. του χώρου των εστιών 1 και 2 και ΒΑ. της ημικυκλικής κατασκευής υπάρχει κοιλότητα με βάση χρηστικού αγγείου κατά χώραν.

Ο εργαστηριακός χαρακτήρας που αρχίζει να διαμορφώνεται με τη σταδιακή αποκάλυψη των παραπάνω επιτείνεται με την απαρίθμηση των ευρημάτων στο χώρο ανατολικά της ημικυκλικής κατασκευής.

Εδώ, ακριβώς δυτικά του λάκκου Κ, υπάρχει τριγωνική έκταση με κάψιμο και κόκκινο πηλόχωμα (πυρά 1) και στα νότιά της, σε ένα πολύ αναμοχλευμένο σημείο, διακρίνεται μια δεύτερη κυκλική έκταση με ψημένο πηλόχωμα και κοίλωμα στο κέντρο (πυρά 2). Ανάμεσά τους βρέθηκε σε κομμάτια επίμηκες πήλινο σκεύος ωσάν κρουνός, ανοικτό όμως και στα δύο άκρα (Α 61) (Πίν. 171 α). Ανατολικά και σε επαφή με την πυρά 2 εκτείνεται μακρόστενος και ανάβαθος λάκκος Σ (διαστ. 90x85 μ.) βάθ. 0,30 μ., που περιείχε καστανό αλλά και έντονα κόκκινο χώμα και τη βάση κυλινδρικού πορώδους σκεύους (όμοιο με αυτό στο όρυγμα ΒΔ. των εστιών 1 και 2), ακριβώς δίπλα στην πυρά 2. Η κεραμική του είναι κυρίως ΜΜ ΙΑ. Στα ΝΔ. του χώρου αυτού δηλώνεται τοιχάριο 11 από μικρές ασβεστολιθικές πέτρες, πλ. 0,27 μ., άγνωστης χρήσης, στη συνέχεια της ημικυκλικής λιθοκατασκευής. Νότιά του το χώμα είναι γκρίζο με πολλή στάχτη. Στον παραπάνω χώρο βρέθηκαν όστρακα από καμένα χρηστικά αγγεία της ΜΜ ΙΑ και τέσσερα μόνο κομμάτια οψιανού (ΜΕ 114, 133-135).

Δυτικά των παραπάνω κατασκευών εκτείνεται το λιθόστρωτο με μόνα ευρήματα λεπίδες και φολίδα οψιανού (ΜΕ 55, 57, 60, 68), αλλά από την περιοχή του προέρχονται και δύο τυχαία ευρήματα, ένας λίθινος πέλεκυς (ΜΕ 59) και μία ακονόπετρα (ΜΕ 100). Στα νότιά του ανασκάφηκε το μεγαλύτερο τμήμα λάκκου Ο, ακανόνιστου σχήματος, ο οποίος αρχίζει ακριβώς δυτικά του ΥΜ ΙΙΙΓ1 λάκκου Π, στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω. Ο λάκκος Ο περιείχε πολλά άωτα τροπιδωτά κύπελα της ΜΜ ΙΑ περιόδου. Αυτά βρέθηκαν ωσάν τοποθετημένα σε ομάδες, με δύο κροκάλες στη σειρά ως διαχώρισμα ανάμεσά τους. Η ανατολική ομάδα περιλάμβανε τρία αγγεία (Α 36-38) και η δυτική δεκαεννέα (Α 30-33, 39-51, 53). Επίσης περιείχε αρκετές ριγμένες πέτρες, λεπίδες οψιανού (ΜΕ 77, 81, 82, 86) και απολέπισμα (Μ 84), καθώς και πήλινο καμένο δίσκο προερχόμενο από τον πυθμένα κυλινδρικού σκεύους. Έχει βάθος 0,35 μ. και στη βορειοδυτική πλευρά του κοιλότητα με μαύρο χώμα (διαστ. 0,40x0,40

μ.), προχωρεί 0,10 μ. βαθύτερα με μακρόστενη πλάκα στον πυθμένα της και λεπίδα οψιανού (ΜΕ 87). Στο δάπεδο του λάκκου διαμορφώνονται ανεξήγητες αβαθείς κοιλότητες.

Στα βόρεια του λιθόστρωτου εκτείνεται προς όλες τις κατευθύνσεις δάπεδο από κουσκουρόχωμα και σχιστολιθικά πετραδάκια με κάψιμο στην επιφάνειά του. Πάνω του βρέθηκαν λεπίδες και φολίδες οψιανού (ΜΕ 58, 61, 62, 63, 65, 66, 96) και μικρό τμήμα πήλινου σφαιρικού βαριδιού (ΜΕ 64). Αυτό αποτελεί το δάπεδο του προφανώς υπαίθριου εκτεταμένου χώρου με τις εργαστηριακές δραστηριότητες. Βόρεια του λιθόστρωτου, σε μικρό λάκκο-όρυγμα βρέθηκε καμένο σκεύος (Α 57) με κερατοειδείς αποφύσεις (ως ένα μεγάλο sheep-bell) μαζί με μικρούς λίθους και ελάχιστα οστά.

Βορειοδυτικά μιας συγκέντρωσης λίθων έχει κατασκευαστεί πάνω στο δάπεδο α η εστία 3, η μορφή της οποίας είναι ασυνήθιστη. Πρόκειται για τετράπλευρη κατασκευή, η οποία ορίζεται δυτικά από λίθους, με δάπεδο από χτυπητό κουσκουρόχωμα (δάπεδο γ) με κόκκινο πηλό κατά τόπους και δύο σχιστολιθικές πλάκες. Πάνω του έχουν διαμορφωθεί με πηλό πέντε κοιλότητες, όλες μικρές εκτός από μία. Το κάψιμο στην επιφάνεια του δαπέδου περιορίζεται στο χώρο γύρω από τη μεγάλη κοιλότητα. Μέσα στην ανατολική κοιλότητα βρέθηκε λεπίδα οψιανού (ΜΕ 103) και δίπλα ΜΜ ΙΑ πρόχους (Α 58) κατά χώραν (Πίν. 171 β). Πάνω από το δάπεδο της εστίας περισυνελέγησαν τα εξής αντικείμενα: λεπίδες, φολίδες και απολεπίσματα οψιανού (ΜΕ 137-139, 146, 151, 148 και 149), πήλινο κυλινδρικό βαρίδι με 39 αποτυπώματα σφραγίδας με φυτικό θέμα στην επιφάνειά του (ΜΕ 136)[14] (Πίν. 171 ε), κομμάτι πυριτόλιθου (ΜΕ 102) και τμήματα λίθινων αγγείων (ΜΕ 101 και 147). Βόρεια της εστίας μερικές μετακινημένες μικρές πέτρες ίσως όριζαν το βόρειο περίγραμμά της. Μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής της α΄ και β΄ βαθμίδας στα ΒΑ. της εστίας υποδηλώνει την ύπαρξη λάκκου, ο οποίος δεν ανασκάφηκε. Αξιοσημείωτη είναι η πληθώρα οστράκων από καμένες χύτρες που βρέθηκε στην επιφάνειά του. Από το χώρο γύρω από την εστία συνελέγη χείλος από κομψό αλαβάστρινο κύπελλο με απόφυση (ΜΕ 145) και λεπίδες και απολέπισμα οψιανού (ΜΕ 144 και 152).

Δυτικά της εστίας 3 αποκαλύφθηκε ένας ακόμη χώρος με πολύ κάψιμο (πυρά 3) και με μεγάλη συγκέντρωση λεπίδων, φολίδων και απολεπισμάτων οψιανού (ΜΕ 108-113, 115-121, 123, 126-132), καθώς και μια θρυμματισμένη σχιστολιθική πλάκα κατά χώραν μεταξύ της εστίας 3 και της πυράς 3. Μεγάλος λάκκος φαίνεται ότι απλώνεται σε όλο το χώρο κάτω από την πυρά 3, την εστία 3 και νότιά τους.

Νότια της πυράς 3 σώζονται τα υπολείμματα χαλικόστρωτου δαπέδου β με κηλίδα από χτυπητό κουσκουρόχωμα (δάπεδο γ) στα ανατολικά του. Είναι στρωμένο στη γωνία που σχηματίζουν δύο τοίχοι, ο τ9 στα νότια και ο σχεδόν εντελώς κατεστραμμένος τ12 στα δυτικά. Πάνω του βρέθηκαν ανάποδα τοποθετημένο άωτο τροπιδωτό κύπελλο (Α 60), ένα δεύτερο (Α 59), λεπίδα και απολέπισμα οψιανού (ΜΕ 106-107), καθώς και πώμα από σχιστόλιθο με κομβιόσχημη λαβή (ΜΕ 125). Νότια συνεχίζεται το λιθόστρωτο μονοπάτι με τρία άωτα τροπιδωτά κύπελλα (Α 54-56) στα ΝΑ. του τ9 και κομμάτια οψιανού (ΜΕ 83 και 92) νοτιότερα. Αμέσως στα δυτικά σώζονται τα θεμέλια δωματίου Α, εσωτ. διαστ. 2,30x-3,20 μ., στο οποίο ανήκει και ο κατεστραμμένος τ12 (Πίν. 171 γ). Οι τοίχοι έχουν πλάτος 0,60-0,70 μ. και είναι κατασκευασμένοι από μεγάλες ημίεργες, ασβεστολιθικές πέτρες με πετραδάκια στα κενά τους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό του δωματίου ο φυσικός βράχος βρίσκεται αρκετά ψηλά στο μέσον, ενώ γύρω του οι διάφορες κοιλότητές του έχουν πακτωθεί με χώμα και μικρές πέτρες. Το σήμερα κατεστραμμένο δάπεδο ήταν πλακόστρωτο, αν κρίνει κανείς από τέσσερις πλάκες που σώζονται ακόμη κατά χώραν. Μόνα ευρήματα του δωματίου ήταν δύο λεπίδες οψιανού (ΜΕ 97-98) ενώ αρκετές λεπίδες, φολίδες και απολεπίσματα βρέθηκαν στα βόρεια και τα ανατολικά του (ΜΕ 88-91, 93, 94, 105, 132).

Σε επαφή με την εξωτερική όψη του δυτικού τοίχου του δωματίου είναι στρωμένο χαλικόστρωτο δάπεδο όμοιο με το αντίστοιχο στα ανατολικά. Το είδος δαπέδου προτιμάται σε υπαίθριους χώρους.

Νότια του δωματίου Α συνεχίζεται το μονοπάτι με σειρές κροκαλών και πάκτωμα από όστρακα, χαλίκια και πατημένο χώμα ανάμεσά τους για τη διαμόρφωση ισόπεδης διάβασης. Πάνω και μέσα του βρέθηκαν λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού (ΜΕ 67, 69, 70, 74, 75, 80), καθώς και ένα άωτο τροπιδωτό κύπελλο (Α 35). Στη νότια άκρη ξεχωρίζει το θεμέλιο άλλου τοίχου (τ8), πλ. 0,55 μ., από ημίεργες πέτρες, ο οποίος φαίνεται να ανήκει σε άλλο δωμάτιο προς Ν., έξω από τα όρια της ανασκαφής. Μικρή έκταση με μαύρο καμένο χώμα εντοπίστηκε στα δυτικά του δωματίου αυτού, όπου βρέ-

14. Το σφράγισμα αυτό μαζί με άλλα παρουσιάστηκε στο Συνέδριο Μινωικής και Μυκηναϊκής Σφραγιδογλυφίας στην Clermont-Ferrand 1992: M. Vlasakis - E. Hallager, Evidence for Seal Use in Prepalatial Western Crete, CMMS 5, Berlin 1995, σ. 260-262.

θηκε και φολίδα οψιανού (ΜΕ 71). Το λιθόστρωτο, κατεστραμμένο από την καλλιέργεια, συνεχίζεται δυτικά μέχρι την άκρη της ανασκαφής, όπου το ΥΜ ΙΙΙΓ1 πηγάδι (λάκκος Ξ). Πάνω του βρέθηκε άωτο τροπιδωτό κύπελλο (Α 34) και κομμάτι οψιανού βόρειά του (ΜΕ 72).

Η συνολική κάτοψη του τομέα Ι δηλώνει ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα εργαστηριακό ή καλύτερα βιοτεχνικό χώρο της ΜΜ ΙΑ περιόδου όπου οι κάτοικοι της περιοχής κατεργάζονταν κάποια ύλη και παρήγαν προϊόντα άγνωστα προς το παρόν. Είναι ολοφάνερη η προσπάθεια ειδικής οργάνωσης και συλλογικής εργασίας στα χρόνια ακριβώς πριν την ίδρυση των μεγάλων ανακτόρων.

Τομέας ΙΙ (Σχέδ. 9). Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή του τομέα ΙΙ στο δυτικό άκρο του αγρού. Ανασκάφηκαν τέσσερις νέες τάφροι (3-6), διαστ. 2x3 και 3x4 μ., και ολοκληρώθηκε η έρευνα στην τάφρο 1. Και εδώ αποκαλύφθηκε κεραμική των τριών βαθμίδων του τομέα Ι. Συγχρόνως, με τα σημερινά δεδομένα, αναγνωρίζονται δύο οικοδομικές φάσεις στη ΜΜ ΙΑ (β΄ βαθμίδα) και στην ΥΜ ΙΙΙΓ1 (γ΄ βαθμίδα).

Στη ΜΜ ΙΑ φάση ανήκουν οι χώροι Γ, Δ, Ε, ΣΤ και η αρχική φάση του Β. Το δωμάτιο Γ έχει είσοδο στη νοτιοανατολική άκρη του (Πίν. 171 στ). Ο βόρειος τοίχος (τ5) είναι διπλός, ενώ ένας λεπτότερος (τ6) χωρίζει το δωμάτιο σε δύο τμήματα. Το δάπεδο γ του δωματίου αποτελείται από καστανορόδινο πατημένο χώμα, με ελάχιστα καρβουνάκια στην επιφάνειά του, κηλίδες πορτοκαλόχρωμου πηλού και στρώση μικρών οστράκων. Κάτω από το δάπεδο απλώνεται ευρύς λάκκος Β με κεραμική της α΄ και της β΄ βαθμίδας, από τον οποίο σκάφτηκε μόνο το τμήμα μεταξύ των τοίχων 5, 6 και 7, διαστ. 1,65-1,75x1,12 μ. και βάθ. 0,30 μ. Περιείχε ανοικτό καστανό χώμα και πάρα πολλές μικρές πέτρες, οστά, δύο πήλινες πλίνθους πολύ καλής κατασκευής (ΜΕ 73), μικρό τμήμα λίθινου αγγείου (ΜΕ 79) και πήλινο σφράγισμα με απεικόνιση τριών λιονταριών σε κυκλική κίνηση, οι κεφαλές των οποίων συμπίπτουν μεταξύ τους στο κέντρο. Η σφραγίδα έχει αποτυπωθεί τέσσερις φορές πάνω στον πηλό ούτως ώστε η ανασύνθεση της παράστασης να γίνει με μεγάλη δυσκολία[15] (Πίν. 171 δ). Ο δυτικός τοίχος (τ8) του δωματίου σώζεται λιγότερο από τους υπόλοιπους, μόνο στην υποθεμελίωσή του, ενώ στη νότια άκρη του επιμήκης πλάκα από σκληρό σχιστόλιθο, μετακινημένη, ίσως ανήκε σε κατώφλι στη θέση αυτή. Στα ανατολικά του δωματίου Γ αρχίζει επιμήκης χώρος ΣΤ ως διάδρομος, ο οποίος παραμένει προς το παρόν άσκαπτος. Το δάπεδό του είναι η συνέχεια του γ του δωματίου Γ και πάνω του βρέθηκε κομμάτι οψιανού (ΜΕ 78) και άωτο τροπιδωτό κύπελλο (Α1) με λευκές ταινίες στο χείλος. Το νότιο τμήμα του είναι πολύ πατημένο.

Μόνο το βόρειο τμήμα του δωματίου Ε έχει ανασκαφεί. Επικοινωνεί με το χώρο ΣΤ στα ανατολικά και το κατώφλι της εισόδου του αποτελείται από μια επιμήκη σχιστολιθική πλάκα στην άκρη του μικρού μήκους τοίχου 11. Στο εσωτερικό του δωματίου, ακριβώς δίπλα στην είσοδο, συγκέντρωση λίγων λίθων πάνω στο χωμάτινο δάπεδο ε ίσως υποδηλώνει κάποια κατασκευή. Μοναδικό εύρημα λεπίδα οψιανού (ΜΕ 142).

Ο χώρος Β είναι πολύ επιμήκης, στα δυτικά των προηγούμενων. Ορισμένες πέτρες σε εγκάρσια σειρά στο μέσον του ίσως υπονοούν διατοίχισμα με κυκλικό λίθο δίπλα του, ανερεύνητα προς το παρόν. Το νότιο τμήμα του χώρου έχει ανασκαφεί μέχρι το επίπεδο του χωμάτινου δαπέδου στ της ΥΜ ΙΙΙΒ/Γ περιόδου, ενώ στο βόρειο αποκαλύφθηκε το ΜΜ ΙΑ επιμελημένο δάπεδο β, στρωμένο με πλάκες, αρκετές από τις οποίες είναι κατασκευασμένες από μπλέ σχιστόλιθο και με έντονη κατηφορική κλίση από Ν. προς Β. (Πίν. 172 α). Μοναδικό εύρημα πάνω του λεπίδα οψιανού (ΜΕ 76). Ο χώρος Β και το δάπεδο β εκτείνονται και κάτω από το βόρειο ΥΜ ΙΙΙΒ/Γ1 τοίχο 2. Φαίνεται ότι πρόκειται για εξωτερική διαμόρφωση που χωρίζει το κτίριο στα ανατολικά από άλλο, ή τη συνέχεια του ίδιου, στα δυτικά, όπως δηλώνει το θεμέλιο πρώιμου τοίχου πάνω στον οποίο πατεί ο ΥΜ ΙΙΙΒ/Γ1 τοίχος 4. Το πλακόστρωτο λειτουργούσε ως «ράμπα».

Αδιευκρίνιστος παραμένει ο ρόλος του τοίχου 9 στο χώρο Δ, ο οποίος δεν ενώνεται με τον τοίχο 8 και συγχρόνως πατεί πάνω σε πλάκες όμοιες με του πλακόστρωτου, ως εάν το δάπεδο β διευρύνεται προς τα εδώ.

Μετά την καταστροφή του πρώιμου κτιρίου προς το τέλος της ΜΜ ΙΑ περιόδου, η περιοχή παραμένει ακατοίκητη έως το τέλος της ΥΜ ΙΙΙΒ περιόδου, οπότε ιδρύεται νέο κτίριο, το οποίο εγκαταλείπεται στην ΥΜ ΙΙΙΓ1 φάση. Σε αυτό ανήκουν οι τοίχοι 1-4, δηλαδή ο χώρος Α, που αποκαλύφθηκε πέρυσι, και η β΄ φάση του χώρου Β. Το ΥΜ ΙΙΙΒ/Γ1 κτίριο εκτείνεται στα δυτικά, στο άσκαπτο τμήμα του αγρού, και έχει εξωτερικά θυραία ανοίγματα προς Α. Ο χώρος Β με το χωμάτινο δάπεδο στ σε αυτή τη φάση ίσως ήταν δρομίσκος, ο οποίος σε κάποια στιγμή περιορίστηκε σε μήκος με την κατασκευή του εγκάρσιου τοίχου 2, για τον οποίο δεν γνωρίζουμε αν αποτελεί τμήμα στεγα-

15. Βλ. υποσημ. 14.

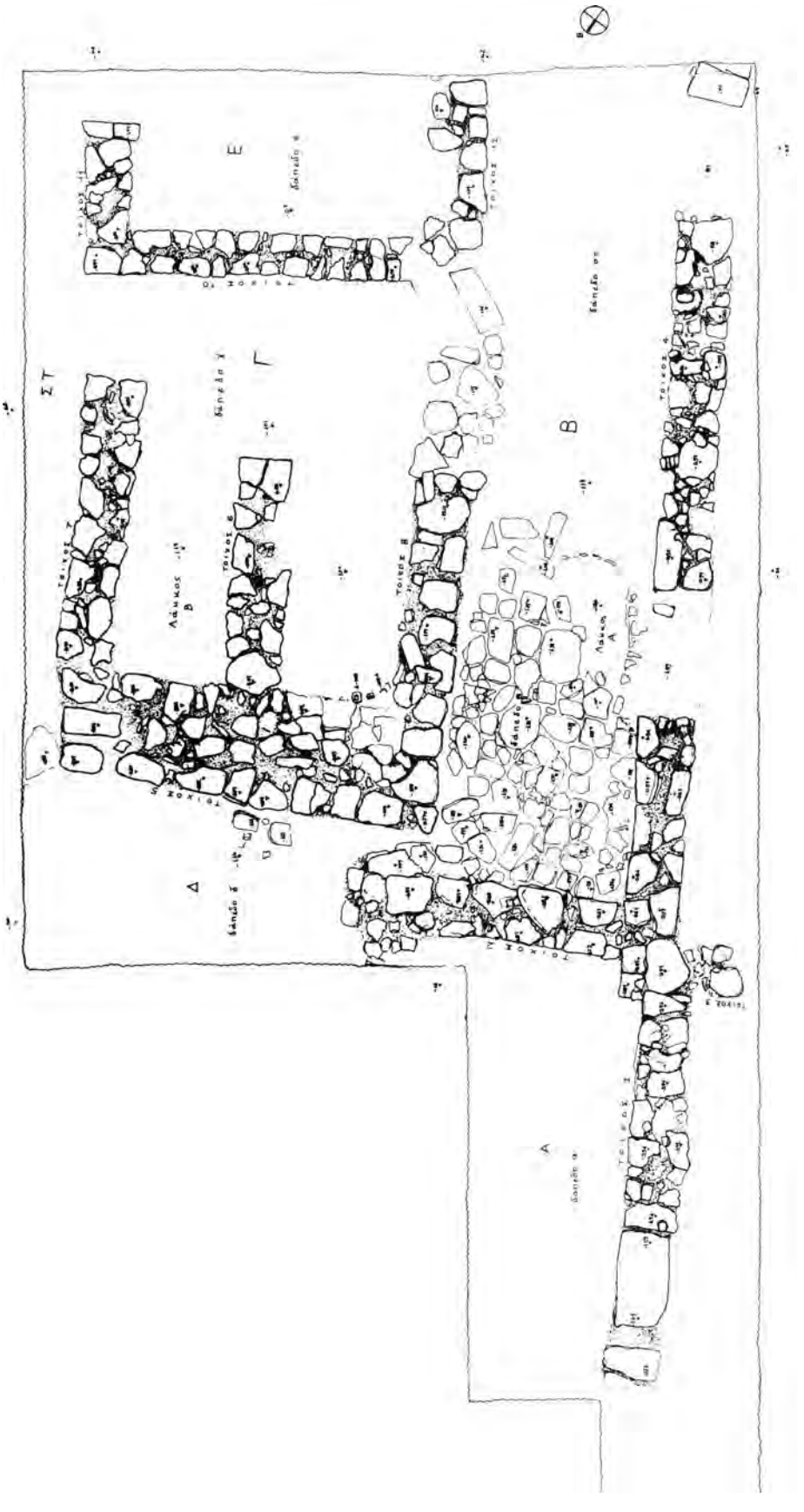

Σχέδ. 9. Ν. Ρεθύμνης. Χαμαλεύρι. Αγρός Δ. Στρατιδάκη. Τομέας ΙΙ. Κάτοψη της ανασκαφής.

σμένου χώρου ή είναι απλό διαχώρισμα. Ο τοίχος 1 δίδει την εντύπωση ότι κατασκευάστηκε μετά τον τοίχο 4. Επειδή όμως οι δύο τοίχοι «κλειδώνουν» συμπεραίνεται ότι σκόπιμα δημιουργήθηκε η οδόντωση στο σημείο ένωσής τους, ίσως για καλύτερη στήριξη κατασκευής στον όροφο. Μέσα στο χώρο Β και δίπλα στον τοίχο 4 σκάφτηκε λάκκος Α, διαστ. 1,03x1,14 μ. και βάθ. 0,47 μ., με έντονα μαύρο χώμα, πολλά οστά, κομμάτια πηλού από διαλυμένες πλίνθους και φολίδα οψιανού (ΜΕ 72).

Η κεραμική του χαρακτηρίζεται από όστρακα γραπτών σκύφων με άνθη, σπείρες, εμβαπτισμένη διακόσμηση (blob decoration), λεκανών, μεγάλων αγγείων με ταινίες, κάδων με πλοκάμια χταποδιού, ταψιών, καλάθων, πίθων με ταινίες με εγχάρακτη ιχθυάκανθα και μαγειρικών και τριποδικών αγγείων.

Θέση Τσικουριανά (βορειοδυτική παρειά του λόφου)

Η θέση βρίσκεται βορειότερα της θέσης «Μπολάνης». Εδώ η Κοινότητα Χαμαλευρίου επιθυμούσε να επεκτείνει αγροτικό δρόμο που ξεκινά από τα δυτικά, πάνω στην πορεία παλαιού μονοπατιού. Στην παρειά του μονοπατιού διακρινόταν κεραμική και σειρά λίθων.

Κατά τη σύντομη ανασκαφική έρευνα η οποία πραγματοποιήθηκε στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκαν τρία αρχαία στρώματα (Πίν. 172 β). Το υψηλότερο έφθανε έως τα 1,85-1,93 μ. βάθος από την επιφάνεια του παρακείμενου νότιου αγρού και είχε καστανό χρώμα. Περιείχε ΜΜ ΙΑ κεραμική (β΄ βαθμίδα Μπολάνης) και νεότερη.

Το β΄ στρώμα έφθανε έως 2,04 μ. βάθος και χαρακτηρίζεται από μαύρο χώμα με καρβουνάκια στα ΝΔ. και μαύρο ανάμικτο με κόκκινο στον υπόλοιπο χώρο. Σε αυτό εντάσσεται τμήμα τοίχου, η κορυφή του οποίου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,88 μ. Περιείχε ΜΜ ΙΑ κεραμική, τρία άωτα τροπιδωτά κύπελλα (Α 1-3) μικρό σφοντύλι-χάντρα από πράσινο στεατίτη (ΜΕ 1) και λεπίδες, φολίδα και απολεπίσματα οψιανού (ΜΕ 2-6).

Το γ΄ στρώμα, ίδιο χρονολογικά με το προηγούμενο, χαρακτηρίζεται από κόκκινο χώμα και περιείχε το χείλος λίθινου αγγείου (ΜΕ 7), μισό πήλινο βαρίδι (ΜΕ 9) και απολέπισμα οψιανού (ΜΕ 8). Είχε πάχος μόλις 0,03 μ. (έως 2,07 μ. βάθος) και κάτω από αυτό υπήρχε μία επίσης λεπτή στρώση (πάχ. 0,04 μ.) από καστανόλευκο χώμα, η οποία πατούσε στο δάπεδο α που αντιστοιχεί στο τμήμα του αποκαλυφθέντος τοίχου. Τα στρώματα 2 και 3 δηλαδή περιλαμβάνουν το υλικό της καταστροφής του κτιρίου. Το δάπεδο είναι χωμάτινο, έντονα καστανοκόκκινο, με καρβουνάκια και όστρακα μαγειρικών σκευών στην επιφάνειά του (2,14 μ. βάθος).

Το σκάψιμο προχώρησε και κάτω από το νότιο τμήμα του δαπέδου. Αφαιρέθηκε το στρώμα 4 από γκριζόλευκο χώμα, το οποίο βαθύτερα είχε σκουρότερη απόχρωση. Περιείχε ελάχιστη κεραμική και ο φυσικός βράχος παρουσιάστηκε στα 2,27 μ. βάθος.

Η σύντομη ανασκαφή στη θέση αυτή έδωσε μια καθαρή εικόνα της στρωματογραφίας του χώρου και έδειξε ότι η εγκατάσταση της ΜΜ ΙΑ περιόδου εξαπλώνεται και εδώ.

Θέση Σωχώρα (οικόπεδο Γουλιελμάκη)

Στη βόρεια έξοδο του σύγχρονου οικισμού του Χαμαλευρίου εκτείνεται πιθανώς τμήμα του μινωικού νεκροταφείου. Ο γραμματέας της κοινότητας επέτρεψε να ερευνηθεί το οικόπεδό του που βρίσκεται στη θέση αυτή, όπου κατά το παρελθόν, σύμφωνα με τον ιδιοκτήτη, είχε αποκαλυφθεί μεγάλη κοιλότητα με την κατακρήμνιση του εδάφους κατά την άροση. Σήμερα δεν είναι τίποτε ορατό στην επιφάνεια του ελαιώνα.

Χαράχθηκαν τέσσερις τομές, σκορπισμένες σε όλο το μήκος του αγρού, οι οποίες έδωσαν ελάχιστη κεραμική της σύγχρονης εποχής και της ΥΜ ΙΙΙ. Το φυσικό έδαφος αποκαλύφθηκε περίπου στα 0,50 μ. βάθος. Μόνο στην τομή 1, στο νότιο άκρο του αγρού, πριν το τέλος της ανασκαφής εντοπίστηκε τμήμα κοιλότητας, η οποία όμως δεν ερευνήθηκε επειδή δεν υπήρχε περιθώριο χρόνου. Ο χώρος καλύφθηκε με χώμα και περιμένει τη συνέχιση της έρευνας σε ευνοϊκότερες συνθήκες χρόνου και καιρού.

Σταυρωμένος Χαμαλευρίου

Οικόπεδο Ψαρρού

Εντελώς τυχαία τον Οκτώβριο του 1991 ο τεχνίτης της Εφορείας Μιχ. Νικολουδάκης εντόπισε στην παρειά του οικοπέδου Ψαρρού την ύπαρξη δύο τάφων, στο ανατολικό τμήμα του οικισμού του Σταυρωμένου.

Τον Ιανουάριο του 1992 πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα στην οποία έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Σοφία Πρέβε. Σε βάθος 1,55 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκαν δύο μικροί φτωχικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι οι οποίοι δεν σώζονται σε όλο το μήκος τους. Είναι κτιστοί και στεγάζονται με πλάκες από ψαμμίτη, οι οποίες πλαισιώνονται από μικρότερες πέτρες για τη συμπλήρωση των κενών. Χρονολογούνται

στα χρόνια της Ρωμαιοκρατίας. Το εσωτερικό τους διαταράχθηκε από λαθρανασκαφείς. Ακολούθησε μήνυση κατά αγνώστων.

Παραλία Σταυρωμένου (θέση Βάρδια)

Στην παραλία του Σταυρωμένου, στη θέση «Βάρδια», ανασκάφηκαν επτά τάφοι της εποχής της Ρωμαιοκρατίας, τους οποίους έφερε στο φως και σε μεγάλο βαθμό κατέστρεψε η υποχώρηση της παρειάς της ακτής που προκαλείται κάθε έτος από το χειμέριο κύμα. Η ανασκαφή διεξήχθη από την αρχαιολόγο Ελένη Παπαδοπούλου.

Οι τάφοι ήταν σκαμμένοι μέσα στην κόκκινη μάργα της περιοχής και παρουσιάζουν τρία διαφορετικά είδη επένδυσης:

Οικόπεδο Κωνστ. Κισσανδράκη. Ανασκάφηκαν δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι στα ανατολικά τρίτου όμοιου που είχε ερευνηθεί πέρυσι. Έχουν κατασκευαστεί σε βάθος 1,80-1,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, με προσανατολισμό Α.-Δ.

Ο πρώτος είναι κτιστός με εργασμένες πέτρες από ψαμμίτη, και καλυμμένος με κεραμίδες καλυπτήρες, μία από τις οποίες φέρει εγχάρακτο ανθέμιο. Ως δάπεδο έχει χρησιμοποιηθεί το φυσικό έδαφος. Έχει διασωθεί μόνο το δυτικό τμήμα του, μήκ. 1,45 μ., με ανακομιδή οστών, ανάμεσα στα οποία βρέθηκαν δύο λεπίδες οψιανού (ΜΕ 1 και 4), χάλκινο στέλεχος (ΜΕ 2) και βάση γυάλινου μυροδοχείου. Τρίτη λεπίδα οψιανού (ΜΕ 3) εντοπίστηκε δυτικά του τάφου, ενώ το κατώτερο τμήμα πήλινου αγγείου με ψηλή κωνική βάση (Α 1) βρέθηκε σε απόσταση 0,45 μ. ανατολικά του.

Ο δεύτερος τάφος (Πίν. 172 γ) βρίσκεται σε απόσταση 11,80 μ. ανατολικά του πρώτου. Είναι κιβωτιόσχημος, κτιστός, πλ. 0,58 μ. και σωζ. μήκ. 0,96 μ. Μόνο στην ανατολική πλευρά υπήρχε μεγάλη ορθογώνια κεραμίδα. Δεν έσωζε κάλυψη και στο εσωτερικό βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα και οστά.

Οικόπεδο Ιωσήφ Ψαρρού. Ανασκάφηκαν δύο καλυβίτες τάφοι, από τους οποίους ο ένας, προσανατολισμού Α.-Δ., σωζόταν σε μήκος μόλις 0,30 μ., κατεστραμμένος από αυθαίρετες εργασίες διάνοιξης ιδιωτικής διόδου προς την ακτή. Ο δεύτερος, προσανατολισμού Β.-Ν., σωζόταν σε μήκος 0,55 μ. και περιείχε ελάχιστα σκελετικά λείψανα και θρυμματισμένο πήλινο αγγείο.

Οικόπεδο Παντ. Κουκή. Σε βάθος 1,75 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ανασκάφηκε πήλινος κιβωτιόσχημος τάφος προσανατολισμού Α.-Δ.

Έχει διασωθεί μόνο τμήμα του εσωτερικού και η νότια μακρά πλευρά του, σωζ. μήκ. 1,96 μ. Ήταν καλυμμένος με κεραμίδες στρωτήρες. Ο σκελετός βρέθηκε σε ύπτια θέση με το κρανίο προς Α., σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης. Δίπλα στο κρανίο βρέθηκαν χάλκινο δακτυλίδι με ωοειδή σφενδόνη, η οποία εικονίζει εγχάρακτα αντωπά ανθέμια (ΜΕ 1) και ορισμένες σφαιρικές χάντρες από φαγεντιανή (ΜΕ 2).

Στα δυτικά του οικοπέδου Κουκή ανασκάφηκαν δύο ακόμη τάφοι σε απόσταση 40 και 25 μ. από τον παραπάνω τάφο. Ο πρώτος, προσανατολισμού Α.-Δ., είναι κιβωτιόσχημος, κτιστός, με πλάκες από ψαμμίτη. Σώζεται μόνο το δυτικό άκρο του, όπου εντοπίστηκαν ελάχιστα οστά και δόντια.

Ο δεύτερος, όμοιου προσανατολισμού, ήταν καλυβίτης και έσωζε τμήμα της νότιας μακράς πλευράς του, μήκ. 1,20 μ., και τη δυτική πλευρά του. Περιείχε ελάχιστα σκελετικά κατάλοιπα, θραύσματα από πήλινο μυροδοχείο (Α 1) και μεγάλο κλειστό αγγείο (Α 2).

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Καβούσι-Χάρκια

Αγρός Μανούσου Κατσανέβα

Το 1991 ξεκίνησε η ανασκαφή στον παραπάνω αγρό, στη θέση Ρουσσές, δύο χιλιόμετρα νοτιοδυτικά του χωριού Καβούσι της Κοινότητας Χαρκίων Ρεθύμνης, από συνεργείο της ΚΕ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Ήδη το 1986 ο Μαν. Κατσανέβας καλλιεργώντας το χωράφι του με μονό υνί – εργαλείο το οποίο χρησιμοποιείται στις βαθιές αρόσεις – βρήκε και παρέδωσε στο Μουσείο Ρεθύμνης τεμάχια από μεγάλο πιθάρι μινωικής εποχής (Πίν. 173 α-β). Η παράδοση αυτή είχε ως αποτέλεσμα και τη σωστική ανασκαφή της Εφορείας αλλά και μια γενικότερη έρευνα στην περιοχή, η οποία εντόπισε και άλλες μινωικές θέσεις στην περιοχή Καβουσίου-Χαρκίων.

Η πρώτη ανασκαφική περίοδος διήρκεσε ένα μήνα το 1991, και η δεύτερη δύο μήνες, Ιούνιο και Ιούλιο του 1992. Η αυτοψία και η ανασκαφή στο χώρο έδειξαν ότι δυστυχώς όλα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είχαν καταστραφεί από τον τρόπο με τον οποίο ο ιδιοκτήτης είχε καλλιεργήσει τον αγρό. Η ανεύρεση πάντως μινωικής κεραμικής στον αγρό του Μ. Κατσανέβα είναι σημαντικό γεγονός, δεδομένου ότι είναι η πρώτη φορά που εντοπίζονται αρχαιότητες μινωικής εποχής στην ευρύτερη περιοχή από τη Μονή Αρκαδίου μέχρι την Κοινότητα Χαρκίων. Συνολικά ανοίχτηκαν οκτώ τάφροι Ι-

VIII, οι οποίες απέδωσαν ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και άφθονη μινωική κεραμική των ΠΜ Ι-ΙΙ[16], ΜΜ ΙΙ[17], ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜΙΑ και ΥΜ ΙΙΙΑ/Β[18] περιόδων. Η πλειονότητα της κεραμικής ανήκει στην ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜΙ περίοδο και αποτελείται κυρίως από τριποδικά σκεύη και χονδροειδή αποθηκευτικά αγγεία, τα περισσότερα διακοσμημένα με σκοινωτό κόσμημα σε ποικίλες παραλλαγές[19] (Σχέδ. 10-11).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε ένα όρυγμα διαστ. 2,50x2,10 μ. λαξευμένο στο φυσικό βράχο κατά την αρχαιότητα, που χρησίμευε ως αποθέτης. Ο καθαρισμός του λάκκου απέδωσε αρκετά κωνικά κυάθια και κύπελλα με σιγμοειδές περίγραμμα (semiglobular cups) της ΜΜ ΙΙ περιόδου και το κεφάλι βοοειδούς της ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ περιόδου (Πίν. 173 γ). Όλες οι τάφροι απέδωσαν εντυπωσιακή ποσότητα λεπίδων οψιανού καθώς και λίθινους τριπτήρες διαφόρων μεγεθών.

Συμπεράσματα. Αν και η μελέτη της κεραμικής δεν έχει ολοκληρωθεί, η προκαταρκτική εξέταση των δεδομένων δείχνει ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε από την ΠΜ Ι-ΙΙ μέχρι και την ΥΜ ΙΙΙΑ, πιθανότατα με κάποιο μικρό διάστημα εγκατάλειψης κατά την ΥΜ ΙΒ-ΙΙ περίοδο. Επίσης το μεγάλο ποσοστό της χονδροειδούς κεραμικής (περίπου 80%), που ανήκει σε μαγειρικά σκεύη, πιθάρια, αμφορείς και λεκάνες, μας οδηγεί να υποθέσουμε ότι όποια κατασκευή υπήρχε αρχικά (η οποία καταστράφηκε από σύγχρονη δραστηριότητα) διέθετε αποθήκες για τα γεωργικά προϊόντα της περιοχής και χώρους παρασκευής γευμάτων.

Αγρός Γρ. Λαγουδάκη

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στο οικόπεδο Κατσανέβα διενεργήθηκε και επιφανειακή έρευνα στην περιοχή ύστερα από υπόδειξη του κατοίκου του Καβου-

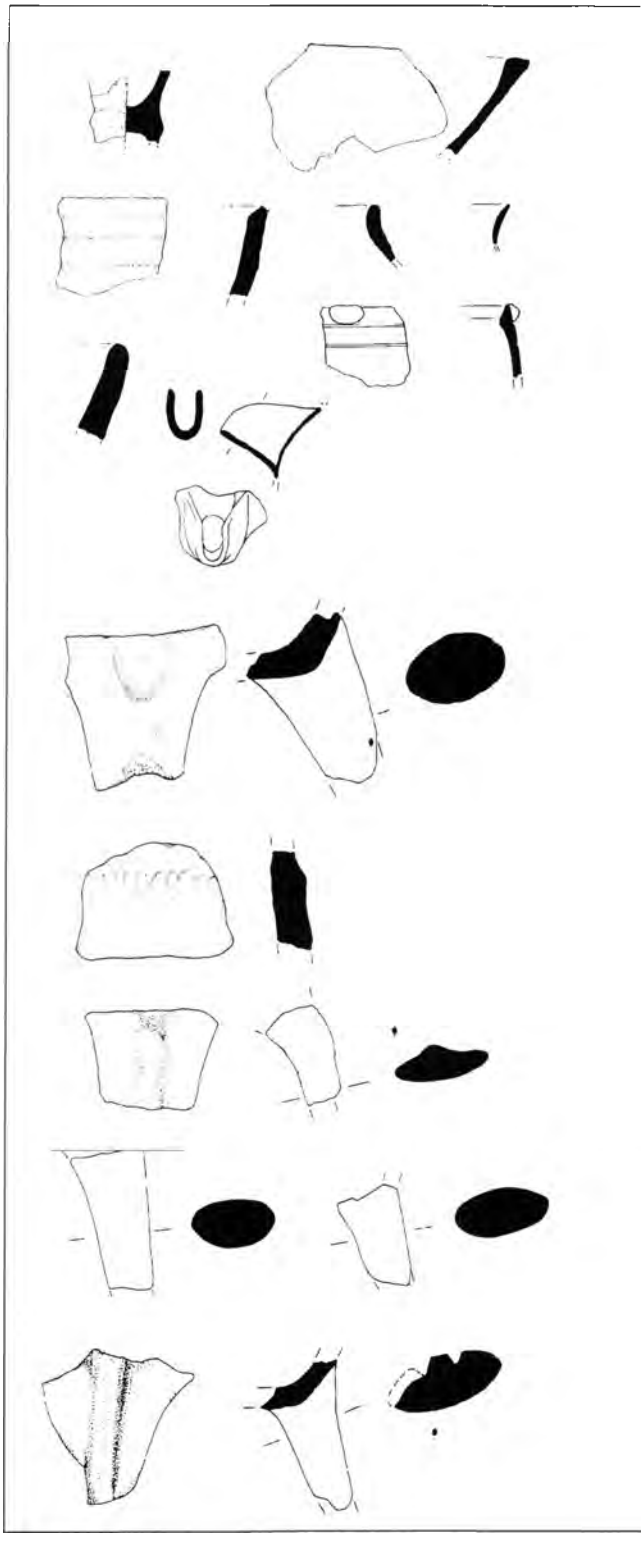

Σχέδ. 10. Ν. Ρεθύμνης. Καβούσι - Χάρκια. Αγρός Μ. Κατσανέβα. Προανακτορική και παλαιοανακτορική κεραμική.

16. P. Warren, Myrtos. An Early Bronze Age Settlement in Crete, BSA suppl., vol. 7, London 1972, σ. 102. D. Wilson, The Early Minoan III A W. Court House at Knossos (διδ. διατριβή), Univ. of Cincinatti, 1984, σ. 16, εικ. 52: 363, 36: 225. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 446, Πίν. 523.

17. St. Andreou, Pottery Groups from the Old Palace Period in Crete (διδ. διατριβή), Univ. of Cincinatti, 1978, σ. 137. P. Betancourt, The History of Minoan Pottery, Princeton 1985, εικ. 65.

18. Y. Tzedhakis - E. Hallager, AAA XXI (1988), σ. 15-55, εικ. 21. M. Popham, The Destruction of the Palace at Knossos, SIMA XII, 1970, εικ. 10.

19. A. Kanta, 1989. Scavi a Nerokourou Kydonias. La ceramica del primo edificio, Incunabula Graeca XCI, Roma 1989, εικ. 45, 46, 62, 70, 71, 81.

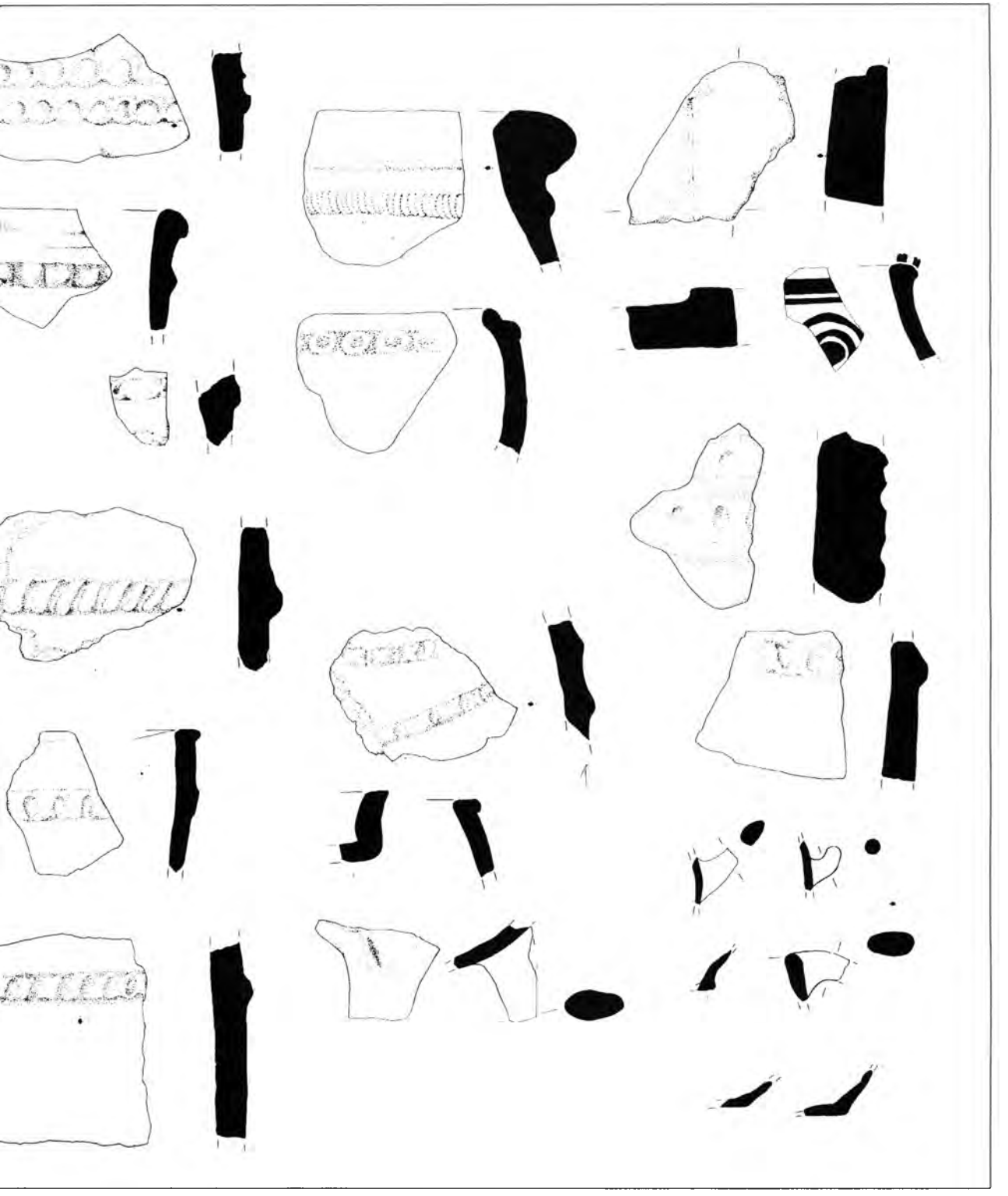

Σχέδ. 11. Ν. Ρεθύμνης. Καβούσι - Χάρκια. Αγρός Μ. Κατσανέβα. Νεοανακτορική κεραμική.

σίου Γρ. Λαγουδάκι. Η έρευνα αυτή έφερε στο φως δύο θέσεις μινωικές που απέχουν μεταξύ τους μόλις 300 μ. Στην πρώτη θέση η άροση είχε αποκαλύψει την επιφάνεια τοίχων δωματίου διαστ. 2x3 μ. Στη βόρεια γωνία του δωματίου βρέθηκαν τμήμα πίθου διακοσμημένου με ταινίες με εγχάρακτη ιχθυάκανθα και δίωτη λοπάδα ΥΜ Ι περιόδου. Η δεύτερη θέση καλύπτεται από πυκνή βλάστηση, αλλά διακρίνονται δύο σειρές δωματίων. Αν και κεραμική δεν εντοπίστηκε, τα κτίρια ανήκουν πιθανότατα στη μινωική περίοδο.

ΕΛΕΝΗ Σ. ΜΙΑΝΟΥ

Σπήλαιο Μελιδονίου

Το Νοέμβριο του 1992 ολοκληρώθηκε η τέταρτη ανασκαφική φάση σωστικού χαρακτήρα στο σπήλαιο «Γεροντόσπηλιος» Μελιδονίου. Η πραγματοποίησή της υπαγορεύθηκε από την ανάγκη να αντιμετωπιστούν κίνδυνοι ατυχημάτων και αρχαιοκαπηλίας. Η δαπάνη της ανασκαφής καλύφθηκε από το υπόλοιπο κονδυλίου που χορηγήθηκε από το ΥΠΠΟ το 1988, προκειμένου να συνεχιστούν οι εργασίες[20]. Κατά τη διάρκεια των τεσσάρων εβδομάδων της έρευνας, διενεργήθηκαν τα εξής:

α) Επιχωματώθηκε η διαστ. 2x2 μ. τομή Α της Αίθουσας των Ηρώων, της οποίας η ανασκαφή είχε ολοκληρωθεί σε βάθος 2,70 μ. και είχε αποκαλύψει πυκνή στρωματογραφία 13 στρωμάτων[21].

β) Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή της τομής Β, επίσης στην Αίθουσα των Ηρώων, η οποία είχε συνεχιστεί και κατά την ανασκαφική περίοδο 1988[22], φέρνοντας στο φως παχύτατη επίχωση που τοποθετείται στην τελική φάση της νεολιθικής, πιστοποιώντας το στρωματογραφικό κενό μεταξύ ΥΜ και αρχαϊκών στρωμάτων και επιβεβαιώνοντας τη χρήση κατά τα ρωμαϊκά χρόνια. Το 1992 αφαιρέθηκαν 14 ακόμη στρώματα και αποκαλύφθηκε η επιφάνεια του βράχου. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη πυρών και περισυνελέγησαν όστρακα ΠΜ και νεολιθικής εποχής. Τέλος, η τομή Β επιχωματώθηκε.

γ) Ορίστηκε περιορισμένης έκτασης τομή μπροστά στην είσοδο του βόρειου μυχού του σπηλαίου, προκειμένου να ελεγχθεί η έκταση των αποθέσεων που είχαν εντοπιστεί εκεί[23]. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό αποκάλυψε ένα πλουσιότατο σε ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι κεραμική στρώμα, με ίχνη στάχτης και κάρβουνο, ένα δεύτερο στρώμα με ΠΜ όστρακα και ένα τρίτο, πάνω στο βράχο, με εύθριπτη, άψητη κεραμική. Τα αρχαιολογικά αυτά στρώματα συνιστούσαν επίχωση 0,40-0,50 μ.

δ) Ελέγχθηκε για μία ακόμη φορά η στρωματογραφία του ανατολικού τμήματος του βόρειου μυχού με την αφαίρεση ενός μάρτυρα διαστ. 1x1 μ. Εξάλλου αποκαταστάθηκαν βάσει των σχεδίων οι λιθοσωροί που είχαν εν τω μεταξύ αναμοχλευθεί ύστερα από διαρρήξεις της εισόδου.

ε) Από το δυτικό τμήμα του βόρειου μυχού αφαιρέθηκε ένα αναμοχλευμένο στρώμα μαύρου χώματος, πλούσιου σε κάρβουνα, το οποίο περιείχε κομμάτια αρχαϊκών ειδωλίων, ρωμαϊκά όστρακα και οστά ζώων. Η αφαίρεση του στρώματος αυτού οδήγησε στην αποκάλυψη δύο ακόμη στρωμάτων που, ωστόσο, δεν ανασκάφηκαν σε αυτή την φάση: ενός καστανοκίτρινου στρώματος, πλουσιότατου σε ΠΜ κεραμική, το οποίο εντοπίζεται κατά μήκος των τοιχωμάτων του μυχού, και ενός δεύτερου στρώματος πάνω στο βράχο. Στην επιφάνεια του τελευταίου παρατηρήθηκαν επιμήκεις πέτρες, μάλλον τυχαία τοποθετημένες, οι οποίες προφανώς διευκόλυναν την κάθοδο προς την υδατοσυλλογή του βόρειου τμήματος του μυχού.

Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση ανθρώπινου οστεολογικού υλικού, το οποίο προέρχεται από αυτό το κατώτερο στρώμα που περιγράψαμε και ίσως παραπέμπει σε ανεπιβεβαίωτες έως σήμερα ταφικές πρακτικές.

Παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες εποπτεύσαμε τη διαμόρφωση της εισόδου με ξηρολιθικά τοιχία ώστε να διευκολύνεται η κατάβαση στο σπήλαιο.

ΕΙΡΗΝΗ ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ

Αξός

Κατά το μήνα Σεπτέμβριο του 1992 συνεχίστηκε για τρίτη περίοδο η ανασκαφική έρευνα στο αγροτεμάχιο Ιωάννη Δαφέρμου, στους νοτιοδυτικούς πρόποδες της ακρόπολης της αρχαίας Αξού, στη θέση «Μεγάλος Τράφος»[24]. Το έργο χρηματοδοτήθηκε για τρίτη χρονιά από τον Αναπτυξιακό Σύνδεσμο Πάνω Μυλοποτάμου με κονδύλια της ΕΟΚ. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι πτυ-

20. Η σωστική ανασκαφή του σπηλαίου άρχισε το 1987· βλ. Κρητ Εστ, περ. Δ', 2 (1988), Αρχαιολ. Ειδήσεις, σ. 273-275. Μία πρώτη παρουσίαση των δεδομένων έγινε στο πλαίσιο του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου και θα δημοσιευθεί στα Πρακτικά του.

21. Ό.π., σ. 306.

22. Κρητ Εστ, περ. Δ', 3 (1989/1990), Αρχαιολ. Ειδήσεις, σ. 274.

23. Κρητ Εστ, περ. Δ', 2 (1988), Αρχαιολ. Ειδήσεις, σ. 306.

24. Κρητ Εστ, περ. Δ', 4 (1991/1993), Αρχαιολ. Ειδήσεις, σ. 266-268.

χιούχοι του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης Μ. Χατζηπαναγιώτου, Χ. Προκοπίου και ο φοιτητής Χρ. Φλουρής.

Με στόχο την ολοκλήρωση της έρευνας του αγροτεμαχίου ανοίχθηκαν τέσσερις τάφροι (Τ19-Τ22) και τρεις δοκιμαστικές τομές (ΔΤ7, 9, 10) σε διάφορες θέσεις του χώρου.

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν κυρίως στο ψηλότερο άνδηρο του αγρού. Εδώ το ενδιαφέρον συγκέντρωσε ένας στενόμακρος χώρος (Τ19), ακανόνιστου σχήματος, μήκ. 4,10 και πλ. 0,45-2 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., ο οποίος ορίζεται βόρεια από τον επιβλητικό βράχο που οριοθετεί το άνδηρο και νότια από έναν ογκώδη πεσμένο βραχόλιθο (Πίν. 173 δ). Στην επίχωσή του βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός (1-244) τμηματικά σωζόμενων πήλινων ανθρώπινων ειδωλίων, ζωδίων, προτομών και ανάγλυφων πλακιδίων, που χρονολογούνται στους δαιδαλικούς και τους αρχαϊκούς κυρίως χρόνους. Εκτός από τα ειδώλια βρέθηκαν κομμάτια πήλινων πλακών, ορισμένες με πλαίσια, μεγ. σωζ. μήκ. 0,24 μ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα θραύσματα που έφεραν επικολλημένες ανθρώπινες μορφές και ζώα. Αναφέρουμε ενδεικτικά γυμνό θώρακα ανδρικής μορφής με ίχνη ανάγλυφης δοράς, σωζ. ύψ. 0,18 μ. (Ε 194), τμήμα ποδιού με την παρυφή χιτωνίσκου, σωζ. ύψ. 0,17 μ. (Ε 145) (Πίν. 173 ε), το πίσω σώμα ζώου με άκρα χείρα στο αριστερό του πόδι, σωζ. ύψ. 0,18 μ. (Ε 139). Τα σπαράγματα αυτά προέρχονται από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο κάποιου ιερού, στο οποίο είχαν προσκομιστεί τα ειδώλια ανθρώπων και ζώων και τα ανάγλυφα πλακίδια που βρέθηκαν διάσπαρτα στο χώρο. Η ποιότητα του πηλού υποδηλώνει ότι είναι έργα ντόπιων εργαστηρίων πηλοπλαστικής.

Η μεγαλύτερη συγκέντρωση ειδωλίων και πήλινων πλακών εμφανίζεται στο δυτικό τμήμα της τάφρου, όπου λόγω της κλίσης του φυσικού βράχου από Α. προς Δ. σχηματίζεται ένας ακανόνιστος λάκκος ύψ. 0,80-1,20 και πλ. 1,50-1,70 μ. Η επίχωση της τάφρου συνίσταται από δύο στρώματα με μικρές διαφοροποιήσεις. Το ανώτερο, πάχ. 0,40-0,60 μ., από χώματα χαλαρά, καστανά, ανάμικτα με γκρίζο-μπλε χαλικάκι, περιείχε όστρακα, θραύσματα κεράμων, ακροκεράμων, ειδωλίων, πήλινων πλακών απλών ή με πρόσθετες μορφές. Το επόμενο, πάχ. 0,20-0,90/1 μ., πιο σκληρό από το πρώτο, με ανοικτά καστανά χώματα και περισσότερο χαλικάκι, είχε το ίδιο περιεχόμενο, ανάμικτο με ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική. Στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα της τάφρου βρέθηκαν ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί λύχνοι που συσχετίζονται με λείψανα διαταραγμένων ταφών. Είναι προφανές ότι η δαιδαλική-αρχαϊκή επίχωση έχει κατολισθήσει από τα υπερκείμενα άνδηρα και έχει καλύψει τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά στρώματα.

Ανάλογη εικόνα δίνουν οι τάφροι και οι δοκιμαστικές τομές που ανοίχθηκαν στο επάνω (Τ20 και προεκτάσεις, ΔΤ7, ΔΤ9, ΔΠΡ17) και μεσαίο (Τ21, ΔΤ10) άνδηρο, ενώ η τάφρος 22, στο κατώτερο, έδωσε μόνο λίγη κεραμική.

Δυτικά της τάφρου 19, η τάφρος 20 και οι προεκτάσεις της έδωσαν 124 θραύσματα ζωδίων, ανθρώπινων ειδωλίων και πήλινων πλακών. Από τη δοκιμαστική τομή 9, ΝΑ. της τάφρου 19, συνελέγησαν 11 θραύσματα ανθρώπινων ειδωλίων και ζωδίων, ενώ από την τάφρο 21 μόνο 5. Κάτω από την επίχωση αποκαλύφθηκαν ταφές χρονολογούμενες στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους (ταφές 23-31).

Ταφές 23, 24 (Τάφρος 20). Απλές ταφές ανάμεσα σε βράχια. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι στο χώμα εκτάδην με το κεφάλι προς Α. Κοντά στην ταφή 23 βρέθηκαν θραύσματα γυάλινου αγγείου. Η ταφή 24 έδωσε ένα χάλκινο νόμισμα.

Ταφή 25 (ΔΤ9). Πρόκειται για εγχυτρισμό τοποθετημένο μέσα σε βραχοσχισμή. Το αγγείο, του οποίου σώζεται το κάτω τμήμα, περιείχε τμήμα κρανίου, τμήμα μακρού οστού, θραύσματα οστών και ένα χάλκινο νόμισμα. Το αγγείο πατούσε σε στρώση από γκρίζα λεπτή σκόνη. Η συντήρηση του νομίσματος θα προσδιορίσει χρονολογικά την ταφή.

Ταφή 31 (ΔΤ7). Τάφος καλυβίτης κεραμοσκεπής με ανακομιδή νεκρού εξωτερικά κατά μήκος της βόρειας μακράς του πλευράς (Πίν. 173 στ). Περιείχε ένα νεκρό τοποθετημένο ανάσκελα, εκτάδην, με το κεφάλι προς Α. και τα χέρια λυγισμένα στο θώρακα. Εξωτερικά, σε επαφή με την ανατολική στενή του πλευρά, βρέθηκε άβαφη οινοχόη. Ο τάφος, μήκ. 1,60, πλ. 0,50 και ύψ. 0,32 μ., είχε τοποθετηθεί σε κοιλότητα βράχων.

Οι υπόλοιπες ταφές ήταν διαταραγμένες και διέσωζαν μέρος μόνο του σκελετικού υλικού.

Μεταξύ των ευρημάτων αναφέρουμε το άνω τμήμα ανάγλυφου πλακιδίου με ντυμένη γυναικεία μορφή, σωζ. ύψ. 0,125 μ. (Ε162), το άνω μέρος του κορμού ανδρικού συμπαγούς ειδωλίου με τελαμώνες και ζώνη που δηλώνονται με εγχαράξεις, σωζ. ύψ. 0,14 μ. (Ε8), το κεφάλι κοίλου γυναικείου ειδωλίου, σωζ. ύψ. 0,145 μ. (Ε154), το κάτω τμήμα ειδωλίου γυμνής γυναικείας μορφής (Ε88), δύο τμήματα συμπαγών, έντονα κεκαμμένων χεριών (Ε72, Ε79). Επίσης, θραύσματα πήλινων πλακών με επικολλημένους μηρούς ή κνήμες ανδρικών μορφών (Ε130, Ε173, Ε216, Ε171). Πολυάριθμα είναι τα

θραύσματα συμπαγών ζωδίων μεταξύ των οποίων ειδώλια ταύρων και κριαριών.

ΝΙΚΗ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ

Αγία Φωτεινή Αμαρίου

Οικόπεδο Ζαμπετάκη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται εντός του νεόδμητου οικισμού της Αγίας Φωτεινής Αμαρίου, στη διασταύρωση των οδών για Ρέθυμνο και Μέρωνα, νότια του λόφου με την ακρόπολη της αρχαίας Συβρίτου, όπου διεξάγεται η ελληνοϊταλική ανασκαφή. Ο σύγχρονος οικισμός της Αγίας Φωτεινής δομείται πάνω σε οικιστικά τμήματα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής αρχαίας πόλης, τα οποία αποκαλύπτονται κατά τη διενέργεια σωστικών ανασκαφών.

Στο οικόπεδο Ζαμπετάκη εντοπίστηκαν αρχαίοι τοίχοι κατά τη διάνοιξη των πεδίλων και στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα. Η ανασκαφή ξεκίνησε τον Ιούλιο του 1992 και ολοκληρώθηκε μετά από διακοπές το Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Ανασκάφηκαν δύο δωμάτια, σύστημα αγωγών, πλακόστρωτο δάπεδο, τρεις εξωτερικοί χώροι και τάφος (Σχέδ. 12). Οι τοίχοι σώζονται σε μικρό ύψος και σε πολλούς από αυτούς διατηρούνται μόνο οι υποθεμελιώσεις. Η ανασκαφική εικόνα του οικοπέδου δεν είναι αρκετά σαφής λόγω των αλλεπάλληλων οικοδομικών φάσεων και της μικρής έκτασης του οικοπέδου. Ανοίχτηκαν αρχικά τρεις τομές που ενοποιήθηκαν μετά την αποκάλυψη των τοίχων (Πίν. 174 α).

Εξαιτίας της χρήσης του χώρου ως μάντρας οικοδομικών υλικών, οι σύγχρονες επεμβάσεις με άφθονα μπάζα και σκουπίδια εκτείνονταν σε βάθος διαφορετικό στα διάφορα σημεία της ανασκαφής. Μεγαλύτερο πάχος είχαν στο χώρο γύρω από το πλακόστρωτο (0,60 μ.), όπου μάλιστα εντοπίστηκε και λάκκος με σκουπίδια διαμ. 0,50 και βάθ. 0,50 μ. μέσα στο στρ. 1, στο βορειοανατολικό τμήμα του πλακόστρωτου. Στους υπόλοιπους χώρους το πάχος της σύγχρονης επίχωσης κυμαινόταν από 0,30 έως 0,40 μ.

Στο χώρο του πλακόστρωτου δαπέδου, το οποίο εντοπίστηκε σε βάθος 0,60 μ. κάτω από τα σύγχρονα μπάζα, ανασκάφηκε αρχαίο μπάζωμα πάχ. 0,40 μ. που εκτεινόταν μέχρι το σταθερό, το επίπεδο του αγωγού. Το σταθερό είχε έντονες κλίσεις και διακυμάνσεις· δύο μάλιστα λάκκοι, σύρριζα στο νοτιοδυτικό τμήμα του πλακόστρωτου (διαμ. 1,15, βάθ. 0,55 μ.) και στο βορειοανατολικό, εντοπίστηκαν μέσα στο σταθερό, καλυμμένοι με τα αρχαία μπάζα. Στο συγκεκριμένο μπάζωμα διακρίθηκαν δύο στρώματα σκληρού και χαλαρού χώματος με λίθους. Η κεραμική που περισυνελέγη είναι ελληνιστική και κυμαίνεται από τον ύστερο 4ο έως το 2ο αι. π.Χ. Τα πρώιμα και τα όψιμα στοιχεία εντοπίστηκαν μαζί σε όλες τις στρώσεις και χρονολογούν τον αγωγό και την κατασκευή του πλακόστρωτου. Εκτός από τα όστρακα, ανευρέθησαν ακέραιο κύπελλο με γωνίωση στο σώμα, τμήμα ζωδίου και μικρή ανθεμωτή επίστεψη με κεφαλή γυναίκας.

Στο δωμάτιο 1, που ορίζεται από τους τοίχους 1α, 1δ, 1δ', 2α (Πίν. 174 β), κάτω από τη σύγχρονη επίχωση και σε βάθος 0,60 μ., εντοπίστηκε μικρό τμήμα δαπέδου από σκληρό, πηλώδες χώμα, κατεστραμμένο κατά το μεγαλύτερο μέρος του. Μετά από ένα λεπτό στρώμα αρχαίων μπάζων (χαλαρό χώμα με λίθους) αποκαλύφθηκε το σταθερό σύρριζα στους τρεις τοίχους του δωματίου, αρκετά ψηλά, και μόνο σύρριζα στον τοίχο 2α και στο κεντρικό τμήμα ανασκάφηκε λάκκος βάθ. 1 μ. καλυμμένος με το αρχαίο μπάζωμα. Η κεραμική που περισυνελέγη είναι ελληνιστική, όμοια με εκείνη στο χώρο γύρω από το πλακόστρωτο. Τα οψιμότερα δείγματα χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ. Εκτός από την κεραμική ανευρέθησαν δύο πιθανά τμήματα πήλινων αγωγών, προερχόμενα προφανώς από την αχρήστευση του γειτονικού αγωγού.

Στο δωμάτιο 2, που ορίζεται από τους τοίχους 1α, 1β, 3α (Πίν. 174 γ), εντοπίστηκαν επίσης ίχνη πήλινου δαπέδου κάτω από τη σύγχρονη επίχωση και στρώμα καταστροφής πάχ. 0,30 μ. με άφθονα κεραμίδια στέγης, καμένα όστρακα αγγείων, μεγάλα κομμάτια καμένου ξύλου και μακρά σιδερένια ελάσματα από θύρωμα. Το στρώμα καταστροφής είχε μεγαλύτερο πάχος στο κέντρο του δωματίου. Το σταθερό δεν αποκαλύφθηκε ομοιόμορφα, αλλά παρουσιάζει διακυμάνσεις και έντονη κλίση βόρεια και ανατολικά (βάθ. 1-1,20 μ.). Επίσης στο κέντρο του δωματίου παρατηρήθηκε λάκκος κάτω από το στρώμα καταστροφής, πράγμα που ερμηνεύει το μεγαλύτερο πάχος του στο χώρο αυτό. Τα έντονα ανισοϋψή του σταθερού γεμίζουν με το αρχαίο μπάζωμα πάχ. 0,20-0,65 μ., που διαφέρει στη σύσταση από σημείο σε σημείο. Σύρριζα στα δυτικά όρια του δωματίου, σε επαφή με την κτιστή υποδομή του πλακόστρωτου, συνίσταται από λεπτή στρώση χαλικιού, σκληρό σκούρο χώμα χωρίς όστρακα και από χαλαρό χώμα με λίθους. Στο κέντρο του δωματίου, κάτω από το στρώμα καταστροφής, εντοπίστηκε χαλαρό χώμα με λίθους μέχρι το σταθερό. Η κεραμική δεν διαφέρει από τους προαναφερθέντες χώρους.

Στο χώρο 1, που ορίζεται από τους τοίχους 3α και 3γ,

Σχέδ. 12. Ν. Ρεθύμνης. Αγία Φωτεινή Αμαρίου. Οικόπεδο Ζαμπετάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

το αρχαίο μπάζωμα είχε την ίδια σύσταση με το τμήμα σύρριζα στον τοίχο 3α εντός του δωματίου 2 (σκούρο μαλακό χώμα χωρίς όστρακα και χώμα χαλαρό με λίθους και όστρακα). Οι ανώτεροι δόμοι του τοίχου 3γ είναι κατεστραμμένοι από την εγκατάσταση σύγχρονου σωλήνα νερού στο σημείο αυτό. Από τα ευρήματα αναφέρεται τμήμα ειδωλίου ζώου, κοίλο εσωτερικά.

Στο χώρο 2, που ορίζεται από τους τοίχους 3α και 3γ (ή 3β και 3γ), εντοπίστηκε σχεδόν επιφανειακά το σταθερό μετά από λεπτή στρώση χαλαρού χώματος με λίθους. Η κεραμική είναι πρώιμη ελληνιστική (4ος-αρχές 3ου αι. π.Χ.).

Τμήματα κτιστού αγωγού εντοπίστηκαν στο χώρο 1 και το πλακόστρωτο, με κατεύθυνση Δ.-Α. Το τμήμα που εντοπίστηκε στο χώρο 1 σώζεται καλύτερα, ενώ το άλλο κάτω από το πλακόστρωτο είναι κατεστραμμένο. Πρόκειται για πρόχειρη κατασκευή από δύο παράλληλες σειρές μικρών όρθιων πλακών με μικρούς λίθους και κεραμίδια στο δάπεδο και αρχική κάλυψη με κεραμίδες. Ύψος αγωγού: 0,30 μ. Σειρές λίθων που αποκα-

λύφθηκαν στα βορειοδυτικά όρια του ανασκαπτόμενου χώρου, στο τμήμα του πλακόστρωτου, προφανώς εξυπηρετούσαν την καλύτερη και κατευθυνόμενη ροή του νερού. Στο χώρο 1, επιπλέον, το ανατολικό τοίχωμα του αγωγού ενισχύθηκε με τοίχο πλ. 0,60 μ. (τοίχ. 3δ). Όταν αργότερα αχρηστεύθηκε ο αγωγός, μπλοκαρίστηκε το δυτικότερο σημείο του με τοίχο κατεύθυνσης Β.-Ν. πλ. 0,80 μ. (τοιχ. 2β) και μπαζώθηκε ο χώρος με μικρούς λίθους δεμένους σε σχεδόν κανονικούς δόμους με κονίαμα ή χώμα. Η ανώτερη επιφάνεια της κατασκευής ευπρεπίστηκε με μεγάλες επίπεδες πλάκες.

Στο δωμάτιο 1, οι τοίχοι 1α και 2α είναι σχεδόν επιφανειακοί και η γωνίωσή τους «δένει» με το πλακόστρωτο. Ο τοίχος 1δ έχει δύο οικοδομικές φάσεις, από τις οποίες η παλαιότερη ανήκει στο δωμάτιο (τοίχ. 1δ΄), γωνιάζει μάλιστα προς Β., κλείνοντας έτσι το χώρο. Ο τοίχος 1δ΄ είναι προφανώς λίγο παλαιότερος από τους 1α και 2α. Τα πλάτη των τοίχων διαφέρουν (1α: 0,50 μ., 2α: 0,40 μ.). Κατασκευαστικά είναι οι περισσότερο επιμελημένοι τοίχοι με σχεδόν κανονικούς δόμους και λαξευμένους λίθους. Στο δωμάτιο 2 εντοπίστηκαν μόνο οι τρεις τοίχοι. Ο 3α, πλ. 0,55 μ., είναι ο ψηλότερος (σωζ. ύψ. 0,85 μ.) και έχει δύο οικοδομικές φάσεις. Στη β΄ οικοδομική φάση ενισχύθηκε το πλάτος του μέχρι το σημείο ένωσής του με τον 3γ. Ο ίδιος τοίχος δεν βρέθηκε να γωνιάζει δυτικά και έτσι πρόβλημα παραμένει η σχέση των τοίχων του δωματίου με την κτιστή υποδομή του πλακόστρωτου, αν δηλαδή εντασσόταν στο μπάζωμα του δαπέδου του δωματίου. Ο εσωτερικός χαρακτήρας του δωματίου ωστόσο τεκμηριώνεται από τα άφθονα κεραμίδια στέγης, τα υπολείμματα ξύλινης θύρας και την πλούσια κεραμική που περιείχε το στρώμα καταστροφής. Σε κανένα άλλο χώρο του οικοπέδου δεν εντοπίστηκαν παρόμοιες ενδείξεις.

Στους χώρους 1 και 2, ο τοίχος 3γ, πλ. 0,70 μ., έχει δύο οικοδομικές φάσεις: η νεότερη γωνιάζει με τον 3β, πλ. 0,60 μ., και η παλαιότερη με τον 3α. Οι χώροι αυτοί είναι μάλλον εξωτερικοί και οικοδομήθηκαν πάνω στο μπάζωμα που σφράγισε τον αγωγό. Εξωτερικοί είναι προφανώς και οι χώροι ανάμεσα στους τοίχους 1β και 1γ και βόρεια του τάφου, στους οποίους δεν ανασκάφηκε επίχωση δωματίου, αλλά εντοπίστηκε το σταθερό αμέσως κάτω από τα σύγχρονα μπάζα.

Ο τάφος βρέθηκε στο νότιο όριο του οικοπέδου, σε επαφή με τη δυτική παρειά του τοίχου 1γ, κάτω από ένα σωρό λίθων που κάλυπταν την επιφάνειά του. Έχει διαστάσεις 1,75x0,44 μ. και ύψος 0,50 μ. Συνίσταται από επιμήκεις λαξευμένους λίθους (ο ένας σε β΄ χρήση) και έξι καλυπτήριες πλάκες, μερικές από τις οποίες είχαν καταρρεύσει, διαταράσσοντας το εσωτερικό του τάφου. Περιείχε ένα νεκρό ύψ. 1,50 μ. σε ύπτια θέση, με την κεφαλή να βλέπει προς Α., τα χέρια εκτεταμένα και τα πέλματα ενωμένα και στριμωγμένα στο ανατολικό τοίχωμα. Η διατήρηση των οστών είναι αρκετά καλή παρά τη διατάραξή τους. Η ταφή συνοδευόταν από τέσσερα ρωμαϊκά αγγεία (μία φιάλη πάνω στα πόδια του νεκρού και μία πρόχου με δύο προχοΐδια ανατολικά των ποδιών) και μία οστέινη περόνη. Σε σχέση με το νοτιοανατολικό τοίχωμα του τάφου εντοπίστηκε επιφανειακός κατεστραμμένος τοίχος ενός δόμου (τοίχ. 1), που οριοθετούσε το σωρό των λίθων πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες.

ΒΔ. του τάφου, κάτω από λεπτή στρώση σύγχρονης επίχωσης, εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με μικρούς λίθους, κονίαμα, ελληνιστικά και ρωμαϊκά όστρακα, προερχόμενο προφανώς από τις εργασίες διάνοιξης του τάφου. Από τα ευρήματα αναφέρεται τμήμα μεγαρικού σκύφου με παράσταση ανδρικής μορφής και κρατήρα.

Σχετικά με τη χρονολόγηση των κατασκευών, το σύστημα των αγωγών οικοδομήθηκε αρχικά προς το τέλος του 4ου αι. π.Χ., όπως υποδηλώνει η πρώιμη ελληνιστική κεραμική στο αρχαίο μπάζωμα γύρω από το πλακόστρωτο και στους χώρους 1 και 2. Κατά τη διάρκεια του 2ου αι. π.Χ. αχρηστεύεται ο αγωγός, μπαζώνεται ο χώρος του και οικοδομείται το πλακόστρωτο. Ταυτόχρονα οικοδομούνται το δωμάτιο 1 (αφού οι τοίχοι του 1α και 2α «δένουν» με το πλακόστρωτο και μόνο ο 1δ΄ φαίνεται παλαιότερος), το δωμάτιο 2 (ο τοίχος 3α μάλιστα κατέστρεψε τον παλαιότερο τοίχο 3δ σύρριζα στον αγωγό στο χώρο 1) και η πρώτη φάση του τοίχου 3γ. Λίγο αργότερα, στα πλαίσια πάντα της ελληνιστικής εποχής (τέλος 2ου αι. π.Χ., όπως υποδηλώνει η εύρεση του τμήματος μεγαρικού σκύφου), οικοδομούνται ο τοίχος 1γ, ξαναχτίζεται ο 1δ για να γωνιάσει με αυτόν (μόνο μερικοί μεγάλοι ογκόλιθοι διακρίνονται από αυτή την οικοδομική φάση), ο τοίχος 3β σύρριζα στον 3α και η ανώτερη φάση του 3γ, οι οποίοι επίσης γωνιάζουν. Οι τοίχοι σε αυτή τη φάση είναι πρόχειρα κατασκευασμένοι με μεγάλους ογκόλιθους. Τέλος, ο τάφος εντάσσεται στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Πρόβλημα είναι ωστόσο αν οι λίθοι πάνω από τις καλυπτήριες πλάκες και ο επιφανειακός τοίχος 1ε σε σχέση με αυτόν σκοπό είχαν να καλύψουν τον τάφο αργότερα στη ρωμαϊκή εποχή ή είναι σύγχρονοι με τον τάφο, αποτελώντας κατασκευαστική ιδιομορφία της περιοχής.

Η ελληνιστική κεραμική που περισυνελέγη είναι ιδιαίτερα καλής ποιότητας χωρίς ωστόσο να συγκολλώνται ακέραια αγγεία. Εκτός από τα αγγεία, κυρίως πίθους με εμπίεστη ή πλαστική διακόσμηση, μελαμβαφή κύπελλα, πινάκια, λεκανίδες, που διακοσμούνται με φυτικά μοτίβα ή γραπτές ταινίες, ανευρέθησαν πολλά

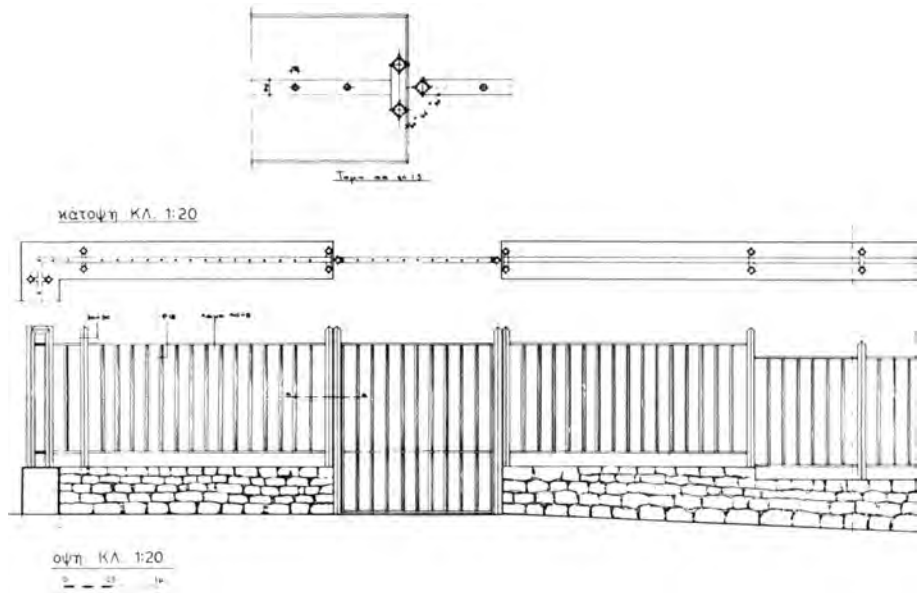

Σχέδ. 13. Καστέλλι Χανίων. Οικόπεδα Βλαμάκη-Λιονάκη και Μαθιουδάκη. Περιφράξεις σε απαλλοτριωμένα οικόπεδα.

υφαντικά βάρη, σφονδύλια, τμήματα λύχνων, δύο τμήματα ζωδίων, οστέινο ανάγλυφο περίαπτο σε σχήμα χεριού, ανθεμωτή επίστεψη με κεφαλή γυναίκας, τμήμα μεγαρικού σκύφου.

Παρά τον αποσπασματικό χαρακτήρα των αρχαίων λειψάνων, η αδιαμφισβήτητη συνεχής οικοδομική δραστηριότητα στο συγκεκριμένο οικιστικό τμήμα της αρχαίας Συβρίτου μας μεταφέρει για λίγο στον έντονο οικοδομικό ρυθμό της αρχαίας πόλης.

ΣΤΕΛΛΑ ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πόλη Χανίων

Οικόπεδο Παπαδόπουλου

Στη διατηρημένη στο υπόγειο ανασκαφή με το μινωικό «άδυτο» στη συνοικία Σπλάντζια τοποθετήθηκε ηλεκτρική εγκατάσταση με χρονοδιακόπτη ώστε να προβάλλεται η ανασκαφή για κάποιες ώρες κατά τη διάρκεια της νύχτας, αφού η ανασκαφή είναι ορατή από το πεζοδρόμιο της οδού Δασκαλογιάννη.

Οικόπεδα Βλαμάκη-Λιονάκη και Μαθιουδάκη στο Καστέλλι Χανίων

Στην προσπάθεια προστασίας και ανάδειξης ανασκαφών σε απαλλοτριωμένα οικόπεδα μέσα στην πόλη έγιναν μόνιμες περιφράξεις στους παραπάνω χώρους (Σχέδ. 13). Πρόκειται για κατασκευή απλής μορφής με στρογγυλά σίδερα διατομής 0,018 μ. ανά 0,14 μ. που στηρίζονται σε λάμες 0,04Χ0,008 μ. πάνω και κάτω. Ανά 2,50 μ. τοποθετούνται πάσσαλοι σε σχήμα Π, διατομής ρόμβου. Η σιδεριά «τρέχει» ανάμεσα στους πασσάλους, οι οποίοι και πακτώνονται σε χαμηλό τοίχο από αργολιθοδομή.

Ναός Πέτρου και Παύλου

Στα πλαίσια διατήρησης του υστερομινωικού θαλαμωτού τάφου που αποκαλύφθηκε στον περίβολο του ναού αποφασίστηκε για την καλύτερη προστασία του η κατασκευή στεγάστρου. Πρόκειται για μια τετράρριχτη στέγη από επίπεδη χρωματισμένη λαμαρίνα που στηρίζεται σε ξύλινα ζευκτά και στύλους.

Καστέλλι Κισάμου

Ρωμαϊκά λουτρά

Στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο των ρωμαϊκών λουτρών μέσα στο Καστέλλι Κισάμου εφαρμόστηκε ο ίδιος τρόπος περίφραξης που περιγράφηκε παραπάνω.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΟΣ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Φρες Αποκορώνου

Στη θέση «Καβούσια» της Κοινότητας Φρε, σε χαμηλό λόφο με πυκνή βλάστηση, εντοπίστηκε νέα αρχαιολογική θέση. Κύρια ένδειξη για τον εντοπισμό ήταν η επιφανειακή κεραμική, η οποία χρονολογείται στους ιστορικούς χρόνους. Πρέπει να πρόκειται για ένα ακόμη αγροτικό οικισμό στην εύφορη αυτή περιοχή, όπου πρόσφατα έχουν εντοπιστεί και άλλοι.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άγιος Νικόλαος Μεραμπέλλου

Κατά το 1992 διεξήχθησαν στην πόλη του Αγίου Νικολάου σωστικές ανασκαφικές έρευνες στις οποίες συμμετείχαν ο συντηρητής αρχαιοτήτων Αλέξανδρος Νικάκης και η αρχαιολόγος Βασιλική Ζωγραφάκη.

Οδός Ν. Πλαστήρα (οικόπεδο Γ. Λασιθιωτάκη)

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αυτό[1] περιορίστηκε σε μικρό μόνο μέρος του, αφού στο μεγαλύτερο είχε ήδη προηγηθεί εκσκαφή με μηχανικό μέσο.

Αποκαλύφθηκαν τέσσερις τάφοι λαξευμένοι στο μαλακό βράχο (κούσκουρα), με προσανατολισμό Β.-Ν. Από αυτούς ο ένας ήταν και κεραμοσκεπής.

Όλοι οι τάφοι ήταν συλημένοι και έτσι τα ευρήματα της ανασκαφής ήταν πενιχρά. Ακόμα και οι σκελετοί των νεκρών σώζονταν αποσπασματικά. Περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων (πυξίδων και αμφορέα), τρία μυροδοχεία, μία πυξίδα ακέραιη και ελάχιστα χάλκινα μικροευρήματα.

Οδός Λατούς (οικόπεδο Σοφίας Κριτσωτάκη)

Κατά την ανασκαφική έρευνα του παραπάνω οικοπέδου[2] αποκαλύφθηκαν ένας διπλός κτιστός τάφος, αμελούς μάλλον κατασκευής, συλημένος, και δύο ακόμα λαξευτοί στο μαλακό χώμα και κεραμοσκεπείς, επίσης συλημένοι.

Οι τάφοι Ι και ΙΙ, που αποτελούν τα δύο τμήματα του κτιστού τάφου, δεν περιείχαν παρά ελάχιστα όστρακα, κομμάτια κεραμίδων, αναμοχλευμένα οστά των νεκρών και ένα ενώτιο χρυσό στον τάφο ΙΙ.

Ο τάφος ΙΙΙ βρέθηκε εντελώς κατεστραμμένος. Ανάμεσα από τις σπασμένες και συσσωρευμένες κεραμίδες του συγκεντρώθηκαν όστρακα αγγείων και ελάχιστο σκελετικό υλικό.

Ο τάφος IV, λαξευτός και κεραμοσκεπής, βρέθηκε προς Δ. του διπλού κτιστού τάφου, σε χαμηλότερο επίπεδο και κατά τμήμα του κάτω από αυτόν.

Από το σκελετό του νεκρού βρέθηκε κατά χώραν η λεκάνη και τα κάτω άκρα, ενώ το υπόλοιπο του τάφου ήταν έντονα αναμοχλευμένο. Πάνω στα γόνατα του νεκρού βρέθηκαν δύο μυροδοχεία και δύο κύπελλα, κτερίσματα συνηθισμένα στους τάφους της περιοχής.

Οδός Ν. Πλαστήρα (οικόπεδο Χωραφά)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται ΒΔ. του οικοπέδου Λουκάκη, όπου κατά το 1991 είχαν ερευνηθεί 13 τάφοι.

Ανασκάφηκαν 34 τάφοι, η αρίθμηση των οποίων συνεχίζει αυτή των τάφων του οικοπέδου Λουκάκη. Όλοι ήταν λαξευτοί στο μαλακό βράχο (κούσκουρα), οι περισσότεροι απλοί λακκοειδείς και λίγοι καλυμμένοι και με κεραμίδες. Ο προσανατολισμός όλων ήταν Α.-Δ. Συλημένοι βρέθηκαν οι περισσότεροι τάφοι, πλην του αριθ. 25.

Κατά τη γνωστή τακτική των τυμβωρύχων, όπως αυτή διαπιστώθηκε και από αυτό το νεκροταφείο και από το άλλο εκτεταμένο νεκροταφείο της αρχαίας πόλης στις θέσεις Σταυρός και Ποταμός, η σύληση και η καταστροφή ουσιαστικά του τάφου περιορίζεται στο τμήμα του που φιλοξενεί το άνω μέρος του κορμού του νεκρού. Αντιθέτως ουσιαστικά απείραχτο μένει το τμήμα των ποδιών, όπου βρίσκονται συγκεντρωμένα τα αγγεία που συνόδευαν την ταφή.

Οι τάφοι 16, 18, 20, 24, 26, 32, 36, 37, 38, 43 ήταν πλήρως συλημένοι και δεν έδωσαν παρά ελάχιστα όστρακα αγγείων και ελάχιστο σκελετικό υλικό.

Ελάχιστα κτερίσματα, κυρίως πήλινα αγγεία ακόσμητα, αποκαλύφθηκαν στους τάφους 14 (δύο μικρές οινοχόες), 15 (οινοχόη), 17 (μικρή οινοχόη), 19 (χάντρες από υαλόμαζα, οστέινοι αστράγαλοι και τμήματα σιδερένιου στελέχους), 21 (αμφορέας), 22 (μυροδοχείο κοινού τύπου), 23 (μυροδοχείο μεγάλου μεγέθους και όστρακα αμφορέα, πυξίδας, μυροδοχείου), 27 (αμφορέας και τριφυλλόστομη οινοχόη), 30 (λύχνος), 28 (αμφορέας και μυροδοχείο μεγάλου μεγέθους), 29

---

1. Στην περιοχή του οικοπέδου αυτού και ειδικά στην οδό Πλαστήρα και τις παρόδους της εκτείνεται ένα από τα δύο μεγάλα νεκροταφεία ελληνορωμαϊκών χρόνων της αρχαίας Λατούς προς Καμάρα ή Καμάρας, όπου σχεδόν κατ' έτος ανευρίσκονται και ανασκάπτονται τάφοι, βλ. τα Χρονικά του ΑΔ από το 1973 κ.ε.

2. Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του Ποταμού Αγίου Νικολάου, όπου έχει ανασκαφεί μέγα μέρος του νεκροταφείου ελληνορωμαϊκών χρόνων, κυρίως του 1ου-2ου αι. μ.Χ., και το οποίο εκτείνεται πιθανώς έως τη θέση Σταυρός Αγίου Νικολάου· βλ. τα Χρονικά του ΑΔ από το 1968 κ.ε. ΚρητΧρον 1953 κ.ε. ΠΑΕ 1977, Β΄, σ. 491-492.

(λάγυνος, μυροδοχείο, χάντρες από υαλόμαζα), 31 (πυξίδα και κύπελλο μόνωτο), 33 (χάλκινο νόμισμα), 34 (μόνωτο αρυβαλλόσχημο αγγείο, οστέινοι αστράγαλοι, επίχρυσες χάντρες, επίχρυσα στελέχη και χάλκινα ελάσματα, μέρος στλεγγίδας, οστέινη περόνη και οστέινοι αστράγαλοι), 35 (αμφορέας και οινοχόη), 39 (αμφορέας οξυπύθμενος, πυξίδα με πώμα, οινοχόη, μυροδοχείο μεγάλου μεγέθους, κυάθιο, δύο ενώτια αργυρά και ένα αργυρό νόμισμα), 40 (πυξίδα με πώμα, μυροδοχείο, αμφορέας, δύο κυάθια και στλεγγίδα), 41 (αμφορέας και οινοχόη), 42 (οξυπύθμενος αμφορέας), 44 (δύο αμφορείς και τμήματα στλεγγίδας, χάλκινο νόμισμα), 45 (δύο αμφορείς) 46 (όστρακα διαφόρων αγγείων και ειδώλιο γυναικείας μορφής), 47 (αμφορέας, δύο πυξίδες και μυροδοχεία).

Σε όλους αυτούς τους τάφους βρέθηκε ελάχιστο σκελετικό υλικό, κυρίως τμήματα κρανίων και τα κάτω άκρα των νεκρών οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί με την κεφαλή προς Α.

Κατά κανόνα τα κτερίσματα και κυρίως τα αγγεία τοποθετούνταν στην άκρη των ποδιών, στο δυτικό όριο του τάφου.

Ο μοναδικός τάφος που φαίνεται ασύλητος είναι ο τάφος 25, που σώζει ολόκληρο το σκελετό της νεκρής, βεβαίως σε κακή κατάσταση διατήρησης. Η κεφαλή είχε τοποθετηθεί προς Α., ενώ τα κτερίσματα είχαν συγκεντρωθεί στο δυτικό όριο του τάφου και δίπλα στα άκρα πόδια.

Την ταφή συνόδευαν ένας οξυπύθμενος αμφορέας, δύο πυξίδες με το πώμα τους, μία λάγυνος και ένα μολύβδινο αγγείο, που βρέθηκε σε θραύσματα. Μια αργυρή περόνη με κεφαλή σε σχήμα άνθους και ένα νόμισμα βρέθηκαν στο κρανίο της νεκρής.

Οδός Ν. Πλαστήρα (οικόπεδο Δημ. Κακουλάκη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε τάφος κιβωτιόσχημος, επενδεδυμένος με κεραμίδες και επιχρισμένος, ρωμαϊκής περιόδου. Από την εκτεταμένη σύληση του τάφου διασώθηκαν μόνο ελάχιστα όστρακα και οστά και ένα τμήμα ειδωλίου.

Σχίσμα Ελούντας Μεραμπέλλου

Θέση Αλυκές (οικόπεδο Σ. Δαμίγου)

Η ανασκαφική έρευνα του παραπάνω οικοπέδου, που έγινε με τη συμμετοχή της αρχαιολόγου Βασιλικής Ζωγραφάκη, αποκάλυψε δύο τμήματα λιθόκτιστων τοίχων, που ίσως ανήκαν σε ταφικούς περιβόλους, μιας και στην περιοχή αυτή εκτείνεται το νεκροταφείο της αρχαίας Ελούντας. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν και δύο μαρμάρινες επιτύμβιες ενεπίγραφες πλάκες, από τις οποίες η μία έφερε το όνομα *ΣΤΑΣΙΟΣ* και η άλλη την επιγραφή *ΑΦΑΙΣΣΤΙΩΝ ΚΛΕΥΓΕΝΕΥΣ* σε δύο σειρές.

Το όνομα Στάσιος δεν απαντά με αυτή τη μορφή στην Κρήτη. Σε επιγραφές από την Άμπελο και τη Μάλλα απαντά ως Στάσις στην ονομαστική[3]. Το όνομα Αφαισστίων, δωρική μορφή του Ηφαιστίων, δεν απαντά στην Κρήτη, ενώ το Κλευγενεύς απαντά στη Ρόδο ως όνομα γένους (Κλευγένειοι)[4].

Γρα Λυγιά Ιεράπετρας

Θέση Αράπη Σκάλα (αγρός Αντωνίου Φραντζολάκη)

Σε εργασίες διαμόρφωσης του παραπάνω αγρού αποκαλύφθηκαν δύο λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι. Ο ιδιοκτήτης του αγρού αμέσως με την αποκάλυψη του πρώτου διέκοψε τις εργασίες και ειδοποίησε το Α.Τ. Ιεράπετρας και την Εφορεία. Στην ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε αμέσως πήρε μέρος ο συντηρητής αρχαιοτήτων Αλέξανδρος Νικάκης.

Οι τάφοι βρέθηκαν σε απόσταση περίπου 1.000 μ. βόρεια του οικισμού Γρα Λυγιά Ιεράπετρας σε περιοχή πεδινή εντατικής καλλιέργειας, που μέχρι τότε δεν είχε δώσει ενδείξεις ύπαρξης αρχαίων. Αμέσως βόρεια από τη θέση αυτή αρχίζει σειρά χαμηλών λόφων.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής των τάφων έγινε και μικρή επιφανειακή έρευνα στη γύρω περιοχή για τον εντοπισμό του οικισμού, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Τάφος Ι. Ανήκει στον κοινό τύπο των θαλαμωτών τάφων, λαξευμένων στο μαλακό βράχο (κούσκουρα). Έχει θάλαμο ελλειψοειδή με μεγαλύτερη διάμετρο (2,10 μ.) από Β. προς Ν. και μικρότερη (1,60 μ.) από Α. προς Δ.

Το ύψος του θαλάμου στο κέντρο φθάνει το 1,30 μ.

Η είσοδός του βρίσκεται προς Α. και είναι κλεισμένη με φράγμα ξερολιθιάς από 9 σειρές αργών λίθων. Έχει πλάτος 0,78 και ύψος 1,23 μ. Σε αυτήν οδηγεί λαξευτός δρόμος πλ. 1,10 και σωζ. μήκ. 0,85 μ. Μέρος του δρόμου,

3. Inscr. Cr. I, σ. 234, αριθ. 3, και III, σ. 3, αριθ. 2.

4. M. Segre - I. Pugliese Carratelli, Tituli Camirenses, ASAtene 27-29 (1947-1951), I, II, 17.

άγνωστου μήκους, καταστράφηκε κατά τις εργασίες ισοπέδωσης του αγρού. Στην είσοδο του θαλάμου μεγάλο λίθινο κατώφλι σχημάτιζε αναβαθμό.

Τμήμα της οροφής του θαλάμου, αμέσως προς Δ. της εισόδου, είχε υποχωρήσει κάτω από το βάρος του σκαπτικού μηχανήματος. Από το άνοιγμα ήταν ορατές δύο σαρκοφάγοι με τους σκελετούς, που περιείχαν και πλήθος αγγείων γύρω από αυτές. Δυστυχώς ο ιδιοκτήτης του αγρού αμέσως μετά την αποκάλυψη του τάφου μετακίνησε τα αγγεία και για να τα προστατεύσει τα τοποθέτησε μέσα στις σαρκοφάγους παραμερίζοντας τα οστά που αυτές περιείχαν. Έτσι μέρος των ανασκαφικών στοιχείων, η αρχική θέση των αγγείων μέσα στον τάφο και η στάση των νεκρών, χάθηκε για πάντα.

Έξω από τις σαρκοφάγους απέμειναν τρεις μεγάλοι κρατήρες (Ι2, Ι5 και Ι6), μία πρόχους (Ι1) και δύο ψευδόστομοι αμφορείς (Ι8 και Ι9). Ο κρατήρας Ι2 περιείχε ένα κύπελλο (Ι3) και έναν ψευδόστομο αμφορίσκο (Ι4), ο δε κρατήρας Ι5 περιείχε ένα κύπελλο (Ι7) και λίγα οστά. Ο κρατήρας Ι2 ήταν τοποθετημένος μεταξύ της εισόδου και της μιας σαρκοφάγου (ΙΒ)· οι άλλοι δύο κρατήρες Ι5 και Ι6 βρίσκονταν στο βάθος του θαλάμου και μεταξύ των σαρκοφάγων. Στο κενό μεταξύ των δύο σαρκοφάγων βρίσκονταν η πρόχους Ι1 και κομμάτια από το καπάκι της μιας, το οποίο φαίνεται ότι καταστράφηκε από την πτώση της οροφής.

Οι δύο ψευδόστομοι αμφορείς Ι8 και Ι9 βρέθηκαν δυτικά και ΝΔ. της σαρκοφάγου ΙΑ. Φυσικά δεν γνωρίζουμε αν η θέση και αυτών των αγγείων είναι η αρχική ή έχουν μετακινηθεί.

Ανάμεσα στις πέτρες του φράγματος της εισόδου βρέθηκε ο ψευδόστομος αμφορίσκος Ι10, που είχε τοποθετηθεί εκεί από τον ιδιοκτήτη του αγρού.

Από τη θέση των σαρκοφάγων, που δεν ήταν δυνατόν να μετακινηθούν, την απόσταση και τη σχέση τους με την είσοδο του θαλάμου αντιλαμβανόμαστε ότι η τελευταία που τοποθετήθηκε στον τάφο είναι η κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος ΙΒ.

Πάνω από τις πέτρες του φράγματος της εισόδου αλλά και ανάμεσά τους βρέθηκαν κομμάτια άλλης σαρκοφάγου. Ίσως ανήκε σε παλαιότερη ταφή, που αφαιρέθηκε από το θάλαμο για να χωρέσουν οι δύο νέες σαρκοφάγοι. Ίσως πάλι να έσπασε κατά τη διάρκεια της ταφής στην προσπάθεια να περάσει από τη στενή είσοδο του θαλάμου.

Στη λουτηροειδή σαρκοφάγο είχαν τοποθετηθεί τέσσερις ψευδόστομοι αμφορείς (Ι25, 26, 27, 30), η πρόχους Ι28 και το υποστατό Ι29.

Στην κιβωτιόσχημη σαρκοφάγο τοποθετήθηκαν ο κρατήρας Ι31, δύο πρόχοι (Ι32, 37), η προχοΐσκη Ι33, πέντε ψευδόστομοι αμφορείς (Ι34, 35, 39, 40, 41), ο σκύφος Ι36, τα κύπελλα Ι38, 42, 44 και το χωνί-ρυτό Ι43.

Τα οστά που περιείχαν οι σαρκοφάγοι βρέθηκαν αναμοχλευμένα και παραμερισμένα στη μία τους άκρη.

Από το άνοιγμα της οροφής του θαλάμου αφαιρέθηκαν οι σαρκοφάγοι και τα αγγεία που ήταν τοποθετημένα γύρω από αυτές.

Στρώμα πάχ. 0,25 μ. περίπου από το χώμα, που με τον καιρό πέρασε μέσα στο θάλαμο του τάφου, κάλυψε το δάπεδό του και κτερίσματα που είχαν τοποθετηθεί πάνω σε αυτό.

Αμέσως δίπλα και νότια της εισόδου βρέθηκαν συγκεντρωμένα εννέα αγγεία: ο σκύφος Ι11, το κύπελλο Ι12, που περιείχε τέσσερα μικρότερα κωνικά κύπελλα (Ι12 β-ε), πέντε ψευδόστομοι αμφορείς (Ι13, 14, 17, 18 και 19), ο αμφορίσκος Ι15 το χωνί-ρυτό Ι16 και η προχοΐσκη Ι22 (Πίν. 175 α).

Στο βάθος του θαλάμου και ΝΔ. της εισόδου βρέθηκαν ο ψευδόστομος αμφορέας Ι23 και το κύπελλο Ι24.

Ανάμεσα σε αυτά και την προηγούμενη συστάδα αγγείων υπήρχαν συγκεντρωμένα οστά από προηγούμενη ταφή. Δίπλα τους βρέθηκε η λίθινη κωνική ψήφος ΙΜΕ6. Κοντά στο βόρειο τοίχωμα του θαλάμου βρέθηκαν δύο χάλκινες σμίλες (ΙΜΕ2 και ΜΕ4), η χάλκινη λεπίδα εγχειριδίου ΙΜΕ1 και στη θέση της λαβής του κομμάτια ελεφαντοστέινου πλακιδίου ΙΜΕ5, προφανώς από την επένδυσή της. Βορειοδυτικά της εισόδου και κοντά στις χάλκινες σμίλες βρέθηκε η αρύταινα Ι20, και ακόμα δυτικότερα ο ψευδόστομος αμφορέας Ι21. Στο κέντρο σχεδόν του θαλάμου βρέθηκε το περίαπτο από ορεία κρύσταλλο ΙΜΕ3 και γύρω από αυτό πλήθος από μικρές σφαιρικές ψήφους διαφόρων μεγεθών.

Οι σαρκοφάγοι και τα αγγεία του τάφου χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΑ-Β περίοδο.

Τάφος ΙΙ. Βόρεια του τάφου Ι και σε μικρή απόσταση, περίπου 1,50 μ., αποκαλύφθηκε δεύτερος όμοιου τύπου τάφος, μικρότερων όμως διαστάσεων (1,50x1,65 μ.), με είσοδο στα ανατολικά.

Ο τάφος περιείχε μία σαρκοφάγο λουτηροειδή, γραπτή. Δίπλα της και στα βόρεια-βορειοανατολικά είχαν τοποθετηθεί τα κτερίσματα: ένας σκύφος (ΙΙ2), που περιείχε έναν αμφορίσκο (ΙΙ3), μία οινοχόη (ΙΙ4) και ένας κάλαθος (ΙΙ5), που περιείχε ένα μικρό τρίωτο αμφορέα (ΙΙ6) (Πίν. 175 β).

Η σαρκοφάγος εκτός από το σκελετό του νεκρού περιείχε και ένα μικρό σκύφο (ΙΙ7).

Στο δυτικό τμήμα του τάφου βρέθηκαν διάσπαρτα οστά, πιθανώς από παλαιότερη ταφή. Δίπλα σε αυτά

βρέθηκε ψευδόστομος αμφορέας (Π8).

Από τα μπάζα της εκσκαφής συγκεντρώθηκαν όστρακα ενός πυραύνου με το κωδωνόσχημο πώμα του (Π1) και άλλων αγγείων.

Μεσελέροι Ιεράπετρας

Θέση Πέτρου Φραμένο

Κατά την άροση αγρού στην παραπάνω θέση αποκαλύφθηκε και εν μέρει καταστράφηκε νεκροταφείο υστερογεωμετρικών χρόνων.

Όταν ειδοποιήθηκε η Εφορεία, η άροση είχε ολοκληρωθεί και έτσι στην πρώτη μας αυτοψία διαπιστώσαμε τη μερική καταστροφή έξι ταφικών πίθων. Στην ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε και στην οποία συμμετείχε ο συντηρητής Αρχαιοτήτων Αλ. Νικάκης ερευνήθηκαν άλλοι τέσσερις πίθοι και βρέθηκαν και δύο μεμονωμένα αγγεία, που πιθανώς ανήκαν σε πλήρως κατεστραμμένους τάφους.

Για όλες τις ταφές χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι πίθοι, ένας ή δύο κατά τάφο, ή ένας πίθος και ένα μικρότερο αγγείο[5].

Οι πίθοι ήταν τοποθετημένοι οριζόντια και στις περιπτώσεις δύο πίθων για μια ταφή αυτοί είχαν ενωμένα τα στόμιά τους ή εισχωρούσε ελαφρά το ένα στο άλλο. Για την τοποθέτησή τους είχε λαξευθεί κοιλότητα στο μαλακό βράχο στο σχήμα του πίθου και είχαν χρησιμοποιηθεί αργοί λίθοι για τη στερέωσή τους. Καύση δεν βεβαιώθηκε σε καμιά περίπτωση. Σε τρεις πίθους δεν βρέθηκαν καθόλου οστά. Σε μια περίπτωση ο πίθος χρησιμοποιήθηκε για τρεις ταφές. Τα στόμια των μονών πίθων ήταν κατά κανόνα στραμμένα προς Α., ενώ οι νεκροί είχαν ενταφιαστεί με την κεφαλή τους προς τη βάση του πίθου.

Τάφος 1. Αποτελείται από έναν πίθο και έναν πιθαμφορέα που ενώνονται στα στόμιά τους. Στο εσωτερικό του πίθου αποκαλύφθηκαν λίγα τεμάχια οστών και μία κύλικα σπασμένη, ενώ μέσα στον πιθαμφορέα βρέθηκαν τα οστά των κνημών του νεκρού και ένας μικρός σφαιρικός αρύβαλλος. Ο πίθος και ο πιθαμφορέας καλύπτονταν από λίθινες πλάκες. Για την καλύτερη στερέωση του πίθου είχε λαξευθεί ο μαλακός βράχος στο σχήμα του και είχαν χρησιμοποιηθεί τεμάχια άλλου αγγείου (Πίν. 175 γ).

Τάφος 2. Αποτελείται από έναν πίθο τοποθετημένο με ίδιο προσανατολισμό με τον πρώτο (Α.-Δ.). Το μεγαλύτερο μέρος του καταστράφηκε κατά την άροση. Ο πίθος αντί βάσης είχε λίθινη πλάκα. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκαν οστά.

Τάφος 3. Διαμορφώνεται από δύο πίθους ενωμένους στα στόμιά τους με προσανατολισμό Α.-Δ. Και οι δύο πίθοι βρέθηκαν σπασμένοι, γεμάτοι χώμα και ρίζες δένδρων. Περιείχαν ελάχιστα οστά και δύο περόνες, μία σιδερένια και μία χάλκινη (Πίν. 175 δ).

Τάφος 4. Ένας πίθος με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. είχε χρησιμοποιηθεί για την ταφή του νεκρού, που είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση. Δεν περιείχε κτερίσματα.

Τάφος 5. Προσανατολισμός Α.-Δ. Αποτελείται από μία υδρία, της οποίας τη σπασμένη βάση έκλεινε ένας σκύφος. Το στόμιό της, στραμμένο προς Δ., κλεινόταν με δύο λίθινες πλάκες. Μικρές πέτρες στήριζαν τα αγγεία, τα οποία είχαν τοποθετηθεί σε λάξευμα του μαλακού βράχου. Περιείχε ελάχιστα οστά, προφανώς βρέφους.

Τάφος 6. Το ήμισυ περίπου του ταφικού πίθου είχε καταστραφεί κατά την άροση. Ο πίθος είχε τοποθετηθεί με κατεύθυνση του κατά μήκος άξονά του από Α. προς Δ. Το στόμιό του έκλεινε άλλος μικρότερος γραπτός πίθος.

Και τα δύο αγγεία είχαν καλυφθεί αρχικά με πέτρες, ενώ δίπλα στον πίθο βρέθηκε μικρό αγγείο σπασμένο.

Τα οστά που βρέθηκαν στο εσωτερικό των πίθων φάνηκε ότι ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον νεκρούς. Δύο τμήματα σιδερένιας λαβίδας ήταν τα μοναδικά ευρήματα του τάφου.

Τάφος 7. Ένας μεγάλος πίθος (μήκος εσωτερικό 1,31 μ., διάμετρος κοιλιάς εσωτερική 0,77 μ., διάμετρος χείλους 0,52 μ.) που περικλειόταν από ξερολιθιά και καλυπτόταν από λίθινες πλάκες αποτελούσε τον τάφο αυτό. Είχε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. με το στόμιό του στα ΝΑ. Λίθινη πλάκα έκλεινε το στόμιο του πίθου, ενώ τεμάχια άλλου πίθου που βρέθηκαν ανάμεσα στις πέτρες στα ΝΑ. υποδηλώνουν ίσως ότι αρχικά είχε χρησιμοποιηθεί και άλλος μικρότερος πίθος. Δεν βρέθηκε ο σκελετός του νεκρού. Ο πίθος αυτός καθαρίστηκε και έμεινε στο χώρο, αφού στερεώθηκαν οι πέτρες γύρω του (Πίν. 175 ε).

5. Πρβλ. ΑΑΑ IX (1976), σ. 200-201, σημ. 6. ΑΔ 36 (1981): Μελέτες, σ. 61, σημ. 9. Στη δυτική Κρήτη, ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 468 (υστεροαχαϊκό νεκροταφείο). Στην ανατολική Κρήτη ταφές σε πίθους έχουμε στο Βρόκαστρο, στα Κρυά (υπομινωική-πρωτογεωμετρική περίοδος: E. H. Hall, Excavations in Eastern Crete, Vrokastro, Philadelphia 1914, σ. 123 κ.ε. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 646· 31 (1976): Χρονικά, σ. 381· 32 (1977): Χρονικά, σ. 336), στην Παχιά Άμμο (μεσομινωική περίοδος), στο Μακρυγιαλό (πιθανώς υστερογεωμετρική περίοδος, ΚρητΧρον 13 (1959), σ. 391).

Τάφοι 8 και 9. Οι αριθμοί 8 και 9 δόθηκαν σε δύο αγγεία που βρέθηκαν σε διαφορετικές θέσεις και ίσως συνόδευαν ταφή. Αν όντως ανήκαν σε τάφους, αυτοί καταστράφηκαν τελείως χωρίς να μείνουν άλλα στοιχεία τους.

Τάφος 10. Βρέθηκε νότια του τάφου 4. Αποτελείται από δύο πίθους με ενωμένα τα στόμιά τους. Γύρω τους είχαν τοποθετηθεί πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό, απλά για τη στήριξη των πίθων. Ο ένας από τους πίθους ήταν ακόσμητος, ο άλλος έφερε αμέσως κάτω από το χείλος ζώνη με έντυπους ρόδακες και κάτω από αυτήν άλλη με έκτυπους ομφαλούς.

Τάφος 11. Στα νότια του ανεσκαμμένου χώρου αποκαλύφθηκε πίθος σπασμένος. Το χείλος και ο λαιμός του υποχώρησαν κάτω από το βάρος των λίθων που είχαν τοποθετηθεί ως έτυχε γύρω και πάνω από αυτόν. Ο προσανατολισμός του ήταν ΝΑ.-ΒΔ., όπως και των προηγούμενων, με το στόμιο στα ΝΑ.

Ήταν κοσμημένος με μια ζώνη με έκτυπους ομφαλούς. Κάτω από το λαιμό του βρέθηκε μικρός σφαιρικός αρύβαλλος. Το στόμιό του έκλεινε μεγάλη λίθινη πλάκα. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τμήματα του σκελετού του νεκρού.

Τάφος 12. Δυτικά-βορειοδυτικά του τάφου 11 αποκαλύφθηκε άλλος πίθος, τοποθετημένος με όμοιο προσανατολισμό με τους προηγούμενους. Μπροστά από το στόμιό του βρέθηκαν κομμάτια άλλου αγγείου το οποίο εισχωρούσε μέσα στον πίθο, έως το ύψος των ώμων του. Κατά μήκος και εκατέρωθεν του πίθου είχαν τοποθετηθεί αργοί λίθοι για τη στήριξή του.

Στο βάθος του πίθου βρέθηκαν τμήματα του κρανίου και των οστών του νεκρού.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Ο Δημ. Βλασάκης του Μιχαήλ παρέδωσε στο Μουσείο Αγίου Νικολάου έναν οξυπύθμενο αμφορέα και τμήμα άλλου που κατά δήλωσή του ανασύρθηκαν από το λιμάνι του Αγίου Νικολάου.

Ο Αντώνιος Κοκολάκης παρέδωσε στο Μουσείο Αγίου Νικολάου τέσσερις αμφορείς ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων και μία οινοχόη προερχόμενα κατά δήλωσή του από τη θαλάσσια περιοχή της Ζήρου Σητείας.

Ο Εμμ. Πλεξουσάκης παρέδωσε στο Μουσείο Σητείας μία πρωτομινωική σφραγίδα και αριθμό οστράκων και σχεδόν ακέραιων αγγείων της ίδιας εποχής και υπέδειξε τη θέση δύο ταφικών σπηλαίων στα Σχινοκάψαλα Σητείας.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΨΕΙΡΑ

Από τις 4 Ιουλίου έως τις 4 Αυγούστου διενεργήθηκε, υπό τη διεύθυνση του Κωστή Δαβάρα και του Philip Betancourt, μελέτη στη θέση Ψείρα καθώς και στην Αποθήκη Ψείρας στο Μόχλο, όπου φυλάσσονται τα ευρήματα.

Το προσωπικό μελέτησε τόσο την αρχιτεκτονική όσο και τα ευρήματα της Ψείρας. Οι κύριες προτεραιότητες αυτής της περιόδου περιλάμβαναν προσθήκες στο αρχιτεκτονικό σχέδιο της πόλης, διόρθωση ορισμένων σχεδίων οικιών και μελέτη κεραμικής και άλλων ευρημάτων για την προετοιμασία της δημοσίευσης.

Μελέτη στην Αποθήκη Ψείρας στο Μόχλο

1. Κτίριο BS/BV. Αυτό το μεγάλο κτίριο, που ονομάστηκε Οικία της Πλατείας, έχει αποκαλυφθεί πλήρως από τις σύγχρονες ανασκαφές. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου συνεχίστηκε η μελέτη της κεραμικής και των μικρών ευρημάτων. Τώρα έχουν πλέον καταγραφεί όλοι οι αποθέτες κεραμικής από το οικοδόμημα και αναμένεται ότι κατά τη διάρκεια του χειμώνα θα συνταχθεί ένα προκαταρκτικό χειρόγραφο κείμενο για τον έλεγχο που θα γίνει το επόμενο καλοκαίρι.

2. Διάφορα κτίρια στην Περιοχή Β. Μια μεγάλη ομάδα κτιρίων από την Περιοχή Β θα δημοσιευθεί ως μονάδα. Η ομάδα περιλαμβάνει λίγες κατασκευές που έχουν αποκαλυφθεί εξ ολοκλήρου ή και μερικώς μεταξύ των ετών 1987 και 1991 (Κτίρια ΒΥ, ΒΗ, ΒΝ Ανατολικό, ΒW και ΒC), καθώς και πάνω από 20 κτίρια που είχαν αποκαλυφθεί το 1907, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του Seager. Η εργασία αυτή θα έχει μεγάλη σημασία για τις πληροφορίες που θα παράσχει σχετικά με την επαρχιακή μινωική αρχιτεκτονική της ανατολικής Κρήτης. Συνεχίστηκε στη διάρκεια και αυτής της περιόδου η μελέτη της κεραμικής.

3. Κτίρια AF Βόρεια και AF Νότια. Το μεγάλο συγκρότημα αιθουσών με την ονομασία Τετράγωνο AF βρίσκεται στο νοτιότερο άκρο της χερσονήσου. Η ανασκαφή του ολοκληρώθηκε το 1991. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου άρχισε η μελέτη της κεραμικής και άλλων ευρημάτων και θα συνεχιστεί κατά τη διάρκεια αρκετών μελλοντικών περιόδων.

4. Κτίριο DA. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου μελετήθηκαν τα ευρήματα της ΥΜ ΙΙΙ επανακατοίκησης της

Ψείρας. Οι εργασίες θα συνεχιστούν και κατά την επόμενη περίοδο. Ένα απροσδόκητο εύρημα από αυτό το κτίριο ήταν οι 10 σφραγίδες και τα θραύσματα σφραγίδων από την άνω επίχωση πάνω από το κτίριο (από ένα μικτό ΜΜ έως ΥΜ ΙΙΙ επίπεδο). Τα ευρήματα, που χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΙ-ΥΜ Ι, είχαν προφανώς περικλειστεί στην επίχωση που είχε χρησιμοποιηθεί για την επίπεδη στέγη του κτιρίου. Δύο από τις σφραγίδες φέρουν απεικονίσεις προβάτων.

PHILIP P. BETANCOURT - ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

ΚΑΒΟΥΣΙ

Κατά την περίοδο 1992, οι εργασίες στο Καβούσι της ανατολικής Κρήτης διεξήχθησαν στον κάτω οικισμό του Βροντά και στον άνω οικισμό του Κάστρου.

Στο Βροντά οι εργασίες επικεντρώθηκαν σε τέσσερις περιοχές και είχαν τους ακόλουθους στόχους:

1. Κτίριο Β. Να καθοριστούν τα βόρεια και νότια σύνορα και να ερευνηθούν ίχνη πρωιμότερων καταλοίπων της ΜΜ περιόδου προς Β.

2. Κτίριο C/D. Να εντοπιστούν οι τοίχοι και οι γωνίες των αιθουσών που βρίσκονται ακόμη κάτω από τους μάρτυρες.

3. Κτίριο J. Να εντοπιστούν οι τοίχοι στη δυτική πλευρά του κτιρίου, όπου έχουν εξαφανιστεί μέσα στους μάρτυρες.

4. Κτίριο Ι-Ο-Ν. Να καθοριστεί η πρωιμότερη ιστορία του Κτιρίου Ι με βυθοσκοπήσεις, να καθαριστούν τα δάπεδα του Κτιρίου Ο και να καθαριστεί το υπόλοιπο των δυτικών αιθουσών του Κτιρίου Ν προκειμένου να γίνει γνωστή η ιστορία του και το δυτικό του άκρο.

Ένα μεγάλο μέρος των δραστηριοτήτων του 1992 επικεντρώθηκε στο Κτίριο Ι-Ο-Ν. Στο Κτίριο Ι, έγιναν βυθοσκοπήσεις κάτω από τα δάπεδα των Αιθουσών 3 και 4 προκειμένου να εντοπιστούν πρωιμότερα δάπεδα και να γίνει χρονολόγηση του οικοδομήματος. Μια κύλικα με σφαιρικό στέλεχος κάτω από το δάπεδο της Αίθουσας 4 προσφέρει μια σταθερή ΥΜ ΙΙΙΓ χρονολόγηση για το οικοδόμημα. Περισυνελέγησαν μερικά λίθινα εργαλεία από το δάπεδο του κτιρίου και καθαρίστηκε ο φούρνος στην Αίθουσα 3. Δύο βυθοσκοπήσεις στην αυλή που βρίσκεται στα βόρεια του Κτιρίου Ι συνέβαλαν στον καθορισμό των ορίων του ύστερου γεωμετρικού Τάφου 35 και απέδωσαν πρόσθετη κεραμική και οστά ζώων για τη μελέτη των διαφορών μεταξύ των αποθετών της αυλής και εκείνων που βρίσκονται μέσα στο κτίριο.

Στο Κτίριο Ο υπήρξε αξιοσημείωτη δραστηριότητα. Το έδρανο στη βορειοανατολική γωνία της Αίθουσας 1 διαλύθηκε μερικώς και αποκάλυψε ένα φούρνο ή εστία από κάτω. Μολονότι η καψαλισμένη αυτή εγκατάσταση είχε επιφάνεια όμοια με αυτή ενός φούρνου, δεν παρουσίαζε τη λίθινη δομή που εντοπίστηκε σε άλλους φούρνους στο Βροντά και μοιάζει μάλλον με εστία. Στην Αίθουσα 2 καθαρίστηκαν αρκετά τμήματα του δαπέδου έως την είσοδο και μέσα στην Αίθουσα 3. Στην Αίθουσα 3 καθαρίστηκε ο φούρνος στη βορειοανατολική γωνία, ο οποίος παρέμεινε άθικτος από τη διατάραξη του Τάφου 28. Τέλος, ο καθαρισμός του δυτικού τοίχου της Αίθουσας 3 αποκάλυψε μια φραγμένη είσοδο που οδηγούσε στην Αίθουσα 1 του Κτιρίου Ν.

Στο κτίριο Ν, οι είσοδοι μεταξύ των Αιθουσών 1 και 2 και 3 είχαν φραχθεί στη διάρκεια της τελευταίας φάσης χρήσης του κτιρίου. Στην Αίθουσα 3, όταν κλείστηκε η είσοδος, το έδρανο κατά μήκος του ανατολικού τοίχου επεκτάθηκε μέχρι το βόρειο τοίχο.

Διερευνήθηκε περαιτέρω η Αίθουσα 4. Μολονότι είχε διαταραχθεί σε μεγάλο βαθμό από μια ελιά στο κέντρο της αίθουσας, ένα τμήμα του δαπέδου και μια εστία στο κέντρο της αίθουσας υπήρχαν ακόμη.

Η έρευνα κάτω από τα μπάζα ανασκαφής στα δυτικά της Αίθουσας 4 αποκάλυψε και άλλες κατασκευές, που αρχικά θεωρήθηκαν ως θολωτός τάφος, αλλά μετά τον καθαρισμό διαπιστώθηκε ότι ήταν η γωνία μιας ακόμη αίθουσας προς Δ. Αναμφίβολα το κτιριακό αυτό συγκρότημα συνεχιζόταν προς τα ΝΔ. Τέλος, καθαρίστηκε το υπόλοιπο της Αίθουσας 5, τουλάχιστον μέχρι τη γραμμή διάβρωσης προς Δ. Το χωμάτινο δάπεδο και τα θεμέλια εμφανίστηκαν κάτω από λιθοσωρούς και ένα στρώμα πηλού για κατασκευή στέγης, με μια λίθινη πλατφόρμα στη βορειοανατολική γωνία και μια εστία/φούρνο στη μέση του δαπέδου. Η εστία/φούρνος ήταν ένα καμένο τμήμα στο δάπεδο, αλλά είχε λίθινη επένδυση και ένα φούρνο χτισμένο από πέτρα και πλίνθους από πάνω. Η ανάλυση των διαφορετικών τύπων φούρνων του κτιρίου μαρτυρεί ότι οι ωμόπλινθοι που εντοπίστηκαν γύρω από το φούρνο στην Αίθουσα 1 και που θεωρήθηκαν ως στοιχείο για να στηριχθεί η άποψη ότι σε αυτή την αίθουσα είχε γίνει κάποια καταστροφική πυρκαγιά ήταν στην πραγματικότητα τμήμα της κατασκευής μιας εστίας/φούρνου, όπως εκείνη στην Αίθουσα 5.

Με βάση τον καθαρισμό του Ι-Ο-Ν το 1992, παρουσιάζεται μια σαφέστερη ιδέα της χρονολόγησης του

αρχικού κτιρίου (ΥΜ ΙΙΙΓ), της ιστορίας του (τα Κτίρια Ο και Ν ήταν αρχικά ένα), της λειτουργίας των αιθουσών και των διαφορετικών τύπων εστιών και φούρνων σε χρήση. Επίσης είναι τώρα γνωστό ότι το συγκρότημα εκτεινόταν ακόμη μακρύτερα προς τα ΝΔ.

Οι εργασίες στο Κάστρο περιλάμβαναν ελέγχους κάτω από τα δάπεδα των διαφόρων κτιρίων. Αυτοί έγιναν προκειμένου να συμπληρωθεί η στρωματογραφία της θέσης, για την οποία είχε γίνει προκαταρκτική μελέτη το 1991, και να εξασφαλιστεί έλεγχος στη συνέχεια της κεραμικής. Έγιναν έλεγχοι στις τρεις κυριότερες περιοχές της θέσης: στην ανατολική και τη βόρεια πλαγιά, στη δυτική πλαγιά και στο βορειοδυτικό κτιριακό συγκρότημα. Στην ανατολική και τη βόρεια πλαγιά τα δάπεδα στις Αίθουσες 7, 9, 12 και 13 ξύστηκαν έως τις αρχικές τους επιφάνειες. Ένας έλεγχος κάτω από το δάπεδο της Αίθουσας 1 αποκάλυψε έναν πρωιμότερο πίθο στη βορειοδυτική γωνία. Μέσα στον πίθο υπήρχε ένα μικρό δοχείο νερού της ύστερης γεωμετρικής περιόδου. Η παρουσία αυτού του δοχείου μέσα στον πίθο δείχνει ότι το πρωιμότερο δάπεδο, που αποτελούνταν από βραχώδες υπόστρωμα, πάνω στο οποίο βρισκόταν ο πίθος, ανήκε επίσης στην ύστερη γεωμετρική περίοδο. Φαίνεται λοιπόν ότι υπήρξαν δύο ύστερες γεωμετρικές φάσεις στην ανατολική πλαγιά και καμιά πρωιμότερη.

Αυτό έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις στρωματογραφικές φάσεις στη δυτική πλαγιά, όπου η συνέχεια εκτείνεται από την ΥΜ ΙΙΙΓ έως την ανατολίζουσα περίοδο.

Στη διάρκεια των εργασιών του 1992, αναγνωρίστηκαν εννέα στρωματογραφικές φάσεις με τη μελέτη των αποθετών στις Αίθουσες 22-24. Το 1992 οι έλεγχοι κάτω από τα δάπεδα της ύστερης γεωμετρικής περιόδου των Αιθουσών 31-33 αποκάλυψαν επιφάνειες και σχετιζόμενους με αυτές αποθέτες κεραμικής που ανήκουν στην ΥΜ ΙΙΙΓ και στην πρωτογεωμετρική περίοδο. Έτσι, η παρουσία τέτοιων αποθετών όχι μόνο εδραιώνει τις στρωματογραφικές συνέχειες που είχαν μελετηθεί προηγουμένως για τις Αίθουσες 31-33, αλλά τονίζει επίσης το γεγονός ότι οι πρωιμότερες φάσεις κατοίκησης στο Κάστρο ήταν συγκεντρωμένες στη δυτική πλαγιά. Ένας παρόμοιος έλεγχος έγινε κάτω από το δάπεδο της Αίθουσας 4 του βορειοδυτικού κτιριακού συγκροτήματος, όπου αποκαλύφθηκαν επιφάνειες της ΥΜ ΙΙΙΓ και της πρωτογεωμετρικής περιόδου. Για την ακρίβεια, οι στρωματογραφικές συνέχειες στην Αίθουσα 4 αποδείχθηκαν ακριβώς όμοιες με εκείνες της Αίθουσας 3, ενισχύοντας έτσι την ερμηνεία των συνεχειών (ΥΜ ΙΙΙΓ-ύστερη γεωμετρική) στο βόρειο τμήμα του κτιριακού συγκροτήματος.

WILLIAM D.E. COULSON
GERALDINE C. GESELL
LESLIE P. DAY

ΓΟΥΡΝΙΑ

Από τις 18 Μαΐου έως τις 31 Ιουνίου 1992 το πρόγραμμα Γουρνιών, υπό τη διεύθυνση των Κ. Δαβάρα και V. Watrous, ολοκλήρωσε μια εντατική έρευνα της περιοχής των Γουρνιών.

Με πρόσκληση της Εφορείας, οι V. Watrous και D. Haggis βοήθησαν τις νομαρχιακές αρχές να αποφασίσουν σχετικά με την πορεία που θα πρέπει να ακολουθήσει η νέα εθνική οδός από την περιοχή Γουρνιών-Παχιάς Άμμου, προκειμένου να μη θιγούν σημαντικοί αρχαιολογικοί χώροι.

Κατά τη διάρκεια της έρευνας καταγράφηκαν οι ακόλουθες αρχαιολογικές θέσεις:

1. Μετόχι του Νικολάου. 200 μ. (Β.-Ν.)x200 μ. (Α.-Δ.). ΜΜ ΙΑ, ΜΜ ΙΒ-ΙΙΙ, ΜΜ ΙΙΙ(;). Οικισμός.
2. Παλιοβάρδια Ι. 20x65 μ. ΜΜ Ι-ΙΙ, ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι(;), Γεωμετρική(;), Αρχαϊκή. Τάφοι(;).
3. Παναγιά Ι. 200x100 μ. Δύο συγκεντρώσεις κεραμικής ΠΜ Ι-ΙΙ. Οικισμός περιόδου Ενετοκρατίας-Τουρκοκρατίας.
4. Παλιοβάρδια ΙΙ. 40x40 μ. ΜΜ ΙΒ-ΥΜ Ι. Οικία(;).
5. Παναγιά ΙΙ. 45x75 μ. ΜΜ ΙΒ-ΥΜ Ι.
6. Γουρνιά Ι. 75x37 μ. ΠΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΙ. Οικίες.
7. Γουρνιά ΙΙ. 60x90 μ. ΜΜ Ι-ΥΜ Ι. Οικισμός.
8. Παλιοβάρδια ΙΙΙ. 17x40 μ. ΜΜ Ι-ΙΙ. Οικισμός.
9. Αγία Πελαγία, 400x300 μ. Πρώιμη ρωμαϊκή, ύστερη ρωμαϊκή, βυζαντινή(;), ενετική, τουρκική. Οικισμός.
10. Αλτσομούροι. 100x50 μ. ΠΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΙ. Οικισμός.
11. Αλτσομούροι. Ταφές. Θαλαμωτοί τάφοι και ταφές σε πίθους στις πλαγιές της ράχης και στην κορυφή της. ΜΜ Ι-ΥΜ Ι.
12. Σέλλι Ι. 100x75(;) μ. ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ Ι. Οικισμός. Δύο συγκεντρώσεις οστράκων (τάφοι;) στα βόρεια.
13. Σέλλι ΙΙ. 40x30 μ. ΜΜ Ι-ΥΜ Ι. Αγρόκτημα(;).
14. Σέλλι ΙΙΙ. 20x20 μ. ΜΜ Ι-ΥΜ Ι. Αγροικία(;).
15. Παχιά Άμμος Ι. 70x40 μ. ΜΜ Ι-ΙΙΙ, ΥΜ Ι(;) Αγρόκτημα(;).
16. Παχιά Άμμος ΙΙ. 150x70 μ. ΠΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΙ, ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι(;). Οικισμός.

17. Παχιά Άμμος ΙΙΙ. 5x5 μ.(;). ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι. Αγροικία;

18. Παχιά Άμμος IV. 200x250 μ. ΠΜ ΙΙ, ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜ ΙΑ, ΜΜ ΙΒ-ΥΜ Ι. Οικισμός. Ταφή σε πίθο στα βόρεια της θέσης.

19. Γουρνιά 700x300 μ.(;) ΠΜ Ι-ΥΜ ΙΙΙΓ. Οικισμός.

L. VANCE WATROUS - ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

ΒΡΟΚΑΣΤΡΟ

Από τα μέσα Μαΐου 1991 έως τις αρχές Σεπτεμβρίου επιτεύχθηκαν τρεις σημαντικοί στόχοι της περιόδου 1992. Ολοκληρώθηκε η δεύτερη θερινή περίοδος μελέτης της έγγειας χρήσης και της δημογραφίας της υπό έρευνα περιοχής. Ολοκληρώθηκε επίσης ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός αρκετών θέσεων από την αρχαϊκή έως την ελληνιστική περίοδο (SK 1, SK 2, SK 6, KPh 3, NP 1) και ο σχεδιασμός δύο μετοχίων εντός της υπό έρευνα περιοχής (VK 8, TM 7).

Εξετάστηκαν τα υπόλοιπα 45 κιβώτια κεραμικής (από το σύνολο των 92) από τη B. Hayden και έγινε σχεδιασμός και καταλογογράφηση των λοιπών αναγνωρίσιμων θραυσμάτων. Έγινε καταμέτρηση και περιγραφή όλων των μονάδων και, κατά τη διάρκεια της θερινής περιόδου, άρχισε η εισαγωγή του υλικού σε τράπεζα πληροφοριών. Εντοπίστηκαν περισσότερες χρονολογικές φάσεις σε αρκετές θέσεις και εξακολουθεί η βελτίωση της χρονολόγησης. Η μελέτη που άρχισε το καλοκαίρι του 1992 θα προσδιορίσει περαιτέρω το συγκεντρωμένο υλικό και ειδικότερα τα λιγότερο αναγνωρίσιμα θραύσματα από σώματα, που έχουν ληφθεί με διατομή.

Η σημαντικότερη ίσως ανακάλυψη της περιόδου ήταν η εμφάνιση πρώιμης μινωικής κεραμικής προς την ενδοχώρα εκτός από αυτή που ήταν ήδη γνωστή. Μικρές ποσότητες προφανώς πρώιμης μινωικής βρέθηκαν στην Ηρίνα (PN 1), στη νοτιοδυτική πλευρά της υπό έρευνα περιοχής, και στη μόνη σημαντικά ισοπεδωμένη θέση στις πλαγιές πάνω από την κοιλάδα Μεσελέρων (OL 8). Η θέση αυτή βρίσκεται κοντά σε μια πηγή και δείχνει ότι η απουσία μινωικού υλικού από το λεκανοπέδιο Μεσελέρων ίσως να οφείλεται σε αποθέσεις αλλουβίου και όχι στην έλλειψη εγκατάστασης. Καταλογογραφήθηκε επίσης μικρή ποσότητα κεραμικής – πιθανώς πρώιμη μινωική – από τους αγρούς κατά βαθμίδες στο Τζαμάχι, στη βόρεια πλευρά της Κορυφής Σχοινάβρια, σε υψόμετρο 600 μ. περίπου. Έτσι οι προηγούμενες υποθέσεις σχετικά με τις χαμηλές παράλιες τοποθεσίες των περισσότερων πρώιμων μινωικών θέσεων θα πρέπει να τροποποιηθούν με βάση τη μελέτη της κεραμικής αυτής της θερινής περιόδου.

Υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις, βασισμένες στη μελέτη κεραμικής της φετινής περιόδου, σύμφωνα με τις οποίες ένας μικρός πυρήνας θέσεων δημιουργήθηκε όχι στην ΥΜ ΙΙΙ, αλλά πιθανώς νωρίτερα, κατά τις αρχές της νεοανακτορικής περιόδου. Στις περισσότερες θέσεις, και ειδικότερα σε αυτές που βρίσκονται προς τα μεσόγεια, εμφανίζεται ένας «Τύπος Α» υλικού στα σκεύη μαγειρικής, από μίγμα φυλλίτη, χαλαζία και γρανοδιορίτη, αλλά η ένδειξη δεν είναι αρκετά ισχυρή για μια μεταγενέστερη εξέλιξη μέσω της ύπαρξης πολλών αναγνωρίσιμων μορφών κεραμικής καλής ποιότητας της νεοανακτορικής περιόδου. Τούτο ίσως να οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι οι περισσότερες από αυτές τις θέσεις είναι αγροτικές και ότι έχουν διασωθεί από αυτές κυρίως μαγειρικά και χρηστικά σκεύη. Ωστόσο ορισμένες ενδείξεις μαρτυρούν ότι πολλές πρωτοανακτορικές θέσεις ίσως να συνεχίζουν να υπάρχουν έως τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο, αλλά μάλλον όχι πέρα από αυτή. Αυτό το υποθετικό ρήγμα στο σχηματισμό του οικισμού αξίζει να μελετηθεί περισσότερο καθώς συνεχίζεται η ανάλυση της κεραμικής. Ένας άλλος παράγοντας που σημειώθηκε στη χρήση εγκλεισμάτων στα υλικά κεραμικής μέσα στην περιοχή είναι η ολική σχεδόν απουσία γρανοδιορίτη εκ προθέσεως στο κράμα για σκεύη των θέσεων της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στο βόρειο τμήμα της ακτής. Ως εκ τούτου, η συνεχιζόμενη χρήση κράματος γρανοδιορίτη στην κοιλάδα Μεσελέρων κατά τη διάρκεια της ελληνικής περιόδου παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον. Είναι μια περιοχή από την οποία απουσιάζει ο γρανοδιορίτης, που συναντάται συχνά στην παράλια ζώνη, και αυτό σημαίνει ίσως ένα συντηρητικό στοιχείο μέσα στον πληθυσμό αυτής της απόμερης, γόνιμης κοιλάδας της ενδοχώρας.

Παράλληλα με τη μελέτη της κεραμικής, οι Zangger και Timpson άρχισαν γεωμορφολογική ανάλυση στην περιοχή και ένα σημαντικό συμπέρασμα ήταν ότι οι αποθέσεις στην κοιλάδα Μεσελέρων φθάνουν τουλάχιστον τα 3 μ. Το συμπέρασμα αυτό συνδέεται άμεσα με την έλλειψη μινωικών οικισμών, γεγονός που αποκαλύφθηκε μετά από εκτεταμένη και εντατική έρευνα της περιοχής. Μελετάται επίσης το βάθος του εδάφους στην κοιλάδα του Ίστρου και στην πεδιάδα πλημμυρίδας του ποταμού στη βόρεια πλευρά της παράλιας οδικής αρτηρίας. Μελετάται το βάθος και η ηλικία αυτών των φερτών υλικών πλημμυρίδας προκειμένου να διαπιστωθεί πώς θα μπορούσαν να έχουν επηρεάσει την κατοίκηση

στην περιοχή, καλύπτοντας πιθανώς μινωικές θέσεις κοντά στα χωριά Καλό Χωριό και Πύργος και κρύβοντας το νότιο άκρο του σημαντικού μινωικού και μεταγενέστερου οικισμού στο παράλιο ακρωτήρι του Πριναίτικου Πύργου.

Ένας σημαντικός στόχος της γεωμορφολογικής μελέτης είναι η δημιουργία ενός χάρτη της περιοχής του Βρόκαστρου και η αναφορά σε αυτόν των θέσεων των οικισμών διαφόρων εποχών, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν ή πώς τα πρότυπα κατοίκησης σχετίζονται με τη γεωλογία της περιοχής.

Η εθνογραφική μελέτη στη διάρκεια του θέρους του 1992 περιλάμβανε συνέχιση της αποτύπωσης των αγροικιών και των μετοχίων όσον αφορά στο σχεδιασμό, το μέγεθος, τις αρχιτεκτονικές φάσεις, τη λειτουργικότητα και το περιεχόμενο. Οι στόχοι μας περιλαμβάνουν επίσης τη συσχέτιση της ιστορίας της αρχιτεκτονικής αυτών των οικισμών με την κεραμική που συγκεντρώθηκε από αυτές τις θέσεις, προκειμένου να διαπιστωθεί η έκταση του εδάφους που συνδέεται με κάθε κατοίκηση και η ιστορία της χρήσης για κάθε θέση. Αυτές οι θέσεις θα συσχετιστούν επίσης με τις συνεχιζόμενες μελέτες εδάφους.

BARBARA HAYDEN - JENNIFER MOODY

ΧΑΛΑΣΜΕΝΟΣ

Δοκιμαστική έρευνα διάρκειας οκτώ ημερών έγινε από 2-9-92 έως 11-9-92 στη θέση Χαλασμένος Μοναστηρακίου Ιεράπετρας, όπου σώζονται εκτεταμένα λείψανα οικισμού του τέλους της εποχής του Χαλκού- πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Σκάφτηκαν συνολικά έξι τομές διαστ. 4x4 μ. με τα εξής αποτελέσματα:

Οι δύο από τις τομές βρίσκονταν στο δυτικό τμήμα του πλατώματος του λόφου (Τομέας Α, Τομές 1, 2). Βρέθηκαν τμήματα δύο δωματίων μιας οικίας, από τα οποία το βορειότερο είχε δύο φάσεις, που χρονολογούνται πιθανότατα στην ΥΜ ΙΙΙΓ και την πρωτογεωμετρική. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι από ακανόνιστες πέτρες μέτριου μεγέθους και σώζονται σε ορισμένα σημεία σε ύψος 1 μ. περίπου. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν, εκτός από τα όστρακα και τμήματα αγγείων, πήλινο ειδώλιο ταύρου και χάλκινο δακτυλίδι.

Οι υπόλοιπες τέσσερις τομές σκάφτηκαν στο ανατολικό τμήμα του πλατώματος (Τομέας Β, 1-4). Στην τομή Β1 βρέθηκαν τμήματα τριών δωματίων μιας οικίας από τα οποία ερευνήθηκε το ένα μέχρι το επίπεδο του πλακόστρωτου δαπέδου, όπου υπήρχαν επτά τριπτήρες, τρία τριβεία, κομμάτια πίθων και όστρεα.

Στην τομή Β2 η κατάσταση ήταν ανάλογη. Το ένα, πολύ καλοδιατηρημένο δωμάτιο, που επίσης ερευνήθηκε μέχρι το επίπεδο του δαπέδου, απέδωσε εστίες και κομμάτια πίθων, ολόκληρους σκύφους, κεραμικό τροχό και συγκέντρωση οστρέων (πεταλίδες).

Στις τομές Β3 και Β4 βρέθηκαν τουλάχιστον τρία δωμάτια που ανήκαν σε δύο φάσεις, και σκάφτηκαν μέχρι το δάπεδο. Τα ευρήματα ήταν πολλά λίθινα εργαλεία, τριβεία και τριπτήρες, καθώς και έξι πήλινα πηνιόσχημα βαρίδια. Επίσης εντοπίστηκε έντονη καύση ξύλου στο δάπεδο και μεγάλα κομμάτια πλίνθων καμένα. Η κεραμική των τομών περιλάμβανε δύο πίθους και δύο σκύφους.

WILLIAM D. E. COULSON - ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΟΧΛΟΣ

Το 1992 συνεχίστηκαν οι από κοινού ελληνοαμερικανικές ανασκαφές στο Μόχλο σε τρεις τοποθεσίες: α) στο νησί Μόχλο, στην περιοχή του μινωικού οικισμού, β) στο δρόμο που οδηγεί έξω από το Μόχλο στα ΝΔ. προς το Λιμανάρι, όπου έχει εντοπιστεί μια προέκταση του ΥΜ ΙΒ οικισμού, και γ) στη θέση Χαλινομούρι, στο ανατολικό άκρο της παράλιας πεδιάδας του Μόχλου, όπου υπάρχει μια αγροτική εγκατάσταση της ΥΜ ΙΒ.

Οι εργασίες στο νησί επικεντρώθηκαν στην ανασκαφή του οικοδομημένου με ισόδομους λίθους μεγάλου κτιρίου που εντοπίστηκε το προηγούμενο καλοκαίρι πάνω από το Τετράγωνο Β, το οποίο είχε ανασκαφεί το 1909 από τον Seager. Αποκαλύφθηκε μεγαλύτερο τμήμα από τις ανατολικές και τις νότιες προσόψεις του κτιρίου και η κύρια είσοδος, που οδηγεί στο επίπεδο του δεύτερου ορόφου από το δρόμο που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του. Κατευθύνεται μέσω ενός προθαλάμου σε ένα πολύθυρο, στρωμένο με πράσινες πλάκες από σχιστόλιθο, που παρείχε πρόσβαση στα διάφορα τμήματα του κτιρίου. Γύρω από τους τοίχους του πολυθύρου υπήρχαν έξι ή επτά θύρες: η κύρια είσοδος από τον προθάλαμο, μία άλλη που οδηγεί, από μια καλά διατηρημένη κλίμακα, σε μια αίθουσα με πεσσούς στο επίπεδο του ισογείου, μία ή δύο που οδηγούν σε μια αίθουσα με κιονοστοιχία πάνω από την αίθουσα με τους πεσσούς, και τρεις στον ανατολικό τοίχο της αίθουσας που φέρουν στο εσωτερικό, μια από τις οποίες οδηγεί

σε μια κλίμακα που εκτείνεται έως τον τρίτο όροφο και σε μια εσωτερική θύρα του τρίτου ορόφου που ανοίγει προς την κατεύθυνση ενός μαγειρείου. Κοντά στο βόρειο τοίχο του πολυθύρου εντοπίστηκαν μια δεξαμενή πλαισιωμένη από δύο κίονες και ένας κέρνος. Η δεξαμενή, που ήταν ανοικτή προς τα επάνω και διέθετε ένα σημαντικό αποχετευτικό αγωγό που εκτεινόταν κάτω από το δάπεδο και μέσω της ανατολικής πρόσοψης προς το γειτονικό δρόμο, ήταν το επίκεντρο αυτής της αίθουσας και του κτιρίου γενικότερα. Στον αποχετευτικό αγωγό βρέθηκαν αρκετά κύπελλα της ΥΜ ΙΒ.

Στο επίπεδο του ισογείου ανασκάφηκε μια δεύτερη αίθουσα με πεσσούς κοντά σε αυτή που είχε αποκαλυφθεί το 1991. Και οι δύο είχαν παράθυρα στους εξωτερικούς τους τοίχους, από τα οποία το ένα προς την πλευρά του δρόμου που εκτείνεται κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του κτιρίου και το άλλο προς ένα στενό διάδρομο που σχηματιζόταν κατά μήκος της νότιας πλευράς του κτιρίου από ένα χαμηλό, ακανόνιστο τοίχο, παράλληλο προς τη νότια πρόσοψή του. Πάνω στο χαμηλό τοίχο και σε μια αυλή που βρίσκεται κοντά στον τοίχο της νότιας πλευράς του κτιρίου εντοπίστηκαν περισσότερα από ογδόντα κωνικά κύπελλα, πολλά από τα οποία χρησίμευαν ως λύχνοι.

Αποκαλύφθηκαν η βορειοανατολική και η νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου και ανοίχτηκαν τομές και στις δύο αυτές περιοχές, αλλά δεν ολοκληρώθηκαν. Το κτίριο αυτό είναι το μεγαλύτερο και επιβλητικότερο οικοδόμημα στο Μόχλο. Καταλαμβάνει όλη την έκταση μεταξύ των δύο δρόμων που χωρίζουν τα Τετράγωνα Α από Β και Β από C του Seager και είναι το μόνο ισόδομο κτίσμα της πόλης. Προφανώς θα πρέπει να ταυτιστεί με το διοικητικό και θρησκευτικό κέντρο του ΥΜ ΙΒ οικισμού.

Οι εργασίες στο νησί συνεχίστηκαν με την αποκάλυψη διαφόρων οικιών που βρίσκονταν πλησίον του ισόδομου κτιρίου. Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή της μεγάλης Οικίας C 3, που είχε εντοπιστεί το 1990. Η οικία αυτή είναι ακριβώς απέναντι από το ισόδομο κτίριο και η είσοδός της στο επίπεδο του δεύτερου ορόφου βρίσκεται πολύ κοντά στην είσοδο του άλλου κτιρίου. Όπως και το ισόδομο κτίριο, ήταν τριώροφη. Ωστόσο, μόνο οι δύο χαμηλότεροι όροφοί της σχημάτιζαν βαθμίδες προς την πλαγιά του λόφου και έτσι μόνο αυτοί οι όροφοι έχουν διασωθεί. Μια κλίμακα οδηγούσε από το ισόγειο στον τρίτο όροφο, και μια άλλη από το ισόγειο προς το επίπεδο του υπογείου. Στο επίπεδο αυτό εντοπίστηκαν τρεις μεγάλες αποθήκες, τμήμα των οποίων ανασκάφηκε κατά το 1990 και 1991. Ήταν τόσο γεμάτες με πίθους, κεραμική και άλλα ευρήματα ώστε χρειάστηκαν τρία χρόνια προκειμένου να ολοκληρωθεί η ανασκαφή τους. Σε μία από αυτές εντοπίστηκε αυτή τη χρονιά ένας «θησαυρός» με χελώνες χαλκού, μπρούντζινα αντικείμενα και υπολείμματα μετάλλου. Προφανώς φυλάσσονταν στην αποθήκη προκειμένου να λιωθούν και να χρησιμοποιηθούν ξανά. Ακόμη, εκτός από δίσκους ζυγού και μισό λατρευτικό διπλό πέλεκυ, εντοπίστηκαν πάνω από μια δωδεκάδα διαφορετικά εργαλεία, ανάμεσα στα οποία διπλοί πελέκεις, σμίλες, πριόνια, μαχαίρια, σουβλιά, λαβίδες και καρφιά. Δύο από τα εργαλεία, μια χονδρή λίμα και ένα άλλο με ανοιχτό κοίλωμα, ανήκουν σε τύπους που δεν έχουν εντοπιστεί ποτέ πριν στην περιοχή του Αιγαίου. Τα ίχνη υφάσματος που βρέθηκαν κοντά στα εργαλεία δείχνουν ότι είχαν τοποθετηθεί μέσα σε κάποιο σάκο.

Άρχισαν εργασίες και σε δύο άλλες οικίες στην περιοχή του Τετραγώνου C του Seager. Έτσι το σύνολο των νέων οικιών που αποκαλύφθηκαν ανέρχεται στις επτά. Μία από αυτές, η Οικία C 6, βρίσκεται στα ΒΑ. του ισόδομου κτιρίου, ακριβώς απέναντι από έναν ανατολικό-δυτικό δρόμο που εκτείνεται κατά μήκος της βόρειας πλευράς της Οικίας C 3, και η άλλη, η C 7, βρίσκεται ακριβώς στα ανατολικά της Οικίας C 3, στην άλλη πλευρά ενός δρομίσκου. Στην Οικία C 7 εντοπίστηκε και άλλη αποθήκη γεμάτη αντικείμενα, η αποκάλυψη της οποίας προβλέπεται να απαιτήσει μια ολόκληρη ανασκαφική περίοδο.

Ενώ το κύριο έργο της περιόδου 1992 είχε ως στόχο του τον ΥΜ ΙΒ οικισμό του νησιού, συνεχίστηκαν οι εργασίες και στα κατάλοιπα του ΙΒ πάνω στο δρόμο για το Λιμανάρι και στο Χαλινομούρι. Η εργασία πάνω στο δρόμο ολοκληρώθηκε. Στο σημείο αυτό ανασκάφηκαν δύο κτίρια, που χωρίζονταν από ένα στενό διάστημα, και ο χώρος σκεπάστηκε ξανά προκειμένου να συνεχιστεί η χρήση του δρόμου. Η είσοδος του Κτιρίου Α εντοπίστηκε στα δυτικά του, και η είσοδος στο Κτίριο Β στα ανατολικά. Και τα δύο κτίρια χρησίμευαν για βιομηχανικούς σκοπούς. Το ένα λειτουργούσε ως κέντρο χαλκουργίας και κατασκευής λίθινων αγγείων και το άλλο ως εργαστήριο κεραμικής. Το καθένα τους φαίνεται ότι διέθετε ένα μικρό ιερό, το ένα με έδρανο-ιερό και το άλλο με μια αίθουσα, τμήμα της οποίας ανασκάφηκε, όπου εντοπίστηκε ένα αναθηματικό ειδώλιο με τη μορφή ποδιού. Και τα δύο κτίρια συνεχίζονται προς το γειτονικό αγρό που βρίσκεται στα ΝΔ., όπου φαίνεται ότι υπήρχαν σημαντικές αίθουσες. Σε αυτές περιλαμβάνονται η αίθουσα όπου αποκαλύφθηκε ειδώλιο σε σχήμα ποδιού και μια άλλη, τμήμα της οποίας ανασκάφηκε και η οποία χρησίμευε μάλλον ως σκευοφυλάκιο για το ιερό.

Σήμερα έχει αποκαλυφθεί το μεγαλύτερο τμήμα ενός

μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου στο Χαλινομούρι, αν και δεν έχει ακόμη εντοπιστεί η είσοδός του και χρειάζεται να ολοκληρωθούν ορισμένες εργασίες. Το κτίριο φαίνεται ότι χρησίμευε ως γεωργικός σταθμός για τον κυρίως οικισμό του Μόχλου. Διέθετε μεγάλες δυνατότητες αποθήκευσης και έχουν εντοπιστεί σε αυτό πάνω από δέκα πίθοι, καθώς και εργαλεία κατασκευής λίθινων αγγείων και υπολείμματα πρώτης ύλης αυτού του εργαστηρίου, που πιθανώς να είχε πολλαπλές λειτουργίες. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτής της περιόδου εντοπίστηκαν διαστρωματωμένα κατάλοιπα επανακατοίκησης της ΥΜ ΙΙΙ και το κτίριο, που είχε κατασκευαστεί κατά την ΥΜ ΙΒ περίοδο, είχε επαναχρησιμοποιηθεί με μικρές αλλαγές από μεταγενέστερες αφίξεις.

Ενώ οι ανασκαφές στη διάρκεια του θέρους αποκάλυψαν λείψανα που ανήκουν κυρίως στην ΥΜ ΙΒ περίοδο, αποκάλυψαν επίσης προγενέστερα λείψανα που ελπίζεται ότι θα ερευνηθούν περαιτέρω σε μελλοντικές ανασκαφικές περιόδους προκειμένου να διευκρινιστούν οι πρωιμότερες φάσεις κατοίκησης στο Μόχλο. Σε αυτές περιλαμβάνονται ένα δεύτερο προανακτορικό οίκημα, δύο αίθουσες του οποίου αποκαλύφθηκαν στο μέσον του ισόδομου κτιρίου. Οι αίθουσες αυτές διαθέτουν καλά διαστρωματωμένες αποθέσεις και παρουσιάζουν σαφείς ενδείξεις για τη διάκριση μεταξύ ΠΜ ΙΙΑ και ΙΙΒ κεραμικής τεχνοτροπίας. Από κάτω βρίσκονται και άλλες αποθέσεις, οι οποίες ενδέχεται να αποκαλύψουν στοιχεία για ένα ΙΒ οικοδόμημα. Ένας σημαντικός αποθέτης πρωτοανακτορικής κεραμικής εντοπίστηκε κάτω από το δάπεδο μιας αίθουσας στο Κτίριο C 3 και αποδεικνύει ότι η κατοίκηση στο Μόχλο συνεχίστηκε και μετά την εγκατάλειψη του προανακτορικού νεκροταφείου.

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ - JEFFREY SOLES

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΜΑΛΙΑ

Η περιοχή ΒΑ. του ανακτόρου

Η ανασκαφή της περιοχής ΒΑ. του ανακτόρου[1], που διακόπηκε μετά το 1985, ξανάρχισε το Μάιο-Ιούνιο 1992. Οι έρευνες στο χώρο σταμάτησαν προκειμένου να γίνει μια προκαταρκτική μελέτη του υλικού και όλα τα στοιχεία ενεγράφησαν σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. Διαθέτουμε έτσι ένα πλήρες εργαλείο έρευνας, που περιλαμβάνει περίπου 10.000 αριθμούς ευρετηρίου, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν είτε μεμονωμένα αντικείμενα, είτε σύνολα οστών, οστρέων, οστράκων κτλ.

Οι φετινές εργασίες είχαν ως αντικείμενο τη συμπλήρωση των αρχιτεκτονικών και στρωματογραφικών πληροφοριών μας στον κυρίως ανασκαμμένο τομέα, δηλαδή στον τομέα που εκτείνεται προς Α. των συνοικιών XXV-XXVII του ανακτόρου (Σχέδ. 1).

Μετά από ένα γενικό καθαρισμό αφαιρέθηκε το δάπεδο του τραπεζοειδούς καταστήματος 1.3, όπου είχαν τοποθετηθεί γύρω στα είκοσι αποθηκευτικά αγγεία. Η αφαίρεση αυτή σκόπευε να καθορίσει τις διαφορετικές φάσεις κατοίκησης πριν από την καταστροφή στο τέλος της ΜΜ ΙΙ, που αγγίζει όλον αυτό τον τομέα. Υπενθυμίζουμε ότι πράγματι μια ΠΜ ΙΙΑ επίχωση, πάχ. 2,25 μ. τουλάχιστον, είχε ανασκαφεί ακριβώς κάτω από το δωμάτιο 3.3, που καταστράφηκε κατά την ΜΜ ΙΙ.

Οι τοίχοι του δωματίου 1.3 αποτελούνται από τέσσερις έως πέντε δόμους από αργούς λίθους. Το δάπεδο του καταστήματος καθαυτό ακουμπά σε μια παχιά επίχωση από βότσαλα και όστρακα, που μπορεί να χρονολογηθεί στη ΜΜ ΙΙ, και περιλαμβάνει στη βόρεια πλευρά ένα θύλακα αγγείων λιγότερο αποσπασματικών. Στο βόρειο τμήμα και κάτω από τους τοίχους υπάρχει μια ΠΜ ΙΙΑ επίχωση, ενώ στο νότιο τμήμα κάτω από τους τοίχους του καταστήματος εκτείνεται ένα επίπεδο ΜΜ κατοίκησης.

Ωστόσο, αυτό που ξεκαθαρίστηκε από τις εργασίες της φετινής χρονιάς είναι κυρίως οι προσβάσεις στη βορειοανατολική είσοδο του ανακτόρου. Στην αρχή της νεοανακτορικής περιόδου, αν κρίνουμε από την κεραμική, χτίζεται ένα προστώο με τρεις κίονες (61-63) μπροστά από τη βορειοανατολική είσοδο. Αυτό το προστώο βλέπει προς Α. σε έναν υπαίθριο χώρο, η αρχική επιφάνεια του οποίου τοποθετείται πάνω από 1 μ. χαμηλότερα από το κατώφλι του ανακτόρου (12,74-12,87/13,93 μ.).

Ο υπαίθριος χώρος συνορεύει στα Ν. με μια λιθόστρωτη πλατεία (56) που συνδέεται πολύ καθαρά με τη νότια βάση του προστώου. Η λιθόστρωτη πλατεία, που έχει αφαιρεθεί εντελώς πια, ακουμπά από το ένα μέρος

1. Προκαταρκτικές εκθέσεις στο BCH 106 (1982), σ. 680-683· 107 (1983), σ. 901-904· 108 (1984), σ. 887-891· 109 (1985), σ. 892-895· 110 (1986), σ. 816-822. Μια σύντομη σύνθεση αυτών των εργασιών παρουσιάστηκε στο 6ο Κρητολογικό Συνέδριο στα Χανιά το Σεπτέμβριο του 1986, βλ. Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1990, σ. 135-139. Ο λίθινος τρίτωνας με ανάγλυφη διακόσμηση δαιμόνων με κελύφη δημοσιεύθηκε στο BCH 107 (1983), σ. 1-73.

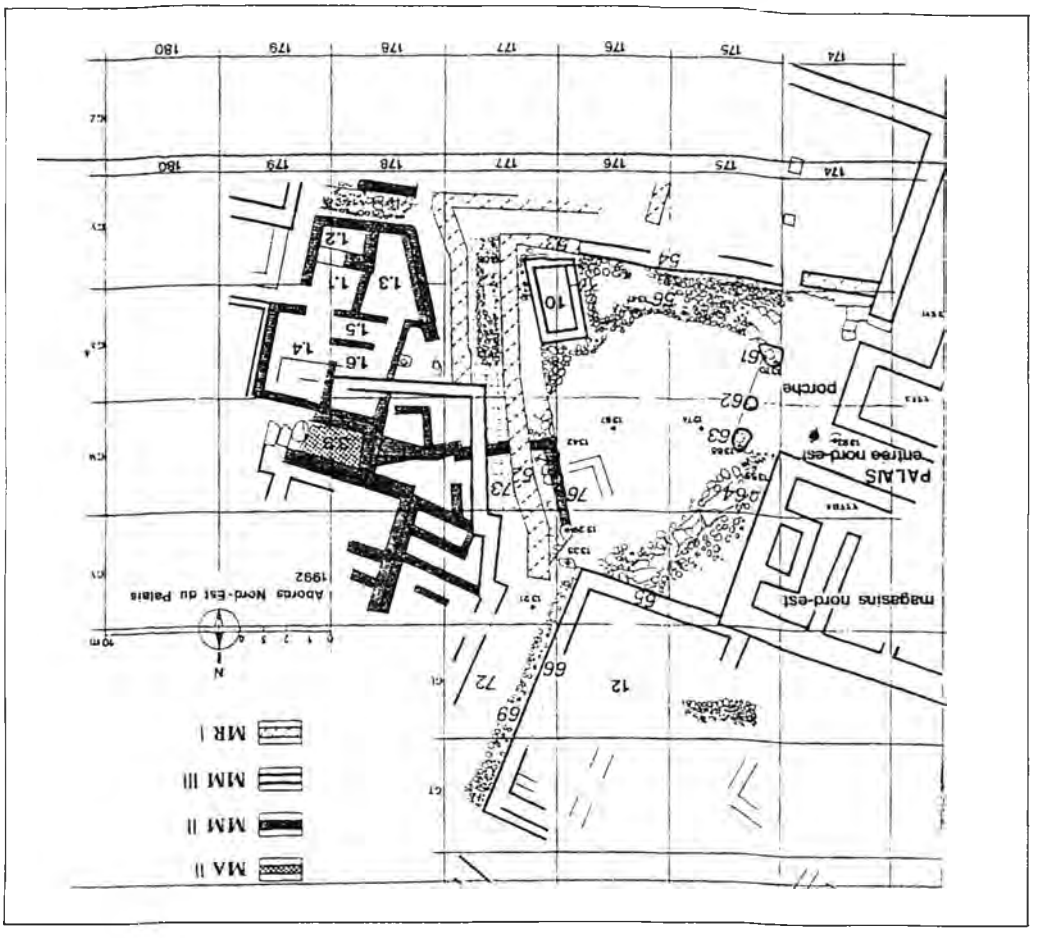

Σχέδ. 1. Μάλλια. Η περιοχή ΒΑ. του ανακτόρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

στον τοίχο από λιθοπλίνθους 54 και περικλείει από την άλλη πλευρά το μικρό ορθογώνιο οικοδόμημα 10 (Πίν. 176 α).

Στην ανατολική πλευρά φαίνεται ότι επαναχρησιμοποιήθηκαν προγενέστερες κατασκευές, δηλαδή ο τοίχος 76 και η προέκτασή του προς Ν. Πιθανώς τους υποστύλωσαν με ένα είδος λιθόστρωτου πρανούς ήδη από την πρώτη εφαρμογή αυτού του μέσου.

Στα βόρεια η αρχική διευθέτηση έχει επισκιαστεί από τις μεταγενέστερες αναπλάσεις που πραγματοποιήθηκαν καθ' όλη τη νεοανακτορική περίοδο. Με την ανασκαφή ωστόσο φάνηκε ότι η βόρεια βάση του προστώου (63) συνδέεται, όπως ακριβώς η νότια βάση, με ένα χώρο λιθόστρωτο και εν μέρει πλακόστρωτο (Πίν. 176 β). Το όριο αυτού του χώρου δεν φαίνεται ακόμα καθαρά, αφού περνάει κάτω από ένα σωρό από μεγάλους λίθους που κύλισαν από την πρόσοψη του ανακτόρου. Σε μια πρώτη φάση η επιφάνεια 64 περνούσε κάτω από τον τοίχο 65 και ίσως πρέπει να τη συσχετίσουμε με το πεζοδρόμιο 69, που πλαισιώνει το δάπεδο από λευκό κονίαμα 72 σε όλη του την έκταση. Μεταγενέστερα όλος αυτός ο τομέας αναπλάστηκε με την κατασκευή σε αρχική φάση του κτιρίου 12, του οποίου τα κατάλοιπα είναι φανερά στους κατώτερους δόμους των τοίχων 65 και 66. Με την τελευταία φάση του κτιρίου 12 πρέπει αναμφίβολα να συσχετίσουμε την τεράστια λιθόστρωτη πλατεία που εκτείνεται μπροστά σε όλη τη βόρεια πρόσοψη του ανακτόρου, τους τοίχους 52 και 53, που πλαισιώνουν ένα λιθόστρωτο πέρασμα (73) και μια ανύψωση εδάφους στη βάση ακριβώς της βορειοανατολικής γωνίας του ανακτόρου. Όλες αυτές οι αναπλάσεις έλαβαν χώρα κατά τη νεοανακτορική περίοδο.

Μια προσεχής περίοδος εργασιών θα μας επέτρεπε

να πραγματοποιήσουμε τους τελευταίους καθαρισμούς και τις απαραίτητες δοκιμαστικές τομές προκειμένου να κατανοηθεί καλύτερα αυτό το αρχιτεκτονικό σύνολο.

CLAUDE BAURAIN - PASCAL DARQUE

Το ανάκτορο

Οι εργασίες του 1992 στο ανάκτορο των Μαλίων διήρκεσαν από τις 4 έως τις 21 Μαΐου· μπόρεσαν να πραγματοποιηθούν χάρη στη συνεργασία του Κ. Βιττοράκη, τεχνικού του Μουσείου Ηρακλείου, ο οποίος επέβλεψε την αφαίρεση του πλακόστρωτου του διαδρόμου C΄ και πραγματοποίησε την επανατοποθέτησή του. Αυτές οι έρευνες εντάσσονται στα πλαίσια των ερευνών που έγιναν το 1990 στο εσωτερικό και γύρω από την αίθουσα με τους πεσσούς IX 2.

Το 1990 εξερευνήθηκε το νότιο τμήμα της αίθουσας IX I και του διαδρόμου C΄, το βόρειο τμήμα της αίθουσας IX 2 και τα στρώματα της επίχωσης της κλίμακας IXa. Κατά το 1992 οι δοκιμαστικές τομές επεκτάθηκαν στο βόρειο τμήμα της αίθουσας IX 1 και του διαδρόμου C΄. Η προανακτορική επίχωση που εκτεινόταν στο νότιο τμήμα του IX 2 διακόπτεται, στο ύψος της βόρειας σειράς των πεσσών της υπόστυλης αίθουσας, από τον τοίχο της πρόσοψης ενός ΠΜ ΙΙ κτιρίου, του οποίου ο προσανατολισμός Α.-Δ. είναι ήδη ίδιος με έναν από τους άξονες του ανακτορικού οικοδομήματος. Αυτός ο τοίχος της πρόσοψης ορίζει προς Ν. πολυάριθμα μικρά δωμάτια, μέσα στα οποία βρέθηκε χαρακτηριστική προανακτορική κεραμική, και ειδικότερα μια μικρή πρόχους από χονδρόκοκκο πηλό, όμοια με άλλες που προέρχονται από τη συνοικία Ι.

Η συνέχεια αυτού του κτιρίου δεν βρέθηκε στα βόρεια του IX 2, αναμφίβολα εξαιτίας των μετατροπών που έγιναν σε αυτή τη ζώνη κατά την οικοδόμηση του ανακτόρου. Αντιθέτως, στρώματα γεμάτα με ΠΜ ΙΙ κεραμική εκτείνονταν κάτω από το πλακόστρωτο του διαδρόμου C΄, επιβεβαιώνοντας τις παρατηρήσεις που είχαν ήδη γίνει το 1990 βορειότερα.

Φαίνεται λοιπόν καθαρά ότι κατά την προανακτορική περίοδο υπήρχε στα βόρεια της σημερινής κεντρικής αυλής του ανακτόρου ένα σημαντικό κτίριο (Πίν. 176 γ), ο προσανατολισμός του οποίου προοιωνίζει ήδη αυτόν του μεταγενέστερου οικοδομήματος. Αυτό το κτίριο διαδέχθηκαν στην ίδια θέση οι δύο φάσεις (πρωτο- και νεοανακτορική) της αίθουσας με τους πεσσούς[2].

OLIVIER PELON

Συνοικία Ν

Η ανασκαφική περίοδος φέτος είχε διάρκεια πέντε εβδομάδων, από 27 Ιουλίου έως 28 Αυγούστου 1992. Την ομάδα αποτελούσαν 10 άτομα, οι I. Schoep, S. MacGillivray, G.-J. Van Wijngaarden, S. Fourrier, Τ. Πούλου, L. Bernini και E. Wolff ως βοηθοί των ανασκαφών και μέλη του προσωπικού της αποθήκης. Επίσης οι I. de Lauwereyns και A. Moiron, ασκούμενοι συντηρητές του MST, Paris, καθώς και έντεκα εργάτες.

Το αντικείμενο των εργασιών ήταν διπλό: η εξακρίβωση των ανατολικών και νότιων ορίων της συνοικίας Ν και η χρονολόγηση των διαφόρων φάσεων του κτιρίου και των προηγούμενων οικοδομημάτων. Ανοίχθηκαν λοιπόν 14 καινούργια τετράγωνα στο νοτιοανατολικό τομέα της ανασκαφής (GE 138, 139, 140· GD 139, 140· GC 138, 139, 140· GA 140· FY 138, 139· FY 142) και ανασκάφηκε τμήμα των βαθμίδων που είχαν αφεθεί κατά χώραν από το 1989. Ανοίχθηκαν εξάλλου επτά δοκιμαστικές τομές στα δωμάτια του Ανατολικού και του Δυτικού Κτιρίου και στην αυλή που τα χωρίζει. Ταυτόχρονα συνεχίστηκαν στην αποθήκη οι εργασίες συντήρησης του υλικού και αρχειοθέτησης.

Ι. Έρευνα για τα ανατολικά όρια. Επιβεβαιώνεται ότι ο ανατολικός τοίχος του δωματίου Χ, 11 είναι εξωτερικός: προεκτείνεται προς Ν. και σχηματίζει έτσι ένα καθαρό όριο του οικισμού. Ο τομέας στα ανατολικά είναι υπαίθριος, δρόμος ή πλατεία. Το δωμάτιο Χ, 22-23, που καθαρίστηκε αυτή τη χρονιά, περιλαμβάνει μια εστία τοποθετημένη μεταξύ δύο βάσεων κίονα: σε μια πρώτη φάση αποτελούσε ένα μεγάλο δωμάτιο, που χωρίστηκε στα δύο μεταγενέστερα. Έδωσε μερικά ακέραια αγγεία και μεταξύ τους ένα «κουτί» με χωρίσματα από οπτό πηλό. Το δωμάτιο Χ, 6, αμέσως προς Δ., περιέχει μια βάση κίονα. Ανατολικά του Χ, 11 αποκαλύφθηκε μια μικρή ορθογώνια κατασκευή μικρών διαστάσεων (4,5x3,5 μ.), που περιείχε ένα μικρό κλίβανο από επενδυμένες πλάκες. Στο στρώμα καταστροφής βρέθηκε ένας σκελετός (πιθανώς ανδρικού φύλου) (Πίν. 176 δ) και μερικά ακέραια αγγεία (ένας κρατήρας, μια χύτρα, ένα κύπελλο και ένας ψευδόστομος αμφορέας). Το πάχος των τοίχων και τα ποικίλα επίπεδα στα οποία αποκαλύφθηκαν τα αντικείμενα αυτού του δωματίου οδηγούν στη σκέψη για την ύπαρξη ορόφου στο κτίριο αυτό. Ωστόσο φαίνεται πιθανό ότι στην τελευταία φάση κατάληψης του Ανατολικού Κτιρίου η

2. Μελέτη των φάσεων υπάρχει στο BCH 116 (1992), σ. 1-36.

κατασκευή αυτή ήταν ήδη κατεστραμμένη και κρυμμένη κάτω από ένα σωρό πέτρες, που οι αρχαίοι κάτοικοι θα πρέπει να περιμάζεψαν καθώς έχτισαν ένα τοιχάριο παράλληλο με τον ανατολικό τοίχο του δωματίου Χ, 11.

ΙΙ. Έρευνα για τα νότια όρια. Ο νότιος τομέας παρουσιάζει δυσκολίες κατανόησης στη σημερινή του κατάσταση. Η εξερεύνηση αυτής της χρονιάς μας επέτρεψε να απομονώσουμε τρεις φάσεις· κατ' αρχάς ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι κατασκευές, σύγχρονες της συνοικίας Δ, που βρίσκεται μερικές δεκάδες μέτρα μακρύτερα, προς ΝΑ.· στη συνέχεια μια πλατιά τάφρο, που έδωσε ένα σημαντικό σύνολο ΥΜ ΙΙΙ Α2-Β οστράκων, καθ' όλα συγκρίσιμων με αυτά που βρέθηκαν στην τάφρο της χαρουπιάς προς Δ., που ανασκάφηκε το 1988-1989 (πολυάριθμα διακοσμημένα θραύσματα, θραύσματα από αγγεία των Χανίων)· τέλος, ίχνη κατάληψης κατά τα τέλη της ΥΜ ΙΙΙΒ-αρχές της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου, δηλαδή δάπεδο και τοίχους διαφορετικού προσανατολισμού και κατασκευής.

ΙΙΙ. Δοκιμαστικές τομές. Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στα δωμάτια Χ, 9-18-2, ΧΙ, 3-2, VII, 1, IV, 1. Μας επέτρεψαν να φέρουμε στο φως κατασκευές προγενέστερες των ΥΜ ΙΙΙ κτιρίων. Χρονολογούνται στο μεγαλύτερο μέρος τους στη ΜΜ ΙΙ και οι υπόλοιπες στη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι. Είναι πιθανό ότι κατά τη ΜΜ ΙΙ – περίοδο κατά την οποία η συνοικία Μ στα ΝΔ. βρίσκεται στη μέγιστη εξέλιξή της – τον τομέα αυτό καταλάμβανε ένα σημαντικό οικοδόμημα με τοίχους και δάπεδα κονιαμένα ερυθρά, με δωμάτια στρωμένα με μεγάλες πλάκες. Οι ΜΜ ΙΙΙ κατασκευές ακουμπούν ακριβώς πάνω σε αυτό το επίπεδο. Κατά την ΥΜ ΙΙΙΑ2 ο τομέας ισοπεδώθηκε και επιχωματώθηκε προκειμένου να κατασκευαστεί το οικοδόμημα του τέλους της ύστερης Χαλκοκρατίας. Μία από τις δοκιμαστικές τομές (Χ, 2) έδωσε έναν ενεπίγραφο σκαραβαίο σε ιερογλυφική γραφή (Πίν. 176 ε).

ΙV. Συντήρηση και αρχειοθέτηση. Οι ασκούμενοι του MST εργάστηκαν αφ' ενός μεν στο χώρο κατά την ανασκαφή και την προετοιμασία αφαίρεσης του σκελετού που βρέθηκε στο δωμάτιο XIV, 1 και αφ' ετέρου στη συντήρηση των αγγείων που βρέθηκαν πέρυσι και φέτος. Ολοκληρώθηκε εξάλλου η καταγραφή σε ηλεκτρονικό υπολογιστή όλου του υλικού που υπήρχε στα ευρετήρια από το 1988.

JAN DRIESSEN - ALEXANDRE FARNOUX

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1992 εργάστηκαν οι Επιμελήτριες Αρχαιοτήτων †Άννα Γρηγοριάδου, Αναστασία Δρελιώση, Έφη Καράντζαλη, Σταματία Μαρκέτου, Μαρία Μιχαλάκη-Κόλλια, Βασιλική Πατσιαδά και Μελίνα Φιλήμονος, καθώς και οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Εύα Αποστόλου, Στάθης Ευαγγελινίδης και Ερι-φύλη Κανίνια. Η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Αγγελική Γιαννικουρή ήταν σε εκπαιδευτική άδεια έως το πρώτο εξάμηνο του χρόνου, ενώ η Επιμελήτρια †Χαρίκλεια Κάντζια έως το τρίτο τρίμηνο του 1992. Για το αρχαιολογικό έργο το σχετικό με την Εταιρεία Υδάτων (ΔΕΥΑΡ) εργάστηκε ο αρχαιολόγος Παύλος Τριανταφυλλίδης.

Επίσης στην Εφορεία εργάστηκαν ως έκτακτοι αρχαιολόγοι στη Ρόδο οι Νικολέτα Θεοφάνη, Θεοδώρα Κανδύλη, Θεοδώρα Μαντέλη, Παναγιώτα Μελέτη, Στέλλα Μελιτοπούλου, Μαριάνθη Παρασού, Βασίλειος Σακελλιάδης, Χαρίκλεια Φανταουτσάκη, Ελένη Φαρμακίδου, Δικαία Χαραλάμπη και Νίκος Χριστοδουλίδης και στην Κω η επί συμβάσει αρχαιολόγος Ελπίδα Σκέρλου και οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Θεοδώρα Γρηγοριάδου και Αθανάσιος Καραμπελιάς.

Οι περισσότεροι από τους παραπάνω έκτακτους αρχαιολόγους απασχολήθηκαν στο πρόγραμμα καταγραφής αρχαίων, σύμφωνα με το πρόγραμμα του ΥΠΠΟ να καταγραφούν πλήρως τα αρχαία που βρίσκονται στα Μουσεία, τις συλλογές και τις αποθήκες των Εφορειών.

Το έργο της Εφορείας συνεχίστηκε στους παρακάτω τομείς: 1. Διοικητικό - οργανωτικό. 2. Προστασία και ανάδειξη αρχαιολογικών ζωνών. 3. Επανέκθεση αρχαιοτήτων (κυρίως συντήρηση ευρημάτων, καταγραφές και φωτογράφηση, βλ. σχετική έκθεση). 4. Καθαρισμοί και διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. 5. Αναστηλώσεις (κυρίως το έργο που διευθύνεται από την Επιτροπή Λίνδου στην ακρόπολη της Λίνδου) με υπεύθυνη την αρχιτέκτονα Βάσω Ελευθερίου και τη μηχανικό Μαρία Πίκουλα. 6. Περιοδείες στην ύπαιθρο και τα νησιά. 7. Ανασκαφές. Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας αυτής καλύπτεται κυρίως από τις σωστικές ανασκαφές, ιδιαίτερα στην πόλη της Ρόδου, την Ιαλυσό και την πόλη της Κω.

ΙΩΑΝΝΗΣ Χ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Πόλη Ρόδου και άμεση περιοχή της

ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ

Οικόπεδα Δ. Διακίδη, Γ. Μηνέττου, Ν. Χατζηδημητρίου, Ν. Πυράκη, Ι. Γερονικόλα (οδός Χειμάρρας και Εν. Δυνάμεων)

Συνεχίστηκε και εφέτος η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του οικοδομικού τετραγώνου.

α) Στο νότιο τμήμα της insula (οικόπεδο Διακίδη) και ΝΔ. της μικρής δεξαμενής (αριθ. 1), κατά τη διενέργεια τομής στο χώρο 6, αποκαλύφθηκε κάτω από το υπόστρωμα κατεστραμμένου δαπέδου η ανατολική παρειά αψιδωτού τοίχου που ανήκει σε πρωιμότερη από το δάπεδο φάση της λουτρικής εγκατάστασης, η οποία έχει φανερωθεί αμέσως βόρεια της αρχαίας οδού Ρ13 και απλώνεται σε μεγάλη έκταση[1]. Στην επίχωση βρέθηκαν πήλινοι δίσκοι υποκαύστου.

β) Σε μικρή απόσταση βόρεια αποκαλύφθηκε η ράχη ισχυρού τοίχου (αριθ. 127) με κατεύθυνση Α.-Δ. (Πίν. 177 α). Ο μνημειώδης αυτός τοίχος, που βρίσκεται αμέσως νότια του νότιου τοίχου (αριθ. 13) της μεγάλης αυλής 3, στη νοτιοδυτική πτέρυγα της insula[2], εντοπίστηκε με τομές στα τετράγωνα Δ13, Ζ13, Η13 και Θ13, κάτω από τα κατεστραμμένα δάπεδα του τοίχου της υστερορωμαϊκής λουτρικής εγκατάστασης[3]. Παρουσιάζει ιδιαίτερα φροντισμένη τη βόρεια όψη του, όπου υπάρχει σειρά ορθογώνιων πλίνθων από λάρτιο λίθο, ενώ στο υπόλοιπο τμήμα του είναι χτισμένος με πωροπλίνθους. Σύμφωνα με τις πρώτες μας εκτιμήσεις ο τοίχος 127, που το πλάτος του φθάνει τα 2,10 μ., θα μπορούσε να σχετιστεί με κρηπίδωμα στοάς που πιθανώς

1. Για την ανασκαφή βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 586-587· 45 (1990): Χρονικά, σ. 467-470· 46 (1991): Χρονικά, σ. 452-454. Επίσης, βλ. υποσημ. 2.

2. Βλ. A. Dreliossi-Herakleidou, Späthellenistische palastartige Gebäude in der Nähe der Akropolis von Rhodos, στα Πρακτικά του Συνεδρίου Paläste Architektur (Berlin 1992), Mainz 1996, σ. 182-192.

3. Λόγω των αλλεπάλληλων οικοδομικών φάσεων και της συνεχούς χρήσης του χώρου έως την εποχή της Τουρκοκρατίας (βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 467-470 και υποσημ. 2), τα δάπεδα σώζονται αποσπασματικά.

ανήκει, βάσει των μέχρι στιγμής ανασκαφικών δεδομένων, σε οικοδομική φάση πρωιμότερη από τη φάση 2α του ψηφιδωτού των γρυπολεόντων[4].

γ) Στα τετράγωνα Η8 και Η9 (οικόπεδο Μηνέττου) διαπιστώθηκε ότι ο βορειότερος (τχ. 6) από τους δύο παράλληλους τοίχους 6 και 7 (με κατεύθυνση Α.-Δ.) που ορίζουν επιμήκη διάδρομο εισόδου από την οδό Ρ26 στο συγκρότημα[5], καταλήγει στο ανατολικό του άκρο σε παραστάδα που στρέφεται προς Β. και οδηγεί στο μεγάλο υπαίθριο χώρο αναψυχής. Έτσι έχει ερμηνευθεί, σύμφωνα με τα παλαιότερα αλλά και τα πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα, ο χώρος που απλώνεται βόρεια του διαδρόμου, στα ανατολικά της οδού Ρ26: δεν διαπιστώθηκαν λείψανα τοίχων, δαπέδων ή άλλων κτισμάτων παρά νεότεροι κτιστοί σιροί και λάκκοι μεγάλης διαμέτρου επιχωσμένοι με νεότερο μπάζωμα. Στο εσωτερικό ενός από αυτούς τους λάκκους (αριθ. 9), στο τετράγωνο Θ8, φανερώθηκε κατά τη διενέργεια τομής και μετά την αφαίρεση μπαζωμάτων πάχ. ±1,55 μ., μικρή κτιστή ορθογώνια κατασκευή, πιθανώς φρεάτιο. Στο εσωτερικό της κατασκευής βρέθηκαν όστρακα υστεροελληνιστικά. Επίσης, ΒΑ. του παραπάνω λάκκου, στο τετράγωνο Η6, βρέθηκαν κατά την αφαίρεση επίχωσης κομμάτια υδραυλικού κονιάματος που φαίνεται ότι προέρχονται από τη διάλυση των τοιχωμάτων κάποιας δεξαμενής που θα εξυπηρετούσε και ταυτόχρονα θα διακοσμούσε τον υπαίθριο χώρο. Επίσης στον ίδιο χώρο, σε τομή που έγινε στο βόρειο τμήμα του τετραγώνου Η7 (οικόπεδο Μηνέττου) πλησίον της αυλής 2 (βλ. παρακάτω) δεν διαπιστώθηκε κανένα λείψανο τοίχου, αλλά καθαρό χωρίς όστρακα κοκκινόχωμα. Φαίνεται λοιπόν ότι ο υπαίθριος χώρος εκτεινόταν ανατολικά έως την αυλή 2. Βορειότερα θα πρέπει να συνεχιζόταν έως τη μνημειώδη, υπαίθρια επίσης, δεξαμενοειδή κατασκευή (οικόπεδο Γερονικόλα), την οποία πλαισίωνε και βρισκόταν σε άμεση σχέση μαζί της[6]. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου Π. Χατζηδημητρίου, που έγινε το 1979 στα νότια της παραπάνω δεξαμενής, δεν διαπιστώθηκε, εκτός από μία «καναλιόσχημη» δεξαμενή και φρεάτια που βρέθηκαν στο δυτικότερο χώρο του, κανένα άλλο ίχνος κτίσματος[7]. Η «καναλιόσχημη» αυτή δεξαμενή θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένα είδος «ευρίπου» και επομένως να ανήκει στην εν γένει διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου[8].

Σε άμεση σχέση επίσης με τον υπαίθριο χώρο πρέπει να βρισκόταν η πεσσοστοιχία (με κατεύθυνση Β.-Ν.) που σώζεται αποσπασματικά στο οικόπεδο Πυράκη.

δ) Συνεχίστηκε η έρευνα των ψηφιδωτών δαπέδων που βρίσκονται δυτικά και βόρεια της μικρής, διακοσμητικού χαρακτήρα, δεξαμενής της αυλής 2[9]. Διαπιστώθηκε ότι τα δάπεδα, που χαρακτηρίζονται από την επιμήκη διάταξή τους, μαζί με το επίσης επίμηκες και αποσπασματικά σωζόμενο δάπεδο στα βόρεια της αυλής (οικόπεδο Ν. Χατζηδημητρίου), ανήκουν στις πτέρυγες στοάς που σε σχήμα Π πλαισίωνε το χώρο της αυλής 2. Παρά τη μεγάλη φθορά και τις μεταγενέστερες επεμβάσεις που παρατηρούνται, τα δάπεδα διασώζουν κατά τόπους λιτή διακόσμηση με ταινίες πλ. 0,06 μ. από μαύρες ψηφίδες που υπήρχαν στα άκρα των μακρών πλευρών τους και τόνιζαν την επιμήκη διάταξή τους.

Στο ανατολικό τμήμα του δαπέδου 19 (νότιο δάπεδο στοάς) υπάρχει επισκευή του δαπέδου, κάπως πρόχειρη, από βιαστικά τοποθετημένες ψηφίδες και κρούστες πολύχρωμων μαρμάρων.

Το πλάτος της βόρειας στοάς είναι φαρδύτερο, σχεδόν διπλάσιο (±3,95 μ.) από το πλάτος των υπόλοιπων δύο. Βόρειά της οργανώνονται δωμάτια με πλούσια εσωτερική διακόσμηση (γραπτά κονιάματα κτλ.), ενώ ανατολικότερα, προς τη Ρ26α, βρίσκεται η τριμερής ενότητα λουτρού (με υπόκαυστο, αεραγωγό, δεξαμενές και κυκλικό δωμάτιο, πιθανώς ατμόλουτρο).

Στην ανατολική πλευρά της αυλής 2, ανατολικά του τχ. 28 που την ορίζει, δεν διαπιστώθηκε δάπεδο. Αμέσως νότια του τοίχου έχει αποκαλυφθεί κτιστός αγωγός (αριθ. 8) από ορθογώνιες πωροπλίνθους, επιμήκης, με κατεύθυνση Β.-Ν., που σώζει τις περισσότερες από τις πωροπλίνθους της κάλυψής του. Στο εσωτερικό του (ορθογώνιας διατομής) φέρει επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η αποκάλυψη κάθετου λαξεύματος στην νοτιότερη πωρόπλινθο του τχ. 28, το οποίο, όπως διαπιστώθηκε, αποτελούσε το κατώτερο σωζόμενο τμήμα κάθετου αγωγού που διοχέτευε τα όμβρια νερά της στέγης στον αγωγό 18, στον οποίο κατέληγε το λάξευμα αυτό. Στο χαμηλότερο τμήμα του λαξεύματος διασώζεται επένδυση υδραυλι-

4. Βλ. υποσημ. 2, όπου έχει γίνει μια πρώτη προσπάθεια να διακριθούν οι οικοδομικές φάσεις στο εσωτερικό της insula. Για το ψηφιδωτό βλ. A. Dreliossi-Herakleidou, A Hellenistic Mosaic Floor from the City of Rhodes, στα Πρακτικά του Συνεδρίου VIIème Colloque International de la Mosaïque Antique, Tunis 1994 (υπό εκτύπωση).

5. Βλ. ΑΔ 45 (1990), ό.π., και υποσημ. 2.

6. Βλ. υποσημ. 2.

7. Βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 415-416.

8. Βλ. υποσημ. 2.

9. Βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 452-454.

κού κονιάματος, ενώ λεπτό έλασμα από μολύβι βρέθηκε στη δυτική εσωτερική γωνία του αγωγού 18, ίσως για λόγους προστασίας από την υγρασία. Τα νερά αυτά ο αγωγός 18 τα διοχέτευε στη συνέχεια σε μικρότερο αγωγό, λοξής κατεύθυνσης, που αποκαλύφθηκε παλαιότερα, προς τα ΒΑ. Στη θέση αυτή έχουν βρεθεί λείψανα και άλλων αγωγών που σώζονται αποσπασματικά και ανήκουν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Οι αγωγοί διακόπτονται απότομα ανατολικά, από κάποια καταστροφή. Πιθανώς ορισμένοι από αυτούς έχουν σχέση με παρακείμενο ορθογώνιο κτιστό φρεάτιο, επιμελημένης τοιχοδομίας.

Κινητά ευρήματα. Από το πλήθος των ευρημάτων θα αναφερθούν ενδεικτικά ορισμένα χαρακτηριστικά ευρήματα:

Δύο τμήματα πήλινης κεραμίδας (ΑΕ 957), καλυπτήρα κορινθιακού τύπου, που διασώζουν ορθογώνιο σφράγισμα με έγκλυφα γράμματα, βρέθηκαν σε β΄ χρήση, μαζί με θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και πωρόπετρες, στην κάλυψη ενός από τους παραπάνω αγωγούς. Φέρει την επιγραφή *ΑΠΟΛΛΩΝΙΟ(Υ)* (Πίν. 177 β)[10]. Τεμάχια από δύο άλλες ενσφράγιστες πήλινες κεραμίδες (ΑΕ 900, 901) βρέθηκαν ανάμεσα στο σωρό πεσμένων κεραμίδων που έχει φανερωθεί μεταξύ των τχ. 6 και 7 του διαδρόμου[11]. Έχουν το ίδιο κυκλικό σφράγισμα με σύμπλεγμα των γραμμάτων *Σ* και *Λ* (Πίν. 177 γ)[12]. Σημειώνεται εδώ ότι κατά τη διάρκεια της πολύχρονης και εκτεταμένης αυτής ανασκαφής έχουν βρεθεί πολλές κεραμίδες, μερικές από τις οποίες φέρουν σφράγισμα. Ήδη από τη μέχρι τώρα προκαταρκτική μελέτη του υλικού έχουν καταμετρηθεί δέκα τουλάχιστον ομάδες διαφορετικών σφραγισμάτων, ανάμεσα στις οποίες και αυτή με την επιγραφή *ΤΥΜΝΙΑ*[13].

Λεπτά μολύβδινα, ταινιωτά συνήθως, ελάσματα βρέθηκαν κυρίως στην επίχωση των χώρων με τα πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Θα πρέπει να χρησίμευαν για τη στερέωση ελίκων και άλλων διακοσμητικών στοιχείων των αρχιτεκτονικών μελών[14]. Θραύσμα κονιάματος με ανάγλυφη διακόσμηση ιωνικού κυματίου που διασώζει ίχνη γαλάζιου χρώματος βρέθηκε στην επίχωση του νοτιοανατολικού χώρου της insula.

Από τα άφθονα κεραμικά ευρήματα αξίζει να αναφερθούν όστρακα από μικρό ανοιχτό αγγείο (ΑΕ 1033), του τύπου των αρρετινών, με ιδιαίτερα στιλπνή επιφάνεια στην οποία διασώζεται φροντισμένη, λεπτεπίλεπτη διακόσμηση.

Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε.

Οικόπεδο Μαίρης Πάππου

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται μεταξύ των οδών Θ. Σοφούλη (αριθ. 65) και Μεσολογγίου, στα Ν. της οδού Χειμάρρας. Βόρεια του οικοπέδου, στη γωνία των οδών Χειμάρρας και Θ. Σοφούλη, βρίσκεται το οικόπεδο Β. Παπαβασιλείου, κατά την έρευνα του οποίου το 1968 αποκαλύφθηκε το ανατολικό όριο της «πλατείας» οδού Ρ27 σε μήκος ± 25 μ.[15].

Στο οικόπεδο Πάππου, μετά την κατεδάφιση της παλαιάς οικίας (κατασκευής 1957-58), έγινε γενική εκσκαφή βάθ. ±0,40-0,50 μ. και ακολούθησε διάνοιξη πεδίλων βάθ. ±0,60-0,80 μ. με την επίβλεψη της Εφορείας μας. Σε αρκετά από τα πέδιλα υπήρχαν υπολείμματα από την υποθεμελίωση της κατεδαφισμένης οικίας. Η μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου, όπου διαπιστώθηκε η αναμενόμενη συνέχεια του ανατολικού ορίου της Ρ27 (Β.-Ν.)[16]. Από την κατασκευή του ορίου διατηρούνταν η θεμελίωση από μέτριου μεγέθους αργούς λίθους με κοκκινόχωμα και μικρές πέτρες στους αρμούς. Αποκαλύφθηκε σε μήκος ±4,35 μ., το πλάτος του ήταν 1,10-1,50 μ. και το μεγαλύτερο σωζόμενο ύψος του ±1,50 μ. Σε επαφή με το όριο φανερώθηκε κτιστό, σχεδόν τετράγωνο, φρεάτιο διαστ. 0,92x0,94 μ. με επένδυση υδραυλικού κονιάματος στο εσωτερικό.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

10. Κεραμίδα με όμοιο σφράγισμα (ΒΕ 1323) βρέθηκε στα οδοστρώματα της οδού Ρ38 (οικόπεδο Δ. Παπαδημητρίου, στη διασταύρωση των οδών Ηρακλείου και Κομνηνών)· βλ. ΑΔ 18 (1963): Μελέται, σ. 16-17, Πίν. 7γ.

11. Βλ. παραπάνω, σ. 616.

12. Διαφορετικό τύπο του ίδιου σφραγίσματος (με σύμπλεγμα τριών γραμμάτων) από την ακρόπολη Καμίρου βλ. ClRh. VI-VII, σ. 278, εικ. 68).

13. Ένα από τα σφραγίσματα έχει αποτυπωθεί «επί τα λαιά». Για το σφράγισμα *ΤΥΜΝΙΑ* βλ. συγκεντρωμένα παραδείγματα από τη Ροδιακή Περαία, την Κνίδο, τη Νίσυρο, την Τήλο και την Κυμισάλα και τη Λίνδο στη Ρόδο, A. Bresson, Recueil des inscriptions de la Pérée rhodienne, 1991, σ. 102, αριθ. 86, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης W. Blümel, Die Inschriften von Knidos, Bonn 1992, αριθ. 672.

14. Παρόμοιες μολύβδινες ταινίες έχουν βρεθεί στην Πέργαμο· βλ. AvP V_1, 1930, σ. 51, εικ. 64.

15. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 433, 439.

16. Για την «πλατεία» και την ιδιαίτερα σημαντική οδό Ρ27 βλ. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 482-483 (οικόπεδο Ελευθερίου Κούρου, όπου και βιβλιογραφία).

Οικόπεδο Φιλήμονα Κωνσταντινίδη (οδός Ρήγα Φεραίου)

Ήδη από το Δεκέμβριο του 1991 είχε αρχίσει η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο. Ο χώρος της ανασκαφικής έρευνας (που καταλαμβάνει το νοτιότερο τμήμα του παραπάνω οικοπέδου και αντιστοιχεί περίπου με τα 2/3 της συνολικής έκτασής του) έχει εμβαδόν περίπου 1.000 τ.μ. και εκτείνεται στα δυτικά του ξενοδοχείου «Παρκ» ιδιοκτησίας Μαραβέλια, όπου το 1962 είχε διεξαχθεί ανασκαφή[17]. Στα νότια του παραπάνω χώρου είχε ερευνηθεί το 1967 το οικόπεδο Σκόρδου, όπου είχε εντοπιστεί κάτω από τουρκικό μαντρότοιχο το αμφιπρόσωπο λάξευμα του ανατολικού ορίου της αρχαίας οδού P28[18]. Κατά το διάστημα του έτους 1992 η ανασκαφή στο οικόπεδο Φ. Κωνσταντινίδη λειτούργησε μάλλον υποτυπωδώς: αφαιρέθηκε η επιφανειακή επίχωση στο βορειότερο ήμισυ του ερευνώμενου χώρου, όπου ήδη ήταν ορατό το αμφιπρόσωπο λάξευμα του ανατολικού ορίου της αρχαίας οδού P28, που νοτιότερα συγκλίνει με τον τουρκικό μαντρότοιχο κάτω από τον οποίο είχε εντοπιστεί στο οικόπεδο Σκόρδου (βλ. παραπάνω). Επίσης εντοπίστηκε μικρό τμήμα του αμφιπρόσωπου λαξεύματος του βόρειου ορίου της αρχαίας P5α στο σημείο όπου γωνιάζει με το αντίστοιχο λάξευμα του ανατολικού ορίου της P28, στη διασταύρωση των αρχαίων οδών. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί για μεγάλο ακόμα χρονικό διάστημα.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Οικόπεδο Γενικής Τεχνικής (οδός Αγίου Ιωάννου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται προς Β. και ΒΑ. του οικοπέδου Μουστάκη, όπου έχουν διατηρηθεί τα λείψανα του υστεροελληνιστικού βωμού, βάσεις αναθημάτων, ορισμένες ενεπίγραφες, και λείψανα πιθανότατα κάποιου περιβόλου[19], και προς Α. του οικοπέδου Μυλωνά, όπου αποκαλύφθηκαν και διατηρούνται σε υπόγειο χώρο δύο χυτευτικοί λάκκοι για κολοσσιαία χάλκινα αγάλματα, καθώς και η συνέχεια των λειψάνων του ιερού και του περιβόλου[20]. Πρόκειται για ένα σημαντικό ιερό της πόλης της Ρόδου, το οποίο ανασυστήθηκε σταδιακά[21]. Η ανασκαφή στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου της Γενικής Τεχνικής αποκάλυψε αποσπασματικά λείψανα παλαιοχριστιανικού σπιτιού, χτισμένου με παλαιότερο οικοδομικό υλικό και με μεγάλο κατώφλι στη θέση του (3ος-5ος αι. μ.Χ.). Επίσης εντοπίστηκαν αποσπασματικά δύο τουλάχιστον παλαιοχριστιανικά δάπεδα. Σε ολόκληρο το υπόλοιπο δυτικό τμήμα βρέθηκε πλέγμα αγωγών που ανήκουν σε διαφορετικές φάσεις της χρήσης του χώρου. Τέσσερις πήλινοι αγωγοί ανήκουν στην παλαιοχριστιανική φάση, ενώ οι υπόλοιποι εννέα που εντοπίστηκαν μέχρι στιγμής είναι τοποθετημένοι σε κανάλια λαξευμένα στο φυσικό βράχο και έχουν κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. (2ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.). Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε εκτεταμένο καμένο στρώμα με στάχτες, πολλά όστρακα (υστεροελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου) και οστά μεγάλων ζώων, που προέρχονται από τις πυρές του βωμού. Σχεδόν σε ολόκληρο το δυτικό τμήμα εντοπίστηκε αποσπασματικά στρώση δαπέδου από σκληρό πατημένο χώμα πάνω στο φυσικό βράχο, η οποία πρέπει να αποτελούσε το δάπεδο του χώρου γύρω από το βωμό, που είχε πιθανότατα τη μορφή υπαίθριας αυλής ή άλσους. Σε ορισμένα σημεία του δαπέδου υπήρχαν λάκκοι με μαύρο χώμα και καμένα όστρακα, πιθανότατα απορρίμματα από τις πυρές του βωμού. Βρέθηκαν πολλά τμήματα από αρχιτεκτονικά μέλη, βάσεις χάλκινων αγαλμάτων και μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών αποκρουσμάτων και απέργων από λάρτιο λίθο. Η κεραμική χρονολογείται κυρίως στο τέλος της υστεροελληνιστικής περιόδου και στη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική εποχή, ενώ ορισμένες ομάδες (τελευταία στρώση πάνω στο δάπεδο ή το βράχο) είναι πιο πρώιμες (3ος-2ος αι. π.Χ.).

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

Οικόπεδο Μερκουρίου Παπαμιχαήλ

Πρόκειται για μικρό οικόπεδο τριγωνικού σχήματος, το οποίο βρίσκεται επί της οδού Ναυαρίνου, προς Δ. της οικοδομής του ίδιου ιδιοκτήτη, όπου είχε γίνει ανασκα-

17. Βλ. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 323. Στο οικόπεδο Μαραβέλια, δυτικά της αρχαίας P38, είχαν ερευνηθεί υπόγειοι λαξευμένοι χώροι, όπου βρέθηκαν εντυπωσιακά κονιάματα· κατά την έρευνα του χώρου εκσκαφής της πισίνας το 1965 είχε βρεθεί το όμορφο υστεροελληνιστικό κεφάλι εφήβου Γ 196. Βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 456. Επίσης και Γρ. Κωνσταντινόπουλος, Marmorkopf eines Knaben von Rhodos, Kotinos, Fest. für E. Simon, Mainz 1992, σ. 382-385.

18. Βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 439.

19. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 438. ΑΑ 1989, σ. 502, εικ. 3.

20. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 363. ΑΑ 1989, σ. 497-523.

21. Archaeology in the Dodecanese, 1988, σ. 203.

φική έρευνα το 1973[22], και προς Β. του οικοπέδου Φιλίππου[23]. Δυτικότερα και σε μικρή απόσταση από αυτό βρίσκεται το οικόπεδο Αυγερινού[24].

Σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας Ρόδου, το οικόπεδο καταλαμβάνει τη βορειοανατολική γωνία του αρχαίου οικοδομικού τετραγώνου που ορίζεται από τις οδούς: προς Β. από τη Ρ8, προς Α. από τη Ρ38, προς Ν. από τη Ρ10 και προς Δ. από τη Ρ28. Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε από το βόρειο τμήμα του, όπου εντοπίστηκαν δύο κάθετοι μεταξύ τους τοίχοι, που χρονολογούνται πιθανώς στις αρχές του 4ου αι. π.Χ., και ορισμένα μεταγενέστερα προσκτίσματα. Ο ένας από τους τοίχους, κατεύθυνσης Α.-Δ. και πλ. ±0,90 μ., είναι εξ ολοκλήρου λαξευμένος στο φυσικό πωρόβραχο και μπορεί με κάποια επιφύλαξη να ταυτιστεί με το νότιο όριο της Ρ8. Ο δεύτερος τοίχος, πλ. ±0,50 μ., αποκαλύφθηκε νότια του αμφιπρόσωπου λαξεύματος και συμβάλλει κάθετα σε αυτό. Είναι χτισμένος από πώρινους γωνιόλιθους μεγάλου μεγέθους με σύστημα που πλησιάζει κατά πολύ το ισόδομο. Η πορεία των δύο τοίχων συνεχίζεται και εκτός των ορίων του ερευνώμενου τετραγώνου.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οικόπεδο Ευθυμίου Σαρρή

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται επί της οδού Σάββα Παυλίδη, αμέσως προς Β. του οικοπέδου Καραγιάννη[25], προς Α. του οικοπέδου Σαρρή-Ρωμαίου[26] και σε μικρή απόσταση ΝΑ. του οικοπέδου Παπαχριστοδούλου - Παστρικού - Τζωρτζή[27].

Η θέση του επάνω στο ρυμοτομικό διάγραμμα της αρχαίας Ρόδου καθιστά αναμενόμενη τη διέλευση από αυτό της οδού Ρ39, με κατεύθυνση Β.-Ν., η οποία είχε εντοπιστεί και νοτιότερα, στο οικόπεδο Καραγιάννη.

Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε μόλις τις τελευταίες ημέρες του έτους και παρά το γεγονός ότι οι εργασίες δεν προχώρησαν πέρα από το προκαταρκτικό στάδιο του καθαρισμού και της γενικής αποχωμάτωσης του οικοπέδου, εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση από το ανατολικό του σύνορο προσεγμένος τοίχος, πλ. ±0,60 μ. Για το χτίσιμό του έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι και μέτριοι πώρινοι γωνιόλιθοι και μπορεί με βεβαιότητα να ταυτιστεί με το ανατολικό όριο της Ρ39.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οικόπεδο Τσαγγάρη-Πάχου

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στον αριθ. 16 της οδού Μητροπόλεως, σε απόσταση 10 μ. περίπου προς Ν. της οδού Αθηναγόρα. Στα πέδιλα θεμελίωσης της οικοδομής, βάθ. 1,10 μ., δεν εμφανίστηκαν αρχαία και δόθηκε άδεια οικοδόμησης. Ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο χώρο του βόθρου, ο οποίος ανοίχθηκε στον ανατολικό ακάλυπτο χώρο, αμέσως προς Δ. της οδού Μητροπόλεως. Οι διαστάσεις του ήταν 5x2,70 και το βάθος 3,30 μ. Η διάνοιξή του έγινε χωρίς την παρακολούθηση της Εφορείας, με αποτέλεσμα να καταστραφούν τα αρχαία και η έρευνα να περιοριστεί στις παρειές του σκάμματος. Στη νότια παρειά του σκάμματος εντοπίστηκε σε απόσταση 1,20 μ. από την οδό Μητροπόλεως το δυτικό όριο της οδού Ρ33[28], κατεύθυνσης Β.-Ν., ενώ στη βόρεια παρειά σωζόταν μόνον η κοίτη θεμελίωσης του ορίου. Αμέσως δυτικά του ορίου, στη νότια, στη βόρεια και σε όλο το μήκος της ανατολικής παρειάς του σκάμματος αποκαλύφθηκαν τέσσερα έως πέντε επάλληλα οδοστρώματα, συνολ. πάχ. 0,50 μ.

ΒΑΣΩ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Οικόπεδο Στ. Κυπρίλη - Ι. Μαστροσάββα (οδός Βύρωνος, πίσω από κινηματοθέατρο Μετροπόλ)

Σε μικρό χώρο, διαστ. 6x4 μ., όπου επρόκειτο να κατασκευαστεί ο βόθρος της οικοδομής, έγινε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα που αποκάλυψε αποσπασματικά λείψανα θεμελιώσεων ελληνιστικών κτισμάτων και πηγάδι κυκλικής διατομής. Η ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια των αρχαίων βρισκόταν κατά 2,50 μ. περίπου βαθύτερα της οδού Βύρωνος.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

Οικόπεδο Θαρρενού Κούρτη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη βορειοανατο-

22. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 627-632.
23. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 352-356.
24. Ανασκαφή 1977.
25. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 422-423.
26. Ανασκαφή 1991.
27. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 459-461.
28. Για την οδό βλ. Ι. Κοντής, Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της αρχαίας Ρόδου, Ρόδος 1954, σ. 21, πίν. 1. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 473-475.

λική γωνία της διασταύρωσης των οδών Σκεύου Ζερβού και Αγίου Νικολάου, σε μικρή απόσταση προς Β. του οικοπέδου Εμμ. Βλαστού, όπου το 1991 είχε αποκαλυφθεί τμήμα του ανατολικού ορίου της αρχαίας οδού Ρ35.

Σύμφωνα με το αρχαίο ρυμοτομικό διάγραμμα της Ρόδου, η Ρ35 διασχίζει την πόλη με κατεύθυνση Β.-Ν. και είναι «πλατεία», δηλαδή αποτελεί μία από τις βασικότερες οδικές αρτηρίες με πλάτος που διαπιστωμένα φθάνει τα 16,5 μ. Κατά τη διενέργεια γενικής εκσκαφής για τη θεμελίωση σύγχρονης οικοδομής, εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση προς Α. του δυτικού συνόρου του οικοπέδου και σε βάθος ±1,70 μ. από το επίπεδο του σύγχρονου δρόμου μεγάλο τμήμα του ανατολικού ορίου της Ρ35. Το όριο, σωζ. μήκ. ±12,50 μ. και πλ. που κυμαίνεται από 0,50-0,70 μ., είναι θεμελιωμένο στο φυσικό έδαφος της περιοχής και σώζεται μόλις στο ύψος του θεμέλιου δόμου του. Για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί πωρόλιθοι μέτριου και μεγάλου μεγέθους, χτισμένοι δρομικά ή εγκάρσια, με μικρότερες πέτρες ενδιάμεσα.

Δυτικά του ανατολικού ορίου της Ρ35 εντοπίστηκαν συνολικά 11 οδοστρώματα, που μπορούν να χρονολογηθούν από τον 3ο αι. π.Χ. έως την περίοδο της Ιπποτοκρατίας και μαρτυρούν την αδιάκοπη χρήση του δρόμου από την αρχαιότητα μέχρι τα νεότερα χρόνια.

Το ανατολικό όριο και τα οδοστρώματα της Ρ35, τα οποία είναι ορατά ήδη από το βορειότερο άκρο του οικοπέδου, διακόπτονται λίγο πριν το νότιο άκρο του από καταστροφή που προκάλεσε η κατασκευή τουρκικής ασβεσταριάς.

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, γιατί ανατολικότερα της Ρ35 δεν εντοπίστηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΟΔΩΝ

Ρ 5α	Οικόπεδο Φιλήμονα Κωνσταντινίδη	σ. 618
Ρ 8 (;)	Οικόπεδο Μερκουρίου Παπαμιχαήλ	σ. 618
Ρ 16α	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Κομνηνών	σ. 628
Ρ 17	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Δημοκρατίας	σ. 629
	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Καναδά	σ. 632
	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Ξάνθου	σ. 635
Ρ 18	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Βενετοκλέων	σ. 631
	Οικόπεδο Μαίρης Πάππου	σ. 617
	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Θ. Σοφούλη	σ. 627
Ρ 28	Οικόπεδο Φιλήμονα Κωνσταντινίδη	σ. 618
Ρ 30α	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Μ. Κωνσταντίνου	σ. 628
Ρ 31α	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Δημοκρατίας	σ. 629
Ρ 32β	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Βενετοκλέων	σ. 631
Ρ 33	Οικόπεδο Τσαγγάρη-Πάχου	σ. 619
Ρ 33β	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Μπέβιν	σ. 631
Ρ 33γ	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Μπέβιν	σ. 631
	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Βενετοκλέων	σ. 631
Ρ 34	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Ξάνθου	σ. 635
Ρ 35	Οικόπεδο Θαρρενού Κούρτη	σ. 619
Ρ 38	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Κομνηνών	σ. 628
Ρ 39	Οικόπεδο Ευθυμίου Σαρρή	σ. 619
Ρ 40	Έργα ΔΕΥΑΡ, οδός Καναδά	σ. 632

ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ (ΑΝΑΛΗΨΗ - ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ)

Οικόπεδο Καλογερή-Μωράκη

Πρόκειται για δύο μικρά όμορα οικόπεδα επί της οδού Καλάθου στην Ανάληψη, τα οποία ερευνήθηκαν ταυτόχρονα από τις 23 Ιουνίου 1992 έως τις 15 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τρεις ταφικοί περίβολοι ή τμήματα αυτών. Οι τρεις ταφικοί περίβολοι ορίζονται από δύο κύριους τοίχους, τον τοίχο 1, με κατεύθυνση Β.-Ν., και τον τοίχο 2, με κατεύθυνσν Δ.-Α., ενώ υπάρχουν και δύο μικρότεροι τοίχοι, οι τχ3 (Β.-Ν.) και τχ4 (Δ.-Α.).

Ο ταφικός περίβολος Α καταλαμβάνει το νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής και ορίζεται από τους τοίχους 1, 2 και 4 προς Α., Β., και Δ. αντίστοιχα. Στον περίβολο αυτό αποκαλύφθηκαν 13 συνολικά κτιστές θήκες, οι οποίες εφάπτονταν των τριών τοίχων του περιβόλου (Πίν. 178 α).

Ο ταφικός περίβολος Β, του οποίου βρέθηκαν το δυτικό (τχ1) και το βόρειο όριο (τχ2), καταλάμβανε το νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής και περιλάμβανε μια σειρά τριών κτιστών θηκών εφαπτόμενων του τοίχου 1.

Τέλος, ο ταφικός περίβολος Γ, στα ΒΑ. του οποίου αποκαλύφθηκαν τα όρια προς Α. (τχ1), Ν. (τχ2) και Β. (τχ4), περιέκλειε δύο κτιστούς τάφους (τφ3, τφ4) καθώς και μία κτιστή θήκη. Από τους δύο τάφους ο τφ3 σώζεται σε καλή κατάσταση και φέρει ακόμη τις καλυπτήριες πλάκες του.

Κύρια ευρήματα. Βρέθηκαν συνολικά 18 ενεπίγραφες οστεοθήκες, έξι ενεπίγραφες στήλες ή τμήματά τους, μία μολύβδινη πυξίδα, ενώ η θήκη 9 περιελάμβανε μεταξύ άλλων μία τετράλαβη τεφροδόχο κάλπη με ταινιωτό διάκοσμο. Επίσης βρέθηκε μικρός αριθμός αρχιτεκτονικών μελών.

Χρονολόγηση. Όλες οι θήκες, πλην των 8, 9, 10 του ταφικού περιβόλου Β, καθώς και δύο τάφοι χρησιμοποιήθηκαν, με βάση τα ευρήματα που περιείχαν, στην

ύστερη ελληνιστική περίοδο. Οι θήκες 8, 9 και 10 κρίνονται πρωιμότερες, πιθανότατα του 3ου αι. π.Χ.

Συμπέρασμα. Στο οικόπεδο Καλογερή-Μωράκη έχουμε μια τυπική διάταξη σε σειρές κτιστών θηκών κατανεμημένων σε ταφικούς περιβόλους. Η ύπαρξη κάποιων αρχιτεκτονικών μελών μας κάνει να υποθέσουμε την ύπαρξη υπέργειων κατασκευών, κυρίως όσον αφορά τις θήκες 8, 9, 10, οι οποίες ήταν πρωιμότερες και σε μεγαλύτερο βάθος από τις υπόλοιπες. Ο κτιστός τάφος 3, που διατηρήθηκε στο υπόγειο της οικοδομής Μωράκη, παρουσιάζει ομοιότητες με άλλους κτιστούς τάφους της περιοχής.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Οικόπεδο Ελ. Φάκκα

Το παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 200 τ.μ. περίπου, βρίσκεται στην οδό Αθηνών, στο συνοικισμό πρώην Παραπηγματούχων Αγίας Τριάδας και βόρεια του οικοπέδου Λουλουργά-Βαλερίου (ανασκαφή 1987).

Στο βορειοανατολικό τμήμα του βρέθηκαν τέσσερις θαλαμωτοί τάφοι με έναν κοινό προθάλαμο λαξευμένοι στο φυσικό βράχο (Πίν. 178 β). Οι τάφοι φέρουν επένδυση εσωτερικά από υδραυλικό κονίαμα· είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. και ήταν συλημένοι.

Αποκαλύφθηκαν επίσης δεκαέξι κιβωτιόσχημοι τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, από τους οποίους οι επτά είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. Οι δύο από αυτούς χωρίζονται σε δύο μέρη με τοιχίο σχηματισμένο από πωροπλίνθους. Οι υπόλοιποι εννέα είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και πέντε από αυτούς χωρίζονται επίσης στο μέσον με τοιχίο από πωροπλίνθους (Πίν. 178 γ, 179 α).

Τέλος, ήλθαν στο φως δεκαπέντε λαξευτές ταφικές θήκες.

Στο εσωτερικό των τάφων βρέθηκε ένα μεγάλο σύνολο από ακέραια και θραυσμένα αγγεία καθώς και ένα σύνολο από ενεπίγραφα μέλη: βωμοί, επιτύμβιες στήλες και οστεοθήκες (αριθ. καταγραφής Ε3702, 3705, 3706, 3707, 3712, 3713, 3714, 3719, 3687, 3688, 3689, 3693, 3694, 3756, 3936, 4004).

Πρέπει επίσης να αναφερθεί ένα μικρό σύνολο από θραύσματα αναγλύφων προερχόμενων από επιτύμβιες στήλες.

ΣΤΑΘΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΙΔΗΣ

Οικόπεδο Δ. Ασβέστη-Παπαϊωάννου

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται επί της οδού Ν. Καζαντζάκη και 23 μ. περίπου προς Δ. της οδού Στ. Κωτιάδη. Νοτιότερα έχει ερευνηθεί το οικόπεδο Ν. Παπαθεοδώρου[29].

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου άρχιζε η ανατολική κλιτύς του λόφου του Κιζίλ-Τεπέ, το έδαφος κατηφόριζε απότομα και δημιουργούσε ένα είδος φυσικού ανδήρου, ύψ. 6 μ. περίπου. Στο τμήμα αυτό δεν αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες. Συγκεντρώθηκαν μόνο μερικά διάσπαρτα επιτάφια μνημεία, ανάμεσα στα οποία τα πιο αξιόλογα ήταν ενεπίγραφη βάση στήλης απο λάρτιο λίθο (Ε 3606) και τμήμα επίστεψης μεγάλου μαρμάρινου κυλινδρικού βωμού, που φέρει ζωφόρο με ανάγλυφα βουκράνια σε εναλλαγή με ρόδακες και επιστέφεται από γείσο με γεισήποδες (Ε 3604). Στη νότια παρειά του ίδιου τμήματος εντοπίστηκε επίσης σε μήκος 4,50 μ. κατακόρυφο μέτωπο βράχου. Στο ανώτερο τμήμα του είχαν λαξευθεί τρεις κόγχες για την ένθεση επιτάφιων στηλών.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου εκτεινόταν στα νότια αδούλευτη επιφάνεια βράχου, ενώ βορειότερα αποκαλύφθηκε αξιόλογο ταφικό συγκρότημα. Το συγκρότημα ερευνήθηκε σε μήκος 11,40 μ. και έχει πλάτος 11,90-11,20 μ. Συνεχίζεται δυτικότερα, εκτός των ορίων του οικοπέδου, κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ν. Καζαντζάκη, όπου δεν ήταν δυνατόν να προεκταθεί η έρευνα.

Οι τάφοι του συγκροτήματος διατάσσονται σε δύο παράλληλες σειρές κατά μήκος των πλευρών κεντρικού ελεύθερου χώρου, πλ. 3,90-3,70 μ. Η είσοδος του συγκροτήματος δεν έχει εντοπιστεί με βεβαιότητα και ίσως πρέπει να αναζητηθεί δυτικότερα. Τρεις ωστόσο βαθμίδες, που διαμορφώνονται ανάμεσα στους τάφους της νότιας σειράς και προβάλλουν εμπρός από την πρόσοψη των υπόλοιπων τάφων, ίσως αποτελούν λείψανα κλίμακας που οδηγούσε στο εσωτερικό του συγκροτήματος. Όπως φανερώνουν τρεις τάφοι της νότιας σειράς, που διατηρούν την οροφή τους, όλοι οι τάφοι του συγκροτήματος πρέπει να ήταν θαλαμοειδείς με επίπεδη στέγαση. Οι περισσότεροι ήταν εν μέρει κτιστοί και εν μέρει λαξευτοί στο κατώτερο κυρίως τμήμα τους στο βράχο.

Η πρόσοψη των τάφων, που έβλεπε προς τον κεντρικό ελεύθερο χώρο, είχε αρχιτεκτονική διαμόρφωση που τη συνθέτουν ψευδόθυρες, λαξευμένες στις πλάκες που κλείνουν την είσοδο των τάφων, και ημικιονίσκοι ιωνικού ρυθμού με πεσσούς στις πλάγιες έδρες. Οι ημικιονίσκοι πλαισιώνουν δεξιά και αριστερά τις ψευδόθυρες και εδράζονται σε βαθμίδα-στυλοβάτη ύψ.

29. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 543-544.

0,25 μ. Σε σημαντικό ύψος, που φθάνει τα 1,30 μ., σώζεται μόνο η πρόσοψη του τάφου 18, στο δυτικό άκρο της νότιας σειράς, ενώ στους υπόλοιπους τάφους διατηρείται μόνο το κατώτερο τμήμα των τοιχωμάτων και της πρόσοψης. Για την αποκατάσταση της μορφής του θριγκού των προσόψεων σημαντικά στοιχεία δίνουν ιωνικό ημικιονόκρανο με πεσσούς στις πλάγιες έδρες και τμήμα γείσου με γεισήποδες, που βρέθηκαν εντοιχισμένα στα τοιχώματα των μεταγενέστερων τάφων 1-4, οι οποίοι οικοδομήθηκαν στο ανατολικό άκρο του συγκροτήματος μετά την καταστροφή του[30].

Η αρχιτεκτονική μορφή της πρόσοψης των τάφων δεν παρουσιάζει απόλυτη ομοιομορφία: τις ψευδόθυρες πλαισιώνουν σε άλλους τάφους από ένας ημικιονίσκος και σε άλλους ζεύγος ημικιονίσκων· σε τάφο της νότιας σειράς οι ημικιονίσκοι αντικαθίστανται από πεσσούς, ενώ οι δύο δυτικότεροι τάφοι της νότιας σειράς εδράζονται όχι σε μία αλλά σε δύο βαθμίδες. Η ανομοιομορφία αυτή ίσως πρέπει να αποδοθεί στην οικοδόμηση των τάφων σε διαδοχικές φάσεις, οι οποίες ωστόσο, σύμφωνα με τις ενδείξεις που δίνουν τα κτερίσματα, δεν πρέπει να απέχουν πολύ χρονολογικά μεταξύ τους.

Στον κεντρικό ελεύθερο χώρο και σε μικρή απόσταση από τη βόρεια σειρά τάφων βρέθηκαν σε σειρά έξι ορθογώνιες βάσεις από πωρόλιθο και μία από λάρτιο λίθο. Στις βάσεις εδράζονταν πώρινοι κυλινδρικοί βωμοί, επιχρισμένοι με κονίαμα, από τους οποίους δύο μόνο σώζονται κατά χώραν σε ύψος 0,23-0,29 μ. Η διάμετρός τους είναι 0,40-0,44 μ. Οι βωμοί διατάσσονται σε άνισα μεταξύ τους διαστήματα, έτσι ώστε να βρίσκονται όλοι εμπρός από τις ψευδόθυρες. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι για πρώτη φορά διαπιστώνεται στη ροδιακή νεκρόπολη η παρουσία κυλινδρικών βωμών από πωρόλιθο, οι οποίοι κατά κανόνα κατασκευάζονταν από λάρτιο λίθο ή σπανιότερα από μάρμαρο.

Στο δυτικότερο τμήμα του κεντρικού ελεύθερου χώρου και τοπικά στο υπόλοιπο τμήμα του εκτεινόταν στρώμα καύσης, το οποίο άρχιζε μερικά εκατοστά υψηλότερα από τη βαθμίδα έδρασης της πρόσοψης των τάφων και είχε πάχος 0,50-0,35 μ. περίπου. Μέσα στο στρώμα αυτό, εμπρός από τις εισόδους των περισσότερων τάφων, βρέθηκαν κατά χώραν λαιμοί οξυπύθμενων αμφορέων, οι οποίοι είχαν τον ρόλο cippi για τις υγρές προσφορές.

Από τους τάφους του συγκροτήματος δεν ερευνήθηκαν οι δύο δυτικότεροι τάφοι της νότιας σειράς (τάφοι 18 και 19), διότι οι ψευδοπροσόψεις τους είχαν υποστεί σημαντικές φθορές και εμφάνιζαν έντονη κλίση από την αρχική κατακόρυφη θέση τους, με συνέπεια η διάνοιξή τους να είναι αδύνατη χωρίς να προηγηθούν εργασίες συντήρησης και υποστύλωσης. Επίσης δεν ερευνήθηκε ο τάφος 17 στο δυτικό άκρο της νότιας σειράς, διότι το μεγαλύτερο τμήμα του εκτεινόταν εκτός των ορίων του οικοπέδου. Όλοι οι άλλοι τάφοι του συγκροτήματος ήταν συλημένοι, στους περισσότερους διατηρούνταν ωστόσο κτερίσματα.

Από τους τάφους της βόρειας σειράς βρέθηκαν εντελώς κενοί οι δύο ανατολικότεροι, ενώ οι υπόλοιποι (τάφοι 5, 7, 12, 16) περιείχαν ατρακτόσχημα και βολβοειδή μυροδοχεία, τμήματα γυάλινων μυροδοχείων, οξυπύθμενο αμφορίσκο (στον τάφο 16), τεφροδόχο κάλπη (στον τάφο 5), ενώ δύο μικρά χάλκινα κύμβαλα βρέθηκαν στον τάφο 12. Στο εσωτερικό των τάφων δεν σώζονταν σκελετοί παρά μόνο θραύσματα οστών. Στους τάφους ωστόσο 12 και 16, πίσω από τις πλάκες-ψευδόθυρες που κλείνουν τις εισόδους τους, είχαν τοποθετηθεί μέσα σε μικρούς αβαθείς λάκκους ανοιγμένους στο δάπεδό τους οστά άκρων και κρανία. Όπως φανερώνει ο αριθμός των κρανίων, στον τάφο 12 πρέπει να είχαν τοποθετηθεί πέντε σκελετοί και στον τάφο 16 δύο. Ίσως πρόκειται για ανακομιδές.

Από τους τάφους της νότιας σειράς ο τάφος 8 στο ανατολικό άκρο ήταν σχεδόν εντελώς κατεστραμμένος, ενώ ο τάφος 9 αμέσως δυτικά του δεν διέσωζε κανένα κτέρισμα. Ουσιαστικά από τη σειρά αυτή ερευνήθηκε μόνο ο τάφος 15. Στην είσοδό του, από την οποία είχε αφαιρεθεί η πλάκα-ψευδόθυρα, βρέθηκε πεσμένο τμήμα βάσης επιτάφιας στήλης. Πίσω από αυτήν εντοπίστηκε λαξευτή θήκη σε μορφή κόγχης ακανόνιστου σχήματος και όχι κανονικός θαλαμοειδής τάφος. Η θήκη περιείχε τέσσερις τεφροδόχες κάλπες, ατρακτόσχημα μυροδοχεία και ένα βολβοειδές θραύσμα γυάλινου μυροδοχείου και χάλκινο κουδουνάκι. Μαζί με τα αγγεία αποκαλύφθηκαν επίσης οστά που δεν είχαν υποστεί καύση.

Αμέσως έξω από την είσοδο του παρακείμενου τάφου 18, στον κεντρικό ελεύθερο χώρο του συγκροτήματος και στο ίδιο επίπεδο με τη βαθμίδα-στυλοβάτη της ψευδοπρόσοψης των τάφων, βρέθηκαν οστά άκρων και κρανίο, θραυσμένη κάλπη και μεγάλος αριθμός ατρακτόσχημων και βολβοειδών μυροδοχείων. Τα αγγεία ίσως αφαιρέθηκαν κατά τη σύληση κάποιου τάφου και εγκαταλείφθηκαν στη θέση αυτή.

Τα ευρήματα των τάφων χρονολογούν το συγκρότημα

30. Οι τάφοι 1-4 ήταν συλημένοι και μόνο στον τάφο 4 βρέθηκε μία οστεοθήκη.

στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ. Το συγκρότημα διατηρείται σε επισκέψιμο υπόγειο.

ΒΑΣΩ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Οικόπεδο Κύρη-Βαγιανάκη (οδός Κωνστ. Υδραίου)

Ο χώρος χαρακτηρίζεται από την παρουσία μεγάλων υπερυψωμένων βράχων. Γύρω και πάνω σε αυτούς φανερώθηκε μεγάλος αριθμός λαξευμάτων λατόμευσης. Όμως κατά την αποχωμάτωση στα ΒΑ. του οικοπέδου βρέθηκε ένα σημαντικό σύνολο από αρχιτεκτονικά και ενεπίγραφα μέλη. Αναλυτικά βρέθηκαν δώδεκα ενεπίγραφες στήλες, τρεις ενεπίγραφες βάσεις από επιτύμβιες στήλες και ολόγλυφο κάτω άκρο λέοντος. Αποκαλύφθηκαν ακόμη πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, στο σύνολό τους συλημένοι.

ΣΤΑΘΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΙΔΗΣ

Οικόπεδο Κύρη-Βασιλείου (οδός Κωνστ. Υδραίου και Θεσσαλονίκης)

Πρόκειται για μεγάλο οικόπεδο συνολικής επιφάνειας 2 στρεμμάτων περίπου, του οποίου η ανασκαφή άρχισε στις 14-7-92 και δεν είχε ολοκληρωθεί μέχρι το τέλος της χρονιάς αυτής.

Ορίστηκαν 42 συνολικά ανασκαφικά τετράγωνα πλευράς 5 μ. με ενδιάμεσους διαδρόμους πλ. 1 μ. Έγιναν κυρίως εργασίες αποχωμάτωσης σε 10 τετράγωνα στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Εντοπίστηκαν 15 συνολικά λαξευτοί, τάφοι οι οποίοι δεν ερευνήθηκαν, ενώ υπήρχαν επιπλέον δύο ελεύθερες ταφές.

Τέλος, αποκαλύφθηκαν τμήματα αρχαίου δρόμου ο οποίος διασχίζει την ανασκαφή από Β. προς Ν., στο μέσον περίπου του οικοπέδου.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οικόπεδο Δ. Πρώτου

Ολοκληρώθηκε το 1992 η έρευνα των τεσσάρων ταφικών συγκροτημάτων που είχαν αποκαλυφθεί στο παραπάνω οικόπεδο[31], από τα οποία ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα συγκροτήματα Α και Β.

Συγκρότημα Α. Βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και ορίζεται από κτιστό περίβολο, από τον οποίο έχουν επισημανθεί ο βόρειος, ο δυτικός και ο νότιος τοίχος, ενώ ο ανατολικός πρέπει να βρίσκεται εκτός των ορίων του οικοπέδου. Σε επαφή με το δυτικό τοίχο του περιβόλου είχε οικοδομηθεί μεγάλος θαλαμοειδής καμαροσκεπής τάφος (τάφος 1) με κτιστό προθάλαμο στην ανατολική του πλευρά. Την οροφή του προθαλάμου σχημάτιζαν πωρόπλινθοι οριζόντια τοποθετημένες. Ο θάλαμος έχει εσωτερικές διαστάσεις 2,90x2,65 και συνολικό ύψος 3,15 μ. Στο εσωτερικό του, σε βάθος 2,07 μ. από το «κλειδί» της οροφής, βρέθηκαν τρεις σειρές πώρινων πλακών που καταλάμβαναν όλη την έκτασή του σχηματίζοντας ένα είδος πλακόστρωτου δαπέδου. Οι πλάκες κάλυπταν ταυτόχρονα τρεις εν μέρει κτιστούς και εν μέρει λαξευτούς τάφους, που διατάσσονταν ο ένας αμέσως δίπλα στον άλλο. Στα τοιχώματα των δύο ακραίων τάφων είχαν ανοιχθεί τρεις συνολικά θήκες σε μορφή ορθογώνιων εσοχών, οι οποίες, αν και βρέθηκαν καλά σφραγισμένες με πωρόπλακες, ήταν εντελώς κενές. Ο θάλαμος είχε παραβιαστεί μέσω οπής που ανοίχθηκε στην οροφή του και από το εσωτερικό των τριών τάφων που ανοίγονταν στο δάπεδό του συγκεντρώθηκαν μόνο όστρακα, θραύσματα γυάλινων μυροδοχείων και αγγείων καθώς και αργυρό ροδιακό νόμισμα της περιόδου 166-88 π.Χ. Τα παραπάνω ευρήματα επιτρέπουν να προτείνουμε ως πιθανή χρονολογία του θαλάμου τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.).

Σε μικρή απόσταση βόρεια του θαλάμου και σε επαφή με το βόρειο τοίχο του περιβόλου του συγκροτήματος αποκαλύφθηκε σειρά επτά κτιστών ορθογώνιων θηκών. Περιείχαν οστεοθήκες, μερικές από τις οποίες ήταν ενεπίγραφες. Οι θήκες ανήκουν σε παλαιότερη οικοδομική φάση από το θαλαμοειδή τάφο και σύμφωνα με τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία που βρέθηκαν σε δύο από αυτές και μικρό ροδιακό αργυρό νόμισμα του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. μπορούν να χρονολογηθούν στο β΄ μισό του 3ου-2ο αι. π.Χ.

Στο στενό χώρο ανάμεσα στο θαλαμοειδή τάφο και τη σειρά θηκών επισημάνθηκαν 0,80 μ. βαθύτερα από το δάπεδο των θηκών δύο καλυβίτες τάφοι. Τους σκελετούς δεν συνόδευαν κτερίσματα.

Συγκρότημα Β. Βρίσκεται αμέσως δυτικά του συγκροτήματος Α και ορίζεται νότια από κτιστό τοίχο και δυτικά από κατακόρυφο τοίχωμα βράχου επιχρισμένο

31. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 483.

με κονίαμα, το οποίο συνεχίζεται βόρεια και νότια των ορίων του συγκροτήματος (Πίν. 179 β).

Το συγκρότημα αποτελείται από έναν υπόγειο χώρο, όπου βρίσκονταν οι τάφοι, και ένα υπέργειο, ικανοποιητικά σωζόμενο, τμήμα όπου είχαν θέση τα επιτάφια μνημεία. Η διατήρηση του υπέργειου τμήματος, φαινόμενο που σπάνια έχει διαπιστωθεί στη ροδιακή νεκρόπολη, προσδίδει στο συγκρότημα ιδιαίτερη αρχαιολογική σημασία, αφού επιτρέπει την πλήρη σχεδόν αποκατάσταση της αρχιτεκτονικής του μορφής.

Στον υπόγειο ταφικό χώρο, συνολικής έκτασης 5,13x3,90 μ., οδηγεί κλίμακα 10 βαθμίδων, που ανοίγεται στο βόρειο τοίχωμά του. Ο χώρος υποδιαιρείται σε τέσσερα επιμέρους διαμερίσματα: σε ευρύ διάδρομο πλ. 2,20 μ. στα ανατολικά και σε τρεις στενούς διαδρόμους πλ. 0,80-0,95 και ύψ. 1,74-1,50 μ., οι οποίοι ανοίγονται δυτικά του πρώτου (Πίν. 179 γ). Ο ανατολικός χώρος, στον οποίο κατέληγε η κλίμακα καθόδου, στεγαζόταν με ημικυλινδρική οροφή, όπως φανερώνουν λείψανα της γένεσης του θόλου. Οι τρεις στενοί διάδρομοι είχαν αντίθετα οριζόντια στέγαση με ορθογώνιες πωρόπλακες, οι περισσότερες από τις οποίες διατηρούνταν στη θέση τους. Στα τοιχώματα των τριών στενότερων διαδρόμων ανοίγονται έξι συνολικά ορθογώνιες θήκες, ενώ άλλες έξι διατάσσονται σε σειρά η μία δίπλα στην άλλη στο ανατολικό τοίχωμα του ευρύτερου υπόγειου χώρου.

Το υπέργειο τμήμα του συγκροτήματος έχει οικοδομηθεί πάνω στις πλάκες της οροφής των τριών δυτικών διαδρόμων. Κεντρικό επιτάφιο μνημείο αποτελεί κτιστός ορθογώνιος βωμός, μήκ. 1,35, σωζ. πλ. 0,88 και σωζ. ύψ. 0,30 μ. Στις πλάγιες πλευρές του και προφανώς και στην ανατολική πλευρά της όψης, η οποία έχει καταστραφεί, διακοσμείται με σειρά παραστάδων, που φέρουν διπλή σπείρα και τροχίλο στη βάση τους. Ο βωμός εδράζεται σε κρηπίδωμα τριών βαθμίδων και αυτό σε πειόσχημο πόδιο-βάθρο, ισοδομικής τοιχοδομίας, ύψ. 0,55 μ. Κυμάτια διακοσμούν την απόληξη και τη βάση του ποδίου. Ο βωμός και το κρηπίδωμα επιχρίονται με κονίαμα, ενώ ίχνη ανάλογου επιχρίσματος δεν διαπιστώθηκαν στο πειόσχημο πόδιο. Σε μεταγενέστερη φάση προστέθηκαν σε επαφή με τη νότια στενή πλευρά του βωμού δύο άλλα κτιστά επιτάφια μνημεία, από τα οποία σώζονται μόνο τα κυμάτια που διατρέχουν τη βάση τους. Εδράζονται και αυτά σε κτιστά βάθρα, που σώζονται αποσπασματικά.

Οι θήκες του συγκροτήματος ήταν όλες συλημένες. Στο εσωτερικό τους είχαν διατηρηθεί θραύσματα μόνο τεφροδόχων αγγείων, ατρακτόσχημο μυροδοχείο, καρφιά, οστέινα πλακίδια, ενώ οστεοθήκες, θραυσμένα τεφροδόχα και τμήματα αγγείων βρέθηκαν διάσπαρτα και στην κατώτερη επίχωση του υπόγειου χώρου. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες θήκες, οι οποίες θα πρέπει σύμφωνα με τις παραπάνω ενδείξεις να περιείχαν τεφροδόχα αγγεία ή οστεοθήκες, η θήκη που βρισκόταν στο νότιο άκρο του ανατολικού τοιχώματος (θήκη VII) περιείχε οστά που ανήκαν σε δύο ή τρεις σκελετούς. Ο τρόπος τοποθέτησης των οστών, σε επάλληλες στρώσεις, σε συνδυασμό με τις μικρές διαστάσεις της θήκης φανερώνει ότι δεν πρόκειται για κανονικούς ενταφιασμούς αλλά μάλλον για ανακομιδές.

Η χρονολογία του συγκροτήματος δεν μπορεί να προσδιοριστεί με βεβαιότητα. Από αργυρό ωστόσο ροδιακό νόμισμα της περιόδου 166-88 π.Χ., μυροδοχείο και λίγα θραύσματα αγγείων, που βρέθηκαν στο εσωτερικό των θηκών, ως πιθανή περίοδος οικοδόμησης μπορεί να θεωρηθεί το β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.-αρχές του 1ου αι. π.Χ.

Συγκρότημα Γ. Βρίσκεται αμέσως νότια του συγκροτήματος Β και έχει κοινό με αυτό το βόρειο και το δυτικό τοίχο του περιβόλου του.

Οι τέσσερις τάφοι του συγκροτήματος ήταν κτιστοί και είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. Ένας από αυτούς εφαπτόταν με το βόρειο τοίχο του περιβόλου, ενώ τρεις ακόμη βρέθηκαν νότια και νοτιοδυτικά του πρώτου. Όλοι οι τάφοι είχαν συληθεί. Σκελετοί διατηρούνταν μόνο στους τάφους 2 και 5. Στον τάφο 2 βρέθηκαν δύο σκελετοί. Το εσωτερικό του τάφου 5 υποδιαιρούνταν με πρόχειρο τοίχωμα, κάθετο προς τον άξονα του μήκους, σε δύο επιμέρους χώρους διαστ. 0,90x0,90 μ. Στο βορειότερο χώρο βρέθηκαν σε άτακτη διάταξη οστά τριών σκελετών καθώς και μία τεφροδόχος κάλπη. Ο νότιος χώρος βρέθηκε κενός. Ο τρόπος τοποθέτησης των οστών και η στενότητα του χώρου φανερώνουν ότι πρόκειται για ανακομιδές. Στους δύο άλλους τάφους βρέθηκαν ατρακτόσχημο μυροδοχείο, δίωτο φιαλίδιο, θραύσματα χάλκινου ελάσματος, καρφιά κτλ. Τα αγγεία επιτρέπουν να χρονολογήσουμε κατά προσέγγιση το συγκρότημα στο β΄ μισό του 3ου-2ο αι. π.Χ.

Στο δυτικότερο τμήμα του συγκροτήματος βρέθηκε επίσης κτιστό ορθογώνιο πηγάδι.

Συγκρότημα Δ. Βρίσκεται βόρεια του συγκροτήματος Α και έχει κοινό με αυτό το νότιο τοίχο του περιβόλου του. Οι άλλοι τοίχοι του περιβόλου πρέπει να βρίσκονται βόρεια και εκτός των ορίων του οικοπέδου. Σε επαφή με το νότιο τοίχο του περιβόλου διατάσσονται τέσσερις συνολικά τάφοι, από τους οποίους διατηρείται καλύτερα μόνο ο ανατολικότερος τάφος 6. Από τους υπόλοιπους τάφους σώζεται μόνο το δάπεδο και ελάχιστα ίχνη των τοιχωμάτων τους, στοιχείο που αρχικά

οδήγησε στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για ελεύθερες ταφές[32]. Στο εσωτερικό του τάφου 6 βρέθηκαν μία οστεοθήκη ενεπίγραφη και τρία καλύμματα οστεοθηκών, κάτω δε από αυτές και πάνω στο δάπεδο του τάφου αποκαλύφθηκαν τέσσερις σκελετοί, εκ των οποίων ο ένας ανήκε σε παιδί. Στα μακρά τοιχώματα του τάφου ανοίγονταν δύο ορθογώνιες θήκες, στη μία από τις οποίες είχαν τοποθετηθεί δύο οστεοθήκες. Αμέσως δυτικά του τάφου 6 αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη τάφοι, των οποίων διατηρείται μόνο το δάπεδο και λείψανα του πρόχειρου τοιχώματος που διαχώριζε τον έναν από τον άλλο (ταφές ΙΙΙ και ΙΙ). Στον ανατολικότερο τάφο βρέθηκε ένας σκελετός και κάτω από αυτόν, στο νότιο τμήμα του τάφου, δύο κάλπες και οστεοθήκη μαζί με ένα ατρακτόσχημο μυροδοχείο του 2ου αι. π.Χ. Ο δεύτερος τάφος περιείχε 10 σκελετούς, τους οποίους εκτός από ένα χάλκινο νόμισμα δεν συνόδευαν άλλα κτερίσματα. Τέσσερις σκελετούς, από τους οποίους ο ένας ανήκε σε πολύ μικρό παιδί ή βρέφος, περιείχε και ο τάφος 10, ο δυτικότερος της σειράς. Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν χάλκινο νόμισμα εποχής Βαλεριανού Ι (253-260 μ.Χ.), αργυρό νόμισμα, χάλκινη βελόνα, οστέινο κομβίο, καρφιά σιδερένια κά.

Αμέσως βόρεια του συγκροτήματος Β, στη δυτική παρειά του οικοδομήσιμου χώρου, αποκαλύφθηκαν δύο θαλαμοειδείς λαξευτοί τάφοι. Η είσοδός τους ανοιγόταν στην προς Β. συνέχεια του τοιχώματος βράχου, που νοτιότερα όριζε από δυτικά το συγκρότημα Β. Στο εσωτερικό του τάφου υπήρχαν οστά δύο ή τριών σκελετών, μετακινημένα από την αρχική τους θέση, που συνοδεύονταν από μεγάλο αριθμό βολβοειδών μυροδοχείων και ένα ατρακτόσχημο. Στο βόρειο τοίχωμα του τάφου είχε διανοιχθεί οπή σύλησης που οδηγούσε στο δεύτερο θάλαμο, ο οποίος συνεχιζόταν κάτω απο την προς Δ. οικοδομή Διακοσάββα και δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί. Αμέσως βόρεια του τελευταίου τάφου επισημάνθηκε η είσοδος καμαροσκεπούς κτιστού θαλαμοειδούς τάφου, που αποτελεί πιθανότατα συνέχεια της σειράς τάφων όμοιου τύπου που είχαν αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Διακοσάββα[33].

Ένας ακόμη κτιστός τάφος (τάφος 14) βρέθηκε βορειοδυτικά του τάφου 13. Στο εσωτερικό του διατηρούνταν διάσπαρτα οστά σκελετών, γυάλινο μυροδοχείο, γυάλινες χάντρες και οστέινα πλακίδια. Οι τάφοι 13 και 14 χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

Ανατολικά, και σε συνέχεια των μακρών τοιχωμάτων του τάφου 13 διατηρούνταν λείψανα παλαιότερου λαξευτού τάφου προσανατολισμού Α.-Δ. (τάφος 9). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν πεσμένες δύο τεφροδόχες υδρίες, μυροδοχεία και δύο όλπες, που χρονολογούνται στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Δοκιμαστικές, τέλος, τομές, που ανοίχθηκαν σε στρώμα καθαρής λατύπης, που αποτελούσε την κατώτερη επίχωση του οικοπέδου, αποκάλυψαν λατομημένο βράχο. Προφανώς στο χώρο, πριν από την οικοδόμηση των ταφικών συγκροτημάτων, είχε πραγματοποιηθεί εκτεταμένη λατόμευση του φυσικού πωρολίθου.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, νοτιοδυτικά του συγκροτήματος Β και δυτικά του συγκροτήματος Γ, αποκαλύφθηκε λαξευτή δεξαμενή μήκ. από Β. προς Ν. 3,64 μ., πλ. από Α. προς Δ. 2,63 μ. και συνολ. σωζ. βάθ. 1,87 μ. Στο εσωτερικό της, σε βάθος 1,21 μ. από την ανώτερη σωζόμενη επιφάνειά της δημιουργείται μικρότερη ορθογώνια βάθυνση διαστ. 2,09x1,46, βάθ. 0,54 μ. Στο ανατολικό τοίχωμα της δεξαμενής υπάρχει άνοιγμα και αμέσως νότιά του μικρή κλίμακα τριών βαθμίδων. Η κλίμακα, όπως και τα εσωτερικά τοιχώματα της δεξαμενής, ήταν επιχρισμένη με κουρασάνι. Στο δυτικό μακρό τοίχωμα της δεξαμενής ανοίγεται επιμήκης υδρευτική στοά, κατεύθυνσης Α.-Δ. Στο εσωτερικό της οδηγεί κλίμακα 10 βαθμίδων, ενώ στα τοιχώματά της ανοίγονται τέσσερις ορθογώνιες κόγχες, από τις οποίες μία επικοινωνεί με τη δεξαμενή μέσω μικρής αύλακας, που διατρυπά το δυτικό της τοίχωμα. Οι γωνίες και οι ακμές της δεξαμενής είναι καμπύλες ώστε να διευκολύνουν τη ροή του νερού προς το εσωτερικό της υδρευτικής στοάς και την κεντρική ορθογώνια βάθυνση.

Ιδιαίτερα τέλος σημαντική για την τοπογραφία της αρχαίας νεκρόπολης ήταν η αποκάλυψη στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου της συνέχειας της ταφικής οδού, που είχε επισημανθεί στο οικόπεδο Νικολίτση[34] βόρεια του οικοπέδου Δ. Πρώτου. Η οδός έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,50 μ. και μέγιστο πλάτος 1,94 μ. Επισημάνθηκαν 12 συνολικά επάλληλες στρώσεις οδοστρωμάτων, συνολ. ύψ. 2 μ. περίπου, που άρχιζαν σε βάθος μόλις 0,55 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Άννης-Μαρίας. Η σύσταση των οκτώ ανώτερων οδοστρωμάτων ήταν όμοια με των οδοστρωμάτων των οδών της αρχαίας πόλης. Το ανατολικό όριο της οδού βρίσκεται εκτός των ορίων του οικοπέδου, ενώ το δυτικό ίσως πρέπει να τοποθετηθεί αμέσως δυτικά των οδοστρωμάτων, αφού αυτά διακόπτονται σε

32. Ό.π.

33. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 325, Σχέδ. 15-19, Πίν. 374 γ-δ, 375 α.

34. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 467-472, Σχέδ. 9-10, Πίν. 472 α-στ. ΑΑΑ Ι (1968), σ. 257, σχέδ. 10.

συνεχή ευθεία. Όπως διαπιστώθηκε μετά από δοκιμαστική τομή στα οδοστρώματα η οδός χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Τα ταφικά συγκροτήματα και η ταφική οδός διατηρούνται σε επισκέψιμο υπόγειο και η δεξαμενή στον ακάλυπτο χώρο της οικοδομής.

Οικόπεδο Δ. Καραγεωργίου

Το 1992 επαναλήφθηκε η ανασκαφική έρευνα του παραπάνω οικοπέδου μετά την απόφαση να παραμείνει αδόμητο το βορειοδυτικό τμήμα του, όπου βρέθηκε μνημειώδες ταφικό οικοδόμημα, και να επιτραπεί η οικοδόμηση στο υπόλοιπο.

Στο οικόπεδο έχουν αποκαλυφθεί επτά συνολικά ταφικά συγκροτήματα, που ανήκουν σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους. Στο νοτιοανατολικό τμήμα (οικοδομή Ι) βρίσκονται τα συγκροτήματα Α.-Δ. με λακκοειδείς λαξευτούς τάφους και θήκες στο εσωτερικό κτιστών περιβόλων[35]. Το ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον των συγκροτημάτων αυτών έγκειται στην κατά χώραν διατήρηση των σημάτων, τα οποία ήταν είτε πώρινες στήλες μικρού ύψους είτε κτιστές «τράπεζες»[36]. Τα συγκροτήματα χρονολογούνται στην περίοδο από το τελευταίο τέταρτο του 4ου έως και το α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.[37].

Ανάλογη μορφή έχουν τα ταφικά συγκροτήματα Ζ και Η, στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου (οικοδομή ΙΙ), όπου επίσης σώζονται πάνω στις καλυπτήριες των περισσότερων τάφων και θηκών κτιστές τράπεζες και πώρινες βάσεις επιτάφιων στηλών. Τα δύο συγκροτήματα συνεχίζονται δυτικά του οικοπέδου, όπου με αφορμή τις εργασίες της ΔΕΥΑΡ για το αποχετευτικό της πόλης έχει ήδη αρχίσει βορειότερα εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα[38]. Οι περισσότεροι τάφοι των συγκροτημάτων Ζ και Η δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί, γιατί η διάνοιξή τους απαιτεί τη μερική καταστροφή των σημάτων. Ερευνήθηκαν μέχρι τώρα, στο χώρο του νοτιότερου συγκροτήματος Ζ, μόνο ένας μικρός λακκοειδής τάφος και αμέσως δυτικά του λαξευτή κυκλική θήκη. Ο τάφος περιείχε θήλαστρο και κέρνο, που τον συναποτελούσαν τρία συνενούμενα σκυφίδια-πυξίδες με τα καλύμματά τους. Στη θήκη βρέθηκε τεφροδόχος υδρία «Hadra» με λευκό βάθος. Τα παραπάνω ευρήματα επιτρέπουν να χρονολογήσουμε τον τάφο και τη θήκη στον 3ο αι. π.Χ.

Αμέσως ανατολικά και νότια των συγκροτημάτων Ζ και Η βρίσκεται το μνημειώδες ταφικό συγκρότημα ΣΤ. Στην πρόσοψή του εκτείνεται στοά δωρικού ρυθμού, ενώ στον ταφικό θάλαμο, που ανοίγεται στον τοίχο του βάθους της στοάς, έχουν λαξευθεί στο βράχο οκτώ συνολικά ταφικές κλίνες[39]. Η έρευνα του ταφικού οικοδομήματος δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Νοτιοδυτικά του προηγούμενου συγκροτήματος βρέθηκε το ταφικό συγκρότημα Ε[40]. Ορίζεται από κτιστό περίβολο, του οποίου έχουν εντοπιστεί ο ανατολικός τοίχος σε μήκος 9 μ. και ο βόρειος τοίχος σε μήκος 4,95 μ. Ο νότιος τοίχος του περιβόλου έχει πιθανότατα καταστραφεί από μεταγενέστερη λατόμευση, ενώ η συνέχεια του συγκροτήματος προς Δ. αναμένεται να αποκαλυφθεί στο χώρο του αποχετευτικού αγωγού. Κατά μήκος του βόρειου τοίχου του περιβόλου διατάσσονται σε δύο παράλληλες, εφαπτόμενες μεταξύ τους σειρές 10 κιβωτιόσχημες θήκες. Τέσσερις ακόμη θήκες διατηρούνται σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο του περιβόλου. Οι περισσότερες σώζονται αποσπασματικά, σε μερικές μάλιστα διατηρείται μόνο το δάπεδο. Περιείχαν τμήματα τεφροδόχων υδριών, οστεοθήκες και κάλπη. Στις θήκες της ανατολικής πλευράς βρέθηκαν επίσης δύο χάλκινα κάτοπτρα και σε θήκη της βόρειας πλευράς χρυσό δακτυλίδι (Μ 1079).

Στη βορειοδυτική γωνία του περιβόλου και κάτω από το επίπεδο του δαπέδου των θηκών αποκαλύφθηκε λαξευτός λακκοειδής τάφος, μήκ. 4,15 και πλ. 1,18-0,90 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τεφροδόχος υδρία και πέντε συνολικά οστεοθήκες. Το συγκρότημα με βάση τις τεφροδόχες υδρίες[41] και το ατρακτόσχημο μυροδοχείο που βρέθηκε στον τάφο μπορεί να χρονολογηθεί στο 2ο αι. π.Χ.

Το 1992 άρχισε η έρευνα του τμήματος του οικοπέ-

35. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 315-316, Πίν. 160 α-β.

36. Βλ. V. Patsiada, Grabtische und Grabaltäre in der Nekropole von Rhodos, στο D. Berges, Hellenistische Rundaltäre aus Kos und Rhodos, Berlin 1996, σ. 85 κ.ε.

37. Στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. χρονολογούνται μόνο δύο μεταγενέστερες θήκες.

38. Βλ. παρακάτω, Έργα ΔΕΥΑΡ στην οδό Δ. Αναστασιάδη, σ. 637.

39. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 395, Πίν. 172 γ.

40. Το συγκρότημα Ε, όπως και τα συγκροτήματα Ζ και Η, δεν είχαν αναφερθεί στα Χρονικά του ΑΔ 38 (1983) και 39 (1984).

41. Για τη χρονολόγηση των τεφροδόχων υδριών της Ρόδου, οι περισσότερες από τις οποίες καλύπτονται με λευκό ή κιτρινωπό επίχρισμα, βλ. Α. Γιαννικουρή, Υδρίες «Hadra» με λευκό βάθος από τη Ρόδο, Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Χρονολογημένα σύνολα-εργαστήρια, Θεσσαλονίκη 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Αθήναι 1994, σ. 302 κ.ε.

δου που βρίσκεται βόρεια-βορειοανατολικά του συγκροτήματος Ε και νότια του μνημειώδους ταφικού συγκροτήματος ΣΤ. Στο χώρο αυτό δεν έχουν μέχρι τώρα αποκαλυφθεί τάφοι, αλλά πολύ σκληρή στρώση λατύπης που καταλαμβάνει έκταση διαστ. 11 μ. από Α. προς Δ. και 9 μ. από Β. προς Ν. Η στρώση αρχίζει αμέσως νότια της κιονοστοιχίας της στοάς του συγκροτήματος ΣΤ και βρίσκεται 0,90 μ. υψηλότερα από το δάπεδό της. Στο ίδιο επίπεδο με τη στρώση βρίσκεται η πάνω επιφάνεια τοιχίου, το οποίο σε μεταγενέστερη φάση έκλεισε τα μετακιόνια διαστήματα της στοάς[42]. Η λειτουργία της στρώσης και η σχέση της με το ταφικό συγκρότημα δεν μπορούν ακόμη να προσδιοριστούν με βεβαιότητα. Σε κάποια φάση πάντως φαίνεται ότι αποτέλεσε ένα είδος δαπέδου του ελεύθερου χώρου εμπρός από τη στοά του μνημειώδους συγκροτήματος.

Η αποχωμάτωση νότια της στρώσης αποκάλυψε την πάνω επιφάνεια αποθέτη κεραμικής, ο οποίος είχε έκταση μήκ. Α.-Δ. 10 μ. και πλ. Β.-Ν. 6,65 μ. Ο αποθέτης αρχίζει στο ίδιο επίπεδο με τη σκληρή στρώση και επιχωματώνει λάκκο ανοιγμένο μέσα σε στρώμα σαθρής λατύπης. Η παρουσία του, όπως άλλωστε και της στρώσης βόρειά του, ίσως πρέπει να συσχετιστεί με εργασίες ισοπέδωσης του χώρου νότια του συγκροτήματος ΣΤ μετά από μια φάση λατόμευσης του φυσικού βράχου, η οποία προκάλεσε και τη μερική καταστροφή του ταφικού οικοδομήματος ΣΤ.

Η αποχωμάτωση του αποθέτη έχει μόλις αρχίσει και σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση περιέχει κεραμική που χρονολογείται από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. έως το 2ο αι. π.Χ.

ΒΑΣΩ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οικόπεδο Αδάμ Παζαΐτη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην οδό Ακραμίτου, στην περιοχή της Φανερωμένης, στη συνοικία Άγιος Δημήτριος και δυτικά του οικοπέδου Ελένης Κούκαρη.

Συνολικά στο χώρο αποκαλύφθηκαν 21 κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, και από αυτούς οι μεν τέσσερις είχαν προσανατολισμό Β.-Ν., οι δε δεκαεπτά είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Ακόμη αποκαλύφθηκαν και έντεκα λαξευτές ταφικές θήκες κυκλικής διατομής (Πίν. 180 α).

Στο εσωτερικό των τάφων βρέθηκε ένα σύνολο από ενεπίγραφα μέλη καθώς και μία σαρκοφάγος με το κάλυμμά της από λάρτιο λίθο (τφ. 13).

Επίσης βρέθηκε ένα σύνολο χρυσών κοσμημάτων στον τφ. 11.

Οι ταφές πρέπει να ανήκουν σε δύο τουλάχιστον διαφορετικές χρονολογικές περιόδους, εφόσον το μεγάλο σύνολο της κεραμικής χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ενώ σύνολο χάλκινων νομισμάτων χρονολογείται στις αρχές του 1ου αι. π.Χ.

ΣΤΑΘΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΙΔΗΣ

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑΡ (ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ - ΟΧΥΡΩΣΕΙΣ)

Ακτή Μιαούλη

Κατά τη διάνοιξη μικρού ορύγματος από το ύψος της διασταύρωσης των οδών Μιαούλη και Παπαλουκά έως και Δωδεκανησιακής Νεολαίας (σημερινή Ψαροπούλα) για την τοποθέτηση αγωγού ομβρίων και ακάθαρτων υδάτων, διαπιστώθηκαν αλλεπάλληλες βοτσαλωτές και αμμώδεις συμπαγείς[43] στρώσεις (πάχ. 0,05-0,10 μ.) από βάθ. 1,10-1,70 μ., οι οποίες φαίνεται ότι ανήκουν στην αρχαιότερη θαλάσσια στάθμη της περιοχής. Ο ανασκαπτόμενος χώρος με βάση το τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας Ρόδου βρίσκεται δυτικά και έξω από το παραλιακό τείχος, όπως αυτό είχε αποκαλυφθεί βορειότερα στο οικόπεδο Νικολάου-Κακά[44].

Οδός Θεμ. Σοφούλη

Κατά τη διάνοιξη μικρού καναλιού για τη διέλευση αγωγού ομβρίων υδάτων αποκαλύφθηκε στη διασταύρωση των οδών Θεμ. Σοφούλη και μικρής παρόδου απέναντι από το πάρκο του Αγίου Ιωάννου κτιστό πηγάδι κυκλικού σχήματος, μέγ. σωζ. ύψ. 4, μέγ. διαμ. 0,70 μ., σε βάθος 0,50 μ. από τον ασφαλτοτάπητα. Στα πλευρικά τοιχώματά του διακρίθηκαν λαξευμένες ανάβαθες εγκοπές που χρησίμευαν ως κλίμακα, ενώ από το εσωτερικό του δεν περισυνελέγησαν κινητά ευρήματα.

42. Βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, ό.π.

43. Αμμώδεις στρώσεις είχαν αποκαλυφθεί και στο βορειότερα παρακείμενο οικόπεδο Χατζηνικόλα, όπου και διερευνήθηκαν extra muros υστεροελληνιστικές πρόχειρες ταφές, βλ. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 478.

44. Βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 412.

Ανατολικά από αυτό εντοπίστηκε το δυτικό όριο της Ρ27[45] (Β.-Ν.), το οποίο σώζεται σε ύψος ενός δόμου (μέγ. σωζ. ύψ. 0,40 και μέγ. πάχ. 0,60 μ.). Δεν αποκαλύφθηκαν οδοστρώματα και το ανατολικό όριο της οδού, αφού στην πορεία του ορύγματος ήταν τοποθετημένος παλαιότερος αγωγός από την εποχή της Ιταλοκρατίας.

Οδός Κομνηνών

Ρ16α. Στη διασταύρωση των οδών Δημοκρατίας και Κομνηνών κατά τις εκσκαφικές εργασίες για τη διέλευση αγωγού ομβρίων και ακάθαρτων υδάτων αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου αγωγού της Ρ16α[46] (Α.-Δ.), από την οποία εντοπίστηκαν τμήματα κατεστραμμένων οδοστρωμάτων λόγω των νεότερων αναμοχλεύσεων του χώρου στη νότια παρειά του ορύγματος από βάθ. 0,30-2 μ. και σε μήκος 20,40 μ. Μικρός λιθόκτιστος αγωγός επικοινωνίας (μέγ. ύψ. 1, μέγ. πλ. 0,54 μ.) με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος φαίνεται ότι συνέβαλλε στον αγωγό της Ρ16α, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,50 μ. στο ύψος της διασταύρωσης των οδών Κομνηνών και Αγίας Λαύρας.

Μολονότι στην περιοχή[47] έχει αποκαλυφθεί παλαιότερα ανδηρωτή διαμόρφωση η οποία αποτελεί τμήμα του πολεοδομικού σχεδιασμού της «θεατροειδούς» Ρόδου, δεν εντοπίστηκε στο ανατολικότερο τμήμα της οδού Κομνηνών τεχνητός αναβαθμός ή κλίμακα.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η παρουσία στο δυτικότερο τμήμα του ορύγματος πολλών πηγαδιών, συνολικά οχτώ (μέγ. διάμ. 0,50-1, μέγ. σωζ. ύψ. 1,23-3,80 μ.), είτε λαξευτών στο βράχο είτε κτιστών, από τα οποία ελάχιστα είχαν επενδυθεί με υδραυλικό κονίαμα. Τα περισσότερα από αυτά ήταν κυκλικού σχήματος και είχαν μπαζωθεί με χονδρή λατύπη, προφανώς μετά την εγκατάλειψή τους, η οποία με βάση τα κινητά ευρήματα φαίνεται ότι χρονολογείται στην υστεροελληνιστική-ρωμαϊκή εποχή.

Ρ38. Η ανασκαφική έρευνα δυτικά των πηγαδιών αποκάλυψε το λαξευτό στο βράχο ανατολικό όριο (μέγ. σωζ. ύψ. 2 μ.) της «πλατείας» οδού Ρ38[48] (Β.-Ν.), που σώζεται σε πλάτος 7,15 μ., τεμάχια από έξι πήλινους σωλήνες σε βάθος 1,50-2,90 μ. και τμήμα κτιστού φρεατίου (μέγ. σωζ. μήκ. 2, μέγ. πλ. 1,30, μέγ. σωζ. ύψ. 0,90 μ.), το οποίο περιείχε μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Το αντίστοιχο δυτικό όριο της οδού αποτελεί ο κάθετα υπερυψωμένος λαξευτός ορθογώνιας διατομής βράχος (πάχ. 0,50 μ.) που σχηματίζει στην ανώτερη επιφάνειά του πλατύ και βαθύ αυλάκι (μέγ. πλ. 0,50, μέγ. ύψ. 0,70 μ.), εντός του οποίου αποκαλύφθηκε πήλινος υδρευτικός σωλήνας (Σχέδ. 1).

Οικοδομικά λείψανα δυτικά της Ρ38. Δυτικά της Ρ38 και σε βάθος 0,14 μ. από τον ασφαλτοτάπητα διερευνήθηκαν οικοδομικά λείψανα δύο τοίχων, που φαίνεται ότι ανήκουν σε κτίσμα (μέγ. σωζ. μήκ. 5,30, μέγ. πλ. 0,90, μέγ. σωζ. ύψ. 0,50 μ.) που στο βόρειο τμήμα του ορύγματος είναι κατεστραμμένο από τη διέλευση παλαιότερου αγωγού της ΔΕΥΑΡ. Η αμελής τοιχοδομία, εντός της οποίας παρατηρήθηκαν εντοιχισμένα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, και τα ευρήματα που περισυνελέγησαν κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης (βάθ. 1,48 μ.) σε στρώμα μολωμάτων, υποδεικνύουν τη χρονολόγησή του στην ύστερη αρχαιότητα. Αξιοσημείωτη είναι η αποκάλυψη στη βορειοδυτική γωνία του κτίσματος μικρού λαξευτού στο βράχο λάκκου απορριμμάτων (μέγ. σωζ. μήκ. 1,10, μέγ. πλ. 0,61, μέγ. σωζ. ύψ. 1,10 μ.), ο οποίος περιείχε μεγάλο αριθμό θραυσμάτων ροδιακών αμφορέων του 3ου αι. π.Χ.[49].

Οδός Μεγ. Κωνσταντίνου

Από τη συνέχιση της εκσκαφής για τη διέλευση του αποχετευτικού αγωγού, εντοπίστηκε στο ύψος της διασταύρωσης των οδών Μ. Κωνσταντίνου και Αγίων

45. Το όριο είχε αποκαλυφθεί και στο δυτικά παρακείμενο οικόπεδο Σαλονικιού-Χαραλάμπη· βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 591-592, υποσημ. 31.

46. Για την οδό, βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 468-469.

47. Η παρουσία ανδήρου και κλιμακωτής διαμόρφωσης στην περιοχή είναι γνωστή από ανασκαφές νοτιότερα, όπως του οικοπέδου κρατικής ιδιοκτησίας στην οδό Αγίων Αναργύρων στο οποίο αποκαλύφθηκε κλίμακα στην αρχαία οδό Ρ39β· βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 511 και AntCl LVIII (1989), σ. 144, σημ. 37-38, καθώς και σε ανασκαφή ορύγματος για τον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό της ΔΕΥΑΡ στην οδό Μ. Κωνσταντίνου κατά την αποκάλυψη της οδού Ρ18β, βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 391-393.

48. Οδοστρώματα και υδρευτικοί σωλήνες της διηνεκούς οδού Ρ38 είχαν αποκαλυφθεί στο νοτιοδυτικά παρακείμενο οικόπεδο Παπαδημητρίου, βλ. ΠΑΕ 1957, σ. 129 κ.ε., και στα οικόπεδα Κυραμαριού, βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 515, και Χαρτοφύλλη, βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 433, της οδού Ηρακλείου. Για την οδό βλ. επίσης ΠΑΕ 1959, σ. 189, και ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 590-591.

49. Τα ευρήματα φαίνεται ότι σχετίζονται με τον αποθέτη των ροδιακών αμφορέων του 4ου αι. π.Χ. του οικοπέδου Παπαδημητρίου, βλ. ΠΑΕ 1957, σ. 129.

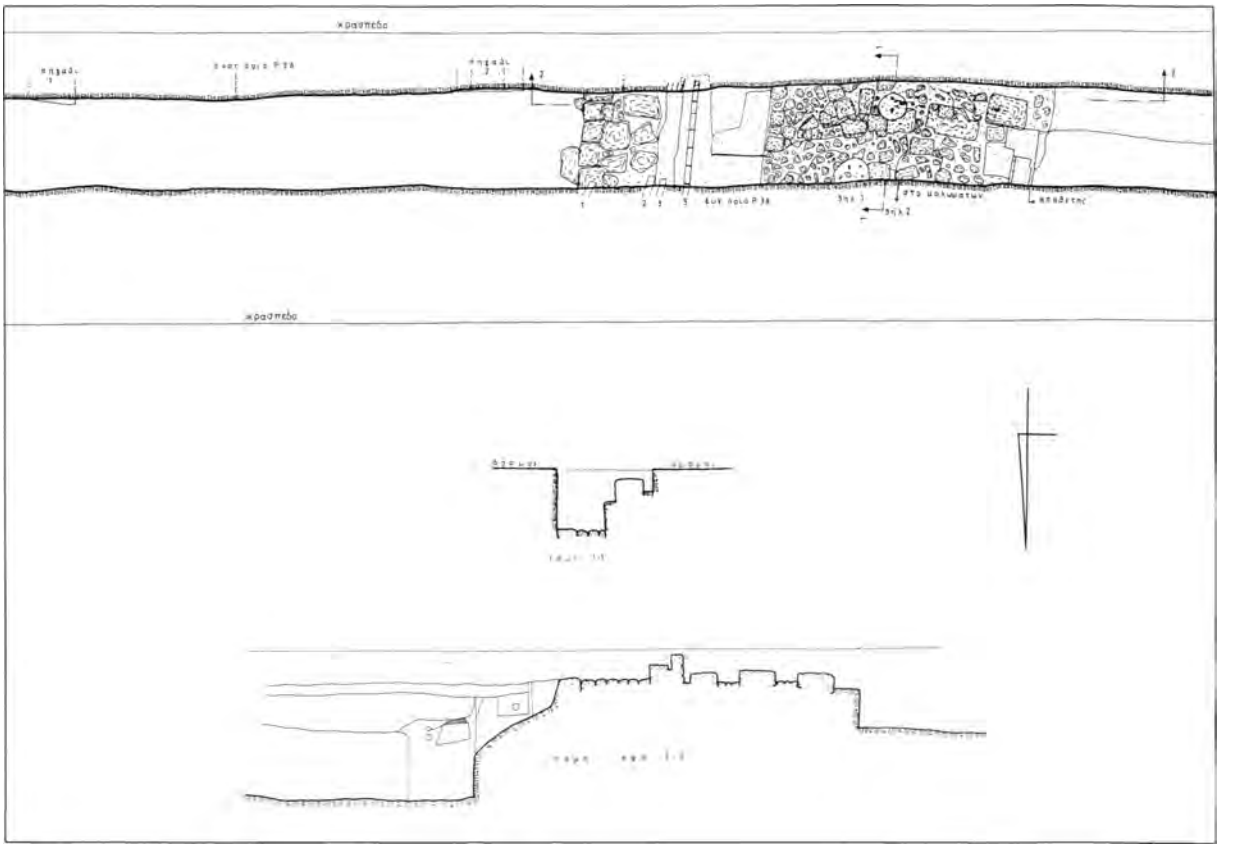

Σχέδ. 1. Ρόδος. Έργα ΔΕΥΑΡ. Περιοχή αρχαίας πόλης. Οδός Κομνηνών Ρ38. Κάτοψη της ανασκαφής.

Αναργύρων σε βάθος 1,70 μ. από το οδόστρωμα τμήμα πήλινου αγωγού (διαμ. 0,30 μ.), που πιθανώς ανήκει στην οδό Ρ30α[50]. Δεν αποκαλύφθηκαν όρια ή οδοστρώματα, επειδή οι επιχώσεις ήταν αναμοχλευμένες κατά το μεγαλύτερό τους μέρος από τη διέλευση αποχετευτικού αγωγού νεότερων χρόνων.

Οδός Δημοκρατίας

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του ορύγματος στη διασταύρωση των οδών Δημοκρατίας και Δωδεκανησιακής Νεολαίας αποκαλύφθηκαν σε βάθος 2,60 μ. το βόρειο όριο της Ρ17 (Α.-Δ.), το οποίο σώζεται σε ύψος τριών δόμων (μέγ. σωζ. ύψ. 1,50, μέγ. πάχ. 0,50 μ.), όπως και τμήματα τριών πήλινων σωλήνων ύδρευσης και ενός μολύβδινου. Δεν εντοπίστηκαν οδοστρώματα, όπως και το πλάτος της οδού[51].

Ειδικότερα στο ανατολικότερο τμήμα του σκάμματος διερευνήθηκαν τμήματα έξι τοίχων οι οποίοι σχηματίζουν δύο υπόγειους κτιστούς χώρους (μέγ. σωζ. ύψ. 1,10-1,60, μέγ. μήκ. 0,60-0,76, μέγ. πλ. 1,80-2,35 μ.) με προσανατολισμό Β.-Ν., από τους οποίους ο ανατολικότερος περιέχει σε βάθος 2,30 μ. πάμπολλα τεμάχια ασβέστου και ιδιαίτερα πηλώδες ερυθρό χώμα, που φαίνεται να σχετίζονται με χώρο ασβεστοκαμίνου. Δυτικά αυτού αποκαλύφθηκε το ανατολικό όριο της Ρ31α που σώζεται σε ύψος τριών δόμων (μέγ. σωζ. μήκ. 5,60, μέγ. σωζ. ύψ. 1,10, μέγ. πλ. 0,66 μ.), όπως και παχύ

50. Για τη Ρ30α βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 579 (οικόπεδο Καίκη-Λυριτζή-Στραγαλά) και ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 366 (οικόπεδο Ν. Βογιατζή).

51. Για τη «διηνεκή» οδό βλ. ΠΑΕ 1960, σ. 273 κ.ε. (οικόπεδο Γ. Πλατή). ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 948 (οικόπεδο Α. Μαντά)· 32 (1977): Χρονικά, σ. 356 (οικόπεδο Κακά)· 35 (1980): Χρονικά, σ. 530 (οικόπεδο Παρισίδη-Παυλίδη)· 45 (1990): Χρονικά, σ. 470-471 (οικόπεδο Παπαχριστοδούλου)· και στον παρόντα τόμο, σ. 632 (έργα ΔΕΥΑΡ στην οδό Καναδά).

στρώμα απόρριψης κινητών ευρημάτων, είδος αποθέτη ανοιχτού χαρακτήρα, ο οποίος εκτείνεται κατά μήκος του ορύγματος στα δυτικά. Από την προσεκτική έρευνα στο δυτικό τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκε σύρριζα στο ανατολικό όριο της Ρ31α[52] και σε βάθος 0,50 μ. η ανώτερη επιφάνεια μονόδομου συμπαγούς τοίχου (μέγ. σωζ. μήκ. 3, μέγ. πλ. 1-1,70, μέγ. σωζ. ύψ. 1,35 μ.), που πιθανώς αποτελούσε τμήμα της κλασικής οχύρωσης[53] της πόλης της Ρόδου. Το βόρειο τοίχωμά του έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και από την ανώτερη σειρά δόμων λείπουν λιθόπλινθοι οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των ορίων της οδού Ρ31α, όταν το τείχος αχρηστεύθηκε. Μεταξύ του ανατολικού ορίου της Ρ31α και του τείχους αποκαλύφθηκε στρώμα πεσμένων λίθων (πάχ. 0,10 μ.), επάνω από το οποίο συνεχίζεται ο αποθέτης σε πλάτος 4,40 και σε μήκος 6,90 μ. Η εναπόθεση επάνω από το κλασικό τείχος υποδηλώνει την εγκατάλειψη και την επαναχρησιμοποίηση του χώρου ύστερα από εξισωτικό μπάζωμα για την κατασκευή της ελληνιστικής οδού.

Παράλληλα αποκαλύπτεται το δυτικό όριο της Ρ31α το οποίο σώζεται σε ύψος δύο δόμων (μέγ. σωζ. ύψ. 1, μέγ. σωζ. μήκ. 4,50, μέγ. πάχ. 0,60 μ.), ο μικρός κτιστός αγωγός (μέγ. σωζ. ύψ. 0,37, μέγ. πλ. 0,44 μ.), που σώζεται σε μήκος 3,20 μ. και καμπυλούται Β.-ΒΔ., όπως και το πλάτος της οδού Ρ31α (5 μ.). Διερευνήθηκε η τάφρος θεμελίωσης (μέγ. πλ. 0,14-0,54 μ.) κατά μήκος της δυτικής και της βόρειας παρειάς του τείχους, από την οποία δεν συγκεντρώθηκαν κινητά ευρήματα, και αποκαλύφθηκε η κλασική οχύρωση σε ύψος τριών δόμων, με δύο σειρές ορθογώνιων πωροπλίνθων τοποθετημένων «δρομικά» και «μπατικά». Από το τείχος διασώζονται δύο τμήματά του, το βόρειο (μέγ. σωζ. μήκ. 2,70 μ.) και το δυτικό (μέγ. σωζ. μήκ. 2,50, μέγ. πάχ. 0,60-1 μ.). Στη βορειοδυτική γωνία του και κυρίως κατά μήκος του βόρειου τοιχώματος διαπιστώθηκε σε βάθος 1,52 μ. ενισχυτικό τοίχωμα από κροκαλοπαγείς λίθους και πωρόλιθους, πιθανώς πρόχειρη μετασκευή της οχύρωσης ή διόρθωση (Πίν. 180 β).

Από τη διαπλάτυνση του ορύγματος στα δυτικά διερευνήθηκε σε βάθος 0,60 μ. στρώμα ασπροπηλιάς (πάχ. 0,32 μ.) και αποκαλύφθηκε το φυσικό παρθένο έδαφος στο οποίο συνελέγησαν λίθινα βόλια (σύνολο 4). Από αυτά το ένα φέρει γραπτή και εγχάρακτη επιγραφή του βάρους του[54]. Το στρώμα της ασπροπηλιάς διαπιστώθηκε και κάτω από τον αποθέτη έως το επίπεδο της ανώτερης επιφάνειας του τείχους.

Από τη διαπλάτυνση της εκσκαφής στα βόρεια διερευνήθηκε μικρό κτιστό φρεάτιο επίσκεψης (μέγ. σωζ. μήκ. 1,20, μέγ. σωζ. πλ. 1,10 μ.) κοντά στο ανατολικό τοίχωμα του αγωγού της Ρ31α και στο βόρειο τοίχωμα του κλασικού τείχους, εντός του οποίου συνελέγησαν αγγεία πότου και χρηστικά σκεύη της υστεροελληνιστικής και της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου[55]. Η λειτουργία του φρεατίου φαίνεται ότι συνδέεται με τη νεότερη χρονολογικά φάση του αγωγού της Ρ31α και αποτελεί terminus ante quem για τη χρονολόγηση της απόθεσης επάνω στο τείχος.

Οδός Δωδεκανησιακής Νεολαίας

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού κοντά στη διασταύρωση των οδών Δωδεκανησιακής Νεολαίας και Δημοκρατίας, αποκαλύφθηκε στην ανατολική παρειά του ορύγματος σε μήκος 6,20 και σε βάθος 2,90 μ. δάπεδο δεξαμενής με υδραυλικό κονίαμα. Από τα λιθόκτιστα, επιχρισμένα όριά της (πάχ. 0,50 μ.) σώζονται το βόρειο, το δυτικό και το νότιο τοίχωμα σε βάθος 1,60-1,90 μ. (μέγ. σωζ. ύψ. 1,19 μ.). Κάτω από το δάπεδο εντοπίζεται σε βάθος 3 μ. στρώμα μόλων (πάχ. 0,60 μ.), είδος εξισωτικού γεμίσματος επάνω στον ανομοιόμορφο φυσικό βράχο. Η δεξαμενή φαίνεται ότι μπαζώθηκε ύστερα από την αχρήστευσή της με στρώμα λίθων, όπως αυτό αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Από το στρώμα της εγκατάλειψης συνελέγη

52. Βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 517· 23 (1968): Χρονικά, σ. 440 (οικόπεδο Μ. Κακά)· 32 (1977): Χρονικά, σ. 356 (οικόπεδο Κακά).

53. Για το κλασικό τείχος της πόλης, βλ. ΑΔ 18 (1963): Μελέται, σ. 85. M. Filimonos, Stadtmauer und Stadtentwicklung, Haus und Stadt[2], σ. 53, εικ. 42. Τμήμα της κλασικής οχύρωσης είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Β. Μαραβέλια με κατεύθυνση του τείχους ΒΔ.-ΝΑ., βλ. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 474, υποσημ. 15 και στο οικόπεδο Φραγκεσκάκη με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., σ. 487-489· πιθανώς σε ανασκαφή του τείχους στην περιοχή της αρχαίας ακρόπολης (Μόντε Σμιθ), βλ. Ι. Κοντής, Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου, Ρόδος 1954, σ. 87, υποσημ. 23, και ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 324-325· 19 (1964): Χρονικά, σ. 471. Προβληματική παραμένει η χρονολόγηση του τείχους στην οδό Δημοκρατίας, επειδή στο στρώμα της υποθεμελίωσης δεν συνελέγησαν χαρακτηριστικά κινητά ευρήματα, εκτός από ένα θραύσμα χείλους κύλικας της υστεροαρχαϊκής εποχής.

54. Αριθ. Κατ. Δ 9 - Δ 12. Παρόμοια λίθινα βόλια είχαν περισυλλεγεί από την ανασκαφή του Εθνικού Θεάτρου, βλ. L. Laurenzi, Memorie Fert (Publicazione a cura dell' Istituto Storico-Archeologico di Rodi) II (1938), σ. 33-36, πίν. XXVII-XXVIII, και στο οικόπεδο Μ. Δεληγιάκη, βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 974.

55. Η ανασκαφή πρόκειται να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης και δημοσίευσης από την αρχαιολόγο της ΚΒ΄ Εφορείας Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού.

υστεροελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική, όπως και αρχιτεκτονικά μέλη, από τα οποία αξιοσημείωτη είναι η εύρεση τμήματος κίονα από πωρόλιθο, επιχρισμένου με λευκό κονίαμα, του τύπου «Bossensäule»[56].

Οδός Βενετοκλέων

Κατά μήκος του ορύγματος από το ύψος της οδού Μπέβιν έως και Δωδεκανησιακής Νεολαίας αποκαλύφθηκαν εννέα οδοστρώματα (πάχ. 1,10 μ.) της οδού Ρ18 (Α.-Δ.)[57] σε μήκος 30 μ., τα οποία διακόπτονταν από τμήμα ορθογώνιας κτιστής κατασκευής (μέγ. μήκ. 4,50, μέγ. πλ. 1,50 μ.), επιχρισμένης στο εσωτερικό της με ερυθρό κονίαμα. Η κατασκευή σώζει τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρικό σχέδιο ομόκεντρων κύκλων που πλαισιώνονται από ταινίες και με βάση τα ευρήματα του υποστρώματος του δαπέδου φαίνεται ότι χρονολογείται στην ύστερη αρχαιότητα (Σχέδ. 2). Από την αποξήλωση των τοίχων προέκυψε μεγάλος αριθμός αρχιτεκτονικών μελών και τμημάτων γλυπτών της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Δυτικά των κτιριακών καταλοίπων εντοπίστηκε σε βάθος 1,60 μ. το βόρειο λιθόκτιστο τοίχωμα πιθανώς του αγωγού της Ρ18[58] σε μήκος 34 μ., όπως και τμήματα από τους αγωγούς των οδών Ρ32β[59] και Ρ33γ[60], οι οποίοι συνέβαλλαν στον αγωγό της Ρ18. Στο δυτικότερο τμήμα του ορύγματος αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο πήλινων σωλήνων από την παραπάνω οδό, όπως και δύο κτιστά πηγάδια της εποχής της Τουρκοκρατίας.

Από την προσεκτική εκσκαφή στη διασταύρωση των οδών Δωδεκανησιακής Νεολαίας και Βενετοκλέων δεν προέκυψε όπως αναμενόταν η αποκάλυψη τμήματος του ανατολικού και του βόρειου τοιχοβάτη και των παρακείμενων πεσσών από τη στοά του ελληνιστικού Κάτω Γυμνασίου ή Πτολεμαίου[61]. Διαπιστώθηκαν οι κοίτες του ανατολικού τοιχοβάτη, εσωτερικά ενός πεσσού, όπως και του βόρειου τοιχοβάτη, οι οποίες διακόπτουν τις «πλατείες» οδούς Ρ34 και Ρ18.

Οδός Μπέβιν

Κατά μήκος του ορύγματος αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός κατεστραμμένων από το μηχανικό εκσκαφέα κτιριακών καταλοίπων, κυρίως τοίχων και δαπέδων, που φαίνεται ότι ανήκουν τουλάχιστον σε δύο οικοδομικές νησίδες μεταξύ των οδών Ρ33γ και Ρ33β του ανατολικού τμήματος της Ρόδου[62].

Ειδικότερα εντοπίστηκαν τμήματα από πέντε κλειστούς κτιστούς χώρους, πιθανώς οικιών, με προσανατολισμό Β.-Ν., μέγ. σωζ. μήκ. 2,55-5,30 και μέγ. πλ. 1,80 μ., που σώζουν στο εσωτερικό τους σε βάθος 1,15-2,30 μ. δάπεδα από κονιάματα και σπαστό χοχλάκι. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 1 μ. και φέρουν εσωτερική επένδυση από κονίαμα. Σε απόσταση 3,70 μ. δυτικά από τους παραπάνω χώρους εντοπίστηκε η οδός Ρ33γ (Β.-Ν.)[63], το δυτικό όριό της, κοντά στο οποίο αποκαλύφθηκε μικρός λιθόκτιστος αγωγός. Δεν αποκαλύφθηκε το ανατολικό όριό της, όπως και το πλάτος της. Αξιοσημείωτη δε είναι η παρουσία εντός των χαμηλότερων από τα εννέα οδοστρώματα που διερευνήθηκαν τεσσάρων σε σειρά αμφορέων[64] κατά χώραν.

56. Αρχ. 1088, μέγ. σωζ. ύψ. 0,73, διάμ. 0,34 μ. Για τον τύπο και το είδος της διακόσμησης, βλ. JdI 98 (1983), σ. 287-288, 291-294, σημ. 15, 16, εικ. 2, 3. Παρόμοιο τεμάχιο βρέθηκε και στην ανασκαφή του οικοπέδου Διακίδη-Μηνέττου, βλ. στον παρόντα τόμο των Χρονικών του ΑΔ, σ. 617.

57. Για τη «διηνεκή οδό» βλ. ΠΑΕ 1955, σ. 282. ΑΜ 73 (1958), σ. 150, 154. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 471 (οικόπεδο Χαραλάμπους)· 20 (1965): Χρονικά, σ. 578 (οικόπεδο Καμαρινού-Κουμαντή)· 21 (1966): Χρονικά, σ. 455 (οικόπεδο Φιμιτάκη-Κουκιά)· 22 (1967): Χρονικά, σ. 515 (οικόπεδο Μ. Κακά)· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 973 (οικόπεδο Τσουμπρή, Κατσαρά και Γ. Πλατή)· 32 (1977): Χρονικά, σ. 358 (οικόπεδο Γ. Σακελλαρίδη)· 35 (1980): Χρονικά, σ. 352 (οικόπεδο Γ. Πλατή)· 43 (1988): Χρονικά, σ. 591-593.

58. Με το ψηφιδωτό δάπεδο φαίνεται να σχετίζονται και τα παλαιοχριστιανικά λείψανα βαπτιστηρίου και κτισμάτων του 5ου αι. μ.Χ. που βρέθηκαν στο στάδιο του Διαγόρα από τις ιταλικές ανασκαφές του 1930· βλ. G. Jacopi, Recenti Scavi nelle isole italiane dell'Egeo, Istoria 1931, σ. 479. Σ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Ι, Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 85-86, πίν. 52 α-β.

59. Βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 582 (οικόπεδο Ιωαννίδη)· 22 (1967): Χρονικά, σ. 515 (οικόπεδο Παπαδοπούλου-Γκίκα)· 30 (1975): Χρονικά, σ. 366 (οικόπεδο Πλακούνια-Ιακωβίδη)· 32 (1977): Χρονικά, σ. 300-301 (Καζούλλειο Γυμνάσιο)· 46 (1991): Χρονικά, σ. 465 (οικόπεδο Μηναδάκη).

60. Βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 517 (οικόπεδο Γιαλούση)· 35 (1980): Χρονικά, σ. 530 (οικόπεδο Ζαμπελάκη)· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 955-957 (οικόπεδο Σαρικά-Μοσκή)· 30 (1975): Χρονικά, σ. 366 (οικόπεδο Οίκοντα-Παπακωνσταντίνου).

61. Για το Κάτω Γυμνάσιο βλ. AntCl LVIII (1989), σ. 128-176.

62. Για το ρυμοτομικό σύστημα της Ρόδου βλ. ΑΑΑ III (1970), σ. 52-55, και πρόσφατα W. Höpfner - E. L. Schwandner, Haus und Stadt im klassischen Griechenland, 1986, σ. 23.

63. Για τη Ρ33γ βλ. ΠΑΕ 1959, σ. 189-190 (οικόπεδο Βαρέλη). ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 429 (οικόπεδο Αγιακάτσικα)· 39 (1984): Χρονικά, σ. 315 (οικόπεδο Κατσιμπρή).

64. Παρόμοιοι αμφορείς βρέθηκαν εντός της οδού Ρ35α, βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 429-430 (οικόπεδο αφών Χαστά)· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 950-951 (οικόπεδο Πατούνα), και στην ανασκαφή της Santa Maria, βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 366.

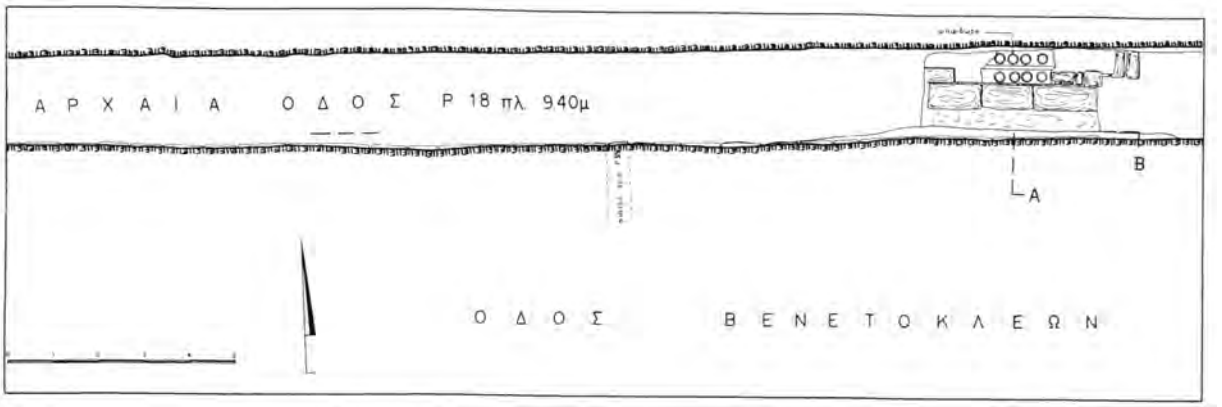

Σχέδ. 2. Ρόδος Οδός Βενετοκλέων. Κάτοψη της ανασκαφής και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

Δυτικά από τη διασταύρωση των οδών Μπέβιν και Κοδριγκτώνος αποκαλύφθηκε τμήμα μικρού κτιστού χώρου οικίας (μέγ. σωζ. μήκ. 3,40, μέγ. πλ. 1,80 μ.) που ανήκει στο οικοδομικό τετράγωνο μεταξύ των οδών Ρ33β και Ρ33γ. Κοντά σε αυτό εντοπίστηκε η οδός Ρ33β[65] (Β.-Ν.) σε πλάτος 6,10 μ. και το ανατολικό και δυτικό όριό της, που σώζονταν σε ύψος τριών δόμων (μέγ. σωζ. ύψ. 1,60 μ.). Από την οδό αποκαλύφθηκαν συνολικά 15 οδοστρώματα. Δυτικότερα εντοπίστηκαν ακόμη τέσσερις κτιστοί οικιακοί χώροι (μέγ. σωζ. μήκ. 3,30-5,10, μέγ. πλ. 1,80 μ.) και τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων όπως σώζονται, στις όψεις των παρειών του ορύγματος, που με βάση τα κινητά ευρήματα χρονολογούνται στην υστεροελληνιστική περίοδο. Στο δυτικότερο τμήμα της οδού διερευνήθηκε κάτω από το σημερινό οδόστρωμα τμήμα δεξαμενής της εποχής της Τουρκοκρατίας, όπως και λείψανα τοίχου και δαπέδου ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου.

Οδός Καναδά

Ρ17. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες σε όρυγμα της ΔΕΥΑΡ νότια της διασταύρωσης των οδών Καναδά και Μπέβιν (έναντι του παλαιού εμπορικού κέντρου), αποκαλύφθηκε στο πλάτος του ορύγματος και σε βάθος 1,85 μ. από το κατάστρωμα της οδού το νότιο και το βόρειο όριο της Ρ17[66] (μέγ. σωζ. ύψ. 1,20-1,50, μέγ. πάχ. 0,66 μ.). Τα τοιχώματά τους σώζονται σε ύψος ενός δόμου και φέρουν επίχρισμα από κονίαμα. Συνολικά διερευνήθηκαν πέντε ημικατεστραμμένα, κυρίως στο βόρειο τμήμα της οδού, οδοστρώματα και αποκαλύφθηκε το πλάτος της σε μήκος 5,20 μ.

Οικοδομικά λείψανα βόρεια της Ρ17. Νότια από τη διασταύρωση των οδών Κολοκοτρώνη και Καναδά, σε όρυγμα μήκ. 42 μ., διερευνήθηκε σε βάθος 2,20 μ. ο θεμέλιος δόμος τοίχου (τχ 1) από ορθογώνιο δωμάτιο οικίας σε μήκος 7 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος γωνιάζει στο βόρειο και το νότιο όριό του στα ανατολικά. Ίχνη κονιάματος είναι ορατά στη δυτική (εσωτερική) παρειά, ενώ ανατολικά αυτού διαπιστώθηκε στο βόρειο τμήμα του κάθετο προς αυτόν κτιστό φρεάτιο (μέγ. σωζ. μήκ. 0,60, μέγ. πλ. 0,30 μ.), το οποίο εκτείνεται δυτικά. Στο νότιο ημικατεστραμμένο τμήμα του τχ 1, όπου συνελέγη μεγάλος αριθμός κινητών ευρημάτων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, εντοπίστηκε κάθετος προς τον τοίχο πήλινος υδρευτικός σωλήνας (κατεύθυνσης Α.-Δ.), ο οποίος εκτείνεται και στις δύο παρειές του ορύγματος. Δεν διαπιστώθηκαν ίχνη δαπέδου, επειδή ο χώρος είχε αναμοχλευθεί από τον εκσκαφέα.

Σε απόσταση 6 μ. νοτιότερα αποκαλύφθηκε στη δυτική παρειά του ορύγματος σε βάθος 2,70 μ. τμήμα δεξαμενής (μέγ. σωζ. μήκ. 1,30, μέγ. σωζ. πλ. 1,10 μ.) κατεστραμμένης σχεδόν στο σύνολό της από το μηχανικό εκσκαφέα. Από την εσωτερική επίχωση συνελέγησαν ευρήματα ρωμαϊκής εποχής.

Νοτιότερα διερευνήθηκε σε βάθος 2,80 μ. τμήμα ημικατεστραμμένου δαπέδου από σπαστό χοχλάκι (μέγ. σωζ. μήκ. 0,80, μέγ. πλ. 0,49 μ.) του οποίου το νότιο όριο αποτελεί τοίχος (τχ 2, ύψ. 0,30, μέγ. πάχ. 0,27 μ.) επιχρισμένος με λευκό κονίαμα. Σε απόσταση 2,90 μ. νότια αποκαλύφθηκε λίθινος ανοιχτός κτιστός αγωγός σε

65. Για τη Ρ33β βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 589· 32 (1977): Χρονικά, σ. 361-363 (οικόπεδο Μοσχή-Θηρογλάνου)· 34 (1979): Χρονικά, σ. 428 (οικόπεδα Δ. Χατζημιχάλη, Κούκουλα)· 43 (1988): Χρονικά, σ. 586-589 (οικόπεδο Δημοσίου).

66. Για τη Ρ17 βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 948, Σχέδ. 2 (οικόπεδο Μαντά).

βάθος 0,90 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. (μέγ. σωζ. μήκ. 0,62, μέγ. πλ. 0,18 μ.) επιχρισμένος με κονίαμα. Στο εσωτερικό του φέρει αμφικλινή πήλινα τοιχώματα (μέγ. ύψ. 0,14 μ.) από μικρότερο αγωγό, πιθανώς ύστερα από μετασκευή του, ο οποίος εδράζεται σε δάπεδο από χοχλάκι και κονίαμα. Σύρριζα σε αυτόν εντοπίζονται σε βάθος 2,30 μ. δύο παράλληλοι τοίχοι με κατεύθυνση Α.-Δ. (τχ 3, 4, μέγ. σωζ. μήκ. 0,50-1, μέγ. πλ. 0,45-0,58, μέγ. πάχ. 0,16 μ.), από τους οποίους ο βορειότερος (τχ 3) είναι προχειροκτισμένος, ενώ ο τχ 4 αποτελεί μεταγενέστερη επισκευή και επέκταση του τχ 3 στα βόρεια. Ο τχ 4 συγχρόνως αποτελεί και το βόρειο όριο ορθογώνιου σχήματος δωματίου, το οποίο ορίζεται στο πλάτος του από τοίχο (τχ 5, κατεύθυνσης Β.-Ν.), που σώζεται σε ύψος δύο δόμων (μέγ. σωζ. ύψ. 0,64, μέγ. πάχ. 0,44 μ.) και σε μήκος 3,10 μ. Η εσωτερική παρειά του δυτικού ορίου του φέρει λευκό επίχρισμα, ενώ στο εσωτερικό του δωματίου σώζεται ψηφιδωτό δάπεδο σε βάθος 2,60 μ. από λευκές ψηφίδες, το οποίο χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Δυτικά (εξωτερικά) του δωματίου και σε κατά τομή παρουσία των ορατών αρχαίων της δυτικής παρειάς του ορύγματος διακρίνεται σε βάθος 1,85 μ. πίθος από οπτό πηλό και νότια αυτού στρώμα καύσης (πάχ. 0,26 μ.) με τέφρα και σπασμένα αγγεία, τα οποία φαίνεται ότι ανήκουν σε άλλο βοηθητικό οικιακό χώρο.

Νοτιότερα αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα οικιών της ελληνιστικής εποχής, από τα οποία διακρίθηκαν τμήματα τριών κτιστών χώρων που ορίζονται από παράλληλους (τχ 7, 8 με κατεύθυνση Β.-Ν.: χώρος Ι· τχ 12, 13 με κατεύθυνση Α.-Δ.: χώρος ΙΙΙ) και κάθετα τεμνόμενους (τχ 9, 10, 11: χώρος ΙΙ) τοίχους, που φέρουν στην εσωτερική παρειά τους επένδυση από κονίαμα. Δεν διαπιστώθηκαν λείψανα δαπέδων, επειδή κατά το μεγαλύτερό τους μέρος οι τοίχοι σώζονται στο ύψος της υποθεμελίωσής τους (βάθ. 3-3,22 μ.).

Από την εσπευσμένη ανασκαφική έρευνα, λόγω της παράδοσης του ορύγματος για την κυκλοφορία των οχημάτων, στο πλάτος της οδού Κολοκοτρώνη, αποχωματώθηκαν βόρεια του φρεατίου και του τχ 1, σε βάθος 0,40 μ., λείψανα τριών τοίχων από δύο σειρές δόμων, που με βάση τα κινητά ευρήματα στα στρώματα της υποθεμελίωσής τους χρονολογούνται στη βυζαντινή και τη νεότερη περίοδο.

Ρ40. Οι εκσκαφές των έργων της ΔΕΥΑΡ συνεχίστηκαν από το ύψος της διασταύρωσης των οδών Καναδά και Μ. Μαλιαράκη έως και Αυστραλίας, στην περιοχή του λιμένος της Ακανδιάς της Ρόδου, σε όρυγμα μήκ. 52 και πλ. 1,50 μ. Σημειώνεται ότι η θέση παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον λόγω του αποκαλυμμένου στο δυτικά παρακείμενο οικόπεδο ΑΒΕΤΕ Κ. Κωσταρίδη[67] ελληνιστικού τείχους με θεμελιώσεις πεσσών, εξωτερικά της περιφερειακής οδού Ρ40, των προσυνοικιστικών λειψάνων και των πλούσιων αποθέσεων[68] οστράκων, που σχετίζονται με δραστηριότητες κεραμικού εργαστηρίου.

Από την επιφανειακή αποχωμάτωση του ορύγματος αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,40 μ. παλαιοχριστιανικά λείψανα δύο παράλληλων τοίχων στο πλάτος του σκάμματος (τχ 1 με κατεύθυνση Α.-Δ., μέγ. πάχ. 0,57 μ., τχ 2, μέγ. πάχ. 0,24 μ.) όπως και τμήμα ορθογώνιας κτιστής κατασκευής[69] με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (μέγ. μήκ. 0,84, μέγ. σωζ. πλ. 0,70, μέγ. σωζ. ύψ. 0,37 μ.) βορειότερα στη δυτική παρειά του ορύγματος, η οποία φαίνεται να αποτελεί συνέχεια των παλαιοχριστιανικών κατασκευών ανακομιδής οστών του οικοπέδου Κωσταρίδη. Νότια του τχ 1 εντοπίστηκε σε βάθος 0,20 μ. κτιστός αγωγός νεότερων χρόνων, ο οποίος φαίνεται να σχετίζεται με το ιταλικό εργοστάσιο[70] του οικοπέδου Κ. Κωσταρίδη. Η ανασκαφή νότια από το νεότερο αγωγό αποκάλυψε διαταραγμένο στρώμα μαύρων χωμάτων, προφανώς από την κατεδάφιση του εργοστασίου, ενώ βόρεια και κάτω από το επίπεδο της θεμελίωσης των παλαιοχριστιανικών τοίχων από βάθ. 0,40-1,30 μ. αλλεπάλληλες στρώσεις από αποθέσεις οστράκων, άμμου, ερυθρού πηλώδους χώματος και ασπροπηλιάς. Οδοστρώματα (συνολικά 3) της περιφερειακής οδού Ρ40 διερευνήθηκαν σε βάθος 0,70-1,10 μ. βόρεια του τχ 1 έως και τη νότια παρειά του ελληνιστικού τείχους, καθώς και βόρεια της γέφυρας του αγωγού της Ρ40 (συνολικό μήκος 12,90 μ.).

Η αποχωμάτωση στο νότιο τμήμα του ορύγματος αποκάλυψε κάτω από το στρώμα των μαύρων χωμάτων και νότια του νεότερου αγωγού σε βάθος 1,22 μ. την πρόσοψη μνημειώδους καμαροσκέπαστης κτιστής γέφυρας όπως και τα τοιχώματα, βόρειο και νότιο (μέγ.

67. Βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 593-594, Πίν. 362 α, β· 44 (1989): Χρονικά, σ. 472-474· 45 (1990): Χρονικά, σ. 467· 46 (1991): Χρονικά, σ. 445-449.

68. Βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 594, υποσημ. 33 και ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 445-449, όπου σε έργα της ΔΕΥΑΡ στην οδό Βύρωνος αποκαλύφθηκαν πλούσιες αποθέσεις οστράκων, πηλοχώματος και τμήματα δεξαμενών και τοίχων που σχετίζονται με το κεραμικό εργαστήριο των ελληνιστικών χρόνων.

69. Παρόμοιες ορθογώνιες κατασκευές με ανακομιδές οστών είχαν αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Κ. Κωσταρίδη, βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 594 και ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 445-449.

70. Βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 593, υποσημ. 31.

μήκ. 1,10, μέγ. πάχ. 0,50, μέγ. σωζ. ύψ. 0,75-1,41 μ.), του συλλεκτήριου αγωγού της Ρ40. Η γέφυρα[71] (μέγ. σωζ. ύψ. 2,30, μέγ. μήκ. 4,65 μ.) εισχωρεί στη δυτική παρειά του ορύγματος και είναι μπαζωμένη από μαύρα χώματα με ευρήματα παλαιοχριστιανικής εποχής (βάθ. 1,50-3,30 μ.). Η έρευνα στο εσωτερικό της αποκάλυψε σε απόσταση 4,65 μ. από την ανατολική πρόσοψη ξερολιθιά, η οποία φράζει πιθανώς τη δυτική πρόσοψη (Πίν. 180 γ) και αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη (μέγ. ύψ. 1,20 μ.) της παλαιοχριστιανικής εποχής. Ύστερα από την αχρήστευση του αγωγού στην ύστερη αρχαιότητα, φαίνεται ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως τμήμα του παλαιοχριστιανικού εγκοιμητηρίου, το οποίο αποκαλύφθηκε βόρεια του οικοπέδου Κωσταρίδη σε έργα της ΔΕΥΑΡ στην οδό Καναδά και Αυστραλίας[72]. Τμήματα ημικατεστραμμένων κατασκευών παρατηρήθηκαν στην ανατολική είσοδο της γέφυρας, από προχειροκτισμένα τοιχάρια (βάθ. 2,37-2,70 μ.), καθώς και στην ανατολική παρειά του ορύγματος, όπου και συνελέγη από τις επιχώσεις μικρός αριθμός αρκετά διαβρωμένων οστών. Η σημαντικότητα του ευρήματος επέβαλε την προστασία και διαφύλαξή του για περαιτέρω μελλοντική έρευνα στο παρακείμενο δυτικά υπό ανασκαφή οικόπεδο. Αποφασίστηκε να χτιστεί σύρριζα στην ανατολική πρόσοψη της γέφυρας του αγωγού προστατευτικό τοιχίο από οπλισμένο σκυρόδεμα έτσι ώστε να αποφευχθεί η καταστροφή του από τον εκσκαφέα.

Οικοδομικά λείψανα νότια της Ρ40. Νότια από τον αγωγό με γέφυρα της Ρ40 δεν αποκαλύφθηκαν οδοστρώματα της παραπάνω οδού, επειδή κατά το μεγαλύτερο μέρος η επίχωση ήταν διαταραγμένη. Ωστόσο σε απόσταση 2,20 μ. εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα δύο παράλληλων τοίχων (τχ 3, 4, μέγ. σωζ. μήκ. 1,10, μέγ. πάχ. 0,45-0,55 μ. με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.), ελληνιστικής εποχής, που σώζονται σε ύψος τριών δόμων (μέγ. ύψ. 0,45 μ.) και πιθανώς αποτελούν τμήμα οικιακού χώρου.

Ελληνιστικό τείχος. Από την αποξήλωση των παλαιοχριστιανικών κατασκευών στο βόρειο τμήμα του ορύγματος διερευνήθηκε μαλακό μαύρου χρώματος διαταραγμένο στρώμα από βάθ. 1,30-1,50 μ. σε μήκος 2,80 μ., κάτω από το οποίο αποκαλύφθηκε τμήμα του ελληνιστικού τείχους. Νότια αυτού διαπιστώθηκε σύρριζα στα οδοστρώματα της Ρ40 και σε βάθος 1,50 μ. ισχυρός τοίχος (τχ 5, μέγ. σωζ. μήκ. 1,10, μέγ. πάχ. 1,08, μέγ. σωζ. ύψ. 0,65 μ.) από κατεργασμένους, εν ξηρώ τοποθετημένους, ορθογώνιους και ακατέργαστους λίθους, παράλληλος προς την ελληνιστική οχύρωση, ο οποίος εδράζεται σε στρώμα ασπροπηλιάς[73] και χρονολογείται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Πιθανώς σχετίζεται με την παλαιότερη ελληνιστική φάση του κεραμικού εργαστηρίου. Το τείχος απέχει 4,10 μ. βόρεια του τχ 5 και της Ρ40, έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και σώζεται σε ύψος δύο δόμων (μέγ. σωζ. ύψ. 0,80, μέγ. πάχ. 2,10, μέγ. ορ. μήκ. 1,10 μ.) με δρομικές και μπατικές πωροπλίνθους που σχηματίζουν ψευδοϊσόδομο σύστημα. Από τη δοκιμαστική τομή που πραγματοποιήθηκε στη νότια παρειά του διαπιστώθηκε ότι εδράζεται σε φυσικό στρώμα άμμου (βάθ. 2,35 μ.) και φαίνεται ότι εκτείνεται και στις δύο παρειές του ορύγματος.

Ωστόσο διαπιστώθηκε στη βόρεια παρειά του τείχους και κάθετα προς αυτό στο βορειοδυτικό τμήμα του, ισχυρός και συμπαγής τοίχος (κατεύθυνσης Β.-Ν., μέγ. πάχ. 0,50, μέγ. σωζ. ύψ. 0,60 μ.), που σώζεται σε μήκος 1,90 μ., όμοιας τοιχοδομίας με το ελληνιστικό τείχος, ο οποίος παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς τα νοτιοδυτικά. Πιθανώς αποτελεί τμήμα πεσσού[74] από τις λιμενικές εγκαταστάσεις εκτός των τειχών, όπως αυτοί είναι γνωστοί στο ανατολικό τμήμα της οχύρωσης της Ρόδου.

Οικοδομικά λείψανα βόρεια του ελληνιστικού τείχους. Από την αποχωμάτωση στο βόρειο τμήμα του ορύγματος αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,30 μ. από τον ασφαλτοτάπητα της οδού τμήμα κτιστού αγωγού της ύστερης αρχαιότητας, που φέρει αμφικλινή οροφή σε μήκος 2,60 και σε ύψος 0,70 μ. Έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και εισχωρεί στην ανατολική παρειά του ορύγματος. Στα τοιχώματά του έχουν χρησιμοποιηθεί ως συνδετικό υλικό στους αρμούς όστρακα και κεραμίδες. Ο αγωγός φαίνεται ότι αποτελεί τμήμα των μεταγενέστερων εγκα-

71. Μνημειώδης αγωγός με γέφυρα είχε χρησιμοποιηθεί στο οικόπεδο Αστέγων Βιοτεχνών, βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 593, υποσημ. 28, 30, και για τη Ρ40 βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 445-447.

72. Κατά τις εκσκαφές της ΔΕΥΑΡ στο βορειότερο τμήμα της οδού Καναδά και στο ανατολικό τμήμα της οδού Αυστραλίας εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός κεραμίδων και οστών από τάφους καλυβίτες, οι οποίοι καταστράφηκαν ολοσχερώς από το μηχανικό εκσκαφέα.

73. Για το φερτό στρώμα ασπροπηλιάς και τα λείψανα της πρώιμης φάσης του κεραμικού ελληνιστικού εργαστηρίου, βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 447, υποσημ. 7.

74. Παρόμοιοι πεσσοί βρέθηκαν στο οικόπεδο Αστέγων Βιοτεχνών, βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 443, και πιθανώς ανήκουν σε κατασκευές από υπόστεγους αποθηκευτικούς χώρους, βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 445, υποσημ. 3, 4, σ. 447, υποσημ. 5.

ταστάσεων οι οποίες αποκαλύφθηκαν και στο οικόπεδο Κωσταρίδη[75].

Η ανασκαφική έρευνα, αν και διακόπηκε οριστικά στο νότιο τμήμα του ορύγματος φθάνοντας έως την αποκάλυψη των οδοστρωμάτων της Ρ40 (βάθ. 1,10 μ.), θα συνεχιστεί στο βόρειο τμήμα του σκάμματος και το επόμενο έτος, όταν, μετά το πέρας της, θα δοθεί αναλυτική έκθεση[76].

Οδός Αυστραλίας

Κατά τις εκσκαφές των έργων της ΔΕΥΑΡ[77] απέναντι από την οινοποιία EMERY αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,55 μ. από το κατάστρωμα της οδού τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης της πόλης Ρόδου[78]. Το τείχος σώζεται σε ύψος δύο δόμων (μέγ. σωζ. ύψ. 1, μέγ. μήκ. 2,63, μέγ. πλ. 2,83 μ.) με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (Πίν. 180 ε). Έχει συμπαγή τοιχοποιία με δύο σειρές από ορθογώνιες πωροπλίνθους τοποθετημένες στον άνω δόμο δρομικά και στον κάτω μπατικά. Ο κατώτερος δόμος, ο οποίος είναι θεμελιωμένος επάνω στο φυσικό στρώμα ασπροπηλιάς, προεξέχει κατά 0,25-0,35 μ. σχηματίζοντας αναβαθμό. Κατά την ανασκαφική έρευνα βορειοανατολικά του σωζόμενου βόρειου ορίου του τείχους δεν διαπιστώθηκε η συνέχειά του βορειοανατολικά λόγω παλαιότερων τεχνικών επεμβάσεων στο χώρο, η αντίστοιχη δε στα νοτιοδυτικά διακοπή της πορείας του οφείλεται σε σύγχρονη καταστροφή του από το μηχανικό εκσκαφέα των έργων.

Οδός Ξάνθου

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος εντοπίστηκε κοντά στη διασταύρωση των οδών Ξάνθου και Βύρωνος και σε βάθος 0,50 μ. κτιστή ορθογώνια κατασκευή (μέγ. σωζ. πλ. 2, μέγ. σωζ. μήκ. 1 μ.) χυτής τοιχοποιίας, που χρονολογείται την εποχή της Τουρκοκρατίας.

Κατά μήκος του ορύγματος έως το ύψος της οδού Μπέβιν αποκαλύφθηκαν σε βάθος 2,50 μ. και σε μήκος 161 μ. 17 οδοστρώματα της οδού Ρ34 (Β.-Ν.)[79], τα οποία στο βορειότερο τμήμα του σκάμματος διακόπτονται από δύο κάθετους τοίχους (μέγ. σωζ. ύψ. 1,95-2,10, μέγ. πάχ. 0,45-0,85 μ.), που αποτελούν νεότερες παραβιάσεις του χώρου κατά την ύστερη αρχαιότητα. Δεν αποκαλύφθηκε το πλάτος της οδού Ρ34, ούτε όρια ή οδοστρώματα της οδού Ρ16α, η οποία, αν και αναμενόταν στο ύψος της οδού Κολοκοτρώνη, φαίνεται πιθανό ότι διασταυρωνόταν βορειότερα με τη Ρ34[80].

Στο νοτιότερο μέρος της εκσκαφής διερευνήθηκε σε βάθος 2 μ. και σε μήκος 34 μ. ο συλλεκτήριος λιθόκτιστος αγωγός της Ρ34 (Πίν. 180 δ), όπως και το δυτικό όριο της οδού, το οποίο αποτελεί ο κάθετα λαξευμένος πωρόβραχος (μέγ. σωζ. ύψ. 1,40, μέγ. σωζ. μήκ. 2,70 μ.). Οι καλυπτήριες πλάκες του είναι επίπεδες, αλλά και αμφικλινείς, ενώ τα λιθόκτιστα τοιχώματά του σώζονται σε ύψος ενός ή δύο δόμων (μέγ. σωζ. ύψ. 2,15, μέγ. πλ. 0,80 μ.). Παράλληλα, σε βάθος 1,85 μ. διαπιστώθηκε μικρό κτιστό φρεάτιο (μέγ. μήκ. 0,80, μέγ. πλ. 0,60, μέγ. ύψ. 3 μ.) με υπερυψωμένη βαθμίδα στην ανώτερη επιφάνειά του, το οποίο έφερε σφράγισμα από καλυπτήριες πλάκες. Στο εσωτερικό και στο χαμηλότερο τμήμα του εντοπίστηκαν ίχνη λαξευτής στο βράχο κλίμακας. Από την κοίτη θεμελίωσης του αγωγού, όπως αποκαλύφθηκε κατά μήκος της δυτικής παρειάς του σε βάθος 1,12 μ. και σε μέγιστο πλάτος 0,20 μ. και βάσει των κινητών ευρημάτων που περιείχε, διαπιστώθηκε η χρονολόγησή του στην ελληνιστική εποχή.

Μικρότεροι αγωγοί επικοινωνίας που συνέβαλλαν κάθετα στον κεντρικό αγωγό της Ρ34 εντοπίστηκαν στο βορειότερο τμήμα του ορύγματος, όπως και στη διασταύρωση των οδών Ξάνθου και Μπέβιν (μέγ. πλ. 0,90, μέγ. ύψ. 0,50 μ.). Τέλος, στο νοτιότερο τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκε ο κτιστός αγωγός της Ρ17 (Α.-Δ., μέγ. πλ. 2, μέγ. σωζ. ύψ. 0,40 μ.)[81], από την οποία σώθηκε το νότιο όριό της σε μήκος 1 μ. και τμήματα οδοστρωμάτων από τη διασταύρωσή της με τη Ρ34.

Οδός Μακρυγιάννη

Κατά τις εκσκαφές των έργων της ΔΕΑΥΡ στο δυτικό

75. Βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 445-449.

76. Το υλικό θα αποτελέσει αντικείμενο μελέτης και δημοσίευσης από την αρχαιολόγο της Εφορείας Αναστασία Δρελιώση.

77. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Π. Μελέτη.

78. Τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης στην περιοχή είναι γνωστό στο νοτιοδυτικά παρακείμενο εργοστάσιο της ΚΑΪΡ, όπου το τείχος κάμπτεται σε αμβλεία γωνία, βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 616.

79. Για τη Ρ34 βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 363 (οικόπεδο Δελη-γιάννη)· 43 (1988): Χρονικά, σ. 588 (οικόπεδο Βλάμη), της οποίας το δυτικό όριο δεν είχε αποκαλυφθεί.

80. Η Ρ16α διαπιστώθηκε για πρώτη φορά στην ανασκαφή του οικοπέδου Μ. Φαρμακίδη και Κ. Κινδυλίδη, βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 468 κ.ε.

81. Για τη «διηνεκή» οδό, βλ. ΠΑΕ 1960, σ. 273 κ.ε. (οικόπεδο Ι. Πλατή). ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 948 (οικόπεδο Α. Χασπά)· 32 (1977): Χρονικά, σ. 356 (οικόπεδο Κακά)· ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 470 (οικόπεδο Παπαχριστοδούλου-Παστρικού-Τζωρτζή).

τμήμα του ορύγματος στην οδό Μακρυγιάννη (περιοχή του εργοστασίου της ΚΑΪΡ) αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,30 μ. τμήμα λίθινου κτιστού συλλεκτήριου αγωγού ορθογώνιας διατομής, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο αγωγός δεν είναι εξ ολοκλήρου ορατός λόγω της κατεύθυνσής του και εισχωρεί στη νότια παρειά του ορύγματος. Εδράζεται σε στρώμα ασπροπηλιάς σε βάθος 2,80 μ. και σώζεται σε ύψος 0,50 μ., μέγιστο πλάτος 0,40 μ. και σε μήκος 4,50 μ. Πιθανώς αποτελεί τμήμα του αρχαίου αποχετευτικού δικτύου απορροής υδάτων προς τη θάλασσα.

Σε απόσταση 14,80 μ. ανατολικά διερευνήθηκε σε βάθος 0,95 μ. από το οδόστρωμα ισχυρός τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., μέγ. σωζ. μήκ. 1,10 και μέγ. πλ. 0,42 μ., ο οποίος σώζεται σε ύψος τριών δόμων (μέγ. σωζ. ύψ. 1,15 μ.). Ο ανώτερος δόμος αποτελείται από ορθογώνιους λίθους τοποθετημένους κατά το έμπλεκτο σύστημα, ενώ οι υποκείμενοι κατά το δρομικό. Η θεμελίωσή του εδράζεται σε φυσικό στρώμα ασπροπηλιάς, το οποίο δεν περιείχε κινητά ευρήματα. Ο τοίχος φαίνεται ότι εκτείνεται και στις δύο παρειές του ορύγματος και πιθανώς αποτελεί αναλημματικό έργο της παράκτιας περιοχής.

Στο ανατολικό τμήμα της οδού, έναντι της εισόδου του εργοστασίου της ΚΑΪΡ, εντοπίστηκε, σε βάθος 0,60 μ. από το κατάστρωμα της οδού, τμήμα του αρχαίου ελληνιστικού τείχους[82] με κατεύθυνση Ν.-Β. Μολονότι τμήμα της ανατολικής παρειάς του είναι κατεστραμμένο από το μηχανικό εκσκαφέα, σώζεται σε ύψος τεσσάρων δόμων (μέγ. σωζ. ύψ. 1,85, μέγ. σωζ. μήκ. 1,18, μέγ. πάχ. 2,85 μ.) και η συμπαγής έμπλεκτη τοιχοποιία του αποτελείται από ορθογώνιες πωροπλίνθους, από τις οποίες η κατώτερη σειρά εδράζεται στο φυσικό στρώμα της ασπροπηλιάς (βάθ. 2,23 μ.).

Σε απόσταση 25,70 μ. ανατολικά και εκτός του τείχους διερευνήθηκε σε βάθος 1,20 μ. από τον ασφαλτοτάπητα κτιστή ορθογώνια κατασκευή, μέγ. μήκ. 5,50, μέγ. ορ. πλ. 1,20 μ., η οποία σώζεται σε ύψος τριών δόμων (μέγ. σωζ. ύψ. 1,90 μ.). Τα τοιχώματά της αποτελούν πρόχειρα κτισμένοι τοίχοι από ορθογώνιους πωρόλιθους με βύσματα στα ενδιάμεσα κενά, ενώ οι αρμοί έφεραν επίχρισμα από υδραυλικό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το εσωτερικό της ήταν μπαζωμένο από πεσμένους λίθους, οι οποίοι φαίνεται ότι αποτελούσαν την ανωδομή. Το εύρημα πιθανώς σχετίζεται με τις εκτός του τείχους λιμενικές εγκαταστάσεις, οι οποίες είναι γνωστές κυρίως στην περιοχή του Ζεφύρου, στο λιμένα της Ακαντιάς και στον πολεμικό λιμένα του Μανδρακίου[83].

Η ανασκαφική έρευνα θα συνεχιστεί και το επόμενο έτος, και μετά το πέρας της θα δοθεί αναλυτική έκθεση.

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑΡ (ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ)

Οδός Πειραιώς (δυτική νεκρόπολη)

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος από το ύψος του 7ου Γυμνασίου έως και το βόρειο πέρας της οδού Πειραιώς αποκαλύφθηκαν συνολικά δώδεκα λαξευτοί στο βράχο τάφοι, ημικατεστραμμένοι στο σύνολό τους από το μηχανικό εκσκαφέα. Οι τάφοι φέρουν κτιστή αμφικλινή οροφή, κάθετα λαξευτά στο βράχο τοιχώματα και δάπεδο επίπεδα διαμορφωμένο. Έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. και φαίνεται ότι ανήκουν με βάση τα κινητά ευρήματα σε νεκροταφείο της υστεροελληνιστικής εποχής. Σημειώνεται δε ότι στο νοτιότερο τμήμα της οδού είχε αποκαλυφθεί κατά τις εκσκαφές έργων της ΔΕΥΑΡ το 1991[84] τμήμα νεκροταφείου της πρώιμης ελληνιστικής εποχής, όπως και μέρος του βόρειου περιβόλου του.

Στο νοτιότερο τμήμα του σκάμματος διερευνήθηκε σε βάθος 0,80 μ. από το οδόστρωμα και στην ανατολική παρειά του ορύγματος μικρός λαξευτός τάφος, σχεδόν κατεστραμμένος (τφ 1, μέγ. σωζ. μήκ. 2, μέγ. πλ. 0,56, μέγ. εσωτ. ύψ. 0,75 μ.). Πιθανώς ήταν συλημένος στην αρχαιότητα και έφερε διαταραγμένη λεπτή επίχωση (πάχ. 0,15 μ.), ανάμικτη με διαλυμένα οστά και λιγοστά όστρακα. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία ταφικής απόρριψης (ανακομιδή Ι) εκτός του τάφου, σε μήκος 2,50 μ. από το βόρειο όριό του και σε βάθος 1,14-1,60 μ. Η απόρριψη περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό οστράκων από κάλπες και αμφορείς, αναμεμιγμένα με τεμάχια κονιαμάτων και μολωμάτων. Πιθανώς υποδεικνύουν προγενέστερες ταφές και καθαρισμούς των ταφικών χώρων.

Στην αντίστοιχη δυτική παρειά, βορειοδυτικά του τφ 1, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,84 μ. ημικατεστραμμένος τάφος (τφ 2, μέγ. σωζ. μήκ. 1,05, μέγ. ύψ. 0,75, μέγ. πλ.

82. Το τείχος είχε ανευρεθεί νοτιότερα, εντός του χώρου του εργοστασίου της ΚΑΪΡ, βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 616, όπου κάμπτεται σε αμβλεία γωνία και ενισχύεται με πύργο.

83. Βλ. ΠΑΕ 1957, σ. 131-132, εικ. 4 (περιοχή Ζέφυρος, οικόπεδο Χ. Μούσχου). Haus und Stadt[2], σ. 64 (νεώρια πολεμικού Λιμένα). ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 445 (Λιμένας Ακαντιάς).

84. Βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 467.

0,32 μ.), από τον οποίο η μοναδική σωζόμενη δυτική παρειά του φέρει επίχρισμα από λευκό κονίαμα και σώζει στο άνω τμήμα της πατούρα για την έδραση των καλυπτήριων πλακών.

Παράλληλα από το βόρειο όριο του τφ 2 έως και το νότιο μέτωπο του βόρεια παρακείμενου τφ 4 (μέγ. μήκ. 0,60 μ.) εντοπίστηκε δεύτερη ταφική ανακομιδή (ΙΙ, πάχ. 0,68, βάθ. 0,42-1,10 μ.), όμοιας σύστασης με την πρώτη. Κοντά στον τφ 2 εντοπίστηκε, σε βάθος 1,30 μ. και στη δυτική παρειά του ορύγματος, οπαίο άνοιγμα τφ 3 (μέγ. εσωτ. ύψ. 0,45 μ.), ο οποίος δεν κατέστη δυνατόν να διερευνηθεί. Από τον τφ 4 (μέγ. πλ. 0,60 μ.) διακρίθηκαν οι εντοιχισμένες πλάκες της ανατολικής λαξευτής στο βράχο παρειάς του, η οποία συμπίπτει με το δυτικό όριο του ορύγματος. Λόγω πιθανής κατάρρευσης της παρειάς του σκάμματος, έγινε αφαίρεση των λίθινων πλακών και αποκαλύφθηκε το εσωτερικό του τάφου, που έφερε επίχωση λατύπης (πάχ. 0,50 μ.) χωρίς κινητά ευρήματα.

Στο βόρειο όριο της ταφικής απόρριψης Ι και στην ανατολική παρειά του ορύγματος αποκαλύπτεται σε βάθος 0,75 μ. τάφος (τφ 5, μέγ. μήκ. 2,13, μέγ. πλ. 0,65, μέγ. εσωτ. ύψ. 0,90 μ.), από τον οποίο σώζεται το νότιο μέτωπο και η ανατολική παρειά. Η αμφικλινής οροφή του διατηρείται κατά το ήμισυ, όπως και τμήμα της βορειοδυτικής γωνίας του. Το εσωτερικό του φέρει επίχωση στο βόρειο όριό του από θραυσμένα αγγεία, αμφορείς, κύλικες Κω-Κνίδου και τεμάχια οστών. Η είσοδος ήταν από βόρεια, αφού βρίσκεται κατά χώραν ορθογώνια πλάκα (μήκ. 0,61, πάχ. 0,12 μ.) που τον σφραγίζει. Το δυτικό όριό του ήταν κοινό με τον παράλληλο προς αυτόν τφ 6 (μέγ. μήκ. 0,61, μέγ. πλ. 0,60 μ.), ο οποίος φέρει όμοια ορθογώνια πλάκα (μήκ. 0,60, πλ. 0,20 μ.) στη βόρεια πλευρά. Παράλληλος προς αυτούς είναι ο τφ 7 (μέγ. μήκ. 2,04, μέγ. πλ. 0,58, εσωτ. ύψ. 0,86 μ.), με σωζόμενη κατά το ήμισυ την αμφικλινή οροφή του.

Βόρεια των τφ 5, 6, 7 εντοπίζεται σε μήκος 13,50 μ. τρίτη ταφική εναπόθεση (ΙΙΙ) από βάθ. 0,70-1 μ., η οποία περιέχει μεγάλο αριθμό ευρημάτων υστεροελληνιστικής εποχής. Στην υπερκείμενη στρώση (βάθ. 0,40-0,75 μ.) και στο ύψος των τφ 5-7 αποκαλύπτεται μεγάλος αριθμός επιτύμβιων στηλών και βωμών, πιθανώς πεσμένων σημάτων των τάφων. Βόρεια και σε απόσταση 0,82 μ. από τους τφ 5-7 διερευνήθηκε ο τφ 8 (μέγ. μήκ. 2,16, μέγ. πλ. 0,64, μέγ. ύψ. 0,85 μ.), που φέρει ορθογώνια πλάκα στη νότια πλευρά του και στο εσωτερικό του διαταραγμένη επίχωση με λατύπη και διαλυμένα οστά. Όμορος στα ανατολικά και παράλληλος προς αυτόν είναι ο τφ 9 (μέγ. μήκ. 2,16, μέγ. πλ. 0,64, μέγ. σωζ. ύψ. 0,86 μ.) με είσοδο στα νότια. Από τη διαταραγμένη επίχωσή του συνελέγησαν τεμάχια κονιαμάτων, ειδώλια και υστεροελληνιστική κεραμική.

Βόρεια των τφ 8, 9 αποκαλύφθηκε στην επίχωση του τφ 10 (μέγ. μήκ. 2,50, μέγ. πλ. 0,95 μ.) από βάθ. 0,64-1,20 μ. μεγάλος αριθμός ευρημάτων, κυρίως ατρακτόσχημων μυροδοχείων του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ., αμφορέων και οστράκων από ερυθροβαφή και μελαμβαφή αγγεία. Εκτός του τάφου διερευνήθηκε τέταρτη ταφική απόρριψη (ΙV) από βάθ. 1,15-1,75 μ. οστών και ευρημάτων, έως το νότιο όριο του τφ 11 (μέγ. μήκ. 2,30, μέγ. πλ. 0,60, μέγ. ύψ. 0,90 μ.), ο οποίος έφερε αμφικλινή οροφή και είσοδο στα ανατολικά (Α.-Δ.). Όμοιου προσανατολισμού αποτελεί και ο παρακείμενος τφ 12, του οποίου η σφραγισμένη είσοδος στην ανατολική παρειά του ορύγματος δεν έδωσε τη δυνατότητα περαιτέρω διερεύνησής του[85].

Οδός Δ. Αναστασιάδη (νότια νεκρόπολη)

Συνεχίστηκε ύστερα από δύο χρόνια διακοπής των εργασιών η εκσκαφή για τη διέλευση του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού της ΔΕΥΑΡ στο άσκαφο τμήμα μεταξύ των οδών Δ. Αναστασιάδη και Α. Μαρίας, νότια του οικοπέδου Γιώτα[86] και βορειοδυτικά του οικοπέδου Καραγεωργίου[87] και Γιαχιά και νοτιοδυτικά του οικοπέδου Παυλίδη[88].

Ύστερα από τον επιφανειακό καθαρισμό του επιπέδου ανασκαφής του 1990, η ανασκαφική έρευνα βορειοδυτικά του τοποθετημένου αγωγού της ΔΕΥΑΡ αποκάλυψε σε βάθος 1,10 μ. το ανατολικό μέτωπο μεγάλου, επιμήκους κτιστού τάφου (τφ 1, μέγ. εξωτ. μήκ. 7,60, μέγ. εξωτ. πλ. 1,60, μέγ. ύψ. 3,05 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ.) με υπερυψωμένο ορθογώνιου σχήματος οπαίο άνοιγμα στα δυτικά, το οποίο αποτελεί την είσοδο καθόδου στον τάφο. Ο επιμήκης ταφικός θάλαμος-διάδρομος είναι επιχρισμένος στο εσωτερικό του με ερυθρό κονίαμα, όπως και οι αρμοί των καλυπτήριων πλακών. Προβληματική παραμένει η παρουσία δύο πεσμένων μεγάλων ογκόλιθων επάνω στις ελεύθερες ταφές, οι οποίοι είναι επιχρισμένοι όμοια με την επένδυση των

85. Η ανασκαφή των έργων της ΔΕΥΑΡ κατά τα έτη 1991-1992 πρόκειται να δημοσιευθεί από τον υπογραφόμενο.

86. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 483-484.

87. Βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 395, Πίν. 172 γ· 39 (1984): Χρονικά, σ. 315-316, Πίν. 160 α-β· και στον παρόντα τόμο των Χρονικών του ΑΔ, σ. 626.

88. Βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 598, Πίν. 761α-γ, 762α· 22 (1967): Χρονικά, σ. 536-538, Πίν. 372α-ε.

εσωτερικών τοιχωμάτων του τάφου. Στο εσωτερικό της ταφικής κατασκευής αφαιρέθηκε διαταραγμένη ταφική επίχωση (πάχ. 1 μ.) (Πίν. 180 στ) κάτω και στο επίπεδο των πεσμένων ογκόλιθων, η οποία περιείχε ελεύθερες ταφές του α΄ μισού του 1ου αι. μ.Χ., ημικατεστραμμένες από την πτώση των βράχων, όπως και μεγάλο αριθμό μικροαντικειμένων. Από την ταφική επίχωση και κάτω από τις ελεύθερες ταφές καθώς και στο ανατολικό τμήμα του τάφου συνελέγησαν πεσμένες οστεοθήκες, ορισμένες ενεπίγραφες, και μελαμβαφής και ερυθροβαφής κεραμική, γυάλινα σκεύη, οστέινα και μετάλλινα μικροευρήματα, τα οποία χρονολογούνται από το 2ο αι. π.Χ. έως και τον 1ο αι. μ.Χ.

Σύρριζα και βόρεια του τάφου 1 σώζεται τμήμα του βόρειου ταφικού περιβόλου (μέγ. ορ. μήκ. 0,60 μ.) σε ύψος 1,10 μ., ο οποίος περικλείει την ταφική κατασκευή νότια σε απόσταση 4 μ. από αυτή (ορ. μήκ. 3 μ.). Σύρριζα στη νότια παρειά του ταφικού περιβόλου αποκαλύπτεται σε βάθος 0,40 μ. λαξευτός κιβωτιόσχημος συλημένος τάφος (τφ 3, εξωτ. μήκ. 3,06, εξωτ. πλ. 1,52, μέγ. ύψ. 0,68 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν.), του οποίου η ταφική επίχωση περιείχε μεγάλο αριθμό θραυσμάτων από μολύβδινα φύλλα και τεμαχίων ασβεστοποιημένης ύλης, πιθανώς ξύλου ή υφάσματος. Στον πυθμένα του τάφου και κατά μήκος της δυτικής παρειάς του αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,86 μ. τρεις ημικατεστραμμένοι σκελετοί σε εκτεταμένη στάση, οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί σε μολύβδινη λάρνακα[89]. Τμήμα της κατώτερης επιφάνειάς της σώζεται κατά μήκος της δυτικής παρειάς του τάφου, από την οποία δεν συνελέγησαν χαρακτηριστικά ευρήματα.

Σε απόσταση 4,30 μ. από τον τάφο 1 και σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνεια του ορύγματος αποκαλύπτεται τμήμα οροφής καμαροσκεπούς ταφικού θαλάμου με είσοδο στα ανατολικά (τφ 2, μέγ. σωζ. ύψ. 4,92, μέγ. πλ. 2,90 μ.) σφραγισμένη στο άνω μέρος της από τρεις παράλληλους δόμους, οι οποίοι εδράζονται σε επίχωση μαλακών καστανών χωμάτων. Η εσωτερική επίχωση του τάφου ήταν διαταραγμένη, αν και σε επαφή με το δυτικό τοίχωμά του αποκαλύφθηκαν τρεις επάλληλες σειρές οστεοθηκών, από τις οποίες οι περισσότερες ήταν ενεπίγραφες. Από τα λιγοστά χαρακτηριστικά ευρήματα (γυάλινα μυροδοχεία bulbous) που αποκαλύφθηκαν κοντά σε παραμερισμένες ταφές και εξωτερικά των οστεοθηκών φαίνεται ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε στον 1ο αι. μ.Χ.

Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη και αναλυτική έκθεση θα δοθεί μετά το πέρας της έρευνας[90].

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Ροδίνι (κεντρικός αποχετευτικός αγωγός) (Σχέδ. 3)

Τον Ιούλιο του 1992 ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα κατά μήκος της ανατολικής παρυφής της αρχαιολογικής ζώνης του Ροδινιού, ακριβώς παράλληλα προς την οδό Ρόδου-Λίνδου, όπου κατά την εκσκαφή τμήματος του διερχόμενου κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Μέγγαβλης είχαν αποκαλυφθεί πυκνές συστάδες ταφικών κατασκευών[91].

Το στενόμακρο σκάμμα, συνολ. μήκ. 140 μ. περίπου και πλ. που κυμαίνεται από 7-11 μ., ερευνήθηκε σε δύο ανασκαφικές ενότητες, νοτιότερη και βορειότερη (που συμβατικά χαρακτηρίστηκαν ως Α και Β ενότητα ταφικού χώρου αντίστοιχα)[92] (Σχέδ. 4).

Στην Α ενότητα ταφικού χώρου (μήκ. 45 μ. περίπου) οι ταφικές κατασκευές εντοπίστηκαν σε σχετικά αραιή διάταξη. Συνολικά ερευνήθηκαν 16 απλοί λακκοειδείς τάφοι, από τους οποίους οι επτά ήταν μικρών διαστάσεων, προφανώς παιδικοί. Στο μικρό λακκοειδή τάφο 11 βρέθηκε το περίαπτο βατραχάκι-μινιατούρα από κιτρινοπράσινη υαλόμαζα (Αριθ. Κατ. Υ 5-9). Ο μεγάλος λακκοειδής τάφος 8 ήταν ημίεργος και αποτελούσε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μεθόδου λάξευσης που αφήνει άθικτη προς αξιοποίηση την ενιαία μάζα της πωρόπετρας που εξαγόταν από το εσωτερικό του. Επίσης ερευνήθηκαν 14 θήκες, κυρίως στρογγυλοπελεκημένες αλλά και εγγεγραμμένες σε ορθογώνια λάξευση, ένας τάφος-οπαίο με ευρύχωρο υπόγειο «συρταρωτό» τάφο καθώς και ένα συγκρότημα τριών ζευγών τάφων-προθαλάμων με αντίστοιχους υπόγειους τάφους-θαλάμους. Από τις διαταραγμένες επιχώσεις των παραπάνω τάφων-προθαλάμων περισυνελέγησαν όστρακα υδριών «Hadra» που διασώζουν πολυχρωμία.

89. Παρόμοια μολύβδινη λάρνακα είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Γιαλούση, βλ. Αρχαία Ρόδος-2.400 χρόνια, Οδηγός έκθεσης, Αθήνα 1993, σ. 69.

90. Η ανασκαφή πρόκειται να δημοσιευθεί από τον υπογραφόμενο.

91. Απέναντι από τα οικόπεδα Κακά-Κωνσταντινίδη, Καββάδα-Μορφωπού, κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της οδού Ρόδου-Λίνδου, όπου σχετικά πρόσφατα έχουν διεξαχθεί ανασκαφικές έρευνες, σε εξέλιξη βρίσκεται η ανασκαφή στο οικόπεδο Φρονά-Κωνσταντινίδη, νοτιότερα των παραπάνω οικοπέδων (βλ. προκαταρκτική αναφορά στο ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 477).

92. Για σύντομες προκαταρκτικές αναφορές βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 487· 46 (1991): Χρονικά, σ. 477.

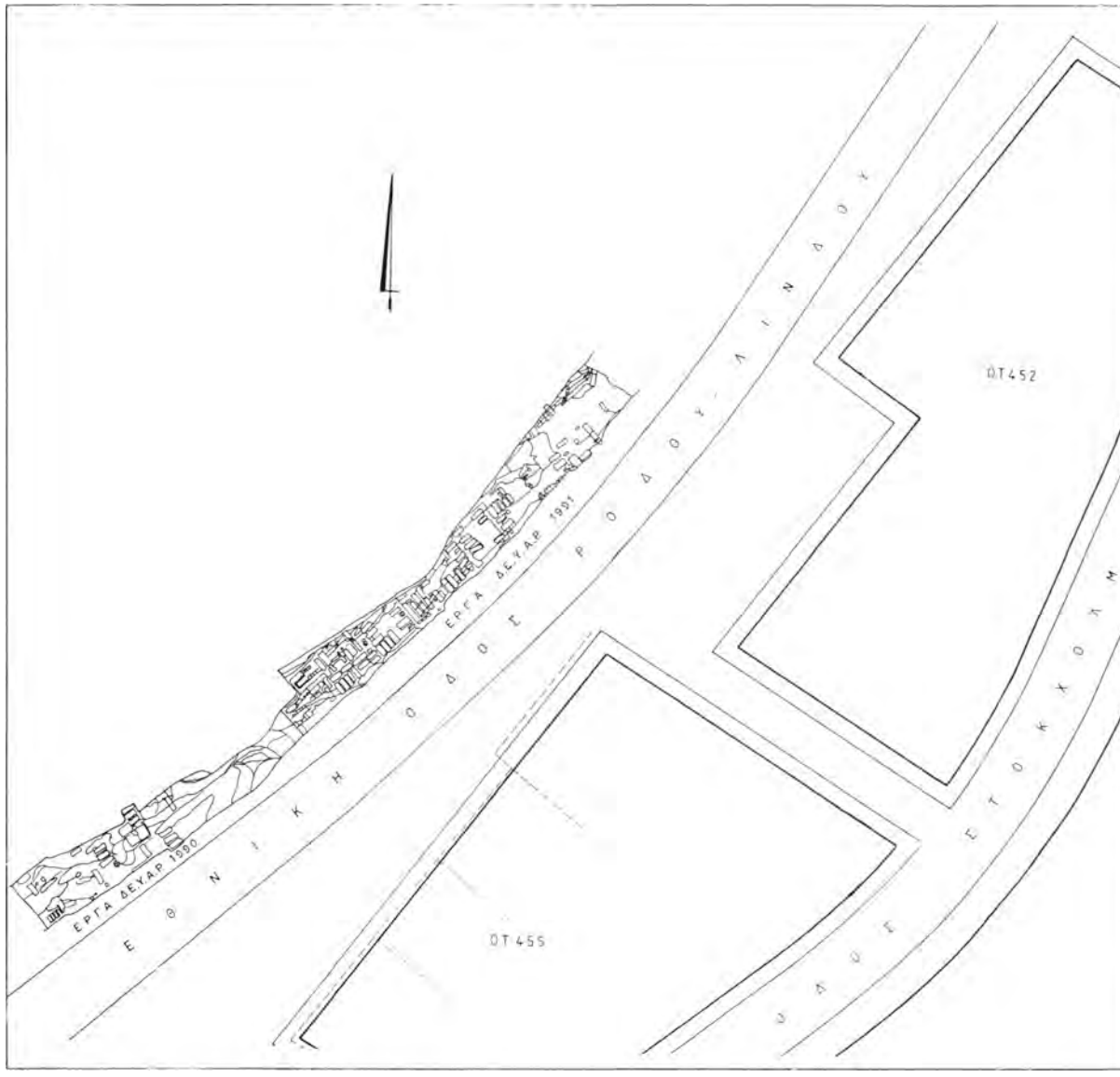

Σχέδ. 3. Ρόδος. Έργα ΔΕΥΑΡ. Νεκροπόλεις. Ροδίνι. Κεντρικός αποχετευτικός αγωγός. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στη Β ενότητα ταφικού χώρου (μήκ. 100 μ. περίπου), οι ταφικές κατασκευές εντοπίστηκαν σε εξαιρετικά πυκνή διάταξη, τουλάχιστον όσον αφορά το νοτιότερο μισό της. Ερευνήθηκαν 80 μεγάλοι λακκοειδείς τάφοι, που ωστόσο δεν περιείχαν αξιόλογα ευρήματα, 40 περίπου θήκες, κυρίως στρογγυλοπελεκημένες αλλά και μερικές ορθογώνιες, δυό τάφοι-οπαία με αντίστοιχους υπόγειους «συρταρωτούς» τάφους καθώς και δύο ζεύγη τάφων-προθαλάμων με αντίστοιχους υπόγειους τάφους-θαλάμους, που τυπολογικά ωστόσο θα μπορούσαν να καταταχθούν στην κατηγορία των υπόγειων «συρταρωτών» τάφων. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία πολλών οστράκων υδριών «Hadra» στην επίχωση των ταφικών οπαίων και των προθαλάμων. Η σημαντικότερη ταφική κατασκευή που εντοπίστηκε στο νοτιότερο άκρο της Β ενότητας ταφικού χώρου είναι το ορθογώνιο λάξευμα α (διαστ. 5,30x3 μ.) με προσανατολισμό του μεγάλου άξονα Β.-Ν. (Πίν. 181 α). Στο βορειότερο ήμισυ αυτού του λαξεύματος εντοπίστηκαν οι τρεις τάφοι 28, 29 και 30 (διαστ. 2,30x0,70 μ. περίπου) με επένδυση δαπέδου από επιμελημένες πωρόπλακες και ισόδομους διαχωριστικούς μεσότοιχους. Η οροφή των παραπάνω τάφων θα ήταν καμαροσκεπής, όπως δείχνουν τα αψιδωτά διαφράγματα, που σφράγιζαν από νότια τις εισόδους των

τάφων, από τα οποία διασώζονται κατά χώραν αυτά των πλευρικών τάφων. Οι παραπάνω τάφοι πιθανότατα να μη χρησιμοποιήθηκαν ποτέ, γιατί δεν βρέθηκε κανένα κτέρισμα στο εσωτερικό τους ούτε εντοπίστηκε ίχνος οστών ή τέφρας. Στο νοτιότερο ήμισυ του ευρύτερου ορθογώνιου λαξεύματος α ο χώρος είχε διαιρεθεί με πρόχειρες μεσοτοιχίες από αργή λιθοδομή σε τρεις χώρους-τάφους (τάφοι 31, 32 και 33), από τους οποίους ο μεσαίος περιείχε ζεύγος οξυπύθμενων αμφορίσκων. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του ορθογώνιου λαξεύματος α εντοπίστηκαν συνεχείς αποθέσεις τεφροδόχων υδριών σε προχειροκατασκευασμένες θήκες διευθετημένες σε στενό διάδρομο, που οριζόταν ανάμεσα στη νότια παρειά του παραπάνω λαξεύματος και το πρόχειρο τοίχωμα της νότιας πλευράς των τάφων που καταλάμβαναν το νοτιότερο ήμισύ του. Ο παραπάνω δηλαδή διάδρομος στην πραγματικότητα λειτουργούσε ως ταφικό όρυγμα (χαρακτηρίστηκε ταφικό όρυγμα 1) (Πίν. 181 γ). Αξιοσημείωτη ήταν η απόθεση σε προχειροκατασκευασμένη θήκη της εξαιρετικής μελαμβαφούς ραβδωτής υδρίας (Αριθ. Κατ. Π 13642), που χρονολογεί τη χρήση του ταφικού ορύγματος 1 ήδη στον 4ο αι. π.Χ. Στη Β ενότητα ταφικού χώρου εντοπίστηκαν τουλάχιστον δύο ακόμα ορύγματα - λαξευμένες αυλακώσεις στο φυσικό πωρόβραχο σε σχέση με συστάδες λακκοειδών τάφων, που όμως είναι περισσότερο πιθανό ότι χρησίμευσαν ως πρόχειρες εντορμίες υποδοχής επιτύμβιων μελών.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Ιαλυσία - Κρεμαστή

Οι ανασκαφές συνεχίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Ιαλυσίας με το ίδιο συνεργείο ανασκαφών αποτελούμενο από τους αρχιτεχνίτες Σ. Κώτη και Ε. Μπαλάκη και τους τεχνίτες Ν. Χαβιαρά και Χ. Χούλη, που με τον ίδιο πάντοτε ζήλο συνέχισαν το δύσκολο έργο των σωστικών ανασκαφών παράλληλα με την επαγρύπνηση για όλες τις απειλητικές για τις αρχαιότητες εκσκαφές και τη διαφύλαξη των αρχαιολογικών ζωνών της περιοχής. Φέτος διορίστηκε ο Μ. Συκόφυλλος φύλακας αρχαιοτήτων στην ευρύτερη περιοχή, ο οποίος άρχισε σε συνεργασία με το συνεργείο ανασκαφών τη συστηματική επιτήρηση όλων των εκσκαφών και στις δύο αρχαιολογικές ζώνες της περιοχής. Σημαντική τέλος και για τη φετινή χρονιά ήταν η συμμετοχή της έκτακτης αρχαιολόγου Ε. Φαρμακίδου.

Στην Κρεμαστή συνεχίστηκε η ανασκαφή στο οικόπεδο Κ. Λαού. Ηφαιστειακή τέφρα από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας εντοπίστηκε στα βαθύτερα στρώματα του οικοπέδου Λαού και σε δύο άλλες θέσεις στην ευρύτερη περιοχή στα ανατολικά του.

Στα Τριάντα άνοιξε νέο μέτωπο ανασκαφών σε τέσσερα οικόπεδα στο νότιο τομέα του υστεροχαλκού οικισμού, όπου εντοπίζονται σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα της υστεροχαλκής ΙΑ/ΥΜ ΙΑ αποτελούμενα από μνημειακούς τοίχους με ξεστή όψη, κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ., ενώ οριοθετήθηκε και το νοτιοανατολικό άκρο του οικισμού.

Οι λιγοστές μέχρι σήμερα ενδείξεις για τη μέση εποχή του Χαλκού εμπλουτίστηκαν με την αποκάλυψη στρώματος με κεραμική και θραύσματα από υφαντικά βάρη στα ανατολικά του υστεροχαλκού οικισμού.

Παράλληλα με το ανασκαφικό έργο συνεχίστηκε η μελέτη για την τελική δημοσίευση του υλικού που έχει συγκεντρωθεί τα τελευταία χρόνια από τον προϊστορικό οικισμό στα Τριάντα. Ένα μεγάλο τμήμα του πολυάριθμου αυτού υλικού καθαρίστηκε και συντηρήθηκε χάρη στη χρηματοδότηση από το Ινστιτούτο για το Προϊστορικό Αιγαίο, το οποίο ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή. Τέλος, με την ίδια χρηματοδότηση άρχισε και η τοπογραφική αποτύπωση του οικισμού με ειδικό πρόγραμμα ηλεκτρονικού υπολογιστή σε συνεργασία με τους αρχιτέκτονες Μ. Livadiotti και G. Rocco, τους οποίους επίσης ευχαριστούμε για την ουσιαστική συμβολή τους.

† ΑΝΝΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ - ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Τριάντα

ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Οικόπεδο Μ. Καβαλλιέρου (Οδός Διογένη, Κ.Μ. 697Β)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στα δυτικά του οικοπέδου Μ. Γιαννικουρή, όπου είχε εντοπιστεί ένας ταφικός πίθος της μέσης εποχής του Χαλκού[93]. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με πολλές μικρές δοκιμαστικές τομές στα σημεία όπου προβλεπόταν η πεδίλωση της οικοδομής. Έτσι η ανασκαφή περιορίστηκε στη διάνοιξη 26 συνολικά μικρών τομών και μας οδήγησε στα παρακάτω, αρκετά ενδεικτικά για τη στρωματογραφία της περιοχής, συμπεράσματα:

Κάτω από μια ενιαία επίχωση καθαρού ασπρόπηλου, με σποραδικά βότσαλα μέχρι βάθ. 1,80 μ., από την επιφάνεια, διαπιστώθηκαν δύο στρώματα. Το πρώτο,

93. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 487.

αμέσως κάτω από τον ασπρόπηλο μέχρι βάθ. 2,10-2,30 μ., αποτελούνταν από αμμουδερό ασπρόπηλο με βότσαλα και περιείχε χαρακτηριστική μεσοχαλκή κεραμική. Το επόμενο, μέχρι βάθ. 2,25/2,30-2,50 μ., αποτελούμενο από άμμο και βότσαλα, έδωσε λιγοστή κεραμική, η οποία δεν παρουσίαζε καμιά τυπολογική διαφοροποίηση από το προηγούμενο στρώμα.

Η κεραμική αποτελείται από πολλά θραύσματα γωνιωτών κυπέλλων, φιαλιδίων και όστρακα υψίλαιμων πρόχων. Σε όλες σχεδόν τις τομές βρέθηκαν επίσης τμήματα από δισκοειδή υφαντικά βάρη (αγνύθες). Καμιά από τις τομές δεν έφερε στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα, πέτρες ή λιθοσωρούς από κατεστραμμένες κατασκευές. Οι μοναδικές ενδείξεις για κάποια εγκατάσταση στην περιοχή είναι ορισμένες μάζες πηλού παρόμοιες με αυτές που χρησιμοποιούνται για την ανωδομή των τοίχων στον υστεροχαλκό οικισμό στα Τριάντα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεγάλη σχετικά αναλογία θραυσμάτων από υφαντικά βάρη σε σχέση με την υπόλοιπη κεραμική. Σύμφωνα με την παραπάνω παρατήρηση είναι πιθανόν η περιοχή να είχε χρησιμοποιηθεί για εγκατάσταση αργαλειών σε κατασκευές από ευτελή υλικά, τα οποία δεν άφησαν ίχνη άλλα από τις μάζες πηλού. Παρόμοιες είναι και οι ενδείξεις από την ανασκαφή του οικοπέδου Κωσταρίδη στην οδό Λ. Βύρωνος στην περιοχή του ανατολικού λιμένος στην πόλη της Ρόδου, το οποίο έδωσε την πρώτη μαρτυρία για μεσοχαλκή εγκατάσταση στη θέση της μεταγενέστερης πόλης[94].

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Τριάντα (Νότιος Τομέας)

ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Σκάμμα βόθρου οικοδομής Ι. Παρασκευά (Κ.Μ. 669) (Σχέδ. 4)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο νότιο τομέα του υστεροχαλκού οικισμού, όπου είναι πλέον διαπιστωμένο ότι τα οικοδομικά λείψανα ανήκουν στην υστεροχαλκή ΙΑ/ΥΜ ΙΑ περίοδο, νότια του οικοπέδου Χατζηκαλημέρη[95], βορειοδυτικά του σκάμματος του βόθρου Καταβενού[96] και νοτιοδυτικά του σκάμματος της οικοδομής Μ. Πλάτση[97].

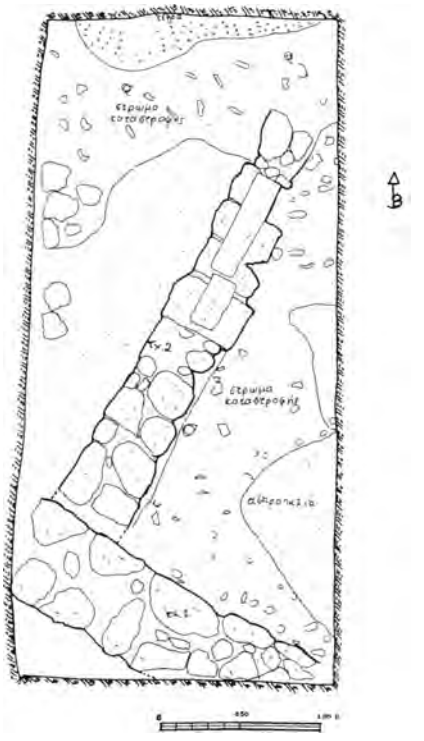

Σχέδ. 4. Ρόδος. Τριάντα. Σκάμμα βόθρου οικοδομής Ι. Παρασκευά.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου ανοίχτηκε μια δοκιμαστική τομή διαστ. 5,20x2,10 μ., στο χώρο του σκάμματος για το βόθρο της οικοδομής, η οποία χτίστηκε με αβαθή θεμέλια στα ανατολικά, μόλις 0,50 μ. από την επιφάνεια, αφήνοντας τα υπόλοιπα αρχαία ανέπαφα σε μεγάλο βάθος. Στη νότια παρειά, σε βάθος 2,89 μ. από το δρόμο, βρέθηκε ο τοίχος 1, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., παράλληλος με τα υπολείμματα τοίχων του οικοπέδου Χατζηκαλημέρη. Είναι χτισμένος με το γνωστό μινωικό τρόπο δόμησης, δηλαδή με μεγάλες περίπου τριγωνικές πέτρες στις δύο όψεις και μικρότερες σφηνωμένες στο μέσον, σωζ. ορατού μήκ. 2,25 και πάχ. 0,55 μ. Στα βόρεια του τοίχου 1, σε βάθος 3,05 μ., εντοπίστηκε στρώμα κατα-

94. Αρχαία Ρόδος, ό.π., σ. 21. Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου, Παλαιά και νέα ευρήματα προ του συνοικισμού από την πόλη της Ρόδου, Πρακτικά Συνεδρίου Ρόδος, 2.400 χρόνια (υπό εκτύπωση).

95. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 501.

96. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 327.

97. Βλ. παρακάτω, σ. 642.

στροφής, ορ. σε έκταση διαστ. 3x1,50 και πάχ. 0,18 μ., το οποίο έφερε κατά τόπους λεπτή στρώση ηφαιστειακής τέφρας. Το στρώμα διακόπτεται από μικρή έκταση ασπροπηλιάς προς το νοτιοανατολικό άκρο του σκάμματος.

Κάθετα στο βορειοδυτικό άκρο του τοίχου 1, κάτω από στρώμα με αμμοχάλικο και καρβουνάκια, σε βάθος 3,43 μ., βρέθηκε δεύτερος τοίχος, έστω 2, κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ., κάθετος στον πρώτο. Ο τοίχος σώζεται στο ύψος του θεμελίου του, σε μήκος 2,75 μ., σε ύψος δύο δόμων (0,25 μ.), και διατηρεί προς το βορειότερο τμήμα του δύο λαξευμένες ορθογώνιες πωρόπετρες από την ανωδομή, φθάνοντας σε συνολικό ύψος 0,45 μ. Έχει πάχος 0,50 μ. και είναι χτισμένος με σχεδόν τετραγωνισμένες πέτρες.

Στα δυτικά του τοίχου 2, σε βάθος 3,20-3,37 μ., βρέθηκε στρώμα καταστροφής που καλυπτόταν από στρώση τέφρας πάχ. 0,20 μ. Το στρώμα καταστροφής, συνολ. πάχ. 0,35 μ., είχε κλίση προς Δ.

Τα στρώματα καταστροφής ερευνήθηκαν σε όλο τους το πάχος και έδωσαν πλήθος χαρακτηριστικής κεραμικής της υστεροχαλκής ΙΑ/ΥΜ ΙΑ περιόδου.

†ΑΝΝΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Βόθρος οικοδομής Μιχ. Πλάτση (Κ.Μ. 669)

Η παραπάνω οικοδομή βρίσκεται επίσης στο νότιο τμήμα του υστεροχαλκού ΙΑ/ΥΜ ΙΑ οικισμού στα 69-74 μ. ανατολικά του οικοπέδου Π. Παρασκευά και 36-42 μ. βορειοανατολικά του οικοπέδου Ι. Παρασκευά. Η ανατολική παρειά του βρίσκεται σε επαφή με τη δυτική πλευρά του μικρού δρόμου, η οποία συμπίπτει με το «ποταμούλι του Περιστεριού»[98]. Η έρευνα προς το παρόν περιορίστηκε στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου σε τομή διαστ. 8x2,50 μ. Η επίχωση μέχρι βάθ. 2,74 μ. από την επιφάνεια ήταν καθαρός ασπρόπηλος, στον οποίο παρεμβάλλεται ένα στρώμα με βότσαλα σε βάθος 2,10-2,40 μ. Σε βάθος 2,90-2,95 μ. και περίπου στο μέσον του σκάμματος εντοπίστηκε λιθοσωρός και στρώμα καταστροφής με όστρακα και καρβουνάκια. Στα δυτικά του λιθοσωρού σε βάθος 2,85-2,90 μ. βρέθηκε έκταση ηφαιστειακής τέφρας διαστ. 0,90x0,70 μ. και στα νότιά της ριγμένες σε αραιή διάταξη μεγαλύτερες πέτρες.

Σε επαφή τέλος με τη δυτική παρειά του σκάμματος άρχισε να φαίνεται η ανατολική όψη ενός μνημειώδους τοίχου με ξεστή όψη. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και την επόμενη χρονιά.

Οικόπεδο Παράσχου Παρασκευά (Κ.Μ. 668Α)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται δυτικά του οικοπέδου Χατζηκαλημέρη, 80 μ. περίπου βόρεια του οικοπέδου Ξενάκη[99] και περίπου 40 μ. βορειοανατολικά του οικοπέδου Ι. Παρασκευά. Στο οικόπεδο, συνολικού εμβαδού 1.092 τ.μ., ανοίχτηκαν προς το παρόν τρεις δοκιμαστικές τομές.

Τομή Α. Η τομή ανοίχτηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου σε βάθος 2,62-2,76/3-3,16 μ. εντοπίστηκαν τα θεμέλια δύο παράλληλων τοίχων κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ., που απέχουν 1,85 μ. Ο νοτιότερος τοίχος, πάχ. 0,60 μ., είναι προς το παρόν ορατός σε μήκος 2,35 μ., ενώ ο βόρειος, που είναι ορατός σε μήκος 2,44 μ., είναι παχύτερος, 0,95 μ., με ξεστή τη νότια όψη του, δομημένη από μεγάλες λαξευμένες πωρόπετρες (διαστ. 0,85x0,75x0,19 μ.) σχεδόν τριγωνικής κάτοψης, φέροντας γέμισμα από μικρότερες ή μεγαλύτερες ακατέργαστες πέτρες στο εσωτερικό του και στην πίσω όψη. Φαίνεται ότι το δυτικότερο άκρο του τοίχου αυτού σχημάτιζε ορθή γωνία με τμήμα ενός τοίχου, του οποίου έχει αποκαλυφθεί μόνο το γέμισμα της ανατολικής του παρειάς.

Ανάμεσα στους δύο τοίχους βρέθηκε στρώμα αποτελούμενο από πολλά θραύσματα αγγείων, κάρβουνα, λίγα βότσαλα και αρκετά μικρά τμήματα τοιχογραφιών. Στο νοτιότερο τμήμα της τομής και σε βάθος 2,58-2,59 μ. βρέθηκε στρώση ηφαιστειακής τέφρας που έφθανε μέχρι την παρειά του νοτιότερου τοίχου σε έκταση 2,37x1,60x0,72x2,40 μ.

Τομή Β. Η τομή ανοίχτηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Στο ανατολικότερο τμήμα και σε βάθος 3,22 μ. βρέθηκε τοίχος κατεύθυνσης ΝΑ.-ΒΔ. και πάχ. 0,50-0,60 μ. που είναι ορατός και σώζεται σε μήκος 2,40 μ. Είναι χτισμένος από μεγάλες πωρόπετρες στις δυό εξωτερικές παρειές και γέμισμα με μικρότερες στο μέσον.

Στη βορειοανατολική γωνία της τομής και σε βάθος 3,19-3,21 μ. βρέθηκε λιθοσωρός αποτελούμενος από μικρές πέτρες σε δύο σειρές. Ένας άλλος λιθοσωρός, σε βάθος 3,05 μ., καλύπτει εν μέρει τη νοτιοδυτικότερη άκρη του τοίχου και κατευθύνεται προς Δ., σε διαστά-

98. G. Monaco, Scavi della zona micenea di Ialiso 1935-36, Clara Rhodos 10, 1941, σ. 49, πίν. 1.

99. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 614.

σεις 1,18x1,18 μ., πάνω από το νοτιότερο τμήμα του πρώτου λιθοσωρού. Στο μέσον της τομής και επάνω στο νοτιότερο τμήμα του πρώτου λιθοσωρού βρίσκονται δύο τμήματα ενός άλλου πολύ κατεστραμμένου τοίχου.

Στα 0,73 μ. δυτικά του πρώτου τοίχου και σε βάθος 3,17 μ., στο μέσον της τομής, βρέθηκε τμήμα δαπέδου διαστ. 1x1,20 μ. αποτελούμενο από σκληρό πατημένο χώμα με χαλίκια και τριμμένο ασβεστολιθικό υλικό. Στο κενό ανάμεσα στον ίδιο τοίχο και το δάπεδο η επίχωση αφαιρέθηκε μέχρι βάθ. 3,46 μ. όπου διαπιστώθηκε δεύτερο δάπεδο με χαλικάκι και κάρβουνο. Στο υπόλοιπο τμήμα της τομής και στο ίδιο περίπου βάθος με το δάπεδο βρέθηκε στρώμα με πυκνά όστρακα, κάρβουνα και θραύσματα τοιχογραφιών.

Τομή Γ. Η τρίτη τομή ανοίχτηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Στο νότιο τμήμα της τομής και σε βάθος 3,45 μ. βρέθηκε έκταση ηφαιστειακής τέφρας, σε διαστάσεις 1,05x2,20 μ., που κάλυπτε εν μέρει ένα λιθοσωρό. Ο λιθοσωρός κάλυπτε ένα κυκλοτερές πηγάδι διαμ. 0,82 μ., που ερευνήθηκε μέχρι το ύψος του τρίτου δόμου του. Σε όλη την υπόλοιπη έκταση της τομής βρίσκεται στρώμα με θραύσματα κεραμικής και τοιχογραφιών, οστά ζώων και κατά τόπους βότσαλα.

Στο βορειότερο τμήμα της τομής και σε επαφή με την ανατολική παρειά του σκάμματος, σε βάθος 3,46 μ., άρχισαν να αποκαλύπτονται τρεις μεγάλες πωρόπετρες που ίσως ανήκουν στη δυτική όψη κάποιου τοίχου κατεύθυνσης Β.-Ν.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

† ΑΝΝΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ - ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Οικόπεδο Χ. Σιάτρα (Κ.Μ. 686, Ο.Τ. 143)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στα ανατολικά του οικοπέδου Καλ. Μπουρνή[100] και στα νοτιοανατολικά του οικοπέδου Μ. Πλάτση[101] και είναι το νοτιοανατολικότερο από τα σκάμματα που έχουν μέχρι σήμερα ερευνηθεί στην περιοχή του υστεροχαλκού οικισμού στα Τριάντα.

Κατ' αρχήν ερευνήθηκε το σκάμμα του βόθρου στο νοτιοδυτικότερο τμήμα του οικοπέδου, που είχε διαστάσεις 3,50x6 μ. Στο δυτικότερο τμήμα του, σε βάθος 3,37 μ., κάτω από στρώμα ασπρόπηλου (πάχ. 0,50 μ.) με όστρακα της υστεροχαλκής ΙΑ περιόδου, εντοπίστηκε τμήμα μονού τοίχου κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., που σώζεται σε μήκος 2,90 μ. Στα ανατολικά του τοίχου και στο ίδιο βάθος εντοπίστηκε στρώμα ηφαιστειακής τέφρας.

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομήσιμου χώρου ανοίχτηκε κατ' αρχήν μια δοκιμαστική τομή διαστ. 5x2,15 μ. Στο βόρειο τμήμα της τομής και σε βάθος 3,36 μ. βρέθηκε στρώμα καταστροφής με θραύσματα αγγείων σε πυκνή διάταξη. Στη νοτιοδυτική γωνία της τομής και σε βάθος 2,40 μ. αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,73 μ. τοίχος με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., πάχ. 0,60 μ., χτισμένος με μεγάλες ακατέργαστες πωρόπετρες. Σχεδόν σε επαφή με τον τοίχο αυτό, σε βάθος 3,33 μ., βρέθηκε δεύτερος στενός τοίχος, πάχ. 0,35 μ., που σώζεται σε μήκος 0,70 μ. και στο βορειότερο άκρο του εφάπτεται στον προηγούμενο τοίχο.

Η ανασκαφή στον οικοδομήσιμο χώρο του οικοπέδου θα συνεχιστεί την επόμενη χρονιά.

† ΑΝΝΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ
ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ
ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ

Κρεμαστή

Βόθρος οικοδομής Σταυριανής Πλάτση (Κ.Μ. 295)

Η παραπάνω οικοδομή βρίσκεται στις βόρειες υπώρειες της Πλάτσας του Δαφνίου, στα νοτιοανατολικά του οικοπέδου Κ. Λαού[102] και νότια της λεωφόρου Ελευθερίας, που οδηγεί από τα Τριάντα στο Παραδείσι. Το σκάμμα του βόθρου ανοίχτηκε στα 7,80 μ. βόρεια της οικοδομής.

Σε ύψος 0,10 έως βάθος 0,10 μ. από την επιφάνεια του δρόμου και σε βάθος 1,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους φάνηκαν σποραδικά λείψανα υστερορωμαϊκών χρόνων. Στη νότια παρειά του σκάμματος βρέθηκε τμήμα ενός τοίχου, πάχ. 0,60 μ., κατεύθυνσης Β.-Ν. Ο τοίχος είναι χτισμένος με μεγάλες πωρόπετρες στις εξωτερικές παρειές και μικρότερες στο εσωτερικό του γέμισμα. Στα ανατολικά του τοίχου βρέθηκε στρώμα με κεραμίδες, πέτρες και βότσαλα. Στη βορειοανατολική γωνία του σκάμματος και κατά μήκος της ανατολικής παρειάς σώζεται η επιφάνεια στρώματος καταστροφής με πέτρες, βότσαλα και θραύσματα κεραμίδων, των υστερορωμαϊκών χρόνων. Η επίχωση των παραπάνω στρωμάτων έφθανε μέχρι βάθ. 1,08 μ., απο-

100. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 614.

101. Βλ. παραπάνω, σ. 642.

102. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 481.

τελούμενη από καστανό χώμα με βότσαλα, σποραδικά θραύσματα κεραμίδων και μικρές ασβεστολιθικές πέτρες. Το επόμενο στρώμα, πάχ. ±1 μ., αποτελείται από σκληρό ασπρόπηλο με ελάχιστα άβαφα όστρακα, που καταλήγει σε ένα πολύ σκληρό στρώμα με πολλά μικρά βότσαλα, χαλίκια, άμμο με ασπρόπηλο, πάχ. 0,18/0,20 μ.

Σε βάθος 2,50/2,53 μ. εντοπίστηκε στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας αναμεμιγμένης με ασπρόπηλο, πάχ. 0,10/0,18 μ., που κάλυπτε το στρώμα της καθαρής ηφαιστειακής τέφρας, η επιφάνεια της οποίας εντοπίστηκε σε βάθος 2,68/2,70/2,74 μ. από την επιφάνεια. Το καθαρό στρώμα της τέφρας έχει πάχος 0,08-0,12 μ. Κάτω από την τέφρα εντοπίστηκε στρώμα αμμουδερού ασπρόπηλου, που ερευνήθηκε μέχρι βάθ. 3,40 μ. και έδωσε λιγοστά ΥΜ ΙΑ όστρακα.

Η ανασκαφή στο σκάμμα του παραπάνω βόθρου συμπληρώνει την εικόνα του επιπέδου της αρχής της ύστερης εποχής του Χαλκού στην ευρύτερη περιοχή. Το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας έχει πλέον εντοπιστεί σε όλη την περιοχή, από το Μύλο Κουφού[103] μέχρι τα βαθύτερα στρώματα του οικοπέδου Λαού. Ηφαιστειακή τέφρα έχει επίσης εντοπιστεί και στο σκάμμα του βόθρου Α. Τσαμπικάκη[104], και φέτος στο οικόπεδο Δούμουρα (βλ. παρακάτω).

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Οικόπεδο Κ. Λαού

Για τα συμπεράσματα από την ανασκαφή στο οικόπεδο βλ. ανακοίνωση της †Α. Γρηγοριάδου: Ένα ελληνιστικό μεταλλουργικό εργαστήριο στην Ιαλυσία (οικόπεδο Κ. Λαού - Κρεμαστή), στα υπό εκτύπωση Πρακτικά του Συνεδρίου για την Αρχαία Ρόδο-2.400 Χρόνια.

Οικόπεδο Δούμουρα (Κ.Μ. 21Β)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη λεωφόρο Κρεμαστής-Παραδεισίου, στη στροφή του δρόμου προς το ξενοδοχείο Blue Bay. Η έρευνα περιορίστηκε σε σκάμμα διαστ. 14Χ9 μ., που ανοίχτηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου για τη θεμελίωση υπόγειου καταστήματος. Στη νότια παρειά του σκάμματος σε μήκος 11,60 μ. και στη δυτική παρειά σε μήκος 6,40 μ., σε βάθος 3,30 μ. από την επιφάνεια, αποκαλύφθηκε στρώμα ηφαιστειακής τέφρας, πάχ. 0,25-0,10 μ. Μεγαλύτερη συγκέντρωση της τέφρας παρατηρήθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του σκάμματος. Η συνέχεια της τέφρας στο βορειότερο τμήμα της δυτικής παρειάς διεκόπτετο από πρόχειρα χτισμένη ορθογώνια κατασκευή προσανατολισμού ΝΑ.-ΒΔ., μήκ. 2 μ., εξωτ. πλ. 0,85/0,65 και εσωτ. 0,36 μ. Σε απόσταση 0,65 μ. ανατολικά της κατασκευής και στη νοητή συνέχεια του νότιου τοιχώματός της διατηρούνταν λείψανα τοιχίου, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., σωζ. μήκ. 1,95, πλ. 0,25 μ. Λείψανα παρόμοιου τοιχίου εντοπίστηκαν επίσης στη νότια παρειά του σκάμματος, αμέσως ανατολικά του σημείου διακοπής της τέφρας. Τα τοιχία και η ορθογώνια κατασκευή χρονολογούνται πιθανώς στους ελληνιστικούς χρόνους.

† ΑΝΝΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Ύπαιθρος Ρόδου, Θεολόγος

Οικόπεδο Μιχαήλ Στρατή (Κ.Μ. 327 γαιών Θεολόγου)

Βρίσκεται σε απόσταση περίπου 80 μ. στα βόρεια-βορειοδυτικά του θεάτρου, στην ευρύτερη περιοχή του ιερού του Ερεθιμίου Απόλλωνος, όπου διεξάγονται ανασκαφές σε συνεργασία του τομέα Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με την ΚΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, υπό τη διεύθυνση της καθ. Λίλας Μαραγκού και του προϊσταμένου της Εφορείας Ιωάννη Παπαχριστοδούλου[105]. Κατά την ανέγερση νέας οικοδομής βρέθηκε και κατά το μεγαλύτερο μέρος καλύφθηκε αρχαίος αποθέτης αμφορέων, χωρίς να ειδοποιηθεί η Εφορεία, η οποία διαπίστωσε το γεγονός από το μεγάλο αριθμό πήλινων οστράκων αμφορέων και θραυσμάτων κεράμων που εντοπίστηκαν στα μπάζα της οικοδομής. Επακολούθησε δοκιμαστική έρευνα στο γύρω από την οικοδομή χώρο. Ερευνήθηκαν πέντε δοκιμαστικές τομές, Α έως Ε. Οι τομές Α έως Δ απέδειξαν ότι ο αποθέτης δεν επεκτεινόταν στα δυτικά και τα ανατολικά της οικοδομής, ενώ στην τομή Ε, που έγινε στα βόρεια της οικοδομής και σε επαφή σχεδόν με αυτήν, αποκαλύφθηκε σε έκταση 5,40Χ2,60 μ. ανέπαφο τμήμα του αποθέτη μαζί με το βόρειο και μέρος του δυτικού τοιχώματός του (Πίν. 181 β). Σε βάθος περίπου 0,80 μ., στο βαθύτερα αποκαλυμμένο σημείο του, βρέ-

103. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 619-621.

104. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 491-492.

105. Βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 485-486.

θηκαν σχεδόν ακέραιοι οξυπύθμενοι αμφορείς. Στην επίχωση βρέθηκαν πολλά όστρακα αμφορέων, τεμάχια κεράμων και μεταξύ άλλων τρεις μελαμβαφείς λύχνοι και ένα μυροδοχείο.

Από όσα στοιχεία μπόρεσαν να συλλεγούν ο αποθέτης χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο.

Οικόπεδο Σάββα Στρατή (Κ.Μ. 327 γαιών Θεολόγου)

Στα δυτικά της οικοδομής Μ. Στρατή έγιναν δύο δοκιμαστικές τομές, τομές Α και Β, οι οποίες έφθασαν έως το φυσικό βράχο και απέδωσαν μόνο στις επιφανειακές στρώσεις όστρακα.

Κτήμα Βασιλείου και Νικολάου Παπανικολάου (Κ.Μ. 330-331 γαιών Θεολόγου)

Στα νοτιοανατολικά της οικοδομής Μιχ. Στρατή και δυτικά του θεάτρου ερευνήθηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές, τομές Α έως Γ, οι οποίες έφθασαν έως το φυσικό βράχο και απέδωσαν λίγα όστρακα από το επιφανειακό στρώμα.

ΙΩΑΝΝΗΣ Χ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Κιοτάρι

Οικόπεδο Νικ. Κορονέλλου

Το παραπάνω οικόπεδο (Κ.Μ. 982 Γαιών Ασκληπειού) βρίσκεται ανατολικά της εθνικής οδού προς Γενάδι, ανάμεσα στην παραλία και στον κωνικό λόφο Βίγλα[106]. Κατά τη γενική εκσκαφή του οικοπέδου, που διενήργησε ο ιδιοκτήτης, αποκαλύφθηκαν αποθέσεις οστράκων κατά μήκος των παρειών της οικοδομικής γραμμής. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την περαιτέρω ανασκαφική έρευνα, η οποία διενεργήθηκε σε διάστημα οκτώ εργάσιμων ημερών.

Αρχικά ανοίχθηκε τομή Α στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπου είχε προβλεφθεί από τον ιδιοκτήτη η διάνοιξη βόθρου, άκαρπη ως προς την αποκάλυψη οικοδομικών ή άλλων λειψάνων, η οποία όμως έδωσε άβαφα όστρακα κυρίως από κεραμίδες, αμφορείς και χονδροειδή χρηστικά αγγεία.

Στη συνέχεια ανοίχθηκε δεύτερη τομή Β στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου, όπου σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνειά του αποκαλύφθηκε τοίχος πάχ. ±0,65 μ. με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Σε επέκταση της τομής προς Ν., για να γίνει δυνατή η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας, αποκαλύφθηκε και δεύτερος τοίχος δυτικά του πρώτου και σχεδόν κάθετος σε αυτόν, του οποίου το πάχος δεν έχει εξακριβωθεί. Και οι δύο τοίχοι (Α και Β) έχουν όμοια τοιχοποιία. Είναι χτισμένοι από ακατέργαστο ντόπιο λίθο, μεγάλα βότσαλα και μικρότερους λίθους ενδιάμεσα. Ίχνη κονιάματος δεν εντοπίστηκαν, ενώ η αρμολόγησή τους έγινε πολύ πρόχειρα με σκέτο χώμα.

Επειδή η στενότητα του χώρου δεν το επέτρεψε, καθώς τα μπάζα από τη διάνοιξη της τομής Β είχαν καλύψει όλο το χώρο από το ανατολικό άκρο της έως το ανατολικό όριο του οικοπέδου, στραφήκαμε στην αποκάλυψη της συνέχειας του τοίχου Α προς τα βορειοδυτικά έως τη βορειοανατολική γωνία της οικοδομικής γραμμής. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών αποκαλύφθηκε και τρίτος τοίχος (Γ) σε επαφή με τη νότια παρειά του τοίχου Α και παράλληλος με τον τοίχο Β. Γίνεται πλέον φανερό ότι οι τρεις τοίχοι αποτελούν τμήμα κτίσματος δύο τουλάχιστον δωματίων. Το αποκαλυφθέν μήκος του τοίχου Α είναι 4,85 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του ±0,75 μ. Ο τοίχος Γ, αντίθετα, σώζεται σε μήκος 1,40 μ., γιατί στη συνέχειά του κατασταφηκε κατά τη διάρκεια της γενικής εκσκαφής του οικοπέδου. Το πάχος του είναι ±0,55 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του 0,50 μ., ενώ η τοιχοποιία του είναι όμοια με αυτή των τοίχων Α και Β.

Και οι τρεις τοίχοι είναι θεμελιωμένοι μέσα σε ένα στρώμα 2 καστανού ανοιχτού χώματος με χαλίκι και πληθώρα οστράκων, το οποίο συναντάται κάτω από επιφανειακή στρώση μαύρου χώματος (1), πάχ. ±0,30 μ., η οποία περιέχει όστρακα άβαφα, κυρίως από κεραμίδες, καθώς και ορισμένα με διακόσμηση από «χτένι». Η στρώση 2 σταματά σε βάθος 1,20 μ., όπου πλέον αρχίζει το παρθένο χώμα.

Από την έρευνα σε τμήμα του χώρου που ορίζεται από τους τοίχους Α, Β και Γ και τη στρώση 2 συλλέξαμε άβαφα όστρακα από κεραμίδες και χονδροειδή χρηστικά αγγεία, λαιμό και κουμπί αμφορέα, λαβές με κεντρική νεύρωση, λαβή αμφορέα με έντονα προεξέχουσα γωνίωση, δύο ενσφράγιστες λαβές, μεγαρικό όστρακο με επάλληλες σειρές λογχόσχημων φύλλων, λίγα μελαμβαφή όστρακα από πινάκια και σκυφίδια, χάλκινο νόμισμα και πολλά ύστερα όστρακα με διακόσμηση από «χτένι» ή πυκνές παράλληλες αυλακώσεις. Από τον καθαρισμό των αρμών της νοτιοανατολικής όψης του τοίχου Γ συλλέξαμε γυάλινο θραύσμα που φαίνεται να είναι νεότερο.

106. Βλ. R. U. Inglieri, Carta Archaeologica dell' Isola di Rodi, Foglio Sud, αριθ. 73. BSA 68 (1973), σ. 150, πίν. 38α.

Τα δεδομένα αυτά δεν μας επιτρέπουν την ασφαλή χρονολόγηση των τοίχων Α, Β και Γ.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Θέση «Κοντοκέφαλο»

Η ανασκαφή στη θέση «Κοντοκέφαλο» στον Αφιάρτη Καρπάθου, στα νότια του νησιού, αποτελεί συνεργασία της ΚΒ΄ Εφορείας, με εκπρόσωπο την αρχαιολόγο Δρ. Έφη Καράντζαλη, και του αρχαιολόγου Δρ. Μανόλη Μελά. Οι αρχαιότητες εντοπίστηκαν στο βόρειο πλάτωμα του χαμηλού λόφου (Πίν. 181 ε), όπου το 1992 ανασκάφηκαν δύο τετράγωνα. Αποκαλύφθηκε τμήμα ενός μεγάλου δωματίου (Α), μέγιστων διαστ. 9χ5 μ. περίπου, με διαμορφωμένο αποθηκευτικό χώρο στα νοτιοανατολικά. Στο χώρο αυτό βρέθηκε στη θέση του μεγάλο πιθάρι, τριβείο και τριπτήρες, ενώ πεσμένα και διασκορπισμένα βρέθηκαν τα κομμάτια μιας τριποδικής χύτρας, ενός κάδου και πολλών άωτων κωνικών κυπέλλων. Στην περιοχή αυτή βρέθηκε και το μοναδικό διακοσμημένο ντόπιο αγγείο, ένας κύαθος της ΥΜ ΙΑ περιόδου, με διακόσμηση τρέχουσας διασταυρούμενης σπείρας[107]. Από τα άλλα ευρήματα αναφέρουμε ένα αποσπασματικό δισκοειδές σφονδύλι από στεατίτη, ένα χάλκινο βραχιόλι σε κακή κατάσταση διατήρησης, διπλωμένο στα δύο, και έναν ακέραιο μινωικό φακοειδή σφραγιδόλιθο (ΜΑ 190) (Πίν. 181 δ) από κορνελιάτη λίθο, ο οποίος φέρει ταλισμανική παράσταση αγγείου με ψηλό πόδι και δύο κάθετες υπερυψωμένες λαβές με πλέγματα[108]. Εκατέρωθεν του αγγείου υπάρχουν κλαδιά. Η πρώτη ανασκαφική έρευνα στο Κοντοκέφαλο Καρπάθου έδειξε ότι πρόκειται πιθανότατα για τμήμα ντόπιας αγροικίας της ΥΜ ΙΑ, με φανερή σχέση με τη μινωική Κρήτη της ίδιας περιόδου.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

ΤΗΛΟΣ

Άγιος Αντώνιος

Σε απόσταση 11,70 μ. περίπου νοτιοανατολικά του τάφου που ερευνήθηκε το 1990[109] εντοπίστηκε από το φύλακα αρχαιοτήτων Τήλου Π. Γιαννουράκη δεύτερος τάφος, ανοιγμένος και αυτός στο κάθετο μέτωπο του βράχου που ορίζει την παραλία του Αγίου Αντωνίου. Τον ονομάζουμε τάφο 2 σύμφωνα με το ημερολόγιο της ανασκαφής.

Πρόκειται για μικρό, χαμηλό θάλαμο, λαξευμένο στο φυσικό βράχο, όμοιας κατασκευής με τον τάφο που ερευνήθηκε το 1990. Το ορατό πάνω τμήμα της οροφής του βρίσκεται κατά 2,60 μ. υψηλότερα από την παραλία. Έχει προσανατολισμό περίπου ΝΑ.-ΒΔ. και μήκος 1,80 μ. Η νοτιοανατολική στενή πλευρά του έχει πλάτος 0,60 μ., ενώ η φαρδύτερη βορειοδυτική έχει πλάτος 1,30 μ. Η οροφή του είναι επίπεδα δουλεμένη με κλίση προς την ανατολική μακρά του πλευρά.

Ο σκελετός του νεκρού βρίσκεται κατά 0,50 μ. βαθύτερα της οροφής και το κεφάλι είναι τοποθετημένο προς τα νοτιοανατολικά. Σώζεται μέχρι το μέσο περίπου της αριστερής κνήμης, σε μήκος 1,30 μ. Και η ταφή αυτή ήταν ακτέριστη.

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί κοντά στο ανατολικό τοίχωμα του θαλάμου, πάνω σε στρώμα με χώμα και μικρά χαλίκια. Κάτω από αυτό υπήρχε στρώμα γκριζωπού χώματος, πάχ. 0,25 μ. Στο στρώμα αυτό βρέθηκε το κάτω τμήμα ατρακτόσχημου μυροδοχείου του β΄ μισού του 3ου αι. π.Χ.

Σημειώνουμε ότι στο φυσικό λαξευμένο βράχο διαμορφώνεται ουσιαστικά μόνον η οροφή και η αρχή των πλευρικών τοιχωμάτων του τάφου· στη συνέχεια υπάρχει σκληρό χώμα και συμπλήρωμα από πέτρες, τουλάχιστον στο δυτικό πλευρικό του τοίχωμα.

Στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου 2 και στο στενό του τοίχωμα υπάρχει φράξιμο με μικρές πέτρες, που οδηγεί σε άλλο θάλαμο, όμοιας μορφής (τάφος 3). Πρόκειται για μικρό ορθογώνιο θάλαμο, λαξευμένο επίσης στο βράχο, με προσανατολισμό Β.-Ν. Η οροφή του είναι επίπεδη, με κλίση προς τα ανατολικά. Μήκος θαλάμου 1,80, πλάτος 1-1,30 μ. Ο σκελετός είναι τοποθετημένος κατά μήκος του ανατολικού πλευρικού τοιχώματος, με το κεφάλι προς Ν. Ύψος σκελετού 1,40 μ. Και εδώ δεν βρέθηκε κανένα κτέρισμα.

Άνοιγμα εισόδου, φραγμένο επίσης με μικρές πέτρες, υπάρχει στο δυτικό μισό της νότιας στενής πλευράς του τάφου. Δεν προχωρήσαμε στην αφαίρεσή του γιατί οι συνθήκες έρευνας ήταν ήδη δύσκολες. Έτσι δεν διευκρινίστηκε άν το άνοιγμα οδηγούσε σε άλλο θάλαμο ή

107. M.R. Popham κ.ά., The Minoan Unexplored Mansion at Knossos, 1984, πίν. 129: d (ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι), πίν. 130 (ΥΜ ΙΑ). Aegaeum 3 (1989), σ. 94-96, πίν. XXI: c (ΜΜ ΙΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ). P. Muhly, Μινωικός λαξευτός τάφος στον Πόρο Ηρακλείου, 1992, σ. 43-44, πίν. 5.

108. CMS X: αριθ. 70, 71, 212· CMS II3: αριθ. 233, 241, 242.

109. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 504, όπου και παραπομπές στη σχετική βιβλιογραφία.

αν επρόκειτο απλώς για την είσοδο του τάφου. Σίγουρο πάντως είναι ότι στο τμήμα αυτό της βραχώδους παραλίας του Αγίου Αντωνίου υπάρχει εκτεταμένο νεκροταφείο με υπόγειους θαλάμους που επικοινωνούν μεταξύ τους και παρουσιάζουν μεγάλη πυκνότητα.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Μανδράκι

Οικία Κ. Τσομπανάκη - Κ. Ράλλη

Η παραπάνω οικία βρίσκεται στο Λαγκάδι, το στενό ανηφορικό δρομίσκο στο δυτικότερο άκρο του οικισμού. Το Λαγκάδι ακολουθεί τη ρεματιά στα ανατολικά του λόφου όπου είναι χτισμένο το Κάστρο των Ιπποτών και νοτιότερα το αρχαίο τείχος, το Παλιόκαστρο.

Η οικία Τσομπανάκη-Ράλλη βρίσκεται στην αρχή του Λαγκαδιού και στη βόρεια πλευρά του, απέναντι από το καφενείο του Παναγιώτη Κυπραίου. Κατά τις εργασίες καθαρισμού από πρόχειρες κατασκευές και διαμόρφωσης του ακάλυπτου χώρου πίσω από το σπίτι, διαστ. 5x4,70 μ., αποκαλύφθηκε και έγινε αντιληπτό από το φύλακα αρχαιοτήτων Νισύρου Ν. Χαρίτο τμήμα αρχαίου τοίχου με μνημειώδη κατασκευή και κατεύθυνση σχεδόν Β.-Ν. Ο τοίχος είναι ορατός σε μήκος 4,30 μ., περιορισμένος από τους δύο πλευρικούς τοίχους της αυλής, αλλά φαίνεται ότι συνεχίζεται και από τις δύο πλευρές. Τμήμα του είναι ορατό κατά τους τρεις ανώτερους δόμους στην αυλή του αμέσως βορειότερου σπιτιού, σε ύψος 1,50 μ. (Πίν. 182 α).

Το ορατό ύψος του αρχαίου τοίχου είναι 3,34 μ., ενώ υψηλότερα συνεχίζεται με νεότερο χτίσιμο σε ύψος 3,20 μ. Με στενή επιμήκη τομή σε όλο το ορατό μήκος του τοίχου διαπιστώθηκε ότι το επίπεδο έδρασής του βρίσκεται κατά ένα δόμο χαμηλότερα[110]. Οι πέντε χαμηλότεροι δόμοι του τοίχου αποτελούνται από ορθογώνιες ή τραπεζιόσχημες πλίνθους με επιμελημένη τοιχοποιία. Αντίθετα, οι δύο ανώτεροι έχουν χαλαρό χτίσιμο και συμπληρώματα από μικρές πέτρες στους μεγάλους αρμούς (Πίν. 182 β).

Η μορφή και η κατασκευή του τοίχου παρουσιάζει ιδιαίτερη ομοιότητα με το αρχαίο τείχος, του οποίου τμήματα είναι ορατά και στα θεμέλια του ιπποτικού τείχους που βρίσκεται βορειοδυτικότερα[111]. Εξάλλου στον ίδιο χώρο, όπου βρίσκεται σήμερα το μοναστήρι της Παναγίας της Σπηλιανής, τα ορατά λείψανα του τείχους δείχνουν την πιθανή ύπαρξη ορθογώνιου πύργου. Ο λόφος νότια του ιπποτικού κάστρου είναι κομμένος και έτσι είναι δύσκολο να παρακολουθήσουμε την πορεία του αρχαίου τείχους στο σημείο αυτό. Μια ακριβής τοπογραφική αποτύπωση όλων των σωζόμενων τμημάτων του είναι απαραίτητη για την παρακολούθηση της γραμμής του και την πιθανή ένταξη σε αυτήν και του τμήματος που αποκαλύφθηκε τη φετινή χρονιά.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

ΤΕΛΕΝΔΟΣ

Τον Ιούλιο του 1992 πραγματοποιήθηκε μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα στη θέση Βλυχάδα Τελένδου με σκοπό την αποκάλυψη κεραμικού κλιβάνου που μας είχε υποδείξει σε παλαιότερη περιοδεία μας στο νησί ο φύλακας αρχαιοτήτων Καλύμνου Μικές Αλαχούζος. Η Βλυχάδα βρίσκεται αρκετά βόρεια από το σημερινό οικισμό της Τελένδου, ο οποίος έχει χτιστεί πάνω σε υστερορωμαϊκές-παλαιοχριστιανικές εγκαταστάσεις[112]. Η περιοχή είναι βραχώδης και άγονη και παρουσιάζει έντονη κατωφέρεια προς τη θάλασσα, όπου σχηματίζεται μικρός κολπίσκος, ο οποίος είναι δυσπρόσιτος λόγω των πολλαπλών κατολισθήσεων βράχων. Στη Βλυχάδα, που οφείλει το όνομά της σε πηγή γλυφού νερού[113], φθάνει κανείς με μικρό πλωτό μέσον ή με πεζοπορία μίας και μισής ώρας περίπου από τον οικισμό της Τελένδου, μέσα από δυσκολοδιάβατο μονοπάτι. Βορειοανατολικά της Βλυχάδας πάνω σε απόκρημνο ύψωμα βρίσκεται η βυζαντινή εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου με ανεικονική διακόσμηση του 8ου-9ου αι. μ.Χ.[114].

Νότια του κολπίσκου, σε κοντινή απόσταση, μόλις 2 μ. από τη θάλασσα, ανάμεσα στο διχαλωτό άνοιγμα που σχηματίζουν οι όγκοι βράχων, υπάρχουν τα λείψανα μικρής

110. Η επίχωση της μικρής τομής, βάθ. 0,60 μ., μέχρι το παρθένο στρώμα, όπου θεμελιωνόταν το τείχος, ήταν διαταραγμένη. Στο βαθύτερο στρώμα βρέθηκαν λίγα αρχαία όστρακα, κυρίως άβαφα, ανάμεσα στα οποία δύο με χρωματιστή εφυάλωση.

111. Για το αρχαίο τείχος βλ. BSA XII (1905), σ. 165-169· 52 (1957), σ. 118-119· 57 (1962), σ. 169.

112. Για την Τέλενδο βλ. EAA, Secondo supplemento, 1971-1994, σ. 822, Dintomi di Calimo, όπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

113. Η ύπαρξη φυσικής πηγής νερού πρέπει να συντέλεσε στην επιλογή της δυσπρόσιτης και δύσβατης αυτής θέσης για την εγκατάσταση του κεραμικού κλιβάνου.

114. Καλυμνιακά Χρονικά ΙΙΙ (1982), σ. 55-63.

εργαστηριακής εγκατάστασης που έχει υποστεί μεγάλη φθορά από τη γειτνίασή της με τη θάλασσα και από τις κατολισθήσεις μικρών κομματιών βράχων (Πίν. 182 γ).

Διασώζονται τα τοιχώματα του θαλάμου θέρμανσης κεραμικού κλιβάνου με «πεταλόσχημο» περίγραμμα, εσωτ. διαμ. ±2,57-2,62 μ., με το στόμιο στραμμένο προς τον κολπίσκο[115]. Τα τοιχώματα, πάχ. ±0,60-0,20 μ., σώζονται καλύτερα στο νότιο τμήμα τους (ύψ. ±1,27 μ.). Είναι χτισμένα με αργούς λίθους μέτριου και μικρού μεγέθους και έχουν αργιλόχωμα και πετραδάκια στους αρμούς. Εσωτερικά έφεραν επάλειψη από λεπτή στρώση πηλού, που διατηρείται κατά τόπους. Επίχωση από πέτρες, διαλυμένα πλιθιά, μάζες πηλών από τη διαλυμένη εσχάρα κάλυπταν το εσωτερικό του θαλάμου. Στον πυθμένα υπήρχαν ίχνη πυράς (Πίν. 182 ε).

Παρά το γεγονός ότι δεν βρέθηκαν στην επίχωση χαρακτηριστικά όστρακα, η ύπαρξη δύο άβαφων οστράκων με αυλακώσεις στην επιφάνεια θα μπορούσε να προσδιορίσει τη λειτουργία του κεραμικού κλιβάνου στους ύστερους ρωμαϊκούς ή παλαιοχριστιανικούς χρόνους[116]. Από τη μικρή και πρόχειρη αυτή εγκατάσταση δεν βρέθηκαν άλλα στοιχεία όπως χώρος απορριμμάτων των άχρηστων υλικών του εργαστηρίου, δεξαμενή κ.ά., που θα έδιναν περισσότερες πληροφορίες για τη λειτουργία και την παραγωγή του[117]. Η κυκλική κτιστή κατασκευή, πιθανώς ασβεστοκάμινος, με τοιχώματα από αργολιθοδομή που διατηρούνται σε μεγάλο ύψος και η οποία βρίσκεται σε κοντινή απόσταση προς τα βορειοανατολικά και πλησίον της κοίτης μικρού χειμάρρου, είναι αρκετά μεταγενέστερη και ίσως βρισκόταν σε λειτουργία πριν από μερικές δεκαετίες.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΑΜΟΡΓΟΣ

Κατάπολα

Οικόπεδο Θεοδώρου Σπανού - Σταμ. Μαύρου

Το παραπάνω οικόπεδο γειτνιάζει με την εκκλησία της Καταπολιανής, με την οποία θα πρέπει να συσχετιστεί. Κατά την ανασκαφική έρευνα στο νότιο τμήμα αποκαλύφθηκαν δύο χώροι με πλακοστρωμένα δάπεδα, τοίχοι διαφόρων οικοδομικών φάσεων (που τοποθετούνται στη χρονική περίοδο μεταξύ 2ου αι. π.Χ. και 7ου αι. μ.Χ.) και ένας ασβεστολιθικός αρράβδωτος κίονας στη θέση του. Τα λείψανα σώζονται σε αρκετά μεγάλο ύψος. Τα όστρακα χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα, ενώ μια μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη και ένα απότμημα μαρμάρινου αναγλύφου χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική εποχή.

Στη συνέχεια έγιναν δοκιμαστικές τομές στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, στην περιοχή των πεδίλων θεμελίωσης.

Τομή 1. Δεν προέκυψαν αρχιτεκτονικά λείψανα, παρά μόνον όστρακα υστεροελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου.

Τομή 2. Αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου και τμήμα δαπέδου με κονίαμα. Βρέθηκαν ενσφράγιστες κέραμοι με επιγραφή *ΑΠΟΛΛΩ*, πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων (Πίν. 182 δ).

Τομή 3. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τοιχαρίων. Το ένα τοιχάριο πρόχειρο, ρωμαϊκών χρόνων. Σε βάθος 2,90 μ. από την επιφάνεια αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής της ύστερης ελληνιστικής περιόδου (μεγαρικού τύπου σκύφοι, μυροδοχεία), ενώ από βάθος 3,90 μ. βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες γραπτής κεραμικής των ύστερων γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων (κύλικες ιωνικού και κυκλαδικού τύπου).

Τομή 4. Δεν προέκυψαν αρχιτεκτονικά λείψανα αλλά μόνο κινητά ευρήματα.

Τομή 5. Αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. και δάπεδο από κονίαμα. Επίσης τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου σε μεγαλύτερο βάθος.

Τομή 6. Αποκαλύφθηκε στρώμα μπαζώματος και πλακόστρωτο ρωμαϊκής περιόδου, κάτω από το οποίο βρέθηκε γωνία καλοχτισμένου κτίσματος της ύστερης ελληνιστικής περιόδου.

Από το συσχετισμό των λειψάνων που βρέθηκαν στις τομές διαπιστώθηκε η ύπαρξη ενός ορθογώνιου χώρου με δάπεδο κονιάματος.

Αιγιάλη

Θέση Ασώματος (οικόπεδο Ι. Θεολογίτη)

Αποκαλύφθηκαν δύο νεότερες κτιστές ορθογώνιες κατασκευές με υδραυλικό κονίαμα εσωτερικά, οι οποίες χρησίμευαν πιθανότατα ως αποθηκευτικοί χώροι ή ως πατητήρια.

115. Τα πιο συνηθισμένα σχήματα κλιβάνων στην αρχαιότητα ήταν κυκλικά ή απιόσχημα· βλ. ΑΕ 1982, σ. 62, σημ. 2, όπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία. Για πεταλόσχημο κλίβανο βλ. ΑΑΑ XVI (1983), σ. 74 κ.ε.

116. Ελάχιστα άβαφα όστρακα περισυνελέγησαν στη γύρω δύσβατη από τα βράχια και τους θάμνους περιοχή.

117. Ίσως η λειτουργία του κλιβάνου να ήταν περιορισμένης διάρκειας, λόγω του δυσπρόσιτου της περιοχής και των δυσκολιών που αυτό συνεπάγεται, όπως μεταφορά πηλού κ.ά.

Στην περιοχή του βόθρου της οικοδομής και σε βάθος 1,50 μ. από την επιφάνεια αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα με πολλά όστρακα της ΠΚ ΙΙ περιόδου, ορισμένα με εγχάρακτη και έντυπη διακόσμηση, και αρκετές λεπίδες και φολίδες οψιανού. Λίγα όστρακα ανήκουν στη γεωμετρική και την ελληνιστική εποχή.

Πρόκειται για μπάζα που προέρχονται από οικισμό σε παραπλήσια προς το οικόπεδο θέση, καθώς δεν διαπιστώθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα. Πιθανότερη θεωρείται η ΠΚ θέση της Γραμπάλας στα βορειοανατολικά του οικοπέδου.

ΠΩΡΓΟΣ ΓΑΒΑΛΑΣ

ΚΩΣ

Σεράγια

Οδός Ιωάννου Θεολόγου (οικόπεδο Ζαφέρ Γιουσέμογλου, Κ.Μ. 1415, Ο.Τ. 120) (Πίν. 182 στ)

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο με την έρευνα ενός κτιρίου της αρχαϊκής εποχής στο οποίο διακρίνονται πέντε διαφορετικές φάσεις[118]. Πληρέστερα σώζονται δύο επάλληλες φάσεις που ανήκουν στον 6ο αι. π.Χ. Στην πρωιμότερη εξ αυτών ανήκει μνημειώδες κτίριο με προσανατολισμό Β.-Ν. Αποτελείται από έναν ορθογώνιο χώρο αποκαλυφθέντος μήκ. 12 και πλ. 5 μ. με πόρτα εισόδου στο μέσον της βόρειας στενής πλευράς, από την οποία σώζεται η δυτική παραστάδα και το κατώφλι. Το δάπεδο είναι λιθόστρωτο από ακανόνιστες πέτρες (κακμάς) και χαλίκι. Κατά μήκος της ανατολικής μακράς πλευράς του κύριου χώρου οργανώνεται μια σειρά τριών μικρότερων ορθογώνιων δωματίων από τα οποία το κεντρικό έχει θυραίο άνοιγμα στη δυτική του πλευρά προς το μεγάλο δυτικό χώρο. Ανά μία πόρτα συμμετρικά ανοιγμένη στο μέσον των πλάγιων τοίχων του οδηγεί στα δύο παράπλευρα δωμάτια εκατέρωθεν. Βόρεια του μεγάλου επιμήκους χώρου υπάρχει αυλή με δάπεδο κατασκευασμένο από χαλίκι, μέσα στην οποία βρέθηκε πηγάδι με επιστόμιο κατασκευασμένο από ντόπιες ασπρόπλακες. Το πηγάδι ανασκάφηκε μέχρι βάθ. 6 μ. από το χείλος του. Η κεραμική που βρέθηκε στο εσωτερικό του τοποθετεί χρονικά την περίοδο κατάργησής του στον 5ο αι. π.Χ.

Στη δεύτερη οικοδομική φάση του 6ου αι. π.Χ. στο κτίριο συντελούνται οι παρακάτω τροποποιήσεις: α) Μετατοπίζεται κατά 0,40 μ. προς Ν. ο βόρειος τοίχος του κτιρίου και καταργείται το άνοιγμα της εισόδου. Η τοιχοποιία αυτού του τοίχου είναι ποικίλη, με ένα χαρακτηριστικό τμήμα του πολυγωνικής μορφής. β) Φράσσεται η είσοδος επικοινωνίας του κεντρικού χώρου με τα παράπλευρα δωμάτια. γ) Κατασκευάζεται ένας τοίχος εν είδει πεζούλας μπροστά από την είσοδο που μεσολαβεί ανάμεσα στο κεντρικό και το νοτιοανατολικό πλάγιο δωμάτιο.

Στο εσωτερικό του κύριου επιμήκους χώρου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα αρχαίων τοίχων μιας προγενέστερης οικοδομικής φάσης, που τοποθετείται χρονικά στον 7ο αι. π.Χ. Ανάμεσα σε αυτά συμπεριλαμβάνεται ορθογώνια κατασκευή με ίχνη από στάχτη στο εσωτερικό της, που πιθανότατα αποτελούσε εσχάρα.

Το πλήθος των οστών, που ανήκουν σε διάφορες εποχές χρήσης του χώρου και που είχαν χρησιμοποιηθεί ακόμη και στα δάπεδα και τους τοίχους του κτιρίου, καθώς και η ενδιαφέρουσα κάτοψη, οδηγούν στην υπόθεση ότι το κτίριο συνδέεται με πρώιμη λατρεία. Σε αυτό συνηγορεί και η αποκάλυψη γεωμετρικών ταφών, εν μέρει κάτω από το κτίριο. Ο κεντρικός χώρος θα μπορούσε να χρησιμοποιείται ως αίθουσα συμποσίων, ένα είδος εστιατορίου, όπως φαίνεται από τα υπολείμματα γευμάτων (οστά ζώων) και από την άριστης ποιότητας κεραμική που συνδέεται με το κτίριο αυτό.

Πρέπει να σημειωθεί ότι ελάχιστα κτίρια αυτού του χαρακτήρα είναι γνωστά στη βιβλιογραφία. Ως εκ τούτου κρίνεται απαραίτητη η επέκταση της έρευνας προς Ν., καθώς το κτίριο συνεχίζεται εκτός των ορίων του οικοπέδου.

† ΧΑΡΙΣ ΚΑΝΤΖΙΑ

Συνεχίστηκε η έρευνα του αρχαϊκού κτιρίου με την επέκταση του σκάμματος προς Ν. Αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Α.-Δ., της αρχαϊκής περιόδου, που αποτελεί τον τοίχο που έκλεινε από τη νότια πλευρά το

118. Οι δύο υστερότερες οικοδομικές φάσεις, που χρονολογούνται στην κλασική και την ελληνιστική περίοδο, έχουν αναφερθεί στο ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ, 486-487. Η κλασική φάση αντιπροσωπεύεται από κτίριο του οποίου αποκαλύφθηκαν οι ανατολικές πλευρές δύο χώρων πλ. (ο νοτιότερος) 1,60 μ., σε μήκος ±2 μ. Οι τοίχοι αυτής της φάσης, πλ. 0,80 μ., είναι ιδιαίτερα επιμελημένης τοιχοποιίας. Η αμέσως διάδοχη φάση αντιπροσωπεύεται από μεγάλο ορθογώνιο δωμάτιο εσωτ. πλ. 6,60 μ., με μακρά πλευρά στον άξονα Α.-Δ., που αποκαλύφθηκε σε μέγιστο μήκος 6,40 μ., το θεμέλιο του οποίου έχει παραβιάσει το αρχαϊκό δάπεδο στα αντίστοιχα σημεία. Η κατασκευή του θεμελίου του κτιρίου αυτού πιθανότατα ανεβαίνει χρονολογικά στην περίοδο ίδρυσης της νέας πόλης το 366 π.Χ., εφόσον η βόρεια πλευρά του καταργεί το αρχαϊκό πηγάδι.

μεγάλο χώρο στα δυτικά και που ίσως ανήκει στη δεύτερη αρχαϊκή φάση του κτιρίου. Εσωτερικά του τοίχου αυτού (βόρεια) διαπιστώθηκε η συνέχεια του λιθόστρωτου δαπέδου διατηρούμενη σε πολύ αποσπασματική μορφή λόγω της κατασκευής μεταγενέστερων κτιρίων. Πρόκειται για δύο επάλληλες φάσεις τοίχου χυτής τοιχοποιίας της ρωμαϊκής περιόδου, καθώς και για τοίχο κατασκευασμένο από ορθογωνισμένες λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας, της ελληνιστικής περιόδου, ιδιαίτερα επιμελημένης τοιχοποιίας. Οι παραπάνω τοίχοι αποτελούν τις βόρειες πλευρές κτιρίων, που προς Ν. συνεχίζονται εκτός των ορίων του σκάμματος. Προς τη νότια πλευρά του δαπέδου διαπιστώθηκε η χρήση λάκκου παραβίασης ως είδους αποθέτη με συσσώρευση κεραμικής και ειδωλίων της ελληνιστικής κυρίως περιόδου. Εξάλλου, σε επαφή με το δυτικό όριο του σκάμματος αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., σε μήκος 1,65 μ., ο οποίος είναι πιθανό να αποτελεί το δυτικό τοίχο του αρχαϊκού κτιρίου στην πρώτη οικοδομική του φάση. Σε αυτή την περίπτωση το πλάτος του μεγάλου αρχαϊκού δωματίου στα δυτικά είναι 5,60 μ.

Ανατολικά του βορειοανατολικού δωματίου του αρχαϊκού κτιρίου διαπιστώθηκε σε μήκος τουλάχιστον 7,80 μ. προς Α. η ύπαρξη ενός ισχυρού στρώματος λατύπης από ασβεστολιθικό σχιστόλιθο. Το στρώμα αυτό, που έχει καταπατηθεί από μεταγενέστερο πηγάδι της παλαιοχριστιανικής περιόδου και έχει κοπεί από τον ισχυρό τοίχο του μεγάλου ρωμαϊκού κτιρίου[119], σφραγίστηκε από επίχωση που περιείχε όστρακα της αρχαϊκής περιόδου και ερμηνεύεται ως προερχόμενο από τις εργασίες κατασκευής της ανωδομής του αρχαϊκού κτιρίου. Η ποσότητα του οικοδομικού υλικού, που πιθανώς συνεχίζεται ανατολικά στο όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας Χατζηπέτρου-Τομάζου, αποτελούν μια ακόμη ένδειξη για το μέγεθος και τη σημασία του αρχαϊκού κτιρίου.

Σε μικρών διαστάσεων τομές που έγιναν κάτω από τα αρχαϊκά στρώματα αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων της ύστερης εποχής του Χαλκού[120], καθώς και σποραδική παρουσία πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής κεραμικής.

Οδός Ιωάννου Θεολόγου (οικόπεδο Χατζηπέτρου-Τομάζου, Κ.Μ. 1415, Ο.Τ. 120)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται σε επαφή με την ανατολική πλευρά του οικοπέδου Ζαφέρ Γιουσέμογλου. Άρχισε η ανασκαφή με τη μορφή δοκιμαστικών τομών, που στοχεύουν στην ενοποίηση της έρευνας στα δύο οικόπεδα. Αποκαλύφθηκε η προς Α. συνέχεια του βόρειου τοίχου του μεγάλου ρωμαϊκού οικοδομήματος, που είχε ερευνηθεί στο οικόπεδο Γιουσέμογλου[121]. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Οδός Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Εμμ. Καματερού, Ο.Τ. 123) (Πίν. 183 α)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται νότια του οικοπέδου ιδιοκτησίας Κουτσουράδη, όπου είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα το 1989[122]. Λόγω του μικρού εμβαδού του οικοπέδου ανασκάφηκε τομή μήκ. 8,60 και πλ. 2,30 μ.

Αποκαλύφθηκαν τμηματικά τρεις παράλληλοι τοίχοι, κατεύθυνσης Α.-Δ., εκ των οποίων οι δύο βορειότεροι είναι σύγχρονοι μεταξύ τους και χρονολογούνται πιθανότατα στην ελληνιστική περίοδο, ενώ ο νοτιότερος, καλύτερης τοιχοποιίας, ανήκει σε προγενέστερη φάση. Τμήμα δαπέδου από κουρασάνι, καθώς επίσης και τμήμα νεότερου τοίχου, που χρησιμοποιήθηκε για τη στήριξη σύγχρονου πηγαδιού, καταπάτησαν σε μεταγενέστερη φάση τους τοίχους αυτούς. Στο αμέσως κατώτερο στρώμα η κεραμική παραπέμπει στην κλασική περίοδο, στην οποία ανήκει τμήμα τοίχου κατασκευασμένου από ορθογωνισμένες πέτρες. Στα βαθύτερα στρώματα αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων και μικρό τμήμα δαπέδου από λίθινες πλάκες της ύστερης εποχής του Χαλκού.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Κεντρικός τομέας της πόλης

Οδός Πεισάνδρου (οικόπεδο αφών Δάμτσα, Κ.Μ. 1293Ε[123], Ο.Τ. 103) (Πίν. 183 β-γ)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται νοτιοδυτικά του

119. Πρόκειται για το κτίριο που έχει περιγραφεί αναλυτικά στο ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 486-487, η συνέχεια του οποίου αποκαλύπτεται στο οικόπεδο Χατζηπέτρου-Τομάζου.

120. Εκ παραδρομής δεν αναφέρθηκε στα Χρονικά του ΑΔ 46 (1991) ότι οι βαθύτερες τομές στα προϊστορικά στρώματα έγιναν από τη συνάδελφο Σταματία Μαρκέτου, στην οποία οφείλεται και η αντίστοιχη χρονολόγηση.

121. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 486-487.

122. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 493-496.

123. Στο ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 635, το μεταξύ των οδών Α.

οικοπέδου με Κ.Μ. 1293D, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού σκέλους της αρχαίας αγοράς[124], και νότια του υπό απαλλοτρίωση οικοπέδου με στοιχεία Κ.Μ. 1293C, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα του δυτικού σκέλους της αρχαίας αγοράς[125], οικόπεδα αμφότερα ιδιοκτησίας αφών Δάμτσα.

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε η ρωμαϊκή φάση του τοίχου του βάθους της στοάς του δυτικού σκέλους της αρχαίας αγοράς, πίσω (δυτικά) από τον οποίο, αντί των αναμενόμενων καταστημάτων, διαπιστώθηκε η ύπαρξη της γωνίας του μαρμάρινου στυλοβάτη του αιθρίου ενός ρωμαϊκού, δημόσιου μάλλον, οικοδομήματος. Αποκαλύφθηκαν οι βάσεις των κιόνων της στοάς του αιθρίου, πολυγωνικής μορφής, καθώς και τα ψηφιδωτά δάπεδά της, με γεωμετρικά μοτίβα και μια σκηνή με παράσταση κυνηγιού. Κάτω από το επίπεδο της ρωμαϊκής φάσης έχει αρχίσει να αποκαλύπτεται η παλαιότερη ελληνιστική φάση. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Η αποκάλυψη στο συγκεκριμένο οικόπεδο της προς Ν. συνέχειας της αρχαίας αγοράς, που αποτελεί τη μέχρι τώρα πιο προωθημένη προς Ν. εντοπισμένη θέση της, ενισχύει την υπόθεση που έχει διατυπωθεί ότι το νότιο άκρο της αγοράς θα έφθανε μέχρι την αρχαία οδό που διέρχεται βόρεια της αναστηλωμένης Ρωμαϊκής Οικίας, συμπεριλαμβάνοντας στο εσωτερικό της το βωμό του Διονύσου[126]. Μελλοντική έρευνα σε οικόπεδα που βρίσκονται ακόμη νοτιότερα θα απαντήσει οριστικά στο παραπάνω ερώτημα.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Οδός Λ. Βύρωνος και Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Ειρήνης Σβύνου Κ.Μ. 1293E, Ο.Τ. 105)

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε σε προσθήκη στο ομώνυμο οικόπεδο, όπου το 1978 είχαν αποκαλυφθεί δύο ελληνιστικές οδοί κατεύθυνσης Α.-Δ. και Β.-Ν., δυτικότερα και βορειότερα της νέας ανασκαφής αντίστοιχα[127].

Ερευνήθηκε η συμβολή των δύο αυτών οδών. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια της οδού κατεύθυνσης Α.-Δ., πλ. 4,40 μ., σε μήκος 3,80 μ. Η ίδια οδός έχει ερευνηθεί δυτικότερα και στο οικόπεδο αφών Δάμτσα[128]. Επίσης αποκαλύφθηκε το δυτικό όριο της κάθετης προς αυτήν οδού, κατεύθυνσης Β.-Ν., βόρεια και νότια της συμβολής, σε μήκος 2,80 και 1,40 μ. αντίστοιχα. Η οδός αυτή αποτελεί την πρώτη παράλληλη προς Α. της οδού που ορίζει την ανατολική πλευρά της αρχαίας αγοράς, ενώ η συνέχειά της έχει αποκαλυφθεί νοτιότερα στα οικόπεδα Ιωαν. και Μανώλη Κασσιώτη[129] και Μιχ. Τσόχα[130].

Η οδός κατεύθυνσης Β.-Ν., νότια της συμβολής της με την οδό κατεύθυνσης Α.-Δ., διαπλατύνεται κατά 2,85 μ. προς Δ. Ερευνήθηκαν οι αγωγοί αποχέτευσης και των δύο οδών, τα τοιχώματα και η κάλυψη των οποίων είναι κατασκευασμένα από πωροπλίνθους. Ο πυθμένας των αγωγών καλύπτεται από λιθόστρωτο δάπεδο. Για την κάλυψη είχε χρησιμοποιηθεί αρχιτεκτονικό υλικό σε β΄ χρήση. Στο σημείο ένωσης των δύο αγωγών είχε κατασκευαστεί δίοδος, απ' όπου διοχετεύονταν τα λύματα από τον αγωγό κατεύθυνσης Β.-Ν. στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό κατεύθυνσης Α.-Δ.

Τομές έγιναν σε επαφή με τα όρια των οδών, όπου διαπιστώθηκε ότι στη νοτιοδυτική γωνία της συμβολής των οδών τα όρια είναι κατασκευασμένα από λαξευτές αμυγδαλόπετρες με υποθεμελίωση από τρεις πώρινους δόμους, ενώ τα όρια των οδών στη βορειδυτική γωνία της συμβολής είναι κατασκευασμένα κυρίως από πωρόλιθο με λιγότερο προσεγμένη δόμηση και έχουν υποθεμελίωση από πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους.

Κάτω από την υποθεμελίωση των ορίων της βορειοδυτικής γωνίας της συμβολής αποκαλύφθηκε στρώμα που περιείχε ποταμίσιο χαλίκι, ενώ το αμέσως κατώτερο στρώμα αποτελούνταν από μπάζωμα με ποταμίσιες πέτρες και όστρακα αμφορέων κυρίως και αττικών μελαμβαφών αγγείων. Ομοιότητες στη στρωματογραφία και στην τυπολογία της κεραμικής με αυτήν από το οικόπεδο Ευαγγ. Τσόχα[131], όπου είχαν ερμηνευθεί ως

Βύρωνος, Μεροπίδος και Πεισάνδρου οικόπεδο ιδιοκτησίας αφών ~~Δάμτσα εκ παραδρομής~~ αναφέρθηκε υπό Κ.Μ. 1293F, αντί του ορθού 1293D: πρόκειται για γειτονικό προς τα ΒΑ. οικόπεδο. Επίσης, στην ίδια δημοσίευση η λεξάντα του Σχεδ. 10, σ. 628, θα πρέπει να αποδοθεί στη λεξάντα του Σχεδ. 14, σ. 639, και του Σχεδ. 14 αντιστοιχεί στη λεξάντα του Σχεδ. 10.

124. Ό.π.

125. Ό.π., κυρίως την υποσημ. αριθ. 129, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

126. Ό.π., σ. 640.

127. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 455-456.

128. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 635-640.

129. Ό.π., σ. 641.

130. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 637-639.

131. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 488-489.

αποθέσεις υστεροκλασικού εργαστηρίου που σφραγίστηκαν από κτίρια του νέου οικιστικού σχεδίου της πόλης μετά το συνοικισμό του 366 π.Χ.[132], μαρτυρούν πιθανότατα την ίδια οικιστική εξέλιξη.

Ερευνήθηκε επίσης τμήμα οδοστρωμάτων της οδού κατεύθυνσης Α.-Δ., όπου διαπιστώθηκαν επτά στρώσεις συνολ. πάχ. 0,50 μ., εκ των οποίων η κατώτερη χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο, ενώ η ανώτερη στη ρωμαϊκή.

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο καταπατήθηκε τμήμα της οδού κατεύθυνσης Β.-Ν. σε μικρή απόσταση από το δυτικό όριο.

Οδός Γρηγορίου Ε΄ και Κλεοπάτρας (οικόπεδο Ευ. Κεφαλιανού (συζυγ. Καματερού), Κ.Μ. 2728, Ο.Τ. 101) (Πίν. 183 δ)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται δυτικά του βωμού του Διονύσου και βόρεια της Ρωμαϊκής Οικίας.

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε αψιδωτό κρηναίο οικοδόμημα, σωζόμενο μέχρι το επίπεδο του πρώτου δόμου της ανωδομής του, με πρόσοψης προς Ν.

Αποκαλύφθηκε εξ ολοκλήρου η δεξαμενή της κρήνης, διαστ. 3,45 μ. (Β.-Ν.) x 3,54 μ. (Α.-Δ.). Τα εσωτερικά τοιχώματα της δεξαμενής καλύπτονται από υδραυλικό κονίαμα, σωζ. ύψ. 0,42 μ., ενώ τετράγωνες πήλινες πλάκες καλύπτουν το επίσης με υδραυλικό κονίαμα επιχρισμένο δάπεδο της δεξαμενής.

Τη δεξαμενή περιέβαλλε τοίχος πλ. 1,38 μ., που ακολουθούσε το καμπύλο περίγραμμά της. Ο τοίχος αυτός αποκαλύφθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του, ενώ φαίνεται να συνεχίζεται και παράλληλα στην ανατολική πλευρά της δεξαμενής. Η ανωδομή του ήταν κατασκευασμένη στην εξωτερική πλευρά από μια σειρά λιθοπλινθίδων γκριζογάλανου μαρμάρου με ορθογώνιους συνδέσμους, ενώ το θεμέλιό του από λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας. Στο εσωτερικό γέμισμα του τοίχου και στην υποθεμελίωσή του είχαν χρησιμοποιηθεί πωρόπλινθοι.

Η απορροή των υδάτων της δεξαμενής γινόταν διαμέσου ενός πώρινου αγωγού με πλάτος αύλακας 0,29 μ., τμήμα του οποίου βρέθηκε σε επαφή με τη νότια και τη δυτική πλευρά του κτιρίου. Ο τρόπος διοχέτευσης του νερού στη δεξαμενή παραμένει αδιάγνωστος, αφού η ανωδομή του κτιρίου δεν σώζεται σε ικανό ύψος.

Σε τομή που έγινε νότια του αγωγού αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (πλ. 1 μ.) σε επαφή με αυτόν και παράλληλα στο νότιο τοίχωμα της δεξαμενής. Η κατασκευή του από γκριζογάλανο μάρμαρο και αμυγδαλόπετρα υποδεικνύει άμεση σύνδεση με το κρηναίο οικοδόμημα. Πιθανότατα πρόκειται για την πρόσοψη της κρήνης προς Ν.

Δυτικά της κρήνης και σε επαφή με τη δυτική πλευρά της αποκαλύφθηκε δάπεδο από πωροπλίνθους μέγιστων σωζ. διαστ. 2,80 μ. (Β.-Ν.) x 3,73 μ. (Α.-Δ.). Ο συσχετισμός του με την κρήνη είναι πιθανός και ίσως αποτελούσε ένα είδος ποδίου για το δημόσιο αυτό κτίριο. Επεμβάσεις στο χώρο της κρήνης για την αφαίρεση οικοδομικού υλικού, καθώς και τα στενά περιθώρια ανασκαφικής έρευνας λόγω της θέσης του οικοδομήματος, δεν κατέστησαν δυνατή την ασφαλή χρονολόγησή του. Τα γνωστά αντίστοιχα κρηναία οικοδομήματα στον τύπο της εξέδρας – σε μνημειακή όμως κλίμακα – απαντώνται στη ρωμαϊκή περίοδο[133]. Η μέχρι στιγμής όμως μελέτη των οστράκων υποδεικνύει χρονολόγηση του κτιρίου στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο. Επίσης, η κατασκευαστική ομοιότητα του κρηναίου οικοδομήματος με την εξέδρα στο δεύτερο άνδηρο του Ασκληπιείου της Κω[134] μας παραπέμπει στην ίδια χρονολόγηση. Σε αυτή την περίπτωση η πρόσοψη της κρήνης προς Ν. πιθανότατα αποτελεί το βόρειο όριο της ελληνιστικής κεντρικής οδού της πόλης, κατεύθυνσης Α.-Δ. Τμήμα του ορίου είχε αποκαλυφθεί ανατολικότερα στο οικόπεδο Μιχ. Λέγγου[135], η προέκταση του οποίου προς Δ. συμπίπτει κατά προσέγγιση με τη νότια πλευρά της κρήνης.

Βαθιές επεμβάσεις που έγιναν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο εντοπίστηκαν τόσο στον υπόλοιπο ανασκαφικό χώρο, όσο και στο χώρο του «ποδίου» της κρήνης.

Στην παλαιοχριστιανική περίοδο χρονολογούνται κτιριακά λείψανα επάλληλων οικοδομικών φάσεων, που σχηματίζουν τρεις τουλάχιστον χώρους και μικρό τμήμα ενός ακόμη χώρου. Μάλλον στην ίδια περίοδο κατα-

132. Χ. Κάντζια, Ένα κεραμικό εργαστήριο αμφορέων του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. στην Κω, Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 323 κ.ε.

133. Για τον προβληματισμό και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Fr. Glaeser, Antike Brunnenbauten (Κρήναι) in Griechenland, Wien 1983, σ. 163-164.

134. R. Herzog, Kos. Ergebnisse der Deutschen Ausgrabungen und Forschungen, Band I, Asklepieion, Berlin 1932, σ. 32-33.

135. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 332 και 42 (1987): Χρονικά, σ. 640, όπου διαπιστώνεται η ελληνιστική οδός κάτω από τον Decumanus (πομπική οδός της ρωμαϊκής εποχής) και συμπεραίνεται το μεγάλο πλάτος της.

σκευάστηκε σε επαφή σχεδόν με τη βόρεια πλευρά της κρήνης τετράγωνο κτιστό πηγάδι. Τα τοιχώματά του εσωτερικά παρουσιάζουν επιμελή κατασκευή με οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Από την επίχωση στο εσωτερικό του πηγαδιού συνελέγησαν τμήματα μαρμάρινων αγαλμάτων και αρχιτεκτονικών μελών, καθώς επίσης και πολλά θραύσματα ραβδωτών αμφορέων, που χρονολογούν τη διακοπή της χρήσης του πηγαδιού στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Έργα ΔΕΥΑΚ, νότια των οικοπέδων Ευάγγ. και Μιχ. Τσόχα (ανώνυμη οδός, Ο.Τ. 96)

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος για τη διέλευση αποχετευτικού αγωγού ανατολικά της αναστηλωμένης Ρωμαϊκής Οικίας και νότια των οικοπέδων Ευάγγ. Τσόχα[136] και Μιχ. Τσόχα[137], όπου είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα το 1990-91 και το 1988 αντίστοιχα, αποκαλύφθηκαν κατά διαστήματα τμήματα τοίχων κατασκευασμένων κυρίως από αργούς λίθους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Επίσης αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, όπου διακρίνεται διακόσμηση από ταινίες με μελανές ψηφίδες και πλοχμό με μελανές, ερυθρές και λευκές ψηφίδες. Παρόμοιο μοτίβο πλοχμού σε ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση αρπαγής της Ευρώπης είχε αποκαλυφθεί αμέσως βορειότερα, στο οικόπεδο Ευάγγ. Τσόχα.

Νότια και μεταξύ των οικοπέδων Ευάγγ. και Μιχ. Τσόχα, όπου διαπλατύνθηκε το σκάμμα της ανασκαφής, αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκής οικίας με αίθριο. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε στυλοβάτης κιονοστοιχίας κατεύθυνσης Β.-Ν., σε μήκος 7,55 μ., ο οποίος πλαισίωνε από ανατολικά το αίθριο. Είναι κατασκευασμένος από λιθοπλινθίδες γκριζογάλανου μαρμάρου, πάνω στις οποίες εδράζονταν δύο πώρινοι κίονες και μικρό μέρος τρίτου. Σε μεταγενέστερη φάση προστέθηκαν στα μετακιόνια διαστήματα χαμηλά στηθαία. Παρόμοια κατασκευή σε περιστύλιο αιθρίου είχε διαπιστωθεί και στο οικόπεδο Θωμ. Χατζηθωμά[138].

Οι κίονες και τα στηθαία επικαλύπτονταν από στρώσεις κονιαμάτων με τοιχογραφίες. Ο νοτιότερος κίονας, ο οποίος προς Ν. δεν συνδέεται με στηθαίο, έφερε σε όλη την ελεύθερη επιφάνειά του φυτική διακόσμηση κλήματος. Την ίδια διακόσμηση είχε ο βορειότερος κίονας στο μικρό τμήμα που σώζεται, καθώς επίσης και ο μεσαίος στη δυτική πλευρά του, ενώ η ανατολική ήταν αδιακόσμητη και καλυπτόταν με ωχρή βαφή. Η δυτική – προς το αίθριο – πλευρά των στηθαίων είναι διακοσμημένη με παράσταση λιονταριού, από το οποίο σώζεται μέρος των πίσω ποδιών του, και παράσταση ελαφιού σε διασκελισμό, από την οποία σώζονται μόνο τα πόδια και μέρος του σώματός του. Στην ανατολική – προς την στοά – πλευρά διακρίνονται στο νοτιότερο στηθαίο φυτικό μοτίβο (Πίν. 183 στ), λεκάνη με ελικοειδείς λαβές και πάνω σε αυτήν το κάτω μέρος του σώματος πτηνού (περιστέρι;), ενώ στο βορειότερο, απλό φυτικό μοτίβο[139].

Ανατολικά του στυλοβάτη διαπιστώθηκε ο χώρος της ανατολικής στοάς του αιθρίου, πλ. 1,90 μ., με δάπεδο από πατημένο χώμα.

Ο στυλοβάτης κατέληγε προς Ν. σε αναβαθμό κατασκευασμένο από το ίδιο με αυτόν υλικό, με κατώφλι που οδηγούσε σε ένα από τα δωμάτια της οικίας. Αποκαλύφθηκε μικρό μέρος του ψηφιδωτού δαπέδου του χώρου αυτού, με λευκές ψηφίδες.

Υπερυψωμένο ήταν ακόμη ένα δωμάτιο νότια της στοάς και ανατολικά του προαναφερθέντος δωματίου, με μαρμάρινο κατώφλι, όπου διατηρείται μόνο το υπόστρωμα ψηφιδωτού δαπέδου.

Στον τοίχο του βάθους της στοάς κατώφλι οδηγεί σε έναν τρίτο χώρο, του οποίου ο ανατολικός τοίχος αποτελεί το δυτικό όριο της οδού κατεύθυνσης Β.-Ν., ο οποίος έχει ήδη ερευνηθεί βορειότερα στα οικόπεδα Μιχ. Τσόχα, Ιωάν. και Μαν. Κασσιώτη[140] και Ειρ. Σβύνου[141]. Αποκαλύφθηκε το κατώφλι εισόδου της οικίας, το οποίο καταργήθηκε σε μεταγενέστερη φάση. Η κιονοστοιχία διακόπτεται προς Ν., όπου δημιουργείται άνοιγμα προς την εσωτερική αυλή, πλ. 1,90 μ. Το κατώφλι της εισόδου βρίσκεται στον ίδιο άξονα με το κατώφλι που οδηγεί προς τη στοά και με το άνοιγμα προς την εσωτερική αυλή.

Σε τομή που έγινε στο δάπεδο της στοάς βρέθηκαν νομίσματα ρωμαϊκής κοπής της εποχής του αυτοκράτορα Γαλιηνού (260-268 μ.Χ.)[142], τα οποία αποτελούν

136. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 488-489.

137. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 637-639.

138. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 499-501.

139. Οι παραστάσεις των τοιχογραφιών έχουν σχεδιαστεί από την αρχαιολόγο της Εφορείας μας Εριφύλη Κανίνια. Το σχέδιο θα δημοσιευθεί σε άλλη θέση.

140. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 641.

141. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 455-456. Βλ. και παραπάνω, οικόπεδο Ειρήνης Σβύνου, σ. 651.

142. A.S. Robertson, Roman Imperial Coins, in the Hunter Coin Cabinet, IV, Oxford 1978, αριθ. 88-89, 137-139, 141.

στοιχείο για τη χρονολόγηση της τελευταίας φάσης κατοίκησης της οικίας στο β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ. Βρέθηκε επίσης αρκετή ποσότητα ερυθροβαφούς κεραμικής terra sigillata, ενώ σημαντικό εύρημα αποτελεί μεγάλος γυάλινος αμφορέας με σχεδόν επίπεδη βάση και σώμα ορθογώνιου σχήματος, που χρονολογείται στη ρωμαϊκή περίοδο[143].

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Ανατολικός τομέας της πόλης

Συμβολή οδών Στρ. Μακρυγιάννη και Ηρώνδα (οικόπεδο Θεοδώρου Παντελίδη, Ο.Τ. 69, Κ.Μ. 3107) (Πίν. 183 ε)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης, βόρεια των οικοπέδων ιδιοκτησίας Μιχάλη Κασσανή[144], Γιώργου, Μιχάλη και Σεβαστής Κουτούζη[145], Θέμου και Χρήστου Χατζημιχαήλ[146] και Αγγελικής Μεσημέρη[147], καθώς και ανατολικά του από το 1990 ερευνώμενου οικοπέδου ιδιοκτησίας μονής Πανορμίτη[148], στο οποίο εμφανίστηκε μια πλήρης insula.

Αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα πέντε οικοδομικών φάσεων από την ελληνιστική μέχρι και την παλαιοχριστιανική εποχή. Στις πρώτες δύο επάλληλες φάσεις της ελληνιστικής εποχής ανήκει οδός πλ. 4 μ., κατεύθυνσης Β.-Ν., παράλληλη με αντίστοιχη οδό του οικοπέδου Πανορμίτη, με την οποία και από κοινού ορίζει οικοδομικό τετράγωνο (insula) πλ. 33 μ. περίπου. Ο κεντρικός αποχετευτικός αγωγός, στον οποίο εξέβαλλαν πολλοί μικρότεροι από τις παράπλευρες οικίες, ήταν πλήρως κατεστραμμένος και έσωζε μόνο τον πυθμένα της κοίτης του. Τα δύο όρια του δρόμου (Α. Β: Πίν. 183 ε) ανήκουν στην παλαιότερη χρονολογικά φάση και είναι σύγχρονα του αγωγού. Το θεμέλιό τους είναι κατασκευασμένο από ορθογώνιες πώρινες πλινθίδες και η ανωδομή τους από πλακοειδείς ή αδρά επεξεργασμένους λίθους.

Οι επόμενες δύο φάσεις, που ανήκουν στη ρωμαϊκή εποχή, αντιπροσωπεύονται από μία σειρά ορθογώνιων χώρων με δάπεδα από καλοδιατηρημένες ορθογώνιες πήλινες πλάκες ή στρώση αργών λίθων. Η πρωιμότερη από τις δύο αυτές φάσεις εκτείνεται μέχρι την ελληνιστική οδό, την οποία και χρησιμοποιεί, ενώ η μεταγενέστερη φαίνεται πως περιορίζεται ανατολικά της οδού.

Στην παλαιοχριστιανική εποχή ανήκει ορθογώνιο πηγάδι χτισμένο από αρχαιότερο υλικό σε β΄ χρήση.

Οδός Στρατηγού Μακρυγιάννη (οικόπεδο Ελένης Τσιμισίρη, Ο.Τ. 69, Κ.Μ. 3103)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης, βόρεια των οικοπέδων ιδιοκτησίας Μιχάλη Κασσανή[149], Γιώργου, Μιχάλη και Σεβαστής Κουτούζη[150], Θέμου και Χρήστου Χατζημιχαήλ[151] και Αγγελικής Μεσημέρη[152], δυτικά του οικοπέδου Θόδωρου Παντελίδη[153], όπου και ήλθε στο φως αρχαία οδός κατεύθυνσης Β.-Ν., και νοτιοδυτικά του οικοπέδου μονής Πανορμίτη[154].

Αποκαλύφθηκε και εδώ αρχαία οδός πλ. 4 μ., κατεύθυνσης Β.-Ν.: πρέπει να είναι η δεύτερη δυτική παράλληλος προς την οδό του οικοπέδου Παντελίδη, μια και απέχει πάνω από 70 μ. προς Δ· το πλάτος αυτό αντιστοιχεί σε δύο πλήρη οικοδομικά τετράγωνα (insulae) και η μεταξύ τους οδός, αν τηρείται σταθερό το πλάτος των οικοδομικών τετραγώνων, πρέπει να διέρχεται στο όριο του οικοπέδου και της ανατολικά ευρισκόμενης οικοδομής ιδιοκτησίας Καστελλοριζιού. Διατηρείται η κάλυψη του αγωγού της οδού από μεγάλες πλάκες πωρόλιθου με το ανατολικό της όριο να σώζεται σε επίπεδο θεμελίων και, για μεγάλο τμήμα του, να είναι λιθολογημένο σχεδόν τελειωτικά.

Το οικοδομικό τετράγωνο ανατολικά της αρχαίας οδού περιλαμβάνει κτιριακά λείψανα με σπαράγματα ψηφιδωτών δαπέδων, δεξαμενές, ερυθρά κεκονιαμένα δάπεδα, συστήματα αγωγών, έναν εργαστηριακό χώρο

143. M.C. Calvi, Die römischen Gläser, Museum von Aquileja, 1969, πίν. 12.5, 13.2. Axel von Saldern, Glas von der Antike bis zum Jugendstil, Mainz am Rhein 1980, σ. 59, υποσημ. 52.

144. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 644.

145. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 489-490.

146. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 643.

147. Βλ. παρακάτω, σ. 681.

148. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 518, και στον παρόντα τόμο των Χρονικών του ΑΔ, σ. 681.

149. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 644.

150. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 489-490.

151. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 643.

152. Βλ. παρακάτω, σ. 681.

153. Βλ. παραπάνω.

154. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 518, και στον παρόντα τόμο των Χρονικών του ΑΔ, σ. 681.

με πήλινα δοχεία, μέσα στα οποία ήταν ορατά έντονα ίχνη καύσης, και, παραπλεύρως, ένα αποθέτη με απορρίμματα εργαστηρίου (πρώιμα μυροδοχεία, θραύσματα ειδωλίων, λαγύνων, θραύσματα από μήτρα μέλους χυτού αγάλματος κ.ά.).

Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Οδός Στρ. Μακρυγιάννη (οικόπεδο Ελένης Οικονομίδη, Ο.Τ. 81, Κ.Μ. 2038Α)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της πόλης, συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα, η οποία κατά το προηγούμενο έτος[155] έφερε στο φως οικοδομικά λείψανα δύο επάλληλων φάσεων της ρωμαϊκής περιόδου από τις οποίες η μεταγενέστερη χρονολογείται με βάση νόμισμα του Augustus Philippus (244-249 μ.Χ.).

Αποκαλύφθηκε η προς Α. και Δ. συνέχεια του ισχυρού τοίχου της προγενέστερης φάσης, ο οποίος είναι παράλληλος και όμοιας τοιχοδομίας με τοίχο του προς Α. όμορου οικοπέδου Σταμάτη Βουκουβαλίδη[156]. Ο τοίχος αυτός, υπερβαίνοντας τα όρια του σκάμματος, έχει, στον άξονα Α.-Δ., συνολικό ορατό μήκος 20,60 μ.

Στην προγενέστερη φάση και σε επαφή με τον ισχυρό τοίχο ανήκει και ένα σύστημα τριών δεξαμενών ενός εργαστηρίου αδιευκρίνιστης παραγωγής (Πίν. 184 β).

Ακόμη, ένας μισοκατεστραμμένος μεγάλος (διαμ. 1,55 μ.) αποθηκευτικός πίθος στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, μολονότι αποκομμένος από τα υπόλοιπα οικοδομικά λείψανα, πρέπει με μεγάλη πιθανότητα να συσχετιστεί με το εργαστήριο και το σύστημα των δεξαμενών.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

Δυτικός τομέας της πόλης

Έργα ΔΕΥΑΚ

Άρχισε από την υπηρεσία ύδρευσης Δήμου Κω η διάνοιξη χαντακιών για την τοποθέτηση σωλήνων αποχέτευσης σε διάφορα σημεία της πόλης. Στο εσωτερικό των σκαμμάτων αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα διαφόρων οικοδομικών φάσεων με σημαντικότερα τα ακόλουθα:

Οδός Μ. Αλεξάνδρου. Το χαντάκι, πλ. 0,80 μ., διανοίχθηκε επί της ανατολικής όχθης του πεζοδρομίου της Μ. Αλεξάνδρου και στο τμήμα της που νότια ορίζεται από τη συμβολή της παραπάνω οδού με την οδό 31ης Μαρτίου και βόρεια από τη συμβολή της με την παραλιακή οδό, Ακτή Κουντουριώτου. Στο νοτιότερο τμήμα του χαντακιού διαπιστώθηκε η ύπαρξη ισχυρών επιχώσεων με έντονη συσσώρευση κεραμικής της ελληνιστικής περιόδου, καθώς και αποσπασματικά λείψανα αρχαίων τοίχων. Στο βορειότερο τμήμα του χαντακιού αποκαλύφθηκε η ανατολική πλευρά δύο ορθογώνιων δεξαμενών, οι τοίχοι των οποίων ήταν επιχρισμένοι με υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Η νοτιότερη εξ αυτών, η οποία ερευνήθηκε σε μεγαλύτερη έκταση, έχει μήκος 7,70 και ύψος 1,10 μ. Το δάπεδό της είναι επίσης κατασκευασμένο από κουρασάνι.

Οδός Μπουμπουλίνας. Το χαντάκι ανοίχθηκε επί της ανατολικής όχθης της οδού και καθ' όλο το μήκος της, από τη συμβολή της με την πλατεία Ηρώων Πολυτεχνείου μέχρι την απόληξή της στην οδό Εθνικής Αντιστάσεως. Στο βορειότερο τμήμα του χαντακιού αποκαλύφθηκαν, σε βάθος ±0,30 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου, αποσπασματικά λείψανα αρχαίων τοίχων χυτής τοιχοποιίας και δάπεδα από λευκές ψηφίδες ή κουρασάνι, της ρωμαϊκής περιόδου. Κάτω από τα λείψανα αυτά, σε βάθος 1,85 μ., αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., πλ. 5 μ., κατασκευασμένος από ορθογωνισμένες λιθοπλινθίδες σιδηρόπετρας έμπλεκτης τοιχοποιίας, ο οποίος αποτελούσε μέρος της οχύρωσης του λιμένος[157].

Περίπου 10 μ. νοτιότερα διαπιστώθηκε η προς τα βορειοδυτικά συνέχεια των ισχυρών επιχώσεων με συσσώρευση ελληνιστικής κεραμικής που είχαν αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Χαράλαμπου Κουρούνη και που έχουν συνδεθεί με την κοίτη λατόμευσης του αρχαίου τείχους[158]. Στο εσωτερικό αυτών των επιχώσεων αποκαλύφθηκε σε ύψος ενός δόμου ισχυρή κατασκευή από πωρόλιθους Κεφάλου πλ. 9 μ. (Πίν. 184 α). Κάτω από αυτήν αποκαλύφθηκαν λείψανα αρχαίων τοίχων από πωρόλιθο.

Νότια της συμβολής των οδών Μπουμπουλίνας και Ηροδότου αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με πλαίσιο στο οποίο υπήρχε κόσμημα σπειρομαιάνδρου. Νότια του δαπέδου αποκαλύφθηκε αποχετευτι-

155. Βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 507-508.

156. Βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 490.

157. Για το δυτικό σκέλος της οχύρωσης του λιμένος βλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 547-551 (οικόπεδο αφών Αδαμαντίδη), όπου αναφέρονται οι παλαιότερες θέσεις στις οποίες είχαν εντοπιστεί άλλα τμήματα της οχύρωσης με τη σχετική βιβλιογραφία.

158. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 635-637.

κός αγωγός δρόμου (;), με κατεύθυνση Α.-Δ., που είχε κατά το μεγαλύτερο τμήμα του καταστραφεί κατά το παρελθόν.

Σε όλο το υπόλοιπο μήκος του χαντακιού μέχρι τη συμβολή των οδών Μπουμπουλίνας και Εθνικής Αντιστάσεως δεν εντοπίστηκαν άλλα λείψανα της αρχαίας πόλης, πιθανότατα επειδή βρισκόμαστε εκτός του αρχαίου τείχους. Η επόμενη γνωστή θέση της δυτικής πλευράς της οχύρωσης της πόλης είναι το οικόπεδο ιδιοκτησίας Λαγού, όπου αποκαλύφθηκε οχυρωματικός πύργος[159].

Ακτή Μιαούλη. Σε μικρού μήκους όρυγμα που διανοίχθηκε μπροστά από την ιπποτική οικία του Κυβερνήτη Sans αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα αρχαίων τοίχων απροσδιόριστης χρονολόγησης.

Οδός Κανάρη (οικόπεδο Σταμ. Διψελά Ο.Τ. 13, Κ.Μ. 212)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται σε επαφή με τη δυτική πλευρά της ανασκαφής που είχε πραγματοποιηθεί στο οικόπεδο Ιωάννας Πατάκου[160], όπου είχε αποκαλυφθεί επίχωση με ισχυρή συσσώρευση κεραμικής, η οποία είχε συνδεθεί με την κοίτη λατόμευσης του τείχους του λιμένος[161]. Διαπιστώθηκε η ίδια συσσώρευση υστεροελληνιστικής και ρωμαϊκής κεραμικής, καθώς και πολλά κομμάτια από πώρινες λιθοπλινθίδες. Η ύπαρξη οικοδομικού υλικού στο σκάμμα αποτελεί μία επιπλέον ένδειξη για την ερμηνεία του μπαζώματος ως υλικού απορριμμάτων που κατέλαβε την κοίτη του ξηλωμένου τείχους μετά τη διαρπαγή των λίθων.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Οδός Ηροδότου (οικόπεδο Σταματίου Λιάπη, Ο.Τ. 17, Κ.Μ. 2027) (Πίν. 184 γ)

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται νοτίως των Θερμών του λιμένος, μετά τη φετινή οριστική διάνοιξη των πεδίλων και των πεδιλοδοκών, ήλθαν στο φως οι συνέχειες των υδρευτικών αγωγών που είχαν ερευνηθεί τα προηγούμενα έτη στο οικόπεδο αυτό, όπως και στο προς Α. όμορο οικόπεδο Αικ. Καϊσερλή[162]. Δεν υπήρξαν όμως επιπλέον στοιχεία για οδοστρώματα.

Ακόμη, αποκαλύφθηκαν η νοτιοδυτική γωνία του δωματίου του ρωμαϊκού κτιρίου[163], όπου και μαρμάρινο κατώφλι κατά χώραν, όπως και ο δυτικός του τοίχος, έτσι που το δωμάτιο αυτό έχει πια αποκαλυφθεί σε πλήρη κάτοψη. Η κεκονιαμένη εσωτερική όψη των τοίχων του φέρει, κατά τόπους, ερυθρές γραπτές ταινίες επί λευκού βάθους.

Επιπλέον, στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου εμφανίστηκαν δύο πήλινοι κτιστοί κιονίσκοι υποκαύστων, που προφανώς ανήκουν στις παρακείμενες Θέρμες του λιμένος.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

Οδός Αλικαρνασσού 114 (οικόπεδο Δημ. Καματερού - Σταμ. Τζήκα, Ο.Τ. 175)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν λείψανα αρχαίων τοίχων σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, οι οποίοι χρονολογούνται από λυχνάρια στα τέλη του 1ου-αρχές 2ου αι. μ.Χ.[164]. Πρόκειται για θεμέλιο γωνίας τοίχων, πλ. 0,70 μ., εκ των οποίων ο τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν. σωζόταν επί μήκος 2,50 μ. και ο τοίχος Α.-Δ. επί μήκος μόλις 0,46 μ. Νοτιοδυτικά των τοίχων αποκαλύφθηκε τμήμα αποχετευτικού αγωγού σε μήκος 1,25 μ.

Οδός Ελευθερίου Βενιζέλου (οικόπεδο Πίτση-Παπακωνσταντίνου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται δυτικά του αρχαίου Σταδίου[165] και του οικοπέδου ιδιοκτησίας Α. Σισκαμάνη[166], όπου είχε αποκαλυφθεί ισχυρός πώρινος τοίχος σε ύψος επτά δόμων, και βορειοδυτικά των οικοπέδων Κωνστ. Καματερού[167] και αφών Χαζησάββα[168], όπου στο μεν πρώτο είχε αποκαλυφθεί ο βόρειος στυλοβάτης του αρχαίου γυμνασίου, στο δε δεύτερο τμήμα μνημειακού πώρινου τοίχου σε μήκος 13,50 μ.

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν πώρινοι μνημειακοί

159. ΑΔ 44 (1989): Χρονικά, σ. 507.

160. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 631.

161. Για το δυτικό σκέλος της οχύρωσης του λιμένος βλ. παραπάνω, υποσημ. 157.

162. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 501.

163. Ό.π.

164. Για παράλληλα βλ. Agora VII, σ. 85, αριθ. 130, πίν. 5, σ. 77, αριθ. 59, πίν. 3.

165. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 680-683, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

166. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 501-502.

167. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 454.

168. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 553.

τοίχοι (Πίν. 185 β), που ανήκουν αναμφίβολα σε ένα δημόσιο αρχαίο κτίριο, το οποίο προς Ν. και Δ. συνεχίζεται εκτός των ορίων του ανασκαφικού σκάμματος. Οι πώρινοι τοίχοι στα οικόπεδα Καματερού και Συσκαμάνη αποτελούν, κατά πάσα πιθανότητα, τμήματα αυτού του κτιρίου. Το εύρημα κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό για το ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης, αφού φαίνεται πως σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του αρχαίου γυμνασίου αναπτύσσονται, σε πλάτος που αντιστοιχεί στο πλάτος του γυμνασίου, δύο δημόσια κτίρια, το στάδιο ανατολικά και το υπό έρευνα κτίριο στο οικόπεδο Πίτση-Παπακωνσταντίνου δυτικά. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Νεκροπόλεις

Μαρμαρωτό (έργα Δήμου)

Στον τριγωνικό χώρο που ορίζει η συμβολή της οδού προς Κερμετέ (Πλατάνι) με την αντίστοιχη επαρχιακή προς τα χωριά και κατά τη διάνοιξη από μηχανικό εκσκαφέα επιμήκους ορύγματος για την κατασκευή «πλακοσκεπούς αγωγού», ήλθε στο φως μαρμάρινος ορθογώνιος βωμός[169] (ύψ. 1,04, μήκ. 0,49 και πλ. 0,38 μ.) με ανάγλυφη παράσταση μονομάχου «εν δόξη». Πάνω από την παράσταση υπάρχει η επιγραφή *ΑΜΜΙΑΣ ΣΩΚΡΑΤΕΙ ΕΚ ΤΩΝ ΙΔΙΩΝ ΜΝΕΙΑΣ ΧΑΡ[ΙΝ]* και κάτω από αυτή επίγραμμα σε 12 στίχους (Πίν. 185 α).

Ακολούθησε σωστική ανασκαφή σε δύο φάσεις, κατά τις οποίες αρχικά αποκαλύφθηκε η γωνία δύο ισχυρών τοίχων από ορθογωνισμένες πωροπλίνθους δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων της ρωμαϊκής εποχής. Τον αρχαιότερό τους, κατεύθυνσης Α.-Δ., κάλυπτε μια ακανόνιστη χυτή κατασκευή από αργούς λίθους, όστρακα, κεράμους, κουρασάνι, ασβέστη και υλικό σε β΄ χρήση, όπως ο παραπάνω βωμός και ένας άλλος ενεπίγραφος μαρμάρινος βωμίσκος. Ακόμη, εμφανίστηκαν αποσπασματικά σωζόμενα θεμέλια τοίχων αμελέστερης κατασκευής και υστερότερης, χρονολογικά, φάσης.

Στη συνέχεια και με την πρόοδο του έργου αποκαλύφθηκε η συνέχεια του αρχαιότερου τοίχου για άλλα 36 μ. προς Δ. (Πίν. 185 γ). Στο τμήμα αυτό ο τοίχος δεν εμφανίζει κατασκευαστική ομοιομορφία, παρά συναπαρτίζεται από τέσσερα διακριτά και χαλαρά συνδεδεμένα μεταξύ τους τμήματα, ένα από τα οποία, μήκ. 9,60 μ., είχε, και μόνο στη βόρεια όψη του, εξαιρετικά επιμελημένη ψευδοϊσόδομη τοιχοποιία από μαλακό κιτρινωπό πωρόλιθο με διαμόρφωση παραστάδων στα δύο του άκρα.

Σε απόσταση 0,40 μ. από τη βόρεια όψη του τοίχου και στο επίπεδο των θεμελίων του διέρχεται πήλινος αγωγός που τον παρακολουθεί καθ' όλο το μήκος της διαδρομής του μέσα στο σκάμμα. Δεν διαπιστώθηκαν οδοστρώματα.

Σε δύο σημεία νοτίως του τοίχου αποκαλύφθηκαν δύο καλυβίτες τάφοι που ο ένας μπορεί να χρονολογηθεί από τα κτερίσματά του (μυροδοχεία τύπου bulbous) μεταξύ του β΄ μισού του 1ου αι. π.Χ. και του α΄ μισού του 1ου αι. μ.Χ.[170], ενώ ο άλλος, στον οποίο μαζί με τα bulbous συνυπάρχει και ένα αιγυπτιακό κωνόσχημο υάλινο μυροδοχείο, φαίνεται πως ανήκει προς το τέλος του 1ου αι. μ.Χ.[171]. Ακόμη εμφανίστηκε ένας ρωμαϊκός πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος με τρεις ταφές κτερισμένες με υάλινα μυροδοχεία του τύπου candlestick χρονολογουμένα μετά το β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.[172] και ένα χάλκινο κάτοπτρο. Ο παραπάνω τάφος κατέστρεψε έναν τουλάχιστον σύγχρονο των δύο πρώτων τάφο.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

Μαρμαρωτό (οικόπεδο Δημ. Θυμανάκη, Ο.Τ. 218Α)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται δυτικά του οικοπέδου της Εταιρείας Εργομπετόν Α.Ε.[173], όπου είχε αποκαλυφθεί τμήμα της ελληνιστικής και ρωμαϊκής νεκρόπολης.

Στο οικόπεδο δεν αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα. Σε όλο του το εμβαδόν, εξαιρουμένου του νότιου-νοτιοδυτικού του τμήματος, διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας βαθιάς παραβίασης που περιείχε έντονη συσσώρευση κεραμικής, χρονολογούμενης μεταξύ του β΄ μισού του 1ου αι. π.Χ. και των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Το

169. Αριθ. ευρ. Μουσείου Κω: Γ 1133, Ε 115.

170. Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, Α΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, 1986, σ. 67-68. ΑΔ 32 (1977): Μελέτες, σ. 413.

171. J. Hayes, Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum, αριθ. 569.

172. Ό.π., αριθ. 502, 510 και 511.

173. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 396.

κατώτερο όριο χρονολόγησης δίνεται από λαβές ρωμαϊκών αμφορέων τοπικής παραγωγής[174], ενώ το ανώτερο, που δεν μπορεί να καθοριστεί με την ίδια ακρίβεια, από θραύσματα ραβδωτών αμφορέων, που αποτελούσαν και τη μεγαλύτερη ποσότητα. Συγκεντρώθηκαν σε ικανοποιητικές ποσότητες όστρακα πινακίων terra sigillata, τμήματα αρρετινών κυπέλλων του 1ου αι. μ.Χ.[175], λυχνάρια, επίσης του 1ου αι. μ.Χ.[176], πλήθος θραυσμάτων από καλαθοειδή αγγεία, λεκάνες και χύτρες κτλ.

Μαρμαρωτό (οικόπεδο Ευάγγ. Κάβουρα, Ο.Τ. Γ322, Κ.Μ. 1467)

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε σε χώρο προσθήκης στα δυτικά, στο ομώνυμο οικόπεδο, που είχε ερευνηθεί το 1982[177]. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια της νεκρόπολης με τάφους της ρωμαϊκής περιόδου. Στο επίπεδο της στάθμης του σύγχρονου δρόμου αποκαλύφθηκαν κτιστοί τάφοι με τοίχους και δάπεδα χυτής τοιχοποιίας, σε κακή κατάσταση διατήρησης.

Κάτω από αυτούς αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι τάφοι με τοιχώματα και κάλυψη από πλίνθινες πλάκες και πέντε καλυβίτες τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται από τον 1ο μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ. Τα κτερίσματα των τάφων είναι μυροδοχεία χωρίς πόδι (bulbous unguentaria)[178], γυάλινα μυροδοχεία, εκ των οποίων ένα του τύπου candlestick[179], ένα δακρυόσχημο[180] και ένα κωνόσχημο[181], όλπες[182], λυχνάρια[183] κτλ.

Η επίχωση μέσα στην οποία ήταν τοποθετημένοι οι τάφοι περιείχε αρκετά σκόρπια κτερίσματα ελληνιστικής περιόδου, που πιθανότατα προέρχονταν από παλαιότερες ταφές, οι οποίες καταστράφηκαν από αυτές που τις διαδέχτηκαν.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Μαρμαρωτό (οικόπεδο Ζαφέρ Γιουσέμογλου, Κ.Μ. 623 Γαιών Κω Εξοχής)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων για την ανέγερση κατοικίας, στο ένα εξ αυτών αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε καλυβίτης τάφος που περιείχε μία ταφή κτερισμένη με τρία δίωτα φιαλίδια, μία όλπη και ένα οξειδωμένο χάλκινο νόμισμα. Η μορφή των κτερισμάτων χρονολογεί τον τάφο στο α΄ ήμισυ του 3ου αι. π.Χ.[184].

ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Ακρόπολη Λίνδου

Μετά την έγκριση της πρότασης αναστήλωσης της ελληνιστικής στοάς από το Κ.Α.Σ.[185] και προκειμένου να προχωρήσουν οι αναστηλωτικές εργασίες ήταν αρχικά απαραίτητο να αντικατασταθούν οι ιταλικές πλάκες του στυλοβάτη στη θέση του κίονα που αντιστοιχεί στο δυτικό διαχωριστικό τοίχο της στοάς[186] και της επόμενης από αυτήν προς Α.[187] (Σχέδ. 5).

Κατά την απομάκρυνση των πλακών διαπιστώθηκε:

1. Ο στυλοβάτης εδράζεται κατά ένα τμήμα του στη δεύτερη βαθμίδα ανόδου και κατά το υπόλοιπο σε μία εσωτερική στρώση λίθων το ύψος της οποίας είναι ίσο προς το άθροισμα του ύψους της πρώτης και της δεύτερης βαθμίδας.

2. Φθαρμένα τμήματα της εσωτερικής αυτής στρώσης των λίθων είχαν αποκατασταθεί κατά την ιταλική αναστήλωση είτε με αρχαίους λίθους του θεμελίου είτε με μικρούς λίθους και τσιμεντοκονίαμα. Η πρώτη περίπτωση παρατηρήθηκε εμπρός από τη μεγάλη κλίμακα και η δεύτερη δυτικότερα, προς το στεγαζόμενο τμήμα της στοάς, ίσως επειδή στην περιοχή αυτή δεν επρόκειτο να συνεχιστεί η αναστήλωση κιόνων. Στην πρώτη

174. Πρβλ. Agora V, σ. 20, αριθ. F 93-94, πίν. 3.

175. Πρβλ. ό.π., σ. 23-26, πίν. 62.

176. Πρβλ. Agora VII, σ. 78, αριθ. 75, πίν. 3, σ. 83, αριθ. 129, πίν. 5.

177. Πρβλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 397-398.

178. Πρβλ. Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, Α΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, 1986, σ. 67-68, αριθ. Π 5571, και Π 7986, πίν. 54 και 73.

179. Πρβλ. J. Hayes, Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum, σ. 126-127, αριθ. 499 και 500, πίν. 32.

180. Πρβλ. BSA 77 (1982), σ. 274-276, αριθ. 39, εικ. 5, πίν. 38.

181. Πρβλ. ό.π., σ. 277, αριθ. 47, εικ. 5, πίν. 38.

182. Πρβλ. Délos XXVII, σ. 261, αριθ. D230, πίν. 49.

183. Πρβλ. Agora VII, σ. 84, αριθ. 133, πίν. 5, σ. 92, αριθ. 236, πίν. 8.

184. Πρβλ. τις όλπες Π 7740 και Π 7798, τα φιαλίδια Π 4159 και 7107: Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, Α΄ Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, 1986, σ. 70-71, 76-77, πίν. 57, 65.

185. Με την υπ' αριθ. 6/13-2-90 πράξη.

186. Πρόκειται για τον κίονα Κ17, σύμφωνα με την αρίθμηση των σχεδίων της μελέτης.

187. Στη θέση δύο αρχαίων πλακών είχαν τοποθετηθεί τέσσερις πλάκες μικρότερων διαστάσεων. Επιπλέον η κατάσταση δύο εξ αυτών ήταν πολύ κακή λόγω του οπλισμένου σκυροδέματος που χρησιμοποιήθηκε για την πάκτωση του κίονα.

περίπτωση οι αρχαίοι λίθοι είχαν απολαξευτεί, και για το λόγο αυτό παρουσίαζαν μικρότερες από τις αρχικές διαστάσεις[188].

3. Στους εμφανείς λίθους των βαθμίδων ανόδου: α) Τα φθαρμένα τμήματα της πρώτης βαθμίδας είχαν αποκατασταθεί κατά την ιταλική αναστήλωση με λίθους μήκ. 0,66 μ. περίπου (έναντι 1,31 μ. που είχαν οι αρχικοί). β) Τα φθαρμένα τμήματα της δεύτερης βαθμίδας είχαν αποκατασταθεί με λίθους μήκ. 0,50-0,55 μ. (έναντι 1,31 μ. που είχαν οι αρχικοί). γ) Ως προς το πλάτος, οι νέοι λίθοι ήταν επίσης μικρότεροι από τους αρχικούς. Τόσο στο τμήμα εμπρός από τη μεγάλη κλίμακα, όπου οι νέοι λίθοι είχαν συμπληρώσει φθαρμένα τμήματα αρχαίων λίθων, όσο και δυτικότερα, όπου η αρχαία κατασκευή είχε καταστραφεί έως το θεμέλιο, οι νέοι λίθοι είχαν πλάτος 0,44-0,50 μ. αντί του αρχικού πλ. 0,69 μ.

4. Στις ιταλικές συμπληρώσεις των βαθμίδων είχε χρησιμοποιηθεί ισχνό τσιμεντοκονίαμα που αφαιρέθηκε εύκολα χωρίς να προκληθούν μεγαλύτερες από τις υπάρχουσες φθορές στους λίθους.

5. Μετά την αφαίρεση των ιταλικών πλακών του στυλοβάτη αποκαλύφθηκαν δύο εντορμίες, οι οποίες σύμφωνα με τις μετρήσεις αντιστοιχούσαν στους αρμούς ώσεως, στη δυτική πλευρά κάθε αρχαίας πλάκας, όπου θα πρέπει να είχαν τοποθετηθεί κατά την αρχαιότητα γόμφοι[189]. Οι εντορμίες, διαστ. 0,06x0,02x0,05 μ. απέχουν από την εξωτερική παρειά του στυλοβάτη 0,45 μ. και μεταξύ τους 1,31 μ. περίπου[190].

Εντορμίες στις θέσεις αρχαίων γόμφων για τη σύνδεση των λίθων της δεύτερης βαθμίδας με την εσωτερική στρώση λίθων αποκαλύφθηκαν επίσης και μετά την αφαίρεση της στρώσης των λίθων της δεύτερης βαθμίδας. Οι εντορμίες αυτές, διαστ. 0,04x0,05x0,04 μ. περίπου, απέχουν μεταξύ τους 1,30 μ. περίπου και αντιστοιχούν στους αρμούς ώσεως των λίθων της δεύτερης βαθμίδας, απέχουν δε από την εξωτερική παρειά της δεύτερης βαθμίδας 0,40 μ. περίπου.

Μετά την ολοκλήρωση των παραπάνω εργασιών και προκειμένου να προχωρήσουν οι αναστηλωτικές εργασίες, εκπονήθηκε μελέτη σχετικά με τον τρόπο αποκατάστασης των βαθμίδων και του στυλοβάτη της στοάς[191], η οποία, αφού εγκρίθηκε από την Ομάδα Εργασίας Συντήρησης και Αναστήλωσης των Αρχαίων Μνημείων της Ακρόπολης Λίνδου, υποβλήθηκε στο Κ.Α.Σ. για έγκριση. Η μελέτη προβλέπει την αποκατάσταση τμήματος των βαθμίδων και του στυλοβάτη μόνο στην περιοχή επέμβασης, αλλά με τρόπο ώστε να υπάρχει η δυνατότητα μελλοντικής αποκατάστασης στο σύνολο του μνημείου.

Από πτώση κεραυνού δημιουργήθηκαν αρκετά προβλήματα στο εργοτάξιο της ακρόπολης, μεταξύ των οποίων ήταν και η καταστροφή τμήματος της νότιας έπαλξης του τείχους της οχύρωσης, νότια από το ναό της Αθηνάς (Πίν. 185 δ). Η ζημιά αποκαταστάθηκε αμέσως, κατόπιν δε ελέγχου που διενεργήθηκε για την ασφαλή λειτουργία του, το υπάρχον αλεξικέραυνο αντικαταστάθηκε με νέο, το οποίο τοποθετήθηκε στην ανατολική άκρη του βράχου της ακρόπολης.

Συνεχίστηκε η λάξευση νέων σπονδύλων για την αναστήλωση των κιόνων της στοάς. Οι νέοι σπόνδυλοι λαξεύονται σε μορφή κόλουρου κώνου των οποίων οι διάμετροι είναι προσαυξημένες κατά 0,01-0,02 μ. από τις θεωρητικές διαστάσεις. Οι θεωρητικές διαστάσεις των κιόνων θα επιτευχθούν κατά τη λάξευση των ραβδώσεων μετά από την τοποθέτηση των σπονδύλων στην οριστική τους θέση στο μνημείο.

Τμήμα του εργατοτεχνικού προσωπικού εργάστηκε για περιορισμένο χρονικό διάστημα στο λατομείο, στη θέση Σφουγγάρι Αρχαγγέλου, για την εξόρυξη ποσότητας πωρόλιθου για τις αναστηλωτικές ανάγκες του έργου της ακρόπολης.

Στη δυτική πλευρά του τείχους της οχύρωσης δημιουργήθηκε ρήγμα και αποκολλήθηκαν λίθοι σε έκταση 1,50x2 μ. περίπου (Πίν. 186 α). Στο σημείο αυτό η κλίση που παρουσιάζει ο βράχος είναι απότομη. Έτσι κρίθηκε αναγκαία η κατασκευή ικριώματος για την εκτέλεση των εργασιών ύψ. 18 μ. περίπου. Οι εργασίες συντήρησης του τείχους θα ολοκληρωθούν στις αρχές του ερχόμενου έτους.

Άλλες εργασίες που εκτελέστηκαν εντός του έτους ήταν: α) Η εκ νέου εγκατάσταση της γερανογέφυρας για τις ανάγκες των αναστηλωτικών έργων, η οποία είχε απομακρυνθεί προσωρινά κατά τη διάρκεια των εργασιών επισκευής του ανδήρου της στοάς. β) Η εγκατάσταση ηλεκτροφωτισμού στους χώρους κάτω από τα άνδηρα των προπυλαίων και της στοάς.

Παράλληλα με τις εργασίες προχώρησαν και οι μελέτες. Για να καλυφθούν οι ανάγκες του έργου σε δομικό υλικό-πωρόλιθο αποφασίστηκε να γίνει σχετική προμήθεια κατόπιν διενέργειας δημόσιου μειοδοτικού διαγωνισμού. Έτσι συντάχθηκαν τα σχετικά τεύχη δημοπράτησης του έργου «εξόρυξη, κοπή, μεταφορά και

188. Πλάτος ίσο προς 0,51 μ. περίπου έναντι 0,66 μ. που είχαν οι αρχαίοι λίθοι.

189. Γόμφοι δεν βρέθηκαν, αφού η κατασκευή στη θέση αυτή είχε ήδη διαταραχθεί πριν από τις ιταλικές επεμβάσεις.

190. Όσο είναι και το μήκος των αρχαίων λίθων.

191. Αναστήλωση των μνημείων της Λίνδου, Τεύχος 9, Β. Ελευθερίου - Μ. Πίκουλα, Λίνδος 1991-1992 (αδημοσίευτο).

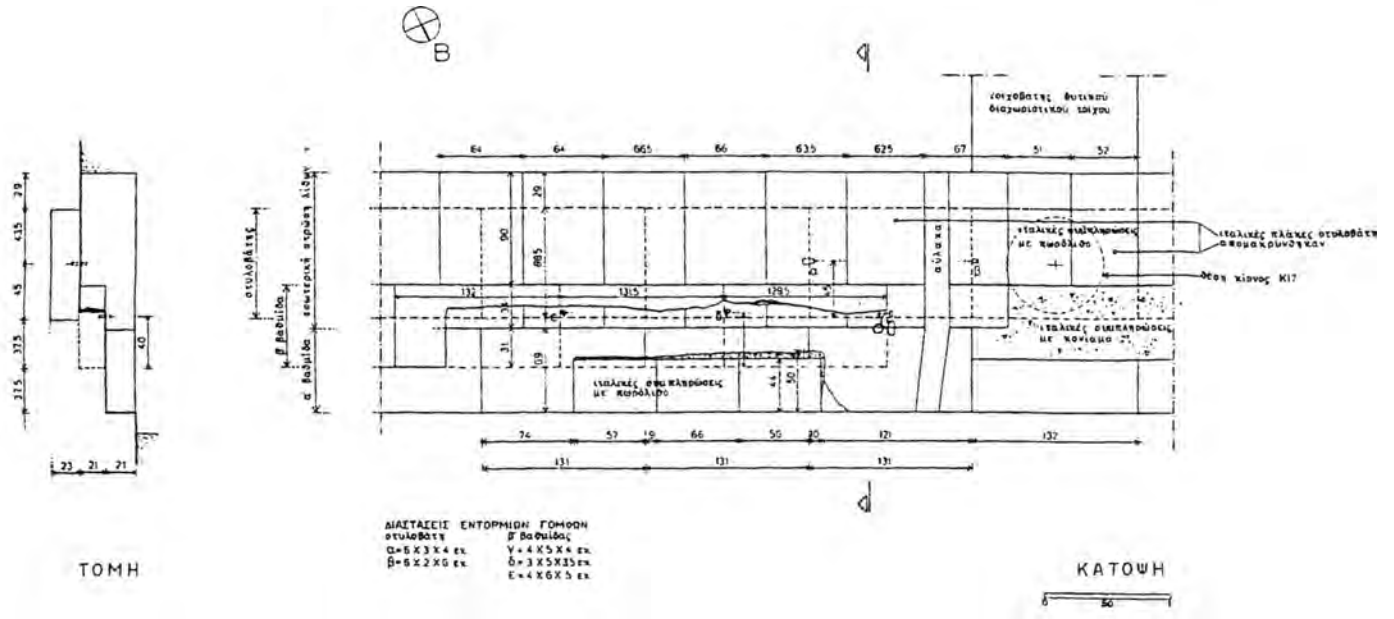

Σχέδ. 5. Ρόδος Ακρόπολη Λίνδου. Αναστήλωση της ελληνιστικής στοάς.

λάξευση πωρόλιθου»[192]. Η προμήθεια υπολογίζεται να καλύψει τις ανάγκες για το σύνολο των εργασιών στην ελληνιστική στοά[193].

Συνεχίστηκαν οι έρευνες στο Κέντρο Λίθου για τη σύσταση κονιαμάτων συγκόλλησης και στερέωσης του πωρόλιθου σε δείγματα πωρόλιθου από το αρχαίο λατομείο του Φανού[194], καθώς και σε άλλα που παρασκευάστηκαν εργαστηριακά.

Τέλος, έγινε περιορισμένη επέμβαση στον ελληνιστικό τάφο στον Άγιο Αιμιλιανό (ΒΑ. της Λίνδου). Επισκευάστηκε μικρό διαμπερές άνοιγμα στην οροφή του μνημείου που είχε προκληθεί από τη μετατόπιση ορισμένων λίθων. Κατά την επανατοποθέτηση των λίθων χρησιμοποιήθηκε συνδετικό κονίαμα.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

192. Αναστήλωση των μνημείων της Λίνδου, Τεύχος 10, Β. Ελευθερίου - Μ. Πίκουλα, Λίνδος 1992 (αδημοσίευτο).

193. Πρόκειται για αναστήλωση δεκαεπτά κιόνων, επί συνόλου είκοσι ενός, με τμήματα του θριγκού. Ο υπολογισμός της απαιτούμενης ποσότητας έγινε κατά προσέγγιση σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουν προκύψει από τη διάλυση και τη μελέτη της αναστήλωσης των τεσσάρων κιόνων.

194. Περιοχή ΒΑ. της Λίνδου από την οποία προέρχεται πιθανότατα το δομικό υλικό της ελληνιστικής στοάς.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Το πρόγραμμα της συντήρησης και καταγραφής αρχαίων κατά κατηγορίες προχώρησε ικανοποιητικά κατά το 1992. Καταγράφηκαν τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα:

Γλυπτά (Γ)	294	(Γ 1730-2023)
Ειδώλια (Ειδ)	791	(Ειδ. 860-1650)
Αμφορείς (Α)	128	(Α 921-1048)
Αρχιτεκτονικά μέλη (Αρχ)	40	(Αρχ 1089-1128)
Μικροαντικείμενα (ΜΑ)	232	(ΜΑ 72-301)
Μετάλλινα (Μ)	89	(Μ 1207 - Μ 1265)
Επιγραφές (Ε)	331	(Ε 3703 - Ε 4033)
Διάφορα (Δ)	2	(Δ 13 - Δ 14)
Λύχνοι (Λ)	1.560	(Λ 3595 - Λ 5154)
Γυάλινα (Υ)	36	(Υ 546-581)
Πήλινα (Π)	2.383	(Π 1372-Π 15657, Π 15711 - Π 16160)

Όλα σχεδόν τα παραπάνω ευρήματα πλύθηκαν και συντηρήθηκαν κατά την ίδια περίοδο, ενώ συντηρήθηκαν επίσης 1.000 νομίσματα και πλύθηκαν 2.000 σάκκοι οστράκων. Το συντονισμό και την άμεση εποπτεία του παραπάνω έργου είχε αναλάβει η υπογράφουσα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κάλαθος

Στην περιοχή της Λινδίας, σε μικρή απόσταση βόρεια από την κοινότητα της Καλάθου[195] και δυτικά της οδού Ρόδου-Λίνδου, εντοπίστηκαν ορθογώνιες πλίνθοι από λάρτιο λίθο με περιτένεια και έξεργο στην επιφάνειά τους, που ανήκουν σε κάποιο ελληνιστικό πιθανώς κτίριο.

Λίγο βορειότερα, στα νότια του μικρού ναού του Αγίου Γεωργίου «στο Καπί», ο οποίος αναφέρεται από τον Αναστ. Ορλάνδο στο Αρχείο των Βυζαντινών Μνημείων της Ρόδου[196] και περιγράφεται ως μονόκλιτος σταυροειδής εγγεγραμμένος μετά τρούλου, επισημάνθηκαν στην ελαφρά κατηφορική επιφάνεια αγρού πλήθος διάσπαρτα όστρακα από μεγάλα χρηστικά αγγεία (κυρίως αμφορείς), μάζες πηλού, σκωρίες και τμήματα διαλυμένου κεραμικού κλιβάνου. Ανάμεσά τους βρέθηκαν κομμάτια αποτυχημένων στην όπτηση αμφορέων με παραμορφωμένες λαβές ή τοιχώματα από την υπερβολικά υψηλή θερμοκρασία στον κλίβανο, καθώς και τμήμα κεραμίδας. Το άφθονο αυτό επιφανειακό υλικό μαρτυρεί την ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου, οι εγκαταστάσεις του οποίου θα πρέπει να αναζητηθούν στη θέση αυτή. Περισυνελέγησαν ασφράγιστες λαβές αμφορέων με οξεία γωνία στην κορυφή, καθώς και όστρακα από μεγάλα ερυθροβαφή πινάκια της κατηγορίας «περγαμηνή sigillata», που δείχνουν δραστηριότητα του εργαστηρίου στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια[197].

Στην περιοχή της Καλάθου εντοπίστηκαν το 1964, στο 48ο χλμ. Ρόδου-Λίνδου, στον αγρό Τριανταφυλλιάς Φιλή, δύο συστάδες τάφων, από τους οποίους δύο περιείχαν ληκύθια του 5ου προς 4ο αι. π.Χ., ενώ σε άλλους βρέθηκαν νομίσματα ρωμαϊκά[198]. Ρωμαϊκή επίσης νεκρόπολη αναφέρεται από τον R. U. Inglieri κοντά στην Αγία Κυρά[199]. Για τις αναφορές ευρημάτων και πληροφοριών σχετικών με την Κάλαθο από τα ημερολόγια του Kinch, όπως λίθινα ελαιοπιεστήρια, πήλινα αρχαϊκά ειδώλια, αγγεία και άλλα ευρήματα[200].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Οι αρχαιολογικές συλλογές των Μουσείων ευθύνης της Εφορείας εμπλουτίστηκαν με τα παρακάτω αρχαία:

Μουσείο Ρόδου

1. Άγαλμα λιονταριού με συμφυή βάση (Γ 2025). Πρόκειται για επιτύμβιο άγαλμα μήκ. 1,52, πλ. 0,55 και ύψ. 0,87 μ. Βρέθηκε στο ύψωμα Δράκος, Δ. του χωριού Πυλώνα. Το αρχαίο είχε όμως ήδη επισημανθεί από αρχαιολόγους της Δανικής Αρχαιολογικής Αποστολής στις αρχές του αιώνα[201].

2. Ακέραιος οξυπύθμενος παλαιοχριστιανικός αμφορέας (τύπου Γάζας) (ΠΧ 1345) από την περιοχή Βόδι. Διαστάσεις: ύψος 0,57, διάμετρος σώματος 0,23 μ. Χρονολογείται στον 4ο-τέλη 6ου αι. μ.Χ.

3. Σχεδόν ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας (Α 919), ο οποίος προέρχεται από τη θάλασσα της περιοχής των Κρητικών. Διαστάσεις: ύψος 0,7, διάμετρος σώματος 0,28, διάμετρος χείλους 0,11 μ.

Μουσείο Κω

Τρεις ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες του 1ου αι. π.Χ. Προέρχονται από περισυλλογή στον ελαιώνα Κοτζά Μαχμέτογλου:

α) Ορθογώνια ακέραιη στήλη (Ε 91) με ελαφρές αποκρούσεις. Η επιγραφή *ΔΙΑΓΟΡΑΣ ΧΡΗΣΙΟΣ ΧΑΙΡΕ* σε δύο στίχους. Διαστάσεις: ύψος 0,88, πλάτος 0,42, πάχος 0,09 μ. β) Αετωματική στήλη, σπασμένη στο κάτω άκρο. Η επιγραφή *ΑΝΘΙΣ ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΣΥΡΑΚΟΥΣΙΑ* σε τρεις στίχους. Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,6, πλάτος 0,38, πάχος 0,075 μ. γ) Ορθογώνια στήλη ελλιπής στο πάνω τμήμα. Η επιγραφή *ΔΗΜΗΤΡΙΟ(Υ)*

195. Ο Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου τοποθετεί στην πεδιάδα που εκτείνεται ανάμεσα στις κοινότητες Κάλαθο και Μαλώνα το δήμο 2 της Λινδίας και αναφέρει δύο ονόματα ως πιθανότερα για την ταύτιση του δήμου αυτού: Κλάσιοι και Πεδιείς, βλ. Οι αρχαίοι Ροδιακοί Δήμοι, Ιστορική Επισκόπηση-Η Ιαλυσία, Αθήνα 1989, σ. 76.

196. ΑΒΜΕ ΣΤ΄ (1948), σ. 83-84, εικ. 66 και 67.

197. Στο βόρειο τμήμα της παραλίας της Καλάθου, προς το Χαράκι, αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια έργων του Στρατού σειρά οξυπύθμενων αμφορέων με λαβές ασφράγιστες που δημιουργούν οξεία γωνία στην κορυφή και τάφοι της υστεροελληνιστικής και παλαιοχριστιανικής περιόδου, βλ. ΑΔ 39 (1984): Χρονικά, σ. 328-329, Πίν. 162 δ.

198. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 473, Πίν. 557 α-β.

199. Carta Archeologica dell' isola di Rodi, Φλωρεντία 1956, F.S. αριθ. 48.

200. Lindos IV, 2, Copenhagen 1992, σ. 87-89.

201. Ό.π., σ. 83.

ΑΧΕΛΩΟΥ σε δύο στίχους. Διαστάσεις: σωζ. ύψ. 0,74, πλ. 0,335, πάχ. 0,085 μ.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού

1. Ελλιπής υδρία με ηθμοειδή προχοή της υπομυκηναϊκής-πρωτογεωμετρικής περιόδου. Το αγγείο φέρει γραπτή διακόσμηση. Διαστάσεις: ύψος 0,168, σωζόμενη διάμετρος 0,14 μ. (Πίν. 186 β).

2. Ενεπίγραφο μαρμάρινο βάθρο το οποίο βρέθηκε στην περιοχή Δερίβα Αιγιάλης. Πρόκειται για βάση υστεροελληνιστικού αναθήματος στην θεά Ίσιδα[202], Διαστάσεις: μήκος 0,52 ύψος 0,17, πάχος 0,4 μ.

3. Τμήμα μαρμάρινης επιγραφής όπου διασώζεται η λέξη *(Α)ΡΚΕCΙΝΕΩΝ*. Η επιγραφή βρέθηκε στη θέση Σύβρυσα, περιφέρεια της αρχαίας Αρκεσίνης. Πιθανώς ελληνιστικής εποχής. Διαστάσεις: μήκος 0,164, ύψος 0,111, πάχος 0,032 μ.

4. Θραύσμα μαρμάρινης επιτύμβιας επιγραφής, που βρέθηκε στη Χώρα Αμοργού[203]. Διαστάσεις: 0,07x 0,065x0,02 μ.

5. Αρχαία αντικείμενα που αποτοιχίστηκαν από το υπέρθυρο της αυλής της οικίας του Γρ. Χάλαρη, η οποία βρίσκεται στο όρμο Αιγιάλης:

α) Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη ρωμαϊκής εποχής. Διαστάσεις: ύψος 0,275, πλάτος 0,175, πάχος 0,105 μ.

β) Άνω τμήμα αετωματικής επιτύμβιας στήλης ελληνιστικής εποχής. Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,175, πλάτος 0,18, πάχος 0,06 μ.

γ) Απότμημα μαρμάρινης ενεπίγραφης αναθηματικής βάσης, ρωμαϊκής εποχής. Η επιγραφή *ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ ΝΟΒΙΟΣ ΙΟΥΛΙΟΣ---ΕΚΤΩΝΙΔΙΩΝ ΓΑΥΚΥΤΑΤΗΠ(ΑΤΡΙΔΙ)*, σε δύο στίχους. Στον πρώτο στίχο μεταξύ των λέξεων σώζεται εγχάρακτο κισσόφυλλο.

6. Λίθινη άγκυρα προϊστορικών χρόνων, η οποία ανασύρθηκε από την περιοχή ΝΑ. της βραχονησίδας Λιάδι (Πίν. 186 γ).

7. *Συλλογή Ιωαννίδη*. Από τη Συλλογή Ιωαννίδη, μεταξύ άλλων:

α) Κορινθιακός απιόσχημος αρύβαλλος, ελλιπής στη λαβή και στο χείλος. Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,068, μέγιστη διάμετρος κοιλιάς 0,042 μ. β) Τροχήλατος μελαμβαφής λύχνος αττικού εργαστηρίου, ελλιπής στον μυκτήρα. Σωζόμενο ύψος 0,045 μ. γ) Ακέφαλος κορμός και τμήμα της συμφυούς ορθογώνιας βάσης κοίλου ειδωλίου από μήτρα. Φορεί ζωσμένο πέπλο και ιμάτιο και έχει στάσιμο το δεξί και άνετο το αριστερό σκέλος (Πίν. 186 δ). Διαστάσεις: σωζόμενο ύψος 0,10 μ. δ) Μαρμάρινος κυλινδρικός τριπτήρας με κοιλότητα στη μία επιφάνεια. Διαστάσεις: διάμετρος 0,074, ύψος 0,056 μ. ε) Απιόσχημο μαρμάρινο αντικείμενο με κοιλότητα στη μία επιφάνεια. Διαστάσεις: ύψος 0,06, μέγιστο πλάτος 0,048 μ. στ) Λίθινος τριπτήρας με κοιλότητες στις επίπεδες επιφάνειες. Διαστάσεις: ύψος 0,06, μέγιστο πλάτος 0,048 μ.

8. Απότμημα λίθινης επιγραφής από ασβεστόλιθο. Βρέθηκε εντοιχισμένη στην εκκλησία της Καστριανής, στο Καστρί (Αρχαία Αρκεσίνη). Η επιγραφή *ΕΓΓΟΥΣ ΜΑΠΝΟΥΝ* σε δύο στίχους. Διαστάσεις: ύψος 0,41, μήκος 0,30, πάχος 0,18 μ.

9. Μικκύλο αρυβαλλοειδές αγγείο από τις νησίδες Μάκαρες.

10. Όστρακο σκύφου με ανάγλυφη διακόσμηση μεγαρικού τύπου, από τον Κουρουνά Περιφέρειας Χώρας.

11. Θραύσμα πυραμιδοειδούς υφαντικού βάρους από το Τερλάκι Χώρας.

12. Για χάρη προστασίας, μεταφέρθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού ρωμαϊκό ψηφιδωτό δάπεδο το οποίο προέρχεται από ορατό αρχαίο κτίσμα που βρίσκεται στο κτήμα της Μόσχας Γρίσπου, στη θέση Κάτω Ακρωτήρι Καταπόλων Αμοργού.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

202. Η επιγραφή είναι δημοσιευμένη στο IG XII. 7, αριθ. 431.

203. Είναι δημοσιευμένο στο IG XII. 7, αριθ. 114.

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Εφορεία ασχολήθηκε με τη συντήρηση και αποκατάσταση μνημείων, τη συντήρηση τοιχογραφιών, φορητών εικόνων και ψηφιδωτών δαπέδων, την ανασκαφική έρευνα και την καταγραφή βυζαντινών και μεταβυζαντινών ευρημάτων που προέρχονται από ανασκαφές, περισυλλογές και παραδόσεις από ιδιώτες. Η Εφορεία επίσης συνέχισε το έργο της καταγραφής των κειμηλίων των εκκλησιών και των μονών της Δωδεκανήσου. Συνεχίσαμε επίσης το έργο της προστασίας πέντε μνημειακών οικιστικών συγκροτημάτων: της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, της Λίνδου, του οικισμού της Σύμης, της Χώρας Πάτμου και του οικισμού της Χώρας Αμοργού. Για να εκτελεστεί όλο αυτό το έργο, που περιληπτικά περιγράφεται παρακάτω, εργάστηκαν και μόχθησαν διοικητικοί υπάλληλοι, σχεδιαστές, συντηρητές έργων τέχνης, συντηρητές μνημείων, αρχιτέκτονες, πολιτικοί μηχανικοί, μηχανολόγοι και αρχαιολόγοι. Όλους αυτούς τους ευχαριστώ και από αυτή τη θέση.

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΛΙΑΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Ρόδος, μεσαιωνική πόλη

Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη

Έγινε κτιριακή συντήρηση, με αρμολόγηση των τοιχοποιιών εσωτερικά και εξωτερικά.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Στους χώρους του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ρόδου, το οποίο χτίστηκε ως Νοσοκομείο των Ιπποτών του Τάγματος του Αγίου Ιωάννου της Ρόδου, έγιναν αντικαταστάσεις λίθων, σποραδική συμπλήρωση αρμολογημάτων και επιχρισμάτων και γενικότερα εργασίες στερέωσης και συντήρησης.

Κατάλυμα Ωβέρνης - Επέκταση Κοσμητικής Συλλογής Ρόδου

Στο τμήμα του Καταλύματος της Ωβέρνης το οποίο βρίσκεται σε επαφή με την Κοσμητική Συλλογή της Ρόδου έγιναν εργασίες στερέωσης και συντήρηση του οικοδομήματος όπου πρόκειται να γίνει επέκταση της Συλλογής.

Μεσαιωνικός Πύργος Ρολογιού

Στο μεσαιωνικό Πύργο του Ρολογιού (οδός Ορφέως) έγινε στερέωση και αντικατάσταση φθαρμένων λίθων.

Άγιοι Απόστολοι (Ιμαρέτ)

Στο ναΰδριο των Αγίων Αποστόλων που βρίσκεται στο μουσουλμανικό πτωχοκομείο, αντικαταστάθηκαν φθαρμένοι λίθοι, έγινε συμπλήρωση αρμολογημάτων και επιχρισμάτων και στεγανοποίηση της στέγης.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Διαμόρφωση αρχαιολογικών χώρων Κολλάκιου και αποκατάσταση βυζαντινών οχυρώσεων, αρχαιολογικός χώρος οδού Παναιτίου

Παράλληλα με την πρόοδο της αρχαιολογικής ανασκαφικής έρευνας του χώρου, προχώρησαν εργασίες οριοθέτησής του προς τη δυτική πλευρά του νεοκλασικού Μουσουλμανικού Σχολείου, καθώς και προς την όψη της οδού Παναιτίου.

Συγκεκριμένα: 1. Κατεδαφίστηκαν τμήματα νεότερων προσθηκών στα ερείπια των ιπποτικών κτισμάτων, που καταλάμβαναν τη νότια πλευρά της συνέχειας της οδού Ιππάρχου στα δυτικά της μεταγενέστερης του 1856 οδού Παναιτίου. 2. Προσδιορίστηκε ως όριο της ανασκαφής το δυτικό όριο ιπποτικής οδού με κατεύθυνση Β.-Ν. Στο συνεχές αυτό όριο, του οποίου αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια, πάτησε χαμηλός τοίχος αντιστήριξης φυσικού πρανούς, το οποίο διαμορφώθηκε μπροστά από το Σχολείο αποτελώντας τη φυσική προέκταση της αυλής προς τον αρχαιολογικό χώρο (Πίν. 187 α). Στην εσωτερική πλευρά του πρανούς, το οποίο φυτεύθηκε, επανατοποθετήθηκε η χαρακτηριστική περίφραξη του χώρου του σχολείου προς την οδό Παναιτίου με τα νεοκλασικής μορφής κολωνάκια και το μεταλλικό κιγκλίδωμα. Ο τοίχος αντιστήριξης κατασκευάστηκε από αργολιθοδομή, με διαφοροποίηση των τμημάτων των οποίων τεκμηριώνεται η μορφή με λαξευτή ισοδομή. 3.

Κατασκευάστηκε συνεχές ξύλινο κιγκλίδωμα ως όριο της ανασκαφής προς το δημόσιο χώρο – την οδό Παναιτίου. Ίδιας μορφής κιγκλίδωμα τοποθετήθηκε και κατά μήκος της οδού Θεοφιλίσκου, όπου έχει επίσης αποκαλυφθεί το βυζαντινό προτείχισμα που ταυτίζεται με το νότιο όριο της οδού. 4. Έγινε στερέωση-αγκύρωση με μεταλλικούς ελκυστήρες σε δύο επίπεδα στη νεότερη επίχωση δυτικά της πρόσοψης ιπποτικού κτιρίου που σώζεται κάθετα στη βόρεια όψη του βυζαντινού πύργου, απαοτελώντας το όριο της ιδιοκτησίας του ιδιωτικού Βακούφ Φετχή-πασά (Πίν. 187 β). 5. Στα πλαίσια των επεμβάσεων που έγιναν στην ιδιοκτησία του ιδιωτικού Βακούφ Φετχή-πασά, η οποία περιλαμβάνει το συγκρότημα των σημαντικών μουσουλμανικών κτισμάτων (του Ρολογιού και του παλιού Σχολείου) στο οποίο είχαν ενταχθεί και τα λείψανα τείχους, προτειχίσματος και πύργων της πρωτοβυζαντινής περιόδου, έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: α) Κατεδαφίστηκαν τα ετοιμόρροπα τμήματα των δύο ορόφων που αποτελούσαν νεότερες προσθήκες στο βυζαντινό πύργο της νότιας οχύρωσης του Κάστρου και είχαν χτιστεί μετά την έκρηξη πυρίτιδας που κατέστρεψε όλη την περιοχή το 1856 (Πίν. 187 γ, 188 α). β) Ξεκίνησε η συντήρηση με στερέωση και τμηματική συμπλήρωση του ερειπίου, το οποίο απομονώθηκε με χτίσιμο της ενδιάμεσης πόρτας από την επιχείρηση που δημιουργήθηκε σε επαφή με τη δυτική πλευρά του. Αποκαταστάθηκε η μεταγενέστερη ιπποτική πόρτα στη βόρεια όψη του ορόφου (Πίν. 188 β).

Αρχαιολογικός χώρος οδού Αγησάνδρου

Οι εργασίες που έγιναν αφορούν την προστασία-συντήρηση-στερέωση των ερειπίων βυζαντινών κατασκευών και τη διαμόρφωση της όψης του αρχαιολογικού χώρου προς την εμπορική οδό Αγησάνδρου.

Συγκεκριμένα: 1. Έγινε επιφανειακή συντήρηση, με καθαρισμό των αρμών και βαθύ αρμολόγημα, στα ερείπια των κατασκευών του βυζαντινού προτειχίσματος και του βυζαντινού πύργου. Σε πρώτη φάση δεν έγινε συμπλήρωση των ερειπίων, η οποία πρόκειται να προχωρήσει μετά την ολοκλήρωση των σχετικών ανασκαφικών ερευνών και μελετών αποκατάστασης. 2. Διαμορφώθηκε κατά μήκος της όψης της οδού Αγησάνδρου υποτυπώδης τάφρος, με στόχο την ανάδειξη της ύπαρξης της βυζαντινής τάφρου στην ίδια θέση. Για το σκοπό αυτό προβλέπεται τμηματική συμπλήρωση του προτειχίσματος και της σκάρπας στη βάση του. Κατά μήκος της οδού διαμορφώθηκε κτιστό πεζούλι – καθιστικό για τους επισκέπτες του χώρου –, ενώ ο ενδιάμεσος χώρος προβλέπεται να διαμορφωθεί σε φυτεμένο φυσικό πρανές (Πίν. 188 γ).

Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ντεμιρλί)

Έγιναν εργασίες συντήρησης-στερέωσης του ερειπίου της βομβαρδισμένης ιπποτικής εκκλησίας. Οι εργασίες περιέλαβαν: 1. Επιφανειακή συντήρηση αρμολόγημα και αντικατάσταση των φθαρμένων πωρόλιθων σε όλη την έκταση του ερειπίου. 2. Αποκατάσταση τμημάτων του νότιου τοίχου και των σωζόμενων ανοιγμάτων βάσει των υπαρχόντων σχεδίων και των φωτογραφιών του ιταλικού φωτογραφικού αρχείου. 3. Εξασφάλιση της απορροής των ομβρίων υδάτων από τις επιφάνειες του ερειπίου, με κατάλληλη διαμόρφωση της κλίσης των αρμών ώστε να μη κρατούν νερό ακόμη και στα οριζόντια τμήματα των λιθοδομών.

Κ. ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Κτίριο Villaragut, οδός Ιπποτών

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του αρχοντικού της Τουρκοκρατίας στην Α πτέρυγα του κτιρίου, με την επίστρωση του δαπέδου της Α βεράντας με κεραμικά πλακάκια, αφήνοντας εμφανή τα δομικά στοιχεία των ιπποτικών τοίχων και του τζακιού από πωρόλιθο. Αποκαταστάθηκαν οι λιθοδομές της κουζίνας και του μικρού «οντά» μπροστά από το λουτρό (χαμάμ) στον ίδιο όροφο και του «οντά» με το διάδρομο (χαγιάτι) στη σοφίτα πάνω από την κουζίνα, με τις ίδιες μεθόδους που χρησιμοποιήθηκαν κατά το παρελθόν και στο υπόλοιπο κτίριο[1]. Ακολούθως αντικαταστάθηκε το ξύλινο δώμα του μικρού «οντά» και της σοφίτας με την ίδια μέθοδο μόνωσης που εφαρμόστηκε και στο δώμα του ορόφου[2]. Αντικαταστάθηκαν επίσης τα φθαρμένα ξύλινα δοκάρια του μεσοπατώματος.

Οι εργασίες συνεχίζονται.

Κατασκευή κοινωφελών υπογείων δικτύων στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου

Τα σημαντικότερα προβλήματα της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου που χρόνια τώρα βασανίζουν τους κατοίκους της είναι η έλλειψη δικτύου αποχέτευσης

1. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 524-525.
2. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 518-519.

των ακαθάρτων, του ελλιπούς δικτύου των ομβρίων, των προβλημάτων των πολλαπλών κεραιών τηλεόρασης στα δώματα των κτιρίων και των πολλών και ποικίλων καλωδιώσεων του ηλεκτρικού και των τηλεφώνων που αλλοιώνουν τις όψεις των κτισμάτων και των μνημείων και τέλος των ημικατεστραμμένων οδοστρωμάτων από βοτσαλωτά ή πλακόστρωση (γκριζόμαυρες σχιστόπλακες) από τα βαριά οχήματα και την ελλιπή τους συντήρηση. Μετά από πολύχρονες προσπάθειες του Γραφείου Μεσαιωνικής Πόλης έγινε δυνατή η συνεργασία των κοινωφελών οργανισμών που εμπλέκονται (Δήμος της Ρόδου, Αρχαιολογική Υπηρεσία, ΔΕΥΑΡ, ΔΕΗ, ΟΤΕ και ΕΡΤ) για την κατασκευή κοινών υπόγειων δικτύων και οδοστρωμάτων της μεσαιωνικής πόλης.

Γ. ΝΤΕΛΛΑΣ - Α. ΑΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΣ

Ρόδος, νέα πόλη

Ιπποτικοί ανεμόμυλοι στο Μανδράκι

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του μεσαίου ανεμόμυλου για τη δημιουργία ζωντανού μουσείου με το παραδοσιακό άλεσμα του σιταριού[3].

Οι εργασίες αυτές, που στο παρελθόν γίνονταν από ειδικά συνεργεία μυλωνάδων, σήμερα είναι αρκετά δύσκολες για συνεργείο ξυλουργών και πετράδων[4]. Προτιμήθηκε η επιβίωση της παραδοσιακής μεθόδου κατασκευής ανεμόμυλου. Την ευθύνη της όλης προσπάθειας ανέλαβε ο ξυλουργός του Γραφείου Μεσαιωνικής Πόλης Γιώργος Μαμμής, που, σε συνεργασία με άλλους τεχνικούς[5] και τις συμβουλές παλιών μυλωνάδων της Ρόδου[6], μπόρεσε να ολοκληρώσει αυτή την κατασκευή. Από τον παραδοσιακό ανεμόμυλο είχε διασωθεί μόνο το κέλυφος από λιθοδομή με πωρόλιθο κατά δόμους, κατασκευή που, ανήκει στην εποχή της Ιπποτοκρατίας[7]. Η κατασκευή του ξύλινου κώνου της στέγης και της ανέμης ήταν της εποχής της Ιταλοκρατίας, κατ' απομίμηση των παλαιών ανεμόμυλων, αλλά δεν λειτούργησε ποτέ τις τελευταίες δεκαετίες ως πραγματικός ανεμόμυλος. Εφέτος τοποθετήθηκε ο μηχανισμός του από ξύλο σύμφωνα με τους κανόνες της παράδοσης.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

ΥΠΑΙΘΡΟΣ

Ασκληπειό

Κοίμηση της Θεοτόκου

Στο κέντρο του οικισμού του Ασκληπειού υψώνεται ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Πρόκειται για οικοδόμημα στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με κτιστές ημικυλινδρικές καμάρες. Εξωτερικά η στέγη καλύπτεται με κοίλα κεραμίδια.

Κατά τα τελευταία χρόνια έγιναν εκτεταμένες στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες στο μνημείο. Ειδικότερα κατά το 1992 έγιναν αντικατάσταση φθαρμένων λίθων, εξωτερικά αρμολογήματα, σποραδική συμπλήρωση επιχρισμάτων, στεγανοποίηση στέγης και διαμόρφωση του γύρω χώρου.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Όλυμπος

Αγία Άννα και Άγιοι Σαράντα

Αφαιρέθηκε το επίχρισμα από την εξωτερική επιφάνεια των τοίχων και μετά αρμολογήθηκαν. Τοποθετήθηκαν ξύλινες θύρες και στις δύο εκκλησίες και η στέγη επικεραμώθηκε προς αποφυγή της υγρασίας.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

3. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 520.

4. Σχετικά με ανεμόμυλους βλ. Ελένη Λειμώνα-Τρεμπέλα, Ελληνικοί ανεμόμυλοι: Αιγαιοπελαγίτικοι ανεμόμυλοι, Αρμός, τιμητικός τόμος στον καθ. Ν. Μουτσόπουλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο, τομ. Β., ΑΠΘ/Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, 1991, σ. 1029-1063. Ζαφείρης Βάος - Στέφανος Νομικός, Ο ανεμόμυλος στις Κυκλάδες, Αθήνα 1993.

5. Τον Μιχάλη Πέρο (μηχανολόγο-τεχνολόγο μηχανικό), τη Δέσποινα Λαζαρίδου-Κολιάδη (πολιτικό μηχανικό), τον ξυλουργό Γιάννη Λεντή, τους πετράδες του συνεργείου Κώστα Διακογεωργίου, Μανώλη Παρασκευά, Κώστα Νάκα, Δημήτρη Μικισού και Κυριάκο Κελεπέρα, το μονωτή Στέργο Κορκίδα, τους ηλεκτρολόγους Φιλήμονα Λαθουράκη, Μιχάλη Ξάνθο και Μανόλη Κοντολέοντα, τον εργοδηγό Νίκο Μπάτη και τον υπογράφοντα.

6. Θα θέλαμε εδώ να ευχαριστήσουμε τους παλιούς μυλωνάδες Κώστα Διακογεωργίου (που σήμερα εργάζεται ως πετράς της υπηρεσίας μας), και Νίκο Μούχλη για τις χρήσιμες συμβουλές τους.

7. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 526.

ΚΩΣ

Κέφαλος

Άγιος Στέφανος (παλαιοχριστιανικό συγκρότημα)

Η διπλή βασιλική του Αγίου Στεφάνου βρίσκεται πάνω σε βραχώδη θέση και σε μικρό υψόμετρο από την επιφάνεια της θάλασσας. Λόγω της γειτνίασης με τη θάλασσα οι τοίχοι των δύο βασιλικών υφίστανται διάβρωση και παρουσιάζουν μεγάλα στατικά προβλήματα. Κατά τα τελευταία χρόνια είχαν καταπέσει τα περισσότερα τμήματα των τοίχων και ορισμένοι από τους κίονες. Ειδικό συνεργείο υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Κ. Χαριτωνίδη ανέλαβε τη στερέωση των τοίχων και την αποκατάσταση των τμημάτων που είχαν καταπέσει ή ήταν ετοιμόρροπα. Έγινε ανακατασκευή τοίχων, αντικατάσταση φθαρμένων λίθων, σποραδική συμπλήρωση αρμολογημάτων και αποκατάσταση πεσμένων αρχιτεκτονικών μελών του μνημείου.

ΣΥΜΗ

Σύμη, Χωριό

Μουσείο (αρχοντικό οικογένειας Φαρμακίδη)

Στην αυλή του Μουσείου Σύμης υπήρχαν διάφορα ερειπωμένα ή ημιερειπωμένα κτίσματα τα οποία αναστηλώθηκαν, προκειμένου να γίνει σε αυτά επέκταση των συλλογών του Μουσείου. Ολοκληρώθηκε η κατασκευή των τοίχων, κατασκευάστηκαν στέγες, δάπεδα, ξύλινα κουφώματα, έγιναν εσωτερικά επιχρίσματα και εξωτερικά αρμολογήματα, τοποθέτηση ηλεκτρικής υδραυλικής εγκατάστασης κτλ.

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Χώρα

Κάστρο

Μεταξύ των ναών της Παναγίας και του Αγίου Γεωργίου, στη νότια εσωτερική πλευρά του Κάστρου, βρίσκονται δύο παλαιά σπίτια που είναι ιδιαίτερα γνωστά για τα ξυλόγλυπτα ταβάνια τους. Επειδή από το χρόνο είχαν υποστεί μεγάλες φθορές οι στέγες τους και προκειμένου να διασωθούν οι ξυλόγλυπτες οροφές τους έγινε καθαρισμός των δωμάτων από την πατελιά και μερική αποψίλωση.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Κάστρο Χώρας

Έγιναν στερεωτικές εργασίες στο Κάστρο Χώρας Καλύμνου. Συγκεκριμένα το συνεργείο, σε συνεργασία με το Δήμο Καλύμνου, εργάστηκε στη βορειοανατολική πλευρά του Κάστρου όπου χτίστηκε προσωρινά το άνοιγμα που λεγόταν Πορτέλι, διαστ. 2,10Χ1,50 μ.

Στη βορειοανατολική επίσης γωνία επισκευάστηκε πυργοειδής κατασκευή ορθογώνιου σχήματος διαστ. 2,70Χ1,70 μ. Στην επισκευή των τμημάτων αυτών δεν χρησιμοποιήθηκαν κεραμίδες για να είναι εμφανής η διαφορά. Επιπλέον δεν έγινε προσπάθεια να ακολουθηθεί το ισόδομο σύστημα που παρατηρείται στα τμήματα της παλαιότερης οικοδομικής περιόδου του Κάστρου.

Στη συνέχεια, προς το τέλος της περιόδου του ίδιου έτους, άρχισαν οι επισκευές μεγάλου τμήματος της οχύρωσης στη βόρεια πλευρά. Το άνοιγμα έχει μήκος 11 μ. και πάχος που κυμαίνεται μεταξύ ±0,75-0.80 μ. Στη δυτική γωνία του υπό επισκευή ανοίγματος υπάρχει πυργοειδής κατασκευή διαστ. 1,50Χ1,80 μ. η οποία θα επισκευαστεί. Οι εργασίες συνεχίζονται.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ρόδος, μεσαιωνική πόλη

Άγιος Γεώργιος Χουρμαλί (Χουρμαλί Μεδρεσέ)

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου (οδός Απολλωνίου) ανήκει στον τύπο του τετράκογχου ναού με τρούλο. Περιβάλλεται από τα κελιά μεσαιωνικής μονής. ΒΑ. του ναού ανασκάφηκε παλαιοχριστιανικό οικόδομημα με δάπεδο από μαρμαροθέτημα. Έγινε καθαρισμός του αρχαιολογικού χώρου από την άγρια βλάστηση.

Βυζαντινό τείχος-πύλη (οδός Λάχητος-Θεοφιλίσκου)

Στη γωνία των παραπάνω οδών ανασκάφηκε τμήμα του βυζαντινού τείχους με μία πύλη. Έγινε καθαρισμός και διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου.

Οικόπεδο Πεκμετζή (οδός Αγησάνδρου)

Στον αρχαιολογικό χώρο της οδού Αγησάνδρου, όπου έχει αποκαλυφθεί μεσαιωνικό ναΰδριο με τοιχογρα-

φίες, παλαιοχριστιανικό οικοδόμημα, κολυμβήθρα βαπτιστηρίου και πολλοί τάφοι, έγινε καθαρισμός και διαμόρφωση του χώρου.

Αγία Τριάδα (Ντολαπλί)

Δυτικά της Αγίας Τριάδας έχει αποκαλυφθεί τμήμα δρόμου της ελληνιστικής εποχής. Έγινε καθαρισμός και διαμόρφωση του γύρω από το ναό χώρου.

Παναγία της Νίκης

Βορειοανατολικά του ναού του Αγίου Παντελεήμονα και σε μικρή απόσταση από αυτόν έχουν αποκαλυφθεί τμήματα από τα λείψανα του ναού της Παναγίας της Νίκης, μία δεξαμενή κ.ά. Έγινε καθαρισμός και διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου.

Βυζαντινό τείχος (οδός Πυθαγόρα)

Επί της οδού Πυθαγόρα έχει αποκαλυφθεί τμήμα του βυζαντινού τείχους της Ρόδου, χτισμένο κατά ένα μεγάλο μέρος από αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίου δημόσιου οικοδομήματος. Έγινε καθαρισμός και διαμόρφωση του χώρου.

ΥΠΑΙΘΡΟΣ

Κρητηνία

Ιπποτικό φρούριο (Κάστελλος)

Βορειοδυτικά της Κρητηνίας και σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από αυτήν, στην κορυφή βραχώδους υψώματος, βρίσκεται το ιπποτικό φρούριο, διατηρούμενο σε καλή σχετικά κατάσταση. Τούτο προέρχεται τουλάχιστον από δύο οικοδομικές περιόδους, όπως φαίνεται τόσο από τη μορφή του όσο και από τα διατηρούμενα οικόσημα των Μεγάλων Μαγίστρων του Τάγματος του Αγίου Ιωάννου της Ιερουσαλήμ.

Έγινε καθαρισμός του χώρου εντός του φρουρίου και περιμετρικά γύρω από αυτό.

Σορωνή

Διπόταμος (οικισμός-νεκροταφείο)

Στην αυλή του εργοστασίου της ΔΕΗ Σορωνής ανασκάφηκαν από ετών παλαιοχριστιανικοί τάφοι, οι οποίοι βρίσκονται στα ερείπια αρχαίου οικισμού των προχριστιανικών χρόνων. Έγινε καθαρισμός και διευθέτηση του αρχαιολογικού χώρου.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύ

Έμπολας (Εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ)

Συγχρόνως με την κτιριακή αποκατάσταση της εκκλησίας από συνεργεία της Εφορείας (αφαίρεση εξωτερικών επιχρισμάτων, αρμολόγημα, στεγανοποίηση, κεράμωση), ομάδα συντηρητών με επικεφαλής τον Δ. Καμπούρη στερέωσε και καθάρισε τις τοιχογραφίες από τα άλατα και τα επιχρίσματα.

Τοιχογραφίες διατηρούνται στο Ιερό και στο ανατολικό τμήμα της καμάρας της μονόχωρης εκκλησίας. Το εικονογραφικό πρόγραμμα είναι το ακόλουθο: Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας η τρίμορφη Δέηση, στον ημικύλινδρο τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες (Νικόλαος(;), Ιωάννης Χρυσόστομος(;), Βασίλειος, Ελευθέριος). Στο μέτωπο του τόξου πάνω αριστερά διακοσμητικοί ελικοειδείς βλαστοί και δεξιά ψαθωτό κόσμημα. Στο κάτω μέρος εκατέρωθεν της αψίδας ο Ευαγγελισμός. Στην καμάρα εικονίζονται ευαγγελικές σκηνές που χωρίζονται στην κορυφή με ταινία κοσμήματος, που διατρέχει τον ημικυλινδρικό θόλο, και μεταξύ τους με κόκκινη ταινία. Στο νότιο τμήμα της καμάρας, από Α. προς Δ., η Γέννηση του Χριστού και η Βαϊοφόρος και στο βόρειο, από Α. προς Δ., η Κάθοδος στον Άδη και η Σταύρωση. Στους πλευρικούς τοίχους παριστάνονται ολόσωμοι άγιοι, ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και ο αρχάγγελος Μιχαήλ στο βόρειο, ο Νικόλαος και η Παναγία στο νότιο.

Οι τοιχογραφίες, που ας σημειωθεί είναι υψηλής ποιότητας, δεν ανήκουν όλες στην ίδια εποχή. Στο πρώτο στρώμα ανήκει η αψίδα· ο υπόλοιπος διάκοσμος αποτελεί το δεύτερο στρώμα που έχει γίνει σε τρεις φάσεις με μικρή χρονολογική απόσταση μεταξύ τους. Ο βόρειος τοίχος ανήκει στην πρώτη φάση, όπως και το διακοσμητικό στο κλειδί του ημικυλινδρικού θόλου. Το διακοσμητικό στο μέτωπο της αψίδας και στο νότιο τοίχο, η Γέννηση και η Βαϊοφόρος αποτελούν τη δεύτερη φάση. Η τρίτη φάση περιλαμβάνει τον Ευαγγελισμό και τους Νικόλαο και Παναγία στο νότιο τοίχο. Το πρώτο στρώμα χρονολογείται στις αρχές του 13ου αι., η πρώτη φάση του δευτέρου στρώματος στα τέλη του 13ου, η

δεύτερη φάση στα μέσα του 14ου και η τρίτη στην τελευταία δεκαετία του 14ου αι.[8].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Συλλογή της Εφορείας στη Ρόδο

Συνεχίστηκε η καταγραφή των κεραμικών της Εφορείας που μέχρι σήμερα είναι γύρω στις 3.500 αγγεία. Ένα ενδιαφέρον εύρημα είναι ένα σύνολο από δεκαπέντε ακέραιους ισπανικούς πίθους (Πίν. 188 δ), που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 15ου αι.[9] και βρέθηκαν σε μεταγενέστερη χρήση ως υλικό πλήρωσης της θολοδομίας ενός μεσαιωνικού παλατιού στη Ρόδο[10]. Η έρευνα στις αποθήκες της Εφορείας αύξησε τον αριθμό τους σε είκοσι επτά. Στις αποθήκες της Εφορείας βρίσκονταν και τέσσερις αραβικοί πίθοι (Πίν. 188 ε), που χρονολογούνται στον 7ο-8ο αι.

Λίνδος (ιδιωτική συλλογή Π. Καρμανιόλα)

Στην κατοχή του Παύλου Καρμανιόλα, κατοίκου Λίνδου, βρίσκονται δεκαεννέα κεραμικά πινάκια τύπου Νικαίας και είκοσι δύο ευρωπαϊκά.

Τα πρώτα, γνωστά και ως «ροδιακά» ή «λινδιακά» πινάκια, ανήκουν στην ύστερη φάση της παραπάνω κεραμικής και χρονολογούνται από τις αρχές του 17ου αι.[11]. Στις θεματικές συνθέσεις των πινακίων κυριαρχούν τα φυτικά-γεωμετρικά θέματα, δηλαδή οι έλικες, τα κυπαρίσσια, τα γαρύφαλλα, οι υάκινθοι, οι τουλίπες και τα τριαντάφυλλα, δεμένα μεταξύ τους με ένα συνεχές πλέγμα από λεπτά οδοντωτά φύλλα. Τα χρώματα είναι το φωτεινό κόκκινο σε συνδυασμό με το βαθυκύανο, το απαλό τυρκουάζ, το πράσινο και τα μαύρα περιγράμματα (Πίν. 189 α). Τα δεύτερα είναι πορσελάνες, φέρουν φυτικά θέματα ή ομίλους ανθρώπων, προέρχονται κυρίως από εργοστάσια της Αγγλίας και χρονολογούνται στο 19ο αι. (Πίν. 189 β).

ΜΑΝΙΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ

ΧΑΛΚΗ

Συνεχίστηκε το 1992, η καταγραφή των μεταβυζαντινών εκκλησιών της νήσου Χάλκης καθώς και των εικόνων και των εκκλησιαστικών κειμηλίων που περιέχουν.

Άγιος Νικόλαος στον Εμπορειό

Πρόκειται για τον καθεδρικό ναό του νησιού, χτισμένο στα βόρεια του όρμου του Εμπορειού, δίπλα στη θάλασσα. Είναι μεγάλη (εξωτ. διαστ. 25x9 μ.) μονόχωρη σταυροθολιακή βασιλική με νάρθηκα. Ο κυρίως ναός στεγάζεται εσωτερικά με δύο σταυροθόλια με νευρώσεις, τα οποία εξωτερικά αντιστοιχούν σε καμάρες εγκάρσιες στην καμάρα του κατά μήκος άξονα του ναού (Πίν. 189 γ). Στη νότια πλευρά του ναού, που βλέπει προς τη θάλασσα, ανοίγονται δύο πόρτες εισόδου: μία ξυλόγλυπτη, στο μέσον του κυρίως ναού (διαστ. 2,10 μ. ύψος x 1,30 μ. πλάτος), και μία στο νάρθηκα. Σε κάθε μακρά πλευρά ανοίγονται από πέντε παράθυρα: δύο ψηλά στα τόξα, που αντιστοιχούν στα σταυροθόλια, και τρία πιο κάτω στους τοίχους. Ολόγυρα η αυλή είναι στρωμένη με βοτσαλωτό δάπεδο, διακοσμημένο με γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα (Πίν. 189 δ) και χρονολογημένο με επιγραφή στα 1861. Στα νοτιοδυτικά του ναού υψώνεται ψηλό κωδωνοστάσι με επιγραφή:

ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΧΟΡΗΓΟΥΝΤΟΣ ΙΔΡΥΘΕΙ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩ 1894/ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΣΕΛΛΑΣ ΡΟΔΙΟΣ ΕΠΟΙΕΙ 1894.

Εσωτερικά ο ναός φέρει τοιχογραφίες. Στην οροφή σώζεται ο Παντοκράτορας και στους τοίχους οκτώ δυτικότροπες σκηνές από τον κύκλο του Πάθους, από τέσσερις σε κάθε τοίχο, μέσα σε κόκκινα ορθογώνια πλαίσια που απέχουν μεταξύ τους και δίνουν την εντύπωση πινάκων. Κάθε μακρά πλευρά κοσμείται επίσης με έξι ξύλινα μετάλλια-εικόνες επικολλημένα στους τοίχους με γύψινα πλαίσια μέσα στα οποία απεικονίζονται οι απόστολοι. Τα μετάλλια έχουν εν μέρει επικαθίσει στις τοιχογραφίες-σκηνές του Πάθους, και αποτελούν επομένως terminus ante quem για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών.

Μέσα στο ναό βρέθηκαν και καταγράφηκαν:

1. Ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο τέμπλο με φυτικό κατεξο-

8. Για εικονογραφικές και τεχνοτροπικές παρατηρήσεις βλ. Αγγελική Κατσιώτη, Οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη Μιχαήλ στον Έμπολα-Βαθύ Καλύμνου, Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου, Αθήνα 1994, σ. 215-258.

9. R. Francovich - S. Gelichi, Ceramica spagnola in Toscana nel Bassomedioevo, Firenze 1984, σ. 28-30.

10. A. Gabriel, La cité de Rhodes, II, Paris 1923, σ. 117-119.

11. M. Monte Santo, La ceramica di Lindo (Rodi), Faenza XXXVII (1951). J. Soustiel, La décoration «aux quatre fleurs» des céramiques turques, Faenza XXXIX (1953). A. Lane, Later Islamic Pottery, London 1957. Ars Orientalis II (1957), σ. 247-281. Αρχαιολογία 54 (1995), σ. 85.

χήν διάκοσμο. Χρονολογείται από τις εικόνες στα μέσα του 19ου αι. (Πίν. 190 α).

2. «Ο Άρχων Μιχαήλ», πύλη πρόθεσης, 2,22x0,665 μ.

3. «Η Πλατυτέρα των Ουρανών», καταπέτασμα Ωραίας Πύλης.

Οι παρακάτω έξι δεσποτικές εικόνες:

4. Αργυρή επένδυση εικόνας αγίου Νικολάου, 1,02x 0,725 μ. Επιγραφές: α) Θεματική: *Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ο ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΣ.*

β) Αφιερωτική (στη μέση του κάτω μέρους του πλαισίου):

ΧΕΙΡ 1758 ΜΑΙΟΥ 15 ΑΝΤΩΝΙΟΥ / ΗΡΓΥΡΩΘΗΗ ΑΓΙΑ ΕΙΚΩΝ ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΝΕC / C(E)ΒΩΝ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΑΡΧΙ/ ΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡ ΙΕΡΕΜΙΟΥ (Πίν. 190 β).

5. «Η Αποτομή του αγίου Ιωάννου του Προδρόμου», 1,055x0,805 μ.

Κάτω δεξιά με μικρά μαύρα γράμματα:

Οκτομβρίου:20:1855: Χειρ Γ(εωργίου) χ(ατζη) Ιω(άννου)/Πεδιώτης χανια/Κρήτης.

6. «Ο Μέγας Αρχιερεύς», 1,055x0,805 μ.

Επιγραφή με μαύρα γράμματα σε καφέ κάμπο:

αωνε 1855.χειρ. Γ(εωργίου) Χα(τζη). Ιω(άννου). Κρίτης Χανίαι)

Χορ. Γαλατά. Εις μνημόσινων αιώνηον.

7. «Το Ρόδον το Αμάραντον», 1,055x0,72 μ.

8. «Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος», 1,04x0,53 μ.

Κάτω δεξιά η χρονολογία *αωνε.*

9. Άγιος Γεώργιος έφιππος δρακοντοκτόνος, 1,065x 0,51 μ.

10. Βημόθυρα με μικρογραφίες του Ευαγγελισμού καθώς και των Πέτρου και Παύλου, 1,64x0,90 μ.

11. Έξι εικόνες-θωράκια τέμπλου (διαστ. 0,54x0,33 έως 0,60 μ. πλάτος), στα οποία απεικονίζονται οι άγιοι: α) Αντώνιος, β) Χαράλαμπος, γ) Στέφανος, δ) Γρηγόριος, ε) Ιωάννης ο Χρυσόστομος, και στ) Βασίλειος.

12. Δεκαεπτά εικονίδια επιστυλίου ανάμεσα στα οποία αρκετά ασυνήθιστες για τη σειρά του Δωδεκαόρτου είναι οι παραστάσεις της «Περιτομής του Χριστού» και της «Μεσοπεντηκοστής».

Εκτός τέμπλου:

13. Τέσσερις δυτικότροποι πίνακες των Ευαγγελιστών με τα σύμβολά τους, έργα του ζωγράφου Ι. Παπαγιάννη από την Αστυπάλαια.

14. Ξυλόγλυπτος σταυρός δεμένος με μπρούντζο με παραστάσεις της Βάπτισης και της Σταύρωσης.

15. Δύο ασημένιοι κρίκοι πόρπης σε σχήμα αχιβάδας.

16) Ασημένιο δισκοπότηρο με εγχάρακτη χρονολογία 1882.

17. Δύο ασημένια «κανιά» (μυροδοχεία).

18. Ασημένιο φλασκί με την επιγραφή: *Άγιος Νικόλαος. Χάλκι.*

19. Ζευγάρι μεταλλικών εξαπτερύγων με παραστάσεις του Παλαιού των Ημερών στη μία όψη και του αγίου Νικολάου στην άλλη.

20. Ευαγγέλιο με ασημένια στάχωση τυπωμένο στο τυπογραφείο του Φοίνικος, στη Βενετία, το 1848.

21. Ξυλόγλυπτος άμβωνας σε σχήμα δισκοπότηρου διακοσμημένος στο επάνω μέρος του με πέντε θωράκια-εικόνες: των Ευαγγελιστών με τα σύμβολά τους και του Ένθρονου Χριστού (Πίν. 191 α).

22. Ξυλόγλυπτος επιχρυσωμένος επισκοπικός θρόνος. Στην πλάτη του θρόνου έχει απεικονιστεί ο Ιησούς Χριστός ως Μέγας Αρχιερέας.

23. Αργυρή επένδυση εικόνας του αγίου Νικολάου, 0,54x0,39 μ. Στο κάτω μέρος της απεικονίζεται ο Εμπορειός της Χάλκης με ένα καΐκι στο λιμάνι.

Επιγραφή: *ΔΙΑ ΧΥ ΠΑΥΛΟΥ Λ. Κ. ΝΙΣΥΡΙΟΥ. ΜΑΡ(ΤΙΟΥ) 25 1896.*

24. Φορητή εικόνα, 1,29x0,805 μ. *Ο ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ.*

Κάτω, σε πρόσθετη εκ των υστέρων ταινία:

ΔΩΡΕΑ/ΣΤΑΥΡΟΥ ΧΟΥΡΔΑ.

Στο ναό φυλάσσονται για καλύτερη προστασία και οι παρακάτω κύριες λατρευτικές εικόνες άλλων ναών:

25. Αργυρή επένδυση εικόνας αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, 0,485x0,273 μ. Προέρχεται από το τέμπλο του Αϊ-Γιάννη του Αλάργα[12].

Κάτω δεξιά εγχάρακτη η επιγραφή: *ΙΩΑ(ΝΝΗΣ) (ΧΑΤΖΗ)ΣΠ(Α)Θ(ΑΣ) 1835.*

26. Αργυρή επένδυση εικόνας της Παναγίας Ένθρονης Βρεφοκρατούσας, 0,885x0,44 μ. Η εικόνα προέρχεται από την Παναγιά τη Χωριανή.

Στο υποπόδιο: *ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ.*

Στο πλαίσιο κάτω: *ΗΡΓΥΡΩΘΕΙ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΙΚΩΝ ΤΗΣΙ*

ΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΑΙΤΩΚΟΥ ΔΙΑΕΞΟΔΩΝ/

ΤΩΝ ΕΥCΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΕΠ(Ι)ΤΡΟΠ/

ΕΥΟΝΤΟC CΤΕΡΓΟΥ ΗΕΡΕΟC 1803.

27. Αργυρή επένδυση εικόνας του αρχαγγέλου Μιχαήλ, 0,47x0,35 μ. Προέλευση: Πανορμίτης στην Πλαγιά. Κάτω αριστερά εγχάρακτη η επιγραφή: *CΑΒΑ ΓΙΕΡΟΜΟ ΜΟΝΑΧΟΥ /ΚΙ CΙΔΡΟ(ΜΗΤΟΥ;).*

Άγιοι Ανάργυροι στον Πόνταμο

Βρίσκεται στα βόρεια του όρμου του Ποντάμου, πολύ

12. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 514.

κοντά σε αρχαίο τάφο γνωστό ως «του Αράπη ο Σπήλιος». Είναι μικρών διαστάσεων, μονόχωρο καμαροσκέπαστο εκκλησάκι, χτισμένο εξ ολοκλήρου με αρχαίο οικοδομικό υλικό από τη γύρω περιοχή. Πρόκειται για μεγάλες αρχαίες λιθοπλίνθους, σήμερα ασβεστωμένες (Πίν. 191 β).

Πάνω από την είσοδο, η οποία βρίσκεται στη νότια πλευρά του ναού, έχει εντοιχιστεί μαρμάρινη πλάκα με κτητορική επιγραφή:

Η ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΙΣ/ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥΤΟΥ / ΤΩ ΑΕΙΜΗΣΤΩ / ΙΩΑΝΝΗ Ν. ΑΣΚ(Η)ΤΗ ΟΦΕΙΛΕΤΑΙ 1828.

Ο ναός έχει δύο μικρά παράθυρα, ένα στο νότιο και ένα στο βόρειο τοίχο, καθώς και ένα μικρό άνοιγμα στην κόγχη της ημικυκλικής αψίδας.

Το τέμπλο του ναού είναι νεότερο, η επίστεψή του όμως, δηλαδή ο Σταυρός και τα Λυπηρά, προέρχονται από τέμπλο του 19ου αι.

Αγία Θέκλα (Πίν. 191 γ)

Μονόχωρο καμαροσκέπαστο εκκλησάκι στα ανατολικά του όρμου του Ποντάμου. Στο δυτικό τοίχο ανοίγεται πόρτα με ένα στρογγυλό φεγγίτη από πάνω, και στο βόρειο και το νότιο από ένα παράθυρο. Στο ναό βρίσκεται ξύλινο ταβλαδωτό τέμπλο με τρεις δεσποτικές εικόνες των αρχών του 20ού αι.

Κατά ανεξακρίβωτη αρχαιολογικά άποψη ο ναός είναι χτισμένος πάνω στα ερείπια παλαιότερης εκκλησίας, επίσης της αγίας Θέκλας.

Αϊ-Σουλλάς (κοιμητηριακός ναός)

Σταυρόσχημος τρουλαίος ναός της εποχής της Ιταλοκρατίας που τιμάται στη μνήμη του αγίου Σύλλα. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού και οι εικόνες του είναι σύγχρονα με το ναό.

Στις κεραίες του ναού τοιχογραφημένοι πίνακες: στη βόρεια κεραία ο άγιος Γεώργιος και στη νότια ο άγιος Κλεόβουλος, σε μνήμη ενός από τους ομώνυμους ιδρυτές του νεκροταφείου. Ψηλά, ζωγραφιστά μετάλλια με τοιχογραφίες των τεσσάρων Ευαγγελιστών.

Σταυρός «του ξύλου»

Μονόχωρο καμαροσκέπαστο εκκλησάκι, εσωτ. διαστ. 3,45x2,60 μ., χτισμένο σε βράχο, πάνω στο μονοπάτι που οδηγεί στον Αϊ-Γιάννη τον Αλάργα.

Ο ανατολικός τοίχος του ναού είναι επίπεδος. Στο νότιο τοίχο, όπου βρίσκεται και η πόρτα του ναού, υπάρχει εξωτερικά πεζούλι. Μέσα στο Ιερό ανοίγονται δύο κόγχες: κόγχη αψίδας στον ανατολικό τοίχο και κόγχη πρόθεσης στο βόρειο τοίχο. Μπροστά από την κόγχη της αψίδας, στο κτιστό πεζούλι που διατρέχει εσωτερικά τον ανατολικό τοίχο, έχει εντοιχιστεί άβακας που χρησιμεύει ως Αγία Τράπεζα.

Μέσα στο Ιερό φυλάσσεται μικρό βυζαντινό κιονόκρανο (0,15 μ. ύψος x 0,21 μ. επάνω διάμετρος). Έχει σχήμα ανεστραμμένου κόλουρου κώνου και είναι διακοσμημένο με γλωσσίδες που εναλλάσσονται με φυτικό διάκοσμο, πάνω στον οποίο κάθονται αδρά διαμορφωμένα πτηνά.

Στην κόγχη της αψίδας βρίσκεται μαρμάρινη πλάκα, διαστ. 0,335x0,225 μ. με κόκκινο ζωγραφιστό σταυρό πάνω σε βάθρο και μισοσβησμένη επιγραφή σε δύο στίχους: *ΙΩΑΝΝΟΥ/18.*

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στην αυλή του Δημοτικού Σχολείου

Ιδιόκτητο καμαροσκέπαστο εκκλησάκι (εσωτ. διαστ. 4,20 μ. μήκ. x 2,23 μ. πλ. x 2,47 μ. ύψ.), χτισμένο το 1833 πάνω στα ερείπια παλιότερου ναού, σύμφωνα με έγγραφο που κρατάει στα χέρια της η ιδιοκτήτρια του ναού Αφροδίτη Κουμπάρη.

Στα ανατολικά, στο εσωτερικό του ναού, ανοίγονται δύο κόγχες, σε επίπεδο τοίχο, ενώ εξωτερικά ο ναός απολήγει σε ημικυλινδρική αψίδα. Στο δυτικό τοίχο ανοίγεται χαμηλή πόρτα (1,23x0,65 μ.). Μέσα στο Ιερό βρίσκεται κορινθιάζον κιονόκρανο καθώς και κιονίσκος εντοιχισμένος στην κτιστή Αγία Τράπεζα. Σε εντοιχισμένο επίθημα με σταυρό εδράζεται και το ενισχυτικό τόξο που χωρίζει τον κυρίως ναό από το Ιερό.

Το ξύλινο ταβλαδωτό τέμπλο του ναού είναι νεότερο. Η πλέον αξιόλογη εικόνα της εκκλησίας, η οποία και καταγράφηκε, είναι μια Σταύρωση ζωγραφισμένη σε μουσαμά καρφωμένο σε ξύλο. Πίσω φέρει επιγραφή με μολύβι: *Εγεννήθη ω Ανγγελίδης 1898 Δικεμβρήου/23 ημέρα Τετάρτη μεσάνυκτα ξιμέρωμα.../ Εγεννήθη ω Κονσταντήνος μου.* Στο τρέσσο: *1897.*

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Ρόδος, μεσαιωνική πόλη

Οδός Παναιτίου (Σχέδ. 1)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα από το προηγού-

μενο έτος. Η διεύρυνση προς Β. της τομής που έφερε στο φως τμήμα του βυζαντινού προτειχίσματος στο κατάστρωμα της οδού αποκάλυψε επάλληλα οδοστρώματα από πατημένο χώμα και τριμμένο κεραμίδι που ανήκαν σε δρομίσκο της βυζαντινής περιόδου (θραύσματα οστράκων εφυαλωμένης κεραμικής, περί το 1200)[13]. Ο άξονας του δρομίσκου ακολουθεί την πορεία του προτειχίσματος περνώντας ανάμεσα σε αυτό και τους πύργους του κυρίως τείχους. Στη βορειοανατολική γωνία της τομής, σε απόσταση 4 μ. περίπου από τη βόρεια παρειά του προτειχίσματος, αποκαλύφθηκαν υπολείμματα λιθοδομών και μέρος δαπέδου από κομμένο βότσαλο ένθετο σε στρώμα από υδραυλικό κονίαμα (κορασάνι), που χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

Στο κατάστρωμα της οδού Θεοφιλίσκου, στο δυτικό άκρο της, σε τομή διαστ. 2,5x3 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα της λιθοδομής του βυζαντινού προτειχίσματος πάχ. 2,20 μ. περίπου. Δεύτερη τομή στο κατάστρωμα της ίδιας οδού, 14,6 μ. ανατολικότερα, έφερε στο φως τη βόρεια παρειά της συνέχειας του προτειχίσματος: η νότια παρειά βρίσκεται κάτω από το νότιο όριο της σημερινής οδού.

Αφαιρέθηκε το πρανές που όριζε προς τη δυτική πλευρά του Δημοτικού Σχολείου τον τομέα α και αποκαλύφθηκε λιθόστρωτος δρομίσκος πλ. 1,2 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. (Δ1). Ο δρομίσκος αυτός όριζε προς Δ. ισχυρό δίδυμο τοίχο της Ιπποτοκρατίας πάχ. 1,3 μ. περίπου (Τ34), ο οποίος ανήκει στο ίδιο κτίσμα με τον εγκάρσιο τοίχο Τ33. Από την περιοχή του τελευταίου προέρχεται το ΑΕ 192, πλάκα όπου διασώζεται τμήμα επιγραφής: *ΕΠΙΣ... ΠΟΛΥΚΑ...* Οι ισχυροί τοίχοι Τ33, Τ34 και Τ15-16 πρέπει να είναι τα θεμέλια μεγάλου ορθογώνιου κτίσματος το οποίο προς Ν. έκλεινε ο ασθενέστερος τοίχος Τ1. Στο βόρειο όριο του τομέα εντοπίστηκε δρομίσκος στρωμένος με βότσαλο (Δ2) που, ενώ συμβάλλει εγκάρσια στην οδό Παναιτίου, σε απόσταση μόλις 6 μ. στρίβει βόρεια, περιτρέχοντας κατασκευή της Ιπποτοκρατίας με ισχυρή λιθοδομή που αποτελεί τη θεμελίωση της νότιας κεραίας του εγκάρσιου κλίτους του καθολικού του Αγίου Ιωάννη[14].

Στερεώθηκε και αγκυρώθηκε η όψη του ιπποτικού κτιρίου που ορίζει προς Δ. τον τομέα β. Αποκαταστάθηκε το ιπποτικό θύρωμα στον όροφο του βυζαντινού πύργου στη νοτιοδυτική γωνία του ίδιου χώρου[15]. Στο βόρειο όριο του τομέα η αφαίρεση λιθοδομών της Τουρκοκρατίας έφερε στο φως τη μικρή κλίμακα Κ στην εσοχή που σχηματίζει η συμβολή των τοίχων Τ35 και Τ36, η οποία κατηφορίζει προς τα βορειοδυτικά. Από το οικοδομικό υλικό των τοίχων που καθαιρέθηκαν προήλθε και το ΑΕ 170, τμήμα εραλδικής πλάκας με θυρεό του μεγάλου μαγίστρου d'Aubusson. Σύστημα αγωγών ορθογώνιας διατομής (Α1), που εντοπίστηκε στο βόρειο όριο του τομέα, στη δυτική πλευρά, πρέπει να σχετίζεται με την ανάλογη κατασκευή Α2 που βρέθηκε σε απόσταση 6,5 μ. προς τα νοτιοανατολικά. Στην περιοχή αυτή, που αποτελεί μέρος του υπεδάφους της θολωτής αίθουσας εισόδου του δεύτερου ιπποτικού κτιρίου[16], αποκαλύφθηκαν λιθοδομές και κατώφλι παλαιοχριστιανικού κτιρίου με δάπεδα από μεγάλες κεραμικές πλάκες και μαρμαρόπετρες.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Οικόπεδο Καραβέλατζη

Το παραπάνω οικόπεδο (Κ.Μ. IV 2010) βρίσκεται ανάμεσα στις οδούς Περικλέους και Δοσιάδου (πλατεία Εβραίων Μαρτύρων). Στα δυτικά του βρίσκεται οικόπεδο του Δημοσίου (Κ.Μ. 2018), το οποίο έχει όψη στην οδό Περικλέους. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε και στα δύο οικόπεδα. Τα αρχαιολογικά αρχιτεκτονικά λείψανα ήταν σχετικά πενιχρά. Στη δυτική πλευρά του ανεσκαμμένου χώρου, στη μερίδα του Δημοσίου, αποκαλύφθηκε μέρος των θεμελίων ενός τριώροφου σπιτιού, που καταλάμβανε όλη την έκταση ανάμεσα στις οδούς Περικλέους-Δοσιάδου σύμφωνα με το κτηματολογικό σχεδιάγραμμα του 1936 και το οποίο φαίνεται να καταστράφηκε από τους βομβαρδισμούς του 1945. Σε νεότερη εποχή, κατά τον καθαρισμό του χώρου, χτίστηκαν τρεις αποθέτες που εντοπίστηκαν στην ανατολική πλευρά και ανασκάφηκαν. Περιείχαν

13. Πρβλ. ΑΔ 41 (1986): Μελέτες, σ. 310.

14. Τμήμα αυτής της λιθοδομής είχε αποκαλυφθεί προπολεμικά. Βλ. P. Lojacono, La chiesa conventuale di S. Giovanni dei Cavalieri in Rodi, Clara Rhodos VIII, 1936, σ. 245 κ.ε. Στο ίδιο άρθρο αναδημοσιεύεται χαλκογραφία του 1823 από το λεύκωμα του περιηγητή Rottiers που απεικονίζει τμήμα του δρομίσκου όπως ήταν πριν από την καταστροφή του ναού (σχέδ. 2, σ. 254). Η πορεία του δρομίσκου γύρω από τη νότια κεραία του ναού και κατά μήκος της νότιας πλευράς του αποδίδεται και στον πίν. 1 («Planimetria della parte alta del Collachio») άλλου άρθρου του Lojacono που πραγματεύεται την έρευνα στο γειτονικό Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου (Il Palazzo del Gran Maestro a Rodi, Clara Rhodos VIII, σ. 289 κ.ε.).

15. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 512, Σχέδ. 3.

16. Βλ. ΑΔ 45 (1990): Χρονικά, σ. 511-514.

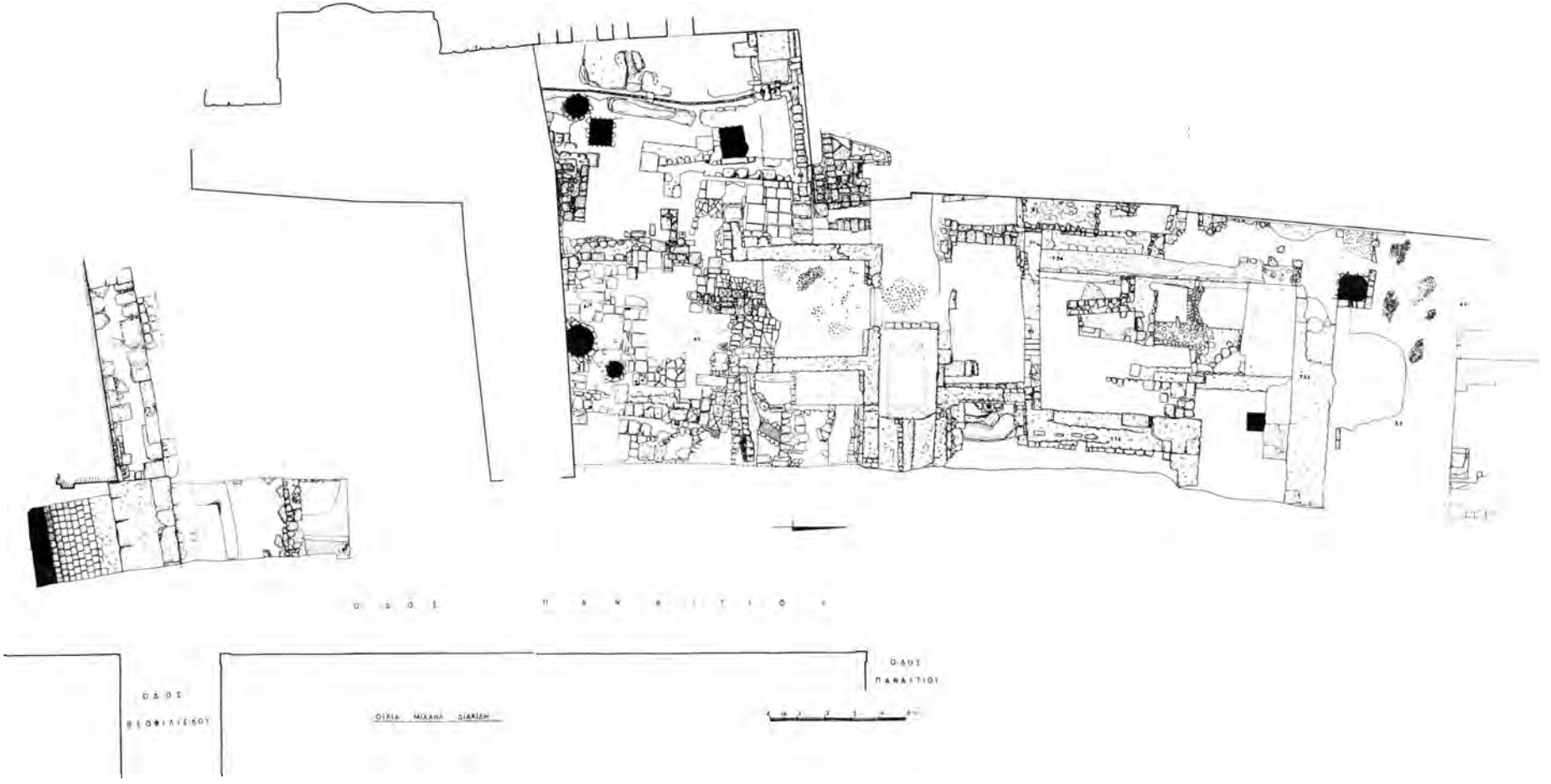

Σχέδ. 1. Ρόδος. Οδός Παναιτίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

κυρίως άχρηστο οικοδομικό υλικό και νεότερη κεραμική (Σχέδ. 2).

Στους χρόνους της Ιπποτοκρατίας χρονολογούνται ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα στο νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου, τα οποία προς το παρόν παραμένουν ανερμήνευτα.

Από την ανασκαφική έρευνα των δύο οικοπέδων δεν προέκυψαν σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα ούτε της Ιπποτοκρατίας ούτε των ρωμαϊκών-ελληνιστικών χρόνων. Όμως, παρόλο που η μελέτη των ευρημάτων (κεραμικής, νομισμάτων και άλλων μικροευρημάτων) δεν έχει ολοκληρωθεί, γιατί βρίσκονται στο στάδιο της συντήρησης, μπορούμε να καταλήξουμε σε χρήσιμες και ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για την πολεοδομία της περιοχής κυρίως στα μεσαιωνικά χρόνια:

α) Το γεγονός ότι δεν βρέθηκαν κτίσματα που να χρονολογούνται ασφαλώς στα βυζαντινά χρόνια καθώς και η ελάχιστη παρουσία βυζαντινής κεραμικής ενισχύουν την άποψη ότι το τμήμα αυτό της πόλης βρισκόταν έξω από τη βυζαντινή οχύρωση.

β) Η συνεχής κατοίκηση του χώρου κατά την Τουρκοκρατία σε συνδυασμό με τη μεγάλη καταστροφή που προκάλεσαν οι βομβαρδισμοί αλλοίωσαν αισθητά και σχεδόν εξαφάνισαν κάθε οικοδομικό λείψανο της Ιπποτοκρατίας. Τα αγγεία που χρονολογούνται αυτή την εποχή είναι απλά, καθημερινής χρήσης.

Τα εναπομείναντα κτίσματα ήταν αποσπασματικά και αδιευκρίνιστα και η τυχόν διατήρησή τους ελάχιστα θα βοηθούσε τον επισκέπτη ή ακόμα και τον μελετητή στην προσέγγιση και κατανόηση του παρελθόντος. Για το λόγο αυτό δόθηκε άδεια οικοδόμησης υπό την προϋπόθεση ότι αυτά θα διατηρηθούν σε κατάχωση.

ΜΑΝΙΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ

Ιδιοκτησία Δ. Γκιουλόγλου

Στη συμβολή των οδών Απελλού και Πρωτογένους, με την ευκαιρία διαμόρφωσης ακινήτου σε τουριστικό κατάστημα και με την υποψία πιθανού εντοπισμού του προτειχίσματος του πρωτοβυζαντινού τείχους, το οποίο ήδη είχε αποκαλυφθεί τόσο στην οδό Παναιτίου όσο και στις οδούς Θεοφιλίσκου και Αγησάνδρου, έγινε σύντομη ανασκαφική έρευνα. Το προτείχισμα, το οποίο διακρινόταν στη βορειοδυτική γωνία του κτίσματος, αποκαλύφθηκε κάτω από το βοτσαλωτό δάπεδο, κατά μήκος του βόρειου τοίχου του κτίσματος και σε βάθος 0,17 μ. από το οδόστρωμα της οδού Παναιτίου. Πηγάδι βρέθηκε στην ανατολική πλευρά του κτίσματος και σε βάθος 0,79 μ.

Αγία Αικατερίνη (Ιλκ Μιχράμπ)

Με σκοπό τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου, η Υπηρεσία αποφάσισε τη διερεύνηση στη δυτική του πλευρά.

Μετά από τρία αλλεπάλληλα οδοστρώματα, σε βάθος 0,55 μ. αποκαλύφθηκαν οστά σε όλη την έκταση της δυτικής πλευράς του ναού. Βρέθηκαν συνολικά πέντε σκελετοί και διάσπαρτα άλλα οστά, προφανώς από ανακομιδές, μέχρι βάθ. 1 μ. Πιο συγκεκριμένα, στο χώρο εμπρός από το νότιο κλίτος του ναού οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι παράλληλα μεταξύ τους και στραμμένοι προς Α., με τα χέρια σταυρωμένα στο ύψος του στήθους ή της λεκάνης. Χαρακτηριστικό είναι ότι το ανθρωπολογικό αυτό υλικό ήταν καλυμμένο με επίχωση διαφόρων περιόδων. Τα νομίσματα ωστόσο τα οποία βρέθηκαν γύρω ή πάνω στα οστά ανέρχονται στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας. Το υπέδαφος μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια στη ρωμαϊκή περίοδο χάρη στα όστρακα που βρέθηκαν. Η έρευνα σταμάτησε σε βάθος 1,73 μ. Το σημαντικότερο στοιχείο που ήλθε στο φως ήταν το γεγονός ότι το νότιο κλίτος της Αγίας Αικατερίνης πρέπει να προστέθηκε αργότερα στο ναό. Αυτό διαπιστώνεται τόσο στο μέτωπο του δυτικού τοίχου όσο και στην υποθεμελίωση των κλιτών: εκείνη των δύο κλιτών – βόρειου και κεντρικού – βρίσκεται σε μεγαλύτερο βάθος από εκείνη του νότιου κλίτους.

Άγιος Αρτέμιος[17]

Ερευνήθηκε ο χώρος δυτικά του ναού, ανάμεσα στον υπάρχοντα δυτικό τοίχο και σε εκείνον της προηγούμενης οικοδομικής φάσης του μνημείου.

Ανοίχθηκε ο τάφος του αρκοσολίου που βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία. Κάτω από το αρκοσόλιο, σε βάθος 1,17 μ., είχε εγκιβωτιστεί πώρινη σαρκοφάγος, ίσως μάλιστα σε β΄ χρήση, καθώς ήταν κατεστραμμένη. Παράλληλα προς τη σαρκοφάγο, σε βάθος ±0,60 μ., βρέθηκε σειρά ταφών, από τις οποίες ερευνήθηκαν οι επτά, και διάσπαρτα οστά. Οι σκελετοί έχουν εν μέρει καταστραφεί από την υποθεμελίωση του δυτικού τοίχου της προηγούμενης οικοδομικής φάσης του μνημείου.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σκελετός 14, ο οποίος είναι παιδιού, όπως εξάλλου και ο σκελετός 17.

Σκελετός 14 (παιδικός): Σιδερένια καρφιά, χάλκινα

17. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 496-497.

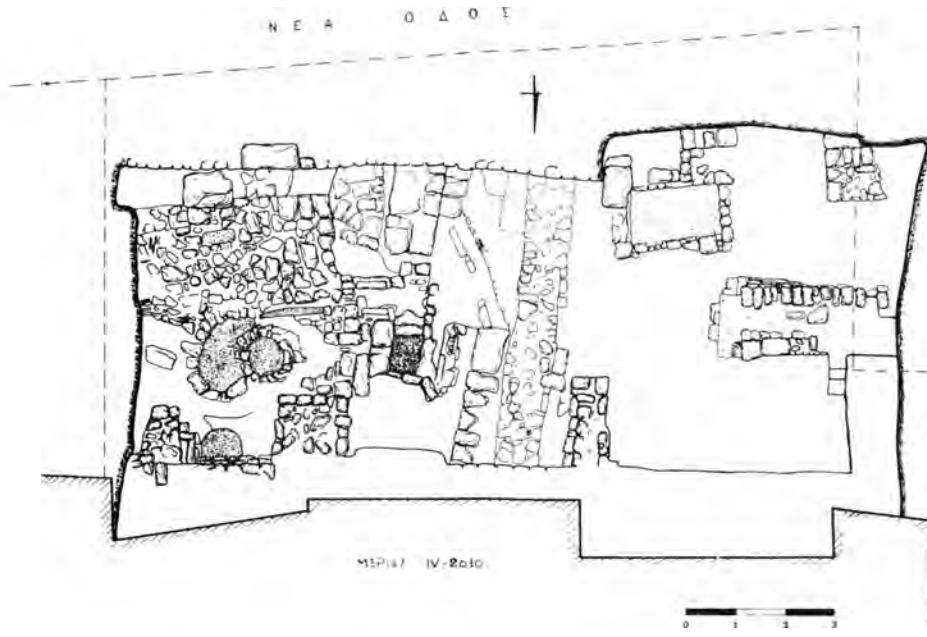

Σχέδ. 2. Ρόδος. Οικόπεδο Καραβέλατζη. Κάτοψη της ανασκαφής.

ελάσματα, χάλκινοι κρίκοι, τμήμα χάλκινης αλυσίδας, πυθμένας γυάλινου καντηλιού, μολύβδινο αδιάγνωστο αντικείμενο πάνω στην ηβική απόφυση, μολύβδινο αντικείμενο και χάλκινο σύρμα κοντά στο δεξιό καρπό, πεπλατυσμένος χάλκινος κρίκος, χάλκινο επίπεδο περίαπτο, χάλκινος ισοσκελής σταυρός, περίαπτο με κοράλλι. Στο κρανίο βρέθηκαν υπολείμματα πλεκτού υφάσματος με χρυσές και ασημένιες ίνες που κάλυπτε το μετωπικό οστούν και τα ζυγωματικά. Ο σκελετός αυτός αφαιρέθηκε ολόκληρος με τη βοήθεια των συντηρητών της Υπηρεσίας.

Οι εργασίες διακόπηκαν για την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

Οικόπεδο Μηνατσή (οδός Μενεκλέους) (Σχέδ. 3· Πίν. 191 δ)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται ανατολικά της μεσοβυζαντινής εκκλησίας των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης[18], από την οποία απέχει ±10 μ., και σχετίζεται πιθανώς με την παλαιότερη φάση του μνημείου.

Μετά τον επιφανειακό καθαρισμό και αφού αφαιρέθηκε η υπάρχουσα κοιτόστρωση αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα αργολιθοδομής στη βορειοδυτική και τη νότια πλευρά του οικοπέδου, νεότερων χρόνων.

Κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, ο χώρος παρέμεινε αδόμητος, όπως απέδειξε η παρούσα έρευνα στο χώρο, και χρησίμευε ως αυλή ιπποτικού κτίσματος.

Από τις επάλληλες αποθέσεις κεραμικής, που εντοπίστηκαν στη βόρεια, την ανατολική και τη δυτική παρειά του οικοπέδου, σε βάθος ±2,23 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε στρώση που περιείχε κεραμική του 4ου-5ου αι. μ.Χ. (άβαφα χρηστικά όστρακα, μερικά με ίχνη πυράκτωσης, με κυματιστές ζώνες ή χτενωτή ζώνη πάνω στον ώμο, λύχνοι, γυάλινα πινάκια και φιαλίδια, φυσητά χειροποίητα 4ου-5ου αι. μ.Χ. κ.ά.) σε συνολικό πάχος επίχωσης 0,60 μ.

Στη βόρεια παρειά, σε βάθος ±1,50 μ., εντοπίστηκε λάκκος απορριμμάτων που περιείχε μεγάλες ιπποτικές φιάλες με γραπτή διακόσμηση στο εσωτερικό τους, εισηγμένα εγχάρακτα πινάκια με παράσταση ανθρώπινης μορφής σε προφίλ του 16ου αι. κ.ά.

Αποκαλύφθηκαν επίσης δύο τετράγωνοι κτιστοί αποθέτες σε βάθος ±1,20 μ. στη νότια και τη νοτιοανατολική πλευρά αντίστοιχα, οι οποίοι εκτός από κεραμική ιπποτικής περιόδου περιείχαν και δύο ροδιακά ιπποτικά δηνάρια του 15ου αι.

18. Βλ. παρακάτω, σ. 677-678.

Από τις αλλεπάλληλες κατασκευές στο χώρο η στρωματογραφία είναι διαταραγμένη και τα λείψανα των τοίχων, διαφόρων οικοδομικών φάσεων, δεν μπορούν να προσδιοριστούν με απόλυτη ακρίβεια. Από τα παραπάνω διαπιστώθηκε ότι:

α) Ενιαίο ορθογώνιο χώρο συνιστούν οι τοίχοι Τχ3, Τχ4 και Τχ5, που περικλείουν το κεντρικό τμήμα του οικοπέδου από Α., Β. και Δ.

β) Στο νοτιότερο άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ανωδομή σαθρού τοίχου Τχ3 (Β.-Ν.) της εποχής της Τουρκοκρατίας, ενώ η κοίτη θεμελίωσής του, επιχωσμένη σε στρώση συμπαγούς ασπρόπηλου (το φυσικό έδαφος της περιοχής), τοποθετείται στα πρώιμα βυζαντινά χρόνια. Ο τοίχος αυτός, δομημένος με πωρόπετρες μικρών διαστάσεων, με κεραμιδάκια ανάμεσα στους αρμούς, σε συνολικό βάθος ±2,23 μ., φέρει επένδυση από ασβεστοκονίαμα μέχρι βάθ. ±1,20 μ. πάνω στο οποίο διαπιστώθηκαν ίχνη πυράς, ένδειξη ότι το κτίριο καταστράφηκε από πυρκαγιά. Ο προαναφερθείς Τχ3, στην πορεία του προς Β., σε ένα σημείο έχει παραβιαστεί από ταφικό συγκρότημα, ενώ στο νότιο άκρο του εφάπτεται με τοίχο κάθετο προς αυτόν (Α.-Δ.). Στη δυτική όψη του ίδιου τοίχου είναι προσκολλημένο δεύτερο τοιχίο σωζ. μήκ. 1,21 μ., στη νότια πλευρά του οποίου εφάπτονται τρεις βαθμίδες καθόδου με πλάτος που κυμαίνεται από 0,85 έως 1 μ. και με προσπέλαση στο ίδιο δάπεδο, πάνω στο οποίο εδράζεται και ο προαναφερθείς τοίχος. Πρόκειται για δάπεδο παλαιοχριστιανικής περιόδου, το οποίο εντοπίστηκε σε ολόκληρο σχεδόν τον ανασκαφικό χώρο, σε βάθος που κυμαίνεται από 1,39 μέχρι 1,54 μ. (η υψομετρική διαφορά προκύπτει από την κατωφέρεια του εδάφους). Αποτελείται από τεμαχισμένα μάρμαρα, πωρολιθικές πλάκες, αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση και κατά τόπους κεραμιδάκι, καλύτερης διατήρησης στη βόρεια πλευρά. Το δάπεδο αυτό, στη νότια επέκτασή του, έχει παραβιαστεί από κτιστό κυκλικό φρεάτιο, εποχής Τουρκοκρατίας, το οποίο αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,40 μ. Έχει διάμετρο στομίου 1 μ. και οικοδομήθηκε στην ανατολική παρυφή του ιπποτικού αποθέτη.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οδός Σωκράτους 149-151

Κατά τη διάρκεια εργασιών από το Δήμο Ρόδου (αλλαγή πλακόστρωσης) στο κατάστρωμα της παραπάνω οδού Σωκράτους ερευνήθηκαν δύο αποθηκευτικοί σιροί, οι οποίοι χρονολογούνται στην περίοδο της Ιπποτοκρατίας.

Ο πρώτος σιρός, σε σχήμα πιθαριού, που αποκαλύφθηκε ακριβώς κάτω από τις σχιστολιθικές πλάκες του

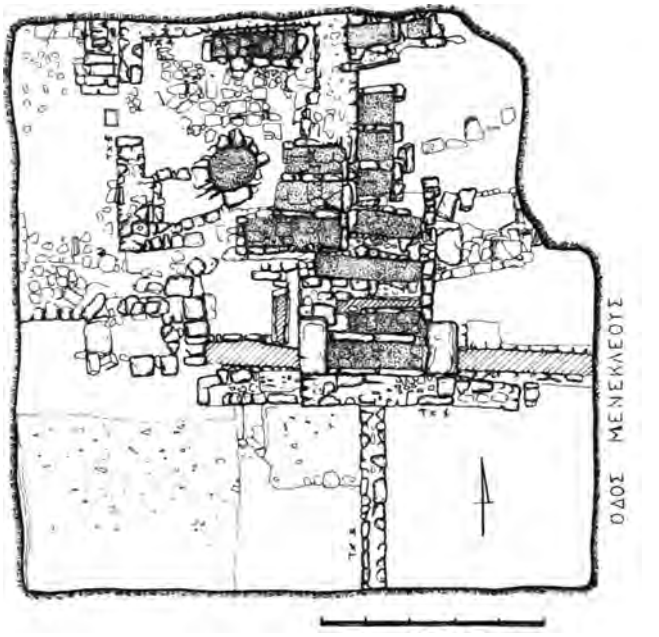

Σχέδ. 3. Ρόδος. Οικόπεδο Μηνατσή. Κάτοψη της ανασκαφής.

οδοστρώματος, διατηρεί σχεδόν ολόκληρο το στόμιό του, εκτός από μικρό τμήμα της νότιας πλευράς του, σωζ. διαστ.: διάμετρος περιφέρειας 3,70, ακτίνα 5,7 μ. Ο σιρός αυτός, όπως και οι υπόλοιποι της ίδιας περιόδου[19], εξυπηρετούσε την αποθήκευση αρκετής ποσότητας σιταριού, καθώς η μορφή του (πιθάρι διευρυμένο στη βάση του) εξασφάλιζε ανάλογη χωρητικότητα. Τα εσωτερικά του τοιχώματα ήταν επικαλυμμένα με ασβέστη. Σε απόσταση περίπου 4,60 μ. από τον πρώτο σιρό κατά τον άξονα εντοπίστηκε δεύτερος, μικρότερων διαστάσεων.

Μετά την αποτύπωσή τους, οι σιροί αυτοί μπαζώθηκαν και καλύφθηκαν με νέα πλακόστρωση.

Α. ΝΙΚΑ

Οικόπεδο Χαλίλογλου (πλ. Αθηνάς) (Σχέδ. 4)

Σε απόσταση 8,50 μ. περίπου στα βορειοδυτικά της εκκλησίας του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Ντεμιρλί) διεξήχθη ανασκαφική έρευνα σε μικρών διαστάσεων οικόπεδο (Κ.Μ. 824).

Στη θέση αυτή υπήρχε διώροφη οικία που καταστρά-

19. Ανάλογοι αποθηκευτικοί σιροί μεσαιωνικής περιόδου εντοπίστηκαν κατά μήκος της οδού Σωκράτους και στην αυλή του Καστέλλου. Βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 982.

φηκε προφανώς από το βομβαρδισμό της περιοχής στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως και η γειτονική εκκλησιάτζαμί. Από το ερειπωμένο σπίτι διατηρήθηκαν ελάχιστα λείψανα τοίχων, καθώς και τμήματα βοτσαλωτού δαπέδου με αρκετές φθορές, που βρέθηκε με την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης. Συνεχίζοντας την αποχωμάτωση σε μεγαλύτερο βάθος, αποκαλύφθηκαν αδιάγνωστα τμήματα από αρκετά σαθρούς τοίχους, χτισμένους με λαξευτούς πωρόλιθους και χώμα στους αρμούς. Επίσης βρέθηκαν εστίες θέρμανσης, προερχόμενες από χώρο λουτρού(;), τμήματα από διαδοχικές στρώσεις και δάπεδα, καθώς και βόθρος-αποθέτης.

Με μια δοκιμαστική τομή στα νοτιοανατολικά του οικοπέδου διαπιστώθηκε ότι ο ένας τοίχος του γκρεμισμένου σπιτιού, που έχει κατεύθυνση από Α.-Δ., εδράζεται πάνω στον εξωτερικό τοίχο του βόρειου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής που ήλθε στο φως σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους[20]. Το πλάτος του είναι 1,10 μ. περίπου και ερευνήθηκε η συνέχειά του προς Α. σε μήκος 2,85 μ.[21].

Συνεχίζοντας την έρευνα σε βάθος, με την αφαίρεση επίχωσης που περιείχε όστρακα υστερορωμαϊκής περιόδου (terra sigillata) μέχρι και Ιπποτοκρατίας, αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,80 μ. πήλινος αγωγός με κονίαμα στους συνδέσμους, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ.

Η έρευνα περιορίστηκε κατά μήκος του τοίχου του σπιτιού που εδράζεται πάνω στον τοίχο της βασιλικής. Διαπιστώθηκε αφ'ενός μεν ότι κάτω από το χώρο του γκρεμισμένου τζακιού και στην παλαιοχριστιανική τοιχοποιία υπήχε άνοιγμα (διαστ. 1,80Χ1,10 μ.) που κλείστηκε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση, αφ' ετέρου δε στο βάθος των 3,60 μ. από το επίπεδο του οδοστρώματος βρέθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. όπου πάνω του θεμελιώνεται ο τοίχος της βασιλικής[22].

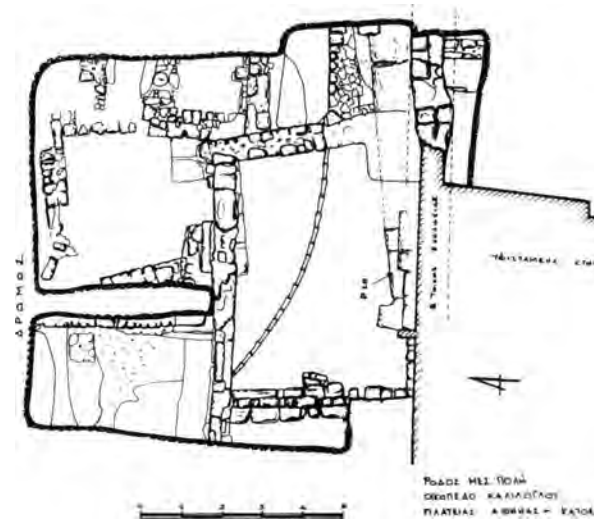

Σχέδ. 4. Ρόδος. Οικόπεδο Χαλίλογλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Επειδή από το σημείο αυτό συμπίπτει, σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα, να διέρχεται αρχαία οδός, η Ρ10, πλ. 11 μ. περίπου, οδός με μνημειώδεις στοές[23], είναι δυνατόν να ερμηνευθεί ο τοίχος αυτός ως τμήμα του νότιου στυλοβάτη της στοάς της Ρ10[24]. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,40 μ. και το πλάτος του κυμαίνεται από 0,25 έως 1 μ. περίπου.

Από τα ευρήματα αξιόλογα είναι τα χάλκινα νομίσματα, από τα οποία έχουν ταυτιστεί μετά τον καθαρισμός τους τα εξής: τρία του 6ου αι. (Μαυρικίου, Ιουστίνου Α΄ και Ιουστίνου Β΄), πέντε του 7ου αι. (Ηρακλείου και Κώνσταντος Β΄), οκτώ ροδιακά της εποχής των Γαβαλάδων (13ος αι.), επτά σκυφωτά της ίδιας εποχής και επτά ιπποτικά δηνάρια του 15ου αι.[25].

Από το πλήθος οστράκων που προέρχονται από άβαφα χρηστικά αγγεία και από εφυαλωμένα με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση (βυζαντινής και ιπποτικής περιόδου), ξεχωρίζει ένα σχεδόν ακέραιο αγγείο του τέλους του 15ου και των αρχών του 16ου αι. Είναι εφυαλωμένο και φέρει εγχάρακτη παράσταση κεφαλής

20. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 666-669, Σχέδ. 3. E. Papavassiliou - T. Archontopoulos, Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers les fouilles dans la ville médiévale, XXXVIII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, 1991, σ. 333-337. Η. Κόλλιας, Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου, Αθήνα 1994, σ. 99.

21. Η έρευνα δεν συνεχίστηκε προς Α., διότι υπάρχει πλακόστρωτη πλατεία.

22. Σε αυτό το σημείο φάνηκε ότι ο βόρειος τοίχος της βασιλικής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ αποκλίνει από το αρχαίο ρυμοτομικό σχέδιο κατά 5 μοίρες προς την κατεύθυνση από Α. προς ΝΑ. Σχετικά με την ερμηνεία της παρατηρούμενης απόκλισης βλ. Κ. Ντέλλα - Ε. Παπαβασιλείου, Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: Η αρχαιολογική έρευνα ως βάση για το σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό-διευθέτηση της πόλης, Πρακτικά συνεδρίου με θέμα: Νέες πόλεις πάνω σε παλιές, Σεπτέμβριος 1993 (υπό εκτύπωση). Επίσης Η. Κόλλιας, Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης, Πρακτικά Συνεδρίου για τα 2.400 χρόνια από την ίδρυση της πόλης της Ρόδου, Οκτώβριος 1993 (υπό εκτύπωση).

23. Ι. Κοντής, Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου, Αθήνα 1954, σ. 10 (σημ. 2), 24. ΠΑΕ 1960, σ. 273-274. ΑΜ 73 (1958), σ. 146, 152.

24. Σχετικά με τον προβληματισμό περί της αρχαίας οδού Ρ10, βλ. Η. Κόλλιας, Πρακτικά, ό.π. (υπό εκτύπωση).

25. Η ταύτιση έγινε από τη συνάδελφο Α.Μ. Κάσδαγλη, την οποία και ευχαριστώ.

με φτερά στους ώμους. Επίσης βρέθηκαν πολλά γυάλινα θραύσματα και λαβές κυρίως από λυχνάρια που μερικά από αυτά προέρχονται από αττικό εργαστήριο[26] και μερικά από μικρασιατικά[27] και εντάσσονται στα χρονολογικά πλαίσια από τον 3ο έως τον 6ο αι. μ.Χ. Επιπλέον, ενσφράγιστες λαβές από αμφορείς του τέλους του 3ου αι. και των αρχών του 2ου αι. π.Χ. Επί παραδείγματι, σε μία διακρίνεται η επιγραφή *ΣΩΚΡΑΤΕΥΣ* και σε μια άλλη *ΕΠΙ ΤΙΜΟΘΕΟΥ/ ΑΡΤΑΜΙΤΙΟΥ*[28]. Σημαντικό εύρημα αποτελεί το σχεδόν ακέραιο πιθάρι που διακοσμείται με παράλληλες ανάγλυφες ταινίες κατά διαστήματα. Από τα εφυαλωμένα με γραπτή φυτική διακόσμηση όστρακα που περιείχε μαζί με το χώμα είναι δυνατόν να χρονολογηθεί στην περίοδο της Ιπποτοκρατίας.

Όσον αφορά τα υπόλοιπα ευρήματα, εξίσου σημαντικά είναι τα αποτμήματα αρκετών μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, που προέρχονται από αρχαία κτίσματα. Συγκεκριμένα: θραύσματα διακοσμημένα με άκανθα, από κορινθιακά κιονόκρανα, δύο σχεδόν ακέραια κορινθιακά κιονόκρανα[29] (4ος αι. μ.Χ.), τμήμα επιστυλίου ρωμαϊκής εποχής[30], τμήμα κοσμήτη, κορμός από κίονα, ελληνιστικός βωμός και αποτμήματα από αετωματικό γείσο.

Εκτός από αυτά, αξιόλογα ευρήματα είναι ο κορμός ενός ακέφαλου μαρμάρινου αγάλματος της θεάς Αθηνάς με το γοργόνειο στο στήθος (σωζ. διαστ. 0,92Χ0,27 μ.) και η κεφαλή μικρού γυναικείου αγάλματος. Τέλος, συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός από μαρμαροθετήματα ποικιλόσχημα, όμοια με αυτά του μαρμαροθετημένου παλαιοχριστιανικού δαπέδου της βασιλικής, καθώς και θραύσματα από ορθομαρμάρωση.

Συμπερασματικά αναφέρουμε ότι με την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αυτό εντοπίστηκε ο βόρειος εξωτερικός τοίχος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, ο οποίος πιθανώς να καταπατεί και συνεπώς να καταργεί την αρχαία οδό Ρ10, γεγονός για το οποίο οι μελετητές δεν έχουν αποφανθεί με σαφήνεια.

Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (Σχέδ. 5)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στον εσωτερικό χώρο της εκκλησίας, που άρχισε από το βόρειο κλίτος και επεκτάθηκε στο κεντρικό. Με την αφαίρεση του βοτσαλωτού δαπέδου που είναι μεταγενέστερων χρόνων, διαπιστώθηκε ότι ο βόρειος εξωτερικός τοίχος της υφιστάμενης εκκλησίας εδράζεται σε αρχαιότερο τοίχο, χτισμένο με μεγάλων διαστάσεων ορθογώνιους λαξευτούς πωρόλιθους. Ίχνη τοιχογράφησης φάνηκαν στην εσωτερική επιφάνεια του βόρειου τοίχου.

Βόρειο κλίτος. Απομακρύνοντας την επίχωση κατά στρώματα, που περιείχε πλήθος διασκορπισμένων οστών μαζί με κονιάματα και μικρές πέτρες, ήρθαν στο φως δύο ορθογώνιοι κτιστοί τάφοι, καλυμμένοι με πλακοειδείς πέτρες. Ο τάφος Α (εξωτ. διαστ. 2,40Χ1,25-1,50μ.) ερευνήθηκε σε βάθος ±4,60 μ., χωρίς να απομακρυνθούν οι καλυπτήριες πλάκες, διότι είναι πολύ μεγάλων διαστάσεων και δύσκολα μεταφέρονται. Έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και δεν περιείχε ακέραιο σκελετό παρά μόνο ανακατεμένα οστά, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανόν να πρόκειται για οστεοφυλάκιο.

Στον κτιστό ορθογώνιο τάφο Β (εσωτ. διαστ. 2,15Χ 0,70 μ.), που εσωτερικά ήταν επιχρισμένος, βρέθηκε τμήμα σκελετού κατά χώραν από τη μέση και κάτω ανάμεσα σε διασκορπισμένα οστά από άλλους σκελετούς. Δίπλα στα οστά των ποδιών του ταφέντος βρέθηκε σχεδόν ακέραιο, αβαφές δίωτο αγγείο με ραβδώσεις. Πρέπει να αναφερθεί ότι ανάμεσα στις καλυπτήριες πλάκες βρέθηκε θραύσμα μαρμάρινης ενεπίγραφης πλάκας[31] που προέρχεται από το αρχαίο κτίσμα. Από τη μεγαλογράμματη επιγραφή σώζονται τα γράμματα: *...ΠΑΛΑΙΟΠΟ...*[32]. Επίσης, σε αρμό των καλυπτήριων πλακών χρησιμοποιήθηκε θραύσμα μαρμάρινης τράπεζας με υπερυψωμένο χείλος (σωζ. μήκ. 0,35-0,43, σωζ. ύψ. 0,23, πάχ. 0,05 και ύψ. χείλους 0,05 μ.).

Κεντρικό κλίτος. Προχωρώντας σε βάθος, με την απομάκρυνση της επίχωσης διαπιστώθηκε ότι το ανατολικό ποδαρικό του νότιου τόξου στηρίχθηκε πάνω σε μαρμάρινο κορινθιακό κιονόκρανο. Στην επίχωση βρέθηκαν μερικοί πωρόλιθοι με ίχνη τοιχογραφιών, από τους

26. J. Perlzweig, Lamps of the Roman Period, The Athenian Agora VII, 1961.

27. BCH 110 (1986), σ. 585-598.

28. Η ανάγνωση των επιγραφών έγινε από την αείμνηστη συνάδελφο Χ. Κάντζια.

29. R. Kautzsch, Kapitellstudien, Berlin 1936, σ. 7, πίν. 1(2, 4). Μακεδονικά 19 (1979), σ. 26-27, πίν. 3(α, β, γ). J. Kramer, Korinthische Pilasterkapitelle in Kleinasien und Konstantinopel, Tübingen 1994, σ. 130 (αριθ. 22).

30. Τμήμα επιστυλίου με όμοια διακόσμηση βρέθηκε και στην επίχωση του γειτονικού ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

31. Η ενεπίγραφη πλάκα καταγράφηκε σε κατάλογο της ΚΒ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων με αριθ. Ε 3866. Οι διαστάσεις της είναι 0,94Χ0,39Χ0,11-0,15 μ.

32. Η επιγραφή αναφέρεται στο Δήμο Παλαιοπολιτών. Σχετικά βλ. Ι. Παπαχριστοδούλου, Συμβολή στην ιστορική και αρχαιολογική έρευνα των δήμων της αρχαίας ροδιακής πολιτείας, Ι, Ιαλυσία, Αθήνα 1983, σ. 66, 72.

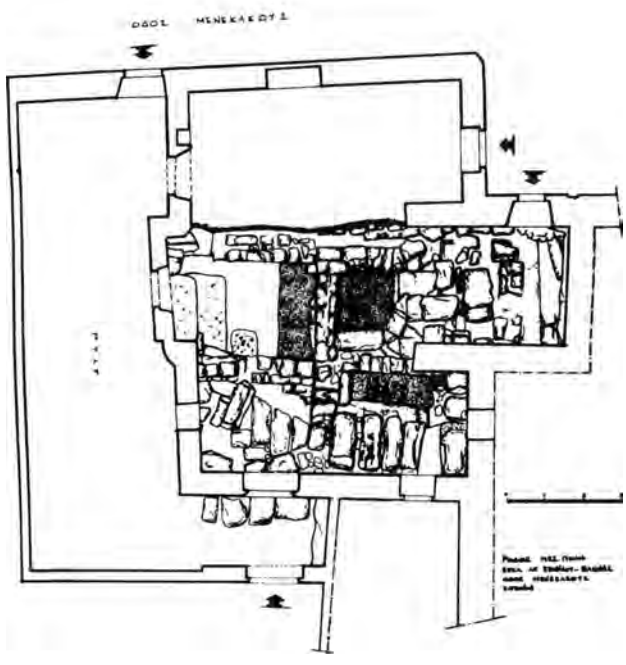

Σχέδ. 5. Ρόδος. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης. Κάτοψη της ανασκαφής.

οποίους ο ένας διασώζει σε καλή κατάσταση το κεφάλι του Χριστού στραμμένο κατά 3/4 σε μπλε βάθος. Στο φωτοστέφανο οι τρεις κεραίες του σταυρού κοσμούνται με κληματίδες. Οι έντονοι πράσινοι προπλασμοί στο πρόσωπο οδηγούν στη χρονολόγησή του στα τέλη του 12ου-αρχές του 13ου αι.[33]. Σε άλλους πωρόλιθους διακρίνονται ίχνη χρωμάτων και τμήμα από ένδυμα. Στα βορειοανατολικά του ίδιου χώρου βρέθηκε στρώση με πολλές σπασμένες κεραμίδες, κυρίως καλυπτήρες.

Τα στρώματα της επίχωσης, που ήταν διαταραγμένα, περιείχαν, εκτός από τα όστρακα (άβαφα και με εφυάλωση), αρκετά θραύσματα από terra sigillata, κονιάματα, καρφιά, γυάλινα θραύσματα οξειδωμένα, κομμάτια από κάρβουνα, καντηλήθρες και αλυσίδες ανάρτησης καντηλιών, δακτυλήθρες, κλειδιά, μεντεσέδες, ελάσματα χάλκινα και μολύβδινα, εξαρτήματα ενδυμασίας (κουμπιά, περόνες, πόρπες), μυροδοχείο και κοσμήματα (θραύσματα από δαχτυλίδια, σταυρούς, βραχιόλια, σκουλαρίκια, χάντρες).

Από τα υπόλοιπα ευρήματα από την επίχωση τα πιο αξιόλογα είναι:

α) Ορθογώνια οστεοθήκη με κάλυμμα από λάρτιο λίθο (διαστ. 0,42x0,34x0,33 μ.). β) Απότμημα μαρμάρινης κυκλικής τράπεζας (σωζ. μήκ. 0,19, πάχ. 0,02-0,04 μ.). γ) Μεγάλος αριθμός χάλκινων νομισμάτων που χρονολογούνται στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας. Ανάμεσά τους υπάρχουν και μερικά χάλκινα σκυφωτά, βυζαντινών χρόνων, που δεν έχουν ταυτιστεί ακόμη. δ) Θραύσμα κεραίας μεταλλικού σταυρού με «σταγόνες» στα άκρα. ε) Χάλκινος μικρών διαστάσεων σταυρός με τρίφυλλα στις απολήξεις των κεραιών, που διατηρεί τον κρίκο ανάρτησης. στ) Δύο θραύσματα μιας πολυγωνικής πυξίδας από σκληρό υπόλευκο πηλό (;) με εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση. ζ) Χάλκινος σταυρός με σπασμένη τη μία κεραία και με δυσδιάκριτες παραστάσεις. η) Θραύσμα από εικονίδιο από στεατίτη. Από την παράσταση σώζεται ένας κίονας[34]. θ) Χάλκινος σταυρός-λειψανοθήκη. ι) Πέντε πινάκια με εφυάλωση και παραστάσεις με ζώα και ανθρώπινες μορφές που χρονολογικά εντάσσονται στο 12ο αι.[35].

Συνεχίζοντας την έρευνα σε βάθος ±2,80 μ. αποκαλύφθηκαν τοίχοι με μεγάλους δόμους, ορθογώνιου χώρου (διαστ. 1,65x1,40 μ.), που προφανώς ανήκουν σε αρχαιότερο κτίσμα που δεν έχει ερμηνευθεί ακόμη. Η έρευνα σταμάτησε, προκειμένου να διαμορφωθεί ο εσωτερικός ανασκαφικός χώρος ούτως ώστε να μην είναι επικίνδυνος για τον επισκέπτη λόγω του μεγάλου βάθους, που φθάνει τα 3,20 μ.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΥΠΑΙΘΡΟΣ

Σάλακος

Παληοκκλησιά (βασιλική)

Συνεχίστηκε και κατά το 1992 η σωστική ανασκαφή που διεξάγεται στην παλαιοχριστιανική βασιλική στη θέση «Παληοκκλησιά» Σαλάκου. Ειδικότερα κατά το φθινόπωρο του 1992 έγιναν οι εξής εργασίες:

Αφαιρέθηκε και το υπόλοιπο τμήμα της επίχωσης που κάλυπτε το χώρο του Ιερού. Το δάπεδο καλύπτεται με ψηφιδωτά που έχουν υποστεί πολλές φθορές.

Συνεχίστηκε η αφαίρεση της επίχωσης από το χώρο του κυρίως ναού στο μεσαίο κλίτος. Το δάπεδο καλύ-

33. Μετά τον καθαρισμό, τη συντήρηση και την αποτοίχιση αυτό το απόσπασμα της τοιχογραφίας εκτίθεται στην Έκθεση με θέμα «Η Ρόδος από τον 4ο αι. μέχρι την τουρκική κατάληψη (1522)», που λειτουργεί στο Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου.

34. I. Kalavrezou-Maxeiner, Byzantine Icons in Steatite, Wien 1985.

35. G. Morgan, Corinth XI, 1942, σ. 158-161.

πτεται με ψηφιδωτά, τμήματα των οποίων αποκαλύφθηκαν και καλύφθηκαν πάλι, προκειμένου να προφυλαχθούν. Στο μέσον περίπου του μεσαίου κλίτους εντοπίστηκε ο άμβωνας. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ανοίγεται είσοδος (πλ. 1,67 μ.), από την οποία επικοινωνούσε ο εσωνάρθηκας με τον κυρίως ναό.

Καθαρίστηκε τμήμα του νότιου κλίτους της βασιλικής. Στο δυτικό άκρο αποκαλύφθηκε τμήμα του δαπέδου, που καλύπτεται με μεγάλου σχήματος πήλινες πλάκες (διαστ. 0,59Χ0,41 και πάχ. 0,03 μ.).

Ολόκληρο σχεδόν το βόρειο κλίτος καθαρίστηκε από την επίχωση. Το δυτικό τμήμα του δαπέδου του καλύπτεται με κεραμιδάκι και κοσμείται με γεωμετρικά σχήματα (ρόμβους). Το ανατολικό τμήμα του δαπέδου δεν σώζεται.

Στην ανατολική εσωτερική πλευρά του βόρειου κλίτους σχηματιζόταν αρχικά μια μικρή ημικυκλική αψίδα, η οποία ήταν εγγεγραμμένη μέσα στο πάχος του τοίχου (χορδής 2,50 και βέλους 0,70 μ. περίπου).

Αφαιρέθηκε το μεγαλύτερο μέρος της επίχωσης του εξωνάρθηκα. Το δάπεδό του καλύπτεται με ψηφιδωτά, μικρά τμήματα των οποίων αποκαλύφθηκαν και καλύφθηκαν στη συνέχεια. Δυτικά του εξωνάρθηκαν υπήρχε μια ευρύχωρη αυλή, η οποία επείχε τη θέση αιθρίου.

Σορωνή

Οικόπεδο Παναγιώτη Κωνσταντίνου

Στην περιοχή της Κοινότητας Σορωνής Ρόδου και σε μικρή απόσταση από το ναό του Αγίου Σουλά, στη θέση «Καθολική», ύστερα από αίτηση του σημερινού ιδιοκτήτη του ακινήτου (έκτασης 46.000 τ.μ.), έγιναν το Σεπτέμβριο του 1992 δοκιμαστικές τομές και διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας τρίκλιτης βασιλικής.

Το κυρίως σώμα της βασιλικής έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 19,80Χ13,80 μ. περίπου) και χωριζόταν με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Κάθε κιονοστοιχία περιλάμβανε έξι κυλινδρικούς αρράβδωτους κίονες από φαιόχρωμο μάρμαρο.

Το μεσαίο κλίτος έχει πλάτος 5,60 μ., το νότιο 2,50 μ. και το βόρειο 3 μ. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής ήταν προσκολλημένος ο νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 13,80Χ4,40 μ.). Στο μέσον της δυτικής του πλευράς ανοίγεται είσοδος (πλ. 1,20 μ. περίπου). Το δάπεδό του καλύπτεται με πολύχρωμα ψηφιδωτά.

Από την ανεύρεση λιθοπλίνθων που φέρουν λείψανα γραπτών κονιαμάτων συνάγεται το συμπέρασμα ότι η βασιλική έφερε στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων της γραπτό διάκοσμο. Μέσα στο χώρο της βασιλικής και έξω από αυτήν αποκαλύφθηκαν ακτέριστοι τάφοι.

Γύρω από τη βασιλική αυτή υπήρχε αρχαίος οικισμός που ήκμασε κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Ειδικότερα, νοτιοδυτικά της βασιλικής και σε απόσταση 60 μ. περίπου από αυτήν δοκιμαστικές τομές αποκάλυψαν σε βάθος 0,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους λείψανα οικοδομημάτων, των οποίων τα δάπεδα κάλυπτε ψηφιδωτό, κατασκευασμένο από σχετικά μεγάλου μεγέθους ψηφίδες.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Τριάντα

Οικόπεδο Παρασκευής Ισκά (Αγ. Παρασκευής 6, Μ.Γ. 591)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων αποκαλύφθηκε στο παραπάνω οικόπεδο τμήμα παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου. Το νεκροταφείο ανήκει στην εντοπισμένη, μη ανασκαμμένη παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Παρασκευής, που βρίσκεται περίπου 50 μ. βορειότερα.

Λόγω πίεσης χρόνου δεν ανασκάφηκε λεπτομερώς το οικόπεδο. Ξεκαθαρίστηκαν απλώς οι τάφοι που είχαν φανεί στις παρειές των πεδίλων και είχαν κατά ένα μεγάλο μέρος τους καταστραφεί από το εκσκαπτικό μηχάνημα.

Οι ταφές, όπου εντοπίστηκαν, ήταν πυκνές (Σχέδ. 6). Σε μία περίπτωση ένας καλυβίτης (Τ.21, με προσανατολισμό Β.-Ν.) βρέθηκε κάτω από έναν άλλο (Τ.13, με προσανατολισμό Α.-Δ).

Συνολικά ανασκάφηκαν 21 ταφές από τις οποίες οι 14 ήταν καλυβίτες και οι 7 σε ταφικούς πίθους (εγχυτρισμοί). Ο προσανατολισμός των τάφων δεν ήταν σταθερός. Άλλοτε ήταν κατά τον άξονα Α.-Δ., οπότε το κεφάλι του νεκρού ήταν τοποθετημένο προς Δ., και άλλοτε κατά τον άξονα Β.-Ν., με το κεφάλι του νεκρού τοποθετημένο προς Β. Οι νεκροί ήταν όλοι ακτέριστοι.

Από τους δεκατέσσερις καλυβίτες μόνο τρεις βρέθηκαν ακέραιοι (Τ.9, Τ.13, Τ.14) (Πίν. 192 α). Αποτελούνταν από μεγάλες πήλινες ημικυκλικές πλάκες στα πλάγια – στον Τ.13, που σωζόταν καλύτερα, δύο σε κάθε πλευρά –, συχνά με αυλακώσεις, οι οποίες στο πάνω μέρος τους συναντιόνταν και καλύπτονταν με στρωτήρες. Τα άκρα των τάφων έφρασσαν ορθογώνιες ημικυκλικές πλάκες, διαστ. 0,68Χ0,34 μ. (Τ.8) και 0,46Χ0,38 μ. (Τ.9), που συνέκλιναν ελαφρά. Το μήκος των τάφων κυμαινόταν από 1,50-1,78 μ. και το πλάτος τους από 0,30-0,48 μ. (το σύνηθες 0,40 μ.).

Ο νεκρός θαβόταν κατά κανόνα απευθείας στο χώμα. Τρεις νεκροί ωστόσο βρέθηκαν τοποθετημένοι πάνω σε

κοίλες πλάκες (Τ.15, Τ.19, Τ.21). Το κεφάλι του νεκρού συνήθως ήταν γερμένο στο πλάι και τα χέρια του ήταν σταυρωμένα στην κοιλιά.

Στον καλυβίτη Τ.14, που έδωσε και τον καλύτερα διατηρημένο σκελετό, ο νεκρός τοποθετήθηκε στο χώμα και στη συνέχεια σκεπάστηκε με κυρτές πήλινες πλάκες. Από πάνω κατασκευάστηκε ο αετωματικός καλυβίτης και στο βόρειο άκρο του, ως σήμα, τοποθετήθηκε το κάτω μέρος από σπασμένο πιθάρι με αυλακώσεις και κυρτή βάση με κουμπί. Στα ανατολικά του πιθαριού βρέθηκε ένα σχεδόν ακέραιο πινάκιο, το μοναδικό εύρημα της ανασκαφής.

Το μήκος των ταφικών πίθων, μέσα στους οποίους θάβονταν παιδιά, κυμαίνεται από 0,60-0,90 μ. Ίχνη οστών βρέθηκαν μόνο σε μερικούς πίθους. Στους άλλους φαίνεται ότι τα οστά είχαν κονιορτοποιηθεί.

Από τους ταφικούς πίθους (Πίν. 192 β) και τον πίθοσήμα στον τάφο Τ.14 το νεκροταφείο χρονολογείται από τα τέλη του 4ου έως τον 6ο αι. μ.Χ.[36].

Κάμιρος Σκάλα

Οικόπεδο ΙΙ. Μαυράκη (Κ.Μ. 5)

Στην Κάμιρο Σκάλα, μόλις 13 μ. ανατολικά ενός ημιτελούς σκαλιστού στο βράχο τάφου τύπου «Λυκίας», βρέθηκαν σε σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο τοίχοι από δύο τουλάχιστον κτίρια και από διαφορετικές οικοδομικές φάσεις.

Η ολιγοήμερη ανασκαφή, που διεξήχθη σε τομή διαστ. 14,50Χ4,40 μ. ανοιγμένη με εκσκαπτικό μηχάνημα, απέδωσε τα εξής:

α) Δύο καλοχτισμένους τοίχους στα δυτικά της τομής, με κατεύθυνση Β.-Ν., κατασκευασμένους με ημικατεργασμένες ή ακατέργαστες πέτρες, λίγα όστρακα και λάσπη. Ο πρώτος έχει μήκος 1,30, σωζόμενο ύψος 1,25 και πλάτος 0,60 μ. Στο νότιο άκρο του, που γώνιαζε και γύριζε προς Δ., βρίσκεται εντοιχισμένο παλαιοχριστιανικό επίθημα (Πίν. 192 δ). Η ορατή πλάγια όψη του διακοσμείται με ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό με τριγωνικές τις απολήξεις των κεραιών του, εγγεγραμμένο σε δύο ομόκεντρους κύκλους. Ο δεύτερος βρίσκεται στην ίδια ακριβώς ευθεία στα νότια του πρώτου, είναι όμως θεμελιωμένος χαμηλότερα από αυτόν. Έχει μήκος 2,70,

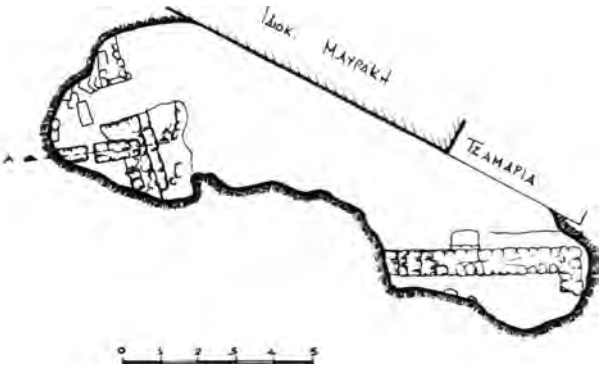

Σχέδ. 6. Ρόδος. Τριάντα. Οικόπεδο Παρασκευής Ισκά. Κάτοψη τμήματος του παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου.

σωζόμενο ύψος 1,45 και πλάτος 0,60 μ. Ανάμεσα στους δύο τοίχους αφήνεται άνοιγμα 0,90 μ. (πόρτα;).

β) Τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ., που έχει ακουμπήσει πάνω στο δεύτερο τοίχο και είναι ευτελέστερης κατασκευής από αυτόν.

γ) Τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ. 6,50 μ. ανατολικά των προηγούμενων. Έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 4,90 μ. και το σωζόμενο ύψος του κυμαίνεται από 0,40-1,85 μ. Είναι χτισμένος με ακατέργαστες πέτρες, όστρακα και πολύ ασβέστη. Στο ανατολικό άκρο του γωνιάζει προς Ν.

Οι τοίχοι ανήκουν σε παλαιοχριστιανικό οικισμό, λείψανα του οποίου διακρίνονται κατά μήκος όλης της παραλίας Καμίρου Σκάλας και μέσα στη θάλασσα. Σκεπασμένη εν μέρει από τη θάλασσα και κατεστραμμένη στο μεγαλύτερο μέρος της είναι και η βασιλική του οικισμού λίγο βορειότερα. Από αυτήν πιθανώς προέρχεται και το εντοιχισμένο στον τοίχο επίθημα.

Η βασιλική όπως και η α' φάση του οικισμού πιθανώς να καταστράφηκαν με τον τρομερό σεισμό του 515 μ.Χ. που έπληξε το νησί. Ίχνη ίδιας καταστροφής βρέθηκαν και στη βασιλική και στο ανασκαμμένο τμήμα του οικισμού. Πρόκειται για στρώμα καύσης που ανακαλύφθηκε τόσο πάνω στο ψηφιδωτό της βασιλικής[37] όσο και στη νότια και τη δυτική παρειά του σκάμματος της ανασκαφής Μαυράκη.

Σε ύψωμα στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου Μαυράκη εντοπίστηκε και το νεκροταφείο του οικισμού. Από εκεί προέρχονται οι τέσσερις επιτύμβιες στήλες παλαιοχριστιανικής περιόδου που παραδόθηκαν στην 4η Εφορεία

36. C. Abadie-Reynal, J.P. Sodini, La céramique paléocrétienne de Thasos (Aliki, Delkos, fouilles anciennes), Études Thasiennes XIII, 1992, σ. 58 CC343, σ. 59 CC344 (πρβλ. ταφικό πίθο Τ.20) και σ. 55 CC257 (πρβλ. πιθάρι-σήμα Τ.14).

37. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 411.

Βυζαντινών Αρχαιοτήτων από τον κ. Ζούνη, κάτοικο Κρητηνίας, και παρατίθενται παρακάτω:

1. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη που διασώζεται αποσπασματικά. Διαστ. 0,37x0,22 μ. Η επιγραφή σε πέντε στίχους:

±ΕΝΘΑ
ΚΑΤΑ
ΚΙΤΕ
ΚΥΡΙΑ
ΚΟCΤΟ
.....

2. Απότμημα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης. Διαστ. 0,34x0,25 μ. Διασώζει ένα στίχο: *ΜΑΡΙΑ*

3. Απότμημα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης. Διαστ. 0,34x0,27 μ. Διασώζεται σταυρός με διχαλωτές τις απολήξεις των κεραιών του και επιγραφή σε ένα στίχο:

ΑΧΙΟΥ

4. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (Πίν. 192 γ). Διαστ. 0,45x0,27 μ. Διατηρεί σταυρό και πέντε στίχους από την επιγραφή:

±ΕΝΘΑ
ΚΑΤΑΚ
ΙΤΑΙ ΚΥΡΙ
ΑΚΟC ΥΙΟ
CΑΚΑΚΙΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΛΑ

ΚΩΣ

Κώς

Οικόπεδο μονής Πανορμίτη (οδός Γρηγορίου Ε΄)

Η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο συνεχίστηκε (σε συνεργασία με την ΚΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων) και κατά το έτος 1992. Αποκαλύφθηκε το ανατολικό όριο του υστερορωμαϊκού οικοδομήματος και αρχαίος δρόμος (πλ. 4 μ.), ο οποίος αποτελεί τον προς Α. παράλληλο του δρόμου που είχε ανασκαφεί το 1991. Διαπιστώθηκε έτσι το πλάτος του υστερορωμαϊκού κτιρίου (31 μ.), ενώ το μήκος του ξεπερνάει τα 40 μ. (προς το παρόν δεν έχει αποκαλυφθεί το βόρειο ή το νότιο όριο).

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οικόπεδο Α. Μεσημέρη (Ο.Τ. 93, Κ.Μ. 2330 Γαιών Κω Εξοχής) (Πίν. 192 ε)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο νότιο τμήμα της πόλης της Κω, αμέσως νότια του οικοπέδου Χατζημιχαήλ[38] και δυτικά των οικοπέδων Κουτούζη[39]. Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου[40], όπου αποκαλύφθηκαν πενιχρά υπολείμματα τοίχων, μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου και τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου που ανήκουν σε ιδιωτικές κατοικίες της ρωμαϊκής εποχής. Η κεραμική ήταν κυρίως ρωμαϊκής εποχής, ενώ στα βαθύτερα στρώματα βρέθηκε και αρκετή υστεροελληνιστική κεραμική.

ΕΡΣΗ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

ΥΠΑΙΘΡΟΣ

Κέφαλος

Οικόπεδο Δ. Κοκκαλάκη (Κάμπος, Κ.Μ. 596 Γαιών Κεφάλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο εξακολούθησε για τέταρτη χρονιά η ανασκαφική έρευνα[41], κατά την οποία συνεχίστηκε η αποκάλυψη του μεγάλου ιδιωτικής πιθανότατα χρήσης κτιρίου παλαιοχριστιανικής περιόδου. Αφαιρέθηκαν οι μάρτυρες-διάδρομοι στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής, όπου αποκαλύφθηκε μεγάλο, σχεδόν ορθογώνιο δωμάτιο (διαστ. 7,75x6,30 μ.) με μεγάλη καμαρωτή είσοδο (χορδής τόξου 4,26 μ.) στην ανατολική του πλευρά (Πίν. 193 α). Η καμάρα αυτή λόγω του μεγάλου της ανοίγματος φαίνεται ότι κατέρρευσε και για αυτό το λόγο ενισχύθηκε κατόπιν με πρόσθετους τοίχους στη γένεσή της, οπότε το πλάτος του ανοίγματος έγινε 1,57 μ. Στα ανατολικά του δωματίου βρέθηκε μακρόστενος αποθηκευτικός χώρος με μεγάλο κτιστό πιθάρι κατά χώραν. Ανατολικότερα πιθανώς περνούσε χείμαρρος – βρέθηκε καμαρωτή κτιστή κάλυψη, ένα είδος τοξωτού γεφυριού (Πίν. 193 β).

Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Οικόπεδο Ανθ. Πολίτη - Δ. Αρχοντούλη

Το παραπάνω οικόπεδο, με Κ.Μ. 796 Γαιών Κεφάλου, βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου Μουσώνας στο Καμάρι Κεφάλου.

38. Βλ. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 643.

39. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 489-490.

40. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου δεν βρέθηκαν αρχαία κατά τις δοκιμαστικές τομές.

41. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τις αρχαιολόγους Μ. Σιγάλα για το πρώτο διάστημα και Ε. Μηλίτση στη συνέχεια.

Κατά την περιορισμένης έκτασης ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν τοίχοι μικρών διαστάσεων από αργολιθοδομή, οι οποίοι σώζονται σε πολύ μικρό ύψος (έως 0,50 μ. περίπου) και δημιουργούν μικρούς χώρους χωρίς σαφή διευθέτηση. Επίσης συνελέγη ικανοποιητική ποσότητα κεραμικής, η οποία χρονολογικά ξεκινά από τα ελληνιστικά χρόνια και φθάνει έως τα παλαιοχριστιανικά (ένα ακέραιο μελαμβαφές λυχνάρι – τέλη 2ου με αρχές 1ου αι. π.Χ. –, θραύσματα κνιδιακών και κωακών αμφορέων, θραύσματα λευκόφωτης λαγύνου, όστρακα από χύτρες, πινάκια terra sigillata κτλ.).

Οικόπεδο Ε. Χατζηδημήτρη - Μ. Καλερέ (Πίν. 193 γ)

Κατά μήκος της ακτής της περιοχής Καμαρίου Κεφάλου ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια (λόγω της συνεχούς ανέγερσης νέων οικοδομών) μεγάλης έκτασης παλαιοχριστιανικός οικισμός. Τμήμα του αποτελούν τα παραπάνω όμορα οικόπεδα (Κ.Μ. 1992Α και 1992 Γαιών Κεφάλου), που βρίσκονται στη θέση «Στενά», βόρεια της παραλιακής οδού η οποία οδηγεί στο λιμένα Καμαρίου. Μετά από αυθαίρετη ανέγερση των σκελετών δύο ισόγειων οικοδομών ακολούθησε ανασκαφική έρευνα.

Αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου παλαιοχριστιανικού κτιρίου, του οποίου οι τοίχοι είναι χτισμένοι επιμελώς από ντόπιους λαξευμένους λίθους· σώζονται σε αρκετά μεγάλο ύψος (1-1,50 μ. περίπου) και ανήκουν σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Το κτίριο αποτελείται μέχρι στιγμής από ένα μεγάλο τοίχο παράλληλο της βόρειας πλευράς της οικοδομής Χατζηδημήτρη, ο οποίος συναντάται με τοίχο παράλληλο της ανατολικής πλευράς της ιδίας οικοδομής. Και οι δύο τοίχοι διακόπτονται κατά διαστήματα από μικρότερους και προχειρότερους εγκάρσιους τοίχους που εδράζονται στη νότια και τη δυτική παρειά τους αντίστοιχα και σχηματίζουν έτσι μικρούς χώρους. Στη βορειοδυτική πλευρά του κτιρίου βρέθηκε κατά χώραν αποθηκευτικό(;) πιθάρι με έντονα ίχνη καύσης στα εσωτερικά του τοιχώματα, ενώ στη νότια πλευρά αποκαλύφθηκε κατώφλι εισόδου. Στη νοτιοανατολική πλευρά βρέθηκαν τμήματα πήλινου αγωγού απομάκρυνσης υδάτων, ο οποίος φαίνεται να απολήγει με έντονη κλίση σε κτιστό αγωγό στην εξωτερική νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου. Τα δάπεδα των χώρων είναι χωμάτινα και μόνο στη νότια εξωτερική πλευρά (δυτικά του κτιστού αγωγού) του κτιρίου διακρίνονται λίθοι που πιθανόν να αποτελούν πλακόστρωτο χώρο (αυλή ή δρόμο;).

Μικρότεροι τοίχοι πρόχειρης κατασκευής κατευθύνονται προς Α. (προς το οικόπεδο Καλερέ) και φαίνεται ότι αποτελούν προσκτίσματα του μεγάλου κτιρίου.

Τα μέχρι στιγμής ευρήματα ανάγονται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

Καρδάμαινα

Οικόπεδα Χρ. Φαράντου - Στ. Σαρρή, Αλ. Διακοπαναγιώτου, Γ. Λαμπάδη (Ο.Τ. 80 Καρδαμαίνης)

Τα συνεχόμενα οικόπεδα Χρ. Φαράντου - Στ. Σαρρή (Κ.Μ. 837), Αλ. Διακοπαναγιώτου (Κ.Μ. 827) και Γ. Λαμπάδη (1436Α) καταλαμβάνουν το βόρειο τμήμα του Ο.Τ. 80 στο κέντρο του σημερινού οικισμού της Καρδάμαινας (βορειοανατολικά της κεντρικής πλατείας και 100 μ. περίπου βόρεια της ακτής).

Η ανασκαφή έφερε στο φως τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική[42] με νάρθηκα, αίθριο, βαπτιστήριο στην προς Α. προέκταση του νότιου κλίτους και σειρά προσκτισμάτων κατά μήκος της βόρειας πλευράς. Οι τοίχοι σώζονταν σε μικρό ύψος ανωδομής, διότι η βασιλική βρέθηκε σχεδόν επιφανειακά (σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου). Το μήκος της είναι περίπου 29 μ. (συμπεριλαμβανομένου του νάρθηκα) και το συνολικό πλάτος 15 μ. (χωρίς τα προσκτίσματα, τα οποία εκτείνονται σε μήκος ίδιο με της εκκλησίας και πλάτος 3,50 μ.). Τα δάπεδα της βασιλικής είναι ψηφιδωτά με γεωμετρικό κυρίως διάκοσμο. Σώζονται σε καλή κατάσταση στα δύο πλάγια κλίτη και στο Ιερό, ενώ στο νάρθηκα, στο κεντρικό κλίτος και στο βαπτιστήριο η κατάσταση διατήρησής τους είναι μέτρια. Έξω από τη βασιλική ανασκάφησαν τρεις παιδικές ταφές· ένας ακόμη τάφος βρέθηκε μέσα στο κεντρικό κλίτος, αμέσως δυτικά του τοίχου του τέμπλου. Όλες οι ταφές είναι σύγχρονες με τη βασιλική.

Η βασιλική χρονολογείται στο τέλος του 5ου-αρχές του 6ου αι. Σε απόσταση 50 μ. περίπου νοτιοανατολικά της βασιλικής, στο οικόπεδο Λαμπάδη - Η. Χατζημπαλή, είχε αποκαλυφθεί το 1987 παλαιοχριστιανική κολυμβήθρα[43] και υπολείμματα μικρού κτιρίου με αψίδα στη βόρεια απόληξή του.

ΕΡΣΗ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

42. Η βασιλική των οικοπέδων Φαράντου-Σαρρή, Διακοπαναγιώτου και Λαμπάδη αποτέλεσε αντικείμενο ανακοίνωσης της υπογράφουσας στο 13ο Συνέδριο Χριστιανικής Αρχαιολογίας (1993), στις περιλήψεις του οποίου υπάρχει και εκτενέστερη περιγραφή. Η πλήρης δημοσίευση της βασιλικής και των ευρημάτων της πρόκειται να ακολουθήσει σύντομα.

43. Βλ. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 687.

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Ανάληψη (Μαλτεζάνα)

Παλαιοχριστιανικός λουτρώνας Ταλλαρά

Ο λουτρώνας Ταλλαρά αποκαλύφθηκε τυχαία κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, όταν ιταλοί στρατιώτες έσκαβαν προκειμένου να θεμελιώσουν στρατιωτικά οικήματα για καταυλισμό. Οι Ιταλοί σεβάστηκαν τα αρχαία λείψανα και τα προστάτευσαν.

Τον Ιούλιο του 1992 η Εφορεία προέβη σε σωστική ανασκαφή για να διαπιστωθεί εάν τα κτίσματα του λουτρώνα συνεχίζονται προς τα βορειανατολικά και τα βόρεια. Με την ευκαιρία έγινε και γενικός καθαρισμός του αρχαιολογικού χώρου, διερεύνηση της μορφής του λουτρώνα και της έκτασής του.

Οικόπεδο Μαρ. Καλαβέζου (λουτρώνας Ταλλαρά)

Ύστερα από αίτηση της ενδιαφερομένης, έλαβε χώρα τον Ιούλιο του 1992 δοκιμαστική ανασκαφή στο ακίνητο της Μ. Καλαβέζου και ειδικότερα ερευνήθηκε ο χώρος ανατολικά και νοτιοανατολικά του παλαιοοχριστιανικού λουτρώνα.

Αγριλίδι

Άγιος Ιωάννης, βασιλική

Δεξιά του δρόμου που οδηγεί από την Ανάληψη (Μαλτεζάνα) προς το Βαθύ και στη θέση «Αγριλίδι» επιφανειακή έρευνα που έγινε οδήγησε στα εξής συμπεράσματα:

Στο κέντρο αρχαίου οικισμού κείται ευρύχωρο οικοδόμημα ερειπωμένο. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική. Το κυρίως σώμα της βασιλικής είχε ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 11,05x10,30 μ. περίπου) και χωριζόταν σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο (πλ. 4,40 μ.) περατούται σε ημικυκλική αψίδα προς Α. (χορδής 3,67 και βέλους 1,90 μ. περίπου). Το νότιο κλίτος (πλ. 2,50-3,07 μ.) κατέληγε προς Α. πιθανότατα επίσης σε ημικυκλική αψίδα, πάνω στην οποία στηρίζεται η αψίδα του Ιερού Βήματος του σημερινού ναϋδρίου του Αγίου Ιωάννου. Το βόρειο κλίτος της βασιλικής (πλ. 2,07-2,28 μ.) καταλήγει προς Α. σε ημικυκλική αψίδα (χορδής 1,70 και βέλους 0,90 μ.). Και τα δύο πλάγια κλίτη παρουσιάζουν την ιδιομορφία το ανατολικό τους τμήμα να είναι ευρύτερο από το δυτικό. Κατ' αυτόν τον τρόπο σχηματίζεται είδος εγκάρσιου κλίτους, ώστε η βασιλική να εμφανίζει σε κάτοψη σχήμα σταυρού (Τ)[44]. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής είναι προσκολλημένος ο νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 8,85x9,25 μ.).

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύ

Έμπολας (Βασιλική του Ταξιάρχη Μιχαήλ)

Μετά την κτιριακή αποκατάσταση και τη συντήρηση των τοιχογραφιών της εκκλησίας του Ταξιάρχη Μιχαήλ διενέργηθηκε ανασκαφή στην τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική[45] του 6ου αι., τμήμα του νότιου κλίτους της οποίας καταλαμβάνει η νεότερη εκκλησία. Η βασιλική είναι χτισμένη εξ ολοκλήρου από αρχαίο οικοδομικό υλικό.

Ανασκάφηκε το νότιο κλίτος και τμήμα του κεντρικού στο τμήμα της αψίδας. Διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

Τα πλάγια κλίτη καλύπτονται με πλάκες (σε β' χρήση), ενώ στο κεντρικό αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με παράσταση κλιματίδας. Σώθηκαν σχεδόν σε όλο το μήκος τα θεμέλια του στυλοβάτη που χώριζε το νότιο από το μεσαίο κλίτος, καθώς και αυτά του συνθρόνου, το οποίο διατηρείται στη νότια πλευρά του ημικυκλίου της αψίδας. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του νότιου κλίτους εντοπίστηκαν τρεις ταφές σε ψηλότερο σημείο από την πλακόστρωση, την οποία είχαν καταστρέψει. Λίθοι τοποθετημένοι αριστερά και δεξιά όριζαν τους τάφους, τα δάπεδα των οποίων αποτελούνταν από πατημένο χώμα, και σε μία περίπτωση κιονόκρανο με συμφυές επίθημα διακοσμημένο με φυλλοφόρο βλαστό. Οι τάφοι είχαν ως καλυπτήριες τις πλάκες του κατεστραμμένου πλακόστρωτου, ενώ δεύτερο κιονόκρανο με συμφυές επίθημα και διακοσμημένο με έλικες κάλυπτε τμήμα της δεύτερης ταφής. Τα κιονόκρανα μπορούν να τοποθετηθούν σε γενικές γραμμές στο β' μισό του 6ου αι. Οι σκελετοί και των τριών τάφων βρέθηκαν σε πολύ κακή κατάσταση, διαλυμένοι από τις ρίζες των δέντρων. Συνελέγησαν λίγα άβαφα όστρακα και τμήμα μικρής πρόχου, ίσως του 6ου αι.

Τα ευρήματα από τον υπόλοιπο ανασκαφικό χώρο ήταν ελάχιστα. Η επίχωση ήταν διαταραγμένη και περιείχε

44. Το αυτό παρατηρείται και στη βασιλική στη θέση «Άγιος Ιωάννης Αμπακού» της Κοινότητας Λαχανιάς Ρόδου.

45. Για τη βασιλική βλ. V. Karabatsos, The Early Christian Churches of Kalymnos and Telendos, Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου, Αθήνα 1994, σ. 317-322.

λίγα άβαφα, μελαμβαφή και εφυαλωμένα όστρακα και κεραμίδες. Η παντελής σχεδόν έλλειψη αρχιτεκτονικών λειψάνων στο χώρο της ανασκαφής δείχνει μάλλον ότι η βασιλική συλήθηκε συστηματικά από οτιδήποτε μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ή να μετατραπεί σε ασβέστη.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

Κυρα-Χωστή

Στον όρμο του Βαθύ Καλύμνου, στη νότια πλευρά του οικισμού και σε απόσταση περίπου 300 μ. από τη θάλασσα, βρίσκεται η βυζαντινή εκκλησία της Κυρα-Χωστής, που εορτάζει την ημέρα της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Η εκκλησία είναι μονόχωρη με ημικυκλική κόγχη και καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα. Στα δυτικά προστέθηκε στα νεότερα χρόνια ορθογώνιος νάρθηκας[46].

Ανατολικά της εκκλησίας, στον εξωτερικό περίβολο, διενεργήσαμε δοκιμαστική έρευνα με τομή διαστ. 4,10Χ2,40 μ.

Σε εγκάρσια τομή, η κόγχη της εκκλησίας εδράζεται σε τοίχο με κατεύθυνση Β.-Ν. και ολικού μήκ. 3,85 μ. Σε αυτό το μήκος γωνιάζει εφαπτόμενη με τοίχο άγνωστων διαστάσεων (διότι επάνω και κατά μήκος του έχει χτιστεί ο μαντρότοιχος της αυλής), με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος στον οποίο εφάπτεται η κόγχη έχει πάχος 0,65 μ. και είναι χτισμένος με αργούς λίθους και θραύσματα πλίνθων που συνδέονται με καλής ποιότητας ασβεστοκονίαμα. Σε βάθος 0,85 μ. συναντήσαμε φυσικό βράχο στον οποίο πατάνε οι τοίχοι.

Τα όστρακα που συνελέγησαν ήταν παλαιοχριστιανικής εποχής και ανήκουν σε χρηστικά αγγεία. Η έρευνα είναι σε εξέλιξη και θα συνεχιστεί.

ΤΕΛΕΝΔΟΣ

Οικόπεδο Δρόσου-Μονοκανδήλου

Στην ανατολική πλευρά της νήσου Τελένδου και κατά μήκος της παραλίας εκτείνεται ο νεότερος οικισμός με την ομώνυμη ονομασία.

Μεταξύ των νέων κτιρίων έχουν εντοπιστεί και δημοσιευθεί τέσσερις παλαιοχριστιανικές βασιλικές μαζί με άλλα κτίσματα σε ερειπιώδη κατάσταση των υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στα ανατολικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής γνωστής ως Παληοπαναγιά[47]. Μεταξύ του οικοπέδου και της παραλίας παρεμβάλλεται ιδιοκτησία με διώροφη οικία. Διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή κατά το ήμισυ προς τα ανατολικά και νότια του οικοπέδου, διότι το δυτικό τμήμα του οικοπέδου σε γενόμενες δοκιμαστικές τομές δεν έδωσε ίχνη κτισμάτων ή άλλων ευρημάτων. Ο χώρος που ερευνήθηκε στο εν λόγω οικόπεδο δίνει την εικόνα δύο κτιρίων. Η κατασκευή των τοίχων αποτελείται από αργούς λίθους που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα ή χώμα με ασβέστη ή μόνο χώμα με άμμο. Τα κτίρια αυτά είναι ένα μικρό τμήμα του μεγάλου παράλιου παλαιοχριστιανικού οικισμού της Τελένδου.

Οικόπεδο ιερομονάχου Μακαρίου Καμπουράκη

Στη νότια πλευρά του σημερινού οικισμού της Τελένδου και περί τα 30 μ. βορειοδυτικά των ερειπωμένων υστερορωμαϊκών λουτρών του οικοπέδου Α. Λουλουδιά και περί τα 50 μ. ανατολικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Τριάδας[48], βρίσκεται το παραπάνω οικόπεδο στο οποίο διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα για την ανοικοδόμηση προσθήκης σε προϋπάρχοντα κτίρια αποθήκης και υδατοδεξαμενής. Ο χώρος που ερευνήθηκε έχει διαστάσεις 9,40Χ5,20 μ. και μετά την συνένωση τριών δοκιμαστικών τομών αποκαλύφθηκε τμήμα παλαιοχριστιανικού κτιρίου.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ

46. Βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 509, Σχέδ. 5.

47. Βλ. V. Karabatsos, ό.π., σ. 305-308.

48. Ό.π., σ. 310-311.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Καλαμπάκα

Σπήλαιο Θεόπετρας (Σχέδ. 1)

Συνεχίστηκε για έκτη συνεχή χρονιά η ανασκαφή στο σπήλαιο Θεόπετρας Καλαμπάκας, όπου ήδη κατά τα προηγούμενα χρόνια έχουν εντοπιστεί επιχώσεις της νεολιθικής, της ανώτερης και μέσης παλαιολιθικής εποχής, που καλύπτουν πάχος 5 μ. περίπου στον κεντρικό χώρο της σπηλιάς (σκάμματα Z8-Z9), ενώ σε σκάμματα κοντά στην περιφέρεια (Λ9 και Ε13) η αρχαιολογική επίχωση τελειώνει στα 3-3,50 μ. βάθος, όπου αποκαλύφθηκε στο μεν Λ9 ο ασβεστόλιθος του πυθμένα της σπηλιάς, στο δε Ε13 στρώμα ιζήματος πάνω από τον ασβεστολιθικό πυθμένα που υπάρχει λίγο βαθύτερα, όπως προέκυψε από δοκιμαστική γεώτρηση. Από τα στρώματα έχουμε ήδη ενδεικτικές χρονολογήσεις με C14 που έγιναν στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Δημόκριτου, οι παλαιότερες από τις οποίες φθάνουν τα 39.415±3.914 χρόνια πριν από σήμερα (DEM 140, σκάμμα Z8, βάθος 4,20 μ.). Επειδή όμως τα όρια της μεθόδου του C14 βρίσκονται περίπου στα 40.000 χρόνια, τα οποία ήδη τα δικά μας δείγματα ξεπερνούν, και επειδή υπολείπεται περίπου 1 μ. ακόμη επίχωσης βαθύτερα από το σημείο που πάρθηκε το παραπάνω δείγμα, περιμένουμε να έχουμε ακόμη μεγαλύτερες ηλικίες στο μέλλον με τη χρησιμοποίηση άλλων μεθόδων, όπως της θερμοφωταύγειας, E.S.R. κ.ά.

Κατά τη φετινή ανασκαφή, που διήρκεσε τρεις εβδομάδες (29/6-17/7/92), ανοίχθηκαν τρία νέα σκάμματα (Λ8, Η7, Η8), ενώ συνεχίστηκε το σκάψιμο στα ήδη ανοιγμένα από προηγούμενα χρόνια σκάμματα Z7, Ε12, Z12, σε στρώματα ανώτερης παλαιολιθικής εποχής, και Θ10, Ι10, Κ10, σε στρώματα μέσης παλαιολιθικής εποχής.

Σκοπός της διάνοιξης των νέων σκαμμάτων Η7 και Η8 ήταν να ενοποιηθούν με τα διπλανά τους προς Δ. Z7, Z8, Z9 και προς Ν. το Η9, ώστε το σκάψιμο στα βαθύτερα στρώματα να γίνει με μεγαλύτερη ασφάλεια και χωρίς τον κίνδυνο κατάπτωσης των τοιχωμάτων.

Στο σκάμμα Λ8 εξάλλου σκοπός μας ήταν να αναζητήσουμε τη συνέχεια των στρωμάτων του διπλανού Λ9, ήδη σκαμμένου τετραγώνου, όπου, καθώς αυτά βρίσκονται δίπλα στα ανατολικά τοιχώματα της σπηλιάς, μακριά από το κέντρο, έχουν χρησιμοποιηθεί πολύ λιγότερο από τους βοσκούς, με αποτέλεσμα και οι επιχώσεις τους να έχουν παραμείνει μάλλον αδιατάρακτες, σε αντίθεση με την περιοχή του κέντρου, όπου οι νεότερες χρήσεις του σπηλαίου έχουν προκαλέσει σοβαρές αναμοχλεύσεις στη νεολιθική επίχωση.

Αναλυτικότερα, τα δύο νέα σκάμματα Η7 και Η8 σκάφτηκαν φέτος μέχρι βάθ. 1,40-1,65 μ. (στα βόρεια ψηλότερα και στα νότια χαμηλότερα, σύμφωνα με την πορεία του σκληρού ιζήματος), οπότε αποκαλύφθηκε σκληρή επιφάνεια ιζήματος με κατηφορική πορεία από Β. προς Ν., δηλαδή από την πλευρά της εισόδου του σπηλαίου προς το κέντρο του, που καλύπτει όλη την επιφάνεια των δύο σκαμμάτων. Το ίδιο ίζημα με τα ίδια χαρακτηριστικά μας ήταν ήδη γνωστό από τα διπλανά προς Δ. σκάμματα Z7 και Z8, όπου έχει πάχος 0,15-0,70 μ. (παχύτερο στα βόρεια, λεπτότερο στα νότια) και το οποίο εκτιμάται ότι αντανακλά περίοδο ψυχρού κλίματος στο τέλος της ανώτερης παλαιολιθικής εποχής (last glacial maximum) σύμφωνα με τη σύστασή του. Δείγματα κάρβουνων κοντά στην επιφάνεια αυτού του ιζήματος έδωσαν ηλικίες 11.036-10.843 π.Χ. και 12.055-11.758 π.Χ. (DEM 249 και 248). Το ίζημα αυτό δεν το σκάψαμε στα Η7 και Η8 σκάμματα φέτος, αφού ήδη έχουμε πληροφορίες για τα ευρήματά του από το διπλανό Z7 περσινό σκάμμα[1], αλλά και γιατί είναι εξαιρετικά δύσκολο το σκάψιμο σε τόσο σκληρό στρώμα.

Η νεολιθική επίχωση στα δύο αυτά σκάμματα δεν είχε το αναμενόμενο πάχος (ήταν μόλις 1,08 μ.), ενώ στα διπλανά Z7, Z8, Z9 σκάμματα κυμαινόταν από 1,15-1,50 μ., σε άλλα δε σκάμματα του κεντρικού χώρου (Η9, Η10) άγγιζε σχεδόν τα 2 μ. Τα ευρήματα της νεολιθικής επίχωσης ήταν τα γνωστά και από τα άλλα σκάμματα. Κάτω όμως από αυτή την επίχωση και ανάμεσα σε αυτή και το προαναφερθέν στρώμα σκληρού ιζήματος – που κατά την εκτίμησή μου χαρακτηρίζει την έναρξη της ανώτερης παλαιολιθικής επίχωσης – εντοπίστηκε για πρώτη φορά ένα ξεχωριστό στρώμα κιτρινόφαιου χρώματος (Munsell 10YR 4/4 dark yellowish brown), σφιχτό στο σκάψιμο, χωρίς καθόλου κεραμικά ευρήματα, που έδωσε μικρολιθικά τέχνεργα από πυριτόλιθο, πολλά από τα οποία βρέθηκαν στο κοσκίνισμα των χωμάτων. Το στρώμα αυτό, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, πιστέψαμε από την αρχή ότι αποδίδει μεσολιθική επίχωση, που τόσο αναζητούσαμε σε

1. Βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 529-532.

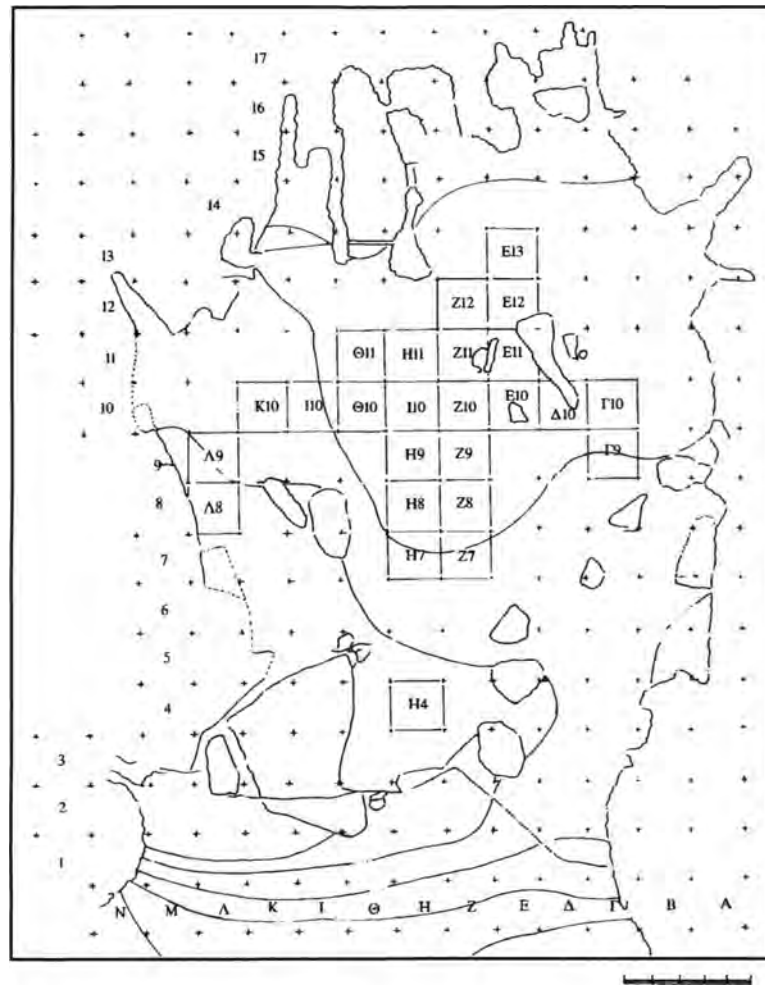

Σχέδ. 1. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Κάτοψη σπηλαίου και σκαμμάτων.

αυτό το σπήλαιο, ενώ είναι γνωστό ότι η μεσολιθική εποχή αμφισβητούνταν μέχρι πρόσφατα για τη Θεσσαλία[2]. Μεσολιθικές ηλικίες όμως είχαμε ήδη από τα σκάμματα Γ9 και Ι10 των προηγούμενων ετών[3], χωρίς ωστόσο να προέρχονται από ένα στρώμα με τόσο διαφορετικά χαρακτηριστικά όπως αυτό των νέων σκαμμάτων Η7 και Η8. Πράγματι, η χρονολόγηση δειγμάτων κάρβουνου από αυτό το στρώμα έδωσε ηλικίες που κυμαίνονται από 8.405-8.138 π.Χ. (DEM 315) έως 12.055-11.758 π.Χ. (DEM 248), οπότε πέρα από κάθε αμφισβήτηση έχουμε την ύπαρξη μεσολιθικής επίχωσης στο σπήλαιο. Η πυκνότητα των ευρημάτων σε αυτή δεν ήταν μεγάλη, και αυτό ασφαλώς θα πρέπει να εκτιμηθεί σε σχέση με το κλίμα της εποχής και τις νέες δραστηριότητες των ανθρώπων έξω από το σπήλαιο.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι το στρώμα αυτό δεν βρέθηκε στα γειτονικά σκάμματα του άξονα Ζ, όπου η νεολιθική επίχωση ήταν σε άμεση επαφή με το σκληρό ίζημα. Αυτό είναι ένα ερώτημα που παραμένει ανοιχτό, αν και μπορεί να θεωρηθεί πιθανό κατά τη φάση αυτή, για λόγους που ακόμη δεν μπορούμε να εξηγήσουμε, κάποιοι χώροι του σπηλαίου να κατοικούνταν και κάποιοι άλλοι όχι, ή ότι οι μεταγενέστεροι νεολιθικοί μετακίνησαν κατά τόπους το στρώμα της μεσολιθικής επίχωσης. Στο μέλλον, όταν θα έχουν σκαφτεί και άλλα σκάμματα, ασφαλώς θα γίνει φανερό τι ακριβώς συμβαίνει με το στρώμα αυτό.

2. C. Perles, New Ways with an Old Problem, Problems in Greek Prehistory, E. B. French and K. A. Wardle (eds), Bristol 1988, σ. 477-488. JFA 15 (1988), σ. 277-290.

3. Βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 529-532.

Το άλλο νέο σκάμμα Λ8 έδωσε μέχρι βάθ. 0,40 μ. νεολιθική επίχωση της νεότερης φάσης, ενώ κατ' εξαίρεση στη βορειοδυτική περιοχή του σκάμματος το νεολιθικό στρώμα κατέβαινε μέχρι βάθ. 0,86 μ. Από εδώ βγήκε και ένα ακέραιο ειδώλιο (αριθ. καταγρ. ΘΕΟΠ. 390/92) (Σχέδ. 2), που δεν φαίνεται να ανήκει σε κανέναν από τους γνωστούς τύπους ειδωλίων της νεολιθικής Θεσσαλίας, ενώ έχει χαρακτηριστικά βαλκανικών ειδωλίων, απ' όπου πιθανόν να έχει εισαχθεί.

Κάτω από τη νεολιθική επίχωση σταμάτησαν τα κεραμικά ευρήματα, δεν εντοπίστηκε όμως στρώμα με τα γνωρίσματα του μεσολιθικού όπως αυτό βρέθηκε στα Η7 και Η8 σκάμματα. Γενικά η στρωματογραφία στα σκάμματα Η7 και Η8 δεν συμμερίζεται τα χαρακτηριστικά των άλλων κεντρικότερων σκαμμάτων: δεν έχει τις φωτιές και την αναμόχλευση των νεότερων χρόνων χρήσης του σπηλαίου, αλλά ούτε και τα χαρακτηριστικά στρώματα ιζήματος των κεντρικών σκαμμάτων. Το σκάψιμο φέτος έφθασε μέχρι βάθ. 1,55 μ. σε στρώματα ανώτερης παλαιολιθικής εποχής χωρίς μεγάλη πυκνότητα ευρημάτων, ώσπου σε αυτό το βάθος πλήθυναν ξαφνικά τα λίθινα εργαλεία από πυριτόλιθο και η εικόνα αυτή ασφαλώς αντικατοπτρίζει μια εποχή μεγάλης πυκνότητας πληθυσμού στο σπήλαιο και εύρωστου.

Της ίδιας ανώτερης παλαιολιθικής εποχής είναι τα στρώματα που σκάφτηκαν στα σκάμματα των προηγούμενων ετών Ζ7 και Ε12, Ζ12[4]. Στο Ζ7 το σκάψιμο συνεχίστηκε από βάθ. 2,17 μ. όπου είχε σταματήσει πέρυσι, μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής του στρώματος με το σκληρό ίζημα, μέχρι βάθ. 2,50-2,70 μ. από τη σημερινή επιφάνεια της επίχωσης, οπότε εντοπίστηκε δεύτερο στρώμα σκληρού ιζήματος, που καλύπτει όλο το σκάμμα, επίσης γνωστού ήδη από το γειτονικό προς Ν. σκάμμα Ζ8. Αν δε και με το δεύτερο αυτό ίζημα συμβαίνει ό,τι και με το πρώτο, αναμένεται να έχει μεγαλύτερο πάχος στο Ζ7 και λιγότερο στο Ζ8. Η επίχωση ανάμεσα στα δύο αυτά στρώματα σκληρών ιζημάτων που σκάφτηκε φέτος έδωσε μικρή σχετικά πυκνότητα λίθινων εργαλείων, λίγα οστά, καθώς και μικρές μάζες άψητου πηλού με σαφώς διαμορφωμένο κυλινδρικό σχήμα, που μας ήταν ήδη γνωστές και από άλλα σκάμματα σε ανάλογο βάθος. Το δεύτερο στρώμα ιζήματος αποφασίσαμε να το διατηρήσουμε άσκαφτο ή να το σκάψουμε μόνο εν μέρει στο μέλλον.

Στα σκάμματα Ε12, Ζ12 το σκάψιμο συνεχίστηκε από βάθ. 1,60 μ., που σταμάτησε πέρυσι, μέχρι βάθ. 2,15 μ., κυρίως όμως σκάφτηκε το Ζ12, ενώ το Ε12 φαίνεται να

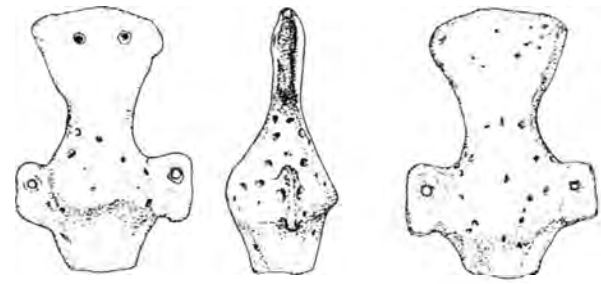

Σχέδ. 1. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Σκάμμα ΛΒ. Ειδώλιο.

καλύπτεται ολόκληρο σε αυτό το βάθος από παχύ στρώμα γκρίζου ιζήματος, όχι ιδιαίτερα σκληρού, της ίδιας όμως πιθανότατα εποχής με το πρώτο σκληρό στρώμα ιζήματος των σκαμμάτων Ζ7, Ζ8, Η7, Η8. Τα ευρήματα και εδώ δεν ήταν ιδιαίτερα πυκνά, ενώ σε βάθος 2 μ. περίπου αποκαλύφθηκαν καμένες επιφάνειες με έντονο κόκκινο χρώμα, κάτω από τις οποίες εντοπίζεται μαύρο στρώμα φωτιάς, που πατάει σε σκληρή επιφάνεια ιζήματος, η οποία πιθανόν να έχει σκληρυνθεί υπό την επίδραση της φωτιάς. Τα επεισόδια αυτά διατηρήθηκαν στη θέση τους, αφού στερεοποιήθηκαν από το συντηρητή της Εφορείας Π. Πολυδωρόπουλο.

Τέλος, στα τρία συνεχόμενα σκάμματα Θ10, Ι10, Κ10, το σκάψιμο συνεχίστηκε ενιαία από βάθ. 3 μ. που σταμάτησε πέρυσι σε στρώματα μέσης παλαιολιθικής εποχής. Εδώ η πυκνότητα των εργαλείων είναι μεγάλη – αν και ήταν ακόμη μεγαλύτερη λίγο ψηλότερα σε βάθος 2,70 μ. περίπου –, με εξαιρετικά δείγματα λιθοτεχνίας, ενώ έντονα ίχνη φωτιάς παρατηρούνταν μέχρι βάθ. 3,25 μ. όπου σταματήσαμε. Τα 3/4 περίπου του σκάμματος Κ10 καλύπτονταν ήδη από πέρυσι από σκληρό όγκο ιζήματος, στη βάση του οποίου σε βάθος 3 μ. (από τη σημερινή επιφάνεια της επίχωσης) αποκαλύπτονται πέτρες που πιθανότατα ανήκουν στον ασβεστολιθικό σχηματισμό του πυθμένα της σπηλιάς, ενώ επίσης στο Κ10 στο ίδιο βάθος αρχίζει να αποκαλύπτεται άλλο ίζημα ροδαλού χρώματος, όχι σκληρό, που φαίνεται να έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με το ίζημα του πυθμένα των σκαμμάτων Ζ8 και Ζ9 του κεντρικού χώρου της σπηλιάς[5]. Το ίζημα αυτό είχε βρεθεί εκεί σε βάθος που άρχιζε στα 4,14-4,60 μ., ενώ παραμένει άγνωστο ακόμη το πάχος του – το οποίο πάντως φαίνεται να ξεπερνάει το 1 μ., σύμφωνα με δοκιμαστική γεώτρηση. Γίνεται φανερό ότι

4. Βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 529-532.

5. Βλ. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 529-532.

το ίδιο ίζημα στα σκάμματα Θ10, Ι10 και Κ10 βρίσκεται 1 μ., και πλέον ψηλότερα και από αυτό υπονοείται ότι ο πυθμένας του σπηλαίου αναμένεται να έχει κατηφορική πορεία από την περιφέρεια (Κ10) προς το κέντρο (Ζ8, Ζ9). Ότι, παρά τη διαφορά βάθους, βρισκόμαστε στα ίδια χρονικά όρια στους άξονες Ζ και 10 επιβεβαιώνεται όχι μόνο από τα λίθινα εργαλεία που μοιάζουν μεταξύ τους, αλλά και από τις ραδιοχρονολογήσεις (Ζ8-Ζ9 βάθος 3,95/ ηλικία 36.827±845 DEM 134· Θ10, βάθος 2,74/ ηλικία 33.086±1.573 DEM 247).

Περαιτέρω έρευνα σε βάθος αυτού του ιζήματος αναμένεται να δώσει απαντήσεις για το χρόνο σχηματισμού και τη διάρκειά του σε συνδυασμό με το κλίμα της εποχής, καθώς και για το αν κάτω από αυτό έχουμε συνέχεια της ανθρώπινης παρουσίας στο σπήλαιο ή αν αυτό εδράζεται στον ασβεστολιθικό πυθμένα της σπηλιάς.

Ν. ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

Αλεποχώρι - Γεράκι Λακωνίας

Πρώτη Κουβελέικη Σπηλιά[6] (Σχέδ. 3)

Κατόπιν της υπ. αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ39/50097 πε/2575 πε/15.5.92α απόφασης, πραγματοποιήθηκε η 2η περίοδος συστηματικών ανασκαφών στο σπήλαιο Πρώτη Κουβελέικη Σπηλιά για το διάστημα 17/6-31/6/1992. Στην έρευνα συμμετέχουν οι Μ. Κουμουζέλη, αρχαιολόγος, Β. Γιαννόπουλος, γεωλόγος, Θ. Χατζηθεοδώρου, αγρονόμος-τοπογράφος, Μ. Δρίβα, τεχνικός τοπογράφος, Π. Πολυδωρόπουλος, συντηρητής, Α. Ηλιακόπουλος, φωτογράφος, Θ. Κοντρολόζος, σπηλαιολόγος.

ΣΚΟΠΟΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι κύριοι αντικειμενικοί στόχοι της φετινής ανασκαφικής περιόδου ήταν οι εξής:

1. Εξωτερικός θάλαμος:

α) Διεύρυνση της τομής που ανοίχθηκε κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο (1990) προς τη δυτική και τη βόρεια πλευρά ώστε να ανιχνευθεί η έκταση των αρχαιολογικών στρωμάτων καθώς και η κατανομή στο χώρο των αρχαιολογικών καταλοίπων.

β) Συνέχιση της ανασκαφής εις βάθος σε ορισμένα από τα ήδη ανασκαμμένα τετράγωνα, ώστε να διαπιστωθεί το συνολικό πάχος των επιχώσεων και να αποκαλυφθούν βαθύτερες στρωματογραφικές τομές.

γ) Αφαίρεση των επιχώσεων γύρω από τον ογκώδη πεσμένο βράχο που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του εξωτερικού θαλάμου, ώστε να ερευνηθεί εάν η πτώση του είναι μεταγενέστερη ή όχι της χρήσης του σπηλαίου.

2. Δοκιμαστική ανασκαφή στον εσωτερικό θάλαμο με σκοπό την εξακρίβωση χρήσης του, καθώς είχαν ήδη παρατηρηθεί επιφανειακά ευρήματα.

ΜΕΘΟΔΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

Λόγω της απουσίας έως τώρα λεπτομερούς τοπογραφικής αποτύπωσης του σπηλαίου και ενιαίου κανάβου, υπάρχουν δύο ξεχωριστοί, ένας στον εξωτερικό και ένας στον εσωτερικό θάλαμο, με προσανατολισμό περίπου Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ., οι οποίοι θα ενταχθούν αργότερα στον οριστικό και ενιαίο κάναβο.

Η μέθοδος ανασκαφής που ακολουθείται συνίσταται στην αφαίρεση αυθαίρετων μονάδων διαστ. 1x1x0,10 μ., αφού προηγηθεί διαχωρισμός των διαφορετικών στρωματογραφικών ενοτήτων, όπου δει, ή άλλων ειδικών χαρακτηριστικών. Στην ανασκαφή εφαρμόζονται οι γνωστές μέθοδοι της λεπτομερούς συστηματικής έρευνας (σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση, ξερό και υγρό κοσκίνισμα κτλ.). Επίσης συλλέγονται συστηματικά δείγματα για ραδιοχρονολόγηση καθώς και δείγματα χώματος για ιζηματολογικές αναλύσεις.

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

1. Εξωτερικός θάλαμος:

Ο μάρτυρας (τ. Γ4) που είχαμε αφήσει από την πρώτη ανασκαφική περίοδο είχε παραβιαστεί. Παρά ταύτα περισυνελέγησαν όλα τα εναπομείναντα ευρήματα, κυρίως κεραμική, στην περίπτωση που θα συμβάλουν στην αποκατάσταση αγγείων που προέρχονται από διπλανά τετράγωνα.

Ανασκαφή έγινε στα τετράγωνα Β2, Β3, Β4 και Α4. Οι επιχώσεις συνεχίζονται προς τη δυτική πλευρά (τ. Β2). Στο τ. Β2, που βρίσκεται κοντά στη δυτική παρειά του εξωτερικού θαλάμου, παρατηρήθηκαν πολλές βραχοπτώσεις. Στα βαθύτερα στρώματα υπάρχει συνέχεια των τεφρών ιζημάτων που είχαν αποκαλυφθεί στο τ. Β3 και εν μέρει στο Β4, όπου το 1990 είχε βρεθεί ταφή, μέσα σε αγγείο, ανθρώπινου προνηπίου. Εις βάθος η ανασκαφή έφθασε στα 0,50, 0,80 και 0,80 μ. για τα τ. Β2, Β3, Β4 αντίστοιχα. Στο τετράγωνο Α4 παρακολουθήσαμε την ίδια στρωματογραφική ακολουθία με το γειτονικό Β4 μέχρι βάθ. 0,50 μ. Στο ανατολικό τμήμα του τ. Β4 και σε βάθος 0,70-0,80 μ. περίπου άρχισε να εμφανί-

6. Βλ. ΑΑΑ XXII (1989), σ. 21-30.

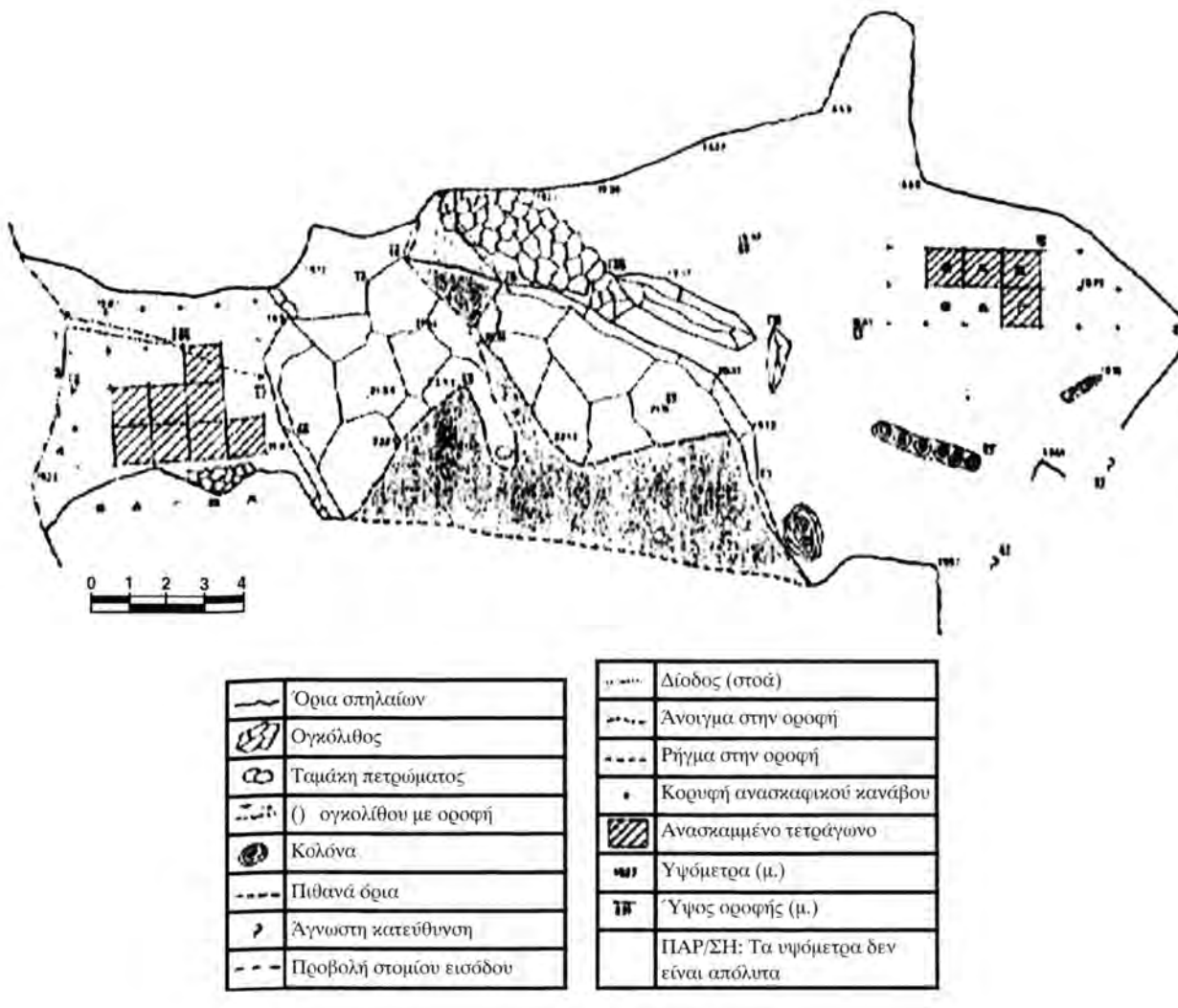

Σχέδ. 3. Λακωνία. Αλεποχώρι. Πρώτη Κουβελέικη Σπηλιά. Οριζοντιογραφία του σπηλαίου.

ζεται το φυσικό δάπεδο του σπηλαίου με κατωφερική κλίση από μέσα προς τα έξω. Στη γειτονική προς το μεγάλο βράχο περιοχή παρατηρήθηκαν πολλές ασβεστολιθικές πέτρες (διαστ. 0,20-0,40 μ.) και η πυκνότητα των ευρημάτων ήταν σαφώς μικρότερη. Προς το παρόν δεν μπορούμε να αποφανθούμε για το αν ο βράχος προϋπήρχε ή όχι των φάσεων εγκατάστασης που αποκαλύπτονται στις τομές του εξωτερικού θαλάμου.

Από πλευράς ευρημάτων η κεραμική είναι της νεότερης νεολιθικής. Τα ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα ανήκουν τόσο σε οικόσιτα όσο και σε άγρια ζώα, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα υπολείμματα οστών ψαριών. Ως προς τον εργαλειακό εξοπλισμό βρέθηκαν λειασμένα εργαλεία (κυρίως μικρά αξινάκια), όσο και λιθοτεχνία αποκρουσμάτων με βασική πρώτη ύλη τον οψιανό. Σημειώνουμε επίσης την εύρεση αρκετών μυλολίθων. Τέλος δεν λείπουν και τα σποραδικά ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα.

2. Εσωτερικός θάλαμος:

Η πρόσβαση από τον εσωτερικό θάλαμο γίνεται διαμέσου πολύ στενού και χαμηλού ανοίγματος, που αναγκάζει κάποιον να προχωρεί έρποντας για 4 μ. περίπου. Η κατάσταση αυτή δυσχέρανε τις εργασίες, καθώς δεν ήταν δυνατόν να βγαίνουν όλα τα χώματα έξω από τον εσωτερικό θάλαμο για να κοσκινιστούν. Έγινε λοιπόν δειγματοληπτικά κοσκίνισμα ορισμένων επιχώσεων, εκτός από τα δείγματα νεροκόσκινου.

Ανοίχθηκαν τέσσερα τετράγωνα, Α-Β-Γ-Ζ. Στις επιφανειακές στρώσεις παρατηρήθηκαν αρκετές διαταράξεις κυρίως από ζώα (ασβοί, τρωκτικά), σημερινούς κατοί-

κους του σπηλαίου. Η πυκνότητα των ευρημάτων φαίνεται μικρότερη σε σχέση με αυτή του εξωτερικού θαλάμου, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα οστά ζώων. Τα ευρήματα της κεραμικής ανήκουν κυρίως σε μεγάλα αγγεία (πιθάρια) της νεότερης νεολιθικής. Στο τετράγωνο Γ και σε βάθος- 1,10 μ. άρχισε να αποκαλύπτεται μέρος του φυσικού δαπέδου, στοιχείο που δεν εκπλήσσει καθώς το τ. Γ βρίσκεται κοντά στα πλευρικά τοιχώματα του σπηλαίου. Στο τετράγωνο Ζ, προς τη δυτική παρειά και σε βάθος- 1,545 μ. μέσα σε στρώμα τέφρας αποκαλύφθηκε λίθινη κυκλική «κατασκευή», διαμ. 0,25 μ., η χρήση της οποίας παραμένει άγνωστη. Η «κατασκευή» αυτή στερεώθηκε με γύψο περιμετρικά και αφαιρέθηκε όλη μαζί. Τα ανασκαφικά δεδομένα μέχρι στιγμής δείχνουν πως υπάρχει ένας ορίζοντας χρήσης του εσωτερικού θαλάμου, πιθανότατα σύγχρονος προς αυτόν του εξωτερικού θαλάμου. Από τα μέχρι στιγμής δεδομένα η μελλοντική έρευνα επιβάλλει: α) Να ολοκληρωθεί η ανασκαφή του εξωτερικού θαλάμου σε έκταση και να προχωρήσει σε βάθος, ώστε να παρακολουθήσουμε την πορεία του φυσικού δαπέδου σε σχέση με την αρχαιολογική επίχωση. β) Στον εσωτερικό θάλαμο να ανοιχθούν και άλλες τομές σε διαφορετικά σημεία για την πιστοποίηση της κατά χώραν κατανομής του υλικού, αν και υπάρχουν πολλά προβλήματα λόγω των πολλών βραχοπτώσεων.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματοποίηση των παραπάνω στόχων είναι η ολοκλήρωση της τοπογραφικής μελέτης του σπηλαίου και η ενοποίηση του κανάβου.

Επειδή υπάρχουν ενδείξεις πως η Πρώτη Κουβελέικη Σπηλιά δεν αποτελεί μεμονωμένο και αυτοτελή χώρο εγκατάστασης, αλλά θα πρέπει να εντάσσεται μέσα σε ένα ευρύτερο σύστημα κατανομής οικισμών και μοντέλο χρήσεων γης της χαμηλού υψομέτρου γύρω περιοχής κατά τη νεότερη νεολιθική εποχή, πραγματοποιήσαμε αναγνωριστική έρευνα του ασβεστολιθικού όγκου όπου βρίσκεται το σπήλαιο.

Στα πλαίσια αυτής της έρευνας εντοπίστηκε ένα ακόμα σπήλαιο σε απόσταση περίπου 50 μ., μέγ. διαστ. 15x25 μ. Από την επιφάνεια του σημερινού δαπέδου συνελέγησαν όστρακα προϊστορικής εποχής. Σοβαρές είναι οι ενδείξεις ύπαρξης αρχαιολογικών επιχώσεων.

ΕΛΕΝΗ ΣΤΡΑΒΟΠΟΔΗ

Καστριά Καλαβρύτων

Σπήλαιο Λιμνών

Το σπήλαιο βρίσκεται πλησίον του χωριού Καστριά σε υψόμετρο 900 μ. Η είσοδός του βλέπει προς Α. και είναι αρκετά ευρύχωρη. Στο παρελθόν είχε γίνει περιορισμένη ανασκαφική και επιφανειακή έρευνα από τους Φ. Πέτσα και Ε. Μαστροκώστα[7], που είχε αποκαλύψει μικρή ποσότητα προϊστορικής κεραμικής. Σε ένα σημείο όπου είχε γίνει πριν από 30 χρόνια λαθρανασκαφή είχαν βρεθεί απολιθωμένα οστά ιπποποτάμου, ελάφου και αιγός που ο Ι. Μελέντης χρονολόγησε στο Μέσο Πλειστόκαινο[8]. Η ανασκαφή του σπηλαίου Λιμνών άρχισε το 1992 με μία τομή στην πρώτη αίθουσα, 20 μ. περίπου από την είσοδο, και μία άλλη ακριβώς στο σημείο της εισόδου.

Ο χώρος όπου έγινε η τομή Α είναι επίπεδος και φωτίζεται αρκετά από την είσοδο. Η επίχωση είναι αργιλική και έχει σχηματιστεί από τις κατά καιρούς αποθέσεις που μεταφέρει το νερό από το εσωτερικό του σπηλαίου, το οποίο στην πραγματικότητα αποτελεί έναν υπόγειο ποταμό. Στα ψηλότερα στρώματα της τομής Α, διαστ. 4x3 μ., βρέθηκαν ελληνιστικά και κλασικά όστρακα, ενώ βαθύτερα (0,80 μ.) παρουσιάστηκε μυκηναϊκό στρώμα με πολλή κεραμική και τμήματα δύο ανθρώπινων σκελετών. Μέχρι βάθ. 1,40 μ. υπήρχε ελάχιστη κεραμική μέσα σε πέτρες και στρώματα αργίλου. Από βάθ. 1,40 μέχρι 1,75 μ. βρέθηκε λίγη κεραμική της πρωτοελλαδικής ΙΙ και στη συνέχεια παρουσιάστηκε στρώμα της νεολιθικής περιόδου, που αποτελείται από επάλληλα δάπεδα με καύσεις και στάχτες. Το στρώμα αυτό δείχνει εντατική χρήση του σπηλαίου και έχει πάχος 1 μ. περίπου. Η κεραμική χρονολογεί το στρώμα αυτό στο τέλος της νεότερης νεολιθικής Ι, δηλαδή στο β΄ μισό της 5ης χιλιετίας π.Χ. Μετά το νεολιθικό στρώμα υπάρχουν αργιλικές αποθέσεις χωρίς ευρήματα που αντιπροσωπεύουν μια μακροχρόνια περίοδο κατά την οποία ο χώρος κατακλυζόταν από νερά. Σε βάθος 3,65 μ. εμφανίστηκε πάλι λεπτό στρώμα με λίγα κεραμικά ευρήματα που χρονολογούνται στη μέση νεολιθική. Κάτω από αυτό συνέχισαν να υπάρχουν στρώματα αργίλου που δεν περιείχαν κεραμική. Η ανασκαφή σταμάτησε σε βάθος 4 μ.

Η τομή Β, που ανοίχτηκε στην είσοδο του σπηλαίου, απέδωσε στα ψηλότερα στρώματα ελληνιστική κεραμική, ενώ στη συνέχεια η κεραμική ήταν αποκλειστικά νεολιθική και ανήκε επίσης στο τέλος της ΝΝ Ι. Μέσα στην επίχωση βρέθηκαν μεγάλα κομμάτια άψητου πηλού, μερικά από τα οποία φέρουν διαμπερείς οπές και πιθανώς ανήκαν σε δάπεδο κλιβάνου. Σε βάθος 1,40 μ. μέσα σε νεολιθικό στρώμα βρέθηκε ανθρώπινος

7. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 216, Πίν. 155.

8. ΠΑΑ 43 (1968), σ. 350.

σκελετός σε ύπτια στάση. Την ταφή όριζαν πέτρες που είχαν τοποθετηθεί γύρω από το σκελετό (Πίν. 194 α).

Η κεραμική που προήλθε από τις δύο τομές ανήκει κυρίως σε μεγάλα πιθοειδή σκεύη, τα οποία φέρουν σχοινοειδή ή πλαστική διακόσμηση (Πίν. 194 β-γ). Η κεραμική αυτή είναι συνήθης σε νεολιθικές θέσεις της Στερεάς και της Πελοποννήσου[9]. Η μεγάλη ποσότητα των αγγείων αυτών στο σπήλαιο και η ανεξάντλητη ποικιλία των διακοσμητικών θεμάτων ίσως σημαίνουν την ύπαρξη ενός ντόπιου εργαστηρίου.

Παράλληλα, σε επιφανειακές έρευνες που έγιναν στην ευρύτερη περιοχή του σπηλαίου, εντοπίστηκαν τέσσερις νεολιθικές θέσεις, εκ των οποίων το Κάστρο που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το σπήλαιο αποτελεί ενα μικρό μόνιμο οικισμό. Στη θέση αυτή βρέθηκαν επίσης λείψανα κατοίκησης της πρώιμης και της μέσης Χαλκοκρατίας.

ΑΛΟΝΝΗΣΟΣ

Σπήλαιο του Κύκλωπα

Πρόκειται για αξιόλογο σπήλαιο, διαστ. 60x50 μ., που βρίσκεται στο ακατοίκητο νησί Γιούρα, 20 περίπου μίλια βόρεια της Αλοννήσου. Το νησί είναι γυμνό και αλίμενο και στο έδαφός του ζει ένα είδος αιγάγρου. Η είσοδος του σπηλαίου, που βρίσκεται σε υψόμετρο 150 μ., είναι ευρύχωρη και οδηγεί μέσω ενός διαδρόμου σε μεγάλη αίθουσα ύψ. 15 μ. με υπέροχο σταλακτικό διάκοσμο. Πριν από την έναρξη της ανασκαφής στην επιφάνεια του σπηλαίου είχαν συλλεγεί άφθονα όστρακα της νεολιθικής περιόδου αλλά και των ρωμαϊκών χρόνων.

Συστηματική ανασκαφή άρχισε το 1992 σε τρία διαφορετικά σημεία. Η τομή Α ανοίχτηκε στο κέντρο περίπου του σπηλαίου, σε στενό χώρο που κλείνεται από σταλαγμιτικούς τοίχους και συγκεντρώνει αρκετό νερό από σταγονορροή. Από το επιφανειακό στρώμα προήλθε μεγάλη ποσότητα ρωμαϊκής και ελληνιστικής κεραμικής, καθώς και πολλοί λύχνοι των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Στη συνέχεια βρέθηκε πολλή κεραμική της ΝΝ Ι-ΙΙ (5000-3500 π.Χ.) μέσα σε επάλληλες στρώσεις τέφρας και καύσεων. Στο βαθύτερο στρώμα υπήρχε πλήθος από άβαφα και γραπτά όστρακα της μέσης νεολιθικής, που ανήκαν κυρίως σε κλειστά σφαιρικά αγγεία. Η φυσική υγρασία των χωμάτων ήταν σοβαρό εμπόδιο για τη διενέργεια της ανασκαφής, παράλληλα όμως συντέλεσε στην άριστη διατήρηση της γραπτής κεραμικής. Δάπεδα δεν παρατηρήθηκαν στο χώρο αυτό, η χρήση του οποίου πρέπει να ήταν περιστασιακή.

Τελείως διαφορετική σύσταση είχαν τα χώματα στην τομή Β, που ανοίχτηκε κοντά στην είσοδο. Οι επιχώσεις ήταν στεγνές και αποτελούνταν από λεπτόκοκκα καστανά χώματα και υπολείμματα στάχτης. Στο πρώτο στρώμα υπήρχε ρωμαϊκή κεραμική ανάμικτη με λίγη νεολιθική. Από βάθ. 0,40 μ. βρέθηκε κεραμική της μέσης και της αρχαιότερης νεολιθικής, καθώς και μία εστία (βάθ. 0,60 μ.). Παχύ στρώμα στάχτης βρέθηκε σε βάθος 0,95 μ., ενώ στο βαθύτερο στρώμα της τομής υπήρχε πλήθος οστών ψαριών, σαλιγκαριών και οστρέων. Το τελευταίο αυτό στρώμα δεν περιείχε κεραμική και ανήκει στη μεσολιθική περίοδο. Δύο οστέινα αγκίστρια μεγάλου μεγέθους, που αποτελούν μοναδικά ευρήματα στο χώρο του Αιγαίου, προήλθαν από το στρώμα αυτό. Η τρίτη τομή έγινε στη μεγάλη αίθουσα του σπηλαίου σε μια φυσική κόγχη. Η ανασκαφή στο σημείο αυτό απέδωσε κεραμική της κλασικής και της ελληνιστικής περιόδου. Στον 5ο αι. π.Χ. χρονολογούνται δύο μελαμβαφείς φιάλες και μία κοτύλη. Είναι πολύ πιθανό στους ιστορικούς χρόνους και ιδίως στη ρωμαϊκή εποχή το σπήλαιο να χρησίμευε ως ιερό.

Το μεγαλύτερο μέρος της νεολιθικής κεραμικής ανήκει στη ΝΝ Ι (5η χιλιετία π.Χ.). Πρόκειται για άβαφα και μονόχρωμα όστρακα που φέρουν στίλβωση χωρίς επίχρισμα (Πίν. 194 δ). Η κεραμική αυτή είναι γνωστή στο χώρο του Αιγαίου και της ηπειρωτικής Ελλάδας[10]. Βρέθηκαν επίσης λίγα γραπτά όστρακα με λευκό σε μαύρο, που στη νεότερη νεολιθική είναι πολύ διαδεδομένα στο Αιγαίο[11]. Εντυπωσιακή είναι η ποσότητα και η ποικιλία των γραπτών οστράκων με ερυθρό σε ανοιχτό, που χρονολογούνται στη μεταβατική φάση από την αρχαιότερη στη μέση νεολιθική (Πίν. 194 ε). Η κεραμική αυτή είναι σύγχρονη με αυτήν που έχει βρεθεί στη Θεσσαλία και στη Στερεά Ελλάδα, αλλά συχνά τα θέματα είναι διαφορετικά. Εντύπωση προξενεί ένα είδος διακόσμησης από λεπτότατες γραμμές που σχηματίζουν «καμβά» μέσα στον οποίο συντίθενται τα κοσμήματα (τρίγωνα, ρόμβοι, μαίανδροι, ζατρίκια). Πρόκειται για άμεση επίδραση της υφαντικής τέχνης

9. W. Phelps, The Neolithic Pottery, Sequence in Southern Greece, 1975.

10. A. Furness, Some Early Pottery from Chios, Kalimnos and Samos, Proc. of the Preh. Society, 1956. Α. Σάμψων, Σκοτεινή Θαρρουνίων, 1993.

11. Α. Σάμψων, Η Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα, Αθήνα 1987.

(Πίν. 194 στ). Παρόμοια διακόσμηση εκτός από τον οικισμό του Αγίου Πέτρου, που βρίσκεται στο απέναντι νησί της Κυρα-Παναγιάς[12], δεν έχει βρεθεί πουθενά αλλού και πιθανότατα είναι το αποτέλεσμα κάποιου ειδικευμένου τοπικού εργαστηρίου της περιοχής. Μια άλλη ποικιλία κεραμικής που απαντά σε περιορισμένο αριθμό οστράκων είναι αυτή με λευκό σε ερυθρό (Πίν. 194 ζ). Χρονολογείται σε πρώιμη φάση της μέσης νεολιθικής.

Ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα μεσολιθικά στρώματα που βρέθηκαν στην τομή Β. Στη φάση αυτή ανήκουν εργαλεία από πυριτόλιθο και οψιανό, καθώς και τα δύο οστέινα αγκίστρια. Το εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Δημόκριτου έχει ήδη χρονολογήσει δείγματα από το στρώμα αυτό που δίνουν ηλικίες από το 7000-8000 π.Χ.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ

12. N. Efstratiou, Aghios Petros, 1985.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια του 1992 παράλληλα με τις ερευνητικές της δραστηριότητες πραγματοποίησε εκατοντάδες υποβρύχιες αυτοψίες σε όλη την Ελλάδα προκειμένου να ελέγξει δεκάδες λιμενικά έργα ή άλλες θαλάσσιες εγκαταστάσεις για την προστασία της ενάλιας πολιτιστικής μας κληρονομιάς (αρχαία ναυάγια ή καταποντισμένα οικοδομικά λείψανα) από το μένος της σύγχρονης «αξιοποίησης».

Αυτοψίες και εποπτείες. Οι υποβρύχιες αυτοψίες επικεντρώθηκαν κυρίως στις θαλάσσιες περιοχές της Αττικής (τριάντα οκτώ αυτοψίες), της Πελοποννήσου (είκοσι αυτοψίες), και των νήσων Ευβοίας (δεκαπέντε αυτοψίες), Δωδεκανήσου και νήσων Ανατολικού Αιγαίου (δέκα αυτοψίες) και Κρήτης (είκοσι αυτοψίες).

Μικρότερος αριθμός αυτοψιών πραγματοποιήθηκε στα νησιά και στις ακτές του Ιονίου Πελάγους (έξι αυτοψίες), στην Κεντρική Ελλάδα (τέσσερις αυτοψίες), και στη Βόρεια Ελλάδα (δεκατέσσερις αυτοψίες).

Παράλληλα με τις αυτοψίες η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων εκπροσωπήθηκε στην κατά νόμο εποπτεία της στις ανασκαφές του Ινστιτούτου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών στο πρωτοελλαδικό ναυάγιο του Δοκού και στο κυπρο-μυκηναϊκό ναυάγιο του ακρωτηρίου των Ιρίων στην Αργολίδα.

Επιπροσθέτως, η ωκεανολόγος της υπηρεσίας Ελένη Χαχαμίδου επόπτευσε από πλευράς αρμοδιοτήτων της τις υποθαλάσσιες γεωφυσικές έρευνες του ισραηλινού ερευνητικού σκάφους Nir στο Αιγαίο μεταξύ Ρόδου και Κρήτης για τον εντοπισμό του απωλεσθέντος ισραηλινού υποβρυχίου Dakar, το οποίο χάθηκε το 1968 με όλο το πλήρωμά του.

Τέλος, ο αρχαιολόγος-δύτης Δημήτρης Σωτηράκης συμμετείχε ως εκπρόσωπος της Εφορείας Εναλίων και ως κωπηλάτης στο ταξίδι του ομοιώματος της αρχαίας τριήρους «Ολυμπιάς», που ναυπηγήθηκε στα παραδοσιακά ναυπηγεία του Περάματος.

Πρόγραμμα ΕΟΚ στην Υποβρύχια Αρχαιολογία. Ταυτόχρονα με τις ανασκαφές, αυτοψίες και εποπτείες η Εφορεία πραγματοποίησε εξειδικευμένη εκπαίδευση 35 ατόμων στην Υποβρύχια Αρχαιολογία στα πλαίσια του Προγράμματος Επιμόρφωσης Άνεργων Νέων Επιστημόνων με χρηματοδότηση της ΕΟΚ, η οποία εξασφαλίστηκε μέσω της Διεύθυνσης Μορφωτικών Σχέσεων Ελλάδος-ΕΟΚ του Υπουργείου Πολιτισμού. Στο Πρόγραμμα πήραν μέρος τρεις αρχαιολόγοι, τρεις αρχιτέκτονες, ένας γεωλόγος-ωκεανολόγος και δέκα δύτες. Το παραπάνω προσωπικό μετεκπαιδεύθηκε στις καταδύσεις από την Ομάδα Υποβρυχίων Καταστροφών του Πολεμικού Ναυτικού και συμμετείχε στις υποβρύχιες ανασκαφές της Εφορείας στις περιοχές των Αβδήρων, της Κρήτης και της Αλοννήσου[1].

Μετεκπαίδευση. Το Μάιο του 1992 το καταδυόμενο προσωπικό της Εφορείας Εναλίων πραγματοποίησε μετεκπαίδευση των 25 αυτοδυτών της στη Μονάδα Υποβρυχίων Καταστροφών στο Σκαραμαγκά. Ο σκοπός της παραπάνω μετεκπαίδευσης ήταν η μεγαλύτερη εξοικείωση των αυτοδυτών της Εφορείας με τη θάλασσα στις καταδύσεις ημέρας μέχρι βάθ. 35 μ., σύμφωνα με τους κανόνες που διέπονται από το Πολεμικό Ναυτικό. Επίσης άλλο σκοπό αποτέλεσε η προετοιμασία τους για τη διεκπεραίωση των πολυπληθών αυτοψιών και ερευνών που είχαν ήδη αρχίσει ύστερα από τη χειμερινή περίοδο, καθώς και την ενημέρωση των παραπάνω σε θέματα σχετικά με την ειδικότητα της υποβρύχιας αρχαιολογίας.

Αποδέσμευση ακτών. Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων θεωρεί ως καθήκον της τη διάδοση της κατάδυσης έτσι ώστε να αποτελέσει τμήμα της ελληνικής ζωής με την εξάπλωση της υποβρύχιας δραστηριότητας ως αθλήματος και ως ψυχαγωγίας. Ως εκ τούτου προγραμμάτισε τη σταδιακή άρση της απαγόρευσης της υποβρύχιας δραστηριότητας με αυτόνομες αναπνευστικές συσκευές σε συνεργασία με το περιοδικό Κατάδυση και τις άλλες επαγγελματικές σχολές καταδύσεων του νομού Αττικής. Για το σκοπό αυτό προχώρησε στην αποδέσμευση από αρχαιολογικούς χώρους μεγάλων θαλάσσιων περιοχών, όπως π.χ. των δυτικών παραλίων της Αττικής, όπου για ένα μήνα, από την 1η Ιουνίου 1992 το συνεργείο της Εφορείας με πολλούς άλλους επαγγελματίες δύτες πραγματοποιούσε υποβρύχιες έρευνες μέχρι τις ακτές του Σουνίου.

ΝΟΜΟΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ

Αλές

Η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων συνέχισε και φέτος την αποτύπωση των υποθαλάσσιων λειψάνων του

1. Βλ. παρακάτω, σ. 696.

βυθισμένου τμήματος της αρχαίας πόλης των Αλών. Τη διεύθυνση των εργασιών είχε ο αρχαιολόγος Δημήτρης Χανιώτης, ενώ οι τοπογραφικές εργασίες και τα αρχιτεκτονικά σχέδια έγιναν από την αρχιτέκτονα Καίτη Ταγωνίδου. Ο παραπάνω αρχαιολόγος δεν παρέδωσε έκθεση για το Αρχαιολογικό Δελτίο μέχρι την αποστολή της παρούσας.

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Νέα Μάκρη

Μία από τις πρώτες δοκιμαστικές ανασκαφές που πραγματοποίησε κατά τη διάρκεια δωδεκαημέρου το Μάιο του 1992 η Εφορεία ήταν στην περιοχή της Νέας Μάκρης της Αττικής, σε απόσταση 400 μ. περίπου από τον αρχαιότερο παράκτιο νεολιθικό οικισμό, και όπου ο Δήμος Νέας Μάκρης πρότεινε την κατασκευή μεγάλων λιμενικών έργων. Η υποθαλάσσια ανασκαφική διερεύνηση και στις δύο τομές έφθασε έως το παρθένο έδαφος (ιλυόλιθος) χωρίς να εντοπιστούν ίχνη οικιστικών λειψάνων ή κάποιο σαφές αρχαιολογικό στρώμα. Το γεγονός αυτό μειώνει αισθητά τις πιθανότητες παρόμοιων ευρημάτων στον υπόλοιπο αιτούμενο θαλάσσιο χώρο.

ΕΛΠΙΔΑ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Εμπορικό λιμάνι (Σχέδ. 1)

Διενεργήθηκε και φέτος για όγδοη συνεχή χρονιά η υποβρύχια ανασκαφική έρευνα στο αρχαίο λιμάνι της Θάσου, υπό τη διεύθυνση της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή. Η έρευνα διήρκεσε από 18 Μαΐου έως 7 Ιουνίου 1992 και συμμετείχαν οι παρακάτω:

Τη διεύθυνση και εποπτεία της έρευνας είχε η αρχαιολόγος Α. Σίμωσι και από γαλλικής πλευράς υπεύθυνος ήταν ο επιστημονικός διευθυντής του C.N.R.S. J.-Y. Empereur. Υπεύθυνοι αρχιτέκτονες της ανασκαφής από ελληνικής πλευράς ήταν ο Νίκος Λιανός και από γαλλικής ο Tony Koǰeli. Υπεύθυνοι υλικού και σκαφών, και καταδύσεων ήταν αντίστοιχα οι τεχνικοί βυθού Κώστας Κωνσταντόπουλος και Ηλίας Κυριακόπουλος, ενώ από γαλλικής πλευράς τον τομέα αυτό κάλυπτε ο Louis Bochaton. Την καταδυτική ομάδα (συνεργείο) αποτέλεσαν οι δύτες της Εφορείας Μανώλης Τζεφρώνης και Θεμιστοκλής Τρουπάκης και από γαλλικής πλευράς η αρχαιολόγος Veronique François και ο Jean Curnier.

Φέτος η προσπάθειά μας επικεντρώθηκε στον ανατολικό λιμένα, ο οποίος, σύμφωνα με τη γνωστή επιγραφική μαρτυρία του διακανονισμού των αρχαίων λιμανιών της Θάσου[2], φαίνεται να ήταν ο εμπορικός λιμένας. Η ύπαρξη του λιμανιού αυτού μας ήταν γνωστή από τον Σκύλακα, παρ. 67 του Περίπλου: *Θάσος νῆσος καὶ πόλις καὶ λιμένες δύο· τούτων ὁ εἷς κλειστός.*

Στο γενικό τοπογραφικό σχέδιο της πόλης της αρχαίας Θάσου που δίδεται στο Guide de Thasos, σ. 21, ή ακόμη παλαιότερα από τον G. Perrot στο Mémoire sur l' île de Thasos, 1864, σ. 74, πίν. II ή και πιο πρόσφατα στο Études Thasiennes VIII, 1962, πίν. XIII, σχέδ. A, και Études Thasiennes XII, 1988, πίν. 13, όπου τα σχέδια Δοξιάδη και Tousloukof, ο λιμενοβραχίονας του εμπορικού λιμένα αποδίδεται με διακεκομμένες γραμμές και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί το σχήμα και το μέγεθός του.

Για το λόγο αυτό θεωρήθηκε απαραίτητη η διερεύνηση του ανατολικού λιμανιού, τα αποτελέσματα της οποίας παρατίθενται αμέσως παρακάτω:

Πρόκειται για έναν οχυρωματικό μώλο, ο οποίος είναι κατασκευασμένος σύμφωνα με την τοιχοποιία του τείχους της πόλης. Μέχρι το 1979 ήταν εμφανής η σύνδεση του μώλου με το θαλάσσιο τείχος, που έκλεινε από βορειοδυτικά την αρχαία πόλη, οπότε το θαλάσσιο τείχος επικαλύφθηκε από τα προϊόντα των εκσκαφικών εργασιών που ανασύρθηκαν από τον «κλειστό λιμένα».

Ο μώλος, μήκ. 100 μ. περίπου και πλ. 18-30 μ., είναι επιμήκης, καταλήγοντας προς Δ. προς το ανοιχτό πέλαγος σε ημικυκλική απόληξη. Αποτελείται από δύο όψεις, εσωτερική και εξωτερική, χτισμένες από δουλεμένους ογκόλιθους με γέμισμα. Η βόρεια προσήνεμη πλευρά (εξωτερική), λόγω της λειτουργίας της να είναι εκτεθειμένη στους ισχυρούς ανέμους και επομένως στους κυματισμούς, είναι δομημένη με ισχυρότερο τρόπο από την εσωτερική πλευρά. Συνίσταται από δύο ή σε ορισμένες περιπτώσεις τρεις καθ' ύψος δόμους, δημιουργούμενους από σχιστολιθικούς ογκόλιθους σε διάταξη μπατικών. Οι δόμοι αυτοί πατούν πάνω σε ένα ισχυρό χάνδακα θεμελίωσης, αποτελούμενο από λατύπη κατ' εξοχήν μαρμάρου αλλά και σχιστόλιθου. Πάνω από τους σχιστολιθικούς δόμους σώζονται ανακατεμένοι τεράστιοι σχιστολιθικοί ογκόλιθοι, καθώς και μαρμάρινοι ογκόλιθοι με καθρέπτες "à bossage", που χρησίμευαν στην τοιχοδομία του μώλου. Συνεπώς

2. IG XII Suppl., αριθ. 348.

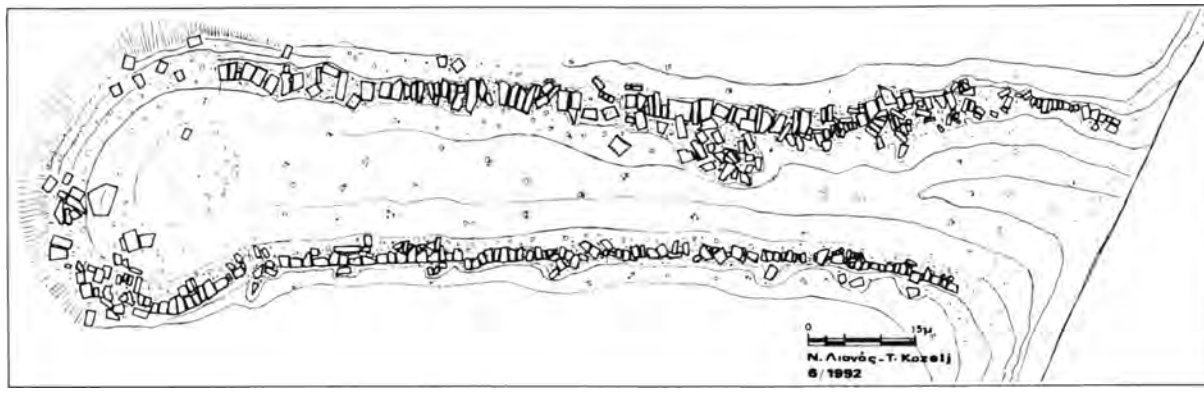

Σχέδ. 1. Θάσος. Εμπορικό λιμάνι. Αρχαίος λιμενοβραχίονας.

και στην περίπτωση αυτή έχουμε τη γνωστή θασίτικη τεχνοτροπία τοιχοποιίας, που χρησιμοποιεί δύο ειδών πετρώματα ταυτοχρόνως, το μάρμαρο και το σχιστόλιθο. Η νότια υπήνεμη πλευρά (εσωτερική) ήταν κατασκευασμένη από σχιστολιθικούς ογκόλιθους σαφώς μικρότερων διαστάσεων από αυτούς της εξωτερικής πλευράς, οι οποίοι ήταν απευθείας τοποθετημένοι πάνω στο χάνδακα θεμελίωσης.

Ο τελευταίος δόμος της θεμελίωσης αποτελούνταν από μικρούς ογκόλιθους σε διάταξη άλλοτε μπατικών και άλλοτε δρομικών, ενώ ο δεύτερος καθ' ύψος δόμος από σχιστολιθικούς ογκόλιθους, οι οποίοι έφεραν λαξευμένη βάθυνση προς τη νότια πλευρά για να δεχθούν τους ογκόλιθους του εσωτερικού τοίχου. Πολλές δεκάδες μαρμάρινων ογκόλιθων με καθρέπτη "à bossage" που ανήκουν στην τοιχοδομία του εσωτερικού τοίχου βρίσκονται πεσμένοι στα νότια του μώλου. Πάντως σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να αποκαταστήσουμε το ύψος των δύο αυτών τοίχων της εξωτερικής και της εσωτερικής πλευράς του μώλου ούτε και να υπολογίσουμε πόσα μέτρα ορθωνόταν πάνω από το νερό. Εν πάση περιπτώσει είναι φυσικό, όπως άλλωστε παρουσιάζεται και στα σύγχρονα λιμενικά έργα, ο εξωτερικός τοίχος να είναι ισχυρότερος και υψηλότερος· παίζει δηλαδή το ρόλο ενός προφυλακτηρίου τοίχου για το όλο λιμενικό έργο.

Το εσωτερικό γέμισμα ανάμεσα στους δύο τοίχους αποτελούνταν από μικρές πέτρες, ενώ κατά τόπους, και συγκεκριμένα στην ημικυκλική απόληξη, διακρίνονται εμφανώς κομμάτια σχηματισμένου φυσικού τσιμέντου της θάλασσας (beach rock). Αναφορικά με την ημικυκλική απόληξη δεν γνωρίζουμε αν ήταν κάποιος πύργος, και για το λόγο αυτό θα ερευνηθεί εάν υπάρχουν παράλληλες κατασκευές σε άλλα αρχαία λιμενικά έργα. Η ημικυκλική αυτή απόληξη (πύργος;) αποτελείται στη θεμελίωση από μεγάλους σχιστολιθικούς ογκόλιθους που πατούν σε χάνδακα θεμελίωσης αποτελούμενο από λατύπη μαρμάρου και σχιστόλιθου.

Στην εξωτερική και την εσωτερική πλευρά του μώλου ανοίχτηκαν τέσσερις τομείς, από δύο αντίστοιχα στην κάθε πλευρά.

Η χρονολόγηση κατασκευής του μώλου σύμφωνα με τα ευρήματα ξεκινάει στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Χαρακτηριστικά της εποχής αυτής είναι τα θραύσματα λαιμών δύο θασιακών αμφορέων που χρονολογούνται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.[3], καθώς και κυλίκων με διακόσμηση από μαύρο επίχρισμα που δεν γνωρίζω αν ανήκουν στο ντόπιο εργαστήριο του Φαρί στη Θάσο ή προέρχονται από την κατηγορία των αγγείων της Ανατολής "Céramique de l'Est", και προέρχονται από τη θεμελίωση του μώλου.

Από τον 5ο αι. π.Χ. χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι τα θραύσματα αγγείων μελαμβαφών και μερικών αμφορέων χιακής κυρίως προέλευσης.

Στον 4ο αι. π.Χ. ανήκει ένας θασιακός αμφορέας με εμπίεστο σφράγισμα στη μία λαβή με σύμβολο πτηνό και την ένδειξη *ΘΑΣΙΩΝ*, ενώ δεν αναγνωρίζεται το όνομα του επώνυμου άρχοντα.

Από τα ελληνιστικά χρόνια αναφέρω την ανεύρεση ενός χάλκινου νομίσματος με παράσταση προτομής Αρτέμιδος με γωρυτό και πίσω Ηρακλή τοξότη με την ένδειξη *ΘΑΣΙΩΝ* του τέλους του 2ου-αρχών 1ου αι. π.Χ., ενός τμήματος βωμίσκου, λαιμού αμφορέα Dressel 2/4 με διπλές λαβές, τμήματος ροδιακού αμφορέα και τμήματος μεγαρικού σκύφου.

3. Hesperia 60 (1991), σ. 363-365.

Τέλος, από τους ρωμαϊκούς χρόνους αναφέρω την ύπαρξη τυπικών αμφορέων όπως Amforone, αμφορέων με οριζόντιες χτενωτές ραβδώσεις και LR1.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ - JEAN-YVES EMPEREUR

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Μέσα στο σύγχρονο λιμενίσκο της κοινότητας των Αβδήρων πραγματοποιήθηκε το 1992 με επιχορήγηση και της Νομαρχίας Ξάνθης υποβρύχια ανασκαφική έρευνα στη θέση του αρχαίου λιμανιού, του οποίου ο λιμενοβραχίονας, αν και αρκετά κατεστραμμένος, σώζει έως ένα σημείο το αρχικό σχήμα και μέγεθός του (Σχέδ. 2· Πίν. 195 α-β).

Έχει μήκος 170 μ. περίπου και κατεύθυνση Α.-Δ. Σε ορισμένα σημεία σώζεται μέχρι ύψ. τριών δόμων.

Κατά τη φετινή έρευνα διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων.

Στην πρώτη φαίνεται να ανήκει ένας λιμενοβραχίονας πλ. 8 μ. κατασκευασμένος από τεράστιες αδρά δουλεμένες λιθοπλίνθους γρανίτη, που μετά από πορεία 90 μ. περίπου από τη σημερινή ακτογραμμή κλίνει ελαφρά προς Β. Εξωτερικά του σημείου που γωνιάζει εντοπίζονται δύο ημικυκλικοί πύργοι διάμ. 12 και 13 μ. που φαίνονται να ανήκουν στην πρώτη αυτή φάση.

Στη νεότερη φάση του λιμανιού ανήκει η προς τη λιμενολεκάνη επέκτασή του, πλ. 3-3,5 μ., η οποία εφάπτεται στην εσωτερική παρειά της αρχαιότερης φάσης και είναι κατασκευασμένη επίσης από μεγάλες λαξευμένες λιθοπλίνθους γρανίτη.

Κοινή φαίνεται να είναι η εξωτερική όψη και των δύο φάσεων του μώλου. Η κεραμική που προέρχεται από τις πέντε ανασκαφικές τομές που ανοίχτηκαν σε διάφορα σημεία του λιμενοβραχίονα είναι ιδιαίτερα διαταραγμένη, με όστρακα που κλιμακώνονται από τους αρχαϊκούς μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους, με αποτέλεσμα να μην επιτρέπεται προς το παρόν η ακριβής χρονολόγησή του.

ΧΡΥΣΗΙΣ ΣΑΜΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

ΑΛΟΝΝΗΣΟΣ

Η πρώτη ερευνητική περίοδος της υποβρύχιας έρευνας στην Αλόννησο εγκρίθηκε με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ39/49937/2573 ΠΕ/ 18.5.92 Υπουργική Απόφαση και διήρκεσε δύο μήνες (Αύγουστο και Σεπτέμβριο).

Το καταδυτικό κλιμάκιο της Εφορείας Εναλίων, απο-

Σχέδ. 2. Άβδηρα. Αρχαίος λιμενοβραχίονας.

τελούμενο από 30 δύτες, έκανε πλήρη φωτογραφική τεκμηρίωση και τοπογραφική αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης του ναυαγίου με δύο μεθόδους φωτογραμμετρίας.

Κατά την πρώτη μέθοδο έγιναν διάφορες λήψεις φωτογραφιών με μηχανές Hasselblad, τοποθετημένες σε ειδικές υποβρύχιες θήκες. Στη συνέχεια, αφού τυπώθηκαν οι φωτογραφίες, δόθηκαν τα στοιχεία σε ειδικό πρόγραμμα του φωτογραμμετρικού οργάνου του ΚΕΔΑΚ και από εκεί σε αυτόματο σχεδιαστή, όπου και σχεδιάστηκαν από τον τοπογράφο του Υπουργείου Μακεδονίας και Θράκης Δ. Καρανταΐδη και τον αρχιτέκονα της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Β. Κονιόρδο (Σχέδ. 3).

Η δεύτερη μέθοδος αποτελείται πάλι από φωτογραφική σάρωση του χώρου του ναυαγίου ύστερα από τοποθέτηση ενός κανάβου 72 τετραγώνων με διαστάσεις 2x2 μ. και φωτοσταθερών σημείων, τα οποία μετρήθηκαν με τη μέθοδο του τριπλευρισμού. Στη συνέχεια έγινε με τη χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή η σχεδίαση της θέσης των φωτοσταθερών, ενώ τα στοιχεία κάθε φωτογραφίας αποδόθηκαν διαμέσου ψηφοποιητή χάρη σε ένα πρόγραμμα που μελετήθηκε και αναπτύχθηκε για το λόγο αυτό από την Εφορείας μας (Σχέδ. 4). Μετά το πέρας της αποτύπωσης άρχισε η δοκιμαστική ανασκαφή σε τετράγωνο του κανάβου, προκειμένου να διαπιστωθεί το μέγεθος της επίχωσης, η στρωματογραφία και η ύπαρξη άλλων ευρημάτων εκτός των εμπορικών αμφορέων. Μέσα από την τομή ανασύρθηκαν περίπου 40 αμφορείς τύπου Μένδης και Πεπαρήθου. Επίσης, ανασύρθηκε τμήμα σώματος και χείλους χάλκινου καδίσκου με διπλές κινητές λαβές και διακόσμηση άριστης τεχνικής (Πίν. 195 γ), καθώς και ικανός αριθμός μελαμβαφών κυλίκων με ακτινωτές εμπίεστες και εγχάρακτες διακοσμήσεις στο εσωτερικό τους, τα οποία χρονολογούνται μεταξύ του 425-400 π.Χ. (Πίν. 195 δ-ε).

Τα άλλα ευρήματα ανήκαν σε μια μελαμβαφή κοτυλίσκη με διπλή λαβή και ανάγλυφες τοξοειδείς ραβδώσεις γύρω από το σώμα (Πίν. 195 στ), μια άβαφη χύτρα (Πίν. 195 ζ), καθώς και πλήθος διαφόρων μελαμβαφών οστράκων προερχόμενων από πινάκια και άλλα επιτραπέζια αγγεία κοινού συμποσίου.

Η ανασκαφή σταμάτησε στο επίπεδο του έρματος του βυθισμένου πλοίου με την προοπτική να συνεχιστεί και το επόμενο καλοκαίρι.

Συνολικά, κατά την περίοδο του 1992 αριθμήθηκαν και αποτυπώθηκαν στην επιφάνεια του βυθού περί τους 1.000 αμφορείς, ενώ διαπιστώθηκε και η ύπαρξη τουλάχιστον δύο ακόμη σειρών κάτω από τους πρώτους επιφανειακούς. Ως εκ τούτου, ο συνολικός αριθμός των αγγείων υπολογίζεται γύρω στις 3.000-4.000, πράγμα που προϋποθέτει την ύπαρξη μεγάλου πλοίου με εκτόπισμα άνω των 100 τόνων.

Η εκτίμηση αυτή είναι σημαντικότατη για την ιστορία της αρχαίας ελληνικής ναυπηγικής, διότι μέχρι σήμερα επικρατούσε η θεωρία ότι καράβια της τάξεως αυτού του μεγέθους ναυπηγήθηκαν μόνο κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας και συγκεκριμένα κατά τον 1ο αι. π.Χ. - 3ο αι. μ.Χ., και όχι κατά τον 5ο αι. π.Χ., όπου και χρονολογείται το παρόν ναυάγιο.

Στην υποβρύχια έρευνα της Αλοννήσου έλαβαν μέρος τριάντα δύτες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων, δέκα εργατοτεχνίτες και συντηρητές, τέσσερα μέλη της Ομάδας Υποβρυχίων Καταστροφών του Πολεμικού Ναυτικού και ο τοπογράφος Δ. Καρανταΐδης εκ μέρους του Υπουργείου Μακεδονίας και Θράκης.

Η χρηματοδότηση της έρευνας έγινε από χρήματα του ΛΟΤΤΟ και της ΕΟΚ.

ΚΡΗΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Φαλάσαρνα

Κατά τη διάρκεια του Ιουνίου και του Ιουλίου 1992 πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί στις αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις της Φαλάσαρνας και συγκεκριμένα στους χώρους μεταξύ του βόρειου πύργου και της βορειοδυτικής οχυρωματικής κατασκευής σε βάθος μέχρι 0,40 μ. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκε το άνω τμήμα τοίχου (Τ1) μήκ. 20,70 μ. με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. (Σχέδ. 5) καθώς και τμήμα άλλου μικρότερου παράλληλου προς αυτό (Τ2). Ο Τ1, στην προέκτασή του στα ανατολικά γωνιάζει με κτίριο (ΚΤΙΡΙΟ 1) μεταγενέστερο της εποχής λειτουργίας του λιμανιού. Αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα άλλου τοίχου (Τ3), κάθετου προς τον Τ1 και τον Τ2, με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., ενώ στην ανατολική του πλευρά εμφανίστηκε αγωγός κατασκευασμένος με λίθινες πλάκες που καλύπτεται επίσης με λίθινη πλάκα. Μετά τον καθαρισμό του Τ3 και του αγωγού εμφανίστηκαν ίχνη τοίχων που πιθανώς ανήκουν σε δωμάτιο κάποιου οικήματος, στα βορειοδυτικά του χώρου.

Κατά τον καθαρισμό του χώρου προς τη βορειοδυτική οχυρωματική κατασκευή εμφανίστηκε τοίχος (Τ4) της ύστερης ελληνιστικής εποχής, πάνω στον οποίο βρίσκονται μεγάλοι παραλληλόγραμμοι δόμοι διαβρωμέ-

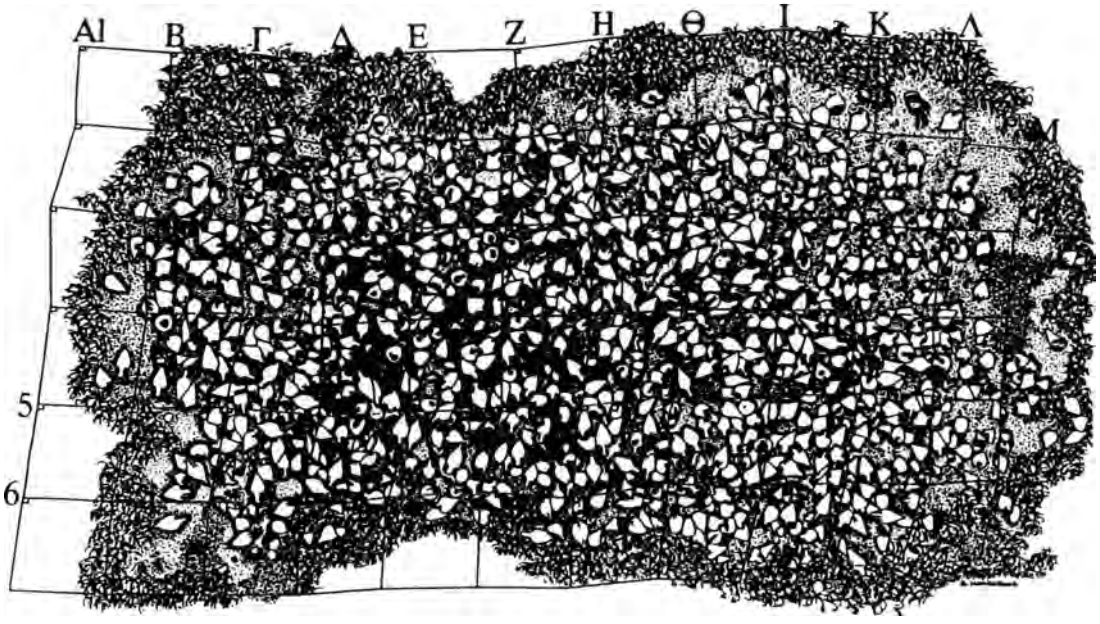

Σχέδ. 3. Αλόννησος. Φωτογραμμετρική και αρχιτεκτονική αποτύπωση ναυαγίου α΄ φάσεως με την πρώτη μέθοδο.

νοι από το νερό, που ανήκουν σε μεταγενέστερη κατασκευή. Στην αρχή του τοίχου, στη βορειοανατολική γωνία, υπάχουν μικρότεροι λίθοι πεσμένοι, φανερή ένδειξη καταστροφής. Διενεργήθηκε παράλληλα καθαρισμός προς τα ανατολικά του Τ4, για να αποκαλυφθούν οι σειρές λίθων που φάνηκε να βρίσκονται κατά χώραν, με σκοπό την εμφάνιση του περιγράμματος του χώρου της οχυρωματικής κατασκευής.

Η βορειοδυτική κατασκευή αυτή αποτελούνταν από μεγάλους ισόδομους λίθους που φαίνεται να σχηματίζουν ένα πολύγωνο, του οποίου οι δύο πλευρές συνεχίζουν κάτω από τους θάμνους (Σχέδ. 6). Το έργο αυτό χρονολογείται γύρω στον 4ο αι. π.Χ., αλλά λεπτομέρειες της σκοπιμότητας και της λειτουργικότητάς του δεν είναι δυνατές χωρίς περαιτέρω ανασκαφική έρευνα. Αμέσως νότια της κατασκευής εμφανίστηκαν τέσσερις κατασκευές σε βάθος 0,45 μ., που έμοιαζαν αρχικά με κιβωτιόσχημους τάφους. Ως εκ τούτου προχωρήσαμε σε συστηματική ανασκαφή του χώρου, η οποία αποκάλυψε ότι επρόκειτο για 4 μικρές δεξαμενές (Σχέδ. 6· Πίν. 196 α).

Η τέταρτη δεξαμενή είναι τοποθετημένη κατά μήκος του τοίχου αντιστήριξης (Τ5), ενώ οι άλλες τρεις είναι τοποθετημένες κατά πλάτος. Έχουν μήκος 1,05 και πλάτος 0,63 μ. Εσωτερικά φέρουν δύο επίπεδα: το ένα στα 0,21 μ. από το χείλος (ανώτερο σημείο) και το άλλο στα 0,15 μ. πιο κάτω. Στο βάθος του επιπέδου αυτού υπάρχει λαξευμένη κυκλική κοιλότητα με διάμετρο 0,32 μ., η οποία προφανώς καλύπτονταν από μόλυβδο, όπως διαπιστώθηκε από την τέταρτη δεξαμενή όπου η επένδυση μολύβδου σωζόταν ακέραιη κατά χώραν. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι όλες οι δεξαμενές ήταν προσεγμένες και στο εσωτερικό τους καλύπτονταν από υδροκονίαμα. Σε βάθος 1,10 μ. αποκαλύφθηκε σε όλη του την έκταση δάπεδο υψηλής τεχνοτροπίας αποτελούμενο από λίθινες πλάκες με διαστάσεις 0,95x0,50 μ.

Οι δεξαμενές πιθανότατα χρησίμευαν ως εργαστηριακός χώρος για την πλύση ή την παραγωγή κάποιου υλικού (μετάλλου;, πηλού;) για τους παρακάτω λόγους:

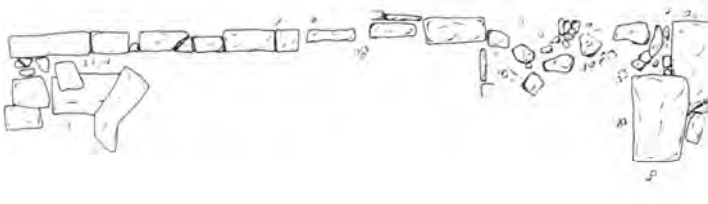

Σχέδ. 5. Φαλάσαρνα. Αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις. Κάτοψη του τοίχου Τ1.

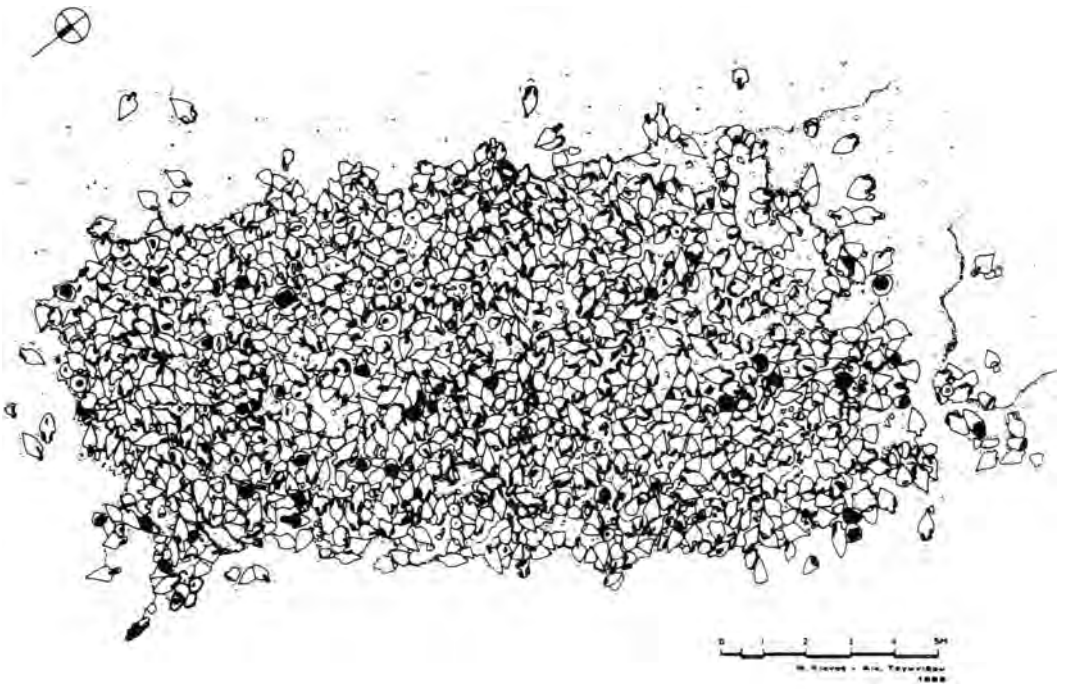

Σχέδ. 4. Αλόννησος. Φωτογραμμετρική και αρχιτεκτονική αποτύπωση ναυαγίου α΄ φάσεως με τη δεύτερη μέθοδο.

α) Βρέθηκαν εκτός «πόλης» στο χώρο του πολεμικού λιμανιού. β) Τα όστρακα που βρέθηκαν τόσο στις δεξαμενές όσο και στον ευρύτερο χώρο ανήκουν σε χρηστικά αγγεία. γ) Μέσα στις δεξαμενές αλλά και τριγύρω βρέθηκαν πολλά κομμάτια άψητου πηλού, μετάλλων (χαλκού και μολύβδου) και σκωρίας. δ) Το γκρίζο, μαλακό, καμένο χώμα που βρέθηκε στα νοτιοδυτικά του χώρου των δεξαμενών ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για εργαστηριακό χώρο.

Εκ παραλλήλου διενεργήθηκε καθαρισμός εξωτερικά του νότιου στρογγυλού πύργου για αποκάλυψη των πεσμένων ογκόλιθων με σκοπό την αποτύπωση και καταγραφή τους για τη μελλοντική αναστήλωση του πύργου 1.

Ακολούθησε η αποτύπωση και καταγραφή των μεγάλων ογκόλιθων του αναλημματικού τοίχου που ενώνει τον πύργο 1 με τον πύργο 2. Οι περισσότεροι ογκόλιθοι από τα βόρεια και τα ανατολικά του πύργου 1 μετακινήθηκαν μετά την καταγραφή τους με γερανό για την ευκολία της ανασκαφής.

Κατά την ανασκαφή της βόρειας πλευράς του εφαπτόμενου τοίχου στον πύργο 1 βρέθηκε στη βόρεια πλευρά του και σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνειά του αρχιτεκτονικό τμήμα πελεκητής πέτρας, διαστ. 0,17x 0,22 μ. και ύψ. 0,13 μ., η οποία στη μία επιφάνεια φέρει την επιγραφή *ΑΙΑΣ* (Πίν. 196 β).

Σε απόσταση 11,90 μ. από τον πύργο 1 και σε βάθος 0,62 μ. από την κορυφή του βρέθηκε σε ορθογώνιο λίθο

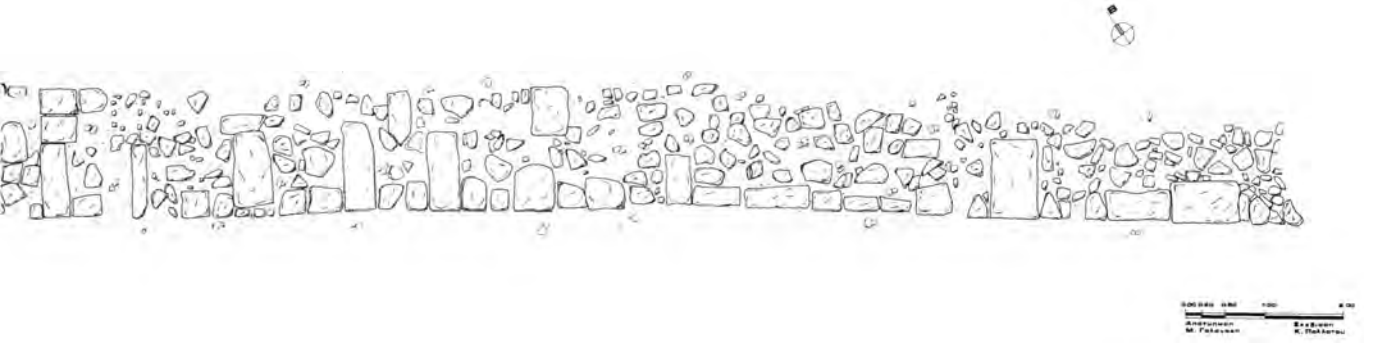

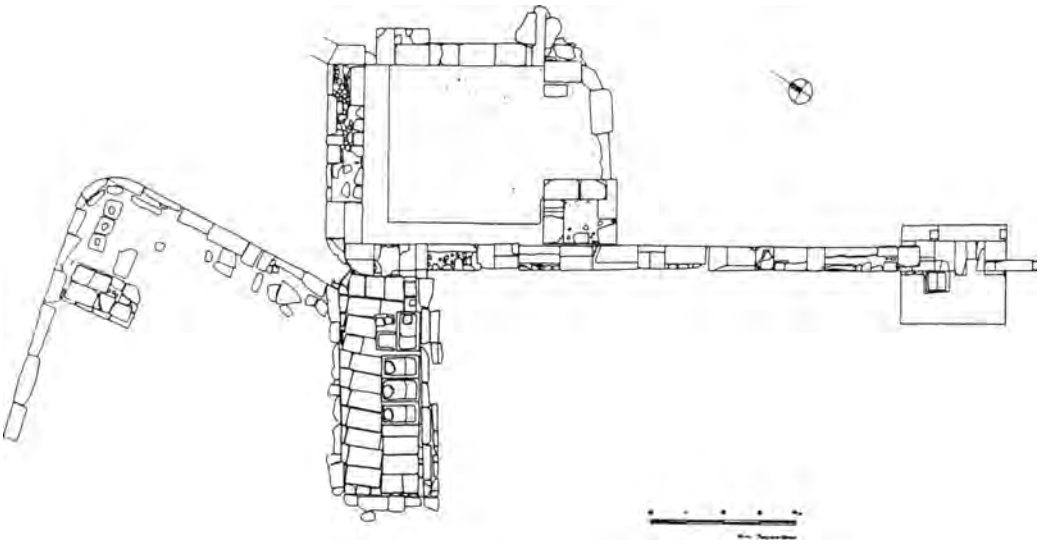

Σχέδ. 6. Φαλάσαρνα. Βορειοδυτικές κατασκευές του λιμένα. Εργαστηριακός χώρος.

μήκ. 1,83 μ. του αναλημματικού τοίχου που συνδέει το νότιο με το βορειοανατολικό πύργο δυσδιάκριτη επιγραφή που πιθανώς αναφέρεται στη θεά *ΑΚΑΚΑΛΛΙΔΑ*.

Επιπροσθέτως πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί στο χώρο στον οποίο υποτίθεται ότι βρίσκεται ο βορειοανατολικός πύργος και γύρω από αυτόν. Με την ολοκλήρωση του καθαρισμού εμφανίστηκαν διάσπαρτοι κυκλικοί δόμοι μιας υπερυψωμένης κατασκευής που πιθανώς ανήκουν στον εν λόγω πύργο. Επίσης αποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος του προαναφερθέντος αναλημματικού τοίχου (Σχέδ. 7) σε ύψος μεγαλύτερο του ενός δόμου. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και αφαίρεση ενός στρώματος αμέσως δυτικά του πύργου 1 σε χώρο μεταξύ δύο τοίχων. Ο καθαρισμός στο σημείο αυτό αποτελεί συνέχεια των εργασιών του συνεργείου του Χ. Αγουρίδη, το Νοέμβριο του 1991. Εδώ η κεραμική ήταν πολύ πλούσια, και προφανής η θαλάσσια παρουσία.

Τέλος, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική τομή σε μέρος της κατασκευής των κάθετα τοποθετημένων δόμων βορειοανατολικά του πολεμικού λιμένα και όπου η ανασκαφέας θεωρούσε ότι βρίσκονται τα νεώρια της αρχαίας Φαλάσαρνας. Οι ανασκαφικές εργασίες σταμάτησαν λόγω περίφραξης του χώρου από τον ιδιοκτήτη του αγροτεμαχίου χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η τομή, που είχε διαστάσεις 5x6 μ. Η ολοκλήρωση έγινε παρ' όλα αυτά δυνατή από 1 έως 10 Οκτωβρίου, όταν εξεδόθη η υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ25/31729/1593 ΦΕΚ 529/ τ.Β' /17-8-92 Υπουργική Απόφαση δοκιμαστικής ανασκαφής. Κατ' αυτόν τον τρόπο κατέστη δυνατή η αποκάλυψη της νοτιοδυτικής παρειάς τοίχου της εν λόγω κατασκευής.

Ο τοίχος δεν έχει μεγάλο ύψος (1,50 μ.) και φαίνεται να έχει κατασκευαστεί από παλαιότερα χρησιμοποιημένους δόμους (Σχέδ. 8). Καμιά κατασκευή νοτίως του τοίχου δεν αποκαλύφθηκε έως τα νότια όρια της τομής, οπότε και τίθεται υπό αμφισβήτηση η πιθανότητα ύπαρξης νεωρίων, στο συγκεκριμένο τουλάχιστον σημείο. Ένας άλλος λόγος που επιτείνει τις αμφιβολίες σχετικά με τα νεώρια είναι το συνολικό μήκος της κατασκευής (με τους κάθετα τοποθετημένους δόμους), το οποίο φθάνει τα 1,40 μ. μήκος. Επίσης έως το βαθύτερο σημείο της τομής (–1,80 μ.) δεν είναι προφανής η θαλάσσια παρουσία.

Ως εκ τούτου συμπεραίνεται ότι θα πρέπει να απαλλοτριωθούν και τα γειτονικά αγροτεμάχια ώστε να ανασκαφούν και τα άλλα 134 μ. του μεγάλου αυτού αναλήμματος, για να δοθεί κάποια ερμηνεία ως προς τη σκοπιμότητα της λειτουργίας του και τη σχέση του με τον περιβάλλοντα χώρο και τις παρακείμενες λιμενικές εγκαταστάσεις.

ΕΛΠΙΔΑ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ηράκλειο

Για έκτο χρόνο συνεχίστηκαν από τον Οκτώβριο

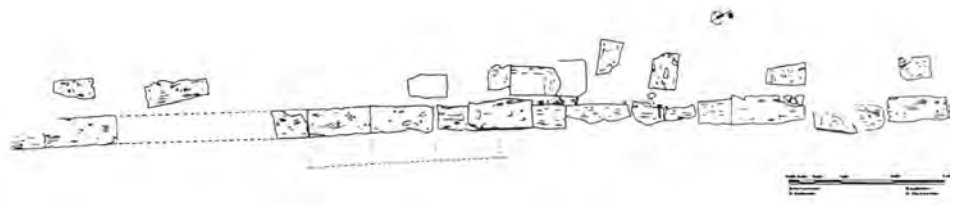

Σχέδ. 7. Φαλάσαρνα. Ο αναλημματικός τοίχος που συνδέει το νότιο με το βορειοανατολικό πύργο.

μέχρι το Νοέμβριο του 1992 οι εργασίες για την αποκάλυψη του ναυαγίου του πλοίου "La Thérèse» στον κόλπο Δερματά Ηρακλείου Κρήτης, το οποίο ως γνωστόν ήταν η υποναυαρχίδα του γαλλικού στόλου που απέστειλε ο Λουδοβίκος ΙΔ΄ το 1669 στον πολιορκούμενο από τα τουρκικά στρατεύματα Χάνδακα[4].

Η υποβρύχια έρευνα πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων ύστερα από απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου του Υπουργείου Πολιτισμού υπό τη διεύθυνση των Μ. Αναγνωστοπούλου και Ν. Λιανού και με τη συμμετοχή της αρχαιολόγου-αυτοδύτριας Χρ. Σαμίου. Στο κλιμάκιο μετείχαν επίσης ο τεχνικός βυθού της Εφορείας Η. Κούβελας, καθώς και οι Ν. Ραυτάκης, Ν. Παπακωνσταντίνου και Χ. Παπαντόνογλου, εκπαιδευόμενοι τεχνικοί του Προγράμματος Υποβρύχιας Αρχαιολογίας, χρηματοδοτούμενου από την ΕΟΚ. Όπως και κατά τις προηγούμενες χρονιές, η έρευνα πραγματοποιείται με τη βοήθεια των τοπικών αρχών και ιδιαίτερα του Δήμου Ηρακλείου, του Λιμεναρχείου Ηρακλείου και του Λιμενικού Ταμείου.

Εφέτος, λόγω συμμετοχής ιδιαίτερα μεγάλου αριθμού αυτοδυτών (σε σχέση με τις προηγούμενες χρονιές), οι προκαταρκτικές εργασίες στο χώρο του ναυαγίου (διόρθωση και δέσιμο του κανάβου, επαναποκάλυψη των ήδη ερευνηθέντων τμημάτων, στήσιμο και αλφάδιασμα πλαισίων φωτογραμμετρικής σάρωσης ναυαγίου κ.ά.) πραγματοποιήθηκαν και ολοκληρώθηκαν μέσα στην πρώτη εβδομάδα.

Στη συνέχεια οι εργασίες συνεχίστηκαν με την αποκάλυψη νέων τμημάτων του ναυαγίου προς την πλώρη. Συνολικά ανασκάφηκε και εμφανίστηκε νέο τμήμα ναυαγίου, διαστ. 8x4 μ. (δηλαδή οκτώ νέα τετράγωνα κανάβου διαστ. 2x2 μ.), ενώ το βάθος της ανασκαφής έφθασε τα 1,5 μ. κάτω από την αρχική στάθμη του βυθού (-17μ.) και μέχρι τα σημεία που εμφανίζονται τα ξύλινα τμήματα του πλοίου. Το γεγονός αυτό επιβεβαίωσε αυτό που είχαμε συμπεράνει και τα προηγούμενα χρόνια, ότι δηλαδή το ναυάγιο παρουσιάζει κλίση προς την πλώρη.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής εντοπίστηκαν διάφορα αντικείμενα που αποτελούσαν τμήματα εξάρτυσης του πλοίου, καθώς και προσωπικά αντικείμενα των επιβαινόντων.

Τα ευρήματα από οργανική κυρίως ύλη μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια της Υπηρεσίας μας για την άμεση συντήρησή τους, ενώ τα υπόλοιπα παραδόθηκαν στο Ιστορικό Μουσείου Ηρακλείου ως παρακαταθήκη του Δημοσίου.

4. Βλ. ΑΑΑ XIX (1986), σ. 63-70.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΙΚΟΣ ΛΙΑΝΟΣ

Σχέδ. 8. Φαλάσαρνα. Νεώριο. Όψη τοίχου.

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Λιμάνι Χίου

Εξαιτίας των συνεχών επεμβάσεων στο θαλάσσιο χώρο του λιμανιού της Χίου, συγκροτήθηκε επιτροπή του ΥΠΠΟ – στην οποία συμμετείχα – για την επιτόπου εξέταση και αντιμετώπιση των θεμάτων που αφορούν στην εκτέλεση έργων.

Ο θαλάσσιος χώρος από τον οποίο ανελκύστηκαν τα ευρήματα έχει διαστάσεις 58Χ15μ. και βρίσκεται στο νότιο τμήμα του λιμανιού, ακριβώς μπροστά από το ξενοδοχείο Χανδρή. Στο χώρο αυτό εκβάλλει ο αποχετευτικός αγωγός της πόλης με αποτέλεσμα εξαιτίας της ρύπανσης του πυθμένα η κατάδυση να είναι αδύνατη. Επιπροσθέτως το παχύ στρώμα ιλύος (βούρκος) που καλύπτει τον πυθμένα δεν επιτρέπει τον εντοπισμό τυχόν υπαρχόντων αρχαίων.

Τα ευρήματα περισυνελέγησαν μέσα από τους σωρούς λάσπης (βούρκου), οι οποίοι είχαν εναποτεθεί πάνω στο κατάστρωμα του νότιου λιμενοβραχίονα ύστερα από την εκσκαφή του πυθμένα· συνίστανται κυρίως σε αγγεία, αρκετούς στρωτήρες και καλυπτήρες κεράμους, και μερικά λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Η ύπαρξη των ευρημάτων στο συγκεκριμένο θαλάσσιο χώρο του λιμανιού πιθανόν να υποδηλώνει τη σχέση του με το θαλάσσιο χώρο του αρχαίου λιμανιού, και τα αντικείμενα που χρονολογικά καλύπτουν δύο αιώνες να είναι προϊόντα των πολυετών επιχώσεών του. Όμως δεν αποκλείεται η περίπτωση το υλικό αυτό να είναι μπάζα που προέρχονται από την ξηρά.

Για τα όρια του αρχαίου λιμανιού της Χίου δεν υπάρχουν μαρτυρίες, ενώ οι εικασίες που γίνονται βασίζονται σε λιγοστά ανασκαφικά δεδομένα στην ξηρά[5].

Από τα μέχρι τώρα αποκαλυφθέντα τμήματα των τειχών που ορίζουν το μυχό του αρχαίου λιμένα φαίνεται ότι αυτός καταλάμβανε μέρος μόνο του χώρου του Κάστρου και της Σούδας· μεγάλο μέρος εισχωρούσε στο Βουνάκι και στην Κάτω Αγορά, ενώ δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η έκτασή του σε σχέση με το θαλάσσιο χώρο του σημερινού λιμανιού. Πάντως η υποβρύχια ανασκαφική έρευνα στο θαλάσσιο χώρο της λεκάνης του σύγχρονου λιμένα είναι γεγονός ανέφικτο εξαιτίας του ρύπου του πυθμένα και του βούρκου που τον καλύπτει. Ως προσφορότερη λύση θεωρείται η διάνοιξη ανασκαφικής τομής στην εξωτερική πλευρά του νότιου λιμενοβραχίονα, ο οποίος φαίνεται να έχει θεμελιωθεί πάνω σε αρχαίο μώλο.

Η χρονολόγηση κατασκευής του αρχαίου λιμένα ιστορικά δεν είναι γνωστή, είναι βέβαιο όμως ότι καταστράφηκε κατά τους Μιθριδατικούς πολέμους και ανακαινίστηκε από τον Ηρώδη τον Αττικό. Το 1440 μ.Χ. επισκευάστηκε από τον ποτεστάτο (κυβερνήτη) της Χίου Νικόλαο Μπάνκα Ιουστινιάνι, ο οποίος θεωρείται ο θεμελιωτής του νέου λιμανιού της Χίου.

Τα ευρήματα που θα αναφερθούν αμέσως παρακάτω αποτελούν τα χαρακτηριστικότερα δείγματα εξ όσων έχουν περισυλλεγεί. Πρόκειται για αμφορείς: α) Χιακής προέλευσης, που αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της βαθμιαίας εξέλιξης του τύπου αυτού ανάμεσα στον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ., όπως οι αμφορείς με αριθμό καταγραφής ΒΕ 88/23-115 (Πίν. 196 γ), που χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.[6], και ΒΕ 88/23-104 (Πίν. 196 δ), του 4ου αι. π.Χ.[7]. β) Θραύσματα λαιμών αμφορέων σαμιακού τύπου του 4ου αι. π.Χ., όπως ο λαιμός ΒΕ 88/23-65 (Πίν. 196 ε)[8]. γ) Θραύσματα από ροδιακούς αμφορείς, όπως η δεξιά λαβή αμφορέα ΒΕ 85-55, που φέρει ορθογώνιο εμπίεστο σφράγισμα με το όνομα του κατασκευαστή, *ΣΩΚΡΑΤΕΥΣ*, και παράσταση αναμμένης δάδας (Πίν. 197 α)[9]. Στον ίδιο τύπο αμφορέα ανήκει και η βάση ΒΕ 88/23-3, που χρονολογείται γύρω στο 197-195 π.Χ.[10]. δ) Βάση αμφορέα του β΄ τέταρτου του 3ου αι. π.Χ. (ΒΕ 88/23-2) που αρχικά είχε θεωρηθεί κνιδιακής προέλευσης, θεωρία που στη συνέχεια ανατράπηκε ύστερα από τις έρευνες στη Χερσόνησο της Dacta και αποδείχθηκε ροδιακής[11]. ε) Λαιμός αμφορέα πιθανώς κλαζομενιακής προέλευσης του 4ου αι. π.Χ. με πλαστική ταινία κάτω από το χείλος του αγγείου (ΒΕ 88/23-61)[12]. στ) Λαιμός αμφορέα από την

5. Γ. Ζολώτας, Ιστορία της Χίου, Α(ΙΙ), Αθήνα 1923, σ. 1-28 και 123-128. Κ. Σγούρος, Ιστορία της νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1700 μ.Χ., Αθήνα 1937, σ. 474-476.

6. A. Arribas - Ma G. Trias - D. Cerda - J. De la hoz, El Barco de el sec, Mallorca 1987, σ. 467, αριθ. 611, εικ. 124.

7. I.B. Brašinskij, Les importartions céramiques grecques sur le Don inférieur du Ve au IIIe siècle avant notre ère (στα ρωσικά), Leningrad 1980.

8. Hesperia XL (1971), σ. 67, 94, εικ. 15,11 και 13.

9. Από το προσωπικό αρχείο του J.-Y. Empereur χρονολογείται στο χρονικό διάστημα 200-191 π.Χ.

10. I. Nicolaou et J.-Y. Empereur, Amphores rhodiennes du Musée de Nicosie, BCH Suppl. 13, 1986, σ. 516 αριθ. 2, εικ. 1α. J.-Y. Empereur et N. Tuna, Hieroteles, Potier Rhodien de la Perée, BCH 113 (1989), I, σ. 284-286, εικ. 11.

11. BCH 112 (1988), I, σ. 345, εικ. 41.

12. E. Doger, Premières remarques sur les amphores de Clazomenae, BCH Suppl. 13, 1986, σ. 469, εικ. 15.

Αμφίπολη(;) του 4ου αι. π.Χ. (ΒΕ 88/23-60)[13]. ζ) Βάση αμφορέα θασιακής προέλευσης του 4ου αι. π.Χ. (ΒΕ 88/23-1)[14] και αριστερή ενσφράγιστη λαβή θασιακού αμφορέα (ΒΕ 85/42)[15] στην οποία σώζεται στο κάτω μέρος του σφραγίσματος η επιγραφή *ΘΑΣΙΩΝ* γραμμένη από δεξιά προς αριστερά· στο μέσον δυσερμήνευτη παράσταση και πιο πάνω το όνομα του επώνυμου άρχοντα. Το σφράγισμα από τη γραφή της επιγραφής φαίνεται ότι μπορεί να χρονολογηθεί μέσα στον 4ο αι. η) Βάση αμφορέα από τη Μένδη Χαλκιδικής, που χρονολογείται μεταξύ 415-385 π.Χ. (ΒΕ 88/23-50)[16]. θ) Δύο τμήματα διπλών λαβών (bifides) χαρακτηριστικών κώων αμφορέων (ΒΕ 8/23-68).

Εκτός όμως του ικανού αριθμού των αμφορέων περισυνελέγησαν και τα παρακάτω αναφερόμενα είδη αγγείων:

α) Έξι οινοχόες, εκ των οποίων τρεις σώζονται μέχρι και το λαιμό ενώ λείπουν το χείλος και η λαβή του αγγείου. Δύο άλλες από τις οποίες σώζονται: ο λαιμός, το χείλος και η λαβή τους, ενώ στη λαβή της τελευταίας σώζεται αποσπασματικά σφράγισμα. Τα αγγεία αυτά είναι μάλλον χιακής προέλευσης, αφού η σύσταση και το χρώμα του πηλού είναι ίδια με των αμφορέων της περιοχής και πιθανώς να χρησιμοποιούνταν για την εξαγωγή του χιώτικου κρασιού σε μικρότερη ποσότητα. Οι οινοχόες αυτού του τύπου χρονολογούνται στο τέλος του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ. Η κυκλοφορία τους συνεχίζεται μέσα στον 3ο αι. π.Χ., ενώ υπάρχουν δείγματα και στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.[17]. β) Στιλπνή κεραμική που αντιπροσωπεύεται από ανοιχτά αγγεία, όπως μία φιάλη (ΒΕ 85/38)[18] του 3ου αι. π.Χ., προϊόν κεραμικής των ανατολικών περιοχών, π.χ. της Ταρσού, ένα ομφαλωτό πινάκιο (ΒΕ 85/37) του 3ου αι. π.Χ.[19] και σώμα μελαμβαφούς κανθάρου με βάση πόδιο, που χρονολογείται ανάμεσα στο τέλος του 4ου και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.[20]. γ) Αγγεία με λευκό επίχρισμα και έγχρωμη διακόσμηση χιακής προέλευσης που ανήκουν στην κατηγορία των "drinking vessels" και αποτελούν κατά τους ελληνιστικούς χρόνους τη συνέχεια των «ναυκρατικών αγγείων», όπως το χείλος μόνωτου αγγείου με λευκό επίχρισμα, κάτω από τη λαβή του οποίου υπάρχουν ίχνη διακόσμησης αποτελούμενης από ταινία καστανοκόκκινου χρώματος (ΒΕ 85/48)[21]. δ) Θραύσματα μαγειρικών σκευών και άβαφων αγγείων, όπως μόνωτου μαγειρικού σκεύους του 4ου αι. π.Χ. (ΒΕ 85/40)[22] και λεκάνης της ίδιας περιόδου (ΒΕ 88/23-16). ε) ξύλινα αντικείμενα, όπως αρχαίος μακαράς για τη ρύθμιση των σχοινιών των ιστίων (Πίν. 197 β)[23].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Φρούριο Πύλου (Κέντρο Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών)

Οι εργασίες αποκατάστασης χώρων του Φρουρίου Πύλου, που γίνονται στα πλαίσια υλοποίησης του προγράμματος για τη δημιουργία του Κέντρου Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών[24] με αυτεπιστασία της Εφορείας Ενάλιων Αρχαιοτήτων (ΕΕΑ) από ειδικευμένα συνεργεία του εργοταξίου του Φρουρίου, συνεχίστηκαν και το 1992. Οι εργασίες αυτές έγιναν υπό τη διεύθυνση της προϊσταμένης της Εφορείας Ελπίδας Χατζηδάκη και εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ηλίας Σπονδύλης και Σοφία Παπαγεωργίου και οι αρχιτέκτονες Γ. Καζαντζίδου και Ελένη Λαμπρινού.

Το Φρούριο της Πύλου (Νιόκαστρο) χτίστηκε από τους Τούρκους το 1573[25] για να ελέγχει τη νότια (και μοναδική) είσοδο του όρμου του Ναβαρίνου, αφού η

13. M. Patera-Nikolaidou, Un nouveau centre de production d' amphores timbrées, BCH Suppl. 13, 1986, σ. 485-490, εικ. 2 kav. 1491 και εικ. 2 kav. 1636. Στο άρθρο αυτό, όπου γίνεται λόγος για τα σφραγίσματα των αμφορέων της Αμφίπολης αναφέρεται ότι ο τόπος προέλευσής τους έχει προκαλέσει πολλές έρευνες αλλά και διαφωνίες ανάμεσα στους ειδικούς. Το μεγαλύτερο ποσοστό ισχυρίζεται ότι οι αμφορείς προέρχονται από θασιακά εργαστήρια.

14. A.M. Bon et A. Bon, Les timbres amphoriques de Thasos, Études Thasiennes IV, Paris 1957, σ. 17-18, εικ. 3, αριθ. 3.

15. M. Debidour, Réflexions sur les timbres amphoriques thasiens, BCH Suppl. V, Thasiaka, 1979, σ. 269-315.

16. C.J. Eiseman, Amphoras from the Porticello Shipwreck, International Journal of Nautical Archaeology 1973, σ. 13-23, εικ. 1.

17. Brašinskij, ό.π., σ. 71-140, Πίν. XVIII, 234 και XL, 7 και 8.

18. H. Goldman, Excavations at Gölzü Kule, Tarsus, Princeton, N. Jersey 1950, τομ. 1 κεφ. VI, The Pottery by Frances Follin Jones, σ. 152-154 και 215, αριθ. 64, εικ. 121, αριθ. 64.

19. Goldman, ό.π., σ. 155, 212, εικ. 120, αριθ. 23, εικ. 178c.

20. Goldman, ό.π., σ. 158-160. Hesperia 3 (1934), σ. 438.

21. BSA XLIX (1954), σ. 146, 149, 152, 168.

22. B. Sparkes - L. Talcott, Black and Plain Pottery, Agora XII, 1970, αριθ. 1939, σ. 372, πίν. 93.

23. D.J. Blackman, Marine Archaeology, Proceedings of the Twenty-third Symposium of the Colston Research Society held in University of Bristol April 4th to 8th 1971, London 1973, σ. 352, εικ. 12.

24. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 524.

25. Ηλ. Μισυρλής, Η Πύλος στη διαδρομή των αιώνων, Αθήνα 1990, σ. 1-173. Χαρ. Μπάλτας, Πύλος, τουριστικός οδηγός και σύντομη ιστορία, Αθήνα 1987, σ. 1-179.

βόρεια είσοδός του (σήμερα «Στενό Συκιάς») αχρηστεύθηκε για το λόγο αυτό, σχεδόν ταυτόχρονα. Το Φρούριο καταλήφθηκε από τους Ενετούς (1686), οι οποίοι έκαναν περιορισμένες επισκευές και ενίσχυσαν τον εξωτερικό περίβολο με τη διάνοιξη αμυντικής τάφρου γύρω από την ακρόπολη (1693). Το 1715 καταλήφθηκε από τους Τούρκους, οπότε αναπτύχθηκε μέσα στο Φρούριο ένας πυκνοδομημένος οικισμός. Το 1770 (Ορλωφικά) έμεινε στην κυριαρχία των Ρώσων για ελάχιστο χρονικό διάστημα. Το 1821 το Φρούριο πέρασε στα χέρια των Ελλήνων[26] έως το 1825, χρονιά που ανακαταλήφθηκε από τον Ιμπραήμ-πασά μετά από ασφυκτική πολιορκία τριών μηνών[27]. Στην πολιορκία συμμετείχε και ο Μακρυγιάννης, στα απομνημονεύματα του οποίου διαβάζουμε την προσωπική του μαρτυρία για τα γεγονότα που έλαβαν χώρα μέσα και γύρω από το Νιόκαστρο. Στο διάστημα 1828-1833 και μέσα στα πλαίσια εφαρμογής της Συνθήκης του Λονδίνου (1827) παραδόθηκε στο γαλλικό εκστρατευτικό σώμα του στρατηγού Μαιζώνα. Μετά την αποχώρηση των Γάλλων το Φρούριο περιήλθε στο ελληνικό κράτος. Από το 1834 και για έναν αιώνα η ακρόπολη του Φρουρίου λειτούργησε ως φυλακή βαρυποινιτών.

Χώροι του Φρουρίου Πύλου (Σχέδ. 9) στους οποίους άρχισαν ή συνεχίστηκαν εργασίες ήταν: ο λιθόστρωτος οδικός άξονας, η πύλη της «Ζεματίστρας», ο «Έβδομος» προμαχώνας, ο προμαχώνας «Μακρυγιάννη» και το Μουσείο της Συλλογής René Puaux.

Λιθόστρωτα. Οι εργασίες συμπλήρωσης και αποκατάστασης που είχαν ξεκινήσει τα προηγούμενα χρόνια[28] στο λιθόστρωτο που οδηγεί στον προμαχώνα «Τζαφέρπασά» συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν μέσα στο 1992.

Πύλη «Ζεματίστρας» (Σχέδ. 9, αριθ. 3). Πρόκειται για την πύλη που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της εξαγωνικής ακρόπολης του Φρουρίου, στην είσοδο της τάφρου η οποία περιβάλλει από την πλευρά αυτή το Φρούριο. Ήταν η κύρια είσοδος του Φρουρίου, όπως άλλωστε δηλώνει και η μνημειώδης κατασκευή της. Σήμερα η πύλη της «Ζεματίστρας» παραμένει κλειστή, καθώς η είσοδος στο Φρούριο γίνεται από μια δευτερεύουσα πύλη στη βορειοανατολική πλευρά του εξωτερικού περιβόλου (Σχέδ. 9, αριθ. 1). Οι εργασίες που άρχισαν και ολοκληρώθηκαν τους καλοκαιρινούς μήνες του 1992 στη «Ζεματίστρα» αφορούσαν τη μόνωση και το αρμολόγημα του λιθόστρωτου στο επίπεδο των περιπολίων.

«Έβδομος» προμαχώνας (Σχέδ. 9, αριθ. 6). Συνεχίστηκαν οι εργασίες αρμολόγησης της εσωτερικής όψης του τείχους του προμαχώνα[29], οι οποίες είχαν ατονήσει τους χειμωνιάτικους μήνες λόγω καιρικών συνθηκών.

Προμαχώνας «Μακρυγιάννη» (Σχέδ. 9, αριθ. 5). Αφού ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αρμολόγησης και μόνωσης για προστασία από την υγρασία[30] ξεκίνησε το πρόγραμμα εργασιών συντήρησης και μερικής αποκατάστασης του μνημείου, ώστε αυτό να χρησιμοποιηθεί μελλοντικά ως εκθεσιακός χώρος αντικειμένων που έχουν σχέση με την υποβρύχια αρχαιολογία.

Ο προμαχώνας «Μακρυγιάννη» βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του εξωτερικού περιβόλου του Νιόκαστρου, στη διαδρομή μεταξύ της ακρόπολης και της σημερινής βορειοανατολικής πύλης εισόδου. Η αρχική του μορφή ήταν κυκλική, αλλά μετά από μία μεγάλη καταστροφή που υπέστη – άγνωστο πότε και από ποια αιτία – μετασκευάστηκε στη σημερινή σταυροειδή μορφή του. Οι εργασίες που προγραμματίστηκαν θα γίνουν βάσει μελέτης που συντάχθηκε από τους Ηλ. Σπονδύλη, Σ. Παπαγεωργίου, αρχαιολόγους της ΕΕΑ (αρχαιολογικά κείμενα), και Γ. Καζαντζίδου, αρχιτέκτονα-μηχανικό της ΕΕΑ (αρχιτεκτονική μελέτη, σχέδια). Τη μελέτη υπέβαλε η ΕΕΑ για έγκριση στο ΚΑΣ τον Ιούλιο 1992. Η μελέτη αυτή προβλέπει εργασίες για: α) Τη διαμόρφωση του εσωτερικού του προμαχώνα (πλακόστρωση δαπέδου, παροχές για ηλεκτρικό, τηλέφωνο, σύστημα συναγερμού και πυρασφάλεια), καθώς και τη μερική αποκατάσταση στοιχείων στις δύο κανονιέρες του. β) Τη διαμόρφωση της εισόδου του προμαχώνα με τη συμπλήρωση κατεστραμμένων σήμερα στοιχείων της. γ) Τη διαμόρφωση της οδού πρόσβασης από τον κεντρικό οδικό άξονα του Φρουρίου προς την είσοδο του μνημείου, ώστε να είναι εύκολη η πρόσβαση σε αυτό.

Η μελέτη προβλέπει ότι η εκτέλεση των εργασιών θα γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε αφ' ενός να ολοκληρωθεί η συντήρηση και η μερική αποκατάσταση του μνημείου και να μετατραπεί σε σύγχρονο εκθεσιακό χώρο και αφ' ετέρου να διατηρηθούν αλώβητα όλα τα αρχαιολογικά στοιχεία και οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις του, οι οποίες αντικατοπτρίζουν και την ιστορία του μνημείου αυτού. Μέχρι το τέλος του 1992 είχε περατωθεί το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών στο εσωτερικό του προμαχώνα και είχαν ήδη ξεκινήσει οι εργασίες

26. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΒ', σ. 143.
27. Ό.π., σ. 382-383.
28. ΑΔ 46 (1991): Χρονικά, σ. 524.
29. Βλ. ό.π.
30. Βλ. ό.π.

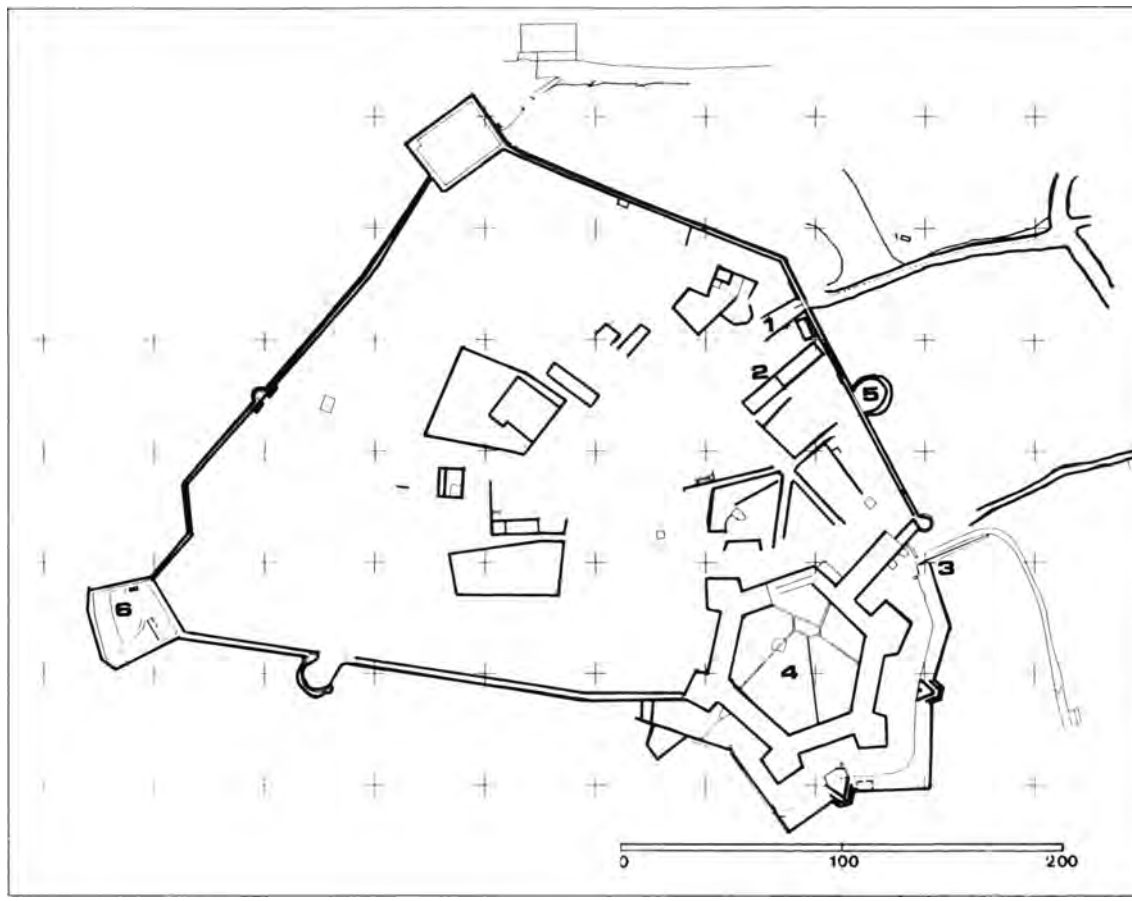

Σχέδ. 9. Γενικό τοπογραφικό φρουρίου Πύλου.

διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου, οι οποίες εντάχθηκαν στο πρόγραμμα εργασιών για το 1993.

Μουσείο René Puaux (Σχέδ. 9, αριθ. 2). Το δεύτερο εξάμηνο του 1992 άρχισαν οι διαδικασίες για την υλοποίηση ενός άλλου στόχου της ΕΕΑ: της ταξινόμησης, της συντήρησης και της έκθεσης των αντικειμένων της Συλλογής René Puaux στο Μουσείο Φρουρίου Πύλου, στο ισόγειο του κτιρίου «στρατώνων Μαιζώνα» το οποίο διαμορφώθηκε ειδικά γι' αυτόν το σκοπό.

Η Συλλογή René Puaux, που περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό χαρακτικών, λιθογραφιών, βιβλίων, πιάτων και άλλων αντικειμένων, ανήκε στο γάλλο δημοσιογράφο René Puaux (1878-1937). Οι αλλεπάλληλες επισκέψεις του στην Ελλάδα – ως πολεμικός ανταποκριτής κάλυψε τα γεγονότα του μακεδονικού αγώνα, της Σμύρνης και της μικρασιατικής καταστροφής – του ενέπνευσαν αισθήματα συμπάθειας και αγάπης προς τη χώρα και το ιστορικό παρελθόν της. Συνέλαβε την ιδέα συγκρότησης μιας συλλογής με αντικείμενα των χρόνων της Επανάστασης του 1821, που θα αποτελούσαν τον πυρήνα ενός Μουσείου στην Πύλο σε ανάμνηση της ιστορικής ναυμαχίας του Ναβαρίνου (20 Οκτωβρίου 1827). Ο ξαφνικός θάνατός του (1937) διέκοψε τη φιλελληνική δραστηριότητα του René Puaux. Με τη διαθήκη του δώρισε τη Συλλογή του στο ελληνικό κράτος με τον όρο να ιδρυθεί Μουσείο για τη στέγασή της στην πόλη της Πύλου.

Όταν το 1982 το Φρούριο Πύλου περιήλθε στην κυριότητα της ΕΕΑ, η Εφορεία ανέλαβε την υποχρέωση για τη δημιουργία Μουσείου για το σκοπό αυτό. Έτσι, το 1992 η Εφορεία προχώρησε αφ' ενός στην παραλαβή ενός τμήματος της Συλλογής από την Εθνική Πινακοθήκη, όπου βρισκόταν από το 1989[31], και αφ' ετέρου

31. Βλ. πρωτόκολλο παράδοσης-παραλαβής από την Εθνική Πινακοθήκη των έργων της Συλλογής που προέρχονταν από το ελληνικό περίπτερο του Πανεπιστημίου του Παρισιού.

στην παθητική συντήρηση του μεγαλύτερου μέρους της Συλλογής από ειδικευμένους συντηρητές χαρτιού. Στη συνέχεια τα έργα τοποθετήθηκαν σε ειδικές κορνίζες, που κατασκευάστηκαν στο εργοτάξιο του Φρουρίου, με ειδικά αντιόξινα υλικά και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο του Φρουρίου (Πίν. 197 γ). Στην αίθουσα του Μουσείου είχαν ήδη διαμορφωθεί ειδικές συνθήκες φωτισμού (λάμπες ψυχρού φωτός), θερμοκρασίας και έκθεσης των αντικειμένων (πλαίσια ανάρτησης και προθήκες) (Πίν. 197 δ) για την προστασία τους από τις ιδιόμορφες καιρικές συνθήκες της περιοχής. Διαμορφώθηκε επίσης στο Μουσείο ο χώρος της γραμματείας και ο χώρος υποδοχής του κοινού.

Η αρχιτεκτονική μελέτη της έκθεσης στο Μουσείο και τα σχέδια διαμόρφωσης του χώρου έγιναν από την έκτακτη αρχιτέκτονα της ΕΕΑ Ελένη Λαμπρινού.

Παράλληλα έγινε επεξεργασία βιβλιογραφικών στοιχείων για την ταξινόμηση των έργων σε θεματικές ενότητες, τη σύνταξη λεξαντών και τη συγγραφή σύντομου οδηγού της έκθεσης. Στις εργασίες αυτές συνεργάστηκαν τα μέλη της επιτροπής για την οργάνωση της έκθεσης (σύμφωνα με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΔΕΕΜ/2461/20-1-92) Ελπ. Χατζηδάκη, Αικ. Δελαπόρτα και Ηλ. Σπονδύλης, αρχαιολόγοι της ΕΕΑ, Γ. Καζαντζίδου, αρχιτέκτονας της ΕΕΑ, και Σωτ. Σωτηρόπουλος, αρχιτέκτονας της ΔΕΕΜ, τα οποία έχουν και την εποπτεία των εργασιών. Εργάστηκαν επίσης οι Σ. Παπαγεωργίου, έκτακτη αρχαιολόγος της ΕΕΑ, και Ελ. Λαμπρινού, έκτακτη αρχιτέκτονας της ΕΕΑ.

Τέλος, τα συνεργεία του εργοταξίου του Φρουρίου Πύλου έφεραν σε πέρας μια σειρά δευτερευουσών εργασιών όπως: η τακτοποίηση της αρχαιολογικής αποθήκης με την τοποθέτηση ραφιών dexion και ταξινόμηση των ευρημάτων σε αυτά, η προετοιμασία της ανασκαφικής έρευνας της Υπηρεσίας στην Αλόννησο (κατασκευή λυόμενων κτισμάτων, μεταλλικής εξέδρας κατάδυσης κ.ο.κ.), καθώς και η κατασκευή ξύλινου προσωρινού φυλακείου, τα σχέδια του οποίου εκπονήθηκαν από την αρχιτέκτονα Ελ. Λαμπρινού, στην είσοδο του Φρουρίου για την εγκατάσταση των φυλάκων.

ΣΟΦΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Το έργο της Εφορείας διεκπεραιώθηκε από τις υπογράφουσες με τη βοήθεια της αρχαιολογικής γραμματέως Βασιλικής Κολόμβα και της δακτυλογράφου Σοφίας Τσάτσαρη. Στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της ΕΟΚ εργάστηκαν οι πτυχιούχοι Γεώργιος Κακαβάς, Αναστασία Λαμπροπούλου, Ελένη Ανδρίκου και Αναστασία Κουτσή. Παρά το συνεχιζόμενο βραδύτατο ρυθμό με τον οποίο εξετάζονται τα θέματα της Εφορείας από το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Στερεάς Ελλάδος, ο έλεγχος, η καταγραφή και η φωτογράφηση των αρχαίων και των εικόνων νέων κατόχων, των νέων αποκτημάτων των ιδιωτικών αρχαιολογικών συλλογών, των αρχαιοπωλείων και των προστατευόμενων πολιτιστικών αγαθών με προέλευση το εξωτερικό ήταν ιδιαίτερα αποδοτική το 1992. Συγκεκριμένα έγινε καταγραφή 1.727 αρχαίων, 847 εικόνων και αντικειμένων βυζαντινής και μεταβυζαντινής μικροτεχνίας και 1.733 νομισμάτων με τη συνδρομή του Νομισματικού Μουσείου των Αθηνών. Για τον υπομνηματισμό των σχετικών καταλόγων και τον εμπλουτισμό του αρχείου έγιναν 3.935 φωτογραφικές λήψεις.

Από το πλήθος των παραπάνω αρχαίων λίγα είναι τα αξιόλογα για το σχετικό σχολιασμό.

Ο Επαμεινώνδας Σολούνιας έγινε κάτοχος 62 αρχαίων, 8 εικόνων και 62 νομισμάτων. Οι εικόνες, λαϊκής κυρίως τέχνης του 18ου και του 19ου αι., δεν παρουσιάζουν επιστημονικό ή καλλιτεχνικό ενδιαφέρον. Το ίδιο και τα νομίσματα, όπως και τα αρχαία. Από τα αρχαία – στην πλειονότητά τους αγγεία – επισημαίνονται μόνο όσα μπορεί να ενδιαφέρουν τους μελετητές ως παραδείγματα αντιπροσωπευτικά συγκεκριμένης κατηγορίας: 4 φωλεόσχημα από οφίτη λίθο (αριθ. κατ. 1-3 και 5) και 1 κωνικό με φυλλόσχημη κόσμηση από το ίδιο υλικό (αριθ. κατ. 4) της παλαιοανακτορικής και της νεοανακτορικής περιόδου αντίστοιχα· 3 πήλινα πρωτομινωικά αγγεία (αριθ. κατ. 6-8), ψευδόστομοι αμφορείς της ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ περιόδου με πιθανή προέλευση τη Ρόδο και δύο υδρίες τύπου Hadra (αριθ. κατ. 54, 55) με επίθετη ανάγλυφη ταυροκεφαλή στο λαιμό και ανά μία προτομή ανδρικής μορφής με κωνικό πίλο κατά τη συνάφεια των λαβών στην κύρια όψη.

Στην κατοχή του Σπύρου Κοκοτού βρίσκονται 16 αρχαία και 42 εικόνες, που προήλθαν από αγορές. Για τις εικόνες γίνεται λόγος παρακάτω. Από τα αρχαία ενδιαφέρον παρουσιάζει ο επάνω γυμνός κορμός μαρμάρινου γυναικείου αγαλματιδίου (αριθ. κατ. 7, ύψ. 0,18 μ.) (Πίν. 198 α), που κατά τη δήλωση του κατόχου προέρχεται από την Αίγυπτο. Πρόκειται για ρωμαϊκό αντίγραφο του ελληνιστικού τύπου της ημιοκλάζουσας Αφροδίτης από τη Ρόδο[1]. Ο κορμός διαφέρει από τα γνωστά αντίγραφα κατά την απόδοση των θηλών του στήθους με οπή, προφανώς για τον τονισμό τους με ένθετο υλικό. Αυτή η ιδιοτυπία συνηγορεί για την προέλευση του αντιγράφου από περιοχή της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, όπου η εικαστική έκφραση χρησιμοποιούσε από αιώνες την ένθεση διαφόρων υλικών για να τονίσει καίρια διαγνωστικά στοιχεία των μορφών. Ενδιαφέρουσες είναι και δύο επιτάφιες στήλες λαϊκής τέχνης. Η μία, αποσπασματικά σωζόμενη (αριθ. κατ. 9, σωζ. ύψ. 0,565 μ.) (Πίν. 198 β), διατηρεί άπεργη ταινία εδάφους και από την ανάγλυφη παράσταση τον κάτω κορμό με τα σκέλη δύο ανδρικών μορφών και μιας παιδικής ανάμεσά τους. Το τεχνοτροπικό ύφος της παράστασης είναι παρεμφερές με την τεχνοτροπία των αναγλύφων στους βράχους των Φιλίππων[2], αλλά η χρονολόγηση της στήλης στην ίδια εποχή (250-310 μ.Χ.) είναι επισφαλής, καθώς η λαϊκή τέχνη δεν υπόκειται στους κανόνες του ρυθμού κάθε εποχής. Λαϊκού ύφους είναι και η ανάγλυφη παράσταση της δεύτερης στήλης από πωρόλιθο (αριθ. κατ. 11, ύψ. 0,48 μ.) (Πίν. 198 γ), που εικονίζει γυναικεία μορφή όρθια σε μετωπική στάση και δίπλα της επιτάφιο(;) κιονίσκο. Μόνο η αρχιτεκτονική μορφή της στήλης, με την αετωματική επίστεψη και την πεταλόσχημη βάθυνση του πεδίου της παράστασης, που θυμίζει τόξο φερόμενο σε φουρούσια, επιτρέπει την κατά προσέγγιση χρονολόγησή της στον ύστερο 2ο ή τον πρώιμο 3ο αι. μ.Χ. Το λαϊκό ύφος του αρχαίου λιθοξόου ίσως στάθηκε αιτία για την πιθανή, ταφική(;) και πάλι χρήση της στήλης από προκάτοχο του 19ου αι., όπως δείχνουν τα αρχικά ονομάτων *ΕΜ* και *ΜΝΦ* με το παρεμβαλλόμενο έτος 1880.

Μεγάλος είναι ο αριθμός των αρχαίων (124) που έχουν περιέλθει στην κατοχή του Γεωργίου Παπαχρονόπουλου από αγορές στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

---

1. Γενικά βλ. S. Ridgeway, Hellenistic Sculpture I. The Styles of *ca.* 331-200 B.C., 1990, σ. 230-232, πίν. 113, με την παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία για την απόδοση του πρωτοτύπου στον Δοιδάλσα.

2. Πρβλ. P. Collart et P. Ducrey, Philippes I. Les reliefs rupestres. BCH, Suppl. II, 1975.

Ωστόσο ούτε η καλλιτεχνική ούτε η αρχαιολογική τους αξία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τόσο τα 61 αγγεία, που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από την ΥΕ ΙΙΙΑ2 φάση έως και τον 4ο αι. π.Χ. όσο και τα 39 πήλινα ειδώλια, της αρχαϊκής έως και της ελληνιστικής περιόδου, αποτελούν κοινούς τύπους. Από τα μαρμάρινα γλυπτά επισημαίνονται τα ακόλουθα πέντε, αποσπασματικά σωζόμενα: 1. Ναΐσκος Κυβέλης (αριθ. κατ. 117, σωζ. ύψ. 0,185 μ.) (Πίν. 198 δ), του οποίου λείπει το ανώτερο τμήμα με το κεφάλι της θεάς. Είναι έργο χειροτέχνη του 4ου αι. π.Χ. και φέρει στους πεσσίσκους ανά μία ανάγλυφη παιδική μορφή, από τις οποίες η μορφή του αριστερού πεσσίσκου ταυτίζεται με τον Ερμή Κάδμιλο. 2. Τα περιτυλιγμένα στο ιμάτιο σωζόμενα πόδια αγαλματίου καθιστής γυναικείας μορφής (αριθ. κατ. 105, σωζ. ύψ. 0,20 μ.) αποτελούν ρωμαϊκό αντίγραφο καλής ποιότητας εικονογραφικού τύπου του 4ου αι. π.Χ. 3. Χειρωνακτικό έργο του ίδιου μάλλον αιώνα είναι και το τριγωνικό απότμημα από αναθηματικό ανάγλυφο (αριθ. κατ. 110, σωζ. διαστ. 0,155x 0,175x0,05 μ.) (Πίν. 198 ε), που σώζει από αριστερά προς τα δεξιά τη μορφή γενειοφόρου (=βαναύσου;) να κρατάει δισκοειδές αντικείμενο και το κατώτερο τμήμα του σώματος με τα πόδια ανδρικής μορφής που φοράει κοντό ζωσμένο χιτώνα. Οι δύο ανδρικές μορφές εικονίζονται σε κατατομή προς τα δεξιά, ενώ μια τρίτη μορφή, προφανώς γυναικεία, εικονίζεται κατ' ενώπιον, όπως δείχνουν το κατώτερο τμήμα του ποδήρους χιτώνα και τα άκρα πόδια αντίστοιχα. 4. Μεγάλη φθορά παρουσιάζει το αρχαϊστικό «Εκαταίο» αριθ. 104 (σωζ. ύψ. 0,217 μ.) (Πίν. 198 στ), που εικονίζει τρεις Χάριτες και χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ. 5. Το ανώτερο τμήμα, αποκομμένης πίσω, κεφαλής από πωρόλιθο (αριθ. κατ. 112, σωζ. ύψ. 0,125 μ.) θα ανήκε σε άγαλμα κυπριακού εργαστηρίου, του τέλους του 4ου αι. π.Χ., όπως τουλάχιστον δείχνουν το σωζόμενο μικρό τμήμα από το πρόσωπο και η γραμμική διατύπωση της κόμης, που είναι παρεμφερής με τον τύπο κόμμωσης της μικρής Ηρακλειώτισσας.

Από τα 21 πήλινα αγγεία και ειδώλια που κληρονόμησε η κάτοχος Ειρήνη Εκιντζόγλου και καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τον 7ο έως τον 3ο αι. π.Χ., αξίζει να αναφερθούν δύο λευκές λήκυθοι του ζωγράφου του Τύμβου[3]. Η μια λήκυθος (αριθ. κατ. 4, σωζ. ύψ. 0,21 μ.) (Πίν. 199 α_1) σώζει μόνο την τυπική για το θεματολόγιο αυτού του ζωγράφου ή του κύκλου του καθιστή γυναικεία μορφή που κρατάει και προτείνει με τα δύο χέρια φυλλοφόρο κλαδί λυγισμένο. Η δεύτερη λήκυθος (αριθ. κατ. 5, ύψ. 0,20 μ.) (Πίν. 199 α_{2-3}) εικονίζει όρθια τη γυναικεία μορφή, ανάμεσα σε επιτάφια στήλη και τύμβο, να κρατάει το λυγισμένο φυλλοφόρο κλαδί με τον ίδιο τρόπο.

Από τα τρία αρχαία και τα έξι βυζαντινά και μεταβυζαντινά αντικείμενα τα οποία δήλωσε ως οικογενειακά κειμήλια ο Σάββας Δουκάκης ξεχώρισαν δύο γλυπτά από μάρμαρο ως έργα αξιόλογα για τον εμπλουτισμό του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου των Αθηνών, όπου πήραν αριθμό καταλόγου γλυπτών 7897 και 7898. Το 7898 εικονίζει γενειοφόρο μορφή που σώζεται από τη βάση του λαιμού έως τα ακροκνήμια περίπου (σωζ. ύψ. 0,40 μ.). Το δεξί χέρι λείπει από τη μέση του βραχίονα, ενώ το αριστερό έχει αποκοπεί στον καρπό. Πρόκειται για καλής ποιότητας ρωμαϊκό αντίγραφο έργου του ύστερου 4ου αι., που ανήκει στον εικονογραφικό τύπο του φιλοσόφου. Η χαλαρή απόδοση των όγκων του στήθους και οι σωζόμενοι βόστρυχοι της μακριάς γενειάδας στο στέρνο αποτελούν εικονογραφικά στοιχεία χαρακτηριστικά της ώριμης ηλικίας του. Και το γλυπτό 7897, που σώζει το αριστερό πόδι σανδαλοφόρου μορφής, μεγαλύτερης του φυσικού (μήκ. 0,24 μ.), αποτελεί ρωμαϊκό αντίγραφο κλασικού έργου.

Ο Γεώργιος Κατζουράκης δήλωσε την κατοχή μαρμάρινης γενειοφόρου κεφαλής από ερμαϊκή στήλη (σωζ. ύψ. 0,155 μ.) που κληρονόμησε από τον παππού του και είχε βρεθεί στον Πειραιά, πιθανότατα στην περιοχή γύρω από την εκκλησία της Αγίας Τριάδας. Η κεφαλή αποτελεί έργο καλής ποιότητας του 2ου αι. π.Χ. και συνδέεται άμεσα με κεφάλι της Γλυπτοθήκης Ny Carlsberg της Κοπεγχάγης, για το οποίο η Ev. Harrison πιστεύει ότι προέρχεται από τον Πειραιά[4]. Λόγω αυτής της σύνδεσης και της πιθανής κοινής προέλευσης των δύο έργων κρίθηκε σκόπιμο η δηλωθείσα κεφαλή να αγοραστεί για τον εμπλουτισμό του Μουσείου του Πειραιά (αριθ. κατ. 6656).

Κατά τη δήλωση του κατόχου Κωνσταντίνου Κομνηνού προέρχεται από τον Πειραιά και το κεφάλι νεανικής ανδρικής μορφής (ύψ. 0,115 μ.) (Πίν. 199 β-γ) από μαρμάρινο αγαλματίδιο του ύστερου 4ου αι. π.Χ.

Η κληρονόμος Ελένη χήρα Κ. Κορδέλλα δήλωσε την κατοχή 30 αρχαίων και 46 νομισμάτων – κοπών αρχαίων ρωμαϊκών, βυζαντινών, ενετικών και φράγκικων – από τα οποία 13 μόνο είναι ασημένια και από αυτά 5 είναι αθηναϊκά. Τα αρχαία, κατά κύριο λόγο αγγεία κορινθιακά και αττικά του 6ου και του

3. Βλ. D. C. Kurtz, Athenian White Lekythoi, Patterns and Painters, 1975, σ. 83, σημ. 4, πίν. 22 a-b.

4. Ev. Harrison, Archaic and Archaistic Sculpture, The Athenian Agora XI, 1965, σ. 131, σημ. 174, πίν. 66 a, b.

5ου αι. π.Χ., είναι κοινοί τύποι, όπως και οι πήλινοι λύχνοι του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ. Ενδιαφέρον για τον εικονογραφικό τύπο παρουσιάζει το ένα από δύο πήλινα αποσπασματικά σωζόμενα ειδώλια, το οποίο εικονίζει ανδρική μορφή (αριθ. κατ. 8) με κοντό αχειρίδωτο ζωσμένο χιτώνα και κίβιση, ενδεικτική για την πιθανή ταύτιση του ειδωλίου με Περσέα. Επισημαίνεται επίσης το αποσπασματικά σωζόμενο κεφάλι ανθρώπινης μορφής από μάρμαρο του 4ου αι. π.Χ. (αριθ. κατ. 13, ύψ. 0,18 μ.), του οποίου η στάση συνηγορεί για την απόδοσή του σε γυναικεία καθιστή μορφή επιτύμβιας αττικής στήλης. Το σύνολο των παραπάνω νομισμάτων και αρχαίων προσφέρθηκε από την Ελένη Κ. Κορδέλλα στο κράτος για να εμπλουτιστεί το τοπικό Αρχαιολογικό Μουσείο του Λαυρίου.

Ενδιαφέρον κρίθηκε το χάλκινο ειδώλιο της Αρτέμιδος (ύψ. 0,122 μ.) που δήλωσε η Μαρία Λαρδή-Βλάχου και αγοράστηκε για τον εμπλουτισμό της Συλλογής Χαλκών του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου των Αθηνών (αριθ. ΒΕ 21/1992). Το ενδιαφέρον του ειδωλίου έγκειται τόσο στην καλή ποιότητά του όσο και στον βαθμό που ο ρωμαίος μεταλλοτεχνίτης τροποποιεί εικονογραφικό τύπο της θεάς του 4ου αι. π.Χ.

Η Ιόλη-Ιωάννα Αντωνοπούλου δήλωσε 57 νομίσματα, 3 αρχαία και 19 σφραγιδόλιθους που προέρχονται από την πρώην συλλογή του ελληνοαιγυπτιώτη Γλυμενοπούλου. Οι 19 σφραγιδόλιθοι ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων συναπαρτίζουν σύγχρονο χρυσόδετο περιδέραιο και τα νομίσματα, όλα χάλκινα, είναι κοινών τύπων, όπως και τα δύο αγγεία. Επισημαίνεται το πώμα χάλκινου πτυκτού κατόπτρου (αριθ. κατ. 3, διαμ. 0,15 μ.) του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. με τη σφυρήλατη παράσταση Κύκνου και Λήδας σε εναγκαλισμό.

Ο Σταμάτης Ματζαβίνος κληρονόμησε από τον πεθερό του Ιωάννη Βασιλείου 821 χάλκινα και 32 αργυρά νομίσματα, τα οποία ήταν δηλωμένα στην Εφορεία. Από αυτά πρόσφερε 4 σπάνιες κοπές στο Νομισματικό Μουσείο των Αθηνών και τα υπόλοιπα μεταβίβασε στην Τράπεζα Πίστεως.

Πέντε αρχαία ελάσσονος σημασίας δήλωσε ο Γεώργιος Καρποντίνης και η δωρεά τους για το Μουσείο της Χώρας της Νάξου έγινε αποδεκτή, παρ' όλο ότι η προέλευσή τους από το νησί δεν είναι σίγουρη.

Η συλλογή του Κωνσταντίνου και Μαρίκας Μητσοτάκη εμπλουτίστηκε το 1992 με 68 πήλινα αγγεία και ειδώλια (αριθ. κατ. Π439-493) και 6 σφραγίδες (αριθ. κατ. Σ190-196). Τα πιο σημαντικά παραδείγματα από τις δύο κατηγορίες και το σύνολο των σφραγίδων έχουν απεικονιστεί και σχολιαστεί στον Κατάλογο: Μινωικός και Ελληνικός Πολιτισμός από τη Συλλογή Μητσοτάκη, Αθήνα 1992.

Η συλλογή του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης εμπλουτίστηκε με 39 αποτμήματα κυκλαδικών ειδωλίων που προέρχονται από το «θησαυρό της Κέρου» και αγοράστηκαν κατά τη δημοπρασία εκποίησης της πρώην Συλλογής Erlenmeyer[5].

Ο Γεώργιος Παπαχρονόπουλος, εκτός από τα αρχαία για τα οποία έγινε ήδη λόγος, κατέχει ακόμη 97 εικόνες και αντικείμενα βυζαντινής και μεταβυζαντινής μικροτεχνίας, τα περισσότερα κοινών τύπων του 18ου και του 19ου αι. με ελάχιστες εξαιρέσεις έργων παλαιότερων εποχών. Επιλεκτικά αναφέρουμε τα παρακάτω: 1. Εικόνα της Σταύρωσης, με τα τρία κύρια πρόσωπα της σκηνής και σχηματική αναπαράσταση της Ιερουσαλήμ στο βάθος, επτανησιακού εργαστηρίου με έντονες δυτικές επιδράσεις· χρονολογείται στα τέλη του 17ου αι. (διαστ. 0,305x0,24 μ.). 2. Ενθύμιο του Παναγίου Τάφου με καλλιγραφημένη τοπογραφία της Ιερουσαλήμ και τα συνήθη θέματα· φέρει τη χρονολογία 1783. 3. Τέσσερις σταυροί αγιασμού με ξυλόγλυπτο πυρήνα απλό ή δεμένο με αργυρό πλαίσιο και παραστάσεις Σταύρωσης-Βάπτισης και αγίων ή Σταύρωσης-Παναγίας και αγίων· χρονολογούνται από τα τέλη του 17ου και στον 18ο αι. (διαστ. από 0,095x0,5 έως 0,21x0,095 μ.). 4. Εικονίδιο από στεατίτη με τοξωτή απόληξη που παριστάνει τον άγιο Νικόλαο μετωπικό σε προτομή· τοποθετείται χρονολογικά στο 13ο-14ο αι. (διαστ. 0,05x0,04 μ.) (Πίν. 199 δ)[6]. 5. Πήλινο φιαλίδιο-ευλογία, που κοσμείται και στις δύο όψεις με σταυρό σε μετάλλιο και στριφτό σκοινί στην περιφέρεια (ύψ. 0,04 μ.) (Πίν. 199 ε), το οποίο κατά τη δήλωση του κατόχου αγοράστηκε στην Τουρκία. Ευλογίες με παρόμοια διακόσμηση δεν είναι πολύ κοινές· οι λίγες που υπάρχουν σε συλλογές του εξωτερικού προέρχονται από τη Μ. Ασία και χρονολογούνται στον 6ο αι.[7]. 6. Χάλκινος ισοσκελής σταυρός-εγκόλπιο (διαστ. 0,04x0,04 μ.) με δισκάρια στις απολήξεις των κεραιών, κοσμημένα με χαρακτούς κύκλους που περικλείουν στιγμή, και με κρίκο ανάρτησης· χρονολογείται στον 6ο-7ο αι.[8] 7. Ελεφάντινο εξάρτημα

5. Βλ. κατάλογο Sotheby's, London, Thursday 9th July 1992, αριθ. 283-288.

6. Βλ. Ioli Kalavrezou-Maxeiner, Byzantine Icons in Steatite. Βιέννη 1985, αριθ. 121 και 122.

7. Sheila Campbell (ed.), The Malkove Collection, Toronto 1985, σ. 78, αριθ. 102. Byzantium at Princeton, Princeton 1986, σ. 122, αριθ. 152. David Buckton (εκδ.), Byzantium, London 1994, σ. 112, αριθ. 125.

8. The Malcove Collection, ό.π., σ. 115, αριθ. 154. Richard Temple (εκδ.), Early Christian and Byzantine Art, London 1990, σ. 97-98, αριθ. 63.

άγνωστου αντικειμένου που φέρει εμπίεστη διακόσμηση από κύκλους με στιγμή στο κέντρο, τοποθετημένους σε διάταξη ώστε να σχηματίζεται εγκόλπιο με αλυσίδα και τρεις σταυρούς (διαστ. 0,058x0,034 μ.) (Πίν. 199 στ)· χρονολογείται στον 5ο-6ο αι.

Ο Σπύρος Κοκοτός κατέχει επίσης 42 εικόνες που χρονολογούνται στο 17ο και κυρίως στο 18ο και το 19ο αι. Από τις εικόνες αυτές αναφέρουμε τις παρακάτω: 1. Εικόνα με την παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ και της αγίας Παρασκευής (διαστ. 0,20x0,223 μ.), κρητικού εργαστηρίου του τέλους του 16ου ή των αρχών του 17ου αι. Οι δύο άγιοι εικονίζονται μετωπικοί, έως τους μηρούς, σε χρυσό βάθος. 2. Εικόνα με την παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας, κρητικού εργαστηρίου του α΄ μισού του 17ου αι. (διαστ. 0,256x0,206 μ.) (Πίν. 200 α). Η παράσταση ακολουθεί καθιερωμένο τύπο που χαρακτηρίζεται από την έντονη κλίση της κεφαλής της Παναγίας και το χέρι του παιδιού που ακουμπά στη δεξιά παλάμη της μητέρας[9]. 3. Εικόνα με παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας και τους αγίους Κοσμά και Δαμιανό, που αγοράστηκε στον οίκο Sotheby's, έργο κρητικού ζωγράφου του τέλους του 17ου αι. (διαστ. 0,462x0,438 μ.) (Πίν. 200 β)[10]. Σε τοπίο με χαμηλούς πράσινους λόφους εικονίζονται οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός ολόσωμοι και μετωπικοί και ανάμεσά τους τρίκογχη αναγεννησιακή εκκλησία. Ψηλότερα πάνω σε σύννεφα η Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα, περιστοιχιζόμενη από τα τάγματα των αγγέλων με επικεφαλής τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ.

Ο Φρίξος Πιτσόπουλος, κάτοχος νομισμάτων με παλαιότερες δηλώσεις στην Εφορεία μας, απέκτησε από αγορές ποικίλα αντικείμενα που χωρίζονται κατά κατηγορίες ως εξής: επτά αρχαία χάλκινα μικρών διαστάσεων (5 δακτυλίδια, 1 ψέλιο, 1 μικρό ειδώλιο ταύρου) χωρίς επιστημονικό ενδιαφέρον, δύο εικόνες, τμήματα ξυλόγλυπτων τέμπλων και αντικείμενα μικροτεχνίας του 18ου και του 19ου αι. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ομάδα των χάλκινων σταυρών που χρονολογούνται από τον 6ο έως το 12ο αι., καθώς και η συλλογή των σφραγίδων προσφοράς. Από τους δεκατρείς χάλκινους σταυρούς, οι έντεκα είναι εγκόλπια (διαστ. από 0,02x0,013 έως 0,115x0,085 μ.) που διακοσμούνται με εγχάρακτους ή εμπίεστους κύκλους, και οι δύο σταυροί-λειψανοθήκες (διαστ. 0,075x0,055 και 0,07x0,045 μ.) με παραστάσεις αντίστοιχα του Χριστού Εσταυρωμένου με την Παναγία και τον Ιωάννη, και δεόμενου αγίου. Οι σταυροί αυτοί, οι οποίοι, σύμφωνα με τη δήλωση του κατόχου αγοράστηκαν στη Δαμασκό, είναι γνωστοί στη βιβλιογραφία ως προϊόντα εργαστηρίων της ανατολικής Μεσογείου από τα παλαιοχριστιανικά έως τα μεσοβυζαντινά χρόνια[11].

Η συλλογή των σφραγίδων περιλαμβάνει 23 ξύλινες σφραγίδες του 18ου και του 19ου αι. (οι τρεις ακριβώς χρονολογημένες: 1788, 1877, 1887) κοινών τύπων και σχημάτων (κυκλικές, τετράγωνες, σταυρόσχημες) με τα συνήθη σύμβολα[12]. Από τις υπόλοιπες σφραγίδες αξιόλογες κρίνονται: α) χάλκινη κυκλική σφραγίδα προσφοράς (διαμ. 0,044 μ.) με ανάγλυφη διακόσμηση από επτά κύκλους που σχηματίζουν ρόδακα και με λαβή στην πίσω όψη· β) δύο πήλινες κυκλικές σφραγίδες προσφοράς που απεικονίζουν η μία (διαμ. 0,135 μ.) ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες σε βαθιά χάραξη και γύρω ζώνη από εναλλασσόμενα τρίγωνα και η άλλη (διαμ. 0,061 μ.) ανάγλυφο ισοσκελή σταυρό με δίλοβες απολήξεις των κεραιών, η οποία διασώζει και διχαλωτή λαβή στην πίσω όψη· γ) πήλινη ορθογώνια σφραγίδα προσφοράς (διαστ. 0,055x0,047 μ.) με εγχάρακτο σταυρό και τα συμπλήματα *IC XC NIKA*· δ) μεταλλική σφραγίδα με εγχάρακτους διπλούς σταυρούς (διαστ. 0,032X0,056 μ.). Οι σφραγίδες αυτές, που έχουν αγοραστεί στη Δαμασκό, χρονολογούνται στον 5ο-7ο αι. και είναι χαρακτηριστικές για την παλαιοχριστιανική εποχή[13].

Η Εμμανουέλα Βασιλάκη είναι κάτοχος 14 εικόνων που προέρχονται κατά το πλείστον από αγορές σε αρχαιοπωλεία της Αθήνας και του Λονδίνου. Από αυτές κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν οι εξής: 1. Ο άγιος Νικόλαος σε προτομή, που ευλογεί και κρατεί κλειστό σταχωμένο ευαγγέλιο (διαστ. 0,765x0,52 μ.). Η εικόνα έχει δημοσιευθεί στον κατάλογο της Έκθεσης του οίκου Axia (από τον οποίο και έχει αγοραστεί), όπου χρονολογείται στα τέλη του 15ου-αρχές 16ου αι. και αποδίδεται σε εργαστήριο της Μακεδονίας[14]. Κατά τη γνώμη μας, τεχνοτροπικά στοιχεία οδηγούν στην ένταξη της εικόνας στα έργα ρωσικών εργαστηρίων που ευδοκιμούν στα παραπάνω χρόνια. 2. Από τον ίδιο οίκο Axia

9. Βλ. Χρ. Μπαλτογιάννη, Εικόνες, Μήτηρ Θεού, Αθήνα 1994, σ. 168, αριθ. 47.

10. Sotheby's, Icons 1991, σ. 189, αριθ. 434.

11. The Malcove Collection, ό.π., σ. 113 κ.ε. Early Christian and Byzantine Art, σ. 90 κ.ε. Byzantinum at Princeton, σ. 88-90.

12. Βλ. Θωμάς Προβιτάκης, Καταγωγή και διαμόρφωσις των προσφορικών σφραγίδων του βορειοελλαδικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1975. Επίσης, G. Galavaris, Bread and Liturgy, Madison, Milwaukee and London 1970, σ. 98-108.

13. Galavaris, ό.π., σ. 29-39, 53-69, 78-82, 117-128.

14. East Christian Art, Λονδίνο 1987, σ. 52-53.

έχει αγοραστεί και μια μεγάλη, ακριβώς χρονολογημένη εικόνα με παράσταση του αγίου Θεοδώρου έφιππου προς τα αριστερά, σε γκρίζο άλογο, δρακοντοκτόνου (διαστ. 1,109x0,755 μ.) (Πίν. 201 α). Στο χρυσό βάθος σώζονται τρεις επιγραφές: στο πάνω μέρος η επωνυμία της εικόνας *Ο ΑΓΙΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ο ΤΥΡΩΝ*, στη μέση δεξιά η αφιερωματική επιγραφή με τη χρονολογία 1777: *ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΑΓΙΕ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΟΥ ΑΨΟΖ. XV*, ενώ κάτω από την αριστερή γωνία, όπου εικονίζεται ο Χριστός σε σύννεφα να ευλογεί τον άγιο, υπάρχει αραβική επιγραφή. Η εικόνα ακολουθεί τα πρότυπα των κρητικών και επτανησιακών εργαστηρίων[15]. 3. Περί τα μέσα του 17ου αι. χρονολογείται το κάτω τμήμα δίζωνης εικόνας που αγοράστηκε από τον οίκο Sotheby's (διαστ. 0,128x0,24 μ.). Στο χρυσό βάθος εικονίζονται έως τη μέση οι τρεις γνωστότεροι ιαματικοί άγιοι: στο μέσον ο άγιος Παντελεήμων, στα πλάγια οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός. Τα εικονογραφικά αλλά και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, ακόμη και οι φωτοστέφανοι με τα στίγματα στο διπλό χαρακτό περίγραμμα, θυμίζουν μία εικόνα της Πάτμου με παράσταση των ίδιων αγίων, που χρονολογείται στη δεκαετία 1630-1640[16]. 4. Από το αρχαιοπωλείο Μαρτίνου προέρχεται μια δίζωνη εικόνα με αξιοσημείωτη αφιερωματική επιγραφή. Στην πρώτη ζώνη εικονίζεται η Δέηση με τις μορφές σε προτομή. στο μέσον ο Χριστός Παντοκράτωρ, αριστερά η Παναγία δεόμενη, δεξιά ο άγιος Γεώργιος. Στη δεύτερη ζώνη εικονίζονται σε προτομή στο μέσον η αγία Κυριακή, αριστερά ο άγιος Κωνσταντίνος και δεξιά ο άγιος Νικόλαος (διαστ. 0,855x0,505 μ.) (Πίν. 201 β). Στο κάτω μέρος πεντάστιχη επιγραφή με κόκκινα γράμματα πάνω στο χρυσό βάθος καταλαμβάνει όλο το πλάτος της εικόνας. Η επιγραφή έχει επιμνημόσυνο χαρακτήρα και οι αναγραφόμενοι αποθανόντες έχουν τα ονόματα των παριστανόμενων αγίων προς τους οποίους απευθύνεται η επίκληση: *+ΑΥΤΗ Η ΕΙΚΩΝ ΕΓΕΝΕΤΟ ΔΙΑ ΜΝΗΜΗΝ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗΝ Σ(ΩΤΗ)ΡΙΑΝ ΩΣ ΔΙΗ/ΝΕΚΗ ΚΑΙ ΤΕΛΙΑΝ ΨΥΧΩΦΕΛΗ ΑΝΑΜΝΗΣΗΝ ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΜΑΚΑΡΙΑ ΤΗ ΛΙΞ(ΕΙ)/ΑΠΟΘΑΝΟΝΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΟΥ. ΚΑΙ ΚΥΡΙΑΚΗΣ. ΜΑΡΙΑΣ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ. ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ. ΙΣΗΔΩΡΟΥ. ΚΑΙ ΚΥΡ(ΙΑΚΗΣ)/ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΥΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ. ΟΙ ΔΕ ΠΑΡ' ΑΥΤΗ ΤΗ ΕΙΚΟΝΙ ΓΡΑΦΕΝΤΕΣ ΑΓΙΟΙ ΣΗΝ ΤΗ ΜΗΤΡΙ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ.../ ΠΡΕΣΒΕΒΕΤΩΣΑΝ ΤΟΝ ΠΑΡ' ΑΥΤΗ ΟΙΚΟΝΟΥΜΕΝΟΝ Θ(ΕΟ)Ν. ΥΙΙΕΡ ΤΩΝ ΨΥΧΩΝ (ΑΥΤΩΝ).* Τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά οδηγούν στη χρονολογική τοποθέτηση της εικόνας στα τέλη του 17ου αι. 5. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια ρωσική εικόνα με παράσταση του αγίου Γεωργίου εφίππου, που χρονολογείται στο 16ο αι. Η εικόνα, που αγοράστηκε από το αρχαιοπωλείο Μιχαλαριά, έχει ήδη αναφερθεί στα Χρονικά της Εφορείας[17].

Η Φαίδρα Καλαφάτη είναι κάτοχος μιας ωραίας εικόνας με παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας στον τύπο της Οδηγήτριας (διαστ. 0,475X0,374 μ.). Η εικόνα, που αποδίδεται σε κρητικό εργαστήριο του 15ου αι., έχει εκτεθεί σε εκθέσεις βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης και δημοσιεύεται στους αντίστοιχους καταλόγους[18].

Στην κατοχή του Β. Λιάγουρη καταγράφηκε εικόνα με την παράσταση της Κοίμησης της Παναγίας (διαστ. 0,363X0,225 μ.) στο γνωστό εικονογραφικό τύπο. Το αρχιτεκτονικό βάθος από δύο απλά κτίρια με αετωματικές στέγες περιορίζεται στις επάνω γωνίες της παράστασης. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της εικόνας οδηγούν σε μακεδονικό εργαστήριο του 15ου-16ου αι.

Η Παναγιούλα Ηλιοπούλου κατέχει μια εικόνα της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας, τυπικό δείγμα ιταλοκρητικής τέχνης του 16ου-17ου αι. (διαστ. 0,22X0,17 μ.). Η παράσταση χαρακτηρίζεται από τη μνημειώδη μορφή της Παναγίας και το βρέφος που αποδίδεται σε μικρή κλίμακα και συνδέεται με μια ομάδα εικόνων του Μουσείου της Ραβέννας με τις οποίες έχει κοινά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία[19].

Οι Μαρία και Τζένη Ρουσέα έχουν στην κατοχή τους μια ενδιαφέρουσα αλλά αρκετά φθαρμένη εικόνα με την παράσταση των αγίων Αναργύρων (διαστ. 0,35x 0,265 μ.). Οι δύο άγιοι παριστάνονται ολόσωμοι και μετωπικοί σε πράσινο έδαφος και χρυσό βάθος, που διατηρείται μόνο σε μικρά τμήματα. Ο ιδιαίτερα σκούρος προπλασμός στα λιπόσαρκα πρόσωπα με το κοντό γένι υποδηλώνει ότι πρόκειται πιθανώς για το ζεύγος των Αράβων αγίων Αναργύρων. Η ραδινότητα των μορφών, η χάρη των κινήσεων, η μαλακή πτυχολογία και ο τρόπος που αποδίδονται τα φωτισμένα μέρη των

15. Πρβλ. εικόνα του αγίου Γεωργίου με υπογραφή του Θ. Πουλάκη στην Κέρκυρα, Π. Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα 1990, σ. 133.

16. Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου, Αθήνα 1977, σ. 168, πίν. 185.

17. ΑΔ 43 (1988): Χρονικά, σ. 694.

18. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, Αθήνα 1985, αριθ. 116. Affreschi e icone dalla Grecia, Φλωρεντία 1986, αριθ. 71. Holy Image, Holy Space, ΗΠΑ 1988-1989, αριθ. 49.

19. Βλ. P. Angiolini-Martinelli, Le icone della collezione classense di Ravenna, Bologna 1982, κυρίως αριθ. 76, 77, 78, 79, 82, 85.

ρούχων, με ιδιαίτερη ευαισθησία στη χρήση του χρώματος, οδηγούν στην απόδοση της εικόνας σε καλό κρητικό εργαστήριο του β΄ μισού του 16ου αι.

Η Μαρία Χωραφά είναι κάτοχος δύο αλαβάστρινων κανωπικών αγγείου του 7ου-6ου αι. π.Χ., τεσσάρων εικόνων και δύο ξυλόγλυπτων θωρακίων του 17ου και του 18ου αι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εικόνα με την παράσταση της αλληγορίας της Θείας Μεταλήψεως που φέρει την υπογραφή του ζωγράφου Στέφανου Τζανκαρόλα[20] και τη χρονολογία 1699 (διαστ. 0,24x 0,191μ.) (Πίν. 202). Στο κάτω μέρος αναγράφεται: *Στεφάνου ιεροδιακόνου τζανκαρόλου αχ θ΄*. Η απεικόνιση του θέματος αποτελεί πιστό αντίγραφο του γνωστού έργου της μονής Πλατυτέρας στην Κέρκυρα που αποδίδεται στον Μιχαήλ Δαμασκηνό[21]. Κρίνεται επίσης σκόπιμο να αναφερθεί ένα τρίπτυχο του 18ου αι. με πλούσιο ξυλόγλυπτο διάκοσμο στο πλαίσιο και στις εξωτερικές όψεις, που εικονίζει στα πλάγια φύλλα τη Γέννηση του Προδρόμου και την Αποτομή (διαστ. 0,50x0,26 κλειστό x 0,435 μ. ανοικτό) (Πίν. 203 α-β). Λείπει η μορφή του Προδρόμου που θα εικονιζόταν στο μεσαίο φύλλο, και στη θέση της έχει τοποθετηθεί εικόνα Δέησης κρητικού εργαστηρίου του 17ου αι. Ο Χριστός παριστάνεται καθισμένος σε πλατύ ξύλινο θρόνο με βάση και ψηλό ερεισίνωτο, ενώ η Παναγία και ο Πρόδρομος εικονίζονται σε προτομή στις επάνω γωνίες της εικόνας[22].

Από τις τέσσερις εικόνες που καταγράφηκαν στην κατοχή του Ευάγγελου Πίτσου ενδιαφέρον παρουσιάζει εικόνα του Ευαγγελισμού (διαστ. 0,665x0,54 μ.) (Πίν. 204 α) με την Παναγία όρθια μπροστά σε ξύλινο θρόνο να κρατεί με το αριστερό χέρι το αδράχτι, ενώ το δεξί φέρεται σε χειρονομία αποδοχής, και τον Γαβριήλ να έρχεται με ανοιχτό βηματισμό από αριστερά. Οι δύο μορφές προβάλλονται μπροστά σε πλούσιο αρχιτεκτονικό βάθος που το συνθέτουν φανταστικά οικοδομήματα με αετωματικές, επίπεδες ή θολωτές στέγες και στο μέσον κιβώριο. Ο ζωγράφος ακολουθεί τα καθιερωμένα από την παλαιολόγεια τέχνη πρότυπα. Η ανάπτυξη ωστόσο του αρχιτεκτονικού βάθους, στοιχείο όψιμο στην εικονογραφία του θέματος, καθώς και επιμέρους στοιχεία, όπως η αδεξιότητα στην απόδοση του αγγέλου με το μεγάλο κεφάλι και τα φτερά που μένουν αμέτοχα στην κίνηση του σώματος και η χαλαρή σύνθεση της σκηνής, φανερώνουν ότι ο ζωγράφος αντιγράφει καλό κρητικό πρότυπο στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αι.

Στην κατοχή του Γ. Τσοκόπουλου καταγράφηκαν πέντε εικόνες, ανάμεσα στις οποίες μία με την παράσταση του αγίου Γεωργίου, που χρονολογείται στο β΄ μισό του 17ου αι. και μπορεί να αποδοθεί σε μακεδονικό εργαστήριο (διαστ. 0,36x0,265 μ.) (Πίν. 204 β). Ο άγιος εικονίζεται μετωπικός, έως το ύψος των μηρών, φορεί ενδύματα αυλικού αξιωματούχου, κρατεί σταυρό στο δεξί χέρι και έχει το αριστερό μπροστά στο στήθος με την παλάμη προς τα έξω. Στο νεανικό πρόσωπο με τη γαλήνια αυστηρότητα τονίζεται ιδιαίτερα η περιοχή των ματιών με τα τοξωτά φρύδια. Στο χρυσό βάθος διακρίνονται τα γράμματα *Γιως* και στο πράσινο έδαφος, αριστερά από τον ώμο του αγίου, τμήμα μεγαλογράμματης επιγραφής *...ΤΟΝ ΔΟΥΛΟΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΝ*.

Ο Θανάσης Βαλτινός είναι κάτοχος μιας μεγάλης εικόνας με την παράσταση της Παναγίας ένθρονης Βρεφοκρατούσας (διαστ. 1,02x0,52 μ.) (Πίν. 204 γ). Η Παναγία εικονίζεται καθισμένη σε ξύλινο θρόνο με ημικυλινδρική ράχη σε διπλό μαξιλάρι και υποπόδιο. Κρατεί με τα δύο χέρια στα αριστερά της το Χριστό που ευλογεί και κρατεί ειλητό με την επιγραφή *Δέξαι Δέησιν τῆς σῆς Μητρὸς Οικτίρμ[ων]*. Η επιγραφή αυτή συνοδεύει τη δέηση της Παναγίας προς τον υιό της και η αναγραφή της στο ειλητάριο του Χριστού οφείλεται μάλλον σε παραδρομή. Στο χρυσό βάθος δύο άγγελοι γονατισμένοι κρατούν στέμμα πάνω από την κεφαλή της Παναγίας και σε μετάλλια με φυτικά κοσμήματα αναγράφονται τα συμπλήματα *ΜΗΡ ΘΥ, ΙC ΧC*. Ως προς την εικονογραφία ο ζωγράφος ακολουθεί καθιερωμένο πρότυπο που το αποδίδει με τους τρόπους ενός ελλαδικού εργαστηρίου του 18ου αι., όπως φανερώνει η ξηρότητα των εκφράσεων και των χειρονομιών, η χρήση της γραμμής και η έντονη διακοσμητική διάθεση.

Στην κατοχή του Γιάννη Αλεξόπουλου υπάρχει εικόνα με την παράσταση του Συμποσίου του Ηρώδη, έργο επτανησιακού εργαστηρίου των αρχών του 18ου αι. (διαστ. 0,34x0,34 μ.). Η σκηνή απεικονίζεται σε πολυτελή αίθουσα του παλατιού με τοξοστοιχίες, κιγκλιδώματα και κλίμακα ανόδου. Ο Ηρώδης, καθισμένος αριστερά στην κεφαλή του ορθογώνιου τραπεζιού, στρέφεται προς την Ηρωδιάδα, ενώ οι συνδαιτημόνες καθισμένοι γύρω από το τραπέζι συνομιλούν χειρονομώντας και οι υπηρέτες προσφέρουν τα εδέσματα. Από δεξιά έρχεται η Σαλώμη κρατώντας δοχείο με την κομμένη κεφαλή του Προδρόμου, ενώ ψηλότερα εικονίζεται η Αποτομή. Στο βάθος άλλη αίθουσα με τοξοστοιχίες και πίσω διακρίνεται η Ιερουσαλήμ. Η εικόνα αντι-

20. Για το ζωγράφο βλ. Π. Βοκοτόπουλος, ό.π., σ. 158.

21. Ό.π., σ. 59-61 και ιδιαίτερα τη σημ. 15, που αναφέρεται στην εικόνα της συλλογής Μ. Χωραφά.

22. Πρβλ. Εικόνες κρητικής τέχνης, Ηράκλειο 1993, σ. 486, αριθ. 130.

γράφει πιθανότατα μια δυτική χαλκογραφία και είναι φανερή η προσπάθεια του ζωγράφου να αποδώσει το χώρο με τις αρχές της δυτικής προοπτικής.

Ο Περικλής Βούλγαρης-Γρηγοριάδης έχει στην κατοχή του ένα μαρμάρινο κορινθιάζον κιονόκρανο (διαστάσεις: ύψος 0,35 μ., κάτω διάμετρος 0,165 μ., άνω διάμετρος 0,31 μ.), που χωρίζεται σε δύο ζώνες: η κατώτερη κοσμείται με φύλλα άκανθας μεταξύ των οποίων διαμορφώνονται γεωμετρικά σχήματα και η ανώτερη και πλατύτερη με φύλλα καλάμου σε χαμηλό ανάγλυφο. Όμοια κιονόκρανα βρίσκονται στο Βυζαντινό Μουσείο και στην Αρχαία Αγορά και θεωρούνται έργα της Τουρκοκρατίας[23].

Τέλος, κατά τη διάρκεια του έτους πραγματοποιήθηκαν από τους αρχαιοπώλες των Αθηνών αγορές 571 αρχαίων αντικειμένων, 507 νομισμάτων και 302 εικόνων. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα αρχαία και τα νομίσματα εισήχθησαν με νόμιμες διαδικασίες από το εξωτερικό και ότι οι εικόνες είναι στην πλειονότητά τους ρωσικές και χρονολογούνται στο 18ο και κυρίως στο 19ο αιώνα. Από τις ελληνικές αναφέρουμε δύο που αγοράστηκαν από τον αρχαιοπώλη Αθαν. Γιαννούκο: 1. Κεφαλή της Παναγίας, ιταλοκρητικής τέχνης του 17ου αι. (διαστ. 0,235x0,19 μ.). 2. Θαύματα του αγίου Χαραλάμπους, με την υπογραφή του ζωγράφου Αντωνίου Μόσχου και τη χρονολογία 1781 (διαστ. 0,41x0,305 μ.). Απεικονίζονται επεισόδια από το συναξάρι του αγίου και η εικόνα χαρακτηρίζεται από τη συνεχή παράθεση των σκηνών, που αριθμούνται και υπομνηματίζονται σε μικρογράμματη επιγραφή στο κάτω μέρος της παράστασης, από το πλήθος των προσώπων που συνωθούνται σε κάθε σκηνή καθώς και την ανάμιξη στοιχείων από διαφορετικές ιστορικές περιόδους[24].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ
ΡΟΔΟΝΙΚΗ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ
ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ

23. ΔΧΑΕ ΙΓ΄ (1985-1986), σ. 41.

24. Η εικόνα, που παρουσιάζει εκτεταμένες φθορές, αναφέρεται από τον Δ. Σισιλιάνο στη συλλογή Δ. Βούλτσου (βλ. Δ. Σισιλιάνος, Έλληνες αγιογράφοι μετά την Άλωσιν, Αθήναι 1935, σ. 157). Με την υπογραφή του ζωγράφου είναι επίσης γνωστή μία εικόνα της Αποτομής του Προδρόμου στη Συλλογή Δ. Λοβέρδου (Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, Μουσείον Διονυσίου Λοβέρδου. Κατάλογος των εικόνων, Αθήναι 1946, σ. 75).

ΠΙΝΑΚΕΣ

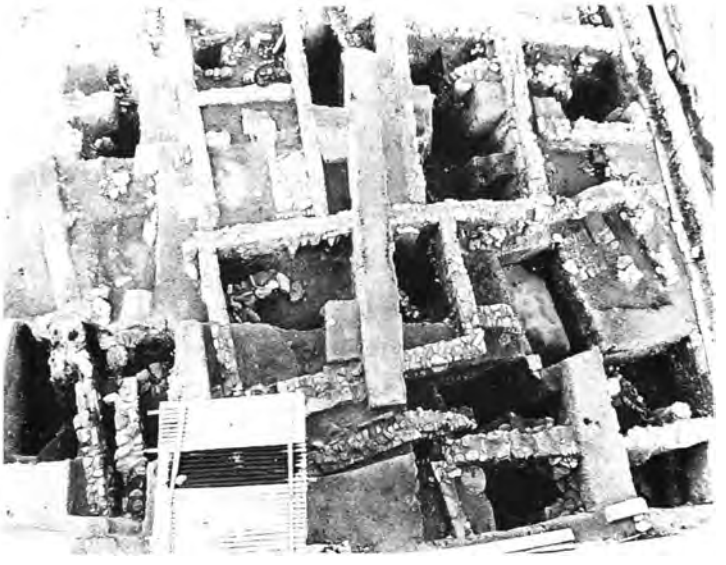

α-β) Πολίχνη Θεσσαλονίκης. Οδός Σ. Βενιζέλου 30. Γενική άποψη της ανασκαφής και ο αποθηκευτικός χώρος με τα πήλινα πιθάρια, γ, ε) Πολίχνη Θεσσαλονίκης. Οδός Σ. Βενιζέλου 30. Τμήμα πήλινου αγγείου και μόνωτο αγγείο από την ανασκαφή, δ, στ) Τούμπα. Οικόπεδο οδού Δρυός 9. Υπολείμματα του αρχαίου οικισμού.

Κ. ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ - Κ. ΣΟΥΕΡΕΦ

α-δ) Τούμπα. Οικόπεδο οδού Δρυός 9. Κεραμική από την ανασκαφή, ε-στ) Τούμπα. Οικόπεδο οδού Ελαίας 13. Οικοδομικά λείψανα αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

α) Τούμπα. Οικόπεδο οδού Ελαίας 13. Αττικό άβαφο όστρακο, β-γ) Τούμπα. Οικόπεδο οδού Λωτού 13. Άποψη της ανασκαφής και δείγματα κεραμικής, δ) Τούμπα. Οικόπεδο οδού Λωτού 11. Κεραμική από την ανασκαφή, ε) Ξηροκρήνη. Γωνία οδών Μαργαροπούλου και Βερατίου. Καμαροσκεπείς τάφοι, στ-ζ) Άγιος Αθανάσιος. Επείσακτη κεραμική και χιακός κάλυκας.

α) Καλαμωτό. Άποψη της ανασκαφής, β-γ) Σταυρός. Κτερίσματα από τους τάφους, δ-ε) Μόδιο. Οι τάφοι 110 και 103 με τα ευρήματα κατά χώραν.

Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ - Κ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ - ΕΛ. ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Νέα Ποτίδαια. Αγροτεμάχιο Θ. Πεχλιβανίδη. Τμήμα παναθηναϊκού αμφορέα και πήλινο ειδώλιο,
γ-δ) Ποσείδι. Άποψη του κτιρίου Ε και η νότια αψίδα του αψιδωτού κτιρίου Γ.

Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ - Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

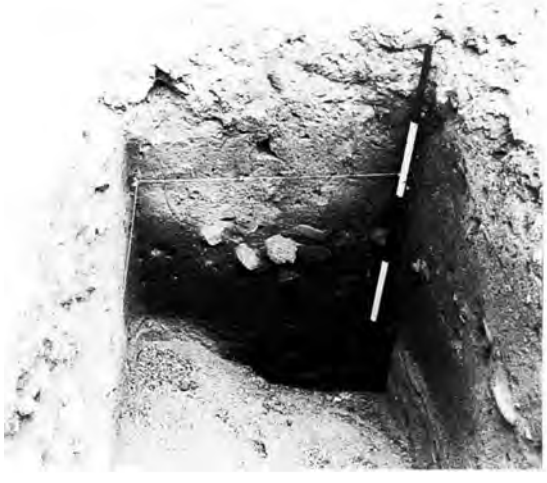

α-β) Ποσείδι. Κεραμική από το λάκκο β και όστρακο υστεροαρχαϊκού κρατήρα με αναθηματική επιγραφή από το λάκκο Ι, γ) Ποσείδι. Δοκιμαστική τομή ΙΙΙ στο κτίριο Ε, δ) Άποψη της αρχαίας πόλης των Σταγείρων, ε) Αρχαία Στάγειρα. Τμήμα του νότιου κλασικού τείχους.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ - Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Αρχαία Στάγειρα: α, γ) Το νότιο τείχος, β, δ) Ο αρχαίος υδαταγωγός και κυκλική δεξαμενή νερού.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

α) Ιερισσός. Νεκρόπολη αρχ. Ακάνθου. Εγχυτρισμοί σε αμφορείς, β) Ευρωπός. Κτερίσματα από τους τάφους, γ) Ευρωπός. Τομή του αγωγού υδροδότησης, δ-στ) Ευρωπός. Τμήματα δύο κορμών ανδριάντων ρωμαϊκών χρόνων και τμήμα ανδρικού αγάλματος.

α) Τούμπα Παιονίας. Β΄ ταφικός τύμβος. Η είσοδος του τάφου, β-γ) Παλαιό Γυναικόκαστρο. Νεκροταφείο. Ταφές με αγγεία κατά χώραν.

Θ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

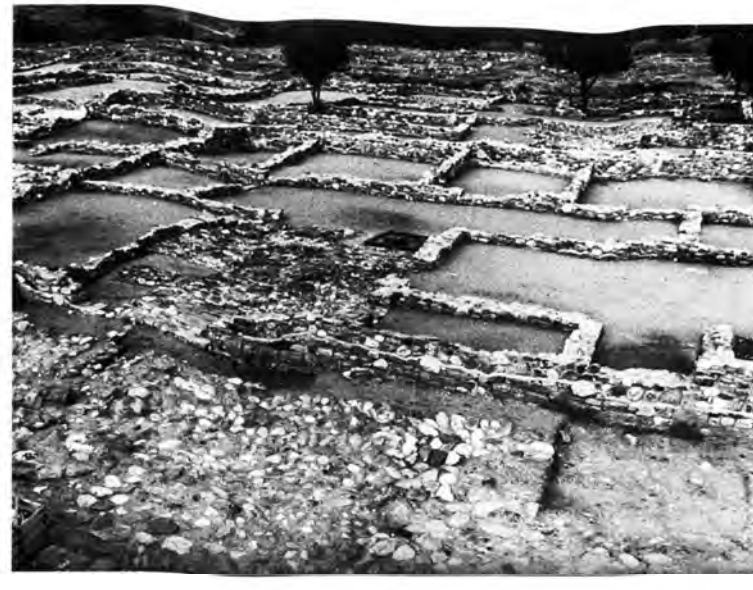

α) Ταφικός τύμβος Παιονίας. Τμήματα βραχιολιών από παράδοση, β-γ) Αρχαία Όλυνθος. Άποψη του Ο.Τ. ΑVII από Δ. μετά την αποκατάσταση και άποψη της οικίας ΑVII6 από Ν.

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ - Φ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ - Κ. ΓΕΩΡΓΙΣΟΥΔΗ - Θ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Θεσσαλονίκη. Έκθεση Συλλογής Δ. Οικονομοπούλου: α-β) Άποψη της έκθεσης σε δωμάτιο του 4ου ορόφου του Λευκού Πύργου, γ) Άποψη της έκθεσης στον 5ο όροφο του Λευκού Πύργου.

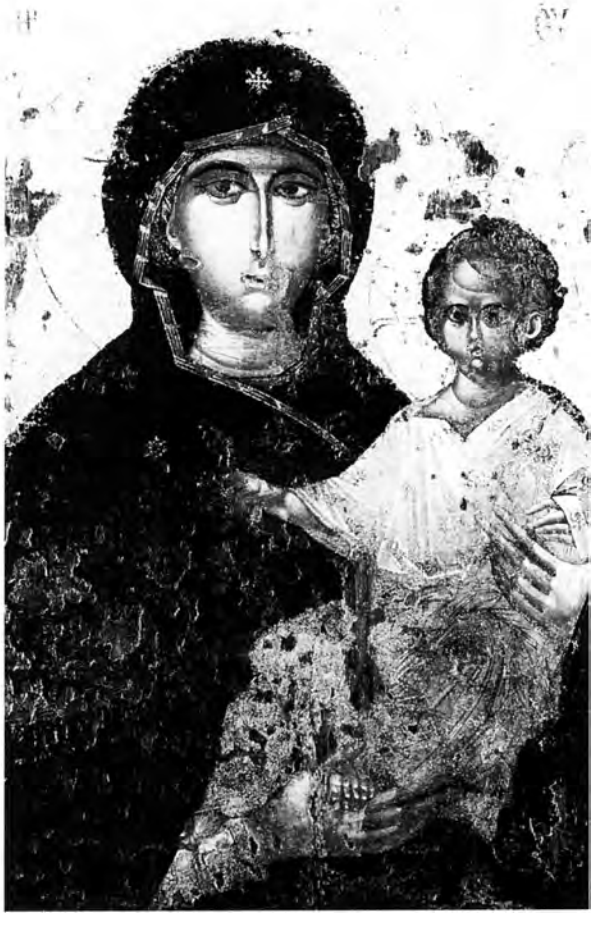

Θεσσαλονίκη: α-β) Η έκθεση «Η Θεοφανώ και η εποχή της» στη Ροτόντα, γ-δ) Η περιοδική έκθεση της Συλλογής εικόνων της Δημοτικής Πινακοθήκης και αμφιπρόσωπη εικόνα.

Γ. MARCONI-ΠΑΠΑΔΕΛΗ - ΕΛ. ΚΑΤΣΑΝΙΚΑ - ΑΘ. ΛΙΜΠΕΡΗ - ΑΝ. ΤΟΥΡΤΑ

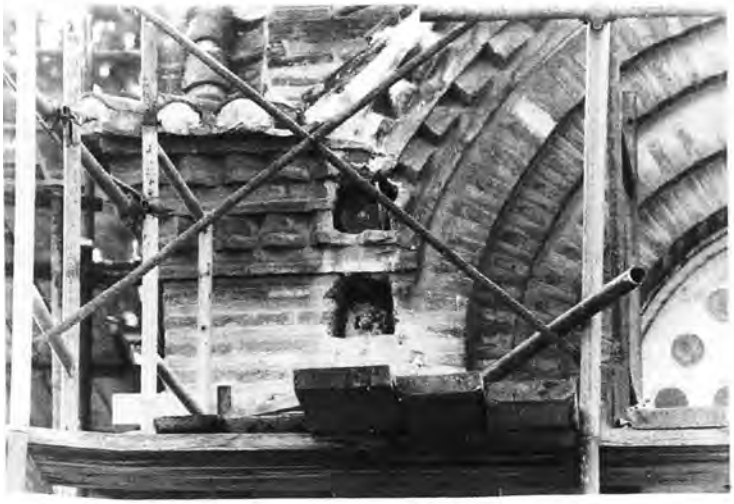

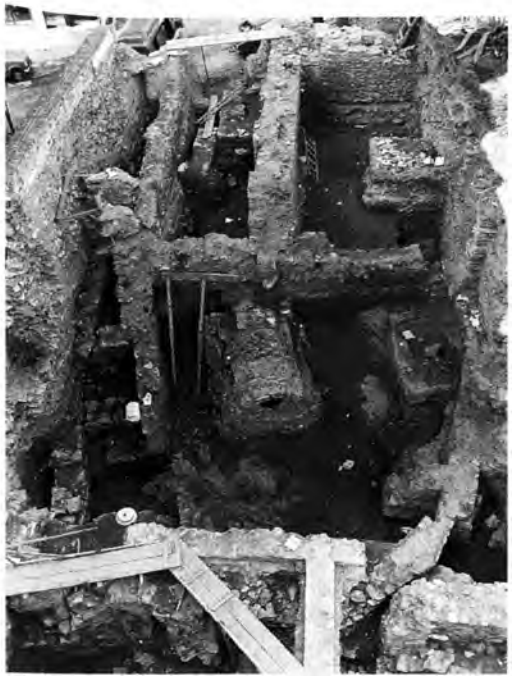

α) Θεσσαλονίκη. Ναός Παναγίας Χαλκέων. Η βόρεια γωνία της δυτικής όψης κατά τη διάρκεια των εργασιών, β) Θεσσαλονίκη. Ναός Αγίας Αικατερίνης. Άποψη του ναού από ΒΑ. μετά τις εργασίες, γ) Κερασιά. Ναός Αγίων Ταξιαρχών μετά την καθαίρεση των ασβεστωμάτων, δ) Θεσσαλονίκη. Οδός Μητροπολίτου Ευσταθίου 14. Ο αρχαίος αγωγός ύδρευσης, ε) Θεσσαλονίκη. Ναός Προφήτη Ηλία. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Χ. ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ - ΕΥ. ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ - Κ. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ

Θεσσαλονίκη: α) Συμβολή οδών Λαγκαδά - Γαλανάκη - Ιβάνωφ. Άποψη του ταφικού συγκροτήματος, β, δ) Οδός Ολυμπιάδος 74. Το ψηφιδωτό δάπεδο, γ) Οδός Ηροδότου 1. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Δ. ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ - Ε. ΜΑΡΚΗ - Δ. ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Ιάσονος 1. Άποψη της κινστέρνας, β) Οδός Ευριπίδου 17. Γενική άποψη της ανασκαφής, γ) Οδός Καλαποθάκη 3. Άποψη του τείχους, δ-ε) Ανασκαφή βορείως Κοιμητηρίου Ευαγγελιστρίας. Τα ψηφιδωτά του βόρειου και νότιου άνδηρου.

Δ. ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ - ΑΙΚ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Ασπροβάλτα: α-β) Κοσμικό κτίριο. Άποψη της βόρειας κλίμακας και της κινστέρνας, γ) Θέση Καλέδες. Άποψη της ακρόπολης.

α) Αιανή. Νεκρόπολη στη θέση Λειβάδια. Τομή V στο τετράγωνο 37. Κτερίσματα, β-δ) Απιδέα Τσοτυλίου. Είσοδος της οικίας στον ανατολικό χώρο, χάλκινο αγαλμάτιο Ηρακλή και η είσοδος της οικίας στο δυτικό χώρο, ε) Κρυόβρυση Κρανιδίων. Ανθρωπόμορφη στήλη.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ - Α. ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

α-ε) Αιανή. Ευρήματα από περισυλλογή και παράδοση αρχαίων, στ) Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Άποψη του χώρου από ΝΔ.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ - Μ. ΑΚΑΜΑΤΗ

α) Αιανή. Όπλα από παράδοση, β) Κτένιο. Οινοχόη από παράδοση, γ) Άγιος Χαράλαμπος-Τετράλοφος. Μαρμάρινη ανάγλυφη στήλη από περισυλλογή, δ) Καρυοχώρι-Σπηλιά. Αναθηματική στήλη από χώρο ιερού ρωμαϊκών χρόνων, ε) Αγροσυκιά. Τμήμα ενεπίγραφης λιθοπλίνθου από παράδοση.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ - Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Ν. Πέλλας: α) Σεβαστιανά. Μαρμάρινο πορτραίτο από παράδοση (πίσω όψη), β) Κοινότητα Λουτρακίου. Ρωμαϊκά νομίσματα, γ) Σεβαστιανά. Περίβολος (παρατηρητήριο;).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Θάσος: α-β) Οικόπεδο Σ. Παπακυριακού. Η ελληνιστική οικία από ΒΑ. και τμήμα αρχαίου δρόμου, γ) Αρχαίο θέατρο. Τομή ΙΙΙ, δ) Θέση Μαρμαρόμαντρα. Αποθήκη αγροικίας. Τα δωμάτια της δυτικής πλευράς.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

α-β) Ν. Δράμας. Καλή Βρύση. Ευρήματα από την ανασκαφή του αρχαίου κτιρίου, γ-δ) Θάσος. Θέση Μαρμαρόμαντρα. Αποθήκη αγροικίας. Ο πιθώνας και τμήμα πίθου, ε) Καλή Βρύση. Μερική άποψη του αρχαίου κτιρίου.

Ζ. ΜΠΟΝΙΑΣ - Κ. ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ

α) Αμφίπολη. Ανατολικό τείχος. Αγωγός ύδρευσης, β) Μεσοράχη. Θέση Άγιος Γεώργιος. Προχοΐσκη, γ) Άργιλος. Νότιος τομέας. Τμήμα πλακόστρωτου δρόμου, ε, δ, στ) Τριάδα. Ο κιβωτιόσχημος τάφος Τ1 και ευρήματα από αυτόν.

Μ. ΝΙΚΟΛΑ·Ι·ΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ - Β. ΠΟΥΛΙΟΣ

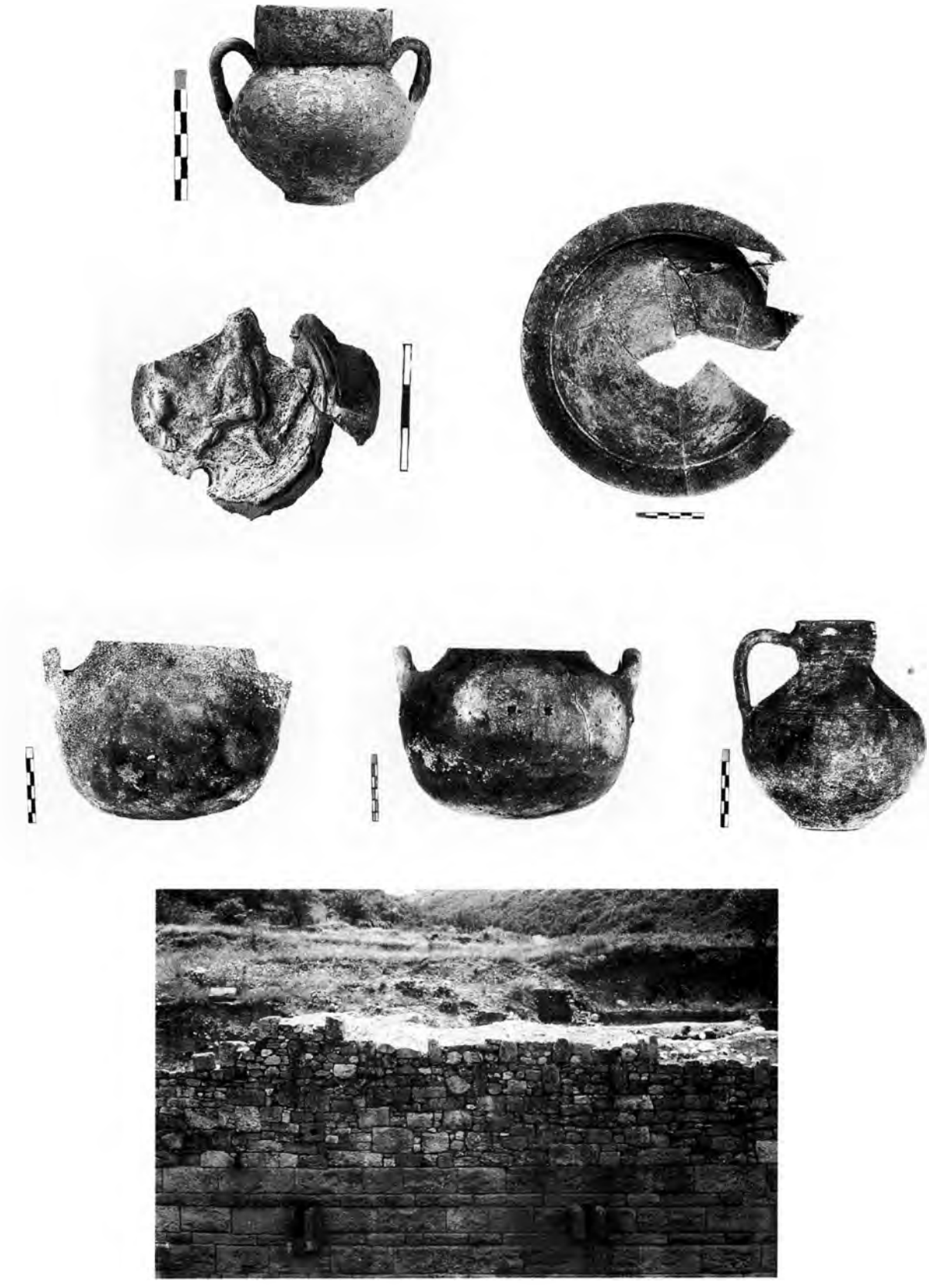

α-γ) Τριάδα. Αμφορίσκος από τον Τ1 και ευρήματα από τον κατεστραμμένο τάφο, δ-ε) Πεντάπολη. Θέση Χάνια. Αγγεία από τους τάφους, στ) Βέργη, θέση Μανούσι. Οινοχόη από τον Τ1, ζ) Αμφίπολη. Συντήρηση τμήματος βορείου τείχους.

α-β) Θάσος. Νυμφαίον. Ο χώρος των επιγραφών και ανάγλυφο στο βράχο, γ) Ροδολίβος. Θέση Άγιος Αθανάσιος. Κυκλική κατασκευή στον οχυρωματικό περίβολο.

Ζ. ΜΠΟΝΙΑΣ - Β. ΠΟΥΛΙΟΣ

α) Ν. Καβάλας. Νέος Σκοπός. Αναθηματική επιγραφή από παράδοση, β) Θάσος. Τομή του προτειχίσματος κοντά στο ναό της Αθηνάς.

Άβδηρα: α-β) Περιοχή Αγίου Παντελεήμονα. Γενική άποψη της αρχαίας κατασκευής και λεπτομέρεια τοίχου με εντοιχισμένο επίκρανο, γ) Μώλος. Οικόπεδο Λακκιώτη. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β.

α) Άβδηρα. Χορτολίβαδο. Αγρός Ζαμπάκη. Όλπη από την ταφή 3, β-δ) Φρούριο Καλύβας. Άποψη του αναλήμματος, ο χώρος ανάμεσα στον αναλημματικό τοίχο και το βράχο και άποψη του ημικυκλικού αναλήμματος.

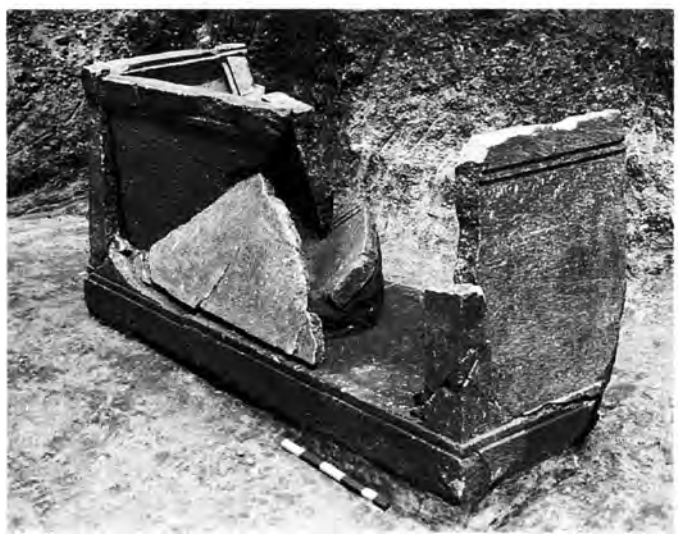

α) Φρούριο Καλύβας. Άποψη του κεντρικού διαδρόμου, β-γ) Αρχαία Στρύμη. Τύμβος Α΄. Κιβωτιόσχημος τάφος και λίθινη σαρκοφάγος, δ) Αρχαία Στρύμη. Τύμβος Α΄. Κάνθαρος Αγίου Βαλεντίνου.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

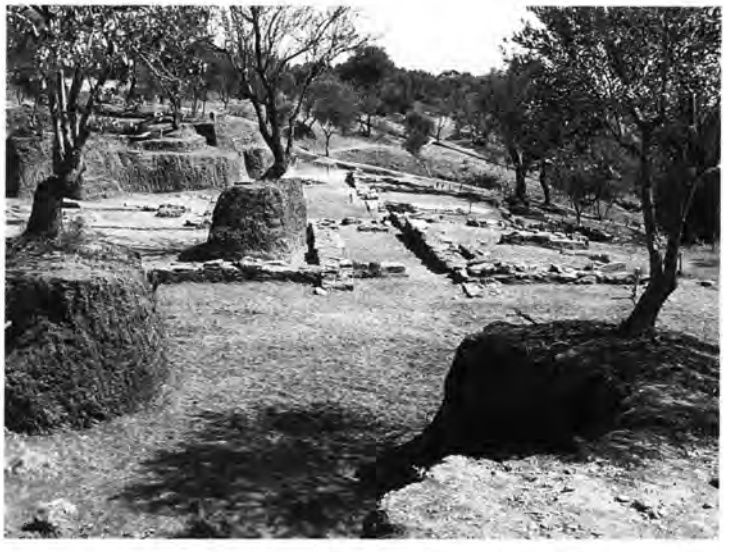

α) Αρχαία Στρύμη. Τύμβος Β΄. Λευκή λήκυθος, β-γ) Μίσχος. Κόμορο. Χάλκινα ειδώλια, δ-ε) Μαρώνεια. Όχτος. Το μεσαίο δωμάτιο της δυτικής πλευράς της οικίας και η οικία από Β.

Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ - ΗΛ. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ

α-δ) Σαμοθράκη. Παλαιάπολη. Βόρεια Νεκρόπολη. Η συστάδα των τάφων (άποψη από ΒΔ.) και ευρήματα από αυτούς, ε-στ) Άβδηρα. Τομέας Μουσείου. Ο κιβωτιόσχημος τάφος από Δ. και λεπτομέρεια από την ενεπίγραφη βάση της επιτύμβιας στήλης.

ΧΡ. ΚΑΡΑΔΗΜΑ - Μ. ΚΟΥΤΣΟΥΜΑΝΗΣ - ΝΤ. ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

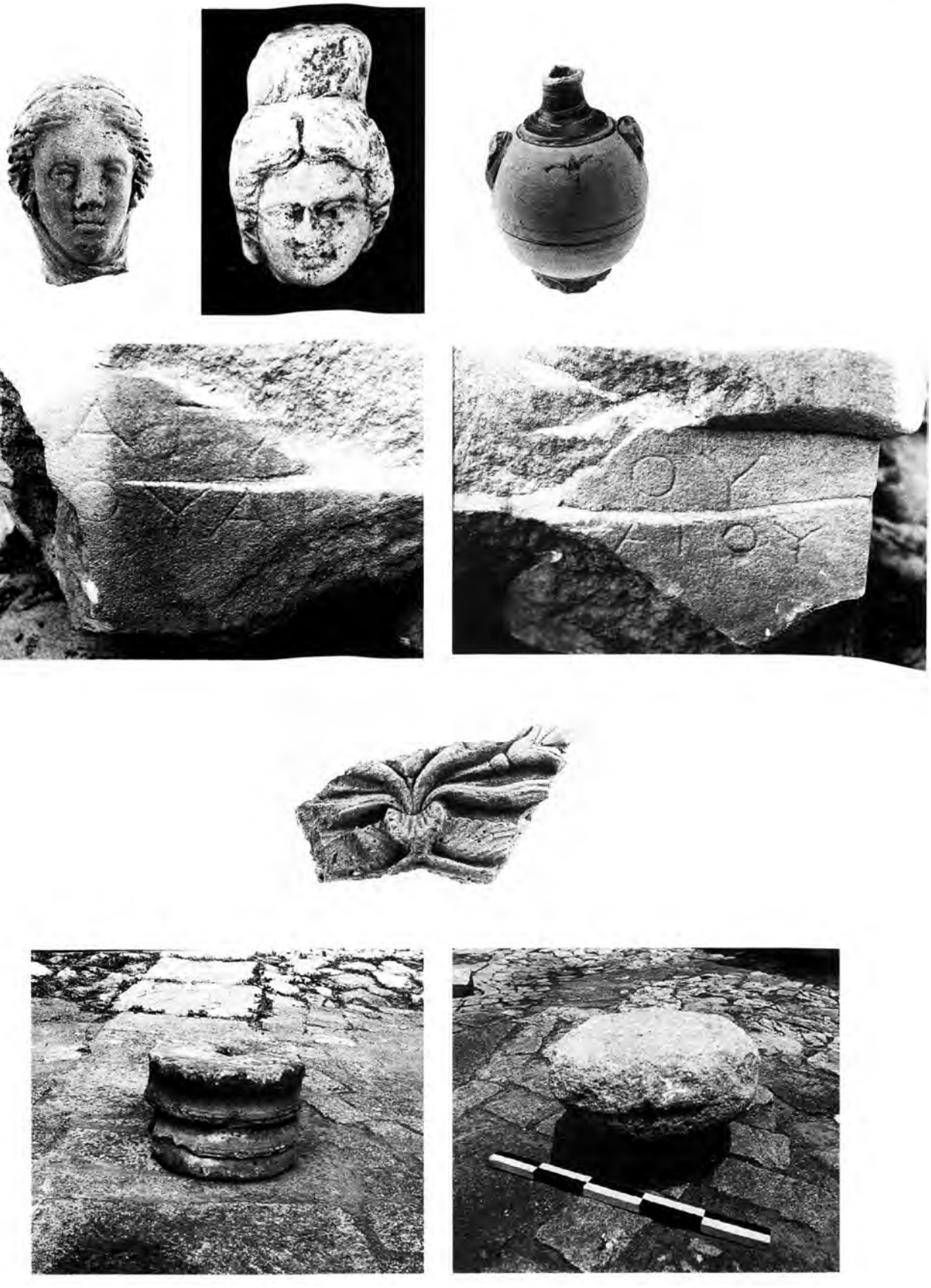

Άβδηρα: α) Βόρειος περίβολος. Αγρός Δ. Χατζόπουλου. Κεφαλή ειδωλίου, β) Νότιος περίβολος. Αγρός Τ. Τσακίρη. Κεφαλή αγαλματιδίου, γ) Παλιόχωρα. Γραπτός αμφορίσκος από παράδοση, δ-ε) Παλιόχωρα. Αγρός Αρ. Πισκιλόπουλου. Μαρμάρινο ενεπίγραφο βάθρο (σε δύο τμήματα), στ) Ινελί. Αγρός Χ. Ναλμπάντη. Θραύσμα πήλινου ακρωτηρίου, ζ-η) Σύγχρονο χωριό. Βάση ιωνικού κίονα και δωρικό κιονόκρανο από παράδοση.

α) Ν. Καβάλας. Παράδεισος Νέστου. Παλαιοχριστιανικό-βυζαντινό τείχος. Μετά τη συντήρηση, β-δ) Δράμα. Ναός Ταξιαρχών. Το μαρμάρινο τέμπλο μετά την αναστήλωσή του και το βόρειο και νότιο θωράκιο του τέμπλου.

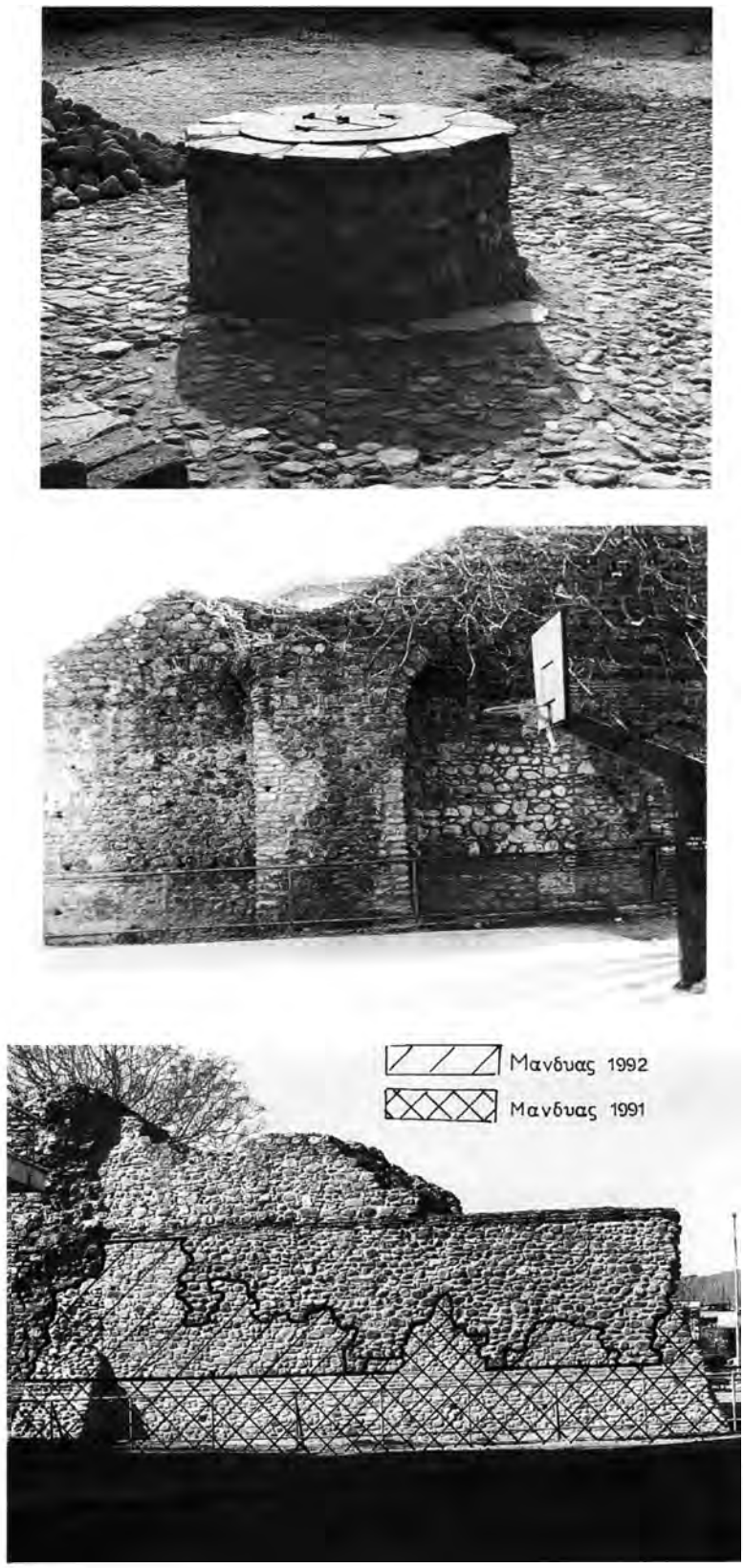

α) Σέρρες. Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου. Το πηγάδι, β-γ) Κομοτηνή. Παλαιοχριστιανική οχύρωση, μεσοπύργιο διάστημα 4-5. Εσωτερική και εξωτερική πλευρά του τείχους μετά τη συντήρηση.

ΣΤ. ΔΑΔΑΚΗ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

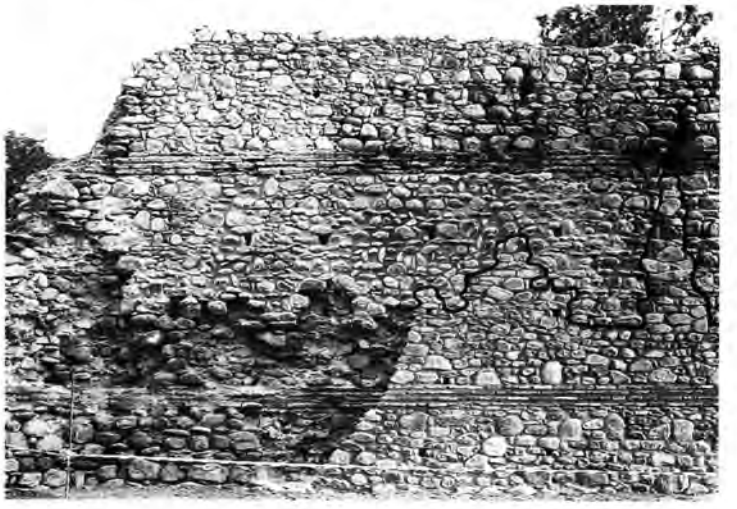

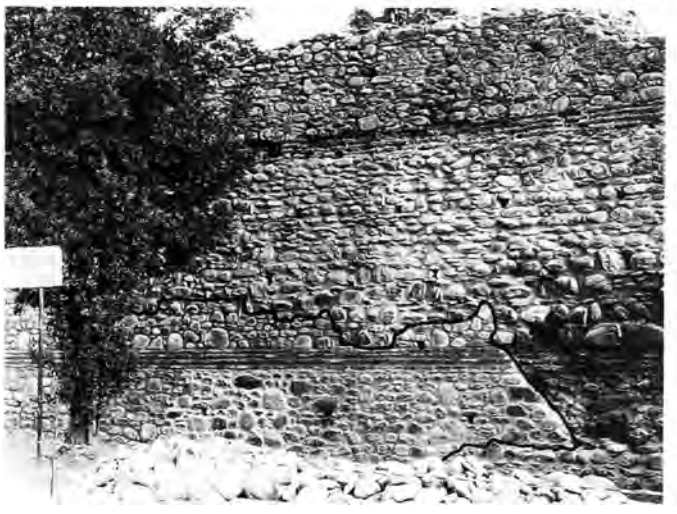

α-γ) Κομοτηνή. Παλαιοχριστιανική οχύρωση, μεσοπύργιο διάστημα 10-11. Εξωτερική πλευρά του τείχους πριν και μετά τη συντήρηση, δ) Διδυμότειχο. Βυζαντινή οχύρωση, πύργος 9. Μετά τη συντήρηση.

Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ

α-γ) Σέρρες. Μονή Τιμίου Προδρόμου. Παρεκκλήσιο Γενεθλίου Προδρόμου. Ο άγιος Βλάσιος, ο άγιος Κοσμάς και ο άγιος Παντελεήμων.

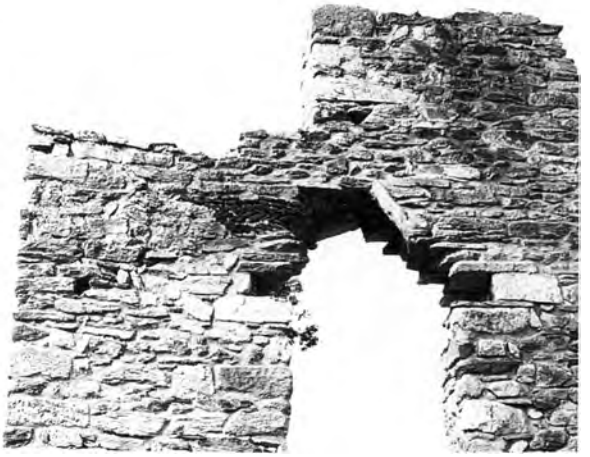

α-β) Σέρρες. Μονή Τιμίου Προδρόμου. Δεσποτικές εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα και της Παναγίας Οδηγήτριας, γ) Θάσος. Θέση Μέλισσα, Παλαιόκαστρο. Το πλακόστρωτο της ανατολικής πλευράς, δ) Θάσος. Λιμένας, βυζαντινή ακρόπολη. Ο πύργος της δυτικής πλευράς.

ΑΓΓ. ΣΤΡΑΤΗ - ΣΤ. ΔΑΔΑΚΗ - CHR. GIROS

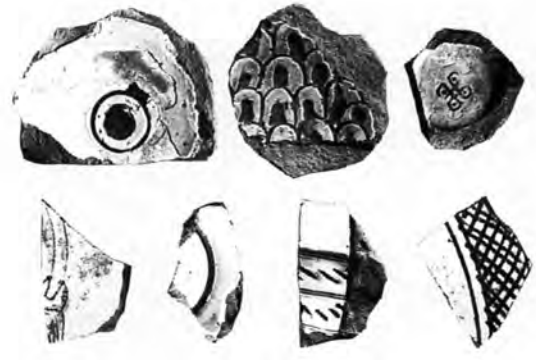

α) Κερκίνη Σερρών. Μονή Αγίου Γεωργίου. Η νότια πλευρά, β-δ) Καβάλα, Παναγία. Οδός Θεοδ. Πουλίδου. Παλαιοχριστιανική κεραμική, κεραμική 13ου-14ου αι. και 16ου-18ου αι., αντίστοιχα, ε) Καβάλα, Παναγία. Ανασκαφή οικοπέδου παλαιού Νοσοκομείου. Τομή Α, τοίχος Ι.

α) Καβάλα, Παναγία. Ανασκαφή οικοπέδου παλαιού Νοσοκομείου. Κεραμική τέλους 12ου-14ου αι.,
β-γ) Παράδεισος Νέστου. Παλαιοχριστιανικό, μεσοβυζαντινό και υστεροβυζαντινό τείχος, δ) Ακρόπολη Σερρών.
Τμήμα τοιχοποιίας στη ΝΑ. γωνία του πύργου του Ορέστη, ε) Αμφίπολη. Βυζαντινός ναός στο Δέλτα Στρυμόνος.

ΕΥ. ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ - ΣΤ. ΔΑΔΑΚΗ - ΑΓΓ. ΣΤΡΑΤΗ

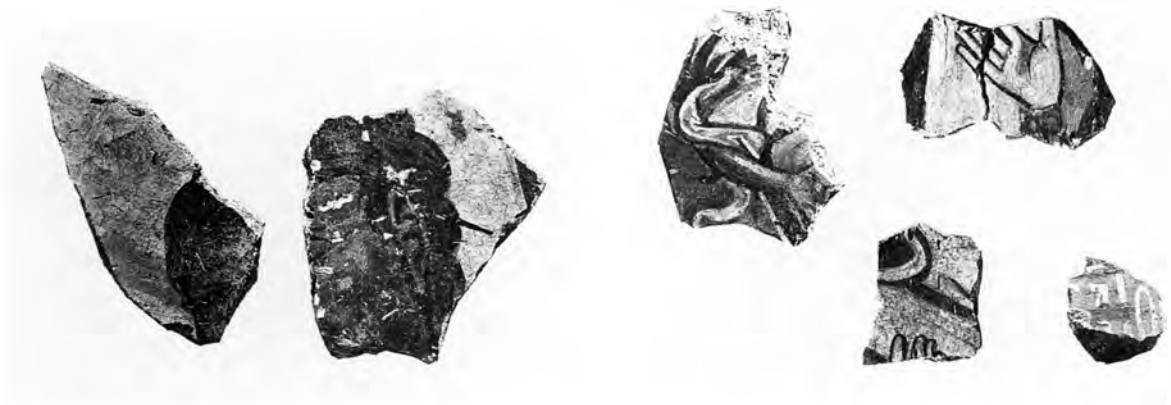

α-β) Αμφίπολη. Βυζαντινός ναός στο Δέλτα Στρυμόνος. Σπαράγματα τοιχογραφιών, γ-δ) Ξάνθη. Αγρόκτημα Θ. Παπαευαγγέλου. Άποψη του καμινιού από Ν. και άνοιγμα της εστίας του καμινιού.

ΑΓΓ. ΣΤΡΑΤΗ - Σ. ΔΟΥΚΑΤΑ

α) Άβδηρα. Πολύστυλο. Άποψη της ανασκαφής, από Δ., β-γ) Ληνός Ροδόπης. Μοναστηριακό συγκρότημα. Τάφοι βόρεια του καθολικού και οι κτιστοί τάφοι 22 και 23.

ΣΤ. ΔΑΔΑΚΗ - Ν. ΖΗΚΟΣ

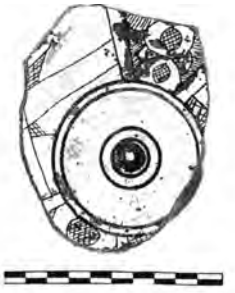

Μαρώνεια, θέση Παληόχωρα: α) Κτίριο ΙΙΙ, δωμ. 3. Τμήμα εφυαλωμένης κούπας του 13ου αι. μ.Χ., β-γ) Παλαιοχριστιανική βασιλική. Μερική άποψη του αιθρίου και τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου της νότιας στοάς του αιθρίου.

Μυτιλήνη: α) Οικόπεδο Πατέστου. Όστρακο σκύφου ελληνιστικής εποχής, β) Οδός Αγραφιώτου. Ψηφιδωτό με παράσταση ζαρκαδιού, γ-δ) Οικόπεδο 6ου Δημοτικού Σχολείου. Κεραμοσκεπής τάφος και ελεύθερες ταφές, εγχυτρισμός.

α-β) Αρχαιολογικός χώρος Κλοπεδής, ναός 1-2. Στερεοβάτης της ανατολικής πλευράς και βόρειο και δυτικό τμήμα της κρηπίδας, αντίστοιχα, γ) Σκάλα Πολυχνίτου. Οικόπεδο Σπυρέλλη-Γκογκόρνα. Άποψη της ανασκαφής, δ) Μύρινα Λήμνου. Οικόπεδο Ροσβάνη. Εγχυτρισμός.

Μύρινα: α) Οδός Δημοκρατίας. Ο κλίβανος με κυκλικό θάλαμο, β-δ) Περιοχή Αυλώνας. Οικόπεδο Τραταρού. Συντήρηση και μερική αποκατάσταση των τοίχων.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ

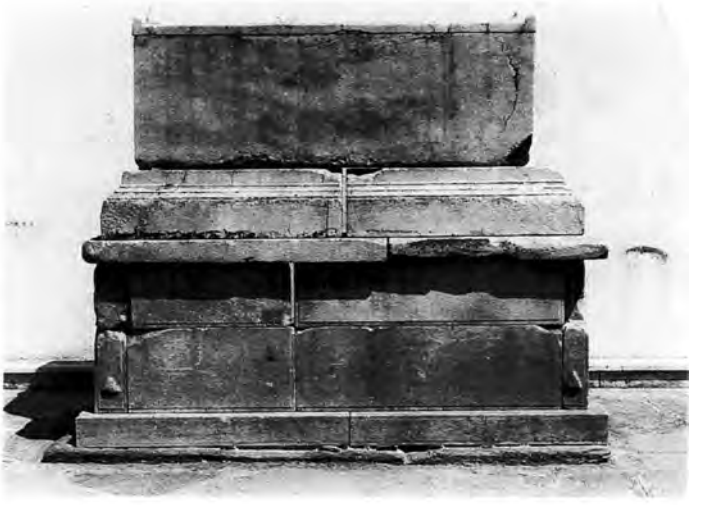

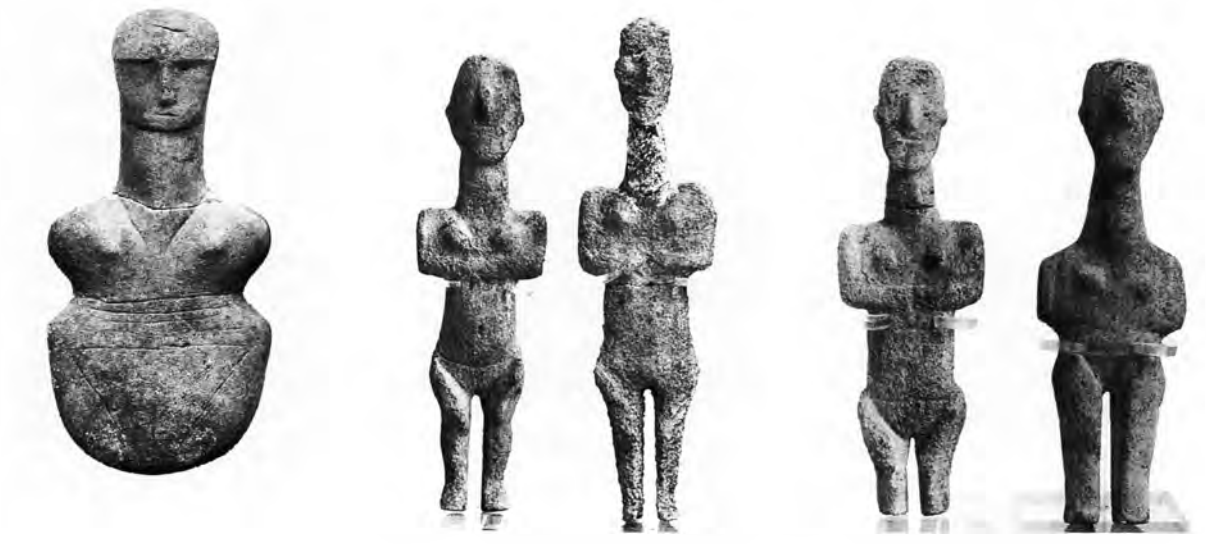

Πάρος: α) Μαρμάρινες σαρκοφάγοι στην είσοδο του Μουσείου, β) Μαρμάρινη σαρκοφάγος πάνω στη βάση της, γ-ε) Πρωτοκυκλαδικά ειδώλια που έχουν κλαπεί από το Μουσείο.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Πάρος: α, γ) Διαμόρφωση της αυλής του Μουσείου, β) Οικόπεδο Μ. Ορφανίδη - Στ. Λουκή. Άποψη από Β. του δυτικού τοίχου του ορθογώνιου κτιρίου με τον κούρο και τη βάση ως οικοδομικό υλικό, δ) Ο ίδιος τοίχος από Ν. μετά την απομάκρυνση του κούρου.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Πάρος: α-β) Έργα αποχέτευσης στο δρόμο του Λιμεναρχείου. Ενεπίγραφο τμήμα μαρμάρινης σαρκοφάγου και επιτύμβιο ανάγλυφο με παράσταση νεκροδείπνου, γ-δ) Οικόπεδο Σκιαδά. Αγγεία από τη γεωμετρική παιδική ταφή, ε-στ) Οικόπεδο Σκιαδά. Τοίχος με ισοδομικό σύστημα (αρχαϊκός;) κάτω από το βοηθητικό χώρο και λεπτομέρεια ορθογώνιου βοηθητικού χώρου στο κεραμικό εργαστήριο.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

α, δ) Δήλος. Το ψηφιδωτό δάπεδο από οικία στη Νησίδα των Κοσμημάτων και αγγεία προς συγκόλληση από το κτίριο Ν. του ιερού του Προμαχώνος, β-γ) Πάρος. Γενική άποψη του δυτικού τμήματος του νεκροταφείου και τμήμα του αρχαίου τείχους με πύργο στο οικόπεδο Ακάλεστου.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

α-γ) Δήλος. Οξυπύθμενοι αμφορείς όπως βρέθηκαν κατά τον καθαρισμό κτιρίου προς Δ. του Μουσείου, το έμβλημα του ψηφιδωτού στην οικία του Διονύσου, μετά τη συντήρηση και το ψηφιδωτό δάπεδο από τμήματα λαβών αμφορέων (οικία F), δ) Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη. Το δυτικό διάχωρο του ψηφιδωτού και τμήμα του κεντρικού με το θαλάσσιο ίππο.

Σάμος. Κάστρο Πυθαγόρειου: α-β) Νότια τείχη του κάστρου και ο νοτιοανατολικός πύργος.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΣΗ

α-β) Μήλος. Ζεφυρία. Ο ερειπωμένος ναός του Χριστού από Ν. και λεπτομέρεια της τοιχοδομίας και του περιμετρικού γείσου, γ) Αγία Ειρήνη (Περίσσα). Η θύρα εισόδου από το εσωτερικό του ναού μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

Θήρα. Αγία Ειρήνη (Περίσσα): α) Άποψη της Αγίας Ειρήνης από ΒΑ., β) Τμήμα της βόρειας κιονοστοιχίας της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, γ) Κίονας με κορινθιακό κιονόκρανο, δ) Άποψη από Α. του βόρειου προσκτίσματος της βασιλικής.

Θήρα. Περίσσα. Οικόπεδο Χ. Δαρζέντα: α) Άποψη της ανασκαφής από Δ., β) Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού δαπέδου, γ) Τμήμα επιγραφής με κατάλογο ονομάτων δούλων.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΕΡΟΥΣΗ

α-β) Βλυχιά Κνωσού. Αγρός Μιχ. και Ν. Σφακιανάκη. Διάδρομος και τμήματα του βορείου και νοτίου δωματίου από Δ. και το νότιο δωμάτιο με τη «δεξαμενή καθαρμών» από Δ., γ-δ) Βλυχιά Κνωσού. Αγρός Μ.-Ν. Σφακιανάκη. Λιθόστρωτος δρόμος και αγωγός από Β. και πέτρα με τεκτονικό σημείο στο νότιο δωμάτιο, ε) Μπουγάδα Μετόχι Κνωσού. Οικόπεδο Θ. Καμπουράκη. Φακοειδής σφραγίδα.

α-β) Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Βελεγράκη-Ασπετάκη. Απόψεις της ανασκαφής, γ-δ) Καστέλι. Οικόπεδο Καμπιτάκη. Οικοδομικές φάσεις της παλαιοανακτορικής και νεοανακτορικής περιόδου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Καστέλι.Οικόπεδο Καμπιτάκη: α-β) Οικοδομικές φάσεις της παλαιοανακτορικής και νεοανακτορικής φάσης, γ) Τμήμα κανθάρου από οφίτη, δ-ε) Πήλινη κυλινδρική βάση και τμήμα πήλινου κυλίνδρου.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

α-γ) Καστέλι. Οικόπεδο Καμπιτάκη. Πύραυνο, πήλινη μήτρα με παράσταση αιγάγρου και χάλκινο δακτυλίδι από την ανασκαφή, δ-ε) Τρυπητή. Άποψη του κτιρίου στον οικισμό ιστορικών χρόνων.

Γ. ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ - ΑΝ. ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

Kommos: a) The southern part of the Kommos site, looking north west, b) LM I necklace of shells from House X, c) The ashlar facade of Minoan buildings T and P, looking west.

JOSEPH W. SHAW

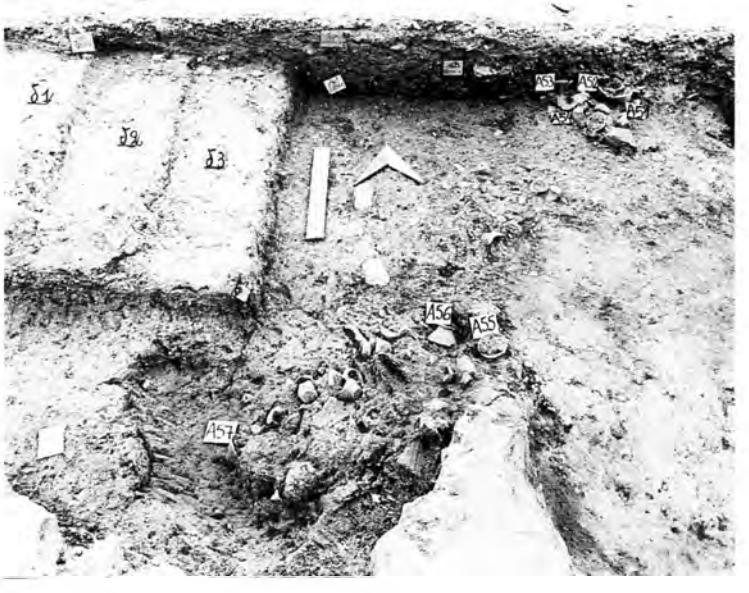

α-δ) Πόλη Χανίων. Οικόπεδο Ν. Κανιαμού. Απόψεις της ανασκαφής, ο κτιστός αγωγός (Δ) και το δάπεδο 5+24 με τα αγγεία κατά χώραν.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Πόλη Χανίων: α-β) Οικόπεδο Ν. Κανιαμού. Η κατασκευή 8 ΝΑ. της ανασκαφής και δάπεδο από χτυπητή γη, γ-δ) Οικόπεδο Μανωλικάκη. Η είσοδος του θαλαμοειδούς τάφου 4 και τελετουργικό αγγείο από τον τάφο 5.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

α-β) Μόδι Κυδωνίας. Αγρός Μ. Φραγκιαδάκη. Η εστία με τους τρεις λίθους και η κόγχη στο εσωτερικό του δωματίου, γ-δ) Τσισκιανά Επανωχωρίου. Τομές στο ιερό του βωμού.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

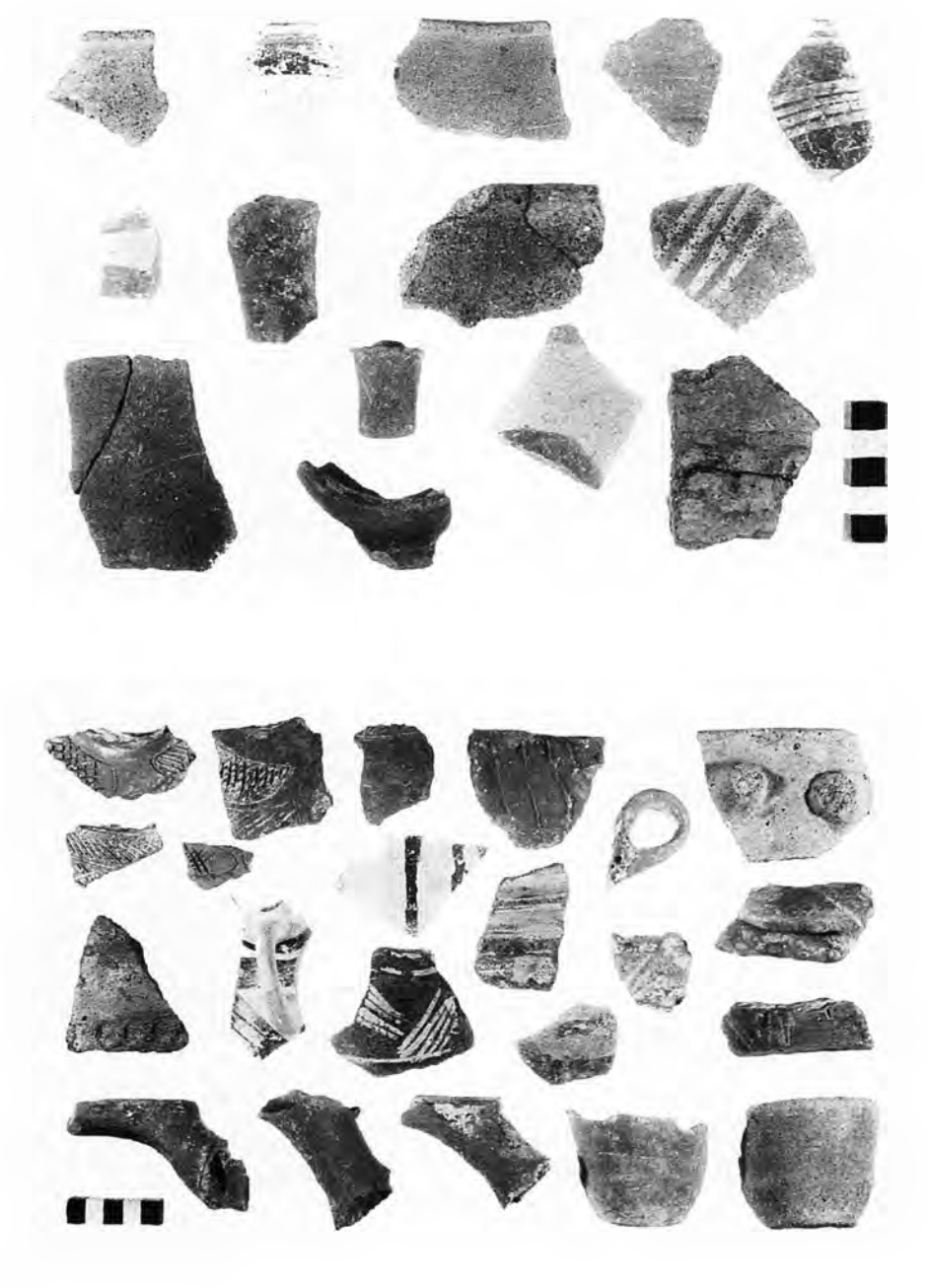

α-β) Χαμαλεύρι Ρεθύμνης. Αγρός Δ. Στρατιδάκη. Κεραμική από την ανασκαφή.

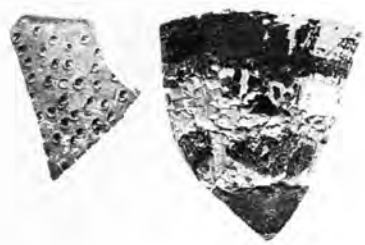

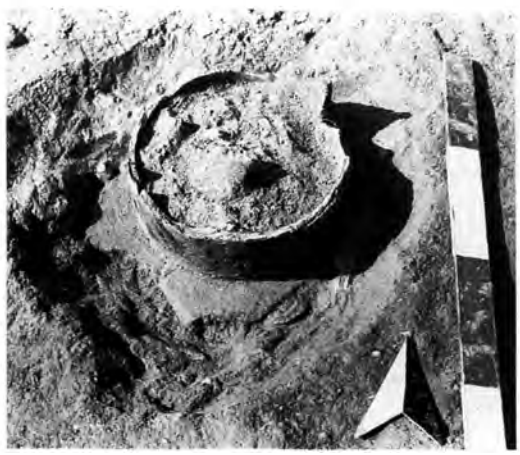

Χαμαλεύρι Ρεθύμνης. Αγρός Δ. Στρατιδάκη: α-β) Κεραμική με εγχάρακτη και τραχωτή διακόσμηση, γ) Άποψη της ανασκαφής (η εστία 1), δ) Όστρακο από την ανασκαφή, ε) Δυτικό όρυγμα. Η βάση κυλινδρικού αγγείου χωρίς τον πυθμένα, στ) Αγγεία κατά χώραν στο λάκκο Λ.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Χαμαλεύρι Ρεθύμνης. Αγρός Δ. Στρατιδάκη: α-β) Επίμηκες πήλινο σκεύος από την πυρά 2 και πρόχους κατά χώραν στο δάπεδο γ, γ) Δωμάτιο Α και τοίχος τ12, δ) Πήλινο σφράγισμα, ε) Πήλινο βαρίδι, στ) Το δωμάτιο Γ με τους τοίχους τ5 και τ6.

α) Χαμαλεύρι Ρεθύμνης. Αγρός Δ. Στρατιδάκη. Ο χώρος Β με το δάπεδο β, β)Χαμαλεύρι. Θέση Τσικουριάνα. Άποψη της ανασκαφής, γ) Παραλία Σταυρωμένου. Οικόπεδο Κ. Κισσανδράκη. Ο δεύτερος κιβωτιόσχημος τάφος.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

α-γ) Καβούσι-Χάρκια. Αγρός Μ. Κατσανέβα. Τεμάχια από μεγάλο πιθάρι και κεφάλι βοοειδούς, δ-στ) Αξός. Αγροτεμάχιο Ι. Δαφέρμου. Τάφρος 19. Άποψη από ΝΑ., τμήμα μηρού με παρυφή χιτωνίσκου και ταφή 31 από Δ.

ΕΛ. ΜΠΑΝΟΥ - Ν. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ

Αγία Φωτεινή Αμαρίου. Οικόπεδο Ζαμπετάκη: α-γ) Άποψη της ανασκαφής, το δωμάτιο 1 με τους τοίχους 1α, 1δ, 1δ΄, 2α και το δωμάτιο 2 με τους τοίχους 1α, 1β, 3α.

α-β) Γρα Λυγιά Ιεράπετρας. Θέση Αράπη Σκάλα, αγρός Αντ. Φραντζολάκη. Τάφος Ι και ΙΙ, γ-ε) Μεσελέροι Ιεράπετρας. Θέση Πέτρου Φραμένο. Οι τάφοι 1, 3 και 7.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

Μάλια. Η περιοχή του ανακτόρου: α) Το κτίριο 10, η λιθόστρωτη πλατεία 56, ο τοίχος 54 και η βάση 61 προς Ν., β) Το προστώον μπροστά από τη ΒΑ. είσοδο και η λιθόστρωτη επιφάνεια 64, προς Ν., γ) Προανακτορικό κτίριο κάτω από το δάπεδο ΙΧ2, άποψη από Δ., δ) Ο σκελετός στο στρώμα καταστροφής του δωματίου Χ, 11, ε) Ενεπίγραφος σκαραβαίος σε ιερογλυφική γραφή.

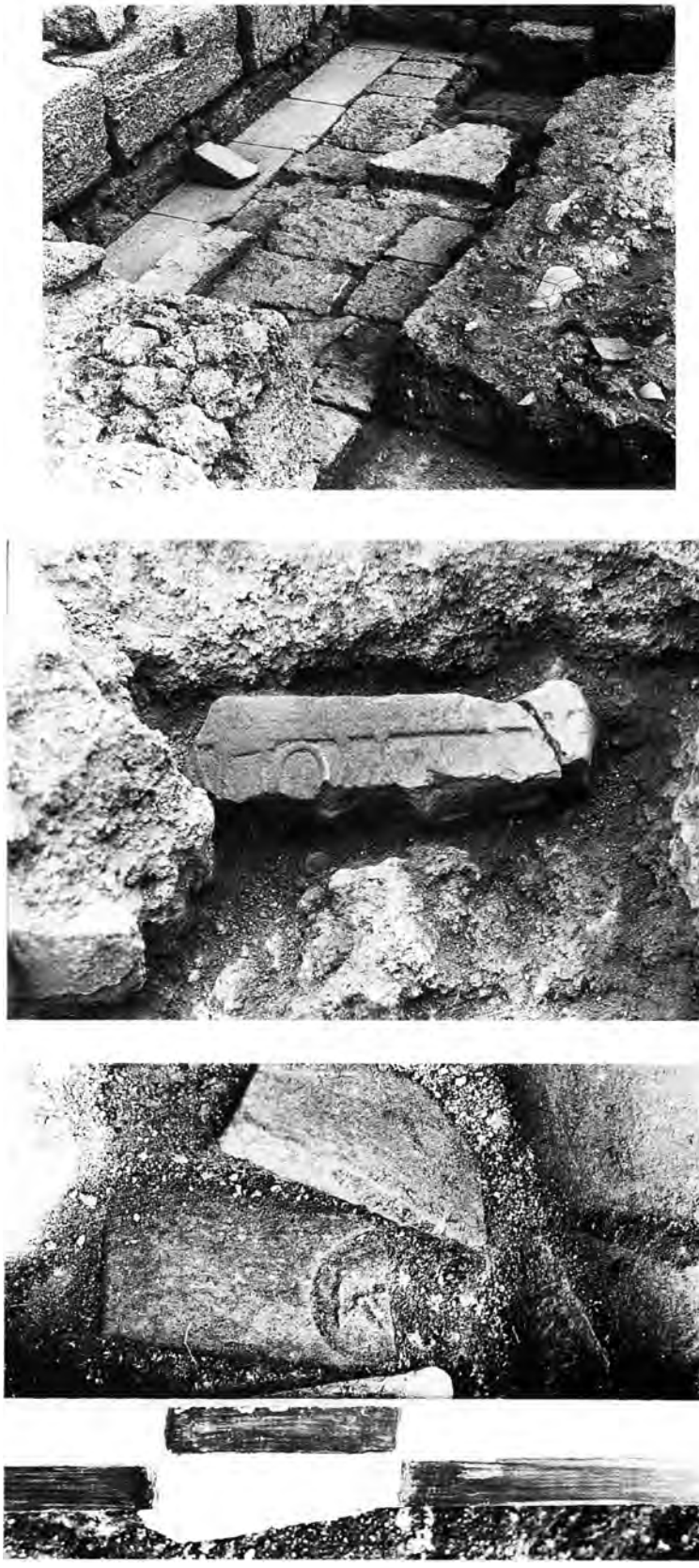

Ρόδος. Οικόπεδα Διακίδη, Μηνέττου, Χατζηδημητρίου, Πυράκη, Γερονικόλα: α) Μνημειώδης τοίχος. Άποψη από ΝΔ., β-γ) Σφραγίσματα πηλίνων κεραμίδων.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Καλογερή-Μωράκη. Γενική άποψη του ταφικού περιβόλου Α από Ν., β-γ) Οικόπεδο Φάκκα. Άποψη των θαλαμωτών τάφων από Ν. και του κιβωτιόσχημου τάφου από Α.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Φάκκα. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β., β-γ) Οικόπεδο Δ. Πρώτου. Γενική άποψη των ταφικών συγκροτημάτων Α και Β από ΒΑ. και το συγκρότημα Β από ΝΑ.

ΣΤ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΙΔΗΣ - Β. ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Ρόδος: α) Οικόπεδο Α. Παζαΐτη. Λαξευτή κυκλική θήκη, β) Έργα ΔΕΥΑΡ. Οδός Δημοκρατίας. Τμήμα κλασικής οχύρωσης και Ρ31α από ΒΑ., γ) Έργα ΔΕΥΑΡ. Οδός Καναδά. Ο αγωγός Ρ40 με γέφυρα από Α., δ) Έργα ΔΕΥΑΡ. Οδός Ξάνθου. Ο αγωγός Ρ34 από Ν., ε) Έργα ΔΕΥΑΡ. Οδός Αυστραλίας. Ελληνιστικό τείχος από Α., στ) Έργα ΔΕΥΑΡ. Οδός Δ. Αναστασιάδη. Ο τάφος 1 από Α.

α,γ) Ρόδος. Έργα ΔΕΥΑΡ. Ροδίνι. Κεντρικός αποχετευτικός αγωγός. Άποψη από Β. του ορθογώνιου λαξεύματος α και από Ν. του ταφικού ορύγματος 1, β) Ύπαιθρος Ρόδου, Θεολόγος. Οικόπεδο Μ. Στρατή. Αποθέτης αμφορέων από ΒΔ., δ-ε) Κάρπαθος. Κοντοκέφαλο. Μινωικός σφραγιδόλιθος και γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΑ.

ΕΡ. ΚΑΝΙΝΙΑ - ΙΩ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ - Ε. ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

α-β) Νίσυρος. Μανδράκι. Οικία Κ. Τσομπανάκη - Κ. Ράλλη. Τμήματα του αρχαίου τοίχου, γ, ε) Τέλενδος. Βλυχάδα. Γενική άποψη της περιοχής και ο κεραμικός κλίβανος, δ) Αμοργός. Κατάπολα. Οικόπεδο Θ. Σπανού - Στ. Μαύρου. Ενσφράγιστη κέραμος, στ) Κως, Σεράγια. Οικόπεδο Ζ. Γιουσέμογλου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β.

Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ - ΑΝ. ΔΡΕΛΙΩΣΗ - Γ. ΓΑΒΑΛΑΣ -Χ. ΚΑΝΤΖΙΑ

α) Κως. Σεράγια. Οικόπεδο Εμμ. Καματερού. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν., β-γ) Κως. Κεντρικός τομέας της πόλης. Οικόπεδο Δάμτσα. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ. και άποψη του τοίχου της δυτικής στοάς της Αγοράς από Β., δ) Οικόπεδο Ευ. Κεφαλιανού. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β., ε) Ανατολικός τομέας. Οικόπεδο Θ. Παντελίδη. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β., στ) Κεντρικός τομέας. Έργα ΔΕΥΑΚ. Νότια οικοπέδου Ευ. και Μ. Τσόχα. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας με φυτικό μοτίβο.

Κώς: α) Έργα ΔΕΥΑΚ. Οδός Μπουμπουλίνας. Πώρινη κατασκευή, β)Ανατολικός τομέας. Οικόπεδο Ελ. Οικονομίδη. Άποψη μέρους της ανασκαφής από Β., γ) Έργα ΔΕΥΑΚ. Οικόπεδο Στ. Λιάπη. Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.

Ε. ΣΚΕΡΛΟΥ - Θ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ

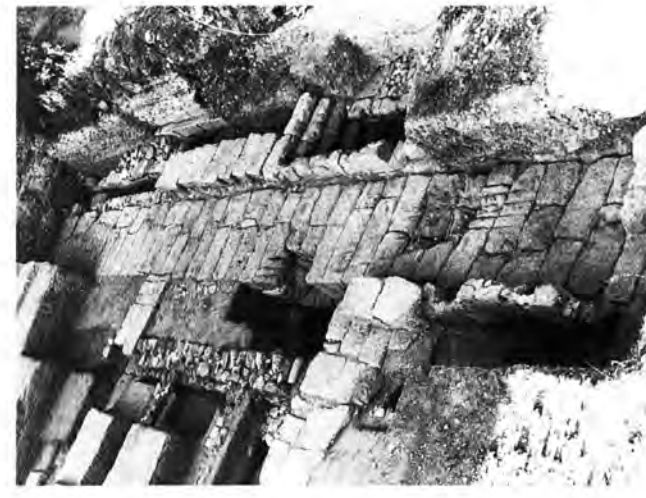

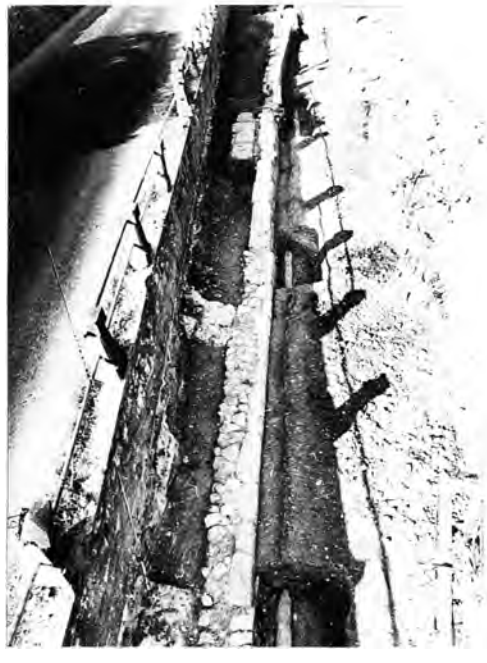

α, γ) Κως. Μαρμαρωτό. Έργα Δήμου. Μαρμάρινος βωμός στη θέση ανεύρεσής του και άποψη τοίχου από Α., β) Κως Έργα ΔΕΥΑΚ. Οικόπεδο Πίτση-Παπακωνσταντίνου. Μνημειώδης πώρινος τοίχος από Β., δ) Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Αναστηλωτικές εργασίες.

Ε. ΣΚΕΡΛΟΥ - Β. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

α) Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Αναστηλωτικές εργασίες, β-δ) Αρχαιολογική Συλλογή Αμοργού. Υδρία, λίθινη άγκυρα και ακέφαλο ειδώλιο.

Β. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ - Ε. ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

Ρόδος. Αρχαιολογικός χώρος οδού Παναιτίου: α) Το πρανές μπροστά από Δημοτικό Σχολείο, β) Πρόσοψη ιπποτικού κτιρίου κατά τις εργασίες συντήρησης, γ) Ο βυζαντινός πύργος πριν τις επεμβάσεις.

Κ. ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Ρόδος: α-β) Οδός Παναιτίου. Οι βυζαντινές οχυρώσεις μετά τις επεμβάσεις και αποκατάσταση πόρτας του βυζαντινού πύργου στη βόρεια όψη, γ) Διαμόρφωση τάφρου πεζουλίου της οδού Αγησάνδρου, δ-ε) Καταγραφές της Εφορείας: ισπανικός και αραβικός πίθος.

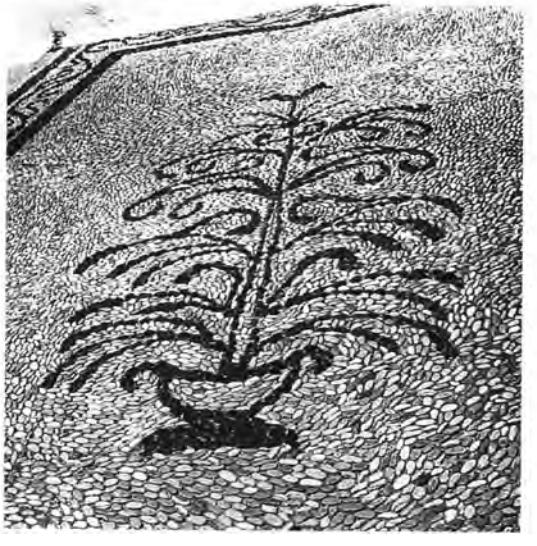

Ρόδος: α-β) Λίνδος. Συλλογή Π. Καρμανιόλα. Πινάκια, γ-δ) Άγιος Νικόλαος στον Εμπορειό. Άποψη του ναού από Ν. και λεπτομέρεια από το βοτσαλωτό δάπεδο της αυλής.

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ - Μ. ΣΙΓΑΛΑ

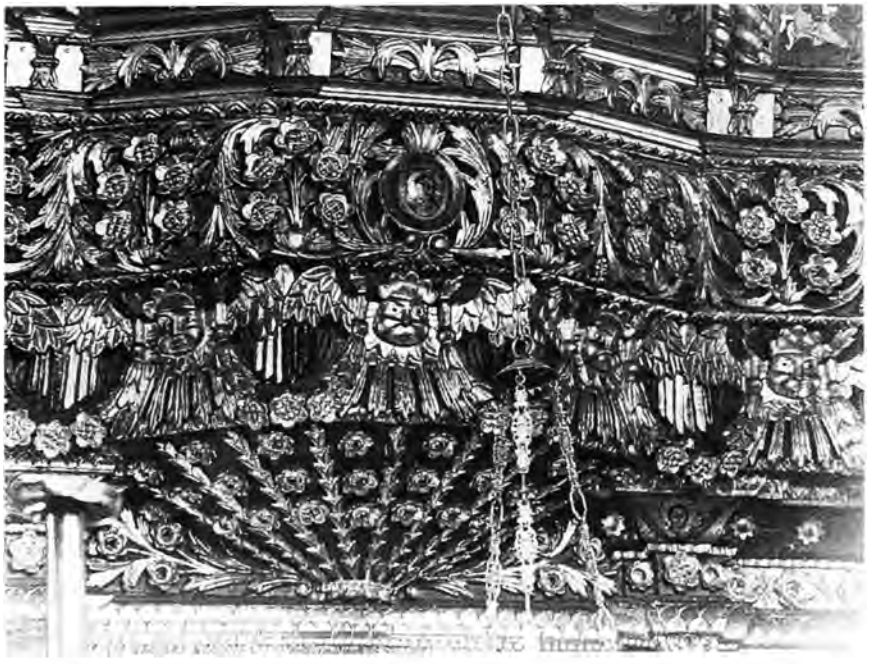

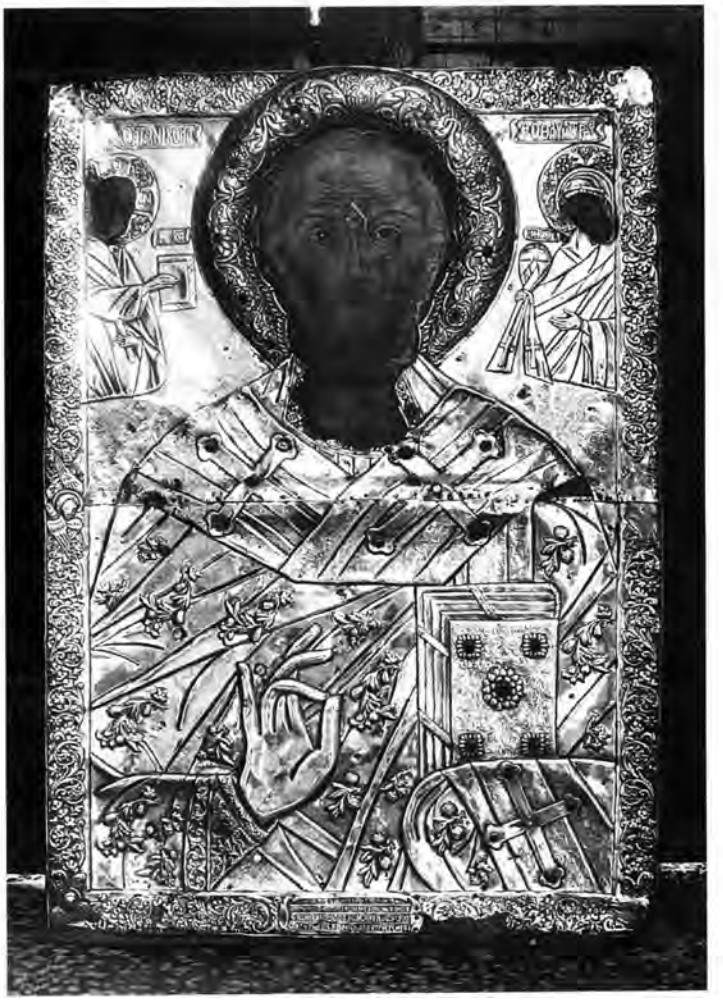

Ρόδος: α-β) Άγιος Νικόλαος στον Εμπορειό. Λεπτομέρεια από το επιστύλιο του τέμπλου και εικόνα του Αγίου Νικολάου.

Ρόδος: α) Άγιος Νικόλαος στον Εμπορειό. Λεπτομέρεια του άμβωνα, β) Άγιοι Ανάργυροι στον Πόνταμο. Λεπτομέρεια του νότιου τοίχου, γ) Ο ναός της Αγίας Θέκλας στον Πόνταμο και στο βάθος ο κοιμητηριακός ναός του Αγίου Σύλλα, δ) Μεσαιωνική πόλη. Οικόπεδο Μηνατσή. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Μ. ΣΙΓΑΛΑ - Α. ΝΙΚΑ

α-β) Ρόδος. Τριάντα. Οικόπεδο Π. Ισκά. Οι καλυβίτες τάφοι και ο ταφικός πίθος Τ20, γ-δ) Ρόδος. Κάμιρος Σκάλα. Οικόπεδο Π. Μαυράκη. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη και τοίχος με εντοιχισμένο επίθημα, ε) Κως. Οικόπεδο Α. Μεσημέρη. Άποψη της ανασκαφής από Α.

Κως. Κέφαλος: α-β) Οικόπεδο Δ. Κοκκαλάκη. Άποψη της καμαρωτής εισόδου από Δ. και άποψη του τοξωτού γεφυριού από ΝΔ., γ) Οικόπεδο Ε. Χατζηδημήτρη - Μ. Καλερέ. Άποψη της ανασκαφής από Α.

Ε. ΜΗΛΙΤΣΗ

α-γ) Σπήλαιο Καστριών στα Καλάβρυτα. Νεολιθική ταφή και όστρακα της νεότερης νεολιθικής Ιβ με σχοινοειδή διακόσμηση, δ-ξ) Γιούρα Αλοννήσου. Σπήλαιο του Κύκλωπα. Κεραμική από την ανασκαφή.

ΑΔ. ΣΑΜΨΩΝ

α-β) Αρχαίο λιμάνι Αβδήρων. Αεροφωτογραφία και οι δύο οικοδομικές φάσεις Α και Β, γ-ζ) Αλόννησος. Χάλκινος καδίσκος και αγγεία από την υποβρύχια έρευνα.

ΕΛΠΙΔΑ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

α-β) Φαλάσαρνα. Λιμενικές εγκαταστάσεις. Οι τέσσερις δεξαμενές και ενεπίγραφη πελεκητή πέτρα, γ-ε) Λιμάνι Χίου. Αμφορείς χιακής προέλευσης και θραύσμα λαιμού αμφορέα σαμιακού τύπου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΙΜΩΣΙ

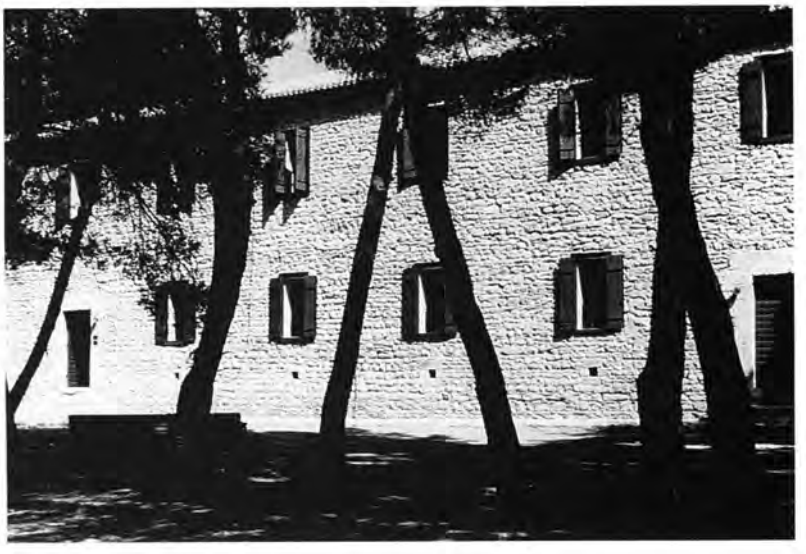

α-β) Λιμάνι Χίου. Λαβή αμφορέα με εμπίεστο σφράγισμα και ξύλινα αντικείμενα, γ-δ) Πύλος. Η εξωτερική όψη και ο εσωτερικός χώρος του Μουσείου.

ΑΓΓ. ΣΙΜΩΣΙ - Σ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

α-γ) Κάτοχος Σπ. Κοκοτός. Κορμός Αφροδίτης και επιτάφιες στήλες, δ-στ) Κάτοχος Γ. Παπαχρονόπουλος. Ναΐσκος Κυβέλης, αναθηματικό ανάγλυφο και αρχαϊστικό «Εκαταίο».

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ

α) Κάτοχος Ειρ. Εκιντζόγλου. Λευκές λήκυθοι, β-γ) Κάτοχος Κ. Κομνηνός. Κεφάλι ανδρικής μορφής, δ-στ) Κάτοχος Γ. Παπαχρονόπουλος. Εικονίδιο από στεατίτη, πήλινο φιαλίδιο - ευλογία και ελεφάντινο εξάρτημα.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ

α-β) Κάτοχος Σπ. Κοκοτός. Εικόνες με την παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας και της Παναγίας Βρεφοκρατούσας.

α-β) Κάτοχος Εμμ. Βασιλάκη. Εικόνα με τον Άγιο Θεόδωρο τον Τύρωνα και δίζωνη εικόνα με τη Δέηση, αγίους και επιγραφή.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ

Κάτοχος Μ. Χωραφά. Εικόνα με την παράσταση της αλληγορίας της θείας Μεταλήψεως.

Κάτοχος Μ. Χωραφά. Τρίπτυχο, εσωτερική και εξωτερική όψη.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ

α) Κάτοχος Ε. Πίτσος. Εικόνα του Ευαγγελισμού, β) Κάτοχος Γ. Τσοκόπουλος. Εικόνα του Αγίου Γεωργίου, γ) Κάτοχος Θ. Βαλτινός. Εικόνα με την Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ - Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ - Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ

ISSN 0570-622X